פנקס
נאוואַרעדאַק

פנקס
נאוואַרעדאַק

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

ר ע ד א ק צ י ע :

ד"ר אליעזר ירושלמי ז"ל, דוד כהן, ד"ר אהרן מירסקי, משה שריג
(שטיינברג), מנשה רבינא, יהושע יפה, יעקב רודניצקי,
יעקב קיבלוביץ, שלמה קמין — ישראל.
עדנא קאגאן ז"ל, חיים נח לייבוביץ — אמעריקע.

הוצא לאור ע"י רליף־קאמיטט ע"ש אלכסנדר הרכבי בארצות־הברית
וע"י ארגון יוצאי נאוואהרדק בישראל.

נדפס בישראל, 1963

דפוס קואופרטיבי „אחדות" בע"מ, ת"א

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

שער בית־העלמין בנאוואהרדק

פתיחה

דורות רחוקים וקרובים משקיפים אלינו מדפי פנקס נאוואהרדק. דורות יהודים בעלי סגנונות שונים: גדולי תורה ויהודים פשוטים אנשי עמל, מתנגדים וחסידים, אנשי מוסר מבית מדרשו של „בית יוסף" ומשכילים ואנשי מדע, ציונים ומהפכנים. כל אלה השאירו רישומם בבתי אולפן שהקימו — בישיבות, בבתי־ספר עבריים ואידיים ובמוסדות חינוך אחרים. המוסדות היו מלאים תינוקות של בית רבן ובחורי ישראל שוקדים על התורה: כולם נכרתו, נשמדו — אוי לנו שאינם!

למעלה מ־500 שנה היתה נאוואהרדק עיר ואם בישראל, עד אשר עלה עליה הכורת והיא נעקרה והושמדה יחד עם כל בית ישראל אשר באירופה על־ידי המרצחים הגרמנים הנאצים. קללת עולם תחול עליהם ועל כל ההולכים בדרכם עד סוף הדורות.

הפנקס הוא מעין חוליה בשרשרת הפנקסים, שהיו נהוגים בקהילות ישראל והם היו מעין מצבר לששונות המעטים וליגונות המרובים, שעברו על יושביהן, נאד לדמעות ולדם וציון למעשים טובים. ידים נאמנות היו רושמות בדפי הפנקס את כל אשר עבר על קהילתם, והיה הפנקס, ששפתו פשוטה וכוונתו טהורה, גל־עד, מצבת זיכרון לקהילות ישראל.

הפנקס הזה, פנקס נאוואהרדק, בא לספר לדור יתום זה ולדורות הבאים את אשר עבר על קהילת ישראל מראשיתה לפני מאות בשנים על חורבנה האיום והנורא, — קהילה זו ששימשה במשך דורות מרובים קן חם לחיי יהודים ולתרבות יהודית. רק מעטים ניצלו מהשריפה הגדולה, המעטים שגילו גבורה עילאית, היו ביערות, עברו דרך מחנות והתפזרו על כל העולם; הגיעו לארצות הברית, לאמריקה הלטינית ומתי מעט זכו ועלו לחוף־מבטחים לישראל החפשית והעצמאית.

למעלה מעשרים שנה נשאו אלה הניצולים יחד עם אחיהם — שעל אף עזבם את העיר מזה שנים, שמרו בלבם אהבה ויקר לעיר מוצאם — את החלום להנציח את זיכרון אבותיהם ואמהותיהם, אחיהם ואחיותיהם — זיכרון הנוער היקר והילדים, שהומתו באכזריות ונקברו חיים בקברות אחים, להנציח את כל אשר עבר על הקהילה המפוארת בתוך ספר זיכרון, שיישמר וישמש מעין קדיש יתום בידי הנשארים ובידי בניהם ובני בניהם לעד ולתעודה. היה זה חלום, שרבים היו המעצורים להגשמתו: לא ידעו אם יימצא החומר הדרוש לספר שכזה, אם יהיו האמצעים המרובים ואם יקומו אנשים שיתמסרו למפעל קדוש זה. בלילות האבל והזיכרון, הנערכים שנה שנה בישראל ובארצות הברית, ביום י"ח כסלו, הוא יום השחיטה הראשונה — היו הניצולים ויוצאי היער מביעים משאת נפשם להעלות את קורות העיר על הכתב ולהוציא את הספר הנכסף. אך לפני כשלוש שנים בליל הזכרון הוטל על החברים דוד כהן, יעקב קיבלוביץ, שלמה קאמעניעצקי (קמין), ומי שהיה מנהל ביה"ס „תרבות" בנאוואהרדק, הח' משה שטיינבערג־שריג, יהושע יפה, ד"ר אהרן מירסקי ומנשה רבינא, וכן החבר יעקב רודניצקי, ב"כ ועד יוצאי נאוואהרדק להתחיל באיסוף החומר ולהוות מערכת לספר ה„יזכור". הועד של אנשי העיר נאוואהרדק הפועל בישראל והעומד בקשרים עם יוצאי העיר בארצות הברית, הקציב את הסכומים הראשונים להתחלת הפעולה. הוקם קשר עם הידידים יוצאי העיר אשר בארצות הברית והצטרפו למערכת הספר: האשה הדגולה עדנה קאגאן, שעל אף היותה בארצות הברית מימי נעוריה, שומרת היא בלבה אהבה ויקר לעיר מוצאה, והיא נתנה את ידה ואת נפשה למפעל זה. ואף הידיד חיים לייבוביץ, האוד המוצל, שעליו עברו אימות השואה, הצטרף למערכת. שני הועדים, זה שבישראל וזה שבארצות הברית, ובראשם הישיש היקר מסלוב — נתנו את ברכתם ואת עזרתם למערכת.

יעמדו על הברכה כל אלה, שהתעוררו לקריאה ובדם לבבם העלו על הכתב את אשר עבר עליהם ועל העיר ויבורכו כל אלה אשר בישראל ובארצות חוץ ששלחו חומר לספר.

בשנה הראשונה לאחר שרוכז החומר היקר פנתה המערכת לפי משאלתם של הידידים בארצות הברית לד"ר אליעזר ירושלמי, סופר ומורה בן העיר נאוואהרדק, שקיבל עליו את העריכה הטכנית. המערכת קיבלה הצעתו לקרוא לספר בשם „פנקס נאוואהרדק", שיכיל בתוכו את השערים כדלקמן:

שער א. תולדות העיר וקהילתה הקדושה מראשית היווסדה עד מלחמת העולם הראשונה, הכולל את פרק האישים הדגולים ופרק אחד מתוך הפנקס הישן.

שער ב. העיר וחייה היהודיים בין שתי מלחמות העולם: החיים הכלכליים, התרבותיים, ההוי, אישים ודמויות.

שער ג. חיי העיר ואנשיה באספקלריה ספרותית, בשיר, באגדה ובסיפור.

שער ד. השואה והגבורה בימי שלטון הרשעים ימ"ש. ובחתימה: נרות זיכרון לנשמות הקדושות והטהורות, שעלו בלהבות השואה והחורבן. בפנקס עשרות צילומים.

בחרדת קודש מגישים חברי המערכת את „פנקס נאוואהרדק" לבני העיר אשר בארץ ובתפוצות ותפילה בליבם: יהיו דברי הפנקס שמורים בליבותינו ובליבותיהם של בנינו ויעלה ויתקדש זכרון הקדושים והטהורים והנאהבים שנכרתו ביד אכזריה מארץ החיים.

יתגדל ויתקדש.

בצער וביגון עלינו לחתום את פתיחת הפנקס, בהעלאת זכרם של שנים מחברי המערכת הנאמנים והמסורים שהלכו מאתנו.

החברה בעלת הנפש הטובה עדנה קאגאן, מארצות הברית, שהקדישה את שנות חייה האחרונות לריכוז החומר לפנקס והאצילה מרוחה הטובה על כל חברי המערכת.

ד"ר אליעזר ירושלמי שהעיר נאוואהרדוק היתה לו למכורה ושאב ממעיינותיה השראה לכוחו הספרותי ועזר באמונה בעריכת הפנקס.

שניהם לא זכו לראות בעיניהם את השלמתו של הפנקס. יהיו שמותיהם וזכרונם צרורים בצרור החיים ובתוך דפי הפנקס הזה.

המערכת

אריינפיר־וואַרט

א לאַנגע ריי פון דורות קוקן אַרויס פון אָט דעם „פנקס נאַוואַהרדק", דורות פון פאַרשיידענער אַרט און סטיל: באַרימטע תורה יידן און פשוטע עמך אַרבעטסמענטשן, מתנגדים און חסידים, מוסרניקעס פון ר' יוזלס בית מדרש און משכילים און וויסנשאַפטלער, ציוניסטן און קעגנער פון ציון. אָט די אַלע האָבן אַרויפגעלייגט זייער שטעמפּל אויף די פאַרשיידענע לערנאַנשטאַלטן, מיט וועלכע נאַוואַרעדאַק איז געווען רייך — חדרים און ישיבות, פאַך־קורסן פאַר אַרעמע לערניינגלעך פון „שוקדי מלאכה", העברעאישע תרבות און יידישיסטישע שולן. אַלע די לערן־ און דערציאונגס אַנשטאַלטן זיינען פול געווען מיט תינוקות של בית רבן — מיט טייערע יידישע קינדערלעך ביז... די אַלטע הונדערטיאַריקע נאַוואַרעדקער קהילה קדושה איז, צוגלייך מיט נאָך טויזנטער יידישע קהילות פון גאַנץ אייראָפּע, פאַרשניטן געוואָרן דורך דער האַנט פון דייטשע רוצחים און זייערע העלפּער.

„פנקס נאַוואַהרדק" איז א רינגעלע אין דער לאַנגער קייט פון שטאָט־פנקסים, וואָס יידישע קהילות, און בתוכן נאַוואַרעדאַק, האָבן געפירט אין משך פון הונדערטער יאָרן. זיי זיינען געווען די כראָניק פון די וויניקע פריידן און פיל ליידן, וואָס זייערע מיטגלידער האָבן איבערגעלעבט, א בעכער פון בלוט און טרערן און גלייכצייטיק א רשימה פון מעשים טובים און קידוש השם. די טרייַע האַנט פון סופר הקהל אָט אַלץ פאַר־צייכנט אין א פשוטער פינקטלעכער שפראַך כדי דאָס זאָל זיין א אַנדענק פאַר די אַלע יאָרן.

דער דאָזיקער פנקס איז — א ווייַ צו אונדזער דור! — דער לעצטער פון אונדזער שטאָט נאַוואַרעדאַק. ניט קיין סופר הקהל, ניט קיין סעקרעטאַר האָבן אים געשריבן, נייערט אייניקע פון די שארית הפליטה, וואָס זיינען געבליבן פון אונדזער אַמאָל בליענדיקער און איצט פאַרשניטענער קהילה.

א הונדערטיאָריקע רייכע און פילפאַרביקע יידישע קולטור איז חרוב געוואָרן, טויזנטער יידן אַלט און יונג, הונדערטע קינדערלעך ליגן באַגראָבן אין די פיר פאַריתומטע ברידער קברים. בלויז וויניקע האָבן זיך גערעטעוועט דורך איבערמענטשלעכער גבורה און דערפינדעריש־קייט, זיינען געלעגן אין וועלדער און נקמה געמומען פאַר דאָס אומשולדיק־פאַרגאָסענע בלוט, האָבן זיך יאָרנלאַנג געוואַלגערט אין די פליטים לאַגערן און זיך צו לעצט צעשפּרייט איבער דער גאַרער וועלט, און נאָר אייניקע האָבן דערגרייכט דעם זיכערן ברעג פון אונדזער יידיש לאַנד.

אָט די שארית הפליטה מענטשן און מיט זיי נאָך אייניקע וואָס האָבן זייער שטאָט פון לאַנג פאַרלאָזן, אָבער האָבן זי עד היום ניט פאַרגעסן, האָבן געוועבט דעם חלום צו פאַראייביקן דעם אַנדענק פון זייערע טייערע טאַטעס און מאַמעס, ברידער און שוועסטער און זייערע אומשולדיקע טייערסטע קינדערלעך, וואָס זיינען אומגעקומען מיט אַלע מיתות משונות — אין א יזכור בוך, וואָס זאָל זיין גלייכצייטיק א קורצע באַשרייבונג פון זייער אַמאָליקער באַרימטער היימשטאָט און אירע ליבע וויטע און נאָענטע געשטאַלטן און פערזענלעכקייטן.

מיר האָבן געחלומט און געשטרעבט, אָבער מיר האָבן שטאַרק געצווייפלט צו מיר וועלן זיין בכוח עס צו פאַרווירקלעכן. מיר האָבן ניט געווופט צי עס איז געראַטעוועט געוואָרן פונעם שרעקלעכן חורבן דער ריזיקער מאַטעריאַל פון דער הונדערט יאָריקער פאַרגאַנגענהייט, צי מיר וועלן האָבן די מיטלען און די פאַסנדיקע מענטשן, וואָס זאָלן די דאָזיקע אויפגאַבע מיט כבוד אויספילן. — יאָ־איין־יאָ־אוים — אין די טרויער אַקאַדעמיעס, וואָס מיר פלעגן איינאַרדענען י"חכסלו, אין דעם פינצטערן טאָג פון דער ערשטער שחיטה — פלעגן מיר די דאָזיקע שטרעבונג דערמאָנען, רייַדן וועגן יזכור בוך און בלייבן ביי דעם. ביז מיט דריי יאָר צוריק האָבן מיר באַשלאָסן אין דעם ענין צו טאָן. מיר האָבן ארויפגעלייגט אויף אונדזערע לאַנדסלייט דוד כהן, יעקב קיוועלעוויטש, שלמה קאַמעניעצקי (קמין), דעם געוועזענעם דירעקטאָר פון תרבות שול אין נאַוואַרעדאַק משה שטיינבערג־שריג, יהושע יפה, ד"ר א. מירסקי, מנשה ראבינא און דער מיטגליד פון קאָמיטעט יעקב רודניצקי צו זאַמלען מאַטעריאַל. דער קאָמיטעט פון די נאַוואַרעדקער לאַנדסמאַנשאַפט אין ישראל האָט זיך פאַרבונדן מיט דער נאַוואַרעדקער לאַנדסמאַנשאַפט אין אַמעריקע, בויען האָבן באַשטימט די ערשטע גלעטער פאַר דעם צוועק. צו דער רעדאַקציע פונעם בוך אין ישראל האָט זיך אַנגעשלאָסן א פאַראַלעל רעדאַקציאָנס קאָמיסיע אין אַמעריקע, אין וועלכע עס זיינען אַריין: אונדזער ליבע האַרציקע עדנא קאגאן, וואָס הגם זי איז שוין אַוועק פון נאַוואַרעדאַק מיט פיליאָרן צוריק האָט זי נאָך איר געבוירנשטאָט ניט

פֿאַרגעסן און איז צוגעבונדן צו איר מיט איר גאַנצער נשמה. אונדזער פרויַנט חיים לייבאוויטש, איינער פון די שארית הפליטה און אונדזער אלטער איבערגעגעבענער פריינט מאסלאָוו. זיי אַלע האָבן געהאַלפן מיט טאַט און מיט וואַרט אין דער אַרבעט פון דער רעדאַקציע.

עס האָבן מיטגעהאַלפן פיל פון דער שארית הפליטה און אַנדערע לאַנדסלייט, וואָס האָבן דערציילט און באַשריבן זייערע טראַגישע איבערלעבענישן און אויך באַשריבן די יאָרן פון דער פריערדיקער בעסערער פֿאַרגאַנגענהייט, און עס האָט זיך אַנגעזאַמלט א ריזיקער מאַטעריאל. זיי אַלעמען גיבן מיר אונדזער הארציקן דאַנק.

די רעדאַקציע האָט איינגעלאַדן אַלס טעכנישן רעדאַקטאָר אונדזער לאַנדסמאַן פון מערערע דורות, לערער און שרייבער, ד"ר אליעזר ירושלמי. אויף זיין פאַרשלאָג האָבן מיר דעם יזכור בוך א נאָמען געגעבן „פנקס נאוואהרדק".

דאָס בוך באַשטייט פון פיר טיילן:

1. ערשטער טייל: די געשיכטע פון דער שטאָט נאַוואַרעדאָק און די יידישע קהילה פון איר גרינדונג ביז דער ערשטער וועלט מלחמה.

2. צווייטער טייל: די שטאָט און די יידישע קהילה צווישן ביידע וועלט מלחמות — איר עקאָנאָמישער, קולטורעלער לעבנסשטייגער און אויך א קאַפּיטל פֿערזענלעכקייטן און געשטאַלטן.

3. דריטער טייל: נאַוואַרעדאָק אין שפּיגל פון ליטעראַטור.

4. פערטער טייל: נאַוואַרעדאָק אין דער צייט פון חורבן אונטער דער הערשאַפט פון דער מלכות הרשעה און אירע באַהעלפער.

אין די אַלע טיילן זיינען איינגעפלאָכטן ליטעראַרישע קאַפּיטלען אין פערז און אין פּראָזע, באַגלייט מיט פיל פאָטאָגראַפיעס.

און צו לעצט קומט דער אָפּטייל: נשמות-ליכט פון די אַלע קדושים, וואָס זיינען אומגעקומען אינעם חורבן.

מיט הייליקן ציטער און פלאַטער דערלאַנגען מיר אונדזער נאַוואַרעדקער פנקס צו אונדזערע שטאָטישע אין ישראל און אין אַלע גלות לענדער און אונדזער תפילה איז: זאָל דער פנקס לעבן אין אונדזערע און אין אונדזערע קינדערס הערצער, און געדענקען זאָלן מיר אונדזערע הייליקע טייערע אומגעקומענע.

יתגדל ויתקדש.

מיט צער און טרויער שליסן מיר דעם דערעפנונגס-וואָרט פון פנקס נאַוואַרעדאָק מיט דערמאָנען די נעמען פון צוויי טייערע און איבערגעגעבענע חברים פון אונדזער רעדאַקציע, וועלכע זיינען אַוועק פון אונדז אין דער אייביקייט.

עדנה קאגאן — די הארציקע און טייערע, וועלכע האָט געווידמעט די לעצטע יאָרן פון איר לעבן צו זאַמלען מאַטעריאל פֿאַרן פנקס און האָט באַשיינט מיט איר גייסט אונדז אַלעמען.

ד"ר אליעזר ירושלמי — וועמען נאַוואַרעדאָק האָט געדינט אַלס א יוגנט-היים און ער האָט געשעפט פון אירע קוואַלן השראה פאַר זיין שריפטשטעלערישע אַקטיוויטעט און געטאָן די רעדאַקציע-אַרבעט מיט מסירות.

ביידע האָבן ליידער ניט זוכה געווען צו זען דעם פנקס פֿאַרענדיקט.

זאָלן זייערע נעמען און זייער אַנדענק זיין פֿאַרבונדן מיט אונדזער לעבן און אין די שורות פונעם פנקס.

די רעדאַקציע

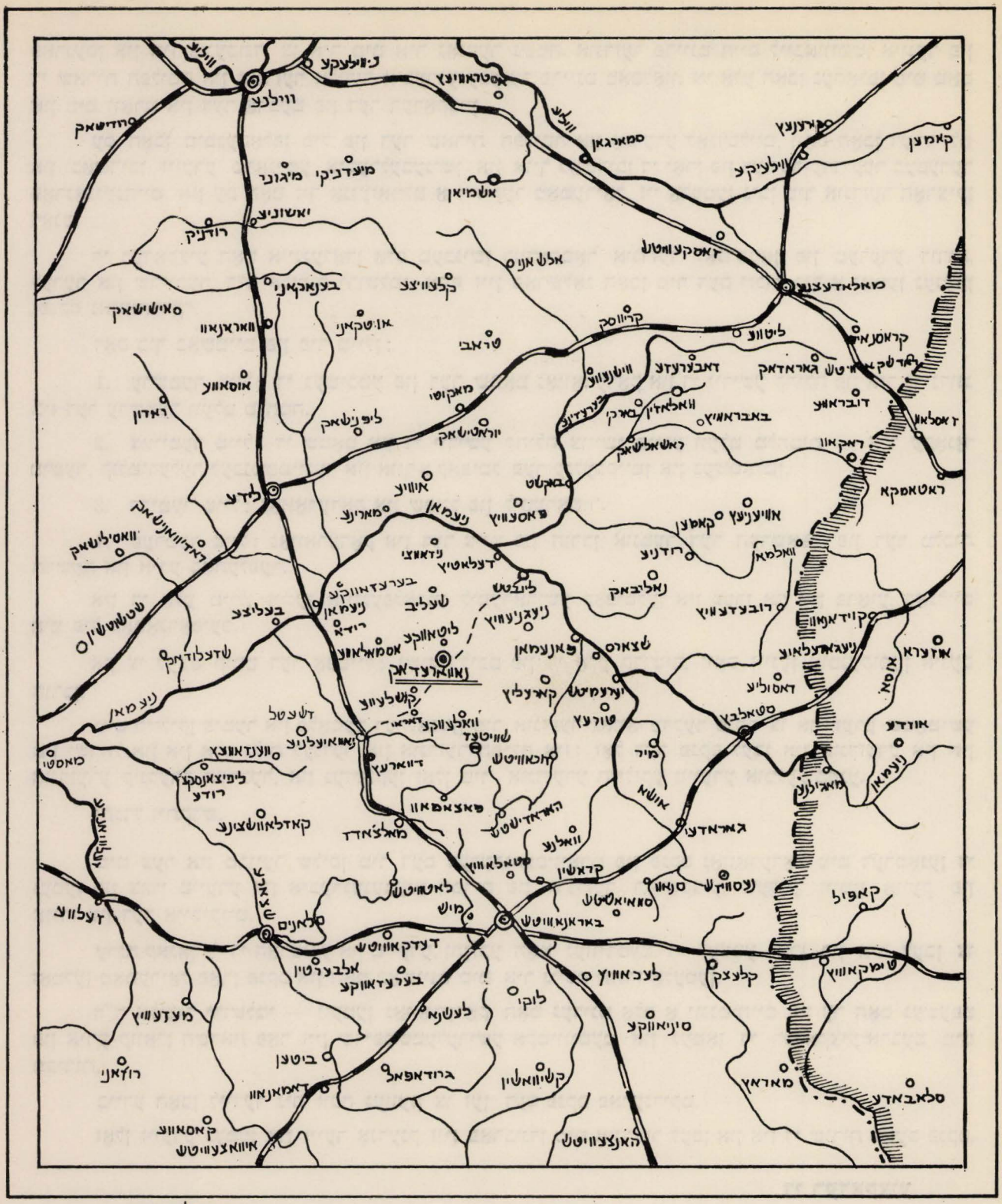

מאסשטאב

20 0 20 40 קמ

שטעט

שטעטלעך

סטאנציעס אין אנדערע פונקטן

רוסיש-פוילישער גרעניץ (ב״ד 1939)

באן ליניע

קליין-באן ליניע

טייכן

תולדות העיר

אֵם בְּיִשְׂרָאֵל, יָפָה מִכֻּלָּה כַּחֲמָה;
זַכּוּ צַחוּ אָדְמוּ מִפָּז עֵלֶם וַעֲלֻמָה,
נָשִׁים הַיָּפוֹת מְחֻטָּבוֹת כְּקְצִיעָה וִימִימָה,
בַּחוּרִים מְגֻדָּלִים כְּאַרְזֵי לְבָנוֹן וְשִׁקְמָה,
בַּעֲלֵי מִקְרָא וּמִשְׁנָה, הַתּוֹרָה וְהַחָכְמָה
שַׁלְשֶׁלֶת יוֹחֲסִין, אַלְפֵי יִשְׂרָאֵל הֵמָּה,
נֶהֱפְכוּ כָּרֵגַע כְּסְדוֹם וַעֲמוֹרָה וַאֲדָמָה.

(ר׳ משה בר׳ אלעזר: „מה קול הצאן הזה", קינה)

יעקב גולדברג

קורות היהודים בנאהוורדק

נאווהרדק שוכנת בשטח המרכזי של הנסיכות הליטאית הגדולה בעבר, אשר מימי האוניה הפולנית־ליטאית, נתונה היתה לשלטון הרפובליקה הפולנית.

יישוב זה נוסד על ידי הנסיכות הליצקו־וולינית, לערך, בשנת 1116 וכתוצאה ממלחמות קטנות, עברה, במחצית השניה של המאה ה־13, לשלטון ליטאי. נשתמרו כאן הלשון והתרבות של תושבי המקום, ובמידה ניכרת היו גם לנחלת הכובשים הליטאים, ולאחר מכן של היהודים שבאו לכאן ואשר עד סוף המאה ה־18 ביאלורוסית היתה שפתם העיקרית.

אחרי האוניה בהורודלה בשנת 1413, נוסדו בשטח ליטה שני מחוזות — הוילנאי והטרוצקי. נאווהרדק נשתייכה למסגרת המחוז הראשון, ואף על פי כן נשארה בקשרים רופפים עם ממשל המחוז בוילנה. היפרדות של נאווהרדק והפיכתה למחוז נפרד, היתה רק סמוך לפני האוניה בלובלין בשנים 1566—1564.

מחוז נאווהרדק החדש הקיף את הערים סלונים, קלצק, וולקוביסק ונסיכות סלוצק. החלוקה האדמיניסטרטיבית שנעשתה במאה ה־16 נתקיימה עד לחלוקה השלישית של הרפובליקה הפולנית, ורק בשנת 1793 כבשה רוסיה חלק של מזרח מחוז נאווהרדק עם העיר ניסביז'. מחוז נאווהרדק קם לתחיה מחדש אחרי מלחמת העולם הראשונה — לאחר שפולין השיגה את עצמאותה.

בימי הרפובליקה הפולנית, בימים קדומים, היתה נאווהרדק לא רק מרכז המחוז, אלא גם במידה מסוימת, ישוב בעל חשיבות ממלכתית כללית.

החל מ־1581, נתקיימו כאן, בתדירות של שנתיים, ישיבות בית הדין העליון של הנסיכות הליטאית הגדולה.

בית דין זה קיים את מושבו שנה אחת במינסק, ובשנה שלאחריה — בנאווהרדק. לעומת זאת נתקיים בוילנה מושב כלשנתי קבוע. מיותר להדגיש שמכל הבחינות, וילנה דחקה במידה ניכרת את נאווהרדק — ובכל זאת נשתמרה חשיבותה של העיר על ידי קיום כינוסי הטריבונל.

אין הדבר מחוסר ערך לבעיות הנוגעות ליהודים, שכן בקדנציה של קיום מושבי בית הדין העליון, לא אחת נטלו חלק ראשי הקהילה בדיון בבעיות ממדרגה ראשונה, וכדאי לציין שנדונו שם גם בעיות החורגות ממסגרת לוקלית בלבד.

ב־1775 במקום מינסק ונאווהרדק — נקבעה גרודנו כמקום מושבו החדש של הטריבונל, וזה כנראה, משום שגרודנו היתה נחשבת כעיר הסיימים של הרפובליקה הפולנית ומרכז כלארצי של החיים הפוליטיים. דבר זה היה כבר בשלהי תקופת פעולתו של מוסד זה.

כמעט במשך 200 שנה היתה נאווהרדק אחד ממקומות מושבו של הטריבונל הליטאי ונוסף לזה היו כאן בתי המשפט המקומיים בהם נידונו תביעות אזרחיות ופליליות, ואושרו בהם חוזים משפטיים שונים מן המחוז כולו וביניהם כאלה שנגעו ליהודים.

מקור הידיעות שברשותנו על קורות היהודים בנאווהרדק — מוגבל מאוד ולכן אין בידינו לשחזר קורות אלה במדויק, ונאלצים אנו להגביל את עצמנו לדיון בכמה שטחים בלבד של חיי היהודים שם.

רק במאה ה־16 החלו להופיע ריכוזי יהודים בחלקה המזרחי של הנסיכות הליטאית הגדולה, לשם הגיעו יהודים בעיקר מן הקהילות היהודיות בבריסק, גרודנו ופינסק, ובמידה מועטת יותר מערי פולסיה ווולין.

גם בנאווהרדק, רק במאה ה־16 קם ריכוז יהודי, וראשוני היהודים שהתקשרו עם יישוב זה באו מערי מערב רוסיה הלבנה.

את הסיבה להתיישבות יהודים במקום זה בתקופה יותר מאוחרת — יש לחפש במצבם הכלכלי.

במאות ה־15 וה־16, שאבו היהודים פרנסותיהם בנסיכות הליטאית הגדולה, בעיקר ממסחר ומחכירת מוכסניות ממשלתיות. יש לזכור שנאווהרדק לא שכנה בצמתים של דרכי מסחר המובילות לרוסיה ולרפובליקה הפולנית. במידה מסויימת יש לייחס עובדה זו לכך שבמשך תקופה ארוכה נאסר המסחר על היהודים ברוסיה. נתיבי המסחר מקרקוב וורשה הובילו דרך מינסק. רק לדרך מגרודנו לסמולינסק היו שני נתיבים: — האחד, דרך וילנה והשני — דרך נאווהרדק ומינסק. מסיבות אלה היה לעיר זאת פחות כוח משיכה למתיישבים היהודים מאשר למשל — פינסק, טרוקי או בריסק. אף על פי כן, התפתח במידה מסוימת המסחר, ולחכירת סוכנויות מסים ומכס בנאווהרדק היה ערך לא מועט.

בכל עניני מסים ומכס בנסיכות הליטאית הגדולה טיפל חוכר ראשי היהודי הידוע ועתיר הנכסים מיכאל אזפוביץ, שעסק גם במסחר בקנה מידה גדול. אזפוביץ זה נהנה מחסדיו ותמיכתו של המלך זיגמונד הראשון הזקן וזה העניק לו בשנת 1507 תואר אצולה וסמל מיוחד. היה זה המקרה היחידי הידוע של מתן תואר אצולה ליהודי ששמר על אמונת אבותיו. אחיו, לעומת זאת, שקיבל גם הוא תואר אצולה דומה — המיר את דתו.

בשנת 1514 מינה המלך את מיכאל אזפוביץ לראש העדה היהודית הליטאית. ראויה לכן לציון העובדה שהיהודי הראשון, ששמו קשור בנאווהרדק היה דמות ראשונה במעלה בקרב היהדות כולה של הרפובליקה דאז.

אחרי מיכאל אזפוביץ עברה חכירת המכס והמסים גם לידי יהודים והם: אגרון מחימוביץ, איסק פסחוביץ ושכנא גולשביץ. לא ידוע אם היו אלה תושבים קבועי בעיר, אולם מובן שלרגל עסקיהם אלה צריכים היו להימצא במקום רוב ימות השבוע.

מיכאל אזפוביץ, אף כי לא היה תושב קבוע במקום, נהנה מהשפעה מרובה אצל המלך. הוא הקל על היהודים את בואם לנאווהרדק שם היו לו סוכנויות שונות. הוא גם סייע לקבלת חכירת המסים והמכס על ידי היהודים שהוזכרו לעיל.

סימנים ראשונים להתהוות הריכוז היהודי בנאווהרדק, מתייחסים לשנת 1529 ומענין שבאותה שנה מופיע מיכאל אזפוביץ כחוכר המכס והמסים. צרוף מקרים אלה מעיד על הקשר ההדוק בין פעולתו של מיכאל אזפוביץ לבין התהוותו של הישוב בנאווהרדק.

במנשר הממלכתי משנת 1529 מוזכרות ערי הנסיכות הליטאית הגדולה בהן גרו כבר יהודים וביניהם הערים: נאווהרדק, בריסק, גרודנו, קלצק, קרמניץ, לוצק, משצ׳יסלב, פינסק, פולוצק, סלונים, טרוקי, טיקוצין, לחוביץ׳ וווולודימיר — הווה אומר שיחד עם נאווהרדק מופיעים בנסיכות הליטאית הגדולה שלושה ריכוזי יהודים נוספים והלא הם: קלצק, לחוביץ ומשצ׳יסלב.

מהמאה ה־16 נותרו לנו ידיעות רק על אלה מיהודי נאווהרדק שניהלו עסקי מסחר ושמותיהם הופיעו במשפטים שונים שהתנהלו שם.

התושבים הראשונים בעיר, כפי שכבר ידוע לנו, עסקו במסחר וחכירת סוכנויות מסים ומכס מאת השלטונות, אך סחר זה היה בהיקף קטן יותר מהעסקים של יהודי סלוצק וווולודימיר וגדול מזה של יהודי ויטבסק.

נסיעותיהם המסחריות של יהודי נאווהרדק היו מוגבלות וקשורות בעיקר עם לובלין — לשם הם שיווקו פרוות, דבש, דגים, חלב וכדומה.

הידיעות הראשונות לפיהן מכירים את יהודי נאווהרדק בשמותיהם הן משנת 1540. אחד מהם, הוא יחזקאל שמוילוביץ שתבע בערכאות את מושק איצקוביץ על הפרת הסכם מסחרי. עובדה זאת מוכיחה על התרחבות הפעילות המסחרית והכלכלית בין יהודי נאווהרדק, אשר בנוסף ליחסי המסחר עם לובלין, נשארו גם בקשר הדוק עם היהודים מערי הנסיכות הליטאית הגדולה. הרכוז היהודי בעיר קיים בידיו והגביר את מעמדו הכלכלי במשך עשרות שנות הקיום הראשונות ונחשב כבר אז כאחד החשובים בשטח ליטה.

עם גידול חשיבותם של יהודי נאווהרדק, גברו הניגודים ואי ההבנות בינם לבין התושבים הנוצריים, ובמקרים בודדים פרצו גם מריבות רציניות בינם לבין האצילים (השלכטה). סכסוך חמור פרץ בשנת 1551 כאשר שני אנשי האצולה איוון קמיטיץ׳ סטרטוביץ ולוקץ׳ סטניסלבוביץ דרבסקי, האשימו את היהודי ינקיל פסחוביץ בארגון מעשי גניבה ואשר המה היו מקרבנותיהם.

ינקיל פסחוביץ התגונן במרץ נגד האשמת שוא זאת ותבע את השנים לדין. המאשימים לא הופיעו במשפט והשופטים, אחרי שקול רציני, זיכו את הנאשם ואף קבעו שזכאי ינקיל פסחוביץ לתבוע מאת מאשימיו פיצוי כספי על הוצאת דיבה.

תשלומי פיצויים, היו מקובלים בעת ההיא וגודלם היה תלוי במעמדו של הזוכה. את השיעור הנמוך ביותר היו איפוא, מקבלים האיכרים והיהודים. משום כך, כנראה, ויתר ינקיל פסחוביץ על גביית סכום הפיצויים מאת מאשימיו והסתפק בזיכוי המוחלט ע״י בית המשפט. יכול גם להיות שפחד בפני החרפת הסכסוך ונמנע מלעורר יתר על המידה את זעמם של אנשי האצולה — מתנגדיו, החזקים ממנו לאין ערוך. מה גם שלפיצויים היה ערך פורמלי בלבד.

פסק־הדין בענין ינקיל פסחוביץ, היה מן המקרים המעטים בשטח הרפובליקה כולה דאז, בו הוכרה ליהודי הזכות לקבל פיצויים מאת אציל פולני בגין אשמת שוא.

הסכסוכים בין יהודי נאווהרדק לבין האצולה היו מוגבלים למקרים בודדים בלבד, בו בזמן שסכסוכים בין יהודים לבין התושבים, היוו תופעה תדירה יותר. בשנת 1559 פרץ סכסוך בין השלטונות המקומיים לבין יעקב יחיאלביץ מבריסק וניסן חיימוביץ מגרודנו חוכרי מבשלת־שכר בנאווהרדק. תושבי המקום ראו בעובדה זו שלילת זכויותיהם המוכרות כביכול רק להם ושאין זכות לכך לזרים, שאינם תושבי המקום. גם במקרה זה, הכירה מועצת המלך בצדקת היהודים וקבעה שלתושבי המקום הנוצריים לא היתה זכות קדימה למבשלת־שכר.

לעומת זאת הפסיד, במשפט אחר, היהודי נתן ניירוביץ׳ מגרודנו, אשר בשנת 1568 האשים שני תושבים מנאווהרדק שהכוהו ופצעוהו. המתלונן הסתייע בעדות של אחד האצילים שהיה נוכח בעת המקרה, אך זה האחרון, כנראה מתוך אי רצון לסייע ליהודי בקבלת דין צדק — לא הופיע בבית המשפט לשם מתן עדות וכתוצאה מכך דחה בית הדין את תביעתו.

במשך המאה הראשונה של קורות היהודים בנאווהרדק, היו גם סכסוכים בינם לבין הכמורה הפרבוסלבית. לא היו אלה סכסוכים בין היהודים ככלל ובין שלטונות הכמורה, אלא רק מריבות אינדיבידואליות בין כמרים מסוימים לבין יהודים כבודדים. בנסיכות הליטאית הגדולה הושבעו היהודים שנקראו לבית המשפט על התנ״ך, שאם לא כן התייחסו בתי הדין באי אמון להודעותיהם.

והנה קרה המקרה, בשנת 1541, שראש הכנסיה הפרבוסלבית סירב לקבל שבועה כנ״ל מאת יהודי בשם מטאטשיץ וזה הגיש תלונה לחצר המלך, בפני המלכה בונה, אולם התוצאות אינן ידועות לנו.

חילוקי דעות ואנטגוניזמים אלה התרחבו יותר ויותר במשך השנים. בשנת 1567 התנפל הפליבן מנאווהרדק פרנצ׳ישק קזשישובסקי, על ביתו של שעיה לזרוביץ, פצע אותו ואת אשתו ושדד דברים יקרי ערך.

כל הסכסוכים האלה נתרחשו על רקע של הרעת מצבם של היהודים בליטה אשר בה נהנו היהודים ממצב טוב יותר באופן יחסי מאשר במקומות מסויימים על אדמות אטנוגרפיות־פולניות. אולם הרעת מצבם של היהודים בליטה נתנה את אותותיה. בשינויים אלה הרגישו במיוחד יהודים מסויימים שנקלעו לסכסוכים עם האצולה, התושבים והכמורה.

כמו כן היו רדיפות המכוונות נגד כלל הישוב היהודי בנאווהרדק.

תושבי המקום שאפו לעצור את הגידול המספרי של האוכלוסיה היהודית ולמנוע קביעת רחובות נבדלים למגוריהם. על ידי הרחקתם מהמרכז התכוונו, באופן מלאכותי, למנוע בעד התחרות מסחרית עם התושבים הנוצריים.

משלחת מיוחדת של התושבים השיגה אצל המלך זיגמונד אוגוסט צוו מיוחד להנהגת גטו בנאווהרדק. תעודה זאת הוצאה ב־30 לספטמבר 1563 ואת ביצוע הצוו הפקיד המלך בידי מושל המחוז דאז פבל ספיהה שהיה ממוצא האצולה הליטאית, ושבשמו פעל אציל אחר בשם דומה — בוגדן ספיהה, שנתמנה כרביזור מיוחד בעיר. זה האחרון הגיע לידי הסכם עם התושבים, עוד לפני שהוצע הצוו, ובהדרכתם ציין את המקומות בהם היו מותרים המגורים ליהודים.

צוו המלך קבע רחובות מובדלים ליהודים וכן את הרחובות שהיו צריכים לעזוב. מובן ששמות הרחובות מהמאה ה־16 השתנו במשך השנים ולכן קשה לזהותם עם שמות הרחובות במאה ה־20. צוו המלך, לא זו בלבד שציין את הרחובות אליהם היו צריכים להעביר את היהודים, אלא גם את מצבם הטופוגרפי בעיר. הרחובות דאז נשאו שמות של ערי ליטה מסוימות אליהן הובילו. יהודים היו, איפוא, צריכים לחיות מעבר למצודה. נאסר עליהם לגור במרכז העיר, אף על אלה שהיו להם בתים שם.

למרות צוו הגירוש, נשארו היהודים במקומותיהם. התושבים הנוצרים השיגו שני „צווי ביצוע" — היה זה שנה אחת לאחר היצאת הצוו הקובע את הגטו לאוכלוסיה היהודית. בצווי הביצוע היו כלולות סנקציות חמורות במקרה של אי ציות ואי עזיבת הבתים שברחוב פודלסקה ולמטרה זאת נתמנה מוציא לפועל מיוחד איש האצולה הבילורוסית יאן יורביץ בוגומטקה שקיבל הוראה שבמקרה של סירוב נוסף מצד היהודים — עליו להרוס ולהחריב את בתיהם השוכנים בסביבות רחוב פודלסקה. אולם באלה בלבד לא סגי והתושבים הנוצריים דרשו להטיל על היהודים גם תשלום „לטובת העיר" בתור קנס, בסכום גבוה למדי בעת ההיא דהיינו 1600 זהובים אדומים. לדעתם, בעצם העובדה של בניית בתים על ידי יהודים ברחוב פודלסקה היתה בבחינת פגיעה בסוברניות התושבים — ודבר זה נאסר על היהודים.

בטענתם זאת, עמדו התושבים הנוצריים להסתייע בתעודות, אולם לא עשו כן משום שכאלה לא היו קיימות.

יהודי נאווהרדק לא קיבלו את דין הגטו והגישו תביעה למשפט האסטורים בורשה נגד השלטונות המקומיים בנאווהרדק על הרחקתם, שלא בצדק, מרחוב פודלסקה.

בית משפט האסטורים שימש כאינסטנציה משפטית בבתי המשפט של מועצת המלך ודן בעניינים הנוגעים לערי הממלכה. במובן זה היו תושבי הערים הממלכתיות, יהודים כנוצרים, מועדפים לטובה מתושבי הערים אשר בבעלות האצולה או הכמורה, שכן הם תמיד יכלו להביא עצומותיהם לפני בית משפט זה.

מה שאין כן תושבי הערים אשר בבעלות „פרטית". מזכות זאת נהנו כמובן גם יהודי נאווהרדק כפי שהזכרנו כבר קודם, הרי אותו בית משפט דן בסכסוך בין החוכרים היהודים של מבשלת־השכר בעיר לבין השלטונות המקומיים והוציא פסק־דין לטובת היהודים. אף על פי כן היתה זו הפעם דרך קשה הקשורה בטורח רב ובהוצאות מרובות. התלונה (התביעה) היתה צריכה להגיע לורשה, לאחר מכן היו צריכים מיופי־כוח התובעים לחזור פעמים אחדות ולנסוע לורשה ולהופיע בישיבות במושב בית המשפט.

יהודי נאווהרדק קבעו כמיופי־הכוח שלהם, במשפט הנ"ל, את מנדל גרשנוביץ, שמואל מנדלביץ, לזר שמואלוביץ' וינקיל פסחוביץ'. מושב בית המשפט לענין זה, נקבע רק ל־25 לנובמבר 1564, משום שמיופי הכח האמורים הופיעו באיחור ניכר ודרכם היתה כרוכה בסכנות ובקשיים. הם נעצרו ועוכבו במקומות שונים על ידי חיילים פולניים שלא בחלו גם במעשי שוד וגזל. בית המשפט השאיר בתוקף את צוו המלך וקבע שהיהודים לקחו לעצמם בלי הצדקה מגרשי התושבים הנוצריים ברחוב פודלסקה וציווה שעליהם להחזיר לבעלי המגרשים את הבתים שנבנו עליהם ואת הגנים שנטעו. פסק־הדין התבסס על כך שהיהודים לא המציאו שום מסמך המקנה להם זכות להתגורר בנאווהרדק וכן לא המציאו שום מסמך על פריבילגיות ממלכתיות שיש להם כתושבי העיר.

מיופי־הכח היהודיים נימקו את אי הבאת המסמכים בפחד מפני „התקפת שודדים" בדרך. כאן יש לציין שלא רק יהודים, אלא גם תושבים נוצרים ואכרים מאחוזות הממלכתיות, בזמן הסכסוכים עם מושלי המחוזות, שמרו בקפדנות על תעודות ומסמכים וזה מתוך חשש וידיעה שיריביהם נהגו להוציא בכח ולהשמיד מסמכים כגון אלה, כדי לשלול מהם אמצעי הוכחה עיקריים. למדים אנו מכאן שחששם של מיופי־הכח היהודיים היה לו על מה לסמוך.

אין לנו ידיעות מוסמכות על המשך הסכסוך בדבר הקמת הגטו ליהודים בנאווהרדק. ידוע רק שהמשפט נסתיים לטובתם, שכן הם נשארו בבתיהם ברחוב פודלסקה.

אין להסיק מזאת שבזה באו לקיצם הסכסוכים בין היהודים והתושבים הנוצריים בעיר שהתרחשו במאה ה־16. לאחר שנכשלו הנסיונות להרחיק את היהודים מן הנקודות החשובות יותר של העיר, בא התור של הצרת צעדיהם והגבלת פעילותם המסחרית. בשנת 1598 אסרו התושבים הנוצרים על היהודים מכירת בשר בככר השוק וכן הוטלו הגבלות אחרות. החשוב הוא שכל הרדיפות וההגבלות נסתיימו בכשלון הרודפים והיהודים יצאן מהן כשידם על העליונה.

במאה הראשונה של קיומו ניהל הישוב היהודי בעיר מלחמה על השגת זכות מגורים וזכות להשגת אמצעי מחיה ע"י התעסקות במסחר. יהודי נאווהרדק גילו פעילות צבורית רחבה וענפה — לפי המושגים של הזמנים ההם — והצליחו על ידי כך לקיים בידיהם את הישגיהם. מצער הוא שלא נשתמרו מקורות מהם נוכל לשאוב ידיעות על השיטות ואמצעי מגן בהם נקטו במאבקם על קיומם.

לאחר הקמת שלטון עצמי מרכזי של היהודים והקמת מועצת יהודי ליטה ברפובליקה הפולנית, נתונים היו התושבים היהודים בעיר למרותם של שלטונות הקהילה היהודית בבריסק.

קשר הדוק בין יהודי נאווהרדק ובריסק היה קיים מן התחלה ונמשך גם אחרי חיסול האוטונומיה היהודית ברפובליקה הפולנית בשנת 1765. הקשרים היו מושתתים בעיקר על המסורת והדת. וכך — דנו וחיוו דעתם רבני בריסק בבעיות הנוגעות ליהודים בנאווהרדק. להבלטה מיוחדת ראויות ה„תשובות" של הרב המפורסם במאה ה־16, רבי שלמה לוריא

שהתיישב תחילה בבריסק ולאחר מכן בלובלין. הרב לוריא עסק בבעיות רבות וב„תשובות" שלו מזכיר, בין היתר, את הקיבוץ היהודי הצעיר עדיין בנאווהרדק. הוא דן למשל, בשאלת אשה יהודיה שבה פגע במלים מעליבות יהודי אחר מבני העיר על אשר סירבה לצאת עמו במחול. אין להתייחס לדבר כאל דבר של מה בכך וזו אחת המריבות שהיו מתגלעות חדשים לבקרים. מקרה זה מעיד על ההווי של הישוב היהודי בעיר דאז. אין לשכוח שבעת ההיא, התחילה בפולין ובליטה תקופת התחיה (הרנסנס) המלווה בזרמים תוססים של סובלנות וליברליות שהגיעו לריכוזי יהודים לא מעטים. משחקים חברתיים, מופעי תרבות ומחול בקרב היהודים לא היו כה נדירים כמו במאה ה־17.

תופעה זאת בעיר מעידה על קיום ישוב יהודי, אשר טיפח חיים חברתיים שהיו קיימים בקהילות בולטות וגדולות יותר.

אין אפשרות לקבוע במדויק את מספר היהודים שחיו בעיר במאות ה־16, ה־17 ו־18, אולם מתוך השוואה ביחס לתשלומי מסים בערים מסוימות, אנו למדים שמספר היהודים בעיר, בה אנו דנים, לא היה רב בתקופה ההיא.

בנסיכות הליטאית הגדולה, חויבו היהודים בשנת 1563 בתשלום מס בגובה 4000 „קופות" גרשים ומזה התושבים היהודים בפינסק צריכים היו לשלם 600 „קופות", קלצק — רק 15 ונאווהרדק לא הרבה יותר כי רק 30 „קופות" גרשים („קופה" בפולנית כלומר 60).

עד סוף המאה ה־18 עלה מספר היהודים בעיר ובשנת 1765 מספרם בשטח המחוז כולו היה — בערך 12030 נפשות. לא ידוע מה היה מספרם בעיר עצמה. מבחינת מספר האוכלוסיה והבתים בעיר אפשר לשבץ את נאווהרדק בין הערים הבינוניות. הנתונים המוקדמים ביותר שברשותנו הם משנת 1790, לפיהם היו כאן 394 בנינים ובערך 3000 תושבים. באותה עת עצמה היו בוילנה 1424 בנינים, בגרודנו — 1108 ובבריסק — 602. נאווהרדק היתה, איפוא, העיר הרביעית בגודלה, והיהודים היוו כבר את חלקה הגדול של האוכלוסיה העירונית. במשך מאה השנים הראשונות של קיום הקהילה היהודית בעיר התנהל מאבק על עיצוב וחיזוק עמדתה. למשך זמן מסוים הורגשה גם סטביליזציה מסוימת, אולם במחצית הראשונה של המאה ה־17 באו אסונות טבע ומגפות שנתנו אותותיהם באוכלוסית העיר ובראש וראשונה בזו היהודית. היו אלה שרפות, מגפות ומעשי שוד מידי חיילים. מגפה גדולה שפרצה באזור בשנת 1630 לא פסחה על העיר וגרמה לתמותה גדולה בקרב תושביה היהודיים.

20 שנה לאחר המגפה, פרצה שרפת ענק שהחריבה את העיר בחלקה הגדול. בנין העיריה, כנסיות, בתי צבור וחנויות היו למאכולת האש ומבין בתי המגורים סבלו ביותר הבתים אשר בככר השוק. ניתן לקבוע שהסובלים ביותר היו היהודים שכן במאות ה־17 ו־18 התגוררו בבתים אלה בעיקר יהודים.

זעזוע נוסף נגרם ע"י התנפלות השבדים על הרפובליקה הפולנית. השבדים לא כבשו את נאווהרדק אך, כתוצאה מפרוץ מלחמת פולין־רוסיה בשנת 1655, פלש לכאן הצבא הרוסי. צבא זה לא נתקל בהתנגדות ואף על פי כן שדד את העיר, אשר בלאו הכי סבלה מזה שנים רבות מאסונות שונים.

בהתחלת שנת 1659 נכבשה העיר בחזרה ע"י הצבא הפולני בפיקודו של ההטמן הליטאי פבל ספיהה, אולם מקץ אותה שנה פלשו מחדש גייסות הרוסים של הנסיך חובאנסקי ונשארו במקום עד חודש יוני שנת 1660. הנסיך חובאנסקי עזב את העיר ומינה במקומו מושל מחוז, תוך מתן הוראה מפורשת, שלא להרשות גרימת עוול לאוכלוסיה המעונה. אולם בעת הזאת לא היה להוראות כאלה כל ערך ולכן המשיכו החיילים הרוסיים במעשי שוד התושבים כמנהגם מימים ימימה. רק כעבור מספר חדשים גורשו אלה על ידי חיילים פולניים שוב בפיקודו של אותו הטמן ספיהה והמצביא הפולני המפורסם סטפן טשרניצקי.

לגבי נוכחותו של טשרניצקי בעיר יש לציין במיוחד, כי על כן ידוע היה שבכל מקום שם נכנסו חייליו נתרחשו מאורעות דמים על יהודים. המלחמה בבעלי אמונה אחרת, בפולשים ובעיקר עם השבדים — הפרוטסטנטים, נוהלה תחת דגל הריאקציה הקתולית כמלחמה על הגנת הממלכה ועל הגנת הדת הקתולית. ביחסים ובתגאים הקיימים היו היהודים הקרבנות הראשונים והעיקריים. אין לנו כל הוכחה שבנאווהרדק שנכבשה חזרה על ידי חיילי טשרניצקי היה מצב הדברים שונה. יוצא, איפוא, שיהודי העיר שסבלו קודם מידי קלגסים רוסים, היו עתה לקרבנות של החיל המנצח של פולין.

האסונות במשך המאה ה־17 היו חמורים יותר משום שנתרחשו ברציפות ולא ניתן היה לרפא תוצאות הרות אסון שבאו בזו אחר זו.

כתוצאה מן החורבן הממושך הוציא הסיים הפולני בשנת 1676 חוק מיוחד לערים נאווהרדק, לידה ואורשה, ונאמר שם בין היתר: — „כדי שערים אלה יוכלו לשקם את עצמן, משחררים את כל התושבים מההיטלים שהוטלו עליהם לרבות אחזקת צבא" וכד'.

הקלות אלה הוענקו לערים וכפרים הרוסים. שחרור דומה קיבלה נאווהרדק בפעם הראשונה בתוקף החוק של הסיים משנת 1652, כאשר לקחו בחשבון את ההרס שנגרם ע"י השרפה הגדולה בשנת 1650. חוקים כאלה, במקרים יוצאים מן הכלל, התכוונו גם ליהודים והדגשת העובדה של שחרור מחובת השתתפות בהחזקת צבא מאשרת את העובדה שבמחצית השנייה של המאה ה־17 סבל הישוב היהודי בעיר מנזקים חמריים גדולים.

אסונות חדשים נתרחשו בזמן מלחמת הצפון הגדולה בשנים 1709—1702 אם כי פגעו בעיר במידה פחותה מאשר פגע ההרס במאה הקודמת.

שרשרת האסונות במאות ה־17 וה־18 השפיעו באופן שלילי על התפתחות העיר וגרמו להתרוששות האוכלוסיה היהודית המקומית. הקהילה היהודית במקום החלה לפגר בתשלום מסים וכן לא יכלה לשלם את ההלוואות שניתנו לה ע"י האצולה. תביעות שונות של אותה קהילה נדונו לפני טריבונל הנסיכות הליטאית הגדולה בישיבותיו במינסק, וילנה ובנאווהרדק עצמה.

בשנים 1670—1699 נדונה שם תביעת האציל יוזף בז'זובסקי נגד ברוך שמואלוביץ', שמעון טובישוביץ', חנן יודקוביץ', לייב חיימוביץ', אברהם מובשוביץ' ויוסף רובינוביץ', באי כח קהילת נאווהרדק, שהיתה חייבת לאציל זה חוב גדול לעת ההיא בסכום של 1490 זהובים. הנתבעים נהגו לא להופיע

לדיוני בית המשפט משום, שכנראה, לא היה לאל ידה של הקהילה לשלם סכומים אלה ואילו היעדרות מיופי־הכח מדי פעם מישיבות בית הדין, היה בה כדי לעכב לזמן מה הוצאת פסק־דין נגדה וגביית הסכומים באמצעי כפיה.

שקיעת הקהילות בחובות היה זה חזיון נפוץ ברפובליקה הפולנית של המאה ה־18 ומצב היהודים בנאווהרדק לא היה בו כדי להוות יוצא מן הכלל.

יהודי העיר התגוננו נגד הטלת כל מיני תשלומי חובה ומסים. בשנת 1702, אחרי כיבוש וילנה על ידי השבדים, ניסו השלטונות לגבות מיהודי העיר סכומים שמהם שיחרר אותם כאמור חוק הסיים משנת 1676. גובה המסים ממינסק בשם דמיאן שישקו תבע בפני ערכאות של בית הדין הליטאי סוחרים יהודיים משורת ערים של הנסיכות הגדולה, על אשר אין הם משלמים את המסים המגיעים מהם. מאת היהודים מנאווהרדק תבע 365 זהובים שהשגתם, לעת מלחמה, היוותה מעמסה כבדה מדי על הסוחרים בעיר. התנגדותם לתביעות אלה נבעה מן ההכרה שתביעות גובה המסים נוגדות את החוק משנת 1676 והן משוללות כל בסיס.

קרה במאה ה־17 שיהודים הופיעו בתקיפות נגד יריביהם ואף השתמשו בכח. בשנת 1667, תושבי העיר אהרן גושקוביץ׳, יוכל יזראלוביץ׳, שלמה פסחוביץ׳ ואיצק שלומוביץ׳ תקפו בעת היריד את משרתו של האציל אזרביץ׳, ולאחר שפצעוהו נטלו ממנו את הבהמות, הסוסים וסכום כסף מסויים. קרוב לוודאי שבזה האופן התכוונו לגמור חשבונותיהם עם האציל הסרבן ושלא הצליחו לסיימם על הדרך החוקית. עובדה זעירה זאת מראה על תכונות מסוימות של אי אלה יהודים בנאווהרדק העתיקה, ואשר מכל מקום, חורגות הרחק מעמידה צייתנית וכניעה מוחלטת.

יהודי העיר, ידעו לא רק להופיע לפני אינסטנציות משפטיות שונות אלא במקרים מסויימים להשתמש גם בכח.

בתקופת הריפורמות במחצית השניה של המאה ה־18, התגברו בערי הממלכה הרדיפות נגד היהודים והדבר הורגש בצורה חריפה במיוחד בנאווהרדק.

בעניני הקהילה היהודית טפלה „ועדה משטרתית של שני העמים״ (פולנים וליטאים) — אינסטנציה מרכזית שהוקמה אז ושמתפקידה היה גם להעניק חסות לערי הממלכה. בשנת 1792 הביאו „מיופי הכח של היהודים״ בפני הועדה הזאת עצומה ובה משאלה שתוכר צדקתם במריבות ביניהם לבין התושבים הנוצריים בנאווהרדק, גרודנו, שבלי וערים אחרות.

אין לרשותנו המקורות ההיסטוריים על תוכן הסכסוכים הללו, אולם לאור המצב הכללי, אפשר לקבוע שתושבי נאווהרדק הנוצרים שאפו להרחיק את היהודים מחיי הכלכלה במקום.

ניגודים ומריבות כאלה היו בערים לא מעטות ומצאו הד בעתונות הפולנית דאז ונדונו במוסדות מרכזיים ובערכאות. „מיופי הכח״ של היהודים וביניהם גם נציגים מנאווהרדק נבחרו במיוחד לפעולה בנדון, משום שהאוטונומיה המרכזית של היהודים לא היתה קיימת כבר ברפובליקה הפולנית באותו זמן.

לרדיפות של שנת 1792 קדמו הנסיונות מהמאה ה־16 להרחיק היהודים מאי אלה רחובות בעיר. כנראה שלאחר אותו זמן נאלצו יהודי העיר להלחם על זכויותיהם היסודיות, אולם הפעם נשאה הפעולה אופי שונה מאשר במאה ה־16. אז, ההתגוננות העיקרית של היהודים, מצאה את בטויה בהופעות לפני בית משפט האסטורים ובמאמצים להשגת כתבי חסות של המלך („גלייט״) ואילו בשלהי המאה ה־18 הופיעו היהודים באופן סולידרי ומלוכד והפעם — לא חסד בקשו, אלא הכרה בזכויותיהם הצודקות.

בעת ההיא הופיעה בעיה אחרת הנוגעת לציבור היהודי בנאווהרדק ושהיתה כמעט ללא תקדים במדינה כולה ואף לא במדינות אחרות באירופה — היתה זאת בעית המימון של השרות הצבאי ע״י יהודים. יש לציין שכבר החוקים הראשונים והפריבילגיות שהוענקו ליהודי ליטה דברו על חובת חימוש — על ידם — מספר מסוים של חיילים. הנסיך אלכסנדר יאגלונצ׳יק, כבר במחצית השניה של המאה ה־15, הטיל עליהם חובה לממן 1000 פרשים, אולם לאחר מכן בוטלה חובה זאת על ידו.

לעומת זה, לפי הפריבילגיה של המלך זיגמונט הזקן בשנת 1514, חלו עליהם אותן חובות־צבא שחלו על התושבים הלא יהודיים. חובה זאת התבטאה במתן שכון וכיסוי הוצאות מסוימות הקשורות בהחזקת צבא בעיר. המצב השתנה מעיקרו כאשר בשנות ה־80 וה־90 של המאה ה־18 הוטלה חובת גיוס טירונים מהכפרים ועירי הממלכה. התושבים לא יכלו להשתחרר מחובה זו, שכן רוב הבתים בעיר היו בידי האצולה או היהודים ועל גיוסם של אלה עוד טרם דובר. השלטון העירוני פנה בענין זה למשטרה וזו הודיעה שחובת גיוס טירונים חלה על כל בתי אב נוצריים כיהודים, ורק יוצאים מן הכלל הם אלה אשר בידם תעודות שחרור אישיות. ולפיכך, גם היהודים היו צריכים להמציא את מכסתם, וזהו, איפוא, המקרה היחידי הידוע לנו, של חובת שרות צבאי של יהודים ברפובליקה הפולנית. והמדובר הוא אך ורק בריכוז היהודי בנאווהרדק דאז. ברם גיוס היהודים לצבא לא יצא אל הפועל משום שהרפורמות הקיימות נפלו כעבור חדשים מעטים ואת השלטון במדינה קיבלה הקונפדרציה בטרגוביץ, אשר הקטינה את מספר החיילים בשרות הצבא.

היחסים השוררים ברפובליקה הפיאודלית סיכנו את מצב היהודים לא זו בלבד מצד התושבים המקומים — ואשר כנגדם ידעו להתגונן — אלא גם נגרמו להם נזקים כספיים בפעילותם המסחרית. ובמיוחד כאשר יריביהם של הסוחרים היהודיים בעיר היו אצילים עתירי נכסים שקשה היה לעמוד נגדם.

הסוחרים היהודים בנאווהרדק היו בקשרים הדוקים עם חצרות הנסיכים הרדז׳יבילים. לא רק שביצעו למענם כל מיני טרנזקציות מסחריות אלא גם עסקו באספקה לחצר ובהתחלת המאה ה־19, הספק הראשי היה יהודי בשם קלמן מובטוביץ.

קשרי היהודים ההם עם הרדז׳יבילים לא הצטמצמו למסחר ופיננסים בלבד, אלא היה להם אופי רחב יותר שנבע מהיחסים הכלליים ששררו בנאווהרדק העתיקה. בעיר זאת, כמו בערים ממלכתיות אחרות, נקבעה „אנקלבה״ — מובלעת מיוחדת בשטח העיר בבעלות הנסיך רדז׳יביל, שלא היתה נתונה לשלטון המוניציפלי המקומי והיתה מתקיימת לפי חוקים משלה. היתה זאת יחידה משפטית המכונה „יורידיקה רדז׳יבילית״.

השטח מאחורי המבצר (זאמעק), אשר במאה ה־17 רצי

לקבעו כרובע יהודי, גם כן היווה „יורידיקה" ורק בתוקף חוק שהוחק ע"י הסיים בשנת 1641 נכלל בשטח המנהל העירוני, במאה ה־17 היתה כבר קיימת „יורידיקה" השייכת לרדז'יבילים. לרדז'יבילים היו „יורידיקות" גם בוילנה, גרודנו, מינסק ובריסק.

רכוזים ניכרים של יהודים היו קיימים בערים שהיו בבעלות המלאה של הרדז'יבילים כגון — ניסביז', סלוצק, קרליץ ועוד.

יהודים התגוררו גם „ביורידיקה הרדז'יבילית" של נאווהרדק והם נשארו תחת חסותם של הנסיכים אשר גבו מהם תשלומים שונים וגם שמרו עליהם מלחץ התושבים הלא יהודיים.

ב„יורידיקה הרדז'יבילית" כלול היה רחוב קורליצקה, המוביל לקרליץ' עיירה השייכת לרדז'יבילים. מקום שבמאה ה־18 היתה מצויה תעשיית הבדים המפורסמת. כן היו כלולים „ביורידיקה" הנ"ל הרחובות פולוז'סקה וקובלסקה (אחד מהם נקרא במאה ה־20 רחוב טרויצקה). בתחילת המאה ה־19 היו עדיין כלולים הרחובות קורליצקה ושיניז'צקה „ביורידיקה". בעשור הרביעי של המאה הקודמת עברה „יורידיקה" זאת מידי הרדז'יבילים לידי הנסיך ויטגנשטיין.

הסיים הגדול במושביו בשנים 1792—1788 ביטל אמנם את ה„יורידיקות" בערי הרפובליקה, אולם היורידיקה של נאווהרדק נתקיימה עד המחצית השניה של המאה ה־19.

אחרי חלוקות פולין, כאשר העיר נמצאה תחת השלטון הרוסי, גם אז טרם חוסל מוסד זה. ה„יורידיקה" הזאת הוסיפה להתקיים כבעלות הרדז'יבילים רבי העוצמה, אשר כנגדם לא יצאה האדמיניסטרציה ואחדים מהם אף קבלו תוארי כבוד בחצרו של הצאר הרוסי. היורידיקה בוטלה רק בשנת 1861.

בעלי ה„יורידיקה" של נאווהרדק הגנו על התושבים מפני הכבדות שונות מטעם המדינה ולטובתה. במחצית השניה של המאה ה־17 ניסה הצבא להתאכסן בבתי תושבי ה„יורידיקה", אולם כתוצאה מהתערבות הרדז'יבילים נדונו מפקדי הצבא, שהיו מעורבים בפעולות אלה, לעונשים חמורים. על פי רוב היו מקרים כאלה בימי שלטונו של המלך יאן סוביסקי השלישי — בשנים 1678—1679.

מספר המשפחות היהודיות והנוצריות שהתגוררו ב„יורידיקה" של רדז'יביל בנאווהרדק בשנים 1859—1759

משפחות נוצרים	משפחות יהודים	בתי מלון בבעלות יהודים	בתים	בתי מלון	יהודים	משפחות נוצרים	שנה
5	11	16	1805	5	13	18	1759
11	8	19	1806	6	9	15	1771
3	9	12	1834	7	8	14	1778
3	8	11	1851	9	6	15	1781
3	9	12	1859	8	6	14	1782

על תושבי ה„יורידיקות", יהודים כנוצרים, היתה מוטלת חובת תשלום מס כספי לטובת הבעלים. עומס זה לא היה מוטל על יתר תושבי העיר, אולם לעומת זאת הם היו עמוסים חובות אחרים.

היהודים והנוצרים שהתגוררו בשטח ה„יורידיקה" של הרדז'יבילים בעיר לא עבדו עבודת חינם אצל הנסיך ופדו עצמם בתשלום כסף.

חיובי התשלום של היהודים לרוב עלו על אלה של התושבים הנוצרים של ה„יורידיקה". בשנת 1702 הם הגישו עצומה אל הנסיך רדז'יביל וביקשו הקלת העומס. במחצית השניה של המאה ה־19, במשך מספר שנים, לא שלמו את תשלומי החובה.

אחרי העברת ה„יורידיקה" לידי הנסיך ויטגנשטיין, השתדלו לשנות שומת החיוב שהיה נהוג עד כה, בנימוק שזה היה למעלה מיכולתם. רוב היהודים שהתגוררו במאות ה־18 וה־19 בעיר היוו שכבה עניה והכספים שניתנו על ידם לאדמיניסטרציה הרדז'יבילית, ולאחר מכן לנסיך ויטגנשטיין, הקטינו במידה ניכרת את מאזנם, שהיה קטן בלאו הכי.

יהודים אחדים ניהלו פונדקים וסחרו ביין־שרף והדבר היה חזיון נפוץ בערים ובעיירות של הרפובליקה הפולנית דאז.

חיכוכים חזקים היו קיימים בין יהודים מסויימים לבין עצמם ב„יורידיקה" של העיר ומשכו התעניינותם של פקידי הנסיך ויטגנשטיין. ממקורות שנשתמרו ידוע לנו על סכסוך שפרץ בשנת 1842 בין שני תושבים מובשה מורדוך ונוחים יזראלוביץ'. הראשון היה בעל בית ברחוב טרויצקה והשיג הסכמת מינהל הנכסים של הנסיך לקניית מגרש נוסף באותו רחוב, אולם כתוצאה מתלונה של יריבו נוחים יזראלוביץ', שלחו פקידי הנסיך למיופה הכח שלהם כתב בזו הלשון: „כאשר ידוע מ־„פה ושם" שמובשה מורדוך נשאר בריב עם נוחים יזראלוביץ' המחזיק על יד מגרש זה פונדק ואכסניה גם הם על אדמת הנסיכות, כדאי היה להסב את תשומת הלב על הדבר כדי שעל ידי מסירת מגרש זה — לא לתת לתושבים הסמוכים לו, סיבה מוצדקת לטרוניה". תוכן הוראה זאת מראה באופן ברור על עקבות השתדלנות של נוחים יזראלוביץ' במינהל נכסי הנסיך ועל ההתחרות שהיתה קיימת בין היהודים לבין עצמם, ועל התגובה של פקידי הנסיך.

אופיני הדבר שבעת ההיא סכסוכים וחיכוכים בין יהודים בעיר התנהלו לא רק במסגרת חברתית פנימית, אלא אף הביאו להתערבות מצד בעל ה„יורידיקה" הנדונה, וזה — כדי שהסכסוכים בין תושבים מתגוררים על נחלתו — לא יקבלו ממדים גדולים יותר.

מחוץ לשטחה הסגור של היורידיקה נמצא בנאווהרדק הארמון הישן של הרדז'יבילים — בעליו, אשר בסוף המאה ה־18 איבד מחשיבותו. הארמון נהרס והדבר קשור בפעילותו הפוליטית של הנסיך קרול רדז'יביל המכונה „אדוני המאהב", אשר אחרי נפילת הקונפדרציה של באר שהה במשך תקופה מסוימת בחוץ לארץ כמהגר פוליטי. העדרו מהעיר גרם להריסת הארמון. הנסיך קרול רדז'יביל היה אדם משונה ונהג בקלות ראש כלפי האכרים והתושבים העירוניים לרבות היהודים.

שלמה מימון, הפילוסוף היהודי הנודע, אשר מוצאו מנחלאות הרדז'יבילים בסביבות ניסביז', קובע שלמרות אופיו המיוחד לא גילה הנסיך קרול שנאה מיוחדת ליהודים. בזמנו שימש גם יהודי כמנהל הארמון של הרדז'יבילים בעיר, שם התגורר עם משפחתו, עוד בהתחלת המאה ה־18. ארמון זה גבל עם בנין העיריה ועם קיר הכנסיה הדומיניקנית.

שני יהודים מבני העיר דוד אריוביץ ואלה ליבוביץ קנו

ב־1808 מאת הרדז׳יבילים את הארמון החרב שכדאי היה להרוס אותו עד היסוד ולהשתמש בלבניו לבנין בתים של יהודים. ראויה לציון העובדה של שימוש בחומרי בנין מהארמון המשפחה הבולטת ביותר של נסיכים פולנים־ליטאים להקמתם וביסוסם של הבתים היהודים. במחצית הראשונה של המאה ה־19, היה שונה מצב הבתים של היהודים מאשר במאות ה־17 וה־18 כאשר חלקם הגדול מרוכז היה בככר השוק. במאה ה־19 היה הרכוז היהודי ברחוב היהודים (יידישער גאס) וברחוב וולובסקה. בכתבי י. יאצקובסקי אנו קוראים: „שבמחצית המאה ה־19 עלו לנאווהרדק במעלה הרחובות כי העיר היתה בנויה על הר, אולם בפסגת ההר היה משטח רחב ידים הקרוי ככר השוק בה נבנה באלכסון מבנה עם שתי שורות חנויות של יהודים וזה הזכיר את אותה התקופה כאשר בני דת משה, בפעם הראשונה, עברו את הים־סוף ועל שפת ים זה הקימו את אוהליהם״.

הבתים בככר השוק בעת ההיא היו שייכים לתושבים נוצריים יותר מבוססים, ובעיקר חברי מועצת העיר — המגיסטרט. נאווהרדק הישנה מבחינת מספר האוכלוסין והבנינים שייכת היתה לשורת ערים בינוניות. הנתונים המוקדמים ביותר אשר ברשותנו שייכים לשנת 1790, כשהיו כבר כאן 394 בתים מאוכלסים 3000 תושבים, בעיקר — יהודים.

בשנת 1790 מנו בשטח המחוז 8932 בתים עירוניים ואילו ליהודים היו שייכים 2401 בתים שהיוו 27% מנכסי דלא ניידי עירוניים במחוז זה.

במחצית השניה של המאה ה־18, פחת ערכה הכלכלי של נאווהרדק אשר נדחקה על ידי ערים אחרות שנהנו ממצב גיאוגרפי טוב יותר שנתברכו בתעשייה או במלאכה מפותחות. עוד בשנת 1881 פעלו בעיר 3 מבשלות־שכר לא גדולות, כוורות להפקת דבש ובית חרושת ללבנים וחרסינה שהעסיקו כולם יחד — כמה עשרות אנשים. אחד הגורמים המעכבים את פיתוחה של תעשייה בעיר היה חוסר מים ודרכי תחבורה, כמו כן לא היה מפותח השוק הפנימי. בייצוא ואספקה לרוסיה הגדולה עסקו כבר הרכוזים התעשייתיים האחרים, ולכן יכול היה החלק המכריע של האוכלוסיה היהודית במאה ה־19 לעסוק במסחר זעיר ובמלאכה.

העיר התפתחה במאה הקודמת במידה מצומצמת ומספר האוכלוסין שלה גדל, אולם בדרך כלל נחשבה מבחינת גודלה באזור הליטאי — בילורוסי כעיר בינונית.

במחצית הראשונה של המאה ה־19, היתה זאת האוכלוסיה היהודית, שיותר מאשר כל אוכלוסיה אחרת, הרגישה על בשרה את תעלולי הצבא הרוסי שחנה כאן, שכן חייליו מצאו שעשוע מיוחד בהטרדת האוכלוסיה היהודית. רבים מיהודי העיר גילו אהדה לתנועות השחרור הפולניות, ואחד מהם בשם פרץ נדון בשנת 1863 לעונש מאסר בעד סיוע לבריחתו של ויטולד מילדובסקי — מפקד ידוע מימי התקוממות ינואר בשנת 1863.

אין עתה אפשרות לקבוע איך במאות ה־18 וה־19 נתגבשה באוכלוסיה היהודית השפעת החסידות וההשכלה.

ללא ספק היו כאן חיכוכים בין שוחרי החסידות למתנגדיהם מה גם שבמרחק יחסית לא גדול נמצאו ריכוזי הזרמים הדתיים והתרבותיים של היהודים דאז.

הזרם החברתי־פוליטי המפותח בקרב יהודי העיר, במאה ה־20, המוצא את ביטויו בקיום ופעילות קבוצות פוליטיות ומוסדות תרבות, שאב השראה מקודמיו במאות הראשונות של התהוות הישוב היהודי שם, כאשר הצבוריות היהודית המקומית — בתנאים שונים ובצורות שונות — נלחמה על זכויותיה וקיומה החמרי.

היו אלה חיים עשירי מסורת ותרבות של הקהילה היהודית בנאווהרדק שאיננה עוד. יחד עם חיים אלה שנעלמו נחרבו מקורות הידיעות על עברם ולכן אי אפשר לדלות מן הזכרון את מה שחלף ללא שוב.

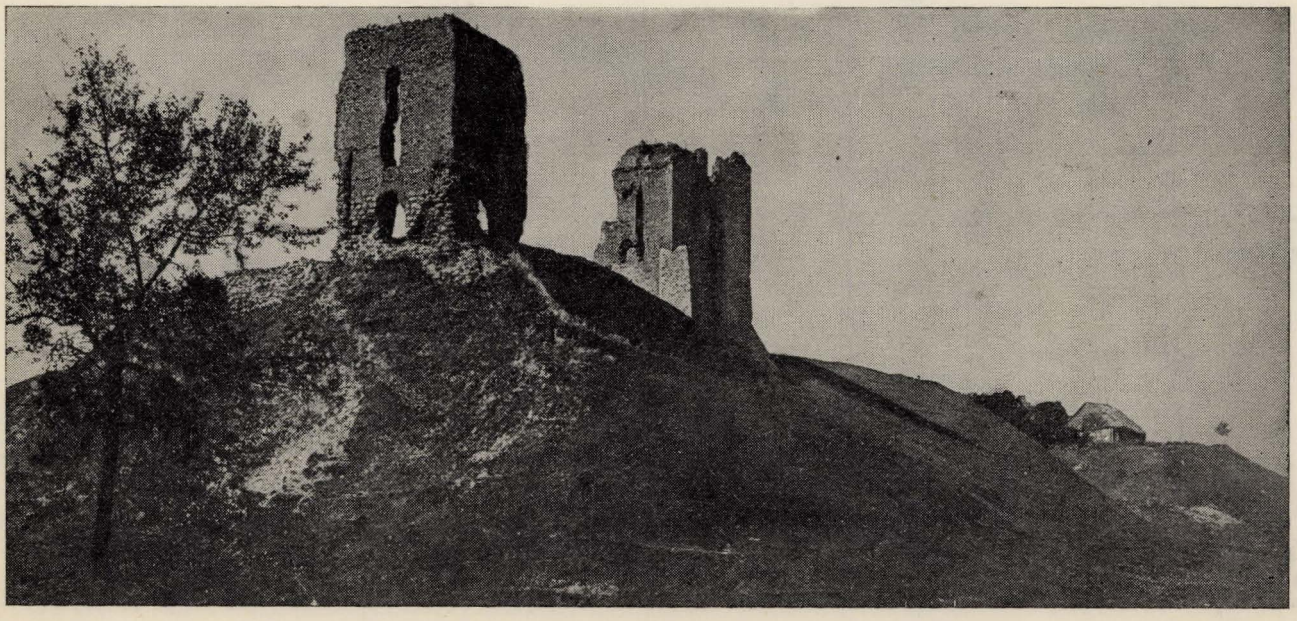

שרידי חומות המצודה — שלאס־באַרג. (צולם בשנת 1917)

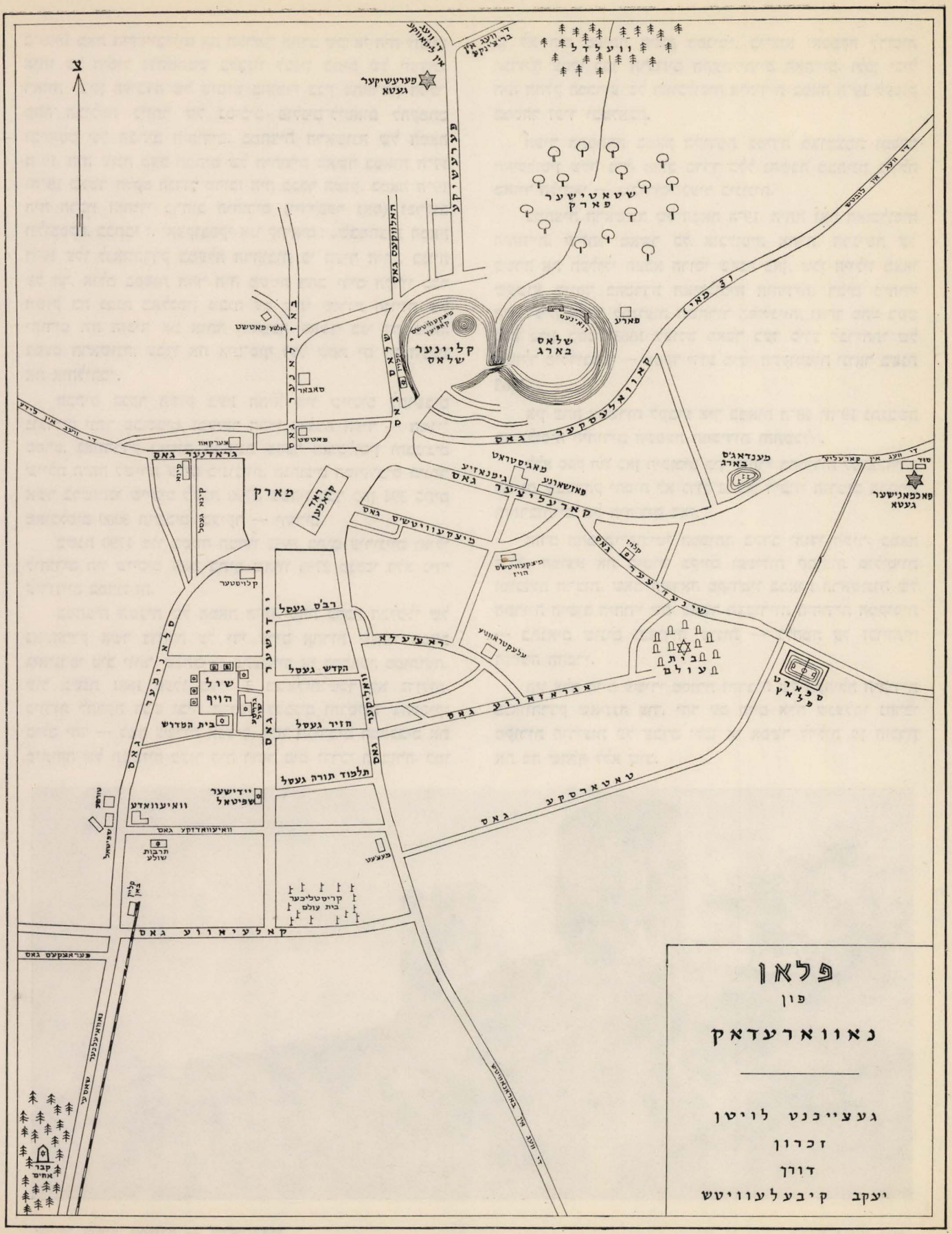

פלאן
פון
נאווארעדאק
געעייכנט לויטן
זכרון
דורך
יעקב קיבעלעוויטש
שטאטישער פארק
קליינער שלאס
שלאס בארג
פארע
מארק
ראד קאפענן
ראעלא
בית עולם
ספארט פלאץ
קאלעיאווע גאס

די געשיכטע פון דער שטאָט

די שטאָט נאַוואַרעדאָק איז די הויפּטשטאָט פון דעם באַצירק (אויעזד) נאַוואַרעדאָק און האָט געהערט פאַר די ערשטע וועלט מלחמה צו מינסקער גובערניע, זי איז 143 ק״מ ווייט פון מינסק צו דרום־מערב, ניט ווייט פון אַ קלייניעם וואָסער, וואָס פאַלט אַריין אין טייך ניעמאַן. אַרום איר ליגן פיל שטעט און שטעטלעך, וועלכע זיינען געווען גוט באַקאַנט. צו צפון פון איר, אויף אַ ווייטקייט ווי פון מינסק, ליגט ווילנע.

די שטאָט נאַוואַרעדאָק ליגט אויף אַן אויפגעהויבענעם בארגיקן אָרט. אין שטאָט גופא איז דאָ אַ בארג, וועלכן מען האַלט פאַר אַן אָנגעשאָטענעם, אָבער ער קוקט אויס ווי אַ נאַטירלעכער. די נאַטור אַרום דעם דאָזיקן בארג איז זייער שיין, באַזונדערס אין זומער, וען די בוימער און פעלדער אַרום שטעלן מיט זיך פאַר אַ פרעכטיקע פאַנאָראַמע. אַרום די פעלדער רונד און אַרום שטייט אַ שוואַרצער גאַרטל פון נאָדלוועלדער, וואָס ציט זיך מיילנווייז אין די ווייטקייטן. גרויסע טיילן פון שטאָט ליגן אין די טאָלן ווי דער היסטאָריישער ראטשעלא, וועגן אים ווערט דערציילט, אז אויף אים איז דער ליטווישער גרויספירשט מינדאָג (מינדאוגאס) געזאַלבט געוואָרן ווי דער קעניג פון ליטע. דעם טיטל האָט ער באַקומען פונם פויפסט פאַר דעם וואָס ער האָט אָנגענומען דעם קאַטוילישן גלויבן. פון אים אָן איז נאַוואַרעדאָק געווען די הויפּשטאָט פון ליטע.

דער צענטער פון נאַוואַרעדאָק איז אַ גרויסער מאַרק, פון וועלכן עס צווייגן זיך די הויפּטגאַסן פון שטאָט. אין מיטן פון שטאָט געפינט זיך אַ ראַד קראָמען געבויט אין אַ זייער שיינעם סטיל, און אַרום זיי זיינען די שענסטע געביידעס פון שטאָט.

פון די מערקווידיקייטן פון שטאָט זיינען: דער שלאָס־באַרג מיט די חורבות פון די שלעסער פון די פאַרצייטיקע ליטווישע פירשטן; אַלטע יידישע (די „קאַלטע״) שול, וואָס איז געבויט געוואָרן אין אַ מערקווירדיק שיינעם סטיל פון אַרכיטעקטור; דער „מעטשעט״ פון די טאַטאַרן אויף וואליקער גאַס; צוויי רוסישע קירכן, פון וועלכע די באריסאגליעבסקער איז זייער אַן אַלטע. צוויי קאַטוילישע קירכן, פון וועלכע די „פארע״ איז זייער אַלט און באַוווסט, און דאָס הויז, אין וועלכן דער גרויסער פּוילישער פּאָעט אַדאָם מיצקעוויטש איז געבוירן און ערצויגן געוואָרן.

דער קלימאַט פון דער געגנט, אין וועלכן נאַוואַרעדאָק ליגט, איז אַ מעסיקער אין זומער און אַ שארפער אין ווינטער. די לופט איז דאָס רוב טרוקן און קלאָר. אַרום שטאָט זיינען דאָ קרעניצעס (קוואַלן), וועלכע צייכנען זיך אויס מיט זייער גוטן וואַסער. באַזונדערס געשמאַק און געזונט איז דאָס וואַסער פון ב ר י ט ש י נ ק, וועלכע פלעגט באַנוצט ווערן צום קאָכן געקעכט אין די טעפּ און טיי אין די סאַמאָוואַרן.

עקאָנאָמיש איז נאַוואַרעדאָק געווען אַפהענגיק פון דער פויערשער באַפעלקערונג. אַלע מאַנטיק און דאָנערשטיק פלעגן דאָ פאַרקומען מערק און אַ פאָר מאָל אין יאָר זיינען פאַרגעקומען גרויסע ירידן — אין יאַנואַר און מאַרס, אויך אין זומער פאַרן שניט. נאַוואַרעדקער סוחרים פלעגן ברענגען זייערע סחורות פון וילנע און וואַרשע.

קולטורעל איז נאַוואַרעדאָק געווען די האַרינטע פון די אַרומיקע שטעטלעך. שוין אַ מאָל האָט זי געהאַט אַ גימנאַזיע מיט אַ שיינער ביבליאָטעק, וועלכע איז נאָך דער ערשטער וועלט מלחמה אַריבער צו די יידן. ביי יידן האָט זי זיך אויסגעשפּילט מיט לומדות און חכמה.

די באַפעלקערונג פון נאַוואַראַדאָק איז באַשטאַנען פון יידן, ווייסרוסן, פּאָליאַקן און טאַטאַרן, אַ מאָל זיינען דאָ געווען אויך קאַראַימען. אין יאָר 1888 האָבן אין נאַוואַרעדאָק געלעבט אַרום 12.000 נפשות, פון די האָבן יידן אויסגעמאַכט 8,270 נפשות, פּאָליאַקן — 2,200 נ., בעלאָרוסן — 470 נ., טאַטאַרן — 1160 נ.

אָבער אין יאָר 1897 האָבן שוין אין נאַוואַראַדאָק געלעבט בלויז 7.887 נ. ווייטער איז די צאָל יידישע באַפעלקערונג אַלץ מער געפאַלן. פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט זי שוין געציילט בלויז פינף טויזנט יידן. — די עמיגראַציע נאָך אַמעריקע און אין די מערב־איראָפּעישע לענדער האָט אָפּגעצויגן אַ גרויסן טייל פון דער יוגנט.

די גרינדונג פון דער שטאָט

נאַוואַרעדאָק איז זייער אַן אַלטע שטאָט. זי האָט שוין עקזיסטירט אינם 12־טן יאָרהונדערט. די צייט פון איר גרינדונג איז געווי ניט פעסטגעשטעלט, אָבער עס ווערט איבערגעגעבן אַז איינער פון די קיעווער פירשטן האָט זי געגרינדעט, מעגלעך איז עס געווען יאַראָסלאָוו דער קלוגער, אַלס פעסטונג צו באַשיצן דעם רוסישן גרענעץ פון די יאַטוויגן, אַ קאַמפּסלוסטיקער און רוצחישער שבט, וועלכער פלעגט מאָכן איבערפאַלן אויף דעם גאַנצן געגנט. באַקאַנטער ווערט די געשיכטע פון נ. אין דער צייט פון דעם גאַליציש־וואָלינער פירשט דניאל ראָמאַנאָוויטש און דעם ליטווישן פירשט מינדאוו, וועלכער האָט אָנגענומען אין איר דעם קאַטויליישן גלויבן און איז געזאַלבט געוואָרן פונעם פויפּסטלעכן ניונציוס (אַמבאַסאַדאָר) אַלס קעניג פון ליטע. מינדאוו האָט די שטאָט איבערגעגעבן צו זיין זון ווישעלק. אין יאָר 1277 האָבן די גאַליציש־וואָלינער פירשטן מיט דער הילף פון די טאַטאַרן געזוכט אָפּצונעמען די נאַוואַרעדקער געגנט פון ליטע, אָבער די זאָך האָט זיך געענדיקט מיט דעם, דאָס די טאַטאַרן האָבן די שטאָט פאַרברענט און די באַפעלקערונג אויסגעקוילעט. פון דער צייט פונם גרויספירשטן געדימין (1315—1340) איז

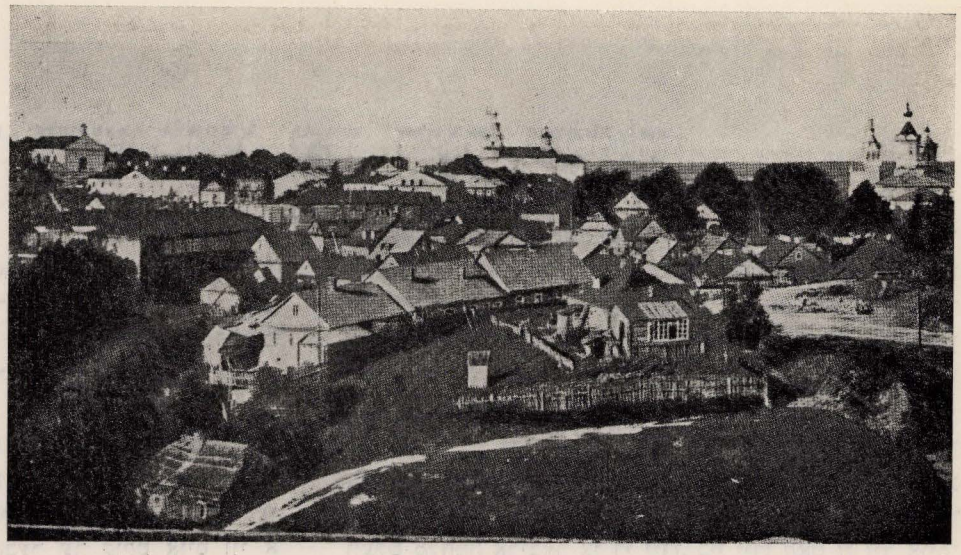

אָט אַזוי האָט אויסגעזען נאַוואַרעדאָק

נאַוואַרעדאָק פאַרבליבן אונטער ליטע, און אין איר האָבן געהערשט געדימנס זין און אייניקלעך, וועלכע זיינען שוין געווען פּראַוואָסלאַווניע און רוסיפיצירט.

אין יאָר 1314 איז דער קאָמטור (אַזוי האָט געהייסן דער הויפט פון אַ געביט אין לאַנד פרייסן פון דעם טעוטאָנישן אָרדן) הייניריך פון פלאָצק באַפאַלן ליטע און ווייסרוסלאַנד, ער האָט אייניגענומען און פאַרברענט די שטאָט נאַוואַרעדאָק, אָבער די שטאָט־אייוווינער האָבן זיך פאַרפעסטיקט אין שלאָס און זיך פאַרטיידיקט. פון דאָרט האָבן זיי אָפּגעשטויסן אַלע אַנגריפן פון די דייטשע ריטער. שפּעטער האָבן זיי זיך אַרויס־געבראָכן פון דער פעסטונג און האָבן צוריקגעשטויסן די אָרדענסריטער פון די מויערן, געיאָגט זיי ביזן ניעמאַן און זיי בלוטיק צעקלאַפּט. די דייטשן זיינען אין אומאָרדנונג צוריקגעלאָפן אין זייער לאַנד, אָבער אויפן וועג זיינען זיי אומגעקומען פון הונגער און קראַנקייטן.

אין יאָר 1323 האָט דער ליטווישער גרויספירשט גדימין געשענקט דעם פראַנציסקאַנער אָרדן אַ גוט אַרום נאַוואַרע־דאָק, און דער האָט אַוועקגעשטעלט אַ מאַנאַסטיר, און זיינע מאַנאַכן האָבן אין דער געגנט פאַרשפרייט דעם קאַטוילישן גלויבן.

אין סוף פון דעם 14־טן יאָרהונדערט איז נאַוואַרעדאָק אַריבער צום ליטווישן גרויספירשט וויטאַלד (וויטאוטאס) דעם גרויסן, פון אים איז זי אַריבער צום גרויספירשט יאַגעלאַ, דעם שפּעטערדיקן קעניג פון פוילן.

אין יאָר 1394 האָט נאַוואַרעדאָק וווייטער איבערגעלעבט אַן אָנפאַל פון די דייטשע־טעוטאָנישע ריטער, איז פאַרברענט געוואָרן, אָבער די אָנפאַלער האָבן די שטאָט ניט געקענט אייניהאַלטן און זיי זיינען צוריקגעטראָטן אין דראָהיטשין. אין יאָר 1451 האָט זי וויטאָלד וווייטער אויפגעבויט.

אין דעם זעלביקן יאָר האָט דער פּראַוואָסלאַווניער פאַט־ריאַרך צוזאַמענגערופן אין נאַוואַרעדאָק אַ קאָנסיסטאָריע פון אַלע הויכע קירכפירשטן פון רוסלאַנד, צווישן וועלכע עס האָבן אָנטייל־גענומען די בישאָפן פון טשערניגאָוו, פאָלאָצק, לוצק, כעלם, וולאַדימיר, סמאָליענסק, טשערוויענסק און טוראָוו, און דאָ איז געווויילט געוואָרן דער מיטראָפּאָליט פון קיעוו. זיין רעזידענץ איז געווען אין קיעוו און נאַוואַרעדאָק. פון דאָן

דער מאַרק

אַן איז נאָוואַרעדאָק געווארן הויפטרעזידענץ פון קיעווס מיטראָפאָליט און צענטער פון דער פראָווינסלאַוונער קירך אין גאַנץ ווייסרוסלאַנד און אוקריינע.

אין נאָוואַרעדאָק זיינען פאָרגעקומען גרויסע פייערונגען: אין יאָר 1422 האָט דער פוילישער קעניג יאַגעלאָ חתונה געמאַכט זיין פערטן זון מיט אַ האַלשטינישער פרינצעסין, און די חתונה איז פאָרגעקומען אין נאָוואַרעדאָק. אין 1426 האָט דער ליטווישער גרויספירשט וויטאלד (וויטאוטאס) אָפּגעהאַלטן אַ גרויסן נצחון איבער די רוסן אין פסקאָוו און האָט געפייערט זיין נצחון אין נאָווערעדעק.

אין יאָר 1444 האָט דער קעניג פון פוילן און גרויספירשט פון ליטע קאָזימיר געשענקט דער שטאָט נאָוואַרעדאָק דאָס מאָגדעבורגישע רעכט (אזוי האָט געהייסן דאָס רעכט פון אַ שטאָט אויף זעלבסטפאַרוואַלטונג מיט אַן עוויילטן בירגער-מייסטער און ראַט פון שטאָט מיט אַן אייגענער מיליץ און געריכט). דאָס מאָגדעבורגישע רעכט האָט גלייכצייטיק באַפרייט די איינוווינער פון שטאָט פון יעדער אַרט פיזישער אַרבעט לטובת דעם קעניג און פון אַלע שטייערן, וואָס פויערים זיינען געווען פאַרפליכטעט צו צאָלן. דער נאָמען מאָגדעבורגיע שטאַמט פון דער דייטשער שטאָט מאָגדעבורג, וואָס האָט אין רעכט געדינט אַלס ביישפיל פאַר אַלע שטעט פון איירָאפע. — (דער איבערזעצער). די פוילישע פאָנעס, וואָס זענען געווען קעגן יעדוועדער פאַרבריטערונג פון די רעכט פון די שטאָטישע איינווינערס, האָבן פראָטעסטירט אויפן לובלינער סיים, וואָס איז פאָרגעקומען אין יאָר 1447 קעגן דעם קעניגס פריווילעגיע, וואָס ער האָט געשענקט דער שטאָט נאָוואַרעדאָק. אַלס ענטפער אויף דעם פראָטעסט האָט דער קעניג צוזאַמענגערופן דעם ליטווישן סיים אין שטאָט נאָווא-רעדאָק, און דער האָט באַשטעטיקט די פריווילעגיע.

אויסער דעם איבנדערמאָנטן סיים פלעגן אין נאָוואַרע-דאָק גאַנץ אָפט פאָרקומען סיים סעסיעס פון ליטווישן סיים. אַזאַ סיים-סעסיע איז פאָרגעקומען אין יאָר 1537; אין דער זעלביקער צייט האָט דער פוילישער סיים רעזידירט אין לוואָוו (לעמבערג).

אין יאָר 1581 האָט דער קעניג סטעפאַן באַטאָרי אויפגע-שטעלט אין ליטע דעם העכסטע טריבונאַל. ער פלעגט אָפּ-האַלטן זיינע סעסיעס אין מינסק און אין נאָוואַרעדאָק. אין דער לעצטער האָט זיך אויפגעהאַלטן דער אַרכיוו פונם טריבונאַל.

אין יאָנואַר 1638 איז געגעבן געוואָרן אַ ספעציעלע קאָנסטיטוציע צום אַרכיוו. אַ הויכער באַאַמטער איז באַשטימט געוואָרן אויף אָנצופירן מיט אָט דעם אַרכיוו. אין דערזעלבי-קער צייט איז אין פראַנציסקאַנער מאָנאַסטיר אין נאָווערעדאָק געגרינדעט געוואָרן אַן אַרכיוו פון דער קאַטווילישער קירכע.

אין יאָר 1662 האָט דאָס צאַריש מיליטער אונטער דער אָנפירונג פון פירשט טרובעצקוי אָקופירט נאָוואַרעדאָק. אין ערשטן מאַי 1751 איז אויסגעבראָכן אין שטאָט אַ גרויסע שריפה. 67 הייזער זיינען אָוועק מיטן פייער, אויך דער בנין פון אַרכיוו איז פאַרברענט געוואָרן. דער רעשט פון אַרכיוו איז אין יאָר 1776 אַריבערגעפירט געוואָרן אין גראָדנע. אין יאָר 1676 שענקט דער קעניג יאַן סאָביעסקי דער שטאָט נאָוואַרעדאָק פאָלגענדיקע פריווילעגיעס: 1. ער באַפרייט איר פון דעם פליכט פון איינקווארטירונג פונם קעניגליכן מילי-טער, ער פריווילעגירט איר מיט דעם רעכט פון אַ פרייער שטאָט (ווייזט אויס אַז דאָס מאָגדעבורגישער רעכט, וואָס קאָזימיר האָט איר געשענקט אין יאָר 1444 און זיגמונט דער אַלטער האָט באַשטעטיקט אינם יאָר 1511, איז מיט דער צייט בטל געוואָרן אינגאַנצן אָדער פאַרשמעלערט געוואָרן, און יאַן סאָביעסקי האָט דאָס רעכט באַנייט — דער רעדאַקטאָר).

אינם 17-טן יאָרהונדערט האָט נאָוואַרעדאָק פאַרמאָגט 8 קריסטלעכע קירכן — קאָטוילישע און פראָווואָסלאַווע, צווישן זיי זיינען געווען 2 מאָנאַסטירן, אַ פראַנציסקאַנער און

דער מאַרק פון מזרח זייט

דאָמיניקאַנער. אין נאַוואַרעדקער געגנט איז געשטאַנען אויך אַ פראַוואַסלאַווענער מאָנאַסטיר, אויף וואָס דער ליט־ווישער העטמאַן (הויפּט באַפֿעלס־האָבער איבערן ליטווישן מיליטער) פירשט קאָנסטאַנטין אסטראָגסקי האָט געשענקט זיין גוט ביקאוויטשי לעבן שטעטל צירין. דער מאָנאַסטיר האָט געהייסן באַריסגלגיעבסק און איז געשטאַנען ביזן יאָר 1830.

אונטער דער פוילישער הערשאַפט איז נאַוואַרעדאָק געווען די הויפּטשטאָט פון דער וואָיעוודסטוו; אונטער דער רוסישער מאַכט איז זי דעגראַדירט געוואָרן צו אַ פּאָוויאַט־שטאָט (קרייזשטאָט), אָבער אויך דאָן איז זי געווען איינע פון די גרעסטע קרייזן אינם צאַרישן רוסלאַנד.

לויט דער פאָלקסציילונג פון 1897 האָבן אין נאַוואַרעדקער קרייז געלעבט 247,000 איינווויינער, פון זיי זיינען געווען 30,043 יידן. אין דער זעלביקער ציילונג זיינען אָנגעגעבן די צאָלן פון די איינווויינער פון די שטעטלעך פון נאַוואַרעדקער קרייז.

די רעזולטאַטן פון דער ציילונג

שטאָט	אַלגעמיינע צאָל איינווויינער	צאָל פון יידן
ליובטש	3374	2463
סטאלאוויטשי	929	515
סעליב	1306	645
גאראדיי	754	688
הורודישץ	2631	2108
דעליאטיטשי	1439	461
יערעמיטש	865	235
קארעליטש	2559	1840
קראשין	966	151
מיר	5401	3319
מישנובאיא	2995	1764
ניעטשניעוויטש	610	276
פאלאנקא	645	549
ראַזוואדאווא	4692	2171
סנאוו	707	526
סטרעלאוו	529	66
טורעץ	1616	737
צירין	659	144

בסך הכל האָט די שטאָטישע באַפעלקערונג פון די אויבנ־אָנגערופענע שטעט פונם קרייז נאַוואַרעדאָק אויסגעמאַכט 32,657 איינווויינער, פון זיי זיינען 18,658 געווען יידן, ד. ה. די יידישע שטאָטישע באַפעלקערונג האָט אויסגעמאַכט אַרי־בער 60% פון דער גאַנצער צאָל. פאַקטיש איז די שטאָט און שטעטל געווען אינגאַנצן יידיש, ווייל די ניט יידישע באַפעלקערונג האָט זיך פאַרנומען דער עיקרשט מיט דער לאַנדווירטשאַפט, ווי גערטנעריי, מילכווירטשאַפט, הינערצוכט, סעדעריי. אַנדערע שטאָטישע באַשעפטיקונגען זיינען ביי זיי געווען נאָר צופעליקע צוגאָב־פרנסות.

די יידישע קהילה

די יידישע קהילה פון נאַוואַרעדאָק איז איינע פון די עלטסטע אין ליטע. צום ערשטן מאָל ווערן יידן דערמאָנט אין פאַרבינדונג מיט נאַוואַרעדאָק אין אַ דאָקומענט פון 1484, ווען דער פוילישער קעניג קאַזימיר יאַגעלאָ האָט איבערגע־געבן די אַרענדע אויף די שטייערן פון דער שטאָט צו איליא מאָיסעיעוויטש, רובין סאקאוויטש, אברהם דאַנילא־וויטש און עסקא שלאָמאָוויטש, יידן פון טראק. נאַוואַרעדאָק ווערט דערנאָך דערמאָנט אין צוויי דאָקומענטן פונעם יאָר 1529: דעם 21־טן יאַנואַר פון דעם יאָר ווערט אַרויפגעלייגט אויף די יידן פֿון נאַוואַרעדאָק, און אויף אַלע ליטווישע יידן, אַ ספּעציעלער מיליטער־שטייער. דעם 4־טן מאַרס פון דעם זעל־ביקן יאָר האָט דער קעניג סיגיזמונד באַפויליל דעם וואָיעוואָדע פון נאַוואַרעדאָק צו געבן יעדע נייטיקע הילף דעם צאָל־פאַכטער מיכאל יוזעפאָוויטש איינצומאַנען די שטייערן אין דעם גאַנצן געגנד. אין אַ דאָקומענט פון יאָר 1531 ווערט נאַוואַרעדאָק דערמאָנט צווישן די שטעט, וואָס זיינען באַפרייט געוואָרן פון דעם ספּעציעלן שטייער, וועלכער איז באַצייכנט געוואָרן מיט דעם נאָמען „סרעבשצינא" (זילבער־שטייער).

אין יאָר 1551 איז דער ייד יאַנקל פּסחאָוויטש פון נאַוואַ־רעדאָק געמשפט געוואָרן פאַר אַ בלבול, וואָס דער שליאַכ־טשיטש קמיטיטש האָט אויף אים געמאַכט. זיין ענין איז שפּע־טער באַהאַנדלט געוואָרן אין קרוינגעריכט און ער איז פונם בלבול באַפרייט געוואָרן. פון אַן אַנדער מקור דערוויסן מיר זיך אַז דער אויבנאָנגערופענער יאנקל פּסחאָוויטש איז געווען צאָלפּאַכטער פון נאַוואַרעדאָק און געגנד. ער איז אויך געווען איינער פון די אָנגעזעענסטע בעלי בתים פון דער יידישער קהילה אין נאַוואַרעדאָק.

אין יאָר 1559 האָט קעניג סיגיזמונד־אוגוסט באַפויליל די שטאָטבאַאַמטע פון נאַוואַרעדאָק ניט צו מאַכן קיינע שטערונגען די יידישע צאָלפּאַכטער יעקב יחיאלאָוויטש פון בריסק און ניסן חיימאָוויטש פון האָראָדנע אין איינמאָנען די שטייערן.

אין יאָר 1563 ווערט די נאַוואַרעדקער קהילה דערמאָנט אין דער רשימה פון די שטעט פון בריסקער געביט, וואָס צאָלן דעם קאָפּשטייער. איר שטייער איז געווען 30 שאק גראָשן, אין דעם זעלביקן יאָר האָט גראָדנע באַצאָלט 200 שאק גראָשן, פינסק — 600 שאק גר. ד.ה. פינסק האָט באַצאָלט צוואַנציק מאָל אַזוי פיל וויפל עס האָט באַצאָלט נאַוואַרעדאָק. אַזוי ווי עס איז אונדז באַקאַנט אַז אין דעמזעלביקן יאָר האָבן אין פינסק און אומגעגנד געלעבט צוועלף טויזנט יידישע קאָפּשטייער צאָלער, דאַרפן מיר אָננעמען, אַז אין פינסק און אין אומגעגנד האָבן געלעבט 20 מאָל אַזויפיל יידן ווי אין שטאָט נאַוואַרעדאָק, ד. ה. אַז אין נאַוואַרעדקער קהילה האָבן געלעבט ביי 500—600 שטייער צאָלער.

אין יאָר 1665, אין הונדערט יאָר אַרום, זענען אין שטאָט נאַוואַרעדאָק און אומגעגנד געווען 12,031 שטייער צאָלער, אין שטאָט אַליין 893 שטייער צאָלער. ווייזט אויס, אַז אין משך פון די הונדערט יאָר האָט זיך די יידישע געמיינדע פון נאַוואַרעדאָק אַ ביסל פאַרגרעסערט.

די אַלטע שול

ביזן יאָר 1563 האָבן נאַוואַרעדקער יידן געוווינט צווישן דער קריסטלעכער באַפעלעקרונג ד. ה. אויף דער פּאָדליאַשער גאַס. אָבער דעם 30־טן סעפּטעמבער 1563 מעלדעט דער קעניג סיגיזמונד אווגוסט דעם ווויט און דעם בירגערמייסטער פון שטאָט ווי אויך די מיטגלידער פונם שטאָטראַט, אַז ער האָט באַפוילן דעם קעניגלעכן באַאַמטן באָגדאַן טעאָדאָראָוויטש סאפיעהא אַרויסצופירן די יידן פון דער פּאָדליאַשער גאַס אויסערן שטאָט אונטערן שלאָסבאַרג אויף ווילנער און טרו־סאָווער גאַסן, כדי די יידן זאָלן לעבן אָפּגעזונדערט פון די איבעריקע בירגער פון שטאָט. די יידן האָבן אַפּעלירט קעגן דעם דאָזיקן באַפעל. אויך די שטאָטישע ניט יידן האָבן אַפּע־לירט צום הויפּטגעריכט. די ביידע אַפּעלאַציעס האָבן געדאַרפט באַהאַנדלט ווערן דעם 20־טן סעפּטעמבער 1564 אינם הויפּט־געריכט, פאַר וועלכן ביידע צדדים האָבן געדאַרפט אויפ־טרעטן. אָבער דער הויפּטגעריכט האָט ניט געקענט באַשליסן און ער האָט איבערגעגעבן דעם עניין אין קרוינגעריכט. דער לעצטער האָט באַשטימט דעם פאַרהער פון די צדדים אויף דעם 11־טן נאָוועמבער 1564; גלייכצייטיק האָט ער געמעל־דעט ביידע צדדים אַז אין פאַל ווען איין צד וועט ניט דער־שיינען, וועט דער עניין באַטראַכט ווערן אויך אין זיין אָפּוועזנהייט. אין דעם באַשטימטן טאָג זיינען די 4 פאַרטרע־טער פון דער שטאָט געקומען און די יידישע פאַרטרעטער האָבן געפעלט. דער משפט איז פאָרגעקומען אין דער אפּ־וועזנהייט פון די יידישע פאַרטרעטער, די קריסטלעכע פאַרטרע־טער האָבן פּרעזענטירט דעם באַפעל פונם קעניג פונם 20־טן סעפּטעמבער 1563 צום וואָיעוואָדאַ פּאַוול איוואַנאָוויטש סאפיעהא. די גזירה איז דאַן באַשטעטיקט געוואָרן.

אינעם נייעם באַפעל ווערט געזאָגט אַז די יידן דאַרפן

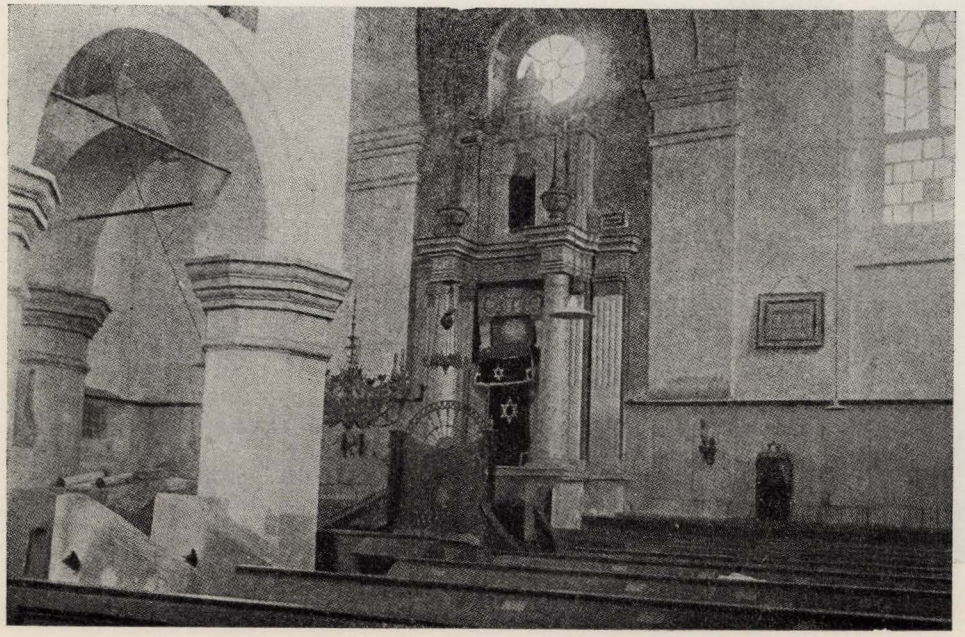

דער ארון קודש
פון דער אַלטער שול

אַריבערטראָגן זייערע ווויינונגען אין אַן אָרט, וואָס איז באַשטימט געווואָרן פאַר זיי. גלייכצייטיק האָט דער קעניג געשיקט אַ באַפעל צו די אויבנאָנגערופענע פאַרטרעטער פון קעניג אין נאַוואַרעדאָק אַראָפצוווארפן די יידישע הייזער אויף נאָד־ליאָשער גאַס, אין פאַל אויב די יידן ווילן ניט פאָלגן דעם קעניגליכן באַפעל. חוץ דעם האָבן די יידן געדאַרפט באַצאָלן 1,600 גאָלד גילדן פאַר דער ערד, וואָס זיי האָבן ביי די קריסטן פאַרנומען.

2 וואָכן נאָך אָט דעם אַנטגילטיקן באַשלוס, זיינען געקומען די ה. גערשנאָוויטש, שמואל מענדעלאָוויטש, לייזער שמואלאָוויטש, און יענקל פסחאָוויטש און האָבן געטענהט אַז זיי האָבן פאַרשפעטיקט ווייל די קעניגליכע זעלנער האָבן זיי פאַרהאַלטן, אָבער אַזוי ווי זיי האָבן זייער טענה ניט געקענט דערווייזן און אַזוי ווי זיי האָבן אויך ניט געהאַט קיינע איבערצייגנדיקע דאָקומענטן, וואָס זאָלן זייערע טענה׳ס באַשטעטיקן, האָט דער קעניג איבערגעגעבן זייערע אַלע גערטנער און אַנדערע פלעצער צו די קריסטן.

נאַוואַרעדקער קהילה ווערט דערמאָנט אין פיל אָקטן פון 16־טן יאָרהונדערט, פון וועלכע עס איז צו זען אַז זי האָט פאַרנומען אַ שיינעם אָרט צווישן די יידישע קהילות פון יענער צייט; אין 18־טן יאָרהונדערט ווערט נאַוואַרעדאָק אָפט דערמאָנט אין פאַרבינדונג מיט רבנות און תורה, ווייל דאָן איז זי שוין געווען אַן עיר ואם בישראל, אין וועלכער עס זיינען געזעסן באַרימטע רבנים און געלערנטע.

אין דער עלטערער צייט איז אין נאַוואַרעדאָק אויך געווען אַ קהילה פון קאַראַאימעס — אַ פאָקט, וועלכער איז זייער ווייניק באַקאַנט, אָבער איז באַשטעטיקט דורך דאָקומענטן, וועלכע געפינען זיך אין דער קייזערליכער ביבליאָטעק אין פעטערבורג. פון אייניקע פון אָט די דאָקומענטן איז צו זען, אַז אין אָנפאַנג 17־טן יאָרהונדערט זיינען קאַראַימעס שוין דאָ געווען איינגעפונדעווען. פון שריפטן, וועלכע דאָטירן פון 18־טן יאָרהונדערט, זעט אויס, אַז נאַוואַרעדאָק איז צו יענער צייט געווען דער מיטלפונקט פון קאַראַימישע צוזאַמענ־פאָרן. אין יאָר 1740 זיינען געשיקט געווארן דעפוטאַטן פון טראק זשיטאָמיר און אַנדערע ערטער אין נאַוואַרעדאָק זיך צו באַראַטן וועגן דעם עניין פון שטייער (אַדאָלף נייבויער, אויס דעם פעטערסבורגער ביבליאָטעק. בייטרעגע און דאָ־קומענטע צור געשיכטע דעם קאַרעעראַטום׳ס — לייפציג 1866, זז. 73, 81), וועו די קאַראַאימעס האָבן זיך דאָ באַזעצט — — פאַר דעם איז ניטאָ קיין דאָקומענטארער באַווייז. עס איז מעגלעך, אַז זיי האָבן זיך באַוויזן גלייכצייטיק מיט די טאַטאַרן, סוף פון 14־טן יאָרהונדערט, וועו דער ליטווישער גרויס פירשט, וויטאָלד (וויטאוטאס) האָט באַזעצט קאַראַאי־מען און געפאַנגענע טאַטאַרן אַלס קאָלאָניסטן אין ליטע.

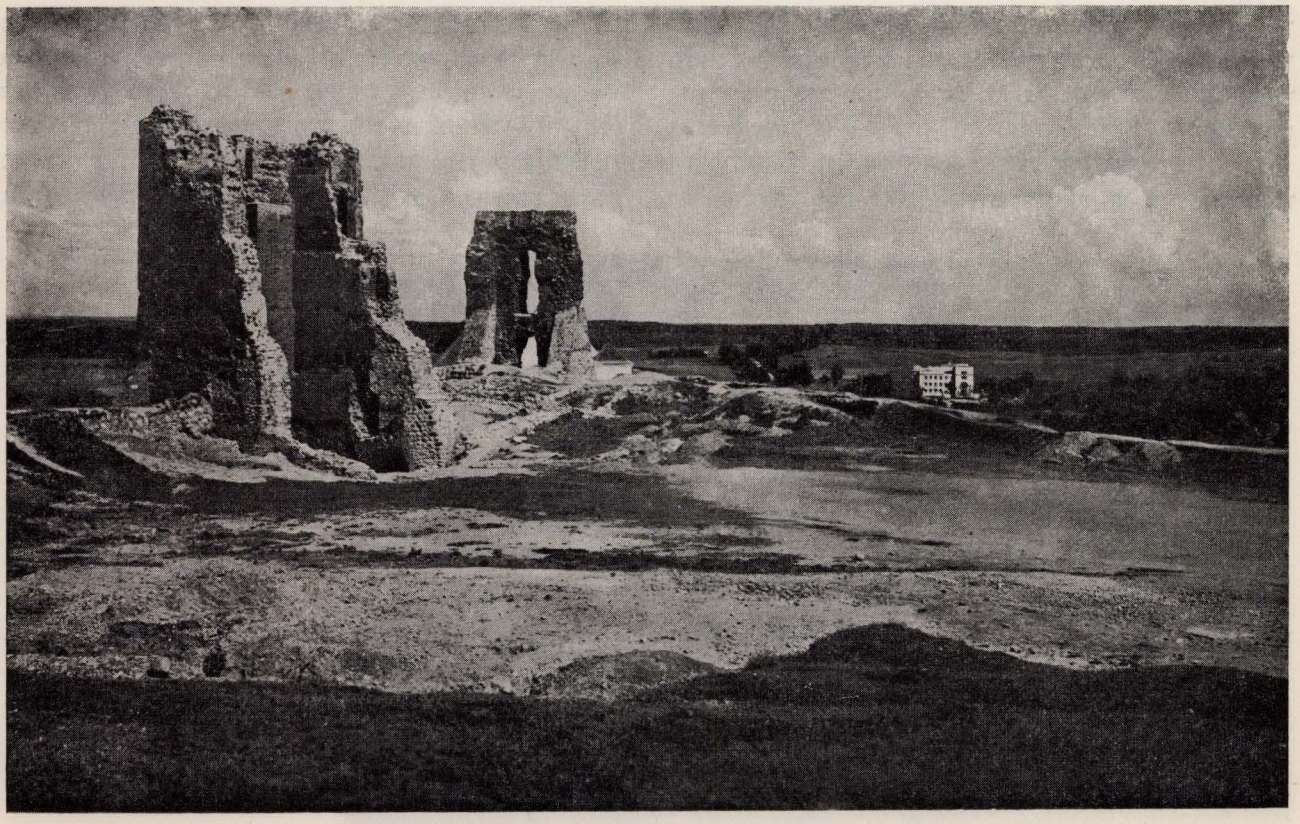

די רוינען פון „שלאָס־באַרג"

הרב ו. ח. קאנציפאלסקי (ברוקלין)

נאווארעדקער רבנים

די ערשטע רבנים

אויף וויפל עס איז באַוווסט, איז געווען דער ערשטער רב ר׳ אבא מארי. אין זיין צייט איז שוין געווען אין נאַוואַרעדאַק אַ היפשע קהילה; אויך זיינען געווען פיל לומדים, איינער פון זיי, ר׳ יוסף, איז אויפגענומען געוואָרן אַלס רב אין בריסק. ר׳ אבא מארי האָט חתונה געהאַט מיט אַ פרוי פון זשאלקעוו.

ר׳ שמואל ווילנער

ער איז געבאָרן געוואָרן אין סלוצק ביי זיין פאָטער הרב ר׳ שמעלקע, געווען אַן איידעם פון ר׳ דוד קוידאנאווער, דער ברודער פון מהרש״ק (ר׳ שמואל קוידאנאווער), מחבר פון „תפארת שמואל״, אַ פירוש אויפן „רא״ש״. די צוויי רבנים זיינען געווען אין די יאָרן ת״ן—ת״פ (1690—1720).

ר׳ אריה ליב

מחבר פון ספר „דברי אר״י״. געווען רב פון יאָר ת״ק (1740), נפטר געוואָרן אין יאָר תקל״א. (1771).

ר׳ נפתלי הערץ

אַן אייניקל פון ערשטן רב, ר׳ אבא מארי. זיין זון, ר׳ חיים, איז געווען אַ רב אין זשעטל, לעבן נאַוואַרעדאַק.

ר׳ מרדכי מארקל

אין ספרים פון יאָר תקנ״ג (1793) געפינט זיך זיינס אַ פסק דין.

ר׳ יעקב צבי הירש

ווערט דערמאָנט אין ספר „תולדות אדם״ געדרוקט אין דיהרנפורט אין יאָר תקס״ה (1805).

ר׳ ישראל בן ר׳ יהודה ליב

געווען אַ גאון אין תורה און געלערנט שפראַכן און וויסנשאַפט. ער האָט שפעטער איבערגעמאַכט זיין נאָמען אויף לייבל אַלס פאָמיליע נאָמען. זיין פריערדיקע רבנות איז געווען אין מאהילעוו. פון דאָרט האָט אים צוגענומען נאַוואַרעדאַק, ער איז געווען אַ גרויסער דרשן און האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין קאָמף אין וואָרט און שריפט קעגן די חסידים. האָט פאַרפאַסט עטלעכע ספרים: „ספר הויכוח״, געדרוקט אין יאָר תקנ״ט (1799); אויך אַ ספר אין דייטשער שפראַך אונטערן נאָמען „נאַכריכטען אויס אַ נייער סעקטע ביי יידן אין פוילן, וועלכע רופט זיך חסידים״, געדרוקט אין פראַנקפורט 1799. דאָס בוך איז דערנאָך איבערזעצט געוואָרן אין פראַנצויזיש דורך דעם גייסטלעכן גרעגואַר אין זיין באַווווסטן ווערק איבער רעליגיעזע סעקטעס. מען האָט זיינע ספרים קאָנפיסקירט, ער האָט אָבער אויסגעפועלט מען זאָל אַראָפנעמען דעם פאַרבאָט פון זיינע ספרים. ער איז אויך געווען אַ גרויסער עסקן אין שטאָט.

ר׳ משה

פון אים איז ניט פיל באַוווסט.

ר׳ דוד בן הרב ר׳ משה מקלצק

ער איז אויפגענומען געוואָרן אַלס רב אין עלטער פון 25 יאָר, אין יאָר תקנ״ח (1798). ער האָט געשמט אין דער וועלט אַלס איינער פון די גרעסטע גאונים, מחבר פון באַוווסטן ספר „גליא מסכת״ אין צוויי טיילן, פון וועלכן איינער איז שאלות ותשובות און דער צווייטער — דרוש און הספדים. צווישן די לעצטע געפינען זיך הספדים: אויף זיין שווער הרב ר׳ אליעזר פון ברעסטאָוויץ און אויף זיין שוואָגער ר׳ אליהו, אויף די וווילנער רבנים ר׳ שואלקע קאַצענעלבויגן און ר׳ אַבעלע פּאַסווועלער, אויף ר׳ חיים וואָלאָזשינער און אויף ר׳ אפרים זלמן מרגלית פון בראָד; אויך אף זיין ערשטן דיין ר׳ נטע, וועלכער איז געווען אַ גרויסער למדן און בעל־הוראה, געשטאָרבן צו 80 יאָר און ליגט אויף דעם בית עלמין לעבן ר׳ דודלן. דאָס בוך איז געדרוקט געוואָרן אין ווילנא אין תר״ד (1844). אין זיין צייט איז שוין נאַוואַרעדאַק געווען אַ מוסטערהאַפטע קהילה מיט אַלע כלי קודש. די שטאָט האָט אויפגענומען אַלס מגיד ר׳ חנוך זונדעל פון ניי זשאַגער, וועלכער איז געווען אַ באַרימטער דרשן און אַ מחבר פון ספרים: „כנף רננים״ און „מוטות כנפים״, אַ ספר פון דרוש; אויך אַ ספר אויף שמות נרדפים. פיל פון די בעלי בתים אין יענער צייט זיינען געווען גרויסע לומדים און פאַרשטאַנען וועמען אויפצונעמען פאַר אַ רב. ווי מיר זעען, ווער עס זיינען אויך שפעטער אויפגענומען געוואָרן.

הר׳ דוד איז געווען זייער אַ תקיף בדעתו, האָט קיינמאָל ניט נאָכגעגעבן אַ צווייטן רב אין אַ פסק הלכה, מעג יענער זיין דער גרעסטער אין דור, וועו ער האָט געהאַט אַן אָנדער מיינונג. אָבער מכבד געווען האָט ער יעדן תלמיד חכם, בפרט אַן אמתן אדם גדול. ר׳ שבתאי דער נאַוואַרעדקער דיין דערציילט, אַז איינמאָל האָט אָנגעזאָגט דער ראזשענאַיער רב (שפעטער רב אין פינסק) הגאון ר׳ מרדכי זאַקהיים, אַז ער קומט קיין נאַוואַרעדאַק. האָט ר׳ דוד פאַראַרדנט מען זאָל אויסשיטן מיט געלע זאַמד דעם שולהויף — אַזוי איז דאָן געווען די מאָדע, אויסצושיטן זאַמד פאַר גרויסע געסט, אָדער ערב שבת אין הויז — ווייל הרב זאַקהיים וועט דאָך קומען צום בית הרב אויפן שולהויף אייגצושטיין. ר׳ דוד מיט די דיינים מיט נאָך נכבדים פון שטאָט האָבן געוואָרט לעבן שולהויף מקבל פנים זיין דעם גרויסן גאַסט. ר׳ דוד האָט אייגעפירט אין נאַוואַ־

רעדאָק די קולא אַז ביי דער שאלה פון שחיטה, ביי ריאה הסרוכה למכה בדופן וואָס דער רמ״א אין יורה דעה פסקנט טריף — און אַזוי פירט מען זיך אין אַלע כמעט יידישע קהילות — איז כשר און אַזוי איז שוין געווארן דער מנהג אין שטאָט און שפעטערדיקע רבנים האָבן אויך אַזוי מקיל געווען.

ר׳ דוד האָט געקראָגן 3 רובל אַ וואָך שכירות, אָבער ניט רעגלמעסיק. אַ דורכפאָרער האָט אים אַמאָל געפרעגט: וויפל קריגט איר שכירות אַ וואָך? — האָט ער געענטפערט: 3 רובל די וואָך. פרעגט ער אים: פאַרוואָס זאָגט איר די וואָך, ניט אַ וואָך, ענטפערט ער — ווייל דאָס מיינט די וואָך און ניט יענע וואָך, און איך בין ניט זיכער צי איך וועל קריגן די אַנדערע וואָך — די סיבה איז געווען ווייל עס איז דאָן נאָך ניט געווען פאַר די שכירות קיין פעסטע הכנסה צו צאָלן רעגלמעסיק. און דער גרויסער רב און זיין פאַמיליע האָבן געליטן נויט. נאָר דאָס האָט ניט געהאָט קיין ווירקונג אַף זיין פירונג לטובת העיר, און אַף זיין לערנען און אויפ־שרייבן זיך מיט תשובות צו די גדולי הדור.

זיין לאָגע האָט זיך אָבער שנעל געביטן צום בעסערן דורך אַ צופאַל, אַ מאָדנעם קוריאָז: ר׳ דוד איז געווען אַ צוגעלאָזענער צו מענטשן. צו די בעלי בתים זיינע, ער פלעגט פאַרברענגען מיט זיי אַ ביסל, טרייסטן זיי, פריילעכער מאַכן. קומענדיק איינמאָל אין שול, דערציילט ער אַז כאָטש מען האָט אים קיינמאָל ניט געקענט מנצח זיין אין אַ דין, פונ־דעסטוועגן האָט אים היינט זיין רביצין מנצח געווען, און ער האָט ניט געהאָט וואָס צו ענטפערן. די געשיכטע איז געווען אַזוי: עס איז געווען דאָן אַ זייער שוערער וינטער. שנייען, קעלט און פרעסט אויסערגעווייַנלעכע. זיין פאַמיליע האָט זייער געליטן פון קראַנקהייטן און נויט. ער איז געווארן אַ גרויסער בעל־חוב און דאָ איז שוין באַלד פסח. רופט זיך אָן צו אים די רביצין: פאַר וואָס דאַרפן מיר אַזוי פיל ליידן? — און האָט זיך פונאַנדערגעווויינט, דאָס וואָס זי האָט קיינמאָל ניט געטאָן. זי האָט אים שטאַרק געמוסרט וואָס עס אַרט אים גאָרניט די נויט פון דער פאַמיליע און ער זוכט ניט קיין מיטל דערצו. האָט ער איר געענטפערט: וואָס קען איך טאָן אַז די שטאָט קען מיר ניט צאָלן רעגלמעסיק. זי האָט ניט. דו ווייסט דאָך דאָס אויך. — ענטפערט זי אים — אמת, די שטאָט קען ניט, אָבער איך קען דאָך זיין אַ רביצין אין אַ גרעסערער שטאָט, ווי למשל, מינסק אָדער ווילנע, וואָס בין איך שולדיק, אַז דו קענסט אַזאַ רבנות ניט קריגן? איז ר׳ דוד זייער נתפעל געווארן פון איר לאָגישער טענה, האָט אָנגעטאָן דעם פוטער און אַוועק אין שול און האָט דאָס דער־ציילט די בעלי בתים ווי די רביצין האָט אים מנצח געווען מיט איר טענה. ווען מען האָט דערהערט אין שול, האָט זיך באַלד גענומען טומלען אין שטאָט און מען איז איבעררַאַשט געווארן הערנדיק פון דעם רבס דחקות און דער שוערער לאָגע פון זיין פאַמיליע. מ׳האָט גלייך גערופן אַן אָסיפה און מ׳האָט געהאָלטן דעם רב 2 רובל אַ וואָך שכירות צו די פריערדיקע 3, באַשטימט אַ פעסטע קוועלע פון וואָנען צו צאָלן דעם רב זיינע שכירות רעגלמעסיק, און דערצו אים געגעבן 50 גאָלדענע רענדלעך אָלס איינמאָליקע שטיצע אויסצוצאָלן זיינע חובות.

אין די לעצטע צייט פון זיין לעבן האָט ר׳ דוד איבער־געטראָגן גרויסע יסורים דערפון וואָס די רוסישע רעגירונג האָט זיך געגרייט איינפירן מיליטער דינסט פאַר יידן. יידן האָבן געקרעכצט און געווויינט אַף דער גזירה, ווייל דאָן האָט דאָס געהייסן דינען לאָנגע יאָרן, צו פאַרשיקט ווערן אין די טיף רוסישע גובערניעס, צו עסן טריפות און ניט וויסן פון קיין יידישקייט. יידן האָבן דאָס בעטראַכט פאַר שרעקליכע גזירות. ר׳ דוד האָט זיך שטאַרק געמומען צום האַרצן, געגור־מען קרענקען, און געזאָגט צו זיינע באַזוכער אַז ער קען ניט איבערטראָגן די יידישע יסורים. ער זעט זיין גיכן סוף. ער איז נפטר געווארן צו 73 יאָר אין שנת תקצ״ח.

ר׳ אלכסנדר זיסקינד הרכבי תקצ״ח—תר״י

נאָך ר׳ דודן האָט נאַוואַרעדאָק אויפגענומען פאַר אַ רב אַ לאָנדסמאַן, הגאון בתורה און סוחר, הרב אלכסנדר זיסקינד דער זון פון הרב גרשון הרכבי, אַ ברודער פון שטאָט גביר ר׳ משה הרכבי. ער האָט אין אָנפאַנג ניט געוואָלט אַננעמען די רבנות אין זיין היימשטאָט, טראָץ דעם וואָס זיין גרויסע און אייגנפלוסרייכע פאַמיליע האָבן דאָס געווואָלט, נאָר ווען ער איז געווארן אַ יורד אין פרנסה, האָט ער איינגעשטימט און אָנגענומען די נאַוואַרעדאָקער רבנות און איז דאָרט געווען רב ביז תר״י (1850), בערך 12 יאָר.

הרב ר׳ יצחק אלחנן ספעקטאָר תרי״א—תרכ״ד
(1864—1851)

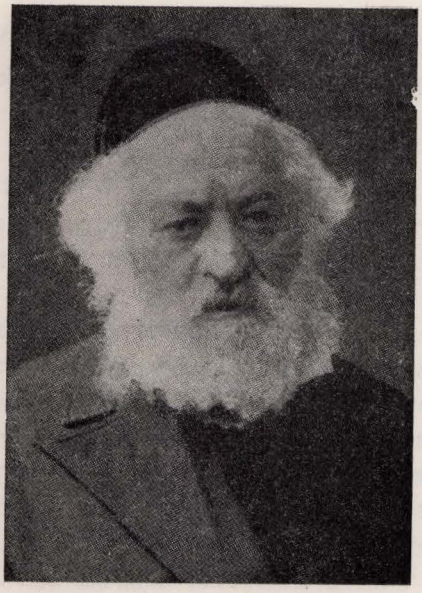

נאַוואַרעדאָק האָט געהאָט די זכיה צו האָבן 14 יאָר אַ רב, וועלכער איז געווען אַ גדול הדור. דער גאון הגאונים, אומעטום באַווּסט אָלס „רבן של כל בני הגולה״. דער רבי פון יידישן פאָלק אין הוראה און איז אויך איבעראַל געווען

געשעצט און באַליבט אַלס פאָלקס פירער. אין פיל טויזנטער יידישע הייזער האָט זיין בילד באַצירט די ווענט. הונדערטער רבנים האָבן אים אַזוי באַטיטלט שרייבנדיק צו אים זייערע שאלות און שווערע הלכה־פראַגעס אויף וועלכע ער פלעגט גלייך ענטפערן. שפּעטער זיינען זיי געוואָרן געדרוקט אין זיינע 3 ספרים „באר יצחק" און „עין יצחק" 2 טיילן און „נחל יצחק" 2 טיילן. דאָס איז הרב ר' יצחק אלחנן ספּעקטאָר.

אָנקומענדיק אין נאַוואַרעדאָק האָט ער אָנגעפאַנגען מישן זיך אין כלל זאַכן און ער איז געוואָרן מיט דער צייט דער צענטראַלער אַדרעס אין אַלע כלל עניינים וואָס איז נאָר נוגע יידן. ווען נאָר מ'האָט געדאַרפט זיך ווענדן צו הויכע אינ־סטאַנצן אָדער צו דער רוסישער רעגירונג אין פּעטערבורג, אומעטום איז ער געווען דער גייסט וואָס האָט געוועקט, גע־רופן און געטאָן מיט כוחות צו פאַרבעסערן די יידישע לאַגע אין רוסלאַנד און מייסטנס איז זיין אַרבעט געקרוינט געוואָרן מיט דערפאָלג.

זיין יוגנט

ר' יצחק אלחנן איז געבאָרן געוואָרן ביי זיין פאָטער, דעם רב פון שטעטל ראָש לעבן וואָלקאָוויסק, הרב הגדול ר' ישראל איסר און מוטער רחל אין יאָר תקע"ז (1817). יינגלווייז האָט ר' יצחק אלחנן געלערנט ביי זיין טאַטן, און איז געוואָרן באַרימט מיט זיין התמדה און גרויסע כשרונות. ווען ער איז אַלט געוואָרן 12 יאָר, האָט מען אים גערעדט אַ שידוך מיט אַ טאָכטער פון אַ וואָלקאָוויסקער בעל בית. מ'האָט געבראַכט דעם יונגן חתן צום מחותן פאַרהערן, לומדים האָבן מיט אים געשמועסט אין לערנען, געפרעגט ידיעות און שאלות אין פיל מסכתות. דער יונגער ר' יצחק אלחנן ענטפערט שנעל און גוט אויף אַלע קושיות, אַזוי רעדנדיק האָט ער גענומען פאַרזוכן דעם כיבוד, פאַרשיידענע געפרע־געלטע איינגעמאַכץ וואָס איז געשטאַנען אויפן טיש. ער האָט אויסגעליידיקט עטלעכע טעלערלעך, ניט באַמערקנדיק וואָס ער טוט. די כלה־מיידל איז געשטאַנען פון דערווייטנס און צוגעקוקט ווי ער ראָמט פון די טעלערלעך. זאָגט זי צו איר מאַמע: ער געפעלט מיר ניט, ער האָט גאָר קיין דרך ארץ ניט. איך וויל אים ניט פאַר אַ חתן. — יע, ביסט גערעכט, טאָכטער, האָט צוגעשטימט די מאמע. — און פון שידוך איז גאָר ניט געוואָרן. (די כלה איז שפּעטער געווען אַ קרעמערקע אין אַ קליינער קרעמעלע און איז געשטאָרבן פאַר דער ערשטער וועלט מלחמה — רעדאַקטאָר). פון דער מעשה האָט זיך דערוווּסט דער חשובער בעל בית פון וואָלקאָוויסק ר' אליעזר און זיין ווייב בלומע. האָבן זיי אים גלייך צוגע־כאַפּט ווי אַ אבן טוב, זאָגנדיק אַז אין דער אמתן איז די תורה ביי אים נאָך זיסער. און ער האָט חתונה געהאַט שפּעטער פאַר זייער טאָכטער רייזל.

אין אַ צייט שפּעטער, ווען ר' יצחק אלחנן האָט שוין געקלונגען אין דער וועלט און אומעטום ווו ער איז נאָר געקומען האָט מען אים באַלאַגערט, געוואָלט זוכה זיין צו נעמען שלום און זען אים, איז ער געקומען קיין וואָלקאָוויסק און פון דאַרט איז ער געפאָרן קיין ראָש אויף קבר אבות. גרויסע מאַסן מענטשן זיינען געקומען אים זען; האָט זיך אַריינ־געשפּאַרט אַן אַלטע צעקנייטשטע פרוי, זי וויל דער רבי זאָל איר בענטשן, איר שלעכטער מזל זאָל זיך פאַרבעסערן, און צו אירע צרות זאָל שוין נעמען אַן ענדע. ר' יצחק אלחנן האָט איר דערקענט, דאָס איז געווען זיין ערשטע כלה, וועלכע האָט געזאָגט איר מאַמען אַז ער געפעלט איר ניט.

זעקס יאָר האָט ער געגעסן ביי זיין שווער קעסט און געלערנט מיט גרויס התמדה. מיט אים צוזאַמען אין איין צייט איז אָנגעקומען פאַר אַן איידעם אַ באַרימטער עילוי, ר' ברוך מרדכי ליפשיץ (שפּעטערדיקער רב פון נאַוואַרעדאָק). ער איז אָנגעקומען צו אַ רייכן בעל בית אין וואָלקאָוויסק. האָט ער זיך מתקנא געווען אין ר' יצחק אלחננס התמדה; און אַז ר' יצחק אלחנן פלעגט אַוועקגיין פון בית מדרש פון לערנען, פלעגט ער נאָך זיצן און לערנען נאָך אַ פּאָר שעה. איינמאָל, יום כפור נאָכן תענית, זאָגט ר' ברוך מרדכי — נו, אַצינד מוז דאָך שוין אַוודאי ר' יצחק אלחנן שלאָפן, איך וועל גיין אין בית מדרש לערנען. אָבער קומענדיק אין בית המדרש — אַהאַ, ר' יצחק אלחנן קלינגט שוין ווי אַ גלאָק פון אַ שעה צייט — אַזוי, וועל איך אים שוין ניט איבעריאָגן אין התמדה — האָט זיך זיין „קאָנקורענט" מייאש געווען און אַזוי איז טאַקע ר' יצחק אלחנן אויסגעוואַקסן דער גאון הדור, וואָס איז געווען קלאָר אין אַלעס: אין ש"ס בבלי און ירושלמי, ראשונים ואחרונים און ער איז געוואָרן דער מנהיג הדור. נאָך עסנדיק קעסט האָט ער געלערנט בחברותא מיטן זון פון ר' בנימין וואָלקאָוויסקער רב. מיט ר' יהושוע ליב דיסקין, דער שפּעטערדיקער בריסקער גאון וועלכער איז צולעצט געוואָרן רב אין ירושלים.

ר' יצחק אלחנן איז געווען הויך געוואַקסן, געהאַט ווייכע טונקעלע אויגן מיט ראָזיקן פאַרב פון פנים, שטענדיק מיט אַ שמייכל. ער האָט גערעדט שטיל, איידל און קורץ, מיט אַ דין סאַפּראַן שטימע. מ'האָט אים קיינמאָל ניט געקענט אַריינברענגען אין כעס, צו זידלען עמעצן, ער האָט יעדן דן געווען לכף זכות. גייענדיק פון הויז צום שול דאַוונען, פלעגט ער יעדערן, וועמען ער האָט נאָר אָנגעטראָפן, פריער אָפּ־געגעבן דעם גוט מאָרגן, צו יידן אָדער ניט יידן, קליין צו גרויס, אָרעם צו רייך. אַנדערע פלעגן אים שוין אָפּוואַרטן גלויבנדיק אין זיין ברכה, כדי צו הערן פון אים דעם גוט מאָרגן. זיי וועלן שוין דערמיט האָבן אַ גוטן טאָג — האָבן זיי געהאָפט.

די ערשטע רבנות

ווען עס איז אים שוין געוואָרן שווער צו זיצן אַף קעסט, האָט ער אָנגענומען די ערשטע רבנות, אין דעם שטעטל איזאַבעלין לעבן וואָלקאָוויסק. דאָס איז געווען אין יאָר תקצ"ז—1837. ער איז דאַן אַלט געווען 20 יאָר. זיינע שכירות איז געווען פינף גילדן אַ וואָך, דאָס איז 75 קאָפּיקעס, אָדער 38 סענט אַ וואָך. שפּעטער, ווען די שטאָט איז געווען פון אים זייער צופרידן, האָט מען אים מוסיף געווען נאָך 15 קאָפּיקעס. און אַזוי האָט ער געלעבט זייער אַ געמאַטערטן לעבן, אָבער וואָס מער דחקות אַלץ מער התמדה אין לערנען.

נאָר דער שוערער האָט אים געשיקט פון וואָלקאָוויסק אַף יעדן שבת חלה מיט פלייש, דאָס האָט אים געראַטעוועט, כאָטש איין גוטן טאָג אין וואָך... אים איז אַבער געווען שווער אויסצוהאַלטן די נויט. האָט ער זיך באַטראַכט אַז ער דאַרף זיך באקענען מיט די גדולים, וועלן זיי אים אפשר רעקאָמאַנדירן אַ בעסערע שטעלע. ער האָט געליעז אַ שטריימל און שענערע זאַכן און איז אַוועקגעפאָרן קיין קאַרלין. דאָרטן איז דאָן געווען דער באַרימטער רב ר׳ יעקב, דער „משכנות יעקב״. ער איז אַריין צום רב, און האָט אים געטראָפן באַ־האַנדלענדיק מיט זיינע דיינים אַ וויכטיקע שאלה אין אַ גמ. זיי האָבן זיך אפילו ניט אומגעקוקט אף דעם יונגן ר׳ יצחק אלחנן. אַבער ער האָט אויסגעהערט זייער שמועס, האָט זיך צו זיי דערנענטערט און געזאָגט: דאָס איז דאָך אַ מפורשער „חלקת מחוקק״ סימן ס״ה. — אַזוי? — האָבן זיי אים שוין געגעבן שלום, און געפרעגט ווער ער איז. האָט ער זיי געענט־פערט, אַ זאַבעלינער רב. האָט ר׳ יעקב געזאָגט, איך האָב געקראָגן ניט לאַנג פון אייך אַ בריוו וועגן אַ דבר הלכה, — און אים געבעטן זיצן, און אים שוין אַריינגענומען אין שמועס. דאָן האָבן זיי געזען אַז כאָטש ער איז נאָך זייער יונג, אַפילו אַן אַ בארד, אַבער אַ גאון הדור אין תורה. זיי האָבן אים זייער מקרב געווען. ער איז שוין אייגעשטאַנען בייַם רב, פאַרבראַכט דאָרטן 3 וואָכן, די שטאָט קאַרלין האָט אים געגעבן אַ מתנה 40 רובל, כמעט אַ יאָר שכירות פון איזאַבעלין, און ר׳ יעקב קאַרלינער האָט אים געשאָפן די צווייטע שטעלע אין בערעזע. דאָרטן האָט ער שוין געקראָגן אַ רובל אַ וואָך. דערצו האָט מען אין יענעם געגנט געבויט שאָסייען און דער שאָסיי איז דורכגעגאַנגען דורך בערעזע, האָבן די פאָדראַ־טשיקעס געעפנט אַן אָפּיס אין בערעזע. זייענדיק גרויסע גבירים און לומדים זיינען די פאָדריאַטשיקעס ר׳ יום טוב בראַמסאָן און ר׳ אידל שערעשעווסקי פון גראָדנע אָפטער אַריינגעקומען צום רב שמועסן מיט אים אין לערנען און האָבן אים געגעבן שיינע מתנות. אויך האָט מען אים געראָפן צו זיצן ביי דין תורות אין אַרומיקע שטעטלעך ווי מאַלטש און אנטיפאָליע און אַנדערע. ר׳ יצחק אלחנן האָט געהאָט אַ גוטן פריינט, ר׳ נחום פון קאַלטיניאַן (קאָוונער גובערניע), וועלכער האָט אים גוט געקענט און געווּסט און זיך פאַר־שטאַנען אויף אים, אַז ער וועט אַמאָל ווערן זייער גרויס. איז ער אַוועק קיין נעסוויזש און מיט זיי אייגערעדט אַז זיי זאָלן אים נעמען פאָר אַ רב, אין וועלכן זיי האָבן זיך דאָן געוויטיקט. זיי האָבן געמאַכט אַ כתב איבערצוגעבן צו ר׳ יצחק אלחנן. אַבער ווען מען האָט זיך דערווּסט אין בערעזע, אַז ר׳ יצחק אלחנן וויל זיי פאַרלאָזן, האָבן זיי אים געזאָגט אַז זיי וועלן אים ניט אַרויסלאָזן. האָט דער ר׳ נחום געשיקט אַ פור מיט זיין מלמד ביינאַכט און האָט אַרויסגעגנבעט ר׳ יצחק אלחנן פון בערעזע. אַז ער איז אַריינגעפאָרן אין נעסוויזש און די בעלי בתים האָבן אים דערזען, האָבן זיי זיך געווונדערט: וואָס האָבן זיי דאָס געטאָן, אַזאַ יונגערמאַנטשיק! ער האָט דאָך ניט קיין רעכטע באָרד אפילו, ער זאָל זיצן אויף דעם בכבודיקן כסא הרבנות פון נעסוויזש? אָבער אַז ער האָט געמומען זאָגן תורה און מ׳האָט געשמועסט מיט אים אין לערנען, האָבן זיי געזען אַז זיי האָבן דאָ צו טאָן מיט אַ גאון און האָבן באַשטעטיקט דעם כתב הרבנות און באַשטימט זיינע שכירות 4 רובל אַ וואָך.

פון נעסוויזש איז ער אַנגעקומען קיין נאָוואַרעדאָק אין יאָר תרי״א 1851, אין חודש אייר.

זיין דרך אין שאלות

מיט זיין אָנקומען אין נאָוואַרעדאָק האָט ר׳ יצחק אלחנן באַשטעטיקט די אַנגענומענע מנהגים און דינים, וואָס דער „גליא מסכת״ האָט איינגעפירט. מען פלעגט זיך צו אים פיל וועגן אין שאלות עגונות און ער האָט אַ סך עגונות מתיר געווען. זייענדיק שוין אין נאָוואַרעדאָק איז דערטרונקען געוואָרן אויף אַ שיף אַ מאָן וועלכער האָט געשטאָמט פון נאָוואַרעדאָק, האָט די פרוי זיך גע־וועגדעט צו ר׳ יצחק אלחנן ער זאָל איר מתיר זיין, אָבער דאָס איז געווען זייער אַ שווערע שאלה. נאָכן וואַרטן אַ שטיקל צייט האָט ער איר מתיר געווען. און אויף מאָרגן נאָך דעם פסק דין האָט מען געפונען דעם מאָן אַרויסגעוואָרפן פון ים, און מ׳האָט אים דערקענט לויט אַ בינטל שליסלער, וואָס מען האָט געפונען אין זיינע זאָכן. אין שטאָט האָט מען דאָס געהאַלטן פאָר אַ וווּנדער.

אין יאָר תרי״ח (1858) איז ר׳ יצחק אלחנן געפאָרן קיין קעניגסבערג דרוקן זיין ערשטן ספר „באר יצחק״, זיינען געקו־מען אים באַזוכן אין האָטעל דער באַווּסטער גאון ר׳ ישראל סאַלאַנטער און הגאון ר׳ יעקב צבי מעקלענבורג דער שטאָט רב, און געשמועסט אין לערנען. דערווייל איז אַריינגעקומען דער מינסקער גביר ר׳ הענך אייזנשטאָט. זיענדיק אַזעלכע גדולים צוזאַמען, זאָגט ער צו זיי: „איך האָב צו אייך אַ בקשה: אין אונדזער געגנט לעבן מינסק געפינט זיך אַ פרוי, וואָס דאַרף נעמען חליצה, אָבער דער שווּאָגער איז אַ משומד, גראָדע אַמאָל געלערנט, אָבער ער האָט זיך געשמדט און איז אַ גלח אין דייטשלאַנד. און דאָס קום איך פון אים יעצט, ער וויל בשום אופן ניט געבן קיין חליצה. ער זאָגט: „אין דעם תלמוד איז ניטאָ קיין דין בפירוש אַז אַ משומד דאַרף געבן חליצה, און נאָר די לעצטע פוסקים האָבן דאָס מחדש געווען, דעריבער וויל איך ניט געבן קיין חליצה. אדרבא, ברענגט מיר אַ ראיה פון תלמוד וועל איך געבן״. — אַזאָ בעט זיי דער מינסקער גביר, אפשר קענען זיי אים העלפן אין דעם צו ברענגען אַ ראיה פון תלמוד. האָט זיך ר׳ יצחק אלחנן אַנגערופן: יע, איך האָב אַ ראיה פון תלמוד פון דער גמרא גיטין דף ע״ד עמוד א׳: „הרי זה גיטך על מנת שתתן ר׳ זוזי״, און מיט אַ שאַרפקייט האָט ער אַרויסגעדרונגען דערפון אַז אַ משומד דאַרף געבן חליצה. די רבנים זיינען נתפעל געווּאָרן. הענך אייזנשטאָט איז אַוועקגעפאָרן צום גלח און ער האָט אים דאָס איבערגעגעבן און ער האָט שוין מסכים געווען און געגעבן חליצה דער עגונה.

פיל מאָל האָט דערנאָך געטראָפן ביי שאלות עגונה ווי ער האָט מקיל געווען און איר מתיר געווען, שפעטער האָט מען געפונען אַז ער האָט געטראָפן ריכטיק מיטן היתר, ער פלעגט אָבער זייער שטאַרק האַרעווען און זיך אַנשטרענגען

טעג און נעכט ביז ער האָט אַרויסגעקראָגן די ריכטיקע יסודות צו געבן דעם היתר, און דאָס איז אַלץ געווען ווייל בטבע איז ער געווען זייער אַ גוטער און ווייכהאַרציקער, זאָגנדיק: אוי איז אַ רחמנות אויף דער אומגליקלעכער עגונה, מען מוז לייגן כוחות איר ראַטעווען זי זאָל ניט אָפּפינצטערן איר וועלט, און אַזוי פלעגט ער יעדערן בעהאַנדלען. צדקה האָט ער געגעבן מיט אַ פולער האַנט. אַז ער פלעגט פאָרן אין וועג, פלעגט ער די משרתים געבן טרינקגעלט ווי אַ גרויסער גביר, דעם בעל עגלה פלעגט ער באַצאָלן טאָפּל ווי אַ געווייַנטלעכער פאַסאַזשיר, און פלעגט דערנאָך דאָנקען שטאַרק דעם בעל אכסניא פאַר די טובות וואָס ער האָט מיט אים געטאָן.

וועג ער איז געווען רב אין נאָווהַרעדאָק, האָט אויס־געבראָכן אַ סכסוך אין וואָלאָזשינער ישיבה צווישן דעם רב ר׳ הירש ליב בערלין (פאָטער פון ר׳ מאיר בערלין) און דעם גאון ר׳ יוסף בער סאָלאָוויייטשיק, וועלכער איז דאָן געווען דער צווייטער ראש ישיבה צו ר׳ הירש לייבן, און עס איז געווען אַ גרויסע מחלוקת אין דער ישיבה, אויך צווישן די תלמידים. האָבן זיי אַראָפגעבראַכט די באַווסטע רבנים ר׳ דוד טבל מינסקער, ר׳ יוסף פיימער (תאומים) סלוצקער, ר׳ וועלוול, ווילנער רב און ר׳ יצחק אלחנן, זיי זאָלן אויסגלייכן דעם סכסוך, און זיי האָבן אַלעס אויסגעגליכן און אייניגעפירט תקנות אין ישיבה. אין דער צייט, ווען זיי זענען געווען אין וואָלאָזשין, איז געקומען אַ דעלעגאַציע פון די בחורי ישיבה און געבעטן זיי, זיי זאָלן זאָגן אַ שעור אין ישיבה, דאָס איז געווען דער גרעסטער כבוד פאַר זיי. האָבן די רבנים געבעטן ר׳ יצחק אלחנן, ער זאָל זאָגן דעם שעור — מיר זיינען שוין צו אַלט צו האָבן ויכוחים מיט די וואָלאָזשינער עילויים, איר זייט נאָך גאָר אַ יונגער מאַן (דאָן אַ יאָר פערציק אַלט געווען), איר קענט זיך גיכער מיט זיי „ספראָווען״ — ער האָט דאָס אַנגענומען, און ער האָט געזאָגט אַ שעור אין דער גמרא בבא־בתרא, וואָס מ׳האָט דאָן געלערנט, און ער האָט זייער אויסגענומען... שפעטער איז ר׳ יוסף בער אַנגעקומען קיין בריסק אַלס רב. אויך אין דער מירער ישיבה איז דאָן געווען אַ סכסוך צווישן דעם דעמאָלטיקן רב, ר׳ דוד, און דעם ראש הישיבה, האָט ער, מיט דער הילף פון נאָך רבנים, דאָרט אייניגעשטעלט אַ אַרדענונג. אין יענע יאָרן, ווען ער איז געווען אין נאָווהַרעדאָק, האָבן די שונאי ישראל אין רוסלאַנד און די פוילישע פריצים געהעצט די רוסישע רעגירונג אויף יידן, און דער רעזולטאַט איז געווען, אַז די רוסישע רעגירונג האָט אַנגעהויבן פירן אַן אויסראָטונגס פאָליטיק קעגן יידן, זי האָט פאַרבאָטן יידן ווויינען אין דערפער, זי האָט אייניגעפירט אַז יידן זאָלן געבן צו מיליטער־דינסט דאָפּלט ווי זיי זענען פאַרפליכטעט און פיל מאָל האָט מען ניט געגומען עטלעכע יאָר קיין קריסטן צום מיליטער אין די מערב־גובערניעס, ווו יידן האָבן געווווינט, אָבער פון יידן האָט מען יאָ געגומען. די רעגירונג האָט געפלאַנעוועט אַז יידן זאָלן ניט טאָרן ווויינען אין אומקרייז פון 50 ווייַרסט פון דעם דייטשן גרענעץ, געפלאַנעוועט צו אסרן יידישע שחיטה, געוואָלט רעפאָרמירן דעם יידישן „חדר״, אַז מ׳זאָל קיין תלמוד ניט טאָרן לערנען, אַז די מלמדים זאָלן דאַרפן זיין געשטודירטע און האָבן אַ רעגירונגס־עקזאַמען, און נאָך פיל אַנדערע גזירות. אָבער די רבנים, און בתוכם ר׳ יצחק אלחנן, האָבן געזופן אָפּטע אסיפות צוזאַמען מיט כלל טוער, (דאָס איז געווען דעם צווייטן און דריטן יאָר פון זיין אָנקומען אין נאָווהַרעדאָק), און מ׳האָט אויסגעקליבן טעטיקע מענטשן, וועלכע האָבן זיך משתדל געווען ביי דער רעגירונג אין פעטערבורג און פיל מאָל האָט מען אָפּגעשריען די גזירות אויף יידן. אָפטער פלעגט ער אַליין פאָרן אין יענער צייט אין ווילנא און אין פעטערבורג, און זייענדיק אין קאָוונע רב פלעגט ער אָפטער אַרומפאָרן וועגן יידישע כלל אינטערעסן און ער פלעגט זיין דער אַקטיווסטער טוער אין אַלע כלל ענייניס.

נאָך זייענדיק אין נאָווהַרעדאָק, האָט ער זיך דערוווסט, אַז דער צאַר ניקאָלאַי דער ערשטער דאַרף קומען קיין האָמעל צו אָ חתונה, וואָס וועט זיין בא אַ זון פון גראָף פאָשקעוויטש, האָט ער זיך דורכגעשריבן מיט די כלל טוער און עס איז אָוועקגעפאָרן אַ דעלעגאַציע וועלכע איז באָשטאַנען פון הרב הגאון ר׳ יעקב באָריס פון ווילנא, ה׳ יצחק זעלקינד, ה׳ שמערל לוריא פון מאָהיליעוו און ליפא זעלצער פון וויטעבסק, קיין האָמעל און איבערגעגעבן אַ בקשה דעם צאַר, און צוויי טוער, ה׳ ניסן קאַצענעלסאָן פון באברויסק און ה׳ פייבל פרידלאַנד פון דווינסק, זיינען דערנאָך געשיקט געוואָרן קיין פעטערבורג דאָרט אַרבעטן ביי דער רעגירונג. דער צאַר האָט זיי אויפ־גענומען פריינדלעך, און האָט זיי צוגעזאָגט עפעס צוטאָן וועגן דעם. בעת די אויסברוכן פון די פאָגראָמען אין די אַכציקער יאָרן האָט ר׳ יצחק אלחנן געגרינדעט קאָמיטעטן און מ׳האָט די קרבנות פיל געהאָלפן. וועג שריפות פלעגן פאָרניכטן גאַנצע שטעטלעך, האָט ער זיך אונטערגענומען שריפטלעך און ווערטלעך זאַמלען געלט און צוריק אויפ־בויען די חרובע ערטער. דורך זיינע הענט אַליין איז דורכ־געגאַנגען מער ווי אַ מיליאָן רובל אין יענער צייט.

...ווי באָקאַנט, האָבן זיך די פאָגראָמען פון פרילינג 1881 אין דרום רוסלאַנד (באָקאַנט אין דער יידישער געשיכטע מיטן נאָמען סופות בנגב) אויסגעצייכנט מיט זייער געוואָל־טיקן פאָרנעם (204 קהילות) און אומגעווויינלעכע אכזריות. זיי זיינען כמעט אומעטום אָנגעפירט געוואָרן דורך צאָרישע באַאַמטע און מיליטער (למשל, אין יעליסאַוועטגראַד). די פינצטערע צאָרישע רעאַקציע האָט זיך דערשראָקן פאַר דער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג, וואָס האָט אַרומגענומען אַלע שיכטן פון פאָלק, און זי האָט געזוכט אַ שעיר לעזאזל אין יידישן פאָלק אָפּצוווענדן אויף אים דעם פאָלקס־צאָרן. די פאָגראָמען האָבן געהאָט נאָך דעם ציל אַרויסצורופן אין דער יידישער באַפעלקערונג אַ פאַניק און צווינגען איר אויסצו־שמדן זיך אָדער אויסצוואַנדערן. דער צאָרישער הויפט־יועץ, אויבער־פּראָקוראָר פונעם הייליקן סינאָד וועלכער איז געווען דער רוח החיה פון דער צאָרישער פאָליטיק, האָט זיין כוונה אָפן און ציניש אויסגעדריקט: די יידן־פראָגע וועט אין רוסלאַנד געלייזט ווערן אויף די אופנים: אַ דריטל וועט אויסגעשלאָכטעט ווערן, אַ דריטל וועט זיך אויסשמדן און אַ דריטל וועט אויסוואַנדערן און ער האָט נאָך צוגעגעבן: די מערב־גרענעץ איז אָפן...

און אין דער ווירקלעכקייט האָבן זיך צענדליקער טויזנטער יידן געלאָזט צו דער גרענעץ. די גרענעצשטעט בראָדי און לעמבערג, און די האָפנשטעט ראָטערדאַם, אַמסטערדאַם און האַמבורג, זיינען פול געוואָרן פון יידישע פליטים. — דאָן האָט זיך אָנגעהויבן די גרויסע יידישע עמיגראַציע, וואָס האָט זיך געשטאַרקט פון יאָר צו יאָר און אַריבערגעבראַכט מיליאָנען יידן פון מזרח־אייראָפּע אין אַמעריקע. כדי נאָך מער צו פאַרביטערן דאָס לעבן פון יידן אין רוסלאַנד, האָט דאָן דער אינערן־מיניסטער גראַף איגנאַטיעוו אַרויסגעלאָזן זיינע „צייט־ווייליקע מאַי־גזירות" (וואָס האָבן עקזיסטירט ביז דער צאַריזם איז געפאַלן): צענדליקער טויזנטער יידישע משפחות וואָס האָבן געלעבט דאָרט זענען אַרויסגעריסן געוואָרן פון זייער ערד און אַרויסגעטריבן געוואָרן אין תחום המושב, דער לעצטער איז פאַרקירצט און פאַרשמעלערט געוואָרן, און ווייטער זענען הונדערטער טויזנטער יידן אויסגעוואָרצלט געוואָרן פון זייער היימען און פאַרטריבן געוואָרן אין די שוין פון פריער אָנגעפאַקטע יידישע שטעטלעך. יידן זענען באַגרענעצט גע־וואָרן אין זייערע אַלע רעכט.

דאָן האָט ר' יצחק אלחנן זצ"ל זיך פאַרבונדן מיט פראָ־מינענטע פערזענלעכקייטן אין אויסלאַנד, ווי מיט ד"ר אשר, דעם סעקרעטאַר פון וועד הקהילות אין לאָנדאָן, מיטן הרב הראשי מר צדוק אין פּאַריז, הרב הילף אין מעמל און אַנדערע. די האָבן איינגעאָרדנט פראָטעסט־פאַרזאַמלונגען, אין וועלכע עס האָבן אָנטיילגענומען בישאָפן, פאַרלאַמענט־מיט־גלידער און מיניסטאָרן, וווּ מ'האָט דערציילט און געשטעמפּלט מיט פאַרראַכטונג די באַרבאַרישע האַנדלונג, פון דער צאַרישער מדינה. די פרעסע האָט איך פיל געשריבן פון דעם. מ'האָט זיך פאַרבונדן אפילו מיט דעם דענישן קעניג, וועלכער איז געווען דער שוער פונעם צאַר און דער האָט געשריבן זיין אייידעם, אַז די פאָגראָמען מאַכן אַ שלעכטן אייגדרוק אויף דער קולטורעלער וועלט.

די פראָטעסטן האָבן צום טייל געווירקט, ווייל די צאַ־ריש רעגירונג האָט זיך דאָן גענייטיקט אין קרעדיטן פון אירע פאַרבינדעטע אין מערב אייראָפּע. דער בלוטיקער גראַף איגנאַטיעוו איז דעמיסיאָנירט געוואָרן (הגם זיינע „צייטווויי־ליקע" געזעצן זיינען ווי אויבן געזאָגט, געבליבן). די כוואַ־ליע פון פאָגראָמען האָט זיך צייטווייליק אָפּגעשטעלט.

ער איז קראַנק געוואָרן אין י"ח אדר תרנ"ד — 1894 אויף נירן אנצינדונג און דאָס האַרץ איז אים געוואָרן זייער אָפּגעשוואַכט, ליגנדיק אַזוי קראַנק האָט ער געפסקנט נאָך שוועריע שאלות און געזאָגט חידושי תורה. מ'האָט געבראַכט גרויסע פראָפעסאָרן פון קעניגסבערג, פון פעטערבורג, אָבער זיי האָבן קיין האָפענונג ניט געגעבן, צוליב זיין טיפן עלטער. מ'האָט איבעראַל תהלים געזאָגט, אָבער עס האָט ניט געהאָלפן, און ער איז נפטר געוואָרן בא' אדר תרנ"ו (1897). תנצב"ה.

ר' ברוך מרדכי ליפשיץ

רב אין נאַוואַרעדאָק אין די יאָרן תרכ"ד—תרל"ד (1844—1834)

ר' ברוך מרדכי ליפשיץ איז געווען אַ גרויסער גאון, אַ יוגנט חבר פון ר' יצחק אלחנן אין וואָלקאָוויסק. צוזאַמען האָבן זיי געלערנט ביים וואָלקאָוויסקער רב בנימין, צוזאַמען מיט זיין זון ר' יהושע לייב דיסקין. ער איז אָנגעקומען קיין נאַוואַרעדאָק נאָכדעם ווי ר' יצחק אלחנן איז פון דאָרטן אוועק קיין קאָווונע. די שטאָט האָט אים שיין באַהאַנדלט און גרויס כבוד אָפּגעגעבן. ער איז געווען פריער רב אין שייגע קהילות ווי סעמיאַטיטש, וואָלקאָוויסק. ר' ברוך מרדכי האָט פאַרפאַסט דעם באַוווסטן ספר „ברית יעקב". אין דער וועלט האָט ער ניט אויסגעקלונגען און ניט אַזוי אויסגעשטיגן ווי זיין חבר ר' יצחק אלחנן, אָבער ער איז געווען פון די גאוני הדור און אָפּזייענדיק 10 יאָר אין נאַוואַרעדאָק האָט אים די גרעסערע קהילה, שעדלין, צוגעזומען פאַר אַ רב.

הרב יחיאל מיכל עפשטיין

רב אין נאַוואַרעדאָק אין די יאָרן תרל"ד—תרס"ח (1874—1908)

הגאון הרב יחיאל מיכל עפשטיין איז געבאָרן געוואָרן ביי זיין פאָטער ר' אהרן יצחק און מוטער ראָשקע אין באָב־רויסק. די פאַמיליע עפשטיין איז אַ אַלטע גרויסע מיוחסדיקע פאַמיליע אין אַ לאַנגער קייט פון דורות. לויט יחוס בריוו שטאַמט זי אַרויס פון די גולי ספרד, ד"ה פון די אַרויסגעטרי־בענע יידן פון שפאַניע אין יאָר ה' אלפים רנ"ב (1492), און פון די גאָר אַלטע צייטן שטאַמט די פאַמיליע פון די גולי ירושלים, וואָס טיטוס האָט נאָכן חורבן פון בית המקדש פאַרשלעפט קיין רוים. אין שפאַניע האָבן פיל פון דער פאַ־מיליע געווינט אין דער געגנט פון סעוויליע און טאלעדא און דאָרטן האָט די פאַמיליע געטראָגן דעם נאָמען בנבנשתי. נאָכן גירוש ספרד האָט זיך די פאַמיליע בנבנשתי צעטיילט: אַ טייל זיינען מיט שיפן אַוועקגעפאָרן קיין טערקיי און געלאַנ־דעט אין סאַלאָניקע, אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, אַנדערע אין איז־מיר. און אַ צווייטער טייל פון די בנבנשתיס זיינען אַוועק דורך פראַנקרייך און דורכן ים קיין דייטשלאַנד און זיינען געקומען צו דער שטאָט עפשטיין. די שטאָט האָט זיי אַלע

אויפגענומען, האָט זיי געגעבן וווינרעכט, אַלס דאַנקבאַרקייט האָבן זיי איבערגעביטן זייער שפּאַנישן פאַמיליע נאָמען בנבנשתי אויף עפּשטיין.

הרב יחיאל מיכל איז געבאָרן געוואָרן אין באָברויסק אין קרייז פון אַ גרויסער פאַרצווייגטער פאַמיליע, וועלכע האָבן געלעבט אַ לעבן פון עשירות, כבוד און גדולה, בעלי תורה און בעלי צדקה און אַזוי איז דערצויגן געוואָרן דער יונגער פעאיקער יחיאל מיכל. ער וואָלט אפשר אויך געוואָרן אַ שיינער בעל בית, אַ למדן און גביר. אָבער עס איז באַשערט געווען אויסצוואַקסן פון אים אַ באַרימטער גאון הדור און פּוסק. נאָך דער חתונה מיט דער טאָכטער פון ר׳ יעקב בערלין פון מיר האָט ער זיך גענומען צו מסחר, ד״ה זיין פרוי. ער אַליין איז געזעסן און געלערנט, אָבער זיין פרוי האָט געעפנט אַ שניט קראָם און געהאַלטן מענטשן, און דער־פון געלעבט. דער בילעט־פּאַטענט פון געשעפט איז געווען אויף זיין נאָמען, און ווען עס איז געקומען דער אינספּעקטאָר איבערצוקוקן די פּאַטענטן, האָט ר׳ יחיאל מיכל געדינגען אַ מענטשן ער זאָל אים אַוועקפירן ווייזן וווּ זיין געשעפט געפינט זיך, ער זאָל זיין בעת דער אינספּעקטאָר וועט אַריינ־קומען יענעם טאָג. און אַזוי האָט ער געלערנט יומם ולילה.

אין יענער צייט איז געווען רב אין באָברויסק ר׳ אליהו גאָלדבערג, אַ גאון, אַ תלמיד פון ר׳ חיים וואָלאָזשינער. ער האָט דערקענט דעם יונגן למדן ר׳ יחיאל מיכלען אַז ער איז אַ כלי, עס קען פון אים אַרויסוואַקסן אַ באַרימטער גדול, לויט זיינע גרויסע כשרונות, מידות און ישרות פון שכל. האָט ער גערופן ר׳ אהרן יצחקן דעם פאָטער פון ר׳ יחיאל מיכל און האָט אים געזאָגט: איר האָט קינדער געראָטענע, וועלכע העלפן אייך אין אייערע גרויסע עסקים, זעט, לאָזט איינעם פון זיי אויסוואַקסן אַ גדול בישראל און דאָס איז ר׳ יחיאל מיכל. ר׳ אהרן יצחק האָט מסכים געווען און ר׳ יחיאל מיכל איז געבליבן ביים לערנען און מ׳האָט אים ניט געשטערט. ער האָט אָנגעהויבן צו זאָגן אַ שעור פאַר יונגע תלמידי חכמים און מופלגים און איז באַרימט געוואָרן פאַר אַ גרויסן למדן אין שטאָט.

ער האָט דאַן געקראָגן די ערשטע רבנות אין נאָוואָזיב־קאָוו, מאָהליווער גובערניע. אירע יידן זיינען געווען מערסטנס לובאַוויטשער חסידים, און זעענדיק זייער גרויסן רעספּעקט פאַר זייער רבין ר׳ מענדעלע לובאַוויטשער, דער „צמח צדק״, האָט ער באַשלאָסן צופאָרן באַקענען זיך מיט דעם באַוווּסטן גאון און צדיק, און איז אַוועקגעפאָרן צו דעם רבין אין לובאַוויטש. דער רבי האָט אים זייער פיין אויפגענומען, און כאָטש עס איז געווען זייער אַ גרויסער אונטערשייד אין זייערע יאָרן — ר׳ יחיאל מיכל גאָר אַ יונגערמאַן און ר׳ מענדעלע שוין אַ גאַנץ אַלטער מענטש — פונדעסטוועגן איז בא זיי גלייך געוואָרן א וווּנדערבאַרע פריינטשאַפט, דער רבי האָט גלייך מכבד געווען ר׳ יחיאל מיכלן מיט אַ שיינער „סמיכה״ אויף רבנות און זיי פלעגן אַלע טאָג זיך זען און שמועסן און לערנען אין עניני רבנות ווי צו האַנדלען אין שטאָט מיטן קהל, אַ מאָל צו זיין שטרענג און אַ מאָל נאָכגי־ביק, אַלץ נאָכן ענין. און זיינע דאַמאָלסדיקע עצות האָבן געהאַט אויף אים אַ ווירקונג אויף זיין פירונג דעם גאַנצן לעבן. ר׳ מענדעלע האָט אים אפילו דערציילט סודות פון אינטימע זאַכן ווי, למשל, אַז ער האָט גרויס רעספּעקט פאַרן ווילנער גאון. דער שולחן ערוך מיטן „באור הגר״א״ (דעם גאונס פירוש אַפן שולחן ערוך) ליגט באַ אים שטענדיק אויפן טיש און ער גיט זיך ניט אַ קער אָן אים. און חסידים דאַרפן דעם גאון און זיינע תלמידים, וועלכע האָבן מיט חרמות גערודפט די חסידים — געבן דעם גרעסטן דאַנק, ווייל ווען ניט די רדיפות, ווער ווייס וווּ די חסידים וואָלטן שוין פאַר־קראָכן מיט זייער נייעם דרך צו פאַרגעטערן די תורת הנסתר און ניט מדקדק זיין אין תורת הנגלה. צוליב דעם האָט טאַקע דער בעל ה„תניא״ מחבר געווען זיין שולחן ערוך, ער האָט געוויזן די חסידים אַז מען זאָל ניט פאַרלאָזן די מצוות מעשיות על פי שולחן ערוך, דער יסוד פון יידישקייט איז צו לעבן יעדע מינוט לויטן שולחן ערוך און ניט פאַרקריכן צו פיל אין נסתרות.

ר׳ יחיאל מיכל האָט זיין רבנות אין נאַוואַרעדאָק געפירט אַנדערש ווי ר׳ יצחק אלחנן. ער איז געווען פון דער נאַטור ניט קיין ברויזנדיקער, נאָר אַ קאַבינעט מענטש, און שטענ־דיק שטודירט, באַטראַכט אַלעס. ס׳איז געווען אַ פאַר־געניגן מיט אים צו שמועסן. ער האָט געהאַט גרויסע ידיעות אין וויסענשאַפט, היסטאָריע און פּאָליטיק, געווען זייער אַ גוטער רעדנער, ליב געהאַט אָרדענונג צו האַלטן און אַכטונג געגעבן אויף אַלע ענינים פון שטאָט; זיינע כתבים זיינען געווען בסדר, שריפט־קלאָר און שיין און יעדער נאָמען על פי דין געשריבן, טאָמער קוקט נאָך עמעצער ווי לייגט זיך אויס דער נאָמען. אין שאלות האָט ער באַשטעטיגט אַלע קולות אין שחיטה פון נאַוואַרעדאָק, און שטענדיק געזוכט נאָר די מעגלעכקייט אויסצוזוכן אויף מקיל זיין על פי דין, און זיין מיינונג איז געווען אַזוי ווי דער רא״ש שרייבט, אַז דער וואָס וויל מחמיר זיין, דאַרף ברענגען ראיות וואָרעם מיט סתם מחמיר זיין גזלט מען יידישע געלט. איינמאָל איז מען געקומען צו אים מיט אַ שאלה שביעי של פסח, היות מ׳האָט געפונען אין די זופּ אַ צעקאָכטן ווייץ, האָט ער גלייך ניט געוואָלט פסקנען. ער האָט אָפּגעלייגט איינמאָל, געהייסן קומען שפּעטער און ווייטער אָפּגעלייגט, ביז עס איז געוואָרן נאַכט און דאַן שוין, אחרון של פסח, האָט שוין אַזאַ שאלה אַן אַנדער דין. ווייל פסחדיקע טעג פסקנט מען ווי דער רבנו תם אַז חמץ אין פסח איז חמץ במשהו, וואָלטן אַפילו די כלים געוואָרן חמצדיק, אָבער אחרון של פסח איז דאָך נאָר פסח דרבנן, נאָר אין גלות, ווערט דאַן בטל בששים און מ׳מעג דאָס ניצן. און אַזוי האָט ער ניט געוואָלט מאַכן עגמת נפש אַ יידישער פאַמיליע זיי זאָלן האָבן אַ פאַרשטערטן יום טוב, און געפונען דערצו אַן עצה.

אין אייגענעם לעבן האָט ער זיך געפירט אָן ויתורים, שטרענג אָן קולות, ער האָט געגעבן אַ משל פון דער אייזנ־באַן: די פּאַסאַזשירן זיצן אין וואַגאָנעס און פאַרברענגען לוסטיק און פריילעך, קענען אַרומגיין און קוקן אין אַלע זייטן, אָבער דער אינזשינער־מאַשיניסט מוז קוקן אָנגע־שטרענגט אויף זיין מאַשינעריע אין דער ריכטונג וווּ דער

באַן גייט. אַזוי דאַרף זיין דער רב, פירער פון זיין געמיינדע. אין באַציאונג צו מענטשן איז ער געווען אַ לב טוב, האָט עמעצער אים עפעס געבעטן אַ טובה, האָט ער גלייך געטאָן, גלייך דערליידיקט, און ניט געקוקט צי יענער איז דאָס ווערט אָדער ניט. ער פלעגט אָפטער אינטערוועניר באַ דער שטאָטישער מאַכט און האָט שטענדיק געפּועלט, ווייל מ׳האָט אים דאָרטן זייער רעספעקטירט. אַ גאַנצן טאָג פון פרי ביז מיטן נאַכט איז ער ווי אַ סאָלדאַט געשטאַנען אויף דער וואַך צו דינסט פון יעדערן. ער האָט זיך געהאַלטן גליקלעכער פון דעם מאָסקווער גביר מיט זיינע סך מיליאָנען, ווייל ער האָט געלעבט אַ פולשטענדיק גייסטיקן לעבן.

זיין ערשטער ספר איז געווען דער „אור לישרים", וועלכן ער האָט אָפגעדרוקט, און דער אַנדערער ספר, וועלכער האָט אים געמאַכט וועלטבאַרימט, איז געווען דער „ערוך השולחן" אין 9 טיילן. דער ספר איז געמאַכט געווארן לויט דער שיטה פון „בעל הלבושים" ר׳ מרדכי יפה, וועלכער איז נפטר געווארן מיט 400 יאָר צוריק. אין די „ארבעה חלקי שולחן ערוך" האָט ער יעדן דין דערקלערט לויט ש״ס און ראשונים ואחרונים ביז די לעצטע פוסקים און געשריבן אַ לעצטן פסק הלכה. דער ספר איז אַנגענומען געווארן בכל תפוצות ישראל. ער איז געווארן אַ ספר, וואָס יעדער רב האָט אים געהאַלטן אויפן טיש כדי זען וואָס זאָגט דער לעצטער פוסק. ער איז געדרוקט געווארן אין גרויסע צאָלן און האָט געהאַט שוין אייניקע אויפלאָגעס, אַ סימן אויף דער גרויסער וויכטיקייט זיינער.

ר׳ יחיאל מיכל האָט איינגעפירט אין נאַוואַרעדאָק מ׳זאָל אויפנעמען שבת אַ שעה פאַר דער שקיעה. די אורזאַך דערפון איז געווען פאָלגענדיקע: ער איז געגאַנגען איינמאָל אַ פרייטיק פאַרנאַכט צו ליכט בענטשן אין שול, זעט ער אַז די רייע קראָמען פון מאַרק איז באַלאַגערט פון גויים און יידן אין די קראָמען שטייען פאַרטאָן שטאַרק אין לייזן געלט, און מ׳קוקט ניט וואָס עס איז שוין די צייט צו שליסן די געשעפטן, און ס׳האָט ניט געהאָלפן דאָס בעטן און שרייען, אַז ס׳איז שוין באַלד די שקיעה. האָט ער געהייסן אין שול אויסרופן אַז פון דעם נאָענסטן שבת ווערט מען דאַוונען מנחה אין אַלע שולן, מיט אַ שעה פריער פאַר דער שקיעה, און גלייך מקבל שבת זיין. און אַזוי איז געווען, אָבער די קרעמער האָבן ניט געגלויבט אַז עס איז טאַקע אויף אַן אמת אַזאַ נייע איינפירונג, און אַז זיי זיינען געקומען, ווי אַלע מאָל, אין שול און געפונען אַז עס איז שוין נאָך אַלעמען און די שולן זיינען שוין פאַרשלאָסן, האָבן זיי שוין געפאָלגט דעם רב און אויפגענומען שבת מיט אַ שעה פריער כדי ניט צוקומען צו חילול שבת.

ר׳ יחיאל מיכל איז קראַנק געווארן און נפטר געווארן אין ווינטער שנת תרס״ח (1908). תנצב״ה.

צו דער לויה זיינען זיך צונויפגעקומען פיל רבנים פון דער סביבה, אויך פיל יידן פון ארומיקע שטעטלעך צו באַקלאָגן דעם גרויסן גאון. נאָך די שבעה האָט מען געוואָלט געבן אַ כתב רבנות זיין זון הגאון ר׳ ברוך עפשטיין, מחבר פון די באַרימטע ספרים „תורה תמימה" אויף חומש און ספר „מקור ברוך", ער האָט אָבער זיך אָפגעזאָגט אָנצונעמען די רבנות אין נאַוואַרעדאָק, ער האָט ליבערשט געוואָלט אַנהאַלטן זיין שטעלע אַלס בוכהאַלטער אין אַ פינסקער באַנק און צו לעבן פון יגיע כפיים ממש.

ר׳ יחיאל מיכל האָט געזומען פאַר אַן איידעם דעם באַרימטן וואָלאָזשינער רב און ראש ישיבה (דער נציב), וועלכער איז דאַן אַלט געווען 64 יאָר און די כלה — 16 און די טאָכטער האָט מיט ר׳ נפתלי צבי בערלין געהאַט אַ זון דעם באַוווסטן מזרחי עסקן ר׳ מאיר בערלין ע״ה. די יונגע רביצין האָט געפירט די עסקים פון ישיבה מיט פיל פאַרשטאַנד און פיל געהאָלפן איר אַלטן מאַן.

עס איז אַוועק צייט און נאַוואַרעדאָק האָט געזוכט אַ פאַסנדיקן רב. זיי האָבן געגעבן אַ כתב רבנות דעם טאַווריקער רב הגאון אברהם בורשטיין (שפעטער איז ער אַוועק קיין ארץ ישראל). אָבער ער האָט ניט געקענט זיין אין נאַוואַרעדאָק צופירן די רבנות, ווייל מיט אַ צייט פריער האָט ער געשריבן אין די צייטונגען „המליץ" ו„החלוץ" און „הצפירה" קעגן די מוסריניקעס, און איז געווען אַ גרויסער מתנגד צו זייער שיטה. צוליב דעם איז געוואָרן אין שטאָט אַ גרויסע מחלוקת. ר׳ יוזל און זיינע אָנהענגער האָבן אים זייער געוודפט. ער האָט געמוזט פאַרלאָזן די שטאָט. אויף זיין אָרט איז שפעטער אויסגעוויילט געוואָרן דער גאון ר׳ מנחם קראַקאָווסקי. ער איז שפעטער אָנגעקומען אין ווילנע אַלס ווילנער שטאָט־מגיד.

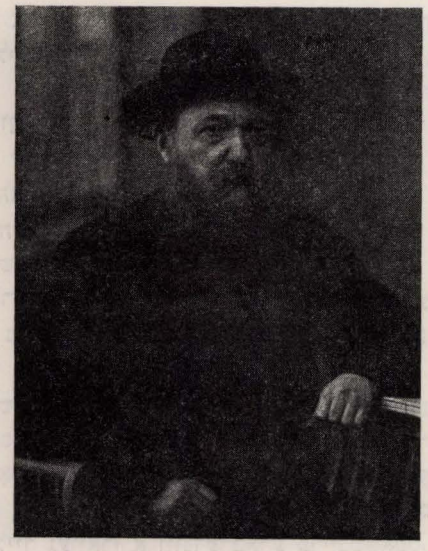

הרב ר׳ מנחם קראַקאָווסקי

מרדכי גינזבורג (מאַנטרעאַל)

די מוסר באַוועגונג

א. וואָס האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט די שיטה פון מוסר און ווער זענען געווען אירע אידעאַלאָגן און באַגרינדער. ב. די ספעציפישע ראָל פון ר׳ יוסף יוזל און זיין קאַלאָסאַלע השפעה אויף דער רעליגיעזער יוגנט פון זיין צייט. ג. די דראַסטישע שריט פון ר׳ יוסף יוזלען, כדי אַרייַנצוקומען אין היכל פון מוסר. זיין גרויסער מוח און טיפע הבנה אין מוסר. די גרויסע אָפּפערווויליקייט, וואָס ער האָט געבראַכט אויפן מזבח פון מוסר. ד. נאַוואַרע־דאָק — די „מעקא" פון מוסר וואָס איז געווארן אַ דאַנק ר׳ יוסף יוזלען.

א.

איך טרעט צו בדחילו ורחימו צו שרייבן די קורצע אָפּ־האַנדלונג וועגן אייניגע פון די גרעסטע יידישע פערזענלעכ־קייטן פון אונדזער צייט. מיר גייען דאָ פאַרצייכנען געוויסע שטריכן און היסטאָרישע נאָטיצן וועגן אייניגע פון די הויפּט־זיילן פון דער געווּעזענער מוסר־באַוועגונג, ר׳ יוסף יוזל הורביץ ז״ל, וועלכער האָט אַרייַנגעשריבן אַ גאָלדרייכן בלאַט אין דער געשיכטע פון רוסיש־פוילישן יידנטום אויפן שוועל פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט.

איידער מיר גייען צו דירעקט צו דער פערזענלעכקייט פון ר׳ יוסף יוזל ז״ל, ווילן מיר אַנווּאַרפן אין קורצע שטריכן, וואָס אַזוינס האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט די גאַנצע מוסר־באַוועגונג, וואָס איז געווען איר אויפגאַבע, און מיט וואָס האָט זי זיך אויסגעצייכנט לגבי אַנדערע שטרעמונגען פון יענער תקופה? וואָס האָט מיטגעבראַכט די מוסר־שיטה אין יידישן לעבן, און ווי גרויס איז געווען איר השפעה אויף דעם יונגן דור, וועלכער האָט געפונען אין מוסר אַ טיפן אידעאַל און זיך געווידמעט אים מיט לייב און לעבן?

מיר וועלן פרובירן געבן אַן ענטפער אויף די פאַר קורצע פראַגעס.

מוסר האָט געמיינט אַ שיטה אין לעבן, געבויט אויף פּרעדיקן און פראַקטיזירן נאָר מידות טובות. מוסר האָט געמיינט פשוט לערנען, שטראָפן, אַנווייזן דעם צווייטן, אַז ער איז נעבעך אַרונטער פון דרך־הישר, אויב זייַנע האַנדלונגען, שריט און מעשים האָבן ניט געשטימט מיט די כללים פון מוסר. אויף אונדזער מאָדערנער שפּראַך וואָלט מען געקענט פאַרבייטן דאָס וואָרט מוסר מיט עטיק, מאָראַל און רעליגיעזער אויפפירונג. בדיעבד, אָבער, איז מוסר ניט איבערזעצבאַר, פונקט ווי מען קען ניט איבערזעצן אויף אַן אַנדער שפּראַך דאָס וואָרט „תורה", אָדער „צדקה" און נאָך אַזעלכע באַגריפן, אָדער אידיאָמען. וויפל מען זאָל ניט וועלן איבערזעצן, למשל, דאָס וואָרט „גמילות חסד", אָדער „צדקה", אָדער „תורה", — קיין ריכטיקע און פינקטלעכע דעפיניציע וועט מען ניט באַקו־מען אין אַן אַנדער שפּראַך. דאָס זעלבע איז מיטן וואָרט „מוסר", וואָס וואָרצלט פיל טיפער, ווי דער באַגריף פון מא־ראַל, יושר, עטיק, א. אַ. וו. מוסר מוז, קודם כל, האָבן אַ רעליי־גיעזן פונדאָמענט, ווייל עס איז ניט דענקבאַר צו לעבן לויט די כללים פון מוסר, און גלייכצייטיק זיין אויסגעלייַדיקט פון אמונה. פיל קאָנען אפשר טראָכטן, אַז עס איז יאָ מעגלעך צו זיין אַן עטישער און אַן ערלעכער מענטש, אָן אַ רעליגיעזן באַזיס. עס איז אָבער ניט אַזוי ווי מיט מוסר, וועלכער שליסט איין אין זיך די רעליגיעזע הנהגה פון דעם יחיד, און דאָס מיינט אָפּצוהיטן בדיוק אַלע מצוות עשה און לא תעשה, אַלע מצוות התורה און נזהר זיין פון עבירות בין אדם למקום ובין אדם לחברו.

זיכער וואָרצלט מוסר אין טיפער רעליגיעזער פילאָזאָפּיע, וואָס פאַרנעמט זיך מיט מענטשנס לעבן אויף דער ערד, זיינע אויפגאַבן און פליכטן, וועלכע ער האָט צו דערפילן, און וואָס זיינען בכלל דעם מענטשנס צילן אין לעבן. מוסר זוכט צו דערגרונטעווען זיך אין גאַנצן תכלית־היצירה, פאַרוואָס דעם מענטשנס לעבן איז אַזוי קורץ און באַלאָדן מיט שוערע פראָבלעמען; ועל כולם — וואָס זיינען די קאָנסעקווענצן פון לעבן אויף דער זינדיקער ערד, וואָס איז נאָך אַלעמען בלויז אַ פרוזדור, אַ קאָרידאָר צו יענער וועלט, וווּ עס עקזיסטירט אַן אייביק לעבן.

מוסר האָט אָנגעריכט אַלע פילאָסאָפישע שיטות, וואָס מיר האָבן געהאַט ביז היינט. אַמנאָענטסטן אָבער איז אונדז דער אייגענער תנ״ך, וועלכער האָט אייגעשלאָסן אַלע יסודות פון מוסר, און דאָס זעלבע האָבן נאָכגעטאָן די משנה, די גמרא, און אין די לעצטע פאָר הונדערט יאָר — די גרויסע צאָל קאָמרדי־נאַלע מוסר־ווערק, וואָס האָבן פאַרבונדן אונדזער פאָלק מיט די אייביקע אמתן, וואָס שפּרודלען אַרויס פון די קוואַלן פון מוסר. דאָס זיינען אַזעלכע ספרים ווי „חובות הלבבות" פון רבינו בחיי; די „שמונה פרקים" פון רמב״ם; דער „ספר חסידים" פון רבי יהודה החסיד; דער ספר „שערי תשובה", „שבט מוסר", „של״ה" פון ר׳ ישעיה הורוויץ, „מסילת ישרים" פון ר׳ משה חיים לוצאטו און פיל אַנדערע.

ב

לאָמיר איצט אַנווּאַרפן אַ קורץ כראָנאָלאָגיש בילדל פון די גרינדער און פאַרשפרייטער פון דער מוסר באַוועגונג. ר׳ יוסף יוזל הורביץ ז״ל איז ניט געווען דער מייסד פון דער גרויסער באַוועגונג. ער איז שוין געקומען צום אַלעם „פאַרטיקן", אויב מען קאָן זיך אַזוי אויסדריקן. ער האָט אָבער מיטגעבראַכט אין דער באַוועגונג אַ גרויסן טעמפּעראַמענט און אַ ווילן, וואָס האָט אים אַרויסגערוקט כמעט אין די פאָדערשטע רייען פון די גרינדער פון מוסר. ר׳ יוסף יוזל איז געווען ממש אַ פאַ־נאַטיקער פון מוסר. פאַר אים איז מוסר ניט געווען אַ שיטה, אָדער אידעע, אָדער אַן ענציקלאָפּעדיע פון עטישע באַגריפן. ניין, אַ סך מער ווי דאָס אַלעס! לאָמיר אָבער גיין בהדרגה

א קבלה פון ר' יוזלס ישיבה

און דערפירן די מוסר באַוועגונג פון איר ערשטן גרינדער און אידעאָלאָג ר' ישראל סאלאנטער זצ"ל, וועמעס פאַקטישער פאַמיליע נאָמען איז געווען ליפקין.

דער מייסד פון דער מוסר שיטה, ר' ישראל סאלאנטער, האָט לכתחילה געגרינדעט אַ מוסר ישיבה אין ווילנע, שפּעטער — אין קאָווּנע, סלאבאדקע, און איז געוואָרן דער פאָטער פון דער באַוועגונג, הגם עס איז פאַראַן אַ מיינונג, אַז אויך ר' ישראל איז ניט געווען דער ערשטער אַרויסקומער מיט דער תורת־המוסר. לויט ווי אייניקע דענקען, האָט ער זי שוין איבערגענומען פון ר' יוסף זונדל סאלאנטער, דעם שווער פון ר' שמואל סאלאנטער פון ירושלים.

זעלבסטפאַרשטענדלעך, איז ר' ישראל באַהערשט געווארן פון דער מוסר־ליטעראַטור, וואָס האָט זיך אין יענע יאָרן געדרוקט אין ווילנע, ווי דער ספר „תיקון מידות הנפש" פון ר' שלמה בן גבירול א.אַ.וו.

די ערשטע קאָווּנער מוסר ישיבה איז געגרינדעט געוואָרן פון ר' ישראלן אין יאָר 1844. זי איז געווארן אַ צענטער פון מוסר, ניט דווקא פון ישיבה־לייט, אָדער בחורים, נאָר אויך אַ צאָל בעלי־הבתישע יידן זיינען צוגעשטאַנען צו דער באַוועגונג. מיט פופצן יאָר שפּעטער, נעמלעך אין יאָר 1859, האָט זיך ר' ישראל איבערגעצויגן קיין קעניגסבערג, ווו ער האָט אויפ־דאָסניי געשאַפן אַ מוסר־ישיבה, און פון דאָרט איז זיין השפּעה אַריינגעדרונגען אין מעמל, ווו ער האָט אָנגעצונדן די פאַנ־טאַזיע פון אַ סך נאָכפאָלגער. מעמל איז געווארן אַ צענטראַלער פונקט פון מוסר, און אַזוי איז אויך שפּעטער געשאַפן געווארן אַזאַ ישיבה אין בערלין און אין אַנדערע שטעט.

די באַוועגונג האָט געהאַלטן אין איין שטייגן, און האָט גלייכצייטיק אַרויסגערופן אַ קאָלאָסאַלע קעגנערשאַפט מצד די דעמאָלטיקע משכילים פון רוסלאַנד, גרויסע רבנים און סתם יידן, וואָס פאַר זיי איז מוסר געווען ווי אַן איבעריקע זאַך... ווי זיינען געווען פעסט אין זייער גלויבן, און האָבן זיך ניט ענטויטיקט אין מוסר, ניט פאַר זיך אַליין, און נאָך ווייניקער — פאַר אַנדערע... עס איז אויסגעווואָקסן אַ שאַרפע פאָלעמיק אין דער העברעישער פרעסע פון יענער צייט, אין „הצפירה", אין „המליץ", און עס איז געקומען כמעט צו אַ מלחמת־מצוה מצד די קעגנער פון דער מוסר־סיסטעם. עס איז דערגאַנגען אַזוי ווייט, אַז מען האָט ענטומען דראָען יידן, אַז מוסר וועט חלילה ברענגען אַ נייע, דריטע, ריכטונג אין יידישן לעבן, פונקט ווי חסידות האָט אין זיין צייט געשאַפן אַ צווייטע ריכטונג, אַ גרויסע פאַרטיי, וואָס האָט זיך קעגנגעשטעלט דער שיטה פון מתנגדים.

צווישן די הויפט־קעגנער זיינען געווען דער קאָווּנער רב ר' אריה־לייב שאפירא, דער יאנאווער רב ר' יהושע העשיל, דער סאלאנטער רב ר' ישעיה, ועל כולם דער קאָווּנער וועלט־בארימטער גאון ר' יצחק אלחנן, וועלכער איז אַרויסגעטראָטן קעגן דער מוסר ישיבה, וואָס איז געגרינדעט געוואָרן אין קאָווּנע פון ר' יצחק בלאָזער, אַ תלמיד פון ר' ישראל סאלאנטער. דער קאַמף האָט זיך פונאַנדערגעשפּילט און איבער 40 רבנים

זיינען געקומען צו הילף די פאַרטיידיקער פון מוסר, און האָבן פעסטגעשטעלט, אַז מוסר איז ניט נאָר גוט, נאָר אויך פראַקטיש, וויטשנסטוערט, און דער עיקר — עס וועט ברענגען גוטע פרוכט און נוצן דעם יידנטום...

ג

וען די וואָלאָזשינער ישיבה איז געשלאָסן געוואָרן, האָט די סלאבאדקער ישיבה באַקומען דעם „אויבנאָן" אין תורהדיקן לעבן, און איבער אַ 200 בחורים האָבן זיך קאָנצענטרירט אין סלאָבאָדקע. וואָס אנבאַלאַנגט ר' יוסף יוזלען, איז ער געווען אַ תלמיד מובהק פון ר' יצחק בלאזער, און ער האָט שוין אַליין געגרינדעט אַ וויכטיקן כולל פאַר יונגעלייט, וואָס פלעגן זיצן יומם ולילה על התורה ועל העבודה און זיך אָפגעגעבן נאָר מיט לערנען. שפעטער אַביסל האָט ר' יוסף יוזל געגרינדעט דעם באַרימטן כולל נאַוואַרעדאָק מיטן צוועק פון צוגרייטן רבנים לויט דער שיטה פון מוסר. אָבער ר' יוסף יוזל האָט זיך ניט באַגנוגנט נאָר מיט דער נאַוואַרעדקער „בית יוסף־ישיבה. ער איז געווען אַ וווּלקאַנישע נאַטור, און אַז ער האָט זיך אין עפעס אַריינגעלאָזט, איז עס געווען בכל לבו ונפשו... ער האָט געשאָפן אַ ישיבה אויך אין שאַוול, שפעטער — אַ „בית מוסר" אין ירושלים, מיט דער הילף פון נדבן שטראוס, וועלכער איז שטאַרק באַווירקט געוואָרן פון דער באַוועגונג.

וואָס איז געווען די וועלט אנשויאונג פון ר' יוסף יוזלען:

ער איז אַרויס פון דער הנחה, אַז עס איז ניט גענוג צו זיין אַ גרויסער למדן, וויסן אַלע דינים און הלכות פון שולחן ערוך אין יורה דעה, — נאָר מען דאַרף אָפּגעהיט זיין פון שלעכטע מידות, ווי, למשל, כעס, גאווה א.אַ.וו. ווי קאָן מען דערגרייכן די הויכע מדרגה פון מוסר? דאַרויף האָט ר' יוסף יוזל געהאַט איין ענטפער: לערנען און פאַרטיפן זיך אין די באַרימטע ספרי־מוסר, וועלכע מיר האָבן פריער דערמאָנט, און אויך דאָן אָפּילו, איז מען נאָך ניט זיכער צי מען האָט זיך דערגרונטעוועט צו די טיפענישן, וואָס זאָלן אויסאיבן אַ דרוק און אַ ווירקונג אויפן מענטשנס האַרץ...

וואָס זענען געווען די טעזן פון די בעלי מוסר?

פאַר זיי איז גענוג געווען, למשל, אַזאַ אויסדרוק: „בעל כרחך אתה חי", אָדער „דע מאין באת" (אבות) און אַנדערע ענלעכע גרונט־געדאַנקען, וועלכע מיר וואָלטן אפשר געקענט כאַראַקטעריזירן אַלס „פאַראַדאָקסן". ר' יוסף יוזל האָט געטראָגן אַ גאַנץ יאָר אַ פנים פון זאָרג און עצבות, (כאָטש אינערלעך איז ער געווען באַהויכט מיט געטלעכע טרוימען און אידעאַלן) און האָט נאָר געחלומט פון דעם סוף כל האדם — וועגן מ'וועט זיך דאַרפן צושטעלן פאַרן בית־דין של מעלה ליתן דין וחשבון פאַר אַלע מעשים... ר' יוסף יוזל האָט שטענדיק געהאַט אַן אָפן אויער פאַר יעדעס וואָרט, און ער פלעגט אַפילו אויסהערן אַ דבר־חול, אַמאָל אַ מאַרק־לשון, אויב נאָר אין סאַמע עצם איז געלעגן אַ קערנדל פון מוסר... און לאָמיר צוגעבן, אַז דער סכום פון אייגנשאַפטן, פון מידות וואָס האָבן אויסגעבילדעט דעם קולט פון מוסר, איז ווייט ניט קיין קליינער. אַלע צוזאַמען בילדן זיי מיט זיך אַ זייער גרויס פעלד, וווּ עס זענען פאַרפלאַנצט וואָרצלדיקע עיקרים פון מוסר, און אויך אין זיי האָט מען געזוכט השלמה.

ר' יוסף יוזל איז געווען דער ספעציפישער פון אַלע תלמידים פון ר' ישראל סאלאנטער, און פונקט ווי דער כהן גדול האָט געטראָגן אויף זיך די 12 נעמען פון די שבטים אויפן חושן ואפוד, אַזוי האָט ר' יוסף יוזל געוואָרצלט אין 12 עיקרים פון מוסר, וואָס דאָס איז אייגנטלעך געווען דאָס אַלגעמיינע „פראָגראַם" פון דער מוסר־שיטה.

קודם קומט אין באַטראַכט דער ענין פון מנוחה, וואָס האָט געמיינט, אַז מען דאַרף זיין רויק, האָבן מנוחת־נפש, און ניט זיין צעמישט, צעשטרייט, פאַרלירנדיק דעם גלייכגעוויכט. די צווייטע אייגנשאַפט פון מוסר איז געווען סבלנות, אָדער, פראָסט פשוט, געדולד, וואָס האָט געזאָלט באַצווינגען, אַז אַפילו צו צרות, צו ליידן דאַרף מען אויך אָנווענדן די מידה פון סבלנות, וויייל אַנדערש קאָן דער מענטש חלילה ניט איבערטראָגן זיין שוועכן גורל!.. סבלנות האָט אויך געמיינט צו קאָנען ליידן פון אומגעווינטשטע עלעמענטן, וועלכע מען באַגעגנט אויפן לעבנס־וועג, פשוטער געזאָגט, קאָנען פאַרטראָגן יעדן מין פּגע רע, און ניט אַרויסגיין פון די כלים...

די דריטע מידה פון מוסר איז — סדר — אָנהאַלטן אָרדע־

ישיבה־בחורים פון „בית־יוסף"

נונג, וואָס שפּאָרט דעם מענטש פיל צייט און זאָרג, אויב ער לעבט מיט אַ סדר. דאָן קומט חריצות — וואָס מיינט אין גרונד וועגן און מעסטן יעדן שריט, יעדן טאָפּ, און דאָן טאָן אַלץ מיט פלייס, מיט כוונה.

צו די וויכטערע פונקטן פון גוטע מידות געהערט נקיות — זויבערקייט און ריינקייט, סיי אין קערפּער און סיי אין דער נשמה, סיי אין קלידער און סיי אין זיטן. אַ מענטש דאַרף האָבן אַ ריינעם געוויסן, ריינקייט אין אַלע זיינע האַנדלונגען. אַ וויכטערער שטריך איז ענוה — באַשיידנקייט, אָנערקענען אייגענע טעותים, פעלערן, און דערנאָך ערשט זוכן פעלערן ביים צווייטן...

די אַנדערע זעקס שטריכן פון מוסר נעמען שוין אַריין די באַגריפן פון „קימוץ" — קאַרגשאַפט, שפּאָרזאַמקייט, ניט פטרן געלט אויף אומנויטיקע זאַכן; זריזות — איז אַ באַזונדער מידה וואָס לערנט ניט צו פאַרלירן צייט אויף ווערטלאָזע זאַכן, נאָר זיך באַמיען צו טאָן בלויז פראַקטישע און ווערטפולע זאַכן, סיי פאַר זיך און סיי פאַרן צווייטן.

ביי דעם אַלעמען מוז מען באַזיצן די אייגנשאַפט צו קאָנען שווייגן, אָדער ווי דאָס הייסט אין העברעיש „שתיקה". דאָס באַציט זיך אויף אַלע מענטשן, וואָס איידער זיי הויבן אָן צו רעידן, זאָל מען פריער גוט איבערטראַכטן, צי מען דאַרף דאָס זאָגן...

די לעצטע צווי כללים פאַר מידות טובות אין מוסר זענען ניחותא—וואָס מיינט מקיים זיין דעם דברי חכמים בנחת נשמעים, און אחרון אחרון חביב — אמת — וואָס מיינט ניט רעדן זאַכן, וואָס רופן אַרויס אַ חשד, אַז עס איז ניט אמת, אָדער צי איז עס טאַקע כולו אמת.

ר׳ יוסף יוזל הורוויץ האָט שטרענג אויסגעפירט די אַלע אָנגעצייכענטע סעיפים פון מוסר, און אַ סברא, אַז ער איז נאָך געווען עולה על כולם, ד. ה. ער האָט זיך ניט באַגנוגנט מיט די אויסגערעכנטע מידות, נאָר נאָך געהאַט זיינע אייגענע „הוספות", צוליב וועלכע ער איז אַרויס פון פריערדיקן גדר פון סתם מוסר...

ד

ר׳ יוסף יוזל איז אַ בן הרב, שלמה זלמן זיו ז״ל, וועלכער האָט געענדערט שפּעטער זיין משפּחה־נאָמען אויף הורוויץ. ער איז געווען רב אין פלוגיאן, און פון דאָרט אַריבער אַלס מרא־דאתרא קיין קורטוביאן, לעבן שאַוול, קאָוונער גובערניע, ווו ער האָט אָנגעפירט מיט דער קהילה במשך פון צוויי צענדליק יאָר. דאָרט האָט דער יונגער יוסף יוזל באַקומען זיין ערשטע גרינטלעכע דערציונג, נאטירלעך, אונטער דער השגחה פון זיין פאָטער.

די גרויסע פעיקייטן פון יוסף יוזלען זיינען שוין קענטיק געווארן, ווען ער האָט צו 16 יאָר געמוען זאָגן אַ שיעור אין בית־המדרש אין קורטוביאן.

ווי אַ סך יונגלייט־לומדים אין יענער צייט, האָט ער אויך פרי חתונה געהאַט, און נאָך דער חתונה, זיך געמוזט אַרייַנוואַרפן אין מסחר, ווייל זיין שוער איז געשטאָרבן נאָך פאַר דער חתונה, אָבער גראָד דער האַנדל און זיינע אָפּטע נסיעות קיין מעמל האָבן אים אַריינגעפירט אין „קדשי־קדשים" פון מוסר, ווייל דאָרט האָט צו יענער צייט געלעבט ר׳ ישראל סאלאנטער, דער גרינדער פון דער מוסר שיטה.

אויף וויפל זיין נשמה האָט געגלוסט צו מוסר, קאָן מען אורטיילן פון זיין מערקווירדיקער אַנטשלאָסנקייט, איבערצו־לאָזן אַ ווייב מיט קינדער אויף „הפקר" און זיך פאַרשליסן בחדרי חדרים און לערנען און גריבלען זיך אין מוסר...

דער דאָזיקער שטריך גיט אַ פול בילד פון ר׳ יוסף יוזלס כאַראַקטער און זיין עקשנות. נאַטירלעך האָבן אים כמעט אַלע געטאַדלט און אָפּגערעדט פון אַזאַ התבודדות, און גע־ראָטן צוריקצוגיין צו פרוי און קינדער. אָבער ער האָט זיך ניט אונטערגעגעבן, ביז די פרוי איז געקומען צו אים און געבליבן מיט אים אין כולל... אַפילו ר׳ ישראל האָט אים ניט געקענט איבערריידן און ווירקן אַז ער זאָל בעסער פאָרן צו זיך אַהיים, צו זיין משפּחה... נאַטירלעך האָט דאָס פאַרשאַפט פיל עגמת נפש זיין אייגענעם פאָטער און נאָך מער דער פרוי, אָבער דער ברען פון מוסר האָט גובר געווען אַלעמען.

מיר האָבן דאָ ניט בכוונה איבערצוגעבן בפרוטרות די אַלע ביאָגראַפישע שטריכן און פאַסירונגען פון ר׳ יוסף יוזלס לעבן. מיר שטעלן בלויז פעסט אויפן גרונד פון זיין הנהגה, אַז ער איז געווען דער מענטש פון גרעסטער התלהבות, און זיין גייסט האָט שיעור ניט איבערגעקענט גאַנץ נאַוואַרעדאָק, ווייל די ישיבה האָט דאָרט געשאַפן נייע וועגן אין לעבן, און ר׳ יוסף יוזל איז געווארן דער טאָגעבער, דער מורה־דרך פאַר הונדער־טער יונגעלייט און דערוואַקסענע, וועלכע זיינען געקומען זיך וואַרעמען אונטער זיינע „מוסר־פליגלען"...

ווי האָט נאַוואַרעדאָק רעאַגירט אויף זיין שיטה? ווי האָט מען זיך באַצויגן צו די יונגעלייט אין דער ישיבה און כולל? אַ גרויסער טייל בעלי בתים זיינען ממש פאַרהיפּנאָטיזירט גע־ווארן פון ר׳ יוזלען און זיינען גרייט געווען גיין אויף אַלע הנחות און קרבנות, אַבי ער זאָל קאָנען אָנגיין מיט זיין שיטה און ברענגען אַ דור פון יראים ושלמים.

עס איז אָבער געווען אַ גרויסער טייל בעלי בתים, וואָס האָט ניט צוגעשטימט צו די אַלע עקסצענטרישע פירונגען, און האָבן שטילערהייט, מאַנכעסמאָל אַפילו אָפן, פראָ־טעסטירט קעגן זיין הנהגה, קעגן דער „עפידעמיע" פון מוסר... אפילו דער מרא דאתרא פון נאַוואַרעדאָק האָט לכתחילה פראָטעסטירט קעגן דער ישיבה און קעגן דעם פירער אירן, ר׳ יוזל. דאָך איז דאָס פאַרבליבן אַלס אינערלעכער ענין, און קיינער האָט ניט מפרסם געווען דעם סכסוך.

ר׳ יוזל איז געווען אַ מערקווירדיקער טיפּ, אַן עקשן, וועל־כער האָט זיך ניט אָפּגעשטעלט פאַר קיין שום זאָך. ווען ער האָט געמוזט פאַרלאָזן נאַוואַרעדאָק, צוליב חילוקי דעות מיט דער קהילה, האָט ער געפונען אַנדערע וועגן, ווו אוך ווי אַזוי נאָכצופאָלגן די שיטה פון מוסר, אָבער אַלץ זיך ניט אונטער־געגעבן. דער דאָזיקער שטריך האָט זיך געלאָזט מערקן אין זיין כאַראַקטער ביי יעדער געלעגנהייט, הגם אין די שפּעטערדיקע יאָרן האָט ער דאָך זיך נאָכגעגעבן.

אַ טשיקאַווער פאַקט איז דאָס, וואָס ווען זיין פאָטער איז אין יאָר 1890 נפטר געווארן, און קורטוביאן האָט אים פאַר־

געלייגט די ירושה שטעלע, אַלס מרא דאתרא, האָט ער ניט אָנגענומען, ווייל ער האָט געהאַט אַ שוועסטער, וואָס איז פאַרבליבן אַ יתומה, און ער האָט מקריב געווען דעם כסא הרבנות לטובת דעם חתן פאַר זיין שוועסטער...

ר׳ יוזל האָט געקענט ביי זיך פועלן איינצושליסן זיך אויף אַ יאָר צייט אין אַ צימער ביי אַ שמיד אין הויז און קיינעם צו זיך ניט צולאָזן, נאָר זיצן און חקירהן זיך אין מוסר. ער האָט אפילו געמאַכט פאַר זיך אַן אייגענע מקוה צום טובלען זיך. ער האָט באַוויזן שטאַרקייט און כאַראַקטער, וואָס אפילו ראש השנה איז ער ניט געגאַנגען אין שול צו הערן שופר בלאָזן. דאָס איז אָבער ניט געווען, חלילה, צוליב שלעכטע כוונות, נאָר ער האָט פאַרגעצויגן דאָס לערנען פאַר תפילות, זיינע טיש־ספרים זיינען געווען ספרי־הלכה וספרי מוסר. ער האָט כסדר שטודירט דער שולחן ערוך, אורח חיים, חושן משפט און בכלל ספרים, וועלכע האָבן אים אַוועקגעריסן פון דער לעבעדיקער וועלט און פאַרוואַנדלט אין אַ מין נזיר...

עס איז אינטערעסאַנט דורכצולייענען אין „המליץ" דעם מאמר פון ר׳ משה יהושע הלוי לעווין, אין נומער 18 פון יאָר תרמ״ג, וווּ דער שרייבער חוזקט פשוט פון ר׳ יוזלען און רופט אים אָן „נזיר בישראל"...

ער האָט אויך געהאַט געניג אויסצושטיין פון קאוונער גאון ר׳ יצחק אלחנן ז״ל, וועלכער האָט אים איינמאָל געשיקט רופן און געפרעגט: ווי קומט מען דאָס ניט צו תקיעת שופר? ר׳ יוזל האָט זיך ניט דערשראָקן און געענטפערט דעם גאון, אַז פריער שטייט „סור מרע", און נאָכדעם ערשט קומט דער „ועשה טוב". דאָס האָט געמיינט, אַז עס איז בעסער אויסצומיידן מענטשן מיט זייערע חסרונות, איידער הערן תקיעת שופר...

אין גרונד איז ער געווען אַ טיפּ פון אַ פרוש, ווייל פרישות איז פאַקטיש געווען זיין הויפּט שטריך, הגם אין די שפּעטערדיקע יאָרן האָט ער זיך אַליין איבערצייגט, אַז אַזאַ פרישות איז שוין לא כדרך הטבע, און ער האָט געמוסען נאָכלאָזן פון זיינע פרינציפּן...

ה

דער דרך פון ר׳ יוזלען האָט אַפילו זיינע אייגענע רביים געבראַכט צו אַנטוישונג. ר׳ שמחה זיסל פון קעלם, אויך ר׳ יצחק בלאזער, און זיי צו הילף איז נאָך געקומען ר׳ יצחק אלחנן, דער גדול הדור, און אַלע צוזאַמען האָבן געזוכט עצות ותחבולות, ווי אַזוי אים אַרויסצוציען פון זיין פאַרשלאָסנקייט, פון זיין התבודדות. גאַנצע 2 יאָר האָבן זיי געפירט מיט אים פאַראַנדלונגען וועגן אַרויסגיין פון זיין אייגנזאַמקייט, ביז ער האָט סוף כל סוף געמוזט נאָכגעבן, און איז אַרויס אויף דער פרייער וועלט. דאָס האָט געמיינט, אַז ער האָט צוגעגעבן, אַז די צייט פון פרישות פאַר אים אַליין איז שוין געענדיקט. איצט קאָן ער לערנען אַנדערע, כדי לזכות את הרבים...

דער אַרויסגאַנג פון אָפּגעשלאָסנקייט האָט געענדערט זיין וווייטערדיקן לעבנס־וועג. ער האָט זיך אַוועקגעלאָזן אויפן דרך פון פאַרשפּרייטן תורה, און דאָס איז געווארן זיין קולט, און וויידער מיט דער זעלבער קנאות, ווי אַמאָל בעת זיין התבודדות...

ער האָט זיך פאַרנומען צו שאַפן כוללים. ער האָט זיך שוין ניט געקענט צופריידנשטעלן בלויז מיט נאַוואַרעדאָק, נאָר איז אַרויס אין דער בריטער וועלט מיט דעם זעלביקן וועג פון מוסר און פרישות. ער האָט געשאַפן אַ כולל, אַ מין אָפּטייל פון נאַוואַרעדאָק, אין לובטש און אויפגעשטעלט אַ נייע

תלמידים פון דער ישיבה
מיט די משגיחים

גרויסע נעץ פון כוללים אין דווינסק, מינסק, ווארשע, בערדי־טשעוו, לידע, זשעטל א. אַ. ער אַליין האָט שוין פאַרלאַנגט, אַז בראש פון דער באַוועגונג זאָל שטיין דער באַרימטער בעל מוסר ר׳ יצחק בלאזער, בעת דער הויפּט כוח, וואָס האָט געטראָגן אויף זיינע אַקסלען די תנועת־המוסר, איז געווען ער אַליין, ר׳ יוסף יוזל...

ניט קוקנדיק אויף די פיל צווייגן און כוללים, איז דאָך די נאַוואַרעדקער „בית יוסף" ישיבה גדולה געווען זיין הויפּט צענטער, זיין גייסטיקער ארסענאַל, פון וועלכן ער האָט געצויגן אינספּיראַציע פאַר זיך און פאַר אַנדערע. ער האָט זיך אין דער שפּעטערדיקער צייט פאַרמאָסטן צו צענטראַ־ליזירן אַלע ישיבות קטנות אין דער נאַוואַרעדקער ישיבה, און צענדליקע נייע תלמידים פון אַלע שטעט אַרום זיינען געקומען קיין נאַוואַרעדאָק, אַפילו פון קאַווקאַז און אַנדערע פרעמדע געגנטן האָבן זיך געצויגן תלמידים קיין נאַוואַרעדאָק, און אַ סך חסידים האָבן געשיקט זייערע זין צו לערנען תורה און מוסר אין מרכז ישיבת נאַוואַרעדאָק „בית יוסף". אין זיין דערפאָלג האָט אַ סך מיטגעהאָלפן דער נאַוואַרעדקער רב ר׳ יחיאל מיכל עפּשטיין, דער בעל „ערוך השולחן", וועלכער איז אַליין ניט געווען קיין אָנהענגער פון דער זעלבער שיטה פון מוסר, אָבער האָט רעספּעקטירט ר׳ יוזלען און געגעבן הסכמות צו זיינע משולחים. אַ בריוו פון הרב עפּשטיין פון נאַוואַרעדאָק האָט דאַן געהאַט אַ גרויסע ווירקונג. אויך די לומדישע וועלט האָט זיך גערעכנט מיט די יונגעלייט, וועלכע פלעגן קריגן אַ היתר הוראה פון ר׳ יחיאל מיכל עפּשטיין.

צו יענער צייט האָט שוין דער מרכז ישיבת „בית יוסף" געציילט קרוב דריי הונדערט בחורים, אויסער דער גרויסער צאָל יונגעלייט אין כולל, וואָס צוזאַמען האָט די צאָל געגרייכט קרוב צו 400 לומדי־תורה. ר׳ יוזל האָט זיין גאַנץ לעבן און נשמה אַריינגעלייגט אין כולל נאַוואַרעדאָק. ער האָט זיך אַפילו משתדל געווען ביי דער מיליטערישער מאַכט צו באַפרייען זיינע תלמידים פון מיליטער־פליכט, כדי ניט איבערצורייסן דעם לימוד־התורה.

דערפאַר אָבער איז ער געווען אין דער ישיבה און אין כולל אַ „מושל בכיפה"... ער האָט ממש קיינעם ניט צוגעלאָזן צו די ענינים פון דער ישיבה, קיינער האָט ניט געטאָרט זיך אַריינמישן אין ישיבה אָנגעלעגענהייטן. ער איז אַליין געווען דער ראש ישיבה, אַליין געזאָגט דעם שיעור, אַליין געזאָגט חידושי תורה, און כדי צו זיין בעסער צוגעגרייט צו דער „מלאכה" איז ער אַפילו געווען אַ שטיקל צייט אין בריסק, און ער האָט „גענאַשט" אַ סך פון ר׳ חיים סאלאווייטשיק, בריסקער מרא דאתרא אין יענער צייט.

ווען די אַרבעט איז געוואָרן צו שווער פאַר איין מענטש, האָט ער צעטיילט די ישיבה אין גרופּן, לויטן עלטער און ידיעות פון די תלמידים; ער האָט צוגעצויגן צו הילף זיין אייגענעם שוואָגער ר׳ אלתר שמולאוויץ און ר׳ ירוחם ווארהאפטיג און ר׳ שמחה סאקאלאווסקי.

ר׳ אלתר האָט לאַנג ניט געקענט אָנגיין מיט דער אַרבעט, צוליב מיינונגס פאַרשידנהייטן מיט ר׳ יוזלען, און דאַן האָט דעם אַמט איבערגענומען זיין איידעם הרב ר׳ אברהם יפה.

דאָס איז פאַקטיש געווען דער שענסטער פּעריאָד אין דער נאַוואַרעדקער ישיבה, ווייל עס האָט געברויזט מיט סוגיות, מיט קושיות און תירוצים, פּלפּול, פלוגתות א.אַ.וו. ר׳ יוזלס הויפּט בייטראג איז געווען דער פונדאַמענטאַלער פּרינציפּ פון לערנען מוסר, ווייל דאָס איז געווען דער העכסטער ציל און צוועק אין זיין לעבן.

ר׳ יוזל פלעגט אָנקוועלן, הערנדיק, ווי צוויי תלמידים זיינען זיך מתווכח איבער אַ שווערער סוגיא, אָדער פלוגתא, און ער פלעגט ניט אָפּטרעטן ביז זיי פלעגן קומען צו אַ סוף... (וועגן די דאָזיקע וויכוחים שרייבט באריכות הרב דוב כ״ץ אין זיין ספר „תנועת המוסר", זייט 199).

נאַטירלעך, איז געווען אַ לאַנגער פּראָצעס, ביז די נאַוואַרעדקער „בית יוסף" ישיבה האָט באַקומען איר „בירגער רעכט", ווייל דאָס איז געווען אַ נייער טיפּ־ישיבה, אַ „מוסר־אינדוסטרי", צו וועלכער דער המון־עם איז נאָך ניט געווען צוגעוווינט פון אָנפאַנג...

ווי איך האָב פריער באַמערקט, פּרעטענדיר איך ניט אויס־צושעפּן דאָס גאַנצע בילד און די אַלע כאַראַקטעריסטיקס פון דעם גרויסן ר׳ יוזלען. שוין נאָך די ביידע ספרים פון הרב כ״ץ און הרב י. ל. נעקריץ, זיינען פאַרבליבן פיל שטריכן, וואָס זיינען נאָך עד היום ניט אויפגעקלערט און ניט אויסגעפאָרשט גע־וואָרן. ר׳ יוזל איז געווען אַ קאָלאָסאַל גרויסע פּערזענלעכקייט, און פּראָפּאָרציאָנעל צו זיין גרויסקייט איז ער אויך געווען אַ גרויסער בעל הסרונות און אַ געפערלעכער עקשן, און די עקשנות האָט אַוועקגערויבט אַ גרויסן טייל פון זיין לעבן און פון זיין שיינקייט...

זיינע זאָרגן פאַר אַ ישיבה בניין און פאַר דער מאַטעריע־לער עקזיסטענץ פון די תלמידים, דער שווערער קאַמף מיט די אַרומיקע קעגנער און בעלי־קנאה, דאָס צעבראָכענע משפּחה־לעבן און אַנדערע סיבות, האָבן אים פאַרקירצט זיינע יאָרן! דערצו איז אויסגעבראָכן דער ערשטער וועלט־קריג, און ער איז פאַרבליבן כרועה בלי צאן... די תלמידים זיינען זיך צע־פאָרן, צעלאָפן; די לעבנס באַדינגונגען זיינען געוואָרן שרעקלעך שווערע, און דאָס איז שוין געווען אַ צווייטער ביטערער נסיון, ווייל אויך אין יאָר 1905 האָט ער איבער־געלעבט אַ גרויסע צעטרייסלונג, ווען פיל תלמידים זיינען גאָר אַוועק לתרבות רעה... די רוסישע רעוואָלוציע האָט שוין פאַרענדיקט זיינע צרות און קאַמפן, הגם ער אַליין האָט פיל געטראַכט, אַז די רעוואָלוציע האָט מיטגעווירקט צו דער פאַרשטאַרקונג פון מוסר.

וועגן זיינע שווערע קאַמפן אין נאַוואַרעדאָק, וועלכע ער האָט שפּעטער געמוזט פאַרלאָזן, ווייל דער דעת הקהל איז געוואָרן קעגן אים און נאָך טויזנטער אַנדערע פּרטים, זאָל דער קינפטיקער יידישער היסטאָריקער מיט דעם זיך פאַרנעמען. עס איז אַ רייכע קאַנווע מיט אַ סך קאָלירן, אָבער עס לאָזט זיך ניט אַלעס אַריינשטופּן אין איין מאמר, אַפילו, ווען ער איז אַביסל גרעסער. דאָס בוך וועגן נאַוואַרעדאָק, וואָס דאַרף דינען אַלס מאָנומענט נאָך דער נאַוואַרעדקער געוועזענער גרויסער קהילה, מוז געבן פּלאַץ פאַר אַ סך אַנדערע ענינים, ועם הקורא הנכבד הסליחה...

שלמה מ. גוטמאן (אַרגענטינע)

וואס איך געדענק פון נאוואַרדאָק

מיינע זכרונות פון נאַוואַרעדאָק זענען פאַרבונדן מיט דער צייט פון פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, וועלכע אונדזער שטאָט איז באַוווּסט געוואָרן מיט דער באַרימט־געוואָרענער ישיבה, וואָס איז געווען אונטער דער אָנפירונג פון ר׳ יוסף יוזל הורוויץ ז״ל; די ישיבה וואָס האָט אָנגענומען דעם ספעציעלן דרך־המוסר, וואָס איז באַקאַנט געוואָרן ווי דער „נאַוואַרעדקער״ דרך.

אין דער דאָזיקער ישיבה איז מיין פאָטער ר׳ צבי הירש גוטמאַן ז״ל געווען משגיח און ער איז גלייכצייטיק אַרום־געפאָרן אין אַ ריי שטעט אין דרום רוסלאַנד אין שליחות פון דער ישיבה.

ר׳ יוסל־יוזל, דער שפּעטערדיקער ראש ישיבה און דער גרונטלייגער פון דעם נייעם דרך, האָט הינטער זיך אַ גאָר רייכע פערזענלעכע פאַרגאַנגענהייט. איך וועל דאָ פרווון אי־בערגעבן אַ ריי פרטים, וואָס זיינען מיר באַקאַנט און וועלכע זיינען אין אונדזער שטאָט טאַקע געווען באַווּסט.

ר׳ יוסף יוזל איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1850 אין דעם קליין שטעטל קורטוביאן ביי שאוול אין ליטע. זיין פאָטער, ר׳ שלמה זלמן, איז געווען רב אין שטעטל און איז געווען פאַררעכנט פאַר אַ גרויסן למדן און ירא־שמים. געהאַט האָט יוסף־יוזל 3 בריידער און 4 שוועסטערס. ר׳ יוסף־יוזל האָט זיך אָבער פון זיי אַלע אויסגעצייכנט מיט זיינע זעלטענע פעיקייטן און התמדה צום לערנען. ער איז גאָר יונג אָנגע־קומען אין דער קעלמער ישיבה, ווו ער האָט געהערט אַ שיעור. צו 18 יאָר האָט ער חתונה געהאַט אין שטעטל שוועקשנע, ביי דער דייטשישער גרענעץ. דער שוויער זיינער האָט געפירט מסחר. ער איז אָבער גאָר גיך, נאָך אַיידער ר׳ יוסף־יוזל איז געוואָרן זיין אַיידעם, געשטאַרבן און ער האָט איבערגעלאָזט אַ פרוי מיט 8 קליינע קינדער. יוסף־יוזל האָט דאַן איבערגענומען אויף זיך דעם פרנסה־יאָך פאַר דער גאַנצער משפּחה. ער האָט גענומען פאַרצוזעצן דעם שווערס מסחרים. עס איז אים זייער גוט אַוועק. צוליב זיינע מסחרים איז אים אויסגעקומען גאָר אָפט צו זיין אין מעמעל, ווו עס האָט זיך דאַן געפונען ר׳ ישראל סאַלאַנטער.

עס ווערן דערציילט פאַרשיידענע ווערסיעס ווי אַזוי ר׳ יוסף־יוזל האָט זיך צונויפגעטראָפן מיט ר׳ ישראל סאַ־לאַנטער. ביי אונדז האָט מען אַזוי דערציילט:

איין מאָל, ווען ר׳ יוסף־יוזל איז שנעל געגאַנגען איבער מעמלער גאַסן, צוליב זיינע עסקים, האָט אים פאַרהאַלטן אין וועג איינער פון ר׳ ישראל סאַלאַנטערס תלמידים, ר׳ יצחק בלאזער, ווועלכער איז שפּעטער געוואָרן באַקאַנט ווי ר׳ איצעלע פעטערבורגער. ער האָט פאַרהאַלטן דעם זיך איילנדיקן ר׳ יוסף־יוזל און האָט אים געפרעגט: — ווהין ער לויפט. זאָגט ער אים, אַז ער איילט זיך איינצוקויפן סחורה פאַר זיין געשעפט. ר׳ יצחק בלאזער, זעענדיק אַז ער האָט

הרב ר׳ צבי הירש גוטמאַן — משגיח פון דער ישיבה „בית־יוסף״

צו טאָן מיט אַ יונגנמאַן אַ בן־תורה, האָט אים געעצהט אַז ער זאָל אַוועקפאַרפן דעם מסחר און זיך נעמען צו לערנען תורה און מוסר. זאָגט אים רב יוסף־יוזל: — יאָ, רבי, אָבער מיט וואָס וועל איך לעבן? אויף דעם זאָל אים ר׳ יצחק בלאָזער האָבן געענטפערט: — פאַרוואָס טראַכסטו נאָר מיט וואָס דו וועסט לעבן, און דו טראַכסט גאָרניט, מיט וואָס דו וועסט שטאַרבן?... אַ ייד דאַרף טראַכטן, מיט וואָס שטאַרבט מען...

— „די דאָזיקע וועריטער — פלעגט ר׳ יוסף־יוזל דער־ציילן — זיינען מיר אַריין טיף אין האַרצן און האָבן מיר נישט געלאָזט רוען״... און ער האָט אָפּגעשיקט אַהיים די 800 רובל, וואָס ער האָט געהאַט ביי זיך אויף אייניצוהאָנדלען סחורה. (אין יענער צייט איז עס געווען אַ גרויס פאַרמעגן). ער איז געבליבן אין מעמעל און געזומען לערנען אין דער חבורה פון ר׳ ישראל סאַלאַנטער.

ער ווערט איינער פון די טרייַע תלמידים, וואָס האָבן אָנ־געהויבן פאַרשפּרייטן די מוסר־וועגן אין די ישיבות. ער האָט געגרינדעט אַ ישיבה אין בערדיטשעוו. נאָך דעם ווי די דאָזיקע ישיבה האָט שוין געהאַט אַ 200 תלמידים האָט ער זיך אַרויסגעלאָזן איבער אַנדערע שטעט און שטעטלעך כדי צו צונויפקלייבן בחורים פאַר אַ נייער ישיבה. אין איינער אַזאַ נסיעה האָט ער אין באַן געטראָפן אַ ייד אַ גביר, אַ וואַלד־סוחר, באַקאַנט ווי ר׳ גרשון זאשינער, ווועלכער האָט געהאַט גיטער אַרום זשעטל. נאָכן שמועס מיטן דאָזיקן גביר האָט אים ר׳ יוסף־יוזל געבעטן, אַז ער זאָל פאַר אים אויס־בויען אַ הייזקע אין זיין וואַלד, ווו ער איילט זיך איינצוקויפן סחורה פאַר זיין געשעפט. ר׳ יצחק בלאָזער, זעענדיק אַז ער האָט

ר׳ יוסף־יוזל האָט זיך געפונען אין דער דאָזיקער תּ־בודדות־הייזקע 9 יאָר. אגב איז נאָכדעם באַקאַנט געוואָרן, אַז אין אויפבויען די הייזקע האָט זיך באַטייליקט דער גביר לאכמאַן פון בערלין.

ביי אונדז אין שטוב, ווען דער פאָטער מיינער איז געווען דער משגיח פון דער שפּעטערדיקער ישיבה, פלעגט מען זייער אָפט דערציילן וועגן דער התבודדות־תקופה פאַר־שייִדענע געשיכטעס. מען פלעגט דערציילן אַז ר׳ יוסף־יוזל פלעגט זיצן אין אַ פאַרמאַכטן צימער און אין וואַנט זיינען געווען 2 לעכער, דורך וועלכע מען פלעגט אים דערלאַנגען דאָס עסן: איין לאָך איז געווען פאַר מילכיקס און די צווייטע — פאַר פליישיקס, און דערפאַר האָט מען אים גערופן דער „בעל החורים״.

נאָך דעם ווי ער האָט אָפגעפראַווט די 9 יאָר התבודדות, האָט ער זיך צוזאַמען מיט נאָך אַנדערע תלמידים פון ר׳ ישראל סאַלאַנטערס חבורה, אַרויסגעלאָזט אין דער יידישער וועלט, איבער שטעט און שטעטלעך כדי צו שאַפן „כוללים״ פאַר יונגע לייט, וואָס זאָלן זיצן על התורה ועל העבודה ועל המוסר. צו די דאָזיקע „כוללים״ האָבן געהערט יונגעלייט, וואָס פלעגן פאַרלאָזן זייערע היימען און זיצן כסדר און לער־נען. אַזעלכע „כוללים״ זיינען געשאַפן געוואָרן אין די שטעט־לער נאָוואָרעדאָק, זשעטל, לובטש, שאוול, דווינסק און לידע. אומעטום האָבן אין דאָזיקן „כולל״ געלערנט ביי אַ מגין יונגעלייט. זיי פלעגן עסן פון אַ ספּעציעלער קיך און פלעגן נאָך פון די באַלעבאָטים פון שטעטל קריגן 6 רובל אַ חודש כדי צו קענען געבן דער משפּחה אויף חיונה. ר׳ יוסף־יוזל פלעגט אַרומפאָרן איבער די דאָזיקע „כוללים״, זיצן דאָרטן אַ שטיקל צייט, פלעגט לערנען מיט די יונגעלייט און גלייכצייטיק איינפלאַנצן אין זיי דעם דרך־המוסר. ער פלעגט אין אַ „כולל״ זיצן נישט מער ווי אַ חודש און פלעגט אַוועקפאָרן צו אַ צווייטן „כולל״. איין מאָל אין יאָר, אין חודש אלול, פלעגט פאַרקומען אַ כינוס פון די אַלע „כוללים״ — איין מאָל אין נאָוואָרעדאָק, אַ צווייטן מאָל איז עס פאָרגע־קומען אין סלאָנים און אַזוי כסדר.

סוף־כל־סוף האָט רב יוסף־יוזל באַשלאָסן צו גרינדן אַ ישיבה. ער האָט אויסגעקליבן נאָוואָרעדאָק פאַר דעם פאַ־סיקסטן אָרט. אין יענער צייט איז געווען רב אין נאָוואָרעדאָק ר׳ יחיאל־מיכל עפשטיין, דער מחבר פון ספר „ערוך השולחן״, אַ שווער פון דעם וואָלאָזשינער ראש־ישיבה ר׳ נפתלי צבי יהודה בערלין, באַקאַנט ווי דער נצי״ב פון וואָלאָזשין. ר׳ יחיאל־מיכל האָט זייער געשטיצט די איניציאַטיוו פון ר׳ יוסף־יוזלען. אַ ריי אָרטיקע חשובע באַלעבאָטים האָבן דערצו מיט־געהאָלפן, און אין נאָוואָרעדאָק איז טאַקע דורך ר׳ יוסף־יוזלען געשאַפן געוואָרן אין יאָר 1896 די ישיבה, וואָס איז נאָכדעם געוואָרן דער סינאַנים פאַר הונדערטער ישיבות אין גאָר דער וועלט, וואָס האָבן איבערגענומען דעם נאָמען „נאָוואָרעדקער״.

תחילת האָט ר׳ יוסף־יוזל געבראַכט אין נאָוואָרעדאָק אַ „כולל״; שפּעטער האָט ער צונויפגעקליבן אַלע „כוללים״, אַ 50 יונגעלייט קיין זשעטל, און לסוף טאַקע, צוקלייבנדיק די געהעריקע גייסטיקע פירערס, געשאַפן די ישיבה.

עס האָט זיך אָבער אָנגעהויבן אַ שטיקל מחלוקת אַרום דער ישיבה, דער עיקר וועגן דעם נייעם דרך פון מוסר. אַ ריי פון רבנים זיינען אָפילו עפּנטלעך אַרויסגעטראָטן קעגן דער ישיבה און געפאָדערט פון די נאָוואָרעדקער באַלעבאָטים, אַז זיי זאָלן אויפהערן צו שטיצן די ישיבה.

די ישיבה האָט אָבער געהאָט אַ גאָר טרייע מחנה פון אָרטיקע באַלעבאָטים און פריער פון אַלץ דעם רב, דעם בעל „ערוך השולחן״, וועלכע האָבן געשטיצט די ישיבה און אירע פירערס.

לאָמיר דאָ טאַקע דערמאָנען די דאָזיקע באַלעבאָטים, וואָס אַ טייל פון זיי געדענק איך נאָך זייער גוט. דאָס זיי־נען געווען: לייב קאבאק, יהושע לייב הרכבי (דער פאָטער פון אלכסנדר הרכבי), אליהו פייגנבערג, שמואל קראסנאפיורקא, באַקאַנט ווי ר׳ שמואל מאטיסעס, אליעזר לעווין, וועלוול מאושאוויטש און אַנדערע.

די מלחמה קעגן דער ישיבה איז דערגאָנגען אָפילו אין דער עפּנטלעכקייט אין דער „הצפירה״. עס איז שטיל גע־וואָרן ערשט דאָן ווען דער רב פון נאָוואָרעדאָק, ר׳ יחיאל מיכל עפשטיין, האָט עפּנטלעך אין דער „הצפירה״, אָפּגע־לייקנט און צוניישט געמאַכט אַלע אויסטראַכטענישן און פאַרדאַכטן אויף דער ישיבה און איר דרך.

אין יענער צייט האָט רב יוסף־יוזל טאַקע אַרויסגערופן מיין פאָטער ר׳ צבי הירש גוטמאַן ז״ל, וועלכער איז דאָן גע־ווען רב אין טשאלבאס אין קרים. מיין פאָטער איז אויך אַרומגעפאָרן איבער די שטעט און שטעטלעך פון דרום־רוסלאַנד כדי דאָרטן צו גרינדן ישיבות לויטן נוסח נאָוואָ־רעדאָק. אַזוי האָט מיין פאָטער אונטער דער השפּעה פון ר׳ יוסף־יוזלען געגרינדעט ישיבות אין כערסאָן, מאָהילעוו־פאָדאָלסק, קאָמענעץ־פּאָדאָלסק, בערדיטשעוו, ניקאָלאַיעוו, באלטע, אָדעס און אַנדערע מקומות אין יענע געגנטן. ר׳ יוסף־יוזל פלעגט אין די נייַ־געשאַפענע ישיבות שיקן יונגעלייט, וועלכע פלעגן אָנפירן מיט די דאָזיקע ישיבות.

די פאַרבינדונגען מיט די וועלט ישיבות האָט געהאָט שפּעטער אַ גאָר גרויסע באַדייטונג אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, וועו די נאָוואָרעדקער ישיבות האָבן זיך קאָנצענטרירט אין רוסלאַנד, פריער פאַר אַלץ אין די אוקראינער שטעט.

אין יאָר תרס״ח (1908) איז נפטר געוואָרן דער נאָוואָ־רעדקער רב ר׳ יחיאל־מיכל עפשטיין ז״ל. די שטאָט האָט, פאַרשטייט זיך, געוואָלט אַראָפּברענגען אַ פּאָסיקן רב קיין נאָוואָרעדאָק. צווישן די קאַנדידאַטן זיינען געווען הרב בור־שטיין פון טאַוריג (ליטע) און ר׳ יצחק־יעקב ריינעס פון לידע.

ביידע האָבן נישט געהאָט קיין דערפאָלג. זיי זיינען גע־ווען קעגנער פון דער מוסר־שיטה פון ר׳ יוסף־יוזלען, האָט שוין ר׳ יוסף־יוזל און זיינע צאַלרייכע אַנהענגער אַלץ גע־טאָן, אַז זיי זאָלן נישט ווערן די רבנים פון נאָוואָרעדאָק. די שטאָט איז טאַקע אַ לאַנגע צייט געווען אָן אַ רב.

איז פון גאָר גרויסן אינטערעס די געשיכטע און אַנט־

וויקלונג פון דער ישיבה, וואָס איז געוואָרן דער מאָדעל פאַר גאָר אַ סך ישיבות אין דער וועלט. עס איז שוין וועגן דעם פאַראַן אַ גאָר גרויסע ליטעראַטור. אַ קאָנדענסירטע געשיכטע פון דער ישיבה אין נאָוואָרעדאָק איז דאָ אין דעם זאַמלבוך „מוסדות תורה באירופה". עס איז אַן אַרבעט פון הרב י. ל. נעקריטש, וועלכער איז היינט דער ראש־ישיבה פון דער נאָוואָרעדקער ישיבה פון ברוקלין, פאַרייניקטע שטאַטן.

וויל איך נאָר צוגעבן אַ פּאָר פּרטים פון דער משפּחה פון ר׳ יוסף־יוזל. ער האָט געהאַט 3 איידעמס: רב אַלטער, ר׳ ישראל־יעקב לובטשאַנסקי און רב אברהם יפה.

ר׳ אַלטער איז געווען אַ גרויסער למדן און געהאַלטן פון דעם דרך־הפּלפּול אין לערנען. ער פלעגט זאָגן אַ שיעור אין דער ישיבה. נאָך זיינעם אַ שיעור פלעגן די בחורים נאָך אַ לאַנגע צייט זיך מפלפּל זיין צווישן זיך. ער איז נישט גע־ווען קיין אָנהענגער פון ר׳ יוסף־יוזלס מוסר־דרך. עס איז צוליב דעם געווען גאָר אָפטע קריגערייען צווישן שווער און איידעם, און רב אַלטער האָט געמוזט פאַרלאָזן נאָוואָ־רעדאָק און ער איז געוואָרן ראש־ישיבה אין שטוטשין.

ר׳ ישראל־יעקב איז שוין געגאַנגען אין די דרכים פון זיין שווער. ער איז געווען דער משגיח פון דער באַראַנאָ־וויטשער ישיבה „אוהל תורה", וואָס איז געגאַנגען אויף דעם דרך המוסר. די לעצטע יאָרן (פון 1921) איז דאָרטן געוועזן ראש ישיבה ר׳ אלחנן וואַסערמאַן. אין דער דאָזיקער ישיבה איז מיין פאָטער ר׳ צבי־הירש גוטמאַן געווען דער מנהל ביז דעם לעצטן טאָג פון איר עקזיסטענץ. הרב אלחנן, רב ישראל־יעקב לובטשאַנסקי און מיין פאָטער זיינען אומגעקומען צו־זאַמען מיט דער גאַנצער יידישער קהילה אין באַראַנאָוויטש דורך די נאַציס ימח שמם וזכרם.

ר׳ אברהם יפה איז געווען דער ראש־ישיבה פון דער נאָ־וואָרעדקער ישיבה אין ביאַליסטאָק, די גרעסטע און צענ־טראַלסטע פון די דאָזיקע ישיבות אין פּוילן צווישן ביידע וועלט־מלחמות. די דאָזיקע ישיבה „בית־יוסף" (ווי עס האָבן בכלל געהייסן די נאָוואָרעדקער ישיבות אין פּוילן) האָט גע־האָט די השגחה איבער 30 אַנדערע „בית יוסף" ישיבות. ר׳ אברהם יפה איז על־פּי נס געבליבן לעבן. ער איז דורך פאַרשידענע גלגולים געקומען פריער אין די פאַרייניקטע שטאַטן, ווו ער האָט געגרינדעט די נאווארעדקער ישיבה און איצט איז ער ראש־ישיבה פון דער „בית־יוסף" ישיבה אין מדינת־ישראל.

י״ח כסלו איז דער יאָרצייט פון דער קהילה־קדושה נאָ־וואָרעדאָק. אין דעם טאָג איז פאָרגעקומען די ערשטע „אַקציע", אין וועלכער עס זיינען אומגעקומען 5.000 נפשות. אין אָט דער און אין די אַנדערע „אַקציעס" איז חרוב געוואָרן נאַוואַרעדאָק, וואָס האָט געשמט מיט אירע גדולים און חכמים, מיט אירע ערלעכע און פאָלקסטימלעכע יידן. פון אַ קהילה קדושה איז געוואָרן אַ קהילה פון קדושים. הי״ד.

עס איז געווען אַמאָל אַ מנהג ביי יידן, ווען מען פלעגט שרייבן אין אַ דאָקומענט דעם נאָמען פון דער קהילה פלעגט מען צושטעלן די ראשי־תיבות יצ״ו, וואָס עס האָט געמיינט יבנה ציון ועריה.

איך ווייס נישט פון וואַנען דער מנהג שטאַמט, ווי לאַנג ער איז אָנגענומען. אפשר איז אין דעם געווען אַ נבואה, אַז ווען און ווו עס וועלן די קהילות־קדושות חרוב ווערן, וועט אָבער דער יידישער המשך נישט אָפּגעמעקט ווערן, וועלן אויף זייער אָרט אויפגעבויט ווערן שטעט און דערפער אין ציון.

אפשר וועט טאַקע דאָס זיין אַ געוויסע נחמה אין אונדזער גרויסן פאָלקסבראָך וואָס עס האָט אונדז געטראָפן.

שיניעזיצער גאַס

א. ו. ירושלמי ז"ל

מנהיגים און „עמך" פון דער קהילה

ביזן אָנהויב פונם ניינצנטן יאָרהונדערט האָבן מיר ידיעות בלויז פון רבנים. פון דער צייט אָן ווערן אונדז שוין אויך באַקאַנט פריוואַטע פערזאָנען פון נאַוואַרעדקער קהילה און אירע מנהיגים. קוועלן פאַר די ידיעות זיינען: מצבות אויף דעם נאַוואַרעדקער בית עולם, פאַרצייכענונגען און זכרונות פון פערזאָנען, וועלכע לעבן נאָך. דער עלטסטער פון די פראָמינענטע יידישע איינוווינער פון וועמען עס איז נאָך פאַרבליבן אַ דייטלעכע מצבה איז געווען ר' אליהו בר' גרשון, דער ברודער פון הרב אלכסנדר זיסקינד און ר' משה הארקאווי (העברעאיש: הרכבי), וועלכע האָבן אין דעם לעבן פון שטאַט געשפילט אַ גרויסע ראָליע. זי איז פון יאָר תקפ"ב (1822).

פון די בעלי בתים פון די 40־ער ביזן סוף פון די 80־ער יאָרן פון 19־טן יאָרהונדערט האָבן אין נאַוואַרעדקער קהילה געשפילט די גרעסטע ראָליע צוויי פאַמיליעס — די הארקאַוויס און די קאַבאַקס. פון דער ערשטער האָבן זיך אויסגעצייכנט צוויי ברידער, הרב אלכסנדר זיסקינד (געשט. 1850) און זיין ברודער ר' משה קאַבאַק (ר' יאָשע, ער איז דער זיידע פון דעם באַרימטן העברעאישן ראָמאַניסט ד"ר קאַבאַק, מחבר פון „במשעול הצר" און אַנדערע ווערק). וועגן הרב זיסקינד ווערט גערעדט אינם קאַפיטל רבנים. דאָ וועלן מיר זיך אָפשטעלן צווישן אַנדערע אויך אויף די צוויי פראָמינענטע בעלי בתים: ר' משה האַרקאַווי און ר' יוסף קאַבאַק.

ר' משה הארקאווי

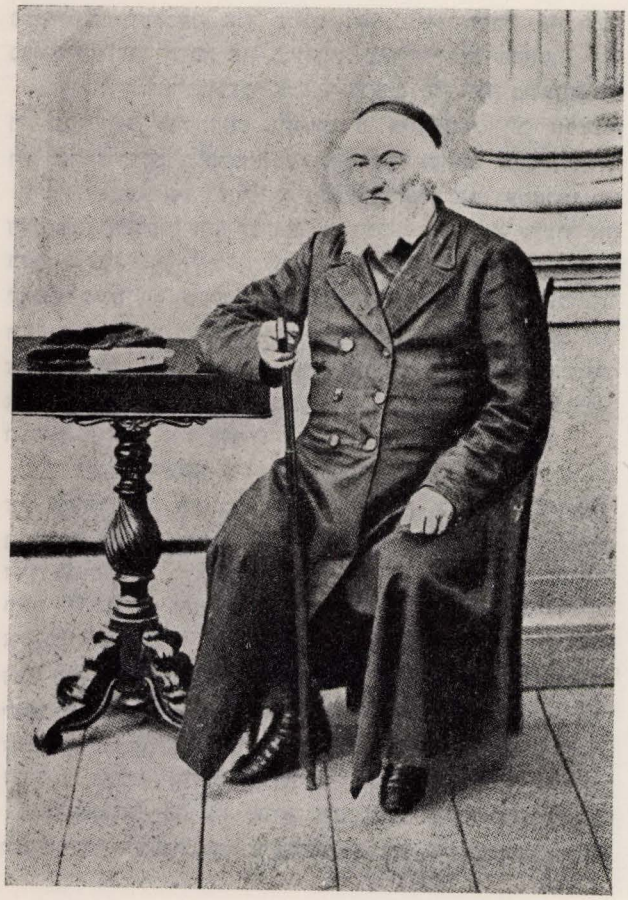

ר' משה האַרקאַווי

ווי אַלע זיינע ברידער, איז ער דערצויגן געוואָרן אויף תורה, אָבער ער איז געווען אַ פראַקטישער מענטש און האָט זיך אויסגעקליבן אַלס קאַריערע צו זיין אַ סוחר. ער האָט געהאַט אַ גרויס וויין־ און באַקאַליי געשעפט, וועלכער האָט געהאַט אַ שם אין דעם גאַנצן געגנד. דאָס איז געווען אַן אָרט, ווו מ'האָט געקענט קריגן די טייערסטע וויינען און די שענסטע דעליקאַטעסן. די קונדן זיינען געווען מיינסטנס פריצים פון דעם געגנד אַרום, וועלכע פלעגן אָפט קומען אין נאַוואַרעדאָק לעבן אַ גוטן טאָג און פראַווען בעלער. געפירט האָט ער זיך אויף אַ מאָדערנעם שטייגער: שיינע געפוצטע זאַלן, די סחורה אויסגעשטעלט אין שיינער אָרדענונג מיט בוכהאַל־טערס און משרתים, גאָרניט ווי אין אַ פראָווינץ שטאָט. זיין הכנסה איז געווען גרויס און ער האָט געלעבט בהרחבה. ער האָט זיך געפירט שטרענג יידישלעך: איז שטענדיק געגאַנגען אין אַ יאַרמלקע, אָבער איז געווען שיין געקלעדעט און ציכטיק אַרום זיך. זייענדיק אַ וועלטלעכער מענטש האָט ער זיינע קינדער געגעבן אַ וועלטלעכע דערציונג, וועלכע איז אָבער געגאַנגען האַנט־אין־האַנט מיט יידישקייט. ער האָט גענומען אַ גרויסן אינטערעס אין די עניינים פון דער קהילה און אין דעם עניין פון צדקה, פאַר וועלכע, ווי די שטאָטלייט פלעגן זאָגן, ער האָט געגעבן מעשר פון זיין הכנסה. ער האָט אויסגעהאַלטן אַן אייגענע קלויז, אַרום וועלכע עס האָבן זיך גרופירט די אַריסטאָקראַטן פון נאַוואַרעדאָק — לומדים און משכילים. שבת נאָכן דאַוונען פלעגן אַלע פון קלויז, ווער עס האָט נאָר געוואָלט, אַריינגיין אויף „קידוש" אין זיין הויז, ווו עס איז געווען אָנגעגרייט פאַר זיי פון כל־טוב. ער איז געווען זייער פיל געשעצט, און דער נאָמען ר' משה האָט געקלונגען ווי די העכסטע אויטאָריטעט אין שטאָט. ער איז אויך געווען אָנגעזען ביי די רוסישע באַאַמטע פון שטאַט און ביי די פריצים אַרום דער געגנט און דורך זיינע באַקאַנט־שאַפטן האָט ער פיל געווירקט לטובת דער יידישער קהילה (וועגן זיין פערזענלעכן כאַראַקטער זע „אָטריווקי וואָספאָמי־נאַניע [שטיקלעך זכרונות]; רוסיש, פון וולאַדימיר האַרקאַווי אין „פערעזשיטאָיע", באַנד 4, זייט 271—272).

פון זיין הויז איז אָפט געטיילט געוואָרן ברויט פאַר פאַראָרעמטע פאַמיליעס. אויף די הויז הוצאות האָט אויפגע־פאַסט זיין פרוי עטל. זי איז געווען די טאָכטער פון ר' בנימין

פון שערעשאוו, האראדנער גובערניע. ר׳ משה איז געשטאַרבן אין יאָר תרל״ז (1877) אין עלטער פון 72 יאָר. זיין פרוי עטל האָט אים איבערגעלעבט מיט 5 יאָר.

ר׳ יוסף קאבאק

וועגן אים האָבן די שטאָטלייט דערציילט אַז ער שטאַמט פון אַרעמע מענטשן. ער האָט זיך אַרויפגעאַרבעט אויף עשירות. צי ער האָט געלערנט אין זיין יוגנט צי ניין, איז ניט באַקאַנט, אָבער שפעטער, וועו ער איז געקומען צו א מעמד, האָט ער אָפגעגעבן צייט אויף תורה. זיינע געשעפטן זיינען געווען מיט פריצים און ער האָט שטאַרק מצליח געווען. ער איז צו זיין צייט געווען דער רייכסטער מאַן אין נאַוואַרעדאָק. ווי ר׳ משה האַרקאַווי, איז ער אויך געווען איבערגעגעבן זיין שטאָט און ער האָט פיל געזאָרגט פאַר דער קהילה. אָחוץ די געווײַנלעכע הוצאות אויף צדקה, האָט ער אויף זיך גענומען אַ ספּעציעלע צדקה — אויסצוהאַלטן אַלע אָרעמע לייט פון שטאָט דעם טאָג שבת מיט דריי סעודות. ער האָט געהאַט זיין אייגענע קלויז. דאָרטן זיינען יעדן שבת געווען געגרייט טישן פאַר יעדן איינעם, וואָס איז געקומען עסן. ער איז געשטאָרבן אין הויכן עלטער אין יאָר תר״ם (1880). זיין מצבה דערציילט זיינע מעשים טובים.

אויסער די האַרקאַוויס און די קאַבאַקס, זיינען אין נאַוואַרעדאָק געווען פֿראָמינענט די זאַמקאַוויס, די ביילינס, די פּיקערס, די ראַבינאָוויטשעס, די חישינס, סאָפאָטניצקיס, די איזראַעליטס, די סאָסטקאָוויס די וואגערס און די מיטראַפאליטאנסקיס.

פון די סאָפאָטניצקיס האָט זיך אויסגעצייכנט ר׳ משה פרומקעס, וועלכער איז געווען איינער פון די פירער פון שטאָט. ער האָט אויפגעפאַסט אויף די פרומקייט אין דער קהילה, ער האָט אַכטונג געגעבן אַז די תלמידים אין די ישיבה און תלמוד תורהס זאָלן ניט גיין לייַדיק און זאָלן ניט אַראָפּ פון דרך הישר. ער איז געשטאָרבן אין הויכן עלטער אין יאָר תרנ״ח (1898).

לומדים און לערער פון תורה

אין 19־טן יאָרהונדערט איז תורה אין נאַוואַרעדאָק געווען אין איר גלאַנץ. די גאַנצע נאַוואַרעדקער יוגנט האָט געלערנט אין תלמוד תורה און אין די חדרים. נאַוואַרעדאָק האָט אויך געהאַט ישיבות, ווו עס האָבן געלערנט בחורים, אַרטיקע און פון אַנדערע שטעט. די פרעמד־שטאָטישע האָבן געגעסן „טעג״. פיל פון די בעלי בתים זיינען געווען לומדים, און די, וועלכע האָבן אין זייער יוגנט ניט געלערנט, ווי אַרעמע קרעמער און בעלי בתים, האָבן זיך באַמיט צו לערנען אין די עלטערע יאָרן. עס זיינען געווען אַזעלכע, וואָס האָבן דורך זייער חשק צו לערנען, דורך התמדה, דערגרייכט די מדרגה פון לומדים. די גאַנצע שטאָט איז געווען אײַן כאָר פון תורה: ראשי ישיבות האָבן יעדן טאָג געזאָגט שיעורים. מלמדים האָבן געלערנט מיט קינדער מקרא, משנה און גמרא, לערנער זיינען געזעסן אין די בתי מדרשים און קלויזן על התורה יומם ולילה, און בעלי בתים, וועלכע האָבן זיך אָפּגעגעבן מיט מסחר און מלאכה דעם גאַנצן טאָג, האָבן נאָך דער אַרבעט אָפּגעגעבן פיל שעהן אין די אָוונטן און אין די פרימאַרגנס פאַר דער אַרבעט דער תורה.

פון די נאַוואַרעדקער לומדים און גדולים זיינען ווערט צו דערמאָנען פאָלגענדיקע פערזענלעכקייטן:

הג״ר משה מרדכי

אַ גדול בתורה, וועלכער איז געשטאָרבן אין יאָר תר״ז (1847). ער ווערט דערמאָנט אין דעם ספר „קהילת יעקב״ פון ר׳ יעקב, דעם רב פון קאַרלין.

הרב אפרים מרדכי עפשטיין

מחבר פון די ספרים „מירא דכיא״, אַ פירוש אויף פרקי אבות און „מחנה אפרים״, אַ פירוש אויף מהרש״א. פון אים איז געדרוקט געווארן א שאלה־ותשובה אין דער צייטשריפט „הפלס״ שנה ב׳.

ר׳ גרשון הארקאווי

אַ ברודער פון דעם באַווסטן געלערנטן אַריענטאַליסט ד״ר אברהם אליהו הרכבי (וועגן אים זע וויטער). פאַר אַ לאַנגע צייט ביז ענדע פון די 80־ער יאָרן איז ער געווען ראש ישיבה. ער האָט זיינע שעורים געגעבן אין גרויסן בית המדרש. בערך אין יאָר 1890 איז ער אַוועק קיין ארץ ישראל, ווו ער האָט שפּעטער פאַרנומען דעם אָרט פון זיין פאָטער ר׳ יעקב (געשטאָרבן י״א אלול תרנ״ד—1894) אַלס ראש־ישיבה אין „ישיבת עץ חיים״ אין ירושלים.

ר׳ זעליג עזריאל

דער ראש ישיבה פון 3־טן שעור אין תלמוד תורה (וועגן אים זע אין די רשימות פון יוסיפון וויטער).

ר׳ איסר דער מתמיד

(פאַמיליע־נאָמען האַראָוויץ)

געווען איינער פון די שענסטע טיפן אין שטאָט. ער האָט פאַרבראַכט זיין צייט אין לערנען תורה פאַר זיך און אין לערנען מיט אַנדערע. ער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין טאָלעראַנץ צום דעם יונגן און מאַדערנעם דור. דער מקור פון זיין פרנסה איז געווען אַ קליינע שפּייזקרעמל, וואָס זיין פרוי האָט געפירט, און שיעורים, וואָס ער פלעגט געבן אין תלמוד. ער איז געווען דער גמרא־לערער פון דערוואַקסענע קינדער פון די רייכע און אויפגעקלערטע בעלי בתים, וועלכע האָבן אים געשעצט פאַר זיין מילדער נאַטור און פאַר זיין לומדות. ר׳ איסר האָט געהערט צו דער קלויז פון ר׳ משה האַרקאַווי, ביי וועמען ער איז געווען אַ ליבלינג, דער נאָמען „מתמיד״ רעדט פאַר זיך אַליין — ער האָט אים געקראָגן פאַר זיין גרויס התמדה אין לערנען. ער איז געווען אַ זייער פרומער, אָבער ניט קיין פאַנאַטיקער, ער איז געווען טאָלעראַנט צו די השכלה שטרעבונגען פון דעם יונגן דור, ביי וועמען ער איז געווען ניט וויניקער באַליבט ווי ביי דעם אַלטן דור.

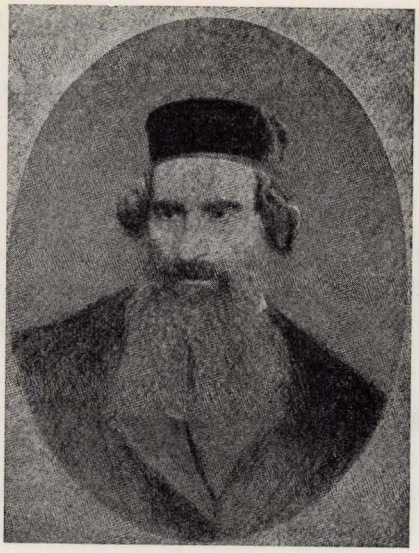

ר׳ איסר דער מתמיד

ר׳ איסר איז אין יאָר 1880 אַוועק צו זיין טאָכטער אין רוזשינוי, האָראָדנער גובערניע, ווו ער איז פאַרבליבן ביזן יאָר 1903, פון דאַנען איז ער אַוועק צו אַ צווייטער טאָכטער אין סלאָנים. אין זעלביקן יאָר שמיני עצרת איז ער געשטאָרבן אין עלטער פון 88 יאָר.

ר׳ העניל דער מלמד

(פאַמיליע נאָמען אבעליעווסקי)

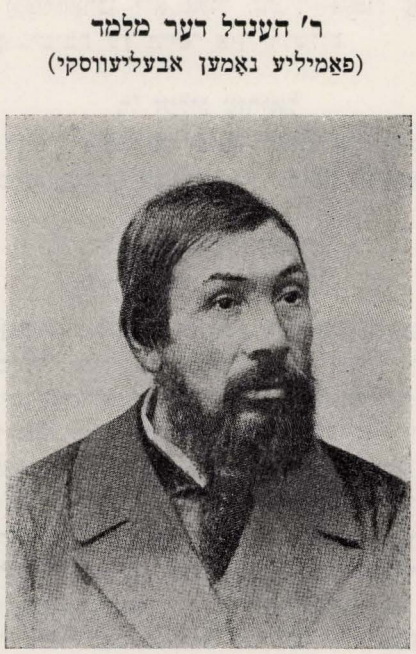

ער איז געווען אַ מלמד פון תנ״ך און האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין נייגונג צו השכלה. אין דער צייט, ווען אַלע מלמדים האָבן געלערנט תנ״ך מיט די פרושים פון רש״י און אַנדערע אַנגענומענע מפרשים, האָט ר׳ הענדל געלערנט דעם תנ״ך מיט דעם באור, דער דייטשער איבערזעצונג פון משה מענדעלסאָן און זיינע תלמידים. ער איז אויך געווען אַן אויסנאַם אין איידלקייט און ערלעכקייט. באַזונדערס באַליבט איז ער געווען בייַ דעם יונגן דור.

ר׳ נחמיה דיליאן

ער איז געווען אַן אייניקל פון ר׳ לייזער ברוכאָוויטש דיליאן, דעם הויפט פאָדריאַטשיק פון פולווער און געווער פון דער רוסישער אַרמיי אין דער צייט פון צאַר אלעקסאַנדער דעם ערשטן. דער לעצטער איז אויך געווען אַ מיטגליד פון דעם יידישן קאָמיטעט צוזאַמען מיטן פאָדריאַטשיק זאנענבערג. פאַר דער צייט פון ניקאָליי דעם ערשטן איז ר׳ לייזער ברוכאָוויטש דערווייטערט געוואָרן פון אַלע זיינע פאָדריאַדן.

ר׳ נחמיה דיליאן, זיין אייניקל איז געווען דער הויפט־פאָדריאַטשיק פון גרויסן קאָטוילישן מאָנאַסטיר, ער האָט פאַר די מאָנאַכן און אויך מאָנאַכינס צוגעשטעלט אַלע זייערע באַדערפענישן. אין חגא טאָג האָט ער איינמאָל געמומען אין געשעפט פון ר׳ משה האַרקאַווי פאַר 120 רובל ליכט. ער איז אין מאָנאַסטיר געווען אַזוי באַגלויבט אַז ער פלעגט אַרייגיין צו די מאָנאַכן און אַפילו צו די מאָנאַכינס אין די צעלן אַן אַ מעלדונג. אין דער משפחה דיליאן (שפעטער יערוסאַלימסקי — ירושלמי) ווערט איבערגעגעבן פאָלגענדיקע געשיכטע:

אין איין חגא אַוונט איז ר׳ נחמיה דיליאן אַריין אין מאָנאַסטיר און האָט געפונען די מאָנאַכן און מאָנאַכינס צוזאַמען, שיכור אזן „מחוץ לגדר״. ער האָט געמומען די שכורים מוסרן און האָט זיי געזאָגט: ווי וואָלט איר אויסגעזען, ווען אין מאָנאַסטיר קומט איצט אַריין איינער פון די מאַגנעטן. וועלכע גיבן אויף אייך אויס טויזנטער גאָלד רענדלעך? — אָבער די שיכורע־אויסגעלאָסענע „גלחים אזן גלחטעס״ האָבן אים אַפילו ניט פאַרשטאַנען. דאַן האָט ער אַראָפגענומען זיין גורט פון די הויזן, האָט זיי גוט צעשמיסן אזן יעדערן מיט געוואָלט אַריינגעשלעפט אין זיין צעל אזן פאַרשלאָסן. ערשט אויף מאָרגן האָט ער זיי באַפרייט פון זייער „אַרעסט״. די מאָנאַכן־כינס האָבן ניט געוווסט ווי אָפצודאַנקען אים.

פריצים פלעגן בייַ ר׳ נחמיה אייניגיגן צענדליקער טויזנטער רובלען שליש געלטער. ער פלעגט זיין צווישן זיי אַ בורר, אזן זיין אויטאָריטעט איז בייַ די גלחים געווען העכער ווי פון זייערע עלטסטע.

אַ מאָל אין מאַרק טאָג האָט זיין זון ר׳ יאָשע צירעס געבעטן בייַם טאָטן אַ גמילות־חסד אויפן מאַרק טאָג, האָט אים יענער אָפגעזאָגט — עס ליגן דאָך בייַ דיר שליש־געלטער — האָט דער זון געזאָגט. ר׳ נחמיה איז בייַ געווען אזן זיך אָפגערופן: ווילסטו, הייסט עס, אַז איך זאָל נעמען פרעמדע פקדונות געלטער? — אזן האָט דעם זון קיין גמילות חסד ניט געגעבן.

שוין נאָך זיין טויט איז איין מאָל אַדורך אַן אַלטער מאָנאַך אזן האָט געטראָפן ר׳ נחמיה׳ס שנור צירע ר׳ יאָשעס, דעקנדיק דעם דאָך. האָט ער געזאָגט: נחומאָווא, ווען דיין שווער וואָלט געווואָלט, וואָלט ער אָנגעפילט דאָס הויז מיט גאָלד אָבער פאַר דעם איז ער געווען צו ערלעך.

זיין זון יאָשע נחמיה׳ס אָדער ר׳ יאָשע צירעס (ווייל זיין ווייב איז באַרימט געווען ווי אַן אשת־חיל) איז געווען מער אַ יושב אוהל, אַ ייד אַ למדן, די געשעפטן האָט געפירט זיין פרוי צירע. וועג ר׳ יצחק אלחנן האָט אין יאָר 1864 פאַרלאָזט נאַוואַרעדאָק, האָבן אים זיינע מקורבים געפרעגט: רבי, אויף וועמען לאָזט איר איבער די שטאָט — האָט ר׳ יצחק אלחנן געענטפערט — איך לאָז אייך איבער צוויי אַרנטלעכע יידן — ר׳ איסר מתמיד און ר׳ יאָשע נחמיה׳ס.

ר׳ יאָשעס זון איז געווען ר׳ לייב דער שוחט. וועגן אים און זיינע קינדער זע אין די זכרונות יוסיפון און וויליאָם יוריס, וועלכער איז ר׳ לייבס אייניקל. לעאָן יוריס, דער מחבר פון „עקזאָדוס" איז וויליאָמס זון, ר׳ לייבס אוראייניקל.

אויפגעקלערטע בעלי־בתים, משכילים און געלערנטע

נאַוואַרעדאָק האָט זיך אויסגעצייכנט ניט נאָר אַלס מקום פון תורה, נאָר אויך אַלס אָרט פון אויפקלערונג און השכלה, אָנהייבנדיק פון דער צייט פון איר אויפגעקלערטן רב ר׳ ישראל לייבל פון סוף 18־טן יאָרהונדערט באַווייזט זיך אין שטאָט דער גייסט פאַר השכלה און וועלטלעכער בילדונג.

אין נאַוואַרעדאָק איז פון דאָן אָן געלערנט געווען פיל העברעיש און איראָפעישע שפראַכן. באַזונדערס דייטש. און ניט נאָר די פרייערע, נייערט אויך די אָרטאָדאָקסן האָבן זיך געמוטמען צו אַלגעמיינע לימודים. אַלס ביישפיל פון די לעצטע קען דינען ר׳ סעדיה דער מוהל, וועלכער האָט געקענט די רוסישע שפראַך.

פון די נאַוואַרעדקער משכילים פון 19טן יאָרהונדערט, וואָס האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייער אינטעליגענץ און געלערנטקייט, וועלן מיר דערמאָנען פאָלגנדיקע פערזענלעכקייטן:

ר׳ יוסף בצלאל הארקאווי

(דער זון פון דעם אויבנדערמאָנטן ר׳ אליהו). אַ סוחר, אַ למדן, משכיל און כלל טוער. ער איז געווען אַן איידעם פון הג׳ ר׳ שמואל שטראָשון פון ווילנע, וועלכער האָט זיך באַזעצט אין איר און געגרינדעט די וועלטבאַרימטע שטראָשון ביבליאָטעק. פאַר דער צייט איז ר׳ יוסף בצלאל גווארן לייטער פון דער באַרימטער דרוקערייַ ראַם. ער איז געשטאָרבן אין יאָר 1873 אין עלטער פון 60 יאָר.

וולאדימיר (וואלף) הארקאווי

דער זון פון ר׳ יוסף בצלאל, אַ למדן און משכיל. האָט געקריגן אוניווערסיטעט בילדונג און איז שפעטער געווארן אַ פראָמינענטער יוריסט אין מאָסקווע, און איז געווען איינער פון די גרויסע יידישע כלל טוער. ער איז געשטאָרבן דעם 8־טן סעפטעמבער 1911. ער האָט געשריבן זכרונות פון זיין געבוירן שטאָט און זיינע סטודענטישע יאָרן, וועלכע זיינען געדרוקט געווארן אין דעם רוסיש־יידישן יאָר־בוך „פערזשיטאָיע" (4־ער טאָם, זז. 270—278).

דבורה ראם

די טאָכטער פון ר׳ יוסף בצלאל און שוועסטער פון וולאָדימיר האַרקאַווי, האָט געהיראָט מיט דויד ראָם, דעם זון פון דעם באַרימטן מדפיס ר׳ יוסף ראובן ראָם פון ווילנע. וועג איר מאַן איז געשטאָרבן, איז זי געווארן די הויפט־פירערין פון דעם געשעפט און די פירמע האָט אָנגענומען דעם נאָמען „האלמנה והאחים ראם". זי איז געשטאָרבן אין יאָר 1904 אין עלטער פון איבער 70 יאָר.

ד״ר אברהם אליהו הארקאווי

געבוירן אין נאַוואַרעדאָק אין יאָר 1839, געשטאָרבן אין יאָר 1919 אין פעטערבורג. געלעבט אין נאַוואַרעדאָק ביז דעם דערוואָקסענעם עלטער. דערצויגן געווארן אויף תורה. שפעטער איז ער צוגעצויגן געווארן צו השכלה, איז אַריין אין ווילנער ראַבינאַט־שול, וועלכע ער האָט דורכגעמאַכט אין אַ קורצער צייט, איבערשפרינגנדיק קלאַסן און איז פון דאָרטן אַריבער אין פעטערבורגער אוניווערזיטעט (זיין ביאָגראַפיע איז דאָ באריכות אין „דור וחכמיו" פון משה ריינעס (קראַקאָוו 1890, און אין דער Jewish Encyclopedia באַנד 6, זז׳ 235—236).

גרשון הארקאווי

(זון פון ר׳ משה האַרקאַווי). זעלבסט־געלערנט, וועל־כער האָט פאַראייניקט תורה מיט חכמה. געווען באַהאַוונט אין חכמת ישראל, האָט געקענט אייניקע איראָפעישע שפראַכן (רוסיש, דייטש און פראַנצויזיש), האָט אויך געהאַט אַ ידיעה אין אַריענטאַלישע שפראַכן (באַזונדערס אַראַביש און אַראַ־מיש), ער האָט אויך געהאַט אַ זעלטענע ביבליאָטעק, וועלכע איז געווען אָפן פאַר יעדערן, וואָס האָט געדארשט נאָך חכמה. אַלע משכילישע יונגע לייט פון שטאָט, וואָס האָבן געשטרעבט צו בילדונג, האָבן זיך גרופירט אַרום זיין הויז. גרשון איז געשטאָרבן כ״ז ניסן תרל״ה (1875) אין עלטער פון 52 יאָר. אין „המגיד" פון דעמזעלביקן יאָר (נוב. 20), איז געווען געדרוקט אַ נעקראָלאָג פון דעם נאַוואַרעדקער קאָזיאָנעם ראַבינער חיים יעלין.

יעקב הארקאווי

(זון פון ר׳ גרשון). אַ געבילדעטער מענטש און כלל־טוער, האָט זיך פיל אָפגעגעבן פאַר דער חברה „שוקדי מלאכה". זיין אידעאַל איז געווען די דערציונג פון דער יידישער יוגנט אין דעם אַלטן יידישן גייסט. ער האָט איבער דעם פראָבלעם פאַרפאַסט אַ בראָשור אין רוסיש מיטן טיטל: „אייניקע ווערטער וועגן אונדזער דערציונג און בילדונג". געשטאָרבן אין ווילנע, כ״א אדר תרע״ט (1919) אין עלטער פון 58 יאָר.

ר׳ סעדיה דער סופר און מוהל (קאנטאראוויטש)

(אַ ברודער פון ר׳ נחמיה די־ליאן). אַ מערקווירדיקער טיפ. זייענדיק אַ שטרענגער אָרטאָדאָקס איז ער דאָך געווען וועלטלעך. ניט קוקנדיק אויף דעם, וואָס צו זיין צייט האָבן פרומע יידן געהאַלטן פאַר אפיקורסות צו לערנען אַ פרעמדן

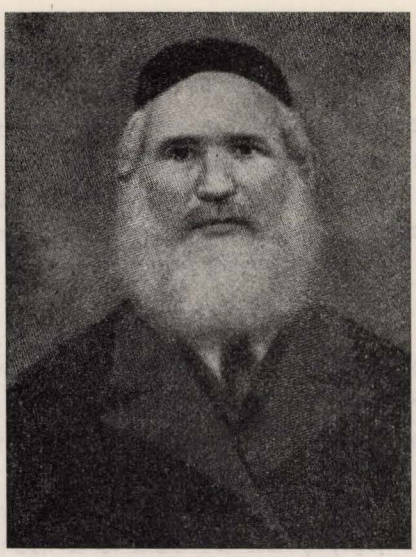

ר׳ סעדיה דער סופר

לשון, האָט ער געקענט די רוסישע שפראַך, אין וועלכער ער פלעגט שרייבן „פראָשעניעס" פאַר זיינע שטאָטלייט. ער האָט אַ חוץ אַנדערע השלמות אויך געהאַט פעיקייטן צום צייכענען. ער האָט געשריבן דעם נאַוואַרעדקער „פנקס הקהל" ווי אויך דעם פנקס פון „שוקדי מלאכה". אויף זיין פאָדערזייט איז דאָ פון אים אַ זייער שיינער געצייכענטער „שער". דער „פנקס פון שטאָט" איז געווען ביי ר׳ שמואל מאטיס, דער פנקס פון „שוקדי מלאכה" — ביי אברהם צאַסאָוושצ׳יק. ער איז געווען אויך אַ מוהל. זיין הויפט־פרנסה איז געווען פון בוכהאַלטעריע און פון שרייבן „פראָשעניעס". ער איז נפטר געוואָרן אין די 90־ער יאָרן פון פאָריקן יאָרהונדערט.

חיים יעלין

קאַזיאָנער רב פון נאַוואַרעדאָק פון אַנהויב 70־ער יאָרן ביז סוף 80־ער פון 19־טן יאָרהונדערט. ער איז געווען אַ גרויסער מלומד און קענער פון פרעמדע שפראַכן. אַחוץ זיין אַמט האָט ער זיך אָפגעגעבן מיט לערעריי צווישן יידן און פריצים אַרום נאַוואַרעדאָק. ער האָט אונטערריכטעט דייטש, פראַנצויזיש. ער איז געווען אַ זייער באַשיידענער און ליב־לעכער מענטש.

ארקע דער מלמד

אַ לערער פון העברעיש און דייטש. געווען אַ בקי בש״ס און פוסקים וספרי פילוסופיה. געווען קלאָר אין דער דייטשער ליטעראַטור. מען האָט אים געהאַלטן פאַר אַן אפיקורס און דער אַלטער דור האָט זיך אָפגעקערט פון אים. דערפאַר אָבער האָבן זיך צוגעקערט צו אים דער יונגער דור, וועמען ער האָט געלערנט דייטש און העברעיש און אייגנעפלאַנצט דעם גייסט פון השכלה. יונגע לייט וועלכע זיינען געגאַנגען צו אים לערנען, האָבן עס געטאָן בשתיקה פון זייערע פרומע עלטערן. איינער פון זיינע תלמידים איז געווען ר׳ שבתי ראַבינאָוויטש (זון פון ר׳ אברהמל דעם רב׳ס), וועלכער האָט געלעבט אין באָסטאָן. ארקע איז אויף דער עלטער פאַראַליזירט געוואָרן, האָט אָבער געלערנט פאַראַליזירטערהייט.

צבי הירש שטיינהויז

(הירשעלע שמעיה׳ס)

אַ פאָפולערער משכיל. מען האָט אים געהאַלטן פאַר אַן אַפיקורס, ווייל ער האָט געלעזן די נייע העברעישע ליטעראַטור און האָט זיך לוסטיק געמאַכט אויף דעם חשבון פון די פאַנאַטיקער און בטלנים. ביי דער יוגנט איז ער געווען אַ העלד און עס זיינען געגאַנגען וועגן אים לעגענדעס פון שפיצלעך, וואָס ער האָט אָפגעטאָן אין זיינע ישיבה־בחור־יאָרן. אין טיפן עלטער פון די ווייטע זיבעציקער האָט ער זיך אַריבערגעקליבן אין אַ דאָרף, האָט זיך באַשעפטיקט מיט ערד אַרבעט און האָט דערהאַלטן זיין לעבעדיקן און פאַרשנדיקן גייסט ביז די ענדע פון זיין לעבן.

עזר פידלער

(עזרקע אַדער „עזר דער קלעזמער")

ער איז געווען אַ שפילער אויף חתונות, אַן אויסערגעווייניקער קינסטלער. עס איז ניט באַוווסט אויב ער האָט געקאָנט נאָטן, אָבער זיין שפילן האָט גענומען די נשמה. דער עולם האָט דערציילט פון זיין פידעלע וווּנדערס. מ׳האָט געזאָגט: „זיין פידעלע ווייניט, לאַכט און קאָקעטירט". לויט ווי מ׳דערציילט האָט ער הויך געשעצט זיין טאַלאַנט און ער האָט זיך אין זיין באַרוף אויסגעבילדעט אין ווילנע. „עזרקע" איז געווען אַ שם דבר איבער די גרענעצן פון דער שטאָט און ער פלעגט גערופן ווערן צו רייכע חתונות אין דעם גאַנצן געגנד. ער איז געווען באַליבט ביי אַלע קלאַסן: ביי

אינטעליגענטן, ווי ביים איינפאַכן עולם, ביי רייכע ווי ביי אַרעמע. אָן אים איז קיין חתונה ניט געפייערט געוואָרן. ער איז געשטאָרבן אין יאָר 1898, אין עלטער פון 78 יאָר.

יהושע (זשול) בוטענסקי

חאַצקל דעם סטאָליערס זון, באַרימטער סקולפטאָר. אַלס קינד האָט ער אַרויסגעוויזן זעלטענע פעיקייטן צום שניצן און קנעטן פיגורן. צו 13 יאָר איז ער אַוועק אין פסקאָוו, ווו ער איז אַריין אין רעאַל שול. זייענדיק אין 5־טן קלאַס איז ער אַרויסגעשיקט געוואָרן פון פסקאָוו, ווייל די שטאָט איז געווען אויסגערן־געביט („טשערטא אָסיעדלאָסטי") פאַר יידן, און אַ ייד האָט דאָרט ניט געטאָרט ווינען. צו 17 יאָר איז ער אַוועק אין ווין כדי צו אַנטוויקלען זיין טאַלאַנט, שפּעטער איז ער אַריבער אין פּאַריז, ווו דער באַרימטער יידישער סקולפּטאָר אַנטאָקאָלסקי האָט זיך פאַראינטערעסירט מיט אים. אין פּאַריז, שפּעטער אין באַרצעלאָנאַ, האָט ער באקומען פּרייזן פאַר זיינע מייסטערווערק. אין יאָר 1904 איז ער אַוועק נאָך אַמעריקע. ער האָט זיך באַזעצט אין ניו־יאָרק, ווו ער האָט געעפנט אַ סטודיע. ער איז געווען אַ סקולפּטאָר פון יידישע טעמעס. צווישן זיינע ווערק זיינען באַקאַנט: „דער וועלט־פרידן" (אַדער ישעיהו) וואָס דער ניו־יאָרקער „מיטראָפאָליטען מוזייאום אָף אַרט" האָט געקויפט, „דער אייביקער וואַנדערער", „יהודה הלוי", „נתן דער חכם" און אַנדערע. איינע פון זיינע סקולפּטור שאַפונגען איז אַ ווערק, וועלכע שטעלט פאָר „ווי דער גייסט רייסט זיך פון מאַטעריע". בוטענסקי איז אויך געווען אַ הייסער יידישער פאַטריאָט און ציוניסט. ער איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1871.

נאַטע גראַדזענסקי

דער זון פון ר׳ אורי, שמואל ראַטקעס איידעם. אַ פאַרטרעט־מאָלער. געהאָט אַ סטודיע אין בערלין.

זעלטענע טיפן

ר׳ שעפּסל דער לעקאַך־מאכער

ווער פון אונדזערע נאַוואַרעדקער האָט ניט געקענט דעם גוטמוטיקן און שטענדיק שמייכלענדיקן ר׳ שעפּסל דעם לעקאַך־מאַכער? ווער פון אונדז געדענקט ניט די סצענע אַלע פרייטיק צונאַכט צו קבלת־שבת ווען ר׳ שעפּסל, אַרומגעגרינגלט מיט עטלעכע צענדליק ישיבה בחורים, תלמוד תורה קינדער און אַזוי אַרעמע בחורים, פלעגט גיין פון בית מדרש אין שול און פון קלויז צו קלויז בעטן די בעלי בתים צו נעמען אַ ישיבה בחור אויף שבת? וואָס פאַר אַ פרייד עס פלעגט זיך פאַרשפרייטן אויף זיין פנים, ווען עס פלעגט אים געלינגען אַלעמען באַזאָרגן מיטן עסן אויף שבת! אַריינקומענדיק מיט זיין מחנה אין אַ קלויז האָט ער שוין געוווסט אויסצוטיילן יעדן זיין אורח. ער האָט געוווסט וועלכער בעל הבית וויל האָבן אַ חשובן אורח און ווער עס וויל האָבן אַ יונגן תלמוד־תורה יינגל. עטלעכע צענדליק יאָר נאָכאַנאַנד האָט ער פאַרזאָרגט אַלע נויטבאַדערפטיקע מיט אַ זאַטן שבת. מיט זיין דור איז פאַרשוווונדן געוואָרן דער טיפּ ייד.

ר׳ אברהם ידידיה דער שניידער

וויניק נאַוואַרעדקער געדענקען נאָך היינט אַמאָליקע וויטערדיקע נעכט און שבת־פאַרטאָגן, וועו זיי פלעגן ליגן איינגענאָרעט אונטער די קאָלדרעס און חלומען זיסע חלומות און פלוצים פלעגן זיי זיך אויפכאַפן פון אַ זיסן געזאַנג, וועלכער פלעגט קלינגען טרויעריק: יידן, שטייט אויף! שטייט אויף! צו עבודת הבורא! — דאָס איז געווען ר׳ אברהם ידידיה דער שניידער, וועלכער האָט אויף זיך גענומען פריי־וויליק צו וועקן די מיטגלידער פון חברה תהילים אויפצושטיין שבת פאַרטאָג און צו גיין זאָגן תהילים און אין דערזעלביקער צייט אויפצוווועקן אַלעמען אויפצושטיין צו עבודת הבורא. אין די גרעסטע פרעסט און זאַוואַרוכעס, אפילו ווען עס פלעגט זיין אַ געפאָר אַרויסצוגיין אין דרויסן, פלעגט ר׳ אברהם ידידיה גיין פון איין עק ביז צו דער צווייטער און פלעגט וועקן דעם עולם מיט זיין זיסער שטימע. קיין זאַך האָט אים ניט אָפּגעהאַלטן, אפילו ווען ער איז געווען קראַנק און ער האָט געדאַרפט ליגן אין בעט, איז ער געגאַנגען וועקן דעם עולם.

ר׳ אברהם ידידיה איז אויך געווען אַ גרויסער מכניס אורחים. שבת פלעגן ביי זיין טיש זיצן 5—6 ישיבה בחורים, אין מיטן וואָך פלעגן ביי אים עסן 2 תלמוד תורה בחורים יעדן טאָג.

נאָך זיין טויט האָט זיך ניט געפונען קיין פאַרטרעטער — דער טיפּ ייד איז אויסגעשטאָרבן.

בינע דער וואַסער־פּירער

(זע באַשרייבונג פון א. י.)

אַ ברייטער, פעסטגעבויטער מאַן מיט אַ זעלטענער פיזיש־שער גבורה, וועגן וועלכער די יינגלעך פון שטאָט פלעגן דערציילן אַז ער קען אויפהייבן אַן אָקס. ער איז געווען אַ מענטש מיט וויניק ווערטער און איז פאַר די שטאָטלייט פארגעקומען ווי אַ מיסטעריעזע פערזאָן. די פאַנטאַזיע פון די קינדער האָט אים צוגעשריבן פאַרבינדונג מיט דער יענער וועלט — מיט די מתים — און עס איז צווישן זיי געגאַנגען אַ לעגענדע, דאָס אָפט נאָך האַלבער נאַכט פלעגט ער אויפגערופן ווערן פון די מתים צו אַן עליה אין דער גרויסער קאַלטער שול.

זיינע יאָרן האָט קיינער פון די זקנים ניט געדענקט — אַזוי האָט ער אויסגעזען, ווען זיי זיינען נאָך געווען קינדער — האָבן זיי געזאָגט. קיינער האָט ניט געדענקט אַז ער זאָל האָבן אַ מאָל אַ ווייב אָדער קינדער. קיינער האָט ניט געוווסט זיין ווויגאָרט. מ׳האָט אים אָבער שטענדיק געזען גע־בויגן אונטערן קאַראַמיסל מיט די צוויי פולע עמערס, שלע־פּנדיק זיין שווערע משא פון ברונעם אין די הייזער. פאַר־נאַכט אָבער פלעגט ער קומען אין טאָדערס קלויז, פאַרנעמען זיין פלאַץ הינטערן אויוון און אָפּזיצן דאָרט ביז שפּעט אין דער נאַכט.

יידישער וואַסער־טרָעגער אין פּוילן

אַ יידישער וואַסער־טרעגער מיט זײַן זון בײַם ברונעם אויפֿן שולהויף פֿון נאַוואַרעדאַק (נאַוואַגרודעק), אַ שטאָט אין צפֿון־פּוילן. די פֿאָטאָגראַפֿיע איז געמאַכט געוואָרן דורך י. וויניק אַנ־הייב צוואַנציקער יאָרן בעת אַן עקס־פעדיציע איבער אַ רײַ יידישע שטעט־לעך אין פּוילן. — פֿון אַרכיוו פֿון ווילנער ייוואָ.

קיינער האָט אים ניט באַמערקט, קיינער האָט זיך מיט אים ניט אינטערעסירט. מ׳האָט אים אויסגעמיטן ווייל ער איז געווען שרעקלעך שמוציק און האָט פֿאַרשפּרייט אַן אומ־אַנגענעמען גערוך — פון שימל און פּוילענישׂ. קיינער האָט דעריבער ניט געוווסט וואָס דער ייד לייענט אָדער לערנט און וואָס ער מורמלט דאָרט האַלב שלאָפֿנדיק אונטערן נאָז. נאָר ביים דאוונען פֿלעגט ער פון־צייט־צו־צייט אַרויסשפּלאַצן מיט זײַן הייזעריק געבראָכענער אָבער שאַרפער שטימע מיט אַן אמן אָדער ברוך הוא וברוך שמו און ווייטער פֿאַרשטומען.

אין די לעצטע יאָרן האָט ער שוין קיין כוח ניט געהאַט צו טראָגן וואַסער און זײַן אָרט האָט פֿאַרנומען לייטאָוויץ, דער וואַלד גזלן, וואָס האָט שוין געפּירט טיי־וואַסער אין אַ פּאַס מיט א פערד פון פּרעשיקער קוואַל. פון דאַן אָן פֿלעגט ער זיצן גאַנצענע טעג און נעכט אויף זײַן אָרט הינטערן אויוון. פיינשמעקערס פֿלעגן מורמלען איבערן שלעכטן גע־רוך, וואָס ער האָט אַרום זיך פֿאַרשפּרייט, אָבער די אַלטע בית מדרש זיצערס האָבן אים ניט געלאָזט אַרויסטרייבן — ער איז אָן עלנטער און אַ למדן, מ׳קען אים ניט וואַרפן אויפן גאַס — האָבן זיי געטענהט.

אַז ס׳איז אויף אים רחמנות איז פּאַר מיר קלאָר געוואָרן, אָבער אַז ער איז אַ למדן, דאָס האָט פּאַר מיר אויסגעזען משונהדיק ווילד, אוממגלעך. נאָר איינמאָל האָב איך זיך אין דעם איבערצייגט:

איינמאָל אַ שבת נאָכן דאוונען האָט זיך מיין טאַטע, ווי זיין שטייגער איז, פֿאַרהאַלטן אין קלויז און געפּירט אַ לעב־האַפטן שמועס אין תורה מיטן ראַבינער אייזענבערג (אַ מוסמך און אַ גרויסער משכיל) און נחמן געצוואָגן (אַ געוואַל־טיקער למדן און אַ שפּראָכן קענער, מחבר פון דעמאָלט באַ־רימטן ספר „על נהרות בבל״). אַלע זענען געווען אין אַ פּאַר־לעגנהייט צוליב דעם וואָס האָט זיי געפעלט אַ מאמר חז״ל, וועלכן זיי האָבן בשום אופן ניט געקענט געפינען. זיי האָבן אַלע געזוכט און גענישטערט אין דעם באַרג ספֿרים, וואָס איז געלעגן פּאַר זיי אויפן טיש. איך האָב געוואָרט מיט אומגעדולד אז דער ויכוח זאָל זיך שוין ענדיקן און מיר זאָלן שוין גיין עסן. פֿלוצים האָט זיך בינע אויפגעהויבן פון זיין אָרט הינטערן אויוון, האָט זיך צוגעשאַרט מיט זייַנע שווערע טריט צו די דריי, האָט אַרויסגעזאָגט אַ קורצן מאמר און זיך צוריקגעקערט אויף זיין פֿלאַץ. די דריי האָבן זיך אַריבערגעקוקט דערשטוינט, געכאַפּט צוזאַמען אַ ספר אַרײַ־נגעקוקט אין אַ באַשטימטן אָרט און אויסגערופן: דאָס איז אַ בפירושער ירושלמי!

גייענדיק אַהיים האָב איך געפרעגט דעם טאַטן ווי קומט עס צו בינען צו פּאַרשטיין אין אַזעלכע ענינים. — קינד, — האָט מיר דער טאַטע געענטפערט — בינע איז קלאָר אין ש״ס בבלי און ירושלמי מיט אַלע פוסקים און ספרי פילוסו־פיה אויף אוסווייניק. ניטאָ אין שטאָט אַזאַ למדן און משכיל...

שפּעטער האָט אים דער גבאי פון מושב זקנים פֿאַלאַנסקי אַרײַנגענומען אין זיין אַנשטאַלט. מ׳האָט אים אויך דאָרט געהאַלטן אָפּגעזונדערט. אין זיין ווינקל פלעגט ער לערנען טאָג ווי נאַכט, אין די שפּעטיקע שעהן פון נאַכט פלעגט ער מורמלען זיין לערנען אויף אויסווייניק...

ישראל דער „משוגענער״

אין דער יוגנט איז ער געווען אַ סטאַליער. נאָר זייענדיק אַ פוילער האָט ער פון זיך אַראָפּגעווארפן דעם יאָך פון אַרבעט. ער איז באמת ניט געווען קיין משוגענער. נאָר כדי צו קענען עקזיסטירן, האָט ער זיך נאַריש געמאַכט און געפֿרא־ווען משוגעתן. ער האָט עפּעס געהאַט אין זיין נאַטור, וואָס האָט אים געגעבן חן אין די אויגן פון זיינע שטאַטלייט. ער האָט ניט געפּירט קיין פאַמיליע לעבן און זיין פּרנסה האָט

ער געהאַט פון צופעליקע אויפגאַבעס, וואָס ער האָט אויף זיך גענומען און פון הנחות, וואָס ער האָט געהאַט פון דער שטאָט. איינע פון זיינע עבודות איז געווען צו ברענגען די מיטה פון אַ מת פאַר וועלכער ער פלעגט קריגן אַ גילדן, און אַ מאָל מער. ער האָט זיך געמאַכט פאַרן בעל הבית פון די קוילן, וואָס זיינען פאַרבליבן אין די אויוונס פון די בתי מדרשים און קלויזן, און דאָס פלעגט ער פאַרקויפן צו די בעלי בתים אויף סאַמאָווארן. ער פלעגט נעמען מעשר פון געבעקס אין די בעלי־הבתישע הייזער: וועג אַ בעל־הביתטע האָט געבאַקן ברויט, האָט זי ישראלן געמוזט באַקן אַ בולקע, פאַר וועלכע ער פלעגט צוזאָגן מאַכן א וועלגערהאָלץ, אָבער ער האָט זעלטן געהאַלטן וואָרט. אויף ימים טובים האָט ער זיך אַליין באַשטעלט ביי פאַרשיידענע בעלי־הבתים, וועלכע האָבן אים קיינמאָל ניט אָפגעזאָגט. דערפאַר פלעגט ער זיי מהנה זיין מיט זיינע משוגענע תורות, וועלכע זיינען געווען אמוזאַנט. דאָ זיינען אַ פאָר ביישפילן פון זיינע תורות:

אין תהילים שטייט: אשרי אדם אשר לא הלך בעצת רשעים ובדרך חטאים לא עמד ובמושב לצים לא ישב — וויל איז דעם מענטשן, וואָס איז ניט גענאַנגען אין דער עצה פון די רשעים און איז ניט גשטאַנען אין דעם וועג פון זינדיקע און איז ניט גזעסן — טאָ וואָס זשע האָט ער געטאָן? — פלעגט ישראל פרעגן, האָט ער זיך אַליין געענטפערט: איז ער געהאַנגען!

אין פרקי אבות שטייט: כל המקבל עליו עול תורה, מעבירין ממנו עול מלכות ועול דרך ארץ; וכל הפורק ממנו עול תורה, נותנין עליו עול מלכות ועול דרך ארץ — דער וואָס נעמט אויף זיך דעם עול תורה, באַפרייט מען אים פון דעם עול מלכות און דער וואָס ווארפט אַראָפ פון זיך דעם עול תורה, לייגט מען אויף אים אַרויף דעם עול מלכות, ישראל פלעגט פאַרדרייען די פסוקים: דער, וואָס נעמט אויף זיך דעם עול תורה, איז פריי פון דעם עול מלכות, און דער וואָס נעמט אויף זיך דעם עול מלכות, איז פריי פון עול תורה, און ער פלעגט פרעגן — וי איז אז ער וויל ניט אויף זיך נעמען ניט דעם עול תורה און ניט דעם עול פון מלכות — די צוהערער פלעגן מיינען ווער וויס וואָס פאַר אַ חריפות ער וועט דאָ אַרויסווייזן — אָבער ישראל פלעגט אויסלאָזן — אויב ער וויל ניט נעמען אויף זיך דעם עול תורה און ניט דעם עול מלכות — שלאָגט ער זיך קאָפ אַן דער וואַנט.

ישראל איז אויך געווען אַ לץ אויפן מאָטקע חבד"ס שטייגער. מ'דערציילט, אַז איין מאָל וועז עס איז אין שטאָט ניט געווען קיין מת, האָט ער געבראַכט די מיטה אין מיטן מאַרק און איז געבליבן שטיין. פאַרבייגייער האָבן אים פאַרוואונדערט געפרעגט: פאַר וועמען איז די מיטה? — די מיטה — האָט ישראל געענטפערט — איז פאַר די שטאָט. איך הער רק ווי מען זאָגט: די שטאָט איז טויט — זאָל זי זיך אַרײַנלייגן, וועל איך זי אַוועקטראָגן.

אַ מאָל אין אַ שבת ביים עסן האָט אים אַ בעל הבית געפרעגט: ווי געפעלט דיר ישראל, דאָס עסן? — זייער גוט! כ'ווינטש אייך, בעל הבית, אַז איר וועט אָנקומען צו פרעמדע טישן, זאָלט איר קיין ערגערן שבת ניט האָבן.

*

וועגן ישראל'קען האָב איך געהערט פאָלגענדיקן עפיזאָד:

אַ געווּסע צייט איז ער פאַרשוווּנדן געוואָרן פון נאַוואַרעדאָק און קיינער האָט ניט געווּסט וווּ ער איז אַהינגעקומען. איינמאָל איז אַ נאַוואַרעדקער יונגער מאַן דורכגעפאָרן אַ שטעטל אין וואָלין און האָט זיך דאָרט אָפגעשטעלט אויף שבת. ער האָט גלייך באַמערקט אין שטעטל אַן אויפלעבונג: יידן זיינען געלאָפן אין דער גרויסער חסידישער קלויז, אַלע האָבן זיך געאיילט צו באַגעגענען דעם „גוטן יידן". וועג דער יונגערמאַן האָט געפרעגט זיין בעל הבית פון אכסניא ווער איז אַזוינס געקומען? האָט אים יענער אָפגעמאָסטן מיט גרויס ביטול — ווי איינער זאָגט: וואָס ווייס אַ טרוקענער ליטוואַק פון חסידישער הנאה — און האָט אים געענטפערט, אַז אויף שבת איז געקומען אַ באַרימטער „גוטער יידּ".

דער יונגערמאַן איז טשיקאַווּע געווען צו זען דעם „גוטן יידן". ער איז אַוועק אין דער אכסניא, וווּ ער האָט זיך אויפגעהאַלטן און ער האָט זיך קוים דערשלאָגן צום „גוטן יידן". ער גיט אַ קוק — אַ באַקאַנטער פנים. יענער קוקט אים אָן און דערקענט אים אויך. דער „גוטער יידּ" גיט אַ וווּנק און דער יונגערמאַן גייט אַריין מיט אים אין אַ באַזונדער חדר. שטייען חסידים געפלעפט און וווּנדערן זיך, וואָס אַ ליטוואַק „צלם־קאָפּ" האָט זוכה געווען צו אַזאַ כבוד...

וועג זיי האָבן זיך ביידע געפונען אויג אויף אויג, רופט זיך אָפּ דער יונגערמאַן צום „גוטן יידן" ישראל'קע, וואָס טוסטו דאָ? אָבער יענער אַנשטאָט צו ענטפערן אים אויף דער שאלה — באַהאַגלט אים „מיט דער מאַמען אַריין" אייגמאָל און נאָכאַמאָל אָן אַ סוף. דער יונגערמאַן האָט געמיינט אַז ישראל'קע איז שוין פולשטענדיק משוגע. ניין, ברודער, איך בין ניט משוגע, איך כאַפּ בלויז אָפּ דאָס האַרץ: אַזויפיל יאָרן ניט געהאַט קיין אייגענעם מענטשן, פאַר וועמען דאָס האַרץ אויסצוריידן...

ארץ מת־מצוה

אַ מיטלווויסקיקער, מיטליעריקער, אָנגעטאָן אין צעריסענע הויזן, פון וועלכע עס האָבן „אַרויסגעקוקט" שמוציקע פיס, און אין גאַנצן מיליטעריש זשאַקעט, אָבער מיט אַן אָפּענער ברוינער ברוסט שטענדיק מיט אַ שטיק ציגאַר אין מויל — דאָס איז געווען דער פאַרשוין. זיין נאָמען האָט ער באַקומען פון זיין „אַמט" — ער איז געווען די „אינפאָרמאַציאָנס־ביוראָ" פון דער חברה קדישא. פלעגט ווער שטאַרבן, פלעגט דאָן ארא אַרויס פון מאַרק און מיט אַ „העלדנטענאָר", וואָס פלעגט אָפט זיין ענלעך צו אַ מעקען פון אַן אַלטן באָק, אָבער פלעגט קלינגען אויף אַ מרחק פון קילאָמעטערס, פלעגט ער אויסשרייען: „גייט צו מת מצוה"... באַלעבאָסטעס מיט דערשראָקענע פנימער פלעגן זיך אַרויסווייזן פון די טירן און פלעגן אָפּוואַרטן ארען כדי צו פרעגן: ארא, ווער איז געשטאָרבן. אַרע פלעגט זיי ענטפערן: געשטאָרבן דער וואָן דער...

זיין הויפט־באַשפייזונג־שטעלע איז געווען די טיר פון לייפונערס רעסטאָראַן. דאָרט פלעגט ער באַקומען ברויט

ארע „מת מצוה"

צו געגנוג. טריפה ווּורשט, חזיר־פלייש און דער עיקר אַ האַלב פלעשעלע, און עקלעך פון ציגאַרן פונם מויל פון רעסטאַראַן אינהאַבער דעם גראָבן לייפונער...

ר' טרייטל דער סופר

שווער איז מיר אַלע מאָל געווען דער שבתדיקער דאַוונען: אַ גרויסן טייל פון מיין איינציקן פרייַען טאָג, האָט ער ביי מיר אַוועקגענומען. אַ צוגאָב צום דאַוונען זענען געווען דעם טאַטנס שמועסן נאָך דעם דאַוונען, וואָס פלעגן זיך אַ מאָל פאַרציען שעהן און האָבן מיר פאַרשאַפן פיין און כּעס. אָבער וועג ר' טרייטל דער סופר פלעגט דאַוונען ביים עמוד, פלעגן די שעהן איבערלויפן קורץ. ער איז ניט געווען קיין חזן, אפילו ניט קיין בעל תפילה אַ בעל בכי, וואָס קוועטשט אַרויס טערערן, ער האָט בלויז „געזאָגט" דאָס דאַוונען, ער האָט פאַרטייטשט און דערקלערט יעדעס וואָרט, יעדן פסוק, אַזוי אַז די ווערטער זענען אַריין אין האַרצן, אַנגעפילט דעם באַווּוסטזיין און אַרויסגערופן די שענסטע געפילן. באַזונדערס האַרציק איז ר' טרייטל געווען אין אינטערפרעטירן די תפילות ווענן ציון. ער איז געווען ווי דער גרויסער דיכטער ר' יהודה הלוי זינגט — „לבכות ענותך אנו תנים לשיריך". עס איז געווען ניט בלויז מתיקות, עס האָט אויפגעריבט אַלע געפילן. דערביבער האָבן בעת זיין דאַוונען געשוויגן די גרעסטע דברנים; עס זענען געזעסן רואיק אַפילו קינדער — ר' טרייטל האָט באַנומען אַפילו זייערע צאַרטע הערצער.

אָבער אין כל נדרי מעריב פלעגט ר' טרייטל אַריבערשטייגן זיך אַליין: די לאַנגע שמאָלע טאָדרעס־קלויז איז געווען פול מיט די פלאַמען פון די הונדערטער וועקסענע ליכט. די לופט איז געווען אָנגעזאַפט מיט הייליקן ווייַרויך און מיט טיפער מורא פאַרן יום הדין, אָבער אַז ר' טרייטל'ס בעטנדיקע רעדנדיקע שטימע פלעגט זיך צעגיסן, פלעגט אַלעמען לייכטער ווערן אויפן האַרצן. אוּן ניט נאָר אַזוי אין כל נדרי אויך אין די סליחות, וואָס ווערן געזאָגט אין סוף פון מעריב, פלעגט ער אַרויסווייזן זיין כוח — ער פלעגט אין זיי אַריינלעגן זיין גאַנצע נשמה. צוליב זיינע סליחות פלעגן מיר, קליינע קינדער, בלייבן ביזן סוף מעריב. עטלעכע מתפללים פלעגן אַרויסגיין פון דער יום כיפור תפילה געטרייסט און מיט האָפענונג — פאַר אַזאַ תפילה מוזן זיך עפענען די שערי רחמים.

נאָכן דערפילן זיין שליחות־ציבור פלעגט ר' טרייטל שטיל און קוים באַמערקט אָפטערעטן אין זיין ווינקל נעבן בימה, כדי ניט באַלעסטיקט ווערן פון יישר־כוח'ס פון די מתפללים הגם די האָבן געמיינט עס אויפריכטיק... מ'האָט אים אין בית מדרש כמעט ניט באַמערקט. ער פלעגט זעלטן וועג רעדן, נאָך זעלטענער אַריינמישן זיך אין די פאָליטיק שמועסן, וואָס פלעגן זיך פירן אין בית מדרש אין צווישן צייט. אָבער וועג די רייד פלעגט אַרויפקומען אויף ארץ־ישראל, פלעגט זיך ר' טרייטל ניט איינהאַלטן און שטיל, בנעימותדיק צוטרעטן צום קרייז פון די אַנטיילנעמער אין שמועס אוּן צולייגן אַן אויער.

נאָכן דאַוונען פלעגט ער אָפט באַגלייטן דעם טאַטן אוּן פרעגן אים נייעס פון „דאָרטן" פון ארץ־ישראל, פון נייעם ישוב. דער טאַטע פלעגט מיט אים געזן שמועסן אוּן טיילן זיך מיט אים מיט אַלע נייעס, וואָס ער האָט אַרויסגעקראָגן פון לייענען אוּן הערן. צוליב אָט די שמועסן פלעג איך אויך געניסן — אַלע שמועסן מיט ר' טרייטלען פלעגן זיך פירן אין גיין אַהיים, צוליב זיי פלעגט דער טאַטע ניט פאָרהאַלטן זיך אין בית מדרש...

איינמאָל האָב איך געהאַט די שמחה ר' טרייטלען צו זען ביי מיר אין שטוב: דער טאַטע איז געקומען מיט נאָך יידן אוּן ר' טרייטלען. די געסט זענען געווען אין יום־טובדיקער שטימונג. דער טאַטע האָט אויף דעם טיש געשטעלט ליקער (וואָס ער פלעגט באַקומען צוזאַמען מיט וויסאָצקי טיי אוּן צוקער דריי מאָל אַ יאָר פאַר קריאת התורה) מיט קיכל. דאָן האָט ער אַרויסגענומען אַן אַסיגנאַציע מיט יידישע אותיות — עס געוויזן די געסט אוּן יעדער האָט עס מיט די שפּיצן פּינ־

גער אָנגענומען און מיט נאַסע אויגן דורכגעלייענט אַנגלאָ־פאַלעסטינע באַנק... שפּעטער האָבן די געסט געטרונקען און געווינטשן זיך איינער דעם אַנדערן צו דערלעבן די גאולה...

אין זיינע לעצטע יאָרן איז ר׳ טרייטל אַריבער אין מושב זקנים, וואָס איז אויפגעבויט געוואָרן נאָך דער שריפה אויף יידישער גאַס. אויך דאָרט האָט ער פאַרנומען אַ בכבודיקן אָרט און האָט געפירט דעם טיש אין די שבתים און ימים־טובים. אין טאָדרוס קלויז האָט מען יאָרנלאַנג געדענקט זיין דאַוונען...

אין מיין זכרון איז ער פאַרבליבן ווי איינער פון די ליכ־טיקסטע געשטאַלטן פון מיין אַמאָליקער אַלטער ליבער נאַ־וואַרעדאָק.

ר׳ יאָשע הערצקעס

געוווינט האָט ער אין אַ קליין איינגעפאַלן הייזל אויף חזיר־געסל. אין זיין קליינער דירהלע האָבן נאָך געלעבט צוויי טעכטער מיט זייערע קינדער, אַזוי אַז אויסערן לאַנגן טיש, ביי וועלכן, מיר, זיינע תלמידים, זענען געזעסן, איז קיין פּלאַץ ניט געווען זיך אַ ריר צו געבן. ער האָט דעריבער שפּעטער אַריבערגעפירט זיין חדר אין טאָדרעס קלויז.

ווען איך בין אָנגעקומען צו אים אין חדר, איז ער שוין געווען אַלט (מיר דוכט זיך, אַז דאָס איז געווען זיין לעצטער „זמן") און שוואַך, אין מויל האָט ער שוין ניט געהאַט קיין איינציקן צאָן. עס איז דעריבער געווען מיר שווער צו פאַר־שטיין זיין שפּראַך. און דאָך — זיינען מיינע בעסטע זכרונות פון די טרויעריקע חדר יאָרן פון ר׳ יאָשען: ער איז געווען אַ מלמד, „וואָס האָט געטאָן גאָטס אַרבעט מיט געטריישאַפט". ער האָט געקוקט אויף זיין פאַך ווי אויף אַ הייליקער שליחות און זי דערפילט מיט מסירות נפש. אָנקומען צו אים אין חדר האָט זיך גערעכנט פאַר אַ זכות, ווייל מער ווי 10 תלמידים האָט ער ניט אָנגענומען. איינמאָל איז מיט אַ טעות אַריינ־געפאַלן צו אים אַ צוועלפטער תלמיד, האָט ער די לעצטע ביידע ניט געוואָלט אָננעמען אָן אַ דין תורה ביים רב. אָבער דער רב האָט געפסקנט, אַז ער זאָל אָננעמען ביידע תלמידים.

ער איז געווען אַ פּעדאַגאָג פון גאָטס גענאָד. ער האָט יעדן איינעם פון זיינע תלמידים אַזוי אויסגעלערנט, אַז יע־נער האָט ניט נאָר געוווסט דאָס געלערנטע, נייערט זיך אַליין „אַרויפגעאַרבעט" ביז „צו מאַכן אַליין אַ בלאַט גמרא". ער האָט איינגעוווינט זיינע תלמידים אַליין זיך פונאַנדער־קלייבן אין „הוויות אביי ורבא" און פאַרשטיין אַ סוגיא אין גמרא. ער פלעגט אַרבעטן סיסטעמאַטיש און לייכט: ער פלעגט צו ערשט איינשטודירן מיט זיינע תלמידים די שווערע אַראַמישע אויסדריקן, דאַן פלעגט ער אַנשוילעך און לעבע־דיק דערקלערן די סוגיא און דורך דיאלעקטישן מעטאָד — דורך טרעפלעכע פראַגעס, אַרויפפירן דעם תלמיד אויפן ריכטיקן וועג. אין איין זמן פלעגן זיינע תלמידים דערגיין ביז צום זעלבסשטענדיקן לערנען און פלעגן צוגרייטן דעם בלאַט גמרא פאַר זיין שיעור; ער פלעגט נאָר קאָרעגירן די פעלערן און פאַרטיפן די ידיעות פון די תלמידים.

חוץ גמרא האָט ער געלערנט „ניקוד". ער איז געווען באַרימט אַלס דער בעסטער „מנקד" אין שטאָט — עס איז ניט געווען קיין טייטש און פירוש פון רד״ק אָדער אבן עזרא, וואָס ר׳ יאָשע האָט אים ניט דערקלערט. ער פלעגט מיט זיינע תלמידים „איינטייטשן" לויט די כללים פון דקדוק דעם תנ״ך — תנ״ך פלעגט ער לערנען אין די לעצטע פאַרמיטאָג שעהן, ווען די שילער זענען שוין געווען מיד, און ער פלעגט עס מאַכן אַזוי, אַז ער פלעגט אַרומנעמען אַלע טיילן פון דקדוק. גלייכצייטיק פלעגט ער אַריינפירן זיי אין די דאַמאָלט אָנגע־נומענע ספרי דקדוק, תלמוד לשון עברית און מורה הלשון. ר׳ יאָשע הערצקעס תורה אין דקדוק האָט מיר שפּעטער גע־קלעקט פאַר מיין פילאָלאָגישן שטודיום אין אוניווערזיטעט.

אָבער מער ווי מיט אַלע זיינע פּעדאַגאָגישע מעלות, האָט ער גענומען זיינע תלמידים מיט זיינע מידות טובות: מ׳האָט פון אים קיינמאָל ניט געהערט אויף אַ יידן אַ שלעכט וואָרט, ער פלעגט ניט קענען אויסהערן קיין רכילות, ער פלעגט פאַרציטערט ווערן פון אַ שבועה. מיין טאַטע האָט אויף אים געזאָגט, אַז ער האָט אין זיין לעבן ניט געשוואָרן אפילו אויף אַן אמת, ער איז קיינמאָל ניט געווען אויף אַ דין תורה, חוץ דעם אויבנדערמאָנטן פאַל. מ׳דערציילט אויף אים פאָלגענדעס: ער האָט פיל געליטן פון אַ שלעכטן שכן, ער האָט אים אָבער קיינמאָל ניט געענטפערט, אָבער וואָס מער ער האָט געשוויגן, אַלץ מער איז אים דער שכן דער־גאַנגען די יאָרן, ביז ער האָט דעם שלעכטן שכן איינגענו־מען מיט זיין גוטסקייט. דער שכן האָט געהאַט אַ חוב ביי אַ פּריץ, וועלכער האָט אים אין זיין הויף ניט אַרויפגעלאָזט, צוגלייך פלעגט ער זיך אויסדרייען פון זיין יידישן בעל חוב אויך אין שטאָט. אָבער איינמאָל האָט אים ר׳ יאָשע דערזען און ער איז גלייך געלאָפן צו זיין שכן רע און אים אָנגע־זאָגט די בשורה: יענער האָט באַקומען זיין חוב. פון דאַן אָן איז ער געוואָרן דעם רבינס בעסטער פריינד.

שפּעטער איז ר׳ יאָשע אַוועק אין מושב זקנים. איך פלעג אים דאָרט באַזוכן און ליב האָבן זיינע האַרציקע מוסר ווער־טער. דעם לעצטן מאָל איידער איך האָב פאַרלאָזט די שטאָט, האָט ער מיר געלערנט דעם דרך ארץ פון אַ יידן מיט די דאָזיקע ווערטער: דריי זאַכן דאַרף אַ ייד ניט האָבן צו פיל, די פערטע אָבער מעג ער האָבן אָן אַ שיעור. די דריי זענען: צו פיל עשירות — מרבה נכסים מרבה דאגה. צו פיל חכמה — אַ ייד דאַרף ניט זיין צו פיל איבערשפּיצט, ווייל פון צו פיל חקירה קומט מען צו אפיקורסות און אַ ייד דאַרף ניט זיין צו פיל געזונט, דאָס איז אַן עסק פאַר עֶשׂון, אָבער דערפאַר דאַרף אַ ייד לערנען אַ סך תורה ווי עס שטייט והגית בה יומם ולילה... אויב אפילו איך האָב ר׳ יאָשעס דרך ארץ ניט אינגאַנצן אָנגענומען, איז מיר אָבער זיין טייערער אָנדענקען לאַנג פאַרבליבן אין זכרון.

ה. קאַפלאַן, י. מאַסלאָוו

דער „בונד" אין נאַוואַרעדאָק

נאַוואַרעדאָק, ווי באַקאַנט, ליגט אין אַ פאַרוואַרפן ווינקל אין ווייסרוסלאַנד, ווייט פון אַ באַן. זי האָט ניט פאַרמאָגט קיין אינדוסטריע. עס איז דעריבער נאַטירלעך אַז די אַרבעטער באַוועגונג האָט זיך אַנטוויקלט פיל שפעטער ווי אין די גרעסערע שטעט. אָבער אַ דאַנק דער אינטעליגענץ פון דער שטאָט, האָט זיך נאַוואַרעדאָק ניט נאָר אָנגעשלאָסן אן דער באַוועגונג, נייערט זי איז געוואָרן דער צענטער פון איר אין דער גאַנצער געגנד. אירע אַרגאַניזאַציעס דער „בונד", ס. ס. און ר. ס. ר. זיינען געווען מוסטערהאפט.

נאַוואַרעדקער באַוועגונג הייבט זיך אָן מיט דעם יאָר 1902. זי האָט זיך אָנגעהויבן מיט אַ צופאַל. אין הערבסט, ווען אַלע יונגע לייט זיינען געפֿופן געוואָרן צום „פּריזיוו", ד. ה. צו מיליטערדינסט, האָט זיך אויך ה. קאַלפאַניצקי, פון ווילנע געדאַרפט „שטעלן", ווייל ער איז געווען צוגעשריבן צו נאַוואַרעדאָק. דער יונגער מאַן איז געווען אַ סטודענט. פּריער האָט ער באַקומען אַ טראַדיציאָנעלע דערציונג — געלערנט אין חדר און אין ישיבה, שפעטער האָט ער זיך גענומען צו השכלה, האָט זיך צוגעגרייט און איז אַריינגעטרעטן אין אוניווערסיטעט. גלייכצייטיק האָט ער זיך אָנגעשלאָסן אָן דער אַרבעטער באַוועגונג.

פילנדיק זיך לאַנגוווייליק אין דער צייט פון פריזיוו, האָט ער זיך איינמאָל אַריינגעכאַפּט אין בית מדרש. דאָס איז געווען בין מנחה למעריב. אין אַלע שולן איז געווען טונקל בלויז אין קלויז „מתעסקים" איז געווען ליכטיק. דאָרט האָט ר' יוסף יוזל געזאָגט מוסר. ער איז אַריין אַהין און איז איבערראַשט געוואָרן ווען ער האָט דאָרט געטראָפן זיין חבר פון קינדהייט, אברהם קאַפלאַן, אָדער ווי מען האָט אים דאָרט אָנגערופן דער „האַראַדנער פרוש".

נאָך אַ לענגערן שמועס מיט אים האָט ער באַמערקט, אַז דער פרוש איז ניט נאָר אַ פלייסיקער מוסרניק, נייערט אַ באַוווסטזיניקער בונדיסט. זיי זענען געקומען צו אַ באַשלוס צו גרינדן אַן אַרגאַניזאַציע פון „בונד" אין נאַוואַרעדאָק.

צופעליק פאַרבלייבט קאַלפאַניצקי אין נאַוואַרעדאָק. ניט האָבנדיק קיין געלט צו פאָרן צוריק קיין ווילנע, פאַרבלייבט ער דאָ — אַלס רוסישער לערער, און געהיים — אַלס אינסטרוקטאָר פון „בונד". אין אַ קורצער צייט ווערט אַרגאַניזירט אַ גרויסער טייל פון דער אַרבעטער־מאַסע. די ערשטע, צו וועלכע ער איז צוגעטרעטן, זיינען געווען די „זאַלאַטוכער", ווייל דאָרטן האָבן געלעבט מיינסטנס אַרבעטער. זיי האָבן באלד אויפגענומען די תורה פון סאָציאַליזם מיט באַגייסטערונג. אַ קורצע צייט נאָך דער אַרגאַניזאַציע איז מען צוגעטראָטן צו פראַקטישער אַרבעט.

אין נאַוואַרעדאָק האָבן שוין עקזיסטירט גרעסערע קאָנספעקציאָנס געשעפטן מיט גוטע געהעריקע וואַרשטאַטן. די באַדינגונגען פון דער אַרבעט זיינען געווען שרעקלעכע. די אַרבעטאַרינס האָבן געאַרבעט פון פריען מאָרגן ביז שפּעט אין דער נאַכט, אין די סעזאָנצייטן, ד. ה. פון פאַר פורים ביז איבער שבועות און פון פאַר די גרויסע ימים טובים ביז איבער סוכות, פלעגן זיי אַרבעטן דורך דער נאַכט און כאַפּן אַ שלאָף בלויז אין וואַרשטאַט אויף אַ פאָר שעה. (עס האָט מיר דערציילט איינע אַן עלטערע קרובה, אַז די גאַנצע צייט פון דער אַרבעט פלעגט וואַכן איבער די נייטאָרינס און שנייַדערינס די בעל־הביתטע, אָדער איינער פון איר פאַמיליע און ניט אָפּלאָזן אַן אויג פון די אַרבעטאָרינס. די בעלי בתים פלעגן גוט אַכטונג געבן קיינער פון די אַרבעטאָרינס זאָל חלילה ניט איינדרעמלען אויף אַ פאָר מינוט. די לעצטע פלעגן זיך קליגן אויף אַלע אופנים אויסצומיידן די בייזע בליקן פון זייער „ברויטגעבער" און וויי־עס־איז כאַפּן אַ דרעמל. צווישן די מיטלען איז געווען פאָלגנדיקער „שפּיצל" — אַראָפוואַרפן די נאָדל און „זוכן" זי אונטערן טיש — און דערווייל איינדרעמלען אונטערן טיש אויף אַ פאָר מינוט. איך האָב מיין קרובה אין משך פון דער סעזאָנצייט פאָר פסח כמעט ניט געזען אפילו ניט שבת, ווייל שבת איז זי געשלאָפן פון ליכטבענטשן ביז מוצאי שבת און דאַן פלעגט זי ווייטער לויפן צו דער אַרבעט אויף אַ גאַנצע נאַכט. נאָכן פסח האָב איך זי געזען און האָב זי ניט דערקענט — פאָר די דריי מאָנאַט איז דאָס 16־יעריקע בליענדע מיידל געוואָרן אַ זקנה, ווי י. ל. פרץ דיכטעט אין ליד „די דריי נייטאָרינס": „די אויגן רויט, די ליפּן בלוי, קיין טראָפן בלוט אין זיי ניטאָ"... דער רוקן איינגעבויגן. זי האָט מיר דערציילט, ביי מיר אין הויז, איר פּיין און אַרבעט.

אין יאָר 1903 האָט דער „בונד" אָנגעפירט אַ שטרייק פון די אַרבעטאָרינס אין די שניידעריי וואַרשטאַטן (צווישן זיי ביי דעם גרעסטן אַרבעטס־געבער הירש שמעון איזראַליט). געניי צוויי הונדערט אַרבעטאָרינס האָבן געשטרייקט אין משך פון צוויי חדשים און דעם שטרייק געווונען. פון דאַן אָן האָט די שטאָט גאָר אַן אַנדער פנים באַקומען: די יידישע גאַס, וועלכע איז געווען טויט פון שבת ביז שבת, איז מנחה־צייט די גאַנצע וואָך געווען באַלעבט פון מענער און פרויען. די באַפעלקערונג האָט זיך אָנגעהויבן באַציען צום „בונד" און אירע מיטגלידער מיט דרך ארץ. קיוועלעוויטשעס זון, אַ סטודענט, פלייצע אין פלייצע מיט חיים׳קע יאַפאניץ (אַ צונאַמען, וואָס ער האָט באַקומען צוליב זיין קלייניעם וווקס, דער צוויטער „פאַמיליע־נאָמען" איז געווען „לאַגזאַ"), חיים דויד דער סטודענט, יוריסט, מיט פּינחס לינדז. די בעלי בתים, נאַטירלעך, האָבן טיף אין האַרצן געטראָגן אַ שנאה צום „בונד", אָבער אין דער עפּנטלעכקייט האָבן זיי זיך באַצויגן צו דער באַוועגונג טאָלעראַנט.

דעם ערשטן מאַי 1904 האָבן די סאָציאַליסטן פון „בונד" און אַנדערע באַוועגונגען אויפגעפאָדערט די אַלע קרעמער צו האַלטן זייערע געשעפטן פאַרמאַכט. דערביי האָט פאַסירט פאָלגענדיקער קוריאָז:

דעמזעלביקן אָוונט האָט זיך דער בית דין שמש אַרומ־געדרייט אַרום די טירן פון די אָנפירנדיקע פערזאָנען פון „בונד". אויף דער פראַגע: וועמען זוכט ער? ענטפערט ער, אַז דער רב האָט אים געשיקט אויסצוגעפינען אויב די חדרים און תלמוד תורה'ס מעגן זיין אָפן — ער וויל וויסן ווי זיך נוהג צו זיין. קאלפאניצקי האָט דערלויבט די דאָזיקע מוסדות צו לערנען...

דער צווייטער וויכטיקער און גרויסער שטרייק איז געווען אין די מצה־פאָדריאַדן. נאַוואַרעדאָק, איז ווי באַקאַנט, געווען אַ צענטער פון פאָדריאַדן. אירע מצות, שיין־קיילעכדיקע, דינע און פרוכקע, זיינען אָנגעגאַנגען אין אַלע רגויסע שטעט און געשיקט געוואָרן אפילו אין די ווייטע לענדער פון מעבר לים. די מצה פאָדריאַדן פלעגן זיך עפענען נאָך חנוכה און אַרבעטן ביז האַרט צום פסח. אָבער די עקספלואַטאַציע איז געווען שרעקלעך: צוויי אַזייגער פאַרטאָג פלעגט מען זיך שטעלן צו דער אַרבעט און ענדיקן — האַלבע נאַכט. דער שכר איז געווען — 60 קאָפיקעס אַ טאָג. דער „בונד" האָט אָרגאַניזירט די מצה־בעקער און עס איז דערקלערט געוואָרן אַ שטרייק. אין רעזולטאַט האָבן די אַרבעטער אויסגעפועלט אַ 12־שעה'קן אַרבעטסטאָג און דערצו אַ באַדייטנדיקע העכערונג פון לוין.

ווען עס איז אָנגעקומען דער 5־טער יאָר און די רעוואָלו־ציאָנערע באַוועגונג איז אַרויס פון באַהעלטעניש אין דער עפנטלעכקייט, איז אויך די נאַוואַרעדקער באַוועגונג אַרויס אָפן: טעגלעכע דעמאָנסטראַציעס זיינען דורכגעפירט געוואָרן. די פאָליציי פון שטאָט, וועלכע איז די גאַנצע צייט געווען גלייכגילטיג צום „בונד", האָט איינגעזען איר טעות. עס איז אַרויסגערופן געוואָרן אַ ראָטע קאָזאַקן, וועלכע האָט אויף דער באַפעלקערונג אַרויפגעוואָרפן אַ שרעק, אָבער די באַ־וועגונג איז געוואָרן מער רעוואָלוציאָנער. די רעוואָלו־ציאָנערן האָבן אָנגעהויבן פילן אַז מ'רעכנט זיך מיט זיי, און דאָס האָט זיי דערהויבן אין זייערע אויגן. עס איז געקו־מען דער היסטאָרישער 17־טער אָקטאָבער 1905, ווען די פאַרשטעלטע פרייהייט־דעקלאַראַציע פון ניקאָליי דעם צווייטן איז דערקלערט געוואָרן. אויף מאָרגן איז זי דערגאַנגען אויך צו נאַוואַרעדאָק און פון גאַנץ פרי האָבן גענומען שטראָמען מאַסן מענטשן אויפן מאַרק. אַלט און יונג האָבן געפרעגט וואָס פאַר אַ ישועה וועט די דאָזיקע דעקלעראַציע ברענגען דעם פאָלק. דערווייל איז מען געווען גליקלעך. אַלט און יונג האָבן זיך געאָרעמט און געקושט. די פאָליציי אַליין האָט זייער ווייניק פאַרשטאַנען די באַדינגונגען פון דער „קאָנ־סטיטוציע", וואָס דער צאַר האָט געגעבן, און האָט ניט געוווסט וואָס פאַראַ שטעלונג צו נעמען: זאָל זי די מאַני־פעסטאַציע פונאַנדערטרייבן אָדער ניט? — פלוצים שטעלט זיך אויפן מאַרק דויד זאַמשניק און לייענט פאַרן עולם אויפן קול די קאָנסטיטוציע. דער „בונד" האָט גלייך גערופן אַ מאַסן פאַרזאַמלונג אין גרויסן בית המדרש, און צום ערשטן מאָל האָט די ברייטע באַפעלקערונג זיך צוגעהערט צו אַ סאָציאַליסטישער רעדע, און צום ערשטן מאָל האָט זי זיך דערוווּסט אַז דער שטילער רויקער בעליבתישער זון אברהם ברוידע איז אַ סאָציאַליסט. מערקווירדיק איז געווען די אויפפירונג פון די באַאַמטע. פאַר דער פאַרזאַמלונג האָט דער איספראַווניק (דער קרייזהויפטמאַן) געלאָזט רופן צו זיך די פארטרעטער פון דער אַרבעטער אָרגאַניזאַציע און האָט זיי דערקלערט, אַז עס איז מעגלעך אַז די קאָזאַקן, וועלכע זיינען, לויט זיין מיינונג, ניט באַקאַנט מיט דער באַדייטונג פון דער קאָנסטיטוציע, זאָלן דאָ האַנדלען ווי דער בלוט־הונט קרילאָוו אין מינסק און דעריבער וויל ער האָבן פון די אַרבעטער פאָרשטייער אַן הבטחה אַז זיי וועלן די אָרדענונג האַלטן אויף זייער אחריות. ווען זיי וועלן פאַרשפּרעכן צו האַלטן אָרדענונג, וועט ער די קאָזאַקן פאַרבאָטן זיך אַריינ־צומישן. פאַרשטייט זיך אַז אַזאַ הבטחה איז אָפּגעגעבן געוואָרן און די פאַרזאַמלונג איז דורכגעפירט געוואָרן אומ־געשטערט.

אָבער ניט לאַנג האָט אָנגעהאַלטן די פריילעכע שטימונג, וואָס ניקאָלאַיס דעקלאַראַציע האָט אַרויסגערופן. די פרעסע האָט געבראַכט יעדן טאָג אַלץ נייע טרויעריקע ידיעות: דאָ פאָגראָמען אויף יידן, דאָ איבערפאַלן אויף אַרבעטער פאַריי־נען — די רעאַקציע באָדט זיך אין בלוט. אַ טרויעריקע שטימונג האָט אַרומגענומען נאַוואַרעדקער באַפעלקערונג. אין דער לופט האָבן זיך געטראָגן קלאַנגען, אַז נאַוואַרעדאָק וועט ניט אויסמיידן דעם גורל פון אַנדערע שטעט און די יידישע באַפעלקערונג האָט זיך געשראָקן. דער איספראַווניק האָט געראטן די אַרבעטער צו נעמען אויף זיך צו פאַרטיי־דיקן די שטאָט אין פאַל פון אַ פאָגראָם. עס האָבן זיך פאַריי־ניקט אַלע פאַרטייען: „בונד", ס. ס. און ר. ס. ס. צו גרינדן אַ זעלבסטשוץ (הגנה). ביי אַן אַסיפה האָבן די בעלי בתים צוזאַמען מיטן רב באַוויליגט 200 רובל אויף געווער. עס איז דערקלערט געוואָרן מאָביליזאַציע. ווער נאָר עס האָט געקענט האַלטן אַ שטעקן אין האַנט איז גערופן געוואָרן צום דינסט. עס זיינען באַשטימט געוואָרן געהיימע ערטער פאַר די „אָטריאַדן" (אָפּטיילן) מיט אַ הויפטקוואַרטיר פאַר די אָנפירער. פאַטרולן זיינען אַרומגעגאַנגען איבער דער שטאָט, און אויסערן שטאָט. אָט אַ דאַנק דער זעלבסטשוץ, וועלכע איז באַקאַנט געוואָרן צו די פויערן אין די דערפער, איז ניט געקומען צו קיין פאָגראָם.

דער „בונד" האָט געפירט אויך אַן אַגיטאַציע צווישן די פויערים אין דאָרף: זאלאטוכער חברים האָבן פאַרשפרייט פראָקלאַמאַציעס אין די דערפער. אין אַ מאַרקטאָג האָבן זיי אַריינגעלייגט ליטעראַטור אין די וועגענער פון די פויערים. די אַרבעט איז אָנגעפירט געוואָרן מיט גרויס מסירות נפש.

כבוד און דאַנקבאַרקייט געהערט צו די חברים אינטע־ליגענטן, וועלכע האָבן געפירט אַ ברייטע אויפקלערונגס אַרבעט, האָבן געגעבן אומזיסט לעקציעס. דאָס זיינען: אברהם ברוידא, חיים הערשל קאלפאניצקי, אברהם קאַפּלאַן, יצחק מאַסלאָוואַט, הלל יצחק מיעסעלעווסקי, חיים דויד מאָסקאָוו־סקי, משה קיוועלעוויטש, אליהו מאָסקאָווסקי, מאַנדל וואגער און משה ברוידא. אַ דאַנק קומט אויך די הערן אסטאשינסקי (סאקער), שימענאָוויטש און זיין פרוי בת־שבע, פייגענבערגס קינדער א. אַ. פאַר דער געלט־שטיצע וואָס זיי האָבן געשטיצט דעם „בונד".

וויליאם יורים (ניו־יורק)

זברונות פון פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה

אויסערלעך האָט נאַוואַרעדאָק פאַרמאָגט איר אייגנאַרטיקן פנים. מאַיסטעטיש צעלייגט אויף אַ באַרג, צופוס אַרומגע־רינגלט מיט געדיכטע וועלדער, וועלכע האָבן זיך געצויגן אויף מיילן. ברייטע גאַסן, אפילו טיילוויז ניט ברוקירט, אָבער ריין. כמעט יעדעס הויז האָט פאַרמאָגט אַ גאָרטן, אָדער אַ קליינעם סאָד, וואָס האָט מסתמא אַרויסגעהאָלפן אין דער פרנסה.

נאַוואַרעדאָק האָט פאַרמאָגט אַ היפשע ניט־יידישע באַפעלקערונג, וועלכע איז באַשטאַנען פון פוילישע און וויים־רוסישע איינווינער, און כאָטש די שטאָט איז געווען פאַרעכענט פאַר אַ וויים־רוסישע, האָט אין איר דאָמינירט דער אָנגעבלאָזענער פויליש־פריצישער אָדעל.

קיין אינדוסטריע האָט נאַוואַרעדאָק ניט פאַרמאָגט. די יידישע באַפעלקערונג האָט געצויגן איר פרנסה פון האַנדל און פון האַנטווערק־וואַרשטאַטן, וועלכע אַלע האָבן געוואַרט אויפן זונטיק, וען די פויערים זיינען געקומען אין שטאָט צום מאַרק, צו פאַרקויפן זייער סחורה און אייַנקויפן די נויטיקע לעבנס־מיטלען פאַר זיך.

אין יענע יאָרן איז נאָך אין נאַוואַרעדאָק קיין באַן ניט געווען. מ׳האָט געדאַרפט פאָרן קיין נאַוואַיעלנא צום באַן, אָדער מ׳פלעגט ברענגען סחורה פון באַן. האָט נאַוואַרעדאָק טאָקע פאַרמאָגט אַ היפשע צאָל בעל־עגלהס (באַלאָגאָלעס), וועלכע פלעגן פירן פאַסאַזשירן און סחורה אין די אַרומיקע שטעטלעך און קיין נאַוואַיעלנא, אַפילו אַזוי ווייט ווי סלאָנים און גראָדנע.

אין די שפעט־נאַכטיקע שעה׳ן פלעגט מען אין די אַרומיקע גאַסן הערן דעם יאָמער און געווויין פון די מוסר׳ניקעס ביים לערנען גמרא אָדער מוסר, אייניקע מסתמא האָבן געיאָמערט אויף זייער גורל, ווי אַברהם רייזן האָט געזונגען „עסן טעג און שלינגען טרערן".

קולטורעל איז נאַוואַרעדאָק געשטאַנען אויף אַ הויכן ניוואָ. די רעליגיעזע יידן האָבן שטאָלצירט מיט זייערע רבנים, אַזעלכע גאונים ווי ר׳ יצחק אלחנן, און ר׳ יחיאל מיכל עפשטיין, דער מחבר פון „ערוך השולחן". אָבער די שטאָט אויך אַרויסגעגעבן אַ צאָל געלערנטע און משכילים, ווי אַלעקסאַנדער הארקאווי, שמואל לידסקי, נחמן געצאוו א.א. דער באַרימטער פויליישער שרייבער אַדאָם מיצקעוויטש איז געבוירן געווארן אין נאַוואַרעדאָק.

מיין פאָטער יוסף, אָדער ווי דאָס פאָלק האָט אים גערופן ר׳ יאָשע, איז געווען אַ ייד אַ למדן, און זייער אַן ערלעכער מענטש, אַ פייערדיקער ציוניסט און אַ שיינער רעדנער. ער איז געווען „אַנגעשטעקט מיט השכלה", און האָט ביטער באַקעמפט ר׳ יוזלען, דעם פאָטער פון די מוסרניקעס אין נאַוואַרעדאָק.

ווען איך האָב געלייענט מענדעלע מוכר ספרים׳ס „די טאַקסע", האָב איך זיך פאַרגעשטעלט, אַז דער „זיידע" באַשרייבט נאַוואַרעדקער „קאַראַבקע"... פון דער אַרעמער שחיטה האָט מען אויסגעהאַלטן דריי שוחטים און אַ מחנה כלי־קודש, און די שטאָט פרנסים האָבן זיך וויניק געקימערט, וואָס אַ שוחט מאַכט ניט קיין לעבן.

נו, האָט טאַקע מיין טאַטע געמוזט זוכן פרנסה פון אַנדערע קוואַלן. פאַרקויפן פעלכלעך. (מ׳האָט דאָס באַדאַרפט פריער טריקענען אַרום די אויוונס אין שטוב), קריצן מצבות, און נאָך אונטערקנעלן אַמאָל מיט אַ רייכן זונדל. ער איז געווען באַרימט פאַר אַ בעל תנ״ך, וועלכן ער האָט געקענט אויסנווייניק.

אָט אין דער אַטמאָספערע פון קלעריקאַליזם און השכלה און אַרעמקייט, האָב איך געלעבט אין נאַוואַרעדאָק, ביז איך האָב דערגרייכט דעם עלטער פון 16 יאָר.

דערציונג ביי יידן איז אַלע מאָל געשטאַנען אויף אַ הויכער מדרגה. דער אַרעמסטער ייד האָט אָפגעשפּאָרט פון עסן און אַ בגד, כדי צו שיקן זיין קינד אין חדר לערנען. אויסער דאָס לערנען אין חדר 10 שעה אַ טאָג, האָב איך געגומען „אירקאָן" אויף העברעאיש, דקדוק, יידישע געשיכטע און רוסיש, ווייל מיין פאָטער האָט געהאָט אַ געפיל, אַז זיינע פינף בנים וועלן זיכער ניט ווערן קיין שוחטים, דאַרף מען זיי כאָטש צוגרייטן פאַר אַן אַנדער באַשעפטיקונג.

קיין גרויסער מתמיד אין חדר בין איך ניט געווען. איך האָב פיינט געהאַט די ענגע פיר וועגט פון די ניט זייער ריינע שטיבלעך און די ווילדע דיסציפלין פון רבי׳ן. דערפאַר אָבער האָב איך גרויס חשק געהאַט צו לערנען אויף די העברעאישע און רוסישע „אוראָקן".

אַלס יונגער ייַנגל בין איך אָנגעזאָפט מיט פיינע דערי־נערונגען פון נאַוואַרעדאָק. דער ממש לעגענדאַרער שלאָס־באַרג, וואָס איז געווען אַזוי רייך אין היסטאָרישע געשעענישן, וווּ מיר, יינגלעך, פלעגן זיך שפילן אין די בין־הזמנים. שטייענדיק אויפן באַרג האָט מען געקענט זען אַ פראַכטפולע פאַנאָראַמע פאַר מיילן, פון פעלדער פול מיט תבואה און גע־דיכטע וועלדער. הינטער דעם שלאָס־באַרג אויפן וועג צו דער בריטשינקע, האָט זיך אויסגעשפרייט דער קליינער וועלדל, וווּ מיר פלעגן גיין קלייבן יאָגדעס.

מיר איז אייַנגעקריצט אין זכרון דער שטאָטישער פאַרק (אָדער סאָד ווי מ׳האָט דאָס גערופן) מיט די שיינע אַלייען. זומער פלעגט קומען אַ טרופּע שפילן אויף רוסיש, און איך געדענק ווי מיר, יינגלעך, פלעגן אָפטאַן אַלערליי שפּיצלעך כדי צו קענען אַרייַנכאַפן זיך אין סאָד: אויפריסן אַ ברעט פון פאַרקן אָדער אַריבערקריכן אים. שיין איז אויך געווען דער מאַרק, דער „פראספעקט" ווו איך פלעג מאַכן מיטן טאַטן שבת־פאַרנאַכטיקע שפּאַציר.

די מצה פּאָדריאַדן

איך האָב אויבן געזאָגט, אַז נאַוואַרעדאָק האָט ניט פאַרמאָגט קיין אינדוסטריע. קיין פאַבריקן. אָבער איין פּראָ־דוקט איז יאָ געווען באַרימט אין דער יידישער וועלט, און דאָס איז „די נאַוואַרעדקער מצה". די נאַוואַרעדקער מצה האָט געהאַט אַ שם אין דער גאַנצער וועלט: זי איז געווען דין, גוט אויסגעבאַקן און פּרוכקע. פון חנוכה פלעגט שוין די שטאָט פאַרוואַנדלט ווערן אין אַ מצה־בעקעריי, די באַלעבאַ־טים פון די בעקערייען האָט מען גערופן „פּאָדריאַטשיקעס". יונגע מיידלעך, עלטערע פרויען און בחורים פון אַרומיקע שטעטלעך פלעגן אָנקומען קיין נאַוואַרעדאָק צו אַרבעטן אין די „מצה פּאָדריאַדן". די מענער זיינען געווען רעדלער און זעצער, וועלכע האָבן די מצה אַריינגעזעצט אין אויוון רוי־ערהייט און אַרויסגענומען שוין אויסגעבאַקענע. די פרויען האָבן געקנאָטן דעם טייג און נאָכדעם אויסגעוואַלגערט די מצה. די מצה האָט מען געפּאַקט אין קאַסטנס, און צעשיקט איבער דער וועלט ווו יידן האָבן נאָר געלעבט: אין גאַנץ אייראָפּע, אין אַמעריקע און אַפילו אין אויסטראַליע און דרום־אַפריקע. דער עקספּאָרט פון מצה איז נאָך אָנגעגאַנגען ביז דער צווייטער וועלט־מלחמה.

די אַרבעטער פלעגן אַרבעטן אין „פּאָדריאַד" פון 16 ביז 18 שעה אַ טאָג, מיט קורצע איבעררייסן פאַר עסן. בלויז שבת פלעגט מען ניט אַרבעטן, אָבער גלייך נאָך הבדלה האָבן שוין די פּאָדריאַדן ווידער אָנגעהויבן אַרבעטן. אָפט־מאָל, אַז מען איז פאַרבייגעגאַנגען אַ פּאָדריאַד. האָט די לופט פאַרקלונגען מיט געזאַנג פון די אַרבעטער, וועלכע פלעגן אַרבעטנדיק אויסזינגען אַרבעטער און פאָלקס־לידער, און די לופט האָט געשמעקט מיט פריש־געבאַקענער מצה, וועלכע פלעגט אונדז, יינגלעך, אַריינציען אין די בעקערייען צו כאַפּן אַ נאַשעריי פון אַ פריש־געבאַקענער שטיקל מצה.

די גרויסע שרפות

זומער איז געווען דער סעזאָן פון שריפות אין נאַוואַרע־דאָק. די באַפעלקערונג האָט שטענדיק געלעבט אין שרעק, ניט וויסענדיק פון וואַנען די שרפה וועט אויסברעכן. די מע־כאַנישע אַפּאַראַטן פון די פרייוויליקע פייער־לעשער איז באַשטאַנען פון אַ פּאָר האַנט־פּאָמפּעס, מיט אַ האַלבן טוץ פעסלעך אויף צו פירן וואַסער פון די ברונעמער, און טאָמער האָט זיך אַ הויז „אָנגעכאַפּט" ערגעץ ווו, זיינען מענטשן גע־שטאַנען, און געבעטן גאָט, אַז דער ווינט זאָל ניט טרייבן דעם פייער צו זייער זייט.

אין אַ שיינער זומערדיקער נאַכט, אין יאָר 1911, האָט זיך אָנגעכאַפּט אַ שייער ערגעץ אין וואליקער גאַס, אַ שטאַר־קער ווינט האָט אַ יאָג געטאָן דעם פייער, און כהרף עין, האָבן זיך אָנגעכאַפּט פון די פונקען הייזער, שטאַלן, איינער נאָך די אַנדערע. פאַרשטייט זיך, אַז די פייערלעשער זיינען גע־ווען הילפלאָז קעגן דעם פייער. קנוילן רויך און פייער האָבן פאַרשטעלט דעם הימל. נאָך אַ נאַכט פון שרעקלעכן גיהנום איז מער ווי אַ האַלבע שטאָט אַוועק מיטן פייער. מיר זיינען אויך געווען צווישן די נשרפים. עטלעכע טעג און נעכט האָבן מיר זיך געוואַלגערט אין גראבאָווסקיס סאָד לעבן הויף פון שפּיטאָל, ביז מיר האָבן געקראָגן די דערלויבעניש פון אונ־דזער קרוב בראַניצקי, וואָס האָט זיך דאַן געפונען אין אויס־לאַנד, צו פאַרנעמען אַ פּאָר צימערן אין זיין גרויסן הויז אויף וואליקער גאַס.

אַ צווייטע שרפה, וועלכע האָט זיך איינגעקריצט אין זכרון, איז פאָרגעקומען יום כיפור. אָנגעהויבן האָט זיך די שרפה אויך אין וואליקער גאַס ביים גלעזערס הויז. אַ גייסט־קראַנקע פרוי האָט אונטערגעצונדן מיט דער גרויסער „נשמה־ליכט" איר הויז. אין אייניקע מינוטן איז שוין דער הימל געווען רויט. צונגען פייער האָבן זיך געצויגן אין דער הויך, און די הילצערנע געביידעס זיינען איינע נאָך די אַנדערע פאַרניכטעט געוואָרן פון פייער. מענער, פרויען זיינען גע־ווען פאַרגאַפּט, ס'טייטש, יום־כיפור, אַזאַ קללה! דאָס איז אַן אצבע אלהים, גאָטס שטראָף! יידן האָבן דערציילט, אַז זיי האָבן קיין מאָל ניט געהערט ערגעצווו זאָל פאָרקומען אַזאַ אומגליק אין יום־כיפור. צומאָרגנס פרי, ווען דאָס פייער איז שוין איינגעלאָשן געוואָרן, זיינען די גאַסן, וועלכע זיי־נען געבליבן גאַנץ פון דער שרפה, געווען פול, פאַרלייגט מיט זאַכן און מעבל, וואָס מ'האָט אַרויסגעראַטעוועט פון די פאַרברענטע הייזער, מענטשן זיינען געלעגן אויף זייערע חפצים פאַרחלשטע, מידע. פאַרנאַכט האָבן די על־טערן איבערגעלאָזן זייערע קינדער, צו היטן די זאַכן אויפן גאַס, און זיינען געגאַנגען אין די שולן צו נעילה. איך וועל קיינמאָל ניט פאַרגעסן דעם האַרצרייסנדיקן געוויין פון די יידן — מענער און פרויען ביים זאָגן נעילה.

ווען דער זומער פלעגט אַוועקגיין, פלעגט שוין די באַ־פעלקערונג פרייער אָפּאָטעמען פון דעם שרעק פון שרפות...

מיט דער צייט האָט נאַוואַרעדאָק אָנגענומען אַ שענערן אויסזען צוליב די נייע אויפגעבויטע מויערן.

פּריזיוו צייט אין נאַוואַרעדאָק

באַלד נאָך די האַרבסט יום־טובים, זיינען אָנגעקומען טויזנטער יונגעלייט פון אַרומיקע שטעטלעך און דערפער זיך שטעלן צום „פּריזיוו".

אַ פּאָר וואָכן האָט געדויערט די צייט פון „פּריזיוו". אין שטאָט איז געווען לעבעדיק, די גאַסן פול מיט מענטשן. די שענקען זיינען געווען געפּאַקט מיט פּויערים, וועלכע האָבן געבראַכט זייערע בחורים צום פּריזיוו. דער „ריאד" קראָמען אין מאַרק איז געווען פול מיט קונים, אין די בודקעס מיט די טישלעך אויפן מאַרק איז מען געווען שטאַרק פאַרנומען מיט פאַרקויפן ברויט.

די, וועלכע מ'האָט אָפּגעגעבן צו דינען, האָט מען אָפּגע־לאָזן אַהיים אויף עטלעכע וואָכן. דאַן זיינען זיי געקומען צוריק אין שטאָט צום פאַרזאַמלונגס פּונקט, ווו מ'האָט זיי פונאַנדערגעשיקט אין אַלע ווייטן פון דער צאַרישער אימ־פּעריע.

די קאַזאַרמעס זיינען געווען באַזעצט מיט סאָלדאַטן, וועלכע זיינען אָנגעקומען אָפּנעמען די רעקרוטן, און די רע־קרוטן האָט מען איינגעקוואַרטירט אין פּריוואַטע היימען.

די יונגע פויערישע „נאַוואַראַנצעס" האָבן זיך פאַר גרויס צער, וואָס זיי ווערן אָפגעריסן פון היימישן דאַרף אויף גאַנצע 4 יאָר, געלאָזט ווויילגיין: שיכורן, זינגען, טאַנצן אין די גאַסן. זיי פלעגן אויסלאָזן זייער פאַרדראָס... אויף יידישע קעפ: איבערקערן די טישלעך פון די אָרעמע יידישע הענדלערס, אויסברעכן שויבן אין די שענקען און אין די קראָמען, אַרייגנכאַפן זיך אין יידישע הייזער, רויבן און לאָזן נאָך זיך בלוטיקע יידישע שאַרבנס. ביז „עמך" — קצבים, בעלי־עגלות, שוסטערס, שניידערס און אַנדערע עמי־האַרצים, פלעגן כאפן פון ווענער דראָנגען, אייזערנע לאָמעס, העק און פאַרטרייבן זיי פון מאַרק.

אַנדערש איז געווען מיט די יידישע „פריזיווניקעס" יידן האָבן נאָך וויניקער געהאַט אורזאַך צו וועלן גיין דינען אין די צאַרישע צייטן — קנאַפּ צרות האָבן זיי געהאַט אויס־צושטיין פון דער צאַרישער הערשאַפט?

אַז עס איז געקומען די צייט פון שטעלן זיך צום פרי־זיוו ביי יידן, איז געווארן אומעטיק אין הויז. עלטערן האָבן געזוכט אַלערליי וועגן און מיטלען צו אַרויסראַטעווען זייערע קינדער פון גיין דינען אויף 4 יאָר. די וועלכע האָבן קיין מיטלען ניט געהאַט צו אויסקויפן זיך און מ׳האָט זיי אָפגע־געבן צו דינען, זיינען געגאַנגען מיט ביטערע הערצער און פיל האָבן געטרויערט אויף זייער גורל.

באַזונדערס טראַגיש איז געווען דער מאַמענט פון צע־שיידונג און דאָס געזעגענען זיך מיט עלטערן, פריינט, און גאַליבטע. געפירט האָט מען די רעקרוטן צופוס קיין נאווא־יעלנע צום באָן. הונדערטער מענטשן זיינען נאָכגעגאַנגען די רעקרוטן צו באַגלייטן זיי אויסערן שטאָט. האַרצריסנ־דיקע געווייגען פון מאַמעס, שוועסטער, און גאַליבטע האָבן אַרויסגאַגלייט די יידישע רעקרוטן, ביז די פאַליציי האָט ווייטער ניט גאַלאָזן גיין.

אַ באַזונדער קללה האָט די יידישע באַפעלקערונג גע־האָט אויסצושטיין פון די צאַרישע באַזונדערע גזירות. על־טערן און ברידער האָבן באַדאַרפט צאָלן אַ שטראָף פון 300 רובל, אויב דער זון, (און אין פאַל דער פאָטער איז גע־שטאָרבן) אָדער ברודער איז געווען אין אויסלאַנד, אין דער צייט ווען ער האָט זיך געדאַרפט שטעלן צום פריזיוו. אַז אייגער האָט ניט געהאַט קיין געלט צו באָצאָלן, האָט מען אָפ־געשריבן די שטוביקע זאַכן, מעבל, קליידער, אַפילו בעט־געוואַנט, צוגענומען דאָס אויף אויספאַרקויף.

איך געדענק ווי דער „פריסטאַוו" פלעגט פירן די רו־סישע באַאַמטע צו אונדז אין הויז, אפשרייבן זאַכן, ווייל מיין פאָטער ע״ה האָט געהאַט ברידער אין אַמעריקע, וועלכע זיינען אַוועקגעפאָרן אַיידער זיי האָבן באַדאַרפט זיך שטעלן צום פריזיוו. די בעטגעוואַנט און די בעסערע זאַכן, פלעגן מיר אַוועקטראָגן צו פריינט צו באַהאַלטן דאָרטן, ביז נאָכן אפשרייבן. דאָס ביסל מעבל, וואָס די רעגירונג האָט אָפגע־שריבן, האָבן די באַאַמטע אויפן אָרט אָפגעשאַצט דעם וועדט דערפון, און מיין פאָטער האָט באַצאָלט. דאָס הייסט זיך, אַז מ׳האָט באַדאַרפט פריער כלומרשט פירן פאַרהאַנדלונגען מיט די באַאַמטע, און אונטערקויפן זיי מיט כאַבאַר. אָט די גזרה האָט ביי אונדז אין שטוב אָנגעהאַלטן ביז מיר זיינען אַרויס־געפאָרן קיין וואַלקאָוויסק. חדשים לאַנג, — ביז דער פאַר־מיטלער פלעגט באַצאָלן דעם פריסטאָוו כאַבאַר און אפריידן מיט אים די צייט ווען ער פלעגט קומען — פלעגן מיר זיך וואַלגערן אויף נאַקעטע טאַפטשאַנעס און זיצן אויף צעברא־כענע בענק.

די לויה פון רב ר׳ יחיאל מיכל עפשטיין

די ידיעה וועגן דעם טויט פון רב האָט זיך שנעל פאַר־שפרייט איבערן שטאָט. די שטאָט איז איינגעוויקלט געוואָרן אין טרויער. שליחים זיינען אַרויסגעשיקט געוואָרן איבער די אַרומיקע שטעט און שטעטלעך, צו איינלאַדן די רבנים צו דער לוויה, און צו הספדים.

אין טאָג פון דער לויה זיינען אַלע קראָמען פון שטאָט געווען פאַרמאַכט, און אין די וואַרשטאַטן האָט מען ניט גע־אַרבעט, אלע יינגלעך פון די חדרים זיינען דעם טאָג געווען באַפרייט פון לימודים. דער טאָג איז געווען אַ ווינטערדיק־פראָסטיקער, אָבער טויזנטער מענטשן האָבן אָנגעפילט דעם שול־הויף, ווו מ׳האָט געבראַכט דעם נפטר. מאַן און פרוי, יונג און אַלט זיינען געשטאַנען שעהן לאַנג, און אויסגעהערט צענדליקער הספדים. דעם הויפט הספד האָט געמאַכט דער מינסקער מגיד, אַ פייערדיקער רעדנער, אַן אמתער פאָלקס־טריבון, מיט אַ שטאַרקער שטים, וועלכע האָט אָפגעהילכט אי־בערן גאַנצן שול־הויף. דעם שטאַרקסטן רושם אָבער האָט גע־מאַכט דער הספד פון זיין אייניקל, דעמאָלט אַן 18־יעריקער בחורל, דער שפעטער באַקאַנטער הרב מאיר בערלין.

נאָך עטלעכע שעה פון אויסהערן הספדים און תפילות זאָגן, האָט זיך די לויה אָנגעהויבן רירן צום בית־עולם. פאַרויס זיינען געגאַנגען אויסגעקליבענע יינגלעך, צווישן זיי בין איך אויך געווען, פאַרמירט אין צוויי רייען און געזונגען דעם גאַנצן וועג, „צדק לפניו יהלך, וישים לדרך פעמיו". געטראָגן דעם אָרון האָבן רבנים און די פני פון שטאָט. די פראָצעסיע איז געגאַנגען זייער לאַנגזאַם. כאָטש דער בית־עולם איז גע־ווען ניט ווייט פון שול־הויף, האָט דאָך געזומען אַ היפשע צייט, ביז מ׳איז דערגאַנגען צו אים.

עס איז שוין געווען גוט פינצטער, ווען די לויה האָט זיך פאַרענדיקט און דער עולם האָט זיך אָנגעהויבן פונאַנדערגיין אַהיים.

איך האָב דעם גאַנצן טאָג ניט געגעסן. קומענדיק אַהיים פון דער לויה האָב איך זיך אַרייגעלייגט אין בעט, און אַנט־שלאָפן געווארן. אויף מאָרגן האָב איך געקראָגן שטאַרקע היץ, פון פאַרקילונג. אַז מיין מאַמע עליה השלום, האָט געבראַכט ייקען דעם רופא, האָט ער באַשטימט דעם דיאַגנאָז, אַז — איך האָב זיך איבערגעגעסן...

איך וויר אַ מוסרניק פאַר אַ שטיקל צייט

איין זמן האָב איך געלערנט אין ליטע אין ריינעסעס ישיבה. מער האָט מיין פאָטער מיר ניט געקענט שיקן אַהין. ווייל מ׳האָט געמוזט צאָלן פאַר קעסט. לויט די תקנות פון

אַ לוויה אויפן שולהויף

דער ישיבה האָט אַ יינגל ניט געטאָרט גיין עסן קיין „טעג", נאָר האָט געמוזט זיין פאַרזאָרגט מיט דירה און עסן. און דאָס איז געווען שווער פאַר מיין פאָטער. בין איך געקומען צוריק קיין נאַוואַרעדאָק, און אַריין אין ר' איטשע־לייבס ישיבה. דאָרטן האָט מען געלערנט בלויז גמרא, אַ יינגל האָט שוין געמוזט קענען לערנען אַ בלאַט גמרא מיט תוספות. די יינגלעך פון ר' איטשע לייבעס קליינער ישיבה זיינען געווען אין על־טער פון 13 ביז 16 יאָר. איך בין אַלט געווען 14 יאָר.

ר' איטשע־לייבע איז געווען אַ אינטערעסאַנטער טיפ, צווישן די כלי קודש פון נאַוואַרעדאָק. ער איז געווען פאַר־רעכנט פאַר אַ גרויסן למדן, אַ בקי בש"ס, אַ מאַן פון נידעריקן וווקס מיט אַ קורץ שוואַרצע בערדל, זייער אַ דיקער, אויסער־געווייניגלעך פרום.

די ישיבה איז געווען אין אַ שטיבל, צוגעבויט צום גרויסן בית־מדרש. די יינגלעך זיינען געזעסן אַרום צוויי לאַנגע טישן. ר' איטשע־לייבע איז געזעסן אין מיטן ביי אַ שטענדער און אַכטונג געגעבן. טאָמער האָט אַ יינגל געכאַפט אַ שמועס מיט אַ צווייטן אין מיטן לערנען, איז געווען אַך און וויי צו אים. ר' איטשע־לייבע האָט אים געשלאָגן מכות רצח. הגם קיין מוסר האָט מען אין דער ישיבה ניט געלערנט, האָט ר' איטשע־לייבע דאָך דערמוטיקט אַז מ'זאָל זיך אַריינכאַפן אין בית־מדרש אין צייט ווען די מוסרניקעס ריידן צווישן זיך ווען מוסר, און הערן פון זיי די „הויכע" דיבורים.

איך בין געגאַנגען צו מוסר. אַ מוסרניק האָט זיך צו מיר דערנענטערט, ער איז געווען אַ בחור פון אַ יאָר 20 מיט שיינע ברענענדיקע אויגן, אַ קוטשמע שוואַרצע האָר. געווען אָנגעטאָן מאָדערנע, געשמועסט האָט מען, אַז ער קומט פון אוקראַינע און איז אַ זון פון רייכע עלטערן, וועלכע פלעגן שטיצן ר' יוזל'ס ישיבה.

יעדן טאָג פלעגן מיר זיך טרעפן, און ער האָט מיר געזאָגט מוסר. ער פלעגט מיר אָנשרעקן פאַר די „שרעקלעכע" זינד, וואָס איך בין באַגאַנגען אין מיין לעבן, און לערנען מיך וואָס איך דאַרף טאָן צו איינשטילן דעם צאָרן פון רבש"ע.

לאַנג האָט דאָס ניט אָנגעהאַלטן. איך בין שנעל אַנטוישט געוואָרן אין דעם מוסר זאָגן, און אויפגעגעבן די ניט־ראַציאָ־נעלע תורה. אגב האָט מיין פאָטער, עליו השלום, ניט גע־וואָלט האָבן צו טאָן מיט ר' יוזלען און זיין מוסר לערנען.

נאָכן פאַרלאָזן איטשע־לייבעס ישיבה האָט מיין פאָטער מיט מיר געלערנט גמרא, יעדן פרימאָרגן, און פון מיינע פאַרדינסטן אין באַנק, ווו איך האָב געאַרבעט האַלבע טעג, האָב איך געצאָלט פאַר די „אוראָקן" אין העברעאיש און רוסיש.

יידישע טיפן אין נאַוואַרעדאָק

ד"ר עפשטיין

אײַן יידישן דאָקטאָר האָט נאַוואַרעדאָק דאַן פאַרמאָגט, זײַן נאָמען איז געווען עפשטיין. ער איז אויך געווען דער אײַנציקער דאָקטאָר פון יידישן שפּיטאָל. פון וואַנען מ׳האָט אים געבראַכט ווייס איך ניט. זײַן האַלטונג איז געווען שטייף, אַנגעצויגן, געזעדט נאָר רוסיש, אָבער אַז מ׳האָט געדאַרפט, האָט ער געזעדט אַ גוטן יידיש, געזונגען שיין יידישע ניגונים, וויײל זײַן פאָטער איז געווען אַ חזן. בכלל איז ער געווען אַ גאַנץ סימפּאַטישער מענטש, און באַהאַנדלט אַרעמע קראַנקע מיט יושר.

ד"ר עפשטיין איז געווען אַ פריינד פון אונדזער משפּחה, און מיין פאָטער איז געווען אַן אָפּטער אַרײַנגייער ביי אים אין הויז. מיין פאָטער האָט אים אַפילו געזעדט אַ שידוך מיט אַ פאַנעוועזשער מיידל, און זיי האָבן טאַקע אין גיכן חתונה געהאַט.

פאַרבליבן איז דער נאָמען עפשטיין אין דער געשיכטע פון דער יידישער מאַרטיראָלאָגיע, וועג זײַן זון איז געפאַלן ווי אַ העלד אין דעם פאַרטיזאַנישן קאַמף קעגן די נאַצישע בעסטיעס אין די וועלדער אַרום נאַוואַרעדאָק.

טרייטל דער סופר

איך ווייס ניט פון אַזאַ נאָמען ביי יידן ווי טרייטל, אָבער טרייטל דער סופר אין נאַוואַרעדאָק איז געווען באַווּסט. טרייטל דער סופר איז געווען אַן עלטערער מענטש, פון מיטעלן וווּקס, אַ שטאַטנער, מיט אַ געדיכטער גרויער באָרד, און אַ זעלטענער בעל־תּפילה, אַ גרויסער מנגן. זײַן דאָוונען ביים עמוד מוסף ראש־השנה און יום־כּיפּור איז באמת געווען אַ פאַרגעניגן צו הערן. זײַן השתּפכות הנפש (אויסגיסן דאָס האַרץ) פאַרן רבש"ע ביים דאָוונען, פלעגט ביי מיר אַרויסרופן אַ ציטער. ער האָט דעם גאַנצן מחזור פון אַלע יום־טובֿים געקענט אויף אויסנווייניק. ער איז געווען דער בעל־תּפילה פון קליינעם אָדער טאַדרעס בית־מדרש. די יידן פלעגן אים אָפּגעבן אַ סך כבוד פאַר זײַן האַרציקן דאָוונען ביים עמוד.

אין די שפּעטערדיקע יאָרן פון לעבן, איז ער געוואָרן בלינד, ער האָט געלעבט אין מושב־זקנים, און כאָטש ער איז געווען אַלט און זײַן שטים שוואַך, פלעגט ער נאָך דאָוונען ביים עמוד אין מושב־זקנים שול, און די זיסקייט פון זײַן שטים פלעגט נאָך קלינגען אין די שבתים און יום־טובים.

אונדזער הויז איז געווען די צווייטע פון מושב זקנים, פלעג איך זיך אַריינכאַפּן אַהין צו שמועסן מיט אים. ר׳ טרייטל איז געזעסן אויף אַ באַנק, און געזאַגט תהילים, אָדער געלערנט משניות. דערהערנדיק מיין שטים פלעגט ער אי־בעררייסן זײַן לערנען און דערציילן מיר שיינע, האַרציקע מעשׂיות פון אַמאָל.

געשטאַרבן איז טרייטל דער סופר אין טיפן עלטער, אַרומגערינגלט מיט אַ סך פריינט.

נחמן געצאוו

נחמן געצאוו איז געווען אַ גרויסער יידישער געלערנטער, און משכּיל, אַ קענער פון שפּראַכן, און אַ מחבר פון באַרימטן בוך, „על נהרות בבל", אַ היסטאָרישע פאָרשונג איבערן תּלמוד בבלי. ער איז געווען זייער אַ באַשיידענער מענטש.

איך פלעג אָפּט אַריינקומען צו אים, וועג מיין מאַמע פלעגט מיר שיקן קויפן צוקער און טיי צו אים אין קראָם. באַלד האָט ער מיר אויסגעפרעגט ווי איך לערן זיך, און צי בין איך פלייסיק אין העברעאיש. וועג קיין קונדן זיינען ניט געווען אין קראָם, האָט ער אָפּילו חשק געהאַט צו פאַרהערן מיר אין תנ"ך און געשיכטע. איך האָב זיך געפילט זייער דערהויבן פון זײַן אינטערעס צו מיין לערנען. זײַן שטוב איז געווען אַ צענטער פון דער יידישער אינטעליגענץ אין נאַוואַרעדאָק.

פאַרשטייט זיך אַז נ. געצאוו פאַרדינט אַ גרעסערע אָפּהאַנדלונג פון זײַן פערזענלעכקייט, ווי די עטלעכע וועטער, וואָס איך ברענג דאָ. נאָר זאָלן די שורות זײַן אַ דערמאָנונג, אַז נאַוואַרעדאָק האָט פאַרמאָגט אַ סך געלערנטע יידן, און נ. געצאוו איז געווען אײַנער פון זיי.

שלום דער קנייפּער

אַ דרדקי מלמד, פון אָנפאַנגער, ער האָט נעבעך כשר פאַרדינט זײַן אָרעמען שטיקל ברויט. ער האָט מיט אַלע כוחות זיך געסטאַרעט צו דערווייזן זיינע באַלעבאַטים ווי גוט ער לערנט מיט די ייִנגלעך. נאָר וואָס זשע דען? ער האָט געהאַט אַ טבע צו קנייפן די קינדער, און ניט גלאַט אַזוי אַ קניפּ טאָן, נאָר אָפּרייסן מיטן קניפּ אַ שטיקל פלייש. אַז די מלמדים האָבן געשלאָגן תּלמידים, איז געווען אַ אָנגענומענע זאַך ביי עלטערן, אָבער אַז אַ קינד איז געקומען אַהיים אַ צעבלוטיקטער פון רבי׳ס קלעפּ, האָבן שוין די געדולדיקע יידישע עלטערן ניט אויסגעהאַלטן. נו, נו, האָט טאַקע שלום דעם מלמד קיין צרות ניט געפעלט. אָפּט האָט אויך פאַסירט, אַז אַ טאַטע האָט צוגענומען זײַן ייִנגל אין מיטן זמן און אָפּגעגעבן אים צו אַן אַנדער מלמד.

געווינט האָט שלום דער מלמד אויפן שול־הויף, אין אַ נידעריקער שטיבל פון אַ פּאָר צימערן. דאָרט איז געווען די קיך, דאָס עס־צימער, שלאָף־צימער און דער חדר. מ׳קען זיך פאָרשטעלן די סאַניטאַרישע באַדינגונגען, וואָס האָבן געהערשט אין אַזעלכע חדרים...

אויב עס געפינען זיך ערגעץ יורשים פון שלום דעם מלמד, וועלכע וועלן לייענען די שורות, בעט איך זיי צו אַנטשולדיקן מיר, פאַר מיין קריטיק איבער די מלמדים פון נאַוואַרעדאָק. עס איז ניט געווען זייער שולד, וואָס זיי זיינען ניט געווען קיין פעדאַגאָגן, אָבער אָרנטלעכע מענטשן זיינען זיי געווען, און שווער געהאָרעווט אויף זייער אַרעמער פרנסה.

יאכקע די לערערקע

אַלערליי קלאַנגען זיינען אַרומגעאַנגען אין שטאָט וועגן איר. זי איז ניט געווען קיין נאַוואַרעדקער, האָבן אייניקע געזאָגט, אַ זי איז געשיקט געוואָרן צו אָנפירן מיט אַן אַר־בעטער־פאַרטיי. אַנדערע ווידער האָבן געזאָגט אַז זי איז אַוועק פון איר שטאָט זשעלודאָק, ווייל זי איז געווען פאַר־דעכטיק ביי דער צאַרישער רעגירונג אין רעוואָלוציאָנערער טעטיקייט. איר פאָטער איז געווען פריער זשעלודאָקער און שפּעטער מאָסקווער רב. איר ברודער איז באַקאַנט געווען אַלס פייערדיקער רעוואָלוציאָנער. ער האָט געהערט צו אַ טעראָריסטישער גרופּע.

יאכקע איז געווען אַ לערערקע אויף רוסיש, דער קאָפּ אַ ביסעלע אַן אַ זייט, אָבער אַ זעלטענע שיינהייט, אַ פֿאַר שוואַרצע אויגן, און אַ שיינע בויגעוודיקע פיגור, איר שטים ווייך און צאַרט, איר עלטער, אַ יאָר עטלעכע און צוואַנציק. געלערנט האָט זי מיט אָנפאַנגער רוסיש. דריי מאָל אַ וואָך בין איך געגאַנגען צו איר צימער זיך לערנען.

פֿאַר דער קורצער צייט, וואָס זי האָט געוווינט אין נאָ־וואַרעדאָק (לויט מיין זכרון, אַ צוויי־דריי יאָר) איז זי גע־וואָרן באַליבט ביי דער יידישער באַלעבאַטישער יוגנט. אָבער די עלטערע מענטשן האָבן געקוקט אויף איר מיט חשד, (מיט פֿאַרדאַכט) און מיט באַדויערן. איר פאָטער, דער רב וועלכער האָט פֿאַרמאָגט אַ סך טעכטער, און ווי מ׳האָט געשמועסט, זיינען זיי אַלע געווען פאַרמישט אין דער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג.

אָפּט מאָל פלעגט מיר יאכקע שיקן מיט אַ צעטל צו אייי־נעם פון מאָשקאָווסקיס זין, און איך פלעג ברענגען צוריק אַ פּעקל. וואָס אין פּעקל איז געווען? האָב איך קיינמאָל ניט געווווסט.

יאכקע איז געווען אַ זייער אינטעליגענטע און סימפּא־טישע פרוי, און אויב זי איז געווען אַ פֿאַרשטייערין פון אַן אַרבעטער־פֿאַרטיי, האָט זי זיכער געבראַכט נוצן דער יידי־שער אַרבעטער־באַוועגונג אין נאַוואַרעדאָק.

אַ ביסל שפּעטער האָט זיך באַוויזן אין נאַוואַרעדאָק אַ יונגערמאַן, וועלכער האָט אויך געגעבן „אורקאָן״ אויף רו־סיש. געווווינט האָט ער ביים סטאַנציע (ער פלעגט מאַכן לייכט), געטראָגן האָט ער אַ שוואַרצע פאָלערינע, און גע־גאַנגען אין גאַס איז ער, אַן אַ קאַפּעליוש, אַ זעלטנהייט אין יענע יאָרן. געריידט האָט ער יידיש מיט אַ דרומדיקן אַקצענט. ער איז אויך געווען מיין לערער. ער האָט געהייסן סימאָנאָוו. אין דער יוגנט איז ער געווען אַ רב אין אַ יידי־שער קאָלאָניע אין קרים. שפּעטער האָט ער געהאַלטן עק־זאַמענס, געמאַכט אַביטור (רייפּצייגעניש) און איז גע־וואָרן אַן אַפּיקורס און אַ רעוואָלוציאָנער.

נאָך אַן „אָבלאָווע״ פון דער פאָליציי אויף די טויער פון די אַרבעטער פֿאַרטייען, זיינען געמאַכט געוואָרן אַ צאָל אַרעסטן, זינט דאַן איז דער יונגערמאַן פאַרשווונדן געוואָרן פון נאַוואַרעדאָק, און מער האָב איך אים קיינמאָל ניט געזען.

ייקע דער רופא

ייקע דער רופא איז געווען אַן אינסטיטוציע אין נאַ־וואַרעדאָק. ווער האָט אים ניט געקענט? ער איז געווען, קען מען זאָגן, דער אייניציקער רופא אין שטאָט, צו וועמען אַלע האָבן געהאַט גרויס צוטרוי.

ייקע איז געווען אַ ייד פון נידעריקן וווקס, אַן עלטע־רער מאַן מיט רויטע באַקן, וואָס קיין בארד איז ביי אים ניט געווואַקסן, אַ זייער ליבלעכער מענטש. טאָג און נאַכט פלעגט ער ארומגיין באַזוכן און היילן קראַנקע. זיין שכר פֿאַר אַ וויזיט איז געווען 5 קאָפּיקעס. ער איז ניט געווען קיין געלט־גייציקער, און ער פלעגט אָפּזיין ביי אַ חולה אַ היפּשע צייט, ביז וואַנען ער האָט אים גוט ארומגעטאַפּט, און ארומגעקלאַפּט. ער האָט אויך ניט פיינט געהאַט דעם ביטערן טראָפן. אָבער ער האָט קיינמאָל ניט איבערגעכאַפּט די מאַס... ער האָט ליב געהאַט צו דערציילן מעשיות פון די צייטן, וועז די „כאַפונעס״ פלעגן כאַפן קינדער און אָפּגעבן זיי דינען אויף 25 יאָר. ני־קאָלייעווסקע סאָלדאַטן האָבן זיי געהייסן.

אים אַליין האָט אַ „כאַפער״ ארויסגעריסן פון זיין טאַטנס הענט, און געהאַט שוין אַוועקגעפירט צום פלאַץ, ווו מ׳פלעגט די קינדער אַוועקשיקן, נאָר זיין פאָטער מיט דער הילף פון פרייַנט האָבן אים ארויסגעראַטעוועט.

געווווינט האָט ער אויף דער יידישער גאַס מיט זיין פרוי. קיין קינדער האָבן זיי ניט געהאַט.

ער איז געווען זייער ערלעך אין זיין פראָפעסיע. וועז דער חולה איז געווען ערנסט קראַנק, האָט ער געהייסן רופן דעם דאָקטאָר, ניט געוואָלט נעמען אויף זיך די פֿאַראַנטוואָרט־לעכקייט.

די צוויי דאָקטוירים פון שטאָט האָבן אים זייער רעס־פּעקטירט.

אין אַ שיינעם פרימאָרגן, האָט זיך פאַרשפּרייט די נייעס איבערן שטאָט, אַז זיין פרוי האָט זיך אויפגעהאָנגען. קיינער האָט ניט געווואָס פֿאַרוואָס, און פֿאַר וועז.

דאָס האָט מסתמא אויף אים שטאַרק געווירקט. ער האָט זיך געפילט דערשלאָגן. שפּעטער אָבער האָט ער, שוין אַן אַכציקער, חתונה געהאַט מיט אַ יונגער מיידל.

ביי מיר אין זכרון איז ייקע דער רופא פֿאַרבליבן, אַ זעלטענער טיפּ פון די אַלטע צייטן.

בנימין קאטלאווער

די געגנט ארום נאַוואַרעדאָק האָט פֿאַרמאָגט אַ היפּשע צאָל יידישע ישובים, דאָס הייסט יידן, וועלכע האָבן געהאַלטן אין אַרענדאַטאַרן איז געווען בנימין מאוושא־ויץ אין דעם דאָרף קאַטלאווע, אַ 14 וויאָרסט פון נאַוואָ־רעדאָק.

בנימין קאטלאווער איז געווען אַן אינטערעסאַנטער מענטש, מיט באַזונדערע כאַראַקטער־שטריכן: אַ שטאַרק־

טראַדיציאָנעלער און טיף רעליגיעזער, האָט גוט געקענט די „שוואַרצע פינטעלעך" און גלייכצייטיק געווען אַ הייסער אָנהענגער פון השכלה. אַלע קינדער זיינע, אַפילו די מיידלעך, האָבן געקראָגן אַ טראַדיציאָנעלע און וועלטלעכע דערציונג. געווען אַ בעל־צדקה, און אַ גרויסער מכניס־אורח. קיין איין דורכגייער אָדער דורכפאָרער, וועלכער האָט זיך אָפגעשטעלט ביי אים אין הויז, איז ניט אַוועק אַ הונגעריקער אָדער מיט לייդיקע הענט. בנימין און זיין גוטע פרוי שימקע האָבן זיך שטענדיק געמיט, אַז דער אורח זאָל אַוועק אַ צופריידענער.

בנימין איז געווען אַ מענטש מיט אַ הייסער יידישער האַרץ. ער האָט שטאַרק געווייטיקט אויף די צרות, וואָס יידן זיינען אויסגעשטאַנען אונטער דער צאַרישער אַנטיסעמיטישער רעגירונג און האָט געהאָפט צו דערלעבן זען אַ יידישע לאַנד אין ארץ ישראל.

בנימין איז געווען אַ הייסער אָנהענגער פון מיין פאָטער ע״ה און אַן איבערגעגעבענער פריינד פון אונדזער משפּחה.

איך האָב געהאַט באַזונדער מזל צו אים. ער פלעגט מיר אָפט מיטנעמען צו זיך אַהיים אין דאָרף, און כאָטש ער איז געווען פון דער נאַטור זייער אַ שטרענגער מענטש, פלעג איך געניסן פון אַלע פריווילעגיעס און געקענט טאָן וואָס איך האָב געוואָלט, אַפילו פאָרן רייטענדיק אויף אַ פערד. די גוטע נשמה שימקע פלעגט מיר צוזען, אַז איך זאָל עסן גוט און טרינקען אַ סך מילך.

די צוויי יידישע פאַמיליעס, וועלכע האָבן געווויינט אין קאטלאווע, בנימין מאושאוויץ, און זיין שותפטע בריינע, זיינען געווען די אייניציקע יידן. און כאָטש די מאַטעריעלע לאַגע זייערע איז געווען ניט שלעכט, האָבן זיי געהאַט פיל אויסצושטיין פון אַנטיסעמיטישע אויסברוכן. בריינע מיט די קינדער זיינען אַוועקגעפאָרן קיין אַמעריקע און בנימין האָט סוף־כל־סוף פאַרלאָזן דעם דאָרף קאטלאווע און זיך באַזעצט אין נאַוואַרעדאָק.

געשטאָרבן איז בנימין גרייטענדיק זיך צו פאָרן צו זיינע קינדער קיין אַמעריקע. בלויז איין טאָכטער מאַריאשע איז געבליבן אין נאַוואַרעדאָק.

צווישן די אומגעקומענע קדושים פון די מערדערישע נאַציס פון נאַוואַרעדאָק זיינען אויך דאָ מאַריאשע, איר מאַן און אירע פיר קינדער.

*

דאָס זיינען בלויז אייניקע, געציילטע שטריכן פון נאָוואַרעדאָק, ווי איך געדענק זי אַלס יינגל, פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. די שטאָט, ווו איך האָב איינגעזאָפט מיין ערשטע טראַדיציאָנעלע יידישע דערציונג. די שטאָט, ווו עטלעכע דורות פון מיין משפּחה האָט צוגעטראָגן זייער חלק צום קולטורעלן לעבן.

זאָלן די שורות זיין מיין קליינינקע ביישטייערונג צום הערלעכן מאָנומענט נאָך די אומגעקומענע יידן פון נאָוואַרעדאָק, נאָך די געפאַלענע העלדישע זין און טעכטער אין קאַמף קעגן די יידישע מערדער. מיר וועלן אונדזערע אומגעקומענע ברידער און שוועסטער קיינמאָל ניט פאַרגעסן און זייערע מערדער קיינמאָל ניט פאַרגעבן...

דער צענטער פון שטאָט

שמעון יוסיפון

אלט־נאווארעדאק

איך שטאַם פון אַ חסידישער משפחה און דעריבער קען איך דערציילן וועגן דעם לעבן פון די נאַוואַרעדקער חסידים, אין וועמענס אויבנאָן עס איז געשטאַנען מיין זיידע, ר׳ אייזיק זלמן, עליו השלום. מיין טאַטע האָט געהייסן יאַנקל אייזיק זלמנס און מיך האָט מען גערופן שמעון יאַנקל אייזיק זלמנס. דער פאַמיליע־נאָמען האָט דאָרט דעמאָלט קיין אָרט נישט פאַרנומען. מ׳האָט אים לחלוטין נישט געדאַרפט... נאָך אַ ייד, וואָס איז געשטאַנען אין שפּיץ פון דער נאַוואַרעדקער חסידים האָט געהייסן שלמה דער מלאך. נישט חלילה ווייל ער שטאַמט פון מלאכים, נאָר — ווייל ער האָט געהאַט אַ ריינע נשמה, ווי אַ מלאך. די קעגנזייטיקע צוגעבונדנקייט פון די חסידים צווישן זיך איז געווען אין לשער. ס׳איז געווען ווי איין משפחה. איז ביי איינעם געווען אַ שמחה, אַ חתונה, אַ ברית — זיינען אַלע געקומען, ווי איין מענטש. און האָט חלילה פּאַסירט ביי עמעצן אַן אומגליק — האָבן זיך אַלע באַטייליקט אין דעם צער.

אין חסידים־שטיבל פלעגט אין מיטן דער וואָך דאַוונען בלויז אַ מנין. דערפאַר שבת איז דאָס שטיבל געווען פול, איבער די ברעגעס. די חסידים איז שבת געווען נישט צו דערקאָנען. למשל, שלמה דער מלאך, וואָס פלעגט זיך פאַר־נעמען מיט מאַכן שמירעכץ צו רעדער, פלעגט אַ גאַנצע וואָך אַרומגיין אין אַ קאַפּאָטע אויסגעשמירט אין דזשעגאַכץ. דערפאַר שבת פלעגט ער אויפשיינען ווי די זון, וואָס איז אַרויס פון די וואָלקנס. אַזוי אויך מיין זיידע און אַלע איבעריקע מתפללים. פרייטיק נאָך דעם מרחץ און דער מקוה, אויסגעפּוצט אין בגדי־שבת, האָט די שכינה גערוט אויף זיי.

נאָך קבלת־שבת אין שטיבל פלעגט דער עולם זיך צעזינגען, אַז די גאַס האָט זיך צעלייגט. נאָך מעריב פלעגט דער עולם אַריין צו לאה דער וויינערקע, וועמענס וווינונג ס׳האָט זיך געפונען אונטער איין דאַך מיטן חסידים־שטיבל, און מ׳פלעגט נעמען ביי איר וויין אויף קידוש. ס׳איז געווען אַ זייער באַטעמטער ראָזשינקעס־וויין. אגב — לאה די וויינערקע האָט געהאַט אַ זון מיטן נאָמען מרדכי, וועלכער פלעגט אויסשרייבן דעם „השחר" פון סמאָלענסקין, איך פלעג אים געבן צוויי קאָפּיקעס צושטייער, פלעגט ער מיר געבן איבערלייענען דעם „השחר". די דאָזיקע אויסגאַבע האָט געהאַט אַ גרויסע השפעה אויף מיין ווייטערדיקער פירונג אין לעבן.

שבת ביים דאַוונען, וואָס איז געווען פול מיט חסידישע התלהבות און ברען, פלעגט מען פילן די אמתע הייליקייט פון דאָזיקן טאָג.

שבת צו מנחה פלעגט יעדער ברענגען מיט זיך אַ חלהלע אין קעשענע צו שלוש־סעודות. ס׳איז געווען אַ מחיה־נפשות צו הערן די חסידישע זמירות, וועלכע פלעגן זיך צעגיין אין אַלע גלידער. צו מאַכן הבדלה פלעגט מען קויפן ביי יאשע מיכל אויפן שול־הויף, לעבן ברונעם, אַזאַ געטראַנק, וואָס האָט געהייסן „אונטער־ביר". פון דעם דאָזיקן געטראַנק האָט ר׳ יאשע מיכל געצויגן זיין פרנסה.

אַז עס פלעגט זיך אונטעררוקן סוכות, פלעגט מען קויפן איין אתרוג און לולב פאַר אַלע מתפללים פון שטיבל. דעם ערשטן טאָג סוכות, פאַרן בענטשן אתרוג, פלעגט מען מוזן גיין אין מקוה זיך טובל זיין. די גאַנצע אַכט טעג פלעגט מען שלאָפן אין סוכה. אין משך פון יום־טוב פלעגט מען יעדע נאַכט גיין צו אַן אַנדער חסיד צו זינגען די שמחת בית־השואבה. הושענה־רבה ביינאַכט פלעגט מען קומען אין שטיבל זאָגן תיקון הושענה־רבה און תהילים, כדי צו באַקומען דאָס גוטע קוויטל. פאַר דער דאָזיקער נאַכט פלעגט מען אָנגרייטן אַנטאָן־עפּל אויפן בוידעם פון שטיבל און מ׳פלעגט זיי טיילן ביים תהילים זאָגן, כדי דער עולם זאָל נישט איינשלאָפן.

שבת חול־המועד פלעגט דער עולם גיין פון איינעם צום אַנדערן אַרויסצונעמען די קוגלען פון די אויוונס. שמחת־תורה אין אָוונט פלעגט מען קומען אין שטיבל אַריין גרופּעס־ווייז מיט געזאַנג. מ׳פלעגט פאַרגעסן אַלע דאגות פון אַ גאַנץ יאָר. אָפּזאָגנדיק דעם פּיוט, פלעגט מען זיך נעמען צו אתה־הראית און צו די הקפות. ווער איז בכוח אויסצומאָלן די חסידישע שמחה ביי הקפות. נאָך יעדער הקפה איז מען געגאַנגען אַ טענצל, און פון דעם געזאַנג האָבן זיך די ווענט געטרייסלט.

געווען צווישן די חסידים אַ קבצן מיטן נאָמען מאשקע יאַנקל אליהו׳ס דעם טאַבאַק־מאַכערס אַ זון.

ער איז געווען אַ קרעמער אין די ראַד־קראָמען. זיין סחורה איז באַשטאַנען פון אַ האַלבן זעקל זאַלץ, אַ צענדליק פּעקלעך שוועבעלעך, אַ בינטל חלבנע ליכט און אַ פּאָר שטריק. פון דעם האָט ער געצויגן זיין חיונה און געצאָלט שכר־לימוד פאַר זיינע קינדער. אים האָט מען געמוזט געבן שמחת־תורה די זעקסטע הקפה, עוזר־דלים. אָבער עס פלעגט טרעפן, אַז מ׳האָט אים פאַרגעסן צו געבן די אויבנדער־מאָנטע הקפה, אין די דאָזיקע פאַלן פלעגט מען, כדי אויס־צומיידן אַ קריגעריי, אָנהויבן די הקפות פון דאָס ניי, און דאַן האָט מען אים געגעבן די זעקסטע הקפה עוזר־דלים...

שמחת־תורה אין דערפרי איז די שול ווידער פול געווען מיט געזאַנג. נאָך די עליות פלעגט מען געבן יעדערן אַ גלעזל יי״ש מיט אַ שטיקל לעקעך. דער עולם פלעגט מנדב זיין שיינע נדבות לטובת דער חברה „לחם־עניים"; מ׳פלעגט זיך אויך באַשטייערן מיט אַ געוויסער סומע אויף צו קויפן נאַפט אויף באַלייכטונג פאַרן חסידים־שטיבל.

די ימים נוראים פלעגט אַ גרויסער עולם פון די נאַוואַ־רעדקער חסידים פאַרברענגען ביים סלאָנימער רבין. פאַר־שטייט זיך, אַז ניט אַלע האָבן געהאַט אויף הוצאות. פלעגט מען גיין צו־פוס. ביי אַנדערע איז עס געווען אַ מצווה־זאַך; מ׳האָט געוואָלט עולה־רגל זיין צום רבין. שבת צונאַכטס, נאָך די ערשטע סליחות, פלעגט יעדער ברענגען זיין פּעקל צו מיין

שטאָט בעלי־בתים מיט
א. האַרקאַווי (אין צענטער)

זיידן אין שטוב אַריין. אין די פּעקלעך פלעגן זיך געפינען א ראזשוער ברויט, א האַרטער קעז און מלבושים לכבוד יום טוב. מיט פרייד און געזאַנג פלעגט מען גיין צופוס די 21 וויאַרסט ביז צו דער באַן־סטאַנציע. א באַדייטנדיקער טייל פלעגט אַוועקגיין צופוס גלייך קיין סלאַנים.

אין די ימים־נוראים פלעגט אין נאַוואַרעדקער שטיבל זיין קוים א מנין.

קומענדיק א היים נאָך די ימים־נוראים פון רבין, פלעגט דער עולם זיין ווי פאַרחלומט. אז מ׳פלעגט זיך אויס־טשוכען, פלעגט יעדער אויף זיין שטייגער אַנהויבן דערציילן די ווונדער פון „אים זאָל לעבן״, ווי ער האָט געדאַוונט, ווי ער האָט גלעלייענט די תורה און ווי ער איז געגאַנגען זיך טובל זיין אין מקוה פאַר שופר בלאָזן. מיט איין ווארט, נסים ונפלאות.

די תלמוד תורה

דער מנהל פון דער נאַוואַרעדקער תלמוד־תורה איז געווען ר׳ זעליק זצ״ל. איך בין אויך געווען אייניער פון די תלמידים פון דער תלמוד־תורה. ער האָט געגעבן יעדן טאָג 4 שיעורים — דער ערשטער פון 6 ביז 9 פרי אַריינגערעכנט דעם דאַוונען. דער 2־טער — פון 9 ביז 12 מיטיק, דער דריטער — פון 12 ביז 3 נ. מ. און דער לעצטער שיעור פון 3 ביז 6 אַוונט. נאָך די שיעורים האָט ער גלעלערנט פאַר זיך. ער האָט געאַרבעט ביזן טיפן עלטער און גלעלעבט 90 יאָר. ער איז נפטר געווארן אין יאָר תר״ס (1900), ערב שבת אין שבועות.

יעדן דאַנערשטיק פלעגט ר׳ זעליק פאַרהערן די גרויסע בחורים, וואָס האָבן שוין גלעלערנט גמרא מיט תוספות, די שיעורים פון דער גאַנצער וואָך. ער איז געווען זייער א שטרענגער, און דער תלמיד, וואָס האָט ניט געקענט, פלעגט באַקומען פון אים פּעטש... האָבן שוין אָבער די תלמידים געקענט זיינע שוואַכקייטן און דער וואָס האָט געפילט, אז ער קען ניט אַזוי גוט די שיעורים פון דער וואָך, פלעגט ברענגען פאַר ר׳ זעליקן א ציגאַר, און די זאָך פלעגט זיך ענדיקן על הצד היותר טוב... אויב א תלמיד, וואָס האָט שוואַכלעך געקענט די שיעורים און האָט קיין ציגאַר נישט געבראַכט, פלעגט ר׳ זעליג אים א קניפ טאָן אין בעקל און זאָגן: — דו ביסט א שגץ און ביסט ווערט פּעטש, אָבער דאָס מאָל שענק איך דיר!

דער פאַרהער פלעגט פאָרקומען אין גרויסן בית־מדרש. פלעגן מיר, יאַטן, דערביי אָפּטאָן פאַרשיידענע „שטוקעס״ די שיינע שטאָט־באַלעבאַטים. מיר פלעגן נעמען די שטענדערס מיט די אויפשריפטן פון מזרח־וואַנט און זיי אַוועקשטעלן לעבן טיר, און די שטענדערס פון די אָרעמע יידן פלעגן מיר אַוועקשטעלן ביי דער מזרח־וואַנט. צומאָרגנס פלעגט אין בית־מדרש ווערן א טומל: ווער האָט עס געוואָגט איבער־צושטעלן די שטענדערס? און מ׳איז געקומען צום אויספיר, אז דאָס האָבן נישט־גוטע ביינאַכט אָפּגעטאָן די שקצישע שטיקל אַרבעט...

מיר פלעגן דאַנערשטיק ביינאַכט אָפּטאָן א „שטוקע״ בינע דעם וואַסער־טרעגער, וועלכער פלעגט שלאָפן אין דער ווייבערשער שול. מיר פלעגן צענויפדרייען א לאַנגן פּאַפּיראָס און אַריינשטופן אים אין נאָז אַריין. ער פלעגט זיך אויפכאַפּן נישט טויט נישט לעבעדיק, אָבער פון אונדז איז שוין דאָן קיין „צוג״ נישט געווען. פלעגט ער אויך מיינען, א דאָס איז די אַרבעט פון נישט־גוטע...

פרייטיק פאַרנאַכט פלעגט ר׳ זעליק גיין מיט א שטעקן איבער די ראַד־קראָמען און שרייען: —

— יידן, ס׳איז שבת, מאַכט צו די קראָמען!

ווי נאָר די קרעמער פלעגן דערזען ר׳ זעליקן מיטן שטעקן, פלעגט ווערן א קלאַפעריי פון טירן און שלעסער און מ׳האָט גלייך געמאַכט שבת. עס פלעגט טרעפן, אז אויב

עמעצער האָט אַזוי גיך נישט צוגעמאַכט דאָס געוועלב, פלעגט יענער כאָפן פון ר׳ זעליקן מיטן שטעקן...

דער מושב זקנים

אין נאַוואַרעדאָק איז געווען אַ קלייניער מושב־זקנים, וואָס פלעגט אויסגעהאַלטן ווערן פון דעם גרויסן נדבן ר׳ העניך חיסין פון מאָסקווע, אַ געבוירענער אין נאַוואַרעדאָק. ער פלעגט אויך שטאַרק שטיצן דעם הקדש, מיט געלט, רפואות און מכשירים. די נאַוואַרעדקער הרכבים, וואָס האָבן געווינט אין פעטערבורג, פון זייער זייט, האָבן געשטיצט דעם יידישן שפיטאָל און די נאַוואַרעדקער ארעמעלייט.

געווען אין נאַוואַרעדאָק אַ חברה מיטן נאָמען „שוקדי מלאכה״. זי האָט זיך פאַרנומען מיט אייגארדענען ארעמע קינדער אויף ארבעט. מ׳פלעגט זיי אָפגעבן צו שוסטערס, שניידערס, סטאָליאַרעס, יעדערן צו וואָס ער האָט געהאָט אַ חשק און אַ כשרון. מ׳פלעגט אויך זאָרגן, אַז די קינדער זאָלן האָבן אַ לייטישן מלבוש אויפן לייב און זאָלן באַקומען אומזיסטע מעדיצינישע הילף. מ׳פלעגט נאָך אָפט מאָל אויך געבן די ארעמע עלטערן אַ מטבע צושטייער אויף מאָכן שבת. אויפן דאָזיקן צוועק פלעגן די נאַוואַרעדקער יידן צאָלן אַ וואָך־אָפצאָל פון איין קאָפיקע ביז צען קאָפיקעס. אָנגעזעענע שטאָט־באַלעבאָטים פלעגן זיך פאַרנעמען מיט גיין זאַמלען דאָס געלט, ווי די הרכבים, קאָבאָקס, ראַבינאָוויטשעס א. אנד.

געווען אויך אַ חברה „מלביש ערומים״, „חונן־דלים״, וואָס האָט געגעבן גויטבאַדערפטיקע הלוואות אָן פראָצענט. געווען אַ חברה, וואָס פלעגט אַריינשיקן די פאַראָרעמטע באַלעבאָטים מתן־בסתר — ווי חלה, פיש, פלייש און ווייַן אויף שבת. געווען אויך אַ חברה „לחם עניים״, וואָס פלעגט שטיצן ארעמעלייט מיט ברויט. די דאָזיקע אינסטיטוציעס האָבן עקזיסטירט אַ דאַנק דער מיטהילף פון די משפחות חישין, הרכבי, קאָבאָק א. אַנד.

דער רב ר׳ יחיאל מיכל עפשטיין

אַ מאָל זיינען געקומען צוויי קצבים, אליה און איטשע, מיט אַ סירכה. זיי האָבן זיך געבעטן: — רבינקע, דאָס געלט האָבן מיר געליען אויף גרויסע פראָצענטער. טאָמער ווערט די בהמה, חלילה, טריף, בלייבן מיר קבצנים. העלפט אונדז, רבי!

דער רב האָט באַטראַכט דאָס פלייש און מיט אַ קרעכץ געפרעגט:

— ר׳ אליה און ר׳ איטשע, זאָגט מיר, איר דאַוונט אַלע טאָג?

— יאָ, רבינקע! אַ מאָל בלויז פאַרפעלן מיר אַ מנחה, ווייל מ׳געפינט זיך אויפן דאָרף, צווישן גויים.

— כשר! — האָט דער רב אויסגערופן — גייט אַהיים, פאַרקויפט דאָס פלייש און קערט אום דעם חוב! אייערע וויבער און קינדער דאַרפן ברויט! גאָט איז אַ בעל־רחמים.

אַזוי האָט געהאַנדלט אונדזער רב ר׳ יחיאל מיכל ז״ל.

וועגן דער פרומקייט און ערלעכקייט פון די נאַוואַרעדקער פשוטע יידן קען דיינען דער פאַל מיט גמיליאל דעם באַלעגאָלע.

ס׳איז געווען אין דער ערשטער וועלט־מלחמה. די באַנען זיינען נישט געגאַנגען נאָרמאַל. איך בין געקומען קיין נאַוואַרעדאָק אויף אַ שבת זיך צו זען מיט מיינע עלטערן. שבת־צונאַכט האָב איך געדאַרפט צוריקפאָרן. בין איך שבת בייטאָג געגאַנגען מיט מיין שוואָגער, יעקב דאברי, קיין זאלאטוכע, אַראָפּ וואַליקער גאַס, צו גמליאל דעם באַלעגאָלע צו באַשטעלן ביי אים די פור אויפן אָוונט. אַריין צו ר׳ גמליאלן, האָבן מיר אים געטראָפן זיצן ביין טיש און אַרייגקוקן אינעם ספר „מנורת־המאור״. אויפן טיש איז געשטאַנען אַ ליימענע באַנקע, אַרומגעוויקלט מיט אַ טוך, דאָס וואַסער זאָל נישט קאַלט ווערן. די משפחה ביים טיש האָט געטרונקען טיי און הנאה געהאַט פון עונג שבת.

מיר האָבן געוואָלט ביי גמליאלן באַשטעלן די פור אויף שבת־צונאַכט, ער זאָל מיר אָפּפירן צו דער באַן, האָט ער אונדז געענטפערט, אַז שבת רעדט ער נישט וועגן אַזוינע זאַכן. דער סוף איז געווען, אַז איך האָב געמוזט געפינען אַן אַנדער באַלעגאָלע און ער איז מיט אַ ליידיקער פור געפאָרן צום באַן.

אַזעלכע זיינען געווען די נאַוואַרעדקער פשוטע יידן.

אין נאַוואַרעדאָק האָב איך געוווינט ביזן יאָר 1900. שפעטער בין איך אַוועק קיין וואַרשע און נאָך שפעטער האָב איך געוווינט אין צענטראַל רוסלאַנד און אַנדערע ערטער. קיין נאַוואַרעדאָק פלעג איך קומען אויף יום־טוב און אַמאָל אויף אַ שבת צו זען זיך מיט מיין משפחה.

מיין טייער געבוירן־שטאָט נאַוואַרעדאָק! ווי קען איך דיך פאַרגעסן? איך רוף אויס מיט די ווערטער פון ירמיהו הנביא: מי יתן ראשי מים ועיני דמעה ואבכה יומם ולילה את חללי עיר נאַוואַרעדאָק!

די מעשים טובים פון יצחק הורוויטש

זאָלן מיינע דאָזיקע ווערטער זיין אַ באַשיידענע מצבה אויפן קבר פון בעסטן חבר און פרייַנד יצחק הורוויטש, דעם זון פון אשר און אסנע, וועלכער האָט אין זיינע בעסטע יאָרן פאַרלאָזט אונדזער זינדיקע וועלט.

אונדזער פרייַנדשאַפט האָט זיך דער עיקר אַנטוויקלט אין תל־אביב. אין נאַוואַרעדאָק האָב איך אים ווייניק־וואָס געקענט, כאָטש מיר האָבן געוווינט נאָענט אייַנער פון דעם אַנדערן. ס׳קען זיין, אַז דאָס האָט זיך געמוזט דערפון, וואָס איך האָב געשטאָמט פון אַ חסידישער משפחה און בין געגאַנגען חסידיש געקלייַדט און ער האָט געשטאָמט פון אַ מתנגדישער פאַמיליע און איז געווען אַנגעטאָן אַנדערש. געלערנט האָבן מיר צוזאַמען אין דער מירער ישיבה, ווו ר׳ חיים לייב זצ״ל איז געווען ראש־ישיבה. מיר זיינען אָפט געזעסן ביי איין טיש און איך פלעג נישט איין מאָל באַמערקן, אַז אונטער דער גמרא האָלט ער אַ ביכל, וואָס אויפן ישיבה־לשון האָט דאָס געהייסן טריף־פסול. ס׳קען טאָקע זיין, אַז דאָס איז געווען די סיבה פאַרוואָס מיר האָבן זיך דאָן נישט געחברט אייַנער מיטן צווייטן. כאָטש דעם אמת געזאָגט, בין איך אים שטאַרק מקנא געווען, ווייל ער איז געווען אַ בחור אַ

מושלם. ער האָט גוט געקענט תנ״ך, גוט פאַרשטאַנען אַ בלאַט גמרא מיט תוספות, גוט גערעדט און געשריבן עברית. ער האָט אויך געקענט אייראָפּעאישע שפּראַכן, וועלכע ער האָט זיך אַליין אויסגעלערנט — אָן אַ לערער.

פאַרלאָזנדיק די ישיבה האָט ער גענומען זוכן אַ תכלית. ער האָט זיך גענומען לערנען שחיטה, צו קוילענען עופות און איז גיך געוואָרן אַ שוחט אַ מומחה. אין דער זעלביקער צייט האָב איך זיך געלערנט זייגערמאַכעריי און בין אַוועק־געפאָרן קיין וואַרשע און נאָכדעם קיין צענטראַל־רוסלאַנד, ווו איך האָב געאַרבעט ביי מיין פאַך. מיט יאָרן שפּעטער האָבן מיר זיך געטראָפן אין תל־אביב. און דאָ האָט זיך אָנגעהויבן אונדזער איבערגעגעבענע פריינדשאַפט. מיר פלעגן אָפט אַריינגיין איינער צום צווייטן, און זיך טיילן מיט זכרונות פון די קינדער־יאָרן, פון מירער ישיבה א. א. וו. מיר פלעגן צוזאַמען לערנען אַ פרק מורה־נבוכים און זיך פאַרטייטשן אַ פסוק תנ״ך.

ווען עס האָט זיך פאַרשטאַרקט די עליה פון פוילן, איז זיין שטוב געוואָרן אַ בית־ועד לעולי נאַוואַרעדאָק. ער פלעגט העלפן די נייע עולים מיט אַלץ, וואָס ער האָט געקענט.

ווען עס האָט זיך אָנגעהויבן די צווייטע וועלט־מלחמה און יידן האָבן זיך גערעטעוועט אין די ווייטע ראַיאָנען פון גרויסן רוסלאַנד, אין קאַזאַכסטאַן, אוזבעקיסטאַן, אויפן אוראַל און אין סיביר, פלעגן אָנקומען בריוו פון נאַוואַרעדקער יידן, פון יענע קאַנטן, מיט דער ביטע מ׳זאָל זיי שיקן הילף: עסנוואַרג, קליידונג א. א. וו. פלעג איך צוזאַמען מיט יצחק הורוויטש און מיין חבר שלמה איזראַעליט פון נאַוואַרעדאָק, גיין קלייבן געלט אויפן דאָזיקן צוועק. דער עולם האָט געגעבן זייער גערן: סיי געלט, סיי קליידונג, סיי שפּייזפּראָדוקטן, וואָס מיר פלעגן אין פּעקלעך שיקן צו די נאַוואַרעדקער לאַנדסלייט אין רוסלאַנד. אַזוי ווי אַ פּעקל האָט מער נישט געטאָרט האַלטן ווי דריי קילאָ, פלעגן מיר געפינען אַן עצה, ווי אָפּצונאַרן די צאָל־באַאַמטע. מיר פלעגן קויפן האַנטעכער, אויפנייען פון זיי זעקעלעך און אין דעם פּאַקן די פּעקלעך. פאַר די, וואָס פלעגן באַקומען די פּעקלעך, האָט אַ האַנטעך געהאַט אַ גרויסן ווערט. אין די פּעקלעך פלעגן מיר צווישן אַנדערן שיקן: זייף, זאַלץ, נאָדלען, ראַזיר־מעסערלעך, אפילו קנעפּלעך. אַלץ זאַכן, אין וועלכע די מענטשן אין רוסלאַנד האָבן זיך גענויטיקט. מיר פלעגן טייל מענטשן שיקן צו צוויי־דריי פּעקלעך אַ וואָך. געשיקט האָבן מיר עס זאַלבעדריט. אָבער דער הויפּט איניציאַטאָר, אָרגאַניזאַטאָר און פּאַקער פון די פּעקלעך, איז געווען יצחק הורוויטש. ער פלעגט אויך זיין דער הויפּטגייער אויף דער פאָסט אָפּצושיקן די פּעק־לעך. די לויב און דאַנק־בריוו, וואָס מיר פלעגן באַקומען פון די מענטשן, וואָס האָבן באַקומען די פּעקלעך, זיינען געווען אין לשער. ס׳איז געווען מחיה־נפשות: מיר האָבן דעם הונגעריקן זאַט געמאַכט, דעם אָפּגעריסענעם אָנגעטאָן. די הילף האָט ממש מענטשן דערהאַלטן ביים לעבן.

אַז די מלחמה האָט זיך געענדיקט, איז יצחק הורוויטש פלוצים געשטאָרבן. ס׳האָט אויסגעזען, אַז נאָכן אויספירן זיין שליחות אויף דער זינדיקער ערד איז ער גערופן געוואָרן אין דער פמליה־של־מעלה צו געניסן פון זיינע מעשים־טובים. ער האָט געהאַט אין זיך אַ ניצוץ פון אַ הייליקן מענטשן.

כבוד זיין אָנדענק!

דער „למדוואָווניק"

אין נאַוואַרעדאָק איז געווען אַ ייד, וואָס מ׳האָט אים גערופן ישראל דער משוגענער. ער איז געווען אַ שטילער מענטש, מיט קיינעם נישט גערעדט. סיי זומער, סיי ווינטער פלעגט ער זיצן אין גרויסן בית־מדרש לעבן קאַכל־אויוון. שלאָפן פלעגט ער אין אַלטן הקדש, דעם קולאַק מיט אַ פּאָר שמאַטעס צוקאָפּנס. ווי אַזוי ער איז געקומען צו אַזאַ מדרגה און ווי ער איז בכלל געקומען קיין נאַוואַרעדאָק, ווייס איך נישט, און אויך אַנדערע האָבן נישט געוווּסט. שבת פלעגט ער עסן ביי פאַרשיידענע באַלעבאַטים. צו מיין מוטער פלעגט ער קומען פרייטיק און זאָגן:

— פּעשקע, גיב מיר 5 קאָפּיקעס, וועל איך מאָרגן עסן ביי דיר!

אים איז זייער געפעלן געוואָרן אונדזער עסן. ער פלעגט עסן ביי אונדז אַ שבת איין מאָל אין חודש.

איין מאָל פרעגט אים מיין טאַטע:

— ישראל, ווי מיינסטו, ביי מיר איז גוט צו עסן?

האָט ער געענטפערט:

— יאנקל, אויב דיר וועט אויסקומען צו עסן ביי אַ פרעמדן טיש, זאָלסטו נישט האָבן קיין ערגער עסן, ווי דו גיסט מיר!

דער ענטפער איז געווען נישט פון קיין משוגענעם.

נאָכן עסן פלעגט ער נעמען אַ טאָרבע און גיין איבער די הייזער אָנקלייבן ברויט און חלה אויף אַ גאַנצער וואָך.

ווייבער פלעגן זאָגן אַז ער מוז זיין אַ „למדוואָווניק".

חזנים, מלמדים, תלמידי חכמים און געלערנטע

פון די נאַוואַרעדקער חזנים געדענק איך ר׳ בערטשען. ווען ער איז נפטר געוואָרן, האָט זיין אָרט פאַרנומען זיין זון ר׳ אברהם. אויסער זיי זיינען געווען צוויי חזנים גערשאַנאָ־וויטש און סקאבעליעוו זכרונם לברכה. דאָס זיינען געווען מענטשן פול מיט תורה און יראת־שמים.

צווישן די מלמדים און רביים האָט דעם אויבנאָן פאַר־נומען: הרב ר׳ זעליג, זכרונו לברכה (וועגן אים זע אויבן). איך האָב געהאַט דעם כבוד צו זיין זיינער אַ תלמיד.

דער צווייטער רבי אין תלמוד־תורה איז געווען ר׳ בער. אַ ייד מיט אַ געלער באָרד. ער איז געווען אָנגעזאַפּט מיט תורה און חכמה, און פלעגט גוט מסביר זיין אַ שווערע סוגיא אין גמרא. ר׳ בער איז געווען אַן איידעם פון ר׳ יאשע מיכעס, דער וואָס פלעגט אויסאַרבעטן אַזאַ געטראַנק, וואָס האָט געהייסן: „אונטער־ביר". דעם דאָזיקן ביר פלעגט מען דער עיקר נוצן צו מאַכן הבדלה. דערפון האָט ער געצויגן זיין חיונה. זיין הויז האָט זיך געפונען אויפן שול־הויף, אַנטקעגן דעם ברונעם. מ׳שמועסט, אַז ר׳ בער איז אַוועקגעפאָרן קיין ארץ־ישראל. זיינעם אַ זון, מיטן נאָמען שמעון, האָב איך דאָ געטראָפן אין ארץ־ישראל.

א קבלת־פנים לכבוד אלכסנדר הארקאווי אויפן שולהויף

חוץ די רביים זיינען אין נאָוואַרעדאָק געווען דרדקי מלמדים. איינער האָט געהייסן ר׳ בערל יאשע און דער צווייטער: ר׳ משה ווישניאָווער. איך בין געווען זייערער א תלמיד.

געווען אויך א דרדקי מלמד: יאַנקל כץ. זיין שטוב האָט זיך געפונען אַנטקעגן דעם בית־מדרש. פון אַלטקייט איז זיין שטיבל אייגעזונקען און די פענצטער האָבן זיך געפונען ביי דער סאָמע ערד. ער איז געווען מיין ערשטער מלמד.

נאָך א מלמד איז געווען מיטן נאָמען: מיכל דער שמש. ביי אים האָב איך געלערנט א פסוק חומש מיט רש״י און האָב געפילט דעם אמתן טעם פון תורה.

אויסער דעם זיינען געווען יונגע מלמדים זיידענע אייַ־דעמס, וועלכע האָבן נאָך דער חתונה געזוכט פרנסה. זיי פלעגן זיך אָנדינגען צו א ישובניק צו קנעלן מיט זיינע קינדער. דאָס האָט געהייסן קאָנדיציע.

עס זיינען געווען אויך היינטוועלטיקע לערער, אויף צו לערנען שרייבן און חשבונען. איינער פון זיי האָט געהייסן: מענדל משה־אליה׳ס. ער האָט געהאַט א פיינע האַנטשריפט. אָן אמתער קאַליגראַף. נאָך איינער איז געווען מיטן נאָמען יאַנקל. צו אים פלעגן קומען חתנים און כלות אָנצושרייבן א שיינעם בריוו, וועלכן זיי האָבן אַליין ניט געקענט פאַרפאַסן.

געווען אויך א מלמד, וואָס האָט געהייסן אריה. א הויכער, דאַרער ייד, מיט א לאַנגער, געלער, שפיציקער באָרד. ער האָט קיינמאָל נישט אַרויסגעלאָזט דעם פאַפיראָס פון מויל. מיר זיינען געווען ביי אים זעקס תלמידים. דער חדר האָט זיך געפונען אין א געדונגענער הויז.

דער דאָזיקער מלמד פלעגט שלאָגן די תלמידים מיט א שטעקן. מיר זענען שוין אָבער נישט געווען קיין פיצלעך קינדער: צוועלף־יאָריקע יינגלעך, האָבן מיר זיך איינמאָל צוזאַמענגערעדט, אַז וועַן דער מלמד וועט נעמען שלאָגן עמעצן מיט זיין שטעקן, זאָלן מיר אים באַפאַלן, אַרויסרייסן דעם שטעקן פון זיין האַנט און אים דערלאַנגען א מתנת־יד. און אויב אונדז וועט ניט געלינגען אַרויסצורייסן דעם שטעקן, זאָלן מיר אים דערלאַנגען מיט די גמרא׳ס איבערן קאָפּ, אַז ער זאָל אונדז האָבן צו געדענקען. און דאָס פעקל טאַבאַק, וואָס ליגט ביי אים אויפן טיש, אויסשיטן אויף דער פאָדלאָגע, וואָס עס וועט זיין ביי אים א גרעסערע שטראָף, ווי די קלעפּ. מיט איין וואָרט: אַן אמתע רעוואָלוציע! און כך־הווה. וועַן מיר האָבן געהאַלטן אין לערנען מסכת בבא־קמא, האָט דער מלמד זיך אָנגערופן בזה הלשון: — איר ווייסט אַז עס איז פאַראַן א מסכת בבא מציעא, וואָס הויבט זיך אָן מיט די וועַרטער: „שנים אוחזין בטלית״? ביי די דאָזיקע וועַרטער האָט ער אָנגעכאפט א יינגל ביי די אויערן און אויסרופנדיק: „שנים אוחזין באזנים״, האָט ער געזומען רייסן דעם יינגלס אויערן... דאָס יינגל האָט זיך געצאַפּלט און געשריען פאר גרויס ווייטיק. מיר, חברה, האָבן, נישט טראַכטנדיק לאַנג, זיך אויפגעהויבן פון די ערטער, געכאפט די גמרא׳ס און געזומען מיט זיי דערלאַנגען דעם רבין איבערן קאָפּ. דערביי האָבן מיר דעם פעקל טאַבאַק אַראָפּגעווארפן און אויסגעשאָטן אויף דער פאָדלאָגע. דער צעטומלטער רבי האָט זיך געווארפן אונדז שלאָגן, זיינען מיר אַנטלאָפן פון חדר יעדער צו זיך אַהיים און דערציילט די טאַטעס די גאַנצע געשיכטע. מיר האָבן באַשלאָסן מער נישט גיין צו אים אין חדר און די עלטערן האָבן אונדז געגעבן געראַטן. ס׳איז געווען אין תמוז, אין מיטן „זמן״, וואָס זשע טוט מען איצט? בלייבן אָן א רבין? זיך אַרומיאָגן פוסט און פאַסט? זיינען מיר אַלע, זאַלבעזעקס, אַוועק צו דעם רבין ר׳ זעליג, זכר צדיק לברכה, און האָבן אים דערציילט די גאַנצע געשיכטע, דערביי האָבן מיר אים געבראַכט א מתנה א פעקל ציגאַרן. ער האָט אונדז פריינטלעך אויפגענומען און פאַרהערט אין לערנען און דאָן

האָט ער צוגעזאָגט צו לערנען מיט אונדז איין שעה אין טאָג, נאָר מיטן באַדינג, אַז מיר זאָלן נישט זיין קיין שקצים און נישט שלאָגן קיין רבין. פאַרשטייט זיך אַז מיר האָבן מיט פרייד אָנגענומען זיין פאָרשלאַג. צום נייעם „זמן" האָט אונדז ר' זעליג אַריינגענומען אין זיין כיתה און מיר האָבן זייער פיל ביי אים דערגרייכט. גאָר אין גיכן האָבן מיר שוין אַליין געקענט לערנען אַ בלאַט גמרא מיט רש"י און תוספות אָן אַ רבין.

מיטן ענדיקן ר' זעליגס חדר, איז זיך יעדער פון אונדזער גרופּע אַוועק זיין באַזונדערן וועג. ווער אין שקאָלע אַריין, ווער ס'איז געגאַנגען זיך לערנען אַ מלאכה. איך בין אַוועק זיך לערנען זייגערמאַכעריי. מיין נאָענטסטער חבר פון די חדרים, שלמה איזראַעליט, איז אַוועק זיך לערנען אין אַ רוסישער שקאָלע. ער איז געווען אַ זון פון אַ רייכן מאַנופאַקטור־סוחר. נאָכן אויסלערנען זיך דעם פאַך, בין איך אַוועקגעפאָרן אַרבעטן אין וואַרשע, און מיין חבר, נאָכן ענדיקן די שקאָלע איז אַוועקגעפאָרן קיין לאָדז, ווו ער איז געוואָרן אַ קאָמי־סיאָנער פון מאַנופאַקטור־סחורות. מיר פלעגן זיך כסדר צונויפשרייבן. שפּעטער האָט מיין חבר שלמה חתונה געהאַט מיט אַ ביאַליסטאָקער מיידל. זיי זיינען געווען גרויסע מכניסי־אורחים. זייער טיר איז געווען אָפן פאַר נויטבאַדערפטיקע. מיט יאָרן שפּעטער, ווען איך בין אַוועקגעפאָרן און זיך באַזעצט אין ארץ־ישראל, איז ער אונטער מיין ווירקונג געקומען קיין ארץ־ישראל, ווו ער האָט געלאָזט שרייבן אַ ספר־תורה און אויסגעבויט זיך אַ הויז אויף רחוב מזא"ה אין תל־אביב. מיר פלעגן זיך אָפט טרעפן און פיל שמועסן וועגן די קינדער־יאָרן. מיט אַכט יאָר צוריק איז ער, זיצנדיק אין שטוב, פּלוצים אַוועקגעפאַלן און געשטאָרבן פון אַ האַרץ־שלאַק. דער אָנדענק פון זיין האַרציקער פריינדשאַפט וועט שטענדיק לעבן אין מיין נשמה.

אין נאַוואַרעדאָק איז געווען נאָך אַ רבי מיטן נאָמען: ר' לייזער לייזעראָווסקי. זיין חדר האָט זיך געפונען אין זיין קליינער וווינונג, אין באַזיליאַנער געסל, עק האָראָדנער גאַס. ער האָט געהאַט פיר קינדער: דריי טעכטער און איין זון, מיטן נאָמען נאָטקע. דאָס זיינען געווען זייער וווילע, שטילע און איידעלע מענטשן. קיינמאָל זיך נישט באַקלאָגט אויף זייער אָרעם לעבן. די קינדער האָבן זיך געלערנט רוסיש און לשון־קודש, ווי מ'האָט עס אַמאָל גערופן. אַ מומע אין אַמעריקע האָט די דריי מיידלעך אַריבערגענומען צו זיך, ווו זיי האָבן זיך אויסגעלערנט פאַכן. בייטאָג האָבן זיי געאַרבעט און אין די נעכט זיך פאַרנומען מיט שרייבן. זיי האָבן געהאַט ליטע־ראַרישע פעיקייטן און פלעגן שרייבן אַרטיקלען אין די ניו־יאָרקער יידישע צייטונגען.

לייזעראָווסקיס בחורל, נאָטקע, האָט זיך באַקאַנט מיט מיין שוועסטער חיה. זיי זיינען זיך געפעלן געוואָרן און האָבן געשטעלט אַ חופּה. די חתונה איז פאָרגעקומען אין דאָרף סאָלאָמיאַנקע, ביי אונדזער פעטער ר' הירש זשוכאָוויצקי. נאָך דער חתונה איז די יונגע פאָר אַריבערגעפאָרן קיין וואַרשע. ס'איז געווען די צייט פון די „שוועסטער און ברידער" דער הימן פון „בונד". זיינען זיי ביידע אַריינגעטראָטן אין פ. פ. ס. (פּוילישע סאָציאַליסטישע פּאַרטיי), ווו זיי זיינען געוואָרן אַקטיווע מיטגלידער. די אַגענטן פון דער וואַרשעווער פּאָליציי האָבן גענומען דאָס פּאָרל אויפן אויג. אין די יאָרן 1903—1905 האָבן זיי נישט איינמאָל פאַרזוכט דעם טעם פון וואַרשעווער פּאַוויאַק. נאָך דער דורכגעפאַלענער רעוואָלוציע זיינען זיי אַוועק קיין ענגלאַנד ווו מיין שוועסטער האָט געבוירן דריי זין און האָט זיי אָנגערופן מיט די נעמען פון די נביאים: ירמיהו, ישעיהו און פון ערשטן חשמונאי מתתיהו.

דער ערשטער זון ירמיהו איז היינט אַ מעדיצין־פּראָפּע־סאָר אין לאָנדאָנער אוניווערסיטעט, דער צווייטער זון מתתיהו איז אַ פּראָפּעסאָר פון היסטאָריע אין אוניווערסיטעט און דער דריטער זון ישעיהו איז געווען אַ מיליטערישער דאָקטאָר אין דער ענגלישער אַרמיי, ווו ער איז באַשענקט געוואָרן מיט הויכע אויסצייכענונגען. די ענגלישע צייטונגען האָבן געשריבן, אַז געבענטשט זאָל זיין די מוטער און די שטאָט, וואָס האָבן אַרויסגעגעבן אַזאַ וויכטיקע פּערזענלעכקייט.

ווען ער האָט זיך באַפרייט פון ענגלישן מיליטער, איז געווען די צייט פון דער באַפרייונגס־מלחמה אין ישראל. אונדזער רעגירונג האָט אים דאַן אַרויסגערופן צו העלפן איינאָרדנען די מעדיצינישע הילף אין לאַנד. נאָכן ערשטן וואָפנשטילשטאַנד האָבן די פיינטלעכע אַעראָפּלאַנען אָנגע־הויבן באָמבאַרדירן סג'רה.

אונטערן פייער פון די באָמבעס איז ער געלאָפן געבן הילף די פאַרוווּנדעטע. אַ שפּליטער האָט אים געטראָפן אין האַרץ און ער איז געפאַלן טויט אויפן אָרט. באַקומענדיק די טרויעריקע בשורה בין איך מיט דער גאַנצער משפחה אַרויסגעפאָרן צו דער לוויה, וועלכע איז פאָרגעקומען שבועות ביינאַכט דעם עלפטן יוני 1948, אין עפולה. יהי זכרו ברוך.

מיין שוועסטערס מאַן, נאָטקע, רופט זיך איצט ד"ר נתן מאָריס. ער איז איינער פון די וויכטיקסטע געלערנטע אין ענגלאַנד אויפן געביט פון יהדות. ער איז דער מחבר פון „תולדות החינוך של עם ישראל", הוצאת אמנות, תל־אביב, וואָס איז געדרוקט אויך אין ענגליש.

צווישן די פּערזענלעכקייטן, וואָס נאַוואַרעדאָק האָט אַרויסגעגעבן, איז ווערט צו דערמאָנען אַ מעדיצין־פּראָפּעסאָר. אויף שיניעזיטשער גאַס אין נאַוואַרעדאָק האָט געוווינט אַ ייד מיטן צונאָמען חרבונה. (מן הסתם איז ער געווען אַ ביטערער קבצן).

דער דאָזיקער חרבונה האָט נישט געקאַרגט קיין געלט צו בילדן זיינע קינדער.

איך דערמאָן זיך דעם רושם, וואָס עס האָט געמאַכט אין שטעטל, ווען איינמאָל אויף אַ פּסח איז אַראָפּגעקומען חרבונהס זון פון פּעטערבורג אַלס אַ פּראָפּעסאָר פון מעדיצין. מ'איז געלאָפן קוקן אויף אים, ווי אויף אַ וווּנדער. אָבער ער האָט זיך געהאַלטן באַשיידן און פשוט. מ'האָט אים גערופן צו קראַנקע און ער האָט קיינעם נישט אָפּגעזאָגט. ער פלעגט זיין צוזאַמען מיטן שטאָטישן דאָקטאָר. גערעדט האָט ער מאַמע־לשון, אַ פיינעם ליטווישן יידיש. קיין געלט פאַר די וויזיטן האָט ער נישט גענומען. אָרעמע משפחות פלעגט ער נאָך געבן געלט אויף די רפואות.

דאָס שטעטל האָט גאָרנישט געווּסט, ווי צו אָפּדאַנקען און צו לויבן דעם דאָזיקן גאָלדענעם יונגמאַן. אויך דער אַלטער חרבונה האָט געקראָגן גרויס אָנזען אין די אויגן פון די שטעטלשע יידן פּאַר דער אויסגעצייכנטער דערציונג, וואָס ער האָט געגעבן זיינע קינדער.

נאַוואַרעדקער שוחטים און בעלי־מלאכות

פון די נאַוואַרעדקער שוחטים געדענק איך דריי: ר׳ לייבע דער שוחט, וואָס איז געווען אַ מופלג אין תורה און אין ש״ס.

אויך דער צווייטער שוחט ברוינע איז געווען אַ ייד אַ ירא־שמים. דער דריטער שוחט האָט געהייסן ר׳ הערצל. זיינער אַן אייניקל מיטן זעלביקן נאָמען: הערצל, אַ נאָמען נאָכן זיידן, געפינט זיך אין ישראל.

דאָס שעכט־הויז פון בהמות איז געווען אין הויף פונעם באַקאַנטן גביר ה׳ שאַפּיראָ דער וואַלד־סוחר. זיין הויז האָט זיך געפונען אין אַ שמאָל געסל ביים סוף יידישער גאַס.

דאָס שעכט־הויז פון עופות האָט זיך געפונען הינטער דער קצבישער קלויז. דאָס שעכט־הויז פלעגט מען פאַרדינגען אויף אַ יאָר צייט. זינט איך געדענק, האָט דאָס שעכט־הויז געהאַלטן אין אַרענדע ר׳ לייזער לאבענסקי.

ר׳ לייזער פלעגט ווינטערצייט האַנדלען מיט וועגענער האָלץ, בשותפות מיט מיין טאַטן ז״ל.

בעקערס

צווישן די ברויטבעקערס אין נאַוואַרעדאָק איז געווען מיין פּאָטער, ר׳ יאַנקל אייזיק זלמנס, לייזער טשערטאָק, זיין איידעם נאָטע פינטשוק, ביילע וועגזע, שלמה־דוד, שימקע און מאַניע פום.

געווען אויך אַ בעקערייַ, וווּ מ׳פלעגט באַקן וויצנגעבעקס. דער בעקער האָט געהייסן בענטשע. ער האָט געווּוינט אַנטקעגן דעם ראַד קראָמען, נאָך דעם הויז פון ר׳ לייבע דבורהטשעס, פון דער רעכטער זייט. לינקס האָט זיך געפונען דאָס הייזל פון ר׳ הירשל וויינער, וועלכער פלעגט פאַרקויפן וויין פון ראָשזשינקעס אויף קידוש. מ׳פלעגט ביי אים אויך קענען קריגן אַ גוטע גלאָז טיי פּאַר אַ קאָפּיקע. דאָס איז געווען זיין פרנסה. זיינער אַ זון האָט געווּוינט אין ישראל, וווּ ער איז געשטאָרבן.

אויסער דעם איז געווען אַ בעקערייַ, וווּ מ׳פלעגט באַקן זיס געבעקס, קיכלעך, טאָרטן, לעקעך. דער בעקער האָט געהייסן שבתי׳ל דער לעקעך־מאַכער, וועלכער האָט געהאָט אַ נאָז, ווי אַ העלפאַנט. ער פלעגט שטיין מיט זיין געבעקס אין בראם — וואָס איז געווען אַ דורכגאַנג אין די ראַד קראָמען. זיינע אַ טאָכטער מיט איר מאַן האָבן זיך געפונען אין ארץ־ישראל, וווּ זיי זיינען מיט 10 יאָר צוריק ביידע אין איין וואָך געשטאָרבן.

געווען אין נאַוואַרעדאָק נאָך בעקערס, וואָס פלעגן באַקן קוכנס, בייגל, פלעצלעך. זיי פלעגן שטיין מיט זייערע טישלעך אַנטקעגן די ראַד קראָמען, ביים אָנהויב פון מאַרק. זייערע נעמען געדענק איך ליידער נישט.

פעלדשערס און רופאים זיינען אין נאַוואַרעדאָק געווען: פּנחס, וועלוול און ראובן. ס׳איז אויך געווען אַ דאָקטאָר. (וועגן ייקען דעם רופא, זע וויטער פון י. יפה).

שניידערס

פון די שניידערס געדענק איך נאָר דריי: שמאי, אַ הויכער, אַ טויבער. זיין וווּינונג האָט זיך געפונען צווישן דער קלויז „חיי אדם״ און דער קלויז פון חברה טרעגער. שמאי פלעגט הויפטזעכלעך נייען לאַנגע קאַפּאָטעס. ביי אים אויפן טיש איז שטענדיק געלעגן אַ תהילים. ער פלעגט אַ שטאָך טאָן מיט דער נאָדל און אַ זוף טאָן אַ פסוק תהילים. אַזוי האָט ער געאַרבעט.

ס׳איז געווען נאָך אַ שניידער, מיטן נאָמען וועלוול. ער האָט געווּוינט אויף דער יידישער גאַס, לעבן פנחס דעם רופא. ער פלעגט נייען פּאַר פרומע לייט. נאָך אַ שניידער איז געווען וואָס האָט געהייסן דוד באַשעס.

ישראל דער ווילנער

ישראל דער ווילנער איז שוין געווען אַ מאַדערנער שניידער. ער האָט געווּוינט אויף וואליקער גאַס, אין איין הויז מיטן חזן ראַבינאָוויטש. ביי אים איז שוין געווען אַ סאַלאָן. אויפן טיר איז געהאָנגען אַ שילד מיט אַ בילד פון אַן עלעגאַנטן הער. ער האָט געגייט מענער און פרויען אויבער־קליידער פּאַר די רייכערע בעלי בתים פון שטאָט.

כ׳האָב געלערנט מיט זיין זון ביי דעם דרדקי מלמד שלום מערקע־פּעשעס אין סלאָנימער קלויז. ער האָט זיך פּאַר מיר באַרימט אַז זיין טאָטע איז אַ רעוואָלוציאָנער, איז געווען אַ מיטגליד פון „בונד״ און איז געזעסן אינעם 5־טן יאָר אין תפיסה. אין מיין צייט איז ישראל דער ווילנער שוין געווען אַ בנעימותדיקער סאָלידער בעל בית, וואָס פלעגט דאָונען (אָלע שבת און אָמאָל אין דער וואָך) אין אַ שניידערשער שול...

דערמיט איז נאָך דאָס צעטל פון די נאַוואַרעדקער שניידערס נישט אויסגעשעפט. אָבער נישט אָלע האָב איך געקענט.

שוסטערס

שוסטערס האָט נאַוואַרעדאָק פאַרמאָגט אַ סך. איך וועל דערמאָנען נאָר צוויי. זאָל דער היינטיקער יונגער דור וויסן, וואָס פּאַר איידעלע מענטשן עס האָבן זיך געפונען צווישן די פשוטע אַרבעטער־שיכטן אין נאַוואַרעדאָק.

איינעם פון זיי האָט מען געקרופן שיע דער קלייניער. זיין וווּינונג האָט זיך געפונען אין הקדש געסל. צו זיין ארבעטס־טישל איז געווען צוגעשלאָגן אַ ספעציעל ברעטל, וווּ עס איז געלעגן אַ ספר: „חוק לישראל״, כדי צו זאָגן יעדן טאָג אַ טייל פון דער וואָך־פרשה, טיילן פון דער הפטרה, פון זוהר, ווי אויך אַ קאָפּיטל תהילים.

איך פלעג אַליין זען, ווי ער פלעגט ציען די דראָטווע און דערביי זאָגן אַ פסוק פון דער הפטרה, פון דער סדרה, פון תהילים. דערביי פלעגט ער אויסרופן מיט אַ קרעכץ: אוי, רבונו של עולם! וואָס דער קרעכץ האָט באַדייט, ווייס איך נישט. קיין פרנסה האָט אים חלילה נישט געפעלט. אפשר

איז ער נישט געווען צופרידן דערפון, וואָס ער פאַרנעמט זיך מיט אַזאַ פראָסטער אַרבעט?

ער האָט געהאַט צוויי זין. דער עלטערער איז אויך געווען אַ שוסטער. דער יינגערער, מיטן נאָמען כאַצקל, איז געווען מיינער אַ חבר פון חדר. ביז איך בין אַוועק זיך לערנען אַ מלאכה, האָבן מיר צוזאַמען געלערנט תלמוד. ער איז געווען אַ מתמיד, געקענט סדר נזיקין כמעט אויסווייניק. ער איז געזעסן טאָג און נאַכט אין שוסטערשן בית־מדרש און געלערנט. געווען טעג, וועו ער פלעגט נישט גיין אַהיים עסן. די מוטער פלעגט אים ברענגען דאָס עסן אין בית־מדרש אַריין.

— מיין טייערער יונגט־חבר, זאָל דיין אָנדענק געבענטשט זיין!

ס׳איז געווען נאָך אַ שוסטער. ער איז געווען חיה דער שוסטערקערס אַן איידעם. זיין ווייב האָט געהייסן מירקע. ער איז געווען אַ הויכער יידּ, מיט אַ געל בערדל. זיין נאָמען געדענק איך נישט, אָבער זיינע מעשים־טובים געדענק איך גוט. ער איז געווען אַ גרויסער ירא־שמים און האָט געשעצט שטאַרק די תורה. חוץ דעם איז ער געווען אַ גרויסער מכניס־אורחים. צוויי ישיבה־בחורים פלעגן יעדן טאָג עסן בייַ זיין טיש. אויסער די צוויי בחורים פלעגט ער שבת אויך נעמען אַן אורח אין שטוב, וואָס מ׳פלעגט אים שיקן פון בית־מדרש. זיין טיש איז געווען געגרייט מיט משקה, חלה, פיש און פלייש.

אונדזערע צבר׳עס, וואָס קענען נישט אונדזער לעבן פון פאַרן חורבן, מעגן וויסן, אַז די מצווה פון הכנסת־אורחים איז אין חוץ־לארץ געווען זייער גרויס, און אויך איז געשעצט געוואָרן דער מענטש, וואָס האָט אַרעמע ישיבה־בחורים געגעבן עסן „טעג״. וועו איך דערמאָן זיך די מענטשן און דאָס לעבן אין אונדזער שטעטל, ווערן מיינע אויגן פאַרפילט מיט טרערן.

דער שוסטער מיט זיין ווייב זיינען אַוועקגעפאָרן קיין אַמעריקע. איך גלויב, אַז ער געפינט זיך צווישן די לעבעדיקע און וועט געוויס לייענען דעם יזכור־בוך. טאָ זאָל ער וויסן, אַז דאָס שרייבט שמעון יאַנקל אייזיק זלמנס, אַ בעקער. מיר האָבן געווויינט אין דעם דריטן הויז פון זיין שוויגער.

נאַוואַרעדקער בתי־מדרשים און קלויזן

דער נאַוואַרעדקער שול־הויף איז געווען אַ קיילעכדיקער. אין מיטן פלאַץ איז געשטאַנען דער בנין פון גרויסן בית־מדרש. אַרום אים האָבן זיך געפונען עטלעכע קלויזן, וועלכע האָבן געטראָגן פאַרשיידענע נעמען, לויט די פאַכן פון די מתפללים. דער הויפט־אַריינגאַנג אין שול־הויף איז געווען פון דער יידישער גאַס, בייַ דעם פלויט פון קאַטוי־לישן קלויסטער. אויסער דעם אַריינגאַנג האָבן פון דער יידישער גאַס געפירט אויך אַנדערע שמאָלע געסלעך צום שול־הויף.

נישט ווייט פון קלויסטער האָט געווינט ר׳ מאיר דער דיין ז״ל. אין נאַוואַרעדאָק איז געווען נאָך אַ דיין מיטן נאָמען ר׳ מרדכי הירש ז״ל, וועלכער האָט געווינט אויף וואליקער גאַס. צו אַ דין־תורה פלעגט מען רופן בייַדע דיינים. מיינע אַ שוועסטער, שרה־חנה, האָט חתונה געהאַט מיט ר׳ מאיר דעם דיינס אַן אייניקל, מיכל האָט ער געהייסן.

דאָס דריטע הויז אין זעלביקן געסל איז געווען מיין טאַטנס. דאָרט האָט זיך געפונען אונדזער ברויט־בעקעריי. אַ ביסל ווייטער איז געשטאַנען די שוסטערשע קלויז. דער בנין איז געווען אַ שמאָלער און אַ לאַנגער. דער אַריינגאַנג אין קלויז איז געווען דורך אַ לאַנגן, פינצטערן קאָרידאָר.

די מתפללים זיינען געווען בלויז שוסטערס. בין מנחה למעריב פלעגט אַ רבי לערנען מיט די מתפללים קיצור שולחן־ערוך. ערב אַ יום־טוב פלעגט ער לערנען מיט זיי די דינים פון יום־טוב.

קעגנאיבער רעכטס איז געווען אַ קלויז, וואָס האָט געטראָגן דעם נאָמען „מתעסקים״, ד. ה. חברא קדישא. דער גבאי פון דער קלויז איז געווען איינער פון דער משפחה קיוועלעוויטש, זייערער אַ זון איז דאָ אין ישראל.

דער שמש פון קלויז, וואָס האָט געהייסן מיכאל, האָט געהאַט דריי פרנסות: אַ שמש, אַ מלמד און אויסער דעם פלעגט ער זיך פאַרנעמען מיט באַקן רעטשענע קוגעלעך. פון דעם אַלעמען האָט ער קוים געהאַט חיונה.

בין מנחה למעריב פלעגט אַ רבי לערנען עין־יעקב מיט די מתפללים אין קלויז.

אַ ביסל ווייטער האָט זיך געפונען די קלויז מיטן נאָמען „חיי־אדם״. דאָס איז געווען אַ קליינע הילצערנע געביידע. דאָרט פלעגט בין מנחה למעריב אַ רבי לערנען מיט די מתפללים „חיי־אדם״.

עטוואָס רעכטס איז געשטאַנען די קלויז פון חברה טרעגער. דאָרט האָבן געדאַוונט די נושאי־מיטה פון חברה קדישא. דאָרט פלעגט אַ רבי לערנען בין מנחה למעריב „מנורת־המאור״ און אין די שבתים: „חובת־הלבבות״ פון רבינו בחיי.

עטוואָס לינקס פון דער קלויז פון חברה טרעגער, האָט זיך געפונען דאָס קוידאַנאָווער שטיבל. געווען דאָרט אַ חסיד מיטן נאָמען ר׳ הירש דאָברין ז״ל, וועלכער פלעגט ערב פסח זיך פאַרנעמען מיט באַקן שמורה־מצה, און דערפון האָט ער געלעבט אַ גאַנץ יאָר. מ׳קען זיך פאָרשטעלן וואָס פאַר אַן עושר ער איז געווען. אַ הויכער, דאַרער יידּ, מיט אַ לאַנגער שפיציקער באָרד, ער איז געווען אַ בן־תורה און אַ ירא־שמים.

דער גרויסער בית־מדרש איז געווען געבויט פון ציגל און האָט געהאַט פענצטער אין אַלע פיר זייטן. אינעווייניק איז די דיקע וועגט זיינען געשטאַנען אַלמערס מיט ספרים. צווישן גרויסע קאַלנע אויוונס פלעגן ווינטערצייט אָנווארעמען דעם בית־מדרש. נאָכן דאַוונען פלעגט מען דאָרט לערנען אַ בלאַט גמרא. די מתפללים פונעם בית־מדרש האָבן געהערט צו די אַנגעזעענסטע יידן פון שטאָט. דאָרט האָבן געדאַוונט ר׳ יונה און ר׳ משה פרומקעס ז״ל. צו די מתפללים האָבן אויך געהערט מיטגלידער פון די משפחות: ראַבינאָוויטש, קאַבאַק, הרכבי.

אין פאַליש פון בית־מדרש איז געווען אַ חדר, ווו עס האָבן געלערנט גרויסע בחורים. דער רבי איז געווען ר׳ משה.

אַ גרויסער למדן און תלמיד־חכם. איך האָב געהאַט די זכיה צו זיין איינער פון זיינע תלמידים.

שבת פלעג איך האָבן גרויס פאַרגעניגן צו שטיין און קוקן, ווי אונדזער רב, הגאון ר׳ יחיאל מיכל עפשטיין זצ״ל, דער מחבר פון „ערוך השולחן״, גייט פון בית־מדרש אָנגעטאַן שבתדיק, מיט אַ שיין שטריימל און אַטלאַסענער קאַפּאָטע, און אָנגעזעענע באַלעבאַטים, יידן מיט פּאַטריאַרכאַלישע פּנימער באַגלייטן אים פון ביידע זייטן ביז זיין הויז, וואָס האָט זיך געפונען אויף דער יידישער גאַס, קעגנאיבער דעם קאַטוילישן קלויסטער. לאַנגזאַם, טריט ביי טריט פלעגן זיי גיין, פירנדיק אַ ויכוח וועגן אַ שווערער סוגיא אין גמרא. דער רב האָט געהאַט דעם אויסזען פון אַ יידישן מלך, און מיין האַרץ פלעגט וואַקסן פאַר פרייד קוקנדיק אויף אים.

קעגנאיבער דעם בית־מדרש, האָט זיך געפונען די קאַלטע שול, אין וועלכער מ׳פלעגט דאַוונען בלויז שבת. אין דער שול פלעגט מען דאַרפן אַראָפּגיין אויף פיר טרעפּ, און דאַן פלעגט פאַרשטענדלעכער ווערן דער אויסדרוק: „ממעמקים קראתיך ד׳״. אויף אַ גרויסן טיש אין שול איז געשטאַנען אַ מעשענע חנוכה־מנורה. אין אַ ווינקל איז געווען אויס־געהאַקט אַ לאָך. דאָרט פלעגט ברענען אַ נר־תמיד פון בוימל.

אַרום דער קאַלטער שול פלעגן זיך שפּינען לעגענדעס. מ׳פלעגט זאָגן, אַז ביינאַכט דאַוונען דאָרטן מתים. מיר, קינדער, פלעגן מורא האָבן פאַרבייגיין די שול ביינאַכט. נטע דער שמש, ווען ער פלעגט דאַרפן פאַרטאָג אַריינגיין אין שול, פלעגט ער דריי מאָל אָנקלאַפּן אין טיר מיט אַ שטעקן און פלעגט אויסרופן: בר־מינן למנוחות! (מתים אין אייער רו אַריין!).

אין פּאָליש פון שול איז געווען אַ חדר מיטן נאָמען: שבעה קרואים, דאָס הייסט, אַז שבת צו דער תורה ווערן דאָרט אויפגערופן נאָר זיבן מענטשן.

פון ביידע זייטן שול זיינען געווען עזרות־נשים, ווו פרויען פלעגן אַלע שבת קומען דאַוונען.

צו דער שול איז געווען צוגעבויט אַ קליינער שמאָלער בנין — דאָרט האָט זיך געפונען די שניידערשע קלויז.

אין די ווינטער־נעכט, ווען ר׳ אברהם ידידיה ז״ל, אַ קליין, דאַר מענטשל, פלעגט אַרומגיין איבערן שטעטל און קלאַפּן אין די לאָדנס: „שטייט אויף לעבודת הבורא!״ — פלעגן די אויפגעשטאַנענע יידן, אין מיטן דער נאַכט, זאָגן תהילים אין דער שניידערשער קלויז. ס׳איז געווען אַן אַמתער תענוג. אין דרויסן איז אַ ביטערע קעלט, און דאָ זיצט מען אין דער ליכטיק, אין דער וואַרעם, און מ׳זאָגט געשמאַק אַ קאַפּיטל תהילים.

רעכטס פון דער שול־געביידע איז געווען אַ קליין הייזל. דאָרט האָט זיך געפונען די קצבישע קלויז. מיין ווייבס פאָטער, ר׳ אברהם ז״ל, אַ ייד אַ מופלג און ירא־שמים, פלעגט לערנען מיט די קצבים בין מנחה־למעריב משניות.

לינקס פון שול האָט זיך געפונען די טאָדרישע קלויז. איינער אַ ייד מיטן נאָמען טאָדרעס האָט פאַר זיין אייגן געלט געבויט די דאָזיקע קלויז. אין דער דאָזיקער קלויז זיינען די מתפללים געווען גרויסע לומדים, מתמידים און מופלגים אין תורה. ר׳ אבעלע דער פעל־הענדלער, פלעגט דאָרט זאָגן יעדן טאָג אַ שיעור. די גרעסטע לומדים פון נאַוואַרעדאָק פלעגן קומען הערן דעם שיעור. ער האָט געהאַט אַ קראָם אין די ראַד קראָמען. זיין סחורה איז באַשטאַנען פון דינע שטיקלעך לעדער, וואָס די פּויערים פלעגן קויפן צו מאַכן לאַפּטשעס. אויף אַ טישל אין געוועלב איז ביי אים געלעגן אַן עין־יעקב. ער פלעגט ריידן מיטן פּויער און אַריינקוקן אין עין־יעקב, כדי נישט מפסיק צו זיין אין לערנען תורה.

אויך אויסער אין שול־הויף, זיינען געווען נאָך קלויזן אין נאַוואַרעדאָק. אין דער שלאָס גאַס, שינעזיטשער גאַס, אויף זאלאטוכע, סוף וואליקער גאַס, און אַנדערע, ווו מ׳פלעגט דאַוונען, לערנען און זאָגן דברי־תורה.

עס זיינען אויך געווען מנינים אין פריוואַטע הייזער. ביי דער משפחה הרכבי, וועמענס הויז ס׳איז געשטאַנען אין מאַרק, איז געווען אַ באַזונדערע געביידע צום דאַוונען. דאָרט פלעגט זיין אַ מנין בלויז שבת.

ווי ס׳איז צו זען, האָבן די נאַוואַרעדקער יידן זיך גאַנץ פיין פאַרנומען מיט דאַוונען און לערנען תורה. פרנסה האָבן זיי געהאַט ווייניק, דערפאַר אבער האָט מען גענאָסן פון אַ סך רוחניות. דאָס האָט זיי פאַרשאַפט פיל תענוג און פול געמאַכט זייער לעבן.

פרייטיק נאָך דער שוויץ־באַד פלעגט מען זיך איבערטאָן אין די שבתדיקע בגדים און מיט פרייד באַגעגנען די מלכה שבת. אויף די טישן האָבן געבלאַנקט די ווייסע חלות און פלעשער וויין. און ווער עס האָט נישט געהאַט קיין חלות, פלעגט מאַכן קידוש איבער צוויי גאַנצע מצות. מ׳פלעגט פאַרגעסן די לויפעניש און האַוועניש פון דער גאַנצער וואָך. יעדער ייד איז געוואָרן אַ מלך. די אויסגעפּוצטע ווייב — אַ מלכה און די חנעוודיקע קינדערלעך — פּרינצן.

אַזוי האָט אויסגעזען נאַוואַרעדאָק ערב דעם גרויסן חורבן, וואָס האָט אָפּגעמעקט און אָפּגעווישט פון דער ערד טויזיטער יידישע קהילות און צווישן זיי די שיינע יידישע קהילה פון אונדזער הייס־געליבטע שטאָט נאַוואַרעדאָק.

יצחק גורביץ ז״ל

דער אינערונגען

א. הרב ר׳ נחמן געצאוו

אין מיין זכרון איז איינגעקריצט יענע שבת־צו־נאַכטן ווען איך האָב מיט שמחה הויך געהאַלטן די געפלאַכטענע גראָבע הבדלה־ליכט און מיין טאַטע ז״ל פלעגט אָנהויבן אויפן קול דעם ניגון „הנה אל ישועתי אבטח ולא אפחד״ און אי־בערהויפט פלעגט ער אָנדריקן אויפן „אבטח ולא אפחד״; נאַכהער פלעג איך מיט גרויס חשק טרינקען אַביסל הערצשע־ליבע־דבורהס ווייַן. די מאַמע פלעגט גלייך איינהייצן די בלויע קאַכל־אייוועלע; איך האָב ליב געהאַט צו באַקן קאַר־טאָפל און דער טאַטע פלעגט גלייך אָנהייבן שאַרן הייסע קוילן אין סאַמאָוואָר אַריין, נאָך דעם אַראָפגעצויגן דעם שטיוול פון רעכטן פוס און מיט דעם אויפבלאָזן דעם שיין אויסגעשייערטן בלישטשנדיקן ווי גאָלד סאַמאָוואָר. נאָך אי־דער דער סאַמאָוואָר איז פאַרטיק געווארן, פלעגן דאָס רוב אַרייַנקומען צווי יינגעלייט דעם טאַטנס חברים, וואָס איינער פון זיי איז שפעטער געווארן מיין רבי פון תנ״ך און דער צווייטער איז נאָך שפעטער געווארן מיין רבי אין ציוניזם — דאָס זענען געווען רבי יוסף גאָלדפיין און ר׳ נחמן געצאָוו. אָלע האָבן זיך געזעצט ביים טיש. די מאַמע האָט דערלאַנגט טיי, און דערווייל איז פאַרטיק געווארן מיינע קאַרטאָפל, וועלכע זענען געווען האַלב פאַרברענט, האַלב ניט דערבאַקן, אָבער זיי האָבן דאָך ביי מיר געהאַט דעם 7־טן חן און דעם בעסטן געשמאַק.

ביים טיש האָט זיך פאַרצויגן אַ לאַנגער שמועס וועגן איינעם אַ שלמה בן־אדרת און וועגן נאָך איינעם אַן אשר בן יחיאל; און ביידע, אי ר׳ נחמן געצאָוו אי ר׳ יוסף גאָלדפיין, האָבן זיך געהיצט און געקאָכט, גערעדט אויף גיך און מיט כעס און ס׳איז קאַנטיק געווען אַז ביידע זענען אויפנערעגט און שטאַרק בייַ געווען אויף דעם שלמה בן אדרת און אויף דעם אשר בן יחיאל, און מערקווירדיק מיין טאַטע ז״ל האָט זיך געהאַלטן צום גאַנצן ענין קאַלט און האָט אַריַינ־געשמייכלט אין זיין לאַנגער געדיכטער באָרד אַריין. טרינקט די טיי, האָט זיך די מאַמע אַריַינגעמישט — ס׳האָט ניט געהאָלפן. דער שמועס האָט זיך געצויגן שהען לאַנג ביז דער טאַטע האָט אַרויסגענומען פון אַלמער דעם שאַך־שפיל און האָט פאַרגעלייגט שפילן אַ שאַך. ר׳ יוסף גאָלדפיין פלעגט בלייבן מיטן שפילן שאַך, דוכט מיך אַ גאַנצע נאַכט, און ר׳ נחמן געצאָוו פלעגט נאָך זיצן אַביסל און אַוועקגיין.

מאַמע! ווער איז אָט דער שלמה בן אדרת? — כ׳ווייס ניט מיין קינד, ס׳מוז זיין אַ גרויסער רב אָדער אַ תנא, אָדער גאָר אַ מלאך, ניין! ס׳מוז זיין אַ שלעכטער מענטש, וואָס זיי זענען אויף אים אַזוי בייַז.

און לאַנגע יאָרן זענען אַוועק אין דעם אייביקן נצח. איך האָב זיך אויסגעוואַלגערט אין חדרים ביי מיינע רביים, געלערנט פאַר אַ קליין לעמפעלע, וואָס האָט אימער ערוי־כערט — נאַכהער אין דער גרויסער תלמוד־תורה ביי ר׳ זעליגן ז״ל, דורכגעגאַנגען אָלע כתות, אָט טאַקע אויף דעם אָרט, וואָס מיט לאַנגע יאָרן שפעטער האָבן בייַזוויליקע מענטשן אַוועקגעגזלט דעם בנין, אַראָפגעווארפן און אָפּגע־מעקט יעדע אָנדענקונג, פאַרווישט יעדן זכר פון אַלטער טראדיציע, וווּ גאַנצע דורות האָבן זיך אויסגעלעבט און טוי־זנטער קינדער האָבן זייער דערציאונג באַקומען... נאַכהער אין דער פרעמד אין ישיבות געוואַלגערט זיך און אַ היפש ביסל „טעג״ אויפגעגעסן — ערשט דאָן האָב איך זיך דערוווסט אַז ר׳ שלמה בן אדרת איז ניט קיין אַנדערער ווי דער רשב״א און ר׳ אשר בן יחיאל איז דער רא״ש; אָט די צוויי גאונים, וועלכע זענען געווען אייַנער פון דייטשלאַנד, דער צווייטער פון ספרד, וואָס פאַר אַ גרויסע און וויכטיקע ראָלע זיי האָבן געשפילט אין יידישן לעבן: אין מאַראַלישן, אין פאָליטישן און עקאָנאָמישן. און איך האָב אָנגעהויבן פאַרשטיין צוליב וועלכע טעמעס אונדזער ר׳ נחמן געצאָוו האָט זיך אַזוי געכעסט אַמאָל אין יענעם שבת־צו־נאַכט אין מיין פאַטערס הויז אין מיינע גאָר יונגע יאָרן...

יעצט צום ענין. ווער איז ער געווען אָט דער ר׳ נחמן געצאָוו? די נאַוואַרעדקער באַפעלקערונג האָט אים געקענט אַלס קרעמער, ווי אַלע קרעמער, וואָס פאַרקויפט טיי און צוקער אין אַ קליין קרעמל, אָבער די וואָס האָבן אים נענ־טער געקענט, האָבן געווסט, אַז ערשטנס איז ר׳ נחמן גע־צאָוו אַ פרומער, גאָטספאַרכטיקער ייד, וואָס היט אָפּ בדיוק אָלע מצוות פון אונדזער תורה, צווייטנס איז אונדזער ר׳ נחמן געווען קלאָר אין ש״ס און פוסקים. ער איז אויך געווען קלאָר אין דער גאַנצער אַלטער יידישער ליטעראַטור; ער איז אויך געווען אַ שפראַכן־קענער, איבערהויפט אין דער דייטשער ליטעראַטור — אויסער דעם ספר „על נהרות בבל״, וועלכן נחום סאָקאָלאָוו האָט געדרוקט אַלס פרס פאַר די לע־זער פון „הצפירה״ — איז ער געווען קלאָר אין דעם לעבן פון גאָר אַמאָליקע צייטן, איבערהויפט אין דער תקופה פון די תנאים ואמוראים. ער האָט געווסט אויסגעצייכנט קלאָר און איז אַריינגעדרונגען אין לעבן פון יעדן אייַנציקן תנא: אַנ־הייבנדיק פון שמעיה ואבטליון ביז רבינא ורב אשי, האָט ער געווסט און באַשריבן יעדן איינציקנס לעבן און ווירקונג אויפן פאָלק און האָט דאָס מיט דער גרעסטער פינקטלעכ־קייט באַשריבן אין זיין ספר „התנאים והעם״, וועלכער איז לייַדער געבליבן בכתב יד ניט געדרוקט. וועג דער ירושלימ־ער אוניווערזיטעט קריגט איצט אין דער האַנט אַזאַ כתב־יד ווי „התנאים והעם״ וואָלט מען דאָס אויפגעכאַפט ווי אַ אבן טוב און מען וואָלט דאָס גערן געדרוקט. ווער נאָך ווי איך

וויס יעצט ווי אָפצושאַצן די פערלען מיט וועלכע ר׳ נחמן האָט באַפוצט יעדן אייניציקן תנא און אמורא און געשעפט האָט ער אַלעס פון ריכטיקע קוועלן, פון אמתן מקור — פון תלמוד בבלי וירושלמי.

אין דער צייט פון פאָליטישן ציוניזם, וועו ד״ר הערצל איז דערשינען מיט זיין „מדינת היהודים״, האָט אונדזער גרויסער ניט פאַרגעסענער ר׳ נחמן געצאוט, זיך איבערגעגעבן מיט זיין גאַנצער, ברייטער נשמה צום ציוניזם. ר׳ נחמן האָט ניט געהאַט קיין גרויסן רעדנער טאַלאַנט, און דאָך איז ער ניט מיד געוואָרן יאָרנלאַנג ניט אויפהערנדיק צו אַגיטירן פאַרן ציוניזם. ער איז אָנפאַנגס אויסגעלאַכט געוואָרן פון זיינע חברים — די פרומע יידן אין טאָדרעס קלייזל — אָבער ניט קוקנדיק אויף דעם אַלעם, איז דאָך געצאוט געוואָרן דער ראש המדברים. ער איז אַרויסגעטראָטן אין אַלע בתי־מדרשים און זיינע רייד זענען געוועו וואָגיק, דורכגעזאָפט מיט דער יידישער געשיכטע, מיט יידישע בלוט און טרערן פון יעדער עפאָכע, און סוף כל סוף דערוואָרבן אַ גרויסן קרייז פאַרערער — און גראָד צווישן די פרומע — ווער רעדט פון די יוגנט, זי האָט זיך אַרום אים געזאַמלט און געקלאַמערט, האָבן אים ליב געקראָגן און פאַרגעטערט.

ר׳ נחמן איז געוואָרן אויס ר׳ נחמן געצאוט און האָט זיך פאַרוואַנדלט אין אַ שטיק ציוניזם — ער איז געוואָרן אַ קנין פון פאַלק. און די פעסטונג, דער אָרט וווּ מען פלעגט זיך פאַרזאַמלען יעדן שבת צו הערן ר׳ נחמן׳ס דרשות, איז געוואָרן די תלמוד־תורה, וועלכע האָט געגעבן די נאַוואַרעדקער יוגנט שיינע אידעאַלן און ליכטיקע פערספעקטיוון. ער האָט זיי געעפנט די אויגן, האָט זיי געגעבן שטאָלץ און מוט, אַז מען האָט גאָר אַנדערש אָנגעהויבן קוקן אויף זיך. ניט נאָר מיט דרשות אַליין האָט ער זיך פאַרנומען. ער איז געוען דער ערשטער, וואָס איז געגאַנגען פאַרקויפן די אַקציעס פון יידישן קאָלאָניאַל־באַנק, דער אַזוי־גערופענער (אוצר התישבות היהודים בא״י), וואָס איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַן אייגפאַכן רייכן באַנק מיטן נאָמען: „אַנגלאָ פאַלעסטינע באַנק״ (וועגן דעם — אַן אַנדערש מאָל).

און מערקווירדיק, ר׳ נחמן האָט געפֿינען צענוג צייט צום לערנען, געווען אַ גרויסער מתמיד מיט אַ גוטן קאָפּ, פלעגט אויך לעזן די נייעסטע ליטעראַטור פון פֿעמדע שפראַכן: ווי רוסיש, דייטש. ער האָט זייער ליב געהאַט פילאָזאָפיע און פלעגט פאַרגעטערן דעם רמב״ם; פלעגט לערנען דעם „יד החזקה״ פלייסיק, און אין דער פרייער צייט טיף אַריינקוקן אין „מורה נבוכים״; אויך האָט ער זייער ליב געהאַט די „תיבונים״: ווי יהודה אבן־תיבון און נאַכהער שמואל אבן־תיבון און משה אבן־תיבון.

איך געדענק אַמאָל אַ זומערדיקן טאָג: ס׳גייט אַריין ר׳ נחמן צו אונדז אין קראָם, קויפט פאַר אַ גראָשן טינט און זאָגט צו מיר, האָסט צייט? קום אַ ווייל אין סלאָנימער גאַס, אָט אַזוי זיך אַביסל אַ שמועס טון. מיר זענען אַוועק וויט הינטערן שטאָט און ר׳ נחמן רעדט ועעגן יהודה אבן תיבון מיט עקסטאַז; וואָס וואָלטן מיר געוועו אַן די מעתיקים, אַן די איבערזעצער — אַן די מתרגמים? ווער וואָלט אונדז איבערגעזעצט פון אַראַביש דעם טייערן ספר „חובת הלבבות״ לרבנו בחיי? ווער וואָלט אונדז איבערזעצט דעם „ספר המוסר״ און „מבחר הפנינים״ לרבי שלמה אבן גבירול? דעם „ספר הכוזרי״ פון רבי יהודה הלוי? און ווער וואָלט איבערזעצט דער „ספר הרקמה״ לאיבן גאַנאַח? און ועל כולם, ווער וואָלט איבערזעצט דעם ספר „האמונות והדעות״ לרבי סעדיה גאון? זיי, די איבערזעצער, די תיבונים, האָבן אונדז אַריינגעפירט אין אַ שיינער וועלט, אין אַ וועלט פון רוחניות און אַ דאַנק זיי האָבן מיר דעם פאַרגעניגן אַריינצוקוקן און אַריינצוטראַכטן, אָט אין די טייערע ספרים דורך זייער העברעישן איבערזעצן. — אמת, די העברעיש איז אַ ביסל אַ געשדיקטע, אָבער דאָך קען מען פאָרט גוט פאַרשטיין.

נאָך דעם שמועס, האָב איך טיף קענען געלערנט דעם זעלטענעם מענטשן און איך פלעג שוין אַליין זוכן די געלעגנהייט אַ ביסל זיך דורכשמועסן מיט ר׳ נחמנען. דאָס האָט מיר פיל געגעבן, איך האָב פון אים אַ סך געלערנט. און אויסער אַלעס, איז דער מענטש געוועו אַ בעל מדות טובות. האָט ליב געהאַט מודה זיין אויפן אמת. איך געדענק אַ קליינעם עפיזאָד, דאָס איז געוועו וועו נאַוואַרעדאָק האָט גענרמען דעם טאוריגער רב ז״ל, און כידוע איז ר׳ נחמן געוועו זיין גרעסטער געגנער, נאָר אַז דער טאוריגער רב האָט געאַלטן זיין ערשטע דרשה, וועלכע איז געבליבן ביי אַלע זיינע אָנהענגער אין זכרון — דאָס איז די מעשה בשני כהנים — האָט מיר ר׳ נחמן געזאָגט בעת מעשה, איך מוז מודה זיין, אַז ס׳איז מתוק מדבש. ער פלעגט זיך אָפט באַקלאָגן און זאָגן, וואָס האָט מען פון מיר געמאַכט אַ קליין קרעמערל? מען האָט מיך אויף אייביק צוגעבונדן צו די טיי און צוקער — ניט אויף דעם בין איך באַשאַפן געוואָרן ....

איך, אַלס געבוירענער נאַוואַרעדקער, קען ניט אָנווייזן אויף נאָך איינעם צו וועלכן איך זאָל אים קענען פאַרגלייכן. אין זיין נשמה האָבן זיך באַגעגנט תורה און יראת שמים. השכלה און פילאָזאָפיע און האָבן צוזאַמען געשטימט; איינס האָט ניט קאַליע געמאַכט די צווייטע. — אָט זיצנדיק, דאָ אין מיין הויז אין תל־אביב און שרייבנדיק דעם אַרטיקל, זע איך אים גייענדיק מיטן טלית און תפילין אין טאָדרעסעס קלייזל אַריין.

ב. די שניידערשע קלויז

(פון דער סעריע „אַלט נאַוואַרעדאָק")

וואָס עפּעס די שניידערשע קלייזל? איז דען ווייניק אנדערע קלויזן און בתי מדרשים פאַראַן אין נאַוואַרעדאָק? — טאַקע ניין!

די שניידערשע קלייזל, אָדער ווי מ׳האָט עס גערופן אין די פריערדיקע יאָרן „אויפן שטיבל" האָט אַ גאַנץ באַזונדער פאַרגאַנגענהייט. האָט מען געפרעגט אַ יונגנמאַן: „ווו דאַוונסטו? אָדער ווו לערנסטו?" איז ביי אים געווען אַ כבוד צו ענטפערן: „אויפן שטיבל". אגב, איז מיר ליב צו טראַכטן דוקא וועגן דער קלייזעלע, וועלכע איז געווען די וויגעלע פון מיין קינדהייט און יוגנט, און אָט דאָ, אין דער קליינער קלייזעלע, האָבן געלעבט און זיך אויסגעלעבט גאַנצע דורות טיפן און זעלטנהייטן. כ׳וועל זיך דאָ ניט אָפּ־שטעלן אויף יעדערן באַזונדער, כ׳וועל זיך באַמיען צו כולל זיין אַלעמען צוזאַמען.

ס׳טרעפט גאַנץ אָפט ווען איך גיי אין אָוונט איבער די תל־אביבער הויפּטגאַסן, ווו עס לייכט, שיינט און שימערירט אין די אויגן די גרויסע שיינע וויטרינעס מיט די העל באַ־לויכטענע שוי־פענצטער, עס לויפן מיט אימפּעט פולע אוי־טאָס אַהין און צוריק, גרויסע מאַסן יוגנטלעכע שפּאַצירן, עס קלינגט אין די אויערן אָן אַ שיעור שפּראַכן פון די צענדלי־קער טויזנטער נייע עולים, וואָס קומען אָן אין לאַנד. פון די כלערליי פאַרשידענע סטילן געבויטע הייזער מיט די גרויסע אָפענע באַלקאָנען און טעראַסן הערט איר אַ זינגען און אַ שאַלן פון אַלע ראַדיאָ־סטאַציעס פון גאָר דער וועלט, — און אין דעם טומל און געפילדער, אין דעם קאָכעדיקן לעבן־קעסל פון תל־אביב פאַרמאַך איך אָפט די אויגן אין עס דרינגען מיר אין זכרון בילדער פון עבר, בילדער פון מיין קליין שטעטעלע און קליין קלייזעלע און איך זע פאַר מיינע אויגן אַ פרייטיק צו נאַכט. ווינטער, די גאַסן איינגעהילט אין שניי און פראָסט. צוויי אַזייגער ביינאַכט. אַלעס איז כמעט ווי אויסגעשטאָרבן, נאָר איין מענטש, אַן אלטיטשקער יידעלע ווערט ניט מיד פון צו גיין און טאָפּטשען אין טיפן שניי. איינגעוויקלט אין זיין פעלץ און וואליקעס גייט דער אַלטער אברהם ידידיה, דער שניידער, און זינגט אויף זיין הילכיקן קוויטשיקן קולכל. די גאַס איז פּוסט, זיין שטים הערט זיך וואָס ווייטער, שטאַרקער און שטאַרקער, זי דרינגט אַריין אין די יידישע הייזער, אין די יידישע הערצער און נשמות, קליינע קינדער כאַפּן זיך אויף און וועקן די עלטערן:

— „טאַטע! מאַמע! הערט נאָר, דער יידעלע זינגט שוין".

— שטייט אויף! שטייט אויף לעבודת הבורא" — —

מיין טאַטע גיסט אָפּ נעגלוואַסער, טוט מיר אָן וואַרעם און נעמט מיר „אין שטיבל" צו תהילים.

יאַנקל דער שמש האָט פרייטיק גוט אָנגעהייצט דעם האַלב צעבראָכענעם בלאָען־קאַכל־אויוון מיט דער לאנגער פון ציגל געבויטער לעזייקע, וואָס האָט געדינט פאַר אַ מעריב באַנק. אַז מיר זענען געקומען אין קלייזל, איז שוין דער אויוון מיט די לעזייקע געווען באַזעצט. ביים אויוון זענען געזעסן: דער אַלטער בערל נאָטקעס, אַ ייד אין די ניינציקער, מיט רויטע אויגן, אָן ברעמען, אַריינגעקוקט אין תהילים אָן ברילן, לעבן אים טוביה דער שניידער, העשל, הערשל, שמעון און אַנדערע.

אויפן לעזייקע איז געזעסן יאַנקל יאָסל דער שמש מיט זיינע צוויי זין, דער עלטערער איטשקע און דער יונגערער, מיט די צעקרימטע פינגער, משהקע. לעבן זיי איז געזעסן טרייטל דער סופר מיט זיינע דריי בנים טוביה, לייבע און אהרון. אַלע האָבן געכאַפּט אַ קליינעם שמועס. אין עטלעכע מינוט אַרום איז די קלייזל געוואָרן געפּאַקט פון אַ גרויסן פאַרשידנאַרטיקן עולם. די לאָמפּן האָבן גערויכערט, קיין אָרט צו זיצן איז ניט געווען, נאָר ווער קוקט עס אויף אַזעל־כע קלייניקייטן. אַהרון מאָטקע דער קירזשנער האָט אַ פּאַטש געטאָן אויפן בימה און בערעלע קעטקעס, א ייד אין די מיטעלע יאָרן, אַ נידעריקער מיט אַ געדיכטער שוואַרצע באָרד איז צוגעגאַנגען צום בימה און אויף אויסנווייניק, מיט האַרץ און אויפן קול גענומען זאָגן אשרי האיש... און דער גרויסער עולם נאָך אים, פּסוק נאָך פּסוק, מיט עקסטאַז, איי־נער שרייט איבער דעם צווייטן.

און אַזוי זאָגט ער כסדר, פּסוק נאָך פּסוק, קאַפּיטל נאָך קאַפּיטל, האַקט גרייזן אויף וואָס די וועלט שטייט, אַבי די כוונה איז אַ גוטע. נאָר, אַז עס קומט צום קאַפּיטל י״ז מוזן מיר יונגוואַרג ניט ווילנדיק אַ שמייכל טאָן ווי בערל זעצט דעם פּסוק: מלפניך משפּטי — יצא עיניך — תחזינה מישרים. און אַז איך פרעג דעם טאַטן פאַר וואָס זאָגט בערל אויסוויי־ניק? ענטפערט מיר דער טאַטע, אַז אויסווייניק זאָגט ער בעסער ווי אינווייניק, און נישקשה, זאָגט דער טאַטע, בערל איז אַ וווילער ייד זאָל ער זאָגן ווי ער זאָגט.

און אזוי פלעגט מען יעדן פרייטיק צו נאַכט מוזן דורכ־מאַכן דעם לאַנגן וועג פון אשרי האיש ביז כל הנשמה תהלל יה — נאָכדעם גיין אַ היים טרינקען טיי מיט רויטע מילך און גראָבער פּלויקע און צוריק אין קלייזל דאַוונען.

ביים דאַוונען האָט די קלייזל געהאַט גאָר אַן אַנדער פנים. אמת, קיין אָרט אויף זיצן איז נאָך אַלץ ניט געווען, אָבער די לאָמפּן האָבן ניט גערויכערט און די ענגשאַפט איז ניט געווען אַזוי גרויס. ווי לעבעדיקע שטייען זיי פאַר מיינע אויגן אָט די אַלע מתפללים, די טייערע יידן פון דער קליין קלייזעלע דעם גאַנצן מזרח באַזעצט. אָט שטייט ר׳ שעפּסל זעליגס, אַ ייד אַ גרויסער למדן, אביסל אַ מגושמ־דיקער, אַ ברייטבייניקער מיט לאַנגע האָר אויף די אויבער־שטע ברעמען, אַז זיי האָבן אַזש פאַרדעקט די גאַנצע אויגן. כ׳געדענק, אַז נאָכן דאַוונען פלעגט מיין טאַטע פאַרבעטן ר׳ שעפּסלען אויף קידוש און אַריינשיטן אַ האַלבע גלעזל פעפער אין בראָנפן, אַזוי האָט ער ליב געהאַט. ער פלעגט לויבן אין טאָג אַריין מיין מאַמעס קיכל מיטן צימעס, און

מיין מאַמע פלעגט יעדן שבת זאָגן דעם זעלבן פזמון נאָך זיין אַוועקגיין:

— כ׳האָב געהאַט די גרעסטע זכיה, אַז ער איז געזעסן ביי אונדזער טיש.

ר׳ יעקב מאיר צירעס, אַ ייד אַ תלמיד חכם און טאַקע אַ חכם, מיין טאַטע ר׳ אשר קאָפּלס ז״ל, מיין טייערער רבי ר׳ יוסף גאַלדפיין, וואָס האָט זיך גערופן יאָסל לייבקע וואַ־גערס, ר׳ שלום חיים בערלס, ר׳ מלך סקאקון, הערשל דער בלעכער, שניאור דער פאַרבער, העשל אברהם איטשעס, איטשע פורקלס מיט זיינע זין אברהם בער און עקיבא, יאָשע קירזשנער און די שטענדיקע חזנים ווייסל דער בעל־שחרית און מאשע חנניה׳עס דער בעל מוסף, דער שטענדיקער גבאי אהרון מאָטקע דער קירזשנער און דער שטענדיקער אָפּאָזי־ציאָנער משה יאָנקל קירזשנער און נאָך טייערע יידן, וואָס האָבן מיט אַזאַ חשק געדאַוונט. ווער האָט געקוקט אויף די יינגע שנעקעס ווי דוד שמערקאָוויטש, יהודה ליטווין, יודל אליהו ווילענסקי, אָדער די גאָר יינגערע ווי שמערל קיזנער, אַלטער יאשא חנניה׳עס, דוב מאלטשאדסקי און איך דער שרייבער פון די שורות.

איך רעכן דאָ אויס אַ סך נעמען פון מתפללים צוליב נאָך אַ טעם, ווייל אויסער דעם וואָס די אויבנדערמאָנטע זע־נען געווען שטענדיקע מתפללים פון קלייזל, זענען זיי נאָך געווען אַלע פאַרבונדן אין אַ חברא, וואָס האָט געהייסן „תומכי ידידים״ און האָט עקזיסטירט פון 50—60 יאָר. איך בין מסופק צי אַ גרויסער טייל נאַוואַרעדקער יידן ווייסן, אַז אַזאַ חברה האָט ווען עס איז עקזיסטירט. די אויפגאַבן פון דער חברה איז געווען צו העלפן שטילערהייט מיט קליי־נע אונטערשטיצונגען בכבודיקע נויטבאַדערפטיקע.

איך וועל זיך איצט גענוי ניט אָפּשטעלן אויף דער דאָ־זיקער חברה, איך וויל בלויז דערמאָנען די אַלגעמיינע פאַר־זאַמלונגען פון דער חברה, וואָס פלעגט פאָרקומען יאָר־יער־לעך אין אַ באַשטימטן טאָג — פרשת בשלח. די חברה, איז אַזוי באַליבט געווען ביי אירע מיטגלידער, אַז שבת פרשה ויחי ביי מפטיר, ווען מען פלעגט אויסרופן חזק ונתחזק, פלעגט שניאור דער פאַרבער זאָגן:

— אַ דאַנק גאָט, עס שמעקט שוין מיט פרשה בשלח.

אַז עס פלעגט קומען דער געוווּנטשענער שבת בשלח, פלעגן אַלע מיטגלידער מוזן קומען דאַווענען אין שטיבל. יע־דער פלעגט באַקומען אַן עליה און אַז יאַשע קירזשנער פלעגט עולה לתורה זיין און מאַכן די ברכה „אשר בחר בחר בחר בנו״, דאָס וואָרט בחר דריי מאָל — און אַ פנים אַנדערש איז עס ביי אים ניט געגאַנגען — פלעגן מיר יינגלעך אויסברעכן אין אַ געלעכטער, און ניט איינמאָל האָב איך געכאַפּט פּעטש פון טאַטן פאַרן אָפּלאַכן פון אַן אַלטן יידן, וואָס זאָגט גרייזן.

נאָכן דאוונען, איז געווען ביי אונדז אין שטוב יאָרנלאַנג דער קידוש פון דער חברה, מיט די גרויסע שטיקער שוואַרצע לעקעך, וואָס מיר יינגלעך האָבן באַקומען צוויי מאָל אַ יאָר, פרשה בשלח פון חברה „תומכי ידידים״ און פרשה נשא פון חברה תהילים פון שלום יונהן און אהרון מאָטקען. נאָר די אמתע אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג, איז געווען שבת־צו־נאַכט. אויפן טיש איז געווען אויסגעשטעלט לייכטער מיט ליכט און אַ גרויסער קהלהשער פּעקל סטאמבולער טאַבאַק מיט אַ בי־כעלע פּאַפּיראָסן פּאַפּיר, און יעדערער האָט געהאַט דאָס רעכט צו דרייען גראָבע ציגאַרעטן וויפל דאָס האַרץ האָט גע־גלוסט. ס׳איז אויך געווען פאַר אַלעמען טיי און גאַנצע קאָשי־קעס עפּל, וואָס יאַנקל יאָסל דער שמש האָט עס אַלץ אויפ־געפּאַסט.

דער שטענדיקער סעקרעטאַר, בוכהאַלטער, און באַריכט־געבער, איז געווען טרייטל דער סופר. ער פלעגט איבער־לייענען די הכנסה און הוצאה. נאָר וועמען מ׳האָט געשטיצט פלעגט ער ניט לייענען, דאָס איז געווען אַ סוד פון דער פאַרוואַלטונג, וועלכע פלעגט אויסגעקליבן ווערן דורך אַ יאָר האָט די אָפּאָזיציע געשטורעמט. אין אָפּאָזיציע זענען קלפי. נאָכן באַריכט, ווי די מאָדע איז, דעבאַטן, און יעדן שטענדיק געווען: משה יאַנקל קירזשנער, חנן לייבאָוויטש און יהושוע דער שוסטער. די טראָיקע האָט אַלע מאָל געשריען איין זאַך, אַז דער סעקרעטאַר זאָל פאָרלייענען וועמען מען שטיצט און זיי פלעגן קיינמאָל ניט אויספירן און קיינמאָל ניט וויסן סיידן זיי זענען אויסגעוויילט געוואָרן אין דער פאַרוואַלטונג דורך דער קלפי. ביז 12 אַזייגער ביינאַכט האָט מען זיך גע־טומלט ביז וואַנעט מ׳איז דורכגעקומען מיט דער אָפּאָזיציע און אַלע האָבן געוווּנטשן צו דערלעבן איבער אַ יאָר בשלח, עס זאָל בלייבן די גאַנצע געלט אין קאַסע, קיינער זאָל קיין שטיצע ניט דאַרפן.

ווען איז די חברה בטל געוואָרן? וואַרשיינלעך אין דער צייט פון דער וועלט־מלחמה. ווו זענען געבליבן די ביכער און דער אַרכיוו פון דער חברה? — ווייס איך ניט. איך גלויב אַז גענוי וועגן דעם דאַרפן וויסן די נאַוואַרעדקער איינוואוינער ה׳ דוד שמערקאָוויטש און ה׳ יודל אליהו ווילענסקי.

*

אין גערויש און ווירוואַר פון ניי געשאַפענעם לעבן אויפן ברעג פון מיטללענדישן ים טויכן אויף זכרונות פון אַמאָל, פון צייטן וועלכע וועלן זיך קיינמאָל ניט אומקערן, פון צייטן אָבער וועלכע האָבן אַמאָל עקזיסטירט אויף דער ווייטער נאַוואַרעדקער ערד ווו פאַרשוווּנדענע דורות פון עלטערן און זיידעס האָבן געלעבט, זיך אויסגעלעבט, גע־דאגהט און געפרייט זיך, געוויינט און געזונגען — אין ווייטן אַמאָל. — — —

ג. א פארשטערטע סדר־נאכט

דאָס, וואָס איך וויל אייך דאָ דערציילן איז ניט לאַנג געשען, סך־הכל מיט 35 יאָר צוריק, אין יאָר תר״ס וועט אין ר׳ יוזלס ישיבה האָבן נאָך געלערנט דורכויס יונגעלייט דאָס בעסטע און שענסטע פון די ישיבות קאָוונע און סלאָבאָדקע, אמתע תלמידי־חכמים, פון זיי פיל גרויסע לומדים, מוסמכים און גדולי תורה. פיל מתמידים, וואָס גאַנצע נעכט פלעגן זייערע שטימען קלינגען אין גרויסן בית־המדרש און אויפן גאַנצן שול־הויף. די נאָוואָרעדקער באַפעלקערונג האָט זיך באַצויגן צו די דאָזיקע יונגעלייט מיט דער גרעסטער פריינדלעכקייט און רעספעקט, איבערהויפט די פרויען, זיי פלעגן געבן עסן די יונגעלייט פון דאָס שענסטע און בעסטע און ניט וועלנדיק מבזה זיין די ישיבה לייט זיי זאָלן קומען צו זיי אַהיים עסן דעם „טאָג״ פלעגן די פרויען אַוועקטראָגן די יונגעלייט דאָס עסן אויף זייערע היימען.

איך געדענק איינעם מיטן נאָמען ר׳ יוסף, אַ יונגערמאַן פון גאַליציע, הויך געוואַקסן מיט אַ קיילעכיק־ליכטיק געזיכט, מיט אַ שוואַרץ בערדל אין זייער אַ בחנטער, געקענט גוט לערנען און האָט טיף פאַרשטאַנען וואָס ער לערנט. געווען אַ בקי אין דריי סדרים גמרא, געהאַט אַ גוטע קאָפּ און דערצו נאָך אַ גרויסער מתמיד. ער איז אויך געווען ניט קיין נאַרישער און מיט אים איז געווען אַ פאַרגעניגן צו רעדן אין לערנען. זיין טיפקייט און שאַרפזיניקייט פלעגט מיר באַצויבערן און איך האָב אים קענען געלערנט ביי מיין שוועסטער אין הויז וווּ ער איז געווען, ווי מ׳פלעגט עס אָמאָל רופן, סטאַנציע. אויסגעהאַלטן האָבן אים די שכנים פון אַרום. אַזוי געדענק איך פלעגט מיין מאַמע ע״ה ברענגען דאָס טעפּעלע זונטיק, מיין שוויגער — מאַנטיק און צביה ישראל דעם ווילנערס — דינסטיק. אַז צביה ישראלס פלעגט ברענגען דאָס טעפּעלע און אַריינשטעלן אין אויוון עס זאָל זיך חלילה ניט אָפּקילן ביז ר׳ יוסף וועט קומען עסן, האָט דער ריח פאַרשמעקט איבערן גאַנצן שטוב.

איינמאָל אַ דינסטיק איך קום אַריין אַ ביסל שמועסן צו ר׳ יוספן, איך האָב אים געטראָפן ביים עסן.— מיט פיל אָפּעטיט— זאָג איך. אַ יישר כוח — ענטפערט ער. ווי שמעקט אייך דאָס עסן פרעג איך, — זייער גוט, ס׳איז אַלעס אין בעסטן אָרדנונג. דאָס איז, זאָג איך. אַזוי געשמאַק, ווייל אַ שיין ווייב האָט עס געקאָכט. דעם יונגנמאַנס פנים האָט זיך פאַרענדערט און ס׳איז קאָנטיק געווען, אַז ער איז אין כעס געוואָרן. איך קען דאָך איר ניט, איך ווייס דאָך ניט ווער עס ברענגט מיר דאָס עסן. אָט דאָס איז די מעשה, זאָג איך, ווען איר וואָלט יאָ וויסן ווער ס׳ברענגט אייך, וואָלט איר פון עסן נאָך מער הנאה געהאַט. דעם יונגנמאַנס פנים האָט זיך אין גאַנצן פאַרפינצטערט, ער האָט אויף מיר בייז געקוקט, נאָר ס׳איז קענטיק געווען, אַז ער וואָגט מיר ניט אָנצוזידלען פאַר מיינע לצנות און ער האָט אָפּגעוועדט אונדזער געשפּרעך אין אַן אַנדער ריכטונג.

שבת האָט ר׳ יוסף געגעסן בייַם גביר פון שטעטל, בייַ ר׳ הירשל שמעון איזראָעליט ע״ה. קומענדיק אַהיים פלעגט ר׳ יוסף זאָגן: דוכט זיך אַ גאַנץ פשוטער ייִד דער הירשל שמעון אָן סאָראַ פריינדלעכקייט ער קען אַרויסווייזן צו מענטשן, איך פיל זיך דאָרטן זייער גוט אָן איך בין ניט ווערט דעם כבוד, וואָס ער גיט מיר. איין חסרון האָט געהאַט דער דאָזיקער ר׳ יוסף: ער איז געווען שוין צופיל פרום, זיין אומנאָרמאַלע פרומקייט האָט געקענט דערפירן צו די ווילדסטע קוריאָזן און וועגן אַזאַ קוריאָז וויל איך דאָ דערציילן.

ס׳איז געווען אַ פאָר וואָכן פאַר פסח און אין יענע צייטן צוויי וואָכן פאַר פסח, איז שוין אין אַלע נאָוואָרעדקער הייזער דער פּסח געווען גוט קאָנטיק: מען האָט געוואָשן, געקראַצט און גע־שייערט די טישן, די בענקלעך, די קיך און די כלים מיט וואַסער, די פרויען זיינען געווען פאַרטאַראַמט און אַרבעט איז געווען איבערן האַלדז. ביי מיין שוויגער אין הויז, איז מען אַ גאַנצע וואָך פאַר פּסח געגאַנגען אויף פאַלאווינעס, שטרוי און ראָגאָזשעס, די בענק און די טישן זיינען געשטאַנען אין הויף, געגעסן האָט מען ערגעץ אין אַ קלייןווינקל אויפן הויף. מיין שוועסטער ע״ה, פלעגט אַרומגיין אַ ברוגזער, בורטשען און טענהן: וווּ האָבן די ווייבער געמומען אַזאַ שולחן־ערוך? מיין שוויגער איז אָבער געווען זייער אַ פרומע — אַפילו מיטן נאָמען פרומע — און ניט קוקנדיק אויפן שוועסטער בורטשען איז יעדער זאָך צען מאָל געשייערט געוואָרן. אַז ס׳איז געקומען צום כשר׳ן דעם אויוון איז פלוצים אויסגעוואָקסן ר׳ יוסף פרוש און זאָגט צו דער שוויגער מען זאָל אים לאָזן כשרן דעם קוימען, אויך... צו אַזאַ מין פרומקייט, אַז מען זאָל דאָרפן כשרן דעם קוימען, איז נאָך מיין שוויגער אויך ניט דערגאַנגען און זי איז געווען זייער טשיקאַווע צו זען ווי אַזוי מען כשרט אַ קוימען. ר׳ יוסף האָט עס געמאַכט גאַנץ פשוט: געבראַכט אַ גרויסן קויל שטרי, אַריינגעשפּאַרט פעסט אין קוימען, אונטער־געצונדן און שיעור ניט פאַרברענט דאָס גאַנצע הייזל, אָבער דער קוימען איז דערפאַר געכשרט געוואָרן אויפן בעסטן אופן. אַז דער שווער האָט זיך דערוווּסט פון דער מעשה, איז געווען אַ סקאַנדאַל, ער האָט זיך געקאָכט אויף ר׳ יוספן און געטענהט: „אין וועלכן שולחן־ערוך האָט איר עס געלערנט אַזוי? איר וועט דאָך זיין אַ רב אין אַ שטאָט וועט מען דאָך אויסגעריסן און אויסגעפּליקט ווערן פון אַזעלכע נאַרישע חומרות און ווילדע מנהגים״. ר׳ יוסף פרוש האָט גאָרניט געענטפערט, ער האָט גוטמוטיק געשמייכלט, ווי איינער זאָגט, איך האָב שוין דאָס מיניקע אָפּגעטאָן און ס׳איז פאַרפאַלן.

בייַ הירשל שמעונען ע״ה אין שטוב איז פון פורים ביז פּסח געווען אַ צענפאַכיקע אַרבעט. קיין אַכט־שעהדיקער אַר־בעטס־טאָג איז נאָך אין יענע צייטן ניט געווען. אַ גאַנץ יאָר האָבן די מיידלעך געאַרבעט ביז 12 ביינאַכט און שרה אסתר ע״ה האָט שוין געקענט גוט אַכטונג געבן, אַז מען זאָל פעסט אַרבעטן. פון פורים ביז פּסח אָבער האָט מען געאַרבעט גאַנצע נעכט, פשוט אָן אָפרו. שרה אסתר האָט דעמאָלט געהאַט אַ דאָפּלטע אַרבעט; אי אַכטונג געבן אויף די מיידלעך אין מייסטערסקאַיע, אַז זיי זאָלן חלילה ניט כאַפּן אַ דרעמל — אי אַריינברענגען דעם פּסח, אין קיך און אין שטוב. די גויע, די יידישע דינסט־מיידל האָבן קיין האַניק ניט געלעקט, ווייל ביי

הירשל שמעונען אין שטוב האָט דער פסח געמוזט זיין מיט אַלע פּיטשעווקעס.

דערלעבט דעם טאָג פון ערב פּסח, ר׳ יוסף פּרוש האָט געמאַכט די הכנות, געגאַנגען אין מרחץ אַ האַלב הונגעריקער, ניט קיין חמץ ניט קיין מצה, ניט טעפּעלע פון וועלכע ס׳איז בעל־הבית׳טע, עפּעס אַזוי ווי אַלע וואָלטן, אָן אים אין דעם טאָג פאַרגעסן. מיין שוויגער טראָגט אים צו אַ טעלער קאַשע־בולבע פאַרמישט מיט גריבענעס, ר׳ יוסף האָט עס געגעסן אָן חשק, פאַרטראַכטערהייט, ער זאָגט צו מיר: „איר ווייסט, דער ערב פּסח לאַנגווייליקט מיך זייער״.

קוים דערלעבט פאַרנאַכט, אַוועק אין שול און די שטימונג איז געווארן אַ פריילעכערע, קומענדיק פון שול מיט הירשל שמעונען צום סדר האָט זיך שוין ר׳ יוסף גאָר גוט געפילט. דער גרויסער טיש איז געווען גרויסאַרטיק סערווירט, מיטן גרויסן הענגלאָמפּ, מיט די גרויסע בענטשליכט, מיט די גרויסע הסב־בעטן, מיטן גאַנצן קנאַק און טראַדיציאָנעלן מנהג. אַלע האָבן זיך אויסגעזעצט ביים טיש און אויסגעהערט דעם קידוש פון בעל־הבית און פון ר׳ יוסף פּרוש, דער יונגסטער זון האָט געפּערגט די קשיות און אַז מען האָט אָנגעהויבן זאָגן די הגדה, באַלד ביי די ערשטע פּסוקים פון עבדים היינו — איז הירשל שמעון אייגעדרימלט געווארן און שרה אסתר אויך. ר׳ יוסף פּרוש זאָגנדיק געשמאַק די הגדה האָט עס פון אָנפאַנג ניט באַמערקט, אָבער דערהערנדיק דעם ערשטן כראָפּען פון די פאַרהאָרוועטע, פון וואָכן לאַנג ניט אויסגעשלאָפענע מענטשן, איז אים געווארן זויער אויפן האַרצן, ער האָט אָנגעהויבן צו זאָגן די הגדה אויפן הויכן קול טאָמער וועלן זיי זיך אויפכאַפן פון זיסן שלאָף, אָבער וואָס העכער און בעגייסטערטער ר׳ יוסף האָט געזאָגט די הגדה אַלץ שטאַרקער זיינען זיי געשלאָפן. די קינדער, ביז איינעם, זיינען אויך איינגעשלאָפן, ר׳ יוסף האָט שוין געענדיקט די הגדה און איז געבליבן זיצן ווי אין געהאַקטע וווּנדן.

וואָס טוט מען איצט?

ר׳ יוסף האָט אָנגעהויבן אַרומצוגיין אַהין און צוריק איבערן שטוב פאַרטראַכט אין אומעטיקע מחשבות. ער האָט זיך דער־מאָנט אָן זיין היים, אָן זיין פרוי און קינד און טרערן האָבן אים געשטיקט אין האַלדז. ער האָט בעת מעשה געקלערט: כך היא דרכה של תורה. ער האָט אַרויפגעכאַפּט אויף זיך דעם פאַלטאָ, צרויס פון דער וואַרעמער שטוב, פאַרפעסטיקט די טיר פון צווייטן זייט און אַוועק — ווּהין?

די פיס האָבן אים געבראַכט צו מיין שוועסטער אין שטוב וווּ איך בין גראָד געווען איינגעלאַדן צום ערשטן סדר. מיר האָבן ערשט אָנגעהויבן עסן.

וואָס איז, ר׳ יוסף, אַזוי גיך זיך אָפּגעפערטיקט?

ער דערציילט אונדז די גאַנצע געשיכטע און פון יעדן וואָרט האָט זיך אַרויסגעהערט טיפער טרויער. איך וועלנדיק אים אַביסל דערמונטערן גיב אים אַ פּרעג? נו, און ביי דער גויע, אַדער דינסטמיידל האָט איר ניט געקענט באַקומען די קניידלעך? ער ענטפערט אויף מיין שפּאַס מיט דער גרעסטער ערנסטקייט: „אין קיך איז געלעגן די גויע, איך בעט אייך איבער, מיטן שלעכטן זייט אַרויף און האָט געכראָפּעט ווי אַ געקוילעטער אָקס, לעבן איר אויפן טאַפּטשאַן איז געלעגן די מיידל איינגעקאַרטשעט אין דרייען. די האָר צעוואַרפן. זייער כראָפּן האָט דערמאַנט אַן עפּעס אַ ווילדע מוזיק. איך בין קוים אַרויס פון קיך״.

„נו זעצט זיך ביים טיש, זאָגט דער שווער, איך בין אייך שוין מוחל דעם קוימען כשרן״. ר׳ יוסף האָט אַראָפּגעוואַרפן פון זיך דעם פּאַלטאָ, געבליבן אין קיטל, זיך געזעצט צום טיש און מיר האָבן יום־טובדיק פאַרבראַכט, געגעסן און געטרונקען, ר׳ יוסף האָט דערציילט מעשיות פון גאַליציע, איך פון סאַראַטאָוו — אַזוי ביז האַלבע נאַכט. יענע נאַכט איז ביי אונדז געווען אַ ליל שמורים, געשלאָפן זיינען מיר שוין ניט, אַלע 2—3 שעה זיינען מיר געגאַנגען זען צו ס׳איז חלילה ניט געשען אַ גנבה ביי הירשל שמעונען. אַז ס׳איז גוט ליכטיק געווארן און מיר זיינען אַריין צו הירשל־שמעונען אין שטוב האָט זיך פאַר אונדזערע אויגן אַנטפלעקט אַזאַ מין בילד: דער גרויסער לאָמפּ האָט נאָך געברענט מיט אַ קליין פייערל, דער שיין געדעקטער לאַנגער טיש מיט די לייכטער, מיט די פּולע אָנגעגאָסענע כוסות, מיט די חרוסת און מרור זיינען געבליבן אויפן טיש אומבאַרירט, הירשל שמעון אַליין אָנגעטאָן אין קיטל, פעסט פאַרגאַרטלט, מיט דער לאַנגער ברייטער האַלב באַזילבערטער באָרד מיט דער יאַרמלקע אויפן קאָפּ איז טיף געזעסן אין הסב־בעט און געשלאָפן, ער האָט אויסגעזען ווי אַ כהן־גדול אין זיינע בגדי כהונה. שרה אסתרן האָבן מיר אויך געפונען שלאָפנדיק אָנגעשפּאַרט מיט דער רעכטער האַנט דעם קינבאַק.

אַז מיר האָבן זיי אויפגעוועקט מיטן לשון: רבותינו הגיע זמן קריאת שמע של שחרית, האָבן זיי זיך שטאַרק פאַרשעמט, זיך אָנטשולדיקט און שטאַרק געבעטן איך זאָל די זאַך האַלטן בסוד, חלילה פאַר קיינעם ניט דערציילן. איך האָב זיי עס פאַרשפּראָכן צו טאָן, אָבער, זאָגט אַליין, וויפל איז דער שיעור האַלטן אַ סוד?

איך גלויב, אַז 35 יאָר איז געגוג...

יעקב גערשאוסקי

ד"ר בנימין איינהארן

נאַוואַרעדאָק, הגם אַ קרייז־שטאָט פון מינסקער גובערניע, האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט צו יענער צייט אַ פאַרוואַרפן, אָפּגעשטאַנען ווינקל, אַ ווייסרוסיש קליין שטעטל מיט אַ גרויסער יידישער מערהייט. נאַוואַרעדאָק האָט ניט געהאַט קיין באַון־פאַרבינדונג ניט מיט דער גובערניע־שטאָט מינסק, מיט וועלכע זי איז געווען פאַרבונדן אַדמיניסטראַטיוו און ניט מיט ווילנע, מיט דעם צענטער פון השכלה און מסחר פון וואַנען די שטעטלשע קרעמער פלעגן באַקומען זייער סחורה.

די פאַרקער־מיטלעך זיינען באַשטאַנען פון גרויסע בוידז (זומער) און שליטנ (ווינטער) וועלכע האָבן געהערט צו רפאל דער קאָמיסיאָנער, ער פלעגט פירן קיין ווילנע בחורים אין ישיבות, אין לערן־אינסטיטוט, אָדער סתם בחורים, וואָס האָבן געזוכט אַ תכלית, און צוריק פלעגט ער ברענגען פאַר־שידענע סחורות לויט די רשימות, וואָס די קרעמער האָבן אים אויפגעגעבן.

די צוויי יידן מיט דיפלאָמען, וואָס נאַוואַרעדאָק האָט דאַן פאַרמאָגט, דער דאָקטאָר לובטשאַנסקי און דער אַפּטייקער שטריק, האָבן זיך באַצויגן צו דער יידישער באַפעלקערונג מיט יענער פרעמדקייט, וועלכע איז געווען אַזוי כאַראַקטע־ריסטיש פאַר דער דאַמאָלדיקער יידישער דיפלאָמירטער אינ־טעליגענץ, וועלכע זיינען געווען וויט פון פאָלק. אַז זיי פלעגן ראש השנה און יום כיפור קומען אויף אַ האַלבער שעה אין שול, איז עס געווען אַן אמת'ע געשעעניש, פון וועלכער מ'האָט געהאַט צו דערציילן ווי וועגן עפּעס אויסערגעווייג־לעכעס. קינדער און עלטערע פלעגן זיך אַרומשטעלן אַרום זיי, נאָכקוקן יעדער ריר, יעדע תנועה זייערע, מ'האָט געקוקט אויף זיי ווי אויף מענטשן, וואָס זיינען אַראָפּגעקומען פון אַן אַנדער פלאַנעט, הגם מ'האָט זיי גוט געקענט אַ גאַנץ יאָר. עפּעס אַ קליניקייט, דער דאָקטאָר און דער אַפּטייקער אין שול!

היינט שטעלט אייך פאָר, וואָס פאָר אַ סענסאַציע ס'איז געווען אין שטאָט און וואָס פאָר אַ רושם ס'האָט אויף אַלעמען געמאַכט, ווען אין נאַוואַרעדאָק האָט זיך באַזעצט, אין אַנהויב פון די אַכציקער יאָרן פון פאָריקן יאָרהונדערט, אַ יידישער דאָקטאָר אין די מיטעלע יאָרן און ניט עפּעס אַ געווינלעכער דאָקטאָר, נאָר אַ מיליטעריישער דאָקטאָר, לויטן ראַנג אַ פולקאָוניק און דער דאָזיקער מיליטעריישער דאָקטאָר (בנימין איינהאָרן) איז גלייך געקומען אין בית־המדרש דאַוונען מיט אַ גרויסן וואָלעמס טלית, מיט גרויסע תפילין, ער פלעגט קומען אין בית־המדרש אויך צו מנחה און מעריב, דאַוונען פרום, באַגייסטערט און נאָכן דאַוונען זיך זעצן לערנען אַ בלאַט גמרא מיט גרויס התמדה. אין שטעטל האָט געקאָכט ווי אין אַ קעסל, אַ מיליטעריישער דאָקטאָר לויטן ראַנג אַ פול־קאָוניק טראָגט אַ בארד מיט פאות און פירט זיך אויף ווי דער פרומסטער ייד. יידן האָבן זיך מיט דעם איבערגענומען און באַרימט — און מ'האָט לאַנג ניט געדאַרפט וואַרטן ביז די מעשה איז דערגאַנגען צום פריסטאָו.

דעם נאָמען פון פריסטאָו וועלכער איז דעמאָלט געווען אין נאַוואַרעדאָק גענומען, האָט ער באַקומען נאָך איידער ער איז אַהער אַליין. ער איז אַ פּויליש־יידישער אַריסטאָקראַט, אַ גוטסבעזיצער, וואָס האָט אַ גרויסע פּאַרטיע אין דער נאָענטקייט פון נאַוואַרעדאָק, אַ פּאַלאַץ מיט אַ פּאַרק, אַ פּאַר הונדערט מורגן לאַנד, אַ פּאַר דוצנט פערד, אַ פּאַר דוצנט קי, אַ פּאַר הונדערט שאָף, אַ פּאַר דוצנט שוועין, אַ פּאַר הונדערט גענז, אַ פּאַר הונדערט הינער, אַ פּאַר הונדערט ענטן, אַ פּאַר הונדערט ביאָרן, אַ פּאַר הונדערט בינען, אַ פּאַר הונדערט שוואַרמען בינען, אַ פּאַר הונדערט שוואַרמען בינען, אַ פּאַר הונדערט שוואַרמען

דערזעענדיק פאַר זיך אַ יידן מיט אַ בארד און מיט אַ טלית אין האַנט, האָט זיך „המן" אַנגענומען מיט חוצפה און אָפמעסטנדיק איינהאַרענען מיט אַ פאַרדעכטיקן בליק, פון אויבן אַראָפ, האָט ער הויך אַ געשריי געטאָן צו אים:

— „ווער ביסטו אַזוינער? דיינע דאָקומענטן אַהער!".

איינהאַרן איז ניט נתפעל געוואָרן, ער האָט אַרויסגענומען די דאָקומענטן פון קאָמאַד און דערלאַנגט אים. — „המן" האָט געמומען באַקוקן די פאַפירן, פריער מיט ביטול, דערנאָך האָט ער זיי געמומען דריייען אַהער און אַהין, באַמערקט אויף זיי קאַזיאָנע שטעמפלען, די פאַרבן אויף זיין געזיכט האָבן זיך געמומען בייטן, ער איז געוואָרן אַלץ בלאַסער, די הענט האָבן באַ אים געמומען ציטערן, ער האָט די פאַפירן אַוועקגעלייגט און געמומען זיך אַרויסרוקן פון צימער. איינ־האַרן האָט אים אָבער פאַרהאַלטן און מיט אַ פעסטער שטימע אַ זאָג צו אים:

ווי האָסטו זיך דערלויבט מיך אַזוי צו באַהאַנדלען? דו ווייסט מיט וועמען דו האָסט צו טאָן און וואָס פאַר אַ ראַנג איך האָב? און אַרויסנעמעדיק פון אַלמער אַ פעקל מעדאַלן, וואָס ער האָט באַקומען אין דער רוסיש־טערקישער מלחמה, האָט ער שטרענג צו אים געזאָגט: דו זעסט ווי די מלוכה האָט מיך באַהאַנדלט פאַר מיינע פאַרדינסטן בעתן קריג, לויט מיין ראַנג דאַרפסטו מיך סאַלוטירן און ניט באַהאַנדלען אַזוי ברוטאַל און חוצפה׳דיק!

„המן" איז אייניקע מינוט געבליבן שטיין ווי פאַרגלי־ווערט, נאָך דעם האָט ער זיך אויסגעצויגן ווי אַ סטרונע, געמומען די האַנט „פאָדקאָזיראָק" און שוין מיט אַ נידעריקער, דערדריקטער שטים געענטפערט:

„ווינאָוואָט! וואָשע פרעוואָסכאָדיטעלסטוואָ" איך בין געוואָרן אַריינגעבראַכט אין אַ טעות אָט דורך די יידן"...

דאָס האָט זייער אויפגעבראַכט איינהאַרענען. שווייג! האָט ער אַ געשריי געטאָן, נעם שוין די וועג פון דאַנען אויב דו ווילסט ניט איך זאָל דיר אָנקלאָגן צו דיין העכערער מאַכט, ווי האָסטו נאָך די העזה צו וואַרפן די שולד אויף די יידן?...

בקיצור „המן" האָט זיך גלייך אָפגעטראָגן אָבל וחפוי ראש. ער האָט זיך אַזוי פאַרלאָרן, אַז ער האָט פאַרגעסן אָפצורופן די גאַרדאָוואָיען, וואָס ער האָט אַוועקגעשטעלט ביים טיר, ער האָט אויך פאַרגעסן צו צעטרייבן דעם המון, וואָס האָט זיך, אין דער צווישן צייט, אָנגעזאַמלט אַרום אכסניה און פאַרנומען אַ האַלבע גאַס. און אַנשטאָט צו פאַרשטערן די יידן דעם שבת און אָנטאָן זיי בזיונות, האָט ער געכאַפט די אמתע המנס מפלה...

אַדאָנק דער מעשה איז ד״ר בנימין איינהאָרן געוואָרן פאָפולער, זיין פראַקטיקע האָט זיך פאַרגרעסערט. אַ סך האָט מיטגעווירקט צו זיין דערפאָלג אויך דאָס, וואָס ער איז ניט געווען קיין געלט־גייציקער. אַרעמע קראַנקע האָט ער געהיילט אינגאַנצן אומזיסט; אויך באַ רייכע פאַציענטן האָט ער ניט מקפיד געווען וויפל מ׳האָט אים געגעבן. —

ער איז געוואָרן באַרימט אַלס ספעציאַליסט אויף אויגן־קראַנקהייטן, ער האָט אויסגעהיילט אַזעלכע קראַנקע, וואָס פריער האָט זיי ניט געהאָלפן אַזוינע ראַדיקאַלע סגולות ווי דאָס קרעניצע־וואַסער פון „ריינעם אָרט", אָדער זאָגאָר דאָס וואַסער, וואָס מ׳האָט מטהר געווען אַ מת...

אויך באַ זיין גרעסערער פראַקטיק האָט ער ניט פאַרלאָזן דעם בית־המדרש, ער פלעגט לערנען מיט גרויס התמדה, שבת פלעגט ער קיין רעצעפטן ניט שרייבן, אין נויטיקע פאַלן פלעגט ער גיין אין אַפטייק און אויפגעבן וואָס פאַר אַ רפואה מ׳זאָל מאַכן.

דאָך האָט זיין דערפאָלג לאַנג ניט געדויערט, זיין פראַק־טיקע האָט זיך פאַרקלענערט און ניט געגעבן די נויטיקע מיטלען צום לעבן.

די באַציאונג מצד די יידן צו אים איז געוואָרן וואָס ווייטער וואָכעדיקער רעספעקטלאָזער, זאָגאָר רייכע פאַציענטן האָבן אויסגענוצט, וואָס ער האָט זיך קיינמאָל ניט געדינגען און ניט געציילט דעם האָנאָראַר, מ׳האָט אים אַריינגעקוקט קופערנע „פירערס" און „צענערס" אַנשטאָט זילבער־געלט. מ׳האָט אייניקע מאָל זיין אַרט־לעבן, זיין פרומקייט האַר־מאָניזירט ניט מיט זיין פראַפעסיע, ס׳האָבן זיך שוין געפונען אַזעלכע, וואָס האָבן געזאָגט אַז באַ אים אין קאָפ איז, וואַר־שיינלעך, אויך ניט אַלץ ווי עס דאַרף זיין, מען האָט מורא געקריגן אָנצוטרויען אים חולאים, — הכלל וואָס ווייטער, האָט זיך באַ אים די פראַקטיקע פאַרקלענערט, ער האָט ניט געהאַט פון וואַנען צו לעבן און ער האָט זיך אַריבערגעצויגן קיין קאַרעליטש, דאָרט איז קיין דאָקטאָר בכלל ניט געווען.

אויך אין קאַרעליטש האָט ד״ר בנימין איינהאָרן ניט געביטן זיין אַרט לעבן, זיינע קינדער האָט ער געגעבן לערנען אין חדרים און ישיבות, זיין זון דוד (דער באַקאַנטער דיכטער דוד איינהאָרן, געבוירן אין קאַרעליטש) האָט ער געשיקט לערנען, נאָך אַלס יינגל, אין רמאלס ישיבה אין ווילנע.

ס׳איז כדאי צו פאַרצייכענען פאַלגנדן כאַראַקטעריסטישן שטריך אין זיין אַרט לעבן: אַ גאַנץ יאָר האָט ער זיך געהאַלטן אָפגעזונדערט פון אַלעמען, אויך אין בית המדרש ביים לער־נען, האָט ער אויסגעמיטן געזעלשאַפט, ער האָט זיך אויפ־געפירט ווי אַ פרוש, געווען פאַראומערט, פאַרזאָרגט, כמעט מרה־שחורהדיק, ס׳האָט אים ווי עפעס געדריקט, אַז ס׳פלעגט אָבער קומען שמחת־תורה פלעגט אויף אים, ווי מען זאָגט, אַרויף אַ נייע הויט, ער פלעגט דאַן זיין פול מיט שמחה און זיך שטאַרק לעבעדיק מאכן. האַלטנדיק די ספר־תורה פלעגט ער טאַנצן און זינגען אין קאַראַהאָד, ער פלעגט ניט מאַכן קיין אונטערשייד צי אַרום אים זיינען אַלטע צי יונגע, שיינע בעלי־בתים, אָדער אָרעמע בעלי־מלאכות און פראָסטע בעלי־עגלות.

אָבער אויך אין קאַרעליטש — הגם דאָרט זיינען קיין דאָקטוירים ניט געווען, נאָר אַ פעלדשער און אייניקע „זנאַ־כערס" — האָט אים די פראַקטיקע זיינע ניט געגעבן קיין מיטלען צום לעבן, אויך אין קאַרעליטש האָבן די פאַציענטן אים עקספלאָאַטירט, געגאַרט. מ׳פלעגט אים געבן אין די פאַפירלעך קופערנע געלט אַנשטאָט זילבער (ס׳איז דאָן בכלל געווען אַ מאָדע, אַז דעם האָנאָראַר האָט מען געגעבן אַ דאָק־טאָר איינגעוויקלט אין אַ פאַפירל. —).

ניט האָבנדיק אין קאַרעליטש קיין חיונה, איז ער, דוכט

זיך, איבערגעפאַרן אין אַן אַנדער שטעטל, אָבער דאָרט איז אויך געווען דאָס ענלעכע. צום סוף האָט ער אַוועקגעוואָרפן די פּראַקטיק און איז אַריבערגעפאָרן קיין ווילנע. דאָרט, האָט ער זיך שוין מיט מעדיצינישער פּראַקטיק ניט פאַרנומען, ער איז געזעסן גאַנצע טעג און געלערנט אין חסיד׳ס, גאונ׳ס קלויז. געלעבט האָט ער פון שטיצע, וואָס ער האָט באַקומען פון קרובים.

ווען ס׳איז אויסגעבראָכן די וועלט־מלחמה, איז ער געוואָרן אָפּגעשניטן פון זיינע קרובים, ער האָט נאָך געלעבט אַ קורצע צייט עלנט און אין גרויס אָרעמקייט. אין הערבסט 1914 איז ער געשטאָרבן (י״ב חשון תרע״ד). די „צדקה גדולה״ האָט אים געגעבן אַ בכבודיקע קרקע אין דער צווייטער אַלייע אויפן בית־עולם.

פאַרוואָס ד״ר בנימין איינהאָרן אַ מיליטער־דאָקטאָר, לויטן ראַנג אַ פולקאָוועניק, איז פלוצלינג געוואָרן אַ בעל־תשובה? — זיינען אַרומגעגאַנגען פאַרשידענע ווערסיעס.

ד״ר ב. איינהאָרן האָט געשטאַמט פון זייער פרומע עלטערן פון אַ קליין שטעטל, דוכט זיך, פון איוויע, ער האָט נאַטירלעך, באַקומען אַן אָרטאָדאָקסישע דערציאונג. לערנענדיק אין די ישיבות איז ער געשטרויכלט געוואָרן דורך דער השכלה־באַוועגונג, ער האָט געוואָרפן דאָס לערנען און זיך געמאַכט אַ שוידערלעכן אייַנדרוק, עס איז פאַרגעקומען אין אים אַן אינערלעכער צוזאַמענברוך, זיינענדיק ביז יענער צייט ווייט פון יידישקייט, איז ער געוואָרן אַ בעל־תשובה, ער האָט פאַרלאָזט זיין אַמט אין מיליטער און אַריבערגעפאָרן אין קליינע שטעטלעך וווּ ער האָט געלעבט אָפּגעזונדערט פון דער וועלט ווי אַן אמת׳ער בעל־תשובה.

געגומען צו וועלטלעכע למודים, אַזוי איז ער דערגאַנגען ביז אוניווערזיטעט און שפּעטער מיליטער־אַקאַדעמיע. אין דער־צייט פון דער טערקיש־רוסישער מלחמה, האָט ער זיך דערדינט ביז פולקאָווניק, זיינע פרומע עלטערן האָבן געהאַט פון דעם גרויס עגמת־נפש. אין דער צייט האָט בנימין צוגעגרעדט זיין יונגערן ברודער צו פאַרלאָזן די ישיבה, דאָס האָט אויפגעוועקט די אַלטע וווּנדן בא די עלטערן און צו זייער צער איז קיין גרענעץ ניט געווען, בנימין זאָגט זיי צו, אַז ער וועט זיך באַמיען מיט אַלע כחות, אַז דער יונגערער ברודער זאָל בלייבן אַ פרומער ייד. דער ברודער אָבער, נאָכן ענדיקן זיין שטודיום האָט, ניט קענענדיק דערגרייכן זיין ציל — געביטן דעם גלויבן. אויף די עלטערן האָט עס געמאַכט אַ דערשיטערנדן אייַנדרוק זיי האָבן דעם צער און שאַנדע ניט געקענט אַריבערטראָגן און אין קורצן אַוועק פון דער וועלט.

אויף בנימין איינהאָרן האָט דער טויט פון זיינע עלטערן געמאַכט אַ שוידערלעכן אייַנדרוק, עס איז פאַרגעקומען אין אים אַן אינערלעכער צוזאַמענברוך, זיינענדיק ביז יענער צייט ווייט פון יידישקייט, איז ער געוואָרן אַ בעל־תשובה, ער האָט פאַרלאָזט זיין אַמט אין מיליטער און אַריבערגעפאָרן אין קליינע שטעטלעך וווּ ער האָט געלעבט אָפּגעזונדערט פון דער וועלט וויַ אַן אמת׳ער בעל־תשובה.

מנשה אונגער (אַמעריקע)

„אַן האָמער, אַ שער אַון אַ זעג״

יוסף בוקסמן פון ברוקלין באַשרייבט וועגן אַ „חברה קדישא״ פאַר לעבעדיקע יתומים, וואָס איז געגרינדעט געוואָרן אין נאַוואַרעדאָק מיט 82 יאָר צוריק.

„אין יאָר 1872 איז אין דער גרויסער שטאָטישער שול אין נאַוואַרעדאָק פאַרגעקומען אַ גרויסע אסיפה פון גבאים און בעלי־בתים פון אַלע בתי־מדרשים און שולן און עס איז באַשלאָסן געוואָרן צו גרינדן אַ חברה, וועלכע זאָל זאָרגן וועגן בעסערע לעבנס־באַדינגונגען פאַר פאַרלאָזענע יתומים, פאַר היימלאָזע און אָרעמע קינדער און פאַר אָרעמעלייט, וועלכע גייען בעטלען איבער די הייזער.

„די אָנגענומענע תקנות אויף יענער אסיפה זיינען אונטערגעצייכנט מיט 88 חתימות. דער ערשטער פון זיי איז גרשון הארקאווי.

„די תקנות זיינען געשריבן געוואָרן אין העברעיש און אַנטהאַלטן 18 (ח״י) פונקטן.

„די וויכטיקסטע פונקטן זיינען: די חברה, וועלכע וועט הייסן „חברה קדישא שוקדי מלאכה״, וועט דאַרפן זאָרגן, קודם כל, פאַר „קיילעכדיקע יתומים״, שפּעטער פאַר „האַלבע יתומים״. באַפאָרצוגט וועלן אויך דאַרפן זיין קינדער פון עלטערן, וועלכע בעטלען איבער די הייזער.

„די חברה וועט פאַר די אויבנדערמאָנטע דריי גרופן קינדער דינגען מלמדים, כדי צו לערנען מיט די יינגלעך, ספּעציעל אין די שבתים און ימים טובים, תורה אָדער חיי־אדם און אַנדערע רעלגיעזע לימודים, צוגעפאַסט צו די קינדער.

„די קינדער דאַרפן אויך באַקומען אַן עלעמענטאַרע וועלטלעכע אויסבילדונג. אויסער דעם דאַרפן די קינדער אויך באַקומען אַ פאַכלעכע אויסבילדונג און אויסשולונג. יעדעס קינד מוז זיך אויסלערנען אַ פאַך, כדי עס זאָל אין דער צוקונפט קאָנען בויען אַ זעלבסטשטענדיקן לעבן און ניט דאַרפן אויסשטרעקן די האָנט צו שטיצע פון פרעמדע.

„אַ מיטגליד פון דער „חברה קדישא״ האָט געקענט זיין יעדער אייַנער, וועלכער האָט געצאָלט וועכענטלעכע צוויי קאָפּיקעס.

„איין פונקט גיט פולע רעכט פרויען צו זיין מיטגלידער פון דער „חברה־קדישא״, צו האָבן רעכט צו ווייַלן און זיין געווייַלט, צו זאָגן אַ דעה איבער דער טעטיקייט. זיי מוזן אָבער זיין אין אַ ספּעציעלער גרופּע און האָבן אַן אייגענעם פנקס.

„שבת נאָך שבועות מוז זיין די יערלעכע אסיפה. די רואי־חשבונות מוזן האָבן אין יאָר צוויי אסיפות: חוה״מ פסח און חוה״מ סוכות. אירע באַריכטן מוזן אויפגעהאָנגען ווערן אין אַלע בתי תפילה.

„דער עמבלעם פון דער אָריגינעלער פאַרצייטיקער געזעל־שאַפטלעכער חברה איז געווען: אַ האָמער, אַ שער און אַ זעג.

„די חברה־קדישא „שוקדי מלאכה״ האָט זיך אין לויף פון יאָרן זייער פיין אַנטוויקלט און אָנגעראָגט אָנדערע יידישע קיבוצים צו שאַפן אַזעלכע חברות אין לידע און אין זשעטל.

פראפ׳ נתן זיסקינד (אמעריקע)

אלכסנדר האַרקאַווי

דאָס יידישע פאָלק איז דער עם הספר, דאָס פאָלק פון בוך, וואָס האָט געשאַפן דעם ספר־הספרים, דעם תנ״ך.

צום שענסטן און העכסטן קענען מיר דעריבער אָפשאַצן אלכסנדר הארקאווי, ווען מיר שטעלן אים אַרויף אויף זיין אייגנטלעכן אָרט — אין דער ריי פון אונדזערע גרויסע לערערס.

פאַרשטייט זיך, אַז ער האָט געשפילט אַ סך אַנדערע וויכטיקע ראָלעס. אַלכסנדר איז געבוירן אין 1863 אין אַ משפחה וואָס שמט מיט רבנים, למדנים, משכילים, געלערנטע, מאַדערנע פאַרשערס, עסקנים, און דרוקער פון דעם פאַרלאַג „ראם״ פון ווילנע, וואָס האָט געשפייזט די גאַנצע יידישע וועלט מיט ספרים און ביכער. ער איז ממשיך די משפחה־טראַדיציע, ער מאַכט־מיט די נייע גייסטיקע אַנטוויקלונגען מיט די בעסטע זין פון זיין דור. ער איז דער ווילער בחור, דער מתמיד, ווערט אַ משכיל, אַן אינטעליגענט, דאָרשט נאָך וויסן, הונגערט פאַר יושר, לעכצט צו פאַרבעסערן זיך און די וועלט, און כאָטש אַן אויטאָדידאַקט וואָס איז אָנגעוויזן אויף זיך אַליין דערגרייכט ער די העכסטע שטאַפלען פון בילדונג און געלערנטקייט — ווי מען זאָגט אויף ענגליש: A self-educated, self-educator & made scholar. אַן אידעאַליסט — ווערט ער אַ מיטגליד פון „עם־עולם״ און שטייט צו צו אַ גרופע ווילנער יונגע לייט, וואָס פלאַנט צו גרינדן אַן אויטאָפישע קאָלאָניע אין דער נייער וועלט, כדי מתקן צו זיין סיי זיך סיי דעם כלל. צום סוף אַרבעט ער זיך אַרויף פון אַ שוואַרץ־אַרבעטער צו אַ פירער און כלל־טוער, אַ העלפער פון אימיגראַנטן ביי דער „האיאַס״, אַ לעקטאָר ביי דער „בארד אף עדוקיישאן״ (בילדונגס־ראַט פון דער שטאָט ניו־יאָרק), אַ יידישער שול־טוער, אַן אַקטיאָר און טעאַטער־מאַן, אַן איבערזעצער און פאָפולאַריזאַטאָר, אַ פילאָלאָג, אַ שרייבער, רעדאַקטאָר און אַרויסגעבער פון צייטשריפטן און ביכער — איז אָבער הארקאווי דער עיקר נאָך אַלץ — אונדזער אַלעמענס רבי!

אַן ערך 50 יאָר האָט ער געלערנט מיט יידן אין אַמעריקע זיין תורה שבעל־פה, נאָך איצט ווירקט זיין תורה שבכתב אויף זיין דור.

געלערנט האָט ער מיט די יידישע פאָלקסמאַסן, די בידנע אימיגראַנטן, שוויץ־שאפ־און שווארץ־אַרבעטער, פעדלערס און קליינהענדלער, ראַדיקאַלע אינטעליגענץ און כלי־קודש, מיט זיי אַלעמען האָט ער געלערנט קודם כל די לאַנדשפראַך — ענגליש: רייַדן, לייענען און שרייבן, זיך „אויסצוגרינגען״; דאַן די געשיכטע פון אַמעריקע, איר קאָנסטיטוציע, די געזעצן פון בירגערשאַפט. און נאָך מער, אַ סך מער. כדי צו דערציען און בילדן די מאַסן, פאַרפאַסט הארקאווי אַלערליי לערן־ביכער: ער הייבט אָן מיט די טראַדיציאָנעלע בריור־שטעלערס אויף ענגליש און יידיש און גיט אַרויס זיינס אַן ענגלישן לערנבוך „דער ענגלישער לערער״. ער האָלט אין איין פאַרבעסערן זיינע ביכער אין יעדער נייער אויפלאַגע. דערנאָך קומען

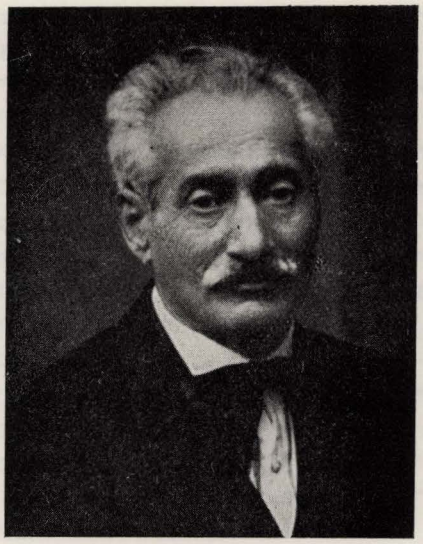

אלכסנדר האַרקאַווי

ענגליש־יידישע טעקסט־ביכער צו לערנען דעם אויסלייג (English spellers), דאָן ביכער צו לערנען עלעמענטאַרע מאַטעמאַטיק, און אָפילו פאָרגעשריטענע בוכהאַלטעריע, און געאָגראַפיע, תנ״ך, וועלט־געשיכטע, יידישע געשיכטע, וועלט־ליטעראַטור און עסטעטיק, און אָפילו אַ קאָך־בוך אויף יידיש. אָפילו זיינע פאַרצווייגטע זשורנאַליסטיש־פובליציסטישע טעטיקייטן, זיין גרינדן און רעדאַגירן צייטשריפטן און קאָלענדאַרן, איז אין תוך געמומען פאָלקס־דערציונג אין בעסטן זינען פון וואָרט. אָבער זיינע צומיינסטן אָנגענומענע ווערק בלייבן זיינע ווערטערביכער, וואָס האָבן דערלעבט אַן ערך 30 אויפלאָגעס.

געוויס אָפצושאַצן הארקאווים השפעה, אָדער — בעסער געזאָגט, זיין חלק אין בילדן און „אויסמענטשלען״ די יידישע אימיגראַנטן איז אוממעגלעך, פונקט ווי עס איז אפשר אויך אומנוציק צו ספעקולירן וויפל שווערער עס וואָלט געווען אַן הארקאַווין דער וועג פון יידישן אימיגראַנט זיך איינצולעבן אין דער נייער היים, זיך צוצופאַסן און אַמעריקאַניזירן און בכלל אויסצובריטערן דעם האָריזאָנט פון זיין אַלגעמיינער בילדונג. איך האָב געפרוווט כאָטש פעסטצושטעלן מערווייניקער דעם טיראַזש פון אַלע זיינע לערן־ביכער. אָבער עס איז מיר דערווייל ניט געלונגען. אַ טייל פון זיינע פאַרלעגערס עקזיסטירן ניט מער. דער וויכטיקסטער פאַרלעגער זיינער, וואָס דרוקט נאָך אַלץ איבער זיינע ווערק, היברו פאבלישינג קא. אין ניו־יאָרק Hebrew Publishing Co. האָט מיר זייער פריינטלעך געגעבן אַ סך אינפאָרמאַציעס, אָבער דעם עיקר וואָס מיר ווילן וויסן האָט ער ניט געהאַט אונטערן האַנט — ניט דעם אַלגעמיינעם טיראַזש, ניט דעם טיראַזש פון אייניקע

צלנע ווערק, און אַפילו ניט די גענויע צאָל אויפלאַגעס פון די איינצלנע ווערק. ער האָט אָנגעגעבן נאָר די דאַטעס פון די לעצטע אויפלאַגעס פון יעדן ווערק.

פון עדנא קאגאן, דער סעקרעטארין פון נאַוואַרעדקער הילפס־קאָמיטעט, דערוויס איך זיך אַז האַרקאַוויס פרוי פלעגט זיך באַקלאָגן אַז ער לאָזט זיין פאַרלעגער נתעשר ווערן פון זיינע ווערק און זעט אַפילו ניט אַרויסצוקריגן גענוג אויף פרנסה. איבערציילנדיק די גרויסע צאָל אויפלאַגעס פון זיינע ווערק, וואָס זיינען צופעליק יאָ דאָ אין די צוגענגלעכע ביבליאָ־טעקן, האָב איך זיך איבערצייגט אַז פרוי האַרקאַווי איז געווען מער ווי גערעכט. איך שאַץ אָפּ אַז זיינע ביכער האָבן זיך געמוזט פאַרקויפן אין די הונדערטער־טויזנטער. זיכער איז אַז עס איז כמעט ניט געווען קיין ייד, וואָס האָט ניט אַמאָל אַריינגעקוקט אין זיינע לערנביכער. דעם רוב יידן האָט ער געוווּנען כאָטש נאָר מיט זיינע „סיטיזן"־ביכלעך — הילפס־ביכלעך זיך צוצוגרייטן צום עקזאַמען פאַרן קריגן די אַמערי־קאַנישע בירגערשאַפט. אָבער עס וואָלט גאָר ניט געווען איבערטריבן צו זאָגן אַז כמעט אַלע יידישע אימיגראַנטן האָבן פון אים געלערנט — פונעם פראָסטן עמך־ייד, ביזן אינטעליגענט.

אַלע אַנקעטעס, וואָס כ'האָב געמאַכט ביז איצט, באַווייזן אַז דער ערשטער דור יידישע אימיגראַנטן האָט זיך געלערנט ענגליש פון האַרקאַוויס לערנביכער. איך אַליין וואָלט קאָנען דינען אַלס ביישפּיל:

מיינע עלטערן ז"ל זיינען געקומען קיין אַמעריקע אין 1912. די קינדער האָבן זיי גראָד געמוזט איבערלאָזן אין דער אַלטער היים. דערווייל איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה, און די קינדער זיינען געקומען צו די עלטערן ערשט אין 1921. איך בין דאַן אַלט געווען 15 יאָר. אין הויז פון מיינע עלטערן האָב איך דאַן געפונען הארקאוויס „ענגלישן הויזלערער" און ווערטערבוך. מיינע עלטערן ז"ל האָבן גע־לערנט ענגליש אין אַן עפענטלעכער ענגלישער מלוכהשער אָוונט־שול. אָבער זעט אויס, אַז זיי האָבן דאָס ניט געהאַלטן פאַר גענוג און האָבן זיך צוגעלערנט און אונטערגעלערנט מיט הארקאוויס לערנביכער. איך אַליין, וואָס בין באַלד אַריין אין ישיבה רבינו יצחק אלחנן און דאָרט געלערנט טעגלעך 4 שעה ענגליש, האָב צו דעם אַ לאַנגע צייט נאָך אַליין שטודירט הארקאווין. כ'מיין אַז ס'וועט ניט זיין קיין גוזמא צו זאָגן אַז מיר, יידן אין אַמעריקע, זיינען אַלע האַרקאַוויס תלמידים.

דאָס אַליין, וואָס הארקאווי איז דער איינציקער ענגליש־לערער פונעם יידישן אימיגראַנטן־דור אין אַמעריקע, וואָלט געווען אַ גענוג גרויסער פאַרדינסט. (איבעריקנס: ס'איז אַפילו יאָ דערשינען נאָך פאַר הארקאווין אַן ענגליש־לערנבוך פאַר יידן, נאָך אין די 70־ער יאָרן. דאָס בוך איז געשריבן טאַקע מיט יידישע אותיות אָבער די שפּראַך איז געווען דייטש, — ניט „דייטשמעריש", נאָר פשוט דייטש — געמיינט פאַר דייטשע „יאהודים"). מיט האַרקאַוויס דערשיינען איז דאָס בוך „אָפּגעשטאָרבן" אויף אייביק.

דרינגט מען טאַקע אַריין אינעם גייסט פון הארקאוויס ביכער פאַרשטייט מען ערשט פאַרוואָס ער האָט דאָס אַזאַ זכיה: הארקאווי ווערט באַזעלט פון אַ ליידנשאַפט צו העלפן און צו דערהייבן זיינע מיטמענטשן! לערנען, בילדן איז ביי אים אַ מלאכת הקודש! מער נאָך ווי זיין זשעני און זיינע פעאיקייטן אַלס פּאָפּולאַריזאַטאָר, ווירקט זיין עטיק, זיין שטרעבונג צו פאַרבעסערן און פאַרמענטשלעכן די וועלט בכלל און זיינע ברידער בפרט. אָט דאָס איז דער סוד פונעם איינציק־אַרטיקן דערפאָלג פון זיין געבענטשטער טעטיקייט, פון דער אָנהאַלטנדיקער ליבשאַפט צו זיינע ווערק.

אויב מיר ווייסן דערווייל ניט דעם גענויען טיראַזש פון הארקאוויס ווערק און ניט זיינע רווחים, ווייסן מיר אָבער, אַז הגם הארקאווי האָט געזוכט צו פאַרדינען אויף פרנסה פון זיין אַרבעט, איז דער עיקר ביי אים דאָך געווען די אַרבעט לשמה, און ניט דער פאַרדינסט. זיין דריי־שפּראַכן ווערטערבוך, יידיש־ענגליש־העברעאיש, למשל, האָט ער אין 1925 אַרויסגעגעבן אַליין אין אייגענעם־פאַרלאַג ערשט ווען עס האָט זיך אַרויס־געוויזן פאַר דערפאָלגרייך, האָט די היברו־פּאַבלישינג קא. איבערגענומען די אויסגאַבע פון זיינע ביכער.

פּראָפּ. א. ר. העשל האָט אַנומלט אין אַ לעקציע כאַראַקטע־ריזירט די ווערק פון אונדזערע גאונים זאָגנדיק אַז אין יעדער צייט האָבן זיי פאַרשטאַנען וואָס זייער דור באַדאַרף נייטיק — און זיך גענומען דאָס שאַפן!

מען קען דאָס זעלבע זאָגן וועגן הארקאוויס ווערק. אויך ער האָט פעסטגעשטעלט וואָס עס פעלט זיינע ברידער און עס אַליין געשאַפן, אָדער זיך באַמיט, אַז אַנדערע זאָלן עס שאַפן. דעריבער, האָט ער זיך גענומען די מי איבערצוזעצן אַפילו אַ קאָך־בוך! זאָל די יידישע באַלעבאָסטע, וואָס קאָן נאָר יידיש, ניט זיין געקריוודעט אין איר מערכה לגבי איר גויישער שכנה, זאָל זי כאָטש האָבן דעם זעלביקן שאַנס זיך אויסצו־צייכענען אין קאָכן. דעריבער האָט ער איבערגעזעצט דאָס דעמאָלט פּאָפּולערע קאָך־בוך פון פּראָפּ. בראון. אָדער למשל די ענגליש ריידנדיקע יידן האָט געפעלט אַ לייטישע ענגלישע איבערזעצונג פון תנ"ך. ליסערס איבערזעצונג איז געווען צו האמעטנע, די גויישע איבערזעצונגען זיינען געווען טריפה, מיט פאַלש־אַריינגעטייטשטע קריסטלעכע כוונות. אַליין איבער־זעצן פון דאָס ניי דעם גאַנצן תנ"ך קען ער זיך ניט אונטער־נעמען. (ווייל אַפילו 25 יאָר שפּעטער מוז די דזשואיש פאַב־ליקיישאן סאסייעטי אָנשטעלן אַ גאַנצע חברותא פון געלערנטע צו שאַפן אַ נייע ענגלישע תנ"ך־ווערסיע פאַר יידן אויף דער באַזע פון דער „קינג דזשיימז" ווערסיע). דערווייל אָבער דאַרף מען אַ כשרן תנ"ך אויף ענגליש. וואַרפט הארקאווי אַרויס דאָס פסולת פון דער מאָדערנער רעווידירטער ענגלישער ווערסיע די אַזוי גערופענע ("Revised Version") „רעווייזט ווערזשן" און כשרט דערמיט אַ לייטישע ענגלישע איבער־זעצונג פאַר יידן.

די זעלבע שטויס־קראַפט צו דינען די גייסטיקע נויטן און בילדונגס־באַדערפענישן פון יידן באַוועגט הארקאווין מיטצו־אַרבעטן אויף אַ שפּאַנישן שפּראַכבוך פאַר יידן אין לאַטיין־אַמעריקע (1929), און צו שאַפן אַ העברעאיש־ענגלישן ווער־טערבוך צו די הייליקע ספרים פאַר ענגליש־ריידנדיקע יידן. אַ פשיטא אַז הארקאווי דער משכיל האָט ניט פאַרנאַכלעסיקט

זיין ערשטע ליבע, העברעאיש: נאָך אין 1894 האָט ער פאַרעפענטלעכט אַן ענגלישן שפראַכלערנבוך פאַר העברעאיש: „תורת לשון אנגליה" פאַרן תלמיד חכם און משכיל וואָס האָט באַפרידיקט זיין שטאָלץ לערנענדיק דווקא פון אַ לשון־קודש ספר. כאַראַקטעריסטיש אָבער איז אויך דאָס פאַר אַן ענדערונג אינעם „צייטגייסט" אַז אין 1900 איז אַרויס די לעצטע אויפ־לאָגע פון דעם העברעאיש־ענגלישן שפראַכלערנבוך בעת דאָס יידישע לערנבוך לעבט נאָך אַלץ (לעצטע אויפלאָגע 1956). דאָס אויפלעבנדיקע ארץ־ישראל פאָדערט: שאַפט ער פאַר יידיש־ריידערס אין אַמעריקע דעם דריי־שפראַכיקן ווערטער־בוך, יידיש־ענגליש־העברעאיש: זאָל זיך דער יידיש ריידער צוגויפריידן אָדער צוזאַמענשרייבן סיי מיט זיינע ענגליש־ריידנדיקע קינדער אין אַמעריקע, סיי מיט זיינע העברעאיש־ריידנדיקע ברידער אין ארץ־ישראל.

סימבאָליש איז נאָך אַז אַנגעהויבן האָט הארקאווי צו לערנען ענגליש מיט די יידישע אימיגראַנטן און אויסגעלאָזט האָט ער מיט לערנען יידיש זייערע אייניקלעך! אין 1921 דרוקן זיך נאָך אין „פאָרווערטס" זיינע „פראַקטישע ענגלישע לעקציעס" פאַר יידיש־ריידערס. אין 1932 דרוקט ער שוין יידישע לעקציעס פאַר ענגליש־ריידערס אין „מאָרגן־זשורנאַל". ווי שוין געזאָגט: איז ער אונדזער אַלעמענס רבי!

גוואַלדיק טשיקאַווע איז, אַז פון דער העברעאישער טריבונע פראָקלאַמירט הארקאווי די חשיבות פון יידיש, און נאָך אין יענער צייט! ער דערקלערט זיין גרייטקייט מקריב זיין זיין גאַנץ לעבן פאַרן ווערק פון שאַפן אַ פולשטענדיקע פאַרגלייכענדיקע גראַמאַטיק פון אַלע יידישע דיאַלעקטן. זיינע ערשטע אַרטיקלען און ביכער זיינען פאָלעמישע שריפטן צו באַווייזן אַז יידיש איז אַ שפראַך מיט לייטן גלייך.

מע וואָלט קענען פשוט נאָכגיין די אַנטוויקלונג פון יידיש אין די לעצטע 70 יאָר — נאָכגייענדיק די אַנטוויקלונג פון הארקאוויס יידישן סטיל. פאַרשטייט זיך אַז ער האָט מארשירט פאָרויס אין די רייען פון פאָרייִדישן יידיש, זיך באַמיענדיק צו באַפרייען יידיש פון אימיטירן און נאָכקרימען דייטש, צו פאַרזעלבסטשטענדיקן יידיש און לאָזן עס שיינען און דער־שיינען מיט זיינע אייגענע חנען און שייקייטן, אַנשטאָט זיך מכלומרשט אויספוצן אין די טויטע פעדערן פון דייטש. וועג ער האָט אָנגעהויבן שרייבן יידיש, האָט די דייטשע אימיטאַציע נאָך געבושעוועט, און עס האָט געאָלטן דער כלל: אַז וואָס מער דייטשמעריש, אַלץ בעסער, אַלץ שענער, אַלץ עלעגאַנטער און אינטעליגענטער. אַפילו הארקאווי אַליין באַטיטלט אייגס פון זיינע ערשטע ווערק: „האַנטווערטערבוך" דער ענגלישער שפראָכע... מיט איבערזעצונג דער ענגלישען ווערטער". אין דריי פאַרשיידענע אויפלאָגעס הייסט עס:

איינמאָל: יידיש־ענגליש ווערטערבוך (1898)

דאַן: ענגליש־יידישעס ווערטערבוך (1900)

און צו לעצט: יידיש־ענגליש־העברעאישער ווערטער־בוך (1925).

אין „פאָרווערטס" (1921) הייסט עס נאָך „ענגלישע לעקציאָנען". אָבער אין „מאָרגן־זשורנאַל" (1932) הייסט עס שוין „ענגלישע לעקציעס". שוין אָפגערעדט פון זיין לעצט ווערק, ווו עס רעדט זיך פון אַ ווערטערביכל פון קרובישע ווערטער.

צום סוף נאָך: הארקאוויס האַרץ־אַרבעט איז געווען זיין „פאָלקס־ווערטערבוך פון דער יידישער שפראַך". אין ערשטן באַנד „ייוואָ־בלעטער" (1931) האָט ער אָפגעדרוקט עטלעכע מוסטער־זייטן. דאָס איז אַ יידישער ווערטערבוך, ווו אַלץ ווערט פאַרטייטשט אויף יידיש — ניט מיט דער הילף פון אַן אַנדער שפראַך. ליידער האָט הארקאווי ניט דערלעבט דאָס ווערק צו פאַרענדיקן. אָבער אַפילו דאָס, וואָס ער האָט יאָ געהאַט פאַרענדיקט, איז ערגעץ פאַרלוירן געגאַנגען בייַ די פאַרלעגער. (איך בין געווען דער שליח פונעם „קאָמיטעט פאַרן גרויסן יידישן ווערטערבוך" אויפצוזוכן דעם כתב־יד אָבער דער פאַרלעגער האָט אים ניט געקאָנט געפינען).

בלייבן דעריבער זיינע וויכטיקסטע אויפטוען נאָך אַלץ זיינע פיל־שפראַכיקע ווערטערביכער, ביחוד זיין „יידיש־ענגליש־העברעאישער ווערטערבוך" וואָס איז דערווייל נאָך אַלץ די גרעסטע זאַמלונג פון יידישע ווערטער פאַרטייטשט. אָבער האַרקאַווי האָט געמוזט זיין אַ צדיק: וואָרעם מלאכתו נעשית על־ידי אחרים. אַלץ, פאַר וואָס דער יונגער 25 יעריקער הארקאווי האָט געוואָלט מקריב זיין זיין גאַנץ לעבן, ווערט

אַלכסנדר הארקאַווי אויפן נאַוואַרעדקער בית־עולם

איצט ביסלעכווייז געשאַפן. סטוטשקאוו האָט אונדז באַשאַנקען מיטן שלימותדיקן „אוצר פון דער יידישער שפּראַך" און גרינדעט דעם אַפּאַראַט וואָס האַלט איצט אין שאַפן דעם „גרויסן יידישן וועטערבוך". (פונדעסטוועגן וואָלט געווען כדאי אַפילו פאַר די רעדאַקטאָרן פונעם „גרויסן יידישן וועטערבוך" צו באַטראַכטן זיינע מעטאָדן פון פאָנעטישער אומשריפט און זיינע אויסגעפינסן אין פּרט פון טערמינאָלאָגיע פאַר גראַמאַטישע באַגריפן. אין די טעכנישע ענינים קען מען דאָ ניט אַריינגיין, אָבער הארקאווי האָט אויף דעם געביט מחדש געווען און געשאַפן אַזוינס וואָס ס׳איז כדאי און נוציק אָנצונעמען).

ווייטער פאַרווירקלעכן הארקאוויס חלום: מאַקס ווייניי־רייך — וואָס אַרבעט פלייסיק אויף דער עשיכטע פון דער יידישער שפּראַך. יוכבד יפה האָט באַגרינדעט אַ מעטאָד צו פאָרשן יידישע דיאַלעקטן; און אוריאל ווייניריייך זאָמלט און פאַראייביקט אויף פליטן פראַכטפול צוגעגרייטע מוסטערן פון יידישע דיאַלעקטן אין גאָר דער וועלט.

פריי זשע זיך, צדיק האַרקאווי, קוועל און שיין אין אונדזער הימל צווישן די ליכטיקע שטערן פון דיין פאָלק, צווישן אונדזערע אמתע העלדן, די רביס פונעם פאָלק: פון משה רבינו דורך עזראן, הללן, רשי״ן, רמב״ם עד נצח — ביז אַלע אייביקייטן.

אברהם אליהו הרכבי

אין מערץ 1919 איז אין רוסלאַנד געשטאָרבן, אין עלטער פון 84 יאָר, דער באַרימטער יידישער געלערנטער און אָריענט־פאָרשער אברהם אליהו הרכבי.

געבוירן אין יאָר 1835, אין נאַוואַרעדאָק, האָט הרכבי תחילת געלערנט אין דער וואָלאָזשינער ישיבה, דערנאָך געענדיקט דעם לערער־אינסטיטוט אין ווילנע, און אין יאָר 1863 איז ער אַריינגעטראָטן אין פעטערבורגער אוניווערזיטעט, וועלכן ער האָט געענדיקט אַלס מאַגיסטער פון געשיכטע; דערנאָך האָט ער שטודירט אין בערלין און אין פּאַריז. אין יאָר 1876 איז ער באַשטימט געוואָרן אַלס לייטער פון דער מזרח־אָפּטיילונג אין דער פעטערבורגער קייזערלעכער ביבליאָטעק, און אויף דעם פּאָסטן איז ער פאַרבליבן ביזן סוף פון זיין לעבן.

אויסער זיין לעבהאַפטן אָנטייל אין פיל יידישע און יידיש־רוסישע פעריאָדישע אויסגאבן, האָט הרכבי אין פאַר־לויף פון זיין לאַנגן און פרוכטבאַרן לעבן אַרויסגעגעבן אַ רייַ גרעסערע און קלענערע ווערק, וועלכע האָבן אים באַרימט געמאַכט אין דער גאַנצער וויסנשאַפטלעכער וועלט. אין יאָר 1910 האָט די וויסנשאַפטלעכע וועלט באַערט הרכבים 75־יאָריקן יובילעאום דורכן אַרויסגעבן אַן אָנגעזעענסטע בוך, אין וועלכן ס׳האָבן זיך באַטייליקט די אָנגעזעענסטע געלערנטע אויפן געביט פון יודאַיקאַ און אָריענטאָלאָגיע, און וווּ ס׳זיינען געווען אויסגערעכנט 399 נעמען פון הרכבים פאַרשידענע ווערק. אין זיינע ווערק האָט הרכבי באַאַרבעט די גאַנצע מיטלאַלטערלעכע ליטעראַטור, באַזונדערס פון דער אַראַבישער עפּאָכע, די געשיכטע פון די יידן אין מיטל־אַלטער (באַזונדער אין די סלאַווישע און באַלקאַן־לענדער), די העברעישע עפיגראַפיק, א.א.וו.

אויך אין פאַרלויף פון די לעצטע 10 יאָר פון זיין לעבן האָט הרכבי נישט אויפגעהערט צו ארבעטן און פאַרשן, און זיין טויט איז געווען אַ שווערער פאַרלוסט, סיי פאַר דער יידי־שער, סיי פאַר דער אַלגעמיינער וויסנשאַפטלעכער וועלט.

קבלת פנים פאַר
אלכסנדר האַרקאַווי

חיים נוי

העילוי מנאוואהרדק

(לזכר ר׳ קלמן אהרן מידלר)

בית צר וגבוה, בסגנון ערי ההאנזה, ב„שוק הארוך״ שבמרכז דאנציג. בפתח מכריז שלט בשפה האנגלית על „אקדמית מידלר לשפות״, The Mudler Academy Of Languages. מעט מאד אנשים עלו מימיהם במדרגות המרובות עד לאקדמיה שבקומה העליונה, היא חדר קטן ועל ידו עליית גג ענקית הנשקפת על גגות העיר והיא מלאה ספרים מפה לפה, וחבר־עובדיה יהודי אחד ויחיד, בעל שפם ומקטרת בפיו ועינו האחת כמעט עיורת מרוב קריאה והוא לבוש בגדי עוני וחי חיי צמצום והזנחה של רווק זקן. אבל כל העולה במדרגות אלו, מי לשם לימוד שפה ומי לשם בקשת תרגום, מעולם לא לחינם עלה. אילו שפות? ככל שתרצה: שפות אירופה כל־כולן, הרבה שפות אסיה ואפילו השפות העוברות לסוחר בין הכושים שבאפריקה; ואין צורך לומר השפות העתיקות, כקלסיות כמזרחיות.

כיון שנכנסת לחדרו, היית רואה מונחים על שולחנו שלשה דברי דפוס שלא באו לעולם כרוכים יחד: ספר לימוד של שפה פולנית, כרך של ש״ס והגליון האחרון של העתון הגרמני Die Welt am Monag אשר פון־גרלאך עורכו היה לוחם בו אחת לשבוע בין מלחמת עולם לחברתה מלחמת יחיד מיואשת וחסרת סיכויים לחופש, לצדק ושלום. מספר לימוד היה ר׳ קלמן אהרן פוטר אותך, כי לימוד השפות שימש לו רק קרדום לחפור בו את פרנסתו הדלה, אבל מהש״ס ומ„העולם ביום שני״ לא היה פוטר אותך, עד שהשפיע עליך מחידושיו בסוגיא פלונית מהתחנון שאמר פון־גרלאך בכל יום שני על מעשה עוול שנעשה בעולם בפינה אלמונית. ואם כיוונת לשעת רצון, היה קורא לפניך משיריהם של שני אהובי נפשו, יהודה ליב גורדון העברי וחברו לפיוט הגרמני ניקולאוס לינאו, או שהיה מנגן לפניך בגראַמופון ישן פרקי חזנות של קווארטין וסירוטא.

כי את עיקר תפקידו ראה קלמן אהרן מידלר בשלושה דברים: בחקירת התלמוד והמדרש ע״פ עקרונות חכמת היהדות המערבית, בחיבור דרשות בנוסח יהדות מזרח אירופה, ובמלחמה לצדק בכל אתר ואתר. ואשרי המעטים שזכו ללמוד מפיו תורה ולשמוע מפיו דברי דרש ומוסר! מיזוג כזה של בקיאות וחריפות, של שליטה גאונית בכל מכמני המקורות ונושאי כליהם עם שיטה מדעית ברורה ומדויקת, של למדנות יהודית עם ידיעת תרבויות אירופה ואסיה, של בהירות השכל עם חמימות הרגש, של פיקחות עם תמימות, של אומץ עם ענוה, מצוי אצל אחד בדור.

ועם כל זאת — בכלל לא הטיפוס של יושב אוהל, אלא אדם המעורב עם הבריות, עליז ושופע חכמה ובדיחה ולשונו שנונה. הרי „חצר המלך ארטוס״, היא הבורסה לתבואות, מקום המפגש היום־יומי של יהודי דאנציג (אילו ידע המלך ארטוס, מי ומי יהיו אביריו באחרית הימים!), נמצאה רק כמה פסיעות מדירתו, ועניני הקהילה היהודית של דאנציג העיר החפשית, זה מקום המעבר בין מזרח אירופה למערבה, היו תמיד מרובים ומעניינים, וקלמן אהרן מידלר היה איש מוסר ותוכחות, נוסח יל״ג, ולא סבל עוול ולא שם מחסום לפיו.

מי היה האיש המוזר הזה ואיך הגיע לדאנציג? לא היה איש בעיר אשר ידע את קורות חייו על בורין, וגם ידיעותי מקוטעות ומבוססות על רמזים בודדים ששמעתי מפיו. קלמן אהרן מידלר היה איש נאוואהרדק ונולד בערך בשנת 1870. בילדותו יצא לו שם של עילוי ובבחרותו נסמך לרבנות. ואז עבר על העילוי של נאוואהרדק משבר ההשכלה והוא הלך „בדרך הים, דרך ארץ פלשתים״ הידועה למשכילי ליטא, כשפניו אל עיר האוניברסיטה ומלכת חכמת היהדות, ברלין: מליטא לממל, מממל לקיניגסברג, מקיניגסברג לדאנציג — וכאן עלתה ספינתו על שרטון והוא נשאר תקוע בחצי הדרך, לכל ימי חייו. התפרנס מכל הבא ליד — כדרשן בבית תפילה וכסבל בנמל, כמורה לבר מצוה וכמורה לשחייה. כמחבר מליצות למצבות וככתב כלכלי לעתון רוסי. איך־שהוא הצליח לרכוש לו ספרים, איך־שהוא הצליח לרכוש לו ידיעת שפות ותרבויות (עם בואו היה לומד זמן־מה גרמנית בבית־ספר עממי, בחור כבן 20 בחברת זאטוטים!), איך־שהוא הצליח לרכוש לו דירה, איך־שהוא הצליח לפתוח את אקדמית היחיד שלו, אקדמיה יחידה במינה ברחבי העולם, של יחיד השקול כנגד אקדמיה שלמה.

אבל ברכה לא ראה בעמלו. קללת ה„למי אני עמל״, אשר רבצה על יל״ג מופתו, רבצה גם עליו. הסינתיזה בין יהדות והשכלה לא היה לאיש צורך בה. העולם המשיך בדרכים שלו, מי בהתבוללות ומי באדיקות („גויים ומשוגעים״ — היה אומר מידלר); או שהעולם בחר בדרכים חדשות, אשר מידלר התבונן בהן באהדה, מבלי יכולת ללכת בהן: בדרך הסוציאליזם ובדרך הציונות. היהודים החפשיים ראו בו יהודי מהדור הישן וצחקו לתמימותו, והיהודים האדוקים ראו בו אפיקורס וירדו לחייו. גם כאן נשאר בחצי הדרך.

בין כה וכה, גם האקדמיה לא סיפקה לו את מלוא מחיתו, ואף לא עבודות מקריות נוספות, כהוראת שעות והוראה בבית ספר, כדרשנות בימים הנוראים. מתוך רגש אחריות של אדם היודע שאין ידו משגת לכלכל משפחה נשאר רווק למשך כל חייו, חי בדוחק ולפעמים ברעב; מדי פעם היה מביא לו מיני צמחים ופטריות ללפת בהם את לחמו. הוא מת גלמוד, ממחלת קיבה, בתחילת שנות ה־60 לחייו; גויתו נמצאה כמה ימים אחרי מותו בדירתו מונחת בין ספריו המרובים ובין רשימותיו המרובות אשר מעולם לא ראו אור.

קלמן אהרן מידלר הסתלק, לפני שראה את חורבן יהדות אירופה. הנשארו לפחות אחריו רשימותיו, מפעל חייו, אוצר שאין לו ערוך לחקר היהדות ומקורותיה? אמי ודודתי שמרו על כתביו כעל בבת עינן ולקחו אותם אתן בדרך בריחתן מפני הצורר. כתבי העילוי מנאוואהרדק נשארו במקום שם נשארו עצמות שומרותיהם: תחת חורבות גיטו אוטווצק.

יעקב געשאוועסקי

די גרויסע שריפה אין נאוואַרעדאַק

אויב ס׳זיינען פֿאַראַן צוויי זאַכן פֿאַר וועלכע אַ מענטש דאַרף זיך שרעקן וועט ער גייט שלאָפֿן, ערשטנס מ׳וואַל אים, אין שלאָף ניט באַגנבענען און צווייטנס עס וואַל אין מיטן נאַכט ניט אויסברעכן וווּ אַ שריפה — האָבן נאַוואַרעדקער יידן אין יענער צייט געקאָנט רויק שלאָפֿן. מען וואַל זיי באַגנבענען? איז געווען אויסגעשלאָסן. די רייכע, באַ וועלכע ס׳איז פֿאַראַן וואָס צו גנבענען — האָבן געווינט אין צענטער־שטאָט אַרום מאַרק־פלאַץ, אָדער אין די דערבייאיקע גאַסן און דאָ האָבן אַ גאַנצע נאַכט געהיט וועכטער. זיי פלעגן אַרומגיין אַרום ראַד־קראָמען און אין די גאַסן און קלאַפֿן מיט זייערע קאַלאַקאָטקעס מען וואָל וויסן, אַז זיי זיינען וואַך און דערפילן זייער פליכט.

שריפה? — אויך מיט דעם איז נאַוואַרעדאָק געווען פֿאַר־זיכערט און געקענט רויק שלאָפֿן — ר׳ יצחק אלחנן, וועלכער האָט פֿאַרלאָזן נאַוואַרעדאָק, וווּ ער איז געווען אייניקע יאָר רב, האָט געבענטשט די שטאָט און געווונטשן, אַז עס וואָל אין איר קיין שריפה ניט זיין און די ברכה זיינע, איז טאַקע מקוים געוואָרן אין משך פון איבער צוואַנציק יאָר. פֿאַר דער גאַנצער צייט האָט נאַוואַרעדאָק ניט געווויסט פון קיין שריפה. די „פֿאַשאַרנע קאָמאַנדע״, וועלכע האָט זיך געפונען אין ביילינס הויף און באַשטאַנען פון 3—4 סטראַזשאַקעס האָט ניט געהאַט קיין שטאָך אַרבעט, זייער אַרבעט איז דאָן בלויז באַשטאַנען אין דעם, וואָס זיי האָבן געדאַרפט היטן עטלעכע אַרעסטירטע, וואָס האָבן זיך געפונען אין אַרעסט־הויז, אַזאַ קליין צימערל מיט אייזערנע קראַטעס, וואָס האָט זיך געפונען אין זעלבן הויף. און אין אַרעסט־הויז זיינען ניט געווען אַרעסטירט קיין שוועדע פֿאַרברעכער, דאָרט איז מען אָפּגעקומען אַ שטראָף, פֿאַר קלייניע גנבות, אַוואַנטוריסטן, שכורים וועלכע האָבן זיך געדאַרפט אויסניכטערנדיק זיך פלעגן זיי „נאַ פֿאַכמעל״ מאַכן אַ שנאַפּס צוזאַמען מיט זייערע היטער, די סטראַזשניקעס־פייערלעשער.

פֿאַר דער גאַנצער צייט, זיינען די עטלעכע פעסלאַך וואָסער צוגעשמידטע אויף צוויי רעדער געשטאַנען ליידיקע אונטערן „נאוויעס״ צוזאַמען מיט די פֿאַר מאַשין־פֿאַמפּעס מיט די לאַנגע קישקעס צו פֿאַמפּען און שפּריצן וואָסער. אויך די בלעכלעך, וואָס זיינען געווען צוגעשלאָגן צו יעדן הויז מיט אַן אויסמאָלונג וועט אין מיט וואָס דאַרף מען קומען צום אָרט וווּ ס׳איז אויסגעבראָכן די שריפה, — אויך די אויסמאָלונגען און אָנווייזונגען זיינען פֿאַר דער צייט געוואָרן אָפּגעריבן און ניט קאָנטיק.

וווּ עס וווּיזט אויס האָט שוין לענגער די ברכה פון ר׳ יצחק אלחנן ניט געהאָט קיין ווירקונג, נאָר זיכער איז, אַז די שריפה, אין אָנהויב די אַכציקער יאָרן פון פֿאַריקן יאָר־הונדערט, איז אויסגעבראָכן הינטערן שטאָט אין אַ קריסטלעכן געגנט. אַ קריסט האָט צו פיל אָנגעהייצט דעם אויוון צו באַקן ברויט און אַזוי ווי דער טאָג איז געווען זייער אַ הייסער, האָט זיך אָנגעצונדן דער שטרויענער דאַך, און באַלד דאָס גאַנצע הילצערנע הייזל און די איבעריקע הייזלעך פון זעלביקן מאַטעריאַל. און אַז עס האָבן שוין געברענט אַ צען אַזעלכע געביידעס, האָט זיך דאָס פייער צעבושעוועט און ניט געמאַכט קיין חילוק פון קריסטלעכע און יידישע הייזער. עס איז געוואָרן אין מיטן דער נאַכט אַ גרויסע מהומה, די וועכטער האָבן גענומען קלאַפֿן אין די לאָדנס, וועקן אַלעמען, די גלאָקן אין די קלויסטערס האָבן זיך צעקלונגען, די גאַסן זיינען געוואָרן פול מיט מענטשן, קליין און גרויס, האַלב נאַקעטע. יונגערע זיינען געלאָפֿן צו די פֿאַמפּעס, אַנדערע האָבן זיך איינגעשפּאַנט אין די „צוויי קאָלקעס״ מיט די פעסלאַך און צוגעפירט וואָסער, פרויען האָבן געשלעפט זייער גוטס: פּעק וועש, בעטגעוואַנט, צירונג, זילבערנע גאָפּל־מעסער, לייכטער צו ליכט בענטשן א. א. וו. אַראָפּ קאַרעליטשער גאַס, וווּ ס׳איז געווען די סאַזשלקע, און אויפן שלאָס־באַרג וווּ ס׳זיינען ניט געווען קיין געביידעס. עלטערע מענטשן זיינען געלאָפֿן אין די קלויזן צו ראַטעווען די רייניקייטן, זילבערנע בעכערס, קרוינען און אַנדערע באַפּוצונגען פון די ספרי־תורות.

אז דער פייער האָט זיך אַריינגעקריגן אין די שמאָלע, געדיכט־פֿאַרבויטע יידישע געסלאַך, האָט ער אַלץ מער געבראַשוועט און געשטאַרקט זיך, עס איז שוין אָפּגעברענט געוואָרן כמעט אַ האַלבע שטאָט, נאָר דאָ וווּיזט אויס האָט מען זיך אויבן דערמאָנט אָן ר׳ יצחק אלחנס ברכה, די הימלען האָבן זיך געעפנט און ס׳איז אַראָפּ אַ שרעקלעכער גאָס רעגן, וועל־כער האָט וויי אַ מבול פֿאַרגאָסן אַלע הייזער, טיילווייז אויס־געלאָשן די שוין ברענענדיקע, נאָר הויפטזעכלעך געמאַכט אוממעגלעך אָנצינדן די איבערגעבליבענע הייזער.

די שריפה האָט זיך איינגעלאָשן, עס זיינען אָבער פֿאַר־בליבן הונדערטער יידישע פֿאַמיליעס אָן אַ דאַך איבערן קאָפּ און אָן אַ ביסל שפּייז צו שטילן דעם הונגער.

דאָ וויל איך דערמאָנען דעם פיינעם טאָט פון מיין מוטער ע״ה: די שריפה איז אויסגעבראָכן אין דער נאַכט פון דאָנער־שטיק אויף פרייטיק, אונדזער הויז האָט ניט געברענט. גלייך אינדערפרי ווי עס האָט זיך נאָר אויסגעלייטערט פון גרויסן רעגן, האָט מיין מוטער אויסגעשטעלט אויפן הויף לאָנגע טישן, געבראַכט עטלעכע גרויסע סאַמאָווֹארן, איינגעקויפט וואָס מער ברויט, בולקעס, קאַרטאָפֿל און דעם גאַנצן טאָג אָנגעזעטיקט יעדן וואָס איז נאָר געקומען. היות ווי אויף מאָרגן איז געווען שבת האָט זי באַצייטנס באַזאָרגט אַ פּאָר שכנות׳דיקע קריסטן, וועלכע האָבן פרייוויליק דעם גאַנצן טאָג געשטעלט די גרויסע סאַמאָווֹארן פֿאַר די געקומענע נשרפים. נאָטירלעך האָבן די קריסטן די ערשטע גלעזער טיי אַליין אויסגעטרונקען עס זאָל באַדייטן, אַז די סאַמאָווֹארן האָבן זיי אָנגעשטעלט פֿאַר זיך און ניט פֿאַר די יידן.

ד״ר אליעזר ירושלמי ז״ל

יידישע נשמות

(פון אלטן נאוואַרעדקער פנקס)

געווען איז דאָס אין יאָר תרכ״ג (1863). אין נאַוואַרעדקער קהל געגנט האָט דאָן געבושעוועט דער פוילישער מיאטעזש (אויפשטאַנד). אין די וועלדער זיינען געלעגן די פוילישע אויפשטענדלער, אַהין האָבן געצויגן קאָזאַקישע פאָלקן. און די יידן זיינען געווען ווי צווישן האַמער און קאוואדלע — געליטן פון ביידע צדדים.

אין יענע צייטן האָט געלעבט אין נאַוואַרעדאָק אַ רייכער ייד, אַ פראָצענטניק, ר׳ אברהם סקלעפער; געווען אַ למדן און געוואָלדיקער ירא שמים. ביי אים האָבן זיך געהאָדעוועט צוויי פלימעניצעס, דעם ברודערס טעכטער. ר׳ אברהם האָט זיי געהאַלטן אין שטרענגער צוכט און ניט אַראָפגענומען פון זיי קיין אויג.

אין דער דאָזיקער אומרואיקער צייט האָט ר׳ אברהם זיי כמעט פון שטוב נישט אַרויסגעלאָזט — ווער ווייסט וואָס עס קען פאַסירן אין אַזעלכע צייטן מיט אַ יידישער טאָכטער...

ויהי היום, אין אַ שבת נאָכן טשאָלנט, וועלן ר׳ אברהם האָט מקיים געווען די מצוה פון שינה בשבת, זיינען די מיידלעך אויף אַ ווייל אַרויס שפּאַצירן, כאָפן פרישע לופט אין מאַרק, פון דאָרט ווידער האָט געצויגן דאָס האַרץ צו דער גרינער שלאָס־גאָס, און פון דאָנען זיינען געווען נאָך אַ פאָר טריט ביז צום שלאסבארג, וואָס קוקט אַרויס אויף מיצקעוויטש גאָס.

האָבן זיך די מיידלעך פאַררעדט און האָבן זיך אַרויפגעלאָזט אין וועגדער־שיינעם מיצקעוויטש טאָל, נאָענט צו זייער טומאה. אינצווישן איז געוואָרן שפּעט און אומהיימלעך אויפן האַרצן און די מיידלעך האָבן מורא געהאָט צוריקגיין. אידער זיי האָבן זיך אַרומגעזען איז צוגעפאַלן די פינצטערקייט און עס איז זיי באַפאַלן אַ באַצווינגענדיקער פחד.

פאַר גרויס פאַרלאָרנקייט זיינען די מיידלעך אַריין פאַר־באַהאַלטן זיך אין דער תיפלה — און זיי זענען שוין פון דאָרט נישט אַרויס.

אינצווישן איז ר׳ אברהם אויפגעשטאַנען, אַוועק צו מנחה, און אהיים קומענדיק צו שלש סעודות נישט געפונען די מיידלעך. איז ער געוואָרן אומרואיק — נאָר עס איז דאָך שבת, האָט ער זיין אומרו פאַרשטיקט און איז ווייטער אַוועק אין בית מדרש. נאָך מעריב — די מיידלעך זיינען נאָך ניטאָ. האָט ר׳ אברהם אָפּגעמאַכט אויף גיך הבדלה און איז אַוועק זוכן זיי אין שטאָט.

געזוכט ביי אַלע קרובים און באַקאַנטע און ניט געפונען איז די גאַנצע שטאָט געוואָרן אומרואיק. האָבן זיך אַלע געלאָזט נישטערן אין אַלע ווינקלעך, און די מיידלעך ווי אין וואַסער אַריין. איז געוואָרן אַ ויצעקו. שטאפעטן זיינען אַרויסגעשיקט געוואָרן אין אַלע טיילן פון שטאָט — אַ קלייניקייט יידישע טעכטער, ר׳ אברהמ׳ס פלימעניצעס דערצו.

אָבער אַלע שליחים זיינען געקומען צוריק מיט ליידיקן. האָט מען פאַרשטאַנען, אַז דאָ איז געשען אַן אומגליק. און די שטאָט נאַוואַרעדאָק איז געגאַנגען ווי אויף רעדלעך.

אויף מאָרגן איז ר׳ אברהם געלאָפן צו אַלע „זייעריקע״ — צום ספראוניק, צום מאַרשאַלעק — געווען איז ער אַ מקורב מיט אַלע שררות פון שטאָט, אָבער פון קיינעם איז קיין וואָרט ניט געווען אַרויסצוקריגן.

האָט מען זיך געוואָרפן צו די גלחים — אָנגעפרעגט אין אַלע קלויסטערס, און מאָנאַסטירן. אויך דאָרט האָט מען געשוויגן. האָבן יידן געמאַכט אסיפות, ביים רב ר׳ יצחק אל־חנן איז מען געזעסן טאָג און נאַכט. ר׳ אברהם האָט אַריינ־געטראָגן זיינע אַלע אָפּשפּאָרונגען, זיבעציק טויזנט רובל, צום רב און געזאָגט: „רבי, מיין גאַנצן קאַפּיטאַל גיב איך אַוועק צו ראַטעווען די נשמות פון מיינע פלימעניצעס — וואָס וועל איך ענטפערן דעם ברודער אויפן עולם האמת, ווען ער וועט פאָדערן זיין פּקדון?״ און ער האָט זיך פונאַנדערגעיאָמערט. מיט אים האָט מיטגעווויינט גאַנץ קהל! מ׳האָט אויך צדקה געגעבן, מ׳האָט געשאָטן געלט אויף רעכטס און אויף לינקס, געגעבן שוחד אַלע רוסישע פאָליציאַנטן און העכערע נאָטשאַלניקעס, אַלע קלויסטער־משרתים. וואָלט מען כאָטש געפונען אַ סליאַד. אַרויס איז אַ קלאַנג, אַז די מיידלעך געפי־נען זיך ווו אין אַ קלויסטער אָדער אין מאָנאסטיר. אָבער גיי וויס, ווען מ׳קען אין קיין אָרט ניט צוקומען. ווי זיי וואָלטן זיך צונויפגערעדט, אַלע פאָליאַקן, און ניט אַריינגעלאָזט גראָד איצט קיין יידן אין זייערע תיפלות אַריין.

דערווייל האָט זיך אַרויסגעווייזן, אַז די מיידלעך זיינען שוין ניטאָ אין שטאָט, אַז מ׳האָט זיי ערגעץ וווּ אַרויסגעפירט. ווו? גיי זוך דעם ווינט אויפן פעלד. האָט ר׳ אברהם געגעבן דעם נאַוואַרעדקער מאַרשאַלעק (דער פאַרזיצער פון אַלע פריצים קרייזן) אין יד און יענער האָט פאַרשפּראָכן וואָס צו טאָן. געבנדיק אַ בריוו צו מינסקער מאַרשאַלעק, האָט ער אַרויס געזייט פון די ציינער, אַז יענער וווייסט וווּ די מיידלעך זיינען און ער וועט העלפן.

האָט ר׳ אברהם געאיילט אויף קוריערן אין מינסק. דער־שלאָגן זיך קוים צום געבערנסקן מאַרשאַלעק, ברענגענדיק אים די בריוו. יענער האָט געגעבן אַ בריוו צוריק צום נאַוואַ־רעדקער מאַרשאַלעק, אָבער קיין דברים ברורים האָט ער פון זיי ניט געהערט.

— זאָג קלאָר דעם אָרט, צייג אָן וווּ מען זאָל זיך וועגדן — דאָס ניט, וויייטער בריוו. און דער בריוו אַליין איז עפעס אזא שווערער, עפעס מיט האַרטן פאַפּיר אינדרינען — וואָס איז דאָ וועגן דעם אַזויפיל צו שרייבן? נאָר פרעגן קען מען ניט — אַ גרויסער אדון, פאָרט ר׳ אברהם מיט אַ צעווייטיקט האַרץ צוריק און ברענגט דעם בריוו צום רב.

רופט דער רב אַן אספה און איז זיך מיישב מיט קהל וואָס צו טאָן מיטן בריוו. זיצט מען אַ גאַנצע נאַכט און עס צעטיילן

זיך די מיינונגען: אייניקע זאָגן מען דאַרף דעם בריוו אָפגעבן ווי ער איז, די אַנדערע ווידער טענה׳ען — מען מוז אים עפענען און זען וואָס איז אין אים. איז געבליבן צו עפענען...

אַז מען האָט געעפנט דעם בריוו, איז פינצטער געוואָרן אין די אויגן — דאָרט איז געווען אַ פּלאַן מיט אינסטרוקציעס ווי צו פירן דעם אויפשטאַנד פון מינסקער מאַרשאַלעק, וואָס איז געווען דער ראש פון די מורדים אין דער גאַנצער גובער־ניע, צום נאַוואַרעדקער מאַרשאַלעק, וואָס האָט אָנגעפירט מיט די נאַוואַרעדקער פּאַווסטאַנצעס. וועגן די יידישע מיידלעך איז דאָ קיין וואָרט ניט געווען. איז געבליבן, אַז מען זאָל די מיידלעך ראַטעווען מיט כוח.

האָט ר׳ אברהם געדינגען ריסאקעס (שנעלפערד וואָס פלעגן באנוצט ווערן פון חשובע הערן און מלוכה קוריערן) און האָט זיך גאַלאָזט אין פּעטערבורג. אין סאַמע מלוכה שטאָט צום מיניסטער....

עס איז פיל צו דערציילן ווי ר׳ אברהם איז אָנגעקומען צום מיניסטער. אַ ייד האָט דאָך ניט געטאָרט ווייזן זיך אין מלוכה שטאָט... אָבער ר׳ אברהם איז געגאַנגען אויף קידוש השם: האָט אָפּגעהיט דעם מאַמענט ווען דער מיניסטער איז געווען אין דער היים און האָט זיך גאַלאָזט גלייך צו אים אַריין אין פּאַלאַץ; האָבן דאָך אים די משרתים ניט גאַלאָזן, געשלאָגן און געשלעפּט. האָט ער אויפגעהויבן אַ געוואַלד. האָט דער־מיניסטער דערהערט און אַרויס. און דאָ האָט אברהם באַווייזן צו זאָגן, אַז ער האָט עפּעס וויכטיקס צו דערציילן.

דער מיניסטער האָט אים אויפגענומען און ר׳ אברהם האָט אים איבערגעגעבן דעם בריוו פון מינסקער מאַרשאַלעק.

מילא, וואָס איז געשען מיט די מאַרשאַלקעס, דאָס געהערט ניט אַהער, מען זאָגט, אַז דער מינסקער מאַרשאַלעק איז אַנט־לאָפן, דעם נאַוואַרעדקער האָט מען געכאַפּט. נאָר דער מי־ניסטער האָט געגעבן אַ באַפעל צו דער קאַטוילישער קוריע אַז מ׳זאָל די מיידלעך אַרויסלאָזן.

— זיי האָבן זיך געפונען אין סלוצקער מאָנאַסטיר און געגרייט זיך צום שמד.

וואָלט דאָך געווען גוט. נאָר דאָ האָבן שוין די מיידלעך ניט געוואָלט צוריק: זיי האָבן זיך געשעמט צוריקצוקומען צו יידן. די עלטערע האָט געטענה׳ט, אַז דער פּעטער וועט זיי פאַרשמייסן, קיינער וועט מיט זיי קיין וואָרט ניט אַרויסריידן און זיי ווילן פאַרזעסן ווערן. — אויף אייגער האָט מען גע־רעדט אַז זי עסט שוין טריפה. צווינגען זיי צוריקצוקומען האָט מען ניט געקענט — זיי זיינען שוין געווען פּולייעריקע. די פאַליאַקן האָבן אויך ניט געשווויגן. עס האָט זיך צעפלאַמט אין זיי די יוכע און זיי האָבן געשוואָרן, אַז זיי ווילן די מיידלעך ניט אַרויסלאָזן, עס איז ביי זיי אַריין אין אַ מלחמת מצוה. כדי די מיידלעך איבערריידן אויף זייער צד, האָבן זיך צווי פריצים מתנדב געווען חתונה צו האָבן מיט זיי. דאָס זיינען געווען ניט קיין אַנדערע ווי דער סעליבער גראַף ארוק און דער נאַוואיעלנער פּריץ יונדזל — געווען גרויסע יפה־פיות די מיידלעך. די חתונה האָט געדאַרפט פאָרקומען צו־זאַמען מיטן שמד.

נאָר דאָ האָט קהל אויך ניט געשווויגן. ר׳ יצחק אלחנן האָט אַרויסגעשיקט לאַנד־שדכנים און האָט אויסגעפונען פאַר זיי חתנים צאַצקעס — מיוחסים, פאַרשוינען, לומדים און אַפילו משכילים. איינער איז אַ״ש פון דאַנציג געווען, און די מיידלעך האָבן איינגעשטימט.

הושענה רבה שנת תרכ״ד האָט מען זיי געבראַכט פון סלוצק. די גאַנצע שטאָט מיטן רב בראש זיינען אַרויס זיי מקבל פּנים זיין. דער באַרימטער כליזמר עוזר מיט זיין קאַ־פּעלע האָבן געשפּילט און גלייך פון דאָרט האָט מען זיי געפירט צו דער חופּה.

הרב ר׳ יצחק האָט אַרויסגעגעבן אַ חרם, אַז מען זאָל זיי ניט דערמאָנען די חרפּה, נאָר דער סופר הקהל האָט זאָך פאַרשריבן אין פּנקס.

דער אַלטער בית־עולם

בין שתי מלחמות עולם

עָרְבָה כָל שִׂמְחָה עַל־אָבְדַן מוֹלַדְתִּי
הוֹרַד שְׁאוֹלָה צִבִי תִּפְאַרְתִּי

(ר׳ יעקב בר׳ יהודה: „יוצע
על בשרי שק ואפר", קינה)

משה שטיינברג־שריג

החינוך העברי בנאוואהרדק

החינוך העברי בפולניה ובארצות הסמוכות לה, בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, היה מוקד חייה הלאומיים והתרבותיים של כל קהילה יהודית מאורגנת. הוא עמד גם במרכז התעניינותם של המוסדות המרכזיים של התנועה הלאומית העולמית, על כל מפלגותיה וזרמיה השונים.

מנהיגיה ודבריה של המדינה בדרך, ביחוד אלה שהעמיקו לחשוב והיו מחוסנים מאשליות של נסים וקפיצות־דרך בהיסטוריה, השליכו את יהבם על בית הספר העברי. במוסדות החינוך־הלאומי הם ראו את המנוף היעיל ביותר להגשמת המשימה הכבירה והאחראית — חינוכו ועיצובו של פני הדור הצעיר והכשרתו המתאימה להגשמת התפקידים הלאומיים המיוחדים של תקופתנו ההיסטורית.

ומשום זה ארשה לעצמי להרחיב קצת את היריעה, ובאקדמות מלים למאמרי אקדיש סקירה כללית קצרה, שתשקף את הרקע ההיסטורי ואת התנאים האוביקטיביים להתפתחות חינוכו הלאומי והשפעתו על חיי עמנו בתפוצות הגולה.

סוד קיומו של עמנו בגולה

ברטט קודש ובהתפעלות עמוקה אנו מביטים עכשיו מפסגת האושר של עצמאותנו המדינית והלאומית בארצנו לעמק הבכא של חיי אחינו היהודים בגולה, על כל זרותה ונכריותה, על כל זועותיה וחרדותיה האיומות.

אנו עומדים תוהים ומשתוממים על התופעה המוזרה והמיוחדת במינה בתולדות האנושות ושואלים לפלא ולסוד קיומו של עמנו בתנאים משונים ובלתי טבעיים כאלה במשך אלפים שנה.

רק בזמננו, בימי בית שלישי, בתקופת קיבוץ גלויות שונות, קליטתן ומיזוגן, אנו יכולים להעריך כראוי את הכוחות החיוניים והרוחניים העצומים שפעמו בלבות אחינו בכל הדורות בנכר, את רצונם החזק לחיים ואת אמונתם הכבירה בנצחון הצדק ובגאולה הקרובה.

אכן יש אלהים לעם הזה, תרבות רוחנית צרופה, ערכים מוסריים נעלים, ייעוד בחיים וחזון לעתיד.

ולא רק פלא ואגדה אלא גם סמל נאה ומאלף הוא לתולדת עמנו — הסנה בוער באש, הבוער ואינו אפל...

אולם לא נתקיימו בני ישראל בתפוצות הגולה אלא הודות למוסדות השונים, הציבוריים, הדתיים והתרבותיים־לאומיים, שהקימו בכל אתר ואתר בדרך נדודיהם הנצחיים על פני כדור הארץ.

המוסדות האלה שימשו להם תחליף־מה לשלטון־עצמי, מחבוא ומבצר לעצמאותם התרבותית, מסגרת וסייג לייחודם הלאומי.

הם היוו את המשתלה הרוחנית הפורה ליצירת הווי־עממי מיוחד, הרגלים וצורות חיים משותפים לכל בני העדה, ובהם במוסדות האלה, נרקמה לאט לאט ובלי הפסק המסורת הרוחנית של העם שנמסרה מדור לדור.

המוסדות האלה יש שפשטו צורה ולבשו צורה, יש וצריך היה לשלם מס מסוים לרוח הזמן, אולם הם היו ונשארו עד היום המבצרים הבטוחים לתרבות הלאומית ולרוח האומה, הכלים הנאמנים לשמירת היין...

החינוך הלאומי ותפקידו

אין שום ספק שגולת הכותרת של כל המוסדות השונים שהקימו היהודים בנכר היו בתי החינוך על כל סוגיהם וצורותיהם השונות: החדרים והחדרים המתוקנים, הישיבות ובתי המדרש, גני הילדים ובתי הספר העבריים, שבהם קוים החינוך של הדור הצעיר והכשרתו לחיים ברוח הזמן.

בחושו הבריא הרגיש העם, ללא הסברה ותעמולה מיוחדת, ללא חוקי חובה וכפיה מצד השלטון, שחינוך הילדים והנוער הוא צפור נפשו וסוד קיומו המיוחד בגויים, שמוסדות החינוך הם בית היוצר לנשמת האומה.

מוסדות החינוך אף פעם לא היו תלושים מחיי העם, תכניתם הדידקטית והחינוכית היתה תמיד פונקציה בולטת של מצבו המדיני, הכלכלי והתרבותי של העם וצינור השפעתו להגשמת שאיפותיו החברתיות והלאומיות.

כדי למלא את תפקידו העיקרי בחיים, לשמור על המשך קיומו של העם ותרבותו, מוכרח היה החינוך הלאומי להסתגל לתנאים האוביקטיביים המיוחדים שבכל ארץ ולפיהם לבנות ולהקים את מוסדותיו המתאימים.

בתקופת הסתגרותנו והתבודדותנו, מאונס או מרצון, בחומות הגיטו הגיאוגרפי והרוחני, עת תפקיד החינוך היה בעיקר לשמור על „הגחלת הלוחשת", שנשארה לנו לפליטה אחרי חורבן עצמאותנו המדינית והלאומית, מלאו ללא כל ספק, החדרים, הישיבות ובתי המדרש תפקיד מאוד חשוב בחיי העם.

מהמעין הזה שאבו אחינו המומתים עוז ותעצומת נפש למות מות קדושים, תנחומים ואורך רוח לסבול בלי קץ ובלי אחרית, תקוה, בטחון, ואמונה בגאולה הקרובה לבוא.

צו החינוך היה אז — חפי כמעט רגע עד יעבור זעם...

משוררנו הלאומי הגדול גמר את ההלל על בתי התורה

ותפקידם בחיי האומה. באהבה רבה הוא שר על הגיבורים הנעלים ועל המתמידים הצנועים, שהמיתו את נפשם באהלה של תורה ושמרו על הגחלת שלא תכבה.

אולם טרם הושר השיר על ביה״ס העברי החדש, שקם לנו בתפוצות הגולה בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, ועל תפקידו הגואל בימי הרס עולם, האשליות של אלים שהכזיבו ושל לאומים שבגדו.

עוד יסופר נשגבות על המחנכים החדשים, שחוללו את המהפכה הגדולה בחינוך העם ובחייו. הם הם שהוציאו את „הגחלת הלוחשת״ ממחבואה, נשבו בה בכח־אדירים והפכוה לשלהבת לוהטת באש־כיסופים לגאולה יסודית וממשית, לעמוד־אש חדש המאיר לגאולים את דרכם הארוכה למולדת, לכח יוצר וממריץ לפעולה ולמעש, להכשרה ולהגשמה עצמית.

הייחוד שבחינוך העברי החדש היה רוח המרד במציאות הגלותית המנוונת, על כל גילוייה השליליים, המלחמה בשאננות ובאדישות של חיי השגרה, הייעוד והחזון לחיים חדשים ובריאים במולדת ההיסטורית של העם. צו החינוך החדש היה — חסד לאומים חטאת, ואם אין אני לי מי לי.

ואם כי בתי הספר האלה לא חילקו תעודות בגרות לחניכיהם, ואף לא קרדומים לחפור בהם, בכל זאת למדו ילדי ישראל מתוך אהבה ובהתמדה תורה לשמה ולהגשמתה.

מבתי אולפנא אלה יצאו מחוללי תנועת התחיה הלאומית והתרבותית, המשוררים והסופרים העבריים, המורים והמדריכים הרוחניים של העם. ממוסדות החינוך האלה עלו החלוצים, מניחי היסודות לגאולת האדמה ולכיבוש העבודה בארץ, והם גם השתתפו בדמם ובנפשם במלחמת העצמאות ובתקומת המדינה העברית.

אלף שנים התקיים המרכז היהודי באירופה. במשך התקופה הארוכה הזאת הקימו היהודים בעבודת־נמלים את מוסדותיהם הציבוריים והתרבותיים, יצרו נכסי רוח ותרבות יקרי ערך, שהשפעתם היתה לברכה גם לתרבותם הכללית של כל עמי אירופה.

שונות היו ההפוכות הגורל בשביל היהודים ביבשת גדולה זו במהלך הדורות. יש ונדמה היה, כי עמוקים וחזקים הם שרשיהם באדמה זו, שהרווה והפרוה בזעת אפם ובדמם במשך מאות בשנים.

אולם הקללה הנצחית של הגלות הארוכה לא פסחה גם על מרכז מושרש זה. שואת הדמים האחרונה השמידה באופן אכזרי כמעט את כל יהודי אירופה והרסה עד היסוד את כל הישגיהם היפים בחומר וברוח, פרי עמל ויצירה במשך עשרים דורות.

ככה שקע בתהומות־ים גם האי הפורח של יהדות אירופה, ואף קצף קל לא נשאר על פני מימיו הזידונים.

החינוך העברי בנאוואהרדק

ברצון קיבלתי עלי את התפקיד שקבעה בשבילי מערכת הפנקס, לכתוב על החינוך העברי בנאוואהרדק.

היתה לי הזכות הגדולה לעבוד בה במשך חמש־עשרה שנים בתור מנהל ביה״ס „תרבות״ ע״ש ח. נ. ביאליק ובימי שלטון הסובייטים, בשנים 41—1939, כמנהל בית הספר התיכון.

בנאַוואַהרדק היו בתי־אולפנא שונים ומכל „הזרמים״: חדרים, ישיבות, בי״ס עברי דתי מיסודו של המזרחי וביה״ס „תרבות״.

הגם שקרובה היתה נאוואהרדק לוילנה, למרכז פעולתו של ציש״א, בכל זאת לא התקיים בה בית ספר יידישאי, משום שהישוב היהודי בנ. היה ברובו ציוני וחדור רוח לאומית־עברית. אומנם היו בנ. עסקנים ופעילים יידישאים, עפ״י רוב לא מילידי המקום, כמו עו״ד גומינר, ד״ר מרמורשטין, המורה סלומון ועוד, אולם במשך הזמן הם „התבוללו״ בחברה הלאומית־ציונית של הסביבה וחינכו את ילדיהם בביה״ס העברי.

בדעתי להתרכז במאמרי זה במיוחד בפרשת בית־הספר העברי „תרבות״ ע״ש ח. נ. ביאליק, משתי סיבות:

ראשית, היה זה המוסד החינוכי הגדול והמרכזי בעיר, שהטביע את חותמו והשפעתו על כל מערכת החנוך של הנוער היהודי בנ. שנית, אינני רוצה להסיג את גבולם של מחנכים אחרים, שיש להם זכות־יתר לכתוב על בתי הספר שבהם הם עבדו.

ביה״ס העברי בנאוואהרדק נוסד, כפי שיש לשער ממיסמכים אחדים, בשנת 1919, עם תום מלחמת העולם הראשונה.

תקופת ביניים זו, שחלה בזמן חילוף השלטונות והמשטרים באזורי הספר המערביים של האימפריה הרוסית, היתה מתאימה ונוחה לצמיחתו ולהתפתחותו של חינוך יהודי עצמאי.

הגרמנים עזבו את אזורי הכיבוש הרוסיים וחזרו לארצם. במקומות המשוחררים התחיל להתארגן השלטון הפולני, שלא הצטיין, לא בראשיתו ואף לא באחריתו, באהדה מיוחדת לאזרחים היהודים.

האינטליגנציה היהודית, הפעילה בחיים הציבוריים והתרבותיים, קיבלה את השכלתה עוד מלפני המלחמה בבתי־ספר רוסיים, וטבעי הוא הדבר שהיתה לה זיקה ללשון הרוסית ולספרותה העשירה. מלבד זה, בזמן ההוא עוד התיחסו כל היהודים בספקות רציניים ליציבות השלטון החדש של הפולנים.

כדי להימנע מחשדים בלתי רצויים מצד היריבים הפוליטיים השונים וכדי לא להכניס ראשנו לבין התרבויות המתחרות, החליטו היהודים לפתוח בשביל ילדיהם בתי־ספר יהודיים עצמאיים עם שפת ההוראה עברית או יידיש.

בראשונה היה החינוך בבתי־ספר אלה לאומי־כללי וניטרלי לגבי מלחמת הדעות של המפלגות הפוליטיות השונות, שהתחילו לפתח את פעילותן בחברה היהודית. במשך תקופה קצרה שלט בביה״ס מעין סינקרטיזם חינוכי, שהתבטא בדו־קיום של שלום של שתי הלשונות עברית ויידיש ובתכנית לימודית וחינוכית מוסכמת. אולם התקופה השאננה הזאת לא נמשכה זמן רב. קשה היה לטפח חינוך ניטרלי בתקופה מסוערת והרת־עולם, שהשתלטה אז בעולם הגדול וגם בעולמנו אנו. מחד גיסא, גאות המהפכה החברתית ברוסיה על כל הבטחותיה ואשליותיה, שהכתה גלים עזים ברחבי העולם ולא פסחה, כמובן, גם על רחוב היהודים. מאידך גיסא, התחילה תקופת האביב והזוהר של תנועתנו הלאומית וראשית מפעל הבנין של הבית הלאומי אחרי הצהרת בלפור. החינוך היהודי לא יכול היה להשאר אדיש לגבי הזרמים החברתיים הכבירים,

שהסעירו אז את חיי היהודים. כל בית־ספר צריך היה להגדיר את עצמו ולתפוס עמדה ברורה לגבי הבעיות הבוערות של התקופה. עסקני החינוך והמורים שעבדו בביה"ס בנאוואהרדק, כמו כן הורי התלמידים, לא פסחו אף רגע על שתי הסעפים. בהגיע שעת „ההגדרה העצמית", החליטו פה אחד לצרף את בית־הספר בנאוואהרדק לרשת בתי־הספר של הסתדרות „תרבות".

בית הספר העברי „תרבות" ע"ש ח. נ. ביאליק היה בי"ס יומי בן ז' כיתות ותלמידיו שוחררו מלימוד־חובה בבתי הספר הממשלתיים. שפת ההוראה, החל מכיתה א', היתה עברית, חוץ מהיסטוריה וגיאוגרפיה של פולניה שנלמדו בשפה הפולנית. בהכירי את ערך שפת העם יידיש ואת ספרותה החשובה, הנהגתי בביה"ס את לימוד המקצוע הזה החל מכיתה ה'. ע"י בית־הספר היה קיים גן־ילדים עברי בשביל הגילים 6—4 ש'.

תכנית הלימודים

תכנית הלימודים של ביה"ס היתה דומה לתכנית הלימודים של בתי־הספר העבריים בארץ ישראל. החינוך של התלמידים ושל הנוער המתבגר, שהיה מאורגן ע"י בית־הספר, היה ציוני־חלוצי, חדור רוח התודעה היהודית ומבוסס על עקרונות של עבודה, שלטון עצמי בחברת ילדים, הכשרה לקראת עליה והגשמה עצמית בארץ־ישראל.

הלימודים היו נמשכים משעה שמונה בבוקר עד שתים אחה"צ. משעה 5 אחה"צ היו התלמידים וחלק מהמורים חוזרים לביה"ס לפעולות חינוכיות בחוגים שונים ולהחלפת ספרים בספריית ביה"ס.

מקצועות הלימודים שנלמדו בבית הספר

1. הלשון העברית וספרותה
2. תנ"ך
3. משנה ואגדה
4. היסטוריה עברית וכללית
5. טבע
6. גיאוגרפיה
7. חשבון והנדסה
8. יידיש
9. פולנית
10. היסטוריה פולנית
11. גיאוגרפיה פולנית
12. צרפתית
13. התעמלות
14. זמרה
15. ציור
16. חקלאות
17. מלאכה

הדבר שאפיין במיוחד את החינוך בכל בתי־הספר של „תרבות" בכלל ובבית הספר בנאוואהרדק בפרט הוא לא שפע מקצועות הלימודים של התכנית ואף לא תקן השעות, אם כי אין לזלזל בערכם החשוב של הגורמים האלה, חשובה לאין ערוך היתה האוירה החינוכית הטובה ששררה בכל בית הספר. אוירה של אידיאלים לאומיים ושל ערכים רוחניים, ורוח החזון והייעוד שפעמו בלבות המחנכים והחניכים כאחד. המורים היו מסורים בלב ונפש לעבודתם בקודש, אולם השפעתם המבורכת לא הצטמצמה רק בין כתלי המוסד, אלא חדרה גם לבתי ההורים ולמוסדות הציבוריים השונים.

המורה היה מחנך לתלמידים, מדריך לנוער ומנהיג למבוגרים. דלתות בית־הספר היו פתוחות במשך כל היום, לרבות שעות הערב, כי אחרי הפסקת הצהרים התקיימו החוגים השונים של החינוך המשלים בהדרכת המורים.

והחוגים היו רבים ושונים.

המקהלה של בית־הספר ומופעיה במסיבות „עונג שבת"

בביה"ס התקיימו מקהלת־תלמידים גדולה וגם תזמורת. המנצח על המקהלה היה המורה לזמרה מר אלעזר רבינוביץ ז"ל, שהודות למרצו הרב וכשרונותיו המיוחדים במקצוע זה, הפכה מקהלת בית־ספרנו לגורם תרבותי חשוב בכל העיר. המקהלה היתה מופיעה בכל החגיגות והחגים שנערכו בביה"ס וגם השתתפה במפעלים תרבותיים שונים, שנערכו ע"י מוסדות ציבוריים בעיר.

הודות ליזמתו של מר רבינוביץ התבסס ע"י בית־ספרנו המוסד העממי „עונג שבת ויו"ט", שנתחבב מאוד על כל שדרות העם. בעצרות אלו נשמעו הרצאות על נושאים היסטוריים, ספרותיים, חינוכיים ומעניני דיומא. אחרי ההרצאות הופיעה המקהלה בשירים עממיים ולאומיים בעברית וביידיש. המנגינות והשירים שנשמעו בעונג שבת ב„תרבות" — התפשטו אח"כ בכל העיר ושימשו רפרטואר עממי של השבוע בפי כולם.

התלמידים בעת ההפסקות, הפועלים בעבודתם, עקרות הבית ע"י הכירים, כולם שרו ופזמו את שירי „עונג־שבת", ולא אם אחת יישנה את תינוקה החביב בשירים אלה.

העבודה בגינות שע"י בית־הספר

בגינות עבדו כל תלמידי ביה"ס, החל מכיתה א' עד ז' בכלל, בהדרכתה של המורה לטבע חנה לוין־פיגין ז"ל. עבודת התלמידים בגינות באה להשיג את המטרות דלהלן:

א. לקרב את הילדים אל הטבע;

ב. לפתח אצלם את רגש היופי ואת הזיקה לגידול פרחים;

ג. להמחיש את לימוד הטבע בבית־הספר.

התלמידים עבדו ברצון רב בגינה וראו בעבודתם זו כעין הכשרה לעבודתם העתידה בשדמות המולדת בארץ־ישראל.

ועד התלמידים היה מנהל פנקסנות מדוייקת של הוצאות והכנסות הגינה ובסוף שנה היה מדפיס את המאזן המפורט בעתון ביה"ס „בית־ספרנו", שממנו הועתקו הפרטים והמונחים הנ"ל.

הסדנאות בבית־הספר

אחד העיקרים החשובים בעבודה החינוכית של בית־ספרנו, כמו ביתר בתי־הספר מיסודה של „תרבות", היתה העבודה. לשם הגשמתו וביצועו של עיקר חשוב זה נפתחה ב־30.5.1937 נגריה לבנים, בהדרכת מורה מוסמך למלאכה ומתפרה לבנות.

הנגריה של ביה"ס נמצאה זמנית באולם הבנין של „שוקדי מלאכה". העבודה בנגריה, 4 שעות בשבוע, היתה חובה על כל הבנים, החל מכיתה ה'. גם המורים עבדו בנגריה זו יחד עם התלמידים.

גן הילדים
ליד בית־ספר „תרבות"

העבודה למען קהק"ל

העבודה למען קהק"ל תפסה מקום חשוב בבית־ספרנו והשתלבה כחלק אינטגרלי בתכנית הלימודים הכללית של ביה"ס.

הלימודים על ארץ־ישראל, ידיעת המולדת והעבודה למען קהק"ל, היו מאוד אהובים על התלמידים, משום שעי"ז הם באו במגע עם כל הענינים האקטואליים של ארץ־ישראל, שהיו קרובים ללבם.

בכל כיתה היתה פינת קהק"ל ובמרכזה מפת ארץ־ישראל. הקופסה הכחולה היתה מופיעה בכל החגיגות הכיתתיות ובעצרות הגדולות של כל ביה"ס. לא אגזים אם אומר, שתל־מידינו היטיבו לדעת את שבילי העמק והגליל בארץ־ישראל מאשר דרכי פולסיה וגליציה שבפולניה.

בספרית ביה"ס היה מדור מיוחד לספרות קהק"ל. ביחוד התחבבו על המורים והתלמידים החוברות „לנוער". ביה"ס העברי בפולניה היה, במובן ידוע, אי ישראלי בגולה, נספח תרבותי של המדינה בדרך.

נזכר אני בביקור אחד של המפקח הפולני בבית־ספרנו. הוא טייל ארוכות בכיתות ובאולם ביה"ס, הסתכל בקישוטי החדרים, בפינות קהק"ל, ראה את התמונות היפות של המשור־רים והסופרים העבריים והתעניין בתכנם של עתוני הקיר והכרוזים השונים. לפני צאתו הוא הביע את התפעלותו מכל מה שראה בביה"ס, אולם אגב־אורחא העיר, שהוא הרגיש את עצמו כאילו היה בבית־ספר יפה ומסודר בפלשתינה.

ואין גם לזלזל בהכנסות ביה"ס לטובת קהק"ל.

הדו"ח של ועדת התלמידים על הכנסות ביה"ס למען קהק"ל בשנת־הלימודים תרצ"ז שנדפס בעתון „בית־ספרנו" משנה זו, מפרט את הסכומים דלקמן:

מהדבקת בולים בפנקסי התלמידים	124.32 ז.
הקופסה הכחולה	119.50 „
יעור ונטיעות	20.89 „
ספר הילד	13.00 „
מפעל „הגלילה"	72.95 „
שונות	127.49 „
יחד	478.15 ז.

בשנת הלימודים תרצ"ה—ו נרשם בית־ספרנו בספר הזהב של קהק"ל ע"י המורים והתלמידים.

ספריות בית־הספר וקריאת התלמידים

תשומת לב מיוחדת הוקדשה בבית־ספרנו לפיתוח ספרית בית־הספר, לאירגון יעיל של קריאת התלמידים ולבדיקתה המתמדת. לשם זה התקיימה בכל חודש אסיפת־תלמידים בכיתה, ובה היו התלמידים מוסרים דו"ח על קריאתם במשך החודש. בהזדמנות זו היה המחנך בודק את פנקסי הקריאה המיוחדים, בהם היו התלמידים מכניסים את רשמי קריאתם. בפנקסנו זה אנו מביאים מאמר מיוחד על „ספר הקריאה והספריה בבית־ספרנו" מאת המורה של ביה"ס בנימין לייקין ז"ל, שנרצח ע"י הנאצים, הי"ד.

את המאמר העתקנו מהעתון „בית־ספרנו" משנת הלימו־דים 1937.

תלמידי בית־הספר „תרבות"

המצב המספרי בספריות בית הספר בשנת תרצ"ח־ט, 1938—9, בערב החורבן:

ספריות / הספרים לפי הלשונות	[illegible]	[illegible]	התלמידים לפי הכיתות					יחד
			ב	ג	ד	ה	ו—ז	
עבריים	229	145	214	183	176	131	323	1401
פולניים	175			154	147	101	198	775
יחד	404	145	214	337	323	232	521	2176

העתונות ועתון הקיר בבית הספר

מכשיר דידקטי וחינוכי רב ערך בידי המחנך היה עתון הקיר הכיתתי ועתון הקיר הכללי של ביה"ס כולו. מלבד אלה היה מופיע בסופה של כל שנת־לימודים עתון בדפוס בשם „בית־ספרנו".

העתונות הזאת עזרה הרבה למורים ולמחנכי הכיתות לפתח אצל תלמידיהם הרגלים ונטיות לעבודה עצמאית ולהבעה עצמית בכתב. מערכת העתונות של ביה"ס היתה מורכבת מבאי־כוח התלמידים של הכיתות הגבוהות בהדרכתו של המורה ב. לייקין ז"ל. בעתון „בית־ספרנו" היתה הנהלת ביה"ס מדפיסה דין וחשבון מפורט על המצב בביה"ס ובכיתות וגם תכנית עבודה לשנה"ל החדשה. בעתון זה השתתפו בעבודו־תיהם מלבד המורים גם התלמידים והוריהם.

בחוברת משנת תרצ"ז הדפיס המורה אלחנן לוין ז"ל מאמר חשוב ומפורט על העתונות בביה"ס. בפנקסנו זה אנו מביאים את המאמר הזה בקיצורים מסוימים. המורה לוין אלחנן ז"ל נרצח ע"י הנאצים.

מועדון לתלמידים

ע"י ביה"ס התקיים מועדון תלמידים בהנהלת ועד התל־מידים ובהדרכתה של המורה וולף־נימנצ'יק סוניה ז"ל, שנרצחה ע"י הנאצים.

המועדון בא להשיג את המטרות:

א. פיתוח החוש החברתי של התלמידים;

ב. יצירת יחסי רעות וידידות בין התלמידים;

ג. יצירת אוירה מיוחדת ותנאים נוחים להחשת התהליך של „עיבור" (מלשון עברית) חיי התלמידים.

המועדון היה מורכב משלושה חדרים: חדר קריאה, חדר משחקים וחדר ריקודים. בחדר הקריאה היו נמצאים כל עתוני התלמידים בעברית, שהופיעו בגולה ובארץ־ישראל, כמו כן עתונים וירחונים בפולנית. ספרים מהספריה ניתנו לכל מבקש.

בחדר השני נמצאו משחקי־תלמידים שונים, ביניהם גם „אעברה נא בארץ". כתום זמן הקריאה והמשחקים, נכנסו התלמידים לאולם הריקודים.

והנה קטע מהתרשמות אחד המורים מהחדר הזה:

„יד על שכם, רגל ברגל וכולם בריקוד מרקדים...

רגלים נישאות, עפות, עינים נוצצות, והכל אומר תנועה ביעף.

צחוק תמים וחפשי של קטנים ומאושרים מתגלגל באויר, משתפך עם שירי המחוללים למנגינת אושר אין סוף..."

מהתקנון הפנימי של תלמידי בית־הספר

כדי להכניס סדר ומשמעת בעבודת ביה"ס ובחיי התלמידים עובד ע"י המועצה הפדגוגית התקנון דלקמן:

המועצה הפדגוגית

פעם בשבועיים התכנסה המועצה הפדגוגית לישיבתה

הרגילה, כדי לדון על חיי בית־הספר. במשך השנה התקיימו גם ישיבות מיוחדות לשם עיון והחלטה בעניינים שוטפים שהזמן גרמא, שלא נכללו בתכנית העבודה הכללית של שנה"ל. בכל הישיבות השתתפו חברי הנשיאות של ועד ההורים — הח"ח פרסמן אשר, מסלובטי חיים ואורלינסקי יצחק ז"ל.

העבודה החינוכית בביה"ס נחלקה בין כל חברי הועה"פ, באופן שבראש של חוג או מוסד־תלמידים עמד אחד המורים, שסייע בידי התלמידים לארגן, לסדר ולנהל את העבודה. בבית־הספר היה קיים שלטון עצמי של התלמידים.

ואלה שמות המנהלים, המורים והגננות שעבדו בביה"ס בזמנים שונים מיום יסודו עד סגירתו.

1939—1919

החברים, זכרונם לברכה, שנפלו על קידוש השם והאומה ושנרצחו ע"י הנאצים הארורים:

שמואל לידסקי	בנימין ליקין
אליעזר רבינוביץ	סוניה וולף־נימנצ'יק
שלמה וולפוביץ	שמואל סלומון
שלמה קרנט	ש. פריסיצקי
גב' גומינר	מ. ליס
אלחנן לוין	א. ביטנסקי
חנה לוין	ש. כהן

ויבדלו לחיים ארוכים:

דוד כהן	תמר צנצנטוס־עפרון
דוד בוגטין	ליובה מורדכובסקי
קורן	י. פילצקי
משה שטיינברג־שריג	מנוחה ילין
ש. גוטסוירט	סימה פורטנוי
ש. רבינוביץ מוילנה	לנגלבן
י. שליטא	חוה ליפסקי
ח. קושלן	ס. מנוסביץ
ש. מילכיקער	

עסקני החינוך העברי בנאוואהרדק

ובימים ההם ומדינת היהודים טרם קמה, ומשרד חינוך טרם היה לבני ישראל, והרשויות המקומיות בתפוצות הגולה פעלו נגד צרכיהם ושאיפותיהם של תושביהן היהודים, אז היו אלה עסקני החינוך והורי התלמידים, שלקחו עליהם את המעמסה הכבדה הזאת של אירגון החינוך הלאומי וכלכלתו.

כל הכבוד והיקר לגבורים האלמונים האלה!

בעבודתם המסורה והנאמנה הם הקימו וקיימו את המפעל הנהדר של החינוך הלאומי, על אפם וחמתם של שליטי המדינה העוינים ולמרות המצוקה החמרית הקשה בה חיו רוב הורי התלמידים.

ביזמתם היוצרת ובעזרתם הנדיבה הוקמו בנינים למוסדות החינוך, הוכשרו והוסמכו מורים, סופקו ספרי לימוד וקריאה ומכשירי עזר לכל בתי הספר. הם גם דאגו לכיסוי הגרעונות התמידיים של ביה"ס ע"י יצירת מקורות־הכנסה חדשים ושונים, כי שכר־הלימוד מהתלמידים לא כיסה אף פעם יותר ממחצית ההוצאות של ביה"ס. לשם זה אירגנו מסיבות ונשפים וימי־פרחים, ייסדו סניף „תרבות" והתרימו את כל חבריו לטובת החינוך, ומזמן לזמן העבירו „מפעלים מיוחדים" בין האוהדים של בית־הספר. במידה שאני זוכר לא עברה אף שנה אחת בלי „מפעל מיוחד" לטובת בית־הספר.

ואלה שמות עסקני החינוך הנאמנים, שבמשך שנים רבות הקדישו מזמנם ומרצם לטובת החינוך העברי ולטובת בית־הספר „תרבות" במשך עשרים שנות קיומו. (1919—1939).

החברים, זכרונם לברכה, שנפלו על קידוש השם והאומה ושנרצחו ע"י הנאצים הארורים:

אשר פרסמן, יו"ר הסניף „תרבות"	בצלאל מקוליבסקי
חיים מסלובטי, יו"ר ועד ההורים	אלתר קמיניצקי
יהודה קפלינסקי, יו"ר ועד ההורים	אליהו שלוסברג
יצחק אורלינסקי, יו"ר ועד ההורים	חנה נחומובסקי
נחום גורדון, יו"ר ועד ההורים.	משה דוניץ
יעקב ליובצ'נסקי, יו"ר ועד ההורים	שלום אפרוימסקי
עפרון שלמה	ציז' יוסף
עפרון בנימין	פרידמן
מלבין רה"ק, יו"ר ועד ההורים	דובה לוסקי
איביניצקי יצחק	ד. הרכבי
ישראל גולדשמיד	קפלנסקי
שלום בנצינובסקי	א. ליטובסקי
ירוחם איזראליט	נ. סוכרסקי
צפורה שלוסברג	י. רבינוביץ
גב. פרסמן	גולדה רבינוביץ ז"ל

ויבדלו לחיים ארוכים:

אוסטשינסקי אברהם
קפלנסקי
ש. אופנהיים
נחומובסקי

טבלא של 12 מחזורי בית־הספר „תרבות" בנאוואהרדק

המחזור	א	ב	ג	ד	ה	ו		ז	ח	ט	י	יא	יב	יחד
שנה"ל	2927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	
בוגרים	4	5	6	9	3	8	לא היה	5	3	13	11	14	18	99
בוגרות	16	12	5	10	9	2	מחזור	8	11	10	15	17	25	140
יחד	20	17	11	19	12	10		13	14	23	26	31	43	239

ההרכב הסוציאלי של הורי התלמידים בשנה"ל 1938/39

מסחר	—	41.3%
בעלי מלאכה	—	40.2%
פועלים	—	5.5%
פקידים	—	3.3%
חקלאים	—	3.0%
אינטליגנציה עובדת	—	1.5%
תעשיה	—	0.9%
יתומים	—	4.3%

הבנין החדש של בית־הספר

במשך שנים רבות נמצא בית־הספר בתנאי־דיור רעים למדי, בבתים שכורים ובשכנות בלתי רצויה ובלתי־נוחה עם הגימנסיה הבילורוסית. המצב הזה השפיע, כמובן, לרעה על העבודה הלימודית והחינוכית ועיכב את התפתחותו האפשרית של בית־הספר. גם הרעיון והצורך בהרחבת המוסד ופתיחת בית־ספר תיכון אזורי לא יכול היה להתגשם בשל חוסר בנין מתאים.

שאלת הקמת בנין חדש בשביל ביה"ס היתה לשאלה הציבורית החשובה ביותר בשביל הישוב היהודי בנאוואהרדק.

מענין, שאפילו האנשים שכבר לא היו להם ילדים בגיל ביה"ס ואף אלה שלא היו כלל מחסידי החינוך העברי של „תרבות", כולם תמכו ברעיון הבנין.

השאלה הזאת לא ירדה מעל הפרק בכל ישיבות ועד ההורים וועד הסניף במשך שנים רבות. לבסוף הגיעה גם שאלה זו לפתרונה המאושר.

באחת הישיבות של ועד ההורים וועד הסניף נבחרה ועדת־בנין מצומצמת בראשותו של העסקן הציוני הידוע אברהם אוסטשינסקי, ששימש אז כסגן ראש העיר, והיא ניגשה תו"מ לעבודה ולהגשמת ההחלטה על הקמת הבנין.

למנהל ומשגיח על עבודת הבנייה הוזמן מר קמיניצקי אלתר.

הבעיה הראשונה שעמדה לפני הוועדה היתה — רכישת מגרש מתאים בשביל הבנין. בנידון זה רבו הויכוחים והדעות. היו כאלו שצדדו בקניית מגרש בכל מקום שהוא ובלבד שלא יעלה בהרבה כסף, כי מרובות היו ההצעות למגרשים מסוג זה. לבסוף נתקבלה הצעתו של מנהל ביה"ס וקנו מאת משפחת זיפרט את המגרש היפה ברחוב סלונים, בלב האיזור הנאה של האצולה הפולנית, מול בנין משרד הגליל (וויאֶבודסטבה).

עוד שמורים בזכרוני הרשמים מהישיבה האחרונה ערב קניית המגרש. בקופת הועד לא היתה אף פרוטה, ובעד המגרש צריך היה לשלם סכום די גדול במזומנים. במקום כסף התחיל כל אחד „לתרום" בדיחות והלצות, אחת מחוכמת מהשניה, ובסיכומן לא הצטרפו אפילו לסכום הפעוט כדי לקנות בעדו את השטרות שנדרשו לשם קבלת הלואה בבנק. סו"ס נקנו השטרות ונחתמו ע"י כל חברי הועד, ובדמי ההלואה שקיבלו בשני הבנקים היהודיים, בבנק הסוחרים ובבנק של בעלי מלאכה, שילמו למשפחת זיפרט בעד המגרש.

בחוזה הקניה הוכנס סעיף מיוחד, שלועד ביה"ס שמורה זכות הבכורה לקניית המחצית השניה של המגרש במשך שלוש שנים. לע"ע יעמוד החלק השני של המגרש לרשות ביה"ס תמורת תשלום־חכירה מסוים.

הידיעה המשמחת על רכישת המגרש והתחלת הבנין התפשטה חיש מהר בכל הציבור וגרמה להתלהבות יוצאת מהכלל בין כל תושבי העיר, ביחוד בין ההורים והתלמידים.

הועד ניגש תו"מ למפעל ההתרמה לטובת הבנין, והתוצאות

בנין בית ספר „תרבות" ותלמידיו

הראשונות הפתיעו אפילו את האופטימיסטים הגדולים ביותר. תושבי העיר השתתפו ברצון במיבצע ציבורי זה, אחד המרבה, ואחד הממעיט, אולם כמעט שלא היו מקרים של השתמטות. חברי הועד הראו נפלאות במפעל ההתרמה, ביחוד הצטיין בשטח זה היו"ר מר אוסטשינסקי אברהם.

עבודת הבניה התקדמה ובוצעה בהתאם לתכנית ללא השהיות והפסקות, ולזה תרם הרבה המרכז והמשגיח על העבודה מר אלתר קמיניצקי. הוא ידע להשיג ולהכין בזמן המתאים את כל חמרי הבנין הדרושים, אפילו כשבקופת הועד לא היתה אף פרוטה.

מפעל הבנין של בית־הספר הצדיק את ההנחה, כי לא התקציב כי אם האדם קובע.

לתקופת השנה עמד הבנין החדש על מכונו, וביום ראשון, כ"ד בסיון תרצ"ג, נחנך הבנין החדש של ביה"ס „תרבות" בנאוואהרדק ע"י כל הישוב היהודי בעיר.

שלושה ימים רצופים נמשכו החגיגות של חנוכת הבנין. בבוקר התקיימה עצרת עם גדולה באולם התיאטרון העירוני, שהיה מלא מפה אל פה תלמידים, הורים ואורחים מוזמנים מכל המוסדות וההסתדרויות. פתח את העצרת יו"ר ועדת הבנין מר אברהם אוסטשינסקי, שהודות לעבודתו המסורה הוקם הבנין. את העצרת ברך בשם הסתדרות „תרבות" מר י. צמל מוילנה, שבא במיוחד לחג הזה. אחרי הברכות המרובות של באי־כוח כל המוסדות וההסתדרויות, הופיעה מקהלת בית־הספר בהנהלת מר אליעזר רבינוביץ. בערב התקיים נשף גדול באולמי בית־הספר.

תקופה חדשה רבת־תנופה ועשירת־סיכויים התחילה בחיי בית־הספר בבנין החדש בשנה הגורלית 1939, על סף השואה האיומה והאכזרית, שהביאה כליה וחורבן מלא על אחינו בכל אירופה וגם בעירנו.

בית־הספר בימי שלטון הסוביטים בשנות 41—1939

מיד עם כניסתם של הסוביטים לנאוואהרדק עבר ביה"ס לשפת ההוראה יידיש.

לפי הוראות שלטונות ההשכלה קויים איחוד כל בתי־הספר היהודיים שבעיר לבית־ספר תיכון גדול של עשר שנות־לימוד, ונמסר לרשותו בנין הגימנסיה הפולנית לשעבר ע"ש א. מיצקביץ. כל המורים שעבדו בבתי־ספר אחרים הועברו לביה"ס המאוחד ומספרם הגיע לשלושים, מספר התלמידים — למעלה מאלף. מלבד מורי נאוואהרדק נשלחו אלינו מורים יהודים אחרים שהגיעו מברית־המועצות, ביניהם המשורר היהודי ליס ממינסק.

אני רציתי להתפטר מהנהלת בית־הספר הגדול הזה, בנמקי לפני שלטונות ההשכלה והמפלגה, כי להדרכת המורים ולחינוך הנוער היהודי בתנאים החדשים נדרש אדם אחר במקומי. בקשתי בנידון זה נדחתה, תוך הערה, שלפי חוות דעתם של פועלי העיר יכול אני וגם ראוי להמשיך בעבודה זו. ואמנם ניהלתי את המוסד הזה עד התנפלות הנאצים על גבולות רוסיה הסוביטית והתחלת השואה והחורבן.

כרעם אדיר ביום קיץ בהיר הפתיעה את כולנו הידיעה המחרידה, כי הממשלה הזדונית והפושעת של גרמניה הנאציסטית בגדה, כדרכה, גם בבת־בריתה מאתמול, ברוסיה הסוביטית, וקלגסיה המתועבים והמשוריינים עברו כחתף את הגבול הזמני שבין שתי המדינות ופניהם אל המזרח.

חיל ורעדה אחזו את כל היהודים, שבעת חלוקת פולניה בשנת 1939 לאזורי השפעה, שיחק להם מזלם, והם נשארו באזור ההשפעה של ברית־המועצות. אך בטרם הספיקו להתאושש מההלם הנורא של האסון הצפוי, וכבר הרעישו מפציציהם הכבדים של הנאצים גם את שמי נאוואהרדק, והמטירו עליה ועל כל הסביבה אש וגפרית, הרס, זוועה ומות.

גם על נאוואהרדק נפל, איפוא, הפור המר והנורא, והיא שתתה עד הטיפה האחרונה מקבעת כוס התרעלה והשואה כיתר אחיותיה בפולניה ובאירופה כולה.

אַיך, איך, נאוואהרדק היהודית שלנו, קריה יפה וחמודה, עיר ואם בגולת בילורוסיה, עיר מלאת יהודים — אנשי עבודה ועמל, תמימים וישרים, שוחרי אל, צמאי תורה ודעת ושואפי גאולה!

איכם, תינוקות של בית־רבן, ילדי ישראל היקרים והאהובים, נוער עובד ולומד, פאר עמנו וגאוותו!

עוד שמורים בזכרוני ניגוניהם העצובים והערבים של בחורי ישיבותיך ומתמידיהן, עוד מהדהדים באזני שיריהם העליזים של ילדי הגנים ובתי־הספר, עודני שומע את סערת הוויכוחים של המון אגודותיך, הסתדרויותיך ומפלגותיך.

איך עבר על כולם הכורת האכזרי, השטן המשחית, וישימם לעפר ואפר.

ארץ, אל תכסי דמם, דם קדושים וטהורים!

תנשא לעולמי־עד עד לב השמים הצעקה האיומה והמרה של הורים, בנים ובנות, אחים ואחיות, כולם שכולים — למה ומדוע?!

תל־אביב, אב תש"ך

די יידישע פאלקס־שול

סימה יונס־פורטנוי

גן הילדים

גן הילדים נוסד עוד הרבה שנים לפני שהתחלתי בו לעבוד. לפני עוד עבדו בו גננות אחדות; אולם הראשונה שיסדה אותו היתה גב' בריקנר. בשנת 1933, כאשר התחלתי את עבודתי בבית שלוסברג, היה הגן משוכן ברחוב פילסודסקי והתחנכו בו כ־25 ילד.

שלושה חדרים, שנים מהם קטנים ואחד גדול, היו מרוהטים בריהוט לבן מתאים בגדלו לפעוטים, שרוב היום שיחקו, שרו ועבדו בכל מיני עבודות יד.

הגן הזה היה שייך לבית הספר „תרבות", אולם מצבו הכספי היה תמיד יותר גרוע ממצב בית הספר עצמו. תמיד היו דאגות לקיומו. מר שטינברג, שהיה אז מנהל בית הספר, השתדל להיטיב את מצבו.

זוכרת אני את הפעוטים בשעת החגיגות. את צחוקם המאושר שצלצל בין כותלי הגן. הקטנים היו תמיד שמחים. אף אחד מהם לא חשב על האסון הגדול ההולך ומתקרב.

ראיתי אותם בשבת בבוקר, בחורף שנת 1941 בחצר בית המשפט המחוזי, כאשר הביאו אותם הגרמנים יחד עם הוריהם. הילדים עמדו כל היום רעבים ורועדים מקור.

אחר כך ראיתי חלק קטן מהם כשהם מצטופפים על אוטו משא פתוח, שהובילם לדרכם האחרונה.

הילדים עם הגננת סימה פורטנוי

מנשה רבינא (רבינוביץ)

המוסיקה בנאוואהרדק

עיירה אשר בה היו כלי־זמרים, חזן עם מקהלה, חזנים־סולנים וחזנים חובבים, בעלי־קריאה מומחים, חסידים עם ניגון בפיהם, תזמורת כלי נשיפה של מכבי האש, מקהלת ילדים בבית־הספר הכללי, בחורי־ישיבה עם זמר הגמרא המתמיד בגרונם — עיירה כזאת יכולה בצדק להחשב לרוויית מוסיקה ואוהדת הניב הצלילי.

אם נוסיף על כל אלה את צלצלי הפעמונים של הכנסיות ואת צלילי ההארמוניום, שהיו בוקעים בכל יום ראשון בשבוע ובכל הג נוצרי מכתלי הכנסיות, כי אז נבין שכל תושב בנאוואהרדק קלט ביודעים או בלא יודעים צלילים לרוב.

אז, בנאוואהרדק, לא הערכנו את הצלילים האלה, כי הם היו חלק מהווייתנו והיוו אטמוספירה תנודתית שאין בלעדה. אבל כיום, כאשר עיירה זו קיימת רק בזכרוננו כחלק מהעבר הרחוק־הקרוב, מתברר, לכל המבין פרק בתולדות המוסיקה, עד כמה עשירה היתה בחוויות מוסיקליות.

כל ספר על תולדות המוסיקה בארץ זו או אחרת מרחיב את הדיבור על התקופה, שבה היתה המוסיקה נתונה בידי הנושפים המקומיים, שהיו מקשטים את החגים בצלילי כליהם, או בידי העוגבן, שהיה מדריך את העדה בכנסיה בזמרת הכוראלים. לנו, ליהודים בעיירות הקטנות, לא היו תזמורות עירוניות של נושפים, כי הרי התקציב נקבע על־ידיהם, על־ידי המושלים בנו. לנו גם לא היתה חיבה מיוחדת כלפי כלי הנשיפה, כי צלילם הבוקע למרחקים לא הלם את הסביבה השקטה והמתכנסת של יהדות העיירות אשר כל כבודה פנימה. אבל מה שנוגע לזמר, לניגון, למלודיה לבבית, לזמרה בציבור, להקשבה מרוכזת לקולו של שליח הציבור — בכל אלה הצטיינה העיירה היהודית במאוד. ונאוואהרדק תוכיח.

הכליזמרים של נאוואהרדק לא היו מכובדים, כשם שמקצוע זה לא היה מכובד בכלל בישראל בגלל היות מוסיקאים אלה נמצאים תמיד ליד הכוסית, ובגלל נטייתם להוריקה לעתים קרובות ביותר. אין להאשימם על כך, מקצועם בכך. אבל כמה טיפלו בכליזמרים ביום החתונה, וכמה עזרו אלה לשוות ליום הכלולות צורה נאה, הייתי אומר צורה אמנותית. טלו את הכליזמרים מהחתונה, והמסיבה נהפכת לסעודה חטופה. הכליזמרים שלנו, על פי רוב שני כנרים, קלארניט ותוף השפיעו השפעה עצומה על כל המסובים, וביחוד על הילדים. והרי זהו חינוך למוסיקה באמצעות מוסיקה שימושית.

נשארו בזכרוני שנים מהכליזמרים, כנרים. האחד היה קטן קומה, בעל פנים עדינים, אבל מלאי מרירות. כנראה השתייך לאלה שחלמו על קאריירה קונצרטית או לפחות תזמורתית ונתגלגל לעיירה קטנה לכהן בה בתפקיד הבלתי מכובד של כלי־זמר. הוא היה מורה לכינור ובגללו הפסקתי לנגן בכינור והועברתי ללמוד נגינה בפסנתר. ומעשה שהיה כך היה:

כאמור, הוא היה מר לב, ואת כעסו היה מוציא עלינו, על תלמידיו. ופעם, מרוב רוגז על תלמידו (במקרה זה נמצאתי אני לידו), שהישג נגינתו באותו שעור היה אפס ואין, הרים את קשת הכינור, ובמקום למשכה על גבי המיתרים הורידה בכוח על האצבעות שלי. אני לא טמנתי ידי בצלחת, כי אם הפלתי (בכוונה?) את הכינור ארצה, וחסל סדר נגינה בכינור. שמו היה ארצ'יק דער כליזמר.

אכן מהמוסיקה לא נפטרתי על־ידי כך. מסרו אותי למורה לפסנתר, רק את המכשיר החלפתי אך במקצוע נשארתי.

מקהלת־ילדים

הכליזמר השני היה צעיר (אז) בעיני. שמעון דער כליזמר היה שמו. הוא היה צולע בצורה מאוד ניכרת, אבל היה עליז, מלא חדוה, שם בכוס עינו והרנין לבו ולב הבאים במגע אתו. כשאני רוצה להעלות לפני דמות של כליזמר, הרי הוא המסמל בשבילי דמות כזאת.

הכליזמרים של נאוואהרדק מילאו שליחותם המוסיקלית לא רק בחתונות. נזכר אני בנגינתם בראש חודש כשהיו מכניסים ספר־תורה לבית־כנסת. ואם כי איני יכול להעלות בזכרוני את המלודיות עצמן, אבל השפעת הנגינה הלילית הזאת עלי ועל כל הנערים ועל כל החוגגים ברורה לי מאוד.

עולה בזכרוני גם מאורע מוסיקלי שהיה כעין מהפכה בחיי העיירה שלנו. פעם סודר אצלנו נשף ציבורי. אם איני טועה, קרה הדבר באחד מנשפי חנוכה. ולמאורע זה או בקשר עמו הוזמן הקהל ל„קאלטע שול", ובחלק האמנותי הופיעה מקהלה בניצוחו של אבא ז"ל וגם תזמורת של נוגנים. והיו אחר כך דיונים ממושכים בעיירה (וכרגיל, מאוד לוהטים) על צעד מהפכני זה להשמיע זמרה ונגינה בבית תפילה.

ומכיון שהגענו לבית התפילה, יורשה לי לומר מלים אחדות על פעולתו של אבא ז"ל, לייזר (אליעזר) רבינוביץ, בשטח החינוך המוסיקלי של נאוואהרדק. הוא הופיע תמיד עם מקהלה, שכן השתייך לאותם החזנים שכוחם לא היה בקולם, כי אם בעמקות תפילתם, בידיעת פירוש המילות, ועל־כולם: בהכרת חשיבותה של המקהלה לזמרה בבית הכנסת. והמקהלה של החזן לייזר רבינוביץ היתה מפותחת ורצינית. שרו בארבעה קולות, חלק ניכר מהשרים ידע תווים, כי החזן היה מלמדם קריאה בתווים. היתה לו ספרייה מוסיקלית של פארטיטורות, שאת רובן העתיק בכתב יד יפה וכרכם אחר־כך בספרים עבי כרס. הוא עצמו חיבר שורה של קומפוזיציות, כשם שאחר־כך חיבר שירים לבית הספר. הקפיד על התנהגותם של ה„משוררים" והיה גאה על כך, שמאוקראינה, מקום מוצאו, שלחו הורים אליו את בניהם לחנכם במוסיקה, כי ידוע ידעו, שאצלו יקבלו גם חינוך כללי והדרכה. ידע עברית וחתם על „ירחון החזנים" (נמצאים תחת ידי שני טפסים מספרייתו) וכן על העתונות בשפה העברית. בלילות שבת היה קורא באזנינו מתוך העתון העברי לילדים, שהופיע אז (אם איני טועה נקרא „עולם הילדים").

לקראת ה„ימים נוראים" היה עובד קשות להכין את המקהלה, וראה בעבודתו זאת שליחות חשובה מאוד. ויסולח לי אם אומר, שהשליחות נראתה בעיניו ציבורית ואמנותית לא פחות מאשר דתית. בשעת התפילה השתמש בקולן (קאמרטון), ולא בשפופרת הקטנה, שכלפיה מחמירים הרבנים יותר.

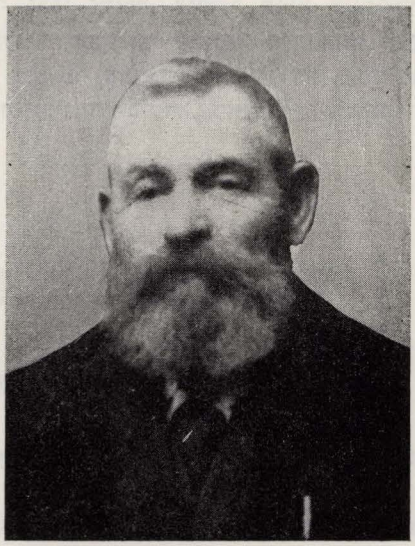

ר' אליעזר רבינוביץ, חזן העיר והמנצח על המקהלות

החזן לייזר רבינוביץ היה מופיע עם מקהלתו גם בנשפים ציבוריים, במסיבות חנוכה. וכיון שהיה ציוני פעיל, היה משמיע צלילי וצלילי מקהלתו גם בנשפים ציוניים.

אחדים מה„משוררים" שלו נהפכו אחר כך לחזנים ידועי שם, ודבר זה נזכר בספר „קולטור טרעגער פון דער אידישער ליטורגיע" מאת אליהו זאלודקאווסקי.

ובנאוואהרדק היו עוד חזנים, אבל בלי מקהלה. האחד בשם משה ברוק, היה מקצועי. וכמו רבינוביץ, היה גם הוא אַ „געלער", ז. א. בעל שערות אדמדמות. והיו גם חזנים־חובבים, ובראשם עמד עוה"ד שוואַרץ, שבנותיו ירשו ממנו את הנטיה לאמנות מוסיקלית ודראמאטית. ביתם היה בית מועד ל„אפיקורסים", שהיו להוטים אחרי ה„תיאטר" ואחרי הזמר העממי ואפילו עד הרומאנס הרוסי הגיעו. אכן היתה בנאוואהרדק מוסיקה מגוונת מאוד.

איני רוצה לומר, שנאוואהרדק נבדלה במוסיקליותה משאר העיירות היהודיות של אותה תקופה. לא ביקרתי בעיירות כאלה ואיני יודע טיבן. אבל כיום ברור לי, שבשביל עיירה בת 8000 תושבים, ברוסיה של אותה תקופה, ובמרחק כה רב מעיר מרכזית גדולה (מנאוואהרדק צריך היה לנסוע בעגלה לנובויילנה כדי להשיג את הרכבת), התפוצה של המוסיקה היתה גדולה. וחשוב לציין, שכולה היתה נגלית מיד לאזני כל התושבים.

מספר ה„חסידים" בנאוואהרדק היה די גדול, והשפעתם על חיי העיירה היתה ניכרת מאוד. כש„רבי" בא לעיירה, היו יוצאים רבים לקדם פניו בברכה. מובן מאליו, שה„רבי" היה מתאכסן בבית פרטי, והמסיבות השבתיות באותו בית היו מלאות מוסיקה, שהדיה היו מגיעים למרחקים ומשפיעים על כל קולטה, בין אם הוא שייך לכת החסידים ובין אם הוא „מתנגד" גמור.

ואם כבר נגעתי בשאלת השפעה שלא מדעת ושלא מתוך השתתפות אקטיבית, אציין עוד מומנט אחד בולט מאוד בחיי העיירה שלנו. ומומנט זה אופייני דוקא לנאוואהרדק, לאותה עיירה, שבה הקים ר' יוזל את הישיבה שלו. אכן היתה זאת ישיבה, שכל המתרחש בתוכה היה מלווה מוסיקה. פעמים רבות מאוד נזכרתי באותם הצלילים הסואנים, שהיו בוקעים מה„וואַרמער בית המדרש" בשעות בין הערביים עם קריאת־צעקת פרקי ה„מוסר" בפי המוסר'ניקים. למרחוק, מעבר לבתים ורחובות בקעו צלילים מוזרים, משוועים, צווחנים אלה, והפחידו לב כל ילד וקסמו לו בזרותם ובעמקותם.

כן, הוא היה פדגוג גדול, ר' יוזל זה. הוא ידע לרכוש לב חניכיו והוא היה ממציא דרכים חדשות ומאוד מקוריות ליצירת אטמוספירה נאותה כדי לחדור לנשמת חניכיו ולהש־איר בקרבם זכרונות של מומנטים עמוקים בל יישכחו.

זה היה בעשרת ימי תשובה, שבהם כל העיירה כולה הרגישה את מוראות הימים הקרבים והולכים. ר' יוזל שכר בית, שעמד בודד בגן (בעיני אז היה הגן רחב ידים מאוד) מצד שמאל של ה„בית עולם"־געסל (סימטת בית הקברות), שהמורד בו היה (אז בעיני) תלול מאוד. לאותו בית בודד, מרוחק מהעיר, קרוב לבית העלמין, כינס ר' יוזל את תלמידיו. ושם התנהלה התפילה. לא יישכח מזכרוני הרגע המסעיר לבבות, שבו נוצרה בבית דומיה, ממושכת, כי החניכים נשתתקו וחיכו לקולו של ר' יוזל, שיפתח בפרק־התפילה הבא לענות לעומתו. ואילו הוא עמד ליד התיבה ושתק. בחוץ רשרשו העצים, סתיו, רוח, חשכת בין הערביים. והוא ר' יוזל שותק, שותק, וחרדה אופפת את כולם, ולבם מלא רעדה.

ופּתאום פּרץ קולו בצווחה חזקה, הוא פּתח בתפילה, וכל החניכים בילולות אחרי רבם, קוראים בקול רם את התפילה.

אכן היתה זאת דמימה מוסיקלית רבת השפעה, והיה באמירת התפילה מהמשאיר־רושם לתקופה ממושכת ומעורר זכרונות אחרי שנים רבות, רבות.

ומהקודש אל החול. תזמורת מכבי אש היתה בנאוואהרדק. איני מניח, שהיא היטיבה לנגן מתזמורות אחרות מסוג זה בעיירות הקטנות. אבל היתה נושפת.

ואלף פעמים להבדיל — פעמונים כנסיתיים רבים היו בנאוואהרדק. ואלה צילצלו בבטחה ובעוז. ובעברך ליד הכנסיה ביום ראשון בבוקר, קלטה אזנך צליל זמרה ונגינה. וגם אם אמרת לעצמך בשקט ובהסתר את המלה „טימה" (טומאה) וגם אם הבעת התנגדות לבנין המפואר ולמתרחש בקרבו — שמעת גם שמעת, ששם שרים יפה, וגם הנגינה יפה היא.

לי היה מגע ישיר עם אחד ממבצעי המוסיקה בכנסיה, כי לאחר שזנחתי את כנורי נמסרתי לידי מורים לפסנתר, ואחד מהם היה המנגן בכנסיה שב„פוטשטגעסל" (בסמטת בית הדואר). הוא היה שיכור מופלג. ריח הי"ש היה נודף ממנו תמיד. ידיו גדולות, רכות, מרושלות. קווי פניו יפים, אבל השיכרות חרתה בהם חריש עמוק מאוד. הוא לא ידע פרק בפדגוגיקה ויחסו אל התלמיד היה נאיבי, פרימיטיבי ולעתים קרובות גס. אבל הוא מאוד אהב את המוסיקה ובחיבתו זאת רכש לב תלמידיו, שלא היו מרובים.

מיפנה עצום חל בחיי המוסיקה של נאוואהרדק עם כיבוש העיירה בידי הגרמנים במלחמה העולמית הראשונה. תזמורות נשיפה של ממש הופיעו בעיר, ולעתים קרובות היו משמיעות נגינתן בכיכר השוק. ופעם הופיעה אפילו תזמורת סימפונית של כלי קשת וכלי נשיפה ונקישה גם יחד. זה היה מאורע.

תזמורת זו ניגנה בקאזינו של הקציני"ם, וקאזינו זה היה בקומה השניה של בית המלון „לאשוק" ברחוב ואליקער מול הבית, שבו גרה משפחת שחור. בבית זה היינו מתכנסים לשמוע נגינת התזמורות הצבאיות למיניהן, ובבית זה שמעתי נגינתה של התזמורת הסימפונית.

עם הכיבוש באו לעיירה גם חיילים, שהיטיבו לנגן בפסנתר. אצל אחד מהם קיבלתי שעורים במשך זמן־מה. הוא שלימד אותי אז את הסונאטה לפסנתר ב־מי מינור מאת היידן. וידוע לי, שלפסנתרן חייל זה היו עוד תלמידים בעיירה. וכן ידוע לי, שהיו בעיר עוד חיילים מיטיבי נגן.

גם בעיית הילדים המוכשרים מאוד לא פסחה על עירנו. זכורים לנו צלילי הרביעיה, שבקעו ממעונו של סולומון לוב־צ'יאנסקי (בישראל: שלמה חביבי): הבן, הצעיר במשפחה, ליד הצ'ילו; הבנות מנגנות בכינור ובפסנתר; והאב, המורה והמדריך, ממלא את התפקיד של הכינור ה־2.

אכן, היתה מוסיקה בנאוואהרדק. ואם להביא בחשבון את התקופה, שבה אני דן, כשהפטיפון החל רק לצעוד צעדיו הראשונים בשדה המוסיקה והוא היה יקר המציאות, הרדיו לא היה קיים עדיין, הנסיעות למרחקים היו קשורות בטירחה ובהוצאות מרובות, מספר הקונסרבטוריות ברוסיה היה מוגבל וכולן רוכזו בעיר הבירה — אם ניזכר בכל אלה נדע להעריך נכונה את עירנותם המוסיקלית של תושבי העיירה. שרו, הרבו לשיר. בבית־הכנסת, ובשבתות ליד שולחן האוכל, ובמסיבות של מוצאי שבת, ובנשפים ציבוריים. שרו שירים יהודיים, רומאנסים רוסיים, ניגונים חסידיים. שרו, וגם נגנו בפסנתר ובכנור ואף בכלי נשיפה. מוסיקה היתה בנאוואהרדק, ואם נתחשב בתקופה, שבה אני דן (עד שנת 1918, שבה עזבתי את העיר) ובמספר התושבים, כי אז לא נגזים אם נאמר, שהרמה המוסיקלית היתה ערה, מלאת חיות ומלאת השפעה.

שמואל אָפּענהיים

דאס פאליטיש־געזעלשאפטלעבן אין נאוואַרעדאַק

באַלד נאָכן סוף פון דער ערשטער וועלט מלחמה, האָט די יידישע באַפעלקערונג אין נאַוואַרעדאַק, אָנגעהויבן אַנטוויקלען אַ בריט־פאַרצווייגטע פאָליטיש־געזעלשאַפטלעכע אַרבעט. מען האָט רעאָרגאַניזירט און באַנייט אַלטע אַנשטאַלטן, ווי: דעם יידישן שפּיטאָל „הקדש", דעם מושב זקנים און אנד. און געשאַפן נייע אַנשטאַלטן, אינסטיטוציעס, פאַראיינען, און פאַרטייען. עס האָבן זיך געפונען נייע כוחות, וואָס האָבן זיך אָפּגעגעבן בלב ונפש צו כלל אַרבעט.

קינדער־הויים

אין רעזולטאַט פון קריג, זיינען פאַרבליבן אַ סך יתומים פון פאַרשיידענעם עלטער, און בכדי ניט צו לאָזן די קינדער אין גאַס, האָט מען געשאַפן אַ בית יתומים, וואָס האָט געהייסן „קינדער־הויים", וואָס האָט אַריינגענומען אַלע יתומים, און אויך קינדער פון פאַראַרעמטע עלטערן, אַלע קינדער זיינען געווען פון שול עלטער. די יתומים האָבן באַקומען אין קינדער־הויים אַלע באַדינגונגען זיך צו אַנטוויקלען, און ווערן מענטשן. זיי האָבן דאָרט באַקומען אַ היים. מען האָט זיי געשיקט אין שולע לערנען.

עס האָבן זיך געפונען מענטשן, וואָס האָבן זיך אָפּגעגעבן אינגאַנצן צו דעם דאָזיקן אַנשטאַלט, און אַ דאַנק די מענטשן האָט דער אַנשטאַלט עקזיסטירט די גאַנצע יאָרן ביז דעם 2־טן וועלט־קריג פון 1939. אין יאָר 1939, וועו די סאָוויעטישע מאַכט האָט פאַרנומען די שטאָט, האָט זי אויך איבער־

געגומען דאָס קינדער־היים, ווייל ביי זיי האָלט אויס די מלוכה אַזעלכע אַנשטאַלטן. זיי האָבן פאַראייניקט אַלע קינדער־הייַמען, וואָס האָבן זיך געפונען אין שטאָט, אַזוי אַרום האָט דאָס יידישע קינדערהיים אַלס אַזעלכע אויפגעהערט צו עקזיסטירן, און געווארן אויסגעמישט מיט אַלע ניט יידישע קינדער. אייניע פון די, וואָס האָט זיך מוסר געווען בלב ונפש פאַרן קינדערהיים, איז געווען חנה בלאָך.

„שוקדי מלאכה"

ווי אויבן דערמאָנט, האָט דאָס קינדער־היים אַרייַנגענומען קינדער פון שול עלטער. עס האָבן זיך אָבער געפונען אַ סך יתומים און קינדער פון פאַראַרעמטע עלטערן איבער דעם שול עלטער, וואָס פאַר זיי איז ניט געווען קיין פלאַץ אין קינדער־היים, און אויך קינדער וואָס האָבן געענדיקט די שולע אין קינדערהיים, האָט מען געשאָפן פאַר די קינדער אַן אַנשטאַלט, וואָס האָט געהייסן „שוקדי מלאכה". דער אַנשטאַלט האָט זיך פאַרנומען מיט דער אַרבעט פון לערנען די קינדער פאַכן. פאַר די יתומים האָט מען געשאָפן אַן אינטערנאַט, ווו זיי פלעגן באַקומען אַלץ ווי אין קינדערהיים. די קינדער, וואָס האָבן געהאַט עלטערן, נאָר זיינען ניט געווען אימשטאַנד זיי אויסהאַלטן, פלעגן באַקומען שטיצע אין פאַר־שיידענע פאַרמען, ווי טייל באַשפייזונג, קליידונג א.ד.ג. דער אַנשטאַלט האָט געהאַט די פולע אויפזיכט איבער די קינדער. ער פלעגט אָפגעבן די קינדער צו יידישע בעלי־מלאכות, צו לערנען פאַכן, פלעגט מאַכן קאָנטראַקטן מיט די בעלי־מלאכות, קאָנטראָלירן זייער אָפּט אין די ווערשטאַטן די באַציונג צו די קינדער. מיט עטלעכע יאָר שפעטער, האָט דער אַנשטאַלט געשאָפן אַן אייגענעם מעבל ווערשטאַט. מען האָט געבראַכט אַ גוטן אינסטרוקטאָר. דער ווערשטאַט האָט אַרויס־געגעבן זייער שיינע אַרבעט. עס איז שוין געווארן אַ טראַדיציע אין שטאָט, אַז אַ יונגע פאָר פלעגט חתונה האָבן, אָדער ווער עס פלעגט באַשטימען צו בייטן די מעבל, מוז מען באַשטעלן אין ווערשטאַט פון „שוקדי מלאכה", ווועלכער פלעגט אויספירן די אַרבעט און צופרידנשטעלן די קונדן. אין דעם ווערשטאַט האָבן זיך געלערנט דאָס רוב ייִנגלעך, און מען האָט ניט געדאַרפט אָנקומען צו פריוואַטע בעלי־מלאכות.

דער גרעסטער טייל פון די אויבנדערמאָנטע אַנשטאַלטן פלעגט געדעקט ווערן פון וואָכער, ד.ה. מיטגלידס אָפּצאָל. יעדער אַנשטאַלט האָט געהאַט זיינע מענטשן, פאַרשטייט זיך פרייוויליקע, וואָס פלעגן יעדן מאָנאַט גיין צו די מיטגלידער, ד.ה. כמעט צו אַלע נאַווארעדקער יידן, און אייניקאַסירן דעם מיטגלידס אָפּצאָל. קיינער האָט זיך ניט אַנטזאָגט, סיידן ער איז ניט געווען אימשטאַנד צו צאָלן. אַזוי אַרום זיינען כמעט אַלע יידן פון שטאָט, געווען מיטגלידער פון אַלע שטאָטישע יידישע אַנשטאַלטן און געהאַט שטים־רעכט אין אַלע פאַר־זאַמלונגען. עס זיינען אויך געווען יידן פון די נאָענטע דער־פער אַרום נאַווארעדאָק, וואָס האָבן זייער פיל אונטערגע־שטיצט די יידישע אַנשטאַלטן אין שטאָט. אייניער פון די טייערע יידן איז געווען דער מילנער פון סלאבאדקע ביי נאַווארעדאָק,

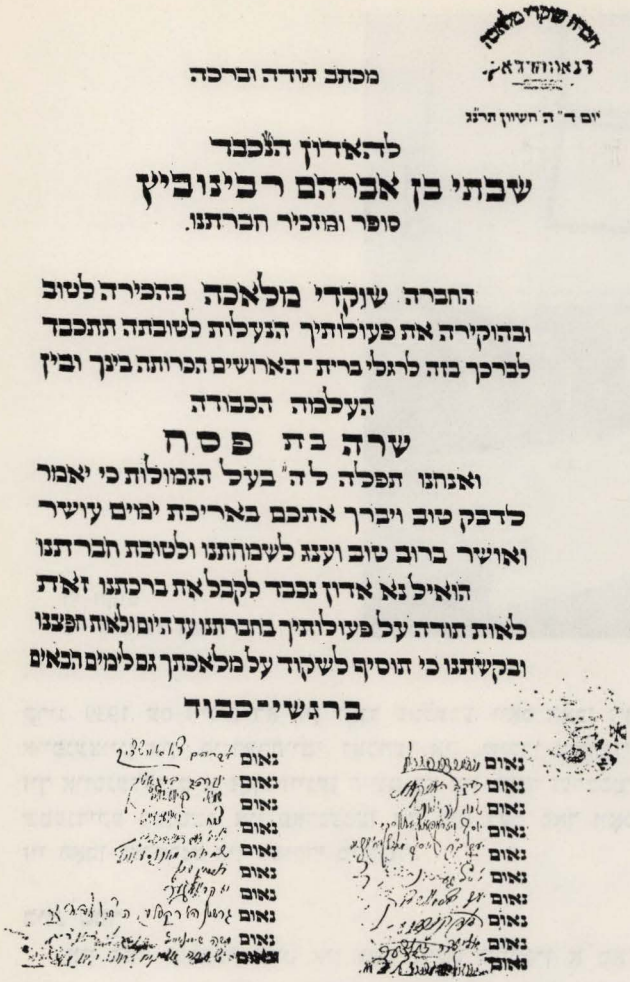

אַ צייגניש פון חברה „שוקדי מלאכה" פון יאָהר 1893.
(פון די אונטערשריפטען קען מען זעהן ווער עס זיינען דאָן געווען די מיטגלידער פון דער חברה.)

יצחק אייזיק קאַגאַן ז"ל. דער ייד האָט זייער אַ סך געשטיצט אַלע אַנשטאַלטן און אויך פרטים נויטבאַדערפטיקע. עס איז ניט געווען קיין פאַל אַז מען זאָל צוגיין צו יצחק אייזיקן וועגן וואָס פאַר אַ פאַל עס זאָל ניט זיין, סיי פאַר אַן אַנשטאַלט, סיי סתם אַ נדבה, סיי ביי אַ ציוניסטישע אַקציע, אַז ער זאָל אַנטזאָגן, ער פלעגט געבן מיט דער בריייטער האַנט. אַז דער קריג האָט אויסגעבראָכן און די נאַצישע חיות זיינען אַנגע־קומען, האָט זיך אין שטאָט געפילט הונגער, פלעגט יצחק אייזיק, ווועלכער איז נאָך געזעסן אין מיל, זייער אַ סך יידן שטיצן. ער פלעגט אַריינשיקן מעל און אַנדערע פּראָ־דוקטן. אַלע אין שטאָט האָבן אים געקענט און פלעגן אים אויסניצן.

אַ קליינע סובסידיע פלעגט מען אויסקוועטשן פון מאַ־גיסטראַט, ווועלכער פלעגט ניט ווילנדיק מוזן עפעס געבן.

„שוקדי מלאכה" פלעגט אויך באַקומען ניט קיין גרויסע שטיצע פון ווילנער געגנט־קאָמיטעט „יעקאפא".

„שוקדי מלאכה" האָט עקזיסטירט ביזן אויסברוך פון

די זקנים
בייַ אַ בלאט גמרא

קריג, 1939. עס זיינען דאָ אין לאַנד עטלעכע, וואָס האָבן זיך אויפגעצויגן אין „קינדערהיים", נאַכהער אין „שוקדי מלאכה", זיך אויסגעלערנט אַ פאַך, זיינען היינט דאָ אין לאַנד זעלבסט־שטענדיקע מענטשן, און פאַרנעמען זיך מיט דעם פאַך וואָס זיי האָבן געלערנט אין „שוקדי מלאכה".

בית ספר

אין דער זעלבער צייט איז געגרינדעט געוואָרן אַ מאָ־דערנע שול, וואָס האָט געהייסן „בית ספר". דער נאָמען זאָגט שוין וואָס פאַר אַ שולע דאָס איז געווען, און אַז נאכהער איז געגרינדעט געוואָרן אין פוילן די „תרבות" באַוועגונג, האָט זיך דער בית ספר אָנגעשלאָסן אַן „תרבות" און האָט געהייסן „תרבות" שול. די שולע האָט עקזיסטירט ביזן יאָר 1939. וועגן די סאָוויעטן האָבן פאַרנומען די שטאָט, האָבן זיי די שולע נאַציאָנאַליזירט, און פאַרוואַנדלט זי אין אַ יידישע שולע, מיט דעם זעלבן מנהל משה שטיינבערג. אַ שטיקל צייט האָט אויך עקזיסטירט אַ יידישע שולע, פון צ.י.ש.א. אונטער דער פירונג פון לערער סאַלאָמאָן. נאָך עטלעכע יאָר האָט זיך די שולע פאַרמאַכט. עס האָט אויך עקזיסטירט אַלע יאָרן אַ מזרחי שולע. די שולע איז געווען אַ פריוואָטע פון שלמה וואָלפאָוויטש. מיט דער צייט האָט ער זיך מאָדערניזירט, אָנ־געשלאָסן אָן די מזרחי שולן „תושיה" און באַשעפטיקט עטלעכע לערער, נאָר די שולע האָט געהערט צו וואָלפאָוויטשן און אַזוי האָט זי געהייסן — וואָלפאָוויטשעס שולע. אַ מלמד מיט אָן אַלטמאָדישן חדר איז נאָך פאַרבליבן פאַר אָנפאַנגס־שילער. דאָס איז געווען דער חדר פון מנקר, אויפן ראטשעלא.

פּראָפעסיאָנעלע פאַריינען

אין דער צייט האָבן זיך אָרגאַניזירט אין שטאָט פּרא־פעסיאָנעלע פאַריינען:

1) נאָדל־פאַך, וואָס די צענטראַלע אין וואַרשע איז גע־וועז אַ בונדישע.
2) לעדער־פאַך, וואָס די צענטראַלע איז געווען אַ קאָמו־ניסטישע, און
3) טאַבאַק־אַרבעטער, וואָס די צענטראַלע איז געווען פון פ.פ.ס.

די אַלע פאַריינען האָבן זיך געפונען אין איין לאָקאַל. עס האָט זיך געפירט אַ טעטיקע פּראָפעסיאָנעלע און קולטורעלע אַרבעט. עס פלעגן פאַרקומען פאַרזאַמלונגען, רעפעראַטן א.ד.ג. מערסטנטייל אַנטי־ציוניסטישע. אַ גרופּע חברים, וואָס איז באַשטאַנען פון ציוניסטן און סימפּאַטיקער, האָבן אָרגאַני־זירט אַ פאַראיין פון מעטאַל־פאַך. די איבעריקע פאַראייענן האָבן אונז דערלויבט צו פירן די אָרגאַניזירונגס אַרבעט אין זייער לאָקאַל. זיי האָבן אונדז אויך מיטגעהאָלפן. נאָר אז עס איז געקומען צום לעגאַליזירן דעם פאַראיין, האָבן זיי אים ניט געוואָלט לעגאַליזירן, ווייל איך, דער סעקרעטאַר פון פאַריין, בין געווען אַ חבר פון „פועלי ציון", און די איבעריקע חברים פון פאַרוואַלטונג זייענן אויך געווען אונדזערע סימפּא־טיקער (די צענטראַלע אין וואַרשע איז געווען אַ בונדישע). זיי האָבן אונדזער ענין אָפּגעוואָרפן, כאָטש פאַרמעל זייענן מיר געווען אין אָרדענונג, און אויסגעפילט אַלע זייערע פּא־דערונגען. עס האָט ניט געהאָלפן די פילע בריוו, וואָס מיר האָבן געשריבן, און דאָס, וואָס 2 מאָל בין איך געווען אין וואַרשע אין דער צענטראַלע. זיי האָבן חלילה ניט אָנטזאָגט, נאָר צוגעזאָגט אָנגעבן לעגאַליזירן, נאָר צום לעגאַליזירן איז עס קיין מאָל ניט געקומען. און אַן אַ לעגאַליזאַציע, האָט דער פאַראיין ניט געקענט עקזיסטירן. אַזוי אַרום איז קיין מעטאַל־פאַראיין ניט אָנטשטאַנען.

עטלעכע חברים אונדזערע האָבן געשאָפן אַן אינציאטיוו גרופּע בייַ די פּראָפעסיאָנעלע פאַריינען. די גרופּע האָט גע־

שאַפן אַן אַרבעטער ביבליאָטעק. די מיטלען צו דעם האָבן מיר אַליין געשאַפן. מיר פלעגן שטעלן בופעטן אויף אַלע שמחות און חתונות אין שטאָט. מיר פלעגן אַליין אויך גאַנץ אָפט איינאַרדנען פאַרווייַלונגס אָוונטן. די ביבליאָטעק האָט זיך פיין אַנטוויקלט און געוואָקסן. די ביבליאָטעק האָט זיך געפונען אין לאָקאַל פון די פאַריינען. כל זמן עס האָבן עקזיסטירט 3 פאַריינען פון 3 פאַרשידענע ריכטונגען, זיינען די עטלעכע ציוניסטיש געשטימטע ינגלעך, וואָס האָבן געשאַפן און געפירט די ביבליאָטעק, געוועז פאַר זיי ווי געוווּנטשן, וויל זיי האָבן דאָך איינע די צווייטע ניט געגלויבט. נאָר אַז דער טאַבאַק־אַרבעטער פאַריין איז צעפאַלן געוואָרן (מיטן מאַנאָפאַליזירן פון דער פּוילישער מלוכה די טאַבאַק אויס־אַרבעטונג און האַנדל) און פון לעדער פאַריין זיינען עטלעכע פירער זייערע געוואָרן זעלבסטשטענדיקע האַנטווערקער, איז געבליבן נאָר דער בונדישער נאָדל פאַריין.

בכדי אונדז אַרויסצופֿן, האָבן זיי געמאַכט אַ טריק: זיי האָבן געשלאָסן דעם לאָקאַל, און אַזוי ווי די ביבליאָטעק האָט זיך געפונען אין לאָקאַל, איז זי אויך געבליבן געשלאָסן. אין אַ לענגערע צייט אַרום האָבן זיי געעפנט אַ לאָקאַל אויף אַ צווייטן פלאַץ, און אַזוי אַרום איז די ביבליאָטעק געבליבן אין זייערע הענט.

האַנטווערקער פאַראיין און האַנטווערקער באַנק

אין דער זעלבער צייט האָבן זיך די יידישע בעלי מלאכות אויך געמוען אָרגאַניזירן. דער אָרגאַניזאַטאָר און רוח החיה איז געווען יענקל ליובטשאַנסקי וואָס האָט געהאָט אַ געשעפט פון ניי־מאַשינען. עס האָבן זיך אָנגעשלאָסן אָן דעם יידישן האַנטווערקער פאַריין אַלע יידישע זעלבסטשטענדיקע האַנטווערקער. זיי האָבן איינגעאָרדנט אַ שיינעם לאָקאַל, וווּ עס פלעגן זיך יעדן אָוונט צוזאַמענקומען די חברים. עס זיינען געווען צייטונגען, דאַמקעס, אד״גל. עס פלעגט זיך אויך פירן קולטורעלע אַרבעט, מען פלעגט פאָר די חברים לייענען פראָפּ׳ גרעץ געשיכטע. דער גרעסטער טייל אַרבעט פון פאָר־וואַלטונג איז באַשטאַנען אין שתדלנות אין פאַרשידענע אַמטן. אין דער 1־טער ריי, שטייער אמט, דאָן מאַגיסטראַט, סטאַראַסטוואָ, וואָיעוודסטוואָ, האַנטווערקער קאַמער. קיין גזירות אויף יידן האָבן קיינמאָל ניט געפעלט, ווי האַנטווערקער־קאָרטן, דיפּלאָמען, צעכן, עקזאַמענס אד״גל. דער אויבנדער־מאַנטער יענקל ליובטשאַנסקי מיט זיינע „קאָזאַקן״, ווי מען האָט אין שטאָט גערופן די האַנטווערקער, אַנהענגער פון ליובטשאַנסקין, האָבן פאַרנומען אין שטאָטישן געזעלשאַפט־לעכן לעבן אַ גרויסן אָרט, די פאַרשטייער פון דעם האַנטווער־קער פאַריין, זיינען געווען פאַרטראָטן אין אַלע שטאָטישע אַנשטאַלטן און אינסטיטוציעס. אין שטאָטראַט זיינען אויך געווען עטלעכע פאַרשטייער. דער פאַריין האָט זיך אויך פאָר־נומען מיט הילף פאָר די אָרעמע חברים. אויף פסח פלעגט ער אייַנקויפן מעל אויף מצות פאָר אַלע חברים, שאַפן אַן אייַג־נעם פאַדריאַד צו באַקן מצות. פון דעם ריווח פלעגט מען פאָר די אָרעמערע חברים אָפּבאַקן מצות אומזיסט און נאָך אַריי־שיקן אויף פסח די איבעריקע פראָדוקטן. און אַזוי אויף אַלע יום טובים פלעגט מען שאַפן אַן אַקציע בכדי צו העלפן די נויטבאַדערפטיקע חברים.

גלייכצייטיק מיטן אַנטשטיין פון האַנטווערקער פאַריין האָבן זיי געשאַפן אַ קאָאָפּעראַטיוו האַנטווערקער באַנק, וואָס האָט געהייסן „האַנטווערקער און קליינהענדלער פאָלקס־באַנק״. דירעקטאָר פון דער באַנק איז געווען דער זעלבער יענקל ליובטשאַנסקי. אַ לענגערע צייט איז די באַנק געווען די אייניציקע יידישע פינאַנץ־אינסטיטוציע אין שטאָט. מיט אַ צייט שפעטער האָט זיך אויך געשאַפן אַ סוחרים באַנק. וואָס די באַנק איז געווען פאַרן האַנטווערקער און קליינהענדלער איז איבעריק צו דערציילן. ער פלעגט צו יעדער צייט קענען באַקומען אַ הלוואה אויף גינצטיקע באַדינגונגען.

די באַנק האָט זיך זייער פיין אַנטוויקלט און האָט עק־זיסטירט ביזן אויסברוך פון 2־טן וועלט קריג אין 1939.

נאָר קיין שלום־בית איז אין האַנטווערקער פאַריין און אין באַנק ניט געווען. עס האָבן זיך געפונען צווישן די האַנטווער־קער, געווענען בונדיסטן, פאָלקיסטן און סתם אנטי ציוניסטן. זיי האָבן געווּסט אַז כל זמן דער אויבנדערמאַנטער יענקל ליובטשאַנסקי, וואָס איז געווען אַ ציוניסט, שטייט אין דער שפיץ, וועלן זיי קיין השפעה צווישן די האַנטווערקער ניט האָבן, דערביבער האָבן זיי דעם גאַנצן קאַמף אָנגעוונדעט קעגן ליוב־טשאַנסקין, ביז זיי האָבן אים באַזיגט און ער איז אַוועק פון פאַריין און פון באַנק. דאָן האָבן די זיגער אויסגעקליבן אַ פאַרוואַלטונג פון אייגענע מענטשן, נאָר אַלס פאַרזיצער האָבן זיי אויסגעקליבן דעם פאָטאָגראַף יעקב וויניק, וואָס איז געווען אַ ציוניסט, צוליב 2 טעמים: ערשטנס, ביי שתדלנות איז ער געווען גוט באַקאַנט און אָנגענומען אין אַלע אָמטן, און צווייטנס, האָט ער געדינט אַלס שילד־מאַסקע. נאָר קיין לאָנגע צייט האָבן זיי ניט געהערשט, וויל עס האָט זיך אַרגאַניזירט פון דאָס ניי און פאַרשטאַרקט די „פועלי־ציון״ פאַרטיי. ס׳זענען אויסגעוויילט געוואָרן אין פאַרוואַלטונג 2 חברים פון פאָרטיי, איך אַלס קאַסיר און אַלטער טשעסלי אַלס סעקרעטאָר. דער פרעזידיום איז באַשטאַנען פון פאָרזיצער וויניק, אַ ציוניסט, אָפענהיים און טשעסלי, פועלי־ציוניסטן, קאַסיר און סעקרעטאָר, נאָר דער וויצע פאָרזיצער משה פייוועלעוויטש, איז געווען ניט קיין ציוניסט. דער האַנטווערקער פאַריין האָט עקזיס־טירט ביזן יאָר 1938. דאָן האָט די פּוילישע מאַכט געשלאָסן די צענטראַלע אין וואַרשע און אַלע אָפּטיילונגען.

„השומר הצעיר״

בערך אין דער זעלבער צייט זיינען אַ פאָר יונגע חברה געוועז אין סלאָנים אויף יום טוב. זיי זיינען געקומען פון דאָרט מיט גרויס התפעלות פון סלאנימער „השומר הצעיר״. עס האָבן זיך באַלד אָרגאַניזירט א גרופּע חברים, וואָס זיינען צוגעטראָטן צו שאַפן אויך ביי אונדז דעם „השומר הצעיר״. מען האָט געבראַכט פון סלאָנים דעם סטאַטוט, וועלכן איך האָבן איבערגעדרוקט אויף אַ שרייב־מאַשין. אין יענע יאָרן איז נאָך ביי אונדז געוועז אַ פראָבלעם אַ שרייב־מאַשין. נאָר אַזוי ווי איך האָב זיי פאַררוכט, האָט זיך שטענדיק געפונען אין וואַרשטאַט אַ שרייב־מאַשין. און עס איז מיט מזל אויך אַרגאַ־

ניזירט געוואָרן ביי אונדז אַ „השומר הצעיר" אַרגאַניזאַציע.

אויף ווי וויַיט דער השומר הצעיר האָט דורכגעמאַכט זיין וועג פון אָנפאַנג ביז היינטיקן טאָג, קאָן דינען דער פאַקט: אַזוי ווי די אַרגאַניזאַטאָרן פון „השומר הצעיר" ביי אונדז אין שטאָט, זיינען אַלע געווען מיינע שול חברים, און אינטימע חברים די גאַנצע צייט, דעריבער האָב איך אויך אָנטייל געהאַט אין דער אַרגאַניזירונגס אַרבעט. נאַכהער האָט מען מיר איבערגעגעבן אַז עס האָט זיך באַהאַנדלט אויף אַ פאַרמאַכטער זיצונג וועגן מיר, צי איך, אַלס אַרבעטער קען געהערן צום „השומר הצעיר" — ווייל לויטן סטאַטוט האָט דער „השומר הצעיר" ניט געקענט אַריינגענעמען קיין אַרבעטער. עס זיינען וועגן דעם געווען אָנפראַגעס אין די העכערע אינסטאַנצן. זיי האָבן אויסגאַמווייז דערלויבט מיר אַריינצוגעמען. נאָר אַז איך האָב זיך וועגן דעם דערוווסט, האָב איך זיי מוחל געווען דעם גרויסן כבוד...

דער „השומר הצעיר" האָט דורכגעמאַכט דעם גאַנצן עוואָלוציע וועג, האָט זיך זייער פיין אנטוויקלט, געפירט אַ טעטיקע דערציונגס אַרבעט צווישן דער יוגנט, און איז געווען אייגע פון די שטאַרקסטע יוגנט־אַרגאַניזאַציעס אין שטאָט. זיי האָבן אַ גרויסן אָנטייל געהאַט אין אַלע ציוניסטישע אַקציעס. שפעטער, אַז די „ליגע פאַרן אַרבעטנדיקן ארץ ישראל" איז געשאַפן געוואָרן, האָבן זיי אַ גרויסן אָנטייל גענומען אין די שקלים־ און וואַל־אַקציעס צו די ציוניסטישע קאָנגרעסן. זיי האָבן עקזיסטירט ביזן אויסברוך פון 2־טן וועלט־קריג אין יאָר 1939.

„החלוץ" — „החלוץ הצעיר"

אין סוף פון יאָר 1920 איז געשאַפן געוואָרן די ערשטע גרופּע פון „החלוץ", און ס'האָט זיך געגומען אַנטוויקלען די באַוועגונג. די גרופּע איז געווען ניט קיין גרויסע. די פאַרזאַמלונגען פלעגן פאָרקומען אין ווייבער־שול פון שלאָס גאַס קלויז. דער „החלוץ" האָט עקזיסטירט כל זמן עס איז געווען אַן עליה. איז די עליה געווען פרייער, האָט עס זיך גלייך געפילט אין „החלוץ", ער האָט זיך פאַרגרעסערט און פאַרשטאַרקט. און אַז נאָך די אומרוען אין יפו פון מאי 1921 האָט זיך די עליה אָפגעהאַלטן, האָט דער „החלוץ" אויך אויפגעהערט צו פירן זיין אַרבעט.

אַז אין יאָר 1923 האָט זיך ווידער געווויזן אַן אויסזיכט אויף עליה, האָט גלייכצייטיק דער „החלוץ" אויך אויפגעלעבט, און אָנגעהויבן צו פירן אַ טעטיקע אַרבעט. אין דער צייט איז געקומען כאַצקל ראַבינאָוויטש פון סלאָנים, וועלכער געפינט זיך היינט אין קיבוץ „לוחמי הגיטאות". ער האָט באַנייט און אַרגאַניזירט די „פועלי־ציון" פאַרטיי אין שטאָט פון די חברים פון „החלוץ". עס איז דאַן אויסגעווויילט געוואָרן אַ קאָמיטעט, וועלכער האָט געדאַרפט אָנהייבן פירן אַ פאַרטייאיש פאָליטישע ארבעט אין שטאָט. נאָר, ווייזט אויס, אַז צוליב דעם, וואָס די זעלביקע חברים, וואָס האָבן אָנגעפירט מיטן „החלוץ", האָבן אויך געדאַרפט אָנפירן מיט דער פאַרטיי, און קיין דערפאַרונג אין פאַרטיי ארבעט האָבן זיי ניט געהאַט, האָבן זיי זיך אָפגעגעבן מיטן „החלוץ" און פאַרנאַכלעסיקט די פאַרטיי.

וואָס ווייטער האָט זיך דער „החלוץ" אָנטוויקלט און אָנגעהויבן פירן אַ ברייט פאַרצווייגטע ארבעט, דער בארא־מעטער האָט געווויזן אַז די עליה פאַרשטאַרקט זיך.

דער „החלוץ" איז ניט געווען לעגאַליזירט ביי דער מאַכט ביי אונדז אין שטאָט. כל זמן עס זענען געווען ווייניק חברים, האָט מען נאָך געקענט מאַכן אַ פאַרזאַמלונג, אַ מאָל אין אַ וויבערשער שול, אַמאָל אין אַ פריוואַט הויז. אָבער אַז די באַוועגונג האָט זיך צעוואַקסן, האָט מען געפונען אויך צו דעם אַ מיטל. עס איז מיט אַמאָל געווארן אַ מזל ברכה אין תנאימס, חתונות און פאַרשיידענע פאַרווייַלונגען. אַ פאָר חברים פלעגן מעלדן אין פאָליצייַ לויטן געזעץ, אַז זיי

„החלוץ" אין נאַוואַרעדאָק

מאַכן אַ תנאים אָדער אַ חתונה, אָדער אַן אַנדער שמחה. מען פלעגט אויסשטעלן אויף די טישן געטראַנקען און פאַרבייסן און אַזוי דורכפירן די פאַרזאַמלונג. אַז די באַוועגונג האָט זיך צעוואַקסן, האָט מען צעטיילט אויף קעמערלעך צו 5—6 חברים צו פירן קולטורעלע אַרבעט. מען פלעגט לייענען דעם „עתיד", חלוץ צייטונג, „העולם", דעם „קונטרס", „הפועל הצעיר" א.ד.ג. פון ארץ־ישראל. אַלס אָנפירער מיטן ווילנער קרייז פון „החלוץ" זיינען דאַן געווען יוסף באנקא־ווער און ביבער. מען האָט געפירט די אַרבעט אומלעגאַל. עס איז ניט געווען אַזוי לייכט. מען איז געווען אָנגעשראָקן, ווייל עס איז נאָך געווען פריש אין זכרון די מעשה פּינסק (וועו די פּוילישע אַרמיי האָט פאַרנומען פּינסק, האָבן זיי געטראָפן אין אַ לאָקאַל אַ סך ציוניסטישע יוגנט. זיי האָבן צוזאַמענגעקליבן 40 חברים פון די בעסטע אין פּינסק און זיי אויסגעשאָכטן). דער „החלוץ" האָט געגומען די איניציאַ־טיוו און האָט אָרגאַניזירט אין שטאָט דעם „החלוץ הצעיר". שפעטער האָט דער קריזיס אין ארץ־ישראל אין יאָר 1926 געווירקט און דער „החלוץ" האָט כמעט אויפגעהערט צו עקזיסטירן. נאָר דער „החלוץ הצעיר" איז געבליבן. האָט זיך זייער שיין אַנטוויקלט, געפירט ברייט חלוצישע־קולטו־רעלע אַרבעט צווישן די חברים און האָט געשיקט אַ סך חברים אויף הכשרה. דער „החלוץ הצעיר" האָט עקזיסטירט זעלבסטשטענדיק ביזן יאָר 1935, און דאַן זיך פאַראייניקט מיט „פרייהייט".

אין יאָר 1925 האָט דער „החלוץ" אין שטאָט געשאַפן 2 הכשרה פונקטן, איינעם ביי וואַלד אַרבעט לעבן ווסעליוב, און דעם 2־טן אין שטאָט ביי בערע טשיזש אויף סיניעזשי־צער גאַס ביי בעטאַן אויסאַרבעטונג. דער „החלוץ" האָט אָנטייל געגומען אין אַלע ציוניסטישע אַרבעט און אַקציעס. אין יאָר 1925 האָט מען אויפגעהאנגען אין די יידישע הייזער די ערשטע קרן קיימת פושקעס. אין פורים ד. י. זיינען געגאַנגען צו דער ערשטער הרקה פון די פושקעס, אַלע אָנגעזעענע ציוניסטישע טויער פון שטאָט, אויך די עלטערע חברים פון „החלוץ". דאָס איז דאַן געווען אַ גרויס געשעע־ניש. כמעט אין יעדער יידישער הויז איז געהאָנגען אַ ווייס־בלויע פושקע, אויסער ביי די געשוואַרענע אָנטי ציוניסטן. די ערשטע הרקה פון די קרן קיימת פושקעס האָט אַרייַנגעבראַכט קרוב פון 1,000 זלאָטעס.

אַ גרויס געשעעניש איז אויך געווען די דערעפענונג פון אוניווערזיטעט אויפן הר הצופים דעם 1־טן אַפּריל 1925. מען האָט איינגעאָרדנט אַ גרויסע מאַניפעסטאַציע איבער די שטאָטישע גאַסן.

אין יאָר 1929 האָט די „ליגע פאַרן אַרבעטנדיקן ארץ־ישראל" אַרויסגעשטעלט צו די שטאָט־ראַט וואַלן אַן אייגענע ליסטע. אַלס קאַנדידאַט האָט פיגורירט פילעצקי, לערער פון „תרבות" שול און אָנפירער פון „השומר הצעיר". עס האָבן געפעלט געציילטע שטימען ער זאָל אַריין אין שטאָט־ראַט.

„פרייהייט"

אין יאָר 1933 האָט זיך אָרגאַניזירט „פרייהייט" אין שטאָט, און האָט זיך זייער פיין אַנטוויקלט. מען האָט זיך גלייך לעגאַליזירט, געעפנט אַ לאָקאַל און געפירט אַ טעטיקע דערציונג־ און קולטורעלע אַרבעט. אויסהאַלטן אַ לאָקאַל, באַהייצן אים, און פירן פאַרשיידענע קולטור אַרבעט איז פאַר די אַרבעטער־יוגנט, ניט געווען פון די לייכטע זאַכן. ווינטער אַז מען האָט געדאַרפט באַהייצן דעם גרויסן לאָקאַל, האָט מען איינגעשטעלט, אַז יעדער חבר דאַרף לויט דער ריי יעדן טאָג צושטעלן האַלץ צום הייצן. עס זיינען געווען אַזעלכע חברים, וואָס ביי זיי אין דער היים איז געווען אַ פראָבלעם מיט האַלץ. דאָך האָט קיינער ניט פאַרפעלט זיין ריי, באַמיט זיך מיט אַלע מעגלעכקייטן, און אַלע מיטלען זיינען געווען כשר, אַבי דער לאָקאַל זאָל יעדן אָוונט זיין געהייצט, און די חברים זאָלן זיך קענען צוזאַמענקלייבן, פאַרזעצן זייער אַרבעט. כמעט יעדע וואָך פלעגן פאַרקומען קולטורעלע פאַראַמלונגען, דאָס רוב קעסטלאָוונטן, וואָס האָבן שוין געהאַט אַ נאָמען אין שטאָט. עס פלעגן זיך צוזאַמענקומען אַ גרויסע טייל יוגנט. אַפילו אַזעלכע, וואָס זיינען געווען

חברים פון פועלי־ציון־פאַרטיי

וויט פון ציוניסטישן געדאַנק, ווי די קאָמוניסטן. יעדן זומער פלעגט „פרייהייט" איינאָרדנען קאָלאָניעס און סעמינאַרן פאַר די חברים אין נאוואיעלניע.

ווי אויבן דערמאָנט, האָט דער „החלוץ" אויפגעהערט צו עקזיסטירן, און האָט שוין מער זיין טעטיקייט ניט באַנייט. דאַן האָט זיך געשאַפן דער „העובד", וועלכער האָט אַריינ־גענומען דערוואַקסענע חברים, דער גרעסטער טייל מיט משפחות, וועלכע האָבן ניט געקענט גיין אויף הכשרה. אַלע יינגערע האָבן דורכן „החלוץ הצעיר" דורכגעמאַכט הכשרה. ערשט דאַן האָב זיי געקענט עולה זיין.

אויך די אַלגעמיינע ציוניסטן האָבן געשאַפן אַזאַ אַרגא־ניזאַציע, וואָס האָט געהייסן „חלוץ בעל מלאכה". מיט די אַלגעמיינע ציוניסטן אין שטאָט האָט מען געקענט אויסקו־מען: ערשטנס, זיינען נאַוואַרעדקער אַלגעמיינע ציוניסטן געווען פון „על המשמר", גרינבוימס חדר. קיין „עת לבנות" איז ביי אונדז כמעט ניט געווען. צווייטנס, זיינען אויך אונדזערע ציוניסטן געווען ליבעראַלע מענטשן. בראש פון זיי איז געשטאַנען דער יידישער וויצע בירגערמייסטער אברהם אסטאשינסקי. ביי אַלע שקל־ און וואַל־קאָמיסיעס איז ער געווען דער פאָרזיצער, און אַ חבר פון דער ליגע אַלס וויצע־פאָרזיצער. מיר זיינען מיט זיי זייער גוט אויסגעקומען און איבערהויפט מיט אברהם אסטאשינסקי.

„פועלי־ציון"

אין יאָר 1934 האָבן די איינצעלנע חברים פון „פועלי־ציון" מיט די עטלעכע חברים פון „פרייהייט" באַנייט די פאַרטיי „פועלי־ציון" און האָבן אויסגעקליבן אַ קאָמיטעט, וועלכער האָט אָנגעהויבן צו פירן אַ אינטענסיוון אַרבעט. מען גלייך אַריינגעשיקט פאַרשטייער אין קאָמיטעט פון דער „ליגע פאַרן אַרבעטנדיקן ארץ־ישראל" וואָס האָבן גלייך פאַרנומען דעם געהעריקן פלאַץ, און נאָכהער כמעט איבער־ געגנומען די גאַנצע אַרבעט און השפעה דאָרט, ווו ביז דאַן האָבן כמעט דורכויס חברים פון „השומר הצעיר" געפירט די ליגע אַרבעט. מען האָט אויך אַריינגעשיקט פאַרשטייער אין ועד פון „העובד". עס האָט זיך גלייך געפילט די השפעה פון דער פאַרטיי. זיי האָבן זיך גלייך געגנומען צו פאַרשפרייטן די צייטונג „דאָס וואָרט" און פאַרגרעסערט דעם טיראַזש. אין שטאָט איז גלייך באַקאַנט געוואָרן אַז די פאַרטיי „פועלי־ציון" האָט אויפגעלעבט. עס האָט זיך גלייך געגנומען פילן די השפעה פון דער פאַרטיי אויפן געזעלשאַפטלעכן לעבן אין שטאָט. אין יאָר 1935 צום 19־טן ציוניסטישן קאָנגרעס, האָט שוין די פאַרטיי אויסגעפירט דעם גרעסטן טייל אַרבעט ביים פאַרשפרייטן די שקלים, און נאָכהער ביים צוגרייטן און דורכפירן די וואַלן. ביי די וואַלן צום קאָנגרעס האָט די ליגע אָנגעצויגן ביי 55% שטימען. ביי די וואַלן צו די שטאָטישע אינסטיטוציעס, וואָס זיינען אין דער צייט פאַרגעקומען, זיינען חברים פון דער פאַרטיי אויסגעוויילט געוואָרן. אין עלטערן קאָמיטעט פון „תרבות" שול זיינען אויסגעוויילט געוואָרן 2 חברים פון פועלי־ציון, איך און יעקב ראבינאוויטש, דעם דיינס זון.

ביי די וואַלן אין „שוקדי מלאכה" זיינען ווידער אויס־געוויילט געוואָרן פאַרטיי־חברים, איך, חיים נח לייבאוויטש א. אָנד. צו די קהילה־וואַלן, וואָס זיינען פאַרגעקומען אין יאָר 1937, איז די פאַרטיי געאָנגען מיט אַן אייגענער ליסטע. עס האָבן געפעלט 2 שטימען, אַז אונדזער פאַרשטייער זאָל אַדורכגיין.

מיט דעם האָט זיך פאַרענדיקט דאָס שפרודלדיקע פאָ־ליטיש־געזעלשאַפטלעכע לעבן אין נאַוואַרעדאָק, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן נאָך דער ערשטער וועלט מלחמה. עס איז באַלד אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט מלחמה אין 1939, און נאָך 22 מאָנאַטן פאַרהעלטניסמעסיק רויק לעבן, מאַטער־יעל אָבער ניט גייסטיק, איז געקומען דער 22־טער יוני 1941, און געבראָכט אַ טאָטאַלן חורבן, אויף נאַוואַרעדאָק.

אַ קבלת־פנים פון די רעוויזיאָ־ניסטן לכבוד מאיר גראָסמאַן

די געשיכטע פון קינדער־הײם

א. די גרינדונג פון אנשטאלט

אין 1917, נאָך אײניקע יאָר דייטשער אָקופאַציע, איז די לאַגע פון דער יידישער באַפעלקערונג אין נאַוואַרעדאָק, וועל־כע האָט זיך געפונען ניט ווייט פון דייטשן פראָנט, געווען זייער אַ שווערע. אין נאַוואַרעדאָק האָט זיך צוזאַמענגעקליבן די באַפעלקערונג פון די אַרומיקע שטעטלעך ווי קארעליטש, ליובטש א.אַ.וו. באַזונדערס איז געווען שווער די לאַגע פון די הונדערטער קינדער, איבערהויפט פון די יתומים, וועמענס עלטערן זיינען געהרגעט געוואָרן אָדער געשטאָרבן אין צייט פון דער מלחמה. אין סעפטעמבער 1917 איז באַשלאָסן געוואָרן צו גרינדן דעם יתומים־הויז. די גרינדער זיינען געווען: דוד כהן, שלום כהן, בנימין מיטראפאליטאנסקי, יוסף איזראעליט, חיים אייזיקאָוויטש, יצחק וואלפקינד און ברוך טשאסאוושטשיק. עס איז אַרויסגעלאָזן געוואָרן אַן אויפרוף צו דער יידישער באַפעלקערונג, מען האָט זיך אויך געווענדעט נאָך שטיצע צו דער אָקופאַציע־מאַכט, — די דייטשן. דער דייטשער קאָמענדאַנט איז געקומען אַנטקעגן. צו דער אַרבעט זיינען דאַן צוגעצויגן געוואָרן פאָלגנדיקע פערזאָנען: הרב מאיר אבאוויטש, ראַבינער ש. אייזנבערג, נחמן וואַסערמאַן, מאיר אייכער, אברהם טשאסאוושטשיק, רבקה שוואַרץ. די יידישע באַפעלקערונג, וועלכע האָט אַליין זייער פיל געליטן, האָט זיך דאָך זייער ווארעם אָפגערופן. צום אַנהויב זיינען צוגענומען געוואָרן 22 קינדער, יינגלעך און מיידלעך אין עלטער פון 5—7 יאָר. דעם 28טן נאָוועמבער 1917, איז פאַרגעקומען די פייערלעכע עפענונג פון יתומים־הויז און עס איז אויפן אָרט אויפגעזאַמלט געוואָרן אַ סומע פון 4.825 מאַרק. אויסער דעם איז געזאַמלט געוואָרן אין שטאָט לייוונט, זאַכן און בעטגעוואַנט.

דעם 4־טן דעצעמבער 1917 זיינען צוגענומען געוואָרן נאָך 10 קינדער. שטענדיקע הכנסות זיינען געווען פון מיט־גלידס־אָפצאָל, צופעליקע נדבות, אַרטיקער קאָמענדאַנטור, לעבנסמיטל־צענטראַלע, ספעקטאַקלען, פאַרווייילונגען און לאָטעריייען. עס ווערן צוגעצויגן צו דער אַרבעט נייע פערזאָ־נען. אין 26־סטן אויגוסט 1918 גייט דאָס קינדערהיים אַריבער אין אַן אייגענעם לאָקאָל און ס׳ווערן צוגענומען נאָך 28 קינדער, אויסער די 11 קינדער, וועלכע זיינען נאָך פריער צוגענומען געוואָרן.

אין יאַנואַר 1920 באַקומט זי שוין שטיצע פון דער יידי־שער קהילה און אין מאַנאַט יוני דורך ה׳ ד״ר אלכסנדר הרכבי 80.000 מאַרק.

ב. דאָס לעבן פון אַנשטאַלט ביז 1925 יאָר

דעם 25־טן אַפּריל 1921 קומט פון אַמעריקע אַלס דעלעגאַט ה׳ יעלין און ברענגט פאַר דעם קינדערהיים 400 דאָלאָר. אַ גרויסע טייל קינדער ווערן ביסלעכווייז אָפּגעגעבן צו לערנען אַ פאַך.

דעם 5־טן נאָוועמבער 1921 פאָרט דער ה׳ אייזיקאָוויטש קיין ווילנע אינטערוועניר ווענען דער לאַגע פון יתומים־הויז. ס׳הויבט זיך אָן באַקומען סיסטעמאַטישע שטיצע פון „יעקאפא״, וועלכער האָט שוין אויך פון פריער געשטיצט דעם אַנשטאַלט. ס׳הויבן אָן דאָן אין פוילן אַרבעטן די יתומים־אָפּטיילונגען פון ד. ד. ק.

ג. דאָס בויען פון נייעם בנין

אין יאָר 1922 גייט אַריבער דער בנין פון קינדער־קיך אין רשות פון פאַרוואַלטונג פון קינדערהיים.

אין 1923 קלערט מען ווענען בויען אַ נייעם בנין. 200 דאָלאָר פאַרמאָגט די קאַסע פון קינדערהיים, 100 דאָלאָר באַקומט דער אַנשטאַלט פון קהילה. די אַרבעט אָבער ווערט איבערגעריסן צוליב מאַנגל אין מיטלען. אין יאָר 1923 באַ־קומט מען 100 דאָלאָר פון רעליעף און 25 דאָלאָר פון קהילה. אין יאָר 1924 קומט צופעליק אין נאַוואַרעדאָק דער פאָר־שטייער פון ד. ד. ק. ה׳ גומענער, וועלכער פאַראינטערעסירט זיך מיט דעם בנין. אַ דאַנק „יעקאפא״ און דער ענערגיע פון דער פאַרוואַלטונג ווערט דער בנין פאַרענדיקט. עס קומט פאָר זייער אַ פייערלעכער חנוכת־הבית, אויף וועלכן ס׳זיינען בייגעווען די פאָרשטייער פון „יעקאפא״, ה״ה מ. שאַליט און מ. יעוזעראָוו און פאָרשטייער פון ד. ד. ק. ה׳ גומענער.

סך־הכל איז אויסגעגעבן געוואָרן אויפן בנין 1951 דאָלאָר פון פאָלגנדיקע קוועלן: קאַסע קינדערהיים, קהילה, אַמעריי־קאַנער רעליעף, „יעקאפא״, בויי־אַקציע, חנוכת־הבית און חברא־קדישא.

אין יתומים־הויז האָבן זיך ביז 1925 דורכגעמאַכט גע־פונען איבער 50 קינדער. דער פאַרוואַלטער איז געווען ה׳ יוסף איזרעאַליט. עס פלעגן אויך צוגעצויגן ווערן דערציעריש־פּעדאַגאָגישע כוחות.

ד. דער איבערגאַנגס־מאָמענט

דאָס אויפבויען דעם נייעם בנין איז געווען דאָס שוואַנען־געזאַנג פון די אַלטע טוער פאַר דעם יתומים־הויז, וועלכע האָבן אין די שווערסטע יאָרן מיט אַזוי פיל מי און מסירת־נפש געאַרבעט פאַר דעם אַנשטאַלט. ביסלעכווייז ווערט די שטיצע פון „יעקאפא״ פאַרקלענערט און אויף אַ געוויסע צייט אָפּגעשטעלט, ווייל דער ד. ד. ק. הויבט אָן ליקווידירן זיין טע־טיקייט. די אַרטיקע טוער, אויסגעמאַטערטע, הויבן אָן פאַר־לאָזן דעם אַנשטאַלט. ס׳שאַפט זיך זייער אַן ערנסטער דע־פיציט. די לאַגע ווערט קאַטאַסטראָפאַל. דאָן קומט פאָר אָן איבערברוך אין דער אַרבעט. ס׳ווערט לעגאַליזירט אַ געזעל־שאַפט פאַר יתומים־פאַרזאָרגונג, וועלכע נעמט איבער דעם אַנשטאַלט. ס׳ווערט אויסגעקליבן אַ נייע פאַרוואַלטונג, וועלכע פירט אָן מיט דער אַרבעט. אַלס פאָרזיצער ווערט אויסגעקליבן דער געווען פאַרשטייער פון ד. ד. ק. ה׳ גומענער. אין דער נייער פאַרוואַלטונג גייען אַריין גרעסטנטייל פרויען, וועלכע אַרבעטן מיט איבערגעגעבנקייט ביז דער לעצטער צייט.

דאָס זיינען די פרויען: חנה בלאך, חיה דעלאטיצקא, רבי־צין וואלאברינסקי, ראזע זאמקאווע, ציפע קלובאק און שרה קאווענסקי. די ערשטע צייט אַרבעטן נאָך ה׳ וואָלפקינד, ה׳ וואגער און פרוי בענציאנאווסקי־וואגער. ס׳אַרבעט אויך ה׳ אליעזר ראבינאָוויטש, דער חזן.

די נייע פאַרוואַלטונג טרעט צו זייער ענערגיש געזונט צו מאַכן דעם אנשטאַלט, מען זאַמלט געלט אין נאַוואַרעדאָק און אין אַרומיקע שטעטלעך. מען באַמיט זיך באַקומען (און מיט דערפאָלג) ווידער שטיצע פון „יעקאפע". צום ערשטן מאָל הויבן אָן סיסטעמאַטיש שטיצן דעם קינדערהיים: דער סיימיק, מאַגיסטראַט און וואָיעוווּדסטווע. ס׳ווערט דורכגעפירט אַ געוויסע סיסטעמאַטישע רייניקונג בנוגע די עלטערע קינדער. אייניקע דעפעקטיווע קינדער ווערן אויך באַזייטיקט פון אַנשטאַלט. ס׳ווערט ביסלעכווייז דורכגעפירט דער רעמאָנט. ס׳ווערט צוגעצויגן אַלס פאַרוואַלטערין אַ פאַך־קענערין פון וואַרשע.

דער קינדערהיים ווערט פאַרוואַנדלט ביסלעכווייז אין אַ נאָרמאַלן אָנשטאַלט.

נישט אַזוי לייכט איז אָבער אָנגעקומען דערפירן דעם אנשטאַלט צו אַזאַ מדרגה. 5—6 יאָר אומאויפהערלעכער קאַמף פאַר סובווענץ. פיל שעהן און טעג זיינען געשטאַנען די דאַמען, מיטגלידער פון קאָמיטעט און געוואַרט אין סיימיק, מאַגיסטראַט ביז מען האָט באַקומען אַ טייל פון דער באַשטימטער סובווענץ. מען האָט אָפטמאָל אָרגאַניזירט אונטערנעמונגען און מען האָט פון אייגענער קעשענע באַצאָלט די מוזיקאַנטן. ס׳איז אָבער פאַר די מיטגלידער קיין זאַך ניט צו שווער געווען, מען האָט געדעקט אַ דעפיציט פון דער אַלטער פאַרוואַלטונג פון 1925 יאָר. מען האָט צוגענומען אַ ספּעציעלן בוכהאַלטער, דאָס געלט אָנגעהויבן האַלטן אין באַנק און אויסצאָלן דורך טשעקן — ממש אַ רעוואָלוציע ביי די דעמאָלטיקע באַדינגונגען.

נאָר ניט די פינאַנסיעלע לאַגע אַליין איז געווען זייער אַ שווערע. דער גאַנצער אַנשטאַלט איז געווען שטאַרק פאַרלאָזן און מען האָט געמוזט איבערבויען און שאַפן. נאָרמאַליזירן דעם צוזאַמענשטעל פון די קינדער, באַזייטיקן די, וועלכע זיינען געווען ניט צוגעפּאַסט און איינאָרדענען די דערוואָקסענע.

די בנינים זיינען געוואָרן אַסעקורירט. די קינדער זיינען באַזאָרגט געוואָרן מיט פערזענלעכע דאָקומענטן. מען האָט אויך אָנגעהויבן מער אַכטונג געבן אויף דער מעדיצינישער זייט פון דעם אַנשטאַלט. די אָנפירונג אַליין האָט אָנגענומען אַ מער געזעלשאַפטלעכן און ערנסטן כאַראַקטער. ס׳איז איינגעפירט געוואָרן דיסציפּלין אין דער אַרבעט אַזוי, אַז דאָס קינדערהיים ווערט ביסלעכווייז פאַררעכנט צו די מוסטער־אַנשטאַלטן.

און קיין זאַך איז ניט צו שווער פאַר דער פאַרוואַלטונג, איבערהויפּט פאַר די פרויען. מען האָט געדאַרפט זען די פרויען ביי אַ יום־טוב פון די קינדער, כדי צו פאַרשטיין, אַז ניט נאָר אַ טרוקענער חוב אָדער אַ רחמנות־געפיל ווירקט דאָ, נאָר ליבע און איבערגעגעבנקייט צום עלנטן קינד.

די פינאַנאַציעלע לאַגע פון אַנשטאַלט

ערשטער פעריאָד

ניט קוקנדיק אויף די שווערע לאַגע העלפט די יידישע באַפעלקערונג דעם יתומים־הויז. צייט איז דאָ אַ סך, ענערגיע זייער פיל. מען איז אָפּגעשניטן אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע פון דער גאַנצער וועלט און מען אינטערעסירט זיך זייער פיל מיט דעם קינדערהיים.

טיילווייז העלפט אויך די דייטשע מאַכט.

צווייטער פעריאָד

די געגנט גייט איבער צו פּוילן. ס׳באַווייזן זיך די פאָרשטייער פון רעליעף. ס׳הויבט אויך אָן אַרבעטן דער ד. ד. ק. ס׳אָרגאַניזירט אַ סיסטעמאַטישע שטיצע „יעקאפא" פון ווילנע. מען באַקומט אויך שטיצע פון פ.ק.א.פ.ד. (פּויליש־אַמעריקאַנער קאָמיטעט). מען באַקומט אויך זאַכן. די יידישע באַפעלקערונג האַנדלט און געלט איז פאַראַן.

דריטער פעריאָד

ס׳הויבט זיך אָן דער קריזיס פון יאָר 1925. ד. ד. ק. שטעלט אָפּ זיין סובווענץ. „יעקאפא" קען קיין גרויסע הילף שוין ניט געבן. די פריערדיקע טוער גייען אַוועק פון דער אַרבעט. מען באַקומט פאָלגנדיקע שטיצע:

פון סיימיק	2.400	גילדן יערלעך
וואָיעוווּדסטווע	2.400	„ „
מאַגיסטראַט	3.500	„ „
מיטגלידער־אָפּצאָל	3.000	„ „

שפּעטער פאַרשטאַרקט זיך אויך די סובווענץ פון „יעקאפא". דער רעליעף שיקט אויך אַריין פון צייט צו צייט געוויסע סומען, די אונטערנעמונגען גיבן נאָך אויך גאַנץ באַדייטנדיקע הכנסות. דער קריזיס האָט נאָך אַזוי פיל ניט אונטער־געשווענקט.

דער לעצטער פעריאָד

די לאַגע ווערט אַלץ שווערער, פון 1930 יאָר הויבן זיך אָן פאַרקלענערן סיסטעמאַטיש אַלע הכנסות. דער מיטגלידס־אָפּצאָל פאַלט מער ווי אויף אַ העלפט. דער סיימיק, אַנשטאָט 2.400 גילדן, אַסינגנירט שוין ניט מער ווי 150—300 גילדן און דאָס צאָלט ער אויך כמעט ניט אויס. דער מאַגיסטראַט פאַרקלענערט זיין שטיצע פון 3.500 גילדן ביז 1000 גילדן. און אויך די סומע צאָלט מען ניט אויס אין דער פולער הויך. עס באַקומט זיך נאָך שטיצע פון „יעקאפא", וואָיעוווּדסטווע, כאָטש אין אַ פאַרקלענערטער מאָס.

דער פינאַנציעלער מצב ווערט אַלץ שווערער, נאָר מען אַרבעט ווייטער, מען פאַרקירצט די אויסגאַבן און מען האָפט, אַז אַלץ וועט זיך ענדערן.

סטאַטיסטישע ידיעות וועגן די קינדער

סך־הכל זיינען דורך דעם קינדערהיים דורכגעגאַנגען 119 קינדער. פון זיי זיינען געווען 55 יינגלעך און 64 מיידלעך; 28 קיילעכדיקע יתומים און 91 האלבע יתומים.

פון שטאָט נאָוואַרעדאָק 38 יתומים
פון נאָוואַרעדקער פאָוויאַט 70 „
פון אַנדערע פאָוויאַטן 11 „

פון די אויבנדערמאָנטע קינדער זיינען געווארן זעלבסט־שטענדיק 69 קינדער אין די פאָלגנדיקע פאַכן:

פאַך	צאָל
שניידער	14
שניידערקעס	26
סטאָליאַרעס	13
פריזירער	3
טעכניקער	4
מאַטראַצניקעס	2
זעצער	2
רימער	3
זייגערמאַכער	2
צוזאַמען	69

13 קינדער האָבן עמיגרירט אין פאָלגנדיקע לענדער:

נאָמען פון לאַנד	צאָל
אַמעריקע	8
ארץ ישראל	2
קובא	1
פראַנקרייך	2
צוזאַמען	13

7 קינדער לערנען אַ פאַך אין „שוקדי מלאכה".

פון די 119 קינדער זיינען 41 אַוועק צו זייערע קרובים.

30 פון זיי זיינען געווארן זעלבסטשטענדיק.

די איבעריקע האָבן זיך אויסגעלערנט אַ פאַך זייענדיק אין אנשטאַלט.

אַלגעמיינע כאַראַקטעריסטיק פון אַנשטאַלט

אין אנשטאַלט געפינען זיך יינגלעך און מיידלעך פון 7 ביז 14 יאָר, ד. ה. אין שול־עלטער.

דער אנשטאַלט באַשטייט פון 7 צימערן: עס־צימער, 2 שלאָף־צימערן, שול־צימער, קאַנצעליאַריע, צימער פאַר דער לערערין און צימער פאַר דער קעכין. אויסער דעם איז פאַראַן אַ באַזונדערער וואַש־צימער. די וועגט פון עס־צימער און שלאָף־צימערן זיינען געפאַרבט מיט אייל־פאַרב. די צאָל קינדער אין אַנשטאַלט איז פון 15 ביז 20, דאָס רוב קינדער פון נאָוואַרעדאָק און נאָוואַרעדקער אומגעגענט. אין אנשטאַלט הערשט די אַזוי־גערופענע פאַמיליע־סיסטעם, ביי וועלכער די קינדער האָדעוועט זיך כמעט אין אַ געווייגלעכער משפחה. אייניקע מיטגלידער פון דער פאַרוואַלטונג באַגעגענען זיך מיט די קינדער גאַנץ אָפט. די קינדער לערנען זיך גרעסטנטייל אין תרבות־שול (קיין יידישע פאָלקסשול איז אין נאָוואַרעדאָק ניטאָ). אייניקע יינגלעך לערנען ביי רביים און אין תלמוד־תורה. וועז די קינדער גייען אַרויס פון שול־עלטער, גייען זיי אַריבער אין שוקדי מלאכה, וווּ זיי לערנען זיך אַ פאַך. פריער האָט די פאַרוואַלטונג אַליין איינגעאָרדנט די קינדער מיט לערנען זיי אַ פאַך.

מיט מעדיציניישער הילף ווערן די קינדער באַזאָרגט דורך דעם יידישן שפיטאָל און דורך ד״ר י. מאמארשטיין. אַלע קינדער ווערן אויך באַזאָרגט מיט געהעריקע דאָקומענטן. דאָס עסן פון די קינדער איז אַ באַשיידענער, אָבער אַ געזונטער און אַ זאַטער: ברויט (שבת — חלה), פלייש, פעטס (פוטער, שמאַלץ), גענוג צוקער, זומער־גרינסן. ברויט באַקט מען אַליין. אין די צימערן איז ריין און וואַרעם. די קינדער, וועלכע געפינען זיך אין אַנשטאַלט, ווערן באַזאָרגט מיט זאָכן און וועש.

די קינדערהיים
מיט דער פאַרוואַלטונג

דער פערסאָנאָל פון אַנשטאַלט באַשטייט פון אַ לערערין־דערציערין און אַ קעכין. ס׳וועט אויך איינגעלאַדן צייטווייליק אַ וועשערין. די בוכהאַלטעריע וועט געפירט דורך אַ ספּעציעלן בוכהאַלטער. דאָס געלט וועט געהאַלטן אין יידישן פאָלקס־באַנק.

ווי אַזוי לעבט דאָס קינד אין אַנשטאַלט

די קינדער שטייען־אויף האַלב זיבן אַ זייגער. יעדעס קינד מוז ברענגען אין אָרדנונג זיין בעט, מוז זיין געוואַשן ביז העלפט און מוז אויך רייניקן די ציין. דער פרישטיק ווערט אַרויסגעגעבן, ווי ביי מיטיק און אָוונטברויט, דורך די קינדער־משגיחים. פון 8 ביז 2 פאַרברענגען די קינדער אין פאָלקסשול. האַלב דריי עסן די קינדער מיטיק. נאָך מיטיק רוען די קינדער. שפּעטער טרעטן זיי צו אונטער דער אויפזיכט פון אַ דערציערין צו גרייטן די לעקציעס אין אַ ספּעציעלן צימער. ביז אָוונט־ברויט פאַרברענגען די קינדער אין פאַרוויילונגען, דאָס רוב אויף דער פרישער לופט. אין קינדערהיים געפינט זיך אַ קינדער־ביבליאָטעק. אַ באַשטימט קינד טיילט אויס די ביכער. די ספּעציעל באַשטימטע קינדער־משגיחים קאָנטראָלירן צי דאָס קינד האָט איבערגעלייענט דאָס בוך. אין אנשטאַלט ווערן דורכגעפירט ספּעציעל צוגעפאַסטע שפּילן. עס ווערן אויך דורכגעפירט פאַרשיידענע געשפּרעכן.

איבערהויפּט זומער־צייט שפּאַצירן די קינדער זייער פיל. אויך ווינטער זיינען זיי אויף דער פרייער לופט ביי פאַרשיידענע שפּילן.

יעדע אַרבעט ווערט דורכגעפירט צווישן די קינדער גופא. זיי האָבן אויך אַ זעלבסטפאַרוואַלטונג. מען פירט דורך צייטונ־ווייז אַ משפּט.

דער פּעדאַגאָגישער מאָמענט אין אַנשטאַלט

די ערשטע צייט איז דער פאַרוואַלטער געווען אַ פערזאָן אָן פאַכמאַנישע ידיעות, און ערשט אין יאָר 1927 ווערט איינגעלאַדן אַ ספּעציאַליסטין — אַ דערציערין (מ. ליפּשיץ).

פאַר נאָוואַרעדאָק איז דאָס געווען אַ נייעס און ניט לייכט האָט זיך דאָס איינגעגעבן דורכצופירן.

ווי עס איז באַמערקט געוואָרן, איז די אַטמאָספער אין קינדערהיים, איבערהויפּט די לעצטע יאָרן, געווען ווי אין אַ פריוואַטער משפּחה.

עס זיינען אָבער אויך געווען קינדער, וועלכע האָבן זיך ניט לייכט אונטערגעוואָרפן דער דיסציפּלין פון אנשטאַלט. אין אַלגעמיין אָבער דאַרף מען באַמערקן, אַז קיין באַזונדערע קאָמפּליקאַציעס זיינען מיט די קינדער, סיי אין דער היים, סיי אין שול, ניט פאָרגעקומען.

עס איז אינטערעסאַנט צו באַמערקן די ענדערונג, וועלכע עס פלעגט פאָרקומען מיט קינדער נאָך אייניקע מאָנאַטן פון זייער לעבן אין אַנשטאַלט.

פון צעשראָקענע אָפּט דערשלאָגענע קינדער פלעגן זיי פאַרוואַנדלט ווערן אין פריילעכע קינדער פול מיט געזאַנג און לעבן.

דער שווערסטער מאָמענט איז געווען שאָפן די חברשע אַטמאָספער. פרעמדע צופעליקע עלעמענטן, פלעגן זיי ניט פאַרשטיין פאַר וואָס דאַרפן זיי אַרבעטן.

נאָר מיט דער צייט ווערן די קינדער זייער צוגעבונדן צום אנשטאַלט. און אין שטאָט, ווי אויך אין שול, האָט מען שטענדיק געזאָגט אַז די קינדער אין אנשטאַלט זיינען דיס־ציפּלינירט און דערצויגן.

אהרן סרעברניק (אַ קינד פון קינדער־היים)

זכרונות

נאָך דער ערשטער וועלט מלחמה האבן זיך אין נאָוואָ־רעדאָק געוואָלגערט צענדליקער פאַריתומטע קינדער, וואָס האבן נישט געהאט וווּ דעם קאָפּ אוועקצולייגן. איך געדענק, און קען עס ביז היינט נישט פאַרגעסן, ווי מענטשן פלעגן זאָגן צו מיר: — „וואָס שלעפּסטו זיך אין די גאַסן? גיי אַהיים, אַזאַ קעלט, און דו גייסט אָן שיך!" עס איז גוט צו הערן — גיי אַהיים — אָבער די היים איז נישט געווען... ביי נאַכט פלעגט מען איבערשלאָפן אין די בתי־מדרשים, דאָס הייסט אין די קלייזלעך אויפן שולהויף, דאָרט איז געווען אַ ביסל וואַרעם. עס פלעגט אַ מאָל געשען נס אַז מענטשן פלעגן נעמען קינדער צו זיך איבערנעכטיקן און אויך געבן אָפּצועסן. נאָר אויף אויפהאַלטן ביי זיך אַ יתום איז קיינער נישט געווען פאַרמעגלעך. ווי נאָך אַ מלחמה איז יעדער געווען פארנומען מיט זיין אייגן פעקל צרות. און פלוצים, אין איין העלן פרימארגן, האט מען אויפגעקליבן די אלע וואנדער קינדער אין איין הויז און דאס האט געהייסן קינדער־היים. ריכטיק געזאגט פאסט דער נאָמען יתומים־הויז, ווייל פיל נאָוואָרעדקער משפחות האבן געוואלט אוועקגעבן זייער קינדער אין דעם אנשטאלט, נאָר מען האָט צוגענומען בלויז יתומים.

און וועג איך באַשרייב די גרינדונג פון דער קינדער־היים קען איך ניט פאַרגעסן דעם ערשטן פאָטער פון דעם אַנשטאַלט, יוסף איזראַעליט, וואָס האָט זיין גאַנץ לעבן אוועקגעגעבן פאר די קינדער. דער קליינער יאסעלע איז געווען א ייד אָן גרויסער בילדונג, נאר פול מיט ענערגיע, מיט פיל מוט איז ער אויסגעשטאנען די אלע פארשיידענע קאַפּריזן פון יעדן קינד. ווי ביי קינדער: איינער לאַכט, דער צווייטער ווייַנט, די אנדערע שפּילן זיך, איינער פארלאנגט דאָס, דער אַנדערער — יענץ. יעדער איינער רופט אים טאטע און אלעמען מוז ער צופרידנשטעלן. דאס אלץ איז

דאָס הויז פון
קינדערהיים

ניט געווען קיין קלייניקייט. נאר דאך איז ער מיט אלעמען דורכגעקומען אויפן בעסטן אופן, ווייל די ליבשאַפט פון די קינדער צו אים איז געווען זייער גרויס. איך געדענק ווי איין מאָל ביי מיטאָג עסן האָט ער אונדז אָנגעזאָגט אַז קיינער זאָל אים נישט רופן מײַן טאַטע, ווייל ער איז דער טאַטע פון אַלע קינדער.

פארשטייט זיך, אז דאן האבן די יתומים ניט פארשטאנען דעם ווערט פון זייער קינדער־היים. נאָר אין ווייטערדיקע יאָרן, ווען יעדער איז געווארן עלטער און עס האבן זיך געזומען געפינען קרובים פון קינדער, אויך עלטערע ברידער און שוועסטער, דאן האט יעדער געזומען פארשטיין וואס דאס הייסט קינדער־היים.

אין די ערשטע יאָרן איז אָנגעקומען אויסצוהאַלטן די קינדער־היים מיט פיל שווערקייט, ווייל די גאנצע לאסט איז געפאַלן אויף דער אָרעמער באַפעלקערונג פון נאַוואַרעדאָק, וואָס איז געווען אַליין פאַראָרעמט ווי נאָך אַ קריג. נאָר דאָס יידישע נאַווארעדקער הארץ האָט אָבער ניט געלאזט פארגעסן דעם יתום פון שטאט. און פון יאר צו יאר האט זיך דער אַנשטאַלט אנטוויקלט אין אלע הינזיכטן פון טאג טעגלעכן לעבן.

שפעטער האט מען געבראכט פון ווארשע א ספּעציעל געבילדעטע לערערין צו דערציען די קינדער, לאָלאַ ליפשיץ האט זי געהייסן. אין איר צייט, קען מען זאגן, האט די קינדער־היים געבליט. זי איז געווען אַן ענערגישע פרוי אויף אַלע געביטן פון לעבן. זי האָט נישט שלום געמאַכט מיט דעם פאַקט, אַז די גאַנצע לאַסט פון אויסהאַלטן די יתומים זאָל פאַלן אויף די פלייצעס פון דער יידישער באַפעלקערונג פון דער שטאָט נאַוואַרעדאָק. זי איז אַוועק צום סטאַראָסטע (שטאָט־שעף) און אויך צום „וואָיעוואָדע״ (קרייז־שעף) און זיי אויפגעקלערט דאָס גאַנצע לעבן פון דער קינדערהיים. דאָס גוויישע האַרץ האָט געזומען פארשטיין דעם יידישן יתום, און יעדן מאנאט האט מען באַקומען פון זיי אַ סובסידיע. פון 1926 האָט געהאָלפן ביי דער פולישער מאַכט דער אַדוואָקאַט ה׳ גומענער, וועלכער האט פיל פון זיין לעבן אועקגעגעבן פארן נאווארעדקער קינדער־היים. פיל האבן געארבעט פרוי חיה דעליאטיצקי. פרוי שרה קאוונסקי, (וואס געפינט זיך יעצט דא אין ישראל און פאראינטרעסירט זיך נאך עד היום מיט די פיל קינדער, וואס האבן זיך דערצויגן אין קינדער־היים — זיי זיינען נאך יעצט מיינע קינדער — זאגט זי, וען זי באגעגנט זיך מיט זיי), און וואס איז נוגע פרוי חנה בלאך איז וויפל מ׳זאל נישט רעדן און באשרייבן, וועט אלס זיין ווייניק. זי איז געווען די אייביקע מוטער פון נאַוואַרעדקער יתומים. איך האָב וועגן איר געשריבן ספעציעל. איך גלויב אָבער אַז אזא פרוי איז פאר דער פען פון א גרויסן שרייבער, וועלכער זאל קענען שילדערן די פיינע, טרייע איבערגעגעבענע און גוטהאַרציקע יידישע מוטער פון נאַוואַרעדקער יתומים — חנה בלאך. איך גלויב אז די גאנצע באפעלקערונג וויס עס גאנץ גוט ווי אפצושאצן, און איך טרייב ניט איבער מיט מיינע ווערטער.

זי איז געווען פארן קינדער־היים איבערגעגעבן מיט לייב און לעבן. קיין זאך איז פאר איר ניט געווען שווער, ניט קוקנדיק אויף איר הויכן עלטער. פיל מאָל פלעגט זיך מיר דוכטן אַז די פרוי איז געבוירן געווארן אין קינדער־היים. און עס איז נישטא קיין איין קינד, וואס איז דערצויגן געווארן אין קינדערהיים, וואָס זאָל ניט געדענקען חנה בלאך. זי איז טיף אין הארצן ביי יעדן איינעם.

אַ דאַנק דער איבערגעגעבנקייט פון דער נאַוואַרעדקער

באַפעלעקרונג, האָט דעם קינד אין קינדער־הײם גאָרנישט געפעלט. איך גלויב אַז אַ סך משפחות האָבן ניט געקענט געבן זייערע קינדער דאָס וואָס דער יתום אין קינדער־הײם האָט באקומען. וווּ מען האָט זיך ניט געקערט, האבן אלע געהאלפן. איך געדענק די פייערונג פון חנוכת הבית פון נייעם בניין (מיט אנטייל פון ה־ן שאליט), וואס מען האָט אויסגעבויט מיט דער הילף פון „יעקאפא" פון ווילנע, עס איז געווען אלעמענס שמחה. יעדערער האָט זיך געפרייט: די קינדער־הײם האָט שוין אַן אייגן הויז. עס איז פשוט ניט צו באשרייבן די פרייד, וואס עס האָט געהערשט ביי דער באַפעלעקרונג און ביי יעדן איינעם. עס דוכט זיך מיר אַז ביי די קינדער ווי אויך ביי די איינוווינער פון שטאָט אין קיין גרעסערער יום־טוב ניט געווען. און אז איך דערמאָן זיך וועגן יום־טוב, דוכט זיך מיר אז שענערס און בעסערס האָט דאָן אין נאַוואַרעדאָק נישט עקזיסטירט ווי אַ יום־טוב אין קינדער־הײם, למשל א פסח, א חנוכה, און אַזוי ווייטער. דער חזן ראַבינאָוויטש פלעגט צוגרייטן דעם כאָר פון די קינדער און עס פלעגן זיך צונויפקומען די גאַנצע פארוואלטונג, אויך בעקאנטע פון די קינדער און סתם מענטשן פון שטאָט, עס איז געווען חי געלעבט און מען פלעגט אַזוי פאַרברענגען ביז שפעט אין דער נאַכט, אַזוי ווי עס שטייט געשריבן — כל המרבה לספר ביציאת מצרים הרי זה משובח. אַלעס איז געווען געמאַכט מיט פיל טעם און ליבשאפט, אז די קינדער זאלן זיך נישט פילן היימלאז. און אָט אַ דאַנק דער קינדער־הײם זיינען דערצויגן געוואָרן די קינדער מיט אַלגעמיינער און פאַך בילדונג. אַלגעמיינע בילדונג האבן זיי באקומען אין פאלקס שול „תרבות" אונטער דער אָנפירונג פון מנהל פון שול ה׳ מ. שטיינבערג, וועלכער האָט זיך פיל אָפּגעגעבן מיט די קינדער פון קינדער־הײם, און אַ פאַך האָבן די קינדער געלערנט אין די „שוקדי מלאכה" קורסן אָדער פריוואָט. פיל קינדער זיינען צעשפרייט אויף דער גאַנצער וועלט. אַ גרויסער טייל פון זיי געפינען זיך דאָ אין ישראל און העלפן בויען דאָס יידישע פרייע לאַנד. בויען אַ נייעם מאָרגן, אַ מאָרגן פון ליבשאַפט און פרייד פאַר די אַלע יידן פון דער גאַנצער וועלט, וואָס קומען זיך צונויף פון זייערע גלות לענדער.

אבא רוטקאָוסקי

דאָס ערשטע קינד אין קינדער־הײם

דערוויסנדיק זיך, אַז די פאַרוואַלטונג פון קינדערהײם גיט אַרויס אַ בוך צו דער 15־יאָריקער עקזיסטענץ פון אַנ־שטאַלט, האָט עס מיר זייער פאַראינטערעסירט און ס׳האָבן זיך מיך פאַרגלוסט אויף פיגורירן אין בוך, ד״ה אַנשרייבן אַ פאָר ווערטער וועגן זיך אַליין.

איך בין געווען דער ערשטער, בוכשטעבלעך דאָס ערשטע קינד, וואָס האָט אַריבערגעטראָטן די שוועל פון קינדערהײם אין יאָר 1917, בעת מען האָט אים געעפנט.

איך וויל אין קורצע שטריכן אָנשרייבן, וואָס ס׳איז געווען דאָס קינדערהײם פאַר מיר און פאַר אַ סך אַנדערע.

וועג מען האָט פון ליובטש אין צייט פון דער מלחמה אַלעמען אַרויסגעטריבן, האָט מען אויך מיין מוטער אַרויסגע־שיקט קיין נאַוואַרעדאָק, איך בין דאָן אַלט געווען 4 יאָר און דערצו אַ קריפּל אויף ביידע פיס. מיין פאָטער, אַוועקפאָרנדיק אין אַמעריקע (איך קען אים נאָך ניט ביז היינטיקן טאָג), האָט מיין מוטער, ווי איך האָב זיך שפעטער דערווּוסט, אויך איר ניט געוואָלט קענען, און אַזוי אַרום, אַ צעבראָכענע פון צער און עגמת־נפש, האָט מיין מוטער זיך אַרומגעטראָגן מיט מיר אויף די הענט. ניט האָבנדיק אָפילו וווּ דעם קאָפּ צו לייגן, איז זי אַרומגעגאַנגען מיט אַ תפילה אויף די ליפּן, אַז גאָט זאָל איר באַפרייען פון איר קריפּל, כדי זי זאָל כאָטש קענען פאַרדינען פאַר זיך אויף אַ שטיקל ברויט.

נאָר אָט פלוצים, איך געדענק עס נאָך ווי היינט, האָט זיך אויפגעעפנט די טיר, און ביי דעם שיין פון דער חלבנער ליכטל האָב איך דערזען 2 יונגעלייט, וועלכע זיינען געקומען באַטראַכטן אונדזער קבר־דירה און האָבן געהייסן מיין מוטער זי זאָל שרייבן אַ ביטע אויפן נאָמען פון דוד כהן, וועט מען מיר צוגעמען אין קינדערהיים. איך געדענק נאָך ווי היינט, ווי מיין מוטער האָט פון שמחה אָנגעהויבן צו ווייגען און זי האָט געזאָגט, אַז גאָט האָט איר תפילה אָנגענומען און זי וועט שוין קענען איצט גיין פאַרדינען פאַר זיך אויף אַ שטיקל ברויט.

דעם 7־טן נאָוועמבער 1917 האָט אייגער פון די מיט־גלידער פון פאַרוואַלטונג פון קינדערהיים, חיים אייזיקאָוויטש, געגומען מיך אויף די הענט און אַוועקגעטראָגן אין דער נייער היים. ווי גרויס איז געווען מיין שמחה, אַז איך בין פטור געוואָרן פון די מאַמעס קלעפ און קללות און כ׳האָב נאָך פאַר זיך דערזען אַ שטיקל ברויט נאָך מיט קעז, און ביינאַכט צום שלאָפן האָט מען מיר נאָך אָנגעטאָן אַ ריינע העמד. און אַזוי האָב איך זיך דאָרט געלעבט יאָר־איין יאָר־אויס. און אַז איך בין עלטער געוואָרן און האָב שוין אָנגעהויבן צו פאַרשטיין אַ ביסל מיין לאָגע, אין וועלכער איך געפין זיך, האָב איך מיר אַלע מאָל גענטשעלט די פראָגע: וואָס וועט זיין מיט מיינע פיס?

מיין צער און עגמת־נפש איז געווען אומגעהויער גרויס. דער פאַרוואַלטער פלעגט גיין מיט אַלע קינדער שפּאַצירן און איך — בלייב אין שטוב. די קינדער גייען לערנען און איך — זיץ אין שטוב. אמת, די פאַרוואַלטונג האָט געזאָרגט, אַז איך זאָל ניט בלייבן קיין פראָסטער יינגל, פלעגט צו מיר קומען ספעציעל אַ לערער, אָבער די גאַס? זומער — אַלע קינדער גייען שפּאַצירן אויף אַ פאָר שעה און איך פויזע קוים אַרויס

אויפן הויף. אָדער ווען ס׳פלעגט פאָרקומען אַ פּאַראַד, אַלע קינדערלעך פלעגן זיך אויספּוצן יום־טובדיק כדי צו גיין זיך פאַרוויילן, און איך פלעג דאַן דאַרפן בלייבן אַליין אין שטוב; נאָר אַ דאַנק דער גוטהאַרציקייט פון פאַרוואַלטער יוסף איזראעליט און מיטגליד חיים אייזיקאוויטש, פלעגט מען מיר טראָגן אויף די הענט. די פאַרוואַלטונג אין אַלגעמיין האָט זיך מיט מיר זייער אינטערעסירט, און יעדן מאָל, ווען אַ דאָקטאָר פלעגט באַזוכן דאָס קינדערהיים, פלעגן זיי אים ווייזן מיינע פיס און פרעגן צי קען מען זיי אויסגלייכן. אייניקע דאָקטוירים האָבן טאַקע געזאָגט, אַז מען קען זיי אויסהיילן, אָבער ס׳דאַרף קאָסטן אַ סך געלט און דאָס האָט די פאַר־וואַלטונג ניט געקענט דערווייזן אין יענער צייט, ווייל דער צופלוס פון קינדער פלעגט פון יעדן טאָג ווערן גרעסער, אַזוי, אַז קיין זייטיקע הוצאות האָבן זיי ניט געקענט מאַכן.

נאָר אָט האָט דער גורל געוואָלט, אַז איך זאָל בלייבן אַ מענטש מיט לייטן גלייך. איז געקומען צופאָרן פון אַמעריקע דער דעלעגאַט ה׳ יעלין, וועלכער האָט געבראַכט געלט פון אַמעריקע פאַר די אָרעמע פאַמיליעס, און אין דער רשימה האָט אויך פיגורירט מיין מוטער. אָבער צוליב אייניקע סיבות האָט ער מיין מוטער דאָס געלט ניט געוואָלט געבן. דעמאָלט האָט די פאַרוואַלטונג אויסגעפּועלט ביי דעם דעלעגאַט אַ געוויסע סומע, כדי מיר צו פירן קיין וואַרשע און מאַכן די אָפּעראַציע, אויף וואָס דער דעלעגאַט איז גלייך איינגעגאַנגען. אַז מען האָט מיר געמאָלדן, אַז מען פאָרט מיט מיר קיין וואַרשע, האָב איך, פּונקט ווי אַמאָל מיין מוטער, געוויינט פון שמחה, ווייל כ׳האָב געמיינט, אַז שטענדיק וועט שוין אַזוי די גוטע פרוי חנה בלאך דאַרפן נייען פאַר מיר שיך פון געוואַנט, כדי איך זאָל האָבן וואָס אָנצוטאָן אויף די פיס. פינף פערטל יאָר נאָך דער אָפּעראַציע האָב איך די גאַנצע צייט אָפּגעליטן אין שרעקלעכע יסורים און ווייטיקן, מיט אַפּאַראַטן אויף די פיס. די פאַרוואַלטונג האָט געזאָרגט, אַז ס׳זאָל מיר זיין ווי אַמ־בעסטן, אַז איך זאָל צום שעה און טאָג אין יעדער צייט בייטן דעם גיפּס און אַפּאַראַטן, און אַ דאַנק זיי בין איך געוואָרן ביז היינטיקן טאָג אַ מענטש מיט אַלע מענטשן צוגלייך.

אַזוי בין איך אָפּגעווען גאַנצע 8 יאָר אין קינדערהיים. און זייענדיק שוין אונטערגעוואָקסן, האָב איך זיך אויסגעלערנט אַ פאַך (שניידעריי) און כ׳האָב ביסלעכווייז אָנגעהויבן צו פאַרדינען פאַר זיך און ווערן זעלבשטענדיק. אמת, זייענדיק איצט אַן אַרבעטער, לייד איך פון וועלט־קריזיס פּונקט ווי אַלע. דאָך פאַרגעס איך קיינמאָל ניט און כ׳וועל ניט פאַרגעסן, וואָס די פירער פון קינדערהיים האָבן פאַר מיר אויפגעטאָן. זאָלן זיי צונעמען מיין האַרציקע ברכה און אויך די ברכה פון די איבעריקע קינדער, וועלכע זיי האָבן געמאַכט פאַר פול־שטענדיקע מענטשן.

שלום כהן

קינדערהיים (1917 – 1919)

א

האַרבסט 1917, אויף אונדזער שטאָט מיט איר 5־טויזנט קעפּיקער יידישער באַפעלקערונג און הונדערטער יידישע היימלאָזע־פאַמיליעס דריקט אַ פינצטערע, שווערע כמאַרע. די לאַגע איז אַ האָפנונגסלאָזע. הונגער, נויט און דלות — פאַרשאַרפן זיך פון טאָג צו טאָג און נעמען אַלץ דראָענדיקערע פאָרמען. עפּידעמישע קראַנקהייטן בושעווען מיט אַ ווילדער קראַפט און די שטערבלעכקייט איז מוראדיק.

אין די קאַלטע, נאַסע האַרבסט־פרימאָרגנס ציען זיך מחנות אויסגעצערטע, אָפּגעריסענע מענטשן־שאָטנס דורך אַלע גאַסן, אויסער דער שטאָט. דאָס זיינען די וועג־אַרבעטער. אממיינסטן זיינען עס פרויען, וועמענס מענער געפינען זיך אויפן מלחמה־פראָנט אָדער אין אַמעריקע, מיט זייערע עלטע־רע קינדער, ד״ה פון 10—12 יאָר אָן. די מוטערס, אויף דער צייט פון זייער אָפּוועזנהייט, פאַרשליסן זייער קליינוואַרג, כמעט נאָך עופעלעך, אין די וווינונגען. זיצן זיך די קליינע קינדערלעך דעם גאַנצן טאָג אין די ניט געהייצטע הייזער, אָן השגחה, מיט אַ שטיקל שוואַרץ ברויט און אַ ביסל קאַלט, רוי וואַסער צו דערקוויקן די נשמה. מערן זיך צווישן זיי די קראַנקהייטן און זיי גייען, נעבעך, אויס ווי ליכט.

נאָר אָט האָט אַ גרופּע יונגעלייט זיך פאַרטראַכט צו קומען צו הילף די דאָזיקע פאַרוואָרלאָזטע קינדערלעך. זיי באַראַטן זיך, שטעלן אויף פּלענער און באַשליסן ענדלעך צו שאַפן פאַר זיי אַ היים — „קינדערהיים" זאָל עס הייסן. די נייטיקע מיטלען פאַר אַזאַ געוואַגטער אינסטיטוציע אין אַזאַ ביטערער צייט? מען האָפט אויף שטיצע מצד דער מאַכט, מען גלויבט, אַז די יידישע באַפעלקערונג וועט לויט אירע מעגלעכ־קייטן זיך אָפּרופן.

ב

די פייערלעכע עפענונג פון „קינדערהיים". אַ ליכטיקער, פראָסטיקער נאָוועמבער־טאָג אין יאָר 1917. די זון וואַרפט אירע שטראַלן דורך די גרויסע פענצטער אין אַ גערוימען זאַל אַריין. דאָס איז דאָס שלאָפצימער פון „קינדערהיים". היינט איז דאָ אָבער אויפגערוימט, אויסגעפּוצט. ביי לאַנגע, באַדעקטע טישן זיצן די איינגעלאַדענע געסט. מען טרעט אַרויס מיט באַגריסונ־גען. מען פאַרשרייבט זיך אין „גאָלדענעם" בוך. די סומע פון די נדבות וואַקסט כסדר. עס ווערט אַלץ גרעסער די צאָל פון די געסט, און קיינער קומט ניט מיט ליידיקע הענט. די שטימונג ווערט פון מינוט צו מינוט פייערלעכער. עס הערן זיך וואַרעמע ווינטשן פאַרן ערפאָלג און אַנטוויקלונג פון „קינדערהיים". אין די פּויזעס צווישן די באַגריסונגען זינגט אַ שיינער כאָר.

נאָר אָט, פאָרווייז מאַרשירט אַריין אין זאַל אַ לאַנגע

ריי קינדער. אַלע 5—6 יאָריקע. ביי די טישן מיט די געסט בלייבן די קינדער שטיין. פאָרויס טרעט אַרויס די 5־יאָריקע בלאָנדע רייזעלע. מיט אַ קלינגענדיקער קינדער־שטימעלע דריקט זי אויס אין נאָמען פון אַלע קינדער אַ דאַנק די פאָר־זאַמלטע. און גלייך נאָך דעם פאַלט אַריין דער כאָר מיט אַ מונטערן, פריילעכן געזאַנג — מיטן געזאַנג פון ליד, ספעציעל פאַרפאַסט צו דער פייערלעכקייט. די קינדער מאַרשירן אַרויס פון זאַל. דער מאָמענט איז אַ פייערלעכער, און אַלע זיינען טיף גערירט.

ג

דער מאַטעריעלער ערפאָלג פון דער עפענונג איז געווען אַ גרויסער, און נאָך גרעסער דער מאָראַלישער. די אַרויסגע־וויזענע סימפּאַטיע און אינטערעס צום „קינדערהיים" מצד דער געפלאָגטער יידישער באָפעלקערונג האָט געשטאַרקט די הענט פון די טוער און האָט זיי דערמוטיקט צו וויטערדיקע מעשים. עס ווערן גלייך צוגענומען נייע קינדער, מען אַרבעט מיט איבערגעבענקייט אינעווייניק אין מוסד. די קינדער ווערן שטאַרקער, באַקומען פון טאָג צו טאָג אַלץ בעסערן, געזונטערן אויסזען. און גלייכצייטיק קערט זיך אום צו זיי זייער לעבנס־לוסטיקייט און פרייד. דאָס „קינדערהיים" ווערט פאַר זיי אַן אמתע, ווארעמע היים. און עס איז אַ נחת רוח צוצוזען ווי

געטרוילעך די קינדער טוליען זיך צו די פרויען, די טוערינס אין „קינדערהיים", וועלכע פאַרברענגען דאָרט פיל שעהן אין טאָג אין שטריקן און נייען פאַר די קינדער. און ווי לייכטן און פינקלען די קינדערישע אויגעלעך, ווען דוד כהן, דער הויפּט־טוער אין מוסד און דערציער פון די קינדער, קלייבט זיי אויף אַרום זיך אין די אָוונטן און דערציילט זיי געשיכטעלעך.

און מיט אַ פאַרדינטן שטאָלץ האָבן מיר ענדע זומער 1919 געקענט אַרומפירן דעם מיטגליד פון מארגענטוים־מיסיע, פראָפּ. גאטהארד און זיין באַגלייטער, דעם פּאַרשטייער פון פוילישן אויסער־מיניסטעריום, גראף זשולטאווסקי, איבער די גרויסע, ליכטיקע, פון זויבערקייט בלאַנקענדיקע צימערן פון „קינדערהיים", און מיט נאָך אַ גרעסערן שטאָלץ האָבן מיר געקאָנט זיי איבערגעבן, אַז אין משך פון דער 2־יאָריקער עקסיסטענץ זיינער האָבן די פאַרשיידענע געפערלעכע, עפּי־דעמישע קראַנקייטן, וואָס האָבן פאַראורזאַכט אַ שרעקלעכע צאָל קרבנות אין אונדזער שטאָט, קיין שליטה ניט געהאַט אין „קינדערהיים" און קיין אייניק קינדיש לעבן פון דאָרט ניט אַוועקגערויבט.

יאָ, די נאַוואַרעדקער יידן קענען שטאָלץ זיין מיט זייער „קינדערהיים"!

חיים לייבאָוויטש

„שוקדי מלאכה"

די בלוטיקע מלחמות און אָקופּאַציעס פון די דייטשן און באָלשעוויקעס האָבן זיך געענדיקט.

נאַוואַרעדאָק, וועלכע איז איבערגעגאַנגען אייניקע מאָל פון האַנט צו האַנט, פון דייטשן צו באָלשעוויקעס, און צו די פּאָליאַקן, איז שטאַרק פאַראַרעמט געוואָרן. נאָר תיכף ווי עס איז געוואָרן אַביסל רויקער, האָט זיך דאָס לעבן געגומען נאָרמאַליזירן. עס האָבן זיך געגומען פאַרהיילן די ווונדן און עס האָבן זיך אָנגעהויבן אָנטוויקלען די יידישע געזעלשאַפט־לעכע אינסטיטוציעס. אין האַרבסט 1921 איז אַדאָנק דער איניציאַטיוו פון הירש אסטאַשינסקי און משה שמעונאָוויטש, אָלטע שוקדי מלאכה טוער, געגרופן געוואָרן אַ פאַרזאַמ־לונג פון דער יוגנט אין האַרקאָוויס קלויז.

ח׳ דוד כהן האָט געשילדערט די שוועריע לאָגע פון דער יידישער באָפעלקערונג: די יידישע פרנסות זיינען אונטער־געגאַנגען. ער האָט אויפגעקלערט דאָס די יידישע קרעמער, הענדלער, פאַרמיטלער, זיינען דורך דער צייט פון מלחמה פאַרמשפט צום אונטערגאַנג און די יוגנט מוז פראָדוקטי־ויזירט ווערן, איבערגיין אויף אָנדערע צווייגן פון פרנסה, לערנען אַ מלאכה און ווערן אַ נוצליקער מיטגליד פון דער געזעלשאַפט. נאָך אַ מיינונגס־אויסטויש איז באַשלאָסן געוואָרן צו באַנייען די טעטיקייט פון דער אָלטער געזעלשאַפט שוקדי מלאכה, וועלכע האָט געהאַט אַ שיינע פאַרגאַנגענהייט און האָט דערצויגן אַ סך קינדער, מאַכנדיק זיי פאַר גוטע

בעלי מלאכות. עס איז אויסגעקליבן געוואָרן אַ פאַרוואַלטונג פון שקאָלניק, פערל קלובאַק, יאָסעלעוויטש, מאַשליושיצקי, אַבראַמאָוויטש, קליאַטשקאָ, בוטענסקי, סאָפאָטניצקי, דוד כהן — פאָרזיצער, סעקרעטאַר — ח. לייבאָוויטש.

דער קאָמיטעט איז גלייך צוגעטראָטן צו דער אַרבעט. עס איז אויסגעאַרבעט געוואָרן אַ סטאָטוט, לויט וועלכן יינגלעך און מיידלעך ווערן אָנגענומען צו לערנען אַ פאַך. עס זיינען געמאַכט געוואָרן קאָנטראַקטן מיט האַנטווערקער אויף 3 יאָר ביז דער יינגל אָדער מיידל וועט זיך אויסלער־נען די אַרבעט.

די אָרגאַניזאַציע שוקדי מלאכה זיך מתחיב געווען צו אויסהאַלטן דעם לערניינגל־מיידל מיט עסן דעם ערשטן יאָר. דעם צווייטן יאָר האָט דער האַנטווערקער געדאַרפט צאָלן דעם לערן יינגל כדי ער זאָל זיך אַליין קענען דערנערן.

די געזעלשאַפט שוקדי מלאכה האָט זיך מתחיב געווען צו באַקליידן די לערן יינגלעך. עס זיינען געשלאָסן געוואָרן קאָנטראַקטן מיט אָלערליי בעלי מלאכות: שניידערס, שוסטערס סטאָליאַרעס און זייגערמאַכערס א.ז.ו. מיידלעך האָבן זיך געלערנט צו זיין שניידערקעס פון קליידער און אויבערקליי־דער, און גאַרסטן־מאַכערקעס.

עס זיינען געעפנט געוואָרן אָוונט קורסן, ווו לערער האָבן געלערנט פריוויליק אָן געצאָלט, געבענדיק לעקציעס אין יידיש, פויליש, מאַטעמאַטיק א. א. וו. די אָוונט קורסן

זיינען געווען אין בנין פון תלמוד תורה. עס איז געעפנט געוואָרן אַן אינטערנאַט פאַר יינגלעך צום שלאָפן. דאָס איז געווען אין דעם שטיבל פון די „סלאָנימער" חסידים אין סלאָנימער גאָס, און אַן אינטערנאַט פאַר מיידלעך, וועלכער איז געווען אין בנין פון תלמוד תורה.

אין די אינטערנאַטן פלעגט מען קודם כל אַרייננעמען קיילעכדיקע יתומים. די קינדער פון קינדערהיים, וועו זיי פלעגן אַלט ווערן 13 יאָר, פלעגן אויטאָמאַטיש אַרויסגיין פון קינדערהיים און אַריינגיין אין שוקדי מלאכה.

איינמאָל אין חודש פלעגן די מיטגלידער פון קאָמיטעט גיין איבער די וואָרשטאַטן קאָנטראָלירן די יינגלעך און מיידלעך און זען ווי זיי לערנען, אין פאַל ווען דער יינגל אָדער די מיידל פלעגט שלעכט באַהאַנדלט ווערן דורך דעם בעל הבית, פלעגט דער קאָמיטעט אַנולירן דעם קאָנטראָקט. אין פאַל ווען דער יינגל איז ניט געווען צוגעפאַסט צו דעם פאַך, פלעגט מען אים איבערגעבן צו לערנען אַ צווייטן פאַך.

דער קאָמיטעט האָט זיך אויסגעהאַלטן פון פאָלגענדיקע מקורות: „יעקאפא" פון ווילנע, שטיצע פון אַמעריקע, אונטערשטיצונג פון קהילה און פון מיטגלידס־אָפּצאָל, וואָס די מיטגלידער פון פאַרוואַלטונג פלעגן אַלע מאָנאַט גיין אויפּמאָנען. אַדאַנק דער גוטער אַרגאַניזאַציע פון קאָמיטעט און פרוכטבאַרער אַרבעט פון אייניקע יאָר, ווי אויך אַדאַנק דער אומאויפהערלעכער שתדלנות פון יידישע עסקנים, האָט די וואָיוואָדישע קאַסע באַשטימט אַ יערלעכע אונטערשטיצונג פאַר דער אַרגאַניזאַציע פון שוקדי מלאכה.

עס זיינען אויך אייניגעאַרדנט געוואָרן בלימל טעג און טעאַטער פאַרשטעלונגען לטובת די שוקדי מלאכה.

די געזעלשאַפט שוקדי מלאכה האָט געמאַכט זייער גרויסע פאַרשריט און איז געוואָרן זייער פאָפולער, און פון די אַרומיקע שטעטלעך ווי קאַרעליטש, ליובטש און סעליב פלעגט מען שיקן אַרעמע קינדער קיין נאַוואַרעדאָק צו לערנען זיך אַ מלאכה.

אין 1925 איז געקומען קיין נאַוואַרעדאָק דער אַדוואָקאַט גומענער. מיט זיין קומען האָט זיך פאַרגרעסערט די טעטיקייט פון דער געזעלשאַפט; עס זיינען צוגעשטאַנען נייע כוחות און די אַרבעט איז רעאָרגאַניזירט געוואָרן. עס איז געגרינדעט געוואָרן אַ פאַכשול פון מעבל און סטאָלעריי וואַרשטאַטן, עס איז געבראַכט געוואָרן אַן אינסטרוקטאָר פון ווילנע. אין דער פראָפעסיאָנעלער שול זיינען אָנגענומען געוואָרן יוגנטלעכע פון 14 ביז 18 יאָר מיט אַ צייגניש פון אַ פאַלקס שול אָדער לכל הפחות 5 קלאַסן פאַלקס שול. דער קורס האָט געדויערט 3 יאָר. אין אים איז די הויפטאויפמערקזאַמקייט געלייגט געוואָרן אויף אויסצובילדן פאַכלייט פון ערשטן ראַנג. די 46 שעה לימודים זיינען אָפּגעגעבן געוואָרן אויף פראַקטישע אַרבעט: אין די וואַרשטאַטן 32 שעה, די איבעריקע שטונדן זיינען געווען טעאָרעטישע לימודים ווי ליטעראַטור, געאָמעטריע, רעכענען א. א. וו.

די גרעסטע אויפמערקזאַמקייט איז געלייגט געוואָרן אויף צו אַנטוויקלען דעם קינסטלעריש געשמאַק פון די שילער. עס איז געלייגט געוואָרן שטאַרק געוויכט אויף צייכנען, כדי זיי זאָלן קאָנען פראָיעקטירן צום אויסאַרבעטן פאַרשיידענע מוסטערן און קעגנשטאַנדן.

במשך פון דער צייט זיינען די דאָזיקע וואַרשטאַטן שטאַרק פאָפולער געוואָרן צווישן דער יידישער און קריסטלעכער באַפעלקערונג פון נאַוואַרעדאָק און אומגעגנט אַדאַנק די ערשט קלאַסיקע און באמת קינסטלערישע אויסאַרבעטונגען, וואָס די וואַרשטאַטן האָבן אַרויסגעגעבן. אין 1931 איז פאַרגעקומען די ערשטע אויסשטעלונג פון די מעבל וואַרשטאַטן, עס איז אייגנאָרדנט געוואָרן אַ זייער גרויסע פייערונג, מיט דער אָנווועזנהייט פון: סטאַראָסטע, הויכע באַאַמטע פון וואָיוווודשאַפט, בירגערמייסטער, משה שאַליט פון „יעקאפע" ווילנע, און אינזש. קלעבאַנאָוו פון „אָרט".

די אויסשטעלונג האָט געהאַט אַ גרויסן דערפאָלג און האָט אַרויסגעוויזן ביי דער גאַנצער באַפעלקערונג אַ גרויסע פאַראינטערעסירונג, עס זיינען געמאַכט געוואָרן פילע באשטעלונגען פון מעבל קעגנשטאַנדן.

די וואָיעוווודשאַפט האָט עשיקט אַן אויסצייכענונגסבריוו. ביים שלוס פון דער אויסשטעלונג איז אייגעאָרדנט געוואָרן אַ באַל, וואָס האָט אַריינגעטראָגן אַ גרויסע הכנסה.

אין 1935 איז פאַרגעקומען די צווייטע אויסשטעלונג אונטער דער לייטונג פון אינסטרוקטאָר שניידערמאַן. די צווייטע אויסשטעלונג ווי די ערשטע, איז געווען זייער דערפאָלגרייך, עס זיינען פאַרקויפט געוואָרן אַלע עקספּאָנאַטן און פאַרטיקע מעבל, וועלכע זיינען אויסגעאַרבעט געוואָרן דורך די שילער.

עס איז כדאי אונטערצושטרייכן אַז גראָד אין דער צייט, וועו פיל געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס אין נאַוואַרעדאָק האָבן זיך געראַנגלט מיט שווערקייטן, איז די פאַכשול און קאָמיטעט פון שוקדי מלאכה געווען אין רעכטן בליען. עס האָבן זיך גרופירט אַרום דער פאַכשול די מער פראָגרעסיווע אינטעליגענץ, וועלכע איז באַשטאַנען פון אַדוו. גומענער, ד"ר ב. קיוועליעוויטש, מיירים גינזבורג, א. איזראָעליט, אינזש. קלובאַק, מ. מאָושאָוויטש, חיה דעליאָטיצקי, מ. זיסקינד, ש. סאַלאָמאָן, ח. לייבאָוויטש.

אין 1936 האָט דאָס מיניסטעריום פאַר האַנדל און אינדוסטרי אַרויסגעגעבן אַ גזירה דאָס יעדער האַנטוווערקער און לערן יינגל מוזן האַלטן עקזאַמענס כדי צו קענען זיין זעלבשטענדיק אין לעגאַל האַלטן אַ וואַרשטאַט. עס איז געגרינדעט געוואָרן ביי דער געזעלשאַפט שוקדי מלאכה אַ קאָמיטעט פון האַנטווערקער וועלכע האָט זיך באַמיט צו העלפן די האַנטווערקער באַקומען די געהעריקע דיפלאָמען. עס זיינען געעפנט געוואָרן ספעציעלע קורסן, וווּ די האַנטווערקער געזעלן האָבן אין די אָוונט באַזוכט די קורסן און באַקומען די אויסבילדונג כדי צו באַקומען די געהעריקע קוואַליפיקאַציעס.

אַזוי האָט זיך פאַרצווייגט די אַרבעט פון דער שוקדי מלאכה אַרגאַניזאַציע אין שטאָט און אומגעגנט. עס זיינען במשך פון דער צייט אַרויסגעלאָזן געוואָרן פיל שילער פון פאַכשול און פיל לערן יינגלעך האָבן באַקומען זייערע דיפלאָמען אַלס קוואַליפיצירטע אַרבעטער.

אָבער אין 1939 איז די אַרבעט פון שוקדי מלאכה איבערגעריסן געוואָרן. דעם 15־טן סעפטעמבער האָבן די באָלשעוויקעס פאַרנומען נאַוואַרעדאָק. אַ דעלעגאַציע פון שוקדי מלאכה און קינדערהיים האָט באַזוכט דעם אויספיר־קאָמיטעט פון שטאָט־ראַט און זיך געוועגדט וועגן דער־נערונג פאַר די אויבנדערמאָנטע אַנשטאַלטן.

אין אַ וואָך אַרום בין איך געפון געוואָרן צום קאָמיסאַר פאַר פאָלקס בילדונג נ. גוטארצאווא, וועלכע האָט מיר נאָמי־נירט פאַר אַ דירעקטאָר פון שוקדי מלאכה און קינדערהיים. זי האָט קאָאָרדינירט ביידע אַנשטאַלטן צוזאַמען, און באַאויפ־טראָגט צו פאַרגרעסערן די קינדערהיים, אָננעמען קינדער אָן אונטערשייד פון נאַציאָנאַליטעט, יתומים און פאַרוואָר־לאָזטע קינדער. די קינדערהיים האָט אין אַ קורצע צייט אָנגענומען ביז 220 נייע קינדער. עס איז געעפנט געוואָרן אַ נייער יתומים הויז אין קאָוואָליעסקער גאַס. איך האָב באַשעפטיקט אַ שטאַב פון יידישע באַאַמטע. אַלס ווירטשאַפט־לעכע פאַרוואַלטערס זיינען באַשטימט געוואָרן יאפע און ערליך.

די אַרבעט אין שוקדי מלאכה האָט אונטערגעהונקען, די וואַרשטאַטן האָבן געגוסט. עס איז געווען אַ מאַנגל אין רוי־מאַטעריאַלן.

אין צוויי מאָנאַטן אַרום האָט מען מיר פאַראַרדנט, איך זאָל שליסן די פאַכשול פון שוקדי מלאכה און אַרגאַניזירן אַ מעבל פאַבריק פון סטאַליאַרעס אַלס אַ מלוכהשע פאַבריק.

אין יוזלס ישיבה זיינען געבראַכט געוואָרן פאַרשיידענע מאַשינען, אַלע האָנטוועקער סטאַליאַרעס האָבן זיך רעגיסט־רירט און געאַרבעט פאַר דער מלוכהשער פאַבריק.

דעם 5־טן יאָנואַר 1940 האָט מען מיר אַנטזאגט אַלס דירעקטאָר פון קינדערהיים מיטן מאָטיוו, דאָס מען קאָן מיר ניט אָנטרויען די דערציונג פון נייעם דור.

אַזוי האָט זיך געפירט די אַרבעט פון די אַנשטאַלטן ביז דעם 22 יולי, ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט מלחמה.

פון די דייטשע באָמבעס איז די גאַנצע שטאָט חרוב געוואָרן. עס זיינען פאַרברענט געוואָרן די מעבל פאַבריק און די בנינים פון שוקדי מלאכה און קינדערהיים. דאַקעגן איז געבליבן דער בנין פון נייעם קינדערהיים אויף קאַוואַ־ליעסקער גאַס.

די דייטשן האָבן אַרויסגעשיקט די יידישע קינדער פון קינדערהייט, לויטן אויפטראָג פון יודנראַט האָב איך מיט י. איזראַעליט איינגעאָרדנט די יידישע קינדער פון קינדער־היים ביי ישראל דעליאַטיצקין אין הויז. זיי האָבן באַקומען פאַרפלעגונג פון יודנראַט. אָבער מען האָט די יתומים לאַנג ניט גelaאָזט לעבן. ווי עס גיבן איבער עדות, האָבן די דייטשן דעם 8־טן דעצעמבער 1941 אָנגעטאָן אַלע מיידלעך ווייסע טיכלעך און אָפּגעפירט זיי צו די גריבער אין סקרידליעווקע.

אַזוי זיינען אויף אייביק חרוב געוואָרן די באַליבטע אַנשטאַלטן, קינדערהיים און שוקדי מלאכה, וועלכע האָבן אַרויסגעלאָזן הונדערטער יידישע קוואַליפיצירטע אַרבעטער און האַנטווערקער.

חרוב איז געוואָרן אונדזער שטאָט.

דער ווייגעשריי פון נאַוואַרעדקער יידן איז דערשטיקט געוואָרן אין די 4 ברידער קברים, וועלכע געפינען זיך אין אַלע עקן שטאָט.

אויף אייביק איז פאַשוונדן געוואָרן דער יידישער שפּרודלדיקער געזעלשאַפטלעכער לעבן צוזאַמען מיט די ליבע אַנשטאַלטן שוקדי מלאכה און קינדערהיים.

די פאַרוואַלטונג און די קינדער פון שוקדי מלאכה

אריה שחור (טשורני)

פרייווילִיקע פּייערלעשער

מיין זיידע לייבטשע הירשל מאטקעס, מיטן צונאָמען דער עפּל־טערעגער, ווייל ער האָט געהאַנדלט מיט עפּל, איז שוין געווען אַ פרייווילִיקער פֿאָזשאַרניק. אויך זיינע 4 זין און די איניקלעך פון אָט די זין און פון דער טאָכטער האָבן געדינט אין דער פרייווילִיקער פֿאָזשאַרנע קאָמאַנדע, ד. ה. אין די פרייווילִיקע פּייערלעשער.

איך אליין, לייבטשע, וועט איך בין אַלט געווארן 16 יאָר, בין שוין נאָכגעלאָפן נאָך די פֿאָזשאַרנע באָטשקעס (פּעסער) און געבעטן מיך אָננעמען אין די פרייווילִיקע פּייערלעשער. כ׳האָב געמוזט וואַרטן אַ פּאָר יאָר ביז מ׳האָט מיין ביטע באַפרידיקט און מיך באַשטימט פּאַר אַ סיגנאַליסט. מיין אויפגאַבע איז באַשטאַנען ביי יעדן אויסברוך פון אַ שריפה אָדער ביים באַשטימען אַ רעפּעטיציע מיט איבונגען צו סיגנאַליזירן מיט אַ טרובע אין אַלע טיילן פון שטאָט. אַמאָל פלעג איך מיין אויפגאַבע דערפילן רייטנדיק אויף אַ פערד. שפּעטער האָט מען מיך אויפגענומען אין די באָטשעניקעס, ד. ה. איך האָב באַדאַרפט אין שריפות אָדער טרעוואָגעס שלעפּן די רויטע פֿאָזשאַרנע פעסער, וואָס זיינען געפּירט געוואָרן אויף צוויי רעדערדיקע וועגעלעך. אין דעם אָפּטייל האָב איך זיך דערדינט ביז צום ראַנג פון אַ קאָמאַנדיר פון באָטשעניקעס. אַנדערע הויפּטקאָמאַנדירן זיינען געווען משה און אליע איזראעליט, הירשל שמעונס זין.

אויסער די באָטשעניקעס האָט די פֿאָזשאַרנע פֿאַרמאָגט נאָך צוויי אָפּטיילן טרוּבעשניקעס, וואָס פלעגן שלעפּן די פֿאָמפּעס מיט קישקעס מיט די הענט, און לאדאשניקעס, וועלכע האָבן געפּירט די לייטערס מיט די העק און מיט די רעזערוו־קישקעס. די לעצטע האָבן געהאַט אין זייער רשות אַ פערד מיט אַ גרויסן וואָגן. זיי פלעגן קלעטערן אויף די לייטערס, אַריינדרינגען אין די ברענענדיקע בנינים און מיט די העק און לאָמעס (ברעכאייזנס) פֿאַנאַנדערווואַרפן די בנינים, וואָס זיינען געווען אַרומגענומען מיט פּייער. די לעצטע זיינען געווען די חשובסטע צווישן די פֿאָזשאַרניקעס, זיי פלעגן טראָגן אויפן קאָפּ מעשענע העלמס. וועו די שריפה איז אויסגעבראָכן אין מאַרקטאָג, האָבן מיר געהאַט רעכט צו נעמען ביי די פּויערים פערד, וואָס מיר פלעגן טאָן מיט גרויס פלייס און פֿאַרגעניגן.

אַלע מיטגלידער פון פֿאָזשאַרנע, כמעט אויסשליסלעך יידן, זיינען געווען איבערגעגעבן זייער קאָמאַנדע מיט לייב און לעבן און זיינען שטאָלץ געווען מיט איר. ביי אַ רעפּעטיציע אָדער טרעוואָגע פלעגן מיר קומען אין פולער אוניפֿאָרם, וואָס מיר פלעגן זי אָפּהיטן ווי די שבתדיקע בגדים.

אָפּט פלעגן מיר מאַכן צוזאַמענפאָרן מיט די פּייערלעשער פון די אַרומיקע שטעטלעך אין נאָוואַרעדאָק אָדער אין אַן אַנדער שטאָט. מיר פלעגן דאַן זיין גליקלעך אַז נאָוואַרעדקער קער קאָמאַנדע איז די בעסטע.

אין יאָר 1923 איז ביי דער קאָמאַנדע געגרינדעט געוואָרן אַן אַרקעסטער. אין אים האָבן אַנטיילגענומען כמעט אַלע אונדזערע משפּחה מיטגלידער. מיין ברודער איז געוואָרן קאַפּעלמייסטער פון אַרקעסטער. אין דעם יאָר בין איך עולה געווען קיין ארץ ישראל. אין 7 יאָר אַרום, אַז איך בין געקומען צו באַזוך אין נאָוואַרעדאָק, האָט מען מיך אויפגענומען מיט אַ „צובייס", וואָס האָט זיך געצויגן ביז 12 ביינאַכט.

צען זיינען געווען לייבטשע הירשל מאטקעס אייניקלעך, וואָס האָבן געדינט אין דער נאָוואַרעדקער פרייווילִיקער פּייערלעשער קאָמאַנדע. זיבן פון זיי זיינען געבליבן, גאָט צו דאַנקען, ביים לעבן. צוויי, אויסער מיר, לעבן אין ישראל.

דער אַרקעסטער
פון די פּייערלעשער

זהבה רבינוביץ־אנגל ז"ל

התיאטרון בנאוואהרדק

אין באפשרותי להיזכר מתי היתה ההצגה הראשונה של התיאטרון בנאוואהרדק. רק שני דברים נחרתו יפה בזכרוני: א) ה„פיאַסה" הראשונה שהוצגה נקראה בשם „דאס יידישע הערץ" ו־ב) אנשי נאוואהרדק קראו ללהקה בשם „תריאטר" כדי לציין לעין כול את המגוחך בניסוי שלנו.

יחס זה אל עבודתנו לא גרם לנו נחת, אבל הוא לא יכול היה לרפות את ידינו ולהניע אותנו לעזוב את העבודה, כי עז היה חפצנו לשחק תיאטרון ולתת פורקן־מה לנטיה האמנותית שבנו, וכן לא יכולנו לוותר על השגת המטרה, שלמענה בעצם נתארגנה הלהקה, והיא — להגיש סעד ותמיכה לנזקקים בעיר. אמנם היו בנאַוואַהרדק מוסדות צדקה רבים, אבל פעולתם לא יכלה לספק את כל הדרוש. המצב הדחוק היה מתגלה ביחוד עם ראשית החורף. היה הכרח לספק לעניי העיר (ומספרם היה באופן יחסי גדול מאוד) עצים להסקה, מלבושים. ואחרי זמן קצר היה צורך להכין כסף לקניית מצות לעניים. מצווה זו מקובלת מאוד על אנשי העיר, כי הרי נאוואהרדק היתה „עיר המצות".

ההצגה הראשונה התקיימה בבית פרטי, אצל לייזרובסקי. כנראה היתה להצגה הצלחה רבה, כי אחרי זמן קצר נאלצנו לעבור אל מקום מרווח יותר והתחלנו לקיים הצגותינו באולם של „מכבי האש". דבר זה הוסיף להצגות שלנו חשיבות רבה מאוד, וההכנות לקראת ערב ההצגה היו מתחילות מבעוד יום, כי היה צורך להוציא את מכונות הכיבוי האדומות על כל אביזריהן כדי להעמיד את הספסלים באולם. המתיחות היתה רבה, וההרגשה של השחקנים־החובבים היתה ממש כבתיאטרון.

גם הקהל הרגיש עצמו כבתיאטרון, וההתעניינות בהצגות עלתה מפעם לפעם. להצגות הראשונות היינו אנחנו השחקנים (בלשון אנשי נאוואהרדק: „הקומדינטים") הולכים מבית לבית כדי למכור את הכרטיסים, ונאלצנו להשתמש הרבה בנימוק התמיכה והצדקה. אחרי זמן קצר פעלה קופה ממש למכירת כרטיסים, וזוכרת אני הרבה מאוד הצגות, שלהן קשה היה להשיג כרטיס. הפכנו לתיאטרון ממש, אבל נשארנו חובבים ועשינו מלאכתנו שלא על מנת לקבל פרס.

ובמאי היה לנו, וגם הוא היה, כמובן, חובב־מתנדב. זה היה לייזער (אלעזר) רבינוביץ, חזן העיר. קל לשער, שרבים בנאוואהרדק הביטו בעין זעומה על פעולתו זו של החזן. וכי מה לחזן ול„תריאטר"? אבל הרי רבים היו גם נגד הקמת ה„חדר המתוקן" בעירנו, ורבים נהגו אדישות מוחלטת בשאלות המפלגות בעם ישראל. אל לשכוח, שבנאוואהרדק היתה ישיבה של ר' יוזל. העיר היתה כעין מבצר של יהדות קופאת על שמריה. אולי דוקא משום כך גברה בה התסיסה הרוחנית, ואנו, הצעירים, חיפשנו פעולה. והחזן לייזער רבינוביץ הצטרף תמיד אל הצעירים. את עבודתו כבמאי (רז'יסור בלע"ז) עשה בהתלהבות רבה, לעתים מוגזמת. אבל סיפוקו היה רב. כי לעתים נקרא גם לכתוב מוסיקה בשביל ההצגה, ואז היה בא על סיפוקו המלא.

פעם חזר הבמאי שלנו לייזער רבינוביץ ז"ל מווארשה כולו נלהב מההצגה „דער דאַרפס־יונג" מאת ל. קאברין. „פיאַסה" זאת לא נדפסה עדיין אז, אבל הוא הצליח להשיג את המחזה בכתב־יד, ובמאמצים משותפים העלינו את המחזה על הבמה. ההצלחה האמנותית והחמרית היתה גדולה מאוד.

ואז בא, כמובן, המשבר. החילונו לראות עצמנו שחקנים של ממש. התחילו להשמע תביעות להביא אלינו במאי מקצועי, שידריך אותנו ויגלה את כל הכשרונות הטמונים בתוכנו. מווילנה הובאה אלינו הבמאית גב' דומב, שהעלתה על הבמה בנאוואהרדק „די קרייצער סונאטה". אחריה הובא עוד במאי אחד, שאת שמו אינני זוכרת כיום, ואחריו בא קץ לתיאטרון. כי התשלום לבמאים האלה בלע את כל ההכנסות, ומטרת הצדקה נעלמה מעינינו. בגרנו, וחדוות ה„בראשית" לא

החוג הדרמטי

היתה אתנו יותר. הלהקה פוזרה. ברור, שלא חסרו אינצידנטים „תיאטרליים" בלהקה. היו עלבונות, היו מריבות. וכאשר הוכח, שאין לאל ידינו לעזור למישהו על ידי ההצגות המיגעות האלה, החלטנו לסיים את הפרשה.

לא חסרו אפיזודות מצחיקות בימי ההצגות. על אחת מהן רוצה אני לספר במלים קצרות. זה היה אחרי חזרה מלאת־מתח והתרוממות הרוח. לא יכולנו ללכת ישר הביתה, והלכנו בצוותא אל ה„שלאָס־באַרג" להשתגע. פתאום צץ לנגד עינינו השוטר קארשון בחרפות וגידופים על שאנו מקימים רעש בלילה ומפריעים את שנת הישרים של שוכני העיר. הוא רשם כדין את שמות כל המתפרעים ומסר את הרשימה למי שמסר מתוך רצון להישמע לחוקי המדינה ולהטיל על כל אחד מאתנו קנס בהתאם לחוק. אכן השתדלנות באה גם כאן לעזרתנו, ואנו יצאנו מהעסק־ביש ללא קנס ועם זכרונות נעימים.

והרי רשימה לא מלאה של שחקנים־חובבים (לפי הא"ב):

איוניצקי אברהם, איוניצקי הינדל, איוניצקי סוניה ז"ל, איזראעליט יוסל ז"ל, גערשנובסקי ז"ל, וולפקינד יצחק, סליוסברג יונה, מניה קיבלוביץ, רבינוביץ גולדה, רבינוביץ יצחק, שווארץ חנה ז"ל.

מהמחזות נשארו בזכרוני שמות אלה:

דאס יידישע הערץ, יודעלע דער בלינדער, חסיה די יתומה, דער אומבאַקאַנטער, קרייצער־סונאטה, דער דאָרפס־יונג.

הוצגו, כאמור, עוד הרבה מחזות. אבל זה היה לפני שנים. ובינתיים... לא נשאר לנו אלא לטפל בזכרונות מאותם הימים בנאוואהרדק.

יהושע ברוק (קיבוץ נגבה)

הנוער הציוני החלוצי בנאוואהרדק

במוחי ובזכרוני מצטיירת נאוואהרדק בשנות חיי הראשונות (גמר מלחמת העולם הראשונה והמהפכה הרוסית של 1917) במעבריה הקשים משלטון לשלטון. מעט מן המעט זכורים לי הגרמנים, אולם היטב נחרתו הימים של הקרבות בין הבולשביקים והפולנים, כשהעיר עברה מיד אל יד פעמים מספר והפחד והחרדה שליוו את יהודי העיר מפני שני האויבים גם יחד: מהבולשביקים שראו בימים הראשונים ביהודים ספסרים ושונאי המהפכה ומהפולנים מצד שני, שראו ביהודים את ה„בולשביק" ושונא העצמאות הפולנית.

הגיוסים הפתאומיים, שבוצעו על־ידי השלטונות הפולניים הלא־יציבים בין הצעירים היהודים, זרעו גם הם לא מעט פחד ויאוש בין תושבי העיר; כל זה בא אחרי ארבע שנות מלחמה וסבל לאין סוף, בזמן שהיהודים כבר ציפו לקצת מנוחה ושלוה יחסית.

בזמן הבינים ערכו הפולנים „מחזות" פומביים של הלקאת יהודים חפים מפשע.

עם כניסתם הסופית של הפולנים לעיר התחיל השלטון לאט לאט להתייצב והחיים התחילו לחזור למסלולם.

החינוך

נאוואהרדק הצטיינה מזה שנים רבות בחינוך התורני שלה. שמעה של הישיבה „בית יוסף" הלך לפניה, ונדמה היה לאדם מהצד, שמספר הלומדים בישיבות הוא בלי כל פרופורציה לאוכלוסיה היהודית החיה בה. אולם הנכון הוא, שלמדו בישיבות אלה לא רק צעירי העיר אלא גם מאות צעירים מעיירות הסביבה ואפילו מערים אחרות וגדולות. וזכורים לי מאות הבחורים תלמידי הישיבות, שחלק לא קטן מהם חי על „ימים".

אין לשכוח שהישוב היהודי בעיר היה כמעט כולו חרד ושומר מסורת. ברם, יהודים חרדים אלה היו לא חדורים קנאות דתית. הרוב בעיר שמר על סדר החיים הדתי הרגיל והמקובל, אולם מבלי לערוך מלחמה בעד הדת, כפי שהיא באה לא פעם לידי ביטוי כיום בארץ.

אפילו כבן משפחה חסידית לא הרגשתי קנאות זו, והמאבק הרגיל בין הדור הצעיר וההורים על שמירת מצוות לא באה לידי ביטוי במלחמה, שלה אנו רגילים כיום.

היישוב היהודי בעיר היה מורכב רובו ככולו סוחרים ועל־פי־רוב סוחרים זעירים, חנוונים, בעלי מלאכה, ומעט מן המעט, בהתאם לדרישות העיר, בעלי מקצועות חפשיים. היה בה משהו מן ההוי הידוע של העיירה הקטנה — אפילו שואבי מים לא חסרו; ועוד זכור לי היהודי, שהיה מביא לעקרת הבית היהודית מים מיוחדים לתה מבית הקברות או ממעין ברחוב גרודנו (המים מהמקורות הללו היו מקובלים כמיוחדים במינם). כמובן, שאין להוציא מהכלל את העוסקים בתחבורה בימים ההם, „בעלי העגלה". בדרך כלל לא חסרו בעיר כל הפרנסות המקובלות בכל עיר ועיירה בפולין, ומובן שהעורף הכלכלי של העיר היה הכפר, ולשני ימי השוק בשבוע חיכה היהודי כל„משיח".

מחוץ לחינוך התורני היה קיים גם בית־ספר עממי דתי של 4 כיתות בסימטא 3 (דריטע געסל), וזכורים לי בעיקר 3 מורים מבית־ספר זה, והם: גרבר, פרנס ומירסקי ז"ל. השנים הראשונים הפכו, עם סגירת בית הספר הזה, „מורים" ב„חדרים" משלהם. את בית מירסקי אני זוכר כבית ציוני אדוק ומסור בלב ונפש. בביתם שרר הווי ציוני ממש — כאשר כל המשפחה דיברה בחיי יום יום עברית, ובשבילנו היה זה בזמנים ההם חזיון בלתי רגיל.

מקביל לבית־ספר זה היה גם בית־ספר עממי חילוני יותר, אשר מקומו היה בשוק המרכזי בבית משותף עם הגימנסיה הבילורוסית. למדו אז בשתי משמרות: משמרת א' — תלמידי בית־הספר העממי היהודי, משמרת ב' — תלמידי הגימנסיה

הבילורוסית — רבים מהם גם יהודים, שכן עדיין לא היה בעיר בית־ספר תיכון פולני.

בית־ספר עממי זה כבר היה מתקדם יותר. לימודי הדת תפסו בו מקום קטן יותר. השפה המדוברת וגם הלימוד היתה אמנם יידיש, אבל הספרים היו בעברית. מקום מיוחד הוקדש לספרות „יידיש". בבית־ספר זה עוד לימד דויד כהן ידידנו, היושב כיום יחד אתנו בארץ ולוקח חלק פעיל בהנצחת העיר נאוואהרדק.

בשנים הראשונות של שלטון פולין רבה עדיין היתה השפעת התרבות הרוסית על היהודים. שנות השלטון הממושכות של הרוסים באזור זה נתנו את אותותיהן בכל ההוי התרבותי והיום־יומי בעיר. במנהגים, בשפה — הכל היה ספוג תרבות רוסית. האינטליגנציה היהודית השתדלה ככל האפשר להסתגר במסגרת התרבות הרוסית ושמרה במשך שנים בעקשנות בלתי רגילה לבל תיפגע מהזרם הפולני ההולך ומתגבר. וכמקובל לא חסרה „סנוביות" גם בתחום זה, וכל מי שהרבה להשתמש בשפה הרוסית ובביטויים רוסיים היה רואה את עצמו כאחד מה„עלית" החברתית. תמונה זאת היתה קיימת אז בכל רוסיה הלבנה הפולנית. ורק עם יצוב השלטון הפולני ויסוד רשת בתי־ספר ומפעלי תרבות אחרים התחילו השפה והתרבות הפולנית לתפוס את מקומה של התרבות הרוסית.

נדמה לי, ולא אגזים אם אציין, שרוב יהודי העיר השתדלו לתת לנוער היהודי חינוך מינימלי, מי פחות ומי יותר — בהתאם לאפשרויות ובהתאם לדרגת התרבות של ההורים. איני זוכר אף מקרה אחד של נער יהודי משולל כל חינוך.

מהמורים שנחרתו עמוק בלבי מתקופה ראשונה זו אזכור את פרסיצקי ולידסקי — מי מהנוער מהימים ההם לא יזכור את שני המורים האלה, הוותיקים בעיר והוותיקים במקצועם. את היסודות הראשונים בלימודי היהדות רכשתי מהם: פרסיצקי לימדני עברית, יידיש והיסטוריה, ולידסקי — תנ"ך.

1923—22

ההתעוררות הפוליטית בשנות העשרים הראשונות היתה רבה, וגם על הרחוב היהודי בנאוואהרדק לא פסחה. מפלגות וקבוצות פוליטיות מכל הגוונים הופיעו כפטריות אחרי הגשם, וכל אחת לחמה על נפשו של כל יהודי ובעיקר של הנוער היהודי בעיר. בין אלה הצטיינו בתנופה שלהם ופעולתם הענפה ה„בונד" והקומוניסטים. הגל המהפכני, שתחילתו בשנת 1917, לא פסח בעיר זו אפילו על נוער חרד וחובשי ספסלי הישיבות ובתי־מדרש. ה„בונד" לחם גם נגד החינוך הקיים, וחיפש דרכים להשתלט גם בתחום זה.

והנה ב־1923, עם תחילת שנת הלימודים, התבשר הנוער הלומד בבית־הספר העממי הכללי על הפיכת בית הספר הזה לבית ספר יידישאי, אפילו היסטוריה עברית היתה מוגשת לתלמידים מספרים ביידיש. הנוער לא קיבל את הדבר הזה בקלות. התלמידים לא יכלו לעכל את זה, וביטוי להתמרדות זו ניתן במקרים שונים. הקנאים לשפה העברית התעוררו וניהלו תעמולה בין ההורים, ונתברר שהיהודי העממי, שהקשר שלו לשפה העברית לא עברה את גבול התפילה, רצה בשפה העברית ומאס בחידוש, שהוכנס לבית־הספר.

שנתיים ארך המאבק, עד שבעזרת המוסדות המרכזיים של „תרבות" וחסידי השפה העברית הוקם בעיר בית־ספר עברי „תרבות", ובראשו המנהל קורן.

באותו הזמן כמעט, הפעילו השלטונות הפולניים בעיר חוק חינוך חובה. חוק זה איפשר לכל נער ונערה לרכוש השכלה של 7 שנות לימוד חינם. המצב הכלכלי לא איפשר לרבים לתת לנוער חינוך של 7 כיתות בבית־ספר עברי „תרבות", שהיה בתשלום. רבים מהיהודים שלחו ילדיהם לבית־הספר היסודי הפולני, הגם שבבית־ספר זה לא ניתנה אפילו שעה אחת בשבוע ללימודי הדת (כמקובל בימים ההם בבתי־ספר אחרים). רק מאוחר יותר הוזמן המורה ברוך לשעה או שעתיים בשבוע לשעורים בדת לתלמידים היהודים.

נפתחה גם גימנסיה פולנית, אשר במרוצת השנים היתה לאחת הטובות שבמחוז, ורב היה הנוער, ובינו הנוער היהודי מהסביבה (קארעליטש, לובץ, איביה, סליב וכו'), שלמד בבית־הספר הזה.

על אף כל זה היה מספר התלמידים בבית הספר „תרבות" לא קטן, כי רבים היו ההורים שהעדיפו לתת לבניהם לפחות חינוך יסודי בבית ספר עברי. וציווין לטובה, שאפילו ילדי „בית היתומים" למדו כולם בבית־הספר הזה.

החיים הפוליטיים בעיר: לעומת שתי התנועות האנטי־ציוניות — ה„בונד" ומפלגת הקומוניסטים, (שהוכרזה כבלתי ליגלית על־ידי השלטונות הפולניים), לא היה ברחוב היהודי אז כוח רציני אחר. אמנם הרחוב היהודי ברובו היה אדיש לשתי מפלגות אלה, אבל הנוער היהודי ניתן היה להשפעה, ובעיקר הנוער העובד, שנלחם על קיומו היום־יומי, על שעות עבודה שהיו רבות, על שכר עבודה וכו'.

החיים הפוליטיים באו לביטויים קודם כל בהליכה לבחירות, ואלה היו אז רבות: בחירות לסיים הפולני, בחירות לעיריות, לקהילה, לקונגרס הציוני. ומפלגות ציוניות אזרחיות פעילות — מלבד העיסוק באיסוף תרומות לקרנות הלאומיות עם איזה שליח מהמרכז או גם מהארץ — לא הכרתי. גם מפלגת פועלי ציון לא היתה ניכרת ברחוב היהודי בחיי יום־יום, אם כי רבים היו אוהדיה.

לנוער, לעומת זה, היתה חסרה מסגרת ציונית כלשהי. זכור לי אמנם „החלוץ", שריכז סביבו קבוצת בוגרים מקרב הנוער היהודי, אולם אם זכרוני אינו מתעני, דלות היו שורותיו, בפרט אחרי המשבר והירידה שבאו בעקבות העליה הרביעית, שנתנה את אותותיה גם בנאוואהרדק עם שובן של שתי משפחות ציוניות ותיקות — גורביץ ועפרון, לפולין. הראשונה — מצאה את דרכה חזרה לארץ עם העליה החמישית, והשניה נשארה שקועה בעיר עד השואה.

לא זכורים לי בשנות העשרים הראשונות גם מפעלי תרבות מחוץ לשעות בית־הספר, אמנם במשך הזמן הוקם מועדון לספורט „מכבי", אבל מוסד זה לא היה מסוגל למלא את כל תביעותיו התרבותיות והציבוריות של הנוער העברי ברחוב היהודי. על כן היה כל הזמן החפשי של הנוער העברי נתון לבטלה ולכל היותר לטיולים משעממים בשוק המרכזי או על ה„שלאָס־באַרג"; בקיץ — הליכה (מרחק של כמה ק"מ) לרחצה בנהר, ובחורף חליקה על סקי, מגררות וכו'.

לא אמלא את חובתי אם לא אציין את קיומה של הספריה העירונית היהודית בהנהלתו של קטרזשינסקי המנוח.

לא פעם יכולת להיות עֵד לכך, שנערים רצו לשמוע חדשות, ולא היו כל כתובת ומקור מהם אפשר היה לשאוב את הידיעות, שהיה כה צמא להן, אז מצאו את הפתרון ע"י הליכה לבית הכנסת, כשבצד רכילות רגילה ומקובלת, הצליחו לשמוע על ענייני דיומא. ויש לדעת שמקור הידיעות המקובל כיום לכל איש תרבותי — העתון — עדיין לא היה נפוץ בין הנוער, כי התנאים הכלכליים לא איפשרו לכל בית ואפילו ליותר מזה לרכוש מנוי של עתון. ורק אם הזדמנת למרתפו של רודניצקי לכוס גזוז או סודה, או הצצת ברחוב בעתונים של הקיוסק של מיכלסקי — יכולת לרכוש בחתף ידיעה פה וידיעה שם.

יסוד „השומר הצעיר"

בשנת 1927, באחת השבתות של ימי הקיץ, התבשרנו בעיר על כנס מיוחד של הנוער ביער גורדזילובקה. מלבד יחידים לא ידע הרוב מה מטרת הכנס, אולם מתוך צמאון למעשים לא שאלו שאלות, ולשעה היעודה התחילו בני הנוער לנהור ליער. לא זכור לי — כמה הגיעו אז ומי, אבל זכור לי רק שזה היה עטוף סודיות ויחד עם זה סקרנות בלתי רגילה.

בכנס הופיע חבר מ„השומר הצעיר" בברנוביץ — מ. זשוכוביצקי, שבראשית התחיל בסיפור עברי. הפיות היו פעורים. הנאספים ישבו בחורשה והקשיבו לכל מלה שיצאה מפיו.

הכנס התפזר בשירת „תחזקנה" ובקביעת מועד לאסיפה שניה. אז ידענו שבנאוואהרדק הונח יסוד לקן של „השומר הצעיר". עדיין לא ידענו מה תפקידו ומה יעודו, אולם נמשכנו אחר השליח, לבושו, שיטת דיבורו, שקסם לנו מהרגע הראשון.

הקמת תנועת „השומר הצעיר" בעיר גרודנה אחריה שינויים ניכרים בדמותו של הנוער היהודי ברחוב. שכבות רבות של נוער יהודי התחילו לזרום לקן — תחילה, בעיקר נוער לומד — ובחלקו הקטן נוער עובד. היתה זו מהפכה בלתי רגילה בימים ההם להפגיש נוער לומד עם נוער עובד במסגרת אחת. בראש הקן הועמדה הנהגה מהחברים: קלמן גורדון, סימה שפירא, רעיה קלובוק, א. רקובסקי — ובראשה עמד אז מי שהיה מורה ב„תרבות", פילצקי, הנמצא כיום בארץ.

ארגון הקן, חלוקתו לקבוצות פעילות, הפעולות בערבים ובשבתות, ארגון טיולים, פגישות וכנסים עם קני הסביבה — ברנוביץ לידה, ואחרים — כל זה הכניס אוירה של פעילות וענין רב בקרב בני הנוער בעיר, וים יום זרמו לקן נערים — ורק חוסר מדריכים מנע מלהרחיב את המסגרת.

באותו זמן כבר היה קיים בעיר „החלוץ הצעיר", שהיה קשור קשר ישיר עם החלוץ הבוגר הכללי, שהיה קיים גם קודם ושסבל משברים מחמת חוסר העליה.

קן „השומר הצעיר", — כתנועה צופית גרידא בהתחלה — אושר ע"י שלטונות המחוז הפולניים כקן מחוזי, שמסמכותו לארגן קנים בערים הקטנות ללא רשיון מיוחד. הדבר נעשה — ואורגנו קנים בלובץ, זשעטל, איביה וכו'. וכך התחילה הפעולה והתרחבה יותר ויותר.

הצופיות, כאחד היסודות העיקריים בחינוך „השומר הצעיר", היוותה כוח משיכה עיקרי של הנוער ונתן תוכן לחייהם. בני הנוער, שצפויים היו בעיר ובעיירה לחיי ניוון וחוסר מעשה, מצאו את דרכם לתנועה זו ונאחזו בה בהתלהבות ללא גבול. אחד היסודות והסיסמאות שלאורם התחנכו צעירי הקן, היה „מרד הבנים" — היינו מרד בקיים, מרד בחיים הרי־קים והמשעממים, מרד בחיי הניוון והמסורת המקובלים בכל תחומי החיים בעיר ובעיירה וגם מרד בהורים, שלא הבינו לנפש בניהם.

הואיל וחלק ניכר של הנוער, שנקלט בקן — זה של הגימנסיה הפולנית והנוער העובד — לא שלט בשפה העברית, הפכה הסיסמה של „למד עברית" לאחת הסיסמאות החשובות

חברי „השומר־הצעיר"

בקן, כאשר הפעולות שנערכו בקבוצות ובקן, היו בעברית — וכל הכנסים והפגישות האיזוריות, מושבות הקיץ והמחנות התנהלו בעברית.

מיוחדת במינה היתה בימים הראשונים של קיום הקן בנאוואהרדק בעיית היחסים בין הנוער הלומד והעובד; תלמידי הגימנסיה הפולנית הרגישו משום מה את עצמם כ„עליית" הנוער בעיר. העבודה היתה בזויה והעובדים נחשבו כנחותי דרגה, עדיין היה קיים האיום על הנער היהודי שלא הצליח בלימודיו „שיהיה סנדלר". היה זה שינוי מהפכני בלתי רגיל: חברותא בין גימנזיסטים — אינטליגנטים, בני טובים, עם שוליות של בעלי מלאכה — בני עניים. והיתה דרושה אז עבודת הסברה רבה כדי לבטל את המחיצה הנפשית בין שני המעמדות שהתרוצצו בתנועה אחת.

על אף הקשיים הורחבה העבודה בקן יותר ויותר. הקן הפך לגורם ציבורי ברחוב היהודי בעיר, ואי־אפשר היה לקיים כל פעולה בשום מפעל בעיר מבלי לקחת בחשבון את קן „השומר הצעיר". השתתפנו בכל המפעלים הציוניים בעיר. היינו הראשונים במשך שנים בעבודה למען קרן הקיימת לישראל בעיר. היינו הפעילים למען ארץ־ישראל העובדת (קפא"י, מפעלי „החלוץ" ועוד). היינו אחראים למפעלים ציוניים משותפים — מפעלי הסברה בהשתתפותם של שליחים מהארץ או ממרכזים ציוניים שונים, מגביות, בחירות לקונגרס הציוני ועוד.

בהדרכתו וניצוחו של החזן אליעזר רבינוביץ ז"ל (אביו של מנשה רבינא, יבדל לחיים) התארגנה בקן מקהלה. המקהלה הפכה למוסד בעיר, עמדה על רמה, ובעזרתה הפכו המסיבות של „עונג שבת" למוסד קבוע של כל שבת או ערב שבת, שהצליח לרכז מסביבו המוני יהודים הצמאים למלה חיה. גם כל העבודה הטכנית למסיבות „עונג שבת" עשו חברי הקן.

לשם דבר בעיר היתה היציאה למחנות ל"ג בעומר. כתנועה מאושרת ע"י השלטונות היתה לנו רשות לערוך תהלוכה בעיר, ובכל חג היה נערך מיפקד פומבי במרכז העיר ובסיומו תהלוכה ברחובות העיר, ששימשה הפגנה רבת כוח ואמצעי השפעה על הנוער מכל השכבות.

רב היה חלקה של תנועת „השומר הצעיר" בעיר בפעולות ציוניות שונות, בין היתר בבחירות לקונגרס הציוני, לעיריה ולכל יתר הגופים הקיימים בעיר. מנהיגים ציוניים, שהגיעו לעיר לביקור לרגל מגביות לקרנות או פעולות הסברה אחרות לא יכלו לפסוח על הקן, ותמיד ביקרו בקן אם לשיחה, הרצאה, או סתם בילוי בשירה וריקוד. נדמה, שתקופה זו של שנת 1927 ואילך היו השנים היפות ביותר בעבודה הציונית בעיר, בעיקר בשביל הנוער.

המהפכה, שהכניס „השומר הצעיר" בין הנוער — ע"י שינוי בנוהג החיים שלו, אי־השלמה מצדו עם המקובל בבית, יחס חברי בין אחד למשנהו, התעוררות הגאוה הלאומית — כל זה היה מורגש בעיר על אף ההשגות על דרכו האידיאולוגית של „השומר הצעיר" ואי־השלמתם של חוגים שונים אתו. כולם נאלצו להודות ביתרונו של החינוך הזה.

גם היחס החיובי לעבודה עשה את שלו. לא קל היה להבין לאבא ואמא — שרצו לראות בבנם את ה„גאון" לעתיד ושאפו לעשות ממנו כל מה שרק אפשר היה, רק לא „בעל מלאכה".

וזכור המקרה, כאשר בת אחת משכבות הבוגרים החליטה למרוד בקיים באופן מעשי — ועל אף התנגדותם התקיפה של ההורים החליטה להיות לסנדלרית; ולא רק זאת, היא גם היתה מטיפה מוסר להוריה, שעסקו במסחר, על דרך חייהם הנצלנית. המתיחות בין הבת להוריה החריפה כל כך עד שהוכרחה לעזוב את הבית. במשך כמה שבועות התגוררה במקומות שונים בעיר אצל חברי הקן עד שלבסוף נאלצה לחזור הביתה להורים. הבנו שאין דרך להביא מהפכה בחיי המשפחה, הנתונים בתנאים מסוימים, שאין לנו שליטה עליהם, המהפכה יכולה להתחולל בקרב הנוער. הבת יצאה סוף־סוף להכשרה ועלתה לארץ — (רבקה ידידוביץ).

תחילה היתה לנו ארץ־ישראל כמטרה רומנטית, חלום שלא ידענו את אופן התגשמותו, היה חזון, והיתה התלהבות ומתח — וחסר היה הכוח שינצל התלהבות זו.

ההנחיות האידיאולוגיות של הקיבוץ הארצי התבססו על שלושה עקרונות: ציונות, סוציאליזם וקיבוציות. לאור הנחות יסוד אלה התחיל להתחנך „השומר הצעיר" בגולה. הגיע הזמן שכל בוגר תנועה ידע שאין דרך אחרת אלא ההגשמה — והגשמה הווה אומר — יציאה להכשרה — עליה לארץ וחיי קיבוץ בארץ.

בינתים הגיע חלק של שכבת הבוגרים בקן לגיל ההגשמה והועמד לפני הכרעה גורלית בחייו. עליו היה להחליט — להגשים או לצאת מן התנועה. מצב זה גם נגע בחלק מבוגרי הקן, שלמדו בגימנסיה הפולנית או בסמינר למורים או גננות בוילנה, שצריכים היו להפסיק את לימודיהם ולצאת להכשרה.

„השומר הצעיר" לא ראה כל דרך אחרת, מאשר להוציא את הנוער היהודי הלומד להגשמה חלוצית, ז"א להפסיק הלימודים.

לנגד עינינו היו גם שכבות החלוצים מהעליות הקודמות שהגיעו ארצה — והן ברובן של נוער לומד — יוצאי גימנסיות ואוניברסיטאות — שעזבו את בתי הוריהם ויצאו לדרך קשה ובלתי רגילה של הכשרה והגשמה.

כאן חל המשבר הראשון בקן. קשה היה המאבק: רבים היו המקרים שההורים לא הסכימו עם כך שילדיהם יהיו חברים בקן מתוך אמתלא שהקן מפריע לילדים בלימודיהם, אע"פ שנעשו מאמצים מיוחדים מצד המחנכים בקן — ע"י פיקוח מתמיד על דרכי התנהגותו ולימודיו של החניך בבית־הספר, — כדי להוכיח להורים שהקן איננו מהוה גורם מפריע בלימודים.

והיו שנאלצו מתוך חולשה לוותר על חברותם בקן בגלל הוריהם, ולעומת זאת היו הרבה מקרים של מלחמה לחיים ולמוות עם הוריהם על חברותם בקן ללא כניעה כלשהי מצד החניך.

אבל נקודת המשבר היתה כאשר הבוגר היה צריך באופן מעשי להגשים. כל זמן שהעבודה בקן היתה קשורה בפעולה

רגילה ללא כל התחיבויות לעתיד — לא עשו גם ההורים וגם החניכים כל צעד לשינוי פני הדברים. „ישחקו להם הנערים", חשבו הורים רבים, כי היו גם הרבה מקרים שעבודת הקן השפיעה לטובה על חיי הנוער אם בלימודים ואם בהתנהגותו בבית.

התחילו בירורים בשכבת הבוגרים, והם היו לא קלים, ובעיקר כאשר תוך כדי הבירורים על דרכי ההגשמה נסגרו שערי הארץ בפני העליה.

היתה זו התקופה של מאורעות תרפ"ט (1929), ההכרזה על הספר הלבן של ממשלת מקדונלד וחוקי פספילד הידוע. כאשר הצגת בפני הנוער את השאלה של יציאה להכשרה, מיד הוצגה בפניך השאלה על־ידי המהססים — ומה הלאה? מה יהיה אחרי ההכשרה, וכמה זמן נשב בהכשרה?

בפעם הראשונה בתולדות הנוער היהודי בעיר — יצאה קבוצת נערים ונערות לזמן קצר — לעבודה. היתה זו מושבת עבודה למשך חודש ימים, שהיתה קשורה ב־4 שעות עבודה ביום והיתר לימודים ופעולות תנועה אחרות. המושבה הקיפה מלבד בוגרי קן נאוואהרדק גם את בוגרי הקנים של ברנוביץ׳ נסביז׳, מולצ׳ד, סלונים ואחרות. המושבה נקבעה במרחק 8 ק"מ מנאוואהרדק בעבודה של סלילת הכביש החדש ברנוביץ׳—נאוואהרדק. הקבלן היה יהודי והוא שאיפשר לנו את הסידור הזה. מנהל המושבה היה אז פילצקי בהשתתפותו הפעילה של חבר ההנהגה הראשית אז יעקב הורוביץ (כיום איש עין החורש).

וזכור לי עוד מקרה: אמו של אחד הבוגרים לא השלימה עם יציאת בנה למושבה זו; עוד קודם עמד הבוגר הזה במשך זמן רב במלחמה עקשנית ובלתי פוסקת עם כל משפחתו על חברותו בקן. באחד הימים באה האם ברגל מהעיר בבוקר השכם לחפש את בנה ולהוציאו משם. אבל במושבה ידעו כולם על מצבו של הנער הזה והתחבולה לא הצליחה, ואחרי יום שלם של חיפושים נאלצה האם לוותר וחזרה כלעומת שבאה. אולם אין זה עדיין סוף פסוק.

היות ומדריכי הקן היו מתלמידי הגימנסיה הפולנית, שהחברות בקן היתה אסורה עליהם, איימה האם שתלשין בפני הנהלת הגימנסיה על פעולת החברים האלה, ורק הודות להתערבות מסוימת נמנע הדבר, כי אחרת צפויה היתה סכנה רצינית לעבודה התקינה של הקן.

אחרי שנה התארגנה הכשרה עונתית של 3 חדשים למשך תקופת החופש מהלימודים. היתה זו הכשרה חקלאית באחוזה פולנית (נאצט) בסביבות ניסביזש—לחוביץ—ברנוביץ׳. גם כאן היה מאבק קשה על יציאת כל הבוגרים להכשרה, ושוב לא רבים היו היוצאים. בשביל אלה שיצאו היתה זו חוויה בלתי נשכחת, אם גם 11—12 שעות עבודה בשדה — לאלה שאינם רגילים לכך — היתה לא קלה. ויכוח קשה פרץ בין המהססים ובין האומרים „הן" כשכונסו כל בוגרי הגליל לדיון על דרכי אירגון ההכשרה והקמת קיבוץ גלילי לקראת יציאה להכשרה קבועה ובהמשך לזה — עליה.

באותה תקופה של הפסקת העליה נטוש היה ברחוב היהודי הויכוח אם הציונות מסוגלת למלא את תפקידה בריכוז העם היהודי בארץ ואם הארץ מסוגלת לקלוט את רוב העם היהודי. ויכוח זה פרץ גם אצלנו. ובאסיפות שונות התנצחו הדעות מזרמים שונים, וגם השמאל הלא־ציוני לא טמן את ידו בצלחת וניסה להוכיח באותות ומופתים שאין ארץ־ישראל מסוגלת לקלוט יותר מחצי מיליון יהודים. המתנגדים הסתמכו על חוק פספילד והספר הלבן. הויכוח אתם היה עתה קשה כפלים כאשר שערי הארץ היו סגורים. כמובן, שזה היה עוד לפני עלות היטלר לשלטון.

בתוקף הכרח ההגשמה, חייב היה כל בוגר בקן להשתייך ל„החלוץ" ולקחת בו חלק רציני בעבודה היום־יומית, אם כי לשכבת הבוגרים בכל קן נשמרה עצמאות רבה בתחום פעולות התנועה. כמובן, שגם פה באה לידי ביטוי הפגישה המשותפת של שכבות נוער שונות של העיר במסגרת אחת, ואין ספק שהיה בזה מן החיוב הרב.

כאשר רבים מן הלומדים בגימנסיה גמרו את לימודיהם ושעת הכרעתם הגיעה להגשמה — התחילו נשירה ועזיבות.

ב־1930 יוצאים שלושה בוגרים ראשונים להכשרה (ש. קמינצקי, שמואל דוברי ויהושע ברוק). ההכשרה היתה כללית עם החלוץ. ההכשרה התקיימה בסביבות פולסיה באחת המנסרות הגדולות בהורין (נהר הורין הגדול), אולם בגלל תנאים מיוחדים, שלא היו קשורים בשלושת הבוגרים, לא שהו שם זמן רב ויצאו לדרכם למצוא מקום הכשרה אחר. אחרי ישיבה של כחודש ימים בברנוביץ׳ וחיים על לחם צר ושינה על ספסלים (כי הפרוטה לא היתה בכיסם) נאלצו לחזור הביתה כיון שהתנועה קיבלה החלטה שעליהם לצאת להכשרה עם חברי קיבוצם הגלילי, שהתארגן זה עתה.

ב־1931 נתבעים כמה מבוגרי הקן לצאת להכשרה עם הקיבוץ הגלילי „המפלס". ארגון נקודות הכשרה היה אז מוטל על הבוגרים עצמם. היה צריך פשוט לצאת לדרכים ולחפש מקומות עבודה מרוכזים בשביל להקים נקודת הכשרה כזאת. והיתה זאת עבודה לא קלה, כי היה זה קשור עם נדודים בלתי פוסקים בדרכים באיזורי היערות של ברנוביץ׳, הנצביץ׳ לוניניץ. שם התרכזו הרבה מן עבודות העץ (מנסריות).

בקונסטלציה מסוימת, שלא כאן המקום לפרטה, הצטרפו בוגרי הגליל מברנוביץ׳, ניסביז׳ וסלונים לקיבוצים אחרים, כך שלמעשה נשארו בוגרי הקן מנאוואהרדק והעיירות שבסביבה — אלה הקשורים עם קיבוצי „המפלס" וידוע היה שאין מספר זה מספיק — מחוץ להכשרה ואז העמידו הבוגרים את התביעה בפני המוסדות המרכזיים על צירופם לקיבוץ אחר. גם עובדה זו גרמה לנשירה נוספת של חלק מהבוגרים, שלא החזיק מעמד.

וגם חוסר העליה נתן אותותיו. רבים ראו חוסר תכלית בהמשך, אם אין, כאילו, כל סיכוי לעליה. והיה דרוש אורך רוח וסבלנות בלתי רגילה, והחלשים נשרו.

פה ושם נפתחו פתחים קטנים לעליה; יריד „המזרח" והמכביה נתנו אפשרויות מסוימות לעליה. (כבר אז קשה היה להגיע לארץ בדרכים כשרות ורגילות). אלה היו למעשה

הצעדים הראשונים של עליה ב׳ מוסוית. ועם עליה זו יצאו כמה בוגרים ראשונים. כן יצאו צעירים באמצעות דרישות קרוביהם.

כדאי לציין שלמרות המשבר בתנועה הציונית אז לרגל חוסר העליה, ובמילא גם המשבר בשכבת הבוגרים — שלא חסר היה מלבד נשירה רגילה גם מעשי כפירה מסוימים (פזילה לעבר הקומוניסטים שבשבילם היתה זו שעת כושר מצוינת) — התנהלה העבודה בקן כסדרה ובמלוא המרץ, הודות לעקשנותם של הנשארים בין הבוגרים, והם לא היו מועטים. הקן היה אז למעשה בשיא פריחתו. השכבות היו חזקות ומודרכות ע״י מדריכים טובים ומנוסים.

שכבת הבוגרים השניה, פלוגת „העתיד״, שבמשך הזמן הקימה עם יתר בוגרי הגליל את קיבוץ „מסד״, — (כיום קיבוץ אילון בגליל המערבי) הועמדה אז בפני שאלת ההגשמה.

לעבודה בתנועה נכנסה אז גם שכבת בוגרים שלישית „בדרך״ (בהמשך הזמן קיבוץ הכשרה „אחוה״) — כיום נמצא חלק מחבריו בקיבוץ דן בגליל העליון וחלק באילון.

באמצע 1932 מתקבלת ההחלטה בהנהגה הראשית של „השומר הצעיר״ על השתיכותה של שכבת הבוגרים הראשונה מנאוואהרדק, „עליזים״, לקיבוץ „ווהליניה ב״ — קיבוץ גלילי של בוגרי התנועה בוולין, ומיד אחרי זה יוצאים הראשונים מהבוגרים להכשרה לחלם — ואחר כך לרובנו. יש לציין שהתנאים בהכשרות אז היו קשים מאד: היה חוסר במקורות כספיים, תנאי המגורים היו קשים למדי — שינה על דרגשים בצפיפות בלתי רגילה. כלכלה גרועה ביותר. חוסר עבודה, ובמידה שהיתה עבודה, לא היתה מסוגלת להבטיח תנאים פחות או יותר, נאותים. אבל כיום קשה למדוד את התנאים של הימים ההם. יתכן וההכשרה של הנוער היהודי מהעיר והעיירה אז, לעבודה לחיים חלוציים קשים בארץ (ולא היה ספק שתנאים קשים מחכים לו בארץ) דרשו זאת. אכן בשנים שלאחר 1933 חל שינוי ניכר בשטח זה: מרכז „החלוץ״ — לאחר שנוכח שהישיבה הממושכת בהכשרה מחייבת תנאים יותר נאותים בהכשרה, תנאי־מגורים יותר טובים, מיטה מסודרת וכלכלה יותר טובה, ואפילו להבראה יש לדאוג, הקדיש למטרה זו תשומת־לב רבה. הדאגה היתה בעיקר לאלה, שהיו חייבים להתכונן לעליה ומפאת בריאות לקויה אחר ישיבה ממושכת בהכשרה היו נאלצים להבריא. מקום הבראה הוקם במיוחד בשביל חברי ההכשרות ליד וארשה.

המשבר לא פסח עלינו והנשירה היתה רבה. ידענו גם ידענו שהמצב היה נראה לגמרי אחרת לו היתה עליה, והיתה זרימה טבעית של חברים להכשרה יותר קצרה שאחריה באה עליה. אבל כשהנוער התוסס לא ראה לפניו סיכוי קרוב — ויתר, אף כי לפעמים לא בקלות, על כל ענין החלוץ.

ב־1933 יוצאים גם בוגרי הפלוגה השניה „בדרך״ להכשרה. תחילה יוצאים הם למושבת עבודה (עבודה חקלאית) לאחת האחוזות בסביבות נאוואהרדק. אחר כך מוקם ריכוז הכשרה בתוך העיר עצמה. מקום המגורים של חברי ההכשרה נמצא אצל אחד הטטרים ליד מגרש הכדורגל, לא רחוק מבית־הקברות היהודי של העיר. בשביל תושביה היהודים של העיר היתה זו תופעה בלתי רגילה, לראות נוער יהודי עובד ועוסק בעבודות בכלל לא מקובלות אצל היהודים, כמו חטיבת עצים, שירו־תים שונים, ניקוי מגרשי העיר. ביחוד היתה זרה להם העובדה שגם הבנות משתתפות בהכשרה.

כיכר השוק העירוני המרכזי, שהיה מתקיים פעמיים בשבוע, היה חייב להיות מנוקה אחרי השוק עד היסוד. דאגה לכך, כרגיל, העיריה, ובעבודה זו העסיקה עשרות פועלים לא יהודים. מעולם לא העלה מישהו על דעתו כי אי־פעם תיעשה עבודה זו ע״י יהודים. אעפ״י שהיו מחוסרי עבודה בעיר. וכאלה היו לא מעטים, לא ניסה אף אחד מהם ללכת לעבודה זו. והנה קם נוער יהודי — בנים ובנות בני טובים, ובאופן מאורגן לא רק שעשה עבודה זו אלא לחם על זכויותיו ותבע שעבודה זו תימסר לו. ולא קל היה הדבר, אלמלא עזרתו של סגן ראש העיריה בימים ההם — ידידנו אברהם אוסטשינסקי, שעזר רבות בהשגת מקום עבודה זה ובהשגת מקומות עבודה אחרים לריכוז הכשרה הנ״ל. וזכורים עוד הימים (גם הערבים, כי עבודה זו נעשתה מיד עם גמר השוק) כאשר תושבי העיר היו יוצאים מתוך סקרנות בלתי רגילה לחזות במחזה הנדיר — כשבחורים ובחורות, כולל בני העיר, עומדים ומטאטאים את השוק.

בזמן הזה גם עוברת ההדרכה בקן לידי שכבת הבוגרים השלישית פלוגת „בדרך״. יתר חברי „מפלס״ ו„העתיד״ יוצאים בהמשך הזמן להכשרה לסלונים. יש לציין שהיציבות בפלוגת הכשרה זו היתה טובה וחזקה יותר.

באותה שנה חוזר כותב רשימה זו מההכשרה, שהיתה אגב עם הפסקות קטנות ארוכה מאד, כשנתיים וחצי, כדי להתכונן לעליה. בינתיים נכנס מחדש לעבודה בקן וב„החלוץ״.

ביזמה משותפת של כמה מבוגרי הקן וחברים מ„החלוץ״, מוקם — בבית שהיה פעם משכנו של בית ספר „תרבות״ — מועדון ציבורי על שם חיים ארלוזורוב. המועדון פתוח כל ערב ונמצאת בו עתונות מכל הסוגים החל מעתונות יומית ביידיש, שבועונים, ירחונים וגמור בעתונות הארץ. היה זה מפעל ראוי לשמו, שאיפשר לנוער וגם למבוגרים לבלות את שעות הפנאי שלהם בקריאת עתון, ספר, משחקים שונים ובדרך זו להימנע משיעמום, שהיה לנחלת הרוב בימים ההם בעיר.

במרץ 1934 עולה הכותב ארצה, ובזה נסתימה בשבילו תקופה רבת ענין בעיר — ב„השומר הצעיר״ וב„החלוץ״.

בענין רב ליוויתי את הנעשה בקן ושכבות הבוגרים גם מהארץ.

עם פרוץ מאורעות תרצ״ו (1936) שוב נפסקת העליה כמעט לחלוטין — ובוגרי התנועה מפולין וביניהם חברי נאוואהרדק נשארים שוב תקועים וסיכוייהם לעליה קלושים ביותר. באותה תקופה חלו גם תמורות רציניות בבנין הקיבו־צים בארץ. קיבוצי ההכשרה בגולה מנו תמיד מספר גדול של חברים, כי בכל קיבוץ הכשרה היתה בלתי נמנעת סלקציה פנימית. העליה לא נמשכה בזרמים גדולים גם כשהיתה,

ובבוא הפלוגות הראשונות ארצה, הקימו קיבוצים עצמאיים (בשנים ההן היו אלה קיבוצי היאחזות, לרוב במושבות). קיבוצים אלה שמרו על קשר חי וחזק עם חבריהם בקיבוצי ההכשרה ובפלוגות העליה שישבו על המזוודות וציפו לה בגולה. בקיבוצי ההכשרה פעלו וועדות עליה ומזכירות ששמרו על הקשר.

ב־1939 נזדמן לי לבקר באורח פרטי בפולין ובמילא בעיר מולדתי — נאוואהרדק. היתה זו בשבילי חוויה בלתי נשכחת לכל חיי. היתה זו תקופה של זעזועים פוליטיים בלתי רגי־לים אז באירופה. כבר רחף אז האיום על פולין מצד היטלר בשל דנציג וכל הכרוך בזה.

היינו אז באניה קבוצה קטנה של חברי קיבוצים. בילינו יחד באניה בהווי חלוצי יחד עם מיודענו קלווריסקי המנוח. והנה הגיעה אלינו בדרך מקרה ידיעה באניה, שכביכול דנציג נכבשה ע״י גרמניה הפאשיסטית. ואז החלטנו ביניינו שאם מתאמתת השמועה, לחזור ארצה ברגע שנגיע לקונסטנץ.

עם בואנו לנמל קוסטנץ התברר שהשמועה לא היתה נכונה, אבל המתיחות לא רפתה והאוירה היתה מחושמלת, והמשכנו את דרכנו לפולין בחרדה.

בבואי לעיר — אחרי היעדרי ממנה 5 שנים — שבה ביליתי 22 שנים השנים הטובות ומלאות החוויות, מצאתי כמה נשתנו פני העיר מאז, וחיי היהודים בה. האנטישמיות הרימה ראש יותר מאשר תמיד. אף פעם לא שבענו ידידות יתר מצד תושבי העיר הפולנים ובעיקר מצד הנוער הפולני שהיה חדור אנטישמיות ארסית ללא גבול. נודע לי שזמן־מה לפני זה, במשך 5 שבועות רצופים, לא יכלו יהודי העיר לצאת החוצה בשעות הערב המאוחרות, כי הנוער הפולני החוליגני היה מתפרע ללא גבול וללא מעצור. ברם, לא חסרו תופעות מעודדות של עמידה על נפשם מצד הנוער היהודי בעיר. גם חיי הכלכלה שונו ביסודם. האיכר הפולני (ברובו הרוסי) פסק להיות הגורם המכריע בכלכלה היהודית. האיכר מצא לו לאט את דרכו לארגונים כלכליים שונים: צרכניות, קופות מלוה, בנק החקלאות וכו׳ וע״י כך „השתחרר״ כאילו מתלות בסוחר היהודי, והקרקע הלכה ונשמטה מתחת לרגליהם של תושביה היהודים של העיר.

בין הנוער מצאתי יאוש ואכזבה, כשהאווירה הכללית רוויה אבק שריפה מצד גרמניה ושנאה בלתי מוגבלת מצד האוכלוסיה הפולנית. ולא מקרה הוא, שכאשר הגעתי העירה, פגשוני חברי ומכרי בתמהון, כולם התפלאו על בואי לפולין בימים הטרופים ההם. היתה מעין תחושה לבאות, והדבר הזה היה מורגש בכל אשר פנית.

ואמנם כתוצאה מהרגשת אי־השקט הזה הזדרזתי ככל שיכלתי, לחזור ארצה, למרות הפצרותיהם של הורי להאריך את שהותי אתם לעוד זמן קצר. אי־השקט הקיף אז את איש הארץ עוד יותר, כאשר מצד אחד — מאורעות דמים בארץ (באותם הימים התבשרתי על עליית קיבוצי להתישבות בדרום — כיום נגבה) ומצד שני — הזעזועים הבלתי פוסקים בפולין ובאירופה כולה. אולי נהגתי באכזריות יתר כלפי הורי בסירובי לשהות עוד זמן מה אתם, אבל היתה לי הרגשה שהישיבה אסורה עלי אפילו ליום אחד, ושבועיים לפני פרוץ מלחמת העולם השניה חזרתי לארץ.

אולם עוד בשבתי בעיר — לא הפסיקו לשאול אותי חברי הקן בעיר מה יהיה בסופם וגורלם. עליה לא היתה ומספר המתדפקים על שערי הארץ היה רב. אמנם פעלה אז בפולין „עליה ב״, אולם דל היה כוחו של מוסד זה לעומת הדרישה הרבה לעליה.

ידעתי שאין הדברים כה פשוטים, ובכל זאת יעצתי לבוגרי התנועה לטפל בענין עלייתם בכל הדרכים וקודם כל לזוז ולהתקדם — העיקר לא להשלים עם הישיבה במקום, כי היתה לי אז תחושה (מתחת לסף ההכרה) וחרדה לבאות. וכמו לכל אדם — היו לי גם חברים קרובים — ומה חרדתי לגורלם, בידעי שאין בידי להושיעם. קשה להגיד שהיהודים היו שאננים. היתה הרגשה של חוסר בטחון ליום המחר וביחד עם זה גם חוסר הישע בפתרון לנוכח המצב הקשה שנוצר.

פעילי קרן־הקימת

וכשפרצה המלחמה — נסגר המעגל לחלוטין. בחרדה ורווי כאב געגועים עקבתי אחרי המתרחש בעיר עם בני משפחתי היקרים, קרובים וחברים ועם כל בני העיר. עוד זכורות לי המלים הבודדות שכתבה לי אמי היקרה עם כיבוש העיר ע"י הסובייטים: „בפעם הראשונה בחיי עלי להודות בצדקת מעשיך (הן תמיד לחמה אתי קשות על חברותי בקן, יציאתי להכשרה ועלייתי ארצה) ואני מודה לאלוהים על שלא שמעת בקולי כשהפצרתי בך להאריך את שהותך בבית לעוד זמן קצר ועזבת אותנו. אשרי וטוב לי כי כך עשית". עדיין לא ידעה אז מה טומן להם העתיד האכזרי ואיזה גורל צפוי להם מחיית הטרף הנאצית.

כך אבד לעד ישוב יהודי מושרש ווותיק של יהודי נאוואהרדק, על חייו העשירים, אשר חלק קטן ניצול מצפרני הנאצים הודות למלחמתם הגאה של הלוחמים הפרטיזניים שעמדו על נפשם וכבודם.

ב־1946 הגעתי בשליחות למחנות הפליטים בגרמניה. ובין היתר קבעתי לי למטרה להתחקות אחרי ניצולי נאוואהרדק שנדדו בדרכים האבלות של גלות אירופה. בפעם הראשונה נפגשתי עם ניצולי העיר הראשונים במחנה פאַרנוואלד, ביניהם מצאתי גם את חניכי התנועה.

במשך הזמן פגשתי בני עיר נוספים. במינכן פגשתי את נחמן קיזנר, שהשתלם בזמרה אופראית אצל איש מוסיקה גרמני, וכיום נדמה לי משמש חזן בארצות הברית. הגיעו אלי גם ידיעות על ניצולים נוספים היושבים בברלין המערבית.

קיבלתי גם ידיעות על מספר ניצולים שישבו באוסטריה (לצערי חלק מהם איננו בארץ ושוב לקח את מקל הנדודים). נפגשתי עם רעיה קלובוק, סימה פורטנוי היושבת כיום אתנו. זמן־מה ישבתי יחד במחנה אשוגה (מחנה פליטים בסביבות קסל) עם ליזה שורץ שכנתי לשעבר (בית ליד בית) בנאוואהרדק, בנה הצעיר ביותר של משפחת זשוקובסקי מרחוב קוסצילנה. אכן שמחתי על כל פגישה מעין זאת, אבל היתה זו פגישה של כאב וצער שכה מועטים הם השרידים וכה רבו התלאות והיסורים. ולא פעם מנסרת במוחך הרגשת האשמה — אכן יכלו להיות כאן בישראל יותר יהודים מבני עירך כמו מישובי פולין אחרים. ועוד: כשהנך מסתכל כיום על כל אלה מבני עירך היושבים בארץ, ורובם ככולם אנשי עבודה ממש, מי במלאכה ומי בתעשיה ומי בקיבוץ (יושבים כיום בני העיר בקיבוצים: נגבה, אילון, דן, ונדמה לי שבודדים גם בקיבוצים של הקיבוץ המאוחד) ומי גם במקצועות חפשיים, ואין אלה שייכים כרבים בישראל הרודפים אחרי פרנסות קלות ומפוקפקות ושאינן הולמות את צרכי המדינה הצעירה הזאת ואפשרויותיה, מלווה אותך הרגשה טובה ונעימה.

וכחניך „השומר הצעיר" אני גאה על כך, שהעמל שהשקענו מזמני עבודתנו בקן נאוואהרדק — לא היה לשווא. חלק רציני למדי של נוער „השומר הצעיר" הצליח לעלות מנאוואהרדק ארצה — ועלה בכל הדרכים וממשיך דרכו — לא נטש את ערכיו, לא התכחש לחינוך שקיבל, ומגשים למעשה את ציוויי התנועה לחלוציות ציונית וסוציאליסטית.

שמואל אפענהיים

פערזענלעבקייטן

פרוי טשערנע פרעסמאַן

איר מאַן, אשר פרעסמאַן, איז געבראַכט געוואָרן אַלס הויפט בוכהאַלטער אין דער אַנטוועקער און קליינהענדלער פאַלס באַנק, זי איז געווען אַן אַלגעמיינע ציוניסטין פון גרינבוימס חדר. זי האָט זיך איינגעלעבט אין שטאָט און איז געוואָרן ווי אַ געבוירענע. דאָ האָט זי זיך גלייך אַריינגעוואָרפן אין געזעלשאַפטלעכער אַרבעט, האָט אויסגעפירט אַלע ציוניסטישע אַקציעס, די פירערין פון וו. י. צ. א., מורשה פון קרן־קיימת, די נפש חיה פון ציוניסטישן לעבן אין שטאָט. ביי איר אין הויז איז געווען דער אַדרעס פון אַלע ציוניסטישע זיצונגען, צוגרייטונגען צו אַלע ציוניסטישע אַקציעס, הרקות פון די קרן־קיימת פושקעס, זי איז געווען די פירערין פון „חלוץ בעלי מלאכה". עס דאַכט זיך, אַז ציוניסטישע אַרבעט און פרוי פרעסמאַן זיינען געווען אומצעטיילבאַר, ניט קוקנדיק אויף דעם וואָס זי איז אלע יאָרן געווען קראַנק. אין איר ציוניסטישער אַרבעט האָט איר דערגענצט אברהם אסטאַשינסקי, ער האָט מערסטנטייל רעפרעזענטירט דעם ציוניזם, און זי האָט אויסגעפירט, ווי דאָס הייסט די גאַנצע שוואַרצע אַרבעט, געווען די פאַקטישע פירערין הינטער די קוליסן. קיין זאַך איז איר ניט צו שווער געווען. זי איז געשטאַרבן פאַרן אויסברוך פון קריג.

אדוואקאט אליהו גומענער

אומגעקומען דורך די נאַצישע תליינים אין דוואַרעץ. געקומען קיין נאַוואַרעדאַק איז ער נאָך דעם ערשטן וועלט־קריג, און זיך איינגעלעבט אין שטאָט ווי אַ געבוירענער דאָ.

ער איז געווען אַ טיפישער יידישער כלל טוער. געשטאַנען בראש פון אַ סך אַנשטאַלטן, איבערהויפט האָט ער זיך אָפגעגעבן מיטן „קינדער היים" וואָס ער איז געשטאַנען בראש. עס איז כמעט ניט פאַרגעקומען קיין איין פאַרזאַמלונג (חוץ פון ציוניסטישע, ווייל ער איז געווען אַ פאַלקיסט פון נח פרילוצקעס תלמידים) אַז ער זאָל זיך ניט באַטייליקן אַקטיוו.

סאַלאָמאָן

אומגעקומען דורך די נאַצישע חיות דעם 26־טן יולי 1941 אין מאַרק, צוזאַמען מיט נאָך 50 יידן. ער איז אַריינגעפאַרן נאָך דעם ערשטן וועלט קריג אין נאַוואַרעדאַק. אַ געווע־

זענער לייטער און פירער פון דער יידישער שולע פון צ. י. ש. א. וועלכע האָט עקסיסטירט עטלעכע יאָר. ער האָט זיך אָפגעגעבן מיט געזעלשאַפטלעכער אַרבעט, געווען פאַר־טראָטן און אַקטיוו אנטייל גענומען אין אַסך אינסטיטוציעס און אַנשטאַלטן, און פלעגט זיך אַקטיוו באַטייליקן אין אַלע פאַרזאַמלונגען. פלעגט צוזאַמענשטעלן אַלע פאַרשטעלונגען און ספעקטאַקלען, וואָס די אַנשטאַלטן פלעגן אַרגאַניזירן, צו דערשטוקעווען דעם בודזשעט. געווען אַ צייט לאַוויניק אין מאַ־גיסטראַט.

יצחק אייזיק כהן

האָט געווויינט אין סלאָבאָדקע ביי נאַוואַרעדאָק און איז אומגעקומען דורך די נאַצישע מערדער ביי דער ערשטער שחיטה. געווען אַן אייגנטימער פון אַ מיל. ווי געזאָגט, האָט ער געווויינט אין סלאָבאָדקע, נאָר געלעבט האָט ער אין שטאָט. געווסט אַלץ וואָס אין שטאָט טוט זיך, כאָטש אָפיציעל איז ער ניט געזעסן אין די פאַרוואַלטונגען פון אַלע אינסטיטו־ציעס און אנשטאַלטן, האָט ער פאַר די אַלע אַנשטאַלטן מער געטאָן ווי די אָפיציעלע פאַרוואַלטונגס מיטגלידער. ער האָט געווסט וועלכער אנשטאַלט און אפילו איינצעלנער ייד גע־פינט זיך אין אַ שוערער פינאַנציעלער לאַגע, ווייל דער ערשטער צו ווערן מען פלעגט זיך וועגדן אין אַזעלכע פאַלן, איך געווען יצחק אייזיק. פאַר אַ יום־טוב און איבערהויפט פאַר פסח, פלעגט ער שוין באַזאָרגן מיט מעל, פראָדוקטן און אויך מזומנים, אַלע אנשטאַלטן און נויטבאַדערפטיקע. דאָס איז געווען אַ ייד, וואָס האָט געהאַלטן די האַנט אין קעשענע. מען האָט נאָר געדאַרפט צוגיין צו אים — מען האָט שוין געווסט וווּ זיין פלאַץ איז אין שטאָט — פלעגט ער גלייך אַרויסנעמען די האַנט פון קעשענע, און געבן מיט אַ ברייטער האַנט גרויסע סומען, ניט פרעגנדיק אפילו פאַר וועמען דאָס איז. פאַר אים איז ענוג געווען אַז אַ נאַוואַרעדקער ייד בעט פאַר עמעצן אַ נדבה.

אויך אין דער צייט פון קריג, וועו די נאַצישע בעסטיעס האָבן געבושעוועט אין שטאָט, און דער הונגער איז געווען גרויס, פלעגט ער אַ סך יידן העלפן מיט מעל און אַנדערע פראָדוקטן. עס האָט ניט געטראָפן אַז אַ ייד זאָל צו אים קומען, און אַוועקגיין מיט גאָרניט, ער זאָל אים ניט געבן וויפל ער קען טראָגן.

מאיר אייכער, גרשון זיסקינד און יודל בלאָך

אַלע אומגעקומען דורך די נאַצישע רוצחים ביי דער ער־שטער שחיטה. זייערע נעמען זיינען פאַרבונדן מיט דער „גמי־לות חסד" קאַסע אין שטאָט, וועלכע פלעגט אַרויסגעבן הלוו־אות אַן פראָצענט אויסצוצאָלן אין קליינע סומעס. דאָס איז געווען אַ גרויסע אונטערשטיצונג פאַרן קליינעם האַנטווער־קער אָדער קליינעם קרעמער, וואָס פלעגן באַקומען אַ הלואה פון אַ 100 זלאָטעס, דאָס פלעגט זיי אונטערהאַלטן. די 3 יידן זיינען געווען געבונדן מיט דער „גמילות חסד" קאַסע אַזוי ווי זיי וואָלטן אייגנער אַן דעם צווייטן ניט קענען עקסיסטירן.

יעדן זונטיק און מיטוואָך נאָכמיטאָג פאַר אַ מאַרק טאָג — ווייל מאָנטיק און דאָנערשטיק פלעגט פאַרקומען אין שטאָט אַ מאַרק, וואָס פון אים האָבן געלעבט דאָס רוב יידן פון שטאָט — פלעגט די „גמילות חסד" זיין אָפן אין הרכביס קלויז. אַזוי ווי איך האָב געווויינט לעבן קלויז, האָב איך פאַר די אַלע יאָרן ניט באַמערקט, אַז איינער פון זיי זאָל פעלן, וועו די קאַסע איז געווען אָפן, סיידן חלילה ער איז געווען קראַנק אָדער אַוועק־געפאָרן פון שטאָט.

יעקב ליובטשאַנסקי

געשטאָרבן אין סיביר, ווּהין ער איז פאַרשיקט געוואָרן דורך דער סאָוויעטישער מאַכט אין יאָר 1941 ערב דעם סאָוויעטיש־דייטשן קריג. ער האָט נאָך דעם ערשטן וועלט־קריג געשאָפן דעם יידישן האַנטווערקער פאַראיין, די האַנט־ווערקער און קליינהענדלער פאָלקס באַנק, און געשטאַנען בראש פון זיי. געווען פאַרטראָטן כמעט אין אַלע אינסטיטו־ציעס און אַנשטאַלטן, און אין אַ סך איז ער געשטאַנען בראש. געווען אַזוי געבונדן מיט די אינסטיטוציעס, אַז מען פלעגט זאָגן, ליובטשאַנסקיס האַנטווערקער פאַריין, אָדער ליובטשאַנסקיס באַנק.

ער האָט געקראָגן פיל קעגנער, טייל פאָליטישע, טייל געשעפטס קאָנקורענטן. צום סוף האָבן אים די קעגנער באַזיגט, און ער איז געבליבן אין דער זייט, אַרויסגעשטויסן פון אַלע אינסטיטוציעס און אַנשטאַלטן. ער האָט פון דעם זייער געליטן, וויייל ער איז אַלע יאָרן געווען אַריינגעטאָן אין כלל אַרבעט.

נאָטקע סוכאַרסקי

אייגנטימער פון אַ בלעכער וואַרשטאַט, געשטאָרבן נאָך דער באַפרייונג אין יאָר 1944.

אַ געזעלשאַפטלעכער טוער. אָפגעגעבן זיך ספעציעל מיטן האַנטווערקער פאַריין. געווען פאַרטראָטן אין פאַרשיידענע אינסטיטוציעס און אַנשטאַלטן, ווי פאַרוואַלטונג פון האַנט־ווערקער פאַריין, מיטגליד אין קהילה פאַרוואַלטונג, אין פאַרוואַלטונגען פון יידישן שפיטאָל, „הקדש, מושב־זקנים א. אנד. איבערגעגעבן מיט לייב און לעבן צו כלל טוערייַ.

שמואל קאַנטאָראָוויטש

געשטאָרבן אין יאָר 1938. געווען אַלע יאָרן קראַנק, נאָר דאָס האָט אים ניט געשטערט זיך אָפגעבן מיט געזעלשאַפט־לעכע אַרבעט. געווען אַ סטאָלער, זיך געמאַטערט מיט פרנסה און איז געווען די נפש חיה אין „שוקדי־מלאכה" און אַנד.

חזן אליעזר ראַבינאָוויטש

אומגעקומען דורך די נאַצישע רוצחים ביי דער ערשטער שחיטה. געווען אַן אַקטיוווער הייסער „מזרחי"־ציוניסט. האָט אַנטייל גענומען אין אַלע ציוניסטישע אַרבעטן, אַקציעס און אונטערנעמונגען, געווען פאַרטראָטן אין די פאַרוואַלטונגען פון אַ סך אינסטיטוציעס און אַנשטאַלטן. איבערהויפט האָט ער זיך אָפגעגעבן מיטן „מושב זקנים". נאָכן פאַרנעמען די

שטאָט דורך די נאַצישע רויבערס, וועלן אַ גרויסער טייל פון שטאָט האָט אָפּגעבראַנט אין דעם אויך דער מושב זקנים, האָט מען די איבערגעבליבענע יידן פון מושב זקנים באַזעצט אין הרכביס קלויז. יעדע צייט האָט זיך קיינער אַליין ניט געקענט קיין עצה געבן, און צו גיין אין גאַס איז געווען פאַרבונדן מיט סכנת נפשות. עס איז אוממעגלעך געווען זיך צו פאַרנעמען מיט פירן אַנשטאַלטן. דאָך, ניט געקוקט דאַרויף, האָט דער חזן ראַבינאָוויטש בייַ אַזאַ צייט זיך אינטערעסירט מיט די פאַרבליבענע אַלטע קראַנקע יידן, וואָס זיינען פאַרבליבן פון מושב זקנים. ער פלעגט זייער אָפט קומען, ברענגען זיי עפּעס צו עסן וואָס ער פלעגט באַקומען פון פאַרשיידענע ערטער. אַזוי ווי איך האָב געווויסט לעבן הרכביס קלויז, פלעגט ער צו מיר אַריינקומען. ער האָט מיר אָנגעשטעקט מיט זיין אָפּטימיזם, צוגעגעבן מוט און אַריינגעצויגן אין דער אַרבעט פון העלפן די אַלטע, קראַנקע, אומבאַהאָלפענע יידן. הי"ד.

פּאָטאָגראַף יעקב וויניק

אומגעקומען דורך די נאַצישע מערדער בייַ דער שחיטה אין זשעטל אין יאָר 1942.

ער איז געווען אַן אַלגעמיינער ציוניסט, אַן איבערגעגעבענער כלל טויער און האָט אָקטיוו אָנטייל גענומען אין אַ גרויסער צאָל אינסטיטוציעס און אָנשטאַלטן. אַ לאַנגע צייט געווען פאָרזיצער פון האָנטווערקער פּאַראיין. אָנטייל גענומען אין אַלע ציוניסטישע אָקציעס און אונטערנעמונגען. געווען אייניער פון די, וואָס האָבן רעפּרעזענטירט די יידישע באָפעלקערונג בייַ דער מאַכט. עס איז ניט געווען קיין פאַל, אַז וויניק זאָל ניט שטיין בראש פון דעלעגאַציעס צום וואַיוואָדע און צו נידעריקע באַאַמטע. זיין הויז איז געווען דער אַדרעס פון אַלע זיצונגען, ציוניסטישע און כלל שטאָטישע.

פּאָטאָגראַף משה שמעונוביץ

אומגעקומען דורך די נאַצישע רוצחים בייַ דער ערשטער שחיטה. דאָס איז געווען אַ פּערזענלעכקייט, אַ מענטש פון אַלזיטיקן וויסן, און מיט אים האָט מען געקענט שמועסן אויף פאַרשיידענע טעמעס וועלכע ער האָט גערן געטאָן. געווען אַריינגעטאָן מיט לייב און לעבן אין נאַוואַרעדקער געזעלשאַפט. אַריינקומענדיק צו אים אין הויז, האָט מען שטענדיק געפונען בייַ אים אַ טייל פון נאַוואַרעדקער אינטעליגענץ, שמועסנדיק און פירנדיק הייסע ויכוחים וועגן שטאָטישע און וועלטלעכע ענינים.

דוד זיסקינד און משה ברוידא

אייגנטימער פון תבואה און מעל האָנדל. געשטאָרבן אין סיביר אין פאַרשיקונג ערב דעם סאָוויעטיש־דייטשן קריג אין יאָר 1941.

דוד זיסקינד איז געווען פירער פון דער יידישער פראַקציע אין שטאָטראָט. אָפּגעגעבן זיך מיט פאַרשיידענע געזעלשאַפּטלעכע טעטיקייטן. ער איז געווען אַ גוטער פרייַנד פון דער ייִדישער ביבליאָטעק, וואָס האָט זיך אָפּגעגעבן מיט אָרגאַניזירן לייענער פון ייִדישע ביכער. ער איז אויך געווען אַ מיטגליד פון דער אָרגאַניזאַציע פון ייִדישע שפּיטאָל „הקדש", מושב זקנים, סוחרים פאַריין א. אָנד.

משה ברוידא, איבערגעגעבענער געזעלשאַפּטלעכער טויער, אַקטיוו אָנטיילגענומען אין אַ סך אינסטיטוציעס און אָנשטאַלטן, איבערהויפּט יידישע קולטור אינסטיטוציעס. ניט קיין ציוניסט, דאָס הויז פון ברוידאַ־זיסקינד איז געווען פון די ערשטע אין שטאָט, וואָס מען פלעגט זיך צו זיי ווענדן. ביי אַלע ציוניסטישע און ניט ציוניסטישע אַקציעס און אונטערנעמונגען, שטאָטישע אָנשטאַלטן, און סתם אַז מען האָט געדאַרפט אַ נדבה, פלעגן זיי געבן מיט אָן אָפּענער בערייטער האָנט. עס איז ניט געווען קיין פאַל אַז זיי זאָלן אָנטאָגן.

פאָטיליע קאָפּלאָנסקי

אייגנטימערס פון וואַלד און האָלץ האָנדל.

הערשל קאָפּלאָנסקי געפינט זיך אין לאָנד און ווינט אין בת־ים.

רפאל קאָפּלאָנסקי, איז אומגעקומען דורך די נאַצישע מעדדער בייַ דער 2־טער שחיטה, אויגוסט 1942. ביידע ברידער איבערגעגעבענע געזעלשאַפּטלעכע טויער, פאַרטראָטן אין אַ סך אינסטיטוציעס און אָנשטאַלטן. רפאל קאָפּלאָנסקי, טעטיקער טויער אין עלטערן קאָמיטעט פון „תרבות" שול. אייניער פון די אָקטיוויסטן מיטגלידער אין בוי קאָמיטעט פון בנין פאַר די „תרבות" שולע.

זייער הויז איז געווען פון די ערשטע אין שטאָט, וואָס פלעגן זיך אָפרופן אויף אַלע אָקציעס און אונטערנעמונגען, ציוניסטישע און ניט קיין ציוניסטישע, שטאָטישע אָנשטאַלטן. און אַז מען האָט געדאַרפט אַ נויטיקע נדבה, פלעגט מען בייַ זיי קריגן. זיי פלעגן געבן מיט אָן אָפּענער בערייטער האָנט. קיינער איז פון זייער הויז ניט אַרויס לייִדיק, ניט קוקנדיק אויף וואָס פאַר אַ צוועק מען האָט פאַרלאַנגט.

זיידל בוסעלעוויטש

אומגעקומען דורך די נאַצישע רוצחים. געווען רעדאַקטאָר פון יידישן וואָכנטלעכן צייטונג „נאַוואַרעדקער לעבן". ער איז געווען איבערגעגעבן מיט לייב און לעבן פאַר דער צייטונג. ער איז געווען גלייכצייטיק רעדאַקטאָר, אַדמיניסטראַטאָר, עקספּעדיטאָר. פלעגט אַליין גיין קלייבן אַנאָנסן, גראַטולאַציעס, בעקראָלאָגן. אַליין געגאַנגען איינמאָנען געלט, אַליין געשריבן, און געגאַנגען צו אַנדערע פאַרלאַנגען אַז זיי זאָלן שרייבן. פלעגט אַליין זיצן אין דרוקעריי ביים דרוקן. ער האָט אַלץ אַליין אויסגעפירט, די צייטונג פלעגט דערשיינען רעגולער און פינקטלעך.

זיידל דאָס איז געווען „נאַוואַרעדקער לעבן" און די צייטונג איז געווען זיידל.

ער איז געווען אזוי פאַרנומען מיט דער צייטונג, אַז עס איז אים ניט געבליבן קיין צייט אויף אַנדערע געזעלשאַפּטלעכע ארבעט.

יהושע יפה

אחרוני הרבנים

הרב מאירוביץ

ביום בהיר אחד בשנות העשרים, כשהייתי בגיל בית הספר, יצאנו, כל היהודים, אל מחוץ לעיר להקביל פניו של הרב החדש ר' מאיר מאירוביץ, שהיה קודם לכן רב בעיר סוונציאן. ברוב פאר והדר הביאוהו לבית הכנסת הגדול, ושם דרש את דרשתו הראשונה בעירנו ומאז היה לרב העיר. קראו לו בכינוי „דער סוועניציאַנער רב" והוא היה בריב מתמיד עם הרב השני „דער לובטשער רב", כי הוא נתקבל לעיר — כפי שטענו חסידי הרב — מכהונתו הקודמת בעיירה לובטש הסמוכה לנוואהרדק.

הרב מאירוביץ היה המוכר ע"י השלטון הפולני. הוא היה יהודי למדן, חריף ובקי בש"ס ובפוסקים וביחד עם זה גם משכיל. היה בקי בספרות ובפילוסופיה הגרמנית, ובנאומיו הזכיר את הקלסיקנים הגרמניים, בעיקר את גיטה. הוא היה חובב ציון עז ולחם את מלחמת הציונות בעיר והיה מראשי ה„מזרחי" בפולין והחסידים כינוהו דער ציוניסטישער רב... והוא התגאה בזה שיכול להפיץ את הרעיון של ציון בעיירות היהודים. בזמן האחרון, כשכבר היה זקן מופלג וחלוש, כשהאנטישמיות גברה בפולין והיטלר כבר עלה לשלטון, חש את האסון היהודי הממשמש ובא והוא הטיף לנוער היהודי שיעלה לארץ־ישראל. לא עניין אותו אם הוא אדוק או לא, אפילו השתייך ל„השומר הצעיר", ובעיקר שיעלה לארץ... שם כבר נקבע איך לחיות. אדרבא — טען בדרשותיו ל„אגודת ישראל" — עלו אתם ארצה והשפיעו על הכופרים באמונתכם... הוא השתדל לפני השלטונות הפולניים על כל מיני הנחות לעולים, בכדי להקל על עלייתם ארצה.

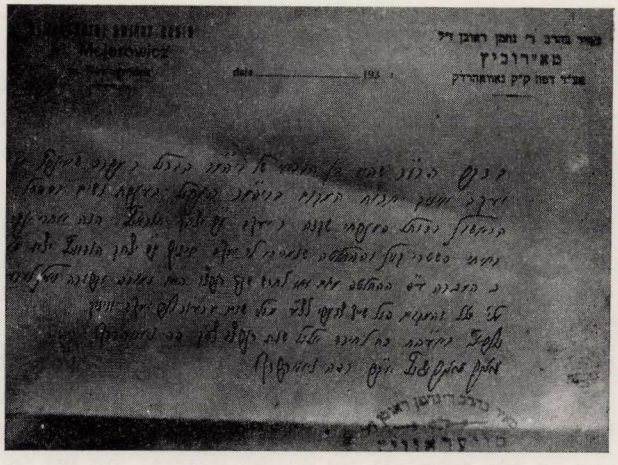

מיסמך בכתב־ידו של הרב מאירוביץ

בתחילה היתה המחלוקת בין הרבנים חזקה מאוד: קבוצה קטנה של חסידים קנאים ואנשי הרחוב שלאַס גאַס ניהלו מלחמה חריפה נגד „הרב הציוני". אבל במשך הזמן היתה כמעט כל העיר לעיר ציונית וגם בני החסידים סרו מ„דרך הישר".

ובני שלאַס גאַס נכנסו למגידים הציוניים בעיר, וחלק מהם עלה ארצה. אז נחלש הריב בין הרבנים. ותהילתו של הרב מאירוביץ נתפרסמה בכל הסביבה, וכל היהודים, אפילו מתנגדיו, כיבדוהו והוקירוהו. הרב מאירוביץ זכה ומת בשיבה טובה זמן קצר לפני מלחמת העולם השניה.

הרב אבוביץ

בשנות העשרים, כשהתפנה כס הרבנות בנוואהרדק, מסר הרב ר' מאיר אבוביץ את כסא הרבנות בלובטש לחתנו הרב ויס ובעצמו הלך לשמש ברבנות בנאוואהרדק. רוב בעלי הבתים לא מצאו את הרב מלובטש מתאים ליורש כסאם הרם של הרבנים המפורסמים ר' יצחק אלחנן ור' יחיאל מיכל הלוי אפשטיין.

הרב אבוביץ ניהל את הישיבה הקטנה בעיר שלמדו בה כשמונים עד מאה נערים. הוא ניהל גם את התלמוד תורה שבה היו שלוש כיתות, שהכשירה תלמידים מוכשרים לישיבה הקטנה. בתלמוד תורה למדו בני העניים שבעיר ומספר התלמידים היה מעט מאוד. מחסידי הרב אבוביץ היו גם תלמידי הישיבה הגדולה על שמו של ר' יוזל. הוא גם עמד בראש ועד הישיבות בנאוואהרדק שזה היה בעצם גם מקור להתארגנות של אגודת־ישראל, שניהלה מלחמה נגד הציונות וארץ־ישראל. היה לו המסחר הסיטונאי לשמרים ונשי האוהדים את הרב היו קונות אצל הרבנית שמרים לאפית חלות.

הרב אבוביץ היה יהודי גבה קומה, תמיר בעל הדרת פנים וזקן יפה, הוא היה מחמיר בדיני טריפות והרב מאירוביץ היה מקל. בנו, יעקב אבוביץ, לא הלך בדרכיו, לא רצה ללמוד והיה לסוחר תבואה בעיר.

גם הרב אבוביץ מת מיתה טבעית לפני פרוץ מלחמת העולם השניה.

יהושע יפה

מענטשן און געשטאלטן

הרב ר׳ נחמיה

אין הקדש געסל, אין אַ קליין שטיבעלע מיט נידעריקע פענצטערלעך, האָט געווינט ר׳ נחמיה, דער שטאָט־מגיד. ער איז פריער געווען אַ מלמד אין תלמוד־תורה; אין די שבתים און פרייטיק־צונאַכטן פלעגט ער לערנען עין־יעקב אין דער קצבישער קלויז. שפעטער איז ער געוואָרן שטאָט־מגיד.

אין דער פרי נאָך שחרית פלעגט ער זאָגן דעם בלאַט גמרא אין דער קצבישער קלויז און פאַר נאַכט, בין מנחה למעריב, פלעגט ער לערנען מיטן פראָסטערן עולם אַ פרק משניות און עין־יעקב.

ער האָט געווסט פיל מדרש און אגדה. ער איז געווען באַליבט אין דער גאַנצער שטאָט. איבערהויפט ביי די בעלי מלאכות, וואָס אַ גאַנצע וואָך איז מען געווען פאַרנומען, און פאַרנאַכט, אָדער שבת, פלעגט מען קומען צו זיין טיש הערן מעשיות און סיפורים פון גרויסע און אַמאָליקע צדיקים, אָדער הערן אַ שטיקל חומש מיט גוטע פירושים. ער האָט געלערנט פאַרן עולם — וואָס זיינען ניט געווען קיין למדנים — זיי האָבן אים פאַרשטאַנען און זיי האָבן הנאה געהאַט; שפעטער קומענדיק אַהיים האָבן זיי דערציילט די מעשיות פון די צדיקים פאַר זייערע ווייבער און די האָבן אויך הנאה געהאַט און דאָס האָט פאַרגרינגערט זייער אַרעמען און שווערן מאָנאָטאָנעם לעבן.

ער איז אויך געווען דער הספד־זאָגער פון שטאָט. איז עמעצער געשטאָרבן האָט מען אים געבראַכט אויפן שול־הויף. מען האָט אַרויסגעטראָגן אַ טיש פון טאדערעס קלויז און ר׳ נחמיה איז אַרויף און געזאָגט דעם הספד. די הספדים האָט ער געהאַט פאַרטיק. ער האָט זיך ניט געדאַרפט צוגרייטן צו זיי. האָט מען אים געזאָגט, דער איז געשטאָרבן, האָט ער שוין געפונען אַ פסוק אָדער אַ מדרש און צוגעפאַסט צום נפטר.

זיין גאַנצן לעבן האָט ער געלערנט מדרשים און וואָס ער האָט געלערנט, האָט ער אַרויסגעגעבן פאַרן עולם.

ער האָט זיך ניט געמישט אין כיתות, מחלוקת. ער איז געווען אַ שטילער מענטש און האָט געלעבט מיט אַלעמען בשלום.

ער איז געשטאָרבן אין די דרייסיקער יאָרן און מיט זיין טויט איז אַוועק דער לעצטער מגיד און הספד זאָגער אין נאַוואַרעדאָק.

ר׳ בנימין חיים גארדאן

רבי בנימין חיים גאָרדאָן אָדער רבי בנימין חיים דער ווויצער, ווי מען האָט אים פריער גערופן, איז געווען דער מילנער אין דאָרף ווויצע. אויף דער עלטער איז ער אַריבער ווויגען אין נאַוואַרעדאָק. ער האָט אויסגעבויט אַ שיינע הויז אויפן שלאָס־פלאַץ און דאָרט האָט ער געווינט מיט זיין פאַמיליע.

ער איז געווען אַ שיינער ייד, אַ רויקער, אַ געלאַסענער, ער האָט געדאַוונט אין „מתעסקים״־קלויז און איז דאָרט געווען דער רבי. ער איז געווען אַ ייד וואָס האָט געקאָנט גוט לערנען. פאַרנאַכט, בין מנחה למעריב, פלעגט ער לערנען פאַרן עולם אַ בלאַט גמרא, איבערהויפט האָט ער געצויגן צו זיך אַן עולם ווינטער פרייטיק צו נאַכט מיט זיין חומש־זאָגן. די קלויז פלעגט פול זיין מיט צוהערערס. דאָס רוב פלעגן קומען בעלי מלאכות און קרעמער, זיי פלעגן הנאה האָבן פון די מעשיות וואָס ער פלעגט דערציילן וועגן די אבות. אַנדערע פלעגן זיך געשמאַק אויסדרימלען פון מידקייט. נאָכן חומש־זאָגן פלעגט מען זינגען זמירות און אַנדערע ניגונים, און דאָס איז געווען אַ גוטער עונג שבת. אויפן זינגען נאָכן חומש פלעגט וואַרטן לייבע דער שמש פון „מתעסקים״, אַ הויכער אויסגעדאַרטער ייד מיט אַן אויסגעקראָכענעם ווייסן בערדל. ער האָט געהאַט אַ רייסנדיקן גרילצנדיקן קול, האָט ער געקוילערט ישמחו במלכותך... און דער גאַנצער עולם איז צעפלאַצט געוואָרן פון געלעכטער.

זיין זון, ר׳ משה גאָרדאָן, האָט געהאַט אַ קראָם פון מעל. ער איז געווען דער בעל־קריאה פון „מתעסקים״. ער האָט געהאַט אַ דין קלינגענדיקע טענאָר־שטים און ער איז געווען פון די בעסטע בעלי־קריאה פון נאַוואַרעדאָק.

זיינע אייניקלעך האָבן געלערנט אין אוניווערסיטעט און זיי זיינען געווען פון דער נאַוואַרעדקער אינטעליגענץ.

ר׳ פייוועש (לייב) ניקאלאיעווסקי און זיין זון בצלאל

ר׳ נחמיה איז געווען דער רבי פון דער קצבישער קלויז און אַז ער איז געשטאָרבן איז ר׳ פייוועש געוואָרן דער רבי פון קלויז. גאַנץ פרי, נאָכן ערשטן מנין, פלעגט ער לערנען אַ בלאַט גמרא פאַרן עולם אין קלויז. ער איז געווען בקי אין ש״ס און פוסקים און האָט געקענט זיין אַ רב, נאָר ער האָט עס ניט געדאַרפט. ער איז געווען אַ רייכער ייד. צוזאַמען מיט זיינע צוויי זין האָט ער געהאַנדלט מיט פאַקוליע און זוימען, און זיין פרנסה האָט ער געהאַט בשפע. אויף דער עלטער האָט ער דעם מסחר איבערגעגעבן זיינע קינדער און ער האָט זיך אינגאַנצן איבערגעגעבן דעם לערנען... אויך האָט ער געלערנט און געזאָגט אַ בלאַט גמרא אין גרויסן בית המדרש, פאַרנאַכט, בין מנחה למעריב.

ביי אים איז געווען אַ ציוניסטישע הויז: זיין זון בצלאל איז געווען פון די ציוניסטישע עסקנים אין שטאָט. ער האָט געווירקט אויפן פאָטער צו ווערן אַן איבערגעבענער ציוניסט. און דער פאָטער האָט אויף אים געווירקט צו ווערן פרום. ער איז ניט נאָר געגאַנגען דאַוונען אין בית־מדרש נאָר ער האָט זיך אויך אויסגעלערנט און איז געוואָרן אַ בעל קריאה אין דער קצבישער קלויז. ער פלעגט אויך דאַוונען פאַרן עמוד.

בצלאל ניקאָלאַיעווסקי איז געוואָרן פון די ציוניסטישע טויער אין שטאָט. ער איז געווען אין ועד פון קרן־קיימת און קרן־היסוד. ער איז געווען צווישן די עסקנים פון דער תרבות־שול און האָט אַנטייל גענומען אין פאַרשיידענע קולטורעלע

און געזעלשאַפטלעכע אַרגאַניזאַציעס אין שטאָט. פאַר די סאָוויעטן איז ער געווארן דער דירעקטאָר פון איינקויף פון פאקוליע און זוימען אין נאַוואַרעדקער געגענט.

פאַרן חטא פון זיין „בורזשואַזער" ציוניסטישער פאַרגאַנגענהייט האָבן די סאָוויעטן אים געמשפט פאַר ספעקולאַציע און אים פאַרשיקט אין די סאָוויעטישע טורמעס. פון דאָרט איז ער שוין ניט צוריקגעקומען.

סענדער קאגאן

סענדער איז געווען אַ הויכער בחור געבויגן ווי אַ לולב, געטראָגן האָט ער ברילן, פענסנע, וואָס פלעגן אים שטענדיק אַראָפפאַלן פון נאָז. ער האָט געלערנט אין די ישיבות און דאָס איבעריקע האָט ער דערגרייכט דורך זעלבסטבילדונג. ער האָט חתונה געהאַט אין נאַוואַרעדאָק און געהאַט אַ קראָם אין ריאַד קראָמען. ער האָט געווויינט אין שינעזיצער גאַס אין אַ קליין הילצערנע שטיבל. אַז מיר האָבן געגרינדעט אין יאָר 1934 דעם החלוץ־המזרחי אין נאַוואַרעדאָק, האָט ער זיך אויך אייניגעשריבן צווישן די חברים. זיין קליין שטיבל האָט ער אויך געשטעלט אין אונדזער רשות פאַר אַ לאָקאַל אין די אָוונטן, ווו מיר האָבן געפירט אונדזערע קולטורעלע אַרבעטן. ער האָט געשריבן פילאָסאָפישע מאמרים אין אונדזער וואָכנטלעכער צייטונג. יעדן מאָנאַט פלעגט ער פאַרשליסן אין מיטן טאָג די קראָם און גיין קלייבן געלט פאַר קרן־קיימת. עס האָט ניט געהאָלפן די טענות פון דער פרוי: ווי אַזוי פאַרלאָזט מען אַ קראָם אין מיטן העלן טאָג.

פאַר ארץ־ישראל וועל איך אַוועקגעבן מיין לעבן, ניט נאָר מיין קרעמל — פלעגט ער ענטפערן.

ער האָט זייער פיל געלייענט און פיל געשריבן אויף פי־לאָסאָפישע טעמעס, נאָר צום דרוק זיינען זיינע שריפטן ניט דערגאַנגען.

אין 40־טן יאָר האָבן אים די סאָוויעטן באַשולדיקט אין ספעקולאַציע און פאַרמשפט אויף 5 יאָר תפיסה. און ער איז שוין מער ניט צוריקגעקומען.

ר' שלמה עפרון

ער איז געווען אַ רייכער ייד און פון די אָנגעזעענסטע בעלי בתים פון נאַוואַרעדאָק. געווען אַ ייד אַ למדן, אַ משכיל און אַן עסקן, דער יושב ראש פון מזרחי אין נאַוואַרעדאָק. ער האָט געקעמפט פאַרן ציוניזם און האָט ליב געהאַט ארץ־ישראל. צוויי מאָל איז ער דאָרט געווען און מיט יעדן באַזוך איז זיין ליבע צום לאַנד שטאַרקער געוואָרן.

ער איז געווען אַ האַרציקער ייד, אַ גוטער מענטש, האָט געגעבן פיל צדקה, אָרעמעלייט פלעגן שטענדיק עסן אויף זיין טיש. ער האָט געגעבן און געשטיצט אַלע יידישע מוסדות אין שטאָט. זיין הויז איז געווען אַ ציוניסטיש הויז און אַלע פאַרטייען אין ציוניזם זיינען געווען פאַרטראָטן ביי אים אין זיין משפחה — מזרחי, אַלגעמיינע ציוניסטן, פרייהייט און השומר הצעיר, אַפילו בית"ר. שטענדיק פלעגן זיינע זין דיסקוטירן צווישן זיך, און זייערע געשרייען פלעגן דערגיין אין גאַס.

ער איז געווען אַ לעבעדיקער, אימפולסיוו־שטורמישער מענטש, אין גאַס און אין בית מדרש. אומעטום און שטענדיק פלעגט ער אַגיטירן פאַר ארץ־ישראל, ער האָט געערעדט מיטן האַרצן, מיט דער גאַנצער נשמה. אין די לעצטע יאָרן האָבן זיין געשעפט געפירט די קינדער מיט זיין פרוי. ער אַליין האָט נאָר גערעדט און געטאָן פאַר ארץ־ישראל.

אַז די סאָוויעטן זיינען אַריין, האָבן זיי אַרעסטירט זיין זון בנימין, וועלכער איז געווען אַ פאַרברענטער בית"ריסט. פאַרן אויסברוך פון דער סאָוויעטיש־דייטשע קריג האָבן די סאָוויעטן זיי אַלעמען פאַרשיקט קיין רוסלאַנד. דאָרט איז ער געשטאָרבן.

ר' אברהם יפה

מיין פאָטער, ר' אברהם יפה, איז געבוירן געוואָרן אין נאַוואַרעדאָק אין יאָר 1885. דער זיידע, ר' דב, איז געווען אַ סופר, אַ פאַנאַטישער פרומער און אָרנטלעכער ייד און האָט דערצויגן זיינע קינדער אין גייסט פון מסורת. מיין פאָטער האָט געלערנט אין דער מירער ישיבה און שפעטער האָט ער געלערנט רוסיש און אַלגעמיינע בילדונג. ער איז געווען נאָענט צו דער חיבת ציון באַוועגונג. אין די רעוואָלוציאָנערע יאָרן פון 1905 האָט ער זיך דערנענטערט צום סאָציאַליזם. אָבער ער איז געווען ווייט פון רעוואָלוציאָנערן סאָציאַליזם. ער איז געווען שטענדיק קעגן דיקטאַטור. ער האָט געפרעדיקט דעם „ואהבת לרעך כמוך, לא תלין שכר שכיר אתך עד בקר".

נאָך דער סאָציאַליסטישער רעוואָלוציע אין 1917, ווען די יעווסעקעס האָבן געמאָרדעט און טעראָריזירט די יידישע באַפעלקערונג, און די רעליגיע און ציוניזם זיינען פאַרבאָטן געוואָרן אין רוסלאַנד, האָט ער זיך אָנגעשלאָסן אַן דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע. פון דעמאָלט אַן האָט ער געטענהט, אַז די אייניקע רעטונג פאַרן יידישן פאָלק איז נאָר ארץ־ישראל. ער האָט זיין גאַנצן לעבן געלעבט אין דחקות און געצויגן חיונה פון אַ קליינער שפייז־קראָם. זיינע קינדער האָט ער געגעבן, אַ רעליגיעז־ציוניסטישע דערציונג.

ער איז געווען אַ געזעלשאַפטלעכער טויער. צענדליקער יאָרן געווען גבאי אין דער קצבישער קלויז און האָט געווירקט, אַז אַלע וואָס האָבן דאָרט געדאַוונט, זיינען געוואָרן ציוניסטן. ער איז געווען אַן אַקטיווער חבר פון „מזרחי" און אַ מיטגליד אין ועד פון קרן־קיימת און קרן־היסוד.

ער איז געווען פון די אַקטיוויסטן פון „תרבות"־שול, ווו זיין טאָכטער דבורהלע האָט געלערנט. ער האָט אויך געשטיצט און געהאָלפן קלייבן געלט פאַר דער ישיבה קטנה אין שטאָט און איז אויך געזעסן אין „ועד הישיבות". ער האָט געקעמפט קעגן די פרומע פאַנאַטיקער, וואָס האָבן פאַרפאָלגט דעם ציוניזם, און געווירקט אַז צווישן דער רעליגיעזער באַפעלקערונג זאָל אַריינדרינגען אַלץ מער דער געדאַנק פון ארץ־ישראל. פלעגט קומען אַ מגיד אָדער אַ משולח אין שטאָט, פלעגט ער זיך ווענדן צו אים. און ער פלעגט אין מיטן טאָג פאַרשליסן די קראָם און אַוועקגיין מיטן מגיד אָדער משולח קלייבן געלט, פאַר דעם צוועק, צוליב וועלכן ער איז געקומען. ער איז געווען 15 יאָר דער סעקרעטאַר פון סוחרים פאַראיין אין נאַוואַרעדאָק.

ער איז געווען פון די אָנהענגער פון הרב מאירוביץ, וועלכער איז געווען דער ציוניסטישער רב, און איז געשטאַנען אין פאַרבינדונג מיט הרב אבאוויטש און פיל מיטגעהאָלפן צו פאַרקלענערן די מחלוקת צווישן דער „אגודה" און „מזרחי" אין נאַוואַרעדאָק. אין די לעצטע יאָרן, אַז דער אַנטיסעמיטיזם אין פוילן איז געוואָרן אַלץ שטאַרקער און שטאַרקער, האָט ער אַגיטירט צווישן די יוגנט זיי זאָלן פאָרן קיין ארץ־ישראל, וויל מען קען ניט וויסן וואָס דאָ וועט זיין... זיין על־טערן זון, משה צבי, האָט ער געשיקט אויף הכשרה פון „החלוץ־מזרחי" און ער איז אָנגעקומען קיין ישראל אין יאָר 1939.

אין 1940 ווען די סאָוויעטן זיינען אַריין קיין נאַוואַרעדאָק, האָט ער געווײַנט: „איצט זיינען מיר שוין פאַרלוירן. מיר וועלן זיין אָפּגעריסן פון דער וועלט אינגאַנצן און מיר וועלן שוין ניט קענען אָנקומען קיין ארץ־ישראל".

ווען די דייטשן האָבן אין 1941 באָמבאַרדירט נאַוואַרעדאָק און פאַרברענט די גאַנצע שטאָט האָט ער זיך דאַן אָפּגעזונ־דערט און געזאָגט תהלים אַ גאַנצן טאָג — אונדזער סוף איז נאָענט, האָט ער געטענהט... מיר האָבן צופיל געזינדיקט...

י״ח כסלו תש״א האָט מען אים געפירט צו דער שחיטה צוזאַמען מיט מיין מוטער רבקה־לאה, אַ שטילע רויקע פרומע און גוטע יידישע פרוי און זייער אייניקיקע טאָכטער דבורהלע אין פערצנטן יאָר פון איר לעבן. מיר זיינען געבליבן דריי ברידער, וועלכע זיינען אויך ניצול געוואָרן פון דער צווייטער שחיטה. אין דער שחיטה פון צווייטן פעברואַר 1943 איז אומגעקומען מיין ברודער יעקב יהודה יפה, אַ שטילער און רויקער בחור, אַ גוטער מענטש. ה׳ ינקום דמם.

ד״ר מנוחה און שמעון קאַמענצקי

צוויי צאָן־דאָקטוירים זיינען געווען אין נאַוואַרעדאָק. ד״ר שמעון פון איין זייט מאַרק, צו דער יידישער גאַס, און ד״ר קאַ־מענצקי פון צווייטן זייט מאַרק, צו גראָדנער גאַס. איך האָב נאָך געקענט דעם פאָטער פון ד״ר קאַמענצקי. ער האָט ge־ווינט אויפן צווייטן שטאָק צוזאַמען מיט זיין טאָכטער פעסיע די הוט־מאַכערין. ער איז געווען אַ פרומער ייד אָבער ניט קיין פאַנאַטיקער. ער האָט געגעבן אַ גוטע דערציונג די קינדער און זיין זון איז געווען, ווי געזאָגט, אַ דאָקטאָר. נאָר אין יידישקייט האָט ער ניט געהאַט קיין נחת פון זון דעם דאָקטאָר. „ער איז דאָך אַ גאַנצער גוי", האָט ער געטענהט.

ד״ר קאַמענצקי האָט געהערט צו די יידישיסטן. די קינדער האָבן געלערנט אין דער פוילישער גימנאַזיע און אויך זיי זיינען געווען ווייט פון צו זיין נאַציאָנאַלע יידן.

פונדעסטוועגן זיינען זיי געווען גוטע יידן, און איבער־הויפט האָבן זיי זיך אויסגעצייכנט אין געבן צדקה. זיי האָבן געגעבן אויף יעדן צוועק, אָפילו אויף די ישיבות.

צוויי מאָל האָבן זיך דערמאָנט די פאַמיליע קאַמענצקי, אַז זיי זיינען אויף אַן אמת יידן:

איינמאָל ווען דער יינגערער זון האָט געדאַרפט ווערן בר־מצוה, האָט אים דער אָלטער זיידע געקויפט אַ פאָר תפילין. ער האָט געלערנט יידישקייט, דערציילט וועגן יציאת מצרים, וועגן ארץ ישראל, אַז מען האָט אונדז אַרויסגעטריבן פון הייי־ליקן לאַנד. ער האָט אים אויך דערקלערט וועגן דער אַנטיסע־מיטישער לאַגע אין פוילן, דאָס איז אויך פון גאָט, אַ יידּ וועט געבוירן אַ יידּ און מוז שטאַרבן אַ יידּ, אויב ער וויל אָדער ער וויל ניט... די פעלקער לאָזן אים ניט זיך אַסימילירן... און דער בעסטער באַוויז איז געווען היטלער, וואָס איז איצט געקומען צו דער מאַכט אין דייטשלאַנד.

דער יינגל וואָס האָט געפילט דעם אַנטיסעמיטיזם אין דער פוילישער שול האָט באַשלאָסן צו וועלן אַ אמתער פרומער יידּ.

ער איז געקומען אַ היים און האָט געגעבן אַן אולטימאַטום די עלטערן: אָדער איר וועט לעבן אַ יידיש פרום לעבן... די שטוב זאָל וועלן כשר. איר זאָלט ניט אַרבעטן שבת — אָדער איך גיי פון שטוב... די עלטערן האָבן נאָכגעגעבן. מען האָט אַרויסגעוואָרפן די טריפה כלים פון שטוב, געקויפט נייע, און די שטוב איז געוואָרן כשר...

דאָס האָט אָבער לאַנג ניט אָנגעהאַלטן. דער יינגל האָט געלערנט אין דער פוילישער שול, ער האָט געדאַרפט לערנען אין שבת.. עטלעכע שבתים האָט ער ניט געשריבן אין שול און דערנאָך האָט ער זיך ווייטער צוגעווויינט און ווייטער געשריבן שבת... און זיין פרומקייט־פעריאָד האָט זיך געענדיקט...

דאָס צווייטע מאָל האָט זיך ד״ר קאַמענצקי דערוווסט, אַז ער איז אַ יידּ, ווען די דייטשן זיינען אַריין אין נאַוואַרעדאָק.

אונדזער הויז האָט אָפּגעבּרענט פון די דייטשע באָמבאַ־דיראָווקעס און קאַמענצקי האָט אונדז געגעבן אַ צימער צו ווינען בייַ אים... דאָן האָב איך גוט דערקענט קאַמענצקין אַלס מענטש. קאַמענצקי איז קראַנק געוואָרן און מען האָט אים אַראָפּגענומען אַ פוס.

זיין עלטערער זון איז אומגעקומען אין דער פוילישer־דייטשער מלחמה. דער יינגערער זון האָט שטודירט אין פראַנק־רייך, האָט חתונה געהאַט מיט אַ פראַנצויזישע מיידל און געקומען צו גאַסט צו די עלטערן. אין מיטן וועג איז אויסגע־בראָכן דער קריג און זי האָט ניט געקענט צוריק פאָרן אין פראַנקרייך. דער מאַן איז אַוועק אויפן פראָנט און מער ניט צוריקגעקומען און זי איז געבליבן ווי רות המואביה צווישן די יידישע שוויגער עלטערן. אַלנפאַלס, בייַ די דייטשן איז זי געווען אַ יידישע און זי איז אומגעקומען צוזאַמען מיט אירע שוויגער־עלטערן אין דער צווייטער שחיטה, אויגוסט 1942.

פאָר די דייטשן איז ד״ר קאַמענצקי געווען מאַראַליש אייַנגעבראָכן. ער האָט זיך אַנטוישט אין זייַנע סאָציאַליסטישע, אַסימילאַטאָריש געדאַנקען, פעלקער־פריינטשאַפט, פעלקער־פאַראייניקונג אז״ו. ווען די סאָוויעטן זיינען אַריין אין נאַ־וואַרעדאָק האָט ער געפונען אַ לייזונג פאָרן יידישן פאָלק: אויסמישן זיך צווישן די סאָוויעטישע פעלקער — האָט ער געטענהט. און נאָך דעם אַזאַ אַנטוישונג... אַז דאָס קולטורעלע דייטשע פאָלק זאָל פיזיש אויסמאָרדן די יידן.

דורך זיין פענצטער אויפן מאַרק האָט ער געזען ווי די דייטשן האָבן אויסגעשטעלט פינף רייען, צו צען יידן אין אַ רייע און צוויי יוּדנראַטשיקעס אין דער זייט און אַלעמען אויסגעשאָסן... זיי האָבן דאָך ניט קיין מענטשלעכע געשטאַלט,

די דייטשן. איז ער אַרומגעלאָפן אויף איין פוס פון צימער צו צימער און האָט זיך קיין אָרט ניט געפונען.

דער מענטש איז מאַראַליש צעבראָכן געוואָרן און האָט זיך געשלאָגן על חטא, וואָס ער האָט געקעמפט קעגן ארץ־ישראל און קעגן ציוניזם, ער האָט זיך געשלאָגן על חטא וואָס ער האָט אָפּגעלייקנט די היסטאָריע און ניט געגלויבט אין עקזיס־טענץ פון יידישן פֿאָלק און ניט אין דער צוקונפט פון יידישן פֿאָלק...

ער האָט געגומען אַ תהילים און אָנגעהויבן זאָגן אין אים: אשרי האיש אשר לא הלך בעצת רשעים... איך האָב פונקט פאַרקערט געטאָן — האָט ער זיך פונאַנדערגעווויינט און ציריק געגעבן מיר דעם תהילים — מיט מיינע שמוציקע הענט טאָר איך ניט האַלטן אַזאַ הייליקן ספר — האָט ער מיר געזאָגט. נאָר אויב עס איז דאָ אַ גאָט — האָט ער אויסגעגלאָבט ביידע אויגן אין דער הויך, בעט איך ביי אים נקמה... פון טיפן האַרצן בעט איך ביי אים נקמה פאַר אונדזער אומשולדיק פאַרגאָסן בלוט.

און אפשר וועט זיך געפינען וער וואָס וועט בלייבן לעבן, זאָל ער דערציילן פאַר די קומענדיקע דורות וועגן אונדזער לעבן, וועגן אונדזערע אוממענטשלעכע ליידן און שוי־דערלעכן טויט.

ר' אהרן דוד דער בלינדער אויף איין אויג

ר' אהרן דוד איז געווען אַ הויכער ייד, בלינד אויף איין אויג. ער איז שוין געווען אויף די עלטערע יאָרן... פריער איז ער געווען אַ מלמד אין תלמוד תורה. שפעטער האָט ער חתונה געמאַכט די קינדער און געווויינט אין אַן איינציקער שטיבל, ענדע קאוואלסקער גאַס.

ער איז געווען אַ פשוטער ייד, אַ גוטער, אַ רויקער, אין זיך איינגעשלאָסענער מענטש, און וויייל ער איז ניט געווען קיין גרויסער למדן, האָט ער זיך געוואָלט פאַרדינען עולם הבא מיט וואָס ער וועט העלפן אַנדערע לערנען תורה. זיין לעבנס־אידעאַל איז געווען אויסצוהאַלטן די אָרעמע קינדער פון דער ישיבה קטנה, וווּ עס האָבן געלערנט 60—40 קינדער פון נאַ־וואַרעדקער געגנט.

די קלענערע קינדער האָט ער איינגעאָרדנט, אַז זיי האָבן געגעסן „טעג" אין פאַרשיידענע בעלי־הבתישע הייזער, פאַר די עלטערע קינדער האָט מען געפירט אַ קיך. ער האָט געזאָרגט צו זאַמלען ברויט און אַנדערע פּראָדוקטן פאַר דער קיך. ר' אהרן דוד פלעגט אַרומגיין פון הויז צו הויז, פון גאַס צו גאַס און יעדן טאָג צונויפקלייבן שפייז־פּראָדוקטן פאַר דער ישיבה קיך.

איין מאָל האָט ער מיר געזאָגט: איך האָב פיל ניט געלערנט. מיט שוועריקייט קומט מיר אָן צו פאַרשטיין אַ בלאַט גמרא. מיין זכות וועט זיין אַז די ישיבה קינדער וועלן לערנען און אויסוואַקסן גוטע פרומע יידן. שמחת תורה פלעגט ער איינ־לאָדן די ישיבה־בחורים צו זיך. זיין פרוי פלעגט אַנגרייטן די בעסטע מאכלים. און ער פלעגט זאָגן „איצט קריג איך מוט צו אַרבעטן נאָך אַ יאָר פאַר דער ישיבה..."

הרב ר' יוסף עפשטיין

ר' יוסף עפשטיין איז געווען דער רבי אין דער ישיבה קטנה. ער האָט געלערנט דעם דריטן און פערטן שיעור. פון פרי ביז ביינאַכט מיט אַ איבערריס פון צוויי שעה מיטאָג איז ער געזעסן און געלערנט מיט די תלמידים אַ בלאַט גמרא. ער האָט געלעבט אַרעם, אָבער ער האָט פיל ניט געפאָדערט. ער פלעגט לערנען איין מאָל און נאָך אַ מאָל די זעלבע סוגיא פון דער גמרא ביז דער שוועסטער תלמיד פלעגט עס פאַר־שטיין. די תלמידים האָבן אים אָפּגעשאַצט פאַר זיינע באַמי־אונגען און האָבן אים ליב געהאַט. ער האָט קיינמאָל ניט געשריען, נאָר שטיל מיט פיל געדולד פלעגט ער געבן צו פאַרשטיין דעם ענין. יעדן צווויי יאָר פלעגט ער אַרויסלאָזן פון ישיבה אַ מחזור פון תלמידים. ביי אים האָבן געלערנט תלמידים פון דער גאַנצער געגנט, פון סעליב, קאַרעליטש, לובטש און דעליאַטיטש. זיינע תלמידים האָבן שפעטער גע־לערנט אין אַלע ישיבות פון פוילן... און אויך די וואָס האָבן איבערגעריסן דעם לערנען אין ישיבה און זיי האָבן זיך גע־נומען צו אַרבעט אָדער האַנדל, האָבן געדענקט און ביי זיי איז איבערגעבליבן וואָס זיי האָבן ביי אים געלערנט, דאָס עלעמענטאַרע פון גייסטיקן ישיבה לערנען.

זיינע תלמידים געפינען זיך אויך אין לאַנד. ער האָט גע־האָט אַ זון און אַ טאָכטער. די טאָכטער איז געווען אַ בית־יעקב־לערערין און זיין זון, משה עפשטיין, האָט געלערנט אין קלעצקער ישיבה. פון דאָרט איז ער אַרויס אויף הכשרה דורך די „פועלי אגודת ישראל" מיטן ציל אָנצוקומען קיין ארץ־ישראל. ווען די סאָוויעטן זיינען אַריין אין נאַוואַרעדאָק, האָט ער געשמוגלט דעם גרענעץ קיין ווילנע, ווייל עס זיינען גע־גאַנגען קלאַנגען, אַז פון דאָרט קען מען אָנקומען קיין ארץ־ישראל. מער האָבן מיר פון אים ניט געהערט...

ר' יודל קאפלאנסקי

דעם 5־טן שעור אין דער נאַוואַרעדקער ישיבה קטנה האָט געלערנט ר' יודל קאַפלאַנסקי. ער איז געווען אַ תלמיד פון מירער ישיבה. ער האָט יונג חתונה געהאַט און געוואָרן אַ ראש ישיבה פון גרעסטן שיעור אין נאַוואַרעדקער ישיבה קטנה. די תלמידים, וואָס האָבן ביי אים געלערנט, האָבן שוין געדאַרפט אַליין קענען לערנען און פאַרשטיין אַ בלאַט גמרא. ביי אים האָבן געלערנט בחורים אין עלטער פון 15—18 יאָר. ער האָט זיך אויך געסטאַרעט צו געבן זיינע תלמידים אַ וועג אין לעבן.

זיינע הויפט־געדאַנקען זיינען געווען: ריידן וואָס ווייני־קער און באַטראַכטן יעדעס וואָרט אַיידער מען רעדט אים אַרויס פון מויל... יעדער מענטש וועט ער וועט געבוירן וועט אים באַשטימט פון גאָט אַ צאָל וועלטער וואָס ער דאַרף אויסריידן אין זיין לעבן. ענדיקט ער דעם אָנגעוויזענעם צאָל, מוז ער שטאַרבן... אויסער דעם איז דאָס וואָרט, וואָס מען רעדט אים אַרויס שוין ניט זיינער. צווייטנס, האָט ער גע־טענהט, אַז דער ייד דאַרף זיין בולט צווישן די גויים... מען זאָל באַמערקן אַז ער איז אַ ייד, ער זאָל זיין בבחינת אתה בחרתנו... העכער, איידעלער, בעסער, און גייסטיקער פון

די איבעריקע פעלקער... ער האָט פאַרבאָטן זיינע תלמידים צו פאָרן אויף ראָוורס, ווייל די גויים פאָרן אויף זיי... מען טאָר קיינמאָל ניט זיין אין כעס אויפן צווייטן און מ׳טאָר ניט מאַכן דעם צווייטן ווערן אין כעס אויף דיר... אָפנאַרן דעם חבר אַפילו מיט רייד איז אַ גרויסער חטא, ער האָט פאַרבאָטן צו לייענען צייטונגען, ווייל דאָס ברענגט צו ביטול תורה... ער איז געווען אַ שטרענג רעליגיעזער ייד, אַ פאַנאַטישער קנאי און אויך נאַיוו.

עס זיינען געווען תלמידים, וואָס האָבן זיך אָנגעשטרענגט צו בויען זייער לעבן לויט זיינע אָנווייזונגען און עס איז זיי ניט געלונגען... ווייל די אַלע געדאַנקען זיינען שוין דעמאָלט אין יענע יאָרן געווען קעגן לעבן. ר׳ יודל קאַפלאַנסקי האָט עס אָבער געמיינט ערנסט, ער איז געווען ערלעך. ער האָט פאַרווירקלעכט אין לעבן זיינע אידייען. ער האָט פון יאָר צו יאָר געהאַט אַלץ ווייניקער תלמידים.

ברוך מאַפאָטניצקי

יירישע גערטנער

ס׳איז בפירוש אַ ניט ריכטיקער פאָראורטייל, ווען מ׳דערמאָנט דאָס „שטעטל״ ווערט עס געפאָרט מיטן באַגריף קרעמעריי, האַנדל־וואַנדל, כלי־קודשדיקע פרנסות און לופט־געשעפטן. ווען מיר בליקן אַריין אין דער רעאַליטעט, און ווילן זען די זאַכן ניט מיט דעם ליטעראַריש משכיללישן קריטעריום, וואָס האָט זיך באַצויגן מיט סקעפטיציזם צום גאַנצן יידישן לעבן, זענען מיר, אַז ס׳איז אויך געווען אַ צווייטע יידישע „שטעטל״, אַ שטעטל אַ פראָדוקטיווע, פון הונדערטער יגיע־כפּימניקעס — בעלי־מלאכות פון אַלע צווייגן און פאַכן, וועלכע האָבן צוגעשטעלט זייערע אויס־אַרבעטונגען פאַר די הונדערטער טויזנטער פויערים פון דער אומגעגנט. געגייט קליידער און שיך, געשמידט וועגענער און אַקער־אייזנס, און געמאַכט אַלערליי כלים און מכשירים צום פעלד און הויז געברויך. באַזונדער רייך און באַווּוסט איז דער קאַפּיטל וועגן דער ראָל פון די האַנטווערקער פאַריינען, זייער אַרגאַניזאַציע און מוטיקן קאַמף מיט דעם באַרימטן צבען געזעץ, צווישן ביידע וועלט מלחמות.

ס׳איז אָבער אויך כדאי צו דערמאָנען נאָך אַ שיכט, אַ מער באַשיידענעם, וויניק באַמערקבאַרן און האַלב פאַרשווייגענעם — דאָס זענען די גערטנער, ערד־אַרבעטער, און בעלי־בתים פון קליינע ווירטשאַפטן. אָט די שיינע גרינע בלי־ענדיקע גערטנער, אויף וועלכע מיר האָבן אַראָפגעקוקט פון דער הויך פון שלאָס וואָס האָבן זיך אויסגעשפרייט אויף גרויסע שטחים, זענען געווען דורכויס יידישע.

די עקזיסטענץ פון דעם ווירטשאַפטסצווייג איז אַ מערק־ווירדיקייט פון עקאָנאָמישן שטאַנדפונקט: ווי אַזוי האָבן יידן געקענט זיין קאָנקורענץ פעאיק אויף געדינגענעם באָדן, נעמענדיק אין אַכט די דערציעריש רעליגיעזע און קולטור־רעלע צרכים פון דער יידישער פאַמיליע לגבי דעם איינגעבוירענעם פויער מיט זיינע פרימיטיווע לעבנס באַדינ־גונגען? דאָ האָט טאַקע געדינט דער פאַקט פון דער יידישער אונטערנעמערישקייט און קלוגשאַפט, ווי אויך די העכערע אינטעליגענץ פון דעם יידישן לאַנדווירט. עס איז אַ פאַקט אַז פויערים פון דורות האָבן ניט געווּוסט ווי אַזוי אַרויסצו־ברענגען פון זייער ערד דאָס ביסל גרינס פאַרן געברויך פון דער אייגענער פאַמיליע. פויערים פון די ווייטסטע געגענטן פלעגן קומען אין שטאָט, באַזונדער אין דעם האַרבסט־סעזאָן וועו מ׳דאַרף צוגרייטן און איינזיערן פאַרן ווינטער קרויט און בוריקעס, כדי אייגצוקויפן ביי יידן די נויטיקע בא־שפייזונגען פאַרן דאָרף.

ביי די פויערים האָט קינדער־דערציאונג באַדייט מיטן אָפּגעבן דעם עטוואָס אונטערגעוואַקסענעם קינד פאַר אַ פאַס־טעכל. דאָקעגן האָבן מיר ניט געטראָפן קיין איין יידישע פאַ־מיליע, וועלכע האָט ניט געשיקט די קינדער אין חדר און אין די לעצטע יאָרן — אין די פאָלקס־שולן. דאָס מינימום פראָ־גראַם, דאַוונען, עברי, אַ ביסל חומש, ווי אויך שרייבן און רעכענען, דאָס איז געדעקט געווָארן דורך טרייער אַרבעט־זאַמקייט און אויסגערעכנטער שפּאָרזאַמקייט. מיר האָבן געזען פרויען מיט בלאָס צעאָקערטע פנימער פון אַרבעט און זאָרג, אָנגעלאָדענע מיט זייערע שוועכע קאַנען מילך אין די הענט. אין די זומערדיקע היצן, האַרבסטיקע רעגנס און טיפע בלאָטעס, ווינטערדיקע שניי שטורעמס און פרעסט, שפּאַנענדיק טעגלעך באַרג אַרויף צום שטאָט, כדי צו פאַר־טיילן די פּראָדוקציע צו זייערע קונים. דאָס זענען געווען די כשרע גראָשנס, וואָס זענען מיט ליבע אוועקגעגבן געווָארן פאַר שכר לימוד.

און ווי שווער און באַשיידן זייער לעבן, אַזוי האָבן זיי אויך פאַר זיך אַ קלויז פאַרהאָרעוועט. כ׳ווייס ניט ווער פון די שטאָטישע האָט אַמאָל אין אַכט גענומען, און זיך די מי גענעבן, אָפּקערן זיך רעכטס ביים וועג וווּ ס׳קרייצן זיך די וועגן בריטשינקע—ליטאווקע. אויפן בערגל פריי אינמיטן פעלד איז געשטאַנען אַ קלויז. די אַלטע קלויז איז אין דער ערשטער וועלט־מלחמה אינגאַנצן חרוב געווָארן. די דייטשן האָבן איר ביזן גרונט צעטומען. עטלעכע יאָר זענען אַריבער — די אויסערשטאָטישע יידן האָבן דעם מנין אין זייערע היימען געהאַלטן — ביז ס׳איז געקומען דער טאָג — און ס׳איז באמת אַ וווּנדערלעכע עפאָפּעיע — ווי און מיט וואָס פאַר אַ פלייס און איבערגעבנקייט איז דער הייפל אַרעמע יידן צוגעטראָטן אויפבויען אַ נייעם בנין. טאַקע ווי די מוראַש־קעס, נאָר פון זיי האָבן די מענטשן, וואָס זענען פאַרבונדן מיט דער נאַטור, אַ ביישפיל אַראָפגענומען. אין די פינצטערע

נעכט האָט מען זיך צו די מלוכה וועלדער געלאָזט, די בוימער אַראָפגעלאָזן, די צווייגן אַראָפגעהאַקט, און ביזן קאיאר זענען שוין די קלעצער אויפן פלאָץ געלעגן. פאַר זיך אַליין — חלילה. קיינער האָט קיין מאָל קיין צווייגעלע ניט גע־וואָגט אָנצורירן. גרויס איז געווען די שטראָף. נאָר פאַר אַזאַ דבר מצוה איז דאָך ניט שייך. אַפילו דעם לעסניק האָט מען דאָס געגעבן צו פאַרשטיין און ער האָט טאַקע אַן אויג צוגעמאַכט. ניט געוואָלט אָנהויבן זיך מיטן יידישן גאָט וואָס איז אַמאָל אַ אל קנא ונוקם. אַלע האָבן געאַרבעט, אַלע האָבן בייגעטראָגן: וועד אַ ברעט, וועד אַ ציגל, וועד אַ פאָר גילדן. אויך אַזעלכע, ביי וועמען דער אייגענער דאַך האָט דורכגע־רונען.

גענאָסן דעם נחת האָט מען נאָר איין מאָל אין וואָך — שבת. מ׳האָט זיך פון דער וואָכעדיקע האָרעוואָניע אויסגע־שפאַנט, און מיט שוועָרע געמאָסטענע טריט, צו דעם מקדש מעט דאַוונען געגאַנגען. דאָ האָט מען זיך מיט דער תורה געטיילט. דעם ביסל כבוד צוויישן זיך, צווישן אייגענע פאַרטיילט. זיך אַ ביסל פון הארץ אַראָפגערעדט. מיט די וואָכעדיקע דאגות געטיילט. — וועגן די גינצטיקע און אונ־גינצטיקע וועטערן און גערעטענישן, אַביסל קיבעץ האָט אויך ניט געפעלט.

ס׳האָבן זיך געפונען אייניקע ישיבה בחורים פון שטאָט, וועלכע האָבן דוקא אָט די איינזאַמע קלויז פאַר זייער זינג־זאַנג אויסדערווייילט. זומער, פונאַנדערגעפונטע פענצטער צו די רחבות׳דיקע פעלדער. און וווינטער, ווען מ׳האָט זיך גע־דאַרפט אַ וועג אויסטרעטן אין די טיפע שנייען, אַן איינזאַ־מען צווישן בלויען הימל און ווייסע ווייטקייטן. די אייגענע הייזער האָט מען מיט ריטער און צווייגן געהייצט, נאָר פאַר דער קלויז, די לערנער זאָל וואַרעם זיין, האָט מען דעמב און בעריאָזע געברַאַכט. אַ דאַנק זיין ליבן נאָמען וואָס דער קול פון תורה וועט געהערט אויך צווישן זייערע וועגט.

באַשערט געווען אָט דעם אַזוי אָפגעזונדערטן שטאָט פערטל פערעסיקע־טרויעריק באַרימט צו ווערן. דאָרטן האָבן די דייטשן דעם לעצטן געטאָ געמאַכט און דאָרט זענען אַלע אויפן לעצטן שוידערלעכן וועג פון פאַרניכטונג גע־גאַנגען.

א. ירושלמי ז״ל

משונה׳דיקע טיפן

ווי יעדע שטאָט, האָט אויך נאַוואַרעדאָק געהאָט אירע משונהדיקע טיפן. אייניקע פון זיי געדענק איך:

ביילע

אַזוי האָט מען איר גערופן, זי איז געקומען אין נאַוואַ־רעדאָק פון לובטש און איר ווויך־פלאָץ איז געווען אין קלויז „מתעסקים״. זי האָט געטראָגן נאָר געלאָטעטע קליידער, אַפילו אַז זי האָט געקראָגן אַ גאַנצע קלייד האָט זי אויף איר אָנגע־נייט עטלעכע לאַטעס פון פאַרשיידענע קאָלירן... די באַקן זיינען ביי איר געווען אויסגעשמירט מיט סאַזשע און אַרום די סאַזשע אַרומגעשמירט מיט רויטע פּאַרב. זי פלעגט שטענדיק טענהן, אַז מען וויל איר פאַרסמען. און דע־ריבער האָט זי ניט ביי יעדן געגעסן, נאָר אַז זי האָט זיך גוט אויסגעהונגערט, האָט זי שוין ניט מורא געהאַט און זי האָט שוין געגעסן ביי יעדן וואָס מ׳האָט איר געגעבן. וועט עס פלעגט איר אָנכאַפן די משוגעת, פלעגט זי שרייַען און שילטן און ניט איינעם האָט זי איבערגעשראָקן אין די פינצטערע וווינטער־נעכט.

נח דער וואַסער טרעגער

נח דער וואַסער טרעגער איז געווען אַ נידעריקער דאַרער יידעלע. אָנגעטאָן איז ער געווען אין אָפּגעטראָגענע פאַר־לאַטעטע זאַכן. אַ גאַנצן טאָג פלעגט ער זיך אַרומשלעפּן מיטן קאָראָמיסל אויף זיינע דאַרע פלייצעס און צווי־ פולע עמער וואַסער פלעגן זיך וויגן אויף ביידע זייטן. געענכטיקט האָט ער אין שינעזיצער קלויז און ער האָט געבראַכט וואַסער אין פיל באַלעבאַטישע הייזער. ער האָט געטענהט, אַז ער וועט ברענגען משיחן און ער וועט זיך מתחתן זיין מיט זיין טאָכ־טער. משיחס טאָכטער האָט ער געזען אין געשטאַלט פון מרים די משוגענע, אַ שטילע אָפּגעריסענע פאַרלאָזענע מיידל. זי איז פון אים שטענדיק אַנטלאָפן און ער האָט געוואָלט מיט איר חתונה האָבן און ברענגען אויף דער וועלט דעם משיח.

יאשקע די קליפה

יאַשקע די קליפה איז געווען אַ שטילער און רואיקער אַרעמער מענטש. ער האָט ניט געשריען, ניט אָנגעמאַכט סקאַנדאַלן. ער פלעגט אַרומגיין מיט אַ שמוציקן זאַק אויפן פלייצע און פלעגט קלייבן געניצטע פלעשער. ער האָט זיך געהאַלטן פאַר אַ גרויסן סוחר — יעדן טאָג פאַרדינען איך ניי געלט — פלעגט ער זאָגן. און ווען ער האָט באַשלאָסן אַז אין אַ געוויסן טאָג האָט ער גענוג פאַרדינט, פלעגט ער אויפהערן קלייבן פלעשער אין מיטן טאָג. די קינדער פלעגן זיך פון אים באַהאַלטן און אַז זיי זיינען געווען ווייט פון אים, פלעגן זיי שרייען יאַשקע די קליפה.

צייטנווייז פלעגט ער זיך אָפּזונדערן און ניט וועלן רעידן מיט קיין מענטשן. און צייטנווייז פלעגט ער רעידן. ער פלעגט אויך פאַרנעמען זיך מיט פאָליטישע פראַגן. ער איז געווען באַהאַוונט אין די ענייַנים פון ארץ ישראל, ער איז דאָך אַ גרויסער סוחר פון ליידיקע פלעשער.

דאָס פעלבע איז געווען זיין טאָכטער רבקה, אַ געזונטע מויד, מיט רויטע באַקן און גרויסע, נאַרישע אויגן, מיט אַ נאַרישן אויסזען פלעגט זי קוקן אויף יעדן איינעם. זי פלעגט

יאָשקע „די קליפה"

שטענדיק אַרומגיין באָרוועס מיט אירע רויטע פיס. זי האָט אויך געהאַט אירע פלעצער ווו זי פלעגט רוימען די הייזער. אָבער מער פון אַלעמען פלעגט זי נאָכגיין נאָך ריבע די אָקושערקע. זי איז געווען אַ שטילע, האָט קיינעם ניט געטשעפעט, נאָר פון דעסטוועגן האָט מען איר געהאָפן ניט אַנדערש ווי ריבע די משוגענע.

עק מעק

עק מעק איז געווען אַ יאָר 30, ווען ער איז געקומען קיין נאַוואַרעדאָק צו זיין אַלטער מוטער, וואָס האָט געווויינט אויפן ווינקל שול הויף אין ראָג פון דער יידישער גאַס. זיין מוטער איז געווען אַן אלמנה און געשטאַמט האָבן זיי פון דאָרף בראניק.

זיין גאַנצן לעבן האָט ער געלערנט אין די ישיבות. ער האָט געלערנט פיל מוסר און גמרא ביז ער איז משוגע געוואָרן. ער האָט מיט קיינעם ניט געוואָלט ריידן און אַז מען האָט אים עפעס געפרעגט, פלעגט ער ענטפערן: עק מעק! וואָס מען פלעגט אים ניט זאָגן פלעגט ער אַלץ זאָגן: עק מעק! און דערפאַר האָבן אַלע וואָס האָבן אים געקענט, אים געזופן עק מעק. ער פלעגט קומען דאַוונען אין גרויסן בית מדרש נאָך דעם ווי אַלע האָבן שוין געענדיקט. און אין אַ געוויסער צייט אַרום האָט ער אינגאַנצן אויפגעהערט צו גיין דאַוונען. ער איז געוואָרן אַן אַפּיקורס און אין זעלבן יאָר פאָרן ערשטן מאי, אַז די פוילישע געהיים פּאָליציי האָט אַרעסטירט די מיטגלידער פון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי און פון בונד, איז ער אויך געווען צווישן די אַרעסטירטע. אויף די פראַגן פון פּוילישן אויספּאָרשונגס ריכטער, האָט ער געענטפערט עק מעק. די פּוילישע פּאָליציי האָט אים געשלאָגן, אָבער ער האָט מער ניט געזאָגט ווי עק מעק. די קינדער פלעגן נאָך אים נאָכלויפן אין גאַס און שרייען עק מעק. ער פלעגט זיך אויסדרייען צו די קינדער און געשריען: עק מעק, און די קינדער פלעגן זיך צעלאַכן.

די באבע צינקע

מיין באָבע צינקע איז אַלט געווען אַרום ניינציק יאָר, ווען מען האָט איר געפירט צו דער שחיטה, דעם 8־טן דעצעמבער אין יאָר 1941. צוזאַמען מיט איר זיינען אומגעבראַכט געוואָרן אירע טעכטער און זין, צענדליקע אייניקלעך און אַכט אור־אייניקלעך. עס איז אונטערגעבראַכן געוואָרן דער בוים און איז אויסגעריסן געוואָרן מיטן ווּאָרצל, אַ פּאָר אונטערגעשניטענע צווייגן זיינען צוריק אַרײַנגעוואָרפן געוואָרן אין דער ערד און האָבן זיך צוריק אַרײַנגעוואָרצלט און אַרויסגעגעבן אַ נייעז בוים... און איך בין אייגער פון די צווייגן.

די באָבע צינקע האָט איר לעבן אָפּגעלעבט אין דעם קליינעם שטעטל סעליב, 14 קילאָמעטער פון נאַוואַרעדאָק, און זי איז געווען ביים אומקום די עלטסטע יידענע פון שטעטל.

ברוך־וואָלף (צ׳וצ׳עלע)

מיט 15 יאָר פריער איז אַוועקגעשטאָרבן איר מאַן ר׳ דוד בערקאָוויטש. ער איז געווען אַ שניידער אין שטעטל, אַן אָרעמטלעכער פרומער ייִד. ער האָט זיין גאַנצן לעבן געלעבט נאָר פון זיין אַרבעט, און זיין אָרעמטלעכקייט און שטילקייט האָט ער פאַרירשנט די קינדער. וועמען איר מאַן איז געשטאָרבן האָט די באָבע צינקע געקויפט אַ קבר לעבן איר מאַן, זי האָט זיך אָנגעגרייט תכריכים און געוואָרט... ביז די היטלעריסטישע מערדער האָבן איר אומגעבראַכט צוזאַמען מיט די לעצטע יידן פון נאָווארעדאָק.

טראָץ דעם וואָס זי איז געווען אַלט, האָט זי נאָך פאַרדינט אויפן לעבן און זי האָט ניט געדאַרפט אָנקומען צו די קינדער. די באָבע צינקע איז געווען באַוווסט אין אַלע דערפער אַרום סעליב אַלס אויסערארדנטלעכע „דאָקטערקע"... אַלס בליי גיסערין... איז עמעצער קראַנק געוואָרן און די דאָקטוירים האָבן אים ניט געקענט אויסהיילן, האָט מען אים געבראַכט צו די באָבע צינקע, און זי האָט געגאָסן הייסע בליי אין אַ שיסל קאַלטע וואַסער איבערן קאָפּ פון קראַנקן, וואָס איז געווען צוגעדעקט מיט אַ ליילאַך, פון דריי ביז 7 מאָל פלעגט זי גיסן און ביי דעם פלעגט זי זאָגן געוויסע פסוקים פון תהלים. די קראַנקע האָבן געהאָט אַ געפיל, אַז זיי ווערן גע־זונט, און זיי זיינען געזונט געוואָרן. איבערהויפט פלעגט מען צו איר ברענגען מעלאַנכאָליש קראַנקע, אָפּגעשוואַכטע. זי פלעגט האָבן יעדן טאָג אַ פאָר קראַנקע און פון דעם האָט זי געצויגן איר פרנסה, און זי פלעגט נאָך פיל צעטיילן פאָר אָרעמעלייט. עס זיינען געווען עטלעכע אָרעמע פאַמיליעס אין סעליב, וואָס די באָבע צינקע פלעגט זיי שטיצן אַז קיינער זאָל ניט וויסן. די באָבע צינקע איז אויך געווען אַן אקו־שערין און צענדליקער יאָרן האָט זי זיך מיט דעם פאַרנומען. אַפילו אין די לעצטע יאָרן, אַז מען פלעגט רופן אַ דאָקטאָר צו אַ קימפּעטאָרין, פלעגט מען אַלץ רופן די באָבע צינקע, און אַ וואָך צייט האָט זי פאַרברענגט ביי די קימפּעטאָרין.

זי האָט געהאָט אַ לאַנגן שיינעם גאָרטל און ביי יעדן געבוירענעם קינד האָט זי געמאַכט אַ קניפּל אין גאָרטל און דער גאָרטל מיט די קניפּלעך האָט זי געהייסן אַרומגאָרטלען איר אין קבר, אַז די געבוירענע קינדער זאָלן זיין פאָר איר אַ מליץ יושר צו אַריינגיין אין גן עדן. דאָס געלט, וואָס זי האָט פאַרדינט אַלס אַקושערין, האָט זי צעטיילט אויף צדקה. זי פלעגט אויך צונויפקלייבן פאַרשיידענע שפּייז פראָדוקטן אין רייכע באַלעבאַטישע הייזער און יעדן דאָנערשטיק פאָר־נאָכט פלעגט זי עס צעטיילן צווישן אָרעמע פאַמיליעס. דריי מאָל אין טאָג פלעגט זי גיין אין בית־מדרש דאָוונען. אין מיטן וואָך איז זי געווען די אייניציקע פרוי וואָס איז געווען אין עזרת נשים ביים דאָוונען.

צוזאַמען מיט אַלע יידן פון שטעטל סעליב האָבן די דייטשן אויך געבראַכט די באָבע צינקע קיין נאָווארעדאָק און זי איז אומגעקומען אין ברודער קבר פון די 4000 יידן אין די קושעלעווער גריבער...

א. י.

די באָד

זי איז געשטאַנען אין ווינקל שולהויף פאָר דער קוידאַ־נאָווער קלויז. דאָרט פלעגן זיך טרעפן ערב שבת די אַלע בעלי בתים און אין מיטן וואָך, אין די באַשטימטע טעג, אַלע פרויען פון נאָווארעדאָק. די באָד איז געווען דער שטאָט־קלוב פאָר אַלע נייעסן און רכילות, ווי להבדיל דער בית־המדרש; אַהין פלעג איך גיין אַלע פרייטיק מיטן טאָגן. אין באָד פלעגט דער טאַטע קויפן פאָר אַ קאָפיקע אַ בעזעם און נעמען די שפּעלעך פאָר מיר און אים און אַריין אין שוויצ־צימער. דאָרט אין אַ ווינקל האָבן גענגליט הייסע שטיינער און ווער עס איז אַריין, האָט געגאָסן קאַלטע וואַסער אויף די גליענדיקע שטיינער. אין דעם מאָמענט פלעגט אַרויפ־שטייגן אַ פּאָרע און אַ היץ צום דערשיקט ווערן. אין וואַנט זיינען געווען אייניגעבויט 5 רייען בענק. אַהין פלעגן אַרויפ־שטייגן די, וואָס האָבן געוואָלט זיך פאַרען. איך בין געווען בכוח אויסצוהאַלטן נאָר דעם אונטערשטן פּאָל, העכער האָט מיר שוין פאַרפעלט אָטעם, דער טאַטע פלעגט אַרויפשטייגן ביזן צווייטן פּאָל. צום דריטן פּאָל פלעגט זעלטן ווער אַרויפ־שטייגן. אָבער פיר זיינען געווען וואָס פלעגן דערגרייכן צום אויבערשטן פּאָל — ארבעה נכנסו לפרדס — ווער זיינען געווען די פיר? — דאָס זיינען געווען לייבע באָדיונג, דער פּאָטער פון דער באַרימטער פאַמיליע קאַנדיבעס, וואָס האָבן געווינט אין חזיר געסל, פישקע נאזשקע דער שטיינברו־קירער, וועלכער האָט געטראָגן אַזאַ נאָמען צוליב זיין פלאַ־טשיקן נאָז, מיט וועלכן ער פלעגט פאָנפּען רייַדנדיק, סאכע (שכנא) דער טאַדעטניק, אַ קליין ראָזיק יידל, וואָס פלעגט אַרום־טראָגן אַ גאַנצע וואָך אַ באַרג אַלטע זאַכן, פון וועלכן ער פלעגט זיך קוים אַרויסזען, און אליע דער פישער, אַ זקן מופלג, וועמענס עלטער עס האָט קיינער אין שטאָט ניט געדענקט. זיי זיינען געווען די אומגעקרוינטע הערשער פון באָד. זיי זיינען שוין געווען ביים אייניהייצן איר דאָנערשטיק נאָך מיטיק, און פלעגן ערשט אַרויסגיין פרייטיק האָרט פאָר ליכטבענטשן. זייער אָרט איז געווען אין פאָליש. דאָרט פלעגן זיי זיך קילן פון פּאָרע צו פּאָרע. זיצנדיק אויף זייערע שפּעלעך און פירענדיק זייער אומענדלעכן באָדשמועס. אָבער אַז זיי פלעגן זיך אויפהייבן און גיין אין שוויצקאַמער, פלעגן די אַלע פון באָד אַנטלויפן ווי פון אַ חיה רעה — קיינער אין וואַשצימער האָט ניט געקענט איינשטיין, ווען די פיר פלעגן אַריין אין שוויצקאַמער. די פּאָרע און היץ פלעגן אַרויסשפּאַרן פון דאָרט און אַרומנעמען דעם גאַנצן וואַשרוים מיט אַ געדיכטן נעפּל, און פון דאָרט פלעגט שפּאַרן אַ גיהנום׳דיקע היץ...

זיי אָבער פלעגן זאָן ארויפשטייגן אויפן אויבערשטן 5־טן פאָל, זיך שמייסן מיט די בעזעמער און... שרייען, מיט באַנו־מענע קולות, ווי מ׳וואָלט זיי געקוילעט. דאָס פלעגט דויערן אַ רעכטע ווייל. דאָן פלעגן זיי לאַנגזאַם אַראָפשטייגן פון אויבן, אַרויס פון שוויצקאַמער, זיך אָפגיסן מיט קילן וואַסער און אַרויס אין פּאָליש זיך אָפקילן. זיי זיינען דאָן געווען ווי רויטע ראקעס.

אָפגערוט. זיינען זיי ווייטער אַריין אין שוויצבאָד און אַזוי ווידער ביז סאַמע ליכטבענטשן.

איין מאָל אין חודש פלעגן זיי זיך לאָזן האָקן באַנקעס, „כדי צו רייניקן דאָס בלוט". די אָפּעראַציע פלעגט זיי מאַכן ייקע דער רופא אין פּאָליש פון באָד. דער פּאָליש פלעגט דאָן אויסזען ווי אַ בוינע — טייכן בלוט פלעגן פליסן. די 4 פלעגן דאָן מקצר זיין מיט דער באָד — זיי פלעגן גיין אַ היים צו־ריקצוקומען צו זייערע כוחות. איך בין איין מאָל געווען טשיקאַווע צוצוקוקן ווי אַזוי פישקע נאזשקעס „קומט צוריק צו די כוחות" נאָך די געהאַקטע באַנקעס — ער האָט גע־ווויינט ניט ווייט פון אונדז. דאָס ווייב האָט אים שוין אָפגע־ווארט מיט אַ טאָפ היימיש אייגעברויערטן ביר, מיט אַ שיסל צימעס, אין וועלכן עס האָט זיך געווייסט אַ שטיק ווייס און פעט שפּסנפלייש. ער האָט אויסגעטרונקען די ביר, אויפגעגעסן דעם צימעס, פּאַרבייסן דאָס פלייש מיט אייר־ניקע גראָבווייצענע בולקעס און דערקוויקט זיך מיט א סאַ־מאָוואָר קאָכיקן טיי, וואָס ער פלעגט טרינקען מיט קליינע שטיקעלאָך האָרטן צוקער... נאָך אַזאַ צובייס פלעגט ער זיך צולייגן אויף אַ פּאָר שעה און פרייטיק צונאַכט נעמען זיך צו דער סעודה פון הייליקן שבת.

דער שבת איז ביי פישקען און זיינע חברים געווען כיד המלך. אַ גאַנצע וואָך פלעגט ער זיך שפּייזן מיט שוואַרצן ברויט און לאדישן זויערמילך, וואָס ער פלעגט קויפן אויפן מאַרק ביים מילכיקן יידן פון סקריליעווע.

שבת האָט געדאַרפט זיין בשר ודגים. דאָס ווייב פלעגט קויפן ערב שבת ביי אליע דעם פישער די קליינינקע פישע־לעך, פאַר וועלכע אליע פלעגט רעכענען אַ קליינעם פרייז. אין יאַטקע פלעגט זי נעמען טיילן פון גימפל — לונגען, לע־בער, דעם וואַמפּ און די איבעריקע מאָגנס פון דער בהמה. די באָקעס (זייטנפלייש) מיט די שמאַלץ, אייניקע מעטער שמאָלע קישקעס און די גראָבע קוטניצע. דערצו נאָך פלעגט זי צוקויפן אַ פוס אָדער צוויי, פון וואָס זי פלעגט מאַכן פיסנאָגע פעטשאַ (רגל קרושה). פון די אַלע מאכלים פלעגט זי מאַכן כלערליי געריכטן: פולע שיסלען קניידלעך פון פיש, פישעלעך אין זיס און זויער. די מאָגנס פלעגט זי אויסרייניקן און אָנפילן זיי מיט מעל און שמאַלץ פון די באקעס, דערצו פלעגט זי אָנפילן די שמאָלע און ברייטע קישקעס, און דאָס אַלץ אַרייבלייגן אין צווויי גרויסע טשא־לנטקעסלען און אַוועקטראָגן עס אין בעקעריי. אויף צו פאַרזיסן דעם שבת פלעגט זי נאָך אין אַ געוואַלטיקער טשאַרלע אייגפרעגלען אַ זיסן לאָקשנקוגל מיט ראָזשינקעס. דאָס אַלץ פלעגט קאָנסומירט ווערן אין משך פון שבת.

אליעזר בערקאוויטש

שלאָס־גאָס -- א באזונדער שטעטל

נאָך דער 1־טער וועלט מלחמה, אַז דאָס לעבן האָט זיך נאָרמאַליזירט, האָט זיך אָנגעהויבן, ווי דער שטייגער איז אין דאָס רוב שטעטלעך פון פוילן, אַ מחלוקת וועגן רב ר׳ מאיר אַבאַוויטש, וועלכן אַ טייל פון די בעלי־בתים, אין דעם די שוחטים און קצבים, האָבן אים ניט סימפּאַטיזירט, געווויס צוליב זיין שטאַרקער פרומקייט און נייגונג מחמיר צו זיין אין שאלות. עס האָט זיך געשאַפן אַ גרויסער צד שכנגד, און זיי האָבן זיך טאַקע געזומען און אַראָפּגעבראַכט אַ רב לויט זייער פאַרלאַנג און געשמאַק, ר׳ מאיר מאיראָוויטשן פון סוויענציאן. וועק ער האָט איבערגענומען אָפּיציעל דעם כסא הרבנות פון שטאָט, ווי אויך די פנקסי רישום, איז געווארן אַ גרויסע מחלוקת צווישן די רבנים. ער האָט זיך „פאַרפעסטיקט" אין שלאָס־גאָס. די שלאָס־גאָס בעלי בתים האָבן זיך געשאָפן אַ באַזונדער שטעטל, טאַקע מיט אַ אייגענעם רב. אגב איז דער רב אַבאַוויטש געווען אַ ייד אַן אויטאָריטעט, אַ הדרת פנים, ווי עס פאַסט פאַר אַ רב און אויך אַ גרויסער בעל תורה, וועלכער האָט אָנגעשריבן עט־לעכע ספרים. נו, אַ רב אַליין איז דאָך ניט געזונג, האָט מען אַראָפּגעבראַכט אַן אייגענעם שוחט. אויסגעבויט אַ שחיטה שטיבל, טאַקע אין בית־הכנסת אויפן הויף. און אַז מען האָט שוין די גאַנצע כלי־קודש, דאַרף מען דאָך זיי געבן פרנסה. נו, איז די ערשטע זאַך קאַראָבקע פון שחיטה, שבת ליכט, הייוון אויף שבת חלות, און אַנדערע הכנסות ווי פון חתונות און בריתן. און עס איז געווען הכל בסדר. אונדזער גאָס האָט פאַרמאָגט אַ גרויסן בית הכנסת, גרעסער ווי אין אַלע אַנדערע גאָסן. (מען רעדט ניט וועגן שול־הויף). מיט שיינע קלוגע יידן הדרת פנימדיקע, באַבערדלטע, באַפאה׳טע, און טאַקע פרייטיק פאַרנאַכט, פלעגן די יידן אַראָפּוואַרפן זייערע אַרבעטס־קליידער פון דער גאַנצער וואָך, און אָנטאָן זיך שבתדיק. עס איז ממש געווען זיי ניט צו דערקענען, אַנדערע מענטשן, די שכינה האָט אויף זיי גערוט. און אַלע פלעגן זיך טאַקע נעמען זייערע קליינוואַרג ביי די הענטלעך, גרע־סערע פלעגן נאָכגיין, אין בית־הכנסת צו קבלת שבת. און נאָכן דאַוונען פלעגן זיי שוין ביי דער טיר פון בית־הכנסת, אָפּוואַרטן אַ היפּשע ביסל אַרעמעלייט, וואָס פלעגן וואַנדערן פון שטעטל צו שטעטל, און דאָס רוב האָבן מיטגענומען אַן

אַנפאַנג שלאָס־גאַס

אַרעמאַן אויף שבת. עס איז כדאי, און איך געפין פאַר נויטיק צו דערמאָנען זייערע כשרע נעמען, אָנהויבנדיק פון עק גאַס.

ר׳ אברהם אסטאַשינסקי — וואַלד־סוחר; ר׳ חיים קלי־טעניק — גערטנער, און פאַר פסח אַ מצה־בעקער (פאַד־ריאַד); ר׳ אברהם וואַלפאָוויטש — ערד־אַרבעטער און איז־וואָוושטשיק אַלס געהילף־פרנסה; אַ פרימיטיווער אָרגט־לעכער ייד; מרדכי מאָוושאָוויטש — תבואה סוחר; ר׳ שלמה מאָוושאָוויטש — זון פון מרדכי — תבואה סוחר, אַ פאָר־געשריטענער ייד מיט שכל, מיט וועמען מען פלעגט זיך האַלטן אַן עצה; ר׳ שמואל מיקוליצקי, אַ קאָטלער און טיילווייז אַן ערד־אַרבעטער אַלס הילף־פרנסה, אַ ייד פון אַ גאַנצע וואָך; ר׳ מרדכי אנגעלטשיק און זיין זון יעקב — שנייידערס;* ר׳ יעקב ראַטנער — מאַנופאַקטור קרעמער, אַ ייד אַ בעל־תורה; ר׳ אברהם משה בעלסקי — בעקעריי; ר׳ גבריאל אריעוויטש, בעקער; ר׳ דוב לאַגאָטקער — שוס־טער; ר׳ שמולעוויטש — תבואה־סוחר — זיין נאָמען געדענק איך ניט. זיינער אַ זון, גרשון שמולעוויטש, געפינט זיך אין ירושלים; ר׳ מאיר אייכער, אַ פאָרגעשריטענער ייד מיט ברייטע וועלט אָנשויאונגען, און טאַקע אַ גוטער בעל תפילה און בעל־קריאה וועלכער האָט ליב געהאַט דעם עמוד, און געווען אַלע יאָרן גבאי־ראשי פון בית־הכנסת — תבואה סוחר; ר׳ שמואל־אליעזר בנציאָנאָווסקי — אַ וואַלד־סוחר; ר׳ אברהם רודניצקי — סאָדע וואַסער קראָם; ר׳ דוב בערקא־ביץ — מיין פאָטער, אַ שוסטער מיט אַ ביי־נאָמען מיט וועלכן מען האָט זיך נישט געשעמט; ר׳ צבי הערשל איצקאָוויץ, ערד־אַרבעט; ר׳ יצחק־לייזער משה׳ס סאָפאָט־ניצקי — ערד ארבעטער גערטנער; ר׳ חיים מאַסלאָוואַטי און פאָטער — זיין נאָמען געדענק איך ניט — מעל־סוחרים; ר׳ חייקל בערקאָווסקי — פרייע פראָפעסיע; ר׳ אברהם בנציאָנאָווסקי — וואַלד־סוחר; ר׳ אַלטער קאָמעניעצקי — אַ קלוגער ייד, אַ בעל תורה און טאַקע אַ גוטער, יומטובדיקער בעל תפילה, אַ וואַלד־סוחר; ר׳ שלמה ברוק — אַ שוסטער; ר׳ וועלוול קאָפלאַן — בלעכער, אַ ייד פאַר זיך, קיין אָנ־טייל ניט ענטומען אין געזעלשאַפטלעכן לעבן; ר׳ יהודה גרשנוביץ — אַ שוסטער, אַ יידישער גאַסן־לץ, און טאַקע ליב געהאַט די גאַסיקע קינדער, ניט געזשאַלעווט זיי קיינע קניפן אין די בעקלאַך און ליב געהאַט אָנרייבן די קינדער מיט זיין האַרטער באָרד. דערפאַר פלעגט ער תשעה־באב אַריינכאַפן פון די קינדער מערער שישקעס אין באָרד פון אַלע אַנדערע יידן, ווייל מיט אים זיינען זיי געווען חבר; ר׳ וועלוול בלאָך — וועשעריי, אַ ייד אַ יומטובדיקער בעל־תפילה וואָס פלעגט טאַקע דאַוונען מיט טעם; ר׳ ברוך וועלוול וואָלפאָוויטש — אַ שוסטער; ר׳ יהודה פערעסעצקי, אַ ייד אַן אָרנטלעכער בעל־עגלה, וועלכן קרעמער פלעגן אַנטרויען געלטער צום אַריינברענגען סחורה פון גראָדנע.

דאָס זיינען געווען מיינע גאַסיקע שכנים מיט וועלכע איך האָב גענעבט אַ טייל פון מיין לעבן. אָבער ליידער דאָס יאָר 1941 האָט אַלעמען אָפגעמעקט און אויסגעראָטן, און אויף זייערע פלעצער האָבן די נאַצי מערדער באַזעצט פויערים פון די דערפער און דאָס איז אונדזער גרעסטער חורבן. ערע זייער אָנדענק.

* וועגן דער פאָמיליע אנגעלטשיק זע זכרונות פון חיים קראָוויץ.

מרים ליפכין־ניעגרעוויצקי

יידישע גאס

שוין אַוועק אַ סך יאָרן, וועלן איך האָב זיך געזעגנט מיט יידישע גאַסן. ס׳איז גאָרניט פאַרבליבן פון מיין באַליבטער גאַס. אָבער אין מיין זכרון איז אַלץ וואַך ווי אָט נעכטן וואָלט איך איר געזען. אין דער יידישער גאַס האָב איך געלעבט, דאָרט בין איך געוואַקסן. און אַלץ מיט מיר איז מיטגעוואָקסן: גוטע און שלעכטע מאָמענטן, געזאַנג, טענץ, אומעט, פרייד. אַלץ האָב איך געזען אין מיין יידישער גאַס...

פון נאַוואַרעדקער מאַרק־פלאַץ האָט איר געקענט זען אַלע גאַסן פון שטאָט. אַלע גאַסן האָבן זיך געצויגן באַרג אַראָפּ, יידישע גאַס איז געווען די גלייכסטע, אַ ריינע, אויסגעברוקירט אין דער מיט מיט גרויסע שטיינער, פון ביידע זייטן טראָטוּאָר. פון ביידע זייטן גאַס האָט זיך געצויגן אַן אַלייע מיט יונגינקע בוימעלעך. הייזער זיינען געווען מערסטנס הילצערנע. געווען אַ פּאָר מויערן פון ציגל.

ביים ערשטן אַריינגאַנג אין יידישער גאַס איז געשטאַנען דער פּולישער קאָשציאָל אַרומגעצאַמט מיט אַ הויכן געמויערטן פּאַרקאַן, וועלכער האָט אים אָפּגעטיילט פון דעם יידישן געטאָ.

פון יידישער גאַס האָבן זיך געצויגן אין די זייטן אַ סך געסלעך: לינקס האָבן זיך פאַראייניקט די יידישע גאַס מיט וואליקער גאַס. די ערשטע געסל לינקס האָט זיך געהרופן רעם רבס געסל, וויל דאָרט איז געשטאַנען דעם רבס הויז. די צווייטע געסל לינקס האָט געהייסן הקדש גיסל. דאָרט איז געווען דער אַלטער הקדש, אין וועלכן ס׳האָבן געלעבט אַרעמע־לייט פון שטאָט און אויסערן שטאָט, סיי טויטע סיי לעבעדיקע מתים: משוגעים, קראַנקע, דאָרטן האָט מען געבראַכט אויך מתים. דאָרט האָט איר געקענט זען צרות פון דער גאַנצער וועלט. די דריטע געסל לינקס האָט געהייסן חזיר געסל, זי איז געווען ניט ברוקירט. זומער זיינען געשטאַנען סטאַלבן זאַמד און שטויב, ווינטער איז זי פאַרוואַנדלט געוואָרן אין איין בלאָטע, וואָס פלעגט שטיין פון די גרויסע רעגנס אין האַרבסט און זי פלעגט פאַרפרוירן וועלן אין ווינטער, און אפילו זומער פלעגט זי זיך ניט אויסטריקענען אין גאַנצן. אין די גרויסע פינצטערע נעכט, וועלן נאָר אייז גאַס לאָמפּ האָט קוים באַלויכטן דאָס געסל, האָט מען געדאַרפט וויסן וויי אַזוי דאָרט צו גיין, און קוים האָט וועלן ניט געווּסט דעם וועג, איז ער אַריינגעפאַלן אין דער בלאָטע און איז אַרויס פון איר, איך בעט איך צו פאַרצייען, ווי אַ חזיר פון בלאָטע...

ווייטער אַראָפּ איז געווען דאָס תלמוד־תורה געסל. אין אַוונט האָבן דאָרט געלערנט די שוקדי־מלאכה — פאר מיין געדענקען איז שוין דאָרט געווען אַן אַוונט שול. דאָרט האָט אויך ניט געפעלט קיין בלאָטע. אַרויף איז געווען אַ טורמע געסל. פון דאָרט איז מען אַרויס צו דער טורמע. נאָך ווייטער האָט זיך געזען די פּולישע קאָלאָניע. דער קליינבאַן. און ווייטער אַרויף, אַריבער סלאָנימער גאַס האָט זיך געזען סקרידלעווער וואַלד, ניט איין מאָל האָבן מיר דאָרט שפּאַצירט און געקליבן יאָגעדעס.

אין יידישע גאַס אַנטקעגן דער תלמוד תורה געסל האָט זיך געזען דער יידישער שפּיטאָל, וועלכער האָט פאַרמאָגט אַ גרויסן סאַד מיט אַלערליי פרוכט. אין ווינקל יידישע גאַס און תלמוד תורה געסל איז געווען דער מושב זקנים. געווען דאָרט אַלטער לייט, וועלכע האָבן געטראָגן אויף זיך שוין באַלד אַ מאה שנים. מיר פלעגן זאָגן אַז דער מלאך המוות האָט זיי פיינט. פון די יידישע גאַס רעכטס האָט זיך אויסגעשפרייט דער שול הויף, ווו עס זיינען געשטאַנען די

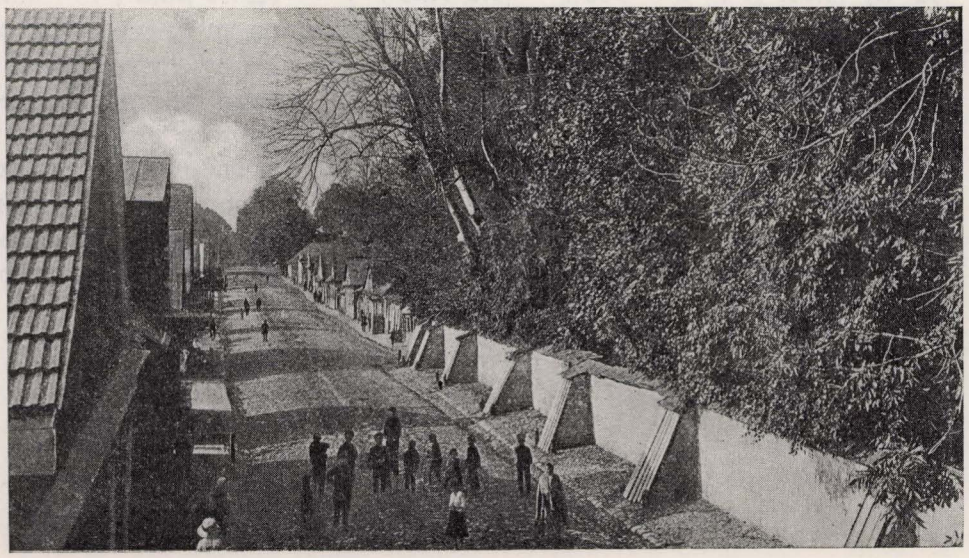

יידישע גאַס

אַלטע און נייע שול מיט 12 קלויזן, די שחיטה שטיבל פאַר עופות און די באָד. איך געדענק דעם פרייטיק פאַרנאַכט ווען אַ ייד אויסגעפוצט שבתדיק, נאָכן מרחץ, פלעגט זיך באַווייזן פון שול הויף גלייך אין די יידישע גאַס און פלעגט געבן אַ צייכן צו פאַרמאַכן די קלייטן צו באַגעגענען דעם שבת. דאַן פלעגט זיך אויסשפרייטן אַ יום־טוב שבתדיקע פריילעכקייט איבערן שטאָט: אַלע פלעגן גיין אין שול דאַוונען.

אין יידישע גאַס איז געשטאַנען אַ הויז, וואָס האָט זיך געגרענעצט מיטן שול הויף. אין דעם הויז — אַ קיך דריי מעטער לענג אין דער מיט אַ גרויסער אויוון און פענצטער, וואָס האָט אַרויסגעקוקט צום שול הויף, דאָרט איז געווען דער אַרבעטער פאַראייַן. אין דער קיך האָט מען געשאָפן אַן אַרבעטער ביבליאָטעק... אך, ווי שווער ס׳איז געווען מיט אייגענע כוחות אַלץ צו שאַפן. וויפל בלימלטעג האָט מען דורכגעפירט, וויפל איז מען געלאָפן זאַמלען ביכער און געלט.

אין דער קיך האָט זיך געשאַפן אַן אַרבעטער דראַמאַטישער קרייז לטובת דער אַרבעטער ביבליאָטעק. אָט אין דער קיך האָט מען באַהאַנדלט די אַלע אַרבעטער פראַגן, דאָרט זיינען פאָרגעקומען אַלע זיצונגען פון אַלע אַרבעטער פאַרטייען. אָט, אין דער קיך האָט איר געזען און זיך געטראָפן מיטן „בונד", קאָמוניסטן, פרייהייט, החלוץ הצעיר. אפילו די פולישע פאָליציי האָט אויך אַהין געטראָפן, כאָטש מען האָט זיך אין איר שטאַרק ניט געגייטיקט... און מיר, די יוגנט, האָבן איר אַ נאָמען געגעבן — די היסטאָרישע קיך.

אַלץ האָב איך געזען אין מיין יידישע גאַס: סיי זומער אין די ליכטיקע אוונטן, סייווינטער אין גרויסע שנייען, האָב איך ליב געהאַט צו שפּאַצירן אין יידישע גאַס. גייענדיק פון דער אַרבעט, פון קינא, פון אַ טעאַטער פאַרשטעלונג... האָב איך געמוזט באַזוכן די יידישע גאַס. וועג עס האָט מיר ווער געפרעגט, פאַר וואָס האָב איך ליב די יידישע גאַס? פלעג איך ענטפערן: ווייל דאָ שיינט די זון מער ביי טאָג און ביי נאַכט לייכט דאָ מער די לבנה. ניטאָ די הויכע מויערן, וועלכע זאָלן פאַרשטעלן דעם הימל. פון יידישע גאַס בין איך ענדע 1930 עולה געווען קיין ארץ־ישראל וועג דער ערשטער שניי איז געפאַלן אויף דעם שטיינערנעם ברוק און אויף די הילצערנע דעכער אין יידישער גאַס...

שמואל ניקולאַיעווסקי

אלגעמיינער יידישער האנטווערקער־פאראיין

דער אַלגעמיינער יידישער האַנטווערקער פאַראיין האָט פאַרנומען איינעם פון די ערשטע ערטער אין אַלגעמיינעם געזעלשאַפטלעכן לעבן אין נאַוואַרעדאָק. די גרינדונג פון די האַנטווערקער און קליינהענדלער־באַנק האָט זייער פיל מיטגעהאָלפן צו פאַרלייכטערן די עקזיסטענץ פון די דאָזיקע פאָלקסשיכטן סיי אין האַנדל און סיי אין מלאכה. די באַנק האָט געגעבן זייער פיל יידישע משפחות די עקזיסטענץ־מעגלעכקייט. עס איז אפילו געשאַפן געווארן אַ סוחרים באַנק, אָבער זי האָט געהאָלפן דער עיקרשט דעם סוחרים קלאַס. די שטאָט אָבער איז באַשטאַנען פון 80% פון בעלי מלאכות און קליינהענדלער, און זיי האָבן זיך מערסטנטייל געקלאַמערט אָן זייערע אייגענע באַנק און פאַריינען. און דעריבער האָט דער האַנטווערקער־פאַריין פאַרנומען איינעם פון די ערשטע ערטער אין געזעלשאַפטלעכן לעבן פון דער יידישער נאַוואַרעדאָק. דער האַנטווערקער־פאַריין האָט אויך פאַרנומען אַ בכבודיקן אָרט אין מאַגיסטראַט און אין שטאָטראַט; אַפילו די מלוכה־מאַכט האָט זיך שטאַרק געריכנט מיט זיין כוח.

איך האָב זיך אָנגעשלאָסן אָן דעם אַלגעמיינעם יידישן האַנטווערקער פאַריין גלייך ווי איך האָב מיך באַזעצט אין נאַוואַרעדאָק און בין געווען טעטיק ביז דעם לעצטן מאָמענט פון זיין עקזיסטענץ. איך בין געווען מיטגליד פון פאַרוואַלטונג אונטער דער אָנפירונג פון ה׳ יעקב ליובטשאַנסקי ז״ל. דער האַנטווערקער פאַריין האָט באַשיצט זיינע חברים אויף פאַרשיידענע אופנים: ער האָט געגעבן מאַטעריעלע שטיצע, און אויך קרעדיט. ער האָט אויך געהאָלפן מיט יורידישער און געזעלשאַפטלעכער הילף. אין נאַוואַרעדאָק האָט עקזיסטירט אַן אייל־פאַבריקל. דאָרטן איז שווער פאַרווונדעט געוואָרן אַן אַרבעטער, ביינאַכט האָט מען אים געבראַכט צו דעם שטאָטישן דאָקטאָר צו געבן די ערשטע הילף, נאָר זיין פרוי האָט ניט אַרייגעלאָזן דעם קראַנקן אונטער דעם אויסרייד אַז דער דאָקטאָר איז ניטאָ אינדערהיים. קיין אַנדער הילף האָט דער קראַנקער ניט געקענט באַקומען און נאָכדעם האָט אים שוין ווילנע אויך ניט געהאָלפן און ער איז געשטאָרבן פון בלוט פאַרגיפטונג. די פאַרוואָלטונג פון האַנטווערקער פאַראיין האָט געמוען אויספאָרשן די זאַך און עס האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז דער דאָקטאָר איז יאָ געווען אין דער היים, נאָר ער האָט ניט געוואָלט אויפשטיין ביינאַכט. דער האַנטווערקער פאַריין האָט באַשלאָסן צו שטעלן דעם דאָקטאָר פאַר אַ חברים־געריכט. איך בין באַשטימט געווארן אַלס — באַשולדיקער. איך האָב געמוען אויספאָרשן זיין באַציונג צו אָרעמע פאַציענטן און איך האָב געפונען אַז מען האָט איינמאָל געבראַכט אַ געווינערין, די פרוי פון אַן אָרעמען בעל־מלאכה אין שפיטאָל און דער דאָקטאָר האָט איר ניט געוואָלט אָננעמען ביז זי וועט ניט באַצאָלן פריער פאַרן אויסהאַלטן, ניט קוקנדיק וואָס די פרוי איז געווען אין די לעצטע מאָמענטן, איז זי געבליבן ליגן פאַרן הויז פון שפיטאָל אויפן באַנק אַזוי לאַנג ביז זי האָט געבוירן אָן וועלכער הילף. אויך האָב איך אויסגעפונען אַז אין מושב־זקנים איז קראַנק געווארן אַן אַלטער

מיטגלידער פון
האַנטווערקער־פאַראיין

און אַז מען האָט געבעטן דעם דאָקטאָר אַרייַנגיין, האָט ער ניט געוואָלט גיין אַן גענלט. דאָס איז געווען גענוג באַשולדיקונגס־מאַטעריאַל צום חברים־גערעכט. ניט וויכטיק איז די שטראָף, וואָס מען האָט געגעבן דעם דאָקטאָר, אָבער מער האָבן אַזעלכע פאַלן ניט פאַסירט.

ביים האַנטווערקער פאַריין האָט עקזיסטירט אַ הילפס־קאָמיטעט פאַר אַרעמע בעלי־מלאכות. עס זיינען, ליידער, געווען צווישן דער האַנטווערקער משפחה, וואָס האָבן אַפילו אויף שבת קיין ברויט און חלה ניט געהאַט, וועט רעדט נאָך פון פלייש און קאַרטאָפל. דער הילפס־קאָמיטעט האָט זיך אונטערגענומען צו שאַפן און פאַרטיילן די נויטיקע פּראָדוקטן בסתר. אין פאַרוואַלטונג פון הילפס־קאָמיטעט זיינען אויסגעווייולט געוואָרן 5 חברים: יעקב ליובטשאַנסקי — פאָרזיצער, שמואל ניקאָלאַיעווסקי — סעקרעטאַר; מיטגלידער: לייבע מולער, נאטקע סוראסקי און שלמה גערשנאווסקי הי"ד. באַזונדערס טעטיק איז דער הילפס־קאָמיטעט געווען פאַר ימים־טובים, דער עיקרשט פאַר פסח. ער האָט געדאַרפט באַזאָרגן מיט מצה, קאַרטאָפל און פלייש די נויטבאַדערפטיקע, עס זיינען באַטראַכט געוואָרן די פילע ביטעס אויף הילף און עס זיינען באַשטימט געוואָרן 3 קאַטעגאָריעס פון הילף אויף פסח: 1. הילף מיט מעל און מצה אויסער די אַנדערע פּראָדוקטן; 2. באַצאָלן פאַרן באַקן די מצה; 3. ביידע זאַכן צוזאַמען. אינגאַנצן אומזיסטע מצה. די מיטלען פלעגט מען שאַפן פון חברים, ווויל־טעטיקע פאַראַנשטאַלטונגען, צייטנווייזע זאַמלונגען. בייגעשטייערט האָט אויך דער האַנטווערקער און קליינהענדלער באַנק דורך הלוואות. איין מאָל בין איך אַפילו געשיקט געוואָרן קיין ראָווגע איינצוקויפן צו דעם צוועק אַ וואַגאָן מעל, וואָס דאָס האָט פיל פאַרלייכטערט און פאַרביליקט די הילפס־אַקציע, דער אָרעמער בעל מלאכה האָט געקראָגן די פּראָדוקטן ביליק אָדער אומזיסט.

נאָר לייַדער איז אין דער האַנטווערקער משפחה אין דער לעצטער צייט פאַרגעקומען אַ שפּאַלטונג. די מערהייט איז געבליבן טריי איר פאַרזיצער יעקב ליובטשאַנסקי, די מינדערהייט אונטער דער אָנפירונג פון מעמע גארדאָווסקי האָט זיך אָפּגעשפּאַלטן פון איר שטאַם און געגומען מאַכן שבת פאַר זיך. פאַרשטייט זיך, אַז קיין געזונט איז דעם האַנטווערקער פאַריין ניט צוגעקומען. געבראַכט צו דעם האָט בראַנזשקאַנקורענץ און חילוקי דעות אין פאַליטישע מיינונגען. דער קאַמף האָט אָנגעהאַלטן כמעט ביז די סאָוועטן האָבן אָקופירט אונדזער שטאָט נאָווראָדעק און אַלץ איז צו גרונט געגאַנגען.

אַזוי האָט געפירט און געקעמפט און געשפּרודלט מיט לעבן אונדזער שטאָט נאָווראָדאָק ביז די פינצטערע נאַציש חיה האָט פאַרניכטעט און אָפּגעווישט דעם לעבן מיט דער שאָפונג אויף אייביק.

ביי דער געלעגנהייט וויל איך דערמאָנען און פאַראייביקן די נעמען פון מיין אומגעקומענער משפחה, וואָס אויך זיי האָט דער פינצטערער גורל פון דער גאַנצער שטאָט נאָווראָדאָק ניט אויסגעמיטן: מיין פרוי חנקה ווישמאַן־ניקאָלאַיעווסקי און אונדזערע אומשולדיקע 4 קליינע קינדערלעך: לאה, דבורה, גבריאל און רבקה.

ה' ינקום את דמם הטהור!

אליהו בערקאָוויטש

די פראפעסיאנעלע באוועגונג

אין יאָר 1920 מיטן אָנטשטיין פון פוילן, האָבן זיך אין נאָוואַרדאָק אָנגעהויבן אָרגאַניזירן די פראָפעסיאָנעלע פאַרייַנען אָן אַ שוסטער־פאַריין. אין שוסטער־פאַריין זיינען אַריינגעצויגן געווארן אַלע לעדער אַרבעטער, ווי שוסטער, קאַמאַשנשטעפער, רימער און אַנדערע פון דער בראַנזשע, זאָגאַר אָנגעשטעלטע. אין שניידער־באַקלייד־פאַראיין האָבן זיך אָרגאַניזירט שניידער, היטל־מאַכער און אָנגעשטעלטע פון די געשעפטן פון מאַנופאַקטור בראַנזשע. די פאַריינען האָבן אָנגעהויבן פירן אַ שטאַרקע אָרגאַניזיר אַרבעט און טאָקע אַריינגעצויגן אַלע אַרבעטער אָן אָנגעהויבן איינפירן אַ 8־שעהדיקן אַרבעטסטאָג און גאַנץ שנעל טאָקע דורכגעפירט אַז אַרבעטער האָבן געאַרבעט נאָר 8 שעה. צו דעם האָט צוגעהאָלפן דער פוילישער רעגירונגס־אַרבעטס־אינספעקטאָר. אין די אָוונט שעהן איז געפירט געווארן אַ קולטור־אַרבעט, ווי פאָרלעזונגען, קעסטל־אָוונטן מיטן אָנטייל פון אינטעלעגענטערע כוחות פון שטאָט, ווי לערער, סטודענטן, וועלכע פלעגן אויף יעדער אייניאַנדונג פון די פאַריינען קומען און געבן זייער ביישטייער. דער לעדער־פאַראיין איז געווען אָנגעשלאָסן אין דער צענטראַלע פון לעדער־בראַנזשע אין וואַרשע, אונטער דער השפעה פון קאָמוניזם, און דער באַקלייד־פאַראיין איז געווען אָנגעשלאָסן אין דער צענטראַלע פון וואַרשע, וועלכע איז געווען אונטער דער השפעה פון בונד. דער לעדער פראָפעסיאָנעלער פאַריין האָט לאַנג נישט עקזיסטירט. צוליב זייער קאָמוניסטישער טעטיקייט, האָט אים די פוילישע מאַכט געשלאָסן און זיינע אָנפירער אַרעסטירט. דאָקעגן דער באַקלייד־פאַריין איז געווארן נאָך שטאַרקער און האָט אָרגאַניזירט די גאַנצע אַרבעטער אונטער זיינע פליגלען. די קולטור קאָמיסיע האָט פאַרשטאַרקט איר אַרבעט. זי האָט אָנגעהויבן אָרגאַניזירן די אַרבעטער ביבליאָטעק. מען האָט געזאָמלט געלטער פון פאַרשיידענע שפענדונגען וויי בלימל־טעג, אָפיציעלע דערלויבטע פון דער מאַכט, קעסטל־אָוונטן אונטער אַ קליינעם אָפצאָל, און פאַר די געלטער איינגעקויפט ביכער. גלייכצייטיק האָט זיך אָרגאַניזירט דער אַרבעטער דראַמאַטישער ליבהאָבער קרייז, אונטער דער אָנפירונג פון יוסף איזראעליט ע"ה. אוך מען האָט אָנגעהויבן געבן פאָרשטעלונגען איין מאָל איז צוויי וואָכן, און שפעטער איין מאָל אין וואָך, אַלע שבת צונאַכט. דער דראַמאַטישער קרייז האָט געגומען ווייַזן וואָס ער קען, און די פאָרשטעלונגען פלעגן באַזוכט ווערן פון אַלע קרייזן פון שטאָט. מען האָט געהאַט גרויס דערפאָלג, און מען האָט טאָקע געמאַכט געלט. פון יעדער פאָרשטעלונג איז די הכנסה געגאַנגען פאַר פאַרשיידענע אינסטיטוציעס ווי „שוקדי־מלאכה", קינדער־היים, אַרבעטער ביבליאָטעק, און אָנדערע נויטבאַדערפטיקע אינסטיטוציעס. גלייכצייטיק איז געשאַפן געווארן אַ לייען־זאַל, וווּ עס האָט זיך געפונען די גאַנצע יידישע פרעסע, טעגלעכע און וואָכן־שריפטן און אַ טייל פון דער פוילישער פרעסע. דער לייען־זאַל איז געווען אָפן פון 11—7 אָוונט, וווּ עס פלעגן טאָקע אַריינקומען פאַראינטערעסירטע נאָכן טאָג אַרבעט לייענען אַ צייטונג, אָדער שפילן שאַך. מען פלעגט אויך איינאָרדענען פורים מאַסקע־בעלער, און מען מוז צוגעבן אַז אונדזערע אונטערנעמונגען פלעגן טאָקע באַזוכט ווערן דורך דער שטאָטישער אינטעליגענץ. און דאָס האָט געמוטיקט צו וויייטערדיקער אַרבעט, און אַזוי האָט זיך אויסגעלעבט די נאַוואַרעדקער אַרבעטערשאָפט צוזאַמען מיט דער אינטעליגענץ האָבן ביי האָבן ביזן חורבן נאַוואַרעדאָק. זייער אָנדענק זאָל בלייבן ביי אונדז איינגעקריצט אין אונדזערע נשמות. הי"ד.

דראַמאַטישער קרייז ביים פראָפ. פאַראיין

מ. גינזבורג

„טאז" טעטיקייט

ט.א.ז. — Towarzystwo Ochrony Zdrowia — T.O.Z. — געזעלשאפט צו פארהיטן די געזונט פון דער יידישער באפעלקערונג. דאס איז געווען א יידישע, אלפוילישע געזעלשאפט מיט א צענטראלע אין ווארשע, אונטער דער אנפירונג פון די גרעסטע יידישע מעדיצינישע אויטאריטעטן אין פוילן.

א יאר 10 פאר דער צווייטער וועלט מלחמה, אונטער דער ווירקונג פון דעם זשורנאל „פאלקס געזונט", (א מאנאט־לעכער פאפולערער מעדיצינישער זשורנאל, וועלכער איז ארויסגעגעבן געווארן דורך דער צענטראלע פון טאז) האבן אייניקע מעדיצינישע ארבעטער אין נאווארעדאק באשלאסן צו גרינדן אין שטאט א טאז אפטיילונג.

עס האט זיך געשאפן אן איניציאטיוו גרופע פון עטלעכע מענער, וועלכע זענען צוגעטראטן צו ווערבירן מיטגלידער. דער מאנאטלעכער מיטגלידס־אפצאל איז באשטאנען פון א ½ — ביז א זלאטע.

נאכדעם ווי עס האבן זיך פארשריבן אן אנטשפרעכנדיקע צאל מיטגלידער, האבן די איניציאטארן צונויפגערופן די גרינדונגס פארזאמלונג. נאך דער אלגעמיינער באהאנדלונג פון די אויפגאבעס פון דער באפארשטייענדיקער טעטיקייט פון דער געזעלשאפט, איז אויסגעוויילט געווארן א פארוואלטונג פון זיבן פערזאן: ד"ר מאמורשטיין, דענטיסט שמעון קאמענעצקי, חזן אליעזר ראבינאוויץ, דאבע אייכער, פרוי מאושאוויץ, יעקב אבאוויץ און דער שרייבער פון די שורות. די אויסגעוויילטע פארוואלטונג איז ענערגיש צוגעטראטן צו דער ארבעט.

דער רוב מנין און דער רוב בנין פון דער יידישער באפעלקערונג איז באשטאנען פון קליינהענדלער און האנט־ווערקער, וועלכע זיינען געווען פאריאגט און פארהארעוועט אין דאגות פרנסה. די פראגע פון געזונטס־וועזן איז ביי די איינווינער געווען זייער פארנאכלעסיקט. דעריבער האט די פארוואלטונג איינגעזען אז איר ערשטע אויפגאבע דארף זיין צו פאראינטערעסירן די באפעלקערונג מיט געזונט פראגן.

עס איז באשלאסן געווארן איינצוארדענען אפטע פארלעזונגען פאר די ברייטע קרייזן. אויף די דאזיקע פארלעזונגען פלעגן אין א פאפולערער פארעם באהאנדלט ווערן פראגעס ווען היגיענע, פראפילאקטיק. מען האט אויפגעקלערט וואס איז אזוינס מיקראארגאניזמען, ווי אזוי אנשטייען קלעפיקע קראנקהייטן און ווי צו פארהיטן זיך פון זיי. נאך די רעפעראטן פלעגן מצד די פארזאמלטע געשטעלט ווערן פראגעס אויף וועלכע דער רעפערענט פלעגט ענטפערן. עס איז אויך אונטערגענומען געווארן אן אקציע צו פארשפרייטן דעם זשורנאל „פאלקס געזונט" אין שטאט.

אין דער צווייטער ריי איז מען צוגעטראטן צו גרינדן אין נאוואראדאק א „טראפן־מילך" סטאנציע. מיט דעם צווק האט מען זיך געווענדט צו דער טאז צענטראלע. די לעצטע האט באגריסט דעם פראיעקט און איז אנטקעגן gekומען מיט גרויסער הילף פאר דער זאך. די פארוואלטונג האט אויך געבעטן שטיצע ביי דעם אמעריקאנער נאווארעדקער הילף קאמיטעט. די אמעריקאנער האבן זיך ווארעם אפגערופן און האבן ארויסגעשיקט א באדייטנדיקע סומע געלט.

א דאנק דער שטיצע פון די אויבן דערמאנטע אינסטי־טוציעס האבן זיך געשאפן פאר „טאז" גרויסע מעגלעכקייטן צו פארברייטערן די ארבעט. עס איז געעפנט געווארן די „טראפן מילך" סטאנציע. די אויפגאבעס פון דער סטאנציע זיינען געווען פארצווייגטע. די פריילין איוונעצקי, די שוועסטער פון דער סטאנציע, האט אנגעהויבן צו באזוכן די ווינונגען פון דער ארעמער באפעלקערונג, הויפטזעכלעך אין די ארעמע קווארטאלן ווי דער שולהויף, ראטשעלא, זאלא־טוכע. זי פלעגט אינסטרוקטירן די פרויען ווי צו אויפפאסן אויף זיך און די פאמיליע. איבערהויפט אין דער צייט פון

די פארוואלטונג
פון יידישן שפיטאל

געזעלשאַפטלעכע טוערס
פאַרן שפּיטאָל

שוואַנגערשאַפט. יעדע וואָך פלעגן די זויג קינדער געבראַכט ווערן צו אונטערזוכונג פון דער שוועסטער און אין פאַל פון נויטוועגדיקייט אויך צום „טאָז" אַרצט, ד״ר מארמורשטיין. יעדעס קינד האט געהאט זיין ליסטע אין דער קארטאטעקע פון „טאָז", אין וועלכער עס פלעגט פאַרצייכנט ווערן די אנטוויקלונג פון קינד, זיין וואג, זיין וווקס, וועלכע אימפונגען דאָס קינד האָט באַקומען און דאָס גלייכן.

די ניי געבוירענע קינדער פון נויטבאַדערפטיקע עלטערן האָבן באַקומען אויסשטאַטונג, וועש און אויך די נויטיקע זאַכן פאַר קינדער פלעגונג.

מיט דער צייט זיינען צוגעצויגן געוואָרן צו דער „טאָז" אַרבעט נייע קרעפטן, ווי ד״ר קיוועלעביץ און די אַקושערין ריבה שוואַרץ.

די פאפולאריטעט פון דער אינסטיטוציע איז שטארק געוואַקסן אין שטאָט. און דער „טאָז" האָט פאַרנומען אַ בכבודיקן פלאַץ אין דער ריי פון די אַלטע באַווּוסטע נאַוואַרעדקער אנשטאלטן ווי דער בית־חולים, מושב־זקנים, שוקדי־מלאכה און קינדער־הייס.

עס פלעגן פארקומען יערלעכע אלגעמיינע פארזאמלונגען פון „טאָז", אויף וועלכע די פארוואלטונג און די רעוויזיאנס קאמיסיע פלעגן אפגעבן באריכטן וועגן זייער טעטיקייט פאַר דעם פאַרגאַנגענעם יאָר. עס פלעגן געווייזלט ווערן די אָרגאַנען פון טאָז אויף וויטערדיקע אַרבעט. די פאַר־זאַמלונגען האָבן שטענדיק אַרויסגערופן גרויס אינטערעס ביי די מיטגלידער. דער זאַל פלעגט זיין געפאַקט.

יעדן זומען האט דער „טאָז" אייגעאַרדנט פאר נאווא־רעדקער קינדער האלב־קאלאניעס. די קינדער פלעגן פאר־ברענגען דעם טאָג אויף דער פרישער לופט אונטער דער אויפזיכט פון געניטע גננות. אויף ביינאכט זיינען די קינדער געגאנגען אהיים שלאפן. ביי דער האלב קלאניע איז געווען א קיך, פון וועלכער די קינדער פלעגן באקומען 3 מאָל טעגלעך עסן.

די אָפּצולונגען פאַר די קינדער זענען געווען פראָגרע־סיוו: מער פאַרמעגלעכע האָבן געצאָלט דעם פולן פרייז, ווייניקער פאַרמעגלעכע — אַ העלפט פרייז און אָרעמע — נאָר אַ מינימאַלע סומע. מערסטן פלעגט די פאַרוואַלטונג צוזאַמענ־קלייבן דעם אָפּצאָל פאַר די נויטוועגדיקע קינדער און אַזוי אַרום אין גאַנצן זיי באַפרייען פון צאָלן. אַזוי, למשל, פלעגט משה ברוידע, אַ חשובער בירגער פון נאַוואַרעדאָק, מיר ברענגען יעדן זומער אַ סומע צו באַצאָלן פאַר עטלעכע קינ־דער לויטן אייגזען פון דער פאַרוואַלטונג און ער האָט שטענ־דיק פאַרלאַנגט מען זאָל ניט וויסן פון וואַנען דאָס געלט שטאַמט.

עס איז ווירקלעך געווען אַ גרויסע סאַטיספאַקציע און פאַרגעניגן צו זען ווי יידישע קינדערלעך פריילעכע, צופרי־דענע, אָפּגעברענטע פון זון מאַכן גימנאַסטישע איבונגען און טאַנצן אונטער דער אָנפירונג פון דער גננת. דער חזן רא־בינאָוויטש, וועלכער איז געווען איבערגעגעבן דער אינסטי־טוציע מיט לייב און לעבן, פלעגט שעהן לאַנג פאַרברענגען מיט די קינדערלעך און לערנען זיי זינגען פאַרשידענע שיינע לידער.

אויף אַ געמיינזאַמער זיצונג פון די „טאָז"־פאַרוואַל־טונגען פון נאַוואַרעדאָק, באַראַנאָוויטש און לידע איז אַנ־געקומען געווען אַ באַשלוס צו גרינדן אין נאַוואָיעלנער וואַלד אַ בשותפותדיקע זומער קאָלאָניע פאַר די קינדער פון די אויבנדערמאַנטע שטעט. מען איז גלייך צוגעטראָטן אין די דריי שטעט צו זאַמלען די נויטיקע געלט־מיטלען. די באַ־פעלקערונג איז געווען געקומען אַנטקעגן. גאַנץ שנעל זיינען געשאַפן געוואָרן די נויטיקע פאָנדן. מען האָט באַקומען אַ

מיטגלידער פון
שפּיטאָל־קאָמיטעט

פּלאַץ אין אַ פּרעכטיקן ווינקל פון נאַוואַיעלנער וואַלד. דער פּלאַץ איז אַרומגעצוימט מיט אַ שייגעם צוים און עס איז אויסגעבויט געווארן אַ גרויסער, פּאַסנדיקער בנין פּאַר דער קאָלאָניע. אויף אַזאַ אופן האָבן פּיל קינדערלעך פון נאַוואַרעדאָק, באַראַנאָוויטש און לידע באַקומען די מעגלעכקייט צו פּאַרברענגען די זומער צייט אויף דער פּרישער לופט און געניסן פון געזונטן קלימאַט פון נאוואַיעלנער וואַלד. דער אָפּצאָל איז געווען לויט דעם זעלבן סיסטעם ווי אין נאַוואַרעדקער האַלב־קאָלאָניע.

די נאוואַיעלנער קינדער קאָלאָניע איז געווען באַקאַנט אין גאַנצן געגנט צוליב איר מוסטערהאַפטע אָנפירונג און גוטער אָרדנונג. זייער אַן אַקטיוו און איבערגעגעבענע טעטיקייט אין גרינדן און פירן די קאָלאָניע האָבן אַרויסגעווויזן די באַראַנאָוויטשער „טאָז" טוער ד"ר נאָכימאָווסקי און פרוי ד"ר איציקסאָן.

אין צוזאַמענהאַנג מיט דער נאוואַיעלנער קינדער־קאָלאָניע דערמאָן איך זיך וועגן איין אינצידענט, וואָס האָט פּאַסירט מיט אַלכסנדר הרכבי בעת זיין צווייטן באַזוך אין אונדזער שטאָט. דער גאַסט האָט געמאַכט אַ פּילם פּאַר אונדזערע אַמעריקאַנער לאַנדסלייט. צו דעם צוועק האָט ער איינגעלאַדן צווויי פּילם פּאַכלייט פון וואַרשע. אַלכסנדר הרכבי האָט באַשלאָסן צו פּאָטאָגראַפירן אויך די טאָז קאָלאָניע אין נאַוואַיעלנע. איך בין מיטגעפּאָרן מיט אים קיין נאוואַיעלניע. פּאַרן אַרויספאָר האָט אונדז דער וויצע־בירגערמייסטער אַס־

קינדער־קאָלאָניע
פון „טאָז"

טאשינסקי געראָטן צו פאָטאָגראָפירן די סטאַנציע פון נאַ־ווארעדקער קליינבאַן. ניט האָבנדיק קיין אַנונג אַז עס איז פאַרבאָטן צו פאָטאָגראָפירן באַן־סטאַנציעס, זיינען מיר גע־מיטלעך צוגעפאָרן צו דער סטאַנציע און איר אָפגעפאָטאָגראַ־פירט. דער נאוואיעלנער נאַטשאַלניק פון קליינבאַן האָט דאָס באַמערקט און געמאַכט אויף אונדז גרויסע קולות. אונדזער אויטאָמאָביל האָט זיך שנעל אָפגעטראָגן קיין נאַוואַיעלנע. דאָן האָט דער נאַטשאַלניק טעלעפאָניש אַלאַרמירט די נאַווא־רעדקער פאָליציי, אַז פיר פאַרדעכטיקע פערזאָנען זיינען גע־קומען אין איין אויטאָמאָביל און נאָכן פאָטאָגראַפירן זיין סטאַנציע אַנטלאָפן אין דער ריכטונג פון נאַוואַיעלניע. פון נא־ווארעדאָק האָט מען אַרויסגעגעבן אַ פאַראָדנונג צום נאווא־יעלנער פאָליציי־אָמט גלייך צו פאַרהאַלטן די „פאַרברעכער". אַ פאָר קילאָמעטער פון נאוואיעלניע איז אונדז אַנטקעגן געקומען אַ פאָליצייאישער דזשיפ געפאָקט מיט פאָליציאַנטן באַוואָפנטע מיט ביקסן. מיט גרויס פאַראַד האָט מען אונדז געבראַכט קיין נאַוואַיעלניער פאָליציי־אָמט. צום גליק האָט דער קאָמענדאַנט פון דער פאָליציי מיך געקענט אַלס אַפטיי־קער פון נאַוואַרעדאָק.

דערזעענדיק מיך צווישן די פאַרהאַלטענע האָט ער זיך זייער געווונדערט. איך האָב אים אויפגעקלערט אַז דער עלטערער הער, וואָס איז פאַרהאַלטן צוזאַמען מיט מיר, איז אַ דעלעגאַט פון אַמעריקע, זייער אַן אָנגעזעענע פערזאָן, וואָס איז געקומען צו אונדז פאַר ווויילטעטיקע צוועקן. די צוויי איבעריקע פאַרהאַלטענע זענען דורך אים איינגעלאַדן צו מאַכן אַ פילם פאַר די זעלבע ווויילטעטיקע צוועקן. דער קאָמענ־דאַנט האָט דאָס אַלץ טעלעפאָניש באַריכטעט דער נאַווא־רעדקער פאָליציי. פון דאָרט האָט מען באַפוילן אונדז גלייך צו באַפרייען, אויסשניידן פון פילם די פאָטאָגראַפיע פון קליין־באַן און אַז איך זאָל זיך מעלדן אין נאַוואַרעדקער פאָליציי קאָמענדאַנטור. נאָכן פאָטאָגראַפירן די „טאָז"־קאָלאָניע האָבן מיר זיך אומגעקערט קיין נאַוואַרעדאָק. איך האָב זיך גלייך געמאָלדן אין קאָמענדאַנטור כדי נאָך אַמאָל אויפקלערן די זאַך. דערמיט איז דער אינצידענט געווארן דערליידיקט.

אין פרילינג 1939 האָט אונדזער „טאָז" פאַרוואַלטונג באַשלאָסן צו קויפן אַן אייגענעם פלאַץ און אויפשטעלן אַ בנין פאַר דער נאַוואַרעדקער האַלב קאָלאָניע. צוליב דעם צוועק איז אפילו געשיקט געווארן אַ דעלעגאַציע צום ווסע־ליבער גראַף, איינער פון די רייכסטע גוט־באַזיצערס פון באַ־צירק, כדי צו בעטן ביי אים שטיצע מיט בוי מאַטעריאַל. דער גראַף האָט פאַרשפראָכן צו געבן הילף פאַרן בנין — אַ טייל אומזיסט און אַ טייל אויף ביליקע פרייזן. דער אויסברוך פון דער מלחמה האָט געמאַכט אַן ענדע צו אַלע אונדזערע פלענער.

אהרן רודניצקי

הילף פאר יידישע ארעסטירטע

אין נאוואַרעדאָק איז געווען אַן אַנשטאַלט וואָס האָט געהייסן „פדיון שבויים". בראש פון אים איז געשטאַנען מיין פאָטער הי"ד. די אַרבעט איז געווען ניט קיין לייכטע, זי איז באַשטאַנען פון אַריינטראָגן כשר עסן פאַר די יידישע אַרעסטירטע. ניט אַזוי לייכט האָט מען אַרויסגעקריגן אַן ערלויבעניש אויף דעם.

שבת, יום טוב פלעגט מען טראָגן געקאָכטע מיטאָגן; פסח פלעגט מען אַריינטראָגן נייע כשרע כלים, מצות מיט ווין און אַלץ וואָס מען דאַרף צום פסח. עס איז אין תפיסה געווען אַ „מניין", איך מיטן פאָטער פלעגן דאַרטן דאַוונען יעדן יום־טוב. אין פאַל וועז עס איז געווען ווייניקער ווי אַ „מניין" יידן, פלעגט מען רופן עמעצן פון גאַס אויף דעם פאָטערס פאַראַנטוואָרטלעכקייט.

אייגנאָל האָט פאַסירט אַ פאַל, וואָס עס האָט געקענט האָבן שרעקלעכע פאָלגן, און געשען איז אָט אַזוי: עס איז געווען יום־טוב. מיר זיינען געקומען דאַוונען און דער נאַטשאַלניק האָט געגעבן אויף דעם צוועק אַ באַזונדער צימער, אייגעם פון די שענסטע, און האָט אַלע יידישע אַרעסטירטע געהייסן אַריינגיין דאָרטן. דאָס דאַוונען איז דורך שיין, רואיק און שטאַרק יידישלעך. (דאָ דאַרף איך באַמערקן, אַז מיר זיינען כהנים, דאָס איז וויכטיק פאַר דער שפעטערדיקער דערציילונג). פאַרענדיקט דאָס דאַוונען, זיינען מיר געגאַנגען ברענגען דאָס עסן. אויפן וועג האָט דער פאָטער דערפילט אַז עס דריקט אים וואָס אין פוס, נאָר ער האָט אויף דעם קיין אַכט ניט געלייגט. נאָך מיטאָג, דער פאָטער איז געגאַנגען זיך לייגן אָפרוען, ער נעמט אויסטאָן די שיך, עס פאַלט אַרויס אַ בריוו. — און אַרויסטראָגן אַ בריוו פון טורמע און נאָך אין ניקאָלייס צייטן האָט געשמעקט מיט סיביר. — ער האָט זיך צוריק אָנגעטאָן און איז גלייך אַוועק אין טורמע. ער קלינגט אָן און מ׳פרעגט — „ווער", ענטפערט דער פאָטער „קהל". די טיר האָט זיך גלייך געעפנט און אַ פאַרוונדערטער פרעגט אים דער נאַטשאַלניק וואָס האָט פאַסירט, ענטפערט אים דער פאָטער ער זאָל צוזאַמענרופן די יידן צום דאַוונען — וואָס הייסט? — ווונדערט זיך דער נאַטשאַלניק — ניט לאַנג האָט איר זיך צוזאַמען געקומען אין צימער פון דער אַזויגערופענער שול. אַלע שטאַרק צעשראָקן ניט וויסנדיק וואָס האָט פאַסירט קוקן זיך איבער און באַוועגן מיט די פלייצעס. און דאָ הויבט אָן דער פאָטער מיט די ווערטער: ליבע יידן, היינט איז אַ הייליקער טאָג און געדאַוונט האָט איר, זאָלט איר זיך מודה זיין ווער פון אייך האָט מיר דעם בריוו אַריינגעלייגט אין שוך, ווען מיר האָבן געדאַוונט. די יידן בלייבן אַלע צעשראָקן און ווייסן ניט וואָס צו ענטפערן און יעדער פון זיי שווערט אַז ער ווייסט ניט וואָס צו זאָגן, און דער פאָטער ווערט נאָך שטרענגער און זאָגט: איר אַלע שווערט אַז איר ווייסט ניט, איז דאָך זיכער אַז איינער פון אייך שווערט פאַלש. איך וועל רופן דעם רב און איר וועט שווערן דאָ ביי אַ ספר תורה.

אין דעם מאָמענט עפנט זיך די טיר פון שול און דער נאַטשאַלניק רופט אים אַרויס אין קאָרידאָר און נעמט אים אום זאָגט: דו האָסט דעם עקזאַמען אויסגעהאַלטן. דאָס האָב איך דיר דעם בריוו אַריינגעלייגט אין שוך, כדי דיר אויספּראָבירן און זען צי דו ביסט אַרענטלעך און צי מ׳מעג דיר גלויבן. פון היינט אָן און ווייטער ביסטו ביי מיר אינגאַנצן באַגלויבט.

דאָן איז דער פאָטער ווידער אַריין צו די יידן און געבעטן זיי זאָלן אים מוחל זיין פאַר דעם חשד און אַלע מיט איין וואָרט: „מיר זיינען אייך מוחל און גייט געזונטערהייט".

יידן ביי צוואַנגס־אַרבעט
אין דער צייט פון דער
ערשטער וועלט־מלחמה

ד. כהן

דאַרפישע יידן

קען זיין, ווייל איך בין געבאָרן אין אַ דאָרף, אין דער נאָענט פון נאַוואַרעדאָק, ציט מיין האַרץ צו די דאָרפס יידן, וועלכע זענען געזעסן אין די דערפער אַרום שטאָט, געלעבט און געהאַנדלט מיט די גויים, געווען אויפגעלעבט מיט זיי, ניט אייגנאָל זיי אַרויסגעהאָלפן פון אַ צרה, געראַטעוועט זייער לשון — ווייסרוסיש. דערפאַר אָבער שבת און יום טוב האָבן זיי אַראָפגעווארפן פון זיך די וואָכעדיקע האַלב גויישע קליידער, און געווארן שבת־יום־טובדיקע יידן. וואָס עס האָט געווויזט אין תחום שבת פון שטאָט פלעגט גיין אַהין דאַוונען און די וויטערדיקע פלעגן איינאָרדענען מנינים, פלעגן הערן דעם בעל־תפילה, ווערן אויפגערופן עולה זיין לתורה און אַ גאַנצן שבת אָדער יום־טוב נישט הערן קיין גויאיש וואָרט. און הגם זיי פלעגן נעמען אַ גוטע כוסע, זענען זיי חלילה ניט שיכור געווארן. דעם טרונק בראַנפן פלעגן זיי פאַרבייסן מיט אמתע יידישע שבת־יום־טובדיקע מאכלים, און זיי האָבן געגעסן ניט אויף צו כלומרשט נאָר זיך געלאָזן ווויילגיין מיט אייער מיט ציבעלע, מיט לעבער, פיסניע, פליישׂ, טשאָלנט, קוגל און צווישן איין מאכל און צווייטן פלעגן זיי אַראָפשווענקען דעם פעטן עסן מיט אַ כוס בראַנפן... איז קיין וווּנדער ניט אַז נאָכן עסן פאַלט מען אַריין אין אַ טיפן שלאָף און אַזוי גייט אַוועק דער שבת, דער יום־טוב און ווידער וואָכעדיקע טעג, ווידער געלעבט און געהאַנדלט מיט די גויים, און אַזוי יאָר־איין יאָר־אויס. קינדער ווערן געבוירן, ווערן אויפגעוואַקסן צוזאַמען מיט די שקצים אין דאָרף און ווען ס׳קומט די גוטע שעה, מאַכט מען ניט קיין עסקים, מען לויפט ניט צו דאָקטוירים; מ׳פאַרמאַכט די אויגן און צו קבורה קומט מען צווישן יידן מיטן פנים צו דער ווייט־נאָענטער ארץ־ישראל.

איז פול דער לאָגל פון טרערן אויף דער אומגעקומענער יידישער קהילה פון נאַוואַרעדאָק און אַ באַזונדער טרער זידט און קאָכט אויף די אומגעקומענע טייערע פשוטע געזונטע דאָרפס־יידן, וועלכע זענען אומגעקומען צוזאַמען מיט זייערע שוועסטער און בריידער און זענען פאַרשאָטן געוואָרן אין די ברודער־קברים.

ווילט זיך דערמאָנען און פאַראייביקן אייניקע פון יענע דאָרפס יידן, וועלכע איך געדענק און אין זייערע נעמען זענען איינגעפאַלאָכטן די צענדליקער נעמען פון אַלע דאָרפישע יידן אין די נאָענטע און ווייטע דערפער אַרום נאַוואַרעדאָק.

יאָשע דער האָראָדעטשנער

אַ שטוב אַ גרויסע, אַ הילצערנע, שטייט אין דער הויך, קוקט אַרויס צום הארדזילאווקער וואַלד און גלעט אַן באַשיצט די מיל, וואָס ליגט צופוסנס פון קרעטשמע ווי אויך די קליינע נידעריקע קוזניע, וועלכע שפריצט מיט פונקען און קלייבט אַרום זיך פערד, וועגענער אָדער שליטנס און פויערים. אין קרעטשמע זיצט ר׳ יאָשע.

זע איך אים, הויך אויסגעגלייכט, דערמאָנט אָט דעם הויך צעוואַקסענעם בוים, וועלכע בלעטערט זיינע בריייטע בלעטער ביי איינעם פון די פענצטער פון קרעטשמע. וויס איך ניט צי די קרעטשמע איז איבערגעגנגען בירושה, אָבער ער האָט שטארק האַלט געהאַט זיין קרעטשמע, באַגעגענט מיט

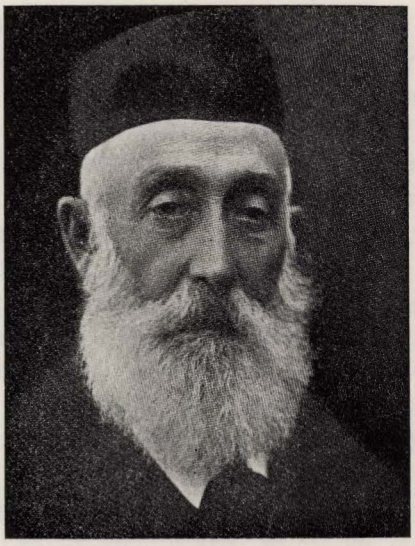

יאָשע האָראָדעטשנער

אַ גוטן מאָרגן און גוטן אָוונט די פאַרבייגעפאָרענע גויים, זיי פאַרקויפט אַ טרונק בראַנפן מיט פאַרבייסן, אָבער ניט דערלאָזט אַז זיי זאָלן זיך אָנשיכורן ביי אים אין קרעטשמע, געראַדט מיט זיי אויף זייער לשון, אָבער זיך געהאַלטן אַ ביסל פון דערווייטנס, זיי אַרייגנגעזאָגט אַ גוט וואָרט, זיי אויפגעקלערט רעליגיעזע און פאָליטישע ענינים, און די גויים האָבן אים געגלויבט.

געווען איז דאָן די ערשטע וועלט־מלחמה. נאַוואַרעדאָק איז געלעגן נאָר צווישן צענדליק וויאָרסט פון פראָנט, און די דייטשן, ווי זייער שטייגער, רעקווויזירן תבואה, אייער, עופות און נעמען אויך צו די פערד. ווילן די גויים וויסן וואָס עס הערט זיך אויף די פראָנטן, און ביי וועמען וועלן זיי פרעגן אויב ניט ביי יאָשע דעם קרעטשמער?

אין די פאַרנאַכט שהן קלייבן זיך די גויים, בינדן די פערד צום פלויט, מאַכן אַ גוטן לחיים און שטייען און זיצן מיט אויסגעגלאָצטע אויגן, מיט אָפענע אויערן גרייט צו הערן און צו וויסן וואָס ס׳טוט זיך אויף דער וועלט און אויפן פראָנט. בין איך דאָס דער, וועלכער ברענגט יאָשען די נייעס פון פראָנט און ער פאָדערט פון מיר די נעמען פון „אונדזערע" געגנערַאָלן און ער וויל וואָס מער נעמען — טראָכט איך צו קלינגענדיקע גויאישע נעמען, וועלכע זענען ניט געשטויגן און ניט געפלויגן. וויס איך ניט צי יאָשע גלויבט מיר וויירקלעך און נעמט אָן מיינע געגנערַאָלן פאַר אמתע, אָבער פאַר די גויים ציט ער אויס די נעמען מיט אַ באַזונדער יראת

הכבוד: איוואַן פּעטראָוויטש, ניקאָלייַ יערמאָווויץ וואָקסן אויס אין זיין מויל, ווי מוראדיקע גבורים, ווען ער וואַרפן זיך מיט זייערע שוועדן אויף די דייטשע גענעראַלן און... אַ בראָך צו די יאָרן — זיי מוזן צום סוף אָפּטרעטן. הערן די גויים, צלמען זיך און בעטן נאָך אַ כוסע און נאָך אַ שילדערונג און יאָשע גיט אַ גלעט די צוגעקעמטע בארד און קלייבט פון זיך נחת.

כ׳האָב ליב געהאַט די קרעטשמע און די צוויי טעכטער, ווען ער איז געשפּילט אויף זייערע גיטאַרעס. געשפּילט פאַרבונקט, ראַמאַנטיש און אַרויסגעקוקט צו די שפּיצן פון וואַלד, ווען ער זינגט באַגאַסן מיט שקיעה פורפור פאַרבן. אין אַלגעמיין איז דאָס געווען אַ משפּחה פון שפּילער. דער זון מיט אַזאַ קלינגענדיקן נאָמען ווי סאָלאָמאָן האָט געהאַט געפיל און געשמאַק פאַר שפּילן און ער איז געווען דער מוזיק אָנזאָגער פאַר דער יונגער תל־אביב אין אירע ערשטע יאָרן.

איז דאָס געווען פאַר מיר אַ בשורה צו הערן אַז יאָשע קרעטשמער איז אין ארץ־ישראל, אין תל־אביב. כ׳בין אַרום־געכאַפּט געוואָרן מיט זכרונות, מיט ראָמאַנטישער וואַרעמקייט אָן אָט זע איך אים. שטאַרק עלטער אָבער אין זיין פּולער הויכקייט. די ווייסקייט פון קאָפּ און בארד האָט אים צוגעגעבן שיינקייט, אָבער ער האָט מיר דערמאָנט דעם הארדעטשנער בוים, הויך אָבער מיט אונטערגעהאַקטע וואָרצלען. ניין, ער האָט צו שטאַרק געבענקט צו זיין קרעטשמע, צו זיינע גויים אָן האָט זיך צוריקגעקערט „אַהיים" אָן געפונען זיין קבר אויפן נאַוואַרעדקער באַווימטן בית־עולם. אין ישראל האָט ער אַ טאַכטער, אייניקלעך אָן אור־אייניקלעך.

אייזיק דער שמיד

ווייס איך ניט פאַרוואָס אייזיק דער שמיד איז ביי מיר פאַרבונדן מיט ווינטער, הגם איך האָב אים געזען אָן ניט איינמאָל געכאַפּט מיט אים אַ שמועס אין זומערדיקע טעג. קען זיין אַז דער שטאַרקער קאָנטראַסט צווישן דער ווייסער ווילט, ווען ער שפּרודלט מיט פרייד אָן דעם־פון־אַש־פאַר־שוואַרצטן פנים פון שמיד האָט אויסגעקריצט אין האַרצן אָט דאָס בילד. דערמאָן איך מיר אַ פרייטיק אין אַ סמאָלעדיקן ווינטער טאָג. איך לאָז זיך צופוס פון נאַוואַרעדאָק נאָך סלאָבאָדקע, גיי פאַרביי די קרעטשמע אָן ס׳גיט מיר אַ צי צו דער וואַרעמער הייזקע פון שמיד. איז טאָקע אין הייזקע אַ מחיהדיקע וואַרעמקייט. צוליבן פראָסט אָן זאָוורוכע איז די קוזשנע פאַרמאָכט. שטייט די שמידעכע ביים אויסגעהייצטן אויוון אָן פאַררוקט אַ טשאָלנט, אָן דער שמיד, ער מיט זיין זון, אַ געזונטער בחור זענען פאַרטיפט אין אַ שטאַרקן ויכוח: פרייד זיך דער שמיד מיט מיין אָנקומען אָן זאָגט צו מיר: „דו ביסט דאָך אַ לערער וועסטו פסקענען ווער ס׳איז געראַטן — איך צי ער". אימפּאָנירן מיר די ווערטער אָן איך זאָג ווי אַ גרויסער: — אין וואָס האַנדלט זיך? — זאָגט דער שמיד: איך טענה אַז מיר יידן זענען אַ „אתה בחרתנו" אָן דעריבער וועלן מיר אַלע זיין אין גן עדן אָן די גויים וועלן אַלע גיין אין גיהנום. — אָן וואָס זאָגסטו? פרעג איך דעם זון. אָן ער ענטפערט: איך טענה, וואָס זענען די גויים שולדיק אז זיי זענען געבאָרן גויים. פאַרוואָס קומט זיי גיהינום? צעקאָכט זיך דער טאַטע, דער שמיד, אָן שרייט אויס, ווייל די גויים זענען ווי די בהמות, זיי קענען אָן ווייסן אַ מכה. צעהיצט זיך דער זון אָן שרייט אויס: — אָן דער שרייבער פון וואלאסט, ער קען דען ניט שרייבן אָן לייענען? פאַרלירט זיך אויף אַ ווייל דער שמיד, פאַרטראַכט זיך אָן גלייך לויפט ער צום קופערט, נעמט אַרויס דעם חומש, עפנט פון בראשית אָן זאָגט מיט רוגזה צום זון: — קוק אָן זאָג. פאַרשעמט אָן צערויטלט זאָגט דער זון: בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ. שטראַלט דער פנים פון דעם שמיד אָן ער שרייט אַרויס: — זעסט, דו זאָגסט, נו, אָן דער שרייבער פון וואלאסט וועט דאָס קענען זאָגן — אַ קרענק. איז געבליבן דער זון אָפּהענטיק, געבויגן דעם קאָפּ אָן שטיל געזאָגט: — ווייזט אויס, אַז דו ביסט געראַטן.

הער איך איצט אַז דער זון פון שמיד איז יאָרן שפּעטער געוואָרן אַ מין אייזנבראָנעכער — אָן איז דערשינען אין גרויסע שטעט אָן האָט באַוויזן זיין גבורה.

אורע דער מילנער

דאָס איז געווען נאָך העט ווייט פאַר דער ערשטער וועלט מלחמה. איך, אַ יונגער ייִנגל, בין געווען אַ געווייסע צייט פאַרכאַפּט פון אַ יידיש רעוואָלוציאָנערער פאַרטיי — די „סיי־מאָווצעס" אין האָב זיך געפונען אין דער שטאָט פּראָסקוראָוו. געווען דאָן די שטורעם־טעג און די יונגע יינגלשע נשמה האָט ניט געקענט מיטמאַכן די אינערלעכע פאַרטיי־קאַמפן אין דער צייט וועז דער אַלגעמיינער שונא, דער צאַר, וואַרפט אַלעמען גלייך אין די טורמעס און שיקט אַלעמען צו דער תליה. אַנטוישט און דערשלאָגן האָב איך געטראַכט וועגן זעלבסט־שטענדיקייט, ניט אָנקומען צו „טעג", ווי אין ישיבה, און זיך געקליבן מאַכן אַ „ויברח" נאָך „זאַגראַניצע" — און ווייטער נאָך אַמעריקע. ערשט דער זיידע אורע האָט זיך אַראָפּ־געלאָזן זען זיין טאַכטער ליובע — די פרוי פון רב און ראש־ישיבה ר׳ שמואל און זיינע אייניקלעך. איז מיר געפעלן גע־ווארן אָט דער זיידע, וועלכער האָט געטראָגן אַ מין פראַנק־פורטער פאַמיליע־נאָמען — אָפּענהיים. געווען איז ער אַ בריי־פלייציקער מיט אַ געדיכטער בריטער צונד־פייערדיקער באָרד, פליישיקע ליפן און גוטע האַרציקע אויגן. אַ זעלטענער ייד. האָט ליב געהאַט עולם־הזה, אַ גוטן טרונק בראָנפן, אַ פעטן ביס און גלייכצייטיק פאַרטראַכט זיך וועגן עולם־הבא. צוויי פון זיינע טעכטער האָט ער אויסגעגעבן פאַר רבנים — און די וואַסער מיל וואָס ער האָט געהאַלטן אין דאָרף סלאָבאָדקע, האָט ניט געטראָגן צו קריגן אויך פאַר דער דריטער טאַכטער אסתר אַ רב פאַר אַ מאַן — און זי עטשע איז געווען די בריה, א פעסטע — און זי האָט חתונה געהאַט פאַר אַ מיל־נער, וועלכער האָט געהאַלטן די מיל אין דאָרף סילאַטיטש. האָבן די צוויי רבנים, דער עלטערער, הרב אברהם אליעזר, וועלכער האָט זיך פאַרנומען מיט קבלה און געוואָלט דער־נענטערן די גאולה און דער צווייטער, הרב שמואל, געקוקט ווי פון אויבן־אַראָפּ אויף זייער פראָסטן שוואָגער מרדכי — און ער פון זיין זייט האָט געקוקט אויף די רבנים ווי אויף

אויסגעקוועטשטע לימענעס. און דער זיידע אורע האָט דאָס תמיד שלום געמאַכט צווישן זיי. האָט אָט דער קלוגער זיידע פֿאַרשטאַנען זיין יונגן אייניקל, וועלכער האָט געשטרעבט צו זעלבשטענדיקייט און אים פֿאַרגעלייגט צו אַרבעטן ביי אים אין מיל, פֿאַרשרייבן און אויסשרייבן די אַריינגעפירטע קאָרן און די אַרויסגעפירטע מעל און אויך באַשטימט פֿאַרן 15־יאָריקן אייניקל „זשאַלאָוואַניע" — 40 רובל אַ חודש און אויך מסכים געווען דערצו אַז דער אייניקל וועט עסן מיט די גויים די אַרבעטער אין מיל, ווי עס פֿאַסט פֿאַר אַ רעוואָלוציאָנער.

די באָבע מיט אירע דריי קלינגענדיקע נעמען דבורה, חיה פינקל, איז מיר שטאַרק געפעלן געוואָרן. זי האָט געווּסט אַז דער זיידע איז אַמאָל אַ שטיקל בעל עבירה — אָבער זי האָט געהיט דעם שלום בית און ווי פֿאַר אַ סגולה — האָט זי געקיכלט דעם גרויסן ראש ישיבה פון דער מוסר ישיבה רב יוזל, וועלכער פלעגט זיך אויפהאַלטן ביי איר אין די הייסע זומער חדשים. דער זיידע אורע, וועלכער האָט געזאָרגט פֿאַר עולם־הבא האָט אויפגעבויט פֿאַר ר׳ יוזלען אַ יחידות שטיבל אין נאָענטן וואַלד נעבן נאַוואַרעדאָק, וווּ ישיבה בחורים פלעגן זיך מתבודד זיין אין די פֿאַרכטבאַרע טעג פון חודש אלול. האָט דער ר׳ יוזל, ווייזט אויס, געהאָט גוטע פסיכאָלאָגישע קענטענישן — ווייל ס׳האָט ניט לאַנג געדויערט און ער האָט מיר אַרויסגענומען פון דאָרף און מיל און מיר צוריקגעמאַכט פֿאַר א ישיבה יינגל. כ׳האָב שטאַרק געבענקט נאָכן דאָרף סלאָבאָדקע, נאָך דער באָבען און אי־בערהויפט נאָכן זיידן און צוזאַמען מיטן עלטערן ברודער — אויך אַ ישיבה בחור, פלעגן מיר צווּיי דריי מאָל אין וואָך באַזוכן סלאָבאָדקע; זיך טרעפן מיטן זיידן, מיט די גויים — שטילע נאַרישע האַרעפאַשניקעס און עסן געשמאַקע פאַמפּוּשקעס, וועלכע די באָבע פלעגט צוגרייטן. מיט יאָרן אַרום — און דער עלטערער ברודער יצחק אייזיק האָט איבערגענומען די מיל אין סלאָבאָדקע. דער זיידע אורע איז גאָנץ פלוצלונג געשטאָרבן פון אַ האַרץ־שלאַק — און באַווייזט האָבן אים אַרעמע יידן ווי אויך אַרעמע פויערס, צו וועלכע ער איז געווען ווי אַ גוטער טאַטע.

משה און תמרה

גאָר נאָענט צו נאַוואַרעדאָק — דורכשניידענדיק אַ געדיכטן וואַלד, קומט מען צו אַ לויפנדיקן טייכל, וואָס טרייבט דאָס מילכל פון גאַרדזשילוווקע און די אַרענדאַטאָרס פון מילכל זענען ר׳ משה און זיין פרוי תמרה. איז ר׳ משה געווען ווייט ניט קיין פֿאַרשוין, דערפֿאַר איז אָבער תמרה געווען אַן אמתע „קראַסאַוועצע" און די יונגווּאַרג פון שטאָט האָבן זיך געקלעפט צו גארדזשילאָווקע ווי בינען צו בלומען. אין די זומערדיקע שבתים פלעגט מען קומען אַהער כאָפן אַן אָפּקילונג אין די ניט טיפע אָבער קאַלטע וואַסערן און אונטערכאָפן די נשמה מיט פרישע קאַלטע סמעטענע, שוואַרצן קאַרענעם ברויט און פֿאַרטרינקען מיט אַ פרישער גלאָז מילך. ווייזט אויס אַז מער ווי פון דער מיל, וואָס ר׳ משה אָנגעפירט, האָט די חיונה געצויגן תמרה פון איר פוטער, סמעטענע און מילך.

דערמאָן איך מיך אַז אין אַ שעת צרה האָב איך זיך אויפגעהאַלטן אין גארדזשילאָווקע און די שיינע מומע תמרה איז צו מיר גוט געווען ווי אַ טייערע מוטער. אָט די מילנער יידן, און זייער צאָל האָט געגרייכט צו אַ מנין און מער, האָבן ניט ווייניק צוגעגעבן דער שטאָט נאַוואַרעדאָק און איבער־הויפט אירע כלי קודש ווי אויך אירע אָרעמאַלייט. מעל, קאַר־טאָפל און מילכיקס פלעגן זיי ברענגען, הויפטזעכלעך פאַר די ימים טובים און מער פאַר אַלעמאָל, פאַר פּסח.

דער יידישער פּריץ

די אַלע מילן האָבן געהערט צו פֿאָליאַקן, וועלכע האָבן זיי אַרענדירט צו די יידן און מיך געדענקט זיך די פאַמיליע ניאַנ־קאָווסקי, וועלכע האָבן אַרענדירט דעם האַראדעטשנער הויף, און זיי אַליין האָבן זיך אויפגעפירט ווי פריצים. געהאָט פערד, בהמות, און איינער פון די זין האָט אפילו געהאָט אַ מין משוגעת פון אַ פּריץ: געריטן אויף אַ פערד, געערדט פויליש און זיך ניט געחברט מיט יידן. אָבער די גאַנצע פאַמיליע ניאַנקאָווסקי איז געווען יידישלעך און טאָקע אין זייער הויף פלעגן שבת און יום טוב איינגעאָרדנט ווערן מנינים, ווו די מילנער פון אַרום פלעגן דאָוונען און דאָ טאָקע פראַ־ווען אַ גוטן קידוש.

אברהמל פון באָיארסק

מיט אברהמ׳לע, דעם זון פון מרדכי סילאטיטשער, האָב איך זיך צוזאמען געהאָדעוועט, און דעריבער קווּעלט אין האַרצן וואַרעמקייט ביים דערמאָנען זיין נאָמען. געדענק איך אויך זיינע בחורישע יאָרן, פֿאָטישע נייגונגען, רייכע פאַנ־טאַזיע, און מיר האָט ניט געווּנדערט וועז כ׳האָב געהערט וועגן זיין ליבע צו זיין שפּעטערדיקער פרוי העניע, וועלכע איז געווען באַוווסט מיט איר שייַנקייט. די עלטערן זענען געווען קענן דעם אַרעמען שידוך, אָבער אברהמל האָט ניט געהערט קיינעם און פֿאַרבונדן זיין לעבן מיט זיין געליבטע. ווי אַ קינד און אַן אייניקל פון אַ מילנער האָט ער אַרענדירט די מיל אין דאָרף באָיארסק און געבויט זיין לעבן פֿאַר זיך. דער דאָרף באָיארסק איז געווען באַוווסט מיט זיינע אויפגעקלערטע יונגע פויערס, וועלכע האָבן אין דער שטיל געהאַלטן פֿאַר־בינדונגען מיט די קאָמוניסטן און זיי האָבן געפונען אין יידישן מילנער אַ פריינד. איז אברהמל געווען באַוווסט מיט זיין גוט האַרץ און די פויערים פלעגן זאָגן: ביי אונדזער מילנער איז תמיד דער טיש געגרייט כדי אַ געקומענער אַרעמאַן זאָל ניט דאַרפן וואַרטן און גיין גלייך צום טיש.

געטראָפן האָט אַמאָל אַז די לינקע פויערים האָבן גע־מאַכט אַ חשבון מיט איינעם אַ מסור — און צווישן די אַרעס־טירטע פויערים איז אויך אַרעסטירט געוואָרן אברהמל דער מילנער. די פוילישע געהיים־אַגענטן האָבן געווּסט אַז דער יידישער מילנער וווייס ניט וועגן דעם טויט פון מסור, — אָבער זיי האָבן געפייניקט אַברהמלען כדי ער זאָל אַרויסגעבן די לינקע פויערים, אָבער אומזיסט. אברהמל האָט געשוויגן ווי אַ פיש, זיך געוואַלגערט אין טורמע און געבליבן טריי זיין געוויסן. וועז ער איז באַפרייט געוואָרן, האָבן די פוילישע אַגענטן פאַרברענט די מיל, און אברהמל מיט זיין פרוי, צוויי

בליענדע טעכטער און אייניציקער זון האָבן זיך צוריקגעקערט אין נאַוואַרעדאָק.

אויך אין שטאָט פירט אברהמל א שיינעם גוס האַרציקן לעבן — ביז עס קומט דער גרויסער שטורעם — צוזאַמען מיט אַלע נאַוואַרעדקער יידן ווערט אברהמל מיט זיין פאַמיליע פאַרטריבן אין געטאָ, ווערט קראַנק און פון הונגער און נויט שטאַרבט ער אַוועק, ניט זעענדיק דעם טויט פון זיינע צוויי טעכטער. דער זון גייט אַוועק מיט דער אָפּטרעטנדיקער רויטער אַרמיי און העניע, ווען ער איבערגעלעבט אַלע גרויליקייטן, ראַטעוועט זיך אין די וועלדער און אין לאַגער טרעפט זי זיך מיטן זון. און איך האָב געהאַט דעם זכות צו באַגעגענען זיי ביי די טויערן פון ישראל.

וווּ זייט איר, טייערע פּשוטע דאַרפּס־יידן? האַרציקע און געזונטע פאָלקסטימלעכע קינדער, איינגעוואָרצלט אינעם לעבן פון דאָרף און פאַרבונדן מיט זייערע ברידער אין נאַוואַרעדאָק? פארשניטן געוואָרן צוזאמען מיט דער גאנצער נאַוועדקער יידישער קהילה. זאָל זייער בלוט ניט אָפּגעוויישט ווערן, זאָל זייער קללה ברענען אייביק אויפן שטערן פון דעם נאַצי קין און זאָל זייער אַנדענק לייכטן צווישן די מיליאָנען אומגעקומענע יידן.

וו. יורים

בנימין קאטלאוער

די געגנט אַרום נאַוואַרעדאָק האָט פאַרמאָגט אַ היפּשע צאָל יידישע ישובים, דאָס הייסט, יידן, וועלכע האָבן געהאלטן אין אַרענדע די ערד פון פריצים. אונטער דער צאַרישער רעגירונג איז ערד־אייגנטום געווען פאַרבאָטן פאַר יידן.

איינער פון די אַרענדאַטאָרן איז געווען בנימין מאָושאָוויץ אין דאָרף קאטלאָווע, אַ 14 ווייאָרסט פון נאַוואַרעדאָק.

בנימין קאטלאָווער איז געווען אַן אינטערעסאַנטער מענטש, מיט באַזונדערע כאַראַקטער שטריכן: אַ שטאַרק טראַדיציאָנעלער און טיף־רעליגיעזער, וועלכער האָט גלייכצייטיק גוט געקענט די „שוואַרצע פינטעלעך" און איז געווען אַ משכיל. אַלע קינדער זיינע, אַפילו די מיידלעך, האָבן געקראָגן אַ טראַדיציאָנעלע און וועלטלעכע דערציאונג. געווען אַ בעל צדקה און אַ גרויסער מכניס אורח, — קיין איין דורכגייער אָדער דורכפאָרער, וועלכער האָט זיך אָפּגעשטעלט ביי אים אין הויז, איז ניט אַוועק אַ הונגעריקער אָדער מיט ליידיקע הענט. בנימין און זיין גוטע פרוי שימקע האָבן זיך שטענדיק געמיט, אז דער אורח זאָל אַוועק אַ צופרידענער.

בנימין איז געווען אַ מענטש מיט אַ הייסער יידישער האַרץ. ער האָט שטאַרק געווייטיקט אויף די צרות, וואָס יידן זיינען אויסגעשטאַנען אונטער דער צאַרישער אַנטיסעמיטישער רעגירונג און האָט געהאָפט צו דערלעבן זען אַ יידישע מדינה אין ארץ־ישראל.

בנימין איז געווען אַ הייסער אָנהענגער פון מיין פאָטער ר׳ יוסף ירושלימסקי (ירושלמי) און אַן איבערגעגעבענער פריינד פון אונדזער משפחה.

איך האָב געהאַט באַזונדער מזל צו אים. ער פלעגט מיך אָפט מיטנעמען צו זיך אַהיים אין דאָרף, און כאָטש ער איז געווען פון דער נאַטור זייער אַ שטרענגער מענטש, ביי אים פלעג איך גענישן אַלע פריווילעגיעס און איך האָב געמעגט טאָן וואָס איך האָב געוואָלט, אפילו פאָרן רייטנדיק אויף אַ פערד. די גוטע נשמה שימקע פלעגט מיר צוזען, אַז איך זאָל עסן גוט און טרינקען אַ סך מילך.

די צוויי יידישע פאַמיליעס, וועלכע האָבן געווינט אין קאָטלאָווע, בנימין מאָושאָוויץ און זיין שותפטע בריינע, זיינען געווען די אייניקע יידן אין דאָרף, און כאָטש די מאַטעריעלע לאַגע זייערע איז געווען ניט קיין שלעכטע, האָבן זיי געהאַט פיל אויסצושטיין פון אַנטיסעמיטישע אויסברוכן און פון צאַרישע גזירות. בריינע מיט די קינדער זיינען אַוועקגעפאָרן קיין אַמעריקע, און בנימין האָט סוף כל סוף פאַרלאָזן דעם דאָרף קאטלאָווע און זיך באַזעצט אין נאַוואַרעדאָק.

געשאָרבן איז בנימין גרייטנדיק זיך צו פאָרן צו זיינע קינדער קיין אַמעריקע. בלויז איין טאָכטער מאַריאַשע איז געבליבן אין נאַוואַרעדאָק.

צווישן די אומגעקומענע קדושים פון נאַוואַרעדאָק פון די מערדערישע נאַצים, זיינען אויך דאָ מאַריאַשע, איר מאַן און אירע פיר קינדער. הי״ד.

יהושע יפה

וואכן־צייטונגען אין נאווארעדאק

אין יאָר 1933 איז דערשינען אין נאַוואַרעדאָק אַ וואָכנט־לעכע צייטונג מיטן נאָמען „נאַוואַרעדקער לעבן". דער רעדאַקטאָר איז געווען אברהם בוסעלעוויטש, דער זון פון משה דוד בוסעלעוויטש, אַ סלאָנימער חסיד. אין רעדאַקציע קאָ־לעגיום זיינען געווען די אַדוואָקאַטן גומענער, צעכאנאווסקי, דער לערער סאלאמאן, וואָס איז געווען דער הויפּט טאָנגעבער פון דער צייטונג און אַנדערע. אַ דריטל פון דער צייטונג האָבן פאַרנומען מודעות, וווּנטשן און נעקראָלאָגן. אַדאַנק דעם האָט זיך די צייטונג פינאַנציעל אויסגעהאַלטן.

די צייטונג איז געווען אַ אומפּאַרטייאישע, האָט זיך איבערהויפּט פאַרנומען מיט לאָקאַלע פראַגן, ווי מאַגיסטראַט, קהילה, ווירטשאַפטלעכע אינסטיטוציעס און שול וועזן. אין צייטונג איז אויך דערשינען היסטאָרישע אַרטיקלען וועגן אַלט־נאַוואַרעדאָק, וואָס איז געשען מיט הונדערטער יאָרן צוריק. די צייטונג איז אויך געשטאַנען אין קאָנטאַקט מיט די נאַוואַרעדקער מעבר לים, וועלכע האָבן געשריבן איינדרוקן פון אַמאָליקן נאַוואַרעדאָק. פון ישראל האָט געשריבן יצחק גורעביץ ז"ל. די רעדאַקציע קאָלעגיום פון „נאַוואַרעדקער לעבן" פלעגט אויך איינאָרדנען טרויער אַקאַדעמיעס נאָך פאַרשטאָרבענע יידישע שרייבער ווי מענדעלע, שלום־עליכם, און י. ל. פרץ, עפנטלעכע משפטים און קעסטל־אָוונטן.

דאָס „נאַוואַרעדקער לעבן" האָט אַרויסגעזאָגט זיין עפנטלעכן מיינונג און אָנטייל גענומען אין ווירטשאַפטלעכן, קולטורעלן און אַלגעמיינעם לעבן פון דער יידישער באַפעל־קערונג אין נאַוואַרעדאָק.

די וואָכנצייטונג האָט עקסיסטירט ביז דער צווייטער וועלט מלחמה. אַלס קאָנקורענט צום „נאַוואַרעדקער לעבן" איז דערשינען אין יאָר 1935 די „נאוואגרודקער וואָך". טראָץ דעם וואָס ער האָט זיך אויך רעקלאַמירט אַלס אומפּאַרטייאישע וואָכנבלאַט פאַר נאַוואַרעדאָק און אומגעגענט, איז ער געווען אַ אָרגאַן פון דער רעוויזיאָניסטישער אָרגאַניזאַציע, וועלכער האָט געפירט אַ פּאָליטישן קאַמף, קעגן דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע און הסתדרות העובדים.

ישעיהו אבי־אמוץ

בן נאוואהרדק בגימנסיה הרצליה

מחשובי נאוואהרדק ונכבדיה בראשית המאה העשרים היה חיים יפה, נכד הגאון ר׳ מרדכי גימפל יפה מרוז׳ינוי. הוא היה למדן מעמיק ובמידה ידועה גם בעל השכלה עברית וכללית. חיים יפה היה בעל חנות גדולה של מכשירי ברזל ונחשב בין האמידים.

לחיים יפה היו שני בנים יפים להלל: מרדכי גימפל וליבל. כדי לתת לבניו חינוך מסורתי־מודרני, הזמין להם את המורה ישעיהו טשרניחובסקי, שהיה בעל השכלה תורנית, עברית וכללית ושיצאו לו מוניטין בעיר ובסביבה.

הבן הצעיר, ליבל, הראה כשרונות ספרותיים ובגיל צעיר מאוד התחיל לכתוב שירים יפים, שהופיעו ב„הפרחים״ בעריכת הרב הסופר לרנר.

בשנת 1907 הציע מר בצלאל יפה מהורודנה למר טשרניחובסקי להכנס אל הקורסים הפדגוגיים הגבוהים, שנפתחו אז מטעם חברת מפיצי השכלה בהורודנה ושבראשם הועמד אחד מגדולי הפדגוגים של הדור, אהרון בן משה כהנשטם.

טשרניחובסקי רצה, שתלמידו הכשרוני ילמד ויתפתח במוסד חינוך תיכוני הגון. למטרה זו פנה מר טש. אל שמריהו לוין, שהיה אחד מנאמני הגימנסיה „הרצליה״ ביפו, בבקשה לקבל את ליבל יפה אל גימנסיה „הרצליה״ בלי תשלום שכר לימוד. הבקשה נתקבלה ברצון וליבל נסע ליפו ללמוד בגמ־נסיה „הרצליה״.

בניו של חיים יפה היו הראשונים שדיברו עברית בנא־וואהרדק.

ח. לייבאָוויטש

זיידל בושעלעוויטש

זיידל בושעלעוויטש איז געבוירן געוואָרן אין נאַוואַרעדאָק אין אַ מיוחסדיקער משפחה, זיין פאָטער משה דוד איז געווען אַ טיף רעליגיעזער מענטש. זיידל האָט באַקומען אַ יידיש טראַדיציאָנעלע דערציונג און אַלגעמיינע בילדונג. ער האָט געענדיקט אַ העברעאישע גימנאַזיע אין ווילנע. נאָך זייענ־דיק אין ווילנע האָט ער אַרויסגעווויזן פעיקייטן צום שרייבן, און איז געווען דער רעדאַקטאָר פון אַ סטודענטן זשורנאַל, ער האָט אויך געשריבן אייניקע אַרטיקלען אין די טעגלעכע ווילנער צייטונגען.

קומענדיק פון ווילנע קיין נאַוואַרעדאָק איז ער געוואָרן דער אָרגאַניזירער און פראַקטישער רעדאַקטאָר פון דער צייטונג „נאַוואַרעדקער לעבן״.

זייענדיק ציוניסטיש געשטימט האָט ער אויך אַרויפגע־לייגט דעם ציוניסטישן שטעמפל אויף דעם „נאַוואַרעדקער לעבן״. ער איז געוואָרן אויפגעלעבט מיט דער אינטעליגענץ און איז געווען איבערגעגעבן דער יידישער געזעלשאַפט.

צו דער צייטונג האָט ער זיך איבערגעגעבן מיט ברען, צו דער יידישער שפראַך האָט ער זיך באַצויגן מיטן גאַנצן ערנסט, ער האָט זיך געגריבלט אין יעדן יידישן אות. ער האָט זיך שטאַרק אינטערעסירט מיט דער יידישער אַרטאַגראַפיע. ער האָט פאַרקערפערט מיט זיך די שענסטע טראַדיציעס פון דער יידישער נאַוואַרעדאָק. זיידל האָט שטאַרק געליבט נאַוואַרעדאָק מיט אַלע אירע געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס, נאָר דערהויפט האָט ער זיך געווידמעט דעם „נאַוואַרעדקער לעבן״, דאָס איז געווען אַ טייל פון זיין איך, ער האָט ניט געוואָלט אַז די צייטונג זאָל אים עפעס געבן, ער האָט זי ניט אויסגענוצט אפילו פאַר זיינע ליטעראַרישע שטרעבונגען. ער האָט דאַרטן קיינמאָל ניט פאַרעפנטלעכט קיין אַרטיקל אונטער זיין נאָמען. איך ווייס ניט עד היום די סיבה. זאָל עס זיין פון ענינות אַדער זאָל עס קומען פון גייסטיקן שטאַלץ?

אַלס אַ מענטש האָט ער זיך אויסגעצייכנט מיט באַשיי־דענקייט און האַרציקייט. ער איז אויך געווען אַ טרייער חבר און פרײַנד.

זיידל בושעלעוויטש — רעדאַקטאָר פון „נאַוואַרעדקער לעבן״

און פונקט ווי זיידל איז געווען אויפריכטיק צו אַנדערע אַזוי איז ער געווען אויפריכטיק צו זיך אַליין. ער האָט ניט געשטרעבט אויפצוהויבן זיך העכער ווי ער איז געווען אין דער ווירקלעכקייט. ער איז געווען איינער פון די שענסטע טיפן וואָס נאַוואַרעדאָק האָט פאַרמאָגט פאַר דעם לעצטן

צענדליק יאָרן פאַר דער מלחמה. די מלחמה איז אויסגעבראָכן, די צייטונג „נאַוואַרעדקער לעבן" איז פאַרמאַכט געוואָרן. זיידל בושעליעוויטש איז פאַרשלעפּט געוואָרן מיט דער צוויי־טער גרופּע, וועלכע די דייטשן האָבן גענומען כלומרשט אויף אַרבעט, ווו ער איז טראַגיש אומגעקומען. מען ווייס זאָגאַר ניט ווו זיין קבר געפינט זיך. זאָלן די פאָר באַשיידענע ווער־טער דינען ווי אַ מצבה פאַרן קדוש, רעדאַקטאָר פון „נאַוואַ־רעדקער לעבן", זיידל בושעליעוויטש.

נח אבני (קאַמעניצקי)

מען לעשט שנאה־פייער

ווי היינט שטייט עס פאַר מיינע אויגן. איך בין נאָך דאַן געווען אַ קליין יינגל, אַ שילער פון „תרבות" שולע, און שטארק איז עס איינגעקריצט געוואָרן ביי מיר אין זכרון, ניט צום פאַרגעסן: די ערשטע אַנטיסעמיטישע אַקציע אין אונדזער שיינער שטאָט נאַוואַרעדאָק און דער שטאָלצער אָר־גאַניזירטער ווידערשטאַנד פון אונדזערע טייערע בעלי־הבתישע בחורים און שול יוגנט. געווען איז עס די צייט פון דער ענדעציע אויפשטאַנד אין פּוילן. אַ באוווסטער פּוילישער ענדעציע אָנפירער פון יענער צייט מיטן נאָמען יאקסא כאַמעץ, שוין דאַן געווען באַוווסט אין פּוילן אַלס געפערלע־כער אַנטיסעמיט און שטאַרקער אַגיטאַטאָר קעגן יידן — ווו ער פלעגט נאָר דערשיינען, פלעגן זיך אָרגאַניזירן אַרום אים די אונטערוועלט כוליגאַנעס און עס פלעגן אויס־ברעכן אומרוען, קלעפּ פלעגן פאַלן אויף יידישע קעפּ און יידיש אייגנטום פלעגט גערויבט ווערן, וואָס דאָס איז געווען זיין הויפּטציל.

אין אַ געוויסן זומער־טאָג — ויבוא המן — דער פּראָפע־סאָר־כוליגאַן יאקסא כאַמעץ איז דאָ. אין שטאָט איז געוואָרן אַן ענגע שווערע שטימונג. די שטאָטישע אַנטיסעמיטן צו־זאַמען מיט די ביסל כוליגאַנעס האָבן פאַרריסן די קעפּ, דעם זידל וואָרט „פּאַרשיווי זשיד" האָט זיך געלאָזט הערן אויף יעדן שריט. מען האָט אויך געהערט אַז מען האָט שוין אָנ־געקלאַפּט איינעם פון אונדזערע בחורים, טראָץ דעם וואָס ער איז ניט געבליבן צוריק שולדיק. ויהי היום און דער „פּראָפעסאָר" צוזאַמען מיט אַ ביסל אונטערפירערס איז אַרויס אין שטאָט קלעפּן אויף די ווענט גרויסע אַנטיסעמיטישע לאָ־זונגען, ווו ער האָט גערופן אויף אַ מיטינג, וועלכער האָט געדאַרפט פאָרקומען אויפן מאַרק אין „קאַזינא אושזשענדזיצי", ביי איזראעליטען, לייזער הירשל שמעונס הויז. עס איז געווען באַטאָנט: אריינטריט פאַר אַלעמען מחוץ פאַר יידן און הינט. הכלל, עס האָט זיך אָנגעהויבן. די שטימונג איז געוואָרן הייס. מיר, שול קינדער, האָבן זיך שנעל אָרגאַניזירט אַראָפּצורייסן די לאָזונגען נאָך שנעלער ווי זיי האָבן דער־וויזן אָנצוקלעפּן, און אזוי ווי איך בין געווען פון די פלינקע יינגלעך, האָב איך זיך יענעם טאָג זייער אויסגעצייכנט. איך האָב יענעם טאָג געקעמפט מיט זיי אייניקע שעהן און דערוויזן פיל מודעות אַראָפּצורייסן, ביז ענדלעך האָט מען מיך געכאַפּט און מען האָט מיך געפירט מיט גרויס פּאַראַד אין פּאָליציי. קלעפּ האָב איך אַריינגעכאַפּט אַז איך געדענק נאָך עס ביז היינט, נאָר גלויבט מיר, עס האָט געלוינט, ווייל איך בין פּאָפּולער געוואָרן, איבערהויפּט ביי מיר אין שולע, ווו מיין מנהל, קוֹרן, האָט מיר זעלבסט פאַרטיידיקט אין בית־המשפט — מיר און נאָך שול קינדער פאַר דער זעלבער עבירה.

נאָר דאָס וויכטיקסטע, וואָס אונדזערע נאוואַרעדקער בחורימלעך האָבן אויפגעטאָן גיי איך ערשט דערציילן. ווער געדענקט ניט די נאוואַרעדקער פּאָזשאַרנע קאָמאַנדע מיט די בני מאָטקעס: משה, אהרקע, וואָס קיין גלייכן איז ניט געווען צו זייער פלינקן קריכן אויף די דעכער; די געזונטע בחורים פון זאַלעטוכע און ראַטשעלע, דעם נאַטשאַלניק איזראעליט, און זיין אַדיוטאַנט יעקב בורשטיין. און גענוי אין דעם יום־טובדיקן זונטיק ווען דער אַנטיסעמיט האָט צונויפגערופן די קריסטלעכע באַפעלקערונג אויף זיין רעפעראַט אין קאַזינא אויפן מאַרק, פּונקט דאַן האָט געבלאָזן די סירענע, און געברענט האָט פּונקט דער בנין, ווו עס איז פאָרגעקומען דער רעפעראַט. און שטעלט זיך פאָר אַז אונדזערע נאַוואַ־רעדקער בחורימלעך האָבן זיי באַשפּריצט מיט אַ קאַלטן טוש, גוט אָפּגעקילט זיי די הייסע געמיטער צוזאַמען מיט זייער פּראָפעסאָר.

נאָר די קלעפּ, וואָס אונדזערע האָבן אַריינגעכאַפּט נאָכ־דעם און אויף צו מאָרגן — זייט זיי ניט מקנא! נאָר דאָך האָט עס יעדער מיט שטאָלץ פאַרטראָגן, זייענדיק שטאָלץ מיט דעם וואָס דאָך האָבן די ביסל בחורימלעך צעטריבן אַזאַ גרויסן המון צעיושעטע אַנטיסעמיטישע קריסטן.

אַ וואָך נאָכדעם האָט זיך אָנגעהויבן דער משפט קעגן די אַלע וועלכע האָבן אָנטייל גענומען אין קאַלטן טוש, ווי אויך קעגן די, וואָס האָבן אַראָפּגעריסן די אַנטיסעמיטישע לאָזונגען — וגם אני בתוכם. פאַרטיידיקט האָט אונדז פריי־וויליק דער גלענצנדיקער קלוגער אַדוואָקאַט זעלדאָוויץ ז"ל, וועלכן ס'איז דאַן געלונגען אָנצורופן דעם פּראָפעסאָר יאקסע כאַמעץ, מיט אַ קלינגענדיקן נאָמען יאקסא כאם־עץ, ער פלעגט זיך פאַרהוסטן און דער „כאַם" איז געבליבן זייער בולט. אין זאַל האָט מען זייער געלאַכט, ביז דער שופט האָט זיך געכאַפּט און דעם אַדוואָקאַט אויפמערקזאַם געמאכט. אונדז שול קינדער האָט פאַרטיידיקט דער דעמאָלטיקער מנהל פון „תרבות" שול קוֹרן, וועלכער איז דאַן אַרויסגעטראָטן מיט זייער אַ געלונגענע רעדע און אַלס פּוילישער לעגיאָנער, וועל־כער איז געווען פאַרוווּנדעט, געמאַכט זייער אַ גרויסן רושם אויף די אנטיסעמיטן.

די וועלבע מיר געדענקען...

ערנא קאגאן ע״ה

פון די יינגסטע יאָרן אַן האָט אונדזער מוטער געהאַט אַ געפיל פאַר יידישע קולטורעלע ווערטן. דער ערשטער, וואָס האָט ביי איר איינגעפלאַנצט דעם דאָזיקן געפיל איז געווען איר פאָטער, ר׳ בנימין ע״ה, אונדזער זיידע. ער פלעגט פאַר אונדזער באָבע, שימקע ע״ה, פאָרלייענען יידישע און העב־רעישע צייטונגען און צייטשריפטן.

אונדזער זיידע איז, פאַרשטייט זיך, געווען אַ פרומער ייד, אָבער אַ שטיקל משכיל און עס פלעגן זיך באַקומען אין הויז „הצפירה״, „המליץ״, און אויך „דער פריינד״, וואָס איז דעמאָלט דערשינען נאָך אין פעטערבורג.

בעת די באָבע פלעגט זיך אָפרוען פון איר באַלעבאַטיש־קייט און אַמאָל אויך בעת זי פלעגט טאָן איר הויזאַרבעט, פלעגט דער זיידע פאָרלייענען פאַר איר די וויכטיקסטע נע־שענישן פון דער וועלט און אַמאָל אויך אַ לייכטערן מאמר, און ערב שבת און שבת פלעגט ער איר דערקלערן נחום סאָקאָלאָווס ערב שבתדיקע פעליעטאָנען. ער פלעגט לייענען מיט אַ קלאָרער דיקציע און גוטער באַטאָנונג. ווען ער האָט געזען, אַז זיין באַליבט טעכטערל, יאַכנעלע (ווי ער פלעגט רופן אונדזער מוטער) פלעגט זיך צוהערן (און צוהערן צו איר פאָטערס לייענען פלעגט זי זיך גאָנץ אָפט), פלעגט ער דאָס לייענען שטאַרקער באַטאָנען. אָט די דאָזיקע פאָרלעזונגען האָבן אַרויסגערופן אַ פאָרלאַנג צו לייענען און אויך פאָרלייע־נען. אונדזער מוטער איז געווען אַ גוטע און אָנגענעמע פאָר־לייענערין.

דער זיידע, ר׳ בנימין, האָט געהאַלטן פאַר זיינע קינדער אין קאָטלאָווע (א דאָרף 14 ק״מ פון נאָווארעדאָק) גוטע לערערס, וואָס פלעגן לערנען מיט די קינדער אַלגעמיינע לימודים, העברעיש, חומש, און מיט די ינגלעך אויך רש״י און גמרא. כדי דאָס לערנען זאָל טראָגן אַ פנים פון אַ קלאָס. פלעגט דער זיידע אויך פאַרבעטן די קינדער פון די שכנות־דיקע דערפער.

ווי פאַרנומען ער איז ניט געווען, האָט ער זיך באַמיט צו האָבן השגחה אויפן לערנען און אויף דער פעולה פון די תלמידים.

ווי עס ווייזט אויס איז אונדזער מוטער געווען אַ גוטע תלמידה; ווארעם יעדעס מאָל ווען עס פלעגן קומען אורחים צו זיידע־באָבע, פלעגן זיי זיך איבערנעמען מיט דער קענט־שאַפט פון די קינדער, און דער זיידע פלעגט אַרויסשטעלן זיין טעכטערל יאַכנעלע ווי אַ מוסטער פון אַ גוט קעפל.

אונדזער מוטער איז געקומען קיין אַמעריקע אין יאָר 1905 אין עלטער פון עלף יאָר. דאָ האָט זי געקראָגן איר אַלגע־מיינע דערציונג און אויך ממשיך געווען איר יידישע בילדונג. אונדזער זיידע, וואָס איז געווען אַ חשובער בעל־הבית אין גאַוואַרעדאָק, האָט געשיקט זיינע קינדער קיין אַמעריקע, צוליב די כסדרדיקע כוליגאַנישע אָנפאַלן אויף די קלענערע יידישע ישובים און אויך דערפאַר, וואָס ער האָט געוואָלט, זיינע קינדער זאָלן האָבן אין אַמעריקע אַ בעסערע צוקונפט.

אין יאָר 1925 איז אונדזער מוטער געוואָרן אַ יידישע לערערין און זי האָט געאַרבעט איר דערציעריש אַרבעט אין משך פון דרייסיק יאָר. זי איז געווען איבערגעגעבן בלב ובנפש צו דער יידישער דערציונג. אונדזער פאָטער איז גע־שטאָרבן, וועו מיר זיינען געווען זייער יונג.

אויך אונדז, אירע זין, האָט זי געגעבן אַ יידישע דערציונג און איינגעפלאַנצט אין אונדז אַ באַציונג פון כבוד צו יידישע טראַדיציעס, צום יידישן פאָלק און צו אונדזערע נאַציאָנאַלע אַספּיראַציעס.

אונדזער מוטער איז געווען אַ גוטע קענערין און ליב־האָבערין פון דער יידישער ליטעראַטור און געהאַט אַן אויסער־געווויינטלעך געפיל און פאַרשטענדניש פאַר גוטער פאָעזיע. און דאָס וואָס איז איר שטאַרק געפעלן, האָט זי אויסגע־שניטן און געזאַמלט. זי האָט הונדערטער אַזעלכע לידער, וואָס זיינען פון די סאַמע בעסטע יידיש־פאָעטישע שאַפונגען.

אונדזער מוטער האָט אויך געשריבן פון צייט־צו־צייט, הגם זי האָט ווייניק־וואָס פאַרעפנטלעכט. זי האָט געשריבן קאַפּיטלעך פון אירע קינדער־יאָרן, וואָס ווייזן אונדז די שטאַרקע סביבה־השפעה אויף אירע ערשטע פאָרמאַטיוות יאָרן.

אונדזער מוטער האָט געהאַט אַ באַשטימטן אידעאישן איינשטעל; זי האָט שטאַרק מקפיד געווען סיי ווען זי האָט געערעדט אַדער געשריבן יידיש, און אין דער אייגענער צייט האָט זי געהאַט אַ וואַרעמע באַציונג צו העברעיש; זי האָט געגלויבט, אַז עס וועט סוף־כל־סוף קומען אַן אַרדענונג, וואָס וועט זיין געבויט אויף פרייהייט און געראַטיקייט. פון איר פריסטער יוגנט אָן האָט זי פאַרמאָגט אַ שטאַרקן געפיל פון טאָלעראַנץ פאַר אַנדערש־דענקענדיקע מענטשן.

אין אַלץ, וואָס אונדזער מוטער האָט געטאָן איז געווען אַרדנונג און סיסטעם. אַז זי האָט זיך צוריקגעצויגן פון לערעריי, האָט זי איבערגעגעבן דעם ייוואָ — דעם יידישן ווייסנשאַפטלעכן אינסטיטוט — זאַמלונגען מיט יום־טוב לידער, נאַציאָנאַלע, סאָציאַלע און פאָלקס לידער, אויך שפילן, קינדער מעשיות, קורצע עסייען — אייגעאָרדנט לויט טעמעס און יום־טובים.

אין די לעצטע עטלעכע יאָר איז זי געווען פאַרנומען מיט דער אַרבעט פון נאַוואַרעדקער פנקס. זי האָט געטאָן די אַרבעט מיט האַרץ און נשמה און מיט גרויס אחריות און געוויסן־האַפטיקייט. עס האָט ניט געטראָפן, אַז אונדזער מוטער זאָל זיך עפעס אונטערנעמען און עס ניט טאָן. אַ וואָרט איז געווען ביי איר הייליק. איר קאָרעספאָנדענץ מיט די נאַוואַרעדקער לאַנדסלייט אין אַמעריקע, ביי וועמען זי האָט געמאַנט און

געמוטיקט איז אַ שיין קאַפּיטל אין איר געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט.

די קאָרעספאָנדענץ, וואָס אונדזער מוטער האָט געפירט אין די לעצטע צוויי־דריי יאָר מיט דוד כהן, דעם שריפט־שטעלער און פּעדאַגאָג, רעדאַקטאָר פון נאַווואַרעדקער פּנקס, האָט, מעג מען זאָגן, אַ שטיקל היסטאָריישן ווערט. דאָרטן שפּיגלט זיך אויך אָפּ איר אַני מאמין און נשמה ערלעכקייט. זי האָט די דאָזיקע קאָרעספּאָנדענץ שטאַרק אָפּגעהיט, ביז די לעצטע בריוו, וואָס זי האָט געקראָגן אַ טאָג פריער איידער זי איז אַוועק פון אונדז אין דער אייביקייט.

ברוך יעקב און מאיר קאַנאַן

לואי זלאטניק

אַ בוים איז געפאַלן.

עס איז פון אונדז יונג פאַרשניטן געוואָרן אַ האַרציקער און גוטער חבר.

לואי איז געבאָרן געוואָרן און דערצויגן געוואָרן אין נאַווואַרעדאָק אין אַ אָרעמער היים, ער האָט ניט באַקומען קיין עלעמענטאַרע בילדונג, און איז צו 13 יאָר אַוועק געגאַנגען צו דער אַרבעט אַלס אַ שמיד, דערפאַר האָט אים גאָט באַשאָנקען מיט אַ גוטער פילנדיקער נשמה און אַ וואַרעם האַרץ.

לואי איז געווען אַ פאָלקס מענטש, וועלכער האָט געשפּרייט וואַרעמקייט און ליבע, אַ חבֿרישע אַטמאָספערע אַרום זיך און האָט אָנגעצונדן אַלעמען מיט גלויבן אין דער געזעלשאַפטלעכער אַרבעט, אין וועלכער ער איז געווען אַקטיוו.

לואי איז געקומען קיין אַמעריקע אין 1913. זייענדיק דאָ אַ קורצע צייט האָט ער זיך אַריינגעוואָרפן מיטן גאַנצן ברען אין געזעלשאַפטלעכער אַרבעט און איז געוואָרן דער רוח החיה אין ברענטש 146 אַרבעטער רינג. ער איז אויך געווען אַ מיטגליד פון באָרד אָוו דירעקטאָרס פון אַרבעטער רינג הויז פאַר עלטערע מענטשן. ער האָט אויך געמומען אַן אַקטיוון אַנטייל אין די אונטערנעמונגען פון יונייטעד דזשואיש אפּיל, אין דער הסתדרות, און ישראל באַנד אָרגאַניזאַציע.

לואי איז ניט געווען אַ מענטש פון ריידן און פּרעדיקן, ער האָט שטענדיק אַליין געגעבן מיט גאַנצן האַרצן.

במשך פון 8 יאָר האָט לואי פאַרנומען דעם אַמט פון פאָרזיצער פון אַלכסנדר הרכבי הילפס קאָמיטעט, ער האָט פיל געטאָן צו העלפן די פּליטים אין זייערע נויטן, ער האָט אויך געמומען אַ אַקטיוון אַנטייל ביים גרינדן די ליי קאַסע אין ישראל פאַר די נאַוואַרעדקער יידן.

לואי איז געווען אַ אוהב ישראל, ער האָט ליב געהאַט יידן מיט אַלע זייערע חסרונות, מיט אַלע זייערע שוואַכע זייטן.

ניטאָ קיין שלעכטע יידן — פּלעגט ער זאָגן — יידן גייט שלעכט, מען דאַרף פאַרשטיין דעם מענטשן וועלכן עס גייט שלעכט, מען דאַרף מיטפילן, טרייסטן, העלפן מיט אַלע מעגלעכקייטן.

און לואי האָט טאַקע געהאָלפן פיל פריינד, זיין האַרץ און האַנט זענען שטענדיק געווען אָפן צו יעדן, וואָס האָט זיך צו אים געוועדט.

מיטן טויט פון לואי זלאָטניק האָט דער אַלכסנדר הרכבי הילפס קאָמיטעט און דער ברענטש 146 אַרבעטער רינג, און די נאַוואַרעדקער יידן פון ניו יאָרק, פאַרלאָרן איינעם פון זיינע איבערגעבנסטע מיטגלידער. זיין געזעלשאַפטלעכע אַרבעט, זיין חבֿרישע האַרציקע באַציאונג צו זיינע פריינד, זיין אָפענע האַנט, האָבן פאַר אים געשטעלט אַ דענקמאָל. די נאַוואַרעדקער יידן וועלן שטענדיק דערמאָנען מיט רעספּעקט דעם באַשיידענעם האַרציקן גוטן לואי זלאָטניק.

חיים לייבאָוויטש

אירעיא אראנאוויטש גומענער

ער איז געקומען קיין נאַוואַרעדאָק אין יאָר 1925 וווּ ער האָט פאַרקטיצירט אַלס אַדוואָקאַט.

חבר גומענער האָט געהערט צו דעם שענסטן טיפּ פון די געזעלשאַפטלעכע טוערס אין נאַוואַרעדאָק.

זיין געזעלשאַפטלעכע אַרבעט, איז געווען פילזייטיק. ער איז ניט געווען באַגרענעצט בלויז צו איין אָרגאַניזאַציע. ער האָט געפונען דעם אויבן אָן אין אַ ריי פראָגרעסיוועַ אַנשטאַלטן און פאָלקס אינסטיטוציעס. ער איז געווען אַ מיטגליד פון דעם שטאָט־ראַט פון נאַוואַרעדאָק, ווי אויך פאַרזיצער פון קינדערהיים. ער איז געווען דער רוח החיים פון „שוקדי מלאכה" און „שטאָטישע ביבליאָטעק". זייענדיק אַ פאַרשטייער פון דער געזעלשאַפט „יעקאפא" ווי אויך אַ מיטגליד פון דער געזעלשאַפט „אַרט", האָט ער געהאָלפן אָרגאַניזירן אַ פאַך־שול פון מעבל־סטאָלעריי ביי דער געזעלשאַפט „שוקדי מלאכה", ווו פיל יוגענטלעכע האָבן באַקומען מעגלעכקייטן צו ווערן גוטע קוואַליפיצירטע אַרבעטער.

ער האָט אויך צוגעלייגט אַ האַנט צו אָרגאַניזירן אָוונט־קורסן פאַר דער אַרבעטנדער יוגנט.

און כאָטש גומענער האָט געשטאָמט פון אַ רוסיפיצירטער משפּחה וווּ די שטוב־שפּראַך איז געווען רוסיש, דאָך האָט ער געשפּרודלט מיט ליבע און רעספּעקט, אויסערגעווייניגלעכע

וואַרעמע באַציונג צו יידיש, יידישע ליטעראַטור און צו יידישע קולטור ווערטן.

אליהו אַראַנאָוויטש גומענער

זייער פיל מי און ענרגיע האָט גומענער אַוועקגעגעבן צו גרינדן אין נאַוואַרעדאַק אַ קינדער־גאָרטן און אַ יידישע פאָלקס־שול. שווער האָט ער געקעמפט פאַר דער עקאָנאָמישער עקזיסטענץ פון דער פאָלקס־שול ווי אויך מיט די קעגנער פון רעכטס און לינקס. גומענער איז געווען שטענדיק דער מוטיקער און שטאָלצער פאַרטיידיקער פון דער פאָלקס־שול און דאָס יידישע וואָרט.

זייענדיק אין דער יוגנט אַ מיטגליד פון ס״ס, שפּעטער פון „פריילאַנד״, האָט ער שטענדיק געלערנט און געפּרעדיקט ווי צו קעמפן פאַר נאַציאָנאַלע און סאָציאַלע באַפרייונג, ער איז שטענדיק געגאַנגען זיין וועג מיט יוגנטלעכע פרישקייט. ער האָט זיך קיין מאָל ניט געלאָזט באַאיינפלוסן צוליב זייטיקע אָדער פּערזענלעכע אינטערעסן. ער האָט אָבער קיין מאָל נישט געמאַכט קיין קאָמפּראָמיסן אין די אידעען אין וועלכע ער האָט געגלויבט.

ח׳ אליהו גומענער מיט זיין פרוי און טאָכטער זיינען אומגעבראַכט געוואָרן דורך די דייטשע מערדער דעם 9־טן אויגוסט 1942, צוזאַמען מיט די קדושים פון דווארעץ.

כבוד זיין אָנדענק.

ח. ל.

שמואל סאַלאַמאַן

שמואל סאַלאַמאַן איז געבוירן געוואָרן אין ווילנע אין יאָר 1896. פון זיין קינדווייז אָן האָט שמואל אַרויסגעוויזן גרויסע פעיקייטן צום לערנען, און וועג ער האָט געענדיקט די יידישע פאָלקסשול, איז ער אַריינגעטראָטן אין באַוווסטן יידישן לערער־סעמינאַר, ווו ער האָט געענדיקט מיט אָן אויסצייכענונג אַלס אַ קוואַליפיצירטער לערער.

דער דירעקטאָר פון לערן־סעמינאַר האָט אים געשיקט קיין יעקאַטערינאסלאוו (איצט דנעיפּרא פּעטראָווסק) אַלס לערער, ווו ער איז געווען ביזן אויסברוך פון דער רוסיסער רעוואָלוציע. דאָן איז ער צוריקגעקומען קיין ווילנע און איז געווען אָנגעשטעלט אין דער צענטראַלער שול פאַר־וואַלטונג.

דאָן איז ער געשיקט געוואָרן קיין דאָנילאָוויטש צו אָרגאַניזירן אַ יידישע פאָלקסשול, ווו ער האָט געלערנט 3 יאָר, נאָכהער איז ער געשיקט געוואָרן קיין האָראָדישץ, און צום סוף איז ער געקומען קיין נאַוואַרעדאָק.

זייענדיק אַ פּעדאַגאָג מיט דערפאָרונג און מיט ליבע צו דער יידישער שפּראַך, ווערט ער אינגאַנצן אַריינגעצויגן אין דער יידישער פאָלקסשול און אין אָוונט־קורסן פון שוקדי־מלאכה. ער האָט דער פאָלקסשול געווידמעט אַלע זיינע פע־יקייטן. ניט קוקנדיק אויף די שווערע עקאָנאָמישע באַדינגונגען, איז ער געשטאַנען ביי זיין פאָסטן און ניט אויפגע־געבן זיין פאָזיציע.

גלייכצייטיק ווערט ער אַריינגעצויגן אין אַ ריי געזעל־שאַפטלעכע אינסטיטוציעס ווי שוקדי מלאכה, טאָז, ביב־ליאָטעק.

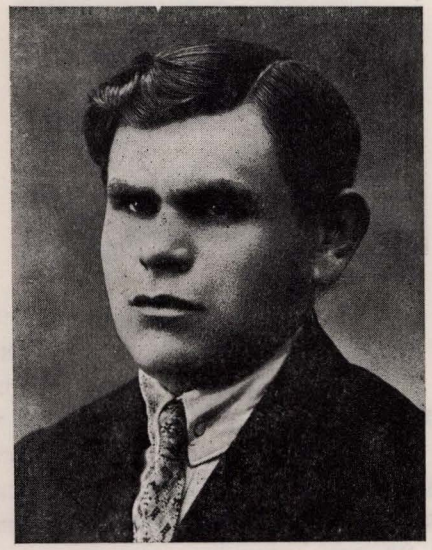

שמואל סאַלאַמאַן

שמואל האָט געהאָט אַ גרויסע נטיה צו נגינה... ער האָט אָרגאַניזירט אַ כאָר, און וועג דער דראַמאַטישער קרייז האָט געמאַכט אַן אונטערנעמונג לטובת אַן אַנשטאַלט, האָט ער פאַרפאַסט לידער, פאַראַדיעס אויף אַקטעלע טעמען, דעם טעקסט מיטן געזאַנג, און אין שטעטל פלעגט מען נאָכער זינגען זייערע פאַראַדיעס...

ער איז אָרגאַניש אינגאַנצן געווען פאַרבונדן מיטן שול וועזן, וועג די יידישע שול איז איבערגעגאַנגען פון „צישא״ צו „תרבות״ און ער האָט אויפגעגעבן די פעדאַגאָגיק, האָט ער זיך שטאַרק פאַראינטערעסירט מיט דער יידישער ליטעראַטור און געזוכט אַן אַקטיוון אַנטייל אין אַלע יידישע קולטורעלע אונטערנעמונגען. ער האָט זיך שטענדיק איינגעשטעלט פאַר

דער יידישער שפּראַך און געזען אַז יידיש זאָל ניט באַוולט ווערן.

דער גרונט־שטריך פון חבר סאלאמאן איז געווען באַ־שיידנקייט. ער האָט קיינמאָל ניט באַליידיקט אויף אַ טאַקט־לאָזן אופן זיינעם אַ קעגנער אין אַ דיסקוסיע.

ער האָט פאַרנומען אַ חשובן אָרט אין די נאַוואַרעדקער דעמאָקראַטישע קרייזן. ער איז דורך זיי נאָמינירט געוואָרן אַלס לאוועניק אין שטאָטראַט, ווו ער האָט רעאַגירט אויף אַלע שטאָטישע פראָבלעמען, ער איז געווען אויך אַ גוטער רעד־נער און אַ מיטאַרבעטער פון „נאַוואַרעדקער לעבן".

וועז די מלחמה איז אויסגעבראָכן איז שמואל סאלאמאן אַנטלאָפן קיין רוסלאַנד. ער איז שוין געווען נאָענט צו מינסק אָבער ער האָט זיך צוריקגעקערט קיין נאַוואַרעדאָק, ווו ער איז תיכף קומענדיק געכאַפט געוואָרן פון די דייטשן מיט די ערשטע 50 יידן, וועלכע זענען אַן אַ פאַרוואָס דערשאָסן גע־וואָרן אויפן מאַרק.

זיין קערפער ווי אויך די קערפערס פון די 50 קדושים האָט מען אויף וועגענער פון מאַרק געפירט צום בית־עולם ווו זיי זענען באַגראָבן געוואָרן מיט די זאָכן אין אַ ברודער קבר.

ניטאָ שמואל סאלאמאן, דער זינגענדיקער פריילעכער חבר און פריינט. ניטאָ דער מחבר פון דער פאַראָדיע, וועלכע ער האָט געמאַכט אויף אַן אונטערנעמונג פאַר דער ביבליאָטעק:

אַ שטעטעלע נאַוואַרעדאָק מיט גאָר אַ פיינעם עולם,
געפינט זיך דאָרט א קהילה — אַ ריכטיקער בית־עולם...
זיינע פאַראָדישע וועלטער זענען מקוים געוואָרן.
אונדזער שטעטל איז געוואָרן אַ ריכטיקער בית־עולם...
ווער ווייס צי עס איז נאָך דאָ דער בית־עולם. ווער ווייס ?...

ח. ל.

יצחק גורוויץ

אין זיין איבערגעבנקייט צו די אַנטרונענע פון נאַוואַ־רעדקער אומקום האָט ער ניט געהאַט קיין גלייכן. פון וואַנען ער האָט באַקומען ידיעות אפילו פון ווייטן סיביר וועגן אַ נאַוואַרעדקער האָט קיינער ניט געוווסט — נאָר זיין פנים פלעגט עדות זאָגן — אַז היינט איז ביי אים אַ יום־טובדיקע שטימונג — ער האָט אַ נייעם אַדרעס. ס׳איז אַ הייסער זומער־טאָג, אין די בייטאָגיקע שעהן מיידט מען אויס צו פאָרן און ווער רעדט פון גיין צופוס און נאָך אין זאַמדן — און אין די שעהן לאָזט זיך אַראָפּ יצחק גורוויץ, דעם גראָבן רעקל טראָגט ער אין האַנט, דער פנים שטאַרק פאַרשוויצט, אָטעמט אַ ביסל שווערלעך, אָבער אַ ליכטיקייט שטראָלט אַרויס פון זיינע אויגן — און נאָך אַ קורצן אָפּרו — זינגט ער כמעט אַרויס — ער האָט איר געפונען — איינע פון די לימאנס טעכטער. זי געפינט זיך אין טיפן רוסלאַנד. ער האָט איר שוין אַרויסגע־שיקט אַ פאַקעט.

קיין וווּנדער ניט וואָס אַלע די פון לאַנג געקומענע אין ארץ־ישראל און ווער רעדט די ניי אָנגעקומענע האָבן אין אים געזען דעם נאַוואַרעדקער „קאָנסול", צו אים געקומען זיך האַלטן אַן עצה און די ניי געקומענע האָבן קיין אַנדער אַד־רעס ניט געוווסט — און דעם ערשטן נאַכט געלעגער געפונען אין זיין וווינונג.

יצחק גורוויץ

יצחק גורוויץ איז מיט זיין גאַנצן וועזן געווען דער פאָר־שטייער פון יידישער נאַוואַרעדקער גוטסקייט, פאַלקסטימלעכ־קייט און אידעאַליזם. און הגם ער האָט זיך איינגעוואָרצלט אין לעבן פון דעם ישוב אין ארץ־ישראל — האָט ער ביזן לעצטן אָטעם געלעבט מיט זיין נאַוואַרעדאָק. העלפן אַ גע־ראַטוועטן פון נאַוואַרעדאָק איז פאַר אים געווען דאָס העכס־טע און וויכטיקסטע, און שמועסן וועגן דער אַלטער שטאָט איז געווען פאַר אים דער גרעסטער פאַרגעניגן.

געדענקען אים מיט אמתער ליבשאַפט אַלע, וועלכע האָבן אים געקענט, מיט אים געשמועסט און ס׳איז נאַטירלעך אַז די ליי־קאַסע ביים נאַוואַרעדקער קאָמיטעט אין ישראל — אַ ליי־קאַסע וועלכע האָט געהאָלפן די אַלע נויטבאַדערפטיקע, טראָגט אויף זיך דעם נאָמען פון יצחק גורוויץ.

זאָל זיין אָנדענק לעבן אין אונדזערע הערצער.

אַ שטאָטישער

פאַמיליע וואָגער

געווען זיינען זיי צוויי שוועסטער — חנה און נחמה און איין ברודער מאנדל. חנה און מאנדל מיט הויכע בילי־דונג, אינטעליגענטן אין העכסטן זין פון וואָרט — נחמה אָבער איז געווען די פאַראָרגערין, די עקרת־בית פון דער פאַמיליע און געפירט די קלייט — דוכט זיך אַ שוכגעשעפט — אָבער אויך זי, נחמה, איז געווען געבילדעט, קלוג און פראַקטיש און אַזוי אַרום געווען די מוטער פון דער פאַמיליע וואָגער. חנה און דער ברודער — איבערהויפט חנה — זיינען געווען גוטע פעדאַגאָגן. מאַנדל, האָבן מיר געווויסט, איז

סאָציאַליסטיש געשטימט, און מיר, אַלע לערער און שילער אין גימנאַזיע, האָבן זיך צו זיי באַצויגן מיט אַ באַזונדער יראת הכבוד. די שטאָט האָט אָבער געקענט נחמה׳ן, וועלכע איז געווען ערלעך און גוטהאַרציק און אויך געזוכט בארי־רונגען מיט די פּשוטערע מענטשן. האָט די שטאָט געראַדט מיט צופרידנקייט פון נחמה׳ס שידוך — ניט מיט קיין איג־טעליגענט, נאָר מיט איינעם, וועלכער האָט אָנגעהערט צו איר ברַאַנשע און גלייכצייטיק איז ער געווען אייגנער פון די באַאַבטע שוישפילער, וועלכע האָבן אַריינגעטראָגן לעבן אין דער פאַרשלאָסענער שטאָט אונטער דער דייטשער מיליטעריישער מאַכט.

דער יידישער גורל האָט די משפחה וואַגער צעשפרייט — מאנדל איז אַוועק אין רוסלאַנד, געאַרבעט אַלס אינזשע־ניר אין מאָסקווע, חנה האָט געלעבט אין ווילנע און איז אומגעקומען צוזאַמען מיט דער גאַנצער יידישער באַפעל־קערונג דורך די פאַרשאָלטענע דייטשן — און נחמה האָט געפונען איר נייע היים אין אַמעריקע.

נחמה האָט אַריינגעטראָגן איר מוטער האַרץ און ליבע אין דער הילפס אַרבעט פון נאַוואַרעדקער רעליף קאָמיטעט. זי האָט געפירט די שריפטלעכע פאַרבינדונגען מיט נאַוואַ־רעדקער קאָמיטעט אין ישראל. אירע בריוו זיינען געווען אָנגעזאַפּט מיט האַרציקייט און איבערגעבנקייט צו די גערַאַטעוועטע פון אומקום. בריוו געשריבן מיט ציטער און פלאטער, ווייל די אַרבעט פאָר די נאַוואַרעדקער איז פאָר איר געווען אַ הייליקייט. נחמה׳ס טויט איז אַ שטאַרקער פאַרלוסט פאַרן רעליף אין אַמעריקע און אַלע נאַוואַרעדקער.

זאָל איר אָנדענק זיין געהיליקט!

ח. ל.

הסבתא ישנה

(לזכרה של הישישה אטל גולדברג)

בשמעה כי אבותיה מעלים את זכרה של הסבתא הישישה שנפטרה, אמרה הנינה ברצינות ילדותית: אתם שוגים, הסבתא לא מתה, היא רק ישנה. ואכן האמינו כל אלה שהכירו את הישישה, כי עוד תמשיך ותמשיך לשזור את חייה הנקיים והיפים, תמשיך בימים הבהירים לשבת על מרפסת הבית וללוות במבט רחמים ואהבה את ילדי הרחוב, הזורקים אליה מזמן לזמן מבטי תמיהה — זקנה כזו!

לפני למעלה משלושים שנה הגיעה הזקנה לארץ, לבית בתה היחידה, ושנותיה אז שבעים. בעיר מולדתה נאוואהרדק אשר ברוסיה הלבנה היתה אחת הדמויות הבולטות ביותר שברחוב היהודי; פשטות וחן, נאמנות ומסירות הוסיפו לה לווית־חן. וכאן ארץ חדשה, אקלים אחר, נוהג חיים של נכדים־צברים החיים באינטנסיביות את מאורעות הימים — מטביעים חותמם על הישישה היודעת את סוד השתיקה, ושני העול־מות — של העבר ושל ההווה — מתמזגים בתוך נפשה והיא מתרפקת על שניהם גם יחד.

זכרונותיה מימים רחוקים היו רוויים חוויות והומור. הנה תספר על שבויי מלחמה התורכיים, העוברים דרך רחובות העיר ומבקשים אק־מאק (לחם) והיא אינה נשמעת לצו השבאים־החיילים הרוסים ופורסת להם מלחמה. ומתי היה זה? — שואלים הנכדים, והיא עונה: זה היה אז, לפנים. ובזכרונה שמור היה המאורע, שרבה של העיר נאוואהרדק,

אטל גולדברג בגיל למעלה ממאה שנה

רבי יצחק אלחנן, נפרד מן הקהילה והלך לשבת על כסא הרבנות בקובנה, ואז ברך אותה, הילדה, שתזכה לאריכות ימים. על השאלה בת כמה היא — תשובתה חייכנית: לא למדתי הנהלת חשבונות.

בת מאה ואינה נשמעת לרופא הטוען בערב יום הכיפורים שלפי הדין מותר לה לטעום משהו ביום התענית. ואתה תבטיח לי להגיע ליום הכיפורים הבא? — היא שואלת אותו, ומוסיפה: מי שעמד לי בכל התעניות, יעמוד לי גם הפעם.

זכתה הזקנה והשתתפה פעמיים בבחירות לכנסת וראתה במעשה זה מצוה גדולה.

היו השנים רבוצות עליה, גבה משתפל והולך, כבדה עליה השמיעה ובבת צחוק היא מתאוננת על כך, שקולותיהם של החזנים דעכשיו אינם מגיעים לקולותיהם של החזנים מלפנים — „כי אז שמעתי את סלסוליהם וכעת איני שומעת". מביתה הביאה בד מן המובחר ובחשאי הכינה לה את לבושה האחרון. לא חששה מפני המוות, כי כל הנולד סופו להיקבר, ושמחה על כך שבאדמת ישראל לא תדע משום חיבוט הקבר.

אין פלא שהנינה, שהיתה אהובה עליה כל כך, איננה מקבלת את גזירת המוות: הסבתא רק ישנה, שנת נצח לך, סבתא ואמא.

ד. כ.

אלטער קאמענעצקי

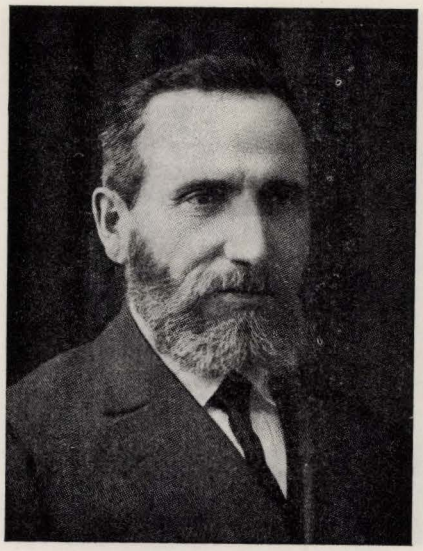

זיין פאָטער אליהו בער איז געווען חזן־שוחט אין זשעטל, געווען באַליבט און געשעצט ביי אַלעמען, פיל געדענקען נאָך זיינע אייגענע געשאַפענע ניגונים. ער אַליין האָט כל ימיו געלעבט אין נאָווארעדאָק, געהאַנדלט מיט וואַלד. געווען אַן אָנגעזעענער סוחר, אָבער גלייכצייטיק איז ער געווען אַריינגעטאָן ראשו ורובו אין געזעלשאַפטלעכע אַרבעט: געווען אַ מיטגליד פון קהילה, אַ חבר אין פאַרוואַלטונג פון הקדש (קראַנקנהויז), פון חברה קדישא און מושב־זקנים. כמעט זיין גאַנצע פרייַע צייט פלעגט ער פאַרברענגען ביי די זקנים. ער האָט שטאַרק אַכטונג געגעבן אויף די ריינקייט פון מוסד און זיינע תושבים. ער האָט אינגעפירט אַ ריינקייטס טאָג אין וואָך. אין דעם טאָג פלעגט דאָס גאַנצע הויז געוואַשן און געזויבערט ווערן, אַלע זקנים פלעגן מוזן זיך ריין מאַכן, אויספוצן אַלע ווינקעלעך און ער אַליין פלעגט זיי דאָבייַ העלפן. ער פלעגט זיך דאַן וויצלען און זאָגן: כ׳האָב הייַנט אויסגעראַמט ביי מיינע זקנים אַ וואָגן מיט עבירות. געמיינט האָט ער דערמיט ארויסגעוואָרפן אַלע שמאַטעס, וואָס יעדער האָט געהאַלטן ביי זיך און אָפגעהיט, הגם ער האָט עס קיינמאָל ניט געברויכט. בכלל האָט ער ליב געהאַט אַ וויצל, אַ חכמה, ער פלעגט אַלע שוועריקייטן פראָבלעמען לייזן לייכט, שפילעוודיק און מיט אַ וויץ. ער האָט דעריבער קיינעם ניט באַלייַדיקט און געווען ביי אַלעמען באַליבט און האָט כמעט קיין שונאים ניט געהאַט. מ׳פלעגט אים דעריבער אָפט רופן אויף בוררות — ביי סיכסוכים צווישן געשעפטסלייט, שכנים אָדער מאַן און ווייַב, און ער פלעגט שטענדיק אויסגעפינען אַ ווערג שלום צו מאַכן און דערלייַדיקן דעם ענין אַזוי, אַז קיינער זאָל ניט אַרויס באַליידיקט.

אויך אין זייַן שטוב האָט ער שטענדיק אַריינגעבראַכט גוטן מוט און אַ ליבן שמייכל. אין שטוב ביי אים האָט אַלע מאָל געהערשט אַ גוטע שטימונג און האַרציקע באַציאונגען. ווי ר׳ אַלטער, אַזוי פלעגט זיין גוטע און שיינע פרוי, ביילקע, באַגעגענען דעם מאַן מיט אַ שמייכל און וויץ. וועג זי פלעגט באַמערקן אויף זיין פנים צופרידנקייט פון אַ גוט אָפגעטאָנענער אַרבעט — פון אַ גוטן אויסגאַנג פון אַ בוררות אָדער פון אַ נוצלעכן אויפטו אין אַ חברה, פלעגט זי אים שוין באַגעגענען מיט אַ וויציקער באַמערקונג, אַ שטייגער: דו ווערסט שוין באַקומען אַ רעשעטע (אַ זיפּ) מיט וויין אַלס דאַנק...

וווּ מ׳האָט געדאַרפט, האָט ער ניט געזוכאַלעוועט זיין אַרבעט און מי: וועג מ׳האָט געבויט די תרבות שול, האָט ער ממש אַריינגעלייגט זיין לעבן אין בנין — ער האָט געבויט, געשאַפן מאַטעריאַלן און מיטלען וויי די שולע וואָלט געווען זיין אייגנטום. און וועג ס׳איז געגאַנגען אין אומגערעכטיקייט, האָט ער געקעמפט פאַרביסן. ער איז געווען, למשל, אַן אָנהענגער פון לובטשער רב. איז ער אים געווען איבער־געגעבן מיט לייב און לעבן, האָט געקעמפט פאַר אים מיט מסירות נפש. אין בית המדרש אויף דער שלאָסגאַס, אין דער „רעזידענץ" פון לובטשער רב, איז ער געווען אַ שטענ־דיקער בעל תפילה פון מוספים אין די שבתים און פון שח־רית׳ים און נעילה אין די ימים נוראים.

ר׳ אַלטער האָט ניט פאַרטראָגן קיין עוולות אפילו וועג זיי זיינען געטאָן געוואָרן קעגן אַ גוי; יידן און קריסטן געדענקען נאָך די געשיכטע מיט דער קו: אייגנאָל אין מאַרק טאָג האָט ר׳ אַלטער געבראַכט צו פירן פאַר אַ שטריק אַ קו. אַלע האָבן אים פאַרוווּנדערט אָנגעקוקט — ווי קומט ר׳ אַלטער צו אַ קו? — האָבן פריינד און באַקאַנטע גע־פרעגט — ער האָט אָבער מיט זיין געווייַנלעכן שמייכל געענטפערט — געדולד! — איז אַוועק צוריק אין מאַרק, אויפגעזוכט אַ פויערטע, צוגעפירט זי צו דער קו און גע־זאָגט: נעם די קו; דאָס איז פאַר דיר. זי איז דייַנע. און ער האָט איר דערקלערט: דיין מאַן אַרבעט ביי מיר אין וואַלד. כ׳ווייס, ער פאַרטרינקט זיין גאַנצן געהאַלט און לאָזט דיך מיט די קינדער הונגערן. האָב איך אָפגערעכנט — אַן זיין וויסן — אַ קליינעם טייל פון זיין געהאַלט און פון דעם אָנגעקליבן פאַר דער קו. דאָ איז דער ענויער חשבון (ער האָט איר דערלאַנגט דעם חשבון אויך). פיר די קו צו זיך אַ היים און גיב דייַנע קינדער טרינקען מילך און זאָל צו עסן... פויערים פון גאַנצן געגנט האָבן געערעדט פון דעם און געאַכטעט זיין נאָמען.

ער איז צוזאַמען מיט אַנדערע טויזנטער יידן אומגעקומען אין דער ערשטער שחיטה, י״ח כסלו תש״ב. הי״ד.

נ. ק.

שמואל גולדברג

לחבר האישים של עיירתנו, שחיו ופעלו בתחילת המאה העשרים — לפני מלחמת העולם הראשונה, ואחריה, אני רואה חובה להוסיף את דמותו של אבי ר׳ שמואל גולדברג ז״ל, שנפטר בכ׳ אדר 1922. הוא נלקח כחתן לאמא מישיבת ליובטש כמוסמך לרבנות, אך לא עשה התורה קרדום לחפור בו. אלא נכנס לעסקיו של דודי ר׳ לייב בורוכוביץ, למד שחיטה וניקור במינסק והיה הראשון שהביא את מקצוע הניקור לעיירה.

כאיש תורה ידע אבא לחלק עתותיו למקום ולבריות, בשעות מאוחרות אחרי חצות היה משתפך קולו הערב בשבתו על דף גמרא, היה גם ציוני נלהב, חלם על עליה לארץ והקנה לבת, מקטנותה, את השפה העברית יחד עם השכלה חילונית. חתם על עתון עברי והיה עוסק בהפצת השקל.

אבא היה בין המתמידים בחברת ש״ס ומלמד דף גמרא בקלויז, שחלק גדול ממתפלליו היו מנכבדי העיר.

זכורות לי סעודות הסיום של חברת ש״ס, שנערכו לרוב בביתנו והפכו לערבי חג לכל העיירה.

אבא היה מחונן בקול ערב, בחג ומועד היה הבעל מוסף, בעל הקריאה והתקיעה בבית הכנסת. כבר הייתי ילדה בת 10—11 ועוד הייתי נלוית אל אבא כדי „לשמוע אל הרינה והתפילה״ בעברו לפני התיבה. עד היום מתרוננים בלבי ניגוניו כשמגיעים ימי התשובה.

אבא היה הגזבר של החברות „גמילות חסד״ ו„משכיל אל דל״, שנוסדו בזמנו ביזמת מספר אנשים דגולים כמו מר גצוב, לייב הרכבי ועוד. למפעל צנוע זה, שנתן אפשרות למעוטי יכולת לקבל הלוואות ללא רבית, היה מסור בלב ונפש.

בערבי מוצאי שבת היו באים לביתנו פשוטי העם, שנעזרו בהלוואות למסחר זעיר, מביאים תשלומיהם או מקבלים הלוואות חדשות, שאושרו להם, לקראת יום השוק של מחר. הבאים היו מתכבדים בכוס תה. משיחים בעניני דיומא ומבלים שעה קלה באוירה חברית.

המוהל הזקן המופלג והקפדן הרב דנציג שם עינו באברך המוכשר והכשיר את אבא כמוהל בתור יורשו. ואמנם ידים מבורכות היו לאבי ויצאו לו מוניטין כמומחה בכל הסביבה. האבות והאמהות דבקו בו והיו מזמינים אותו להכניס בניהם בבריתו של אברהם אבינו. הרבה שבתות ומועדים היה עוזב משפחתו ומבלה בסביבה כפרית בגלל ברית המילה. בשנות חייו האחרונות בהיותו כבר חולה אנוש, היה בשארית כוחותיו מתאזר וממשיך לשרת את העדה. וכל זה עשה שלא על מנת לקבל פרס. אבא נפטר בגיל 60. היה אהוב ומכובד על כל ידידיו ולעצתו היו פונים רבים. כדי לאפשר לו לעסוק בצרכי ציבור היתה אמא נחלצת לעזרתו בעניני מסחר. אמא זכתה לעלות ארצה למשפחת בתה. היא הגיע לשיבה טובה וזכתה לנכדים ולנינים. (ראה רשימה של ד. כ. הסבתא ישנה).

היהודים הטובים הללו הורישו לבניהם סגולות, שעמדו להם במאבקם במולדתם החדשה.

נמחקה העיירה היהודית על אישיה הדגולים, אך זכרם בלבנו יישמר לעד.

ליובה כהן

יהודה קאפלינסקי

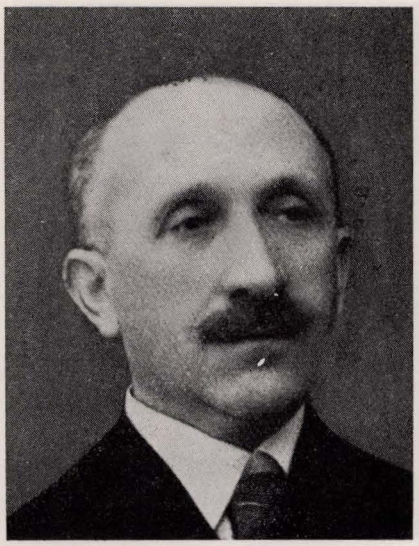

עס טרעפן שלאָפלאָזע נעכט, ווען די געדאַנקען טראָגן דיך אַוועק וויַיט אויבער ימים, לענדער און פעלדער, און דו קערסט זיך אום צו דיין געבורטס־אָרט. צו דיין שטעטל נאַוואַרעדאָק, וואָס גאָר ניט לאַנג האָט זי געברויזט מיט יידיש לעבן, איצט זענען דאָרט נאָר חורבות, פוסט ווי אַ מדבר. ניטאָ קיינער. די שטיינער פון חורבן שרייען צו דיר און דער קול פון די ברידער טראָגט זיך פון דער פאַרבלוטיקטער ערד. און פון אַלע קולות הער איך מיין פאָטערס קול, פול מיט ליבע און וואַרעמקייט.

די געשטאַלט פון מיין פאָטער שטייט לעבעדיק פאַר מיינע אויגן, זיין שמייכל, טיפער דורכדרינגענדיקער בליק פול מיט חכמה. אָט אַזוי איז ער געווען אין לעבן.

שוין פון די ערשטע קינדער יאָרן. ווי מיר האָבן נאָר אָנגעהויבן צו פאַרשטיין, האָט ער זיך באַמיט איינוואָרצלען ביי אונדז ליבע צו ווייסנשאַפט און ליבע צו ארץ ישראל. ער איז געווען אַ טעטיקער מיטגליד פון דער נאַוואַרעדקער ציוניס־טישער אָרגאַניזאַציע. ניט איין מאָל פלעגט ער זיך קלאָגן „וועז איך האָב זין (מיר זענען געווען 3 טעכטער) וואָלט איך אַלץ ליקווידירט און געפאָרן נאָך ארץ ישראל. אָבער מיט קליינע מיידלעך וועט זיין שווערער דאָס צו טאָן״.

אונדזער היים איז געווען אַ ריין יידישע טראַדיציאָנעלע שטוב. ס׳איז געווען אַ וואַרעמע היים פאַר אַלעמען. די מאַמע, די שטילע צניעותדיקע און אויפגעשמה, פלעגט אויפנעמען אַלעמען מיט האַרציקייט און פריינדשאַפט. פיל פון אונדזערע חברטעס, וועלכע זענען געקומען לערנען אין נאַוואַרעדקער גימנאַזיע האָבן געפונען ביי אונדז אין שטוב אַ וואַרעמע אייגענע היים.

אין שטוב האָט זיך געפונען אַחוץ אַ גרויסע יידישע ביב־ליאָטעק פון די קלאַסיקער אויך פיל ביכער אין עברית.

אין יענער צייט איז ביי אונדז אין שטאָט ניט געווען קיין העברעאישע שולע, האָט מען אונדז געשיקט לערנען עברית

פּריוואַט ביי אוסייעוויץ דעם לערער. אוסייעוויץ איז געווען אַ קאַרעליצער בחור, זייער אַ באַשיידענער נאָר רייך מיט וויסנשאַפט. מיט זיין שטילן הייזעריקן קול פלעגט ער עפענען פאַר די קינדער די קוואַלן פון דער העברעאישער ליטעראַטור.

ביי מיין פאָטער האָט זיך געשאַפן אַ ערנסטער פּראָבלעם. ווו זאָלן לערנען זיינע קינדער וויייטער? אין נאַוואַרעדאָק איז דאָן געווען אַ תלמוד תורה (ווו מיידלעך פלעגן, פאַר־שטייט זיך ניט גיין אַהין), און אַ יידישע צישׂ"א שול. די פּוי־לישע שולע „פּאָושעכנע" איז ניט געקומען אין באַטראַכט. אַ דאַנק זיין גרויסע ענערגיע און שטאַרקן ווילן ווי אויך מיט דער הילף פון נאָך אָנהענגער איז געלונגען עפענען די „תרבות" שול אין די יאָרן 24־1923.

אין „תרבות" שול איז די הויפּט־שפּראַך געווען עברית, אָנהויבנדיק פון חשבון און ענדיקנדיק מיט געאָגראַפּיע. דער ערשטער דירעקטאָר פון תרבות שול איז געווען קורן, די לערער: לידסקי, פערעסעצקי, די לעררין יורמן, גוטסווירד. דער חזן ראַבינאָוויטש (אויך זינגען) און דער שול דאָקטאָר ד"ר מאַרמאָרשטיין. דערנאָך איז געווען דער דירעקטאָר שטיינבערג. דער פאָטער האָט געדאַרפט דורכמאַכן אַ שטאַרקן קאַמף. עס איז געווען אַ פּראָצע פון פאַרטייען, אָבער מיט דער צייט האָבן זיך די קעגנער צוגעווויינט צום געדאַנק און מען האָט משלים געווען.

אויסהאַלטן די „תרבות" שול איז געווען פאַרבונדן מיט גרויסע אויסגאָבן: די תרבות שול איז געווען ביי איזראַליטן אין דער הויך, דער שטאָט־ראַט (מאַגיסטראַט) האָט קיין הילף ניט געגעבן. מען האָט געדאַרפט זיך אַליין אויסהאַלטן. דאָס איז געווען די שווערסטע פּראָבלעם. די ערשטע יאָרן איז דער עלעמענט פון די שילער וואָס האָבן באַזוכט די שול געווען איבערהויפּט פון מיטלשטאַנד. קיין הויכער שכר־לימוד האָט מען ניט געקענט נעמען. עס זענען אויך געווען פיל סאָציאַלע פאַלן, וועלכע מען האָט געדאַרפט שטיצן מיט ביכער און העפטן.

דער פאָטער האָט זיך אויך אין די אַלע שוועריקייטן ניט פאַרלאָרן. ער האָט געשאַפן אַן עלטערן קאָמיטעט, ווו ער איז געווען דער פאָרזיצער, און מען האָט זיך באַמיט שאַפן געלט אויף פאַרשיידענע וועגן ווי: ברענגען דעם חזן סיראָטע, שוישפילער, רעפעראַטן א.א. און אַזוי אַרום האָט זיך אָנגע־הויבן אַנטוויקלען די תרבות שולע, וועלכע איז געווארן שפּעטער דער צענטער פון אונדזער ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע און באַווּוסטזיניקע יוגנט. דער פאָטער האָט אָבער אַלץ ניט געוואָלט. זיין טרוים איז געווען אויפּבויען אַן אייגענע געביידע פאַר די „תרבות" שולע.

זיין טרוים איז פאַרווירקלעכט געוואָרן. אין שטאָט איז אויסגעבויט געוואָרן אַ פראַכטפולער בנין מיט אַ גרויסן פלאַץ אַרום מיט אַלע באַקווועמלעכקייטן פאַר די שילערס. צו זיין פרייד איז ניט געווען קיין גרענעץ. ניט קוקנדיק אויף דעם וואָס דער פאָטער איז געווען שטאַרק פאַרנומען מיט זייגע אייגענע געשעפטן, האָט ער שטענדיק געפונען צייט פאַר כלל־ענינים. ער איז געווען אַ מיטגליד פון סוחרים־פאַראיין, גזעזסן אין דער קאָמיסיע פאַר צינזן. ער איז געווען אָנגע־נומען אויך ביי דער ניט יידישער באַפעלקערונג. מען האָט זיך גערעכנט מיט זיין מיינונג. און ביז דעם לעצטן טאָג איז ער געווען דער סעקרעטאַר פון נאַוואַרעדקער חברא־קדישא. פון די טעטיקע מיטגלידער פון חברה־קדישא איז כדאי צו דערמאָנען רפאל יאסילעוויטש (דער שוסטער). דאָס איז געווען אַ פיינער אָרנטלעכער ייד, פול מיט חכמה און גוטס־קייט, לייזער איזראעליט, דער פאַרבער און אַלטער.

דער פאָטער האָט געוואָלט אַז מיר זאָלן זיין באַהאָוונט אין פאַרשיידענע ענינים. זיינע געמיטלעכע שמועסן זענען געווען פול מיט הומאָר, חכמה און טיפע געדאַנקען. ביזן הייַנטיקן טאָג קלינגען מיר אין די אויערן זיינע ווערטער. געווען איז דאָס וועג די גרויסע צרות האָבן זיך אָנגעהויבן פאַר אונדז. וועג די דייטשע מערדער האָבן פאַרנומען נאַוואַ־רעדאָק און עס איז אַרויס אַ באַפעל, אַז יידן דאַרפן אָנטאָן געלע מגן־דודס, די געלע שאַנד פלעקן, און אָט די לאַטע האָב איך צוגענייט צו מיין פאָטערס קליידער. דער פאָטער האָט זיך דאָן צעווויינט ווי אַ קליין קינד און כליפּענדיק גע־זאָגט: „מיין קינד, איך בין גרויס מיט דעם וואָס איך בין אַ ייד! איך גלויב און האָף אַז דו וועסט איבערלעבן די רוצחים און עס וועט אויפשטיין אַן אַנדער וועלט. דאָן, וועסטו די געלע לאַטע אַריינפאָסן אין אַ ראָם און דאָס זאָל זיין דער עדות פון אונדזער פיין אויף דור דורות".

זאָל לעבן זיין הייליקער אָנדענק.

ליובע רודניצקי

אמי ואחיותי

בלב רוטט וביד רועדת אני מנסה להעלות זכרונות על אמי היקרה בילקה שמחוביץ ושתי אחיותיה לאה ומַשה.

אמי התאלמנה בגיל צעיר, היה עליה לפרנס את שלושת בנותיה מעבודתה כתופרת לבנים.

היתה עובדת עד שעות מאוחרות בלילה. מרווחיה הדלים השתדלה להקנות השכלה לבנותיה. אחותי לאה גמרה בי"ס „תרבות" ועבדה כמורה.

למרות אמצעיה הדלים דאגה לנערים הרעבים שלמדו בתלמוד תורה ב„שולהויף" בקרבת ביתה, היתה יוצאת אליהם עם חיוך על שפתיה ופורסת להם מלחמה הדל.

אמי המסכנה הרגישה בזמן פרידתנו שלא נתראה יותר.

יד הצורר האכזרית שמה קץ לחייה ולחייהן של שתי אחיותי יחד עם חיי כל העדה היקרה של עיירתנו נאווארהדק.

לעולם לא אשכח את היקרות לי.

ליובה ולקין

הירש אסטאשינסקי

נאַוואַרעדאָק איז געווען געבענטשט מיט גרויסע רבנים, אַ גרויסע באַרימטע מוסר־ישיבה און איבערהויפט פשוטע האַרציקע „עמך"־מענטשן. נאַוואַרעדאָק האָט אויך פאַרמאָגט אַ גוטע יידישע און וועלטלעכע אינטעליגענץ וועלכע האָט זיך אויסגעצייכנט מיט איר איבערגעגעבנקייט פאַר געזעלשאַפט־לעכע ארבעט, מיט גוטע מידות, מיט אָפענע הערצער און אויך קעשענעס און מיט ברייט יידישע און וועלטלעכע בילדונג.

געדענקט זיך מיר פון ווייט־נאָענטן אַמאָל די פאַמיליע אָסטאַשינסקי, ער, דער פאָטער הירש און זי די מוטער רבקה מיט זייער שניט־קראָם אין יידישער גאַס, ניט וויים פון מאַרק. איז דאָס געווען כמעט אַ ווונדער. אַ יידישע קראָם און מען דינגט זיך ניט, מען הויבט ניט קיין פרייזן און מען לאָזט ניט אַראָפּ. יעדער קונה האָט געוווסט אַז דאָ באַהאַנדלט מען אים ערלעך. פעסטע פרייזן און די מאָס איז ריכטיק. אויך דער ריידן מיטן קונה, אַ ייד אַדער אַ קריסט איז געווען מיט כבוד, מיט דרך־ארץ און הירש אָסטאַשינסקי איז געווען אָנערקענט פון אַלע שיכטן פון שטאָט. אין שטאָט־ראַט וווּ ער איז געווען אַ מיטגליד ווי אין אַלע איבעריקע געזעלשאַפטלעכע מוסדות איז ער געווען געאַכטעט, ניט געבויגן דעם קאָפּ פאַר העכערע און פאַר „גאַטשאַלניקעס".

ס׳איז געווען אַ פאַרגעניגן אַרייצוגיין אין קראָם און אין הויז פון פאַמיליע אָסטאַשינסקי, ס׳האָט געאָטעמט מיט ברייט־קייט, העפלעכקייט און אינטעליגענץ.

זאָלן די שורות פאַרצייכענען און פאַראייביקן צווישן אַנדערע די זייער געאַכטעטע פאַמיליע אָסטאַשינסקי.

ס׳זאָל אויך דערמאָנט ווערן אויף לאַנגע יאָר דער פאַר־בליבענער זון פון דער פאַמיליע אַברהם אָסטאַשינסקי וועלכער לעבט און אַרבעט אַלס דאָקטער פאַר כימיע אין ווַארשע, פאַר־בונדן מיט אַלע נשמה פעדעם מיט ישראל און מיט די פאַר־בליבענע נאַוואַרעדקער יידן און האָט אַ באַזונדער אינטערעס פאַרן נאַוואַרעדקער פנקס.

א בן־עיר

עם ארונו של ר׳ יוסף יוזל הורביץ בישראל

היתה זאת זכות מיוחדת לתלמידיו של ר׳ יוסף יוזל מייסד ישיבת המוסר בנאוואהרדק ולתלמידי תלמידיו אשר בארץ, ללוות את ארונו, לאחר יותר מארבעים שנה, שהובא מעיר קייב אשר בברית המועצות ולהטמין את עצמותיו בירושלים בירת ישראל החופשית והעצמאית.

את מיטב כוחותיו השקיע ר׳ יוסף יוזל ביסוד ישיבות ברחבי רוסיה וכולן היו בבחינת בנות לאם הישיבה אשר בנאוורהדק.

הישיבות נהרסו זה מכבר — התורה והמוסר כאילו נעקרו — ועצמותיו של הרב עמדו להיטלטל לאחר שעומדים להרוס את בית הקברות בקייב.

חסד גדול עשו תלמידיו ותלמידי תלמידיו שהצליחו לאחר טיפול רב, להעביר את עצמותיו ולהביאן לישראל.

בין אלה שהתיחדו עם ארונו היו גם חברי הוועד ליהודי נאוורהדק אשר בישראל וכן חברי מערכת „פנקס נאוורהדק" שהקדישו בפנקס פינת כבוד לזכרו של הרב, לזכרה של הישיבה ושיטת המוסר.

מתיחדים עם ארונו של
ר׳ יוסף יוזל שהובא לישראל

די אומגעגנט

קאַרעליץ

קאַרעליץ — קורליץ, בפולנית — Korelicze, ברוסית — Карелици. עיירה קטנה בווייוודסטוו הנאוואַרודקאית — בתקופת ה־רז׳צ׳פוספוליטה, ובמחוז נאוואהרדוק פלך מינסק, רוסיה הלבנה, — בתקופת השלטון הצארי הרוסי. קאַרעליץ, המפורסמת בפוריות אדמתה, שוכנת על נהר רוטה (Ruto), בדרך המלך סלוצק, ניסביז — מיר, על אם הדרך ללב ליטא ולארצות הכתר של פולין העתיקה.

בתקופת ה־רז׳צפוספוליטה היתה קאַרעליץ נחלתם של הנסיכים הליטאים משושלת הצ׳רטוריסקים והרדזיבילים, אחר כן היא עברה בתורת נדוניה של הנסיכה סטפניה לבית רדזיביל לרשותם של הנסיכים לבית וויטנשטיין.

תולדותיה של קאַרעליץ מצטיינות במאורעות היסטוריים חשובים בדברי־ימי פולין וליטא. היא שימשה תחנת מעבר לטטרים במאה ה־14, אשר הרסו אותה ואחר כך כבשוה השוודים במלחמותיהם עם הפולנים במאה ה־17. קאַרעליץ זכתה לארח במשך 24 שעות את הצאר הרוסי פיוטר הגדול כשהיה בדרכו מגרודנה למוסקוה בשנת 1705. היא שימשה נקודת־ריכוז לשליאכטה הפולנית הלאומית הפטריוטית, שהתארגנה להושיב מלך מבית הפיאסטים לאחר מותו של המלך אוגוסט השני בשנת 1733. בשנת 1812 עברו דרכה צבאותיו של נפוליון בשעת הנסיגה הגדולה שלו לאחר כשלונו במלחמתו ברוסיה.

כתוצאה ישירה מחלוקתה של פולין בשנים 1795־1793, עברה קאַרעליץ אל מתחת לשלטונם של הצארים הרוסים עד למלחמת העולם הראשונה משנת 1914.

תולדות הקהילה עד מלחמת העולם הראשונה

בעטיה של השואה הנאצית לא נשתמרו בידינו תעודות על ראשית ימיה של הקהילה היהודית בקארעליץ בתקופת הרז׳צ׳פוספוליטה. המצבות העתיקות ביותר בבית הקברות היהודי בקאַרעליץ, היו לפי עדותו של בן דורנו, אשר ביקר את העיירה על סף מלחמת העולם השניה, מן המאה ה־18. אולם יש להניח, שהיהודים ישבו בקאַרעליץ הרבה זמן קודם לכן. את הנפטרים שלהם היו, כפי הנראה, מביאים לקבורת ישראל בבית קברות של קהילה שכנה, ואת בית הקברות בקארעליץ רכשו, אם כן, במאה ה־18. לפי המיפקד משנת 1765 נמנו בקהילה 336 משלמי מס הגלגולת. מספר זה מקיף את האוכלוסיה היהודית המבוגרת, מכאן יש להסיק שהקהילה מנתה למעלה מאלף נפש. לפי המיפקד משנת 1897, נמנו בקארעליץ 1840 יהודים (מתוך אוכלוסיה כללית של 2259 נפש) (ראה Evrejskaja Encyc. lX, 751). בתקופת השלטון הרוסי, לא היה לקהילה מעמד רשמי, ולא שיטת מסים פנימית. הוצאות הקהילה כוסו ממכס הבשר, המכונה „קאראבקה", שהיה נמסר בחכירה לאחד היהודים כמוכסן.

מוסדות הקהילה

בעיירה היו שני בתי כנסת וקלויז, המכונה „חסידישע שטיבל". בית כנסת אחד היה מכונה ה„ישן", הואיל והוא הוקם במקומה של ה„אלטע שול", שעלתה באש בשעת הדליקה הגדולה בשנת 1911. ה„אַלטע שול" עצמה הוקמה בערך במחצית השניה של המאה ה־18, והיתה בנויה מעץ.

בית כנסת זה, שבא במקומה של ה„אַלטע שול", נקרא בית מדרש, הואיל ועד מלחמת העולם הראשונה למדו בו בקביעות בחורי ישיבה, שהתפרנסו מ„אכילת־ימים" בבתי ה„בעלי־בתים". בית מדרש זה שימש גם כן כאכסניה לחברות לומדי „עין־יעקב", „משניות" ו„אומרי תהילים".

בעיירה היתה „חברא קדישא", „לינת־צדק", „הכנסת־כלה" לנערות עניות, „קופת־מלווה" לדלת העם. לפי עדותו של בן דורנו, דאגה הקהילה היהודית לענייה ולנצרכיה שלא יעזבו את העיירה לשם קיבוץ נדבות בעיירות אחרות, היא תמכה בהם ולא נתנה להם להתבזות בעיני זרים.

קאַרעליץ זכתה לרבנים ידועי־שם, עובדה המציינת על מעמד גדול של בעלי־בתים תורניים ויודעי תורה. בין הרבנים אשר שימשו בכתר הרבנות עד מלחמת העולם הראשונה היו: רבי מרדכי׳לה המפורסם בשם „דער אשמיענער", רבי אליהו פרוצ׳ינר, רבי אליהו ברוך קאמאי, מי שהיה ראש הישיבה במיר והרב הגאון אברהם יצחק כהן מפלשניץ, המכונה „העילוי מפלשניץ", שהיה אחרון הרבנים על סף מלחמת העולם הראשונה. הרבנים לא היו מקבלים משכורת קבועה, אלא התפרנסו ממכס השמרים והנרות. קאַרעליץ היתה גם עיר מולדתם של המשורר הקדוש יצחק קצנלסון (1942—1885) ושל הסופר דוד אייזנהורן — 1885).

תולדות העיירה לאחר מלחמת העולם הראשונה

בזמן מלחמת העולם הראשונה שימשה העיירה שדה־קרב לצבא הגרמני. האוכלוסיה האזרחית פינתה את המקום והתפזרה בעיירות הסביבה אשר היו תחת הכיבוש הגרמני. העיירה נהרסה כולה. לאחר תום הקרבות בשנת 1918 החלו הפליטים לחזור לעיירה. אולם הרבה מן היהודים הגולים הספיקו להשתרש במקומותיהם החדשים ולא חזרו לעיר מולדתם. לפי החוזה מריגה משנת 1921, עברה קארעליץ, לאחר מלחמת הפולנים בבולשביקים משנת 1920, תחת השלטון הפולני. הקהילה התחילה להקים לאט־לאט את הריסותיה ולארגן את חייה הציבוריים־רוחניים. הדאגה הראשונה היתה לחינוך הילדים. נוסדו שני „חדרים" וזמן מה לאחר מכן, נוסד גם בית ספר „תרבות" (חמש כיתות). ילדים יהודים ביקרו גם כן בבית הספר הפולני היסודי, ואלה אשר היתה היכולת בידם, המשיכו גם בחינוכם התיכוני בגימנסיה הממשלתית בנאוואהרדק השכנה או בווילנה (בסמינריון העברי למורים, גימנסיה עברית „תרבות").

החיים החברתיים בעיר היו ערים ותוססים מאוד. הרוח החיה היה, כמובן, הנוער המקומי. כל תנועות הנוער הציר־

ניות היו מיוצגות בה. „החלוץ הצעיר", „החלוץ", „השומר־הצעיר", „ביתר", לרבות אוהדי ה„בונד". הנוער היה פעיל בעבודה למען הקרנות הלאומיות: קרן קימת לישראל, קרן היסוד, קרן „החלוץ" וכדומה. בעיירה היתה קיימת ספריה גדולה בעברית ובאידיש, שהתפתחה מספרית ילדים קטנה.

קאַרעליץ תרמה תרומה מכובדת לחלוציות מגשימה ולעליה ארצה. החל משנות העשרים הראשונות היתה עליה מתמדת ובלתי פוסקת של בנים ובנות לארץ ישראל, לאחר שנות הכשרה בקיבוצי הכשרה של „החלוץ" ה„שומר הצעיר".

ההרכב הכלכלי של הקהילה היהודית בקאַרעליץ

על סף מלחמת העולם השניה מנתה הקהילה בערך 1300 נפש (מתוך מספר כולל של 2000 תושבים). היהודים התפרנסו מחנוונות זעירה, ממלאכה (כ־50 משפחות), מחקלאות, בעיקר מגידול מלפפונים, מחכירת גני עצי פרי, מטחנת קמח, מבריכת דגים, מבעלי האחוזות הפולנים ומ„כלי קודש". בעיירה היה רופא יהודי אחד, (מלבד הרופא הנוצרי, ששירת בעיקר את האוכלוסיה הנוצרית), מילדת, ובית מרקחת אחד. בקהילה היה קיים, החל משנות העשרים „קאָאָפעראַטיוועראַרבעטער און האַנטווערקער באַנק", אשר שירת את העיירה בהלוואות תמורת ריבית נמוכה.

היהודים התפרנסו בקושי ובעמל רב, ופרט למשפחות בודדות, היו יהודי המקום משלימים את הכנסותיהם בתמיכות כסף מקרובים אשר מעבר לים. ביחוד הורע המצב הכלכלי בזמן שהקולוניסטים („אוסרניקים") הפולנים מחיילי הלגיון של פילסודקי באו הנה ממערב פולין לשם התישבות חקלאית הם הביאו איתם בעקבותיהם גל של אנטישמיות, והסיתו את האוכלוסיה היבלורוסית הכפרית, אשר חיתה במשך דורות בשלום עם היהודים, להחרים את החנויות היהודיות.

ביוני 1941, עם התקפת היטלר על רוסיה הסובייטית, פלשו הגרמנים לרוסיה הלבנה וגורלה של קהילת קאַרעליץ היה כגורלן של כל קהילות ישראל שבאו בעול הצורר. הגרמנים הקימו גיטו בעיירה, הוציאו את הגברים לעבודת כפיה, לאט לאט החלו בחיסול הפיסי של האוכלוסיה היהודית. בפברואר, שנת 1942 החלו להעביר את יהודי קאַרעליץ לנאַוואַהרדק השכנה, בה הוקם גיטו גדול ליהודי כל הסביבה. בשחיטה הכללית מיום ה־9 לאוגוסט שנת 1942 הושמדו כל יהודי קאַרעליץ יחד עם אחיהם יוצאי העיירות בסביבת נאַוואַהרדק. רק מועטים בלבד הצליחו להציל את נפשם על ידי כך, שברחו אל יערות נליבוקי והצטרפו אל הפרטיזנים. מספרם של אודים עשנים אלה אינו למעלה מ־20. אי־אלה מבין שרידי קהילת קאַרעליץ ברגע החורבן שלה, זכו לעלות ארצה.

ככה נמחתה מתחת שמי ה' קהילה יהודית מפוארת, אשר נוצצה כפנינת־חן בתוך המחרוזת המשובצת של קהילות קדושות של גלות ישראל במזרח אירופה.

מצב שרידי קהילת קאַרעליץ ופעולתם להנצחת שמה

שרידי קהילת קאַרעליץ מפוזרים כיום בכל רחבי העולם: אמריקה הצפונית, אמריקה הדרומית, אפריקה, רוסיה הסובייטית. אולם רובם זכו לחיות בארץ ישראל. המספר הכולל של יהודי קאַרעליץ הנמצאים במדינת ישראל הוא בערך 100. נתארגן פה, ביזמתו הפעילה והמסורה של מר קלמן אברהמי ע"ה (רדרוביץ), אירגון יוצאי־קאַרעליץ. ביום האזכרה אשר נקבע ל־כג־כד באב, מתכנסים יוצאי קאַרעליץ מן הקיבוצים והקבוצות, המושבים, המושבות, מירושלים ומתל־אביב להתיחד עם זכר אחיהם ואחיותיהם הנרצחים. ועד האירגון מורכב מ־9 חברים, המתכנס לישיבות כשלוש־ארבע פעמים בשנה. חברי ועד אירגון קאַרעליץ הם: יושב ראש — מיכאל ביגין, חינה כספי, יעקב אברמוביץ, יעקב פלוזנסקי, אברהם קוזניץ, נח גרשנובסקי, מרדכי מאירוביץ, רבקה ראובני, יהודה שפירא. הכתובת הרשמית של ועד האירגון הוא מיכאל ביגין, רחוב שטראוס 13, ירושלים.

פעולותיו של האירגון

הועד עומד בקשר מכתבים מתמיד עם יוצאי קאַרעליץ בארץ ולפעמים עם אלה הנמצאים מחוץ למדינת ישראל. הוא מסדר את יום האזכרה השנתי. הוא הקים גם מצבת זכרון בהר־ציון בירושלים. הועד משתתף בכל הפגישות מטעם „יד ושם" בירושלים ובהתאחדות עולי פולין בת"א. וכמו כן דאג לסקירה לתולדותיה של קהילת קאַרעליץ. הוא לקח חלק גם בוועידה העולמית של יוצאי פולין, שהתקיימה בישראל בינואר, שנת 1961. בדעת הועד להנציח את שם העיירה, לפחות בהוצאת דברים בשטנסל, או על ידי הוצאת חוברת מיוחדת. הועד מתכוון גם לנטוע שדרה ב„יער הקדושים" על שם קדושי קאַרעליץ וחדור רעיון של יסוד קופת גמילות חסד על שם קאַרעליץ. לצערנו הרב, אמצעינו הכספיים הם דלים מאוד ואנו אובדי עצות איך נוכל להגשים הלכה למעשה את תכניותינו הצנועות. אנו תקוה, שאחינו מעבר לים יעמדו לימיננו בעזרה כספית בכדי שנוכל להקים מצבת זכרון ראויה לשמה לקהילת קאַרעליץ.

ח. ט.

המקורות:

המקורות לסקירה היסטורית זו: זכרונות אישיים של כותבת הטורים האלה, של יושב ראש ועד אירגון יוצאי קאַרעליץ מר מיכאל ביגין, חיים קלמנובסקי ולאה קפלן (קיבוץ גבעת־חיים), הישיש ר' פסח קפלן (כרכור) ורשימותיו של ר' מרדכי מאירוביץ, יליד קאַרעליץ ושריד קהילת קאַרעליץ, אשר ניצל ביום השחיטה בגיטו נאוואַהרדק וזכה לעלות ארצה.

וואס איך געדענק פון סיעליב

מיין שטעטעלע סעליב, ווו איך בין געבוירן געוואָרן, ליגט 14 קילאָמעטער פון נאַוואַרעדאָק. הונדערטער יאָרן האָבן דאָרט געלעבט אַרום 100 יידישע פאַמיליעס. די יידן זיינען דאָרט געווען אייגנגעווארצלט אין דער ערד און געלעבט פון איר. כמעט יעדער בעל בית האָט דאָרט געהאַט אַ שטיק פעלד. ער האָט איר באַארבעט און זיך געזערט פון איר. אַ סעליבער ייד האָט געגעסן אייגענע קאַרטאָפל און אייגענעם ברויט פון זיין אייגן פעלד, פון זיין אייגענער אַרבעט, וואָס ער האָט אַליין געזייט און געשניטן. כמעט יעדער האָט געהאַט אַ בהמה און ווער צוויי, און מילך מיט קעז מיט פוטער האָט יעדער געהאַט אייגענע. כמעט אַלע זיינען געווען אַרבעטער און בעלי מלאכות און אַפילו די סוחרים און קרעמער האָבן אויך טיילווייז באַארבעט זייער פעלד. סעליב, אַ קליין שטעטעלע מיט אַ קליינינקן מאַרק פלאַץ אין צענטער, דאָרטן האָבן זיך געפונען די קראָמען, און פון מאַרק האָבן זיך אַרויסגעשניטן 4 גאַסן אַזוי ווי אַ צלם און דאָס קליינע שול־הויף געסל.

סעליב האָט פאַרמאָגט איין קלויז און איין אפטייק, איין דאָקטאָר וואָס איז געווען אַ יידישע פרוי, איין וואַלד סוחר, איין וואַסער מיל, 4 מאַנופאַקטור קראָמען, 8 שפייז קראָמען, 6 גאַלאַנטעריי געשעפטן, 2 בעקעריין. אַ רב, אַ שוחט, אַ מלמד און 2 לערערס. איין היטל־מאַכער, 2 שמידן, 4 שוס־טערס, 10 שניידערס, 2 קצבים, 2 בעלי עגלות און 2 פאַבריק־לעך צו באַרשטן וואָל.

עס איז געווען אַ ציוניסטיש שטעטל. די יוגנט האָט אין אַנטיסעמיטישן פוילן ניט געהאַט קיין עקאָנאָמישן אַנ־האַלט אין אַ קליין שטעטל. אין די צוואַנציקער יאָרן, נאָכן ערשטן וועלט קריג, האָבן פיל יוגנטלעכע אויסגעוואַנדערט קיין וועגעצועלע און אַרגענטינע און דערנאָך איז געווען דער אידעאַל פון יעדן יוגנטלעכן אין סעליב צו פאָרן קיין ארץ־ישראל. און נאָר זיי האָבן זיך געראַטעוועט און לעבן געבליבן.

די חשובסטע בעלי־הבתים פון סעליב זיינען געווען: דער רב פון שטעטל הרב ר׳ נתנאל זאקהיים, דער זון פון באַראַנאָוויטשער טאקער, זאקהיים, וואָס האָט אויסגעבאַ־האַלטן פילסודסקין. ער איז געווען אַ שטילער רב, ער האָט זיך ניט איבעריק געמישט אין שטעטלשע זאַכן. צווי מאָל אין יאָר האָט ער געדרשנט אין בית מדרש. אָבער קיין גרויסער דרשן איז ער ניט געווען. די רביצין האָט געפירט דעם מסחר פון די הייוון. זיין טאַכטער, שרהלע, האָט ער געשיקט לער־נען אין דער פוילישער גימנאַזיע, וואָס איז ניט געווען אַנגע־נומען אין די רבנישע קריזין.

ר׳ קלמן ישעיה שמואלוביטש איז געווען אַ ייד, וואָס האָט גוט געקענט לערנען און האָט ניט געוואָלט זיין קיין רב. ער איז געווען בקי אין ש״ס און פוסקים, אין אגדה און אין מדרש. אויך זיין זון, יוסף, איז געווען אַן עילוי אַ מופלג אין לערנען. זיי האָבן געהאַט אַ שפייז קראָם, וואָס זיין פרוי פייגע האָט אָנגעפירט. זיי האָבן געהאַט דריי קינדער, טוביה, אבא און הינדע ביילע.

ר׳ יהודה וויגאדסקי איז געווען פון די חשובע בעלי־בתים. אַ הויכער שיינער ייד. אַ גוטער בעל תפילה מיט אַ שיינער טענאָר שטים. ער איז אויך געווען שוחט און מוהל. ער איז געווען אַ למדן און אַן אינטעליגענטער ייד. ער האָט דערצויגן אינטעליגענטע און אידעלע קינדער.

ר׳ אליעזר יונה הלוי מאוושאוויטש, אַן ערלעכער שיינער ייד. ער איז געווען דער מגיד פון שטעטל, אַ גאָנץ יאָר פלעגט ער אַרומפאָרן אַלס משולח פון ירושלימער ישיבה „עץ החיים״. דאָס הויז האָט געפירט זיין פרוי, שיינע, אַ פרומע גוטע פרוי, וואָס האָט אויף זיך געזומען דעם עול פון פרנסה.

ער האָט אין זיינע דרשות געפירט אַן אַגיטאַציע פאַר ארץ־ישראל. זיי האָבן געהאַט פיר קינדער, צוויי טעכטער, זלאָטע און ליבע, און צוויי זין, צבי הירשל, אַ שניידער, און דער צווייטער זון יהודה האָט געלערנט אין ישיבה.

די ברידער מאטע און געצל האָבן געפאַכטעט ביים פריץ די וואַסערמיל. זיי זיינען געווען גוטע און פעיקע אַרבעטס מענטשן און צוזאַמען מיט די קינדער האָבן זיי געפירט די מיל.

דאָס שענסטע הויז אויפן מאַרק האָט געהערט צום וואַלד סוחר בינטשאַנסקי. זיין זון, יעקב איז אויך געווען פון די כלל טוער אין שטעטל. אויפן מאַרק זיינען אויך ג־ווען די צוויי מאַנופאַקטור קראָמען, וואָס האָבן געהערט צו די ברידער מאַטקע און הערשל. אַ דריטע שניט קראָם האָט געהערט צו גרשון בערקאווסקי. זייער זון, לייבל, איז געווען דער געזעלשאַפטלעכער טוער אין שטעטל. ער איז געווען דער פאַרזיצער פון דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע, ער האָט אָנגעפירט מיט אַלע קולטורעלע און געזעלשאַפטלעכע אונ־טערנעמונגען, ער האָט געשאַפן אַ דראַמאַטישן קרייז, אויפ־געשטעלט אַ יידישע ביבליאָטעק. ער איז געווען דער פאָר־שטייער פון שטעטל לגבי די פוילישע מאַכט אָרגאַנען, נאָך זיין חתונה איז ער אַרויסגעפאָרן קיין לידע.

גיטל בערקאווסקי מיט איר טאַכטער, סאניע, האָבן זיך אויסבאַהאַלטן פאַר די דייטשן ביי קריסטן און שפעטער זיינען זיי אָנגעקומען אין בעלסקיס פאַרטיזאַנישן אָטריאַד, און זיי זיינען געבליבן לעבן.

סעליב איז געווען אַ שטעטל פון בעלי מלאכות. דער בעסטער שניידער אין שטעטל איז געווען נח בערקאווסקי. ער האָט געהאַלטן צוויי אַרבעטער. איינער, סענדער, איז געווען אַוועקגעפאָרן אין אַרגענטינע, צוריקגעקומען און חתונה גע־האַט אין שטעטל. נח דער שניידער האָט געהאַט דריי זין, ישראל, יהודה און יוסף.

חיים אליהו בערקאווסקי האָט געווויינט אויפן מאַרק, זיין טאַכטער חנה האָט זיך אויסגעבאַהאַלטן און געפינט זיך יעצט אין חיפה. נתן בערקאווסקי איז געווען אַ שניידער. זיין פרוי העניע האָט זיך אויסגעלערנט ביים מאַן שניידעריי און צוזאַמען האָבן זיי געגייט פאַר די פויערים פעלצן און בורקעס. זיי האָבן אויך איינגעפירט אַ בינען צוכט... דער

אַלטער שניידער דוד בערקאָווסקי, פלעגט גיין וועקן די יידן צו סליחות, און זיינע קינדער לייזער בערל, אברהם לייב בערקאָווסקי האָבן אויסגעוואַנדערט קיין וועניצועלע. זיי אַלע האָבן געווויינט אין שול־הויף־געסל. אַז מען פלעגט דורכגיין דאָס שניידער געסל, פלעגט מען הערן פאַרשיידענע ניגונים פון ימים נוראים וועלכע פלעגן איבערגיין אויף פאַרשיידענע ציוניסטישע לידער און צוזאַמענגיסן זיך מיט דעם רויש פון די שניידער־מאַשינען.

עס זיינען אויך געווען עטלעכע שניידער אין שטעטל, וואָס פלעגן פאָרן נייען אויף די דערפער אַ גאַנצע וואָך און אויף שבת פלעגן זיי קומען אַ היים.

דאָס זעלבע זיינען געווען די סוסטערס: בערל לייזעראָווסקי, מיכל דער סוסטער, דוד דער סוסטער, הערצל בערקאָווסקי, יאשקע דער סוסטער און זיין זון, חיים אליהו. ער איז געווען אַ פריילעכער, ער פלעגט זיך חכמענען און זיך ויצלען.

צווישן די שטעטלשע בעלי בתים זיינען אויך געווען די קרעמער מיכאל גוראוויץ, די פאַמיליעס שמואלעוויטש, די ברידער רובינסקי. זיי אַלע זיינען געווען פון די ציוניסטישע פאַמיליעס. די קינדער זיינען געפאָרן אויף הכשרה און עולה געווען קיין ארץ־ישראל און זיי זיינען פון די אינציקע וואָס זיינען פאַרבליבן פון אומגעקומענעם שטעטל.

סעליב איז געווען אַ קליין שטעטעלע, אָבער אירע יידן האָבן געלעבט אַן אינטענסיוון געזעלשאַפטלעכן, ציוניסטישן און קולטורעלן לעבן. זיי זיינען געווען פשוטע, ערלעכע אַרבעטס מענטשן, גוטע מענטשן, אייגנעוואָרצלט אין יידישן פאָלק און יידישן גייסט. מיט דעם ווילן מיר דערמאָנען זייער אָנדענקונג. זיי זיינען אַלע אומגעקומען י"ח כסלו תש"א, דעם 8־טן דעצעמבער 1941.

ה' ינקום דמם.

י. י.

מיין שטעטעלע סעליב

ווי אַ נעפל פון זכרונות שטייט פאַר מיינע אויגן מיין שטעטעלע סעליב מיט אירע פאָר גאַסן.

דער יידישער מאַרק מיט דעם בית־מדרש, די שיינע בעלי בתים אַרום מאַרק. ווען איך באַטראַכט דאָס איצט, זע איך אַז מיר האָבן פאַרלאָרן אַ קליינע, שיינע, אָרנטלעכע, רעליגיעזע קהילה. איך דערמאָן זיך וויפל חברות עס האָט פאַרמאָגט אַזאַ שטעטעלע: חברה ש"ס, חברה משניות, חברה תהילים, אַ חברה, וואָס מען האָט פאַר זיי יעדע וואָך די פרשה חומש געלערנט. טראַכט איך איצט וווּ האָבן זיך אַזויפיל מענטשן געמוסן?

עס איז אָבער פשוט. דאָס איז געווען דער גרעסטער אינטערעס פון לעבן, און אין דעם ווען האָבן זיך דערצויגן קינדער, און דאָס האָט געבונדן די מענטשן מיט ג' און מיט מידות טובות בין אדם לחברו. דעריבער זיינען אין יענע צייטן ניט געווען קיין יידישע גנבים, גזלנים, און יעדער איז געווען אַ שמח בחלקו מיט זיין אָרעמען פרימיטיוון לעבן.

דער מאַרק אונזערער איז באַשטאַנען פון נאָר יידישע מויערן. אין זיין צענטער איז געשטאַנען דאָס הויז פונעם בעל־הבית, יעקב ברודנא. ער האָט געהאַט אַ געשעפט פון מאַנופאַקטור צו וועלכן עס האָט געפירט אַ הויכער גאַניק. געווען אַ גביר, אַ גרויסער למדן, שטרענג רעליגיעז, קינדער געביל־דעט, פאַרמאָגט אַ שיינע ביבליאָטעק, אַבאָנירט עטלעכע צייטונגען, אפילו עברית (כאָטש מיט שותפים). אַנטקעגן ר' לייב אַ בעל־בית, אַ ייד אַ ריייכער, שיין, ריין, אַ תהילים ייד, אָרנטלעך, פיינע קינדער, אַרבעטזאַמע. אַלע קינדער, וואָס האָבן געהיירט האָט מען געזומען צו זיך, און עס איז געווען אַ שטוב פון אחדות, איבערגעבנהייט אייגער צום אַנדערן, און פון גרויס כבוד פאַר די עלטערן. און זיי טאָקע האָבן אויסגעלעבט, דוכט זיך, די 90 יאָר.

אַ שיינער בעל בית איז געווען ר' שלמה מאטיע, אַ שיינער אין אויסזען, געהאַט אַ מויער אין מאַרק, געפירט אַ פייגע הויז, געפאָרן מיט די פערד, נאָך אים שטענדיק נאָכגעלאָפן אַ הונט, ער איז אַפילו געווען שטענדיק בייז, אָבער זיין נאַטור איז געווען אַ גוטע, ער איז געווען גרייט שטענדיק טאָן אַ טובה. איצט הרב ר' קלמן ישעיהו, געהאַט אַ קראָם פון באָקאַליי, גאַלאַנטעריי, אַ מויער אין מאַרק, אַ ייד וואָס האָט יום ולילה געלערנט. זיין ווייב רייזע איז געווען די געשעפטס־פירערין. די קריסטן אָרום האָבן צו זיי געהאַט פול צוטרוי אַז ביי זיי נאָרט מען ניט אָפּ. זיי האָבן געהאַט אַ טאָכטער פייגע רחל, אַ געבילדעטע, אויפגעקלערטע, געווען זייער אַ קלוגע, געהייראַט פאָר אַ גרויסן עילוי, און די קייט פון תורה איז געגאַנגען ווייטער.

משה יצחק ע"ה, אַ ייד אַ בן־תורה, אַ חכם, שטענדיק מיט הומאָר, געלעבט געדריקט, ווייל זיין פרוי איז געווען שטענדיק קראַנק. די קינדער דערצויגן רעליגיעז, אויך זיי האָבן געהיירט מיט ישיבה בחורים, און ווייטער געשמידט די קייט פון תורה. ר' מענדל דער שמיד, אַ שיינער אָרנטלעכער תהלים ייד, אַ טובה טאָן איז ער שטענדיק גרייט געווען, אויך זיין ווייב פרומע אַ פיינע יידישע טאָכטער.

אין דער צווייטער העלפט פון מויער האָט געלעבט זיין ברודער אָרטשע דער שוסטער, אַן אָרנטלעכער גוטער ייד. אינעם זעלביקן הויז האָבן געלעבט 6 משפחות. אין מאַרק האָט געווווינט שמואל יאָסל דער שניידער, די פרוי זיינע איז מיר אַמבעסטן פאַרבליבן אין זכרון, ווייל זי, זיין ווייב סלאווע, האָט געגייט קאָלדרעס און מיר איז די אַרבעט אירע זייער געפעלן געווען. אים האָט מען געפונען דער אַמעריקאַנער, דערפאַר ווייל ער איז אַמאָל געווען אין אַמעריקע, אַ למדן אַ ייד. געהאַט אַ האָטעל, געמאַכט קוים אַ לעבן. זיינע קינדער זיינען געווען פיין דערצויגן, דוכט מיר אַז זייערע אַ טאָכטער לעבט אין אַמעריקע.

אין מיטן מאַרק שטייט אַ גרויסער צלם, און אַלע קריסטן פלעגן זיך „מאָדלינען" נעבן אים. אַלע פראָצעסיעס פלעגן קומען פראָווען ימים טובים אין צענטער, אָבער דאָס האָט חלילה קיין יידן נישט געשאַדט.

די גאַנצע וואָך איז יעדער ייד געווען פאַרטאָן מיט דאגות

פרנסה. ווייל רייכע אין שטעטל זיינען געווען געציילטע, אָבער דערפאַר שבת זיינען קיין אַרעמע לייט ניט געווען. דער שבת איז געווען אין גאַנצן שטעטל אפילו אין די הייזער פון דער געסעלע, וואָס האָט זיך געריכטן פאַר אַן אַרעמע, צוגע־ גרייט מיט כל טוב — פלייש, פיש, און אַ גוטער טשאָלנט. אין דעם גאַנצן שטעטעלע איז די לופט פול געווען מיט דעם הייליקן שבת. מ׳האָט געמאַכט פאָטראָווע אַזעלכע, וואָס היינט קען מען דאָס ניט, אָבער יעדער פון אונדז וואָלט דאָס גערן געגעסן: מאראוואנסקע קניידלעך, קעלבערנע פיסלאַך אין זויערן וכדומה. מיט שבת איז מען זאָט געווען כמעט די פולע וואָך, ווייל פלייש איז ניט שטענדיק געווען אין דער וואָך. איבערהויפט אין זומערדיקע טעג. אַלץ איז געווען אַזוי פריש געקאָכט. אויפן פריפעטשאָק דער פייער און קיינמאָל איז דאָס עסן ניט געווען פאַררויכערט. איך באַטראַכט איצט די בריה־ שאַפט פון אַמאָליקע ווייבער און זע ערשט אַז זיי זיינען טאָקע געווען אשת חיל מי ימצא, געקאָכט, געבאַקן אין אייוון דריי מאָל: פריער קיכל, חלה, מילכיקע. געהייצט צוויי מאָל, געשטעלט טשאָלנט מכל המינים, געוואָשן, געפרעסט, דערצויגן צו 10—8 קינדערלעך, געגייט פאַר זיי אַליין, געשטריקט זאָקן ווינטער אויף זומער, און זומער אויף ווינטער, געלאָטעט, גע־ צירעוועט, געבאַקן ברויט און נאָך צייט געהאָט צו פליקן פעדערן גאַנצע אָוונטן. שבת זיינען אַלע געגאַנגען שפּאַצירן אויפן באַרג. אויף ליובטשער גאָס אָפּגייענדיק אַ ביסל — דער שיינער רואיקער טייכעלע מיט די געלע זאַמדן און קליינע פישעלעך, מען האָט זיי גערופן קורמיאשקעס, וואָס פלעגן זיך צעלויפן מיט שרעק פאַר יעדן פאַרבייגייער, דער גרויסער שטיין צו אויסקלאָפּן מיט דעם פראָניק די וועש, אַרום בריק האָבן געדיכט געוואָקסן שיינע בוימער, אויף זיי פלעגן וואָקסן ניסלעך. ווייטער דער טייך צום באָדן, זייער אַ וווּנדער שיינער פּלאַץ. אָבער יענער טייך האָט געהאַט זייער קאַלטע וואַסער. שפּעטער דער הויכער שיינער באַרג פון ביידע זייטן געפלאַנצט, און דעם גראַפס סאָד וווּ עס ברעכן זיך די בוימער פון די בעסטע שענסטע פרוכט, און אין סאָד אַלייעס מיט בוימער און פּרעכטיקע בלומען צווישן זיי וועגעלעך און בענק צום זיצן, דאָרט האָט מען טאָקע זיך אָפּגערוט און הנאה געהאַט. אַ טייל זיינען געגאַנגען שפּאַצירן אין סאָסנאָוון וואַלד, וואָס עס איז געווען נאָר 1 קילאָמעטער פון שטעטל. מיטגענומען עסן און דאָרט פאַרברענט דעם רוטאָג. דער סעליבער גראַף איז געווען אַ שיינער און גוטער מענטש, קאָלאָסאַל רייך, די גאַנצע פעלדער און דאָס שטעטל איז גע־ שטאַנען אויף זיין ערד. צינזן האָט ער געגומען ממש גראָשנס, אויך זיין וואַסער־מיל האָבן יידן געהאַלטן אין אַרענדע פון דורי דורות. דער לעצטער איז געווען מיין טייערער זיידע ע״ה משה פערציק, אַ רייכער ייד. איך געדענק יעדן פסח פלעגט זיין אַ טראַדיציע טראָגן דעם גראַף מצה מיט וויין. פאַר די אַרעמע פונעם שטעטל האָט דער גראַף געגעבן שיינע נדבות און פאַר דעם בית־מדרש האָלץ צו הייצן אַ גאַנצן ווינטער. אפילו מעות חטין פלעגט אויך דער גראַף געבן. זיין סוף איז נעבעך געווען זייער ביטער. וועג עס איז אָנגעקומען די רויטע אַרמיי האָט מען אים פון זיין פאַלאַץ געפירט אויף אַ מיסט וואָגן אָן קיין זאַך. און ער איז אַרעסטירט געווען אין נאָוואַרעדאָק און האָט געמוזט טאָן די ערגסטע שמוציקסטע אַרבעט. דורכפירנדיק אים דורך די שטעטל האָבן אַלע יידן זייער געווייניט און דאָרט האָט ער נעבעך פאַרענדיקט זיין לעבנסוועג. מיך דוכט זיך אַז אין אונדזער אַלטער היים האָט אַ ייד געהאַט קליינע השגות פון לעבן, אָבער דאָס לעבן איז געווען ריין און אָרנטלעך.

ליבע שמואלעוויטש

חברים פון „החלוץ״
אין סעליב

עיירתי סליב

— היה היתה עיירה יהודית קטנה — אַ קליין יידיש שטעטעלע

כאגדה נשמע היום הדבר.

כי נעלמה ונאלמה העיירה על יהודיה: אנשי גמרא ויהודי תהילים, בעלי בתים ובעלי מלאכה.

אנשים ישרים, תמימים וישרי דרך היו. עבדו את האלהים באמונה והאמינו באמונה שלמה בבוא הגואל. וניספו על קידוש השם ובלבותיהם האמונה כי נצח ישראל לא ישקר. ואנחנו המעטים שנשארנו בחיים מעלים בכבוד ובאהבה את זכרם. לעולם, לעולם לא נשכחם. לא נשכח ולא נסלח את אשר עשה לנו עמלק של המאה ה־20.

שרה שמולביץ

צמח דער בעל עגלה

(אַ טיפ פון שטעטל סעליב)

צמח דער בעל־עגלה איז געווען באַקאַנט אין דער גאַנצער נאַוואַרעדקער געגנט, ווער עס איז מיט אים געפֿאָרן פון נאַוואַרעדאָק אין סעליב און ווער ניט. אַלע האָבן אים גע־קענט. וועו ער איז נאָך געווען אין פֿרעשיקע, האָט מען שוין געהערט אין שלאָס־גאַס: אַווואַגאַ! פֿאַן צמח יעדזשע! — אַכטונג, פֿאַן צמח פֿאָרט... העכער פון מיטל־וועק מיט אייגע־פֿאַלענע באַקן מיט אַן אויסגעקרימטע דרייאיקע נאָז, מיט גרויסע אויגנגלעזער אייגנאַראַמט אין ווייסע האַלאַבליעס, מיט אָפּגעקראַכענע הויזן און אַן אויסגעלאַטעטן רעקל, מיט אַ קורצן בייטש־שטעקל אין האַנט, איז ער געגאַנגען נאָכן וואָגן האַלטנדיק די לייטשעס אין האַנט און געשריען: פֿאַן צמח פֿאָרט... די פויערים האָבן אים שוין געקאַנט און מיט צופֿרידנהייט האָבן זיי אים אָפּגעטראַטן דעם וועג און געלאָזן אים פֿאָרויס... צמחס וואָגן איז געווען אויסגעבעט אַזוי ווי אַ טאַקסי: 4 פלעצער פון הינטן און דריי פון פֿאָרנט, אויס־געבעט איז געווען דער וואָגן מיט שטרוי, פֿאַרדעקט מיט אַ גוויישער טשיזשורקע (פּעלצנמאַנטל). הינטן איז דער אויסבעט געווען העכער און פֿאָרנט נידעריקער, כדי די הינטערשטע פֿאַסאַזשירן זאָלן האָבן ווו צו האַלטן די פֿיס.

צמח איז געווען אַ דזשענטלמען: ער פלעגט העלפן די פֿאַסאַזשירן אַרויף אויפן וואָגן און אַראָפּגיין פון אים. איבערהויפט כלה מיידלאַך און יונגע וויבלאַך. ער פלעגט צו זיי שרייען: יונגע ציגן, שנעל אַראָפּ פון וואָגן! דער וועג פון נאַוואַרעדאָק קיין סעליב איז ביז די לעצטע יאָרן פֿאָרן צווייטן וועלט־קריג געווען ניט ברוקירט, און צמח מיט זיינע פֿאַסאַזשירן פלעגן זיך פויל שלעפּן אויפן זאַמדיקן וועג.

זיין פערדל איז ניט געווען פון די שטאַרקסטע און אויך ניט איבעריק אויסגעגעסן. איז ער צוגעפֿאָרן צו אַ קליינעם בערגל, פלעגט ער גלייך אליין אַראָפּשפּרינגען פון וואָגן און קוקנדיק אויף אים פלעגן די אַנדערע פּאַסאַזשירן אויך מוזן אַראָפּשפּרינגען און אַרויפּגיין אויפן בערגל צו פוס, וועו ניט, פלעגט ער זיך צעשרייען, אַז אויך די עלטערע פרויען פלעגן אויך אַראָפּגיין פון וואָגן. אַבי צמח זאָל ניט שרייען. און ער, צמח, פלעגט נאָך מער שרייען: וועו בעט אייך אַראָפּגיין פון וואָגן... נאָך דעם וועט דויערן אַ האַלבע שעה, ביז איר וועט צוריק אַרויפקריכן אויפן וואָגן מיט אייערע אַלטע פּאַדלעס... צמח האָט פון זיך זייער געהאַלטן, און אַלע פלעגן מוזן מיט אים פֿאָרן, וועו ניט, פלעגט ער זיך אָפּשטעלן אין מיטן גאַס אין נאַוואַרעדאָק און זיך צעשרייען: דו, יונגע צויג! מיט צמחן ווילסטו ניט פֿאָרן. וואַרט, וואַרט, איך וועל שוין דערציילן מיט וועמען דו שלעפּסט זיך אַרום גאַנצע נעכט... און דאָס איז שוין געווג געווען, אַז דאָס יונגע מיידל פלעגט בעטן די עלטערן און אַלע פּעטערס און מומעס אין סעליב, אַז זיי זאָלן פֿאָרן נאָר מיט צמחן עס זאָל איר חס־וחלילה ניט שאַדן צום שידוך...

צמח האָט אויך געשריען אין שול. אַז עס פלעגט זיך טרעפֿן, אַז מען האָט אָפּגעהאַלטן דעם לייענען אַדער עפּעס אַ סכסוך פלעגט אויסברעכן אין בית המדרש, פלעגט צמח שרייען העכער פון אַלעמען. צוליב וואָס האָט ער געשרי־ען האָט ער אַליין ניט געווּסט. נאָר אַז מען דאַרף שרייען, שרייט ער... אים איינשטילן פלעגט קענען נאָר פּאַיע, זיין פרוי... אַז זי פלעגט אַרויסשטעלן איר קאָפּ פון עזרת נשים, — פלעגט מען אים זאָגן: צמח, פּאַיע קוקט.... און צמח איז פון זיך אַליין אַנטשוויגן געוואָרן...

דער צווייטער סעליבער בעל עגלה איז געווען יוד־מם״, אַ צוגעקומענער איידעם אין שטעטל. געדופן האָט מען אים שלמה. וועו ער איז אָנגעקומען אַלס חתן אין שטעטל, האָט מען אים געוואָלט אָפּנאַרן און ניט געבן דעם נדן, וואָס מען האָט אים צוגעזאָגט. האָט ער זיך צעשריען: גיט איר מיר דעם נדן איז גוט, וועו ניט — וועל איך מאַכן אַ „יוד מם״ און אַ „מם יוד״ (ד. ה. אַ רוסישע קללה) און איך פאָר צוריק און לאָז איבער די כלה פאַר אייך...

האָבן זיך שווער און שוויגער דערשראָקן פֿאַרן „יוד־מם״ און אָפּגעציילט דעם נדן...

צמח האָט זיך אָבער פֿאַרן „יוד־מם״ ניט געשראָקן און ער האָט ניט געלאָזן פֿאָרן מיט אים. פלעגט דער „יוד־מם״ וואַרטן ביז צמח פלעגט האָבן פול זיין וואָגן מיט פּאַסאַזשירן און דערנאָך פלעגט ער אַוועקפֿאָרן אין וועג...

שפּעטער האָט זיך צמח צוגעווויגט צום גדאַנק אַז דער „יוד מם״ איז אויך אַ בעל עגלה ווי ער און ער האָט אויך רעכט צו פירן פּאַסאַזשירן אין נאַוואַרעדאָק, אָבער די סעליבער בעלי בתים זיינען געפֿאָרן מערסטנס מיט צמחן.

שפּעטער איז צוגעקומען אַ נייע צרה, אַן אויטאָבוס האָט אָנגעהויבן קורסירן צווישן סעליב און נאַוואַרעדאָק. די סעליבער גבירים האָבן זיך שוין געשעמט צו פֿאָרן אין אַ פשוטן וואָגן, און זיי זיינען געפֿאָרן מיטן אויטאָבוס און שפּעטער איז צוגעקומען קאָנקורענציע — אַ צווייטער

אויטאָבוס האָט אָנגעהויבן קורסירן צווישן סעליב און נאָוואַרעדאָק.

כמעט דאָס גאַנצע שטעטל האָט אָנגעהויבן פֿאָרן מיטן אויטאָבוס און צמח איז כמעט געבליבן אָן פרנסה...

דערווייל איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט מלחמה. די סאָוועטן זיינען אַריין אין שטעטל. דער מסחר האָט זיך אָפּגעשטעלט און מען האָט שוין ניט געהאַט צו וואָס צו פֿאָרן אויסערן שטעטל.

צו לעצט האָב איך געטראָפֿן צמחן אין יענעם מאָנטיק פון 8־טן דעצעמבער 1941. די דייטשן האָבן אַלע יידן צוזאַמענגעטריבן אין קרייזגעריכט ענדע קארעליטשער גאַס. אַלע בנינים זיינען געווען צונויפגעשטיקט מיט צוזאַמענגעטריבענע יידן, די דייטשן האָבן געבראַכט אין קרייזגעריכט אַלע סעליבער יידן. פאַר זיי איז שוין אין די בנינים קיין פלאַץ ניט געווען, האָט מען זיי אַריינגעטריבן אין אַן הילצערנע געביידע, דאָרט איז געווען דער האָלץ סקלאַד פון געריכט, איבער 500 מענטשן האָבן זיך צונויפגעדריקט אין דעם סקלאַד.

פּריער האָבן די דייטשן סאָרטירט ווער צום טויט, ווען זיי זיינען געקומען צום האָלץ סקלאַד, האָט דער דייטש אויסגעשריען: טיפוס! און אַלע סעליבער יידן זיינען געטריבן געוואָרן אין אויטאָס וואָס האָבן זיי געפירט צום טויט. צמח האָט זיך אַוועקגעשטעלט טענהן מיט די דייטשן: ער וויל לעבן, ער איז נאָך יונג, ער וועט אַרבעטן. נאָר ניט צום טויט. ער האָט געשריען, געוואָלדעוועט, און שרייענדיק איז ער אַוועקגעפירט געוואָרן אין די קושעלעווער גריבער...

יפה יהושע

נאָוואיעלנע

נאָוואיעלנאַ — אַ קליין שטעטעלע, אַבער אַ שטעטעלע, וואָס האָט איבערגעלאָזן גוטע און אנגענעמע זכרונות ניט נאָר ביי נאָוואיעלנער יידן, נייערט אויך אין דער גאַנצער געגנט.

ראשית כל איז נאָוואיעלנא באָווסט געווען דורך איר באַן־סטאַנציע, די איינציקע פאַרבינדונג פון נאָוואַרעדאָק מיט דער וועלט. פון נאָוואַרעדאָק קיין נאָוואיעלנא איז געווען נאָר אַ קליין־באַן, וועלכע פלעגט גיין אַזוי לאַנגזאם, באַזונדערס אין ווינטער אין די שנייען, אַז צו פוס האָט מען שנעלער געקענט אָנקומען. די פאַסאַזשירן פלעגן אָפטמאָל אַראָפגיין פון קליין־באַן, רייבן די הענט מיט שניי אָדער וואַרפן זיך מיט שניי באלאן (סניעז׳קעס), לויפן אַ ביסל בכדי זיך אָנצוווָארעמען און דאַן באָווייזן צו אָניאָגן דעם קליין־באַן. דער וואָקזאַל אין נאָוואיעלנע איז געווען דער לעבנספולס פון דעם שטעטעלע; דאָ האָט מען געקענט טרעפן סוחרים, פריינט און באַקאַנטע. דאָ האָט מען געמאַכט מסחר פון פאַרשיידענע טראַנסאַקציעס. אין שטעטל האָט ווינטער צייט געהערשט אַ שטילקייט, וואָס נאָר דאָס פייפן פון לאָקאָמאָטיוו פלעגט זי איבערריסן. דאָס יידישע לעבן אין נאָוואַעלנע האָט זיך קאָנצענטרירט אויף דער הויפּטגאַס, ווו עס האָבן געווווינט אַ פּאָר צענדליק יידישע משפחות און די האָבן געלעבט פון מסחר. איינמאָל אין וואָך, אין מאַרק־טאָג, פלעגן קומען די פויערים פון די אַרומיקע דערפער אייַנקויפן און אויסבייטן זייערע סחורות. די גאַנצע וואָך איז געווען גאַנץ רויק און דער רב, דער חזן און אייניקע בעלי בתים (און מיין פאָטער ז״ל בתוכם) האָבן צייט געהאַט צו גיין לערנען אַפילו נאָך מיטאָג אַ בלאַט גמרא. די יונגע האָבן זיך מייסטנס געלערנט אין נאָוואַרעדאָק און פלעגן קומען אַ היים נאָר אויף וואָקאַציעס — האַרט ביים שטעטל האָט זיך געצויגן אַ גרויסער סאָסנאָוואָר וואָלד, וועלכער איז ווינטער צייט געשטאַנען איינזאַם און פאַרלאָזן, אַבער אין פרילינג פלעגט ער אויפלעבן און זיך אויפוועקן. גלייך נאָך פסח פלעגן נאָוואיעלנער יידן זיך אָנהויבן צוגרייטן צום סעזאָן פון דאַטשניקעס. נאָוואיעלנע איז געווען אַ דאַטשע־פלאַץ פאַר דער גאַנצער געגנט. אויף זומער פלעגן אָנקומען אַהער מענטשן פון אַלע אַרומיקע שטעט און שטעטלעך. דער סאָסנאָוואָר וואָלד און אויך דאָס טייכל האָבן געצויגן יונג און אַלט, קליין און גרויס פון אַרום און אַרום. דאָ האָט דער „טאָז״ געהאַט זיין קאָלאָניע, דאָ זיינען געווען פענסיאָנאַטן און דאָ האָבן מענטשן געדינגען הייזער פאַרן גאַנצן זומער. די דאַטשניקעס האָבן זיך אין נאָוואיעלנע אויסגערוט, זיך ערהאָלט און גוט פאַרבראַכט און פאַרגעסן אָן זייערע דאגות און צרות. דער וואָלד האָט געלעבט! שפּעט אין דער נאַכט האָט מען געקענט הערן דאָס לאָכן און זינגען פון דער יוגנט אין די אַלייעס פון וואָלד. יעדער איינער פון אונדז וועט זיך זיכער דערמאָנען אָן אָנגענעמע שעהען, וואָס ער האָט איבערגעלעבט אין איר שאָטנדיקן וואָלד. אויף איינמאָל איז אָבער דאָס לעבן אָפּגעמעקט געוואָרן דורך די נאַצישע רוצחים און פיל ליבע און נאָענטע זיינען אומגעקומען.

חנה קמזן (קפּלן)

אונדזערע שוועסטער אוז ברידער אין אמעריקע

דער אלעקסאנדער הארקאווי נאוואַרדקער הילפס־קאמיטעט אין אמעריקע

די הילפס־אַרבעט פאַר נאַוואַרעדאָק האָט זיך אָנגעהויבן וואַן די ערשטע וועלט־מלחמה איז דערקלערט געוואָרן.

אין דעם יאָר 1915 איז צוזאַמענגעשטעלט געוואָרן אַ געהילפס־קאָמיטעט אין ניו־יאָרק. די ערשטע פאָנדן זענען געשאַפן געוואָרן דורך ביישטייערונגען פון הונדערט דאָלער פון יעדן נאַוואַרעדקער פאראיין.

דורך דער צייט פון דער מלחמה זענען קיין שום פאַרבינדונגען מיט נאַוואַרעדאָק ניט געוועזן. ענדלעך איז באַקאַנט געוואָרן, אַז די דזשוינט דיסטריביושן קאָמיטע נעמט אָן געלטער.

די ערשטע הילף פון 500 דאָלער איז גלייך אַרויסגעשיקט געוואָרן קיין נאַוואַרעדאָק. אין פינף חדשים שפּעטער איז אַרויסגעשיקט געוואָרן די צווייטע סומע פון 550 דאָלער. קבלות אויף דעם געלט איז דערהאַלטן געוואָרן.

מער קיין פאַרבינדונגען מיט נאַוואַרעדאָק איז ניט געוואָרן ביז דעם יאָר 1919. פון צייט צו צייט פלעגן זיך אייניקע מיטגלידער פון רעליף זיך צוזאַמענקומען, אָבער קיין סך איז ניט געטאָן געוואָרן.

די מלחמה האָט זיך פאַרענדיקט. אין סעפּטעמבער 1919 איז אָנגעקומען שוידערלעכע בריוו פון נאַוואַרעדאָק. די לאָגע איז געווען דאָרט זייער טרויעריק. נאַוואַרעדאָק איז געוואָרן רואינירט.

דער רעליף קאָמיטעט האָט פאַררופן אַ מאַסן־פאַרזאַמלונג. אַ סומע געלט איז גלייך געשאַפן געוואָרן. די הויפּט פראַגע איז געווען, וואָס שנעלער אַרויסצושיקן די געשאַפענע געלטער. עס איז באַשלאָסן געוואָרן צו שיקן אַ שליח, אונדזער חשובער לאַנדסמאַן אַלעקסאַנדער הארקאַווי ע״ה איז דערוויילט געוואָרן.

אָנהויב 1920 איז הארקאַווי, צו זיין באַזוך אין נאַוואַרעדאָק, באַגלייט געוואָרן פון די נאַוואַרעדקער לאַנדסלייט, און אויך פון פאַרטרעטער פון די אַרומיקע שטעטלעך, וואָס האָבן זיך באַטייליקט אין דער אַקציע: ליובטש, קאַרעליץ, סעליב, האַראַדישטש, און אָנדערע דערבייאיקע שטעטלעך.

הארקאַוויס באַריכט פון נאַוואַרעדאָק איז געווען אַ טרויעריקער. עס האָט געהערשט הונגער אין גאַנצן נאַוואַרעדקער ראַיאָן. די נאַוואַרעדקער לאַנדסלייט פון ניו־יאָרק, האָבן זיך אַרײַנגעוואַרפן שאַפן הילף פאר נאַוואַרעדאָק.

אין 1921 איז געשיקט געוואָרן אַ צווייטער דעלעגאַט, מאַקס יעלין ע״ה. אַ באַדייטענדע סומע געלט איז איבערגעגעבן געוואָרן צו מאַקס יעלינען פאַר נאַוואַרעדקער אינסטיטוטציעס. אַ חוץ דעם האָבן נאַוואַרעדקער געשיקט געלט צו זייערע קרובים. אויך יעלינס באַריכט איז געווען אַ טרויעריקער. די לאָגע אין נאַוואַרעדאָק איז ממש קאַטאַסטראָפאַל, מיר מוזן שטראָמען מיט הילף, אויב מיר ווילן אויפהאַלטן נאַוואַראָדאָק אויף די פיס.

דער נאַוואַרעדקער רעליף האָט זיך גלייך געזומען וויי־טער זאַמלען געלט פאַר נאַוואַרעדאָק. אין אַ קורצער צייט שפּעטער וועט באַשטימט אַ דריטע דעלעגאַציע קיין נאַוואַרעדאָק. דאָס מאָל וועט באַשלאָסן שיקן צוויי פאַרטרעטער—יעקב פיינמאַן ע״ה פון נאַוואַרעדקער פאַראיין און יעקב מאַס־לאָוו פון נאַוואַרעדקער אַרבעטער־רינג ברענטש. די דעלע־גאַציע וועט אינסטרואירט צו באַקאַנען זיך און גענוי אויס־פאָרשן די נויטן פון די באַזונדערע אינסטיטוציעס און דעם אַלגעמיינעם מצב פון שטאָט.

די דעלעגאַציע איז אָפּגעפאָרן דעם 22־סטן פעברואַר 1922, און אָנגעקומען אַ וואָך פאַר פסח אין נאַוואַרעדאָק. די געלטער וואָס יחידים האָבן געשיקט צו זייערע משפחות וועט גלייך אויסגעטיילט. נאָכדעם וועט אויסגעטיילט די געלטער צו די אינסטיטוציעס, לויט די אינסטרוקציעס פון ניו־יאָרקער נאַוואַרעדקער רעליף קאָמיטעט.

נאָך אַ געניוע אויספאָרשונג זענען מיר געקומען צום באַשלוס, אַז די פאָלקס־קיך דאַרף זיך אויפלייזן. זייער וויי־ניק מענטשן האָבן באַזוכט די פאָלקס־קיך און די אויסגאַבן זענען געווען גרויסע. די נאַוואַרעדקער קהילה האָט מסכים געווען און דאָס הויז איז אָפּגעגעבן געוואָרן פאַר דער קינ־דערהיים. די אַלע אַנדערע אינסטיטוציעס זענען געווען נוי־טיק פאַר דער שטאָט.

באַקאַנענדיק זיך מיט דעם טרויעריקן עקאָנאָמישן מצב אין וועלכער גאַנץ נאַוואַרעדאָק האָט זיך געפונען, נאָך אַ סך אסיפות און ישוב הדעתן מיט די פאַרשטייער פון אַלע נאַוואַ־רעדקער אַרגאַניזאַציעס, איז באַשלאָסן געוואָרן אַז די אייג־ציקע ממשותדיקע אַרבעט וואָס די לאַנדסלייט אין אַמעריקע דאַרפן טאָן, איז שאַפן אַ ליי־קאָסע פאַר אַלע נויטבאַדערפ־טיקע אין נאַוואַרעדאָק. ס׳איז געשאַפן געוואָרן אַ היפּשע סומע געלט, וואָס איז גלייך אַוועקגעשיקט געוואָרן פאַר דער ליי־קאָסע און עס איז אויך געשיקט געוואָרן געלט צו די באַזונ־דערע אינסטיטוציעס.

דורך די קריזיס־יאָרן אין אַמעריקע, האָט דער רעליף צייטווייליק אויפגעהערט צו פונקציאָנירן, ביז עס איז דער־האַלטן געוואָרן אַן אויפרוף צו אַלע נאַוואַרעדקער, פון דזשאָינט, קומען צו אַ קאָנפערענץ. אַלע נאַוואַרעדקער זע־נען געווען פאַרטראָטן. דער דזשאָינט האָט באַריכט, אַז אַלע נאַוואַרעדקער אינסטיטוציס האַלטן זיך אין צומאַכן. זיי האָבן

פֿאַרגעשלאָגן, אַז מיר זאָלן תיכף אָנהייבן אונדזער הילפס־אַקציע און דער דזשאָינט נעמט זיך אונטער אונדז צו העלפן מיט געלט־שטיצע. דער רעליף האָט זיך אויף דאָס ניי אָ נעם געטאָן צו דער אַרבעט. די זיצונגען זענען פֿאַרגעקומען אין נאַוואַרעדקער שול, אָבער זייער וווניק מענטשן האָבן באַזוכט די זיצונגען. עפּעס האָט געדאַרפט געטאָן ווערן, כדי אַריינברענגען מער לעבן אין רעליף. מיר האָבן באַשלאָסן, אַז דער נאָמען אַלעקסאַנדער האַרקאַווי וועט צוגעבן חשיבות אונדזער רעליף. און אַזוי איז געבוירן געווארן דער נאָמען אַלעקסאַנדער האַרקאַווי הילפס־קאָמיטעט.

מיט באַנייטע כוחות האָבן די מיטגלידער אָ נעם געטאָן זיך און געשאַפֿן אָ גאָר גרויסע סומע געלט. נאָר גלייך האָט זיך אונטערגערוקט די צווייטע וועלט־מלחמה. וויסנדיק, אַז נאַוואַרעדאָק וועט זיך אויפֿדאָסניי נויטיקן אין שטיצע, האָבן מיר ביסלעכווייז אָנגעהאַלטן אונדזער אַקציע. נאָכן קריג האָבן מיר זיך ערשט דערווווסט וועגן אונדזער גרויסן חורבן, וואָס די דייטשן האָבן אָפּגעטאָן. מיר האָבן פֿאַרלאָרן אונדזע־רע ליבסטע און טייערסטע — 10 טויזנט נפשות. בלויז אָ קליין הייפּעלע האָבן זיך גערעטעוועט.

זענען מיר צוגעטראָטן העלפן די איבערגעבליבענע, ווו נאָר זיי זענען פֿאַרוואָגלט געוואָרן. מיר האָבן געשיקט, אין די באַזונדערע לאַגערן, מזומן געלט, שפּייז, קליידער, מעדיצין. מיר האָבן פֿאַרבונדן די פּליטים מיט זייערע משפּחות אין אַמעריקע. דער רעליף האָט געמאַכט אַפֿידייוויטס, גע־ווירקט אויף יחידים און משפּחות צו מאַכן אַפּידייוויטס, כדי וואָס שנעלער זיי ברענגען צו אונדז, און די נאַוואַרעדקער לאַנדסלייט האָבן זייער חוב געטאָן. און איצט, ווען אָ היפּשע צאָל פון די פּליטים זענען אין אַמעריקע — מער אַדער וויי־ניקער פֿאַרזאָרגט — האָבן מיר זיך אונטערגענומען העלפן די נאַוואַרעדקער עולים אין ישראל. פון די באַרייכטן פון ישראל האָבן מיר פֿאַרשטאַנען, אַז אויך איצט איז די בעסטע הילף, ניט סתם צדקה, נאָר אָ ליי־קאָסט אין ישראל. אָ סומע געלט איז שוין אַרויסגעשיקט געוואָרן; נאָך געלט ווערט געשאַפֿן. מיר פֿאַרלאָזן זיך, אַז אונדזערע נאַוואַרעדקער לאַנדסלייט, וועלן אויך איצט טאָן זייער פּליכט, ווי עס פּאַסט פֿאַר נאַוואַרעדקער.

עס איז אויך וויכטיק צו פֿאַרצייכענען, אַז אייזנצייטיק האָט דער הילפס־קאָמיטעט געהאָלפֿן אַלע אונדזערע אַמערי־קאַנער אינסטיטוציעס, ווי דעם יובייטעד דזשואיש אַפּיעל, דעם דזשאָינט, יובייטעד סוירוויס פֿאַר ניו אַמעריקאַנס, האַ־יאַס, געווערקשאַפטן קאַמפּיין, און אויך אַנדערע אינסטי־טוציעס.

יעקב מאפלאוו

מיטגלידער פון נאַוואַרעדקער אלכסנדר האַרקאַווי קאָמיטעט אין אַמעריקע

נאַוואַרעדקער פּראָגרעסיווער בראַנטש 146

דער נאַוואַרעדקער פּראָגרעסיווער בראַנטש 146 אַרבעטער־רינג איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1907; אָבער אייגער דער בראַנטש איז געגרינדעט געוואָרן האָט היפּשע עטלעכע יאָר עקזיסטירט „דער נאַוואַרעדקער פּראָגרעסיווער אַסאָסיאַיישאַן". יעדער באַוווסטזיניקער נאַוואַרעדקער לאַנדס־מאַן, וואָס איז געקומען קיין אמעריקע, ריכטיקער קיין ניו־יאָרק, האָט זיך אָנגעשלאָסן אין דער דאָזיקער יוגנט אָרגאַניזאַציע.

די וויכטיקסטע טעטיקייט אין יענער צייט איז געווען שטיצן דעם „בונד" אין נאַוואַרעדאָק און אָנפירן געזעל־שאַפטלעך־ליטעראַרישע טעטיקייטן. כמעט אויף יעדער פאַר־זאַמלונג פלעגט פאָרקומען אַ לעקציע און דיסקוסיע, די לעקטאָרן זיינען געווען: אלכסנדר האַרקאַווי, ש. יאַנאָווסקי, עמא גאָלדמאַן, דר. א. ליבער, דר. י. קלינג און אַנדערע.

נאָכדעם ווי אונדזער נאַוואַרעדקער אַסאָסיאַיישאַן האָט זיך אָנגעשלאָסן אין אַרבעטער־רינג, איז אונדזער טעטיקייט געוואָרן פאַרגרעסערט און פאַרצווייגט, מיר זיינען געוואָרן אַ בראַנטש פון דעם גרויסן אַרבעטער־רינג אָרדן. צו יענער צייט האָט דער אַרבעטער־רינג שוין געהאַט צענדליקער טוי־זנטער מיטגלידער און הונדערטער צווייגן אָדער בראַנטשעס, וואָס די מערסטע האָבן זיך געפרופן לויט די שטעט פון וועלכע די מיטגלידער האָבן געשטאַמט, ווי למשל: ווילנער בראַנטש, מינסקער בראַנטש. מיר זיינען אינסטאַלירט געוואָרן ווי „דער נאַוואַרעדקער פּראָגרעסיווער בראַנטש 146 אַבעטער־רינג".

דער אַרבעטער־רינג, מיט זיינע העכער 70 טויזנט מיט־גלידער, איז באַטראַכט געוואָרן ווי דער רויטער־קרייץ פון די יידישע אַרבעטער און פאָלקס־מאַסן. ער איז געווען דער פּראָגרעסיווער כוח אין אַמעריקאַנער יידנטום. דער א. ר. האָט געשפילט אַ הויפט־ראָלע אין אָרגאַניזירן די יידישע יוניאָנס, יעדער בראַנטש האָט אָנגעפירט מיט זיין אייגענער טעטיקייט, אָבער אַלצדינג האָט געדאַרפט זיין אין גייסט פון א. ר., ווי אַ ביישפיל: אַ סטרייק־בראַנטש האָט ניט געקאָנט זיין קיין מיטגליד אין קיין שום א. ר. בראַנטש, אָן א. ר. מיטגליד האָט ניט געטאָרט עקספלואַטירן קיין שום אַרבעטער.

נאַוואַרעדקער טוערס אין ניו־יאָרק

דער א. ר. האָט געהאַט אַ סאַנאַטאָריום פאַר מיטגלידער, וואָס זיינען קראַנק געוואָרן אויף טובערקולאָזיס, ער האָט געעפנט פּראָגרעסיווע שולן פאַר די קינדער פון זייערע מיטגלידער, דער א. ר. האָט זיך באַטייליקט אין דער אַמעריקאַנער טריידיוניאָן באַוועגונג, אין הילפס־אַרבעט פאַר די יידן אין מזרח אייראָפּע, געהאָלפן אייגענע מיטגלידער אין צייט פון קראַנקייט און אַז״וו.

אין די אַלע טעטיקייטן האָט דער נאַוואַרעדקער ברענטש געפונען אַן אַקטיוון אָנטייל. עס איז אוממעגלעך אויסצורעכענען די אַלע טעטיקייטן וואָס דער נאַוואַרעדקער פּראָגרעסיווער ברענטש האָט א. ר. האָט געטאָן אין פאַרלויף פון די 55 יאָר פון זיין עקזיסטענץ.

איין זאַך איז זיכער, ער איז קיינמאָל ניט געווען קיין פאַסיוואָר ברענטש. אויך אין אַלע אַרבעטן וואָס עס האָט אונטערגענומען דער אלכסנדר האַרקאַווי נאַוואַרעדקער הילפס־קאָמיטעט, האָט דער ברענטש געטאָן זיין חלק. אויך היינט צו טאָג איז דער סעקרעטאַר פון אונדזער א. ר. ברענטש, יעקב קאַרמען, דער פאַראַנטוואַרטלעכער קאַסירער פון דעם נאַוואַרעדקער הילפס־קאָמיטעט; ל. שנייידער, אַ וויכטיקער באַאַמטער אין ברענטש, איז אַן עקזעקוטיוו מיטגליד פון הילפס־קאָמיטעט, אויך דער שרייבער פון די שורות, וואָס איז דער פאָרזיצער פון ברענטש 146 א. ר., איז דער וויצע־פאָרזיצער פון א. ה. נ. ה. ק. דער הויכפונקט פון ברענטש 146 א. ר. איז געווען אין די דרייסיקער יאָרן, אין יענער צייט האָט דער ברענטש געהאַט קרוב צו דריי הונדערט מיטגלידער. אין פאַרלויף פון די 55 יאָר זיינען אַ גרויסע צאָל מיטגלידער אַוועק פון אונדז אין דער אייביקייט. נייע מיטגלידער קומען איצטער צו זייער ווייניק; צווישן אונדזערע פליטים־נאַוואַרעדקער זיינען פאַראַן בלויז געציילטע יחידים, וואָס זיינען געוואָרן מיטגלידער אין אונדזער א. ר. ברענטש.

אָבער ניט געקוקט אויף דעם אַלעם, איז נאָך אַלץ דער נאַוואַרעדקער פּראָגרעסיווער ברענטש 146 א. ר. איינע פון די אַקטיווסטע ברענטשעס פון דעם גרויסן אַרבעטער־רינג אָרדן.

ב. סעלצער

דער איצטיקער נאַוואַרעדקער הילפס־קאָמיטעט אין אַמעריקע:
ס׳זיצן פון רעכטס: זעלצער, קושניר, מאַסלאָוו, פרוי מאס און פרוי מאַסלאָוו; שטייען פון רעכטס: מאן און פרוי בעל, מאס, מאַן און פרוי אלפערשטיין און פרידבערג.

יעקב מאסלאָוו

ביים אַרויסגעבן דעם נאָוואָרעדקער יזכור בוך, וואָס מיר דרוקן איצט און וועלכער דאַרף בלייבן אַ דענקמאָל נאָך אונדזער ליבער שטאָט נאָוואָרעדאָק, מיט אַן אַלזייטיקע אָפּשפּיגלונג פון איר קולטורעלן יידיש געזעלשאַפטלעכן לעבן, אינסטיטוציעס און געזעלשאַפטלעכע עסקנים, האָט זיך ביי מיר אָנגערעגט אַ ווארעמער געפיל צו אָנשרייבן אַ פּאָר ווערטער וועגן אונדזער ליבן ח. יעקב מאַסלאָוו.

ח. י. מאַסלאָוו איז אייגער פון די געטרייסטע און איבער־געגעבנסטע טוערס פֿון אלכסנדער האַרקאָווי הילפֿס־קאָמיטעט. אויף זיין קרעדיט קען מען צושרייבן פיל פון די אַקטיוויטעטן, וואָס דער נאָוואָרעדקער הילפס קאָמיטעט האָט אויפגעטאָן במשך פון זיין 45 יאָריקער עקזיסטענץ. און דער נאָמען מאַסלאָוו וועט שטענדיק דערמאָנט ווערן אין דער געשיכטע פֿון נאָוואָרעדקער געזעלשאַפֿטלעכן לעבן אַלס געטריי איבער־געגעבענער פּריינד צו זיינע לאַנדסלייט און געזעלשאַפֿטלעכע אינסטיטוציעס.

ח. מאַסלאָוו איז געבאָרן געוואָרן אין נאָוואָרעדאָק, האָט באַקומען אַ נאָציאָנאַלע ערציאונג. זייענדיק נאָך גאָר יונג איז ער אַוועק אַרבעטן אין מינסק אַלס איינבינדער, דאָרט האָט ער זיך פאַרבונדן מיט די בראשית־דיקע טוער פון אַרבעטער פּאַרטיי „בונד".

אָנגעפאַנגען האָט ער זיין רעוואָלוציאָנערע טעטיקייט מיט אַ ברען און אַ יוגנט טרוים פון אייביקן זונען שיין, פון גלייכהייט און בריידערליכקייט, אַ וועלט, וואָס האָט געזאָלט ברענגען דער מענטשהייט גליק און פֿרייהייט. ער האָט זיך מיט אַ שטאַרקן דראַנג אַריינגעוואָרפן אין דער בונדישער באַוועגונג און אַרבעטנדיק אין דער אַרגאַניזאַציע אין פּאָר־שיידענע שטעט מיטן גאַנצן ברען פון זיין נשמה ווערט ער געכאַפּט דורך די רוסישע זשאַנדאַרמען און אַריינגעזעצט אין תּפיסה, פון וועלכע אים געלינגט זיך אַרויסצודרייען און ער אַנטלויפט קיין אַמעריקע.

קומענדיק קיין אַמעריקע אין 1906 מאַכט ער דורך דעם וועג וואָס פיל בונדיסטן מאַכן דורך. דורך אַ לאַנגזאַמע עווא־לוציע פאַרלאָזט ער דעם בונד און וויידמעט זיך אינגאַנצן מיט לייב און לעבן דער הילף פאַר די נאָוואָרעדקער לאַנדסלייט. ער ווערט אַ מיטגליד פֿון די מיטגרינדער (צוזאַמען מיט אַלכסנדר האַרקאָווי) פון דעם נאָוואָרעדקער הילפס קאָמיטעט. ער שטעלט זיך אין די ערשטע רייען פון יעדער הילפס אַקציע פאַר די לאַנדסלייט.

ליב און טייער איז אים געווען נאָוואָרעדאָק, ליב און טייער זיינען אים געווען די אינסטיטוציעס „שוקדי מלאכה" און קינדערהיים, ביבליאָטעק א. א. וו. איבערהויפּט איז ער־וואָרן גוט באַקאַנט יעקב מאַסלאָווס נאָמען אין דער צייט פון צווישן ביידע וועלט מלחמות. מאסלאָוו האָט מיט זיך פאָרגע־שטעלט דעם אַדרעס פון נאָוואָרעדקער יידן אין אַמעריקע, צו וועמען מען פלעגט זיך וועגדן נאָך הילף. ער האָט זיך אינגאַנצן אָפּגעגעבן מיט לייב און מיט לעבן צו העלפן די נאָוואָרעדקער לאַנדסלייט.

ביי מאַסלאָוון איז נאָוואָרעדאָק געווען ניט נאָר גע־גראָפישער אָביעקט פון דעראינערונגען און בענקשאַפט, נוי ער האָט פאַרבראַכט זיינע יונגע יאָרן, ביי אים איז נאָוואָרע־דאָק געווען אייגעקריצט אין נשמה און איז געווען אַן אָרגא־נישער טייל פון זיין וועזן, וועלכע האָט אים געשטויסן צו ווערן אייגער פון די אַקטיוווסטע טוערס פֿון רעליף.

אין 1922 האָט דער אַלכסנדער האַרקאָווי הילפס קאָמיטעט געשיקט יעקב מאַסלאָוון אַלס זיינעם אַ שליח אין נאָוואָרעדאָק צו לינדערן די נויט פון דער אָרימער באַפעלקערונג וואָס זיינען רזיניירט געוואָרן אין לויף פון דער וועלט מלחמה.

קומענדיק קיין נאָוואָרעדאָק האָט מאסלאָוו מיט זיין געניטע אויג און געזעלשאַפטליכן חוש דערזען אַז דער אופן

פּייערלעכער קבלת־פּנים
פאַר יעקב מאַסלאָוו
און זיין פרוי
אין תל־אביב

פון הילף דורך צדקה, וועלכע אַמעריקע שיקט איז מער ניט נויטיק, און ער האָט אויסגעפונען אַ וועג צו העלפן די נאַוואַרעדקער יידן דורך אַ מער פּראָדוקטיוון אופן: דורך שאַפן אַ ליי־קאַסע, וועלכע זאָל געבן הלוואות צו קרעמער און בעלי־מלאכות אויף קליינע פּראָצענטן, דורך דער גמילות חסד. אָט איז פאַר זיין צייט רעאָרגאַניזירט געוואָרן דער קינדערהיים, עס איז באַשלאָסן געוואָרן אַז קינדער פון קינדערהיים אין עלטער פון 13 יאָר וועלן אויטאָמאַטיש אָפּגעשיקט אין „שוקדי מלאכה" צו לערנען זיי אַ מלאכה און מאַכן זיי פאַר פּראָדוק־טיווע מענטשן. ער האָט אינספּירירט דער געזעלשאַפט „שוקדי מלאכה" וועלכע האָט צוזאַמען מיט יעקאפא פון ווילנע גע־גרינדעט מעבל וואַרשטאַטן וווּ די יינגלעך האָבן זיך געלערנט אַ מלאכה.

עס זיינען געגרינדעט געוואָרן אָוונט קורסן, וווּ עס זיינען געלערנט געוואָרן יידישע און וועלטלעכע לימודים.

אין 1940 איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט מלחמה. די יידישע קהלות אין אייראָפּע זיינען פאַרשניטן געוואָרן, צווישן זיי איז אויסגעוואָרצלט און פאַרניכטעט געוואָרן די יידישע נאַוואַרעדאָק.

עס זיינען געבליבן לעבן אַ קליינע צאָל יידן וועלכע האָבן זיך געראַטעוועט על פּי נס אין די וועלדער, אין די פאַרטיזאַנישע אָטריאַדן און בונקערס. די דאָזיקע איינזאַמע רעשטלעך האָבן ניט געוואָלט בלייבן אין די שטעט פון פאַ־מיליע־קברים וווּ יעדער שטיין האָט דערמאָנט אין די שרעק־לעכע פאַרגאַנגענהייט, האָבן די איינזאַמע פאַריתומטע רעשט־לעך געזומען דעם וואַנדער־שטעקן אין האַנט און האָבן זיך געלאָזן אויף די שליאַכן פון איראָפּע צו זוכן אַן אָרט וווּ צו לייגן די מידע קעפּ. זיי זיינען געקומען קיין פוילן, דייטש־לאַנד, עסטרייך און איטאַליע, זיך באַזעצט אין די לאַגערן און געקוקט אין הימל אַריין מאין יבוא עזרי. אונדזער גרופּע נאַ־וואַרעדקער יידן זייענדיק אין איטאַליע, האָבן זיך געוועלדט צום נאַוואַרעדקער רעליעף דורך ח' מאַסלאָוו. אין פאַרלויף פון 10 טעג האָבן מיר דערהאַלטן אַ בריוו פון מאַסלאָוון, דאַן האָבן מיר איינגעשטעלט אַן ענגן קאָנטאַקט מיטן נאַוואַרעדקער קאָמיטעט.

מיר האָבן יעדן צווייטן טאָג דערהאַלטן פון מאַסלאָוון דערמוטיקונגס־בריוו און טרייסטונגען, מיר האָבן געפילט דאָס מיר זיינען ניט איינזאַם.

פאַר דער צייט האָט מאַסלאָוו דערוואָרבן פיל פריינט צווישן די נייגעקומענע, ער האָט שטענדיק געהאַט צייט און געדולד צו ענטפערן יעדן פּליט אויף זיין בריוו. מיר האָבן דאַן דערהאַלטן סיסטעמאַטיש יעדן מאָנאַט הילף פון קאָמיטעט. און ניט נאָר געלט און שפייז האָבן מיר באַקומען, מיר האָבן אויך געפילט אַז אויף יענעם זייט ים געפינען זיך מענטשן, וועלכע האָבן אונדז אויסגעשטרעקט אַ ברידערלעכע האַנט.

דער קאָמיטעט האָט איינגעשטעלט פאַרבינדונגען צווישן די פּליטים מיט זייערע קרובים און פיל פּליטים איז דער־מעגלעכט געוואָרן וויזעס צו קומען קיין אַמעריקע. אויך פאַר די וואָס האָבן עולה געווען קיין ישראל, איז געזאָרגט געוואָרן. עס איז איז געשאַפן געוואָרן אַ ליי־קאַסע אין ישראל, וווּ די

נאַוואַרעדקער קאָמיטעט אין אַרגענטינע מיט ה' גוטמאַן בראש

נאוואַרעדאָקער יידן באַקומען ביז היינט הלוואות ווען זיי נויטיקן זיך.

צו דער גאַנצער פאַרצווייגטער אַרבעט האָט יעקב מאַסלאָוו צוגעלייגט אַ שטאַרקע האַנט. און כאָטש מאַסלאָוו איז שוין 55 יאָר אין אַמעריקע, באַזיצט ער נאָך אַלץ די אייראָפּעאישע אינטעליגענץ און ער פילט זיך גוט מיט די נייגעקומענע און די נייגעקומענע פילן זיך גוט מיט אים.

און נאָך אַ שטריך האָט מאַסלאָוו: ער איז אַ שטאַרקער חסיד פון יידיש און איז פאַרבונדן מיט יידישע קולטורעלע אינסטיטוציעס.

פאַריקן יאָר האָט ח' מאַסלאָוו געמאַכט אַ רייזע קיין ישׂראל, ווו ער האָט זיך געטראָפן מיט די ישׂראלדיקע נאַוואַרעדקער. ער איז זייער וואַרעם אויפגענומען געוואָרן, ער האָט זיך אינטערעסירט ווי אַזוי עס לעבן זיך אויס די נאַוואַרעדקער לאַנדסלייט און איז פון דאָרטן געקומען אַ באַגייסטערטער, פול מיט ליבע צום לאַנד און מיט אהבת ישׂראל.

און מען מוז צוגעבן: אַז כאָטש מאַסלאָוו איז שוין ניט אין יוגנטלעכן עלטער, קלאַפּן ביי אים שטענדיק וואַרעמע געפילן צו אַלע נאַוואַרעדקער לאַנדסלייט. און ער איז שטענדיק גרייט מיט ראַט און טאַט צו העלפן יעדן לאַנדסמאַן, ווען ער וועגדט זיך צו אים. אָבער נאַוואַרעדאָק ליגט אין חורבות: עס זיינען פאַרשוווּנדן געוואָרן די ליבע שטאָט מיט אירע מוסדות און אַנשטאַלטן פאַר וועלכן יעקב מאַסלאָוו האָט געוויידמעט די בעסטע צייט פון זיין לעבן.

עס זיינען ניטאָ דער קינדערהיים, די „שוקדי מלאכה", די ביבליאָטעק, וועלכע יעקב מאַסלאָוו האָט מער ווי אַנדערע געשענקט זיין אויפמערקזאַמקייט און איבערגעגעבנקייט, אָבער עס וועט שטענדיק בלייבן אין זכרון די אַלע אינסטיטוציעס, טוערס פון רעליף ווי אויך ח' מאַסלאָוו, וועלכע האָבן שטענדיק אָפּגעגעבן זייער צייט צו העלפן די נאַוואַרעדקער לאַנדסלייט אין זייערע נויטן.

ל. ח.

ועד של אירגון יוצאי נאוואהרדק בישראל

ראשוני החלוצים מבני עירנו הגיעו ארצה בסוף המאה ה־19. הקשר ביניהם היה הדוק, אבל לא תמיד היתה האפשרות להיפגש. תנאי העבודה לא איפשרו פגישות תכופות. אבל ימי השואה והדאגה לגורל בני עירנו נאוואהרדק גרמו להתקרבותם הגדולה.

ב־19.12.1942 התאספו כמה מבני עירנו בביתו של מר יצחק הורוביץ ז"ל, דנו על הצורך בעזרה לאחינו הנמצאים רחוק מארצנו, והחליטו לקרוא לכינוס כללי של כל יוצאי נאוואהרדק.

בישיבה זו נוצר ועד בהרכב זה: יצחק הורוביץ ז"ל, מר רודניצקי אהרון, מר איזראעליט ז"ל, גב' רייכל פנטל־קיטי־ביץ, גרשון אייכר וקמינצקי שלמה. למזכירת הועד נבחרה הגב' יהודית מירסקי ז"ל.

הועד התחיל לפעול. החליטו לייסד קרן לעזרת שארית הפליטה של נאוואהרדק והסביבה. בין יתר ההחלטות נתקבלה ההצעה של מר אייכר גרשון להטיל מס חבר חדשי, שגדלו ייקבע ע"י המשלמים עצמם.

הגביה נמסרה לידי חברי הועד וחולקה לאזורים. חברי הועד התחילו מייד בעבודה נמרצת. התקשרו עם אירגון עולי פולניה, הסוכנות ומוסדות אחרים, המטפלים בפליטים ברוסיה. בהמשך העבודה צורפו נציגים של ליובץ' וקרליץ קוזנייצקי ומר קפלן אברהם ז"ל. ומאז נקרא האירגון: „אירגון יוצאי נאוואהרדק והסביבה". מספר התורמים למס־חבר גדל, כל אחד רצה להגדיל את פעולותיו. הדגש היה על משלוח חבילות לרוסיה.

בפברואר 1943 יצא משלוח החבילות הראשון לפי הכתו־

חברי הועד ומערכת הפנקס
מעלים זכרם של הקדושים

האזכרה לקדושי נאוואהרדק — י"ח כסלו, בתל־אביב

בות שנתקבלו בארץ. היתה זו פעולה ראוייה לשבח. הודות לחבילות המזון והבגדים, שנשלחו מכאן לרוסיה, ניצלו הרבה משפחות מקור ומרעב. הרוח החיה שבמשלוח החבילות היה מר יצחק הורוביץ ז"ל, שלא התחשב במצב בריאותו הלקוי, לבדו טרח ללכת למחסן לסדר לכל אחד ואחד חבילת בגדים, שתתאים למשפחה הנועדת. בעצמו ארז אותן ונשאן לדואר.

אחרי המשלוח הראשון התחילו יוצאים משלוחים סדירים מדי חודש בחדשו. ביתו של מר הורוביץ נהפך למרכז הפעילות של חברי הועד. הצרה הכללית, הדאגה לגורל בני עירנו — וכי למי מתושבי הארץ לא נשארה משפחה בעירנו נאוואהרדק — קירבה עוד יותר את ליבות הנאוואהרדקאים לעיר מוצאם. ראשוני הניצולים מבני עירנו הגיעו בשנת 1943 עם צבא אנדרס. מפיהם נודע קצת על גורל אחינו, אע"פ שהם לבד לא היו עדים לזוועה ולרצח שמצא את יקירינו.

בשנת 1945 באו ראשוני ניצולי הגיהנום, אלה שהיו עדי ראייה לשחיטות שפקדו את עירנו, מפיהם גם נודע על השחיטה הראשונה והגדולה שנערכה ביום י"ח בכסלו 1941.

ביום 22.11.1945 התאספו בפעם הראשונה כל עולי נאוואהרדק והסביבה ליום הזכרון — מאז היתה העצרת לזכרון קדושינו בשחיטה הראשונה למסורת.

עם פתיחת ערב האזכרה הספידו את גב' יהודית מירסקי, מזכירת הועד שפעלה במסירות רבה לטובת הועד (היא מתה מטיפוס). ביום הזכרון הזה שמענו בפעם הראשונה מפי החברה ליובה רודניצקי, שהיתה עדת ראייה לרצח הבסטיאלי של קדושינו, על מהלך השחיטה, שנערכה ביום י"ח כסלו 1941. בשחיטה זו נהרגו קרוב ל־5000 יהודים מנאוואהרדק והסביבה.

לועד צורפו עוד חברים, ביניהם שלום יצחק ברקוביץ ויצחק דזינצולסקי דניאל. מספר העולים גדל מדי שנה בשנה, נצרכים נוספו, אז התחיל הועד לחלק הלוואות. המקבל התחייב לשלם את ההלואה. הוא נתן שטר בחתימת ערבים. הצורך בכסף גדל, הועד פנה לאחינו בתפוצות. הראשונים

יצחק הורביץ ורעיתו ז"ל עם בני נאוואהרדק, חילי צבא אנדרס בשנת 1942

יושבים מימין: אשר גרשון מאירי, רחל פלקוביץ, ליובה רודניצקי, אהרן רודניצקי; עומדים מימין: הרצל ברוך, יעקב רודניצקי, נח אבני ויצחק וולפוביטש.

שנענו לבקשתנו היו בני עירנו בארצות הברית, שהעבירו סכומי כסף ניכרים לועד, והוא נתן אותם בתור הלוואות לנזקקים.

אחרי מותו של מר יצחק הורוביץ באה הצעה להנציח את שמו ולקרוא את קופת ההלואות בשם „קופת גמילות חסד של יוצאי נאוואהרדק ע"ש יצחק הורוביץ ז"ל".

מאז ועד היום נחשבת הקופה למקור העזרה לכל הנצרכים. נעזרים בה אלה הזקוקים לסידור קונסטרוקטיבי או למטרות חיוניות אחרות. בראש וראשונה נעזרים בה העולים החדשים המקבלים הלואות.

בדרך כלל נפרעים כל החובות במועדם, חוץ מכמה מקרים בודדים. עכשיו עושה הועד את כל המאמצים שגם אלה ישלמו את המגיע מהם. הודות לגבייה המסודרת נהנים כל פעם אנשים חדשים הזקוקים להלואות.

בשנת 1960, ביום הזכרון השנתי בי"ח כסלו, החליטו באסיפה הכללית, להוציא ספר לזכר הקדושים שנרצחו בעירנו ומחוצה לה בזמן מלחמת העולם השניה 1939—1945.

בחודש מאי 1962 סודרה מצבת זכרון לזכר קדושינו במרתף השואה בירושלים.

המערכת יחד עם הועד הנוכחי עושים את כל המאמצים להוציא לאור את פנקס נאוואהרדק בזמן המיועד.

ליובה רודניצקי

על מערכת פנקס נאוואהרדק

לא נדע כיצד נכתבו והותקנו ספרי הזכרון השונים — נציין רק זאת כי פעולתה של מערכת הפנקס הצטיינה בעבודת נמלים בליקוט המאמרים, הרשימות, השירים והסיפורים ועל הכל את התיאורים המזעזעים על השואה והגבורה. יודגש כי המערכת על חבריה בישראל ובארצות הברית פעלו מתוך הרמוניה, מסירות ושלא על מנת לקבל פרס.

עדנה קאַגאַן ז״ל
(ארצות הברית)

חיים נח
לייבוביץ
(ארצות הברית)

ודאי שלא הגענו לשלימות, לא מעטים הפגמים ובוודאי תהיינה טרוניות ובקורת, אבל אמונתנו אתנו, כי עשינו הכל כדי לעשות את הפנקס ראוי להיות מצבה־חיה לקדושים שלנו.

וצר לנו מאוד ששנים מאנשי המערכת הד״ר ירושלמי שעשה בעריכת הפנקס והידידה הנאמנה עדנה קאגאן נפטרו לא בעתם ולא זכו לברך על המוגמר.

תפילתנו שהפנקס יימצא במשכנותיהם של בני עירנו, יקראו בו ויספרו לבניהם על זו העיר שהיתה תלפיות לתורה, לחכמה ולחיים יהודיים ועלתה עליה הכורת בידי רשעי הגויים — אלה הם הנאצים הארורים.

נזכור בחרדת קודש את יקירינו ונישא קללת עולם לשונאינו.

יהיה הפנקס עדה ותעודה לחיי אבות ואמהות, אחים ואחיות ותינוקות של בית רבן שנספו בשואה.

יהיה זכרם ברוך.

מערכת הפנקס

יושבים מימין: ד״ר אליעזר ירושלמי ז״ל, דוד כהן, ד״ר אהרן מירסקי. עומדים מימין: שלמה קמין, יהושע יפה, משה שריג (שטיינברג), יעקב רוד־ניצקי ויעקב קיבלביץ.

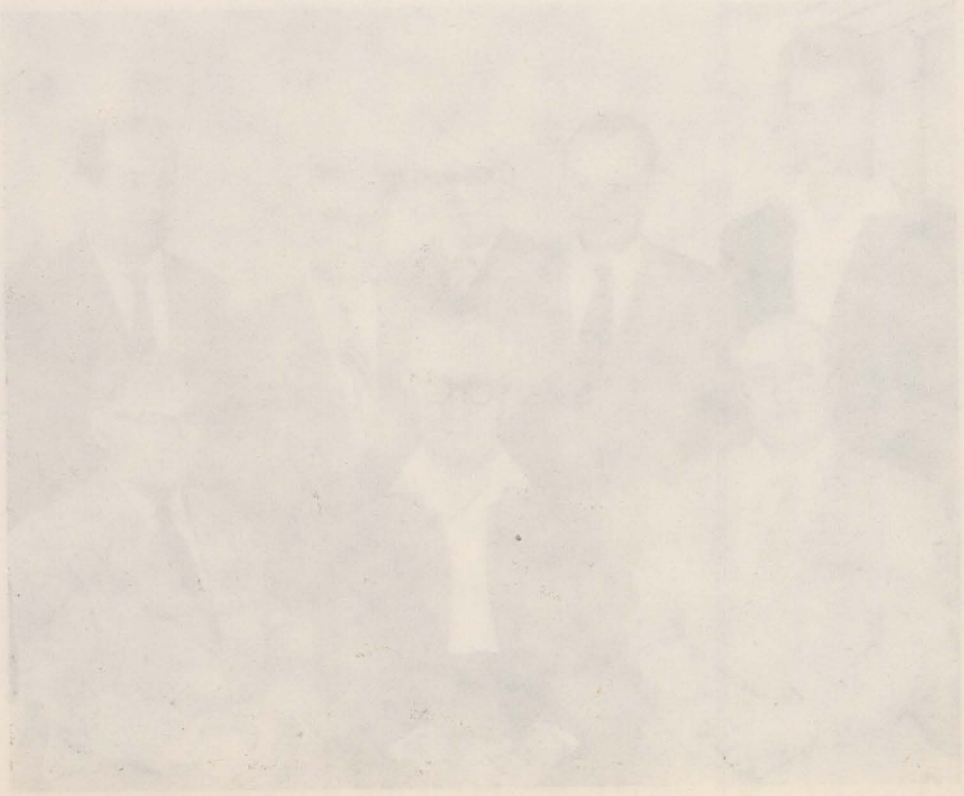

העיר
בשיר ובפרוזה

שַׁאֲלוּ נָא וּרְאוּ כָּל יוֹשְׁבֵי הָאֲדָמָה
הֲהָיְתָה כָּזֹאת לְכָל אוּמָה

(רבי משה בר׳ אליעזר:
מה קול הצאן, קינה)

שיר התחינה

לאהרן מירסקי

בָּאתִי לִסְגֵּן עַל־קְהָלִי בְשִׁירִי, זֶה — כִּלְיִי אֵין אַחֵר לִי תַחְתָּיו,
זֶה קִנְיָן שֶׁל־דּוֹרִי שֶׁלָּמַד מִינֵי זְמָר וְשָׁכַח נִגּוּנֵי אֲבוֹתָיו,
מָשָׁל לִמְנַגֵּן שֶׁמָּכַר עוּגָבוֹ וְקָנָה מַשְׁרֹקִית בְּדָמָיו.
יָדַעְתִּי: פִּיּוּט רֶבְּ־שִׁמְעוֹן בֶּן־יִצְחָק — שִׁבְעִים כִּנּוֹרוֹת בִּקְפָלָיו,
מִשְׁאֲלוֹת קְהָלוֹ בַּל־יוּכְלוּ לְסַפְּרָה — עָלוּ בְנִגּוּן בְּמִלָּיו
וַעֲרֵבֵי מִדְרָשׁוֹת וְרִנָּה שֶׁל תּוֹרָה, כְּצִלְצֵל מְלַוִּים פִּיּוּטָיו.
וְשִׁירִי — הוּא שָׁקוּל בְּמִשְׁקָל שֶׁל גּוֹיִם, לֹא־יָדְעוּ אֲבוֹתַי עֲרָכָיו,
רַק חָרוּז בּוֹ מַקִּישׁ כְּאִסְתָּר בְּלָגִין, וְנִגּוּנֵי שִׁיר־פְּגָעִים — נִגּוּנָיו;
אֲנָחוֹת בְּטוּרָיו, נְהִיּוֹת בְּבָתָּיו וִיבָבוֹת שֶׁל־שׁוֹפָר בִּלְשׁוֹנָיו.

פַּיָּטִים לָךְ סִפְּרוּ יְצִירַת בְּרֵאשִׁית, וְשָׁפְכוּ אֶת־נַפְשָׁם בַּסִּפּוּר,
שִׂיחָתָם שֶׁל־אָבוֹת כְּקוֹלוֹת סַזָּנִים הִדְהֲדוּ בִתְפִלּוֹת הַסִּדּוּר,
וִיהוּדִי בְּבֵית־כְּנֶסֶת מַרְטִיב בִּדְמָעוֹת אֶת־דַּפֵּי „עֲבוֹדַת" יוֹם־כִּפּוּר,
וּשְׁלִיחַ־צִבּוּר נִגּוּנוֹ נֶאֱנָח — זִכָּרוֹן לַכֹּהֵן הֶהָדוּר,
וּמְבַקֵּשׁ תַּחֲנוּנִים עַל־הַגַּיְא וְדָרָיו, לְבַל־יִכָּחֵד כָּל יְצוּר. —
לָךְ עָרְבָה עֲתִירָה שֶׁל־זִכְרוֹן מִפְּעָלְךָ, לָהּ פָּתוּחַ כָּל־שַׁעַר סָגוּר,
לוּ אֶעֱשֶׂה גַם־אֲנִי כְּמִשְׁפַּט פַּיָּטִים, וִיקַבֵּל אֶת־שִׁירִי הַסָּעוּר,
אֲסַקֵּם בְּסִפּוּר כְּסַקּוֹת הַקָּטָן אֶת־גָּדוֹל, וּמַעֲשֵׂהוּ נָעוּר;
בְּשִׁירִי אֲרַצֶּנּוּ בְּסִפּוּר אֲפַתֶּנּוּ בְּלֵב מְחֻלְחָל וְשָׁבוּר.

וְאַף־עַל־פִּי שֶׁבָּסַרְתָּ סְגֻלַּת פַּיָּטִים, לְנִיעַ עֵטִי אַל תִּבְזֶה,
שְׁעֵה אַנְחוֹתַי שֶׁאֲנִי מְשַׂרְטֵט בְּשִׁירִי לְפָנֶיךָ בָּזֶה
כִּשְׁעוֹתְךָ לְרֶבְּ־יִצְחָק בַּר־צְבִי, שֶׁהָיָה קְהָלוֹ אֶת דָּמוֹ לְךָ מַזֶּה.
וְאִם בְּשִׁירִי לֹא לְשׁוֹן סַפִּירִים כַּסְלִיחָה שֶׁל סַלָּח וְחוֹזֶה,
רַק גִּמְגּוּם תְּחִנּוֹת וּגְנִיחוֹת שֶׁל־שְׁבָרִים, וְגוּפִי מְשׁוֹרֵר וְהוֹזֶה,
אֲבָל קְהָלִי בְּתִשְׁפֹּכֶת שָׁפַךְ אֶת־דָּמוֹ וְלֹא יָדַע עַל־מַה־זֶּה.
וְהֲרֵינִי עוֹמֵד בָּעוֹלָם כִּבְגַיְא הַגָּדוֹר לִי מִזֶּה וּמִזֶּה,
וּמוֹצִיא אֶת־שִׁירַי כְּשָׁעוּל שֶׁל־שַׁחְפָּן הָעוֹקֵר אֶת־הַדָּם מֵחָזֶה,
וּכְתוֹקֵעַ בַּבּוֹר כָּךְ אֶתְקַע חֲרוּזַי, וְאָדָם לֹא יֵדַע כִּי־הוּא־זֶה.

כּוֹנַנְתָּ עוֹלָם, בּוֹ פּוֹרַרְתָּ גְּבוּלוֹת כְּמִסְפַּר גָּלִיּוֹת יְהוּדִים,
וְיַמִּים בּוֹ פָּרַשְׂתָּ וּנְתִיבוֹת בָּם פִּלַּסְתָּ לְמִנְיַן נְתִיבוֹת נְדוּדִים.
וְחִלַּקְתָּ יָמִים בְּוִילָאוֹת שֶׁל לֵילוֹת, שְׁחוֹרִים כְּחַיֵּי שִׁעְבּוּדִים,
וְטָבַעְתָּ סִיּוֹת בְּטִבְעָם שֶׁל־גּוֹיִם, לְקַטֵּל חֵלְכָּאִים וּפְחוּדִים.
נִפִּיתָ אֻמִּים בְּנָפַת בֵּרוּרִים, וּבָסַרְתָּ אָבוֹת יְדִידִים,
וּבְנֵיהֶם סְגֻלָּה לְךָ מִכָּל הָעַמִּים — כָּךְ קוֹרִים בַּתּוֹרָה יְלָדִים,
וּכְשָׁתוֹת לְבִירָה — יִשְׂרָאֵל לַגּוֹיִם, כָּךְ הִגִּידוּ בְמָשָׁל מַגִּידִים. —
נִתְעַרְבֵּב כָּאן שִׁירִי, תֵּמַהּ פֹּה בַסִּפּוּר, אֲשֶׁר אֵין־לוֹ תְרָצוּת בְּלִמּוּדִים:
הֵאיךְ קַיֶּמֶת קְלִפָּה, זֶה עוֹלָם נְשִׁיָּה, וְיִשְׂרָאֵל גֶּאֱבָדוּ בְּאִבּוּדִים?

סִשֵּׁל אֶת־שִׁירִי מִתְּמְהוֹן וּמֵחִיל, עוֹד רָצִיתִי דְּבָרִי לְהַשְׁחִיל,
לוּ יִמְשֹׁךְ סִפּוּרִי כַּנָּהָר הַמּוֹשֵׁךְ, בַּל־יִפְסַק כַּסִּפּוּר שֶׁל־הַכְּסִיל.
בְּמִצְרַיִם שִׁגַּרְתָּ שְׁלוּחֵי אֲהָבִים לַאֲבוֹתַי — הַמִּדְרָשׁ כָּךְ הִמְשִׁיל,
וְנָדַבְתָּ כְּגִבּוֹר מִתְרוֹנֵן מִמְּלוּכָה מִידֵיהֶם אֲסוּרִים לְהַשִּׁיל,
וְצִוִּיתָ בִּדְמֵי כְבָשִׂים עַל־דַּלְתָּם לְסַמֵּן גְּאֻלִּים לְהַצִּיל. —
כָּאן חָסַרְתִּי בִינָה כִּי עָמַק הַסִּפּוּר, וְאָבוֹא שְׁאֵלָתִי לְהַשְׁאִיל:
וְהִנֵּה בְדַל־קְהָלִי, וּבוֹא אֶל־בָּתָּיו, אַל־תִּפְסַח, אִם־תֵּימִין אוֹ־תַשְׂמְאִיל.
כָּל־בַּיִת כְּלִיל־דָּם כִּבְשֶׁשֶׁר מְמֹרָח, מְאֻדָּם וּמַסְמִיק וְסַכְלִיל —
וּמַלְאֲכֵי־אֲהָבִים לֹא־יָרְדוּ לְהַצִּיל.

אֶתְמֹךְ יְתֵדַי בְּנִימוּס אַבְרָהָם שֶׁהֶעְתִּיר וְחָזַר וְהֶעְתִּיר,
בַּל־תַּפְגִּיל אֶת־סִפְּרִי עַל־קַדְמַת תּוֹלָדוֹת שֶׁנִּפְסַק בְּאֶמְצַע־בּוֹ בַּשִּׁיר:
בְּמִדְבַּר־קְדֵמוֹת עַל־דְּבֵקֶיךָ הוֹפַעְתָּ, מְאֻכְזָב מִפָּארָן וְשֵׂעִיר,
וּבְמִדְבַּר־כְּלוּלוֹת עִם־הוֹרַי בְּרִית כָּרַתָּ, כִּכְרֹת עִם צְעִירָה הַצָּעִיר,
אֵשׁ־דָּת לָהֶם תַּתָּה, הַפְּרָס לֹא־קִבְּלוּ, רַק גְּזֵרוֹת כָּל־אַכְזָר וַחֲזִיר. —
עַל־הַיְכָנָם נִתְיַשְּׁבוּ שְׁחָקִים וַאֲדָמָה, מִן הַתְּנַאי מֵרֵאשִׁית הַיְצִיר:
אִם אֵין־יִשְׂרָאֵל מְקַבְּלִים הַתּוֹרָה — אֶל־הַתֹּהוּ אוֹתָם תַּחֲזִיר.
לֹא אוּכַל לְכַלְכֵּל שְׁאֵלָתִי בַשְּׁלִישִׁית, אִם אֶרְקֹם אוֹ אֶקְפֹּד פֹּה הַשִּׁיר:
הָכֵיצַד הַשָּׁמַיִם וָאָרֶץ עוֹמְדִים עַל־עָמְדָם, וְחוֹרָה — צֶר הִבְעִיר,
וּתְנָאוֹ — כַּבְיָכוֹל אֵל הֵפִיר?

לָךְ סִפְרוּ פַּיָּטִים זִכְרוֹנֵי־תוֹלָדוֹת, אֲנִי לְסַפְּרָם לֹא־אוּכַל.
לִי לֹא טִיב פַּיָּטִים שְׁלוּמֵי־דָת, תְּמִימֵי־לֵב, אֲשֶׁר אֵין־לִפְנֵיהֶם עֲקַלְקַל
לְבָבִי — לְעוּן־מַר וּמְכֵה־תִמָּהוֹן, וּבְרֵאשִׁית הַסִּפּוּר הוּא נִתְקָל
בְּנִגְפֵי שְׁגָיִים וּבְהֶסְתֵּר שֶׁל־פָּנִים, וּבְכָל־דֶּרֶךְ יָשָׁר הוּא נִכְשָׁל.
אֶחֱזֹר מְבֻיָּשׁ כַּמְטַפֵּס שֶׁנָּפַל, וְלִי דֶרֶךְ גְּדוֹלוֹת לֹא־אֶשְׁאַל
אָשׁוּב לְאַנְחוֹתַי לְאַנְחָן בְּמִשְׁקָל, לִי אֵין־שִׁיר שֶׁמִּמֶּנּוּ יֵקַל,
אֶחֱזֹר לַמִּסְפֵּד שֶׁאֲנִי בוֹ מְרֻגָּל, עַל־קְהָלִי שֶׁאָבַד מִקְהָל,
אֶעֱלֶה עַל־דּוּכַן עֲפָרִי כַּמְקֻבָּל, וְאֶשָּׂא בְקִינָה הַנִּמְשָׁל:
נִמְשָׁל: לֵאלֹקִים שֶׁעַמֵּהוּ שָׁכַל, וּמְשָׁלוֹ — אֵין מָשָׁל.

אֵין־מָשָׁל לַנִּמְשָׁל, אֵין־אִלְיָה לַנִּמְשָׁל, לַמְקוֹנֵן לֹא־יֵשׁ דֶּמַע שֶׁל־אֵשׁ
מֵאֲרֻבּוֹת הָעֵינַיִם לִשְׁפֹּךְ עַל־גּוֹלָה שֶׁעָלְתָה כִּמְדוּרַת הָאֵשׁ.
לֹא־יִקְרַב הַדִּמְיוֹן שֶׁבָּשָׂר מֻשְׁכָּלוֹ לְקוֹנֵן עַל־קִבְרָם שֶׁהוּא אֵשׁ,
לֹא־תִשְׁמַע אֹזֶן־אִישׁ שֶׁרַק נֶפֶשׁ יְסוֹדָהּ, הַדְּבָרִים שֶׁאָמְרוּ מִן־הָאֵשׁ
נָדַם יוֹנָתָן בְּ׳עֻזִּיאֵל מִדְּרָשׁוֹת שֶׁדָּרְשׁוּ רַבָּנִים מִן־הָאֵשׁ,
גֶּאֶלְמוּ מַלְאָכִים פּוֹעֲלֵי תְפִלּוֹת מִתְּפִלָּתָם מִתּוֹךְ כִּבְשַׁן הָאֵשׁ,
מַלְאֲכֵי הַשָּׁרֵת שִׁירָתָם נִשְׂרְפָה מֵ„אֲנִי־מַאֲמִין" שֶׁל הָאֵשׁ,
וּשְׂרָפִים יִרְעֲדוּן מִלִּקְרַב עַד קְבָרוֹת בְּפוֹלִין שֶׁהֵם אֵשׁ־אוֹכְלָה־אֵשׁ
כַּבְיָכוֹל בְּעַצְמוֹ לְקִבְרָם יְכוֹנֵן בְּקָרוֹב מֶרְכָּבָה שֶׁל־אֵשׁ,
וִיחַיֵּם בְּטַל־אֵשׁ.

מִלֶּמֶד וְסוֹד חֲכָמוֹת וּמְקוֹנְנוֹת הַגּוֹמְרוֹת מִסְפֵּדָן בִּתְחִנָּה
שֶׁיְּהֵא הַנִּפְטָר, לִפְנֵי דָר־עֶלְיוֹנִים, מֵלִיץ־טוֹב לְנִשְׁאָרִים לִמְגִנָּה,
אֲבַקֵּשׁ מִלִּפְנֵי כָל־יוֹדְעֵי פְּגִיעָה לְחַנֵּן עִם־שִׁירִי בַחֲנִינָה
לְהַצִּיב זָכִיּוֹת לְקֳבֵל מַצֵּבוֹת. בַּקְּבָרוֹת, בְּפוֹלִין הָעֲדִינָה
וּלְהַצִּיב זָכִיּוֹת לִקְהָלִי. כְּצִיּוּנִים־לִדְרָכִים עַל־דַּרְכֵי הַשְּׁכִינָה: —
עֲנֵנוּ לְמַעַן יְהוּדִים הַכְּסוּפִים שֶׁכֻּבְּשׁוּ לְזִבְלֵי מַדְמֵנָה.
עֲנֵנוּ לְמַעַן שְׁפַר־אֲרַג קְהִלּוֹת שֶׁנִּדְּפוּ בַעֲשַׁן מַעֲשֵׁנָה.
עֲנֵנוּ לְמַעַן חֲתִיכִין שֶׁל־סַבּוֹן הַנִּמְכָּר בִּפְרוּטַת מְדִינָה.
עֲנֵנוּ לְמַעַן כָּל־כְּנֶסֶת עַמְּךָ שֶׁדַּנְתָּהּ, וְאֵין מֵבִין אֶת־דִּינָהּ.
עֲנִי לִקְהָלִי, כָּל־מִדָּה נְכוֹנָה, עֲנִי נָא.

עַתָּה, בְּאֵין עוֹד יְהוּדִים בְּפוֹלִין, רַק קְבָרִים וּכְמָרִים וּצְלָמִים,
הַחֲזֵר הַשְּׁכִינָה מִגָּלוּת שֶׁל־אֵירֹפָּא, מַה־לָּהּ־עוֹד בִּרְקִיעִים שׁוֹמֵמִים
הוֹצֵא רוּחֲךָ מִתְּהוֹמָהּ עַד־רוּמָהּ, וְיִפְלוּ שָׁם שָׁמַיִם גְּלָמִים. —
הִנֵּה יְרוּשָׁלַיִם, מְלַבְלְבוֹת אֲבָנֶיהָ. בַּאֲוִירָהּ נְרָדִים עִם־בְּשָׂמִים,
רַעְיַת שִׁיר־הַשִּׁירִים מְחַכָּה לְדוֹדָהּ, כַּחֲזוֹן אַחֲרִית הַיָּמִים. —
וּשְׁאֵרִית קְהָלִי שְׁכוּחֵי מִטּוּבֶךָ, חָנְנֵם בְּבַקְשָׁם נְחוּמִים
מִלִּפְנֵי שְׁלָשׁ־עֶשְׂרֵה מִדּוֹתֶיךָ, אֵל מֶלֶךְ יוֹשֵׁב עַל־כִּסֵּא רַחֲמִים.

מנ"א תש"ח.

חיים גראַדע

דער ארון־קודש פאלט

(דאָס לעצטע קאַפּיטל פון דער פּאָעמע „מוסרניקעס")

דער פּאָעט און פּראָזאַאיקער חיים גראַדע האָט נאָך אין זיינע יונגע יאָרן פאַרעפנטלעכט אַ פּאָעמע „מוסרניקעס", ווו ער באַזינגט און שילדערט די לערנערס פון דער נאַוואַרעדקער ישיבה, זייער לעבן, אינערלעכן געראַנגל און פילאָזאָפיע. מיר דרוקן דאָס לעצטע קאַפּיטל פון דער פּאָעמע „דער ארון־קודש פאַלט", וואָס האָט אַ סימבאָלישע באַדייטונג און זעט אויס ווי חיים גראַדעס אַ וויזיע, וואָס ער האָט נאָך געהאַט אין זיין יוגנט וועגן אָנקומענדיקן חורבן.

די ביימער האָבן שטיל פאַרוואָרפן די געקרויזטע קרוינען,
צום האַרבסט געגרייט זיך, ווי אַן עדה צו מקדש זיין דעם שם.
אַ דינער ביימל האָט אַ קרעכץ געטאָן, גענומען וויינען,
די ביימער האָבן ווי פון חלום זיך אַ קער געטאָן צו אים:
— זיי שטיל, דו וועסט זיך צוגעוווינען,
מיר אַלע זיינען שוין געוווינט צו דעם.

פאַרהילט אין גרינע בלעטער האָט אַ ווייסער לאָמפּ געפיבערט,
אַ גרויסע ציטערדיקע ליכט־נעץ אויסגעשפּונען
און פאַרוועבט די ברייטע שטאַמען.
חיים ווילנער האָט זיך אין דער מיט געפונען
און געציטערט מיטן גאַנצן פאַרק צוזאַמען.

דער הימל־בלוי אין די אַלייען, די צעווינטיקטע, איז אויס־
גערונען,
די נאַכט האָט ווי אַ מידער גערטנער אַריינגעשלייכט,
באַטאַפּט די ביימער און צונויפגעבונדן
מיט שאָטנס דאָס געצווייג, וואָס האָט געציטערט גרין און פייכט.

אויף ווייטע גאַסן, אויפן מוצאי־שבתדיקן מאַרק
האָבן פייערן זיך אָנגעצונדן
און פאַרבלאָנדזשעט אין דעם אַלטן פאַרק.

חיים ווילנער האָט געגליווערט שטום,
געוואָרן פון מינוט פאַרגליווערטער און שטומער.
פאַרבייגעציטערט האָט אַ זוניקער געזשום,
אַ גילדענער געזשום, ווי פון אַ בין סוף־זומער,
און אויסגעגאַנגען, ווי אַ קראַנקער פויגל אין די צווייגן.
דער האַרבסט־ווינט האָט אַ צי געטאָן אַ מוסר־ניגון,
געכליפּעט אין די בלעטער שטיל און פרום,
דער ניגון האָט גענומען העכער שטייגן,
ביז ער איז אַריבער אין געברום.
חיים ווילנער האָט געשוויגן
און אַליין געהערט זיין שווייגן.

צעשאָקלט האָבן זיך די ביימער,
געשליידערט מיט די קעפּ, ווי מוסרניקעס ביי דער תפילה,

אַן אויסגעשריי, אַ ווייטער און געהיימער,
האָט אין געדיכטעניש צעברעקלט זיך אין קלאַנגען שטילע,
געגוסט אין דער פינצטער, זיך געמאַטערט — — —
חיים ווילנער האָט געזומען לויפן,
געוואָלט אַריבעריאָגן אין געלויף זיין שאָטן.
דער ווינט האָט אים דעם וועג פאַרשאָטן
מיט פאַרוועלקטע בלעטער־הויפנס,
און ווי אַ פייגל־טשאָטע האָבן אַרום אים געפלאַטערט
ווייטע הייליקע געזאַנגען.

די קלאַנגען האָבן אים געפאַנגען,
איז ער זיי נאָכגעגאַנגען ווי באַצויבערט.
דער ווינט האָט אים צעטומלט און צעשויבערט,
צעוואָרפן דאָס געקלאַנג, ווי בלעטער האַרבסטיקע אין אַלע זייטן.
ער איז געלאָפן אין דער מיט,
די נאָענטן האָבן אים פאַרשטעלט די ווייטן,
די נאָכט האָט אויסגעלאָשן זיינע טריט.
ער האָט געאיילט, און וואָס ער איז געקומען נעענטער,
האָט דאָס געברויז צעאָטעמט זיך אַלץ ברוסטיקער און פרייער;
חיים ווילנער איז געלאָפן צום בית־מדרש, ווי אַן אָפגעברענטער
וואָס יאָגט זיך רַאטעוועז זיין לעצטן שייער.

די קלויז איז אין די הינטערגעסלעך געלעגן,
געשליידערט זיך אין קראַמפן, ווי דער ים אין זיינע ברעגן,
אַ מוצאי־שבתדיקע, אויסגעלאָשענע, אָן ליכט.
נאָר אין דער אויפגעברויזטער חשכות דער געדיכטער,
האָט ער דערפילט פאַרדבקטע געזיכטער,
און גיך אַ טאַפּ געטאָן דאָס אייגענע געזיכט —
קאַלט, די באַקן שלאַבעריק, אַרום די ליפן בייזע צוקן,
און אַ געבראָכענער האָט ער געזומען זיך צום ארון־קודש רוקן.

אין פינצטערן בית־מדרש האָט געברויזט אַ ים,
געשרייען האָבן גלייך ווי פייערדיקע פייגל אויפגעפלאַמט,
געקלאַפּט פאַרצווייפלט מיט די פליגל אין די וועגט,
און אויסגעלאָשענע צוריק אַראָפּגעפאַלן
אויף די אויסגעשטרעקטע תפילהדיקע הענט.
אַ וואַלד האָט זיך צעיאָמערט, יעדער בוים מיט אַ באַזונדער קול,
און אין דעם שטורעם האָט געקלאָגט דעם ראש־ישיבהס שטים:
— מורי ורבותי, לאָמיר מאַכן איצט אַ תפילה נאָכאַמאָל:
„אַ ריין און ערלעך האַרץ באַשאַף אונדז, אלוקים!"
און ס'ענטפערט אים אַ הונדערטפאַכיק ווידערקול:
„אַ ריין און ערלעך האַרץ באַשאַף אונדז, אלוקים!"

געשריי. אַיעדער זוכט אין דעם געבעט אַ תיקון.
מען פאַטשט: דער ראש־ישיבה האָט קיין כוח ניט צו שרייען.
אַיעדער פרווט זיין אויסגעשריי דערשטיקן,
דער ראש־ישיבה לעשט אויס מיט זיין ריידן אַלע
איי־איי־אייען:
— מורי ורבותי,
מען קען דערגרייכן אין איין שעה דעם אמת;
אים איינצוהאַלטן — דאַרף מען ראַנגלען זיך אַ גאַנץ לעבן!
חיים ווילנער האָט דערהערט דעם ווייטן רמז,
און ווי אַ הויז וואָס האַלט ביים איינפאַלן אַ קרעכץ געגעבן.
— מורי ורבותי,
אויב מיר קענען ניט אַריבער — מוזן מיר אַריבער!
אין קלויז איז ווידער אויסגעבראָכן דער געוויטער,
און חיים ווילנער ביי דער קלויז־טיר, אָפּגעטיילט פון גאַנצן ציבור,
האָט אין דער פינצטערניש אַריינגעיאָמערט ביטער.

— מורי ורבותי,
איך האָב געזען אין רוסלאַנד אין די בלוטיקע מהומה־טעג:
אַ מענטש האָט זיך אַריינגעשפּאַרט אין אַ געפּאַקטן צוג,
האָט מען אין דער ענגשאַפט אים אַרויסגעשטופט אינמיטן וועג.
אַריינגיין איז נאָך ניט גענוג,
מען מוז זיך איינבייסן, זיך איינשטשעמען, פאַרקלאַמערן,
מען וועט אַמאָל אינמיטן לויף אַרויסגעשליידערט — — —
קפּף און פויסטן זעצן אין די וועגט און האָמערן,
און דער ראש־ישיבה שטורעמט ווייטער:
— דער גרעסטער נואף ר' אלעזר בן דרדיא,
האָט אין די קני זיין קאָפּ פאַרגראָבן, און געיאָמערט אויף דער ערד,
געגליכן צו אַ מלאך אַ פאַרשטויסענעם און צו אַ חיה,
ביז דער הימל האָט זיין תשובה פאָרט דערהערט.
איז לאָמיר בעטן נאָך אַמאָל:
אבינו מלכנו, צעררייס דעם ביטערן גזר־דין!
און ווי אַ באַרג וואָס שיט אַראָפּ זיך אין אַ טאָל,
האָבן זיך צעשאָטן אין געשריי די זין
פון דער אוקריינע, ליטע, פוילן און וואָלין.

מען האָט שוין ניט געהערט דעם ראש־ישיבהס רייד,
אַן אָנגעטרערטע שטים איז זיך פאַרגאַנגען קראַנק און צאַרט,
ווי אַ קינד אין כליפּעניש פאַרגייט.
אַ צווייטע שטים האָט זיך ווי שטאָל געגאָסן ברייט און האַרט,
ביז אַ רויט און דאַרשטיק קול האָט בידע שטימען
אויסגעטרונקען,
און איז אַליין אין פינצטערניש פאַרזונקען.
און אַ געשריי האָט דורכגעצאַנקט,
געגליכן צו אַ בליץ, וואָס קריצט מיט פייער אויף אַ כמאַרע.
און ווי ס'גייט־אויף פון דורכגעווייקטער ערד אַ פאַרע,
איז אויפגעגאַנגען דאָס געבעט. עס האָט די קלויז געקלעטערט
אויף פעלדזנטרעפּ, אויף וואַלקנטרעפּ, אַרויף, אַרויף — — —
און חיים ווילנער האָט געציטערט מיטן גאַנצן גוף,
ווי אַ בוים אין האַרבסט ביים אָפּגעבן די לעצטע בלעטער.

מיטאַמאָל אַ טויבער קראַך,
ווי אָקסן־אויגן פאַר שחיטה, האָבן זיך די לאָמפּן אָנגעצונדן,
ווי אייז האָט אויפגעפלאַצט די נאָכט,
דאָס ליכט האָט פון די הענגלייכטער געטריפט, ווי בלוט
פון ווונדן.

דער ארון־קודש האָט זיך אויסבייגן פֿאַמעלעך אַנגעהויבן ;
דער אַלטער ארון מיטן היכל תורות און פֿאַרשטויבטע
שניצערייַן ;
פֿאַמעלעך מיט צעשפּרייטע כהונה־הענט פון אויבן,
איז ער געפֿאַלן איבער אַלע קעפּ, פֿאַרשטיקט דאָס שרייַען.
דערשראָקן האָבן זיך געדראַפּעט אין דער הייך די לייבן,
געבליבן העגגען זיינען אויפן זילבערנעם פֿרוכט טויטע אויגן,
דער ארון־קודש האָט אויף דער פֿאַרשטאַרטער עדה זיך
געבויגן — — —

מיט איין מאָל האָט צערעוועט זיך אַ הילפּסגעשרייַ, אַ רוף,
אָלע האָבן זיך אַ וואַרף געטאָן, צעלעכערטע פון גוואַלדן,
געטראָטן האָבן פּיס אויף קעפּ, אויף האַלדז און גוף —
דעם ארון־קודש אונטערגעהאַלטן.
מיט אויסגעקרימטע פנימער פון שרעק, פֿאַרברענטע
מיילער פון געשרייַ,
נאָר אין די אויגן בלינד־פֿאַרצווייפלטער בטחון —
האָט מען זיך געשפּאַרט, געריסן און געקראָכן.
צעברומט האָט זיך די קלויז, ווי אַ באַלאַגערטע מלחמה־שטאָט :
— אבינו מלכנו, דערבאַרעם זיך צוליב די אויסגעשאָכטענע
פֿאַר דיין אחד.

חיים ווילנער איז געלעגן בייַ דער קלויז־טיר און געצאַפּלט,
געראַנגלט זיך, געוואָלט אין רעטונגס־לייטער זיין אַ שטאַפּל,
ראַטעוון — און ניט געקענט אַוועק פון שוועל,
אַ יאָמער טאָן — די צונג איז איינגעפֿראָרן אין זיין קעל.
און פֿלוצעם האָט די גאַנצע קלויז פון אים זיך אָפּגעריסן,
דער ארון־קודש האָט זיך אויפגעהויבן העכער, העכער,
אַ פֿאַרקלאַמערטער אין הענט,
חיים ווילנער האָט מיט די ציין אין דיל אַריינגעביסן,
עס האָבן דורכגעשווינדלט פֿאַרביי אים די וועגן,
אַ דונער האָט זיך טויב אַלץ מער און מער פון אים
דערווייטערט :
— אבינו מלכנו, טו דיין גייסט דיין הייליקן פון אונדז ניט אָפּ !
און חיים ווילנער איז געבליבן — אַ פֿאַרוווונדעטער אין
אַן אָקאָפּ,
אַ בלינדער אין אַ נאַכט־וואַלד בייַ אַן אויסגעברענטן שייטער.

ווילנע, 1937

פֿראָפּ. ב. מאַרק (וואַרשע)

מיצקעוויטש און די יידן פון נאוואַרעראָק

מיט נאַוואַרעדאָק און איר דאָרפישער אומגעגנט, מיט איר נאַטור און מענטשן איז פֿאַרבונדן דער נאָמען און צום טייל אויך די שאָפונג פון דעם גרעסטן דיכטער פון פוילישן פֿאָלק, אדאם מיצקעוויטש.

ניט בלויז אין די יוגנט־שאָפונגען פון דעם דיכטער אין די באַלאַדן און ראָמאַנען, טרעט אַרויס די נאַוואַרעדקער געגנט מיט איר פרעכטיקער, סודותדיקער נאַטור און ראָמאַנטישע לעגענדעס. אויך אין מיצקעוויטשעס גרעסטן און באַרימטסטן ווערק „פֿאַן טאַדעוש" זיינען די נאַטור־שילדערונגען, דער פֿאַרבן־רייכער פערסאָנאָזש, די מנהגים, געשעפּט פון טיפן איינדרוק פון דער אַלטער נאַוואַרעדקער היים, וואָס איז אויף אייביק געבליבן אין דעם דיכטערס זכרון.

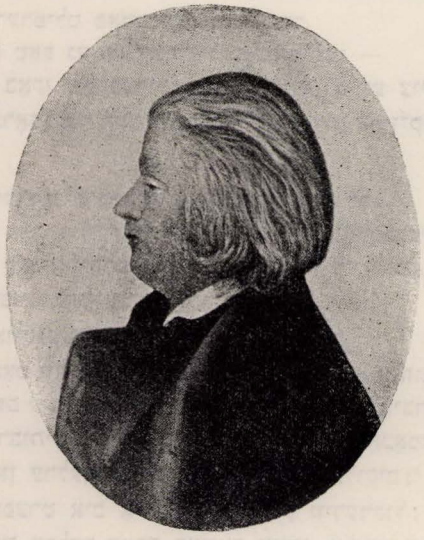

אדאם מיצקעוויטש

אין דער געגנט פון נאַוואַרעדאָק, ווו עס איז געשטאַנען מיצקעוויטשעס וויג, האָט געווינט אַ פֿאַרשיידנאַרטיקע, אַ נאַציאָנאַל־און רעליגיעז־געמישטע באַפעלקערונג : פּאָליאַקן־קאַטוילן, פּראַוואָסלאַווענע־וויסרוסן, יידן, טאַטאַרן־מוסולמענער, אַ ביסל דייטשן און אָפילו אַ קליינע גרופּע קאַראַימער. דאָס פויערטום איז געווען וויסרוסישע, און שאָפנדיק פון וויסרוסישן פֿאָלקלאָר האָט מיצקעוויטש אַריינגעוועבט סיי אין זיין פּאָעטישן שפּראַך־אוצר, סיי אין זיינע פּאָלקס־מאָטיוון אַ סך וויסרוסישע וועלטער און באַגריפן. די מיטעלע שליאַכטע, פון וועלכער מיצקעוויטש האָט געשטאַמט, איז באַשטאַנען פון אַ פויליש־וויסרוסישן געמיש, אָבער קולטורעל איז זי געווען פּויליש און קאַטוליש.

אין דער ערשטער העלפט פון 19־טן י״ה (מיצקעוויטש איז געבוירן געווארן אין 1798) האָבן די יידן אין דער געגנט פון נאַוואַרעדאָק און בכלל אין די וויסרוסישע געביטן פון דער פוילישער זשעטשפּאָספּאָליטא, געשפּילט אַ גרויסע עקאָנאָמישע און קולטורעלע ראָל. זיי האָבן געהאַלטן אין זייערע הענט דעם גרעסטן טייל פון אינערלעכן און אויסערלעכן

מסחר. אין זייערע הענט איז בדרך כלל געלעגן די ווירטשאַפט־לעכע אַדמיניסטראַציע פון די גרויסע פריצישע גיטער, די שטאָטישע מלאכה איז געווען כמעט דורכאויס אַ יידישע, די קאָמוניקאַציע און טראַנספאָרט אויף דער יבשה איז געלגן ס׳רוב אין יידישע הענט, אַ געוויסע צאָל יידן האָט אויך געווינט אויפן דאָרף, און דאָס נישט בלויז אַלס אַרענדארן, נאָר אויך בעלי מלאכות (שמידן, סטעלמאכס וכדומה), פויערים און סאָדאָווניקעס.

אַזוי אַרום איז איין טייל פון די דאָרטיקע יידן געווען פאַרמיטלער צווישן דער קלייענער שליאכטע און פויערטום מיט דער גרויסער וועלט, געמאַכט ווייטע האַנדלס־נסיעות קיין ליטע, קיין קרוין־פוילן, קיין קעניגסבערג און דאַנציג און אַריינגעבראַכט צוריק אין זייער געגנט נישט בלויז כלערלאייקע סחורות, נאָר אויך ידיעות, ביכער, אָפּפּרישנדיקע ווינטן פון פאָליטישע געשעענישן און קולטור־און שטייגער ענדערונגען. אַ צווייטער טייל האָט אַנטוויקלט די מלאכה און צום טייל די לאַנדווירטשאַפט־פראָדוקציע אויפן אָרט. די ערשטע יידן זיינען געווען אין געוויסן זין פיאָנערן פון נייע ווירטשאַפטס־פאָרמען און אָפּילו פרישע קולטור־גרעדאַנקען, הגם אַליין זיינען זיי געווען טיף רעליגיעז און בלב ונפש צוגעבונדן צום יידישן שטייגער. דער טיפּ פון אָזאַ יידן איז געווען אַ געמיש פון אַלטער יידישקייט מיט נייַ־וועלטיקייט. דער דאָזיקער יידן האָט — שוין צוליב די קאָנטאַקטן מיט אויסערלעכע סוחרים און פירמעס, מיט דייטשישע יידן און קריסטלעכע פירמעס, צוליב זיינע נסיעות אין ווייטע מקומות און פאַרבראַנגען אויפן אָרט מיט געביל־דעטע פריצים — געמוזט קענען שפּראַכן, קענען פירן אַ וועלטלעכן געשפּרעך, גיין אָנגעטאָן ציכטיק און זיך צואייגענען גוטע מאַניערן. אָבער איינצייטיק האָט דער דאָזיקער יידן געמוזט מקפּיד זיין אויף זיין יידישקייט, אויף זיין טרייקייט צו דער יידישער אמונה, און דווקא דערפאַר, וואָס ער האָט געמוזט פארבראַנגען צווישן קריסטן, איז זיין יידיש־רעליגיעזע וואַכאַמקייט געווען נאָך גרעסער.

איינער פון אָט דעם שיכט יידן איז געווען אַן אָפּטער אַריינגייער ביי מיצקעוויטשעס עלטערן און אין די הויפן פון מיצקעוויטשעס שכנים און באַקאַנטע. ליידער, איז זיין נאָמען נישט באַקאַנט. אָבער מיצקעוויטש דערמאָנט אים אין זייַנע בריוו און יוגנט־זכרונות. מיצקעוויטש באַצייכנט אים אַלס ראַבין — רב. פאַקטיש איז דאָס געווען אַ גרויסער תבואה־סוחר פון נאַוואַרעדקער געגנט, וואָס פלעגט קויפן ביי די אָרטיקע פריצים ווייץ און קאָרן און פלעגט מאַכן ווייטע נסיעות. מיצקעוויטש דערמאָנט זיינע מעלות: דער דאָזיקער ייד איז געבליבן אין מיצקעוויטשעס געדעכטניש ווי די פאַר־קערפערונג פון לעבנס־חכמה, ווייסן, ערנסטקייט און ערלעכ־קייט. ער דערמאָנט אים אין די שפּעטערדיקע עמיגראַציע־יאָרן אין פאָריז. און ער איז מודה פאַר איינעם פון זיינע פריינט, אַז אין אַ געוויסן זין איז דער יידישער „רב״ פון נאַוואַרעדאָק געווארן דער פראָטאָטיפּ פון דער באַרימטער געשטאַלט יאַנקל פון „פאַן טאַדעאוש״, פון אָט דעם ישוב־ניק יאַנקל, וועלכער טויכט אויף אין מיצקעוויטשעס עפּאָפּעע ווי די פאַרקערפערונג פון אידאַלסטן פוילישן פאַטריאָטיזם און פוילישן פאָלקס־ליד (יאַנקלס קאָנצערט).*

פאַרשטייט זיך, וועז אַ דיכטער נעמט פון לעבן אַ פראָטאָ־טיפּ פאַר זיינער אַ געשטאַלט, איז עס נישט קיין פאָטאָגראַפיע, נאָר אַן איבערדיכטונג. דער נאַוואַרעדקער יידישער סוחר, וואָס איז געווען אַן אריינגייער ביי די מיצקעוויטשעס און ווערע־טשאקעס, האָט — אַליין נישט וויסנדיק וועגן דעם — בייגע־טראָגן צו יאַנקעלס געשטאַלט בלויז אַ טייל פון דעם עלע־מענט וואַרהייט. וואָרעם אַ צווייטן טייל פון דער וואַרהייט און דעם עלעמענט דיכטונג האָט מיצקעוויטש געשעפט פון אַנ־דערע ווירקלעכע יידישע טיפן און פון דער אייגענער שעפע־רישער פאַנטאַזיע.

די ערלעכקייט־שטריכן פון יאַנקעלס כאַראַקטער האָט, הייסט עס, מיצקעוויטש געזומען פון דעם דערמאָנטן נאַוואַרעד־קער יידישן סוחר. די מוזיקאַלישע באגאבונג יאַנקעלס האָט דער דיכטער געזומען פון אַנדערע יידן פון זיין היימישער געגנט — פון דעם צאָלרייכן שיכט יידישע כלי־זמרים, וועל־כע זיינען אין יענער צייט געווען אין דער געגנט פון נאַ־וואַרעדאָק און אין די שכנישע שטעט די אייניציקע טרעגער פון פאָלקס־מוזיק. וואָרעם געשפּילט האָבן זיי נישט בלויז אויף יידישע חתונות און אַנדערע שמחות, נאָר אויך אויף פויערישע און שליאכטישע. די צימבאַלן, אויף וועלכע יאַנקעל שפּילט אויף די טראַגישע געשיכטע פון פוילן איז געווען אַ יידישער אינסטרומענט. די יידישע כלי־זמרים האָבן געשפּילט יידישע, ווייסרוסישע, פוילישע נגונים, און נישט בלויז פאָלקס־טימלעכע, נאָר אויך טאַנץ־מעלאָדיעס, און בתוכם אַזעלכע, מיט וועלכע מען פלעגט אויפטרעטן אויף גרויס־פריצישע פאַרווויילונגען, דער עיקר דעם באַרימטן פאָלאָנעז.

דער יונגינקער מיצקעוויטש האָט געקאָנט אַזעלכע יידישע מוזיקאַנטן און געהערט זייער השתפכות־הנפשדיקע מוזיק. ער איז געווען אונטערן אייַנדרוק פון אָט די אומגעבילדעטע, אָבער גאָטגעבענטשטע טאַלאַנטן, וואָס זייער באָרוף איז אַריבערגעגאַנגען פון טאַטן צום זון. אַזעלכע פאַרצייטיקע סטעמפּעניוס זענען געווען אין גרויסע צאָלן אין נאַוואַרעדאָק און אומגעגנט אין ערשטן יאַרצענדליק פון 19־טן י״ה.

און איצט דער דריטער שיכט יידן, מיט וועלכע מיצ־קעוויטש האָט זיך אָנגעטראָפן אין זיין אַלטער היים, אין זיי־נע קינדהייט־און יוגנט־יאָרן. דאָס זיינען געווען די יידישע באַלעגאָלעס.

מיר האָבן שוין באַמערקט אַז אין פאַרצייטיקן פוילן איז אין גאָר אַ גרויסער מאָס די קאָמוניקאַציע און טראַנספאָרט אויף דער יבשה געלעגן אין יידישע הענט. און אויב אין

---

* אין יענער צייט האָבן אין נ. געלעבט מערערע אַזעלכענע טיפן ווי צ. ב. ר׳ משה הארקאווי דער געבילדעטער רב... וואָס האָט געשריבן וועגן די חסידים אין דייטש און האָט זיך פאַרגעשטעלט דעם עסטרייכישן קיסר, אויך דער גרויסער פאָדריאטשיק לייזער ברוכובייטש די־ליאן, איינער פון די דריי פון פעטערבורגער קאָמי־טעט.

גרויספוילן און קליינפוילן זיינען נעבן יידישע באַלעגאָלעס געווען אויך קריסטלעכע, איז אין די מזרח־געביטן, בפרט אין די ווייסרוסישע, די דאָזיקע פרנסה געווען כמעט אַן אויסשליסלעך יידישע. דער אייניציקער יבשהדיקער קאָמוניקאַציע־און טראַנספאָרט־מיטל איז געווען דער פערד און וואָגן. די פאַרבינדונג פון שטאָט און דאָרף, פון איין ישוב צום צווייטן איז דער געגנט פון נאַוואַרעדאָק איז געלעגן אין די הענט פון יידישע באַלעגאָלעס. זעלטן וואָר עס האָט געהאַט אַן אייגענע קאָטש — דאָס זענען געווען די גרויסע פריצים. אָבער שוין אַזאַ מיטעלער שליאכטשיץ, ווי מיקאַליי מיצקעוויטש, אדאמס פאָטער, האָט זיך ס׳רוב באַנוצט אין ווייטערע נסיעות מיט געדונגענע יידישע פורמאַנעס. די לעצטע האָבן געפירט פאַסאַזשירן און סחורות, און אויך בריוו און ידיעות, אַ סך ווייטער מחוץ די גרענעצן פון נאַוואַרעדקער געגנט — קיין ווילנע און העט ווייטער. וועו דער יונגער סטודענט מיצקעוויטש פלעגט פון קאָוונע צי ווילנע קומען צוריק אַהיים אויף זומער, האָט אים געפירט אַ יידישער באַלעגאָלע. פון זיין דאַרפישער היים זאַאָשע קיין נאַוואַרעדאָק — אויף אַ יידישער בויד. און אויך אָט דער אייגדרוק איז געבליבן אויף לאַנג אין דעם דיכטערס זכרון. ער דערמאָנט מיט יאָרן שפּעטער אין זיינע בריוו די נסיעות אין דער טרייסלענדיקער בויד און די לאַנגע מעשיות, וואָס עס פלעגן אים דערציילן, כדי צו פאַרטרייבן די צייט, די יידישע שמייסערס. דאָס זיינען געווען לעגענדעס פון דער געגנט, מעשיות וועגן גזלנים, וועגן דעם „פינטעלע מענטש", וואָס פלעגט זיך אָפרופן ביי זיי, אויך ראַמאַנטישע געשיכטן וועגן פאַרליבטע פריצים און פריצעסס, געענדיקטע מיט מאַרדן צוליב אייפערזוכט, און אַנדערע ראַמאַנטישע פאַסירונגען. די יידישע באַלעגאָלעס האָבן געקאָנט אויסגעצייכנט די אָרטיקע פאָלקס־לעגענדעס, לאָקאַליזירטע אין פאַרשיידענע מקומות פון דער געגנט, אין וועלדער, שליאכן, וואַסערן. און דערציילט האָבן זיי בנעימותדיק אין אַ פאַרפויערישטער שפּראַך. דער יונגער דיכטער האָט אייגעזאַפּט אין זיך די דערציילונגען, פונקט ווי ער האָט געשלונגען די פאָלקס־מעשיות פון זיין וווייסרוסישער ניאַניע און די הפלא־ופלא־דערציילונגען פון אָרטיקע טאַטאַרן. אָט די אלע איינדרוקן שפּיגלען זיך אָפּ אויף אַ וווּנדערלעכן אופן, אין די באַלאַדן און ראָמאַנען, וועלכע האָבן געמאַכט אַן אויסערגעווייניעכן רושם מיט זייער טיפער פאָלקסטימלעכקייט און אויסטערלישער טעמאַטיק און זיינען געווען דער אָנהייב פון דער ראָמאַנטישער שיטה אין דער פוילישער ליטעראַטור.

בפרט האָט אַ שטאַרקן אייגדרוק געמאַכט אויף מיצקעוויטשן די מעשה פון אַ יידישן באַלעגאָלע וועגן אַ באַנדע גזלנים, וועלכע איז באַפאַלן אין וועג אַ סוחר, און וועו דער לעצטער דערציילט זיי, אַז עס וואַרטן אויף אים די אויסגעבענקטע קינדער אין דער היים, וועלן זיי סענטימענטאַל, ברעכן זיך איין, דערמאָנען זיך אין די אייגענע קינדער און לאָזן דעם סוחר פריי.

עס איז קלאָר אַז דער באַלעגאָלע האָט געמיינט אַ יידישן סוחר, וואָרעם דער איז געווען דער טרעגער פון דעם וואַנדערער־און טראַנזיט־האַנדל אין דער געגנט. מיצקעוויטש, וועלכער האָט זיין פראָגרעסיוון וועלט־באַנעם פאַראייניקט מיט אַ טיפן קריסטלעכן גלויבן, האָט פאַרוואַנדלט די יידישע מעשה אין אַ פרעכטיקע באַלאַדע א.נ. „דעם טאַטנס צוריקקער", (powrót taty), אין וועלכער דער קריסטלעכער עלעמענט איז גאָר שטאַרק פאַרטראָטן. ווי עס זאָל נישט זיין, איז די באַלאַדע אַנטשטאַנען אונטערן שטאַרקן אייגדרוק פון אַ באַלעגאָליש־יידישער מעשה וועגן דער פלוצימדיקער פאַר־וואַנדלונג צום גוטן אין דער נשמה פון האָרטע וואַלד־גזלנים.

עס איז אויסער יעדן צווייפל, אַז מיצקעוויטש האָט זיך געפונען כל ימיו אונטער דעם שטאַרקן איינפלוס פון יידן און פון דער יידישער מיסטיק. זיין גלויבן אין דער היסטאָרישער מיסיע פון „אונזער עלטערן ברודער ישראל", זיין זוכן פאַר־בינדעטע צום קאָמף פאַר באַפרייען די וועלט אין פאַריזער סינאַגאָגעס, זיין טרוים וועגן אַ יידישן לעגיאָן, יאַנקלס גע־שטאַלט אין „פאַן טאַדעאוש" — דאָס אַלץ זאָגט עדות, אַז די

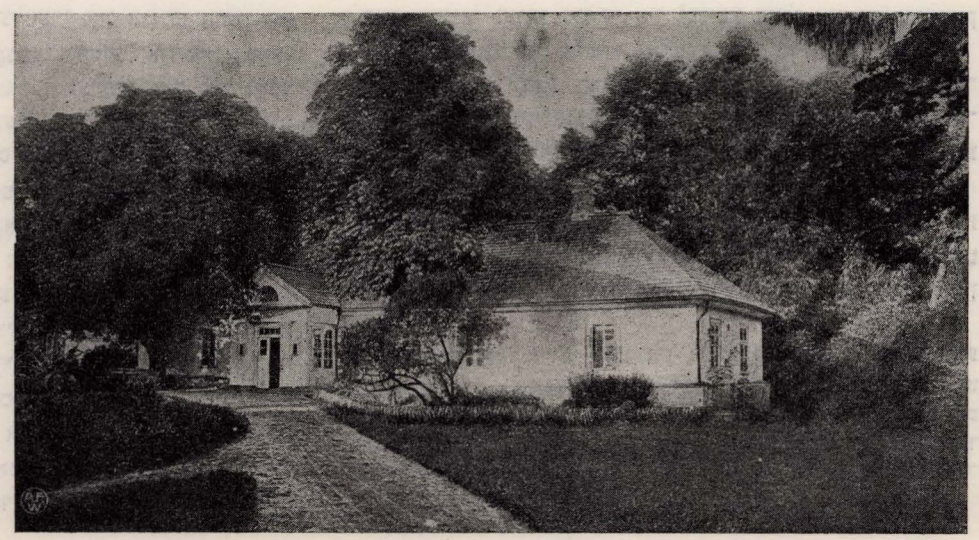

מיצקעוויטשעס הויז

קערנדלעך, וואָס זענען פֿאַרזייט געוואָרן אין דעם דיכטערס נשמה אין זיין נאַוואַרעדקער פערייאָד, האָבן זיך שפּעטער, אויף זיין לאַנגן וואַנדער־וועג צעבליט אין גרויסע און שיינע בלומען. אמת, מיצקעוויטשעס געפילן־און געדאַנקען־וועלט איז זייער קאָמפּליצירט און אָפט מטושטש, און צייטנווייז האָט ער געוועבט פּלענער פון שפּרייטן צווישן יידן די קריסט־לעכע מיסיאָן, אָבער בדרך כלל האָט ער זייער צערטלעך געכאַליעט אין האַרצן און געדענקט די זכרונות פון דער נאַוואַרעדקער תקופה, אין וועלכער די יידן האָבן פֿאַרנומען אַ רירנדיק־אָנזעוודיק אָרט.

די פּוילישע ליטעראַטור־פֿאָרשער פון צווישן מלחמהדיקן פּוילן האָבן אַלץ געטאָן צו פֿאַרווישן און אָפּמעקן דעם יידישן עלעמענט אין מיצקעוויטשעס שאַפן און צו מאַכן צו קליין־געלט די השפּעה פון יידן און פון יידישער פֿאָלקס־מעשה אויפן מחבר פון די „באַלאַדן און ראָמאַנען" און „פּאַן טאַדעאוש". מען האָט מיצקעוויטשעס ביאָגראַפּיע אָנטיידישט. מען האָט אים פֿאַרגעוואָרפן, אַז די אייניציקע נישטווירקלעכע, ראָמאַנטיש־אויסגעטראַכטע פּיגור איז דער ייד יאָנקעל. אין די אָפּיציעלע ביאָגראַפּיעס אין נאַוואַרעדקער פערייאָד זיינען אַרויס־געטראָטן אַלע, אַ חוץ יידן. דער אייניציקער, וואָס האָט יאָ אָפּצענטירט דעם איינפלוס פון יידישע פערזאָנען, איז געווען דער עסייאיסט באָי־זשעלענסקי, אָבער ער האָט נישט גע־שריבן וועגן דער תקופה פון נאַוואַרעדאָק, נאָר וועגן פֿאַריז, ווו מיצקעוויטש זאָל האָבן געוואָלט אָנגאָזשירט זיין אַ ראָמאַנ־טישער געשיכטע מיט אַ יידישער פרוי (אפשר גאָר אַ גע־שמדטע), וועלכע האָט אַ געוויסע צייט אויסגעאיבט אויפן על־טער געוואָרענעם דיכטער אָן איינפלוס אין דער ריכטונג פון מיסטיק.

איצט הייבט מען אָן אַרויסברענגען דעם יידישן עלע־מענט פון נאַוואַרעדקער געגנט אין מיצקעוויטשעס לעבן און שאַפן. און דאָס איז דער אמת. וואָרעם עס איז נישט מעגלעך פֿאַרצושטעלן זיך די נאַוואַרעדקער סביבה פון אַדאָם מיצקעוויטש אָן יידן און די דאָרטיקע פֿאָלקס־קולטור־אָט־מאָספּער אָן יידישן עלעמענט. אין קעגנזאַץ צו זיין מיטצייט־לער, דעם דיכטער זיגמונט קראשינסקי, וועלכער איז געווען פון אַ גראָפֿן־משפּחה, אָפּגעריסן פון פֿאָלקס־יניקה און אָן אי־בערצייגטער אַנטיסעמיט און רעאַקציאָנער, איז מיצקעוויטש שוין צוליב זיין אָפּשטאַמען נאָענטער צום פֿאָלק און אַלס זוכער פון נייע אידעען און נייע מאָטיוון האָט ער געגראָבן טיף אין פֿאָלקסטימלעכקייט, און אין איר זיינען אַזעלכע עמק־יידן ווי די נאַוואַרעדקער, געווען שטאַרק רעפּרעזענטירט, געבנדיק אַן אייגנאַרטיקן צושטייער.

איז — אויב מיר רעדן וועגן מיצקעוויטשן, דעם גרעסטן דיכטער פון פּוילישן פֿאָלק, איז אייניער פון די סטימולירנדיקע פאקטאָרן פון זיין פאָעזיע געווען דער יידישער עלעמענט, פֿאַרקערפּערט אין די יידן פון נאַוואַרעדקער געגנט פון אָנהייב פון 19־טן י״ה.

ש. ל. שניידערמאַן

אדם מיצקעוויטש און זיין באציונג צו יידן

פון ווילנע ביז פּאַריז

אין יאָר 1798, דריי יאָר נאָך דער דריטער אַנטגילטיקער צעטיילונג פון פּוילן, איז אדאם מיצקעוויטש געבוירן געוואָרן אין נאַוואַרעדאָק. זיין פֿאָטער, מיקאָלאי, איז געווען אַ פֿאַר־אָרעמטער גוטבאַזיצער און אַדוואָקאַט פון בארוך. ער האָט נאָך דאַן פֿאַרמאָגט אַ טייל פון גוט, אָבער זיין חיונה האָט מיקאָלאי שוין געציגן פון דער אַדוואָקאַטור און זייַנע וויכ־טיקסטע קליענטן זיינען געווען די פֿאַרמעגלעכע יידישע סו־חרים פון נאַוואַרעדאָק.

אין די טאָגביכער פון דער מיצקעוויטש משפּחה זיינען פֿאָראַן וועגן דעם פֿאַרצייכענונגען, וואָס זיינען אַ באַוויז וועגן די גוטע פֿאַרהעלטנישן, וואָס דער אָפּגעקומענער פּריץ און הייסער פּאַטריאָט, מיקאָלאי מיצקעוויטש, האָט געהאַט מיט די יידן פון נאַוואַרעדאָק. אין די משפּחה־פֿאַר־צייכענונגען וועלן מיר זען, אַז פון די פּינף קינדער פון מיקאָלאי מיצקעוויטש זיינען פּיר אָפּגענומען געוואָרן דורך אַ יידישער הייבאַם, אַ געוויסע דאָוויד־קאָווע (די דוד׳יכע). בלויז דעם יינגסטן, אדאם, האָט אָפּגענומען אַ פּוילישע הייבאַם, אַ געוויסע מאָלאָדעצקאַ. די דוד׳יכע איז אָבער געווען אַן אָפּטע אייניגייערין אין הויז פון די מיצקע־ווישעס און אַלע קינדער, אַן אויסנאַם, האָבן זי גערופן „באָבע".

די קינדער־יאָרן פון אַדאָם מיצקעוויטש זיינען אַדורך אין אַן אַטמאָספער פון בענקשאַפט נאָך דער אויסלייזונג פון פּוילן און גרויסע האָפּנונגען זיינען געלייגט געוואָרן אויף נאַפּאָלעאָן בּאָנאַפּאַרט, אין וועמענס אַרמייען עס האָט זיך אָנגעשלאָסן דער פּוילישער לעגיאָן פון געווראַל העניריק דאָמבראָווסקי, וואָס האָט געקעמפט אויף אַלע אייראָפּעאישע שלאַכטפעלדער.

דער פּאָעטישער טאַלאַנט פון אַדאָם מיצקעוויטש האָט זיך אָנטפּלעקט גאָר פרי. שוין אַלס צען יאָריק יינגל האָט ער ענומען שרייבן לידער. זיינע לערער האָבן אים אָבער קרי־טיקירט, אַז אין די לידער „הערט זיך דאָס לשון פון פראָסטן פֿאָלק". פון די דאָזיקע דיכטערישע פּראָבעס פון אַדאָם מיצ־קעוויטש איז פֿאַרבליבן בלויז איין גרויס ליד, וואָס דאָס צוועלפיאָריק יינגל האָט געשריבן אונטערן אייַנדרוק פון דער

גרויסער שרפה פון יאָר 1810, וועלכע כמעט אַלע הילצערנע הייזער מיט די יידישע קראָמען אויפן מאַרק־פלאַץ אין נאַוואַרעדאָק זיינען אַוועק מיטן רויך.

אין עלטער פון פערצן יאָר האָט מיצקעוויטש אין נאַוואַרעדאָק בייגעווינט דעם דורכמאַרש פון נאַפּאָלעאָנס אַרמייען און דאָמבראָווסקיס לעגיאָן. די דאָזיקע איבערלעבונג, וואָס האָט זיך טיף אייגעקריצט אין מיצקעוויטשעס זכרון, איז פאַראייביקט אין „פאַן טאַדעאוש". מיר געפינען אָבער נישט אין מיצקעוויטשעס ווערק קיין שום יוגנט־רעמיניסצענצן וועגן יידן, מיט וועלכע ער זאָל האָבן פאַרקערט, אָדער מאָמענטן פון יידישן לעבן, וואָס ער זאָל האָבן אָבסערווירט. אין פוילן האָט דער פּאָעט נישט געהאַט קיין שום געמיינזאַמעס מיט יידן, און ערשט אין פאַריז, נאָך זיינע גלות־וואַנדערונגען איבער רוסלאַנד און דייטשלאַנד, איז ער געוואָרן אויפמערק־זאַם אויף דער עקזיסטענץ פון אַ יידישער פּראָבלעם. זיינע באַגעגענישן מיט די ראָטשילדס, אין וועמענס ליטעראַרישן

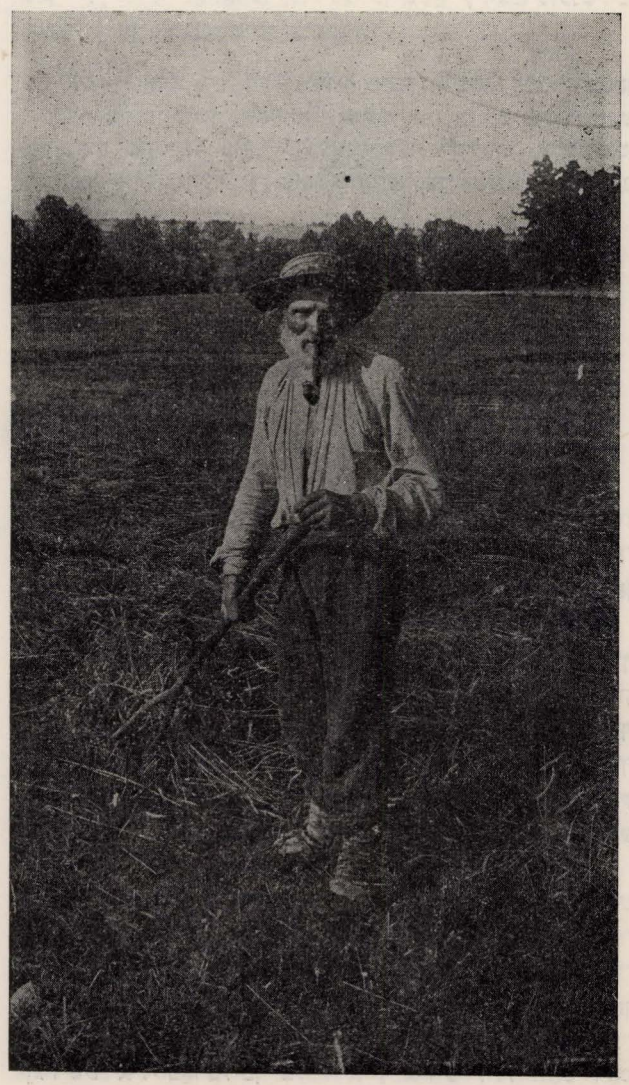

אַן ערד־אַרבעטער אין אַ דאָרף ביי נאַוואַרעדאָק

סאַלאָן מיצקעוויטש איז געווען אַן אָפּטער אייגנגייער; זיין באַקאַנטשאַפט מיט דעם יידיש־פראַנצויזישן שטאַטסמאַן אַדאָלף קרעמיע און אפילו די דערפאַרונגען מיט הייניריך היינע, מיט וועמען מיצקעוויטש האָט זיך נישט צו גוט פאַרטראָגן, האָבן דעם נאַציאָנאַלן פוילישן פּאָעט געעפנט די אויגן אויף דער יידישער פראָבלעם אין דער וועלט און בפרט אין פוילן.

עס איז דערביי אינטערעסאַנט, אַז מיצקעוויטשעס מדריך אין יידישקייט איז געווען דער הויפט־דאָקטאָר אין דער פראַנצויזישער אַרמיי, ארמאַנד לעווי, וועלכער איז שוין געבוירן געוואָרן אַ קריסט און האָט זיך שפּעטער אומגעקערט צום יידנטום. מיט ארמאנד לעווי האָט דאָס מיצקעוויטש געמאַכט זיין רייזע קיין איסטאַמבול, כדי צו אַרגאַניזירן דעם יידישן לעגיאָן.

די פריינטשאַפט צווישן אַדאַם מיצקעוויטש און ארמאַנד לעווי זיך אָבער פאַרקניפט ערשט אין די שפּעטערע יאָרן, לאַנג נאָכדעם ווי „פאַן טאַדעאוש" איז פאַרעפנטלעכט געוואָרן. דאָס איז אַ באַוויזן, אַז די ווערעמע באַציאונג צו יידן האָט אין מיצקעוויטשעס האַרץ געגליט נאָך אַיידער ער האָט אין גלות זיך דערנענטערט צו יידן. דאָס ענדערט אָבער נישט דעם פאַקט, אַז מיצקעוויטש האָט דאָס יידישע לעבן אין פוילן נישט געקענט און דער יידישער העלד אין זיין גרויסן פּאָעטישן ווערק איז די אידעאַליזירטע געשטאַלט פון אַ קרעטשמער, וואָס האָט עקזיסטירט בלויז אין מיצקעוויטשעס פאַנטאַזיע.

יאנקל — אַ סימבאָלישע יידישע פיגור

פאַר פוילישע יידן איז די געשטאַלט פון אדאם מיצקע־וויטש פאַרבליבן די נאָענטסטע און ליכטיקסטע צווישן פוילנס גייסטיקע קולטור פירער דורך די יאָרהונדערטער פון יידיש־פוילישער היסטאָריישער שותפות. ביז מיצקעוויטשן און נאָך אים האָט אויף דער פוילישער אַרענע זיך נישט באַוויזן קיין איין פאָליטישע אָדער קינסטלעריש פערזענלעכקייט, וואָס זאָל האָבן אַרויסגעווינען אַזוי פיל אמתע פאַרערונג פאַרן יידישן פאָלק, ווי אַדאַם מיצקעוויטש.

דער ייד יאַנקל אין מיצקעוויטשעס „פאַן טאַדעאוש" איז דער ערשטער פאָזיטיווער יידישער העלד אין דער פוילישער ליטעראַטור און בכלל דער אממיינסטן אידעאַליזירטער יידי־שער טיפּ, וואָס איז ווען עס איז אַרויסגעפירט געוואָרן דורך אַ פּוילישן שרייבער, איינגעשלאָסן עליזא אָזשעשקאָווא. יאנקל איז אָבער ווייט נישט קיין פראָטאָטיפּ פון אַ רעאַלן יידישן קרעטשמער. דאָס איז אַ סימבאָלישע פיגור, וואָס ווערט דורך מיצקעוויטשן אַרויסגערוקט ווי אַ מוסר־זאָגער און געוויסנס־מאָנער אין דער סביבה פון דער צעבאַלעוועטער פוילישער שליאכטע, וואָס שיכורט און הוליעט און איז גרייט זיך צו שלאָגן צווישן זיך פאַר דער פאַרטיידיקונג פון אָנגעריטן „האָנאָר", אָבער איז צעריסן און צעקריגט, אין אָנבליק פון לויערנדיקן שונא.

אין דער צייט, וואָס כמעט אַלע איבעריקע העלדן פון דעם נאַציאָנאַלן עפּאָס זיינען ערדישע טיפּן, וואָס ווערן גע־שילדערט מיט אַלע זייערע שוואַכקייטן, קלייגלעכע השגות,

קרענקלעכע אַמביציעס און טאָגטעגלעכע ליידנשאַפטן, איז דער יידישער קרעטשמער אַן אידעאַלע געשטאַלט, אָן שום פֿגם, אַ געניאַלער מוזיקער, אַ מייסטער־צימבאַליסט, אין וועמענס האַרץ עס ברענט די לויטערע ליבשאַפט צום פֿוילישן פֿאָטערלאַנד. דער יידישער קרעטשמער ווערט דורך מיצקע־וויטשן אַוועקגעשטעלט פנים אל פנים מיט דעם לעגענדאַרן נאַציאָנאַלן העלד, גענעראַל דאָמבראָווסקי, פֿאַר וועלכן יאַנקל שפּילט אויף אַ פֿאַמיליע־שמחה פון דער פּוילישער שליאַכטע אין הויף פון סאָפּליצאָווא. אין דער ליטע. יאַנקל גיט דעם גענעראַל זיין יידישע ברכה, ער רעדט וועגן ליטע וויי וועגן „אונדזער ליטע", וואָס האָט אויף דעם פּירער פון פּוילנס בא־פרייונגס־קאַמף געוואַרט „ווי מיר, יידן, וואַרטן אויף ביאת המשיח". יאַנקל רעדט אין גאָר אַ הויכן מליצה־טאָן, גאָר־נישט ווי אַ קרעטשמער, נאָר ווי עפּעס אַ פּוילישער נביא, און גאַנץ אָפּט באַקומט זיך דאָס געפּיל, אַז דורך זיין מויל רעדט טאַקע מיצקעוויטש אַליין.

יאַנקלס שפּילן אויף דער שמחה אין סאָפּליצאָווא ווערט דורך דעם מחבר באַצייכנט אַלס „דער קאָנצערט איבער קאָנ־צערטן", אַ מין פאַראַפראזירונג פון שיר השירים, און די שילדערונג פון יאַנקלס מייסטערהאפטן שפּילן איז טאַקע דאָס מייסטערהאַפּסטע קאַפּיטל אין דעם גרויסן עפּאָס. דאָס איז דער לעצטער, צוועלפטער טייל פון „פּאַן טאַדעוש", וואָס טראָגט דעם נאָמען „קאָכאַמי שיען" (לאָמיר זיך ליב האָבן), אַן אויסדרוק, וואָס איז אין אומאָפּהענגיקן פּוילן געוואָרן כמעט אַ זידל־וואָרט און איז געוועזן אַ רמז אויף דער פּאָלש־קייט פון די, וואָס פּרעדיקן כלומרשט פּויליש־יידישע פּריינד־שאַפּט. אַדאַם מיצקעוויטש האָט אָבער ערנסט געמיינט מיט אָט דעם „קאָכאַמי שיען", וועו ער האָט די שילדערונג פון יידישן קרעטשמער אָנגעהויבן מיט די פאָלגנדע סטראָפן:

עס זיינען צימבאַליסטן געוועזן פיל,
נאָר מיט יאַנקלען האָט קיינער נישט געוואָגט זיך פאַרמעסטן
אין שפּיל.
(אַ גאַנצן ווינטער איז יאַנקל ערגעץ ווו געהאַט אַנטרונען
און איצט פלוצים מיטן הויפּט־שטאָב פון דער אַרמיי
געקומען).
אָלע ווייסן, אַז קיינער קען אויף אָט דעם אינסטרומענט
נישט דערגרייכן זיין שוווּנג, צויבער און טאָלאַנט.
מען בעט אים שפּילן, די צימבאַלן ווערן אים דערלאַנגט,
נאָר ס׳טענהט דער ייד: ס׳איז פאַרגרעבט אים די האַנט;
ער איז אָפּגעווויינט פון שפּילן און שעמט זיך פאַר די
פריצים;
פאַרנויגנדיק זיך פאַרשווינדט ער, אָבער זאָשע באַווייזט
זיך פלוצים
אין אונטערשפּרינגענדיק דערלאַנגט זי אים אויף דער
דלאָניע דער ווייסער
די שטעקעלעך, מיט וועלכע ס׳האָט די סטרונעס געצויבערט
דער מייסטער;
מיט דער צווייטער האַנט גלעט זי דעם זקנס גרויע באָרד
און ציטערנדיק שעפּטשעט זי: יאַנקל, באַווייז מיר דיין
גנאָד.
שפּיל, יאַנקל, איך וועל דאָך מיט מזל היינט אַ כלה
און וועגן דיין צוזאָג צו שפּילן אויף מיין שמחה ווייסן
דאָך אַלע.
יאַנקל האָט גרענעצלאָז ליב געהאַט זאָשיען און שאָקלענדיק
מיטן קאָפּ
געגעבן אַ צייכן, אַז ער זאָגט איר נישט אָפּ.

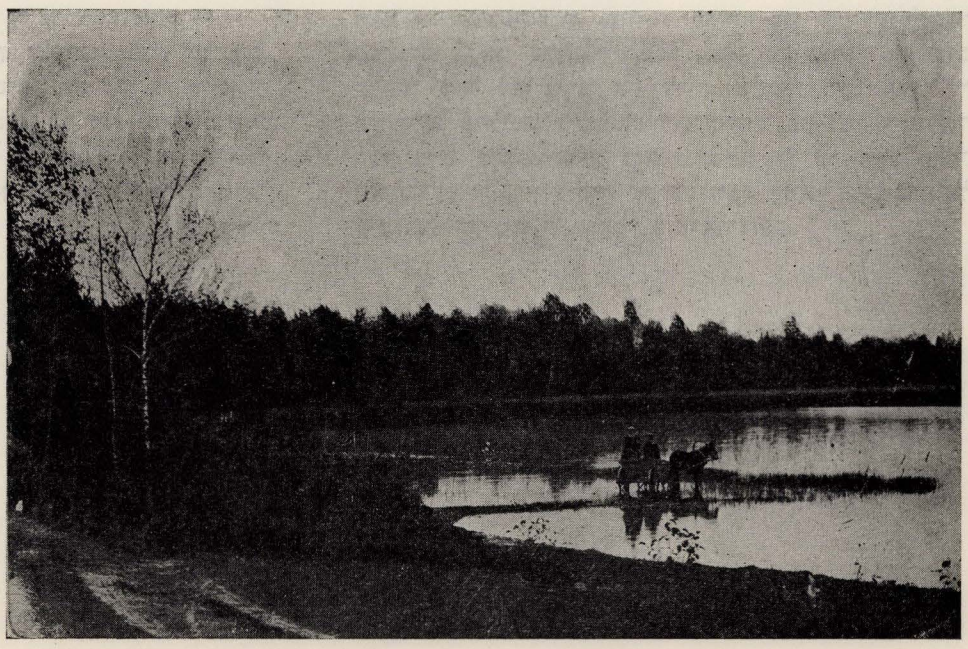

סוויטעזש —
באַזונגען פון מיצקעוויטש

יאַנקל אין מיצקעוויטשעס „פאַן טאַדעאוש" איז נישט קיין מה־יפית ייד אָדער אַ קלעזמער אויף אַ פריצישער שמחה — די אייגציקע ראָלן, וואָס זיינען דעם דאָזיקן טיפ ייד צוגעטיילט געוואָרן אין דער פוילישער ליטעראַטור, פאַר און אויך נאָך מיצקעוויטשן. אין די מערסטע פאַלן זענען די יידישע קרעטשמערס געשילדערט געוואָרן אַלס פראָצענטניקעס, אַלס פאַרשטעלטע שונאים פון פוילן און עס איז זיי אַפילו פאַרוואָרפן געוואָרן, אַז זיי מישן בראָנפן מיט וואַסער. אגב זיינען דאָס געווען כמעט די אייגציקע יידישע טיפן, וואָס זיינען גענישילדערט געוואָרן דורך פוילישע שרייבער אין 18־טן און 19־טן יאָרהונדערט. אַפילו מיצקעוויטש האָט קיין אַנדערע יידן נישט געזען.

מיצקעוויטשעס יידישער קרעטשמער, יאַנקל, איז אָבער די פאַרקערפערונג פון דעם אידעאַלסטן און שענסטן. אין אָט דער פאָעטיש צוגעטראַכטער פיגור האָט מיצקעוויטש פאַרייניקט אַלע גוטע מידות, וואָס ער האָט געזען אין יידישן פאָלק. יאַנקל, וועמען דער נאַציאָנאַלער פוילישער פאָעט טיילט אויך צו די ראָל פון אַ רב׳ל אין דער שכנותדיקער קהלה, (אין פויליש הייסט עס: „פאָדראבינעק"), ווערט באַצייכנט אַלס דער גרעסטער קענער פון פוילישער פאָלקס־מוזיק, אַלס לעבעדיקער אוצר פון פאטריאָטישע לידער, וואָס יאַנקל שפילט אויס אויף זיין וווּנדער־אינסטרומענט, אויפלעבנדיק פריידיקע און אויך טרויעריקע מאָמענטן פון דער פוילישער געשיכטע:

מיטאָמאָל פון אַלע סטרונעס האָט אַ פלייץ־גענאָן צו דער סטעליע
אַ ים פון טענער, ווי פון אַ גאַנצער, מיליטערישער קאַפעליע.
עס קלינגען גלעקלעך, עס הערן זיך פויקן און פלייטן,
דער פאָלאָנעז פון דריטן מאי, ווי אין געשאל פון טרומייטן.
ס׳פאַרכאַפט אַזש דעם אָטעם די פריידיקע מוזיק — —
מיידלעך רייסן זיך צום טאַנץ, בחורים שטראָלן פון גליק.
נאָר ס׳זיינען די זקנים פאַרטראָגן אין עבר אין ווייטן,
וועו די דעפוטאַטן און סענאַטאָרן פון יענע גליקלעכע צייטן
זיינען אין טאָג פון דריטן מאי געקומען אין זאָל פון ראַטהויז,
און דער קעניג, איבערגעבעטן מיטן פאָלק, איז געגאַנגען פאַרויס.

„זאָל לעבן אונדזער קעניג!", האָט מען טאַנצנדיק געזונגען
אין די גאַסן —
„זאָל לעבן דער סיים, דאָס פאָלק, זאָלן לעבן אַלע קלאַסן!".
— — — — — — — — —

ס׳האָט דער מייסטער צוגעאיילט די טאַקטן מיט ברויזנדן קלאַנג
און פלוצים אַרויסגעלאָזט אַ פאַלשן טאָן, ווי דאָס סיטשען פון אַ שלאַנג.
ווי דער גרילץ פון אייזן אויף גלאָז אַלעמען דורכגענומען
מיט ציטער,
די פרייד, פאַרמישט מיט עצבות האָט אויפגעשוידערט
די געמיטער.
פאַראומערט, צעשראָקן האָבן די צוהערער געפרעגט מיט
פאַרדאַכט,
צי דער אינסטרומענט איז שלעכט געסטראָיעט, אָדער
דער שפילער האָט אַ טעות געמאַכט?
אָזאַ מייסטער מאַכט נישט קיין טעות, נאָר מיט פולער
כוונה,
צעמישט ער די מעלאָדיע, טרייסלט די פאַררעטערישע
סטרונע.
דער צעשטורעמטער מאָטיוו ווערט געקניפט און גערישן,
ווי קעגן דער הארמאָניע פון טענער, עקשנותדיק פאַרביסן,
ביז קלוטשניק האָט פאַרשטאַנען דעם מייסטער און
פאַרשטעלנדיק דאָס פנים מיט דער האַנט
אויסגעשריגן: „דאָס איז טאַרגאָוויצא! מיר איז די שטימע
באַקאַנט!".

דאָס אַרויסרוקן דעם יידישן קרעטשמער אַלס מוכיח, אַלס דעם סימבאָל פון גענויסן, אַלס די מאָנעדיקע שטימע, וואָס דערמאָנט די פוילישע שליאַכטן וועגן דעם גרויסן חטא פון טאַרגאָוויצא, איז געווען אַ זעלטענע געוואָגטקייט. דאָס האָט אויפגעשטורעמט געוויסע קרייזן פון דער פויליישער עמיגראַציע אין פראַנקרייך, וווּ „פאַן טאַדעאוש" איז צום ערשטן מאָל דערשינען אין דרוק. אויסער דעם האָבן די פירנדיקע פוילישע ליטעראַטור־קריטיקער פון דער דעמלטיקער צייט פאַרגעוואָרפן מיצקעוויטשן, אַז ער האָט פאַרוואָכדיקט די „ריינע פויליש פאָעזיע", אַז ער האָט ברוטאַל איבערגעריסן מיט די קלאַסישע טראַדיציעס.

ד"ר ש. שבת

בעל־המוסר בסיביר

במערבולת הפורענויות שהתרחשו ובאו עלינו ב־14 ליוני 1941 (מאסר המונים ע"י שלטונות הכיבוש הסובייטיים) נתקלתי ביום הראשון לבואי למחנה בחור נמוך קומה, שהפנה תשומת לבי בהליכותיו הצנועות ובתגובתו האדישה על הצרות שעטו עלינו לפתע פתאום. היינו מיואשים, נדכאים ומאובנים מהמהלומה האיומה שניחתה עלינו — הפסדנו את עולמנו בשעה אחת ונעשינו עבדים לעבדים, עולמנו חשך עלינו; ישבנו בצריף המלא צחנה דומם בראש מורד ומושפלים כאבלים. מפעם לפעם הופרעה הדממה ע"י אנחות, שמילאו את החלל הריק; מתוך אנחות אלו נשמעה לסרוגין איזו נגינה מוזרה, שצלילים אלו הביעו לא רק קינה ונהי כי אם יבבות מהולות בגעגועים לתקופת הזוהר שנעלמה בן־רגע. קשה היה לתאר לעצמנו שמבין אנחותיהם של מאות אומללים יעלו בערבוביה צלילים כאלו, שזיעזעו את הנשמה והכניסונו לעולם אחר. לרגעים דמינו שצלילים אלו משתפכים מאסיר אומלל שאינו שפוי בדעתו, ונגינה מוזרה זו שימשה כסימנים בולטים לכך. אולם תמהונינו הלך וגדל עוד יותר בשעה שנדמו האנחות והצלילים הלכו וחזקו מרגע לרגע, כעבור רגעים מספר אפשר היה להבחין אי־אלו מלים שהסתננו מבין הצלילים האלו. מלים אלו הזכירוני קטעי חרוזים ידועים, שהיו נשמעים עת חגגו את שמחת בית השואבה והילולא של שמחת תורה.

עודני מהרהר ומקמט את מצחי בכדי לעמוד על מקור צלילי זמר אלו הלכו הללו וגברו במידה כזו שיכולתי להבחין שבעל הנגינות נמצא בקרבת מקום. במעוף עין נתקלתי באותו בחור נמוך קומה שהכרתיו בהכנסי לצריף העלוב. למראה הבחור אחזתני צמרמורת כי לא יכולתי להבין „מעשה קונדס" זה של בן אדם אדיש לכל, שפתאום תקפתהו תאוות הזמרה! ושמחה זו מה היא עושה?... הודות לקרבת המקום נהפכו הצלילים למלים ברורות, שנפלטו בנגינה עליזה מהולה בעצב „אל תירא מפחד פתאם ומשואת רשעים כי תבוא" הוסיף בחור זה לזמר מתוך התלהבות. עודני קפוא על מקומי תוך רצון להיווכח אם איני חולם בהקיץ הלכה הנגינה והתגברה, ובעשותי צעדים אחדים קדימה נתקלתי ב„בעל המנגן" שישב בעינים עצומות כשזרועותיו התנועעו לכל הצדדים. נתקבל הרושם שאדם זה נמצא בעולמות עליונים מבלי להרגיש במצבו הטראגי ובסביבה בה הוא נמצא כעת. כה המשיך בניגונו עד שנשמעה פקודת ראש הסוהרים להתכונן ולצאת החוצה למיפקד. רק אז הופסקה הנגינה ובעל המנגן קם ממושבו, הזדקף תוך הסתכלות בעינים תמהות על הנעשה מסביבתו.

תושבי הצריף נדחפו לדלת כי גדל החשש שאיחור עלול להביאנו לצנוק, אולם תוך מרוץ זה הספקתי להעיף עין על ה„מנגן". הלז לא שם לב לאנדרלומוסיה שהשתררה בצריף, ובצעדים אטיים תוך מלמול מזמורים, התנועע לכיוון היציאה. זמן רב זרקתי מבט לכיוון הדלת בכדי לעקוב אחרי צעדיו, אולם הוא התבושש לבוא ובינתיים עמדנו כולנו מוכנים להופעת המפקד. אחוזי רעדה לגורלו של ה„מנגן" עמדנו בשורות. כל אחד הבין שהפעם לא ייגקה בעל המוסר מעונש קשה. עם הופעתו של רב הסוהרים התחיל המיפקד, שררה דממה שלפני הרעש כי הכרת פני הסוהרים ענתה בהם שעוד מעט ישפכו את זעמם על ה„פאשיסטים" שאין ברצונם להשלים עם מצבם החדש. כרגיל ארך המיפקד זמן רב כי הסוהרים לא הצליחו לקבוע בזמן קצר את מספר האסירים. לפי חשבונו של סוהר עלה מספר הנפקדים על המספר שברשימה ולפי חשבון חברו חסרו הרבה ולא השלימו את הרשימה, עצביהם נעשו מתוחים וכל מה שחזרו ופקדו אותנו הלך הפער וגדל וגרם לנו שמחה עצורה לאידם. הודות לתסבוכת זו הגיח פתאום בעל המנגן ממחבואיו וצעד אלינו באיטיות כזו כאילו כל הענין אינו נוגע לו.

הופעתו עוררה את כעסו של רב הסוהרים, שהתנפל עליו בגידופים גסים ובאיומים שעוד מעט יפשוט את עורו מעליו, אולם גידופים ואיומים אלו לא השפיעו עליו כלל. גבורנו זה, שנעשה לאישיות הכי מפורסמת במחנה, המשיך למלמל מזמורי תהילים שנאמרו בקול רם „שומר ד' את כל אוהביו ואת כל הרשעים ישמיד". התנהגות מוזרה זו נתנו לרב הסוהרים יסוד לשער כי אדם זה אינו שפוי בדעתו, ולכן ציווה עליו לעמוד בסוף השורה, אבל הוא הוסיף למלמל כשעיניו נשואות למרום. סבלנותו של רב הסוהרים פקעה, כיבדהו בדחיפה חזקה וציווהו לחזור לצריף (על ידי זה רצה להיווכח אם יש יסוד להנחתו שיש לו ענין עם מטורף), אבל המנגן נשאר תקוע על מקומו. רב הסוהרים משך בכתפיו ועזבהו לנפשו. גבורנו זה נעשה לשיחת היום במחנה, וכל אחד ידע לספר עליו כל מיני גוזמאות, ובסופו של דבר הגיעו שלטונות המחנה לידי מסקנה ש„בחור זה עודנו שקוע בהרהורים דתיים" ולא בנקל יעלה בידם לחנכו לפי ראות עיניהם.

אחרי התקרית הזו ניתנה לי הזדמנות לראותו תכופות, פעם במקום שנערך המנין (בזמן הראשון נערכה תפילה בציבור שלוש פעמים ביום בלי שום הפרעות) ופעמים רבות בעמדי בתור במטבח בכדי לקבל את פת־בג האסיר. עלי לציין שגם במטבח נבדל מיתר האסירים בהתנהגותו הנאצלה, הוא היה היחידי שלא נדחף עם המון הרעבים שיצאו מכליהם מרעב; כל אחד רצה להקדים את חברו בכדי להיות מהראשונים המקבלים את המנה העלובה. הוא עמד לו בנחת ובשקט מבלי להפנות תשומת לב שכניו והמשיך למלמל מזמורי תהילים. ללעגם של הגויים לא שם לב בכלל ואפילו להערותיהם של האסירים היהודים, שלא רצוי למלא במקום התופת תפקיד של משוגע ושעליו לשמור על כבוד בני עמו, הסתפק בתנועות ידיו והמשיך את תפילתו ואת לחשו. פעם פנה אליו מישהו ושאלו: מה אתה עומד כגולם? הלוא בשבילך לא תישאר אף טיפת מרק ותסבול רעב יותר מאחרים! בשמעו הערה זו הסמיק ועיניו זרקו אש; הפ — מה אתה שח? ענה לאיש שיחו, האם באמת הנך חושב שאני עומד בתור בכדי לקבל את מי הטרפה

הסובייטים? הא? אני נשבע בכל היקר לי שאף טיפה אחת מהטרפה הזו לא תגיע לפי! ואם בכל זאת אני עומד כאן בכדי לקבל מנה נוספת של מרק, הרי היא יעודה לחולה שהרעב מציק לו בצורה חריפה וברצוני להקל את יסוריו.

הייתי פוגשו כל ערב כשהוא עמוס בקומקומים וצלחות ורץ למטבח בכדי לקבל מנות נוספות בשביל החולים, ופעם באחד הערבים ניגש אלי והציע לי לשתף אתו פעולה בכדי שגם אני אזכה במצוות טיפול בחולים, וכה היו דבריו: הרוצחים האלו שללו מאתנו את האפשרות לקיים תרי"ג מצוות, אולם הקב"ה בחסדו הגדול זיכנו לקיים מצוות ביקור חולים, שבתנ־אינו אנו היא שקולה כנגד כולן, והנני מודה לבורא שמים על החסד שעשה עמדי וזיכני לקיים מצוה חשובה זו. עדי ראיה ידעו להעיד עליו, שעל אף הרעב שהציקתהו, לא טעם משהו מהמנות הנוספות שקיבל בעד החולים, ולהיפך היה רץ כצבי למסור את המנות האלו לחולים בהקדם. בהתנהגותו זו קנה לו שם במחנה, ואלו שהיו חומדים לצון על חשבונו, חזרו בתשובה והתחילו להתיחס אליו בהערצה ובכבוד כראוי ל„צדיק" שכמותו.

פעם נעשו ע"י הסוהרים חיפושים יסודיים בצריפים, ובזמן החיפוש בצריפו מצאו זוג תפילין, שנשאר לפליטה אחרי החי־פושים הממושכים שנעשו לפני כן. הסוהרים התנפלו על המציאה, עיקלוה כדת וכדין תוך הערה בפרטי־כל שגילו מכונת רדיו מוסווית. מובן מאליו שעיקול התפילין פגע בראש וראשונה ב„צדיק": על אף מאמציו לשכנע את הסוהרים שזוג התפילין הוא תשמיש קדושה ולא מכונת רדיו, עלה כל עמלו בתוהו. בראותו שאפסה כל תקוה להציל את התפילין הוציא אנחה ואמר: „ד' נתן וד' לקח יהי שמו מבורך". למחרת בהשכמה לפני צאתנו לעבודה הפשיל כדרכו את שרוולו, כאילו הוא מוכן ומזומן להניח תפילין, הגביר את קולו ואמר: הנני מוכן ומזומן לקיים מצות תפילין — הבט משמים וראה שזדים אלו גזלו ממני את התפילין, אתה, רבונו של עולם, היה עד עד כמה רצוני עז לקיים מצוה זו ותהא חשובה לפניך צערי זה כאילו קיימתי מצות תפילין בכל פרטיה ודקדוקיה".

מהיום ההוא התמסר בחיפוש כל מיני מצוות, וכשחלו חילופי גברא במטבח והאפשרות לקבל מנות נוספות לחולים פחתה, התחיל לטכס עצות איזו מצוה ניתנת לו לקיים תמורת מצות ביקור חולים. יגע ומצא: בראותו את הייאוש הנורא שתקף את בני בריתו, התחיל לשדל את כל אחד מאתנו בדב־רים ולנחמו: „ד' יתברך יעזור". משכלו כל הקצים התחיל להטיף מוסר, וכה היו דבריו: הלוא כולנו בני אברהם אבינו שזכה לקיים מצות העקדה ועמד בנסיון, ולמה לא תהיה גם לנו הזכות לעמוד בנסיון כ"כ קל שאין להשוותו לנסיון בו עמד אברהם אבינו, עלינו לעמוד בנסיון — להתגבר על מצוקת הרעב ומצוקות דומות, ואם נצליח לעמוד בנסיונות אלו ונברך על הרעה כשם שאנו מברכים על הטובה, הרי אז נגיע למדרגתו של אברהם אבינו ונהיה ראויים להיקרא „בני אברהם".

כל פעם היה הולך מצריף לצריף בכדי לעודד את אחיו היהודים שלא יפלו ברוחם ויוגד לשבחו שאף פעם לא בדק בציציותיהם של אחיו האומללים. תוך הטפת מוסר היה מספר מעשה נסים שקרה בהיותו תלמיד ישיבת נאוואהרדוק: פעם הלכו הוא וחבריו ליער לשם התבודדות והקב"ה דאג לפרנסתם ועוד סיפורי נסים כאלו. המצב במחנה הלך ורע, וכל יום הביא לנו צרה חדשה ומצוקות אין סוף, ירדנו פלאים וקצנו בחיינו, על אף המצוקות והפורענויות האלו המשיך ה„צדיק" להשמיע את זמירותיו שהביעו אמונה, בטחון והכרת תודה לבורא עולם על הזכות המיוחדת שניתנה לנו לעמוד בנסיון.

אולם בטחונו לא איכזבו. בסוף דצמבר 1941 שוחררו רוב הנתינים הפולנים, שגם הוא נמנה ביניהם. בעזבו את המחנה נפרד מאתנו בדמעות ובדברי עידוד לאלו שלא זכו להשתחרר יחד עם המאושרים האלו. בעזבו את שערי המחנה נשמעו שוב צליליו הידועים „כי בשמחה תצאון ובשלום תבואו".

עלי לציין שיציאתו של „צדיק" זה השאירה רושם עז עלינו, עידודו ונגינתו נשארו בליבותינו ושימשו מקור ישע לשעות צרה ויגון שבאו עלינו אח"כ.

מני אז נעלם בעל המוסר מהאופק אולם אין ספק ש„צדיק" זה הגיע לחוף מבטחים, מקום שם ניתנת לו האפשרות לחיות את חייו — חיי יושר, צדק ומוסר. בעל המוסר הנאוואהרדוקי קצר מה שזרע ועליו נאמר: „צדיק באמונתו יחיה"...

בערטא קלינג

מיין היים

מאַמע, קיינער האָט מיר ניט דערצויגן
אויסער דיינע גוטע אויגן,
וואָס איך טראָג אין מיין זכרון
אַלע מיינע יאָרן.

און דיין טיש, וואָס איך געדענק,
פון ביידע זייטן מיט בענק,
און דאָס ערלעך שוואַרצע ברויט
וואָס איז פאַר יעדן אורח געלעגן גרייט.

און דאָס אָרעמע געלעגער,
וואָס יעדער היימלאָזער האָט פאַרנומען
גלייך ווי ער וואָלט צו זיך
אַ היים געקומען.

וואָסער פון אַ טיפן ברונעם ,
דאָרט איז שטענדיק אויף אַן אָרט
געשטאַנען אַ כלה מיט אַ קוואָרט,
און ווער געהאָט האָט אַ פאַרטריקנטן גומען
איז טרינקען וואָסער דאָרט געקומען.

טאַטע מאַמע האָבן אַזוי וויניק געהאָט
און אַזוי פיל געגעבן
פיר מיך, גאָט אין זייערע וועגן.

פרומה קאמיעניעצקי

א פרייטיק אין נאוואַרעדאַק

פינף אַ זייגער פאַרטאָג. הימל און ערד האָבן זיך פון שלאָף אויפגעוועקט, אַ געגעץ געטאָן און פון רויטן שפּיץ צונג איז דער ערשטער אָפּשיין געפאַלן אויפן בלעכענעם האָן.

דער רויט־פּאַרזשאַוועטער בלעכענער האָן אויף דער בוד־קע, נעבן דער פּאָמפּע אין מיטן מאַרק־פּלאַץ, דרייט זיך אויף איין פוס שוין פיל יאָרן. ער באַווייזט די נאַוואַרעדקער בני־עיר וווהין דערווינט בלאָזט.

אין איצטיקער פריער שעה פונעם תמוזדיקן, פרייטיקדיקן באַגינען שטייט דער האָן רואיק, ניטאָ נאָך וועמען באַדינען. ער קוקט אָנגעשטרענגט אין דער יידישער גאַס אַריין.

אַלץ שלאָפט. אַ שטאַרק ראָזער שיין פאַלט פון האָנס לינקן פליגל; איבער אַלע ווייסע, פראַכטפולע קאָלאָנעס פון די קראָמען. עס האָט זיי געבויט פירשט ראַדזיוויל אַנטקעגנ־איבער זיין שיינעם פּאַלאַץ. איצט הייסט עס פּשוט ביילינס מויער.

ביי קיוועליוויטשן אין פיש־קעלער, אונטער עפּראָנס באַקאָליי געשעפט הערט זיך אַ שטילער אַמפערן פון שיפרה אייכער און איר שותף מאָשקע דעם קאַליקן.

— „דעם סאַנדעק — זאָגט שיפרה — דאַרף מען ניט אַרויסטראָגן... עס איז נאָך דאָ צייט... מען דאַרף אַרויסטראָגן דעם קאָשיק מיט די פלאטשעס, די שלייענס אין די העכט".

מאשקעס זין, אויך קאָליקעס, שטעלן אַרויס דערווייל דעם טיש פאַרן טיר, די וואָג און די גירעס.

די טעלער פון דער וואָג האָבן דעם קאָליר פון פיש. איין מאָל אין יאָר, ערב פּסח, ווערן זיי געשייערט, און באַקומען אַן אַנדער קאָליר.

יוסף לייפּונער איז דער אינהאָבער פון דעם בעסטן ערשט־קלאַסיקן רעסטאָראַן אין שטאָט.

דער רעסטאָראַן האָט אַ שם ניט נאָר אין גאַנצן אומגעגנט ביי די אַרומיקע פריצים און רעשטלעך פון אַמאָליקע גראַפן און פירסטן, נאָר אויך אין ווארשע. ביי די הויכע באַאַמטע, וועלכע קומען אין וואַיעוווּדסטוע אויף צוזאַמענפאָרן איז דער רעסטאָראַן באַוווסט מיט דעם גוטן וויין־קעלער, מיט די אַלטע ווייַנען און איטאַליענישן קוכער. זיי וויסן גוט אַז אין לייפּונערס רעסטאָראַן קען מען געפינען די אמתע רוסישע „איקרא", פראַנצייזישע „פוא־דע־גרא", האָלענדישן בלויען קעז (וואָס מער פאַרשימלט אַלץ טייערער הייסט זיך לייפּונער באַצאָלן). אַ גוטן זאָפּטיקן „ביל־אלאסטראַגאַנאף, אַ פיקאַנטן „פּאָרשמאַק" און אויך לעבעדיק־געקאָכטע רויטע ראָקעס (לאבסטער).

אָבער די אַלע פיינשמעקערס וואָלטן אָפּגעגעבן אַלע אויסלענדישע און עקזאָטישע מאכלים פאַר אַ אמתע גוטע, שטיקעלע יידישע געפילטע פיש, וואָס האָט ליב צו שווימען אין די טייערע אַלטע ווייַנען.

דורכן פענצטער פון צווייטן שטאָק, האָט שוין לייפּונער גוט אָפּגעהיט ווען שיפרה מיט איר שותף וועלן זיך באַווייזן. ער צינדט לאַנגזאַם אָן די פּייקע. אַ קלוג־שעלמיש פייערל וואַרפט זיך איבער פון דער פּייקע צו מאָשקעס בנימלעך.

שטיל ווי אַ קאַץ שלייכט ער זיך אַראָפּ פון די טרעפּ און שטעלט זיך אָפּ אַ ווייַלע אויף „ניעווסקי פּראָספּעקט".

אויב אַזוי האָט אויסגעזען דער אמתער „ניעווסקי־פּראָס־פּעקט" אין פּעטראָגראַד — איז אַ ספק... אָבער אַזוי האָט אים אַ נאָמען געגעבן אַמאָל אַ וויצלינג. און יש אומרים אַז דאָס האָט טאַקע דעם נאָמען אים געגעבן לייפּונער, ווייל אַלע וויצן, וואָס האָבן געהאַט אַ טעם און סאַטירע, האָט געשטאַמט פון ליי־פונערן.

ניט דערגייענדיק צום קעלער הערט ער שיפרהס ענערגישן קול:

— „מאָשקע, עס וועט אייך גאָר נישט העלפן, דעם סאַנדעק וועל איך לאָזן פאַר פערניקן".

מאָשקע גיט אַ גלאַנץ מיט זיינע שוואַרצע אויגן אין וועלכע די וויסלען זענען שטענדיק רויט:

— „וואָס איז מיר לייזער פערניק... אַ טייערע מציאה... האָסטו געזען אַמאָל"...

אין אמתן אַרט ניט מאָשקען ווער עס וועט דעם סאַנדעק באַקומען, נאָר עס דוכט זיך אים אַז זיין שותפטע האָט אַ גרע־סערע דעה פאַר אים און עס רייצט זיין מאַנסביליטשן „האָנאָר"... זי שיפרה, איז טאַקע אַ הויכע שיינע פרוי מיט אַ רוסישן קאָפּ, אָבער ער, מאָשקע, וועט איר היינט איין־מאָל־פּאַר־אַלע־מאָל באַווייזן אַז ער איז אַ שותף פונקט ווי זי.

ער הינקט אַראָפּ אין דער טיף און ווייט פון קעלער, בויגט זיך אַראָפּ איבער אַ פעסל, כלומרשט, כאָפּן אַ פיש אין וואָסער און מורמלט אין דעק אַריין:

— „זי... זי מיינט, זי איז אַ גאַנצע יאָ־טיעבע־דאָם... זי מיינט איר מאַן איז אַ גבאי, אַ בעל־תפילה אין שלאָס־גאַס קלייזל און זיצט נעבן רב ביים מזרח וואָנט... איז וואָס? — עס פאַלט אים אַריין אַ געניאַלער געדאַנק, איז טאַקע ניט איר מאַן, מאיר אייכער, נאָר אַלתר־שרה־ריבהס רפאל קאָמיעניעצקי די ערשטע האָנט ביים ליובטשער רב... און דאָס גיי איך טאַקע איר שוין זאָגן!" ער הויבט זיך אויף פון פעסל, ווישט די הענט אין די גלאַנציקע ווי לעדער, פישער־הויזן.

— „איך הער ניט וואָס איר רעדט דאָרטן", — זאָגט שיפרה שטייענדיק פאַר דער טיר, אויפן גאַס קוקנדיק אין קעלער אַראָפּ און כאָפּנדיק אַ בליק צו וואליקער גאַס צו, — „אָבער איך זאָג אייך אַז פערניק איז פאַרט דער בעסטער קונד און קומט שטענדיק דער ערשטער און ניט ווען דער טומל איז שוין גרויס".

מאָשקע וויל אַרויס פון קעלער, אָבער אויבן שטייט שיפרה הויך, שיין, מאַיעסטעטיש אין זיינע אויגן און ער וויס שוין ניט וואָס ער האָט געדאַרפט זאָגן.

— „עה, איך האָב גלאַט פיינט, הויבט ער זיך אָן כעסן

דער „ניעווסקי"

אויף פערניקן, אז אַ מאַן אין די זעכציקער זאָל אַזוי נאָכטאַנצן די ווייב ווי אַ מאַלטשיק...

שיפרה ווייל אים ענטפערן:

— „איז... אַ... אַ גוט מאָרגן אייך פאַניע לייפונער!"

לייפונער איז געבליבן שטיין מיט אַ טראָט ווייטער פון קעלער... דאָס זאָל הייסן: „ווער דאַרף פיש?" „איך מאַך נאָר מיין פרימאָרגן שפּאַציר".

אָבער גראַדע היינט דאַרף ער אַ היפּשע ביסל פיש. הראביע מירסקי האָט נאָך נעכטן באַשטעלט יידישע פיש און אין קאזינאָ איז היינט אַ באָל. עסן וועט מען קומען צו אים. דאַרף ער, טאַקע, העכט. עס איז שפּאָרעוודיק...

— „גוט מאָרגן", ענטפערט ער, האַלטנדיק די פייקע אין מויל, און פיפקעט זיך לאַנגזאַם ווייטער, ניט קוקנדיק אין איר זייט.

— „אוי, פאַניע לייפונער, האָב איך היינט קאַרפן".

— „ווער דאַרף קאַרפן?"

— „אָט גיט נאָר אַ קוק ווי זיי קערן אַ וועלט אין וואַסער!" ער טוט שיפרהן אַ טובה און וואַרפט אַ בליק אין פעסל.

אַ מזל פון אַ גויען — ער וועט טאַקע פאַרזוכן די אמתע פיש, טראַכט זיך לייפונער, אָבער דורך די ליפן זיפט ער אַרויס גאַנץ רואיק:

— „ניין, וואָס איך דאַרף — האָט איר דאָך היינט ניט".

שיפרה בלייבט שטיין מיט אַ פראַגע־צייכן אויפן פנים.

— „העכטן?"

— „ניין, אַ סאנדעק דאַרף איך".

שיפרה בויגט זיך אַריבער איבערן פעסל, צו געפינען צייט אויף מיישן זיין מיט זיך — וואָס טוט מען?...

מאשקע האָט די פראַגע געלייזט. ווי אַ פייל פון בויגן באַווייזט ער זיך מיטן סאנדעק אין די העכט.

— „פאַניע לייפונער, איר האָט נאָך אַזאַ סאנדעק ניט געזען, האָט קיין פאַראיבל ניט, אָט זעט!"

— „וויפל וועגט ער?"

— „אַרום דריי קילאָ".

— „וועגט אָפּ".

„גיי, טראָג אַרויף!" גיט מאשקע אַ געשריי צו זיין מוזיניק.

—„ניין, ניין! איך וועל אים אַליין נעמען צוריקגייענדיק".

ער לייגט אַוועק דעם אַפּעטיטנעם בן־יחיד אויפן „סאַמע־וויד" נעבן וואָג.

— „איז וואָס זשע זאָגט איר?" — מאַכט ער זיך תמע־וואַטע — „זאָל איך נעמען אַ ביסל קאַרפן און העכטלעך אויך?"

— „איר וועט קיין חרטה ניט האָבן, איך וויס דאָך מיט וועמען איך רייד" מאַטערט אויס שיפרה אַ שמייכל. „איך וועל אייך קיין קאראסן און פלאטשעס ניט געבן"...

פאַרן סאנדעק האָט לייפונער באַצאָלט און די צווויי קאָ־שיקעס פיש, וואָס מאָשקעס זין האָבן אַוועקגעשלעפּט אין רעסטאָראַן איז געווארן פאַרשריבן אויפן בוך.

לייפונער שטייט נעבן הערשל מאָטקעס גאַנעק און קוקט ווייט אין וואַליקער גאַס אַריין פון וואַנען פערניק דאַרף אַנ־קומען.

ער קוויקט זיך דערווייל מיטן געדאַנק ווי ער וועט באַלד דערציילן זיינע חברה סימען און מיטיען ווי אַזוי ער האָט אָפּ־געטאָן פערניקן אויף טערקיש...

גאַנץ וואַליקער גאַס שלאָפט נאָך. בלאַכיכע, אַ גבירה־אדירה, גייט אַרויס, אַ האַלב־פאַרשלאָפענע, מיט אַ בעזעם, אַ לאָפּעטע און אַ קאָשיק. דאָס גייט זי אַרומקערן די גאַס אַרום איר מויער. לייפונער מאַכט זיך איר ניט זעענדיק און גייט ווייטער. מיט די זעלבע מכשירים באַווייזט זיך אויך רפאל דער שוסטער. ער איז אַ ייד וואָס זיין גרעסטער פאַרגעניגן איז טאָן אַ טובה; אַרויסהעלפן עמעצן פון אַ צרה אָדער נויט איז רפאל דער ערשטער; אַ שטאַרקער ליבהאָבער פון קהלשע ענינים — איז ער פאַרטראָטן אין אַ ריי אינסטיטוציעס און איז דערהויבן געווארן צו אַ פרעזעס אין חברה קדישה. וועג מען קלייבט אַ רב אין שטעטל (און שטענדיק זענען, פאַר־שטייט זיך, דאָ צוויי צדדים) איז רפאל דער שוסטער אין די

ערשטע רייען פון קאַמף. און כאָטש רפאל איז אַ מענטש פון יושר, פעלט אָבער ניט אַז זיינע פריינד וועלן שטימען, ניט פאַר דעם וואָס רפאל איז אויף זיין צד.

רפאל באַטראַכט די שלאָפנדיקע גאַס. באַמערקט לייפונער נערן, זאָגט גוט־מאָרגן, אָבער לייפונער נעמט אַרויס די פייקע פון הינטערן אויער און מיט די זעלבע האַנט מאַכט ער אַ שטומע באַוועגונג אויף צוריק צו בלאכיכעס זייט.

די באַוועגונג דאַרף הייסן: „וואָס זאָגט איר צו איר?" „זי קען זיך ניט דערלויבן דינגען אַ מענטשן".

רפאל פאַרשטייט. ער ווערט גלייך אויפגעמונטערט פון דער שטומער באַוועגונג, פון גיכן צופלוס פון געדאַנקען איז זיך רפאלן שווער אַרויסצוזאָגן און דווקא וויל ער עס זאָגן גיך. ער גיט אַ פאָר מאָל אַ טרייסל מיטן קאָפּ:

— „אָט, הערט פאַניע לייפונער... אָט איך קען זיך שוין גאָר ניט דערוואַרטן ווען זי וועט אַריינפאַלן צו מיר אין די הענט... אָט אַז מיר וועלן כאַפן אָט־אָ־דעם־אָ־העכט... אָט אַז זי וועט ליגן ביי אונדז אויפן ברעטל... איז, אָט איר זעט דעם בעזעם?... פון ווייטן באַמערקט לייפונער פערניקן. ער מאַכט אַ שריט אויף גיין צוריק. רפאל באַווייזט נאָך פאַרענדיקן... וועט שוין יודעלע פאַר אַלץ באַצאָלן"...

לייפונער דערנענטערט זיך צום פיש־קעלער. נאָר דאַן ווען פערניק איז צוגעקומען גאָר נאָענט, נעמט ער זיך רואיק דעם סאנדעק, טוט נאָך אַ הויב מיט צווויי פוכקע פינגער דעם אויסשניט אונטערן אויג ביים פיש און זאָגט מיט אַ מינאַרנעם, גאָט־די־נשמה־שולדיקן טאָן:

— „אַ וואָזשנער פישל!" — אַ דאַנק וואָס איר האָט אים געהאַלטן פאַר מיר.

חיים לייבאָוויטש

א. ערשטער ראש השנה פון לעבנגעבליבענע יידן

עס איז 1495!

די מלחמה האָט זיך געהאַט געענדיקט. ס׳איז נאָך דער באַפרייאונג. די געהאָפטע ישועה איז געקומען.

מיר, די רעשטלעך פון גרויסן חורבן, פאַרטיזאַנער און סתם אויסבאַהאַלטענע יידן, זענען אויך צוריקגעקומען צו אונדזער געבורטס־שטאָט נאַוואַרעדאָק...

מיר זענען גלייך געלאָפן צו אונדזערע געווען זענע היימען. אפשר? אפשר איז וואָס, אוז אפשר איז ווער געבליבן?..

אָבער מיר האָבן בלויז חורבות און קברים דערוויסט...

נידערגעשלאָגענע, פאַרשעמטע זענען מיר צו אונדזערע שכנים, די ווייסרוסן, געגאַנגען פרעגן, צי האָבן זיי וועמען ס׳איז פון אונדזערע פאַמיליעס געזען.

מיר האָבן געדענקט, אַז נאָך דעם ווי מיר האָבן דורכגעלעבט אַזויפיל צרות און פיין, ווען ביי אונדזערע שכנים אויפוואַכן דאָס מענטשלעכע געוויסן און זיי וועלן אונדז אויפנעמען מיט פריינדלעכקייט.

ס׳האָט אָבער אַ שאָטן פאַרדעקט זייערע פנימער און מיט געמאַכטער פריינדלעכקייט און אַ כיטרן שמייכל אויפן פנים האָבן זיי געפרעגט: „דו לעבסט נאָך?..." מיר האָבן אויך אויסגעפונען און אייגנעזען, אַז דער חלום, וואָס מיר האָבן געחלומט אין די וועלדער, אַז מיר וועלן קומען אין אונדזער היים־שטאָט, וועלן מיר נעמען נקמה פון די, וואָס האָבן צו־געלייגט אַ האַנט צו אונדזער אומקום און וואָס האָבן אויסגע־געפלינדערט אונדזערע הייזער, — אויך אָט דער חלום איז אויסגערונען... די מאַכט האָט אונדז גלייך אַנטוואָפנט און מרמז געווען, אַז מיר זאָלן זיך באַרואיקן...

ס׳איז אונדז געבליבן בלויז צו קריצן די ציין, פאַרבייסן די ליפן. ס׳איז בלויז געבליבן טיף אין הארץ אַ האַס, וואָס מיר האָבן דערשטיקט אין זיך, מיטן געדאַנק, אַז מיר וועלן קומען אַמאָל אין פרייַ לענדער צווישן יידן, וועלן מיר עס איבער־געבן, דערציילן פאַר די צוקונפטיקע דורות...

אַזוי זענען מיר געגאַנגען איבער דער שטאָט און באַ־טראַכט די חורבות. עס איז קוים געווען צו דערקענען, אַז דאָס האָט אַמאָל געבליט אַ יידישער ישוב. נישט געווען קיין זכר פון דער פרעכטיקער שטאָט.

אַ! מיין ליבע נאַוואַרעדאָק! ליכטיקע חלומות פון מיין יוגנט, אַזוי פיל דעראינערונגען, אַזוי פיל געוועבטע חלומות, זענען פאַרשוווונדן צוזאַמען מיט אונדזערע ליבסטע און טיי־ערסטע.

יאָרן לאַנג, זייענדיק אין וואַלד, האָט מיך געמאַטערט דער געדאַנק: ווי וועל איך עס קאָנען דורכלעבן און זען מיט מיינע אויגן מיין חרובע היים. איצט שלעפּ איך זיך אין צענטער פון שטאָט אין מאַרק, ווו עס צעצווייגן זיך גאַסן און געסלעך אין אַלע זייטן איבער פוסטע פלעצער. עס שטייען חורבות אין אבילות. עס קוקן אַרויס בלינדע פענצטער פון יידישע הייזער, וועלכע זענען צוגעשלאָגן מיט ברעטער אָדער פאַרשטעקט מיט שמאַטעס... פון ווייטן זעט זיך דאָס בית־עולם־בערגל אַ נאַקעטס — די ווייסרוסן, האָבן די מצבות צעשלעפּט.

מיר קומען צום שולהויף, דאָרט, ווו עס זענען געווען אייניקע צענדליק בתי־מדרשים און קלויזן. דער גאַנצער שול־הויף איז דורך די דייטשן באַמבאַרדירט און פאַרברענט גע־ווארן. עס איז ניטאָ קיין זכר פון קיין קלויזן. דער פּלאַץ איז באַוואַקסן מיט הויכע גראָזן, ווו־ניט־ווו שטאַרצן אַרויס די קעפּלעך פון געלע בלימלעך. דאָ און דאָרטן זענען זיך קוס־טעס פון שטעכיקע שישקעס.

אין מיטן פעלד שטייט די דרום־וואַנט פון דער גרויסער שול. די וואַנט האָבן די באַמבעס ניט געקאָנט אייגנוואַרפן.

ניטאָ קיין סטעזשקע צוצוקומען צו דער דאָזיקער וואַנט.

עס דערמאָנט זיך ווי נישט לאַנג האָבן פון די געווועזענע קלויזן זיך געהערט די שטימען פון לומדים, וועלכע האָבן מיט זייערע גמרא־ניגונים פאַרהילכט די אַרומיקע גאַסן...

מיר שטייען פאַרשטיינערטע, די זון וואַרעמט מיט אירע שטראַלן. איך קוק אין הימל. איך זע ניט קיין זון. עפעס אַ געלע מאַסע, פון וועלכער עס פאַלן שאָטנס אויף האַלב־חרובע וועגט. אָ, וועז די וועגט וואַלטן געקאָגט ריידן, וואָלטן זיי דערציילט וועגן די אַלע גרויליקייטן, וואָס דאָ איז אָפגעטאָן געוואָרן.

געטראָגן ווי דורך אַ בייזן קאָשמאַר גייען מיר פון גאַס צו גאַס אַ גאַנצן טאָג. ביסלעכווייז האָט זיך די זון אַראָפגעלאָזן.

עס קומט אָן דער אָוונט פון ראש השנה. עס ווילט זיך גיין אין אַ שול דאַוונען. עס האָט זיך אַזוי פיל אָנגעקליבן אויפן האַרצן. עס ווילט זיך עס אויסלאָדן. עס ווילט זיך אויסווייגען. עס דוכט זיך, אַז דאָן וועט וועלן אַ ביסל גרינגער...

עס איז אָבער קיין שול ניטאָ. קיין איין קלויז האָבן די דייטשן ניט געלאָזן. האָבן מיר אויסגעקליבן אַ געוועזענעם שענקערס הויז, ווו די פויערים פלעגן קומען אין די מאַרק־טעג טרינקען בראָנפן; די פענצטער אויסגעבראָכן, מיט וויי־נעגדיקע וועגט. דאָ און דאָרט וואַלגערן זיך צעבראָכענע פלעשער און שטיקער גלאָז.

מיר האָבן געגומען אַ צעבראָכענעם טיש, פאַרדעקט אים מיט אַ טישטעך. דאָס דאַרף זיין די בימה... קיין ספר תורה איז ניטאָ. בלויז איין מחזור. פון אַן עדה פון 16 טויזנט יידן שטייען 28 יידן, די איינציקע לעבן־געבליבענע. צווישן זיי שטייען אייניקע יידישע רויטע־אַרמייער.

עס פילט זיך אין שטוב אַן אומהיימלעכקייט און אַ גע־דריקטע שטימונג.

מען האָט אָנגעצונדן אייניקע ליכטלעך און געגומען גרייטן זיך צום דאַוונען. די ליכטלעך האָבן זיך צעפלאַקערט, צעוויגט זיך אין אַלע זייטן, געטונקט זיך אַרויף און אַראָפּ. עס זענען געפאַלן שאָטנס אויף די וועגט. עס דוכט זיך, אַז דאָס זענען שאָטנס פון קדושים, וועלכע שוועבן אין דער לופטן, דרייען זיך אין חלל, ווי זיי וואַלטן זיך באַקלאָגן וואָס זייער געבליין איז ניט געקומען צו קבר ישראל...

מיר שטייען אַרום טיש. חנן דער שוסטער הויבט אָן צו דאַוונען פאַרן עמוד. זיין שטים פאַרהאַקט זיך און פאַרגייט זיך אין אַ געווייַן.

פלוצים, ווי מיט איין אויסגוס, האָט פון אַלעמענס אויגן זיך געגומען קייקלען טרערן. עס איז אויסגעבראָכן אַ יאָמערלעכער געשריי און כליפעריי. דאָס געשריי האָט אָפּגעהילכט אין חלל פון פוסטן שענק און דערשטיקט געוואָרן אין די פלאַמען פון די צאַנקענדיקע ליכטלעך...

עס שטייט ביים טיש אַן רויט־אַרמייער מיט אַן אַראָפּגע־לאָזטן קאָפּ. פון די אויגן גיסן זיך טרערן. ער טראַכט, ער איז ווייט פון דער היים. שוין מער ווי צוויי יאָר ווי ער האָט פון דער פאַמיליע קיין בריוו ניט דערהאַלטן. ווער ווייס וואָס מיט זיין פאַמיליע איז געשען?..

שטייט אַ פאַרטיזאַנער פאַרזונקען אין מחשבות, לאָזט אַראָפּ די אויגן, קוקט אין מחזור. ער קוקט אין די פיר־קאַנ־טיקע אותיות. ניין, עפעס זעט ער באַקאַנטע צייכנס. דאָס זענען אָבער ניט קיין אותיות. דאָס זענען דאָך די פנימער פון זיינע קינדערלעך. אָבער ניין. עס קאָן ניט זיין. ער געדענקט דאָך און האָט אַליין געזען ווי מען האָט זיינע קינדער אין אַ שוואַרצן לאַסט־וואָגן ווי עופות אַהין געוואָרפן...

נעבן אים שטייט אַ צופעליק געראָטעוועטער ייד. דאָס פנים איז געלער פון וואַקס. ער ווייס אַליין ניט ווי אַזוי ער איז לעבן געבליבן, און ער באַגרייפט ניט פאַר וואָס ער איז געבליבן לעבן. ווער דאַרף אים דען? ער קוקט אין מחזור און פאַרביי זיינע אויגן שוועבן בילדער פון דער ניט לאַנגער פאַרגאַנגנהייט, ווי גאַנצע פאַמיליעס, טאַטעס און זיידעס, מיט

אין יענע גוטע טעג —
אַ גרופּע בעלי־בתים

אייניקלעך זענען פייערלעך געגאַנגען יום־טוב דאַווענען, אויסגעפּוצטע, אין אַ יום־טובדיקער שטימונג, און איצט אַזאַ געפאַלנקייט, עס שטיקן אים די טרערן אין האַלדז...

שטייט אַ יונגער בחור אין דער זייט, אַראָפּגעלאָזן דעם קאָפּ, און טראַכט: דריי יאָר געווען אין וואַלד, געפירט מלחמה מיט די דייטשן, געזען יעדן טאָג דעם טויט פאַר די אויגן, געהאָפט אויפן טאָג פון באַפרייאונג. עפּעס האָט אים דאָס האַרץ געקלאַפּט. ווען ער האָט געטראַכט פון דעם גליקלעכן טאָג פון שלום. עפּעס וועט זיך ענדערן אין זיין לעבן צום גוטן. עס וועלן זיך פאַרלאַטען, פאַרהיילן די בלוטיקע וווּנדן...

דער שלום איז געקומען. פאַר פיל מענטשן האָט דער שלום געבראַכט פרייד און גליק, אָבער פאַר אים האָבן זיך אָנגעהויבן פרישע ליידן...

וווּהין גייט מען? צוריק צו די גויישע שכנים, וועלכע קוקן אויף אים ווי אויף אַ גייסט פון יענער וועלט? קומען צוריק צו דער גויישער וועלט, וועלכע האָט צוגעזען גלייכ־גילטיק די מעשים תעתועים פון די דייטשע מערדער און האָבן אַפילו אַ פינגער ניט אויפגעהויבן אָפּצושטעלן די אַלע גרו־זאַמקייטן? עס קאָן זיין, אַז עס טוט זיי גאָר הנאה, וואָס די דייטשן פירן דורך די בלוטיקע אַרבעט. צו דער דאָזיקער וועלט דאַרף ער איצט גיין און אָנהויבן שפּינען דאָס לעבן פון דאָס ניי. ער קאָן אין די אויגן ניט קוקן די מערדער, וואָס גייען אַרום פראַנק און פריי מיט אויפגעהויבענע קעפּ...

אַזוי זענען דאָס ביסל יידן געשטאַנען פאַרזונקען אין מחשבות...

חנן דער שוסטער זאָגט פון מחזור. מען זאָגט אים נאָך וואָרט ביי וואָרט... אויף דער גאַס ווערט פינצטער בלינד. בלויז די ליכטלעך צאַנקען און טאַנצן, ווינקען מיט אַ ווילדן פייער ווי זיי וואָלטן זאָגן: דאָס לעבן מוזט איר ווייטער פאָרזעצן. זייט ניט אַנטוישט...

צעבראָכענע זענען מיר געגאַנגען צו אונדזערע רואי־נירטע געלעגערס, יעדער געזונקען אין מחשבות:

ווי לעבט מען דאָ צווישן קברים?

ווו לייגט מען דעם מידן קאָפּ?

וואָס וועט ברענגען דער מאָרגנדיקער טאָג?

וווּהין גייט מען, און וואָס טוט מען?...

ב. דריי כל נדרי׳ס

דעם הייליקן אָנדענק פון מיין פרוי יוכבד,
זון יודעלע אין טעכטערל גיטעלע.

געטאָ נאַוואַרעדאָק 1942

גרויע הימלען שוועבן איבער דער חרוב געוואָרענער שטאָט נאַוואַרעדאָק. די שטאָט איז אין חורבות. געבליבענע הייזער שטייען אין אבילות. עס קוקן אַרויס בלינדע פענצטער פון יידישע וווינונגען צוגעשלאָגענע מיט ברעטער. עס גייען אַרום יידן, שאָטנס, אָנגעטאָן אין שמאַטעס. מען דאגהט שוין ניט וועגן פרנסה. עס שטייט אין קאָן דאָס וויכטיקסטע — דאָס לעבן.

עפּעס גלויבט זיך ניט, און עס לאָזט זיך ניט גלויבן, אַז די דייטשן ראָטן אויס יידן. דאָס זענען יידישע גוזמאות, — דערקלערן „חכמים" פון שטאָט. די דייטשן וועלן ניט טויטן סתם מענטשן אָן אַ פאַרוואָס.

טוליען זיך קינדערלעך צו זייערע מאַמעס פאַרטעכער. עפּעס פילט זיך אַן אומרויקייט. עס איז ערב יום כיפּור, יידן דאַרפן מאַכן אַ חשבון הנפש. שלייכן זיך יידישע סקעליעטן פאַרביי ווענט אויפן וועג צום בית־מדרש.

דער בית־מדרש איז געפּאַקט, קאָפּ אויף קאָפּ. עס זענען געקומען יונג און אַלט. ווי אַ סטאַדע שעפּסן טוליען זיך יידן איינער צום צווייטן.

ס׳איז שטיקנדיק אין בית־מדרש. ס׳איז ניטאָ קיין לופט צו אָטעמען.

דורכן פענצטער בלאָזט אַ לייכט ווינטל. ביימער טרייסלען זיך און שעפּטשען עפּעס ווי זיי וואָלטן געמורמלט: „ראַטע־וועט זיך, ראַטעוועט זיך!..

עס הערט זיך אַ פאַרשטיקטער כליפּען און געוויין. מען זאָגט „תפילה זכה"...

דער רב אין אַ ווייסן קיטל שטייט אויף דער בימה. פון ביידע זייטן שטייען צוויי חשובי העיר מיט ספרי־תורה. דער רב רופט אויס אין אַ פייערלעכן טאָן:

— זאָגט כל נדרי!...

עס רייסט זיך אַרויס אַ געבעט פון הונדערטער שטימען. „יהי רצון"... עס זאָל זיך דער געבעט פון דער עדה יידן באַהעפטן מיט דער תפילה פון די גוטע מלאכים, וועלכע זאָלן ברענגען זייערע בקשות פאַרן כסא הכבוד, אַז דער גזר דין זאָל צעריסן ווערן.

אַ גאַנצע נאַכט זענען יידן געשטאַנען מיטן פּנים צום אָרון קודש און געזאָגט תהילים.

אין אייניקע טעג אַרום האָבן זיך די דייטשן אַרויסגעלאָזן איבער די גאַסן און אויפגעקליבן די יידן, זיי געשטעלט צום וואַנט און אָן אַ פאַרוואָס און אַ פאַרווען זיי דערשאָסן. די פרויען, וועלכע זענען געקומען זוכן זייערע מענער, האָט מען געצוווּנגען צו וואַשן די פאַרבלוטיקטע שטיינער. די קינדער האָבן געגראָבן פאַר זייערע עלטערן קברים און מיט אייגענע הענט געבראַכט זיי צו קבורה.

פאַר נאַכט האָט מען אויפן זעלבן אָרט געבראַכט אַן אָר־קעסטער. מוזיק האָט געשפּילט. ווייס־רוסישע מיידלעך האָבן איינגעאָרדנט אַ טאַנץ. פרייד און געלעכטער, מוזיק און טענץ האָבן אַ גאַנצן אָוונט פאַרהילכט דעם פּלאַץ.

די געבליבענע יידן האָבן זיך פאַרשטעקט אויף בוידעמער, זיך באַהאַלטן אין קעלערן, מיט תפילות אויף די ליפּן.

כל נדרי אין וואַלד, 1943

מיר זענען אין האַרץ פון אַ געדיכטן וואַלד, אַרומגערינגלט מיט זומפּן און בלאָטעס. מיר געפינען זיך ביים דייטש אין „בוזעם".

די דייטשע מערדער, וועלכע האָבן גאַנץ אייראָפּע אונטער זייער קאָנטראָל, און וווּ זייער שטיוול טרעט אַרויף, ווערט פאַרזייט טויט און מאָרד, האָבן דאָך ניט באַווייזן צו געבן זיך אַן עצה מיט די געבליבענע יידן, וועלכע האָבן זיך פאַרקליבן אין געדיכטע וועלדער. יידישע מיידלעך און בחורים, די איינציקע וואָס זענען געבליבן פון גאַנצע פאַמיליעס, זענען דורכן ווילן פון נקמה געצויגן געוואָרן אין וואַלד. פון צייט צו צייט פלעגן מיר אָנפאַלן אויף דייטשע גאַרניזאָנען און אויף רוסישע פאַררעטער, וועלכע האָבן געלייגט אַ האַנט צו יידיש האָב און גוטס.

געפינען זיך דייטשע מערדער אַרום וואַלד און ווילן אַריינקריגן דאָס רעשטל פון אומקום. זיי וואָגן אָבער ניט אַריינצוגיין אין וואַלד, ווו יעדער בוים, יעדער קוסט קען זיי ברענגען אַ שנעלן טויט.

די יידישע פאַרטיזאַנער האָבן זייערע „זעמליאַנקעס" צווישן געדיכטע סאָסנע ביימער.

ס׳איז ערב יום כיפור, אַ פייערלעכע שטימונג הערשט אין „אָטריאַד". דער קאָמאַנדיר האָט פאַראָרדנט מען זאָל אָפּעסן מיטאָג, כדי צו פאַרפאַסטן.

עס פאַלט צו די נאַכט. אין וואַלד איז שטיל. עס שמעקט מיט האַרבסט. עס טראָגט זיך אַ ריח פון פעלד און וואַלד, הויכע סאָסנעס האָבן זייערע גאָלד קרוינען צום הימל געצויגן. דער הימל איז טונקל, באַזייט מיט טויזנטער שטערנדלער, ווי זיי וואָלן ווינקען און זאָגן: „זייט געשטאַרקט, זייט געמוטיקט!"

די פאַרטיזאַנער הויבן אָן זיך קלייבן אַרום דעם אויס־לעשנדן „קאָסטיאַר", אַ טייל מיט ביקסן אויף די פלייצעס, און בילדן אַ האַלבן רונדן קרייז. אין מיטן שטייט דער אַלטער שוחט. מען גרייט זיך צו כל נדרי...

עס איז נישטאָ קיין מחזור פון וואַנען צו דאַוונען, און דווקא איצט ווילט זיך דאַוונען, אויסגיסן דאָס האַרץ, גוט זיך אויסווייזינען... עס דוכט זיך, עס וועט דאָן ווערן לייכטער...

דער שוחט הויבט אָן אין אַ שטילער שטימע: כל נדרי ואסרי...

שטייען די פאַרטיזאַנער, יונגע בחורים און מיידלעך מיט אַראָפּגעלאָזטע קעפּ... זאָגן נאָך וואָרט־ביי־וואָרט, פאַרטראַכטע. עס שוועבן פאַרבי זייערע אויגן די שאָטנס פון די אומגעקומענע, הונדערטער צוזאַמענגעדריקטע פרויען און קינדער, זקנים, וועלכע האָבן געריסן די האָר פון קאָפּ אין די לעצטע מינוטן פון געראַנגל מיטן טויט... עס דוכט זיך, אַז עס הערט זיך דער געשריי פון קינדערלעך, האַלב פאַרשטיקטע. עס דערמאָנט זיך די ניט לאַנגע פאַרגאַנגענהייט, ווען גאַנצע פאַמיליעס, טאָטעס, מאַמעס, באָבעס, זיידעס זענען צו כל נדרי געגאַנגען.

עס קייקלען זיך טרערן אויף די פּנימער. עס ווערט פאַרשטיקט דער געווויין אין האַלדז. מען זאָגט אָפּ כל נדרי. מען מאַכט אַ קפּיצת הדרך מיטן דאַוונען, מען זאָגט קדיש... אַלע זאָגן קדיש...

קדיש נאָך אַ גאַנצן פאָלק, וואָס איז געטריבן געוואָרן צו דער שחיטה...

כל נדרי 1945 — רוים, איטליע

ענדלעך איז די ישועה געקומען. „קאַצעטלער" זענען באַפּרייט געוואָרן. פאַרטיזאַנער זענען פון וועלדער אַרויס. מען איז צו די אַלטע היימען געלאָפן... אפשר? אפשר?... איז ווער געבליבן...

בלויז חורבות און קברים האָט מען געפונען... קיינער נישט געבליבן...

פאַרלאָרן אַלץ און אַלעמען. קברים און קברים... פאַרשעמטע, צעבראָכענע איז מען געגאַנגען צווישן די גויישע שכנים, וועלכע האָבן געפרעגט מיט אַ שמייכל: דו לעבסט נאָך?...

האָט מען אַ טיפע קללה געגעבן דער פאַרבלוטיקטער ערד. איינזאַמע, צעבראָכענע האָט מען זיך געלאָזן מיטן שטעקן אין האַנט איבער אַלע שליאַכן פון אייראָפּע. מען האָט איבער גרענעצן געשפאַנט, ווייטער, ווייטער פון אָרט פון אומגליק... מען איז געגאַנגען ווו די אויגן האָבן געטראָגן, זיך אַריינגעזעצט אין לאַגערן, געגעבן זיך אַ נאָמען „שארית הפליטה".

אַ טייל איז געקומען קיין איטאַליע...

רוים. ס׳איז ערב יום כיפור... די גרויסע סינאַגאָגע איז געפאָקט. עס איז דאָס ערשטע יאָר נאָך היטלערס מפלה.

אַ שטראָם ליכט בלענדט די אויגן. צווישן די מתפּללים אין שול זעט מען אַ גרויסע צאָל יידישע סאָלדאַטן אין מונדירן, ענגלישע, אַמעריקאַנישע, חיילים פון דער ארץ־ישראל בריגאַדע, פאַרטיזאַנער, „קאַצעטלער", איטאַליענישע יידן, קיבוץ גלויות... — אַלע זענען געקומען צו כל נדרי...

שטייט דער אַמעריקאַנער יידישער סאָלדאַט היילפערן פון ברוקלין מיט אַ מחזור אין האַנט און שעפטשעט מיט די ליפּן.

שטייט אַ חיל פון דער יידישער בריגאַדע און זאָגט נאָך דעם בעל תפילה וואָרט־ביי־וואָרט.

עס שטייען פאַרטיזאַנער, „קאַצעטלער" מיט אויסגעברענטע נומערן אויף די הענט, אַ זכר לחורבן דייטשלאַנד. זיי שטייען און טראַכטן... פאַרזונקען אין מחשבות. די מלחמה האָט פאַר פיל געמאַכט אַ סוף צום ליידן, אָבער פאַר זיי, לעבנגעבליבענע, פאַנגען זיך אָן נייע ליידן... ווווהין גייט מען?... ווו לייגט מען די מידע קעפּ?...

נויִיאָרק

ביים אַריינגאַנג פון שול שטייען יונגע בחורים, הויך געוויקסיקע, אַ נחת צו קוקן. זיי שטייען זאַרגלאָזט מיט מחזורים אין די הענט. די שול איז פול מיט יידן, מענער און פרויען, גאַנצע פאַמיליעס, זיידעס און באָבעס, שיין געקליידטע, אויף די פנימער ליגט אַ זאָטע צופרידנקייט. די שול טונקט זיך אין ליכט, דער חזן מיט די משוררים זאָגן כל נדרי...

דער עולם מתפללים שטייען אין טיפער שטילקייט.

איך שטיי אין אַ ווינקל. עס איז ביי מיר אין האַרצן אויך כל נדרי... איך קוק אין מחזור, עס פינטלען די אויגן, די אותיות טאַנצן אַ קאַראַהאַד. איך שטיי און טראַכט, 17 יאָר נאָכן גרויסן אומגליק, שטענדיק נע ונד... דוכט זיך נעכטן איז עס געווען, און ווי פון אַ נעפל טויכן אויס מיינע ליבע געשטאַלטן, איך בין שטענדיק אין שרעק, אַז מיט דער צייט זאָל איך ניט פאַרלירן די קאָנטורן פון די געזיכטער פון מיינע ליבסטע...

און עס וועבן זיך געדאַנקען...

יאָ, איך בין אין דער יידישער ניו יאָרק...

געזוכט אַ ברעג, אַ זיכערע היים...

טיף אין האַרצן עגבערן אָבער אַנדערע מחשבותן...

עס באַהערשן אומבאַוווסטע געפילן... זייענדיק אין איטאַליע האָב איך געקלערט, איך האָב געדענקט און געטראַכט, די צייט וועט פאַרהיילן די ווונדן... איך וויל זיך פאַרבינדן מיט משפחה, מאַכן שלום מיטן גורל, פאַרלאַטען, פאַרגלעטן די ביטערע פאַרגאַנגענהייט, אויסרייסן די ווארצלען פון פאַרביטערונג.

אָבער שווער, זייער שווער איז צו פאַרקניפן די פעדעם פון אַ טראַגישע פאַרגאַנגענהייט, מיט דער טעמפּער זאַטער קעגנווארט. און עס רייסט דאָס האַרץ און עס נאָגט די נשמה, און עס איז נישטאָ קיין שלום מיטן אייגענעם איך... און איך ווייס ניט — זאָל עס זיין אַ בענקשאַפט נאָך דער פאַרגאַנגענהייט, וועלכע וועט שוין קיין מאָל ניט צוריקקומען, אָדער עס פאַדערט די נשמה אַ תיקון מיט דעם אַלט יונגן היימלאַנד פון וועלכן איך האָב שטענדיק אַזוי שטאַרק געחלומט...

וועך ווייס?... וועך ווייס?...

דוד כהן

לעגענדעס און פאלקס־מעשיות

דעם הייליקן אָנדענק פון די סלאָנימער חסידים אין נאָוואַרעדאָק

דער וועג צו עשירות

(אַ חסידישע מעשה)

אַלע ווייסן אַז שלמהלע דער ליכטציער האָט געקענט זיין אַ נגיד, אַ גביר, די עשירות איז געלעגן אין זיינע הענט, און ער איז געבליבן אַן עני ואביון. ווי האָט דאָס געטראָפן? ווענן דעם וועלן מיר דערציילן.

וועך איז ער שלמהלע? זענען זיי למעשה געווען דריי שלמהלעך: שלמהלע וואַלאָזשינער, שלמהלע בוטענער און שלמהלע־מלאך פון נאָוואַרעדאָק. האָט דער אַלטער רבי זכרונו לברכה געזאָגט: וועך פון די דריי שלמהלעך וואָלט געווען איין שלמהלע וואָלט די וועלט ניט געקענט אויסהאַלטן אַזוי פיל קדושה. איז יעדער איינער פון זיי געבענטשט מיט מעשים טובים. וועלן מיר אָבער דאָס מאָל דערציילן פון שלמהלע־מלאך וועלכער איז געווען כולו האָרץ. און ווי קומט ער צום נאָמען מלאך? אויך וועגן דעם וועלן מיר דערציילן.

איז שלמהלע געווען דער אייניציקער ליכט־מאַכער אין דער למדנישער און מתנגדישער שטאָט נאָוואַרעדאָק, וועלכע ליגט באַהאַלטן צווישן בערג און אין די ווינטער טעג, וועך זי איז באַלייגט מיט שניי, רופט מען איר — אַ שטיק סיביר. איז שלמהלעס הייזקע געשטאַנען אין דער בידער פון שטאָט, העט ווייט־ווייט און דאַרטן איז אויך געווען זיין „פאַבריקל" פון די חלבנע ליכט. שלמה האָט געוויס געציגן זיין חיונה פון די חלב־ליכט, אָבער מער פון חיונה האָט ער געזען אין זיין מלאכה אַ מלאכת קודש. ער ציט ליכט, וועלכע יידישע מאַמעס בענטשן אויף זיי ערב שבת. האָבן זיינע ליכט געהאַט אַ באַזונדער ליכטיקייט, אַ באַזונדער הייליקייט, און די גאָר פרומע ווייבער פלעגן ניט קויפן די ליכט אין די קליינע קלייטלעך, נאָר פלעגן פרייטיק פרי אַראָפנידערן צו שלמהלעס הייזקע און פלעגן באַקומען פון זיינע אויסגעחלבטע פינגער אַ ביגטל ליכט וועלכע ער פלעגט אַראָפנעמען פון דעם דינעם שטענגל וואָס ציט זיך איבערן לענג פון זיין פאַבריקל און איז אָנגעזאַפּט מיט ריחות פון חלב.

ווי גזאָגט, האָט שלמהלע געציגן די חיונה פון זיינע ליכט, אַ חיונה אַן אָרעמע, אָבער ניט שלמהלע וועט האָבן טענות צום רבונו של עולם, און אויך זיין יידענע, אַ מאַמע פון פינף קינדער, וועלכע ליידט נעבעך אויף די פיס — אָנגעשוואָלענע, איז מקבל באהבה די אָרעמקייט, און אויב אַ גאַנץ וואָך קומט מען דורך מיט ברויט און פאַסטנעם קרופניק — איז דערפאַר שבת פול מיט אַלע מאכלים. און שלמהלעס חלהלעך, וועלכע ער ברענגט אין שטיבל אַריין צו שלוש סעודות — האָבן אַ נאָמען, און חסידים זאָגן, אַז וועך ס׳וויל פאַרזוכן דעם טעם פון דעם מן, וואָס יידן האָבן געגעסן אין מדבר, וועך זיי זענען אַרויס פון מצרים, זאָלן זיי פאַרזוכן אַ כזית פון שלמהלעס חלהלעך.

איז דאָס געווען זיין חזקה צו טראָגן און ברענגען אייניגעוויקלט אין זיין רויטער פאַטשיילע אָט די שמעקדיקע חלהלעך — שבת פאַרנאַכט, וועך די מתנגדישע שטאָט איז

פאַרקליבן אין די בתי־מדרשים און דער אומעטיקער תהילים ניגון טראָגט זיך פון זיי. אָט אין דער שעה גייט זיך שלמהלע אַנגעטאָן אין זיין סאַמעט אָפּגעטראָגענער זשופּיצע מיטן בריי־טן גאַרטל, דער צעקאָרטשעטער פּנים אָפּגעברענט פון דער פּאַרע פון די חלב־קעסלען, פון וואַנען ער ציט די ליכט, איז באַשטראַלט און ער ברומט זיך אונטער אַ האַרציקן שבת־ניגון. טרעפט אַמאָל און שלמהלע מיט זיינע חלהלעך טרעפט זיך אָן מיטן אַלטן רב, אַ גרויסער גאון, אַ שטאַרקער מתנגד — און אַ מוראדיקער מחמיר — וועלכער גייט אין גרויסן בית־מדרש צו מעריב — און שלמהלע בייגט דעם קאָפּ פאַרן רב דעם גאון און זאָגט אים אַ ברייטן גוט־שבת, ברוגזט זיך דער רב און ברומט אונטערן נאָז: אַ ייד דאַרף אין דער שעה לער־נען אַ פּרק משניות, זאָגן אַ קאָפּיטל תהילים און ניט פראַוונען סעודות. הערט שלמהלע אויס דעם רב און זאָגט האַרציק: ביי אונדז חסידים איז אַ טיפער ענין אין שלוש־סעודות. ברוגזט זיך דער אַלטער רב: חסידים — סעודות, הפקרות, זאָל אייך קיין גוטער ייד ניט קענען. און ער שפּייט אויס און גייט אַוועק אין בית־המדרש.

אין שטיבל זיצט דער קליינער עולם אַרום טיש מיטן באַ־דעקטן טישטעך — און שלמהלע מאַכט אַ ברכה אויף די צוועלף חלהלעך — און יעדער איינער באַקומט אַ כזית און פילט אַלע מטעמים. דוכט זיך אַז שבת, וועלכער איז שוין אַוועק פון אַלע מתנגדישע בתי־מדרשים, וווּ מען האָט שוין געדאַוונט דעם וואַכנדיקן מעריב — שטייט אויפן שוועל פון שטיבל און קוועלט פון נחת הערנדיק דעם האַרציקן ניגון מיט די וער־טער: שבת קודש נפשי חולת אהבתך — הייליקער שבת, כ׳בין קראַנק פון ליבשאַפט צו דיר, — און שלמהלע זאָגט די וער־טער מיטן ניגון און איבער זיין צעקאָרטשעט פּנים קייקלען זיך הייסע טרערן, טרערן פון בענקשאַפט, פון ליבשאַפט צו שבת. אָט אַזוי באַגלייטן חסידים דעם שבת וועג אין שטאָט הערשט שוין די וואָך.

און די וועלט שטייט ניט אויף איין אָרט, אין שטאָט האָבן זיך באַוויזן סטערין ליכט, אויסגעצאַצקעט און לייכטן מיט אַ באַזונדער ליכטיקייט, שפּריצן ניט מיט חלב און שלמהלעס פּרנסה וועלט געמינערט פון וואָך צו וואָך. אין דער זעלבער צייט און שלמהלעס יידענע האָט געבאָרן אַ ניי קינד. ליגט זי קראַנק אין בעט און ס׳איז אַ ווינטערדיקער פרייטיק, קעלט, שניי און ווינט און דער ערוב פון שטאָט איז איבערגעריסן. לויפן די שמשים איבערן שטאָט און זאָגן אָן: דער ערוב איז צעריסן. און שלמהלע האָט ניט געהערט און ניט געווסט דערפון. שבת איז געווען אַ געוואַלדיקער פראָסט און פאַרנאַכט האָט שלמהלע איינגעוויקלט זיינע צוועלף חלהלעך און איז אַוועק אין שטיבל. דער פראָסט ברענט, דער ווינט רייסט, און אָט באַגאַנגט דער אַלטער רב שלמהלען מיט די חלהלעך און ער צעשרייט זיך: רשע, טראָגסט שבת, וועז דער ערוב איז צעריסן?!

בייגט שלמהלע דעם קאָפּ און זאָגט: כ׳האָב ניט געווסט, רבי, אַז דער ערוב איז צעריסן. וואַרף אַוועק די חלהלעך — זאָגט שטרענג דער רב. זאָגט שלמהלע: רבי — אַן די חלה־לעך וועלן מיר ניט האָבן קיין שלוש־סעודות. ציטערט דער אַלטער רב פון כעס און זאָגט: כ׳וועל אַסרן צו קויפן דיינע ליכט. און דער אַלטער רב האָט דאָס געטאָן: אין אַלע בתי־מדרשים האָט מען אויסגערופן אין נאָמען פון אַלטן רב אַ חרם אויף שלמהס ליכט.

הונגער, קעלט האָט געהערשט ביי שלמהלען אין הייזקע און איין ווינטער נאָכט האָט שלמהלעס ווייב געזאָגט צו אים: מיר שטעלן אין סכנה אונדזער עופעלע. לאָמיר אים איינווויק־לען און אַרויסטראָגן אין גאַס מיט אַ כתב אַז ער איז אַ יידיש קינד. און שלמהלע האָט געהערט די מוראדיקע ווערטער און אין זיין האַרץ האָט אויפגעגליט אַ פאַרלאַנג צו זיין אַ גביר. און היות דער אַלטער רבי איז דאָן געווען ביי די חסידים, איז שלמהלע אַוועק צום רבין און אים געזאָגט אַז ער קען מער ניט זיין קיין אָרעמאַן. האָט דאָס געהערט דער אַלטער רבי, האָט זיך זיין פנים שטאַרק פאַרוואָלקנט און ער האָט געזאָגט: שלמהלע, פאַר אַ גביר איז ניט שווער דיך צו מאַכן, אָבער דו וועסט מוזן ביישטיין אַ גרויסן נסיון. האָט זיך שלמהלע דער־שראָקן, אָבער דערמאָנענדיק זיך אָן דער קראַנקער ווייב, אָן די הונגעריקע קינדער און דעם עופעלע, האָט ער געזאָגט: רבי, אַלע נסיונות און זיין אַ גביר. גוט, האָט דער רבי געזאָגט. און האָט אָרויסגענומען פון טייסטער אַ פּאָר קאָפּיקעס, האָט גע־געבן שלמהלען און אים געזאָגט: גיי און קויף פרישע שיטנצע ברויט, קויף קעז און פוטער און גיי אַהיים, גרייט דעם טיש און וועסט אַליין, הערסט שלמהלע, אַליין אויפעסן אַלץ, ניט געבן קיינעם קיין ברעקל. האָט שלמה געהערט און ניט גע־הערט דעם רבינס ווערטער, ער האָט נאָר געווסט איינס — ער וויל ניט זיין קיין אָרעמאַן און אַוועק איז שלמהלע און האָט געטאָן. ווי דער רבי האָט אים געהייסן: געקויפט פריש האַלב ווייסן ברויט, קעז און פוטער און געקומען אַהיים. האָבן זיך די ריחות פון פריש ברויט, פון קעז און פוטער צעטראָגן איבערן הייזקע און די הונגעריקע קינדער זענען געפאַלן צו זיינע פיס: טאַטע, אַ שטיקעלע ברויט, טאַטע, אַ שטיקעלע קעז, און ער, שלמהלע, האָט אָפּגעשטויסן מיט כעס די הונגע־ריקע קינדער, זיך געוואַשן און אַליין געגעסן, געשלונגען דאָס ברויט גלייך ווי ער וואָלט געשלונגען הייסע פייערדיקע שטיינער. אָפּגעגעסן, געהערט דאָס געויין פון ווייב און קינדער איז שלמהלע אַוועק אַ צעבראָכענער, וואַקלענדיק זיך אויף די פיס צום רבין. און וועז דער רבי האָט געזען שלמהלען האָט ער געזאָגט צו די חסידים — פאַר אַ מלאך וואָלט דאָס אויך געווען אַ נסיון. און געפרעגט האָט דער רבי שלמהלען: שלמהלע און איצט נאָכן נסיון ווילסטו נאָך זיין אַ גביר? און שלמהלע האָט געציטערט און געזאָגט: רבי, אויב דער וועג צו עשירות איז געפלאַסטערט מיט טרערן פון קינדער — ווייל איך ניט קיין עשירות. שלמהלע איז געבליבן אַ חסיד און אַן אָרעמאַן.

די אמונה אין משיח

(אַ מעשה שהיה און קלינגט ווי אַ לעגענדע)

דעם הייליקן אַנדענק פון מיין טאַטן —
דער רב און מקובל אברהם אליעזר כהן
מיין מאַמען ראשקע, — טאַכטער פון אורי אפענהיימער
ביידע באַהאַלטן אויפן פאַרוויסטעטן
בית־עלמין אין נאַוואַרעדאַק.

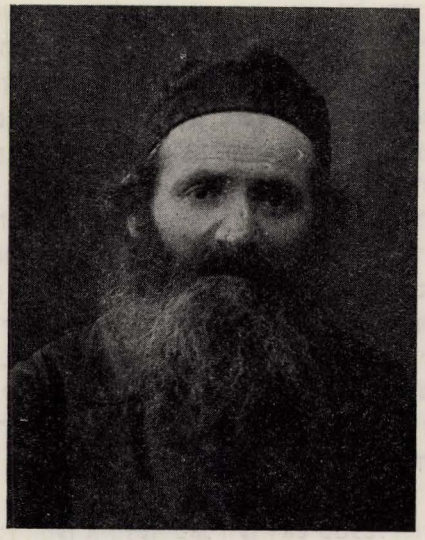

הרב המקובל אברהם אליעזר כהן

דאָס קליין שטעטעלע אין רייסן וואָלט ניט זוכה געווען צו אַן אייגענעם רב, ווען ניט אָט דער יידישער מילנער פון דאָרף סלאָבאָדקע נעבן נאַוואַרעדאַק אין וויס־רוסלאַנד, וועל־כער האָט אויף זיך געמומען אויסהאַלטן זיין איידעם, דעם יונגן פאַרחלומטן רב.

אָט דער מילנער, אַ ברייט פלייציקער, מיט אַ רויט פיי־ערדיקער באָרד איז געווען אַן עולם־הזה־מענטש, האָט ליב געהאַט אַ כוסע, אַ גוטן פעטן ביסן, אָבער גלייכצייטיק האָט דער מילנער געאָרגט וועגן עולם־הבא און ער האָט אויס־געפונען אַ ישיבה־בחור אַ גרויסן לערנער, און שטאַרק פאַרפרומט, וועלכער האָט מסכים געווען אויפן פאַרגעליגטן שידוך — היות מען האָט אים פאַרזיכערט אַז ער וועט קענען אויך נאָך דער חתונה זיך אָפגעבן מיט לערנען און וועט ניט דאַרפן זאָרגן פאַר חיונה. אָט דעם יונגן פאַרחלומטן ישיבה־בחור האָט אויך געצויגן צום שטילן דאָרף וווּ ער האָט גע־דאַרפט זיצן ביים שווער אויף קעסט, אַ דאָרף וועלכער ליגט צווישן פעלדער, אַ רוישיקער וואַסער־אָפשניט טרייבט די וואַסער־מיל און געדיכטע וועלדער ציען זיך אין דער לענג, שניידן דורך דעם וווייסרוסישן באָדן און דערשלאָגן זיך ביז צו די בלאָטעס פון פאָליעסיע. ער אַליין, דער ישיבה־בחור, וואַקסט פון אַ דאָרף, וועלכער אָטעמט מיט די בלאָטעס און אין זיינע קינדער יאָרן האָט ער אייגנזעאָפט אין זיין יונגער נשמה דעם אומעט פון די שטייענדיקע, שליימיקע וואַסערן און די מיסטישע מעשיות וועגן פאַרוואָגלטע נשמות, וועלכע שוועבן אַרום איבער די בלאָטעס און וואַרטן אויף זייער תיקון. הערנדיק פון דעם מילנער, אַז ער בויט פאַר אים אין דאָרף נעבן דעם וואַסער־מיל אַ באַזונדער הייזקע וווּ ער וועט קענען ביחידות זיצן און לערנען — האָט ער מסכים געווען אויפן שידוך, ניט זעענדיק אָפילו די כלה. האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן אַז די באַשערטע איז געווען זייער צוגעפאַסט פאַרן חתן. דריי שוועסטער זענען זיי געווען — און דער מילנער, זעענדיק אַז גאָט האָט אים ניט געבענטשט מיט זכרים, האָט ער געוואָלט אַז די טעכטער זייַנע זאָלן זיין יידיש געלערנטע. און ער האָט אַראָפגעבראַכט אין דאָרף אַריין אַ „זאָגערקע", וועלכע האָט געלערנט די דריי טעכטער ניט נאָר סידור נאָר אויך אַלערליי תחינות ווי אויך טייטש־חומש און נאָך הייליקע ספרים אין יידיש. אָט זי, די מיטלסטע טאָכטער, הויך געוואָקסן, מיט אַ גוטן פנים און מיט העל ליכטיקע אויגן איז געוואָרן אַ גוטע שילערין און די האַרציקע תחינות און די שיינע ביבלישע מעשיות האָבן באַהערשט איר נשמה און זי האָט געלעבט און געווייטיקט מיט דער מוטער רחל, וואָס שטייט אייגנגעהילט אין שוואַרצן און באַגלייט אירע קינדער, וועלכע ווערן פאַרטריבן פון זייער היים. זי, די פאַר־חלומטע און פאַרבענקטע מיטלע טאָכטער איז געוואָרן דער ליבלינג ביים טאַטן דעם מילנער, און נאָכדעם ווי די עלטערע טאָכטער, אַ קרעפטיקע און לעבעדיקע, האָט חתונה געהאַט פאַר אַ דאָרפס־בחור, וועלכער האָט אויך אַרענדירט אַ מיל אין דער נאָענט פון שוועכ מיל — האָט זיך די מיטלע טאָכטער זייער געפרייט, וואָס זי ווערט אַ כלה פאַר אַ ישיבה בחור, אַ אויסגעאיידלטן — אַ מיטל־געווּקסיקער מיט אַ ליכטיק בלאַסן פנים, מיט שיינע טיף פאַרחלומטע אויגן, און אַ רונדע שוואַרצלעכע באָרד און צוויי געקרייזלטע פיאות באַ־צירן אים — און דעם מילנערס טאָכטער האָט אים ליב באַ־קומען פון ערשטן קוק.

שייַנע עטלעכע יאָר זענען זיי געזעסן אין דאָרף, ס׳זענען געבוירן געוואָרן פיר קינדער, צוויי יינגלעך און צוויי מיידּ־לעך און ער, דער געוועזענער ישיבה־בחור, האָט זיך געפילט גליקלעך וואָס ער דאַרף ניט זאָרגן וועגן פרנסה, פאַרטיפט אין לערנען האָט ער אויך אין די נאָכט־שעהן זיך פאַרטיפט אין קבלה און אין זיין האַרצן האָט זיך אָנגעהויבן שפינען אַ שטאַרקע בענקשאַפט צו גאולה, צו משיחן, און אַרויסגייענדיק אין די זומער טעג אין נאָענטן וואַלד — האָט ער זיך געזען אין געשטאַלט פון דעם, וועלכער וועט זוכה זיין און אַראָפ־ברענגען משיחן.

אין דער זעלבער צייט האָט דער מילנער געזוכט אַ תכלית פאַרן אייַדעם דעם גרויסן לערנער. וועגן רבנות אין אַ גרעסערע שטאָט איז ניט געווען קיין רייד, וויַיל ער איז געווען וויַיט פון מענטשלעכע שטאָטישע ענינים — האָט דער מילנער געזוכט און געפונען אַ קליין שטעטעלע אין רייסן, וועלכע האָט אָפילו ניט געחלומט צו האָבן אַן אייגענעם רב — וויַיל פון וואַנען וועלן זיי נעמען אויסהאַלטן אַ רב? פון פאַרקויפן ליכט און הייוון וועט אָפילו ניט קלעקן אויף וואַ־סער אויף קאָשע. און דעריבער האָט זיך דאָס שטעטל זייער גע־פרייט, וועט דער מילנער האָט זיי פאַרזיכערט אַז אויסער די

הכנסה פון הייוון און ליכט נעמט ער אויף זיך אויסצוהאַלטן דעם רב מיט זיין משפחה.

איז אַראָפגעקומען דער רב מיט זיין משפחה אין דעם קליין שטעטעלע, זיך באַזעצט אין אַ קליינער הייזקע און די שטעלשע יידן האָבן זיך שטאַרק צוגעבונדן צו זייער רב. האָבן זיי געווּסט אַז זייער רב איז פאַרטיפט אין לערנען און זיי האָבן אים ניט דערקוטשעט מיט שאלות און דין־תורות. זיי האָבן זיך געפרייט אים צו זען ביים דאַוונען, און ער, דער רב, פלעגט אַרויסגיין דער לעצטער פון בית־מדרש. און אָט דאָ אין דער אומעטיקייט פון קליין שטעטל האָט ער זיך פאַרטיפט אין קבלה און ער האָט אויסגעפונען אַז מן השמים וויל מען ער זאָל מקרב זיין די גאולה און כדי דאָס צו טאָן דאַרף ער זיך וואָס מער דערווייטערן פון אַלע עולם־הזה תענוגות — ווייניקער עסן, ווייניקער שלאָפן, זיך רייניקן און צוגרייטן זיך צו דעם טאָג ווען ער וועט קענען זיין אָפגעזונדערט פון דער וועלט — פאַסטן פערציק טעג און דאַן וועט ער זוכה זיין צו גילוי השכינה און וועט מקרב זיין די גאולה.

איז דאָס געווען זיין באַהאַלטענער סוד — קיינער האָט דערפון ניט געווּסט, און דאָך האָט די פרומע רביצין דער־פילט אַז ס׳דערנענטערט זיך אַן אומגליק און זי, ווי אויך די דריי עלטערע קינדער האָבן געפרוווט שטערן דעם מאַן און דעם טאַטן צו פאַרווירקלעכן זיין חלום. דער אייניציקער וועלכער האָט געהאַלטן מיטן פאָטער איז געווען דער יינגסטער פון די קינדער, אינגאַנצן אַכט יאָר, האָט ער געגלויבט און געהאָפט אַז דער טאַטע וועט ברענגען משיחן. און די רביצין האָט אַוועקגעשריבן אַ בריוו צו איר טאַטן דעם מילנער און אים געבעטן צו קומען און פרובירן אָפריידן דעם איידעם פון זיינע חלומות און פלענער. איז דער מילנער אַראָפגעקומען, האָט זיך פאַרשלאָסן מיט זיין איידעם דעם רב אין זיין יחידות־חדר, זיך שטאַרק געאַמפערט מיט אים און געזאָגט, אַז מען טאָר ניט זיין פון די דוחקי הקץ, אָבער דער פאַרחלומטער רב האָט אים דערקלערט, אַז דוחקי־הקץ זענען די וועלכע ווילן אַליין אויסגעלייזט ווערן און לאָזן איבער דעם פאָלק אין גלות — ער וויל אָבער זיין מיטן פאָלק און מיט אים צוזאַמען אויסגעלייזט ווערן. אַזוי אַרום האָט דער רב איבערצייגט דעם שווער, אַז דאָס וואָס ער וויל טאָן איז לויט אַ רמז פון אויבן — און דער עולם־הזה מילנער האָט געגלויבט אין די רייד פון זיין איידעם און אים אָפילו צוגעזאָגט אויפצובויען ביי זיך אין דאַרף אַ מין סוכה, וועלכע וועט זיין אָפגעזונדערט און אויפגעהויבן אַ צווי צענדליק אַרשין פון דער ערד — און אין דער סוכה וועלכע וועט זיך האַלטן אויף פיר זיילן וועט ער זיצן אין זיינע תעניתים און פראַווען זיינע כוונות — קיין מענטש און קיין חיה וועט אים ניט זען — מען וועט אייניאַרדנען אַ באַזונדער אַראָפגאַנג פאַר אים ווען ער וועט דאַרפן טאָן זיינע באַדערפענישן.

דער מילנער האָט געפרוווט באַראַיקן זיין טאָכטער און די אייניקלעך, אָבער זי, די רביצין, האָט דערפון ניט געוואָלט הערן, איר האַרץ האָט איר געזאָגט אַז ס׳וועט זיין אַ אומגליק, אָבער זי האָט גאָרניט געקענט טאָן. אָפגעזונדערט אין זיין חדר איז דער רב געזעסן פאַרטיפט אין זיינע כוונות און אויפן פאַרטאָג פלעגט ער אין דער באַגלייטונג פון זיין יינגסטן יינגל גיין זיך טובלען אין אַ קאַלטער מקוה, וועלכע האָט זיך געפונען אין דער נידער פון שטעטל. אַ ציטער־דיקער פלעגט דער יינגל גיין האַלטנדיק די האַנט פון טאַטן — אַרום איז אַ טיפע נאַכט, אין דער הויך ווייטע אויסגעשפרייטע הימלען אָנגעלאָדן מיט שטערן — און אָט רייסט זיך אָפּ אַ שטערן, גיט אַ שווּום אין פייער און פאַלט אין דער טיפעניש. דוכט זיך אַז ניט נאָר ער, דער קליינער יינגל, נאָר די פאַרטאָגיקע נאַכט ציטערט און אין דער שטיל ווייניט און בעט זיך דער זיסער קול פון טאַטן: הדור נאה זיו העולם, נפשי חולת אהבתך און אַ הייסער טרער פון זיין אויג פאַלט און בריט די האַנט פון קליין יינגל, וועלכער כליפעט און זאָגט: טאַטע, כ׳האָב מורא — און דער רב דריקט דעם קאָפּ פון זיין יינגל צו זיך — איז ניט מפסיק פון זיין תפילה־געזאַנג און אַזוי קומט ער אין דער קאַלטער באָד, ציט פון זיך אַראָפּ די קליידער און טובלט זיך זעקס און דרייסיק טבילות אין דער קאַלטער מקוה. ווען זיי גייען צוריק, שאַרירט שוין אויף טאָג, אויסגעבלאַסטע הימלען הענגען איבערן שטעטל — דער רב קומט דער ערשטער אין שול און דער יינגל ווי ער וואַלט זיך אַרייַנגעגנבעט אין זיין בעט — און אין דער שטיל קומט די רביצין און דעקט אים איין מיט דער קאָלדרע, שעפּטשנדיק: מיין טייער קינד.

און געקומען איז דער טאָג ווען דאָס שטעטל האָט זיך דערווּסט וואָס זייער רב גייט טאָן און זיי האָבן זיך געגרייסט דערמיט. דאָס גאַנצע שטעטל האָט באַגלייט דעם רב מיט זיין פאַמיליע וועלכע האָבן זיך איבערגעקליבן אויף צווויי זומער־חדשים אין וויסרוסישן דאָרף צו דעם מילנער, ווו דער רב וועט פאַסטן זייַנע פערציק תעניתים. און אַז דער רב, דער מקובל, איז געזעסן אין זיינע תעניתים אין זיין יחידות סוכהלע האָט דער טיפער גלויבן — אַז ס׳וועט געשען דער נס, הגם מען האָט ניט געווּסט וועלכער — אַרומגעאַפּט אַלעמען. די אייניציקע וועלכע איז אַרומגעאַנגען אַ אומעטיקע און אירע ליפּן שעפּטשען אַ תפילה איז געווען די רביצין, איר גוט האַרץ האָט איר געזאָגט אַז אָנשטאָט אַ נס וועט געשען אַן אומגליק.

און געקומען איז דער פערציקסטער טאָג. אַ ליכט־זוניקער טאָג — גלייך ווי אַלע פעלדער האָבן זיך צעבליט, דער וואַלד האָט ווי פאַרריסן זיין קאָפּ און קוקט אַריבער אַהער צו דער סוכה, ווו ס׳זיצט אין תענית און אין הייליקע כוונות דער רב דער מקובל. האָט זיך דער מילנער, דעם רבס קינדער און אַפילו די רביצין — אָנגעטאָן אין די שבת־קליידער און אויך די פּאָר גויים וועלכע אַרבעטן אין מיל האָבן זיך געצלמט פון שרעק און געווּאַרפן צעשראָקענע בליקן צו דער סוכה, וועלכע איז באַגאַסן מיט זונען ליכט. דער מילנער מיט דער הילף פון די גויים האָבן צוגעשטעלט דעם דריי פאַכיקן לייטער, וועלכער פלעגט צוגעשטעלט ווערן יעדן אָוונט כדי דער רב זאָל אַראָפגיין אויף זיינע באַדערפענישן און כדי אַרויפצוטראָגן פאַר אים אַ לייכטן עסן — אויף וועלכן מען דאַרף זיך ניט וואַשן.

אלע אויגן — און איבערהויפט די צעלויכטענע אויגן פון דעם קלענסטן רבס זונדל — זענען געהאָנגען אין דער הויך און הערצער האָבן געפלאַטערט, געציטערט און גע־וואַרט. לויט דעם באַפעל פון מילנער האָט מען אויף אַ וויילע אָפּגעשטעלט דעם מאָלן אין מיל און ס׳האָט זיך אויס־געשפּרייט אַזאַ שטילקייט ווי יום כיפּור. און אָט האָט זיך געעפנט די טיר פון דער סוכהלע און אויף איר שוועל האָט זיך באַוויזן דער רב. דער פּנים אויסגעבלאַסט, די אויגן ברייט צעעפנט, ביידע הענט זיינע פאַרריסן אין דער הויך ווי צוויי פליגלען — ס׳האָט געדוכט ער זעט אים, דער וואָס שוועבט אים אַנטקעגן. און איידער וואָס ווען האָט מען דערהערט אַ פאַל און אַ געוואַלדיק געשריי פון דער רביצין.

און אָט זענען איינגעשפּאַנט די פערד, דער וואָגן גוט אויסגעבעט און דער רב אַ האַלב פאַרחלשטער ליגט און אַלע, אויסער דעם יינגסטן זונדל, באַגלייטן דעם קראַנקן צומזיקטן רב אין שטאָט אַריין — אין דעם יידישן שפּיטאָל. האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז דער רב — וועלכער האָט געזען אין דער לופט די געשטאַלט פון משיחן האָט ניט געהערט דעם רוף פון דעם מילנער ער זאָל אַראָפּשטייגן דורכן לייטער און אַזוי אַרום איז ער אַראָפּגעפאַלן. און אַז אַלע זענען גע־בליבן פאַרגאַפט איז דאָס געווען די רביצין וועלכע האָט זיך באַהערשט — געכאַפּט דעם רב, דעם מאַן, אין אירע אָרעמס, געהייסן שפּאַנען פערד און זיך געאיילט צו ברענגען דעם צעקאַליטשען רב אין יידישן שפּיטאָל.

שפּעטער האָט מען נאָך לאַנגע אַרומזוכן געפונען דעם יינגסטן יינגל ליגן אין די הויכע גראָזן אַ פאַרוויינטער און פאַרכליפּעטער און האַלט אין איין טענהן ווו איז ער, ווו איז משיח?

לאַנגע חדשים האָט זיך דער צעמזיקטער רב געראַנגלט מיטן טויט, די יידישע דאָקטוירים האָבן געטאָן אַלץ כדי אָפּצוראַטעווען אים פון טויט און זיי האָבן באַגליקט, אָבער זיי האָבן געזאָגט דער רביצין אַז ס׳וואָלט געווען גוט ווען מען פאָרט אַרויס מיטן קראַנקן אין קעניגסבערג, ווייל ער האָט אַ צעבראָכן פוס און אַ קראַנקן מאָגן.

האָט דאָס קליין שטעטל באַוויזן איר גוט האַרציקייט. מען האָט געזאַמלט אויף הוצאות און די רביצין איז אַרויסגעפאָרן מיט איר קראַנקן מאַן נאָך אויסלאַנד. ביים געזעגענען זיך האָט דער קראַנקער אַרויפגעלייגט די האַנט אויפן געבויגענעם קאָפּ פון זיין יינגסטן יינגל און האָט אים אַזוי געזאָגט: מיין קינד, מען דאַרף זיך ניט מיאש זיין פון צו ברענגען משיחן — נאָר מען דאַרף, ווייזט אויס, גיין מיט אַנדערע וועגן...

האָט זיך דער רב אַ קרענקלעכער און אַ הינקענדיקער צו־ריקגעקערט מיט דער רביצין פון אויסלאַנד. ער האָט ניט מסכים געווען צו זיין ווייטער רב אין דעם שטעטעלע אין רייסן און דער מילנער האָט פאַר אים אויסגעפונען אַ רבנות אין אַ קליין שטעטל אין וואָלין — אָבער דאָס האַרץ פון רב האָט געבענקט און געצויגן צו דעם דאָרף ווו נאָכן פּלוצלונגן טויט פון דעם שווער, דעם מילנער, איז די מיל אַריבער אין אַרענדע צו דעם רבס עלטערן זון, וועלכער האָט געהאַט סמי־כות אויף רבנות, אָבער האָט געוואָלט לעבן אין דאָרף און אָנפירן די מיל.

אין דער ערשטער וועלט־מלחמה איז דאָס שטעטעלע אין וואָלין חרוב געוואָרן און דעם רבס יינגסטע טאָכטער איז אַרומגעכאַפּט געוואָרן פון שרעק פאַר די ווילדע קאָזאַקן וועלכע האָבן זיך אַריינגעריסן אין שטעטל, איז זי קראַנק געוואָרן און איז געשטאָרבן און דער רב מיט די רביצין האָבן זיך צוריקגעקערט צום עלטערן זון, דעם מילנער, וועלכער האָט אויסגעהאַלטן מיט כבוד דעם טאַטן דעם רב וועלכער איז געזעסן אין זיין הויז אין דער שטאָט נאַוואַרעדאָק. קיין רב האָט ער ניט געוואָלט זיין, אָבער די יידן פון נאַוואַרעדאָק האָבן אים זייער געאַכטעט און נאָכדעם ווי די אויסגעמאַ־טערטע רביצין האָט פאַרמאַכט שטיל ווי אַ טויב אירע אויגן און באַערדיקט געוואָרן אויפן נאַוואַרעדקער מיט ביימער פאַרוואַקסענעם בית־עולם, איז דער רב אַריינגעפאַלן אין אַ טיפן אומעט. צו זיינע מקורבים פלעגט ער זאָגן: ס׳דער־נענטערט זיך די „גוטע שעה" און אַ דאַנק זיין „ליבן נאָמען" האָט דער יינגסטער זון געפונען דעם אמתן וועג צו דער־נענטערן די גאולה — ער איז אַוועק מיט די חלוצים קיין ארץ־ישראל.

און געקומען איז די „גוטע שעה". שטיל האָבן זיינע בלאַסע ליפּן געמורמלט: אני מאמין באמונה שלמה בביאת המשיח — און האָט אויסגעהויכט זיין הייליקע נשמה.

„נעשה ונשמע"

(אגדה)

לעילוי זכרם של בעלי טחנות־המים בסביבת נאוואהרדק, יהודים פשוטים, יקרים ונלבבים, שרבים מהם נספו בידי הקלגסים הגרמנים.

היה „השולחן" של ליל שבועות כשחסידים ואנשי מעשה יושבים מסובים ועיניהם תלויות בפני הרבי שיחיה, מתמשך ומתארך, אומרים ניגון ועוד ניגון ושומעים בדחילו ורחימו „תורה" מפיו הקדוש. ו„התורה" היא על שתי המלים „נעשה ונשמע" ש„הנעשה" היא בבחינת עיקר העיקרים, כי הנשמע בא ממילא, ללא התאמצות, לא כן ה„נעשה" שמגיעים אליו מתוך התאמצות, מתוך שבירת היצר, ויהודי המגיע באמת לנעשה ונשמע זוכה לגילוי שכינה, זוכה לקבלת התורה.

היו היושבים שומעים את קולו של הרבי מתוך נענועים, מתוך דבקות, כל אחד מקבל את הדברים, משל נאמרו אליו כיחיד והיו חוזרים מתוך המית נפש אחרי כל מלה, נאנחים וקוראים ללא קול — נעשה ונשמע.

היה זה בבחינת מופלא, שזה החסיד, אורי הטוחן, יהודי פשוט שבפשוטים, בחר לו מכל החגים את חג השבועות, שרק בני תורה ויודעי ח"ן באים אל הרבי והיה אף הוא מניח מלאכתו ובא אל הרבי, היה אף הוא מסב ל„שולחן", שומע את הניגונים הערבים, אומר „לחיים", וכשמגיע שעת „התורה" ומסביב הושלך הס, ודברי הרבי קולחים להם לאט לאט, היתה העיפות גוברת על אורי הטוחן. נעימות משתפכת בכל גופו המגודל, ועל אף כל המאמצים יורדת עליו התנומה,

עיניו נעצמות, הראש נשמט והולך, ומפיו הפתוח פורצת נחרה חזקה. נרתעים החסידים, לוטשים עין זועמת לעבר הישן, וזה החסיד היושב בקרבתו צובט בו צביטה חזקה, המק־פיצה ומעמידה את אורי שהתעורר על רגליו כשהוא מבוהל, ועיניו משוטטות על פני המסובים הרוגזים והן נשארות תלויות בפני הרבי שפניו טובים ומפייסים והוא לוחש ואומר: יש ואף נחרה עולה מעלה מעלה, והוא פונה אל אורי הטוחן בקולו העמוק ואומר: — תנוח עליך דעתך, אורי, ספר לנו כיצד והיאך התישבה המחלוקת שבינך ובין המתחרה אתך על חכירת הטחנה? ואורי מספר, בהתחלה מתוך גמגום, ותוך כדי דיבור הוא מתגבר על הפחד ומספר:

— היה זה יהודי בעל נכסים שהתקנא בי ואמר להוציא מידי את חכירת הטחנה. ומכיוון שידע מה דמי החכירה שאני נותן לפריץ, פנה אליו והוסיף על הסכום כהנה וכהנה. הפריץ, שלא רק אני אלא אף אבי היה חוכר אצלו את הטחנה, הזמין אותי אליו ואמר לו: דע לך כי מציעים לי סכום כזה דמי החכירה התוכל לעמוד ולתת לי את דמי החכירה שמציעים לי? אמרתי לו: סכום כזה אוכל לתת רק בתנאי שאעלה את דמי הטחינה. אך יודע אני את מצבם של הכפריים העניים, לכן לא אוכל, לצערי, להוסיף על דמי החכירה. שמע זאת הפריץ ואמר: אכן, יהודי ישר אתה. והטחנה נשארה בחכירתי... היה הרבי מעלה בת צחוק על פניו ושואל: ומה היה עם היהודי הזה בעל הנכסים? נאנח אורי ואמר: לא עלינו, הוא ירד מנכסיו והגיע עד פת־לחם.

— ומה עשית אתה? — הוסיף הצדיק ושאל, היו פני אורי מסמיקים והולכים והוא מגמגם ואומר: לחג הפסח וכן לחג השבועות דאגתי שיקבל את צרכי החג מבלי שידע ממי הוא קיבל זאת. —

היה הרבי חוזר אל דברי התורה שנפסקו ואומר: „נעשה", כשיהודי מקיים עשיה כאורי שלנו, הוא מתקן את הפגימות וזוכה לקבלת התורה.

אן אתרוג אויף סוכות

דעם אָנדענק פון האַרציקן אברהם יארמאווסקי און זיינע צוויי טעכטער סוניה און פייגעלע, אומגעקומען אין די גרויל־טעג פון די דייטשע חיות.

— איז שטעטל געגאַנגען אויף רעדלעך, ווען מען האָט דערזען דבורה די מילנערקע ווי זי פאָרט צו מיטן פערד און וואָגן צום רבס הויז, טרייסלט פון זיך אָפּ די מעל, און לוקאש, דער גוי, טראָגט אַריין דורך דער הינטערשטער טיר, אַ זאַק מעל, קאַרטאָפל און אַ קוואָקטשעדיקע הון. און זי, די מילנער־קע, גייט אַריין דורך דער פאָדערשטער טיר גיט אָפּ אַ ברייטן גוטמאָרגן דעם רב און רביצין, וועלכע דאַנקען איר האַרציק פאַר דעם גוטס, וואָס זי האָט אַריינגעשיקט אין קיך אַריין. האָט זיך גלייך צעטראָגן איבערן שטעטל ווי אַ בייז וווּנדער, די ידיעה, אַז דבורה די מילנערקע, איז געקומען אָנקוקן אַן אתרוג.

ס'איז אויף מאָרגן נאָך יום־כיפור — יידן אויסגעהייליקטע פון יום־כיפור תענית, ווייסן אַז די טעג פון יום־כיפור ביז סוכות זענען ניט קיין „מילכיקע און ניט קיין פליישיקע" — זיי זענען פאַרעווע טעג, ווייל דער שטן אַן אויסגעהאָרעוועטער פון שלעפּן און טראָגן די עבירות אין די אלול און אין די ערשטע תשרי טעג, וויל פשוט זיך אָפּרוען. מילא. טראַכט זיך דער שטן, אין די פיר טעג צווישן יום־כיפור און סוכות וועלן די יידן קיין גרויסע עבירות ניט אָפּטאָן, און צוליב קלייניקייטן איז זיך ניט כדאי צו מאַטערן. ווייסן דאָס יידן און דערלויבן זיך אין די טעג אַ שטיף טאָן, אַ לאַך טאָן — און איז דאָס דען ניט קיין געלעכטער, אַז דבורה די מילנערקע קומט קלייבן אַן אתרוג? לאַכט מען אין די פויסטן און מען דערמאָנט זיך אָן דבורהלען, ווען זי איז נאָך אַ מיידל — אַ שטיק פייער איז זי געווען און אַ פאַרשוין — בלענדעט די אויגן, און זי איז געקנאָטן פון יחוס, געהאָדעוועט אין רייכקייט און וועמען האָט דאָס געקענט איינפאַלן אַז פון אַלע שידוכים, און וועלכע שידוכים, ישיבה־בחורים, גרויסע לערנער, אייניקע האָבן אַפילו סמיכות אויף רבנות, זאָל דבורהלע־ברען אויסקלייבן אָט דעם דאָרפס־יונג אורי דעם מילנער. אמת, אורי האָט גע־שמט מיט זיין גבורה און מיט זיין שיינקייט, ניט נאָר שיקסעס אין דאָרף, נאָר אַפילו לייטישע טעכטער אין שטעטל האָבן איינגענומען פאַר אים די כפרה און אין די זומער טעג, ווען דאָס שטעטל גייט אָפּ אין שווייס און קיין טייך איז ניטאָ, לאָזן זיך אַרויס אין די פאַרנאַכטן בחורים מיט מיידלעך — מען גייט זיך אָפּקילן ביי די ברעגעס פון אָזיערע וועלכע טרייבט מיט אירע וואַסערן די מיל, וועלכע אורי דינגט ביי דער פוילישער פריצטע. אורי אין זיינע מילנער קליידער, דער פנים אַ ליכטיקער, אויגן ברענענדיקע, ער שפּרודלט מיט יוגנט, און ס'טראָגט זיך אַ פייער פון זיין געזונטן שיינעם קערפּער. קענען די מיידלעך ניט אָפּרייסן די אויגן פון גע־זונטן מילנער, מאַכן חנדלעך — ווילן פאַרציען אַ געשפּרעך — אָבער אין דער שעה קומען אָן גויים מיט פולע וועגענער קאָרן און ווייץ, און אורי אַ צעהיצטער, וואַרפט זאַק נאָך זאַק, זען דאָס די געזונטע שיקסעס, וועלכע זענען געקומען מיט די פורן, בליאַסקען זייערע ווייסע ציין, טרייסלען זיך זייערע אַרויסשטאַרצנדיקע ברוסטן און זיי לויפן פאָרויס און כאַפּן לאַכנדיק די זעק פון אוריס געזונטע הענט.

פלעגט מען זאָגן, אורי האָט קיין צייט צו וואַרפן אַן אויג אויף נקבות און מען האָט אונטערגעמורמלט אַז די פוילישע פריצטע, אַן אַלטע מויד, נעמט איין די כפרה פאַר אים. ווייזט זיך אַרויס, אַז די פריצטע אַליין, וועלכע פלעגט אַריינקומען אין דער שיינער אַריסטאָקראַטישער הויז פון דבורהלעס על־טערן, איז דאָס געווען די שדכנטע צווישן דבורהלן און אורי דעם מילנער. אמת, טאַטע מאַמע און קרובים האָבן איר גע־וואָלט אָפּריידן פון דעם שידוך. צו פראָסט איז ער, קען ניט קיין סך אין די „שוואַרצע פינטעלעך", אָבער ס'האָט ניט גע־האָלפן. דבורהלע ברען און אורי מילנער זענען געוואָרן חתן־כלה און אין אַ צייט אַרום — מאַן און ווייב.

ווייס מען אַז אורי האָט אַ גוט גאָלדן האַרץ און ער מיט דבורהלן שיקן אַריין אויף יעדן יום־טוב פון אַלדאָס גוטס צום רב פאַר די אָרעמע לייט פון שטעטל, אָבער אורי, הגם ער איז

אַ כשרער ייד — גיט זיך ניט אָפּ מיט מצוות און זיי, דבורהלע, וועלכע טראָגט די שליסלען פון גרויסן מיל־הויז, לאַכן די שטעטלשע יידן און זאָגן: זי טראָגט דעם „ארבע כנפות", זי באַזאָרגט גרינס אויף שבועות, קויפט צוויי „שטעט" פּאַר אורין און פּאַר זיך אויף ראש השנה און יום כיפור, און אָט איז זי באַזאָרגט מצות אויף פּסח און אַפּילו מצה שמורה צום סדר, געקומען אָנקוקן אַ אתרוג מיט אַ לולב, און שטעטל קייכט פון געלעכטער. אַ נייער מבין אויף אַן אתרוג! וואָס מיינט זי זיך, די מילנערקע, אַן אתרוג איז אַ הון? אָבער ניט אַזוי האָט געטראַכט דער רב. ער האָט שטאַרק געהאַלטן פון דבורהלן. זיך געפרייט מיט איר קומען אין זיין הויז, און איר דערלאַנגט דאָס קעסטל מיט די שמעקנדיקע אתרוגים און באַוווּנדערט איר פונאַנדערקלייבן זיך אין די אתרוגים. און זי האָט טאַקע אויס־געקליבן אַן אתרוג אַ צאַצקע, אָן קיין פלעק, אַ געלבלעכער מיט אַ פּאַרריסענעם פּיטום, און פּאַרשטייט זיך, ניט געשטאַנען אויפן מקח — און געפֿאָרן אַהיים מיט אַ שמעקנדיק אתרוגל.

האָט זיך דאָס שטעטל איינגעווויגט און געווּוסט, אַז וואָס אָנבאַלאַנגט מצוות, איז דבורה די מילנערקע כמעט אַ מאַנסביל.

*

איז דאָס געווען אין די ביטערע יאָרן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. שטעטל האָט געהונגערט און וועז ניט דבורהלע מיט איר אורין, וועלכע האָבן געפונען חן — הויפּטזעכלעך דבורהלע — אין די אויגן פון די דייטשן — וועלכע האָבן רעקווּיזירט די מיל, אָבער באַשעפּטיקט אין אים אורין — וועז ניט די זעקלעך מעל, וועלכע דבורהלע פירט אַריבער אין דער שטיל צום רב — וואָלטן מענטשן געשטאָרבן פון הונגער. און די דייטשן האָבן געשאָטן מיט גזירות, דאָס שטעטל וועלכע איז געלעגן ניט וויט פון רוסישן פראָנט, איז אָפּגעריסן און אָפּגעשלאָסן פון אַרום, און אַפּילו די, וועלכע האָבן באַקומען דערלויבעניש אַרויסצופֿאָרן פון שטעטל, האָבן פּשוט אייגנע־שטעלט דאָס לעבן. איז דאָס שטעטל געלעגן אין עלנט, איין־געהילט אין פּחד האָבן זיי באַגעגנט די „ימים נוראים".

איז אַריבער ראש־השנה, יום כיפור און וואָס וועט זיין מיט אַן אתרוג און לולב? דער רב, ווי אַלע יידן אין שטעטל, אָפּ־געמאָגערט, די אַטלאַס קאָפּאָטע צעריסן, שיך מיט צעריסענע זוילן און דער פּחד קוקט אַרויס פון זייַנע גוטע אויגן. גאָר ניט לאַנג האָט אַ שטעטלשער ייד, אַ בכבודיקער, געקויפט אין אַ דערבייאיקן דאָרף עטלעכע אייַער, האָבן דייטשע רייטער אים געכאַפּט, אַרומגעבונדן מיט אַ שטריק און געלאָזט די פערד אין גאַלאָפּ שלעפּנדיק דעם יידן, נאָך זיך. ניין, מען טאָר ניט איינשטעלן דאָס לעבן כדי צו פּאָרן אין דער ווייט און ברענגען אַן אתרוג.

סוכות דערנענטערט זיך, שטעלן אויף יידן אין דער שטיל סוכות — אַזאַ יאָר אויף די דייטשן וואָס פּאַר אַ פּנים די סוכות האָבן — אָבער וועגן אַן אתרוג איז ניטאָ וואָס צו ריידן. און יידן פרעגן ביים רב צי מעג מען אין שעת סכנה, נעמען אַן אָנדער פּרי אָנשטאָט דעם אתרוג? שמייכלט ווייטיקדיק דער רב און זאָגט: אַזוי ווי מען קען ניט נעמען אָנשטאָט ארץ־ישראל אַן אָנדער לאַנד, מעג זי זיין די שענסטע און בעסטע, אַזוי קען מען ניט פּאַרבייטן אַן אתרוג אויף אַן אָנדער פּרי. פּאַרגייען די שמעקנדיקע אתרוג־ריחות אין נאָז, שטראַלט אויף פון דער ווייט ארץ־ישראל און טרערן לויפֿן אַן אין די אויגן.

ערב סוכות, דאָס שטעטל מאַכט די לעצטע הכנות צו באַגעגענען דעם יום טוב, און פלוצלינג באַווייזט זיך אין שטעטל דבורה די מילנערקע, אַ צערויטלטע, אַ פּאַרשוויצטע און אירע אויגן לייכטן ווי יום־כיפור ליכט, זי גייט אַריין צום רב און גלייך פּאַרשפּרייט זיך די בשורה, דבורה האָט געבראַכט אַן אתרוג מיט די ארבעה מינים.

סוכות פרי, דאָס שטעטל איז פּאַרקליבן אין בית מדרש. ס׳קלינגען די קולות פון הלל, און דער רב שיקט דעם שמש מיטן אתרוג און לולב אין דער ווייבער שול. די ערשטע, זאָגט דער רב, זאָל בענטשן אויף אתרוג דבורה — ווייל אַ דאַנק איר מסירת־נפֿש — האָבן מיר אַ כשרן און שיינעם אתרוג.

און אין דער טיפער שטילקייט האָט זיך געהערט דבורהס קול: אשר קדשנו במצוותיו וצונו לברך על נטילת לולב. און דער רב מיטן גאַנצן עולם האָבן פרום געזאָגט אמן.

א דיין־תורה

געהיליקט דעם אָנדענק פון מיין שוועסטער רייכל און איר מאַן משה שפירא און זייער טעכטערל — געטייט דורך די דייטשע רוצחים אין דעם שטעטל אַלעווסק.

פּאַסירט האָט דאָס מיט אַ ליטווישן ייד, אַ ייד אַ תלמיד־חכם און אַ גרויסער אביון. האָט דער ייד ניט געהאַט קיין טענות צו קיינעם און אַפּילו ניט צום רבונו של עולם. ער האָט געלערנט און זיין ווייב איז געווען די שפּייזערקע. האָט מען ניט געהאַט אַפּילו אויף קאַשע מיט וואַסער, אָבער מען האָט זיך דורכגעלעבט. יאָ־איין־יאָר־אויס און די עלטסטע טאָכטער איז אַריין אין יאָרן. איז זי גאָר ניט קיין מיאוסע און אויך ניט קיין נאַר — אָבער צו נדן קומט דאָס ניט, און בחורים, אפילו שוסטער אָדער שנייַדער יונגען ווילן אויך נדן. איז די יידענע געקומען מיט טענות צום מאַן. אַ גאַנצן לעבן טראָג איך אויף מיינע פּלייצעס דעם האָרב און דו זיצט זיך און בית־מדרש און לערנסט, אָבער חתונה מאַכן די טאָכטער קען איך ניט און לאָזן איר זיצן ביזן ווייסן צאָפּ — ווייל איך ניט.

איז וואָס וואָלסטו וועלן איך זאָל טאָן? — האָט געפרעגט דער מאַן דער תלמיד־חכם.

— טו וואָס אַנדערע ווי דו טוען — מען לאָזט זיך אין וועג אַריין — ווייט פון דער היים און מען בעט אויף הכנסת כלה, און יידן ווייסן ווי גרויס ס׳איז די מצווה פון הכנסת כלה און מיט דעם אייבערשטנס הילף וועסטו זיך אומקערן געזונט און מיט אַ שיינעם נדן.

האָט זיך דער מאַן, דער תלמיד־חכם, אַרויסגעלאָזן איבער דער וועלט, ווייט פון זיין שטאָט, ווייט פון זיין היים און ווי די ווייב זיינע האָט געזאָגט, יידן האָבן געעפנט הערצער און טיסטערס און אונדזער תלמיד־חכם האָט אויפגעקליבן אַ שיינע אפותיקי און זיך אָנגעהויבן קלייבן צוריק אַהיים.

געווען איז ער דאָן העט ווייט אין טיפן רוסלאַנד. די יידן,

געוועזענע ניקאָלאַיעווסקי סאָלדאַטן, ווייט פון אַ פסוק עברי, אָבער מיט גאָלדענע הערצער — און דער רב זייערער, אויך אַ קליינער תלמיד־חכם, האָט זייער מקרב געווען דעם ייד דעם תלמיד־חכם און ביים געזעגענען זיך האָט ער אים גע־ווונטשן אַ גוטן שידוך מיט דער טאָכטער און דערביי אים איבערגעגעבן אַ מתנה פאַר דער טאָכטער די כלה.

די לעצטע נאַכט אין דער פרעמד האָט זיך אונדזער תל־מיד־חכם שטאַרק זיך געפרייט, גענומען אַ ביסל משקה און געטרונקען לחיים מיט די געסט, וועלכע האָבן זיך געפונען אין דער אכסניה — און זיי טאַקע דערציילט וועגן דער טאָכטער די כלה, וועגן דעם נדן וואָס ער האָט פאַר איר און וועגן זיין יידענע וועלכע ער האָט שוין ניט געזען אַ פאָר יאָר. ער האָט דערציילט און געוויינט פון בענקשאַפט און שמחה און באַ־וויזן דעם בייטל מיט געלט און מיט דער מתנה, וואָס ער פירט פאַר דער כלה.

איינגעשלאָפן האָט דער תלמיד־חכם אַ שטאַרקן שלאָף און ווען ער האָט זיך אין דער פרי אויפגעכאַפּט, האָט ער דערזען, אַז דאָס געלט פון נדן און אויך די מתנה זענען ניטאָ. ווייזט אויס, איינער פון די געסט האָט דאָס פשוט צוגעגנבעט.

שעהן לאַנג איז דער תלמיד־חכם געזעסן פאַרזונקען אין טרויעריקע מחשבות — ער האָט ניט געהאַט קיין טענות צום גנב, ווער ווייס אפשר קלייבט ער אויך נדן פאַר אַ טאָכטער. טענות האָט ער געהאַט צום רבונו של עולם, ווי קומט דאָס צו אים, דעם בעל הרחמים, צו טאָן אַזאַ אומרעכט. ער וועט אים רופן, דעם רבונו של עולם, צו אַ דין־תורה און טאַקע פאַר דעם רב, וועלכער האָט אים געגעבן די מתנה פאַר דער כלה.

אַז דער רב וועלכער האָט נאָר וואָס פאַרענדיקט די גוטע פעטע סעודה האָט געזען צוריק דעם תלמיד־חכם, האָט ער זיך שטאַרק דערפרייט: — „כ׳האָב געמיינט אַז איר זייט שוין העט ווייט, וואָס האָט געטראָפן?" דאַן האָט דער תלמיד־חכם שטאַרק אָפּגעזיפצט און געזאָגט:

איר זייט דאָ דער רב און איך וויל פאַר אייך ברענגען אַ דין תורה.

— פאַר מיר? און מיט וועמען ווילט איר זיך משפּטן?

— מיטן רבונו־של־עולם!

— וואָס רעדט איר? אַ דין תורה מיטן רבונו־של־עולם און פאַר מיר? איר קומט פון גרויסע רבנים, גאונים — גייט צו זיי, וועלכע קענען אַ סך תורה און זענען גרויסע צדיקים און פאַר זיי וועט איר זיך משפּטן מיטן רבונו־של־עולם.

— ניין, זאָגט דער תלמיד־חכם, פאַר זיי, פאַר די תלמידי־חכמים און צדיקים וועל איך זיך ניט משפּטן, און אָט פאַר־וואָס, זיי האָבן מורא, זיי ציטערן פאַרן רבונו־של־עולם און דעריבער קענען זיי ניט זיין קיין דיינים. אָבער איר, ווי איך זע, שרעקט איר זיך ניט איבעריק פאַרן רבונו־של־עולם — וויל איך איר זאָלט משפּטן צווישן מיר און אים.

איז דאָס דעם ניט שטאַרק פרומען רב געפעלן געוואָרן — און אַז ער האָט אויסגעהערט די גאַנצע מעשה, ווי ער האָט געוואַגלט און געפּלאָגט זיך ביז ער האָט אויפגעקליבן דעם נדן און ווי מען האָט אים באַגנבעט — האָט דער רב געפּסקנט:

— דו ביסט גערעכט און אַזוי ווי דער רבונו של עולם זאָגט, לי הכסף ולי הזהב, דאַרף ער דיר צוריקקערן דעם נדן.

און דער רב אַליין האָט זיך אַרויסגעלאָזן צווישן זיינע ניקאָלאַיעווסקע סאָלדאַטן און געשאַפן פאַרן תלמיד חכם נאָך אַ גרעסערע סומע ווי ער האָט געהאַט. און דער ייד דער תלמיד חכם האָט זיך געפרייט און געזאָגט: זעט איר, רב, כ׳בין געווען גערעכט וואָס איך האָב זיך געמשפּט פאַר אייך — איר ווערט ניט נתפּעל אַפילו פאַרן רבונו של עולם און דע־ריבער איז אייער פסק דין געווען אַ גערעכטער.

יצחק „ים־סוף"

לזכרו של איצ׳י המלמד, מחסידי סלונים בנאַוואַהרדק

באחת השבתות שבין פורים לפסח בא הרבי אל החסידים המעטים שלו, בעיר שכולה „מתנגדים". בשעת „שלוש־סעו־דות" היה אומר דברי־תורה בדבקות רבה וחוזר ומשנן לחסידיו כי כל יהודי יכול לזכות ולחוש בנס של קריעת ים־סוף, אם אך ירצה בכך, ואשרי האיש הזוכה לכך.

נכנסו דברי הרבי אל לבו של יצחק המלמד, והיה חוזר ומהרהר בהם הרבה. יצחק זה היה „משכמו ומעלה", האיש הארוך ביותר בעיר, אך כשם שהיה גבוה — כן היה צנוע, נמוך מן האזוב שבקיר, ובעל לב טוב. אהבת־נפש אהב את תלמידיו המעטים, כולם מבני העניים, שכן בעלי־הבתים, מן המתנגדים, החרימו את ה„חדר" שלו והיו אומרים עליו כי במקום תורת משה הוא מלמד את תלמידיו תורת החסידות. ואמנם היו פור־צים ועולים מתוך הביקתה שלו ניגונים חסידיים מבוקר עד ערב, שכן אמר כי טוב לימודה של תורה בדרך של ניגון. היו בהם ניגונים של שמחה וצהלה, וניגונים ספוגי עצבות, והתל־מידים בולעים את הפרשה שבחומש או את הסוגיא שבתלמוד, תוך שהם משננים תורתם בזמר.

והנה קרב ובא חג יציאת־מצרים, חלל האויר נתמלא אורות־אביב, וניגוני־החג נישאו בעוז מן ה„חדר" של יצחק המלמד. אותה שנה, לאחר ששמע את דברי הרבי על קריעת ים־סוף, היה מרבה יצחק המלמד לשנן ולשיר עם תלמידיו את הפסוקים „בצאת ישראל ממצרים". והיה הניגון מעין שיר־לכת, כביכול נתלוו התלמידים אל יוצאי־מצרים ההולכים אחר משה, וכשהגיעו לפסוקים „הים ראה וינוס, הירדן יסוב לאחור" — היה הניגון פורץ כמפל־מים, וקולותיהם של הילדים מתערבים עם קולות העושים באפיית המצות בעיירה.

בסמוך לחג יצאה השמועה בעיר, כי אומר יצחק המלמד לקרוע בליל הסדר את ים־סוף — ותהי העיר כולה כמרקחה. אלה ממלאים פיהם צחוק, ואלה רואים בדבר משום חילול הקודש.

והנה התקדש ליל החג, ורבים בעיירה מיהרו לסיים את הסדר, שרו בחטף את „חד־גדיא", ואצו אל ביקתתו של יצחק המלמד.

היה המלמד מסב כמלך עם אשתו וחמשת ילדיו, קוראים בהגדה מתוך שמחה גדולה, ניגון רודף ניגון, וכל החסידים הממלאים את החדר מחרים־מחזיקים אחריהם. משהגיעה שעת־

חצות קמו יצחק הארוך עם בנו הבכור והכניסו הביתה עריבה מלאה מים, עמס המלמד שקיק מצה שמורה, על שכמו, ניצב עם אשתו ובניו בשורה, וכשהגיע לפסוק „דבר אל בני ישראל ויסעו" — נכנס המלמד לתוך העריבה המלאה מים, לאחריו אשתו והילדים, ואחריהם החסידים — והם שרים בקול את „הים ראה וינוס". אותה שעה פרצו „המתנגדים" שצבאו מבחוץ אל הבית פנימה, וקראו בקול גדול אל המלמד: „יצחק ים־סוף, יצחק ים־סוף..."

כששמע הרבי על מה שאירע בליל הסדר בביתו של יצחק המלמד, ועל התפרצותם של המתנגדים, אמר עליהם: עיניים להם ולא יראו. כי לו היו זוכים, והיו רואים אותו לילה את ששים רבוא יוצאי מצרים בשמחת גאולתם...

אך מאותו יום היו אנשי־העיירה קוראים לו למלמד בשם „יצחק ים־סוף", ושמו רודפו מפסח ועד פסח...

באזשע מאי

(אַ מעשה מיט אַ יידישן מילנער)

דעם הייליקן אַנדענק פון מיין ברודער יצחק אייזיק, זיין פרוי ביילקע און זייערע קינדער־לעך שושנה, צבי און אריה, וועלכע זענען פאַרפיניקט און אומגעקומען פון די נאַצישׂ.

געווען איז דאָס אין יענע ווייט־נאָענטע יאָרן נאָך פאַר דער ערשטער וועלט מלחמה. דער קליינער דאָרף סלאָבאָדקע נעבן דער יידישער נאַווערדאָק ליגט אין דער אינציקער געסל מיט זיינע הילצערנע הייזקעס מיט די שטרויענע דעכער. אויפן שפיץ פון אַ בערגל קוקט אַרויס פון צווישן איינצלנע צעבלטערטע ביימער דער קליינער קלויסטערל מיט אַ פאַרריסענעם צלמל, וועלכער קוקט אַריבער איבערן „מאהילקע" וווּ ס׳ליגן באַהאַלטן די געשטאַרבענע אויסגעהאַרעוועטע פוי־ערים. אין דער נידער לויפן די פריילעכע וואַסערן, וועלכע טרייבן די מיל וואָס געהערט צו אַ פאַרזעסענער פוילישער פריצטע און זי אַראַנדירט אים יאָר־אײַן־יאָר־אויס דעם קלוגן יידישן מילנער. איז היינט אין שטוב פון מילנער — אַ שטוב וואָס שאָקלען ביי טאָג און ביי נאַכט אירע הילצערנע וועגע וועלכע זענען פאַרבונדן מיטן וואַסער־מיל, — אַ גרויסע שמחה. די עלטערע טאָכטער פון מילנער וועלכע האָט חתונה געהאַט מיט אַ גרויסן תלמיד־חכם וואָס וואָרט אויף זיין ערשטע רבנות, האָט געבוירן איר בכור און היינט איז דער ברית.

זענען אַראָפגעקומען פון שטאָט די כלי־קודש מיטן רב און מוהל בראש, געקומען זענען די יידישע מילנער פון ווייט און נאָענט און מען האָט געפֿראַווען אַ סעודה כיד המלך. אויפן צווייטן טאָג, וועו די קימפעטאָרין איז שוין געשטאָנען אויף די פיס — האָט מען געפֿראַווען אַ שמחה פאַר די פויע־רים ניט נאָר פון דעם דאָרף נאָר פון די אַלע דערפער, וועלכע ברענגען אין מיל אַריין זייער קאָרן צו מאָלן אויף מעל, און צוזאַמען מיט די פויערים איז געקומען צו דער שמחה דער אַלטער פּאָפּ. אַ ברייטפליציקער גלח, אַ פנים אויסגעקיילעכט ווי ער וואָלט געווען אויסגעאָסן פון זויערמילך, אַ ברייטע, בוריקעווואַטע נאָז, אויגן וואַסערדיקע און די לאַנגע פלאַק־סענע האָר פון קאָפּ און בארד פאַלן ווי סטענגעס. האָט דאָס טאַקע דער פּאָפּ, וועלכער האָט אַריינגעשנעבלט אַ היפּש ביסל כוסות בראַנפן און פאַרביסן מיט הערינג און ווייסע בולקעס — געפאַדערט אַז מען זאָל ברענגען דעם קליינעם געמלה׳טן ז׳ידיק — און זאָל אים די האָראָמאַדע אָנקוקן: וואָס? האָט ער שיכורדיק געקלאַפּט מיטן פויסט אויף זיין האַרצן און געטענהט צום אַלטן מילנער, צום זיידן פון ערשטן אייניקל: וואָס? מיר האָבן אין דער טאָכטער קיין חלק ניט? איז זי דען ניט געווען אַסאַמען מיט אונדזערע זין און טעכ־טער? פאַרוואָס זאָלן מיר ניט אָנקוקן איר ערשטן סינאָק?

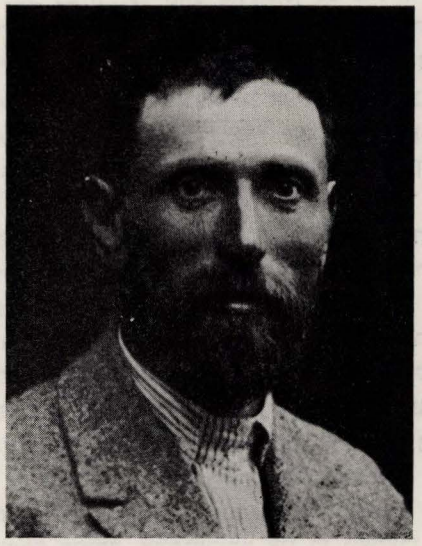

יצחק אייזיק כהן

עס האָט ניט געהאָלפן און דער אַלטער מילנער איז אַריין מיט דער טאָכטער דער געווינערין, וועלכע האָט געטראָגן אין אַ ווייסע קישן דעם נייַ געבאָרענעם זון. איז דער פּאָפּ מיטן שוורצן זילבער צלם, וועלכער האָט זיך געבאָמבלט איבער זיין אויסגעשטאָרטשעטן בויך געשטאַנען און געקוקט מיט זיינע וואַסערדיקע צעשראָקענע אויגן אויפן נייַ־געבאָ־רענעם יינגל און איז פלוצלינג שכורהייט געפאַלן מיטן פנים צו דר׳ערד, זיך געצלמט און געשריען: באָזשע מאָי — ער איז דאָך געראָטן אין אונדזער יעזוסן. האָבן דאָס דערהערט די פויערים, האָבן זיי אַלע געקניט, געצלמט און געמורמלט: באָזשע מאָי, יעזוס קריסטוס. און אַזוי האָבן די גויים פון אַרום געריידט און דערציילט אַז ביי זייער מילנער איז גע־בוירן געוואָרן אַ קליינער יעזוס, און דער מילנער האָט צו די קלאַנגען ניט דערלייגט.

און אַז דער יינגל איז אונטערגעוואָקסן, איז ער געווען אַרומגערינגלט מיט ליבשאַפט פון די פויערים און דער זיידע דער מילנער האָט זיך געמיט, אַז דער טאָטע פון בכור, זיין אייידעם, זאָל קריגן די ערשטע רבנות און אַזוי אַרום דער־וייטערט דעם יינגל, וועלכער האָט געווויסט און געשעפט נחת דערפון וואָס די פויערים זאָגן אַז ער איז געראָטן אין יעזוסן

— פון דאָרף, און ער איז אַוועק מיטן טאַטן דעם רב און דער מאַמען די רביצין אין אַ ווייט קליין שטעטל ערגעץ ווו אין רייסן.

האָט דעם יינגל, וועלכער איז געוואָקסן ווי אויף הייוון — געצויגן צו זיין געבורטס דאָרף און צו די פויערים, און הגם ער האָט שוין געלערנט אין אַ ישיבה — פלעגט ער אויף די ימים טובים זיך אַראָפכאַפן צום זיידן, זיך געטראָפן מיט די פויערים, וועלכע האָבן זיך שטאַרק געפרייט, אים געלאָסן טשעט, און די ברייט צעווואַקסענע שיקסעס האָבן אים מיט אַ באַזונדערע ליבע, באַגעגנט, אים שטאַרק געדריקט צו זייערע גרויסע ברוסטן און אים געקושט. איז ער געוואָקסן, פאַרלאָזט די ישיבה נאָכדעם ווי ער האָט באַקומען סמיכות אויף רבנות און זיך אַרײַנגעווארפן אין אַ רוסיש רעוואָלוציאָנערער פאַרטיי און ער איז ניצול געוואָרן פון טורמע אַ דאַנק זיין פנים. און ווען דער זיידע, דער מילנער איז אַוועקגעשטאַרבן, איז ער געקומען און איבערגענומען די מיל און די אַלטע פריצטע האָט אים געקאָכט און ליב געהאַט, אָבער מער פון אַלעמען האָבן אים ליב געהאַט די פשוטע פויערים און אויך ער האָט זיי שטאַרק ליב געהאַט. אויף פאַסחא אַרויסגעגעבן די אָרעמע פויערים ווייסע מעל און אויך געקומען צו זיי אין די הייזקעס און געגעסן זייערע דרייצן קאַשעס.

האָט אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט מלחמה, די דייטשן האָבן פאַרנומען די געגנט, רעקוויזירט אַלע מילן, אָבער דעם מיל פון „יעזוסן" האָט מען ניט רעקוויזירט. אַ פאַר לאַנד־שטורמיסטן זענען געזעסן אין מיל און אויב זיי האָבן ניט געגלויבט אַז דער יודע דער מילנער איז יעזוס — האָבן זיי אָבער שטאַרק געהאַלטן פון זייַנע מתנות: ווייסע מעל, גוט אויסגעקלאַפּטע פוטער, אויסגעקילט אין די וואַסערן פון מיל, גוטע אייריקע גאמלקעס און דערצו אַ גוט שטיקל חזיר־פלייש — אָט די „געפּעקע" פלעגן וואָך איין וואָך אויס אַריבער געשיקט ווערן נאָך דייטשלאַנד און די אַלטע לאַנדשטורמיסטן האָבן אויסגעהיטן דעם מילנער פון אַלע צרות.

ס׳איז אויסגעבראָכן די רעוואָלוציע אין רוסלאַנד, די דייטשן האָבן נאָכן בריסקער שלום פאַרלאָזן דעם געביט און די באַלשעוויקעס האָבן באַהערשט די שטעט און דערפער. איין טאָג און אין דאָרף האָט זיך אַראָפגעלאָזן אַן אָגיטאַטאָר מיט אַ שאַרף פייערדיקן צינגל, האָט צוזאַמענגעקליבן די פויערים אין דער מיט פון דאָרף און פאַר זיי געהאַלטן אַן אויפקלערונגס־רעדע: — אָט זאָגט מיר, חברים פויערים, די ערד פון די פריצטע, וועלכע ווערט באַאַרבעט פון די פויערים, צו ווען עמען דאָרף די ערד געהערן? און אַלע האָבן געשריען: צו דער מלוכה דאָרף געהערן די ערד. נו, און די פאַבריקן אין די שטעט ווו ס׳אַרבעטן די אַרבעטער, צו ווען דאָרף זיי געהערן די פאַבריקן? — צו דער מלוכה האָבן די גויים געשריען.

נו, און דער יונגער אָגיטאַטאָר, אַ יידישער בחורצ׳יק האָט זיך צעהיצט און געפרעגט: און צו ווען דאָרף געהערן די וואַסער־מיל בייַ אייך אין דאָרף? און די פויערים האָבן געוואָרפן די היטלען און געשריען: די מיל האָט געהערט און דאָרף געהערן צו אונדזער יעזוסן.

— פון דאָרף, און ער איז אַוועק מיטן טאַטן דעם רב און דער מאַמען די רביצין אין אַ ווייט קליין שטעטל ערגעץ ווו אין רייסן.

האָט דעם יינגל, וועלכער איז געוואָקסן ווי אויף הייוון — געצויגן צו זיין געבורטס דאָרף און צו די פויערים, און הגם ער האָט שוין געלערנט אין אַ ישיבה — פלעגט ער אויף די ימים טובים זיך אַראָפכאַפן צום זיידן, זיך געטראָפן מיט די פויערים, וועלכע האָבן זיך שטאַרק געפרייט, אים געלאָסן טשעט, און די ברייט צעווואַקסענע שיקסעס האָבן אים מיט אַ באַזונדערע ליבע, באַגעגנט, אים שטאַרק געדריקט צו זייערע גרויסע ברוסטן און אים געקושט. איז ער געוואָקסן, פאַרלאָזט די ישיבה נאָכדעם ווי ער האָט באַקומען סמיכות אויף רבנות און זיך אַרײַנגעווארפן אין אַ רוסיש רעוואָלוציאָנערער פאַרטיי און ער איז ניצול געוואָרן פון טורמע אַ דאַנק זיין פנים. און ווען דער זיידע, דער מילנער איז אַוועקגעשטאַרבן, איז ער געקומען און איבערגענומען די מיל און די אַלטע פריצטע האָט אים געקאָכט און ליב געהאַט, אָבער מער פון אַלעמען האָבן אים ליב געהאַט די פשוטע פויערים און אויך ער האָט זיי שטאַרק ליב געהאַט. אויף פאַסחא אַרויסגעגעבן די אָרעמע פויערים ווייסע מעל און אויך געקומען צו זיי אין די הייזקעס און געגעסן זייערע דרייצן קאַשעס.

האָט אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט מלחמה, די דייטשן האָבן פאַרנומען די געגנט, רעקוויזירט אַלע מילן, אָבער דעם מיל פון „יעזוסן" האָט מען ניט רעקוויזירט. אַ פאַר לאַנד־שטורמיסטן זענען געזעסן אין מיל און אויב זיי האָבן ניט געגלויבט אַז דער יודע דער מילנער איז יעזוס — האָבן זיי אָבער שטאַרק געהאַלטן פון זייַנע מתנות: ווייסע מעל, גוט אויסגעקלאַפּטע פוטער, אויסגעקילט אין די וואַסערן פון מיל, גוטע אייריקע גאמלקעס און דערצו אַ גוט שטיקל חזיר־פלייש — אָט די „געפּעקע" פלעגן וואָך איין וואָך אויס אַריבער געשיקט ווערן נאָך דייטשלאַנד און די אַלטע לאַנדשטורמיסטן האָבן אויסגעהיטן דעם מילנער פון אַלע צרות.

ס׳איז אויסגעבראָכן די רעוואָלוציע אין רוסלאַנד, די דייטשן האָבן נאָכן בריסקער שלום פאַרלאָזן דעם געביט און די באַלשעוויקעס האָבן באַהערשט די שטעט און דערפער. איין טאָג און אין דאָרף האָט זיך אַראָפגעלאָזן אַן אָגיטאַטאָר מיט אַ שאַרף פייערדיקן צינגל, האָט צוזאַמענגעקליבן די פויערים אין דער מיט פון דאָרף און פאַר זיי געהאַלטן אַן אויפקלערונגס־רעדע: — אָט זאָגט מיר, חברים פויערים, די ערד פון די פריצטע, וועלכע ווערט באַאַרבעט פון די פויערים, צו ווען עמען דאָרף די ערד געהערן? און אַלע האָבן געשריען: צו דער מלוכה דאָרף געהערן די ערד. נו, און די פאַבריקן אין די שטעט ווו ס׳אַרבעטן די אַרבעטער, צו ווען דאָרף זיי געהערן די פאַבריקן? — צו דער מלוכה האָבן די גויים געשריען.

נו, און דער יונגער אָגיטאַטאָר, אַ יידישער בחורצ׳יק האָט זיך צעהיצט און געפרעגט: און צו ווען דאָרף געהערן די וואַסער־מיל בייַ אייך אין דאָרף? און די פויערים האָבן געוואָרפן די היטלען און געשריען: די מיל האָט געהערט און דאָרף געהערן צו אונדזער יעזוסן.

וועלכער יעזוס? ווו איז ער, ווו געפינט ער זיך? האָט דער אָגיטאַטאָר געפלאָקערט. און די פויערים האָבן געענטפערט: יעזוס איז דאָך אונדזער איצקא. האָט מען טאָקע די מיל רעקוויזירט, אָבער „יעזוס" איז געבליבן אין אים אָלס מילנער.

זענען געקומען די פאָליאָקן מיט זייער פאַנסקן האָנאָר און מיט זייער העצע קעגן יידן, און יידן פון שטעט און דערפער האָבן זיך געלאָזן נאָך ארץ־ישראל. האָט דעם מילנער אויך אַ צי געטאָן נאָך ארץ־ישראל, אָבער ער איז צו שטאַרק געוואָגן צוגעבונדן צו די פויערים, וועלכע האָבן געשמייכלט אין זייערע וואָנצן און געזאָגט: זאָל מען אונדז פריער אי־בערפירן נאָך פאָלעסטינע וועט דאָן אונדזער איצקא קומען צו אונדז. דאָך זענען די עלטערע קינדער פון מילנער — וועלכע האָבן געהערט צו חלוצישער יוגנט, אוועק קיין ארץ־ישראל, אָבער ער, דער מילנער מיט זיין פרוי, און יינגערע קינדער, זענען געבליבן אין דאָרף ביים מיל, און די פויערים האָבן געהיט זייער פרייַנדשאַפט צו זייער מילנער.

ס׳איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט מלחמה, די נאַצישע חיה האָט געווילדעוועט אין די שטעט און די שטעט־לעך פון פוילן. ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן די שחיטות — און הגם די דייטשן האָבן געפאָדערט פון די פויערים זיי זאָלן פאַרניכטן זייערע יידן, האָבן די פויערים פון דאָרף געהיט זייער מילנער, און זיי צוזאַמען מיטן מילנער האָבן געגלויבט אַז מען וועט ווי עס איז איבערקומען די בלוטיקע שווערע טעג.

אָבער אין אַ געוויסן טאָג איז דער דאָרף אַרומגערינגלט געוואָרן פון דייטשע סאָלדאַטן, וועלכע זענען באַפאַלן די מיל, אַרויסגעפירט פון איר דעם יידישן מילנער, זיין פרוי, צוויי קינדער, אַ דריט קינד האָט זיך פאַרבאַהאַלטן צווישן די זעק מעל און זיי האָבן אים ניט געפונען. דער גאַנצער דאָרף איז געשטאַנען אויף די פיס. צוזאַמען מיט די פויערים איז אויך געשטאַנען דער יונגער גלח, אַ קינד פון אַ נאָענטן דאָרף. האָבן די פויערים דערזען זייער מילנער, וועלכער איז געווען ווייס פון די מעל און זיין איידעלער פנים מיט דער גאָלד בערדל האָט ווירקלעך דערמאָנט דעם געשטאַלט פון פאַרפייניקטן יעזוסן, און זיי האָבן זיך אַלע געקניט און געצלמט און דער יונגער גלח האָט שטיל געמורמלט: די פאַרשאָלטענע אַנטיקריסטן פאַרמוטשען אונדזער מילנער. זאָל גאָטס צאָרן אויסגאָסן ווערן אויף זייערע קעפ. די דייטשע סאָלדאַטן האָבן געטריבן דעם מילנער און זיין פאַ־מיליע צום גרויסן יידישן ברודער־קבר. האָבן די פויערים געהאָפט אַז דער באַהאַלטענער יינגל פון מילנער, וועלכער איז פאַרשטעקט צווישן די זעק מעל, וועט געראַטעוועט ווערן. אָבער די דייטשן, וועלכע האָבן געהאָט אַ ליסטע פון די קינדער ביים מילנער, האָבן איבערגעלאָזט אַ וואָג אַרום מיל. האָבן די פויערים געהאָפט, ס׳וועט צופאַלן די נאַכט וועט זיי זיך איינגעבן אַרויסצוגנבענען דעם יינגל און אים אויסבאַהאַלטן. אָבער ווען ס׳האָט אָנגעהויבן טונקלען און דער יינגל האָט געגלויבט אַז די דייטשן זענען שוין אַוועק, האָט אר אַרויסגעקוקט פון מיל און איז אויפגעכאַפּט ג׳ע־

וואָרן פון די דייטשע סאָלדאַטן. אומזיסט האָבן די פּויערים געווויינט און געבעטן מען זאָל דעם יינגל איבערלאָזן אין דאָרף, די דייטשן האָבן אים אַוועקגעפירט און אַריינגעוואָרפן אין דעם ברודער־קבר.

און אין דער שטילקייט פון דער נאַכט האָבן די וואַסערן פון מיל באַווויינט צוזאַמען מיט די פויערים פון דאָרף זייער מילנער און זיין פאַמיליע און דער יונגער גלח האָט זיך געצלמט און שטיל געשעפטשעט: זאָל גאָטט צאָרן אויסגעגאָסן ווערן אויף די דייטשן און אויף זייערע קינדער ביזן סוף פון אַלע דורות.

עדנה קאגאן ז"ל

בריוו פון א מאמע

מיין ליבער זון!

וועז איך האָב געלייענט ווי אַזוי די דייטשן האָבן אויסגעראַטן אונדזער פאָלק — אָפּגעווויישט יונג און אַלט, פרוי און מאַן, און צווישן די יידישע שטעטלעך אויך אונדזער נאַוואַרעדאָק, ווו מיין שוועסטער האָט זיך געפונען, אירע פיר קינדער, איר מאַן, אונדזער פאַרצווייגטע משפּחה, ווי אַזוי זיי האָבן געוואָרפן לעבעדיקע עופעלעך פאַר די אויגן פון זייערע עלטערן אין פייער אַריין, אונטער די קלאַנגען פון מוזיק, און ווי אַזוי זיי זענען זיך באַגאַנגען מיט יונגע מיידלעך — אפשר אויך מיין שוועסטער מאַריאשקעס דריי מיידלעך — ווי אַזוי די יידן האָבן געגראָבן זייערע אייגענע קברים — האָט מיך אָפּגענומען הענט און פיס, און איך האָב זיך געפּילט, נישטיק, וואָס איך ציטער, אַז מען זאָל מיניקע ניט אָנרירן, און ס'האָט זיך מיר אויסגעדוכט ווי מיין שוועסטער רעדט צו מיר: „נקמה נעם פאַר מיר און מיינע קינדער און מיין מאַן"!

און דעריבער, אַז דיין בריוו איז אָנגעקומען מיט דיין באַשלוס, אַז דו טרעסט אַריין אין דער אַרמיי, איז אַ שטיין אַראָפ פון מיין האַרצן, און איך האָב זיך פלוצים דערפילט דערהויבן, אַז אויך איך טראָג צו מיין חוב: אַז איך וועל ניט לעבן מיט מיינע קינדער אין אַ וועלט, וואָס אַנדערע האָבן פאַר אונדז מיט זייער בלוט אויסגעקעמפט, בעת איך האָב זיך באַהאַלטן.

איז דעריבער, ברוך, גי'! ניט דערשראָקן! איך ווייס, מיין קינד, וואָס מלחמה באַטייט פאַר דיר, איך ווייס וואָס ביקס און שוועכט מיינען פאַר דיר, אָבער גיי נעם נקמה פאַר אַלע אומשולדיקע קינדער, פאַר אַלע יידן, וואָס זענען אומגעקומען בלויז פאַר דער אייניציקער זינד, וואָס זיי זענען יידן. נעם ביקס און שוועכט אין האַנט און פאָרטיליק די חיה רעה, וואָס דראָט אומצוברענגען דיך און דיינע נאָענטסטע, זיי דורכגעדרונגען מיט נקמה און האַס, אַז דו זאָלסט ניט רוען ביז וואַנען דער שונא פון דער וועלט וועט ניט אומקומען. דו האָסט אַ טאָפּלטע שליחות — פאַר פאָלק און וועלט, אַלע אכזריותן וואָס זענען באַגאַנגען געוואָרן צו אַלע פעלקער זעט די וועלט, זאָרגט די וועלט, אָבער ניט פאַר איין פאָלק, אונדזער פאָלק, איז דעריבער גיי מיט דעם באַוווסטזיין, אַז דו גייסט דורכפירן אַ הייליקע מיסיע און מיט בטחון אין האַרצן.

וואָס נאָך, מיין זון, קען איך דיר איצט זאָגן? וועז אַלץ אונטער אונדזערע פיס וואַקלט זיך, וועז חיה פאַרנעמט דעם אָרט פון מענטש; איך ווייז, איך גיס זיך אָפּ מיט טרערן, ניט פאַר דיר, וואָס דו גייסט העלפן אויסקעמפן אַ שענערע וועלט, נאָר פאַר די אומגליקלעכע, אומשולדיקע קינדער, וואָס זענען אַוועק פון דער וועלט.

און וואָס נאָך קען איך דיר זאָגן, זון? גיי און זיי באַגליקט. גיי מיט נקמה אין האַרצן, וועט דיר גרינג זיין האַלטן געוועהר.

גריס זיטא, זאָג איר, אַז דיין מאַמע בענטשט דיך.

זאָג איר אָן אַכטונג צו געבן אויף זיך,

דיין מאמע.

איך פּיר מיין זון צום „דרעפּט־בארד" (פריזיוו)

איך פיר מיין מאירן צום „דרעפּט־באָרד". איך דערמאָן זיך, וואָס איך האָב דורכגעלעבט, שפּאַנענדיק לעבן אים. ווי איך האָב צום ערשטן מאָל אים געפירט אין קינדער־גאָרטן, אָן אויסגעפוצט, אַ ליכטיקן, און ווי איך האָב אים צום ערשטן מאָל געפירט אין דער יידישער שול אַריין, ווי איך האָב מיינע האָפענונגען אַריינגערעדט צו אים: — זון מיינער, דו וועסט אויסוואַקסן אַ שטאָלצער ייד און אַ גוטער מענטש. דו וועסט ניט פאַרשעמען דיין שטאַם! אָבער וווהין פיר איך אים איצט? לערנען זיך וואָס? פאַרטיידיקן זיין לאַנד, זיין פרייהייט, און חלילה אומקומען. אַ מאַמע פירט לערנען איר קינד, היילן איר קינד, אַ מאַמע פירט צו דער חופה איר קינד, אַ מאַמע — אָט זענען מיר שוין לעבן „דרעפּט־באָרד", אַזוי פיל מענטשן — מאַמעס, טאַטעס, פרויען, כלות און אַזאַ מאָדנע שטילקייט, מאַמעס שפּילען צו די רעקלעך פון זייערע קינדער, אויגן אומעטיקע, הילפלאָזע, מאַמעס הילפלאָזיקייט — צום ערשטן מאָל שטייען ביים ראַנד פון גרעפאַר, און קענען ניט ראַטעוון. מע רופט אויס די נעמען. אויך מיין זונס נאָמען איז צווישן די נעמען. עמעצער רעדט צו די נייע סאָלדאַטן, יונגע ווייבלעך גיסן זיך אָפּ מיט טרערן, אָט זעצט מען זיי אין אָמניבוסן — איך דערהער „פּענסיל־ווייניא סטיישאַן", איך לויף צו דער באַן.

די סטאַנציע איז געפאַקט מיט אַ סך מענטשן. איך זוך מיין זון. אָט שטייט אַ בחור און טרינקט מילך, זיין מאַמע ווישט אים אָפּ די ליפּן. ער פראָטעסטירט, ער איז דאָך עפעס אַ סאָלדאַט... איך דערזע מיין זון, איך לויף צו צו

אים, עמעצער שטופט מיך אָפּ. ס׳אַרט מיך ניט, אַבי איך בין געשטאַנען לעבן אים אַ רגע. מיט אַ מאָל אַ פּיף, זיי צעשטעלן זיך אין רייען, מע הייבט אָן גיין — אָט גייט מען אַראָפּ צו די רעלסן, איך פּאָלג נאָך מיט די אויגן מיין זון, איך זע בלויז זיין קאָפּ, און אָט פּאַרשווינדט זיין קאָפּ. איך מורמל אַ געבעט: אָ, גאָט, היט אויס מיין קינד פון געפּאַר, היט אויס אַלע קינדער און מיינע צווי זין צווישן זיי...

געוואָרן ליידיק די סטאַנציע. וואָס איצט? וואָס טאָן? וווּ גיין? אַ היים? צוליב וועמען אַהיים? איך כאָפּ זיך: פון מיין זון, ברוכן, מוז זיין אַ בריוו. איך לויף שנעל אַ היים, זיינע בריוו האַלטן מיך אויף.

די שלאַכט פון דער זיבעטער ארמיי

אָ, יענע נאַכט פון צוריקגאַנג, וועט שטענדיק פאַרבלייבן אין מיין זכרון. ס׳איז גוט וואָס מיין שוועסטער האָט יענע נאַכט ביי מיר געזעכטיקט; בדרך כלל פלעג איך אויסמיידן האָבן געסט אין די אָוונטן. אין די אָוונטן זיך איך לעבן דעם ראַדיאָ, אַז איך בין אַליין, קאָן איך רואיק נאָכפאָלגן דעם מאַרשרוט פון דער זיבעטער ארמיי, מיין ברוך איז אין דער זיבעטער אַרמיי. איך בין אָריענטירט אין אַלע סטראַטעגישע צוגן און אַזוי זיך איך לעבן ראַדיאָ ביז אין דער שפּעטער נאַכט אַריין.

איך ווייס ניט ווי אַזוי איך בין אַהער געקומען. איך געפּין זיך אין אַ הויז, פון איין זייט וואַלד — פון דער צוויי־טער זייט אַ טייך. אַ סך מענטשן געפּינען זיך אין הויז, פאַרדעכטיק קוקט מען זיך איבער. איך זיך לעבן טיר, שטארק אָנגעשטרענגט. ס׳איז שטיל, פונקט ווי נאָך אַ שטורעם.

די זיבעטע אַרמיי האָט פאַרכאַפּט אָט דעם גאַנצן שטח, וואָרט איך, אפשר וועט מיין ברוך באַלד פאַרבייגיין, ווי איבערראַשט וועט ער ווערן, ווען ער וועט דערזען זיין מאַמען — וואָס טוסטו דאָ, מאַמע? — וועט ער פרעגן! — אַ מאַמע איז אומעטום...

מיט אַ מאָל אַ געלויף, אַ גשעריי, אַ הודזשען פון האַר־מאַטן. סאָלדאַטן לויפן אין אַלע זייטן. אָ גאָט, אונדזערע לויפן צוריק, ווערן געיאָגט, מע שיסט אויף זיי, מע פאַלט, מע טרעט איבער די געפאַלענע, מיט באַיאָנעטן און שפּיזן. געפילדער, צינישער געלעכטער, נקמהדיקער, פאַרהילכט דעם חלל, וואָס זע איך? דאָרט גייט מיין ברוך, ער הינקעט, איינגעבויגן, איך נעם שרייען — מיין קינד! מיין זון! דיין מאַמע איז דאָ! איך וואָרט אויף דיר!...

איך עפן די אויגן... ערשט מיין שוועסטער שטייט לעבן מיר אַ צעשראָקענע. — וואָס האָט פאַסירט? האָסט געהאַט אַ שלעכטן חלום? וואָס האָסטו געשריען? וועמען האָסטו ג׳רופן? — וואָרט א ווייל, וואָרט, פריידל — ענטפער איך — לאָז מיך קומען צו זיך, לאָז מיר טראַכטן איז דאָס ברוך געווען? מיין אייגענעם זון ניט דערקענט? — פריידל, זיי זענען צוריקגעשלייידערט געוואָרן, שוין געווען עטלעכע הונ־דערט מייל אין עסטרייך, און מיט אַמאָל אַזאַ נידערלאַגע. — וואָס רעדסטו, דו ביסט איינגעשלאָפן, האָט זיך דיר געחלומט, וואָס איז דער וווּנדער? וויפיל איז דער שיעור צו הערן, אָבער און וויידער די זעלבע נייעס, קום, לייג זיך שלאָפן. — ווי קען זיין אַ חלום, אַז איך קאָן דיר גענוי אָפּמאָלן דעם פּלאַץ, דעם גאַנצן אָרום, איך זע נאָך איצטער פאַר מיינע אויגן, וואָס דאָרטן האָט זיך אָפּגעשפּילט. — קען איך נאָך אַלץ ניט פאַרגעסן דעם אייַנדרוק פון מיין זעאונג...

קוים זיך דערוואַרט אויף די פרימאַרגן נייעס! די זיבע־טע אַרמיי האָט געהאַט אַ שוועריע מפלה.

מיין זון, ברוך, האָט מיר געשריבן, אַז ער קאָן ממש ניט פאַרשטיין, ווי אַזוי איך האָב אים גענוי געשילדערט דעם פּלאַץ, ווו זיי זענען צוריקגעשליידערט געוואָרן...

די טעלעגראַמע

איך געפּין זיך ביי מיין שוועסטער גאָלדע, אַ „בלאָק" (אַ טייל פון אַ גאַס) פון מיין הויז. ס׳איז ערב פּסח, אַ קלאָפּ אין טיר: אַ מאַן מיט אַ טעלעגראַמע אין האַנט. מיין שוועס־טער פאַרלירט זיך, נעמט שריין: אַ טעלעגראַמע! פון ווען? — איך וואַר בלאַס, אָן ווערטער, טראַכט: מסתמא די שכנה, זי האָט געווּסט, אַז איך בין ביי דער שוועסטער, אים געשיקט אַהער. דער טעלעגראַמע־ברענגער באַרויקט אונדז באַלד — דאָס איז בלויז אַ פּסח באַגריסונג. מיר האָבן ביידע אָפּגעכאַפּט דעם אָטעם, און דער מאַן זאָגט: נאָר וואָס האָב איך אַוועקגעלייגט אַן ענלעכע טעלעגראַמע אין אַ „בלאָק" פון דאַנען, איך האָב באַמערקט פינף „סטאַרס" אין פענצטער, איך שטעל זיך פאָר וואָס דאָרטן וועט זיך אָפּ־טאָן. — איך פרעג דעם טעלעגראַמע־אָפּגעבער: אויב דער נאַמען צו וועמען ס׳איז אַדרעסירט, איז פרוי ק. — יאָ, יאָ, דאָס איז דער נאַמען. זייט רואיק, פריינד, דאָ שטייט פאַר אייך, פרוי ק. ער אַ צופרידענער מיטן קליינגעלט אין האַנט פאַרלאָזט דאָס הויז.

אַ באַרואיקטע, וואָס איך האָב אויסגעמיטן שרעק, פאַר־ווייל איך אַביסל ביי דער שוועסטער. אַהיימגייענדיק שטעל איך זיך אָפּ אין קראָם עפּעס אייַנקויפן. און אַזוי גייענדיק מיט די פּעקלעך, טראַכט איך: ס׳איז פונקט אַזוי ווי מיין שכנה זאָגט! שרעק מיך גאָט, אָבער שטראָף מיך ניט. פליטים באַמערק איך אַ רעדל מענטשן לעבן מיין הויז. ווי זיי האָבן מיך דערזען, איז מען זיך גיך צעגאַנגען. איך וואַרף אַ קוק אויף מיין הויז, באַמערק איך ווי מיין שכנהס מאַן פאַרלאָזט דאָס פענצטער. איך נעם אַרויפגיין די טרעפּ, ערשט ער כאָפּט ביי מיר צו די פּעקלעך. איך קען ניט פאַרשטיין די פלוצים־דיקע העפלעכקייט, איך באַדאַנק אים און נעם עפּענען די טיר, ערשט — ער שטופט מיך אָפּ, בויגט זיך איין און ווייזט אויף אַ געלן קאָנווערט. מיט אַ מאָל איז מיר אַלץ קלאָר געוואָרן — באַהאַלט ניט, ס׳איז אַ באַגריסונג בלויז! איך ווייס וועגן דער טעלעגראַמע. מיין שוועסטער האָט אויך דערהאַלטן אַזאַ טעלעגראַמע. ס׳איז אַ פּסח־באַגריסונג... און דאָס בלאָסע צעשראָקענע פּנים פון שכן צינדט זיך אָן ווי אַ פייער: פאַרוואָס האָט איר אונדז ניט אָנגעקלונגען? ווייסט איר וויפל טערן און געווײַן איר וואָלט פאַרמיטן? גייט שנעלער, באַרואיקט מיין פרוי.

אַך, גאָט! ווי די געמיטער זענען אָנגעשטרענגט!

בריוו־טרעגער בשעת דער מלחמה

איך זע אים אָנקומען מיט אַ פּאַק בריוו. פּאַר איינעם אליהו הנביא און פּאַרן צווייטן — סמאל. פּאַר מיר איז ער געווען, אין די ציטערדיקע טעג, אַ גוטער מלאך, וואָס „קלינגט אָן" די גוטע בשורה־בריוו פון אייערע קינדער.

ניט אַלע פרימאָרגן פלעג איך הערן דעם קלונג. פלעג איך זען ווי ער שלייכט זיך אַוועק, האַרט ביי דער וואַנט, ווי אַ שולדיקער, ברענגט ער אָבער בריוו, פּאַרשפּעטיקטע, גיט ער אַ קלונג און לויפט אַרויף: בריוו פּאַר אייך! — און פאָטערלעך, גיט ער אַ זאָג: איר זאָלט נאָך אַ מאָל ניט זאָרגן! דערפּאַר האָט איר היינט צום לייענען און צום לייענען! — א דאַנק, אַ דאַנק.

מיין שכנה, וואָס ווויינט איבער מיר, איז געפאַלן אויף אַ המצאה: צו וואָס וואַרטן אויף בריוו, וואָס קומען ניט אָן, בעסער אַוועקגיין פון הויז און אומדערוואַרט געפינען די בריוו אין קעסטל. און וויפל מאָל האָב איך געהערט ווי דער בריוטרעגער באַראָיקט דער שכנה און טרייסט זי: נאָכמיטיק וועל איך ברענגען אייך בריוו, א שיף האָט זיך פּאַרשפּעטיקט, סאָרטירט מען די פּעק בריוו. איך באַמערק ווי פּאַרענדערט ער איז געוואָרן, שווער איבערצוטראָגן אַזוי־פיל מאַמעס צער.

און ס׳האָט פּאַסירט, אַז טעג און וואָכן זענען אַריבער און קיין בריוו איז ניטאָ. איך האָב זיך געמוסען שרעקן פּאַרן קלונג פון טיר, האָב איך געטאָן פונקט דאָס פאַרקערטע וואָס מיין שכנה האָט געטאָן, געשטאַנען אין גאַס און געוואַרט אויף מיין גזר.

אַזוי שטייענדיק — ניט איין טאָג און ניט צוויי, באַ־מערק איך אין ווינקל פון גאַס אַ האַנט מיט בריוו אין דער הויך און אַ שמייכלדיקער שרייט צו מיר דער בריוו־טרע־גער: — זעקס אינדערפרי האָב איך שוין געזען פּאַר אייך בריוו, האָב איך זיך געשלאָגן מיט דער דעה, אָפרופן אייך אין טעלעפאָן אָדער ניט. דאָס האַרץ האָט געזאָגט: רוף איר אָפּ, אָבער דער שכל הישר האָט אַנדערש דיקטירט: צי וועסטו זי חלילה דערשרעקן... — איצט פאַרדריסט מיר: איך ווייס צומאָל ניט ווי דער בריוטרעגער הייסט.

ביים פּעטער אין ריווערסייד־דרייוו

איך געפין זיך ביי מיין ברודער אין הויז אויף ריווער־סייד דרייוו. דורכן פענצטער פליען פּאַרביי אויטאָמאָבילן איינער נאָך דעם אנדערן, אַזויפיל אויטאָמאָבילן. פון 21טן שטאָק, ווייזט זיך אויס, אַז דאָס זענען נאָך אַרמייען, ציען זיך, ציען זיך אָן אויפהער; מיינע זין צווישן זיי. די לבנה, אַ גרויסע, שפּיגלט זיך אָפּ אין האָדסאָן. אַנטקעגן בייטן זיך עלעקטרישע לאָמפּן, פליען אַהין און צוריק, אַהין און צוריק. און וואָס טו איך דאָ? אָ, מיין זון האָט געקראָגן אַ פּאָר טעג קראַנקן־אורלויב; אין אַ פּאָר וואָכן נעמט מען אַראָפּ דעם גיפּס פון זיין פוס, איז ער געקומען זען זיין מוטער, זיין ברודער, און זיין פעטער.

דער פעטער עסט וועטשערע מיט זיין ווייב. נאָכן עסן וועט מען שמועסן תכלית. צוליב דעם איז ער אייגנטלעך געקומען. ביידע ברידער וויצלען זיך דערווייל, מאיר לאָבט: אַזאַ שלימזל, ניט געקענט צעברעכן דעם פוס איידער די מלחמה האָט זיך אָפּגעשטעלט, נאָך דער מלחמה טוט מען אָפּ אַזאַ נארישקייט... זע וויפל צייט דו האָסט פאַרלאָרן! פינף חדשים אין טשיקאַגער שפּיטאָל, דאָס מיינט א שלימזל! — ניט אַזוי, פעטער? ברוך זאָגט פאַרטראַכט: וועך ווייסט, וואָס ס׳איז בעסער? איך האָב געקענט אינגאנצן צעשאָסן ווערן; אָלץ איז אַ צופאַל; אָט גייען מיר אַרויס עטלעכע סאָלדאַטן מיט גאָלדענע ביקסן, מען מוז זיך היטן פאַר דע „סנייפּערס" (צילשיסערס)! און פלוצים אַרויס, אַ געשריי, צעשאָטענע גלידער פליען אין דער לופטן — אָנגעטראָטן אויף אַ מינע... מיין בעסטער חבר... פאַרוואָס ניט איך? איך האָב דאָך גע־קענט זיין פונקט דער ערשטער!... אַ צופאַל. מיין חבר מיט צעשאָסענע גלידער. איך אַ פוס. דאָס איז אויך מלחמה, מאיר, רעשטלעך, נאָכווייענישן. ס׳איז נאָך אָלץ מלחמה.

די שוועגערין פרעגט מיך פאַרוואָס איך בין אַזוי אומע־טיק. מען ענדיקט עסן. דער פעטער כאַפּט זיך העלפן זיין וויב אַראָפּנעמען די טעלער פון טיש. ברוך זאָגט פלוצים: „פעטער, איך האָב זיך פאַרגעשטעלט גאָר אַנדערש, איך האָב ניט דערוואַרט, אַז איך זאָל קומען צו דיר, אָבער, מילא, אין אַ פּאָר וואָכן ארום, פעטער, באַפּריי איך זיך פון מיין אַנשיקענישע", און ער גיט אַ הויב דעם פוס מיטן גיפּס, נו, בין איך געקומען, מען מוז טראָכטן וועגן חיונה, פאַר־שטייסט? אַ ווייב, אַ קינד, בין איך געקומען הערן וואָס דו האָסט מיר אָנצובאָטן! דער פעטער האָט פונקט געהאַלטן אין צוזאַמענשטעלן דעם טיש, און אַזוי שטייענדיק גיט ער אַ פרעג — אַגב־אורחאדיק: „וואָס וואַלסטו וועלן טאָן, ברוך?" — „שווער צו ענטפערן, פעטער, דאָ זיצט אַ מענטש יונג אין יאָרן, אָבער זייער אַ סך דורכגעמאַכט. דער קאָפּ דרייט זיך ווי אין ווירוואָר, חרובע שטעט זע איך, היימלאָזע מענטשן, אויס־געוואָרצלטע מענטשן, מיין פּאָלק אויסגעשאָכטן, דער שונא נאָך אַלץ שטאָלץ און פרעך, און דאָ איז אַלץ אַזוי אַנדערש, די מענטשן אַנדערש, די גאַסן אַנדערע, פרעמד איז מיר אייער לעבן דאָ. דער איבערבייט אַ צו שנעלער. דאָרטן הונגער, צער; דאָ גלעלעכטער, פרייד. מענטשן וואָרפן זיך אַזוי הפקרדיק מיט גלעלט. מיר האָבן אַוועקגעגעבן די בעסטע יאָרן אונדזערע פאַר אַ שיבוש, כסדר אין סכנה; דאָ האָט מען זיך גלעלאָזט ווילגיין; בין איך אין אַ פרעמדער וועלט. עס דאַרף נעמען צייט זיך אַריינצופאַסן, פאַרשטייסט? דו דאַרפסט מיר העלפן!..."

— דערווייל, ברוך, ביסטו נאָך אַ סאָלדאַט — טרייסט אים דער פעטער — אַז דו וועסט אינגאַנצן באַפּרייט ווערן פון דער אַרמיי, וועלן מיר דעמאָלט זען. איך וועל אפשר פרובירן קריגן פאַר דיר אַ שטעלע אין דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע, איך קאָן אַ סך פּירער פון דער באַוועגונג, ווייל איך לאָז זיך געגוג קאָסטן. — פעטער, מיר דוכט זיך, אז איצט וואָלט איך ניט געקאָנט טאָן קיין קהלשע אַרבעט, איך בין ניט אין דער שטימונג זיך פאַרנעמען מיט רעדעס, באַ־גייסטערן, פאַראינטערעסירן, דאָס פאָדערט אַ סך אָנשטרענ־

גונג, פאַרזאַמלונגען, פראָפּאַגאַנדע. — און אַראָפּלאָזנדיק זיין קאָפּ זאָגט ער — איך בין ניט דער זעלבער ברוך, וואָס מיט פיר יאָר צוריק. איצט פאָדערט זיך אַ רואיקע אַרבעט, אונטער עמעצנס השגחה. אפשר מיך אַריינגעמען אין איינע פון דיינע געשעפטן און מיך פירן ביז איך וועל זיך קענען שטעלן אויף אייגענע פיס...

נאָך אַ שטיקל שטיל שווייגן האָבן די ברידער זיך אויפ־געהויבן און געזאָגט: — מאַמע, לאָמיר גיין!

דער פעטער האָט העפלעך צוגעפירט זיינע פּלימעניקעס און שוועסטער צום עלעווייטאָר, געוואַרט ביז זיי זיינען אַריין אין אים און אַ זאָג געטאָן: איך וועל אייך נאָך זען...

אויפן וועג אַהיים

ביידע ברידער זיצן אין באַן און פאַרברענגען צווישן זיך. איך קוק אויף מיינע צוויי זין, מען קען זאָגן געפונענע און דערמאָן זיך ווי אַנדערש זייערע בריוו זיינען געווען; מאירס בריוו — קורצע, לאַקאָנישע — וואָס אייגנטלעך איז וויכטיק פאַר זיין מאַמען? אַז ער לעבט און איז געזונט... ברוכס בריוו זיינען פול מיט אויספירלעכער אינפאָרמאַציע, ער טיילט זיך מיט זיין מאַמען מיט זיינע שטימונגען, איינדרוקן און איבער־לעבונגען. אין איינעם פון זיינע בריוו שרייבט ער: מאַמע, איך בין איצט פאַרבונדן מיט דער מיליטערישער רעגירונג, די אַרבעט איז אַ וויכטיקע און אינטערעסאַנטע; צוליב דעם וואָס איך קען זיך פאַרשטענדיקן אויף עטלעכע שפּראַכן געפין איך זיך לעבן די געפאַנגענע. היינט, פאָרנדיק אויפן „דזשיפּ" אין אַ גרויסער שטאָט, זע איך טויזנטער דייטשישע געפאַנ־גענע, מיין האַרץ קוועלט אָן, איז אָנגעפילט מיט פרייד: אָט דאָס איז געוואָרן פון דעם „האַרן פאָלק"! אָבער פּלוצלינג באַמערק איך אַ גרופּע אַלטע איינגעהויקערטע מענטשן, אָנגע־טאָן אין שמאַטעס. איך פאָר צו נעענטער, ערשט דערקען איך: דאָס זיינען דאָך יידן, נאָר וואָס זיך געראַטעוועט פון די גאַז קאַמערן! איך שפּרינג אַראָפּ פון „דזשיפּ", לויף צו צו זיי און הייב אָן ריידן צו זיי אויף יידיש. זיי צעוויינען זיך אויפן קול. שטעל זיך פאָר, מאַמע, אַזאַ בילד: צווישן די טויזנטער געפאַנגענע דייטשן שטיי איך, דער אַמעריקאַנער ייד, אַ סאָלדאַט, און וויין אויפן קול צוזאַמען מיט זיי. פיל זיינען זיי געווען אין צאָל — אין עלטער פון פופצן בין צוואַנציק יאָר; קינדער — זקנים. זיי פאַרוואַרפן מיך מיט פראַגעס, וואָס שניידן מיך טיף אין האַרצן, אַזעלכע אמתע גערעכטע פאַר־וואָסן? — פאַרוואָס האָט איר געשוויגן אין אַמעריקע? פאַר־וואָס האָט איר גאָרנישט געטאָן אונדז צו ראַטעווען? — איך האָב זיי פאַרזיכערט, אַז איצטער וועט מען אַלצדינג טאָן פאַר זיי.

איך האָב גראָד געהאַט אַ יידישן זשורנאַל אין קעשענע, האָב איך אים זיי אַוועקגעבן. מיט וואָס פאַר אַ זשעדניקייט זיי האָבן זיך אַ כאַפּ געטאָן צו די יידישע אותיות אָנגעהויבן צו קושן די בלעטער... אָבער זאָרג ניט, מאַמע, די מיליטע־רישע אָפּטיילונג אונדזערע וועט שוין אַכטונג געבן אויף זיי, און איך וועל אויך האַלטן אַן אויג אויף זיי...

דער קאָנדוקטאָר רופט אויס אונדזער סטאַנציע און מיר גייען שווייגענדיק פאַרטראַכט אין אונדזערע מחשבות.

אין שלאפלאזע נעכט

מיין אומגעקומענע שוועסטער מאָנט ביי מיר אין שלאָפ־לאָזע נעכט: נקמה! נקמה! נעם נקמה! שוועסטער, פאַר מיר, פאַר מיינע קינדער, פאַר מיין מאַן. אַזוי האָט זי געמאָנט פון מיר בייטאָג און ביינאַכט, און גערעדט האָב איך צו איר אין מיינע שלאָפלאָזע נעכט, מיט טרערן און בלוט פון מיין האַרצן. שוועסטער, איך ווייס און פיל, וואָס דו האָסט דורכגעלעבט, זיי וועלן באַצאָלן, דו הערסט דעם מאַרש פון אונדזערע אַר־מייען? זיי גייען, זיי קומען מיט האַס און נקמה, מיינע זין צווישן זיי. יאָ, מיין שוועסטער, גערעכטיקייט מוז זיגן! אומ־שולדיק בלוט ווערט ניט פאַרשוויגן.

רבקהלה, מיין ניינצניאָריקע, דו מוזט אַוודאי אַ כלה שוין זיין, בלומעלע און העניעלע מיט די פאַרטראַכטע אויגע־לעך, בנימינקע מיין פלימעניקל, מיין קליינער, מיט דיין ליכטיק פנימל און אייגעלעך קלוגע. ווי קען מען טאָן דיר שלעכטס? ווי קען מען? זעסט, שוועסטער מיינע, דיינע קינ־דערלעך, וועלן דיך באַשיצן, און דו, יאַנקל ביסט דאָך עפּעס אַ חכם! אַ דריי־קאָפּ, גיב זיך אַן עצה, איך בעט דיך.

אָבער איצט, אַז איך ווייס, ווי מען האָט דיין יאַנקעלען דערשאָסן פאַר אַריינברענגען פלייש אין געטאָ, ווי מען האָט דיך געפונען צווישן קישנס אַ דערשאָסענע און ביינאַכט צו קבורה געבראַכט; און וועגן העניעלען, בנימינקען וויל מען מיר ניט זאָגן. רבקהלען האָט איר חתן מיט גוואַלד אין אַן אַנדער שטאָט פאַרטראָגן. איז וואָס וועט נקמה מיר העלפן? וועט דאָס אייך לעבעדיק מאַכן? וועט דאָס מיר אומקערן דעם קליינעם בנימינקען, רבקהלען, העניעלען, בלומעלען, אייך אַלעמען?

צעבראָכן, צעווייטיקט און מאַכטלאָז בין איך, שוועסטער. מיר זיינען אַלע קרבנות אין דער רשעותדיקער וועלט. אָ, גאָט, ברענג אַ מבול, ברענג אַ פייער, ווי אויף סדום ועמורה, זאָל די גאַנצע וויסטע, פינצטערע וועלט אומקומען אויף אַלע אייביקייטן! אמן ואמן!

ד"ר אברהם אָסטאַשינסקי

דער „שלאָס־בארג"

איך געדענק אים גוט, דעם שלאָס בארג, און ווער טאַקע פון נאַוואַרעדקער געדענקט אים ניט, דעם אַלטן, רואיקן און אַזוי היימישן, נאָענטן שלאָס באַרג. האָבן מיר דאָך אַלע זיך אויפגעהאָדעוועט אויף זיינע ברייטע פלייצעס, אויסגעוואַקסן אונטער זיין שטאַם און פאַרבראַכט טעג און יאָרן אויף זיינע בערגלעך.

אָט זע איך אים פאַר מיינע אויגן. די ביידע בערג צעטיילט מיט אַ טאָל, ריכטיקער מיט אַ גראָבן און פאַראייניקט אין די שפּעטערדיקע צייטן מיט אַ ברייטע וועג פאַרביי שמעו־נאָוויטשעס הויז. דער קיילעכדיקער אַמפּיטעאַטר פון גרעסערן באַרג, מיט די צוויי טורעמס, איינער אַ גרעסערער געווענדעט צו מזרח זייט. פון דאָרטן איז געווען זייער אַ שיינער אויסקוק אויף דער גאַנצער אומגעגנט. אָט זעט איר די וועג נאָך קארעליץ. דער גאַנצער שטח ביזן האָריזאָנט איז באַדעקט מיט גרינע, געקעסטלטע פעלדער. אָט ניט ווייט זעט איר דאָס וועלדל, ווו מען פלעגט אַ האַלבן זומער גיין קלייבן ניס. און אָט שלענגלט זיך די סטעשזקע קיין בריטשינקע. איר זעט אויף איר מענטשן. מען וועט אין אַלטן וואַסערמיל טרינקען ביים מילנער וואַרעמע מילך גלייך פון דער קו אָדער פאַרזופן אַ טאָפּ קאַלטע זויערמילך מיט שוואַרץ ברויט און האַרטע קאַלטע פּוטער. ס'איז טאַקע אַ מחיה אין אַ הייסן זומערדיקן פאַרנאַכט. אַ ביסל ווייטער זעט איר דעם וועג צו דער ליטאווקע פערעשיקע, אַהאַ, אָט פאָרט טאַקע חיים דער וואַסער־פירער מיט די גוטע פערעשיקער וואַסער אויף טיי. פון דער ווייטנס אויפן האָריזאָנט זעען מיר די וועלדער פון גראָד־נער גאַס.

אונטערן באַרג אַ טיפערער טאָל, ווו עס פלעגט פרילינג און אָסיען שטיין אַ שטיקעלע סאַזשעלקע, וועלכע פלעגט אויס־טריקענען אויף זומער. אַ בערגל — אַ גראָבן טיילט אָפּ דעם באַרג שטח פון סאפאטניצקעס גאָרטן, מיט די אוגערקעס, קרויט און אַנדערע ירקות.

דער צווייטער קלענערער מויער איז געשטאַנען מיטן פנים מער צו דער שטאָט. אונטן איז געגאַנגען אַ וואַסערל. גלייך פאַר אייך האָט איר געזען די אַלטע פאַרע מיטן רויטן דאַך, ניאנקאווסקעס הויפל און קאָוואַלסקער, קאַרעליטשער און שינעזיצער גאַסן געטונקט אין גרינס.

מיר, קינדער, האָבן זייער ליב געהאַט דעם שלאָסבאַרג. אויפן באַרג איז שטענדיק געווען אינטערעסאַנט און אָנציענד, און ס'איז קיינמאָל ניט מיאוס געוואָרן. וויפל תענוגים האָט אונדז געגעבן דער באַרג אין אַ זומערדיקן פרייטיק, ווען מען לערנט נאָר אַ האַלבן טאָג. האָסט געקענט טאָן וואָס דו ווילסט. האָסט געוואָלט, האָט מען געשפּילט און „חזרלאַך" אויפן הויכן באַרג, געפירט מלחמות, געוועטן זיך ווער וועט גיכער אַראָפּלויפן און אַרויפלויפן אויפן באַרג, גלאַט גע־וואָרפן שטיינער און ציגל פון מויער, אָדער בחברותא זיך אַוועקלאָזן אין וועלדל. מען קען אויך פּרובירן קלעטערן אויפן מויער. ס'האָט אמת ניט געהערט צו די לייכטע אַרבעטן, אָבער ס'זיינען שטענדיק געווען גענוג בעלנים, וועלכע פלעגן אַרויפקריכן ביז צו די לעכער פון די אַמאָליקע פענצטער. שפּעטער האָט מען אַנטדעקט אַ מין קעלער אין מויער. מען פלעגט דערציילן אַז דאָ איז געווען אַמאָל אַ גאַנג אונטער דער ערד ביז דער פאַרע. אַנדערע פלעגן דעם גאַנג „פאַר־לענגערן" ביז קארעליטש. מיר פלעגן זיך לייגן אויפן בויך און אַריינקריכן אינעווייניק. דאָרטן איז געווען ענג, נידעריק און א ריח פון צואה. ניט נאָר ביז קארעליטש נאָר דו האָסט זיך ניט געקענט רוקן פאָראויס אפילו אויף אַ מעטער, אָבער די פאַנטאַזיע פלעגט אויספילן די בלויזן.

ווינטער איז דער באַרג געווען באַדעקט מיט אַ בליש־

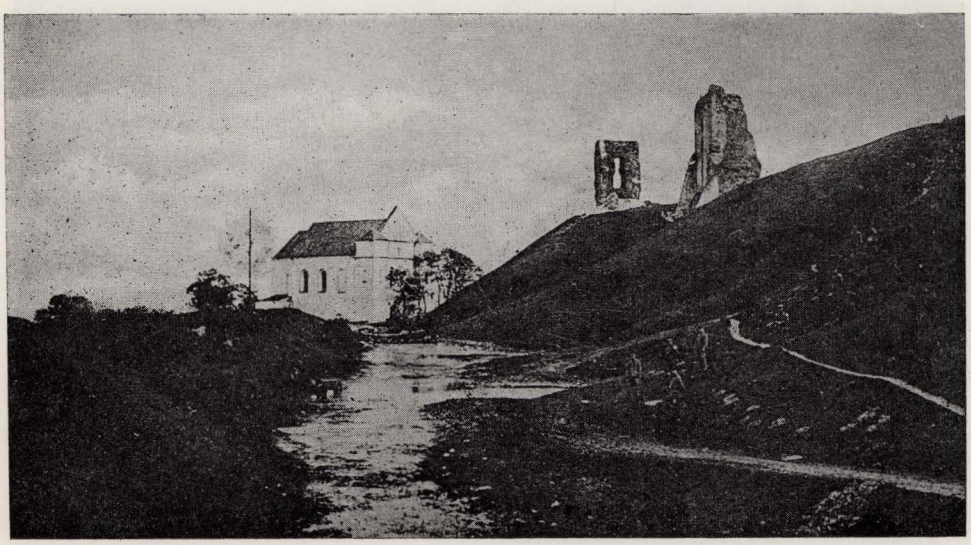

די וואַסער אונטערן שלאָס־באַרג

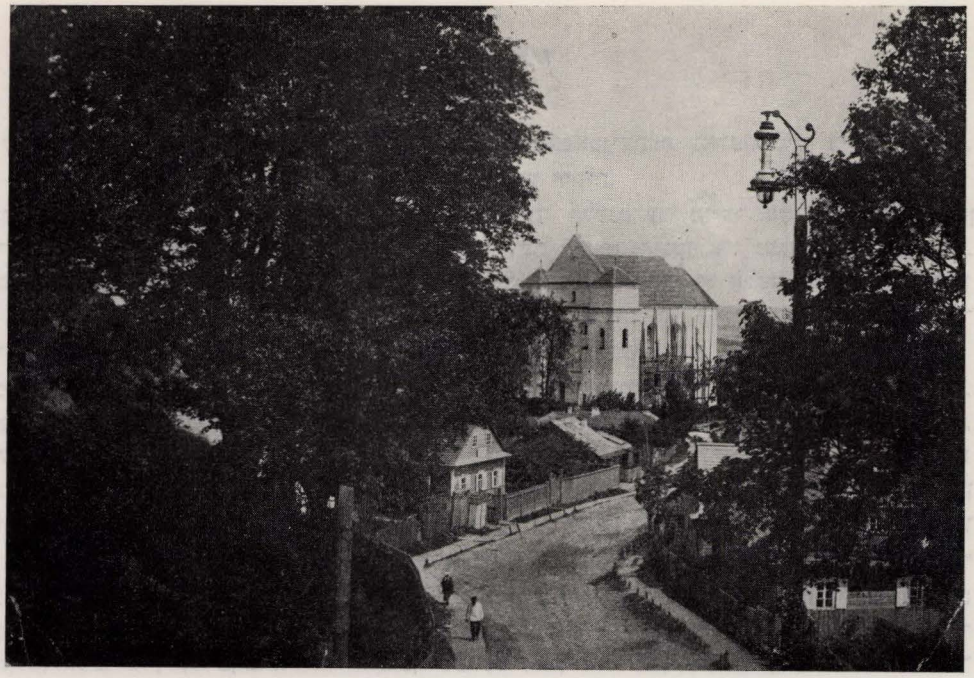

קאוואלעסקער גאַס

טשענדיקן ווייסן שניי און עס פלעגט זיין אַ גרויסער תענוג קריכן אויפן באַרג און אַריינפאַלן ביזן בויך אין שניי. אָנגע־נעם איז אויך געווען מאַכן סימנים טריט אויפן ווייסן צודעק. דאָס בעסטע — זעצן זיך אויפן הינטערשטן טייל און אַראָפ־פאָרן ביז אַראָפּ ביז צו דעם גליטש. די קליינע זאַשעלקע אונטערן באַרג איז געווען זייער אַ גוטער גליטש. ערגער איז געווען אָנהויב ווינטער, ווען דער אייז איז געווען אַ דינער און אַז אַ בעלן אויף גליטשן זיך פלעגט אַריינפאַלן אין וואַסער פלעגט מען אים בחרפתו אָפּפירן אַ נאַסן אַהיים.

אָבער ניט נאָר פאַר קינדווּאַרג איז דער באַרג געווען אָנציענד. וועד פלעגט דאָרטן ניט פאַרברענגען אין אַ זומער־דיקן פאַרנאַכט אָדער שבת. נאָכן עסן מאַראָשענע ביי דאַרנין אָדער ביי רודניצקי אין זאַוואָד פלעגט מען פון קילן קעלער אַרויס אויף אַ שפּאַציר אויפן באַרג. אַמאָל מיט דער גאַנצע משפּחה און אַמאָל טאַקע זאַלבע צווייט. אויף די בענקלעך אין שאָטן פון די בוימער איז געווען לופטיק און ראָמאַנטיש, און פאַר פאָרלעך דער בעסטער פלאַץ. אָבער ניט דוקא פאַר זיי. די רעוואָלוציאָנערע יוגנט פון 5־טן יאָר, שפּעטער ציוניסטן, שומרים פון הכשרה, אַלע פלעגן קומען צום שלאָסבאַרג. און אַז ס׳איז שוין גאָר שפּעט, לויפן דורך

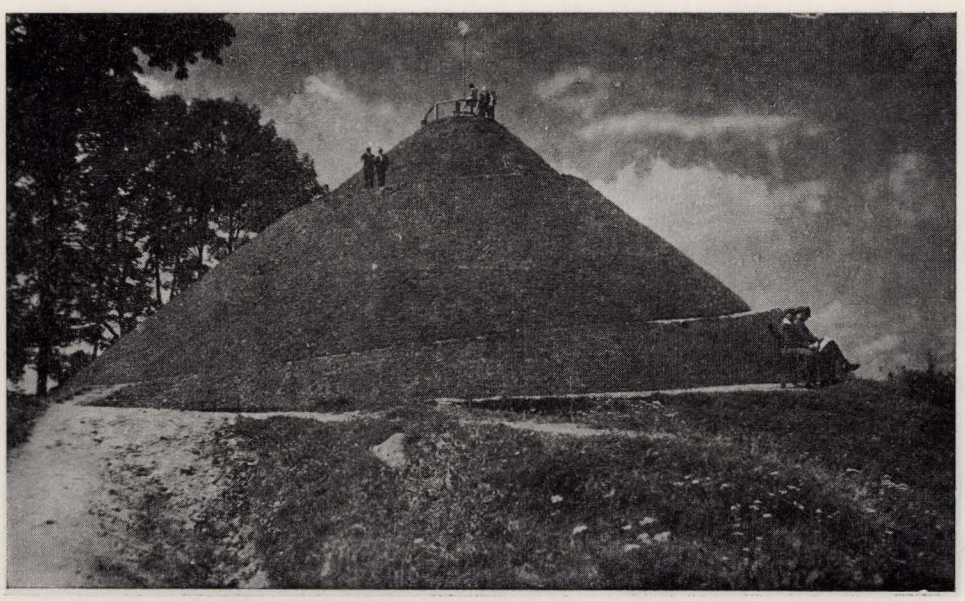

דער „קאָפּיץ" — אַן אָנדענק דעם פּאָעט אַדאַם מיצקעוויטש

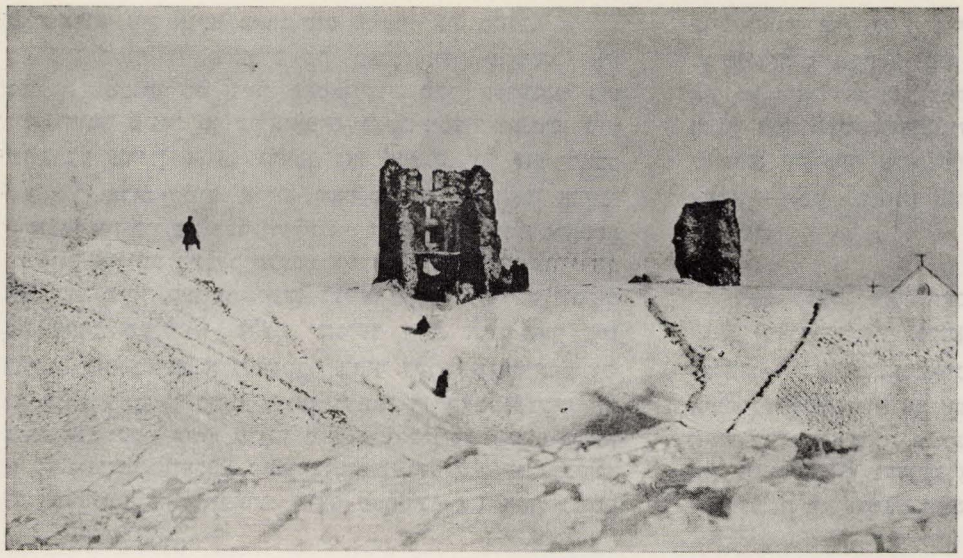

דער שלאָס — אין שניי

מיט אימפּעט, פּאַרטראַכט אין זיינע מחשבות דער אַלטער עפּרון אַמאָל אין אַ דיסקוסיע מיטן געלאַסענעם לערער מירסקי... אין גרונט ניט געענדערט האָט דער באַרג איבער־ געלעבט קליינע שינוים אין זיין אויסזען. אויסער די צוויי טורעמס איז אויפן קלענערן באַרג געשטאַנען אַן אַלטעווינט־מיל און אַן אײַנגעפאַלענע הייזל ביי דער משופעדי־ קער סטעזשקע אין פּאָדערשטן ווינקל פון באַרג. אין דער ערשטער וועלט מלחמה האָבן די דייטשן טיילווייז פּאַרשאָטן די גרוב און געמאַכט אַ וועג צום הויכן באַרג. שפּעטער האָבן די פּאָליאַקן געמאַכט אַרכעאָלאָגישע זוכונגען און אויפגע־ גראָבן וועגט פון אַלטן שלאָס. דערנאָך האָט מען אָנגעהויבן שיטן אַ בערגל אַ„קאפּיעץ", צום אָנדענק פון גרויסן נאַוואַ־ רעדקער בירגער — מיצקעוויטש. דאָס בערגל איז געווען אַ קליינינקער — מעשה ידי אדם און האָט אַביסל אויסגעזען ווי אַ שישקע אויפן שטערן. שפּעטער האָט דער שטאָט־ראָט פּאַרזייט אויך בלומען און אין אַ גרויסן יום טוב פלעגט די

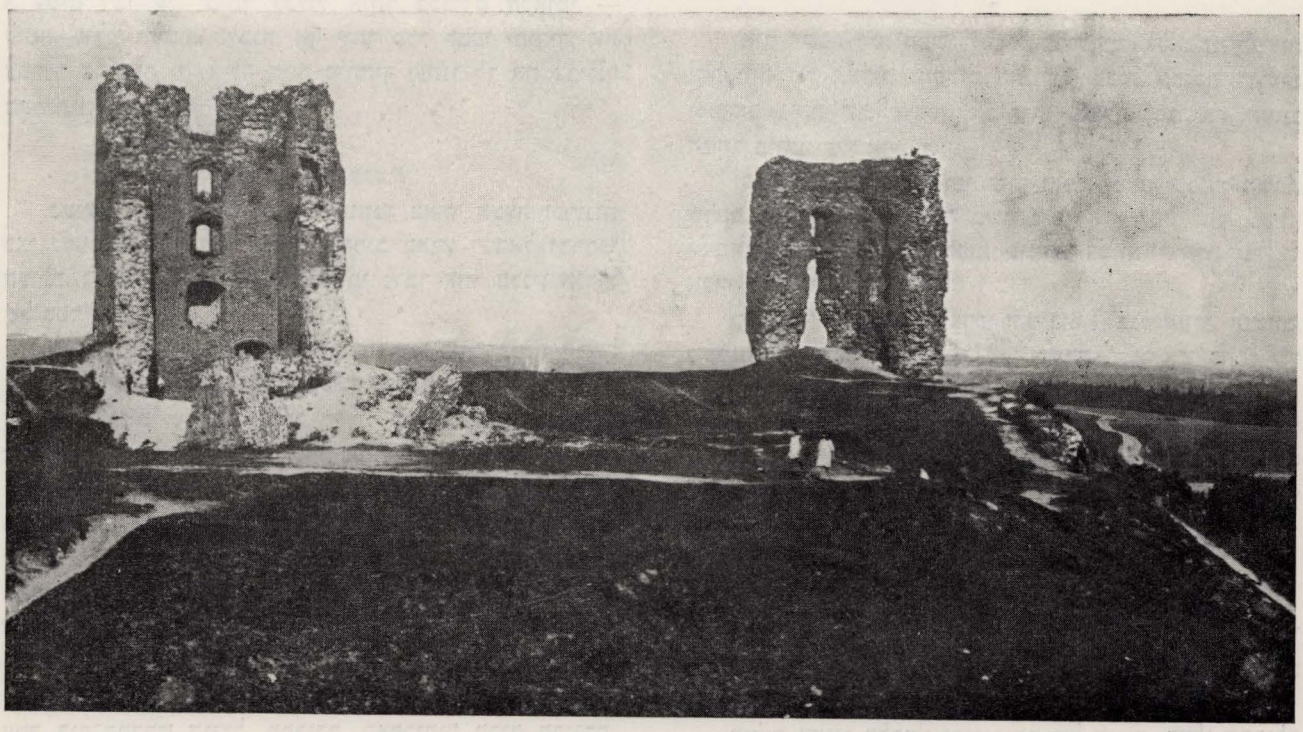

די חורבות פון שלאָס

פאָלשאַרנע ניין אויפן באַרג מיט פייערן און מוזיק.

און לסוף די תושבים פון באַרג. דער ערשטער איז געווען שמענאָוויטש דער פאָטאָגראַף. ווער געדענקט ניט זיין הויכע פּיגור. אַ פילאָזאָפיש געשטימטער מענטש, מיט שוואַרצע בריל אויפן גראָבן נאָז פלעגט ער פאַרטראַכט שפּאַצירן אַרום שטוב. אַ ייד, וואָס פלעגט ליב האָבן אַרײַנ־טראַכטן אין בוי פון דער וועלט און דערציילן אויסגעטראַכטע מעשיות אין וועלכע ער פלעגט אַליין גלויבן. זיינע צוויי זין, און דער עיקר סעניע, זיינען געווען די אמת׳ע בעלי־בתים פון באַרג. סעניי — פלעגן יינגלעך זאָגן, האָט פאַר קיין שקצים ניט מורא. אַ געזונטער בחור דער פאָטאָגראַפטשיק. די אַנדערע בעלי בתים זיינען געווען די קאַמענעצקיס און באנציאנאווסקי, צוויי קלוגע יידן מיט גרויסע משפחות און אַ סך יינגלעך, וועלכע האָבן צוזאַמען מיט סעניען געטיילט די הערשאַפט אויפן באַרג. זייער פעסטונג איז דאָך געווען ביים סאַמע אַרײַנגאַנג. ווייטער אין דער טיף האָט געווינט בנימין חיים גאָרדאָן, פון די שפּעטערדיקע באַרג תושבים און ווו ס׳איז אַמאָל געווען די ווינט־מיל — דער חזרניק אַ גוי וואָס האָט געהאַט געשעפטן מיט יידן און אַ שלעכטן שייגעץ, וועלכער איז געווען דער פאָרשטייער פון סיטרא אחרא — פון גויאישן כוח — וואָס פלעגט רודפן יידישע יינגלעך.

דעם לעצטן מאָל האָב איך באַזוכט דעם באַרג זומער 1946 (פאָרנדיק פון רוסלאַנד). דער באַרג איז געווען דער זעלבער ליבער שלאָסבאַרג וואָס האָט אַזוי פיל געזען און איבערגעלעבט דעם אונטערגאַנג פון זיין שטאָט און פון אירע מענטשן. ס׳איז געווען פוסט אויפן באַרג און אימעטיק און עס האָט זיך געדוכט אַז ער טראַכט און טרויערט אויף דער נשמה פון שטאָט וואָס איז אַוועק.

עמנואל עפרון

עיר מולדתי

(מעין פואמה)

א

נאוואהרדק, עיירתי היקרה, בך נגנזו אוצרות חלומותי וזכרונות ילדותי היפים והנעימים. עיר ואם היית בישראל, עתיקת יומין, אחת הסבתות של קהילות ישראל בפולין וליטא. 3 עמים רבו על זכותך לכלול אותך בכבודם הלאומי — ליטא, פולין ורוסיה הלבנה. אך יותר מכל קבעו יהודיך, את דמותך החיננית והאצילה אשר פיתחוך ונתנו לך את צביונך האמיתי.

חצר בית הכנסת

בעצבת מרה־מתוקה ובצער תהומי כאחד אעלה זכרונות כדי לספר גדולתך לבני עירך היקרים בארץ ישראל וברחבי העולם, באשר הם שם. יהיו זכרונותי נדבך אחד בבנין הגדול של ספר זכרון זה.

מעל לכל בניני העיר מתנוסס בזכרוני בית־הכנסת הגדול שלך, המכונה „הקר", נעלה בעיני ונישא מכל כיפות בתי התפילה היפים שראיתי בימי חלדי. עתיק יומין הוא בית־הכנסת, בנוי בצורת מבצר, יורד אתה לתוכו בשבע מדרגות אבן רחבות, לקיים את הפסוק „ממעמקים קראתיך ה׳". הבימה הנפלאה עם ארון הקודש המחוטב להפליא מקושטים פיתוחים נפלאים. שרידי הציורים הנפלאים רבי הגוונים, שבלטו בתקרתך המקומרת, עמדו בפני הריסות הזמן. מאות סיודים לא הועילו לטשטש את עקבות הציורים, ומדי פעם בצבצו והציצו מבעד לשכבות העבות של סיד וצבע.

כענק הזדקר במרכז ה„שולהויף" בית־הכנסת הגדול. מולו עמד בית־המדרש הגדול. מסביבם, כאפרוחים סביב הדוגרת, הצטופפו הקלויזים הקטנים, כאילו רצו להתחמם ולחסות באורם של בית־הכנסת ובית־המדרש הגדול. ובהזכרי בבית־הכנסת מזדקרת לעיני דמותו של רבינוביץ, חזן העיר האחרון שלך, שכה הלהיב בתפילותיו הזכות והנוגות את הלבבות.

ב

ואיך אשכח ריח תבשילי שבת ומועדים; הליכתם השלוה והבטוחה של האבות והסבים החוזרים מבית הכנסת רגועים וספוגים נועם של קדושה אמיתית, כאילו ספגו את העונג הגדול ביותר עלי אדמות.

זכרתי דמות פרנסיך יפי הזקן ורמי המצח, בבגדי השבת שלהם, שלעתים היו מאד משומשים, אך תמיד היו נקיים ומצוחצחים בקפדנות. במרכזם עומדת דמותו היקרה של ר׳ אברהם שלמה עפרון.

כל חייו היו קודש לצרכי הציבור, לבני העיר העניים, יתומיה ואלמנותיה, אך יותר מכל בערה בלבו אש קדש של אהבה לציון ולמשורריה הגדולים אשר בישרו גאולתה.

בימי תמוז ואב הבוערים עזב את עסקיו ובני משפחתו ויצא לנדוד על פני העיירות בסביבה, כדי להטיף לציון ולאסוף תרומות ל„קרן־הקיימת" ול„קרן־היסוד", והכל עשה מתוך התנדבות מלאה. אף הוצאות הדרך על חשבונו.

ג

איך לא אזכור מוריך האצילים, אשר כאש בערה בעצמותיהם האהבה לישראל ולציון, בראשם אזכיר את המורים הקדושים את מירסקי הנלבב ואת לידסקי האציל.

עולות באזני סלסולי גרונותיהם של חזניך, בעלי התפילה ובעלי הקריאה, אשר החדירו בי את האהבה למוסיקה.

רחוב וואַליקר

ד

עוברות לפני תמונות מימי ילדותי בכיכר השוק ובשורת החנויות (ראד־קראָמען): היה זה בנין גדול מוקף עמודים עגולים, שבו נמצאו עשרות חנויות — כולן יהודיות. בכל ימי ב׳־ה׳ בשבוע הומה השוק מאיכרים ואיכרות רוסים ופולנים. רעש ומהומה מסביב לעגלות העמוסות כל־טוב התוצרת החקלאית של אדמת רוסיה הלבנה. קונים התגרים היהודים את התוצרת מה„גויים״ ואלה צוררים את כספם במטפחת ומתפזרים על מנת להוציאו בחנויות היהודיות הרבות. קונים הכל: מי חצי ק״ג סוכר גביש, כדי לשתות תה חם ביום א׳ או ביום חג. מי חפיסת מחורקה לעישון. מי זוג נעלי קליפת עץ (לאַפּטשעס). והעשירים שביניהם — זוג מגפיים גבוהים ומבריקים. האיכרות נמשך לבן לאריג צבעוני עם הרבה פרחים אדומים, צהובים וכחולים. ו„הכלות״ קונות מטפחות צבעוניות. מזכירות היו לי אלה את גני התפוחים, האגסים, השזיפים והדובדבנים בעת פריחתם בימי אביב. מסתובב אני בשוק ועיני פוגשות את הכפריות העניות יושבות בין שורות החנויות על שפות המדרכה ומוכרות אוכמניות היער וגרגרי תות־שדה אדומים. לפני כל אחת מהן עומדת קערת־חרס גדולה ממולאה, וכוס־זכוכית למעלה, בה תמדוד ב־5 פרוטות כוס קטנה וב־10 פרוטות כוס גדולה של גרגרים. מתרבים הקונים, אמהות וילדות. מן הצד עומדים ילדים אחדים, בני העוני, ולוטשים עינים רעבות ומקנאות, מעלים פיהם ריר־לתיאבון ומחכים לגואל, שיקנה להם את המאכל היקר הזה. אמי הבחינה בילדים אלה וקנתה גם להם כוס או כוסותים מהגרגרים ומסרה להם בברכה: לבריאות, ילדים — עסט געזונטערהייט, קינדערלעך — עוד הוסיפה בדברי עידוד.

ותפוחיך ואגסיך מכל המינים, חכלילי העינים, איך לא אזכרם, ותפוחיך הרקובים במקצת והערבים לעת בוא הסתו, נמכרים היו בקולות וקריאות. והקטניות והפולים המבושלים, מצהיבים בסלי הרוכלות, אותם היו מוכרות לילדים מתוך כפות עמוקות, והללו בולעים אותם חמים.

גם בבתים פרטיים היו מכינים מאכל תאוה זה לשבתות ולחגיגות ברית־מילה או חתונה, שבהן השתתפו כמעט כל יהודי העיירה.

עדיין טעמם הדשן בפי, מימי לא אכלתי בתיאבון מאכל אחר כה טעים ומרוה.

ה

לעת ערב כלה השאון בשוק. האיכרים האחרונים הריצו סוסיהם לקול שריקות השוטים הארוכים. רק אי פה, אי שם עסוקים השוטרים באיסוף השיכורים המתגוללים, שאינם יכולים לקום בכוחות עצמם. השמש שקעה, כוכבים מציצים וירח עגלגל — כולו מחייך, מאיר את השוק הרחב. ואז היו צעירי העיר לבושים ומסורקים בגנדרנות יוצאים לטייל ולהקיף את מדרכות העץ מסביב לשוק. שוקק האויר מצהלות נעורים. איש ישיח לחברו מרשמי היום, מקניות ומכירות מוצלחות.

בעברם ליד עמוד המודעות יסתכלו בהתפעלות. היום בקינו של מר איבנצקי סרטו של צ׳רלי צ׳פלין „הבהלה לזהב״.

אהבתי לסובב את הר הטירה. לעלות אל שריד המבצר העתיק מימי מינדאוג נסיך ליטא, אשר איוה את נאוואהרדק לעיר בירתו, לעלות ולהשקיף על הנוף היפה והרך. מסביב נוף ירוק, ברוך שמש ומים. מרחוק נראית חורשת בריצ׳נקי והאגם הקטן. מעטים היו מימיו ודלוחים, אך בכל זאת אהבנו להתרחץ במים הקרים והמרעננים. מצד ימין של המבצר, במורד הגבעה, מתנוססת הכנסיה הקתולית עתיקת היומין, עטופה אבק זהב מרחף ואגדות עתיקות יומין. לרגלי הכתלים הנוצצים מלובן הסיד משחקים נערים ונערות יהודים ונוצרים. הם גם קוטפים ומלקטים פרחי־אביב — הדגניות הכחולות והמרגניות המלבינות עם גביעיהן הצהובים.

ו

באור בוקר, אור רוסיה הלבנה האפור והמוריק, יש ואתעה בסמטאות העיר העקלקלות ובראצ׳לו, לראות את נערי

הנהלת המועדון העירוני

ישראל. אראם במהרם ל„חדר", רכי פנים, עצובי עינים. רבים מהם עורם היה עדין וורידי־תכלת נשקפים ממנו. חיוורים פניהם ממעט מזון וממיעוט שנה. מהאויר הדחוס של דירתם הקטנה עם התקרה המטה לנפול. חרדים וגם שמחים ימהרו ה„חדרה". שם תחפש נשמתם בלי דעת, שמש ארץ כנען, שנגנזה בין אותיות שחורות־מרובעות, — עת יעלעלו בספר הקדוש, יקשיבו ללחש האלומות בשדות כנען ויריחו את ריח הים התיכון, הירדן והכנרת, וריח הר הכרמל, הרי יהודה והגליל.

ואת ישישי ישראל ריחמתי, עת פגשתים יושבים ב„קלויזים" ובבית־המדרש הגדול, שנים פה וארבעה שם. יושבים ומשכיחים רישם בשיחות מני קדם. נהנים מפלפול חריף ב„סוגיה קשה" או מאגדות ה„מדרשים" ופירושי רש"י. מהם יושבים שבעים, ביניהם גם רעבים, המחכים עוד מעט לחזור הביתה לארוחת הצהרים הדלה המורכבת ממעט תפוחי־אדמה מבושלים עם רוטב של דג מלוח או של מלפפונים כבושים ולפעמים גם מרק דליל מבושל עם עצמות ומעט גריסי כוסמין. בשר ממש ודג יטעמו רק ביום שבת ומועד.

ביניהם מזדקרת דמותו של סבי היקר ר' אביגדור עפרון ז"ל. יהודי תלמיד חכם שלפני מלחמת העולם הראשונה היה גביר, סוחר בעורות. עם גמר עסקיו היה יושב יום יום בקלויז של טודרעס ולומד דף גמרא או פרק משניות. במלחמת העולם הראשונה שדדו צאצאי הטיבטונים הרמאים את כל רכושו, העמידו פנים כ„קונים" ונתנו צ'ק אחד גדול על אלפי מרקים, שלא היה לו כל ערך. שנים רבות עוד האמין הזקן בתמימותו שיקבל את התמורה, ורק ערב מותו נתגלתה לו המרמה בכל נוולותה. סבי התרושש ונאלץ להתקיים מעזרת אבי ז"ל, שתמך בו ביד רחבה; הוא תמך גם בבתו יהודית, שנתאלמנה שנים מעטות אחרי נישואיה, ולה יתום־אפרוח זעיר, אברהמלע, ילד עדין נפש, ובעל מוח חריף בלימודי התנ"ך והתלמוד. הגרמנים רצחו את האם על בנה; את בעלה השני לקחו ל„עבודה", ומשם לא חזר עוד ומקום קבורתו לא נודע.

כמו חיה מזדקרת לפני גם דמותו של דודי, אחד הלמדנים הגדולים שבעיר, ר' בערל רבינוביץ הדיין. את כל הספרות הקדושה — הש"ס עם הפוסקים והמפרשים ידע כמעט בע"פ. ידע להראות בדיוק את הדף של כל סוגיה והלכה. כגאון מוילנה ישב כל ימיו ועסק בלימוד התלמוד. ענו היה והתרחק מהכבוד והפרסומת כמפני אש. חי בעוני ובצער כל חייו. שנים ספורות אחרי נשואיו מתה עליו אשתו וכן מת על פניו, בימי מלחמת העולם הראשונה, בנו העילוי מאיר. גם בו ובבני ביתו תמך אבי ז"ל ביד רחבה ובלב פתוח. על דודי אפשר באמת להגיד את דברי ח. נ. ביאליק בשירו „ענוי עולם" „יהי חלקי עמכם".

ז

ובהרהרי בימי ילדותי יצופו לפני משחקי הילדות הראשונים שלי. המשחק ב„אוטרום" על הר הטירה ובחצרות הבתים, המשחק ב„צייכענס" (חוליות עמוד השדרה של הפרה או העגל) והמשחקים המיוחדים של החגים. כל חג ומשחקו המיוחד. בפסח — אגוזים, בחנוכה סביבונים, קלפים ולוטריקא, אך כל אלה לא ידמו למעשי הגבורה בל"ג בעומר. הקשת והחצים, ראשית האמון הצבאי של נערי ישראל. אף בתשעה באב, זה יום האבל הלאומי, אף בו המשכנו לשחק ולהמטיר פרחי קוצים של חוח ודרדר שקטפנום בשדה בית הקברות היהודי. התענגנו גם על משחקי הביצים הצבעוניות של ה„שקצים" בימי הפסחא שלהם. כמה היטבנו לשחק בכל התמימות הילדותית וההתפרקות מכל דאגה. עד כדי כך, שהקוזקים הרוסים עת חנו על הר הטירה הסכימו לשחק אתנו. אף פיתו אותנו להביא להם שזיפים „וועגערקעס" סגולים שצמחו במורד

טיול של בני מכבי
על אופניים

הגבעה, ותמורתם מלאו כיסינו סוכריות ונתחי חלבה ריחנית. עדיין נודף באפי ריח הסכך, כאשר עזרתי לאבי לכסות את הסוכה, והוא עומד על ידי ומשגיח, שהכל יהיה כדין וכדת. ומי לא חש בטעם „הקידוש" בסוכה, וטעם האכילה בה אף בגשם שוטף ומטריד לא הפסקנו את הסעודה. אבי ז"ל אף היה ישן בה את מנוחתו אחה"צ.

מה חזקים הזכרונות מליל „תשעה באב" בבית הכנסת, עת כל המתפללים מגדול ועד קטן יושבים חלוצי נעלים על ה„שטענדערים" ההפוכים או על הרצפה ממש, יושבים ומתיפחים בקינות על חורבן הבית והלאום.

מלא זיו ואורה היה ליל שמחת תורה ולמחרת היום. היהודי התפרק מכל דאגה ונתן לשמחה לפרוץ כמעין מים זכים. מי אינו זוכר את ריקודי החסידים בשטיבל הקטן. מעטים היו החסידים בעירנו, אך בשמחת־תורה היו הם החתנים העיקריים. כל העיר דיברה עליהם ועל משובתם.

גדלתי ונכנסתי לתורה ולהשכלה — על סיפורי סבא מנדלי, סיפורי שלום־עליכם ומחזותיו, אשר אין כמוהם לאהבת האדם היהודי והילד היהודי; שירי ח. נ. ביאליק וסיפוריו, שאול טשרניחובסקי וזלמן שניאור, אבירי השירה הלאומית שלנו. אחרי מלחמת העולם הראשונה התחילו להופיע כרכי „התקופה" הגדולים והכרסתניים אשר תרגמו לנו מכל הטוב והיפה שבספרות העולם. באיזה מתח ועניין קראנו את הסיפורים שבהוצאת „שטיבל", ממיטב הספרות העולמית. כל ספר חדש שנתקבל בספריה חג היה לנו. את המעטפה היינו ממשמשים בחיבה כאילו זוג נעלים חדשים קנו לנו לחג הפסח.

איכם, עשרות כרכי ז'ן־כריסטוף לרומן־רולן?! באיזה ציפיה חיכינו לכל כרך חדש שתורגם. האם גם עתה, בימינו ששים בני הנוער העברי לקראתם?

ח

בגבור בי סערת הנפש נמלטתי אל חדר עבודתי, הוא גם חדר השינה שלי, להוסיף להרהר בך עיירתי, נוף מולדתי. ואם גם ליל נדודים יקדמני וחלומות מוזרים יבעתו שנתי, יהמה לבי מגעגועים.

יעלה באפי ריח קרוב „בא ברוח וירעיד נחירי" — מריח אני ריח דגים מפולפלים וחמים, דגי שבת ממולאים, מנהר נימן הגדול הובאו. יש ובנחירי עולה ריח המרקחת של אמא המוגש עם כוס תה בלילות החורף הארוכים, או אל פי יבוא הטעם של ממתקי פורים ויתר מאפי החגים. הכיסנים הממולאים בשר בערב יום הכיפורים, הדובשניות וה„אינגבערלעך" בכיבוד לאורחים בחגים.

ט

נחרתו בזכרוני כמה מאורעות לאומיים.

מחזה א.

הצהרת בלפור בשנת 1917. השמועה עברה בעיר: אנגליה הכריזה שתעזור ליהודים להקים את ביתם הלאומי. חלום של אלפיים שנה קרם עור. כל היהודים שבעיירה התאספו בבית־המדרש הגדול וב„שולהויף", כי הבית לא הכיל את הנאספים. לראשונה הוכנס הדגל הכחול־לבן והועמד בצד ארון הקודש. הרב הוציא ספר תורה וברך „שהחיינו", ברגע זה עבר רטט קודש בלבות כל הנאספים. אחר כך דיבר הרב על ערך היום. אבי המנוח המשיך אחריו וכולו רועד מרוב שמחה והתרגשות. הקהל כולו מקשיב ברעדה וברטט של גיל לדברי הנואמים. תמו הנאומים ושירת התקוה פורצת מפי כל. „עוד לא אבדה תקותנו התקוה הנושנה".

מחזה ב.

יום מסירת המנדט לאנגליה מטעם חבר הלאומים. יום זה נסך ביהודי נאוואהרדק שמחה ובטחון. מעתה יהיה לא רק מי

קבוצת כדורגל
של מכבי

שיעזור ליהודים לשוב למולדתם העתיקה אלא גם מי שישמור על בטחון העולים מפני ההמון הערבי הפרוע המוסת על ידי העסקנים הערבים הלאומניים.

היום הוכרז בעיר כחג לאומי ממש. עד שעות הצהרים סגרו היהודים את חנויותיהם ובעלי המלאכה הפסיקו מלאכתם; ביניהם גם חברי ה„בונד" וקומץ הקומוניסטים. הכל התכנסו ב„שולהויף", זקן ונער: בתי הספר, אגדות הנוער, „המכבי", „השומר הצעיר" (אגודות אחרות טרם קמו בימים ההם). היתה כאן גם תזמורת מכבי האש, תזמורת כלי הנשיפה היחידה בעיר, גאוות העדה היהודית, כי היתה מורכבת מיהודים.

את המעמד של אותה אסיפה קשה לתאר. רוח אחרת היתה מסביב. העינים העצובות והבלתי שקטות של בני הגולה נוצצו באור אחר, בניצוצות של שמחה חדשה, כאילו נפקחו העינים מחדש ובלב השתרר בטחון ותקוה לעתיד יותר טוב. מעתה גם ישראל סבא ייחשב עם ככל העמים, יתחיל לחדש ימיו כקדם...

אחרי הנאומים של הרב והעסקנים הציוניים הסתדרה תהלוכה עם התזמורת בראש, וכולנו צעדנו לכיכר השוק בשירה ובנגינה. כאשר הגענו לבנין שבו שכנו משרדי המחוז של הממשלה הפולנית, יצאו לברכנו הסטרוסטא — ראש המחוז, וגם מושל הגליל — הוויאָוודה בכבודו ובעצמו. זה היה הפרופסור רצ'קביץ, מי שהיה הנשיא האחרון של פולין בימי מלחמת העולם השניה. איש ישר, אוהב אדם ומושל נבון מאין כמוהו היה. ליברל אמיתי ואהוב על כל יהודי העיר. בימיו לא העז פולני או רוסי לפגוע ביהודים. אחד מחסידי האומות המעטים שבפולין. זוכר אני את ברכתו לתושבי העיר היהודים, ולעם ישראל בכל הארצות: „אני מברככם שתזכו בעצמאות מלאה כמונו, להיות עם חפשי במולדתכם העתיקה." — היתה זו הפעם הראשונה בתולדות נאוואהרדק שמושל יברך את יהודיו בברכה כנה וחמה. אף התושבים הפולנים והרוסים, שעמדו משתוממים למשמע אזניהם, מחאו כף וברכו את מכריהם היהודים.

מחזה ג.

הימים שלהי מלחמת העולם הראשונה. קיץ שנת 1920. יום שישי אחד עם שקיעת החמה. בבתים היהודים כבר הזהירו נרות השבת. רוב היהודים כבר התכנסו בבתי התפילה לקבלת שבת מלכתא, והנה „בשורה" בפי כול: הצבא האדום עומד להיכנס לעיר. מרחוק כבר נשמעים צלילי התזמורת של חיל הפרשים. המון רב, בעיקרו נוער. בחורים ובחורות יצאו לקבל את פני ה„גואלים" החדשים. גם זקנים אחדים ויתרו על תפילת ליל השבת (ואולי הקדימו להתפלל בביתם). גם הם הצטרפו לשורות מקבלי הפנים. גם אני, נער בן עשר, הצטופפתי ביניהם. מה רב היה הרושם שעשה עלינו הצבא האדום וביחוד חיל הפרשים, „דא זדראסטוויאָט ריבולוציה, טוואַרישצ'י" (תחי המהפכה, חברים) ברכו אותנו בקול רם ובהתלהבות. גאלנו את רוסיה הגדולה מעול העריצים והקפיטליסטים. הבאנו לכם שלום ונצחון, לחם וחופש. את שמחת הקהל קשה לתאר. קולות „הורא" נמשכו ללא הרף. כה האמינו הלבבות הצעירים בגאולה החדשה, בכנות האמינו ובכל עצמת הרגש... שרנו את „האינטרנציונל", „המרסיליזה" והמנון ה„בונד". מי מאתנו יכול היה להעלות על דעתו, שתוך זמן קצר יתחילו ה„גואלים" החדשים לבגוד באמונתם ולרמוס ברגל גאוה את כל היקר והקדוש לרוח האדם, בתוך זה את כל היקר והקדוש ליהודים, שתרמו חלק כה רב לנצחון המהפכה ברוסיה! האם חשב מישהו שברוסיה החדשה לא ירשו לקיים בית־ספר יהודי בעברית או ביידיש ולא יתנו

לעתון יהודי ותיאטרון יהודי להופיע, ורחמנא לצלן, לקיים יחסים עם מדינת ישראל. כמה דואב הלב לראות את תקוותינו מהימים ההם מתנדפות, איך נשאם הרוח כדברי משוררנו הלאומי „את כולם סחף הרוח" ונשארנו לבדנו עם סבלנו ואכזבתנו.

מחזה ד.

הימים ימי תמוז הבוערים. גנרל ווייגאַן הצרפתי המהולל והדיוויזיות שלו חונים על הויסלה. הם באו לעזרת הפולנים ובעיקר כדי לעצור את המסע הסובייטי באירופה. הצבא האדום נסוג מפני הצבא הפולני. השוק והרחובות מלאים חיילים אדומים עיפים, רעבים ורצוצים — גם מיואשים, לבושים קרעים וחבושי תחבושות. משרכים הם רגליהם אחרי העגלות העמוסות פצועים קשים, רבים מהם במצב אנוש. ביניהם חיילים שכל ראשם חבוש בתחבושות, באזני עולות אנחות ובכי חרישי. ימים רצופים ארך המסע. כלי הנשק שנותרו לפליטה, מכונות יריה ותותחים, נגררים לאט לאט ובעצלתים. והדגלים מורדים ומקופלים. זו הפעם הראשונה וגם האחרונה שעיני ראו נסיגה צבאית בכל משמעותה. אי הפה ואי הצבעים אשר יכלו לתאר את שהתרחש באותם הימים בלב החיילים, אשר רק לפני שבועות מספר כה האמינו בנצחון. רוב המסתכלים, ואנכי הקטן עמם, בכינו מרוב צער. והיו כאלה שלא יכלו לסבול את המראה וחזרו לביתם.

והנה נתקבלה החלטה במועצת הקהילה העברית ובבית הספר „תרבות" לצאת לגני עצי הפרי שבסביבה ולקטוף תפוחים ושזיפים כדי לחלקם בין החיילים הפצועים למען יחיו את נפשם. מעט הלחם ויתר המזונות כמעט שאזלו מכליהם וזו היתה המחיה היחידה שיכולה היתה להצילם מרעב. מיד התנדבתי גם אני לשורות הקוטפים; אחר־כך עברנו מעגלה לעגלה וחילקנו את הפירות לחיילים. את עיניהם הטובות והעצובות גם יחד וקולות התודה „ספסיבו דורוגיה" שלהם לא אשכח לעולם...

ו

עוד הרבה תמונות ומראות יכולתי להעלות, והרבה שירי געגועים יכולתי לשיר לך, עיירתי היקרה, נאוואהרדק. אך איזה קול בתוכי קורא לסיום.

לאחר 35 שנה

ב־1 למאי 1960 מלאו 35 שנה עת עזבתיך, עיר מילדתי וחלומות נעורי. פעמים באתי לבקרך ולראות את שלום הורי ובני משפחתי היקרים, את שלום חברי וחברותי ואת כל בניך־בוניך. לא אכחד: ששמחתי לחיות חדשים אחדים שוב בחיקך, כי אהבתיך, מאד אהבתיך. אהבתי לשוטט בחוצו־תיך הנוגות והנאות. להתבונן בבתי העץ הקטנים עם הגגות המשופעים המכוסים רעפי עץ. ראיתיך בעניך, עת רבים מתושביך בוגרים ונוער עזבוך מפעם לפעם והלכו לחפש לחמם על פני מים רבים בארצות תבל. חלק גדול מהם הגיע לישראל והכה בה שורש. שמחתי מאוד על כך, אך יחד עם זה לא פעם עליתי על הר הטירה (שלאָס־באַרג) וקראתי בקול חזק: נחמו נחמי עמי, ואת עיר ואם בישראל הנחמי. יפכו בך תמיד חיים יהודיים תוססים ולאומיים, והרבה, הרבה בנים תוסיפי לשלוח לארץ־ישראל, לחזק את ידי הבונים מחדש את הבית השלישי.

לדאבוני ודאבון כל בני עירי היקרים לא נתקיימה נבואתי. ההיסטוריה היהודית גזרה עליך להיכחד כליל עם יתר קהילות ישראל באירופה. אך דבר אחד אני יכול להבטיחך, עיירתי היקרה, אשר כאם טובה היית לי, לעולם לא אשכחך.

ככר השוק
מהצד הדרומי

השואה והגבורה

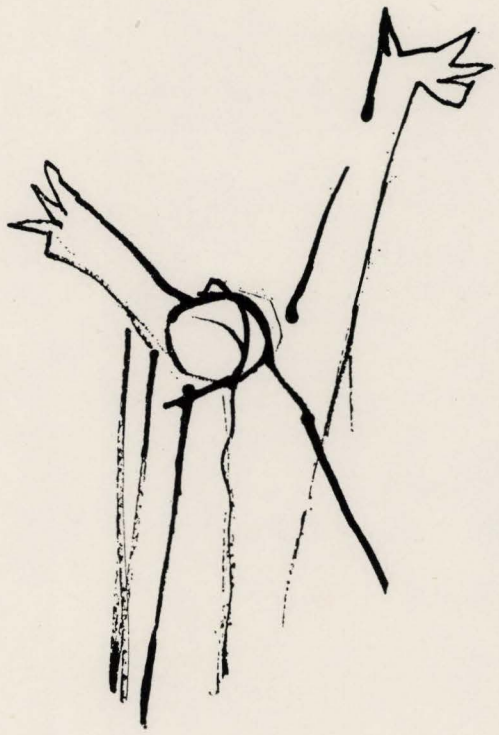

וְאָרוּר הַמְפַנֶּה מַפַּלְתִּי, כְּבוֹנָה יְרִיחוֹ יְקַלַּל
מְקֻדָּשׁ אֲבֵלִים תִּשָּׁאֵר וְיִשְׁכֹּן בּוֹ הַשֵּׁם הַמְחֻלָּל

מתוך השיר: יגרתי אימי תנחומים
אהרן מירסקי

השואה

יָגֹרְתִי אֵימֵי תַנְחוּמִים

יָגֹרְתִי אֵימֵי תַנְחוּמִים כִּי יָבוֹאוּ עַתָּה בָּאַחֲרִית
לְחַלֵּל אֲסוֹנִי לְעֵינַי וְאֶת עֹמֶק אֶבְלִי לְהַשְׁחִית,
כִּי יָבוֹאוּ עַתָּה נְחוּמִים חָלִילָה מָעֵט יְגוֹנִי
כְּמִשְׁפַּט תַּנְחוּמֵי אֲבֵלִים, וּלְכַפֵּר בְּקִרְבִּי חֲרוֹנִי.
הַעָתֵק תַּנְחוּמִים מְנַפְּשִׁי בַּל יָבוֹאוּ הַחֲרֵד אֶת אֶבְלָה,
בַּל יְהֵא לָהּ עוֹדֵד וּמְרַחֵם וְתַחַר בִּיגוֹנָהּ עַד כָּלָה.
הָבוּ יְגוֹנִים לְלִבִּי עַד יִשְׂבַּע תְּמָהוֹן כְּחֶרְפָּן,
עַד יָמַּץ חֲמָתוֹ כַּעֲלוּקָה וְיִשְׁקַע בְּעָצְבוֹ שַׁאֲנָן.
וְאָוָה רַק אַחַת לְלִבִּי וַתְּהִי לִי אַחֲרִית מַאֲוַיַי,
כִּי יִחְיֶה חָרְבָּנִי לְעוֹלָם וְיֵעָשֵׂן בְּנַפְשִׁי כָּל יָמַי.
וְאָרוּר הַמַּפְנֶה מַפַּלְתִּי, כְּבוֹנָהּ יְרִיחוּ יְקֻלַּל
מְקֻדָּשׁ אֲבֵלִים תִּשָּׁאֵר וְיִשְׁכֹּן בּוֹ הַשֵּׁם הַמְחֻלָּל.

א. מירסקי

יעקב קיבלוביץ

על סף השואה

היה זה בוקר של יום ראשון בשבוע, 22 ביוני 1941. העיר קמה משנתה לקראת יום מנוחה רשמי, בו נהגו הבריות לנוח אחרי שבוע של עבודה ודאגות. אנו, הנוער, רק זה עתה טעמנו טעמם של הימים הראשונים של החופש הגדול, שהתחיל עם גמר שנת הלימודים בבתי הספר. קציני הצבא האדום בעלי משפחות וקצינים רווקים, שהתגוררו בדירות פרטיות בעיר, נשארו בבתיהם הרחק מיחידותיהם ומחוץ למחנה הצבא, בהיותם בחופשת סוף שבוע רגילה.

לא פיללנו שיום זה יהיה לנו יום ראשון לשואה.

בשעות המוקדמות של בוקר זה, בטרם עלות השחר, פתחו צבאות גרמניה הנאצית בהסתערותם הבוגדנית על ברית המועצות מבלי להכריז מלחמה.

עירנו טרם הותקפה מן האויר. ניראו אמנם בגובה רב אוירונים בודדים של האויב, אבל פרט להתקפה קצרה על הקסרקטין שביער סקרידלבה לא אירע דבר.

עוד באותו יום שמענו ברדיו את נאומו של מולוטוב, שר החוץ הסוביטי דאז, על התנפלות גרמניה הנאצית, שרק בא להדגיש עד כמה החוגים השולטים לא היו מוכנים למלחמה ולתוצאותיה.

איש לא ידע ברורות על המצב בחזית ומה מידת התקרבותה לעירנו. הרדיו הודיע על הפצצת הערים הגדולות במערב המדינה ועל צבאות גרמניה שפלשו לכל אורך גבולותיה המערביים. ברדיו השמיעו כמעט ללא הפסק שירי לכת פטריוטיים וסיסמאות עידוד, אך משום מה לא הורגשה תכונה מיוחדת בעיר. סימני בהלה לא ניראו. קציני צבא שהתגוררו בעיר מיהרו להתייצב ביחידותיהם. פקידי ממשלה גבוהים, שהגיעו מרוסיה עם בואו של השלטון הסובייטי ושכונו בשם „ווסטוצ'ניקי" (מזרחיים), התרוצצו בין המוסדות הממשלתיים והמפלגתיים השונים שבעיר. מטעם קצין העיר ולשכת הגיוס ניתנו הוראות לחייבי גיוס להתרכז במועדון העירוני שברחוב בזילאנער ולהיות במצב הכן. עם חייבי גיוס נימנו בעיקר בחורים יהודיים, מסיימי בתי ספר תיכוניים, עובדי מפעלים שונים ובעלי מלאכה. בהעדר הוראות ברורות המתינו הבחורים בקרבת המועדון בחוסר מעש וכעבור זמן מה אף התפזרו לבתיהם. צעירים יהודיים התהלכו בככר השוק ובמצודה העתיקה (שלוסברג) במצב רוח מרומם, מבלי להרגיש בשואה המתקרבת. המבוגרים נראו מודאגים ומדוכדכים. בייחוד בלט דכאונם של הפליטים היהודיים, שהגיעו לנאווהרדוק מפולין הכבושה בשנת 1939/40. הם הספיקו להכיר את פרצופו הנפשע של הכובש הנאצי וחזו מבשרם את נצנוצי הבסטיאליות ההיטלרית, שעוד אז טרם גילתה את מלוא כוחה כלפי היהודים. מפי פליטים אלה שמענו על מעשי הזוועה של הנאצים ועוזריהם ומדבריהם יכולנו להסיק כי אין ליהודים זכות קיום תחת המגף הנאצי. אולם טבח המוני והשמדת העם היהודי לא העלה עוד איש על דעתו.

היום הראשון של המלחמה עבר ללא אירועים או תקלות מיוחדים. עקרות בית התחילו לדאוג להכנת מלאי מיצרכים, עסקנים שונים התעניינו במקלטים שנחפרו עוד בימים הראשונים של מלחמת גרמניה־פולין ב־1939. בעיר עצמה שרר סדר. השירותים הציבוריים פעלו כתמול שלשום.

ירד הלילה. האורות ברחובות לא הודלקו. חלונות הבתים הואפלו. העיר שקעה בחשכה. שררה בה דממה, שהופרעה פה ושם על ידי אנשי המיליציה והצבא שסיירו ברחובות. בבתים, שהיו בהם מקלטי רדיו, האזינו לקול מוסקבה או מינסק, אך דברים ברורים לא נשמעו. בחדשות דובר על קרבות עזים לכל אורך החזית ועל הפצצות כבדות של ערים גדולות ונמלים. לא ידעו מה יוליד יום המחר. שנת רבים נדדה באותו לילה.

עלה השחר של יום ה־23 ליוני, יומה השני של המלחמה. יהודי העיר הקדימו לקום משנתם ומיהרו לצאת לרחובותיה המרכזיים ולכיכר השוק, כדי לראות מה מתרחש ולשמוע חדשות. הורגש שינוי בהתנהגותם של ה„ווסטוצ'ניקים" ואנשי הצבא האדום. משפחותיהם החלו להתרכז עם מטלטליהן בנקודות שונות, בעיקר ליד מוסדות הממשלה והמפלגה, לצורך פנויין מן העיר. עשרות מכוניות משא עמוסות נשים, ילדים ומטלטלים יצאו את העיר בכיוון מינסק. תנועה זו הלכה וגברה ובשעות הצהריים אף לבשה צורה של פינוי מלא של כל האנשים, שהגיעו לנאַוואַהרדוק מרוסיה עם בואו של השלטון הסובייטי (היו ביניהם גם משפחות יהודיות, ביחוד מערי בילורוסיה המזרחית). מכיוון לידא (דרך רחוב גרודנער), הופיעו קבוצות חיילים רוסיים, ברכב וברגל, כשפניהם מועדות מזרחה, למינסק. יחידות צבא אחדות עברו בסדר צבאי מלא, על נשקן וציודן, אך ניראו גם קבוצות חיילים ללא נשק וציוד, עייפים ומאובקים, ללא קשר עם מפקדיהם ובאי־סדר. ניכר היה כי הצבא נסוג תוך כדי קרבות קשים, הפצצות כבדות והתפוררות החזית בכללותה. מראה הצבא המובס לא היה מעודד.

החדשות האחרונות ששודרו ברדיו היו מקוטעות וסתומות. המצב היה מעורפל. הודיעו גם על פעולות נרחבות של צנחנים ודברסנטים גרמניים, שהוצנחו מאחורי קווי החזית השסועה במטרה לפגוע ולחבל בדרכי התחבורה, בגשרים ובדרכי קשר אחרים וגם לזרוע אנדרלמוסיה ופניקה באזורים הסמוכים לחזית. ובינתיים התקדמו הגרמנים בקצב מהיר לאורך קו מסילת הברזל בריסק—ברנוביץ—מינסק מבלי להתקל בהתנגדות רצינית.

אנשי האדמיניסטרציה הסובייטים לא יכלו לתת הסבר למצב שנוצר או ליעץ ליהודי העיר מה לעשות. אפשר וכתוצאה מהתוהו ובוהו הכללי לא ידעו השלטונות המקומיים כיצד לנהוג, ואולי היו להם הוראות לא לקיים קשר עם האוכלוסיה המקומית ולא לגרום לעזיבת העיר על ידי תושביה ולהצפת הדרכים בפליטים.

אחרוני ה„ווסטוצ'ניקים" התכוננו בכל רגע לעזוב את העיר. ראשם היה נתון לחיפוש אחרי כלי תחבורה. ראיתי מספר מורות רוסיות שעבדו בבתי־ספר שונים בעיר (ביניהן

מורות שלימדוני בבית הספר הרוסי) כשהן נוסעות במכוניות משא עם משפחותיהן, דרך רחוב קארעליצער. הן נפנפו לי בידים וקראו „להתראות בקרוב".

כמה שונה היה יום זה מיום האתמול. לא הורגשה אותה התרוממות הרוח הפטריוטית והבטחון בניצחון מהיר. כל זה נמוג בהדרגה ונעלם כליל עם רדת הערב. בקרב יהודי העיר השתררה מבוכה. הורגש חוסר בטחון וחרדה עמוקה לבאות.

העיר הלכה והתרוקנה מאנשי חיל המצב, המיליציה ופקידי המנגנון הממשלתי והמפלגתי. כל כלי הרכב גויסו לפינוי ה„ווסטוצ'ניקים" ומשפחותיהם. מכבי האש המתנדבים — רובם ככולם יהודים — אף הם יצאו במכוניות הכיבוי שלהם. העיר נשארה ללא שרותי כיבוי כשסכנת הפצצות ושריפות איימה עליה בכל רגע.

בבוקר ובשעות הצהרים הופיעו בשמי העיר בגובה רב אוירונים גרמניים בודדים, אך לא אירע דבר. נשמעו הדי יריות והתפוצצויות מרחוק, אבל איש לא ידע מה קרה.

רבים מאתנו נזכרו באותן עשרות המשפחות היהודיות, שהשלטונות הסובייטיים ראו אותן כאלמנט בלתי רצוי והחליטו להגלותן לסיביר הרחוקה. הדיפורטציה בוצעה באישון לילה, ב־19 ליוני. המגורשים הועברו לנובויילניה ומשם בקרונות משא סגורים הוסעו לסיביר. את ראשי המשפחות הפרידו והעבירו למאסר בפנים רוסיה. בשעת המעשה היה זה מאורע שזעזע והדאיג את כולנו. עכשיו, עם בוא המלחמה, נראה הדבר כעוגן הצלה בשביל אותן המשפחות שגורשו, וחבל רק שכה מועטים ניצלו בדרך זו מצפורני הנאצים.

ליד המצודה (השלוסברג) היתה אחת מנקודות האיסוף של ה„ווסטוצ'ניקים" לשם פינויים מהעיר. נשים רוסיות עם ילדיהן, אנשי מפלגה ופקידי השלטון הצטופפו ליד משאיות. שרה אנדרלמוסיה והעדר יד מארגנת. אנשים טיפסו על מכוניות בכוח, ניתלו על דפנותיהן, התחננו, בכו והפצירו בנהגים שלא להשאירם כאן. מכוניות יצאו לדרך עמוסות עד לעייפה. פגשתי במקום את אחי ורבים מחברי. עמדנו כולנו המומים ועקבנו אחרי המתרחש. לנו, ליהודי העיר, לא היה מי שיאמר להישאר או לצאת לדרך, ואם כן — במה יכולנו לנסוע?

מחוגי השעון החלו לדהור — השעה נעשתה דחוקה. היה ברור כי בשביל אלה שהחליטו לעזוב את העיר הגיע הרגע הגורלי. אולם מה היו צריכים לעשות היהודים בני המקום? תופסי עמדות במנגנון הממשלתי הצליחו להסתדר במכוניות ויצאו לדרך — אחדים מתוך הוראה מפורשת, אחרים לפי רמז או שבעצמם הבינו מה צפוי להם, והלכו בעקבות ה„ווסטוצ'ניקים".

חזרתי לכיכר השוק ההומה מאדם וכלי רכב. שמתי לב כי לזרם היוצאים הצטרפו גם אנשים, שהיו ידועים כחסידי המשטר וסתם יהודים, על פי רוב צעירים, אבל רק מעטים הצליחו למצוא מקום במכוניות, רובם יצאו רכובים על אופנים או ברגל.

פגשתי על יד ביתי את ידידי יושקה קופלמן. שוחחנו על המצב והתבוננו במתרחש. גם אחי הצטרף — התייעצנו יחדיו ותוך דקות אחדות התגבשה בליבנו החלטה לעזוב את העיר. רצנו הביתה לקחת צידה לדרך ולהיפרד.

אחי הודיע להורינו כי אנו יוצאים. הם שמעו את החלטתנו, הבינו והחרישו. היתה זו שתיקה של הסכמה אילמת וחסרת אונים. הורינו הניחו לנו ליטול את גורלנו בידינו.

ארזנו בחפזון מעט אוכל בתרמילים, לקחנו קצת חפצים ומעילים. קיבלנו מהורינו את טבעות הנשואים לעת צרה — כאילו הרגישו שהפרידה היא לנצח.

אמרנו שלום... נפרדנו...

כשמסתכלים בקורות אותו יום מתוך פרספקטיבה של שנים, מתעוררת בעל כורחנו השאלה: — מדוע לא יצאו עמנו בני משפחה אחרים, מבוגרים וצעירים, ומדוע כה מעטים עשו זאת? (בערך כ־200 איש). לא בנקל ניתן להשיב. יש לזכור שקשה לאדם לעזוב את ביתו כשהסכנה המתקרבת אינה נראית עדיין לעין, כפי שהיתה אז. גרמה לכך העובדה שאת נאוואהרדוק לא קשרו עורקי תחבורה מרכזיים ואף לא מסילת ברזל. תחנת הרכבת הקרובה ביותר היתה נובויילניה (23 ק"מ מהעיר), לצאת מהעיר אפשר היה במכוניות, עגלות, אופניים או ברגל. ולמי היתה אז מכונית או עגלה עם סוס? בלית ברירה נאלצו רוב העוזבים ללכת מאות קילומטרים ברגל עד לתחנות רכבת מרוחקות, שטרם נהרסו בהפצצות. מסילות הברזל מערבית למינסק (הקווים לידא—מינסק וברנוביץ'—מינסק) היו מנותקות במקומות שונים. היו גם אנשים שטענו כי אין לאן לרוץ ואין טעם להתגלגל בדרכים בעת מלחמה, ללא קורת גג ובלי אוכל. נשמעה גם האימרה היהודית: „מה שיהיה עם בני ישראל יהיה עם ר' ישראל". אולם בני ישראל בעירנו עדיין לא ידעו אז על השמדה מתוכננת של היהודים ע"י החיות הנאציות. רבים זכרו עדיין את הגרמנים ממלחמת העולם הראשונה וקיוו שאפשר יהיה איכשהו להסתדר.

אחי, אנוכי ויושקה קופלמן, יצאנו בין האחרונים, בשעות המאוחרות של הערב. ליד בנין מכבי האש עמדו אמהות, אבות, נשים וילדים, מכרים וידידים. הם ליוו את היוצאים במבטים עצובים, מלאי חרדה וכאב. בעיני רבים ניראו דמעות. הכל התנהל בשקט קורע לב. לא נפנפו בידים. בלבבות הצועדים במורד רחוב קרעליצער, כירסמו ספקות וחרטה: „שמא לחזור הביתה לבני המשפחה ולא להיפרד מהם עוד...". כיצד יכולנו להתגבר אז על הדחף הפנימי, שמשך אותנו חזרה הביתה, ליקירינו, — זאת לא אדע לעולם.

לאורך רחוב קארעליצער שוטטו חבורות פולנים צעירים והשמיעו כלפינו הערות מלאות לעג, שינאה וארס. הם נהנו ממראה עיניהם. הם לא חיכו זמן רב בכדי לתרגם את שנאתם העיוורת לשפת מעשים. הגרמנים סיפקו להם הזדמנויות למכביר.

עברנו ליד הר מינדוג ובתי המשפט. קרני השמש השוקעת הציצו מאחורי צמרות העצים וגגות הבתים של העיר היושבת על גבעה. אט אט נמוגו צלליותיה האחרונות באפלולית הלילה. לנגד עינינו עמדו עדיין מבטי יקירינו, שעוד לפני דקות ספורות ליוונו לדרך הארוכה.

כ־2 ק"מ מהעיר פגשנו במורה סלומון עם שני בניו,

כשהם חוזרים בצעדים איטיים העירה. הם הסתכלו בנו מבלי להתעכב ומבלי להשמיע דבר, למרות שידידים היינו. זמן קצר לאחר מכן נתקלנו באברשה פלוז׳ינסקי וד״ר ברגמן (המנתח שבא לעירנו כפליט), כשגם הם חוזרים. ליד יער הרדילובקה יצא לקראתנו, מבין העצים, אדם לבוש מדי הצבא האדום, מזויין ברובה, ושאל אותנו ברוסית אם הגרמנים נמצאים כבר בעיר. ענינו בשלילה והמשכנו ללכת. התעורר בי חשד שאין זה אלא אחד הדיברסנטים שהגרמנים הצניחו מאחורי קווי החזית למטרות חבלה. הדרך היתה עמוסה מכוניות צבאיות מכל הסוגים, כשכולן דוהרות בכיוון סטולבץ־מינסק. ניסינו מדי פעם לעצור מכונית כלשהי ולבקש מהנהגים שיקחו אותנו, אך ללא הועיל.

צעדנו בחשיכת הלילה בקצב מהיר, מבלי שים לב למתרחש סביבנו. לא התעכבנו אף כשראינו פנים מוכרות, כי לא רצינו להפסיד זמן יקר. בחצות הגענו לקארעליץ׳ השקועה בתרדמה עמוקה. הכל היה שקט ורגוע כאילו לא היתה כלל מלחמה בעולמנו. עם שחר עברנו את העיירה טורעץ. שוב ושוב פגשנו בקבוצות נובוגרודקאים ואף צעדנו עמם יחד מספר קילומטרים עד שנוכחנו לדעת כי הדבר מסוכן, בגלל התקפותיהם של האוירונים הגרמניים. קבוצה קטנה של שלושה איש לא היתה כה גלויה לעיני הטייסים הנאציים והיה גם נוח יותר למצוא מחסה בפני התקפותיהם. בשעות הבוקר התגלתה לעינינו מרחוק העיירה מיר. בכביש נראו סימני הפצצה טריים. הסביבה היתה זרועה בורות ורסיסי פצצות. נכנסנו לעיירה. כאן היתה מורגשת המלחמה בכל עוצמתה. הרחובות היו מלאים אנשים. על כל צעד נתקלנו בנובוגרודקאיים שהסתובבו ליד חנויות מזון ומסעדות. היו כאלה שעוד הגיעו אמש למקום ולנו בעיירה. מתוך שיחה עם כמה בחורים שחזרו זה עתה על אופניהם מסטולבץ, נודע לנו כי חיילים רוסיים אינם מרשים לעבור את הגבול הישן פולין—בריה״מ ומפנים את כולם בחזרה. מספר רב מבני עירנו הסיקו מסקנות שאין עוד טעם להמשיך והחלו לחזור לנאַוואַהרדוק. אחדים, מרוב שמועות, לא ידעו מה לעשות והם נשארו בינתיים במקום. היינו עייפים ורצוצים אחרי צעדה של שעות רבות ללא הפסקה. החלטנו איפוא לחטוף תנומה קצרה בחורשה הסמוכה לדרך, מעבר לנהר, בקרבת הגשר. נשכבנו בצל העצים הראשונים מבלי להתרחק מספיק מהגשר. היינו „ירוקים״ עדיין ולא הבינונו כמה מסוכן הדבר. תוך דקות אחדות שקענו בתרדמה עמוקה. התעוררנו לקול התפוצצויות אדירות, כשהאדמה רועדת מתחתינו וגושי עפר ניתזים מסביבנו. מעלינו חגו אוירונים והמטירו פצצות ואש מקלעים. הכביש והגשר היו מכוסים בענני אבק ועשן. התחלנו לרוץ במלוא כוחנו במעלה הגבעה לתוך החורשה. השתטחנו על האדמה בין העצים הסבוכים וחיכינו לגמר ההתקפה. ממקומנו הגבוה ראינו שבעיירה פרצו שריפות. כעבור זמן מה נעלמו האוירונים ואנו ירדנו בחזרה אל הדרך. על המשך המנוחה ויתרנו, חשוב היה להתרחק ממוקד הסכנה ולא לבזבז זמן. בצאתנו ממיר פגשנו מספר נאוואהרדקאים וביניהם: סלומון ז׳וק, שמא שלובסקי, שמעון אוסטשינסקי ואת משה אלה ניאנקובסקי עם בנו כשהם נוסעים בעגלה רתומה לסוסים. בשעות אחר הצהרים הגענו לסטולבץ. בהתקרבנו אל הגשר הגדול שעל הנהר נימן, הגיעו לאזנינו הדי יריות וטרטור אוירונים. במהרה הוברר לנו כי הגשר נתון להתקפות בלתי פוסקות של אוירוני האויב. לא היתה לנו ברירה, את הגשר הארוך היינו מוכרחים לעבור. עברנוהו בזינוק מהיר כשטרטור האוירונים נשמע היטב באזנינו. בעיר שררה מבוכה, הרחובות היו ריקים מאדם. פגשנו כמה מיליציונרים מעירנו שהגיעו לכאן עוד אתמול. הם יעצו לנו למהר פן נאחר את המועד. הרמז היה שקוף למדי, אבל עד שהספקנו לצאת מן העיר עברו עלינו כמה התקפות אוריות, שהכריחונו שוב ושוב לחפש מחסה ומקלט. נדמה היה שאוירוני האויב אינם זונחים את סטולבץ אף לרגע. ובעוד אנו חולפים על פני אחרוני הבתים של פרברי העיר, צלל על ראשינו במפתיע אוירון גרמני, מבלי שנשמע את טרטורו, והמטיר עלינו צרורות ממקלעיו. ההתקפה היתה כה פתאומית שבקושי הבינונו מה מתרחש. זינקנו לתוך שדה החיטה שבצדי הדרך ונצמדנו אל האדמה, כשליד אזנינו שורקים כדורים ונענעצים בחבטות מקפיאות דם בתוך הקרקע שמסביבנו. שכבנו מבלי להניע אבר. האוירון חלף מעלינו והחל להתרומם אל על ברעש מחריש אזנים. אף אחד מאתנו לא פילל שחברו יצא חי ממטר העופרת שניתז עלינו. למזלנו הגדול לא נפגע איש מאתנו. המומים ונרגשים הסתכלנו איש ברעהו — מה היה אילו אחד מאתנו היה נפצע או נהרג? ניערנו את בגדינו, חיזקנו את רצועות יקלוטינו ושוב אל הדרך. ליד חווה חקלאית גדולה, כמה קילומטרים מסטולבץ, סעדנו את ליבנו בשארית האוכל שנותר לנו. נשארנו ללא צידה וללא ידיעת הצפוי לנו.

צעדנו בכביש מלא חול ואבק. העינים כאבו מחוסר שינה ומעשן המכוניות שאילצונו מדי פעם בפעם לסטות ממסלולנו ולדרוך בחול שבשולי הכביש. התחננו בפני הנהגים הצבאיים שיקחו אותנו ברכבם, אך ברוב המקרים לא זכינו אפילו לתשובה. ההליכה הפכה לבלתי אפשרית. האבק הסמיך חדר לגרוניו וריאותינו, הנעלים היו מלאי חול, רגלינו נתכסו בפצעים זבי דם. העינים החלו להעצם. הראש הכביד כעופרת. איש זירז ודירבן את רעהו ובשארית כוחנו משכנו את רגלינו קדימה.

ירדה החשכה בעוד אנו מתקדמים בדרך החוצה יער עבות. מסביבנו חיילים רוסיים מיחידות שונות, ללא סדר ומשמעת. כל הנחשול האנושי הזה, כלי הרכב מכל הסוגים, העגלות והסוסים — הכל זרם בכיוון אחד, מזרחה. הבחנו בעשרות דמויות מעוררות אימה, ברנשים מזוקנים ולבושי בגדים מרופטים. הם צעדו בכבדות כשכל חיצוניותם מעידה שרק זה עתה יצאו משערי בתי סוהר ומחנות הסגר. היו אלה אסירים פליליים (פושעים וחוליגנים למיניהם) שהשלטונות הסוביטיים שחררום עם התקרבות הגרמנים. הרגשנו היטב שבגדינו וילקוטינו מושכים את התעניינותם. מצבנו היה חמור למדי. הבינונו מה פשר מבטיהם של האסירים. איכשהו, בעזרת אפלת הלילה וזרם התנועה, הצלחנו להתחמק מהעוקבים אחרינו. היינו ערים גם לסכנה, שארבה לנו מצד צנחנים ודיברסנטים גרמניים ששרצו בכל מקום, ושמתפקידם היה לזרוע רצח, הרס, חבלה ופניקה. ליד אחת המכוניות הצבאיות,

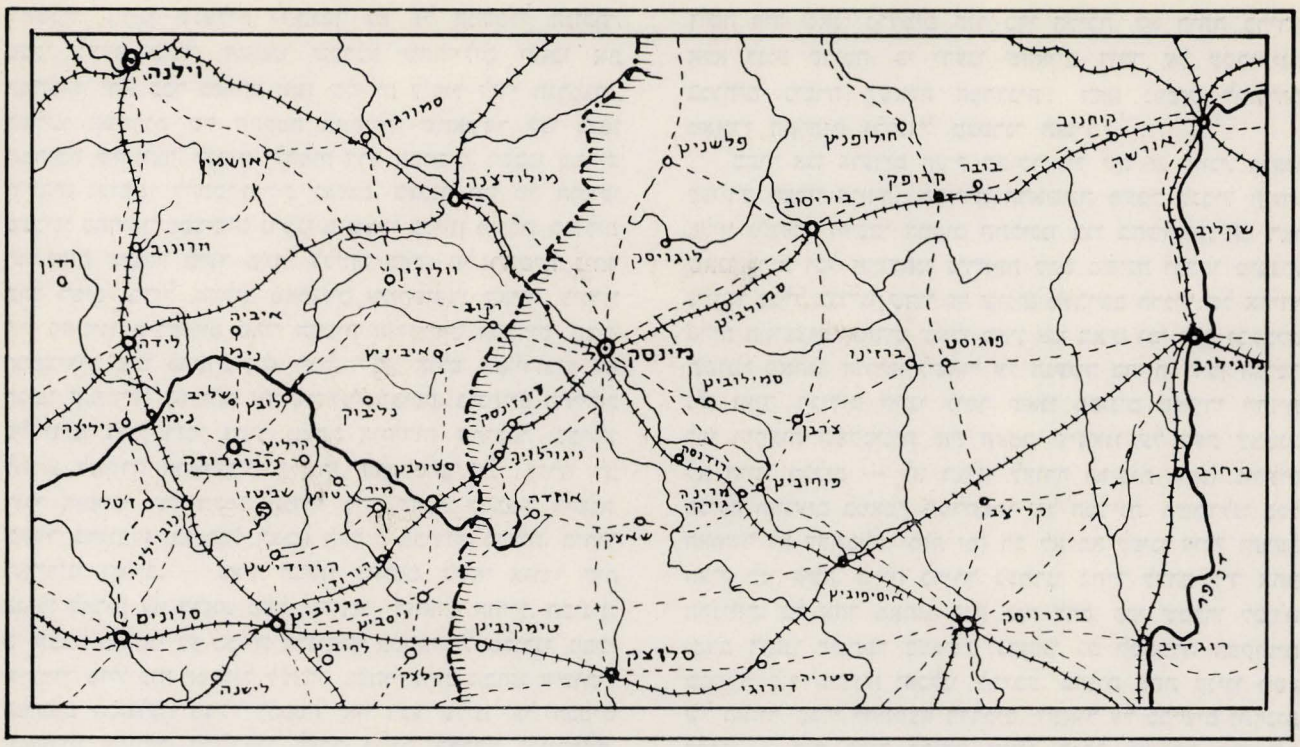

25 0 25 50 75 100 ק"מ

קנה המידה 1:2500000

מסילות ברזל

כבישים ודרכים

הגבול הפולני הישן

דרך הנדודים

שנעצרה לצורך תיקון, קשרנו שיחה עם קצין רוסי לבבי, שגילה כלפינו הבנה כלשהי, אם כי לא היה מוכן להסיענו. הוא ניסה להסביר לנו כי מאמצנו לשוא, מאחר ולדעתו ניתקו הגרמנים את כל הדרכים ליד מינסק. תוך הרהורים בדברי אותו קצין, המשכנו בדרכנו בתקוה שבכל זאת נצליח במשימתנו.

בערך בחצות הגענו להצטלבות הדרך עם מסילת הברזל. היתה זו תחנת בקורת בגבול הפולני הישן. ליד המחסום עצר אותנו משמר חיילים. נצטווינו לזהות את עצמנו. תוך כדי מתן הסברים לחיילים, הבחנתי בערימת גוויות הרוגים בתוך התעלה שליד פסי־הרכבת. קשה היה לראות את פניהם של ההרוגים בגלל החשיכה, אבל לפי הבגדים אפשר היה להבין שאלה היו אנשים מהסביבות שלנו. ייתכן מאוד שבין ההרוגים היו גם בחורים מעירנו. הרגשנו שעלינו להסתלק מהמקום בכל המהירות. מאוחר יותר נודע לנו כי לפנות ערב עצרו משמרות צבא עשרות פליטים כמונו ולא נתנו להם לעבור את המחסום. במקום התרכזו הרבה אנשים והדבר נתגלה לאוירוני האויב, שהתקיפו אותם באש מקלעים והפילו חללים רבים.

צעדנו כל הלילה בקצב מהיר. ידענו שאסור לנו להפסיד זמן. לאור הבוקר נתגלו לעינינו זוועות המלחמה שטרם ראינון. שולי הדרך היו זרועים כלי רכב הרוסים וחרוכים, ובתוכם או לידם גופות הרוגים, ביניהם נשים וילדים. היתה זו מלאכתם של הטייסים הנאציים, שלא פסחו אפילו על פליטים בודדים שהלכו בצדי הדרך. מדי פעם היינו נאלצים לחפש לנו מחסה או להתרחק לתוך השדות עם הופעתם של האוירונים נושאי הצלבים השחורים שלא הרפו מכביש הדמים שהוביל למינסק.

בשעות המאוחרות של הבוקר פגשנו במוטקה מובשוביץ הרכוב על אופניו ובפיו בשורה רעה, שמספר קילומטרים לפנינו הקימו חיילי נ.ק.וו.ד. מחסום ולא נותנים לאף אחד לעבור פרט ל„ווסטוצ'ניקים" ואנשי צבא. למי שאין תעודות המוכיחות שמוצאו מהאזורים המזרחיים של המדינה, אינו יכול להמשיך הלאה. נתקלנו במאות אנשים שחזרו על עקבותיהם, מיואשים ואובדי עצות. ניסינו את מזלנו אך לשוא. ציוו עלינו לחזור למקום ממנו באנו. החלטנו לעקוף את המחסום דרך היער שמסביב ולשוב לאחר מכן אל הכביש כשהמחסום מאחורינו. אך גם פה חיכתה לנו אכזבה — היער היה גדוש חיילים עם תותחים ונשק אחר, מוסווים ומחופרים. ידענו שלא כדאי להסתכן וכי עלולים לירות בנו ללא אזהרה, אם ננסה להתקרב אליהם. התישבנו בתעלה, לא הרחק מהמחסום וחיכינו לבאות. חיפשנו מוצא מן המצב — מחשבה רדפה

מחשבה. קיוינו שנצליח להתגבר גם על המכשול הנוכחי, מבלי לדעת כיצד. חששנו שברגע שהחיילים יעזבו את המחסום, יהא כבר מאוחר ואנו עלולים ליפול לידי הגרמנים. העלינו אפשרות של התקפה אווירית, שתאפשר לנו בזמן המהומה שתיווצר, לנסות ולחמוק דרך המחסום. ישבנו צמאים ורעבים וציפינו להתפתחויות. ואמנם, כעבור זמן מה הופיעו מעלינו כתריסר מפציצים גרמניים שטסו בכיוון מינסק. סוללות התותחים שעמדו ביער פתחו עליהם באש. על ראשינו ניתך ברד רסיסי ברזל גדולים מהפגזים שהתפוצצו באויר. כיסינו את ראשינו בילקוטים מפני חבטות הריסיסים הכבדים. סביב המפציצים צצו פקעות אש ועשן לבן, אולם האוירונים לא הגיבו והמשיכו בטיסתם עד שנעלמו באופק. בינתיים התיישב על ידינו חייל רוסי צעיר מאחת היחידות שהובסו, שביקש להגיע לנקודת התארגנות כלשהי. הוא סיפר לנו בגלוי לב רוסי אופייני, על הקרב הגדול ליד תחנת הרכבת לישנה, באזור ברנוביץ, בו סבל הצבא האדום אבידות כבדות, ביחוד מאוירוני האויב. — „איך יכולנו להלחם, כשאי אפשר היה אפילו להרים את הראש מעל האדמה", התאונן החייל. הבינונו כי הצבא הגרמני נע מכיוון ברנוביץ' במקביל למסלולנו, מבלי שיעמוד מולו כוח המסוגל לעצרו. בצהרי היום הבחנו ששומרי המחסום הסתלקו. מבלי להפסיד אף רגע עלינו על הכביש ובצעדים מהירים התקדמנו לעבר תחנת הרכבת ניגורלויה.

החום והאבק הגבירו את צמאוננו. הילקוטים הכבידו ורצועותיהם חתכו בבשרנו. רבים מהצועדים וגם אנו השלכנו בדרך חפצים שונים כדי להקל על עצמנו. (מאוחר יותר, כשירד עלינו החורף הרוסי, הצטערנו קשות על כל חפץ שנזרק). לפנות ערב הגענו לצומת דרכים לפני העיירה ניגורלויה. ענני עשן כיסו את שמי ניגורלויה הבוערת. קו הרכבת למינסק היה מנותק. הדרך בה הלכנו עד עכשיו הוליכה למינסק (כ־50 ק"מ מהצומת). ימינה הסתעפה דרך עפר לכיוון דרום־מזרח, שעקפה את העיר מצד דרום. לא ידענו לאן לפנות. מפי חיילים שעמדו במקום נודע לנו כי מינסק מופצצת ואחוזת להבות. יעצו לפנות לדרך השניה. רוב הנובוגרודקאים הלכו דוקא לכיוון מינסק, ורק לפני הגיעם לעיר עקפו אותה בשבילים צדדיים והמשיכו עד לתחנות רכבת שעדיין פעלו. כעבור זמן התברר כי דרכנו היתה בטוחה יותר, אם כי — ארוכה בהרבה.

יום ה־25 ליוני התקרב לקצו. ירדה החשכה. להבות אש ענקיות ניראו באופק הרחוק. היתה זו מינסק הטבועה בים של אש ועשן. מסביבנו הבהבו להבות זעירות — בערו כפרים ועיירות. גם עליהם לא פסחו אוירוני הנאצים. השמים התכסו במעטה אפור־אדמדם, לא ניראו כמעט כוכבים. הדי התפוצצויות נשמעו לסרוגין. הסתכלנו במראה האימים בעינינו האדומות מחוסר שינה ועייפות. מפאת הרפיון הכללי לא חשנו בכאב רגלינו המכוסות פצעים. ראשינו הכבידו, החושים נתערפלו. בהליכה האין־סופית והחדגונית תקפו אותנו געגועים לבתינו, ליקירינו — משהו העיק עלינו קשות. לעתים היינו מתעכבים ליד בארות, נחלים או שלוליות מים ומרווים את צמאוננו. לנוח לא העזנו בגלל השינה שהיתה משתלטת עלינו כל אימת שהיינו מתיישבים או אף נשענים על עץ. לעתים דומה היה שאנו נרדמים תוך כדי הליכה. לא היתה ברירה אלא לנוע קדימה, כי ידענו שהאויב דורך על עקבותינו. במוחינו ניסרה השאלה הטרדנית: האם נספיק להתרחק מאזורי הקרבות ולהנצל מצפרני האויב?

בעוד אנו צועדים הקיץ הבוקר של יום 26 ליוני. הגענו לעיירה ושמה אוזדה. העיירה הראשונה מעבר לגבול הישן, אליה נכנסנו. תושבי המקום התבוננו בנו בחשדנות. הם ראו שאנו זרים וכל הופעתנו ניראתה להם משונה ובלתי מובנת, בעיקר בגלל בגדינו שהיו כה שונים מלבושם הרגיל של אזרחי ברית המועצות. אחדים שאלו מאין אנו באים ומי אנו, ובקבלם תשובה מאתנו, הוסיפו לשאול על הנעשה בחזית, היכן הגרמנים ועוד. רגילים היינו לומר שאנו מפונים מאזורי החזית לפי הוראות השלטונות. את האמת שיצאנו על דעת עצמנו, לא היינו מגלים — לא רצינו לעורר תגובות שאנו זורעים פניקה ופוגעים במאמץ המלחמתי של המדינה. השתדלנו ככל האפשר לא להתבלט. מזה זמן רב לא בא לפינו אוכל והרעב הציק לנו קשה. בלית ברירה נעמדנו בתור ללחם ליד אחת החנויות. כל אחד מאתנו קנה מנה לחם, כפי שמכרו לכולם ומצב רוחנו השתפר במקצת. נכנסנו גם למסעדה המקומית שפעלה עוד כסדרה ואכלנו לשובע. בחנות אחת קנינו מפה של האזור, בכדי להתמצא בדרכים. לשאול על כבישים ותחנות רכבת — היה כרוך בסיכון חיינו, בגלל ערנותם המופרזת של אנשי הבטחון והאוכלוסיה האזרחית. זה נבע מהאזהרות החמורות מצד השלטונות עקב פעילותם של צנחנים ודיברסנטים, שהוצנחו ע"י הגרמנים באזורים הסמוכים לחזית. התעכבנו ליד אחד הבתים וביקשנו מים. בעל הבית, יהודי זקן, הזמין אותנו להיכנס פנימה. ניצלנו הזדמנות זאת גם לצורך עיון במפה ובירור האפשרויות להגיע לתחנת רכבת הקרובה ביותר. לבושנו והתנהגותנו עוררו את חשדו של מארחנו המוזר, שמבלי לומר דבר חמק מהבית, בעוד אנו רתוקים למפה, והזעיק את המשטרה. יצאנו מפתח הבית והספקנו לעשות מספר צעדים כשלפתע הופיעו מסביבנו כחצי תריסר שוטרים (מיליציונרים) עם רובים מכודנים וציוו עלינו ללכת עמם. בהגיענו למשטרה הכניסו אותנו לתא סגור, על אף נסיונינו הנואש להסביר מי אנו. לא רצו אפילו להסתכל במסמכינו והתייחסו אלינו כאילו היינו מרגלים. מצבנו היה עגום למדי. ידענו ושמענו כי במקרים של חשד כלשהו, אין עושים מאמצים מיוחדים לברר את זהותם של החשודים ולחקור את מעשיהם. בתנאים ששררו אז לא היססו לירות בחשודים, הכל היה תלוי בשיקולם של אנשי הבטחון המקומיים. לשוא ניסינו להבהיר שאנו צעירים יהודיים מפונים מבילורוסיה המערבית ושאנו בורחים מן האויב. נפנפנו בפספורטים שלנו; אך אנשי המשטרה לא שמו לב לדברינו וניירותינו. כעבור שעות מספר, נעתר סוף סוף אחד הקצינים (שהתחלפו בינתיים) לבדוק את ניירותינו ולשמוע את הסברנו. אחרי חקירה יסודית שיחררו אותנו ממעצר בתוספת אזהרה חמורה שעלינו להסתלק מיד מהעיירה ולא להסתובב ברחובותיה. כך גם עשינו. לא היו לנו כל כוונות להסתבך פעם נוספת עם המשטרה. יצאנו מאוזדה מבלי להפנות את ראשינו לצדדים, מלווים מבטים חשדניים.

התרחקנו מהעיירה ובאחת החורשות ערכנו התיעצות קצרה, מה לעשות הלאה. היה ברור שעלינו להיזהר לא רק מהגרמנים. עיינו במפה — הסתבר שהדרך מובילה לעיירה שאצק. תמוה היה בעינינו כי לא באוזדה ולא בקטעים האחרונים של דרכנו, לא פגשנו בנובוגרדקאים. הדבר הדאיג אותנו, שמא בחרנו בנתיב לא נכון או איחרנו להגיע לתחנת רכבת. רק כעבור שבועות מספר הוברר לנו, כי אלה מבני עירנו שהצליחו להגיע לצומת ניגורילויה, פנו דוקא לעבר מינסק. חלק מהם עבר דרך העיר המופצצת ועלה על רכבות בתחנות שונות, מהן יצאו עדיין „אשלונים" לאורשה־סמולנסק. אחרים, עברו בדרכים צדדיות את הפרברים הרחוקים של מינסק והגיעו מדרום לתחנות בקו מסילת הברזל לבוברויסק או מוהילוב. אלה שנסעו במכוניות, עגלות או אפילו רכבו על אופנים, המשיכו בדרכם עד לערים הגדולות, בעיקר מוהילוב וסמולינסק.

קבוצתנו המשיכה ללכת. נסיוננו המר לימדנו לא להכנס ללא צורך לכפרים או עיירות, ולא לשאול שאלות אצל אנשי המקום או חיילים. לא פעם נתקלנו בחיילים ושוטרים המובילים צנחנים וחבלנים גרמניים שנתפסו בסביבה. שמנו לב כי הגרמנים הצניחו את אנשיהם במדים של הצבא האדום או המיליציה, בכדי להטעות את הסובייטים. לפנות ערב הגענו להצטלבות הדרך עם כביש מינסק־סלוצק. לאורך כמה קילומטרים, בצדה השמאלי של הדרך, ראינו יחידות של הצבא האדום, המתחפרות ומתבצרות בקדחתנות. תותחים הופנו כלפי צפון בניצב לדרך. כל זה נעשה במהירות ובסדר קרבי. נשמעו פקודות ושיקשוק בריחים. משמאלנו באופק הרחוק, הופיעו מספר טנקים, שניראו כקופסאות קטנות. הם זחלו בכיוון צפון־מזרח, לפי כל סימנים — לעבר מינסק. קשה היה לקבוע של מי היו הטנקים. מאחורי גבנו נשמעו יריות תותחים. היחידות שזה עתה תפסו עמדות, נכנסו לפעולה. ברור היה מה מתרחש פה: נקלענו לתוך פירצה בחזית, שדרכה זרמו יחידות שריון גרמניות. ואמנם, למחרת היו כבר הגרמנים בנקודות מסויימות מאחורי מינסק והסתערו על הכביש החשוב למוסקבה. סכנה ארבה לנו על כל צעד ושעל. הגברנו את קצב ההליכה. עם רדת הלילה נכנסנו ליער גדול. החשכה השתלטה על הכל. הדרך התרוקנה משום מה מכל תנועה — אחזה בנו אימה של בדידות חסרת ישע. לא ידענו לקראת מה אנו צועדים. יריות תותחים הדהדו באפלת הלילה. כנראה אי שם מאחורינו, התנהל קרב אכזרי מלווה זיקוקי רקיטות צבעוניות על רקע שמי האופק האדומים.

לפני חצות יצאנו מהיער. התקרבנו לכפר נידח השרוי בחשכה. נעצרנו ליד קבוצת כפריים ששוחחו ביניהם. הם הבחינו בנו עוד לפני כן ואדם שהציג את עצמו כיושב ראש הקולחוז, הזמין אותנו להכנס למועדון הכפרי וללון שם עד אור הבוקר. הוא לא הסתיר מאתנו את חומרת המצב ואמר שאין לו ידיעות עד היכן הגיע האויב. הקולחוז עצמו היה מנותק ללא קשר טלפוני עם האזור. נכנסנו למועדון. ליד מכשיר טלפון ישב אדם שניסה לשוא, בקריאות בלתי פוסקות, להתקשר עם מישהו. קולו המונוטוני הוסיף דרמטיות לאווירה הקודרת ששררה במקום. על הרצפה שכבו אנשים בלתי מוכרים לנו. השתטחנו באחת הפינות כדי לחטוף תנומה קצרה. העייפות היתה רבה ואנו נרדמנו תוך דקות ספורות. כעבור שעות אחדות התעוררתי אחוז בהלה — חלמתי שהגרמנים חדרו לתוך הכפר. הערתי את אחי ואת יושקה וממש בכוח סחבתי אותם החוצה, אל הדרך. היה עוד לילה. התחלנו ללכת רדומים למחצה — רגלינו נעו בכבידות. עלו דמדומי שחר של יום ה־27 ליוני. הדי התפוצצויות שככו. השתררה דממה. הרגשנו שהמתח פג בהדרגה. על כולנו השתלטה ליאות מוזרה. הסתבר לנו כי עברנו משבר פיסי קשה, חישלנו את עצמנו.

עברנו ליד העיירה שאצק. מטעמי זהירות ומחוסר זמן לא נכנסנו לעיירה. התישבנו לכמה דקות ליד באר ועקבנו בענין רב אחרי תנועת המכוניות הצבאיות, שנעו מערבה לחזית עמוסות אספקה. היתה זו תופעה חדשה בשבילנו — לא היינו רגילים לראות שיירות לחזית. מעודדים במקצת, רעבים ומיוזעים המשכנו בצעדתנו. בצהרי היום הגענו לנהר קטן. היה חם ומחניק, הבגדים נדבקו לגופינו. מי הנהר הצוננים קסמו לנו וקשה היה להתגבר על הפיתוי. התרחצנו במים הרדודים, חבשנו איך שהוא את הפצעים ברגלינו והתיישבנו על שפת הנהר לעיין במפה. לפתע נגשו אלינו כמה חיילים רוסיים והוציאו מידינו את המפה, באומרם כי המפה נחוצה להם לצורך סיור בסביבה. ניסינו לשכנעם כי בלי המפה עלולים אנו לתעות בדרך וליפול לידי הגרמנים, אבל בזה רק עוררנו את חשדם. הם התבוננו בנו והעירו כי אין הם יודעים מי אנו ומה מעשינו כאן בכלל. למזלנו נסתיימה בזה התקרית והחיילים הסתלקו. ואולי טוב היה שלקחו את המפה מאתנו, כי מי יודע אם לא היינו משלמים לאחר מכן בראשינו בעד גליון נייר זה ובעד תמימותנו הילדותית וחוסר זהירותנו.

נתקלנו מדי פעם בפעם בהסתעפויות דרכים ולא ידענו לאן לפנות. לפעמים היינו פשוט נעזרים בחוש ההתמצאות הטבעי. רק לעיתים רחוקות היינו שואלים, בכדי לא לעורר חשדות מצד האוכלוסיה המקומית ואנשי הבטחון. בעוד אנו מתלבטים בבחירת הדרך, ליד אחת ההצטלבויות, פנה אלינו אדם לבוש חולצה רוסית ומגפיים ומזויין באקדח, ושאל אותנו לאן פנינו מועדות. הוא עשה רושם שהנו איש מפלגה הממונה על עניני הבטחון בסביבה. לאחר שהסברנו לו מי אנו ומה רצוננו, היפנה אותנו לכביש שניראה מעבר לשדות המוריקים, בציינו שזו הדרך הנוחה והקצרה ביותר בשבילנו. הוא גילה כלפינו יחס אבהי. נפרדנו בלחיצת ידים מהגוי הטוב והתחלנו לחצות את השדות. כעבור חצי שעה עלינו על כביש סלול ישר שלא היה מסומן במפה שהיתה לנו (כפי הנראה מטעמים בטחוניים). אחרי מספר קילומטרים של הליכה בכביש החדש הגענו לארץ ביצות אין סופיות, מכוסות צמחיה עשירה. היה זה מישור ריק מישוב החצוי על ידי הפס הצר של הכביש, כעין גשר ענק מעל לביצה טובענית. לו היו תוקפים אותנו עכשיו אוירונים, היינו אבודים, מהכביש אי אפשר היה לרדת. אולם, כנראה שהפולש הנאצי לא ידע על קיומה של דרך זו וטרם גילה אותה מן האוויר. לא נתקלנו בהרוגים ולא בכלי רכב הרוסים. למעשה היה זה הקטע השקט ביותר של דרכנו הארוכה, אותה עברנו מיום צאתנו מנאוואהרדק.

בשעות הערב המוקדמות בא גם הקץ לביצות, הנוף

השתנה. הגענו לעיירה מרינה־גורקה (קילומטרים אחדים לפני העיירה פוחוביץ). השם היה זכור לנו מהמפה וידענו שיש כאן תחנת רכבת. במקום פגשנו במורה שלנו מבית הספר הרוסי (מורה לשפה בילורוסית) זאלוגה היה שמו — „ווסטוצ־ניק" ואיש מפלגה. שמחנו מאוד לפגוש מכר מעירנו, מה גם שלא ידענו מה מצפה לנו בעיירה זו. המורה סיפר לנו כי הוא היה ב־24 ליוני בעירנו וראה בכבר השוק עשרות הרוגים, לאחר התקפה של אוירוני האויב. רחובות העיר שוממים וריקים, איש לא קובר את המתים. הוא עצמו הצליח להמלט במכונית.

הידיעות היו מדאיגות ומדכאות. חרדנו לגורל משפחותינו. המורה הראה לנו את מגדל המים של התחנה ואנו פנינו ישר לשם, לתחנת הרכבת. היתה זו תחנה לא גדולה. לא ראינו בה סימני הפצצה. הבחנו ברכבת בת עשרות קרונות משא עם קטר פולט עשן. ה„אשלון" עמד לצאת לדרך. ניסינו לשאול אצל עובדי הרכבת שהסתובבו בתחנה לאן נוסע ה„אשלון", אך לא זכינו לתשובה ברורה, ואולי לא מצאו לנכון לומר לנו. החלטנו לעלות לתוך אחד הקרונות כי ברור היה שהרכבת מתחילה לנסוע. בכוחותינו האחרונים טפסנו אל תוך קרון משא גבוה, כשגלגלי הרכבת מתחילים כבר לנוע. היינו סחוטים ותשושים, כל אברינו הכאיבו ולא נשמעו לרצוננו. איש תמך ועזר לרעהו ואיכשהו הצלחנו שלושתנו לעלות בזחילה על הקרון. שכבנו על רצפת הקרון מבלי לנוע. לבינו הלמו כפטישים מהמאמץ ומרוב התרגשות. הנה אנחנו סוף סוף ברכבת הנכספת המסיעה אותנו למקום מבטחים! המתח הגופני והנפשי הגיע לשיאו ולקיצו בעת ובעונה אחת. על שלושתנו השתלטה הרגשה משונה של ריפיון מוחלט ועירפול חושים. לפני עיני עבר, כבתוך חלום, סרט נע של כל אירועי הימים האחרונים. העינים נעצמו. הדפיקות הקצובות של גלגלי הרכבת ותנודותיה הקלות הרדימונו במהרה. שקענו בשינה עמוקה ושלווה, אחרי ארבעה לילות של נדודים ללא תנומה מינימלית, תוך מאמץ פיסי עצום. התעוררנו כשהרכבת נעצרה במוהילוב. להפתעתנו זרחה כבר השמש. נוכחנו לדעת שנסענו כל הלילה ועברנו את צומת מסילות הברזל אוסיפוביץ. ירדנו מהקרון. לעינינו נתגלתה תחנה גדולה הומה אנשי צבא ואזרחים. יצאנו העירה לחפש אוכל. הלכנו עם ילקוטינו על גבנו כשעינינו תרות אחרי מסעדה. הרגשנו היטב במבטיהם של העוברים ושבים שננעצו בנו. לבושנו שוב היה בעוכרינו, שמא גם פה חשבו אותנו לדיברסנטים גרמניים? בעיר הורגשה תכונה מלחמתית. ליד חנויות מזון הזדנבו תורים ארוכים. בשמי העיר חגו אוירוני קרב רוסיים כהגנה בפני מפציצי האויב. נכנסנו למסעדה גדולה ומפוארת והזמנו ארוחה. הופעתנו במקום עוררה סקרנותם של כל הנוכחים אך איש לא הטרידנו. בעת האכילה הבחנו באדם שמבטו החשדני לא סר מעלינו. התוצאות לא איחרו לבוא. בצאתנו מהמסעדה חיכתה לנו כבר המשטרה, שהוזעקה על ידי אותו ברנש שחשבנו למרגלים. גם הפעם נאלצנו לשכנע בעזרת נירותנו, את אנשי הבטחון הרוסיים שאין אנו חבלנים גרמניים אלא נערים מבילורוסיה המערבית שפונו מאזורי החזית. אחרי בירור יסודי שיחררו אותנו. חזרנו לתחנת הרכבת. ידענו שאין ברירה. מוכרחים אנו לנסוע מזרחה, להתרחק מהאזור המסוכן. מבלי לשאול איש, נכנסנו לקרון נוסעים של הרכבת הראשונה שעמדה על הפסים. הסתדרנו על הספסלים הנוחים וכעבור זמן קצר יצאנו לדרך. לאחר נסיעה נעימה של כמה שעות, נעצרה הרכבת בתחנה קטנה ושוממה. היה כבר לילה וקשה היה להתמצא היכן אנחנו. נשמעו קולות חיילים שעברו מקרון לקרון ובדקו משהו. הם היו לבושים מדי קרב ומזויינים היטב. כמובן עצרו אותנו והובילונו תחת משמר כבד אל בנין התחנה. הוכנסנו לחדר מואר בו ישבו מספר קצינים סביב שולחן עמוס מפות ומכשירי קשר שונים. חקרו אותנו ארוכות ואף מיששו את ילקוטינו פן הוסתר שם נשק או דברים אחרים העלולים לתרום לקביעת זהותנו. הסברנו לקצינים שאנו תלמידי בית ספר מנאוואהרדק הנמלטים מפני צבאות הנאצים ושבטעות עלינו לרכבת שהבי־אתנו למקום הזה. הפעם היה מצבנו חמור יותר. היינו בידי יחידה קרבית, שבנסיבות הקיימות יכלו אנשיה להוציא לגבינו מסקנות טרגיות למדי. עברו עלינו רגעים קשים, אך בסוף השתכנעו חוקרינו, והודיעו לנו כי הרכבת חוזרת עם שחר למוהילוב וכי עלינו לשוב עמה. יצאנו החוצה. נשמנו לרווחה. מסביבנו שררה חשיכה מוחלטת ורק באופק ניראו התבהרויות פתאומיות ונשמעו הדי התפוצצויות. את שארית הלילה בילינו תחת כפת השמים, בצפיה ליום המחרת. בטרם שחר עלינו לרכבת ובצהרי ה־28 ליוני היינו שוב במוהילוב. בכל שטח התחנה ניראו סימני הפצצה, אולם ניכר היה כי הרכבות מהלכות, אחרי התיקונים שבוצעו במהירות במסילה שנפגעה. פגשנו בשני בחורים מלידא, שסיפרו לנו כי הם נימנים עם הבודדים שברחו בזמן הפצצת עירם. הם הצטרפו אלינו ויחד יצאנו ב„אשלון", שעזב את מוהילוב עוד באותו ערב, בכיוון מוסקבה.

הרכבת דהרה על פני רוסיה הגדולה. עברנו את הערים רוסלבל, קאַלוגה, למוסקבה לא נתנו לנו רשות להיכנס. אנשי המיליציה הורידו אותנו מהרכבת לאחר בדיקת הפספור־טים שלנו, והורו לנו לעלות על רכבת אחרת שעקפה את עיר הבירה מדרום. ברכבת זו מצאנו מספר נאוואהרדקאים ביניהם שמואל־דוד דזינציולסקי, אורי ירמובסקי ועוד מספר אנשים מעירנו. המשכנו בדרכנו יחדיו. לכל אחד מאתנו היה הרבה מה לספר. שמחנו מאוד שקבוצתנו גדלה וכי לא היינו עוד כה בודדים בים של זרים. באחת התחנות פגשנו בד„ר לוין, רופא השיניים מנאוואהרדק. בקושי הכרתיו. קשיי הדרך נתנו גם בו את אותותיהם. הוא סיפר לי כי ערב פרוץ המלחמה יצא למינסק בתפקיד וכי לא ניתן לו כבר לחזור. הוא ניסה להגיע אל אחיו בעיר אופה. מאחורינו נשארו הערים פנזה, קויבישב, עברנו את הרי אורל, צ'ליאבינסק, עד שרכבתנו נעצרה בקופייסק, עיר מכרות פחם בהרי אורל. אחי, יושקה קופלמן, אנכי וגם דזינציולסקי, המשכנו מהרי אורל דרומה. נסענו ימים ולילות דרך שטחים שוממים ובאנו לאוזבקיסטן. מספר ימים שהינו בטשקנט ומשם עברנו לעיר סמרקנד, תחנתנו האחרונה. בסביבת סמרקנד החלטנו להשאר, להסתדר בעבודה ולחכות לבאות.

בני עירנו, שיצאו כמונו את נאוואהרדק, התפזרו על פני רוסיה הגדולה, הגיעו לערי סיביר הרחוקות וערבות אסיה

התיכונה. אחדים נשארו במקומות שונים, אחרים נעו ונדו מעיר לעיר, מחוסר אפשרות למצוא תנאים למחייה. במהרה בא החורף הרוסי ועמו הרעב והמגפות. לגבי כמה בחורים התאכזר הגורל. עקב המחסור והתנאים הקשים, חלו ומתו בפינות נדחות, מבלי שאיש מאתנו ידע את מקום קבורתם. קרה לא פעם שאנשי נאוואהרדוק היו נפגשים בפינות מרוחקות של סיביר, וערבות אסיה, בחיפושם אחרי מקורות קיום, רדופי רעב, מצוקה וחולי.

מודאגים וחרדים היינו לנעשה בבית ובעירנו. בחדשי המלחמה הראשונים לא ידענו מאומה על המתרחש שם, אך הלב ניבא רעות. בסוף חורף 1942 החלו להתפרסם בעיתונים ידיעות על מעשי הזוועה של הנאצים בשטחים הכבושים על ידם ועל רציחות יהודים בערים ובעיירות של בילורוסיה ואוקריינה. הדאגה והחרדה הפכו לאבל ויאוש, לתאוות נקמה וחוסר אונים מחריד.

עברו חדשים, שנים. המלחמה האיומה המשיכה להשתולל ועמה ההשמדה וההרס. בחורים נאוואהרדקאים רבים גויסו לצבא האדום, לחמו באויב ואחדים נפלו מות גבורים בשדות הקרב, וביניהם איזק בולדו (אותו פגשתי בסתו 1941 בקולחוז ליד סמרקנד) ואחרים. חלק ניכר מבחורינו יצאו מרוסיה עם הצבא הפולני של הגנרל אנדרס והגיעו ארצה. גם בצבא הפולני שאורגן ע"י הסובייטים היו נאוואהרדקאים. איש איש וגורלו. רובם הצליחו אחרי המלחמה להגיע ארצה והיכו שורש בה. ברם, לאחדים לא ניתן לצאת מברית המועצות והם נשארו שם עד היום הזה מפוזרים ומבודדים, ללא קשר עם שאר אחינו (ביניהם חברי יושקה קופלמן). על עשרות בחורים לא שמענו דבר, עקבותיהם נעלמו במרחבי רוסיה, במערבולת המלחמה, הרעב והמגפות, אך זכרם נשאר בין אלה מאתנו שצעדו עמם יחד בדרכי בילורוסיה העקובות מדם — זכרם של אלה שיצאו ולא הגיעו.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

וכיום, כשמנסים אנו להרהר באותו סוף חודש יוני הגורלי של שנת 1941 ובמאורעות אותם הימים, צצה ועולה מחדש השאלה המכאיבה — מדוע יצאנו בלי אלה מבני משפחותינו שיכולנו לקחתם עמנו ולהצילם, כאשר האסון המחריד עמד על סף בתינו? — תשובות תמצאנה לא מעטות, אך בל נחפש הצדקה — מתינו סלחו לנו...

בלבינו נשאר כאב צורב ויגון כבד, מהם לא נדע מנוס, וזכר יקירינו הקדושים החי אתנו לעד.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

אליהו ברקוביץ

א ים פון צרות

אונטער די סאוויעטן

אין 1־טן סעפטעמבער 1939, ווערט אונדזער שטאָט איבער־ראַשט, צוגלייך מיט גאַנץ אייראָפּע, פון דער טרויעריקער נייעס וועגן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, און באַלד הויבט זיך אָן שפרייטן חורבן אין אונדזער שטאָט. מאָ־ביליזאַציעס טאָג נאָך טאָג אין פוילישן מיליטער. זין, טאַטעס פון קינדער, פאַרלאָזן זייערע וואַרעמע היימען, גייען אָוועק אויפן פראָנט קעמפן קעגן די נאַצישע חיות. אָבער גאָרנישט לאַנג, נאָך אייניקע טעג, איז דאָס פוילישע מיליטער צעקלאַפּט געוואָרן דורך די איבערוויגנדע מאָטאָריזירטע־און לופט־כוחות פון די נאַצים, און שוין דעם 17־טן סעפטעמבער פאַרלאָזט די פוילישע מאַכט נאָוואַרעדאָק אין בהלה, און די שטאָט בלייבט אָן אַ מאַכט. אייניקע האָבן געזאָגט אַז די דייטשן קומען, און דאָס האָט שוין אָנגעוואָרפן אַ פחד. ערשט 4 נאָך מיטאָג איז געקומען אַ ידיעה אַז די סאָוועטן, מיט דער רויטער אַרמיי, זיינען איבערגעגאַנגען די גרענעצן און מאַרשירן אויף ווייס־רוסלאַנד. 7 אַזייגער פאַרנאַכט האָט זיך דערהערט אַ שטאַרקער גערויש, און אין קאַרעליטשער גאַס האָבן זיך באַווײַזן די ערשטע מעכטיקע רוסישע טאַנקן מיטן רוסישן מיליטער. זיי זיינען באַגעגנט געוואָרן פון דער יידישער באַפעלקערונג מיט גרויס פּאַראַד און בלומען. עס איז באַלד איבערגעגאַנגען געוואָרן דורך אַ מיקראָפאָן אַז קיינער פון דער פוילישער באַפעלקערונג זאָל זיך ניט עוואַקואירן און נישט אַנטלויפן. עס וועט קיינעם גאָרנישט געשען, און אַלע וועלן לעבן צופרידן. אין די גאַסן איז געוואָרן פריילעך, ווייל די רוסישע אַרמיי האָט געשטראָמט דורך אַלע גאַסן און וועגן, און האָבן אויפגענומען קינדער אויף די טאַנקן צום פאַרווייַלן. אגב זיינען אין דער רוסישער אַרמיי געווען אַ סך רוסישע יידן, וועלכע האָבן זיך געלאָזט דערקענען מיט אונדזערע יידן, זאָגאָר זיך געקושט. אַ זייגער 10 אין אָוונט איז ווידער געמאָלדן געוואָרן דורכן מיקראָפאָן, אַז ס'הערשט אין שטאָט אַ מיליטער־מאַכט. שפעטער ווי 10 אָוונט איז ניט דערלויבט זיך צו געפינען אין די גאַסן, און מען בעט דעם עולם אַ היים צו גיין. און טאַקע אַ זייגער איינס יענע נאַכט האָט זיך דערהערט אַ שטאַרקע שי־סעריי; די קוילן זיינען ממש געפאַלן דורך די פענצטער אין די ווינונגען אַריין, און מען האָט נישט געווּסט וואָס דאָ קומט פאָר. מען האָט זיך באַהאַלטן ווו מען האָט נאָר געקענט, נישט וויסנדיק וואָס עס קומט פאָר. מען האָט קוים דערלעבט טאָג. עס האָט זיך געוואָלט וויסן וואָס עס איז פאָרגעקומען. זעלנער וועלכע האָבן פאַטרולירט אין שטאָט האָבן איבערגעגעבן, אַז זיי האָבן געהאַט אַ קאַמף מיט פאַליאַקן, וועלכע האָבן געשאָסן אויף זיי פון אַלע לעכער. איבערהויפט האָבן זיי זיך קאָנצענ־רירט אין קאוואליסקער גאַס, אין קלויסטער, און פון דאָרטן געפּנט אַ שטאַרקן פייער. ביז פאַרטאָג האָט מען זיי ליק־וידירט. און טאַקע אין דער נאַכט האָט שוין נאָוואַרעדאָק גע־געבן דעם ערשטן קרבן. אָבא זאמקאוויס עלטערער זון, איז דערשאָסן געוואָרן דורך די פוילישע באַנדיטן. עס זיינען אַדורך עטלעכע טעג, דאָס לעבן האָט זיך אָנגעהויבן נאָרמאַ־

ליזירן. פויערים האָבן אָנגעהויבן צוריקקומען אין שטאָט. די געשעפטן האָבן זיך צוריק אויפגעמאַכט. דער וועלט פון אַ פויליש זלאָטע איז פון דער סאָוועטן־מאַכט באַשטימט געוואָרן גלייך צום וועלט פון אַ רוסישן רובל, און ביידע געלטער זיינען געגומען געוואָרן אין גאַנג, און מען האָט טאַקע אַ סך געלייזט אין די געשעפטן, איבערהויפט פון דער רויטער אַרמיי. זיי האָבן געקויפט אַלץ וואָס איז אונטערגעקומען אונטער דער האַנט און געשיקט אַהיים. פאַרשטייט זיך אַז דער סוחר־טום האָט געזען אַז דאָס שפיל איז פאַרן טיוול, און עס האָט טאַקע נישט לאַנג געדויערט: אין אַ פאָר מאָנאַט שפעטער, האָט מען אויף זיי אַרויפגעלייגט אַזעלכע שטייערן, אַז וויפל זיי האָבן אָפּגעלייזט, איז ניט געווען גענוג צו באַצאָלן און עס האָט זיך אָנגעהויבן לאָנגזאַם די זעלבסט־ליקווידאַציע פון די פריוואַט־געשעפטן. גלייכצייטיק האָבן זיך אָנגעהויבן, מיט דער הילף פון רוסישע פאַרטיי־מענטשן, אַרגאַניזירן קאָאָפּעראַטיוון פון אַלע בראַנזשעס. די קאָאָפּעראַטיוון האָבן באַשעפטיקט קרעמערס — יעדן אין זיין בראַנזש. עס האָט אויך נישט אויסגעמיטן די בעלי־מלאכות, און מען האָט זיי אַרגאַניזירט אין פאַבריקן. די שניידער־פאַבריק, וואָס האָט ביסלעכווייז אַרייגעצויגן אַלע שניידערס, נאָכדעם האָט זיך אַרגאַניזירט אַ סוסטער־פאַבריק און אויך אַ סטאָליער־פאַבריק, און אַזוי האָט זיך דאָס לעבן צוריקגעשטעלט אויפן סאָוועטישן שטייגער.

אַזוי איז דאָס לעבן געגאַנגען זיין רואיקן גאַנג ביז אַנפאַנג 1941. דאָ הויבט זיך אָן אַ מאַסן־דעפּאַרטאַציע נאָך רוסלאַנד פון אַ טייל פון דער יידישער באָפעלקערונג, און אין אייַן פרייטאָג אין דער פרי שטייען שוין אין שטאָט געפאַקטע וועגענער אַ טייל פון נאָוואַרעדקער יידן, פאַרשטייט זיך, געווע־זענע גבירים. דעם פרייטאָג איז געווען חורבן אין שטאָט, און ביי די קרובים און פריינד פון די אַרויסגעפירטע זיינען געבליבן וווּנדן אין האַרצן. מיט הייסע טרערן זיינען זיי באַגלייט געוואָרן.

אַזוי האָט זיך דאָס לעבן געצויגן מאַנאַטאָנע ביזן 22־טן יוני 1941 — ביז דעם אָנפאַל אויף רוסלאַנד.

דער טונעל

אין אייגעם פון די טעג האָבן מיר זיך צוזאַמענגענומען, אַ טייל פון די פאַרבליבענע יידן אין געטאָ און געשאַפן אַ פלאַן צו באַפאַלן די וואַך (עטוואָס געווער האָבן מיר אייַנגעקויפט און אַריינגעשמוגלט אין געטאָ), און מען זאָל לויפן וווהין עס וועט זיך לאָזן, וויל אַלץ אייגס זיינען מיר פאַר־משפט; איז אפשר וועלן זיך עטלעכע מענטשן ראַטעוון. מיר האָבן זיך אַרגאַניזירט אין קאַמפס־גרופן (באיוווקעס), פאַרשטייט זיך אַז אַלע זיינען מיר געווען מיליטער־פעיקע, וואָס וויסן וואָס געווער איז. עס איז שוין געווען באַשטימט אייגעם אַ פאַרנאַכט צו באַפאַלן די וואַך. אַלץ איז געווען גרייט. פלוצים האָבן מיר באַמערקט אַז עס איז געקומען אַ פאַר־שטאַרקטע וואַך און דאָס געטאָ איז דאָפּלט באַוואַכט. האָבן מיר פאַרשטאַנען אַז די זאַך איז פראַוואָצירט און מיר האָבן געגומען פאַרשן וואָס דאָ קומט פאָר. ווער זאָל דאָס האָבן פראַוואָצירט. וווייזט זיך אַרויס אַז מיט אונדז איז געווען אין געטאָ ד"ר יאַקובאָוויטש (היינט אין ישראל) און ער איז אין געטאָ פאַרוווּנדעט געוואָרן אין אַ פוס. זיינער אַ ברודער איז געווען דער יידן־קאָמענדאַנט ביי אונדז אין געטאָ, און ער האָט געווּסט פון דער גאַנצע זאַך. ער האָט זאָגאַר געדאַרפט אַנטייל־נעמען אין אַנטלויפן, האָבן מיר אים געפרעגט וואָס זאָל מען טאָן מיט זיין ברודער, ער קען דאָך ניט לויפן, האָט ער גע־ענטפערט אַרנטלעך, אַז 230 מענטשן קען מען ניט מפקיר זיין פאַר אייגעם, כאָטש ער איז זיין ברודער. און ער איז באַשטאַ־נען אַז דער אָנפאַל זאָל פאַרקומען. אָבער דעם דאָקטאָרס פרוי, אַ קראַנקן־שוועסטער פון פאַך, וואָס האָט דעם מאַן געהיילט מיט אירע אייגענע מיטלען, האָט זיך דערווּסט וועגן דער גאַנצער זאַך, און זי האָט נישט געלאָזט מען זאָל באַפאַלן די וואַך. זי האָט פראָטעסטירט און געבעטן פאַר איר „פאַציענט" מ'זאָל אים ניט מפקיר זיין. האָט מען דעם אָנפאַל אָפּגעלייגט. און עס איז אַרויס לטובה.

אַזוי האָט מען זיך אַרומגעדרייט און געזוכט אַן אויס־וועג. אפשר, אפשר. מען האָט זיך צוזאַמענגענומען אַ גע־וויסע גרופּע מענטשן מיטן אָנטייל פון קאָמענדאַנט יאַקובאָ־ויטש. אויך איך האָב זיך באַטייליקט אין דער זיצונג. און מען האָט באַשלאָסן צו גראָבן אַן אונטערערדישן טונעל. עס האָט אויסגעזען ווי אַ פאַנטאַזיע. אָבער די פאַנטאַזיע האָט זיך אַ־הויבן פאַרווירקלעכן. מען האָט געגומען מאַכן פלענער ווי די זאַך אויסצופירן. מען האָט טאַקע אויסגעאַרבעט אַ פלאַן און מען האָט די אָנפירונג פון דער אַרבעט איבערגעגעבן בערל יאָסעלעוויטשן און דעם קאָמענדאַנט יאַקובאָוויטשן. מען איז באלד צוגעטראָטן צו דער אַרבעט מיט גרויס אימפּעט און אין שטאַרקער קאָנספּיראַציע — ווייל מיר זיינען געווען שטאַרק באַוואַכט, — פון דרויסן פון פאָליציי און אינווייניק פון די אָנפירערס (קערוואוניקעס) פון צעך, וואָס זיינען געווען רוסן. עס זיינען אַרגאַניזירט געוואָרן 50 מענטשן פון די מער יינ־גערע, וואָס זאָלן קיינען האַלטן קאָנספּיראַציע, און יעדן טאָג האָט יעדער געדאַרפט אַרונטערגיין אַרבעטן 2 שעה. מען האָט אָנגעפאַנגען גראָבן אין אַ שטאַל אונטער אַ נאָרע, וווּ מיר האָבן געווויזן. דאָן איז געקומען די הויפט־פראָגע: וווּ טוט מען אַהין די ערד? צום מזל זיינען עטלעכע שאָפעס און שטאַלן געווען צוזאַמענגעבויט אונטער אייַן דאַך, האָט מען אויף די בוידעמער דורכגעהאַקט לעכער פון אייגעם צום צווייטן, און מען האָט געשאַפן אַ מין דורכגאַנג. אויף יעדערע פאָר מעטער האָבן זיך צעזעצט מענטשן און אין אַ לענטע, אין קלייגע זע־קעלעך, די ערד טראַנספּאָרטירט אויף די בוידעמער. די זעק־לער האָבן די שניידערס צוזאַמענגענייט פון פאַרשיידענע שמאַטעס. אָבער מיט דער צייט זיינען די בוידעמער געוואָרן פול און מען האָט שוין מער ניט געקענט שיטן, האָט מען אָנ־געהויבן שאָפן דאָפּלטע וועגן און דאָרטן די ערד שיטן אונטער די פאָדלאָגעס און וווּ נאָר ס'איז געווען אַ לאָך. די אַרבעט איז געגאַנגען אין דער שטיל, מ'האָט ניט געטאָרט אויסריידן אַ וואָרט. אַלץ איז געטון געוואָרן אויף שטום־לשון. דער שטאַרקסטער טאָג פון דער אַרבעט איז געווען זונטיק, וווייל זונטיק איז געווען דער רוטאָג און די קריסטלעכע מנהלים

פלעגן נישט זיין. פלעגט מען זונטיק מאַכן אַרדענונג, רייניקן דעם געטאָ, און אַרויספירן דאָס מיסט. דעם טאָג פלעגט מען די ערד אויסמישן מיטן מיסט און אַזוי פטרן אַ היפש ביסל ערד. דאַן האָבן זיך אַרויסגעוויזן פאַרשיידענע טעכנישע צרות: מען האָט געדאַרפט אינווייניק אונטערבויען די וועגט זיי זאָלן נישט איינפאַלן. דאָ האָבן אונדזערע סטאָלאַרעס צוגעגרייט פאַרטיקע טיילן פון האָלץ, וועלכע זיי פלעגן גנבענען ביי זיך אין וואַרשטאַט און אונטער די פּאָלעס אַריינשמוגלען אין געטאָ און בייגאַט דעם טונעל אונטערגעבויט. און אַזוי, מעטער נאָך מעטער איז מען וויטער געגאַנגען. מען האָט גע־מאַכט 2—3 מעטער יעדן טאָג. דאַן איז געקומען אַ פרישע צרה: עס פעלט לופט און עס איז פינצטער. האָט מען געשאָפן נאָפט־לאָמפּן, אָבער זיי האָבן נישט געקענט ברענען צוליבן מאַנגל אין לופט. דאָ קומט די באַטייליקונג פון אונדזערע בלעכערס ווי לייַנקע פּאַרטנוי און אַנדערע, און מען האָט געמאַכט פון בלעך רערן אין פּאַרעם פון אַ קאָנוס, אויבן שמאָל און אונטן בריייטער, און מען האָט דאָס אַריינגעגראָבן צום סופּיט פון טונעל, און אַזוי איז געוואָרן גלעייזט די פּראַגע פון לופט. געאַרבעט האָט מען אינגאַנצן נאָכט צוליב דער דושנעקייט אינווייניק. העלפט גאָט, אַז אין יולי הויבט אָן רעגענען וואָכן לאַנג אָן אויפהער, און וואַסער דרינגט אַריין אין טונעל. עס הויבט זיך אָן אַן אַרבעט פון אויססשעפן. נו, איז עס דאָך וואַ־סער — עס קומט פריש. מען איז אָבער דעם נסיון אויך אויס־געשטאַנען. והעיקר שכחתי: דער טונעל האָט געהאַט 60 סענ־טימעטער בריייט און 70 הויך און 2 מעטער אונטערן פלאַך, אַזוי אַז אַ מענטש זאָל קענען דורכגיין אויף אַלע פיר. איצט קומט די פּראַגע: דער טונעל האָלט שוין ביי הונדערט מע־טער ווייט, און עס קומט אָן זייער שווער מיטן אַרויסברענ־גען די ערד. מען זוכט אָן עצה. דאַן קומט די הילף פון אַ זשעטלער סטאָלער מיטן נאָמען דוואָרעצקי: ער שאַפט 2 וואַגאָנעטקעס אויף רעדלעך מיט לייסטן אַלס באַן־רעלסן. ער האָט דאָס איינגעאָרדנט ערשט־קלאַסיק אַז עס איז גע־גאַנגען איין וועגעלע אַהין, און איינע צוריק, מען האָט זיי גע־צויגן מיט שטריק, וואָס מען האָט געמאַכט פון פאַרשיידענע שמאַטעס. און דאָס איז געווען אַ גלאָנגענער איינפאַל. עס האָט פיל פאַרלייכטערט די אַרבעט. און אַז מען האָט איין איינפאַל, זוכט מען אַ צווייטן, ווי אַריינברענגען עלעקטריש ליכט אין טונעל. ביי אונדז אין די ווינונגען האָבן מיר קיין עלעקטריש ליכט ניט געהאַט, נאָר אין די וואַרשטאַטן, וווּ מיר האָבן גע־אַרבעט, איז געווען עלעקטרע. אַלזאָ, האָט אונדזער עלעקט־ריקער גרשון מיכאַלאָוויטש ע"ה דורכגעפירט דורך די בוי־דעמער אַ געהיימע ליניע און אַריינגעפירט ליכט אין טונעל. מען האָט געשאָפן לאָמפּן, אַריינגעשמוגלט זיי ווי עס איז. און מען האָט שוין עלעקטריש ליכט. אַזוי ציט זיך די אַרבעט אַנפאַנג סעפּטעמבער 1943. דער טונעל האָלט שוין 250 מע־טער ווייט. און דאָ הערט זיך שוין טויט־קלאַנגען אַז מען גייט אונדז ליקווידירן, מאַכן „יודן־ריין". דאָ דערוויסן מיר זיך אַז לידער געטאָ איז אַרויסגעפירט געוואָרן נאָך מיידאַנעק. דער־ווייל האָבן מיר זיך פון אונדזערער ווייס־רוסישער פאָליציי, וועלכע האָבן אָנטייל גענומען אין דער אַקציע. אַזעלכע נייעסן האָבן זיי אונדז דערציילט גערן. מיר באַשליסן די נאָענטסטע טעג צו אַנטלויפן.

דער סוד וועגן טונעל איז אַנטפלעקט געוואָרן פאַר אַלע מענטשן אין געטאָ און דאָס איז בליץ־שנעל איבערגעגעבן געוואָרן פון אויער צו אויער און איז אויפגענומען געוואָרן מיט אַ געוואַלדיקער איבעררַשונג. אָבער עס האָבן זיך ge־פונען אַזעלכע וועלכע האָבן געהאַלטן, אַז מען דאַרף ניט אַנטלויפן — מען וועט עס ניט קענען אויספירן. מען וועט חס־וחלילה בלייבן אינווייניק אין אַ לעבעדיקן קבר. מען זאָל וואַרטן וואָס די צייט וועט געבן... אַלזאָ מען האָט נישט ge־רוט און געפרווועט די מענטשן איבעררייַדן. אַלץ איינס וועט מען אומקומען, אשר וועט געלונגען. מ'איז געקומען צו אַן הס־כמה, מאַכן אַ געהיימע אָפּשטימונג, און לויט דער מערהייט וועט אָנגענומען ווערן אַ רעזאָלוציע. מען האָט שנעל דורכגעפירט די אָפּשטימונג און עס איז אַרויס 165 שטימען פאַר און 65 שטימען קעגן. אַלזאָ, מען גייט. הויבט זיך אָן אַ פּראַגע וער דער ערשטער און וער דער לעצטער. אַלע ווילן זיין די ערשטע. מען איז געקומען צו אַ באַשלוס אַז קיינער דאַרף ניט וויסן וועלכער ער איז — בערל גייט נאָך חיימן, און חיים גייט נאָך שמערלען. און אַזוי האָט זיך עס איינגעאָרדנט, וער נאָך וועמען עס שטעלט זיך צום אַרויסגיין. יעדער האָט באַקומען אַ צעטעלע נאָך וועמען ער גייט. דאָס ביסל געווער, וואָס מיר האָבן פאַרמאָגט, איז צעטיילט געוואָרן אויף העלפט. אַן העלפט האָבן געדאַרפט באַוואָכן דעם אַרויסגאַנג, און די צווייטע העלפט — דעם אַריינגאַנג. אין פאַל פון אַ פראָווואָקאַציע, זאָל מען קיינעם ניט צולאָזן צום טונעל כדי די מענטשן זאָלן זיך קענען ראַטעוונען. מען האָט באַשטימט אַז שבת אַוונט זאָל מען אַרויסגיין.

אַלץ איז געווען גרייט צום אַרויסגיין. איז גראָדע יענע נאַכט געווען אַ ליכטיקע און מען האָט דעם עולם אין אויפרע־גונג אָפּגעהאַלטן ביז 1 ביינאַכט. די אָנפירערשאַפט האָט באַ־שלאָסן דאָס אָפּלייגן אויף מאָרגן, זונטיק. דער עולם האָט זיך שטילערהייט צעגאַנגען צו זייערע פלעצער. די פירערשאַפט האָט געווווסט אַז מאָרגנדיקן טאָג קען מען נאָך איבערוואַרטן, וויל זונטיק מאַכן די דייטשן נישט קיין אַקציעס. און טאָקע צו מאָרגן איז אויך געווען אַ שיינער זוניקער טאָג. אָבער וואָס עס זאָל נישט זיין — הייַנט מוז עס געשען. לענגער קען מען נישט וואַרטן. דאָס ביסל לעבעדיקע מתים פון געטאָ דרייען זיך אַרום אין אַ טויטן־פיבער. עס איז נישטאָ קיין ברירה. און אַזוי ווי צום מזל: אַ זייגער 5 פאַרנאַכט, מען קוקט אין הימל און עס הויבן אָן אָנקומען שוואַרצע רעגנדיקע וואָלקנס. און עס הויבט אָן רעגענען מיט דונערן און בליצן. מען האָט ספע־ציעל אָפּגעריסן בלעכן פון די דעכער עס זאָל פון ווינט קלאַפן און דער וייַעדיקער ווינט הויבט אָן בושעווען און קלאַפן אין די בלעכן. ווי נאָר ס'איז פינצטער געוואָרן זיַינען שוין אַלע געווען אויף זייערע באַשטימטע פלעצער, אַרייַנגעשמוגלט זיך דורך די בוידעם־לעכער צום טונעל גרייט צום אַרויסגאַנג.

איצט מוז איך אַריינפלעכטן מיין פערזענלעכע געשיכטע, וויל איך בין פון טונעל נישט אַרויסגעגאַנגען, און קייַנער

האָט נישט געווּסט אַז איך בלייב. איך האָב געזען דעם גאַנצן „קאָנצערט", ווי עס האָט אויסגעזען דאָס אַנטלויפן. מיט מיר צוזאַמען איז געווען מיינע אַ שוועסטער, חיה־שרה לוסקי, אַ האַרץ־ליידנדיקע. איך האָב געווּסט אַז זי וועט ניט קענען דורכגיין אויף אַלע פיר דורכן טונעל 250 מעטער, און זי קען נאָך פאַרהאַלטן אַנדערע, ווייל מער ווי איין מענטש האָט נישט געקענט דורכגיין. האָב איך געזוכט אַן עצה און טאַקע געפונען אַן אויסוועג. צוזאַמענגערעדט זיך מיט אַ איוועניצער יידן, וואָס איז געווען מיט אונדז אין געטאָ, אויך אַ האַרץ־ליידנדער, מיטן נאָמען שמואל קולאטשאק, מיט זיין זון, אַ יינגל פון 14 יאָר. מיר האָבן אַרומגערעדט די לאַגע. ער האָט מיר דערציילט אַז ער האָט אַ שטיקל באַהעלטעניש, און אויב איך בין מסכים זאָלן מיר בלייבן און נאָך דער געשאַפענער לאַגע, וועט מען זען וואָס מען האָט צו טאָן. ער האָט מיך אַרויפגעפירט אויף אַ בוידעם און געוויזן אַז ער האָט געמאַכט אַ דאַפלטן סופיט, אַן האַלבן מעטער די הויך, און פון אויבן אַנגעשאָטן פאַרשיידענע מיסטן, אַ גאַנצע קופּע, עס זאָל שטינקען, עס זאָל קיין חשד נישט זיין. די זאַך איז מיר געפעלן געוואָרן, און מיר האָבן אָנגעהויבן אַריינשמוגלען אַהין ברויט, וואַסער, אַ ביסל בעטגעוואַנט, מען זאָל קענען אויסהאַלטן אַ לענגערע צייט. מיט מיר צוזאַמען איז אויך געווען מיינער אַ שוואָגער זיסל רייזין, דער געווען מאָן פון מיין יונגערע שוועסטער ביילע, וועלכע איז אומגעקומען אין דער אַקציע פון 7־טן מאַי 1943. איך האָב אים דערציילט די זאַך. האָט ער מיר געענטפערט: ווי דו וועסט מאַכן אַזוי וועט גוט זיין. ווען דו בלייבסט, בלייב איך אויך... און טאַקע פאַרנאַכט, אַז אלע זיינען אַוועק צום טונעל, זיינען מיר אַריין אין אונדזער באַהעלטעניש. מיר זיינען געווען פינף מענטשן: מיין שוועסטער, איך, זיסל ראזין, קולאטשעק מיטן זון. אַזייגער 8 אין אָוונט האָט זיך די בריחה אָנגעהויבן מיטן באַשטימטן סימן: גרשון מיכאַלעוויטש דער עלעקטריקער, האָט געמאַכט אַ קורצשלוס אין פראָזשעקטאָר פון דער פאָליצייַ, וואָס איז געווען מאָנטירט אין גערייכט־געבויידע אויפן דאַך און באַלויכטן די גאַנצע אומגעגענט. דער פראָזשעקטאָר איז אויסגעלאָשן געוואָרן. פון אונדזער באַהעלטעניש האָבן מיר געזען אַז דער פראָזשעקטאָר לעשט זיך אויס און צינדט זיך אָן, און איז צום סוף געוואָרן פינצטער. דאָן האָב איך פאַרשטאַנען, אַז אונדזער גרשונען ע"ה איז געלונגען דאָס שטיקל אַרבעט. און בערך ביז 9 האָט געהערשט אַ טויטע שטילקייט. עס איז געווען באַרעכנט אַז ביז די מענטשן זאָלן אַרויס בשלום זאָל דויערן ביז 20 מינוט. זיינען מיר געווען זיכער, אַז די מענטשן זיינען שוין אַרויס בשלום. פלוצים 9 אַזייגער, אַ שיסעריי פון אַלע עקן שטאָט. עס דויערט ביי אַ האַלבע שעה, און עס ווערט שטיל. אַזייגער 11 — ווידער אַ שיסעריי און עס לויפן אַרום די ווייסרוסישע פאָליציי איבערן געטאָ און ווינונגען, און געפינען ניט קיין לעבעדיקן מענטש. זיינען זיי געבליבן צעטומלט און געטראַכט · דורכוואַנען זיינען די יידן אַנטלאָפן, און איך הער ווי זיי שרייַען (ני זשיוואי דושי) ניטאָ קיין לעבעדיקע נשמה. אַ רעש, אַ געפילדער, זיי זוכן און געפינען דעם אַריינגאַנג פון טונעל. דאָרטן געפינען זיי אַ בריוו צום געביטס־קאָמיסאָר טרויב, וועלכער טיילט מיט מיט חוזק, אַז די יידן זיינען אַנטלאָפן אָן זיין דערלויבעניש. די גאַנצע נאַכט איז געווען שטיל. פאַרטאָג זיינען זיך צוזאַמענגעקומען אַלע קריסטלעכע מנהלים, און מען האָט זיי באַלד אַרעסטירט, פאַרן שלעכטן אויפפאַסן אויף די יידן. און טאַקע באַלד אין זעלביקן טאָג האָבן זיי אָנגעהויבן ליקווידירן די ווארשטאַטן און אַרויסגעפירט אַלע אַרבעטס־מאַשינען.

דער אַרויסגאַנג פון טונעל איז 3 טעג געווען אַ מוזאום: קריסטן פון גאַנצן אומגעגנט זיינען געקומען קוקן אויף דעם ווונדער און זען צו וואָס די לאַגע קען ברענגען און דערפירן מענטשן. און אונדז, כאָטש מיר זיינען געלעגן אין געהאַקטע צרות, האָט אויך געפרייט, וואָס אפשר אַ טייל מענטשן האָבן זיך גערעטעוועט. אַזוי זיינען מיר אָפגעלעגן 8 טעג, ביז מיר האָבן דערשפירט אַז די וואַך איז שוין ניטאָ, ווייל וועמען וועלן זיי היטן. און טאַקע יום כיפור 1943, איינס אַזייגער בייַנאַכט, ווען עס האָט געריגנט, האָבן מיר באַשלאָסן צו פאַרלאָזן די „מלינה" און ציען זיך צום וואַלד זוכן פאַרטיזאַנען. איך בין טאַקע אַרונטער אַ באַרוועסער, אָנגענומען די שטעכלדראָטן און שטאַרק געטרייסלט צום פראָוואָצירן און זען אויב עמעצער באַוואַכט נאָך. און אַז די דראָטן האָבן זיך שטאַרק צעזונגען, און קיין שיסעריי ניט אַרויסגערופן, האָב איך פאַרשטאַנען, אַז די וואַך איז ניטאָ. איך בין טאַקע צוריקגעגאַנגען און איינציקווייז זיי אַרונטערגעפירט. ביים טויער איז געווען אַ לאָך, דורך וועלכע די פאָליציי פלעגט מיט די מענטשן שמוגלען; דורך דעם לאָך זיינען מיר אַלע אַרויס און געמומען מיין שוועסטער אויף די הענט, און מיר האָבן געמומען די ריכטונג צו שינעזשיצער וואַלד. אַזוי האָבן מיר איר געטראָגן אַ 6 קילאָמעטער ביזן וואַלד. אין וואַלד האָבן מיר זיך שוין געפילט אַ ביסל פרייער. פאַרלאַנגזאַמט אונדזער גאַנג. און דאָ הויבט שוין אָן צו טאָגן. פון דערווייטנס זעען מיר 2 מענטשן מיט ביקסן. מיינעדיק אַז דאָס איז פאָליציי האָבן מיר זיך אָנגעהויבן באַהאַלטן הינטער די קוסטעס. זיי האָבן געשריען צו אונדז מיר זאָלן זיך נישט באַהאַלטן און צוגיין צו זיי. אמת, מיר זיינען צוגעגאַנגען און צו אונדזער פרייד האָבן מיר דערזען ד"ר ראָזענבלום מיט זיין קריסטלעכן קאָמאַנדיר. ער האָט זיך פשוט מיט אונדז געקושט, און פון אים האָבן מיר זיך דערוווּסט די גאַנצע לאַגע פון די טונעל אַרויסגייערס. מער ווי העלפט מענטשן האָבן די דייטשן געכאַפט און דערשאָסן. און די איבעריקע זיינען צוגעשטאַנען צו פאַרשיידענע פאַרטיזאַנישע אָטריאַדן, מערסטנס צו טוביה בעלסקיס אָטריאַד. זיי האָבן אַרויסגעוויזן זייער צופריידנהייט וואָס כאָטש אַזוי פיל האָבן זיך גערעטעוועט, און דאָן האָט ער מיר געזאָגט אַ סוד, אַז מיר זאָלן נישט גיין אין קליינע גרופן, ווייל יידן דראָט אַ געפאָר אויף פון קריסטלעכע פאַרטיזאַנער. די האָבן אונדז אויך נישט גערן, און ווען זיי טרעפן איינציקע יידן, קענען זיי גאָנץ גוט די דייטשע אַרבעט. ער האָט אונדז מיטגעטיילט די ריכטונג ווי מיר זאָלן גיין צו בעלסקין אין אָטריאַד. און אַזוי האָבן מיר זיך נאָך 8 טעג אַרומגעשלעפט, ביז מיר זיינען בשלום אָנגעקומען צו בעלסקי און טאַקע געטראָפן אַ סך פון אונדזערע געטאָ־מענטשן, וואָס האָבן אונדז אויפגענומען מיט

אפענע ארעמס, און מען איז שוין ניט איינזאם. מען געפינט זיך מיט אחינו בני ישראל מיט געווער אין די הענט, טאקע אין וואלד, אבער פריי צו קעמפן קעגן דייטש. און אזוי האט מען נאך אפגעפארטיזאנעווען 10 מאנאטן. פון צייט צו צייט צוגעהונגערט, אבער א מענטש לעבט איבער אלץ.

דעם 22־סטן יוני 1944 הויבט זיך אן די רוסישע אפענסיווע קעגן די דייטשע חיילות, און אזוי שנעל ווי זיי זיינען געגאנגען אויף רוסלאנד, זיינען די דייטשן נאך שנעלער צוריקגעלאפן אין בהלה. אין סוף יוני 1944 איז שוין נאוואראדאק און אומגעגענט געווען באפרייט פון די דייטשן. די רוסישע ארמייען האבן אונדז נאך געטראפן אין די וועלדער און זיי האבן געזען מיט זייערע אייגענע אויגן, אז וויר קלעך זיינען דא פארטיזאנער און קינדער אין די וועלדער, און טאקע צו מארגנס האט מען געמאכט א פלאן צום צוריקגיין אהיים. אבער וועלכע היים? מען האט געטראפן ברידער־קברים. א טייל פון אונדז זיינען מאבילизירט געווארן אין דער רעגולערער רוסישער ארמיי, און בסך הכל זיינען געבליבן אין נאוואראדאק אפשר 50 יידן פון 6000, און אויך א טייל פון די האבן זיך נישט געקענט אויסלעבן אויף די חורבות, האבן זיך געצויגן נאך פוילן און פון דארט נאך ישראל.

ליובה רודניצקי

אונטער דעם דייטשן יאך

יזכור! — געדענק אויף דור דורות, וואס עס האט אונדז געטאן דער דייטש! געדענק! — גיב אכטער איינעם דעם צווייטן, וואס דא איז פארשריבן מיט בלוטיקע ווערטער. יזכור!

אנהויב פון דער צווייטער דייטש־רוסישער וועלט־קריג

דאנערשטיק דעם 18־טן יוני 1941.

עס פילט זיך א טומל און א אומזיכערקייט אין שטאט. מען פארט פון אלע עקן שטאט, מען ווייס ניט וואס דאס דארף באדייטן. מען שמועסט פארשיידן: איינער זאגט, אז מען דארף האבן די וואגנס (קיין גרויסע אויטאס זיינען ביי אונדז אין שטאט ניט געווען) צום ארויספירן די תבואה, דער צווייטער מיינט — אויף ארויספירן מענטשן, דער דריטער האלט — מען גרייט זיך צו ארויספירן די גאר גרויסע גבירים פון שטאט, פארשיקן זיי אין סיביר. עס איז א פאניק, קיינער ווייס ניט וואס דאס דארף באדייטן.

שפעט ביינאכט, ווען מען ליגט שוין אין די בעטן, כאפט מען זיך אויף פון צייט־צו־צייט פון דעם שטארקן קלאפן פון די פערד און וואגנס איבערן שטיינערנעם ברוק. אזוי גייט אריבער די נאכט אין שפאנונג און שרעק.

אין דער פרי ווייזט זיך ארויס אז טאקע ביינאכט איז מען געקומען ארויספירן די גרויסע „גבירים־עקספלואטאטארן" און פליטים (ביעזשענצעס), וואס האבן געהאט דעם פארגאנגענעם ניט קיין אייגווויינער פון נאוואראדאק און גרויסע סוחרים). די מענער פון די משפחות האט מען גלייך געזומען אין תפיסה, די פרויען מיט די איבערגעבליבענע משפחה־מיטגלידער האט מען באפוילן נעמען זאכן און זיך זעצן אויף די פורן. דער טאג איז געווען פאר די געבליבענע אויפן פלאץ א טאג פון טרויער, ממש תשעה־באב! געוויינען, ספאזמעס, געשרייען פון צעשיידטע משפחות (געהייראטע קינדער זיינען געבליבן). עס איז געווען פאלן וואס טעכטער זיינען געזעסן מיט די עלטערן צום ארויספירן, האט זיך געפונען א גוטער פרייגד, וואס איז געקומען און אויפגעוויזן אז דאס איז זיין פרוי (למשל עדה זיסקינד־שפירא, זי איז געווען מיט איר מוטער, איז געקומען בן־ציון (בענצע) מאווישאוויטש און האט אויפגעוויזן אז זי איז זיין פרוי). מען האט דאן געקלערט אז דער ארויספיר אין ווייטן סיביר איז דאס ערגסטע, וואס קען טרעפן דעם מענטשן.

צו מארגנס אויף דער נאכט, די אלע געבליבענע וואס האבן געהאט דעם פאראגראף 11, האבן פארלאזן זייערע הייזער און אוועק שלאפן ביי צווייטע שכנים. איך געדענק ווי איצט, ווי מיינע טייערע עלטערן זיינען אוועק שלאפן צו יאסעלעוויטשן, א זון פון רפאל דעם שוסטערס, ער איז געווען זיכער אלס האנטווערקער. פאר אלעמען איז געווען קלאר, אז דער ארויספיר האט זיך נאר וואס אנגעהויבן. עס איז געווען א טאג א יאר. מען איז געווען פארצארנט, ווייל קיין עצה קעגן דער עוואקואציע איז ניט געווען. ס׳איז געווען שווער פאר א בעל־הבית, וואס יארן לאנג האט ער געהאנדעלט וועט אויף זיין פארמעגן און האט געטראכט אז ער איז פארזיכערט אויף הייזער און אויף מארגן, און פלוצים, אין איין מינוט, אלץ צעבראכן און צעשטערט. דערצו נאך די צעשייידונג פון מאן און פרוי; דאס אפרייסן פון אייגענע און דאס ווערן פארפירט ווייט אין סיביר, קען דען זיין ערגער? מיר האבן דאן ניט פארשטאנען, אז גאר דער ארויספיר איז געווען דער איינציקער וועג אויף ראטעווען זיך פון די מערדערישע הענט, פון שרעקלעכן גורל, וואס האט אונדז דערווארט.

און אט אין אזא שפאנונג און צער זיינען אריבער 2 מעת־לעת. זונטיק פרי זיינען מענטשן אווען נארמאל צו דער ארבעט, עס האט געהערשט א מאדנע שטילקייט, ווי זאגט מען, א שטילקייט פאר א שטורעם!

מ ל ח מ ה !

אויפן גאס זעט מען גרופקעס מענטשן, מען שפעטשעט זיך שטיל ווען אויסברוך פון א קריג. מיט אמאל דערציילט גאר איינער אז ער האט אליין געהערט שבת צו נאכט דעם ענגלישן ראדיא, וועלכער האט געמאלדן אז דעם 24־סטן יוני ווען זיין אן אנגריף פון דייטשלאנד אויף רוסלאנד. דערהע־

רנדיק דאָס, ווערט מען ווי פאַרחלשט, מען פאַרגעסט שוין וועגן דעם אַרויספיר. עס טומלט זיך.

פאַר נאַכט נאָך דער אַרבעט וועדט דער טומל פיל גרע־סער. מענער הויבן זיך אָן גרייטן צו פאַרלאָזן די משפחות. ווי באַוווסט זיינען נאָר די מענער באַדראָט אין צייט פון קריג. מען רעדט אַז די דייטשן נעמען נאָר מענער צו שוועדע אַר־בעט. פרויען דראָט אַבסאָלוט ניט קיין געפאַר. און דאָ הויבט זיך אָן די שטילע טראַגעדיע. געוואַלדיקע ווייי־געשרייען ביי דעם שיידן זיך פון טאַטע־מאַמע, פרויען און קינדער. מען לויפט אויף מינסק, אויף מזרח. און אַזוי ווי מען טומלט זיך, קומען אָן ידיעות אַז דער „ווייסער גראדאק" (די קאָזאַרמעס אין סקרידלעוועע אַראָפּ סלאָנימער גאָס) איז באַשאָסן געוואָרן. 4 אַעראָפּלאַנען זיינען געפלויגן גאַנץ נידעריק. עס זיינען דאָ פאַרוווּנדעטע, די פאַניק ווערט גרעסער פון מינוט צו מינוט. מען זוכט פורן, אויטאָמאָבילן, ראָווערן, אַבי וואָס פאַר אַ טראַנספאָרט־מיטלען מען זאָל קענען וואָס גיכער און וויייטער דערגיין. איך מיט מיין מאַן באַשליסן צו פאָרן נאָך מינסק. מיר נעמען אַרויס די מאָטאָר־רעדער און מיר זיינען שוין גרייט צום וועג. ביי דער לעצטער מינוט צי איך מיר צוריק. ס׳טייטש, ווי וועל איך לאָזן די טאַטע־מאַמע מיט די שוועס־טער? צי דען קען איך לעבן אָן זיי? אָן אַפאַטיע פאַלט אויף אונדז און מיר ווערן פאַסיוו. וואָס עס וועט זיין מיט אַלעמען — וועט זיין מיט אונדז, און מיר בלייבן. אפשר איז אונדזער גורל אַזאַ, אַז מיר, די געבליבענע, זאָלן קענען כאָטש טיילי־וויז איבערגעבן וואָס אונדזערע אויגן האָבן געזען. מיר זיי־נען געווען די אייניציקע עדות פון אומקום פון אונדזערע טיי־ערסטע און נאָענטסטע. מיר זיינען אויך די עדות פון אומקום פון אונדזער גאַנצער ליבער שטאָט — נאַוואַרעדאָק. דערפאַר טאָקע נעם איך אָן די פליכט, ווי שווער עס זאָל מיר ניט זיין, צו געבן צו וויסן וועגן דעם גרויסן אומגליק, וואָס עס האָט אונדז געטראָפן, צו די אַלע, וואָס זיינען געווען ווייט פון דעם, כדי זיי זאָלן קענען דערציילן זייערע קינדער און די ווייי־טערדיקע דורות. עס פרעגט זיך נאָר, צי איז עס מעגלעך? צי קענען ווערטער אַרויסגעבן דעם גרויסן וווּנד און צער? איך בין זיך מתוודה, אַז יעדעס געשריבענע וואָרט איז פאַר־גאָסן מיט בלוט און פיין און טרערן. איך וויל אָבער אַז מען זאָל וויסן און געדענקען אויף אייביק, וואָס דער דייטש מיט זיינע נאַכפאָלגער האָבן אונדז געטאָן! געדענקט!!!

מאָנטיק דעם 23־סטן יוני 1941 וועדט אָפּיציעל געמאָלדן דורכן סאָוויעטישן ראַדיאָ, אַז דעם 22־סטן יוני איז אויסגע־בראָכן אַ קריג צווישן דייטשלאַנד און סאָוויעטן־פאַרבאַנד. מען באָפעלט אַלע בירגער זיין רואיק, ניט מאָכן קיין פאַניק. דער רוס איז זיכער מיטן נצחון!

אָבער שוין אין ערשטן טאָג פון קריג איז געוואָרן אַ גרוי־סע אומאָרדנונג ביי דער אַרבעט. די סאָוויעטישע בירגער — דירעקטאָרן פון אונטערנעמונגען פאַרלאָזן די אַרבעט. זיי לויפן זוכן אַ וועג ווי אַזוי צו אַנטלויפן נאָך מינסק. מען זעט קיינעם ניט פון זיי. דעם זעלביקן טאָג, אין די פאַרמיטאָג שעהן הערט מען געוושן פון אַעראָפּלאַנען. פון אַנפאַנג מיינט מען אַז דאָס זיינען רוסישע, אָבער ווי עס ווייזט זיך אַרויס, זיינען דאָס דייטשע. זיי פליען דורך און פאַרשווינדן. די פאַניק ווערט גרעסער פון מינוט צו מינוט, מען ווייס ניט וואָס צו טאָן. טיילווייז הויבט מען אָן בויען סכראַנען (מקל־טים). די גאַסן רוישן פון מענטשן. קאַרעליצער און סניעזשי־צער גאַסן זיינען איבערפולט מיט מענטשן, וועלכע פאַרלאָזן די שטאָט מאַסנווייז. די סאָוויעטן אַטלויפן מיט די משפחות. אויף מאָרגן, דינסטיק גייען שוין אַ סך ניט צו דער אַרבעט. מען אַנטלויפט פון דער שטאָט. אויב מען וועט באַמ־באַרדירן איז זיכערער אין אַ פעלד און אין אַ וועלדל. פאַקטיש גלויבט מען ניט, אַז עס וועט קומען צו אַ באָמבאַרדירונג. דער רוס איז דאָך דאָ — מיר האָבן שטאַרקע פלייצעס. אָבער שוין 10 אַזייגער פרי לויפן דורכן שטאָט אַן עסקאָדרע פון 9 אַע־ראָפּלאַנען, לאָזן זיך אַראָפּ און הויבן אָן באָמבאַרדירן. זיי צילן נאָר אין פלעצער וווּ עס געפינט זיך ווירקלעך רוסיש מי־ליטער. דער רוסישער שטאָב געפינט זיך אויף שלאָס־גאָס בייַ שלמה מאָוושאָוויטש אין דעם נייעם הויז. די ערשטע האַלב־טאָניקע באָמבע טרעפט פינקטלעך אין אָט דעם הויז. עס ווערט צעדריקט ווי אַ קליין שטיקל פאַפּיר, נאָר אַ באַרג שטיינער בלייבט אויבן. דאָן ווערט אויך באָמבאַרדירט דער שטאָטישער שפיטאָל אויף יידישער גאָס און דער ריאַד קראָמען. עס ווערט אָפּגעריסן אַ פליגל פון די קראָמען לעבן קאַרעליטשער גאָס. אויך ווערט באָמבאַרדירט דער מויער פון משה לייזעראָווסקי, ווו מיינע טייערע ליבע שווער און שוויגער האָבן געהאָט זייער סאָדע־פאַבריק. די באָמבאַרדירונג דויערט עטלעכע מי־נוטן, עס זיינען דאָ די ערשטע 30 הרוגים און זייער פיל פאַר־וווּנדעטע. מיך האָט די באָמבאַרדירונג געטראָפן, ווען איך בין געווען אויפן שלאָס־באַרג. איך האָב געזאָלט גיין אין בריי־טשינקע. איך בין געפאַלן מיטן פנים צו דער ערד, געלעגן אָן באַוועגונג. ווען איך האָב זיך אויפגעהויבן, בין איך געווען אין גאַנצן פאַרשאָטן מיט ערד. ניט ווייט פון מיר איז געפאַלן אַ באָמבע. די באָמבאַרדירונג פון אונדזער שטאָט איז געווען אומדערוואַרטעט, עס זיינען ביי אונדז ניט געווען קיין סטרא־טעגישע פונקטן, ווי באַוווסט, האָט נאַוואַרעדאָק ניט געהאָט אַפּילו קיין באַן־ליניע. פאַרוואָס גאָר אונדז די ערשטע? מ׳האָט עס דערקלערט מיט דעם, אַז עטלעכע סאָוויעטישע זעלנער האָבן אויף אייגענער האַנט געשאָסן אויף די אַעראָפּלאַנען. נאָך דעם טרויעריקן פרימאָרגן פלעגן אַלע אַנטלויפן אין די נאַענטסטע דערפער ווי בריטשינקע. האראדזילאווקע, לי־טאווקע א.א.וו. אויף ביינאַכט פלעגט מען קומען שלאָפן און גאַנץ פרי אַרויסגיין הינטערן שטאָט. די שטאָט איז געבליבן אָן אַ גראָסאָוויעט (מאָגיסטראָט), און אָן מיליציע. עס איז טייל מאָל אַ וווּנדער ווי אַזוי אַלץ האָט אויפגעהאַלטן? מען האָט קיין קאָנטראָל ניט געהאַט און דאָך האָבן ניט פאַ־סירט קיין גנבות, קיין פאַרברעכנס. אַלץ אַליין האָט זיך גע־פירט נאָרמאַל. אפשר האָט די שרעק אָדער דער שותפותדיקער אומגליק אַלעמען איינגעהאַלטן!

נאָר די ידיעות זיינען פאַרשיידענע. יעדער איינער קומט מיט אַ נייעס, דער זאָגט אַז די רוסן גייען פאָרויס, דער צווייטער — אַז די דייטשן זיינען שוין אין מינסק. מיר ווערן אָפּגעריסן פון דער גאַנצער וועלט. מען איז צופרידן מיט יעדן

טאָג וואָס גייט אַדורך שטיל. מען איז פאַרצאָרנט, צעבראָכן. מען ווייס ניט וואָס דער מאָרגן קען ברענגען. אָט אַזוי איז אַדורך אַ גאַנצע וואָך ביז דעם שרעקלעכן שבת צו נאַכט, דעם 28־סטן יוני.

דער טאָג איז געווען אַ לויטערער. די זון האָט געשיינט. קיין ווינט האָט ניט געווייעט, מען הערט ניט קיין רוישן פון אַעראָפלאַנען. מענטשן האָבן זיך געמוטשעט ציען צוריק אין שטאָט. עס איז דאָך שבת, ווייל יעדער זיין ביי זיך אין שטוב און ניט וואָגלען זיך אין די שייערס אָדער גלאַט אַזוי אין פעלד. דערצו איז געווען שטיל שוין אַ פאָר טעג.

עס ווערט טונקל. דער זייגער ווערט 7. מיט איין מאָל הערן מיר אַ שרעקלעכן געוויש פון אַעראָפלאַנען. מיר זיינען דאָן פאַרבליבן אין בריטשינקע. די אַעראָפלאַנען זיינען דורכגעלאָפן איבערן שטאָט גאַנץ נידעריק און פאַרשוווּנדן. אָטעמט מען טיף אָפ און מען איז צופרידן. מען האָט זיך נאָך ניט באַווייזן אַרומקוקן ווי עס הויבן זיך אָן דרייען אַעראָפלאַנען אייַנער נאָך דעם צווייטן און עס הויבט זיך אָן די שרעקלעכע באָמבאַרדירונג. עס דונערט פון אַלע זייטן. עס שטייגן אויף געוואַלטיקע פלאַמען באַגלייט מיט שווַאַרצן רויך. 15 מינוט אָן אויפהער ווערט באָמבאַרדירט די שטאָט. מיר, זיצנדיק אין בריטשינקע, זיינען זיכער אַז קיינער איז שוין ניט פאַרבליבן. אַלץ איז געווָארן אַ קופּע אַש.

די ערשטע גראַטעוועטע קומען אָן אַרום 10 אַזייגער בייַנאַכט. זיי זיינען געלאָפן איבער טויטע קערפערס און ברענדיקע הייזער. פון דער באָמבאַרדירונג איז צעשמעטערט געוואָרן די גאַנצע שטאָט: וואַליקער גאַס ביז די הויז פון לעווין דעם דענטיסט (זאלאטוכע איז געבליבן), יידישע גאַס ביז די הייזער פון מיינע פעטערס קאָפּלינסקי (די קאָלאָניע פון אַ״ע איז געבליבן גאַנץ), דער גאַנצער שולהויף. אויף אים זיינען נאָר פאַרבליבן די וועגט פון דער גרויסער שול און די 2 וועגט פון בית־המדרש. סלאָניימער גאַס די זייט קעגנאיבער דעם קאָשטשאָל ביז דער טורמע (דער קאָשטשאָל איז גאַנץ), דער גאַנצער ריאַד קראָמען אין צענטער מאַרק־פּלאַץ, שלאָס־גאַס ביז דער שול, קאַרעליטשער גאַס ביזן מאַגיסטראַט, די גימנאַזיע פון לינקער זייט — אַלץ איז פאַרברענט געוואָרן. די רעכטע זייט פון קאַרעליטשער גאַס, ווי אויך מיצקעוויטשער גאַס ביז ציגל־עס הייזער אויף שיניעזיצער גאַס זיינען אין גאַנצן אָפּגעמעקט געוואָרן. בלויז שטיינער זיינען פאַרבליבן.

ווען איר שטייט אויפן פּלאַץ פון די ראַד קראָמען, זעט איר פאָר זיך רעכטס דעם בית־עולם מיטן טויער, אויף וועלכן עס איז געבליבן די אויפשריפט „געגעבן אַלס מתנה פון יצחק הורוביץ און פרוי פאָר דער שטאָט נאַוואַרעדאָק". אויף לינקס ווייטער זעט איר דעם קרייַ־געריכט (וואָס וועדט שפּעטער פאַרוואַנדלט אין אַ געטאָ). איך גלויב זיך אַליין ניט, אַז דאָס ניט לאַנג איז געווען אַ בליענדיקע, רוישנדיקע ריינע שטאָט און איצט — בערג מיט שטיינער. די געבליבענע הייזער קענט איר, דוכט זיך, אויסציילן אויף די פינגער און מיט די הענט אַרומנעמען.

די באָמבאַרדירונג האָט געבראַכט 300 הרוגים און פיל פאַרוווּנדעטע, איבערהויפט יידן, ווייל דאָס איז געווען דער יידישער צענטער. הונדערטער מענטשן זיינען געבליבן אָן אַ דאַך איבערן קאָפּ. די ערשטע טעג האָט מען בכלל וועגן פיל מענטשן ניט געווּסט, אָבער אין אַ פאָר טעג, ווען מען האָט זיך באַרואיקט, האָט מען ערשט באַגריפן דעם גרויסן אומגליק. איך קען עדות זאָגן אַז אין דער עת צרה האָבן נאַוואַרעדקער יידן אַרויסגעוויזן זייער גרעסטע מענטשלעכקייט און איבערגעגעבנהייט. מענטשן האָבן אויפגענומען אין זייערע פאַרבליבענע הייזער פרעמדע משפחות, אויסגעהאַלטן זיי מיט עסן און טריקנען און געזאָרגט פאָר אַלע זייערע באַדערפענישן. איינער האָט געטרייסט דעם צווייטן, געטיילט זיך מיט אַלץ, און דאָן האָט פאָר מיר אויפגעלייכט אונדזער טייערע שטאָט. איך האָב קיין מאָל ניט געוווּסט, אַז מיין שטאָט האָט געהאַט אַזוי פיל האַרציקע און גוטע מענטשן. און איצט ניט איין מאָל קלער איך וועגן נאַוואַרעדאָק, וואָס איז מיר אַזוי ליב און וואָס איז פאָר מיר פאַרלאָרן מיט אַלע טייערסטע אויף אייביק.

די ערשטע שחיטה

צום אַנדענק פון מיין טייערער שוועסטער רעיה׳לע
און טייערע אומפאַרגעסלעכע עלטערן. יזכור!

דעם 5־טן דעצעמבער 1941 (ט״ו בכסלו) זיינען אַרויסגעאָנגען געוואָרן מודעות: אַלע יידן — פאַכמענער און אַרבעטס־פּעאיקע, מוזן זיין גרייט צו גיין אין אַ געטאָ מיט זייערע משפחות. זיי איז דערלויבט צו נעמען מיט זיך זאָכן אַזוי פיל וויפל זיי קענען פאַרטראָגן אויף זייערע פלייצעס.

עס האָט זיך גלייך דערוועקט די פראַגע: און וואָס וועט זיין מיט די ניט־פאַכלייט? און בכלל איז דאָס וואָרט געטאָ געווען שרעקלעך. מען האָט געזוכט באַרואיקונגס־תירוצים, ביז מען איז געקומען צום באַשלוס, אַז אין געטאָ לעבט מען אויך. ווי מיר האָבן געווּסט, איז אין וואַרשע געשאַפן געוואָרן אַ געטאָ נאָך אין אָנהויב 1940. גרוסן זיינען פון דאָרט ניט געווען קיין שלעכטע. אַ פאַקט איז, אַז נאָך ביי די רוסן האָבן זיך זייער פיל פליטים (בעזשענצעס), וועלכע זיינען אין 1939 געקומען פון דער דייטשער זאָנע צו אונדז, אומגעקערט זיך צוריק אין וואַרשע, פון וואַנען זיי האָבן געשריבן, אַז דאָרט אין געטאָ איז אַ רעגלמעסיק לעבן. מען האָט זיך נאָר באַקלאָגט אויף די ענגע לאָקאַל־באַדינגונגען. אַ שרעק האָט אַרומגענומען יעדן נאָר דער באַגריף „געטאָ", קיינעם איז אָבער ניט אייַנגעפאַלן צו טראַכטן שלעכטע געדאַנקען וועגן דער צוקונפט.

דער געדאַנק אַז מיר וועלן פאַרשלאָסן אין אַן ענגן קוואַרטאָל, באַגרענעצט מיטן באַווּסטזיין זיך, איז דאָן געווען פאָר אונדז שרעקלעך. מיר האָבן אָבער קיין אַנדער ברירה ניט געהאַט.

דאָס איז געווען פרייטיק, אין די מודעות איז אויך געווען אַז נאָר ביז 6 פאַרנאַכט איז דערלויבט גיין אין די גאַסן. נאָך 6, וועמען מ׳וועט טרעפן אין גאַס וועלט דערשאָסן. דאָס זיינען געווען אַזוי־גערופענע „פאָליציי שעהן". וועגן דער גזירה האָבן זיך גלייך געשאַפן פאַרשיידענע מיינונגען, וועלכע האָבן

דערקלערט די סיבה פון איר, און נעמלעך: אַז בייגאַכט דאַרף דורכמאַרשירן אַ גרויסע אָפּטיילונג פון ס.ס.־אַרמיי, עס איז זאָגאָר מעגלעך, אַז היטלער ימח שמו וזכרו וועט זיין אין נאַוואַרעדאָק אויף אַ קורצן באַזוך. מיר זיינען געווען נאַיוו. עס זיינען נאָך געווען קלאַנגען, אַז אין האַראַדישטש איז געווען אַ שחיטה, וווּ מען האָט אַלעמען אָן אויסנאַם אויסגעהרגעט. מען האָט אָבער געזאָגט, אַז די האַראַדישטשער יידן האָבן ניט אויסגעפילט די באַפעלן פון די דייטשן, אָבער מיר, נאַוואַרעדקער, וועלכע דערפילן אַלע פאַראַרדענונגען, זיינען טרייע בירגער, אונדז דראָען ניט אַזעלכע גזירות. מיר האָבן משלים געווען מיטן גענעראַל פון געטאָ. די נאַכט איז אָבער אַדורך שלאָפלאָז. מען האָט קוים דערלעבט דעם טאָג. און טאַקע גאָר פרי האָט מען געזען פיל יידן לויפן באַהאַלטן זיך הינטערן שטאָט, אָבער גאָר גיך האָט מען זיי צוריקגעשיקט אין שטאָט און עס האָט זיך אָנגעפאַנגען דאָס אַריינטרייבן אין געטאָ. עס זיינען געשאָפן געווארן 2 געטאָס: אייגער אין דער גבייד פון קרייז־גערייכט פאַר די פאַכלייט (אויף קאַרעליטשער גאַס), דער 2־טער אויף 3־מאי גאַס וווּ די נאַזאַריטאנקעס האָבן געהאַט זייער שולע. יעדער אייגער האָט געוואָלט זיין דער אויסדערוויילטער און געהערן צום קרייז־גערייכט.

טרייבן פון די הייזער זיינען געקומען פאָליציאַנטן און איין פאַרשטייער פון יודנראַט. דערזעענדיק אַ יידן איז געוואָרן לייכטער אויפן האַרצן, עס דראָט חלילה גאָרניט. וועגן גרויסן אומגליק האָט מען גאָרניט געקלערט. עס איז פאַר אונדז געווען טראַגיש דאָס געטאָ פאַר זיך אַליין — פאַרלאָזן די שטוב מיט אַלעס גוטס, וואָס דורות האָבן אויף דעם געהאָרעווט. אין איין מינוט וווּרן אויס בעל־הבית און וועד וויס אין וואָס פאַר אַן ענגשאַפט מען וועט דאַרפן ווינען, און וווּ וועט מען שלאָפן?.. מען קען נעמען מיט זיך נאָך אַ שמאַטע, נאָך אַ קלייד אָדער אַ בעט מיט איבערצוג!

צעבראָכענע, מיט די פעקלעך אויף די פלייצעס, האָט מען זיך געשאָרט אין דעם אָנגעוויזענעם פלאַץ. מיר זיינען אַריין אין הויף פון קרייז־געריכט. אַרייגטרעטנדיק נאָר אין הויף איז מען געווארן נאָך מער צעשראָקן. אַרום דעם הויף שטייען ס.ס.־לייט מיט שפּיזן, לאָזן זיך ניט באַוועגן. וועד עס איז אַריין, האָט שוין ניט געקענט אַרויסגיין. דערצו זיינען געווען פיל, וואָס האָבן געהאָט „אויסווייזן" פון דער אַרבעט. דאָס זיינען געווען אַזוי־גערופענע „שיינען". יעדער וואָס האָט דאָס געהאַט, האָט זיך געפילט זיכער. ס׳טייטש, אַ נויטוועגדיקער ייד. מיין שוועסטערקע רעיה׳לע האָט געהאַט אַ ספּעציעלן שיין. זי האָט געאַרבעט ביים שטאַבסלייטער. מיין שוועד, אברהם רודניצקי, האָט אויך געהאַט אַ ספּעציעלן שיין פון אַ „נויטוועגדיקן ייד". ער פלעגט זיי צושטעלן סאָדע־וואַסער. אָבער אַזעלכע „גליקלעכע" זיינען דאָן געווען וויניצק. און טאַקע די האָט מען שטאַרק מקנא געווען. ביים אַריינגאַנג האָט מען די אַוועקגעשטעלט אין אַ באַזונדער פלאַץ. זיי האָבן מיט זיך גענומען די משפחות, און מען האָט געגלויבט אַז די זיינען די זיכערסטע, וועלכע ס׳קענען נאָר זיין, אויב עס וועט עפעס געשען. צו פיל האָט מען ניט געוואָלט אַרייגטראַכטן. די שלעכטע געדאַנקען שטופט מען אָפּ פון זיך, מיר האָבן ניט קיין ברירה. און פאַרוואָס זאָלן געשען אויסטערלישע זאַכן? — מיר זיינען דאָך גוטע און פאָלגנדיקע קינדער! יעדער האָט געשטיקט דעם שרעק און פיין טיף אין האַרצן. אויפן גאַס האָט שוין געקנאַקט אַ פראָסט, אָבער אין די געביידער לאָזט מען ניט אַריין. צונויפגעקאָרטשעט פון קעלט זיינען מיר געשטאַנען אייגע לעבן די צווייטע, קיין פלאַץ איז אויך ניט געווען. דער הויף האָט געזשומעט פון העכער 5000 מאַן. מען איז געשטאַנען און געווארט. אויף וואָס?!

עס הויבט אָן ווערן טונקל, מען עפנט אויף די ביז־איצט פאַרשלאָסענע טירן פון קרייז־געריכט און מען שטופט אונדז אַריין ווי די פּי אין די שמוציקע ענגע צימערן. צו זעצן זיך איז ניטאָ קיין פלאַץ. נאָר פאַר די שוואַכע פרויען באַמיט מען מאַכן פלאַץ. מען לויפט פון אייַן מויער צום צווייטן (ווי באַווּסט האָט דער קרייז־געריכט געהאַט עטלעכע מויערן אייגער געבונדן מיטן צווייטן). אין מיטן איז געווען אַ פרייער פלאַץ. מען איז מיד, הונגעריק, אויסגעשעפט. אויב עמעצער האָט געבראַכט מיט זיך עסן, קען ער עס ניט אַרויסנעמען — עס איז ניטאָ קיין פלאַץ אַוועקלייגן דעם פעקל. מען איז צופרידן אַז מען קען זיך אָנשפּאַרן אָן אים. די נאַכט גייט פאַרבי. מען וואַרט אויף אַ בעסערן מאָרגן. זונטיק פרי, ווי געווייגטלעך, רופט מען צו דער אַרבעט. דער יודנראַט שיקט פונאַנדער מענטשן אין שטאָט צו די שטענדיקע פלעצער. די געבליבענע

די מצבה אויפן ברודער־קבר אין ליטאווקע

וואַרטן מיט שרעק אויף דעם צוריקקער פון זייערע נאָענ־
טע פון דער אַרבעט. די דייטשע וואַך באַדויערט אונדז וואָס
מיר זיינען אויפגעזאַמלט אין אַזאַ ענגשאַפט, אַבער גלייך
טרייסטן זיי אונדז אַז מען וועט זען מאַכן גערעמער. זיי וועלן
שוין עפּעס אויפטאָן. אַ פּאָניק נעמט אַרום אַלעמען וועו די
צוריקגעקומענע פון דער אַרבעט הויבן אָן דערציילן אַז קריסטן
האָבן זיי געזאָגט אַז אין סקרידלעווע, ביי די קאַזאַרמעס, זיי־
נען שוין דאָ פאַר אונדז פאַרטיקע ריזן־גריבער. אַ צווייטער
זאָגט ווייטער אַז אויב יאָ, איז עס פאַר די אַלטע, וועלכע זיי־
נען ביי די נאַזאריטאנקעס. וואָס צו טאָן איז ניט געווען. די,
וועלכע האָבן פאַרשטאַנען, זיינען ניט אַריין צוריק אין געטאָ.
זיי זיינען אַנטלאָפן פון דער אַרבעט צו באַקאַנטע קריסטן.
אַנדערע זאָגאַר זיינען געבליבן שטום אין די צעשמעטערטע
הייזער, צווישן די שטיינער. פון קריז־גרעריכט איז אַבער ניט
געווען קיין אויסוועג. די וואַנט איז געווען אַ גרויסע. אַרום
און אַרום איז געווען פאַרצוימט מיט שטעכיקע דראָטן און
שטאַרק באַוואַכט. מען האָט זיך געוועגדט צום יודנראַט אַלס
אונדזערע פאַרשטייער, וועלכע האָבן געהאָט קאַנטאַקט מיט
דער מאַכט. זיי פלעגן דאָך אַלע באַפעלן אויספילן אויף 100
פראָצענט, איצט האָבן זיי אונדז באַרואיקט, זאָגנדיק אַז קיין
געפאַר דראָט אונדז ניט. דער יודנראַט אין שפּיץ מיט אַדוואָ־
קאַט ציעכאַנאָווסקי, האָט פאַרנומען אַ ספּעציעלע געביידע,
אַהין האָבן זיי געבראַכט זייערע משפחות. קיין פרעמדע האָט
מען ניט אַריינגעלאָזן. ניט קוקנדיק אויף זייער באַרואיקונג,
זיינען אַלע געווען שטאַרק צעטומלט, צעשראָקן, צעבראָכן און
פול מיט יאוש. אין אַזעלכע צייטן, וועו עס איז ניטאָ קיין
אויסוועג, טרייבט מען אָפּ פון זיך דעם שרעקלעכן געדאַנק,
עפּעס ווערט מען אַטראָפירט, אַפאַטיש, וואָלט איך געזאָגט:
זאָל עס גיין ווי עס גייט! צי דען האָסטו געהאַט אַ ברירה,
אויב דו אַליין האָסט זיך געקענט ראַטעווען, ווו לאָזט מען די
משפּחה, מען איז דאָך געווען שטאַרק געבונדן אייגער מיטן
צווייטן. אין צער און אין צאָרן גייט אַריבער די נאַכט. דאָס
איז די לאַנגע נאַכט, וועלכע מען האָט געוואָלט זי זאָל זיך
ציען אייביק. מען איז געזעסן אייגער לעבן דעם צווייטן. איך
זע פאַר מיינע אויגן מיינע טייערסטע טאַטע־מאַמע מיט די
שוועסטער. מיר האָבן זיך געדריקט אייגער צום צווייטן אַ
גאַנצע נאַכט. ניט געראַדט, נאָר טערען האָבן זיך געגאָסן פון
די אויגן פון אייגעם אויף די העמד פון צווייטן. מען האָט גע־
שוויגן. וועגן וואָס קען מען דאָ רעדן? יעדער אייגער גרייט
פאַר זיך אַ פאַך. (מען האָט געראַדט אַז די פאַכלייט לאָזט מען
איבער). עס קלינגט מיר אין די אויערן ווי מיינע אַ קוזינעלע
נעמי׳לע, חנה די גרויסע און קושינקע דעם קליינעמס טאָכ־
טערל, אַ 4 יאָריק קינד האָט פאַרשטאַנען דעם זין פון טומל
און זי רופט זיך אָפּ: „מאַמעלע, דאגה ניט פאַר מיר, איך בין
אַ שטריקערקע״... קיינער מאַכט ניט צו קיין אויג. מען שטעלט
אָן די אויערן אפשר וועלן אונדז די וועגט ראַטעוון. אפשר
וועלן זיי אונדז געבן אַן עצה. און אָט קומט דער פרימאָרגן.
דער יודנראַט דאגהט צו געבן אונדז שפּייז. עס עפּנט זיך אַ
קיך. יעדער באַקומט אַ טעלער הייסע זופּ. אויפן גאַס איז
קאַלט, עס רעגנט, אַ שרעקלעכער ווינט בושעוועט איבער די
קעפּ. מען לויפט אַרויסנעמען דעם ביסל וואַרעמען קרופּניק.
(די קיך איז געווען סעפּעראַט אין אַ קליינעם בנין). מיט איין
מאָל אַ באַפּעל: אַריין אין די הייזער! לוס! עס ווערן צע־
שיידט משפּחות, מען לאָזט ניט אַריינגיין די, וועלכע האָבן
פאַרשפּעטיקט דערלויפן צו זייער פלאָץ. די אַריינגעטריבענע
טוליען זיך ווייטער אייגער צום צווייטן. אַ טויט־שרעק הערשט
איבעראַל. מיט אַמאָל עפּנט זיך די טיר — מען מאַכט אַ סע־
לעקציע — אייגעם שיקט מען אויף רעכטס, דעם צווייטן אויף
לינקס. און אין אַזאַ מאָמענט רייסט מען מיך אָפּ פון טאַטע־
מאַמע און שוועסטערקע. מען שטופּט מיך פאָרויס, זיי נאָך
מיר. אַוועקדרייען זיך איז פאַרבאָטן. מיט אַמאָל שטיי איך
אייגנאָם, נאָר מיט מיין מאָן. קייגער אַרום איז ניטאָ. אָט איצט
האָב איך זיי געדריקט צו מיין האַרצן און מיט אַמאָל פאַר־
שוווּנדן... נאָך עמעצן טרייבט מען אַריין אין צימער, נאָך עט־
לעכע. מיט זיי גייט אַריין אַ ס.ס.־מאָן, אונטערזוכט יעדערן,
נעמט צו ביי וועמען אַ זייגערל, ביי וועמען אַ קייט און פאַר־
קלאַפּט די טיר. דורך די שפּאָרונעס זעט מען דורכגייענדיקע
מענטשן. וווהין? דו ביסט פאַרשטיינערט. עס הערט זיך אַ
געוויש פון מאַשינעס, געשרייען פון קינדער. וואָס איז דאָס?
דאָס זיינען די לעצטע האַרצרייסנדיקע געשרייען צום לעבן.
מען פירט אַלע פון לינקן פליגל אויף לאַסט־אויטאָס קיין
סקרידלעווע. דאָרטן זיינען שוין דאָ פאַרטיקע גריבער. אַרום
שטייען דייטשן מיט מאַשין־געווער. צווישן ביידע גריבער
איז אַ שמאָלער דורכגאַנג. מען טרייבט אַראָפּ פון אויטאָ, בא־
פעלט גיין אויף דעם שמאָלן וועגעלע און דאָן עפּנט זיך אַ
פייער. מענטשן פאַלן, ווער פאַרוווּנדעט, ווער גאָר לעבעדיק,
עס פאַלן אייגער אויפן צווייטן. און דאָ ווערן פאַרדעקט 5000
אומשולדיקע קרבנות. טאַטע, מאַמע, שוועסטער, ברידער,
קליינע קינדער, אומשולדיקע נשמות ווערן אויף אַ בעסטיאַ־
לישן אופן אומגעבראַכט. עס ציטערט די האַנט ביים שרייבן
די האַרצרייסנדיקע סצענע. מיר האָבן נאָך באַקומען דעם
לעצטן גרוס פון מיין מאַנס עלטערן: אברהם און רבקה רוד־
ניצקי ז״ל. זיי האָבן אַנגעטראָפן לעבן די קאַזאַרמעס אַ גרופּע
יידן, וואָס האָבן דאָרט געאַרבעט און צווישן זיי מיין שוואָגער
מאיר, זייער זון. זיי האָבן אויסגעשריען: „גיט איבער אונדזערע
קינדער זיי זאָלן נקמה נעמען!״

צי איז דען דאָ אַ נקמה? נאָך דעם, ווען די טייערסטע און
נאָענטסטע זיינען אויף אַזאַ אַכזריותדיקן אופן אומשולדיק
אומגעקומען? קען דען זיין אַ טרייסט אַפילו אין נקמה?...

אין די שרעקלעכע מאָמענטן זיינען אויך געווען עטלעכע
פאַלן וואָס מענטשן איז געלונגען זיך ראַטעווען דורך אַראָפּ־
שפּרינגען פון די לאַסט־אויטאָס. דאָס איז געווען דער פאַל
מיט שרהקע נאחימאָווסקי און חיים מאסלאוואטי פון שלאָס־
גאָס. זיין טאָכטער האָט מען דערשאָסן אַראָפּשפּרינגענדיק.
שרה׳קען און חיים מאסלאוואטי איז געלונגען אַראָפּשפּרינגען
פון אויטאָ, אַנטלויפן, אַריין אין די גריבער, יעדער סעפּעראַט,
וווּ זיי זיינען אַ גאַנצן טאָג געלייגן. ביינאַכט, וועו עס איז ge־
וואָרן שטאַרק פינצטער, זיינען זיי דערקראָכן צום קרייז־גע־
ריכט. דאָרטן האָט זיי באַמערקט ווער פון יודנראַט און אַרייי־
געלאָזן אינווייניק. דרך אגב, אין דער שחיטה זיינען אַלע מיט־

גלידער פון יודנראַט מיט די משפחות געבליבן לעבן.

דערזעענדיק שרה׳קען בין איך געפאַלן אין חלשות. זי איז געווען זייער אַ קלוגע פרוי, אַליין פון איוויע, האָט אין לאַנד ברידער אין רעננה. זי האָט מיר דערציילט, אַז ווי נאָר מען האָט זיי אַריינגעזעצט אין אויטאָ, האָט זי באַשלאָסן מיטן מאַן און 12־יאָריקן זונעלע שפרינגען. דער אויטאָ איז געווען שטאַרק באַוואַכט דורך ס.ס.־לייט, וועלכע זיינען געזעסן מיט מאַשין־געווער. אין אַ געוווּנטשענעם מאָמענט איז זי געשפרונ־גען די ערשטע, נאָך איר מאסלאוואטי מיט זיין טאָכטער. דער מאַן מיטן זונעלע האָבן שוין ניט באַוויזן, מען האָט אויף זיי געעפנט אַ געוואַלדיקן פייער, ווו מאַסלאַוואטיס טאָכטער איז געפאַלן. איך מוז באַטאָנען, אַז די פרוי האָט אין זיך געהאַט אַזאַ מוט צום לעבן, הגם זי אַליין איז געווען אַ זייער קראַנקע פרוי; דער איינציקער טרייסט אין איר לעבן איז געווען דער זייער געראָטענער 12־יאָריקער זונעלע, און דאָך אַפילו איצט, נאָך דעם ווי זי האָט אַלעס פאַרלאָרן, האָט זי פונדעסטוועגן געהאַט דעם דראַנג צום לעבן. זי פלעגט מיר ניט איין מאָל פאָרוואַרפן וואָס איך בין אַזוי אַפאַטיש. זי פלעגט זאָגן: „מיר מוזן לעבן כדי עדות זאָגן וועגן אונדזערע צרות, מיר מוזן פאַרשרייען די וועלט, פאָדערן גערעכטיקייט, ווייזן וואָס די פאַרשאָלטענע היטלעריסטישע נאַציס האָבן געמאַכט פון דער ציוויליזירטער וועלט בכלל און פון אונדזער פאָלק בפרט". דאַן האָט מען נאָך אַזוי געטראַכט...

ווי שווער מיר זאָל ניט זיין צו שרייבן, וויל איך טריי זיין מיין נדר, אַז איך וועל באַשרייבן כאָטש אין קורצן די שוידער־לעכקייט פון אומקום פון אונדזערע טייערסטע.

מיטן אָנקומען פון די לעצטע אַרבעטס־גרופּעס איז גע־ווען קלאָר פאַר אַלעמען דער גרויסער אומגליק. ניטאָ קיינער. אַלע אומגעקומען אויף אַ בעסטיאַלישן אופן, פוסטע ווענט, פוסט אין האַרצן. די האַרצרייסנדיקע געוויינען, ספּאַזמען, גע־שרייען איז ניט צו באַשרייבן. קען מען דען אויסדריקן דעם אייביקן ווייטיק — פאַרלוירן די טייערסטע אויף אייביק... מען האָט אַ גאַנצע נאַכט געוואַרט אפשר וועט זיך אומקערן נאָך איינער פון די נאָענטע. אפשר?! דאָס איז געווען דער שטאַר־קער וווּנטש פון אַלעמען. יעדער שאָרך איז געווען אַן אָנזאָג פון אַ צום־לעבן־פאַרבליבענער נשמה, אָבער אומזיסט, דאָס איז געווען נאָר אַ הוזשען פון אַ שטאַרקן ווינט, וועלכער האָט מיטגעהאָלפן באַוויינען אונדזערע אומשולדיקע קרבנות.

ווען איך שרייב איצט די ווערטער, פאַרשטיי איך ניט, ווי עס איז געווען מעגלעך איבערלעבן, ווי האָט מען עס דורכ־געמאַכט: קיין רעאַקציע פון משוגעת, קיין פאַלן פון האַרץ־אַטאַקן. און ביזן היינטיקן טאָג איז עס פאַר מיר ניט קלאָר. איך דערקלער עס נאָר מיט דעם, אַז דער דראַנג צום לעבן גיט כוחות און גיט די מעגלעכקייט איבערלעבן אונדזערע אומ־באַשרייבלעכע צרות.

אַזוי ווי מען זיצט פאַרגליווערט, קומט צו לויפן דער שטאַבס־לייטער מיט ברויט אין דער האַנט זוכן מיין אומפאַר־געסענע שוועסטערקע רעיה׳לע. ער איז איר געקומען העלפן. זי איז געווען זייער שיין און גוט. ליידער איז זי אַוועק צוזאַ־מען מיט די עלטערן. זי האָט זיך ניט געוואָלט שיידן מיט זיי (וועגן דעם האָבן מיר דערציילט נאָך דעם די קריסטן, וועלכע זיינען געווען ביים פאַרשיטן די גריבער. מען האָט איר גע־ריסן פון דעם טאַטן מיט דער מאַמען, אָבער זי האָט זיי ניט אָפּגעלאָזן) און צוזאַמען מיט זיי געפאַלן אַן אומשולדיקער קרבן. אַזעלכע פאַלן זיינען געווען זעלטענע, אָבער עס האָבן פּאַסירט.

און ביז היינט קלינגט מיר אין די אויערן רעיה׳נקעס לעצטע ווערטער. „ליובינקע, געדענק אַז אָן די עלטערן וועל איך ניט בלייבן"!

ווי עס ווייזט אויס, האָט זי פאַרשטאַנען שוין דאַן וואָס עס דערוואַרט אונדז.

אין אָט דער שחיטה, דער ערשטער, זיינען געפאַלן 5000 יידן. געבליבענע דאַן בערך 1000 מאַן, וועלכע מען האָט נאָך דער גרויזאַמער שחיטה איבערגעפירט אין פרעשיקע, ווו עס איז געווען פאַקטיש דער געטאָ, פאַר וועלכע מען האָט אַזוי געציטערט. אָבער נאָר אַ טייל „אויסדערוויילטע" אין יענעם מאָמענט איז באַשערט געווען אַריינגיין און אָנפאַנגען אַ ניי לעבן פון צרות און פיין.

ליובה רודניצקה

מחוץ לגיטו

לזכר גיסי מאיר רודניצקי הי"ד

מאי 1942. החיים בגיטו נאוואהרדק מתנהלים כ„סדרם": בוקר־בוקר יוצאים היהודים לעבוד אל מחוץ לגיטו תחת משמר חזק, והנשארים בין חומות הגיטו מצפים ברעדה לשובם בשלום. והנה פה החלו מתפשטות שמועות כאילו פרטיזנים, שבראשם עומד איזשהו גרומוב, מסתובבים בסביבות נאוואהרדק. מתחילים להתעניין בדבר, אבל אין שום ידיעה קונקרטית, בא אפילו עד, שאמר שגרומוב השאיר פתק במספרה בזו הלשון: „פה היה גרומוב". כל אחד רוצה לראותו, לקשור קשר אתו. רוצים לעזוב את הגיטו בכל מחיר. הרבה מהנשארים בחיים התחילו להבין שבהדרגה יהרגו את כולם. ברם, הגרמנים הבטיחו שאלה שנשארו בחיים הם יהודים נחוצים, ולא יקרה להם כבר שום דבר רע. בכל זאת תקפה את רובם השאיפה לצאת את חומות הגיטו. האם היתה זו השפעת האביב או השכל הישר שהדריך את כל אחד? השאלה העיקרית היתה: לאן? מחפשים קשרים עם כפריים.

ביום בוקר בהיר נודע לנו שכמה אנשים כבר עזבו את הגיטו, ואלה הם: הזפת (סמולרניק) שאת שמו שכחתי, מובשוביץ בן־ציון (בענצע), גולויצקי דוד ועדה זיסקינד־

שפירא. פניהם היו מועדות למכירו של הזפת בסביבות הכפר שצורס, אבל כעבור יומיים חזרו שניהם, גולוביצקי והזפת, ומפיהם נודע לנו שעל יד הגשר של שצורס הבחינו בהם השומרים ופתחו ביריות, הם הצליחו לברוח, אך את מובשוביץ ואת עדה זיסקינס־שפירא הרגו במקום. המקרה הזה זיעזע את כולם. אם היתה אצל מישהו איזושהי תקוה לברוח, אפסה גם זו, ונוכחו שהכל אבוד — אין מפלט, אנו סגורים ומסוגרים. בינתיים נפוצו שמועות על שחיטה שניה המתקרבת ובאה. הרוצחים מתכוננים אליה בכל הדיוק (ה„פלאַנמעסיקייט" של הגרמנים). השמועות נתאמתו. יום הדין הנורא בא. היה זה 9.12.42.

בבוקר, כרגיל, יצאו האנשים תחת משמר חזק לעבודה. אנחנו, ז"א אני עם בעלי, עבדנו באמבולטוריה שברחוב 3 למאי, בביתו של מובשוביץ מרדכי, אבל איזה אי־שקט שרר מסביב. כל אחד חיפש מחבוא עד יעבור זעם. מנסיון השחיטה הראשונה ידענו, שכל מי שהצליח להתחבא עד אחרי השחיטה, חזר לגיטו בשלום. ה„יודנראט" הכין רשימה של בעלי מלאכה שהצטרכו לעבור לבניני בית המשפט המחוזי, עד עכשיו נמצא הגיטו רק בפרעשיקע. רבים השתדלו להיות בין ה„מאושרים" העוברים לגיטו השני. רצינו גם אנחנו לעבור. אבל נתקלנו בסרוב מוחלט מצד ה„יודנראט" והמשטרה, אף על פי שלפרסונל המדיציני, אליו היינו שייכים — בעלי היה רופא שיניים ואני אחות — הובטח קודם שישאירום בחיים. הפעם לא סמכנו על הבטחתם ומצאנו מקום מחבוא במרתף אצל רופא השיניים קמניצקי שמעון ז"ל. היה זה בית על יד המשטרה הגרמנית. נכנסנו ממש אל לועה של החייה האכזרית מתוך תקוה שפה לא יבואו לחפש, — וכי מי זה יעז לבוא הנה להחבא? — נחבאו שמה 15 איש. על דלת הכניסה שבמטבח העמדנו ארון מטבח. למרתף הורדנו מים, לחם וחיכינו עד יעבור זעם. בלילה שמענו צפירות מעל ראשינו. מן הבית הסמוך — מהמשטרה הגיעו צעקות של אנשים. קול מכות שהרביצו, גידופים, בכי, אנחות ומזמן לזמן שמענו גם יריות. ישבנו צפופים, לא זזנו וחיכינו... — לחיות, לעבור את הצרות — זה היה הרצון העז של כל אחד ואחד מאתנו. לא הבחנו בזמן, כי אור לא חדר אלינו. לפי התנועה הבנו שעלה השחר. היינו מיואשים; מאין נדע שהשחיטה עברה, מי יודיע לנו מתי לצאת? אף אחד לא ידע על הימצאנו פה. עד שאנו מהרהרים ומחליפים דברים בלחש, שמענו פסיעות המתקרבות מהצד השני של המרתף: המרתף נמצא מתחת בית המגורים של משפחת קמניצקי, אבל מעל ההמשך של המרתף היתה דירה עזובה של פלצנסקי קושה (נמצא כיום בארץ). הכניסה אל הדירה הזאת היתה דרך הרחוב הראשי מן השוק ורק קיר דק הפריד בין הדירה העזובה וההרוסה והמרתף שלנו. על זה, כמובן, לא ידענו קודם — האם היה זמן לחשוב? — הקיר נהרס, ועם חדירת האור הופיעו שוטרים עם רובים שלופים וניתנה פקודה לצאת — התחילו להוציא אותנו אחד אחד. בפנים שרר עוד חושך. אני הצלחתי להתחבא מתחת לגיגית שנמצאה במרתף. נכנסתי פנימה ושכבתי בשקט. פתאום שמעתי צעקות מבית המשטרה. כל מיני מחשבות תקפו אותי: הנה הרגו את כולם, רציתי לצאת — וכי יש טעם לחיות לבדי? אך ברגע שהמוות נשקף לנגד עיניך אינך יודע במה להאחז. לרגעים יש רצון להתגבר על הכל, אך לרגעים תוקף אותך יאוש ובלי שום התנגדות אתה רוצה למות. לפתע מרים שוטר את הגיגית, מדליק על ראשי גפרור ומכיר אותי. היה זה שוטר בילורוסי. אני מורידה את שעון הזהב שלי ונותנת לו ומצוה עליו ללכת ולהציל את בעלי, מבטיחה שאם נחיה, נשלם לו. הוא נעתר לבקשתי, מכסה אותי שוב ויוצא. ומדי פעם בפעם נכנסים שוטרים למרתף, מזיזים את הגיגית ואני זזה אתה יחד. כמה זמן זה נמשך קשה להגיד. לי היה נדמה שזמן רב עבר... פתאום אני שומעת קול מוכר לי: „ליובינקה, צאי". חשבתי שזה חלום. אך היה זה קול בעלי — היתכן? מאין? — והקריאה חוזרת בלי הפסק. יצאתי אחרי הקול ומה רואות עיני: לפני עומד בעלי בלי הטלאי הצהוב עם קצין המשטרה ואומרים לי ללכת אחריהם: התבלבלתי. לאן מובילים אותי: האם לחיים או למות? לא, עכשיו אני רוצה לחיות, אני מוכרחה לעבור את כל הצרות בכדי להעיד על כל שעבר עלינו. איזה אומץ רוח תקפני. החרשתי וזקופת קומה נכנסתי למשטרה. פה התחילו החקירות: למה הסתתרתי, ואם אני יודעת מה מחכה לי... את התשובות שלי אינני זוכרת. עד היום מצלצלת באוזני הקריאה שקראתי: „אני רוצה לחיות וכל אדם רשאי לחיות"... היתה זו קריאה בלתי נורמאלית, היה זה קול קורא לחיים.

אחר כך אני רואה סביבי כל כך הרבה מכירים, זה מתיפח מבכי, זה קורע את בגדיו מתוך יאוש, שואלים מה שאלו אותי... היו שמה מאות אנשים. כעבור כמה שעות הוציאו רק 9 אנשים, ביניהם בעלי ואני, והובילו אותנו תחת משמר לבניני בית המשפט המחוזי. נשארנו בחיים הודות לראש המשטרה הפולנית. בזמנו עשה לו בעלי גשר בשיניים, וכפי שנודע לנו אחר כך היה אוהד את הפרטיזנים. גורלו אינו ידוע לנו.

בגיטו פגשנו מהמשפחה את גיסי מאיר, שניצל בנס, את הדוד שלי קפלינסקי רפאל עם אשתו (בתם לאה נהרגה באותה שחיטה). בס"ה נשארנו אז בערך 800—900 יהודים. שבורים, רצוצים נכנסנו לחדרים ריקים שרוח של עובש נדף מהם. עוד לא הספקנו להתאושש והנה הביאו את שרידי הפליטה מז'טל, שמספרם בערך היה 250 איש. פה שמענו כל מיני שמועות על מהלך השחיטה. זה סיפר שבמו עיניו ראה איך האכזרים לקחו תינוקות מידי אמותיהם והטיחו את ראשיהם אל הקיר, אחדים סיפרו באיזה אופן ניצלו. רבים ניצלו בבתי השימוש שבחצר.

עד מהרה באה פקודה לחלק את הגיטו. בתי המשפט — כמקום לבעלי המקצועות, אבל בעלי המקצועות החפשיים וחסרי מקצוע ילכו לפרעשיקע. כל אחד השתדל להישאר במקום הבטוח. התחילו להמציא מקצועות. כמו בכל מקום היתה גם פה השפעת ההיכרות וקרבה המשפחתית (התיעצו עם ה„יודנראט"). אני כשלעצמי חשבתי רק על דבר אחד: איך לעזוב את המקום „הבטוח" הזה. מחשבה זו לא נתנה לי מנוח, התחלנו לתכנן בריחה. אבל לאן? ואיך? ואף על פי כן: אם אחרי השחיטה הראשונה שבה אבדתי את כל משפחתי היקרה, היתי מיואשת ושום דבר לא עניין אותי, תקף אותי

עתה, אחרי שראיתי את המות לפני, הרצון העז לחיים. על הפרטיזנים לא שמענו אז. התקשרתי עם נוצריה אחת בשם פערגוביצקה, שגרה כ־2 ק"מ מבית המשפט בכפר סילצו. היתה זו אשה ישרה ויראת אלהים. בטחתי בה. סיפרתי לה הכל וביקשתי את עזרתה. ולא טעיתי. היא באה לעזרתי. היתה לה משפחה בכפר כרפיניעווא, על יד איוויה. נודע לה שבסביבות ההן הסתובבו בזמנם חיילים רוסיים שלא הספיקו לברוח והם מתחבאים שם ביערות. הנכונות שלה לעזור לנו היתה גדולה. היא האמינה שאם תעזור לנו ויעלה בידה להציל אותנו, יחזיר לה ד' את בעלה מהשבי הגרמני (היא נשארה אז עם 4 ילדים קטנים). היא עשתה כל שביכלתה.

בעלי, גיסי ואני החלטנו לפרוץ את הגיטו ולצאת. ביום אחד ניגש אלינו ד"ר זיסקינד סאשה, חבר טוב שלנו, ושאל אם אנחנו מסכימים שגם הוא ואשתו, תמרה וינר מוולקוביסק וד"ר ברקמן מארק, כירורג מוורשה, ייצאו אתנו (הדבר נודע להם מידידה של הנוצריה שלנו, שסיפרה על תכניתה לעזור לנו אך הם לא הכירו את גב' פערגוביצקה). כמובן, שהסכמנו בלי שום פקפוקים והיסוסים. החלטנו יחד לצאת את הגיטו. היתה זו תכנית מסוכנת מאד. היציאה עצמה היתה כרוכה בסכנות והיתה בעיה ממה נתקיים? אך הרעיון לעזוב את הגיטו היה חזק מכל חששות, ואותו החלטנו להוציא לפועל.

היה זה ביום 19.8.42, שבו קבענו את בריחתנו מן הגיטו. היינו חמישה אנשים: ד"ר ברקמן, מנתח מוורשה, שכיהן באותו זמן כראש ה„יודנראט", ד"ר תמרה וינר, אשתו של חברנו הטוב סאשה זיסקינד, שנשאר בגיטו לעת עתה בגלל בריאותו הלקויה, וצריך היה לבוא עם בוא החורף, מאיר רוד־ניצקי, גיסי היקר, מנהל ביה"ס, בעלי יעקב ואני. מקום הפגישה היה על יד הבאר ברחוב קארליטש, למקום שבאו לשאוב מים לפנות ערב בלוויית משמר חזק של שוטרים.

חזרנו באותו יום מן העבודה בעיר בזמן שאיבת המים, היה זה מרחק קרוב לקילומטר אחד מהגיטו. שם חיכו לנו ד"ר ברקמן, ד"ר תמרה, זיסקינד וגיסי מאיר. הסתתרנו אצל נוצרי בשם בנצלבסקי, דוור נאוואהרדקאי, וכשרק החשיך, פנינו למקום המיועד. הצטרכנו לעבור על יד הגיטו, דרך אחרת לא היתה, כי ללכת דרך השדות היה עוד יותר מסוכן. הורדנו את הטלאי הצהוב והלכנו בכביש, כדי לא לעורר שום חשד, ובזמרה בפה ובדפיקות חזקות בלב עברנו ממש על יד חוטי התיל של הגיטו — היה זה אומץ לב בלתי רגיל, שנוצר בזמן של יאוש או רצון חזק לחיים ביחד. הגענו בשלום לגב' פרגוביצקה. במקום חיכה לנו המורה־דרך לכרפיניעווא.

יצאנו בחצות. הלכנו בדרכים עקלקלות, עקפנו את המשטרה בהרדזילווקה. חצינו את הנהר במקום מים רדודים והנה זרקורים מכל הצדדים, מן הגיטו מאירים את הסביבה. בזחילה יצאנו לשדה הרחב ונכנסנו ליער. פה הרגשנו את עצמנו יותר בטוחים, לרוע מזלנו הופיעו באותו לילה מטוסים רוסיים והפציצו את אסמי הבר (היה אז זמן הקציר בפולניה). סביבנו פרצו שריפות והאור התפשט במרחק רב ממקומות השריפה, התקדמנו באיטיות לעיירה וסיעלוב. נשארנו ביער בלי לדעת בדיוק איפה אנחנו. נדמה היה לנו שאנו בעובי היער. ומה גדל תמהונינו שפתאום ראינו כפריים הולכים לכנסיה שבוסיעלב. מורה הדרך שלנו הלך להתפלל אף הוא באמרו לנו לחכות במקום עד חשכת הליל.

בזחילה נכנסנו לפנים היער, הסתתרנו בין השיחים וחיכינו עד יעבור היום. בשקט החלפנו דעות: תמרה רצתה לחזור לגיטו. אנחנו: בעלי, גיסי ואני עמדנו על החלטתנו שמפה לא נזוז, נצעד קדימה לקראת הכי נורא, אבל לגיטו — לא נחזור. היה זה יום נורא, צפופים מתחת לשיח, בלי אוכל ומשקה, ציפינו עד שיחשיך. מפה ומשם הגיעו לאזנינו קולות של גרמנים שנסעו לנאוואהרדק וחזור. עברה שעה אחרי שעה, והנה הגיעה השעה לה חיכינו. חושך היה מסביב. מורה הדרך לא חזר. ושוב התחילה ה„סדרה": הוא בגד בנו, נחזור! טענה האחת — לאן ללכת מפה, מי יודע את הדרך. בפעם הראשונה בחיינו אנו בסביבה לא מוכרה זו — טען השני. לבסוף, קרוב לשעה 10 בלילה, חזר מורה הדרך, וכל הלילה הלכנו בשבילים צרים, בין שיחים, עד שסוף סוף, עם עלות השחר, הגענו למחוז חפצנו.

היתה זו ביצה, בה הצטרכנו לשבת כל היום. רק בערב הותר לנו להיכנס לגורן, המרוחק כ־200 מטר, ושם לישון עד עלות השחר. פה התחילו חיים חדשים. הדבר העיקרי שנדרש ממנו היה: לשבת בשקט מוחלט בלי רשרוש, שהרועים הקרובים לביצה לא יבחינו בנו. אוכל היתה מספקת לנו אחותו של מורה הדרך, שגרה עם אמה, אשה טובת־לב ופקחית. על פרטיזנים לא שמענו. הם אמרו שפעם הסתובבו פה חיילים רוסיים, אבל כעת אינם. היתה זו סביבה שקטה: בית יחידי ורחוק מהכביש, וכך עבר עלינו חודש. החורף התקרב. החלטנו לחפור מחילה ביער (זימליאנקה). הגברים היו יוצאים בחשכת הלילה ליער וליתר בטחון קשרו בחוט על הגב מקל או מעדר שנראו בחושך כמו רובים, כדי שהכפריים מהכפר הסמוך שיראו אותם יחשבו שהם מזויינים. הנשים נשארו במקום.

המחילה היתה בעומק של 2 מטרים באדמה, כי גיסי היה גבוה מאד, חפרנו עוד יותר עמוק עד שהגענו למים, שזה היה התנאי הראשון של קיום הביקתה.

פעם עם עלות השחר פגשנו בשני בחורים ולמזלנו היו אלה שני יהודים: אחד מוסיעלוב, בחור צעיר ואחד מסוונציאן, אבל גם הוא חי בזמן התחלת המלחמה בוסיעלוב. הם נתנו לנו את הקשר עם כמה פרטיזנים שהסתובבו אז בסביבה ההיא. מספרם היה קטן: בסך הכל שבעה אנשים ובראשם עמד אחד בשם אנטון, היה זה שבוי רוסי. מאז קיבלו החיים שלנו צורה אחרת: הגברים היו יוצאים אתם לפעולות נקם ושבים אחרי הפעולה למחילתם ולא סיפרו לחבריהם על קיום הנשים, אבל אחר כך שיתפו בפעולה אחת גם את הנשים.

בהתחלה היו הפעולות קטנות, כי הורגש מחסור בנשק. לא לכולם היו רובים (אז רק חלמו על רובים). הפעולה הגדולה הראשונה והחשובה מאד היתה לחסל את הגשר לזבויסק. בלילה אחד יצאנו כולנו להביא חביות זפת, שהשגנו בבית משרפות הזפת, במרחק של שש קילומטר בערך. עם זה הבאנו נפט שלקחנו מכפריים בכוח באיומים והצתנו את הגשר. היתה זו עבודה נועזה. במשך כמה ימים בער הגשר,

פחדו לגשת אליו שמא מסתתרים פרטיזנים בסביבה. האויב הכי גדול בשבילנו — הגשר — חוסל. הוא לא תוקן כל הזמן. הודות לכך נעשה מצבנו בטוח יותר: יכולנו להסתובב ביותר חופש. המטרה היתה עכשיו להשיג נשק. היו יוצאים לפעולות, שמים מארב, הורגים כמה גרמנים ולוקחים את נשקם, וכך השגנו שלושה רובים בשביל שלושת הגברים שלנו. עם הזמן החלו הגברים לדאוג גם לבטחוננו, ז"א לי ולחברתי תמרה וינר־זיסקינד. אנחנו הנשים, אף על פי שלא היינו יוצאות לפעולות בלילות, ישבנו במחילה חרדות וחיכינו לשוב הגברים מהפעולות. צריך היה גם לדאוג לאכול. היו עוברים אל הגדה השניה של הנהר נימן, נכנסים לכפרים, שהיו אויבים לפרטיזנים, והיינו מביאים מזון לכמה זמן. ככה נוסד הגדוד הקטן של הפרטיזנים בסביבות איוויה—נאוואהרדק.

הימים עברו עלינו בסיפורים על קורות חייו של כל אחד ואחד מאתנו. והרי מה שידוע לי על ד"ר ברקמן מארק: הוא היה יליד וורשה, עבד עוד לפני המלחמה בתור מנתח בבית־החולים ברחוב טשיסטה בוורשה. היה זה אדם פיקח, אינטלי־גנטי, אבל בעל אופי קשה. הוא בעצמו הודה שבכדי להגיע למטרה הוא מוכן לעבור אפילו על חללים. אולם עלינו היה חביב. היה בעל הומור גדול ואהב לספר צ'יזבטים. לנאוא־הרדק הגיע מלבוב, אשר לשם ברח מוורשה בשנת 1939, אחרי כיבושה על ידי הגרמנים. ד"ר לימון, שהיה אז מנהל בית החולים בנאוואהרדק, קיבל אותו והוא עבד בתור מנתח בבית החולים „הסימיקובי" (המחוזי). בוורשה השאיר אשה וילדה. הוא היה אמיץ לב. אחרי השחיטה השניה בנאוואהרדק נבחר לראש ה„יודנראט". גיסי היקר, מגיסטר מאיר רודניצקי, היה יליד נאוואהרדק, גמר את הגימנסיה בעירו, אחר כך את הפקולטה להיסטוריה באוניברסיטה בוילנה. בזמן כיבוש הרוסים היה מנהל בית ספר על יד סלונים. היה זה בחור ישר, שקט, ענו, טוב לב ונחבא אל הכלים. אף פעם לא אהב שידברו עליו או יהללו אותו. תמיד עם חיוך על הפנים היה אומר „אם נעבור את הכל, אז אראה לכם שאני בכלל לא ביישן!" מסכן! לא זכה. כשלקח פעם ראשונה את הרובה ביד, רעדה ידו, בחור שאומרים עליו: מעולם לא נגע בזבוב, עכשיו נעשה לוחם. הפעולה הראשונה היתה קשה עליו, הוא לא יכול לירות מן המארב, אבל כשנזכר במי הוא יורה, קיבל אומץ והריק את כל הכדורים שהיו לו.

חיינו כולנו בצוותא. היתה זו משפחה אחת, התקשרנו אחד אל השני על אף השקפותינו השונות לעתיד. ד"ר ברקמן ובעלי יעקב, שהשתלם לפני המלחמה כרופא שיניים באוני־ברסיטה בבורדו (צרפת) הצילו לא פעם ועזרו לכפריים בסביבה. לפרטיזנים עדיין לא היה אז מקום קבוע. כל אחד הסתתר לבדו, חיכו עד האביב, והמטרה היתה: להתאחד ביחד, ליצור גוש לחימה אחיד. בחורף זה היה קשה בגלל התנאים האקלימיים. על פרטיזנים אחרים טרם שמענו אז. חשבנו שאנחנו הננו היחידים. הפרטיזנים הרוסים היו מסתובבים בכפרים ואם מי מהמכירים היה חולה, באים ישר אלינו, ומזמינים את ד"ר ברקמן. בעלי היה תמיד מלווה אותו. פעם כשפרטיזן אחד נפצע בזמן פעולה, עקר לו בעלי שן ועשה לו פרוטזה פרימיטיבית מברזל. הקשר בינינו ובין תושבי המקום והפרטיזנים הנוצרים היה הדוק. ידידות זו והאמונה בה, היא שהביאה בסוף את האסון הגדול עלינו. האמנו להם בחשבנו שהם באותו מצב של חוסר בטחון כמונו. שכחנו בכלל על האנטישמיות הקיימת.

בינתים הגיעו אלינו ידיעות שבגיטו נאוואהרדק הוחמר המצב, מקפידים עוד יותר על השמירה, גם מצב האוכל קשה ושד"ר סאשה זיסקינד מתכונן לבוא אלינו (היינו שולחים מזמן לזמן שליחים מן הכפריים להיוודע מה בגיטו). סאשה היה יליד 1915. היה זה בחור יפה תואר ומוכשר מאד. שתקן, ענו, אבל מוכן תמיד לעזור בעת צרה. את לימודיו גמר בגימנסיה בנאוואהרדק, אחר כך גמר רפואה באוניברסיטה בוילנה, בזמן הרוסים עבד בתור רופא כללי בבית החולים בעירו. היה חביב על חבריו. אני והוא התחנכנו יחד משחר הילדות. הוא היה חבר טוב ומסור, אך לרוע מזלו הכיר אותו שוטר מווסיעליב בזמן שהלך אלינו מחופש ככפרי (היה זה ביום 5 לינואר 1943) — השוטר הזה התרפא אצלו פעם — והוא שמסרוהו לידי הגרמנים. הושיבו אותו בבית הסוהר בנאוואהרדק, עינו אותו באופן איום (על זה נודע לנו אחר כך מפי הסוהרים), לחצו עליו שיגלה את המקום איפה שאנחנו נמצאים. הוא מת מות קדושים מבלי להוציא הגה מפיו. כבוד לזכרו!

באותו יום פאטאלי הגיעה הפלוגה של בילסקי לסביבות כרפיניעווא, הם ברחו מהגרמנים שהתנפלו עליהם. אנחנו חיכינו לבואו של סאשה. הסתובבנו בסביבה וככה נפגשנו פנים אל פנים עם הבילסקים. קודם לא שמענו אפילו על קיומו וקיבלנו ברצון את הצעתו של טוביה בילסקי לעבור באביב אליו, לפלוגה שלו.

רק נפרדנו מהם והנה התנפלו על הבית, בו ישבנו לפני כמה זמן, הקיפו אותו והרגו את כולם. את הבית שרפו. היה זה חצי קילומטר מהמחילה שלנו. על המקרה נודע לנו רק למחרת כשמצאנו שרידי גחלים ועשן במקום הבית.

היה לנו ברור שעלינו להחליף את מקום מגורינו, יותר מדי ידעו על פרטיזנים בסביבה, התחילו לארוב לנו, רצינו רק לעבור את החורף הקשה וחיכינו לבוא האביב שנוכל להתלכד לפלוגה חזקה וגדולה שתוכל לעמוד נגד האויב המקיף אותנו.

והנה בא היום הגורלי. היה זה 23 לפברואר, בחג הצבא האדום. עם עלות השחר שמענו דפיקות במחילה שלנו. נכנסו שני פרטיזנים רוסים וביקשו מבעלי וד"ר ברקמן שיגשו אתם למקום מגוריהם: כביכול, השלישי שבהם, ואֶניה, נפצע בלילה בפעולה. בלי שום חשד יצאו שניהם יחד עם הפרטיזנים, התישבו על עגלות חורף ונסעו אתם. גיסי מאיר נשאר אז אתנו. כעבור עשר דקות שמענו יריות ממכונות יריה. ידענו שזה מבשר רע. האם התנפלו גרמנים עליהם? — מחשבה אחרת לא עלתה על דעתנו.

מאיר לקח את הרובה ויצא אל המשמר; תמרה ואני יצאנו אחריו, אף על פי שביום לא היינו, אנו הנשים, מסתובבות ולא היינו נראות לעין הכפריים שבסביבה. גיסי

התרחק ממנו קצת ופתאום שמענו ירירה וקול צעקה איומה. — „הרגו את אחי!" — חלפה מחשבה במוחי — תמרה ואני התחלנו לברוח, לאן? — יער סביב, שלג עד הברכים, הרגלים אינן הולכות. התרחקנו כמה מטרים מהמחילה שלנו, יותר לא הספקנו, כשלפתע שמענו קריאת שני הפרטיזנים, שלפני שעה קלה באו להזמין את בעלי ואת ד"ר ברקמן לחולה. ניגשתי הראשונה אליהם. עם אקדח שלוף ללבי ציוו עלי לעלות על העגלה שהמתינה על יד המחילה. התחלתי לשאול על סיבת היריות, איפה בעלי והחבר. ד"ר תמרה, שהיתה מטבעה בחורה אמיצה וקרת רוח, אבדה הפעם את עשתונותיה ולא יכלה להוציא הגה מפיה, משכה אותי לעגלה, אבל אותי תקף איזה כוח בלתי רגיל. כוח כזה בא רק בזמן של יאוש. התחלתי לשאול על גורל בעלי, ד"ר ברקמן וגיסי מאיר. אחד הפליט את המלים: „הרגנו את כולם וגם אתכם נהרוג, היום יום הצבא האדום, קיבלנו פקודה להרוג את כל היהודים". נצנוץ של תקוה בער בי שמישהו מהגברים נשאר בחיים וזה שנתן לי את הדחיפה לשאלות ודיבורים. הראש עבד מהר מהרגיל, דבר אחד היה ברור לי: אם אחד נשאר בחיים, יחזור אלינו מוקדם, אם כן צריך להיפטר מהרוצחים האלה. שניהם היו שיכורים, ריח של י"ש נדף מפיהם. ועד היום אינני מבינה באיזה קור רוח התחכמתי עליהם. בנחת ובשקט הבטחתי להם שנבוא אליהם, אבל רק בערב. יעצתי להם ללכת לביתם לישון, לנוח קצת, ואנחנו נחכה לבואם פה עד שיבואו לקחת אותנו. הסברתי להם שנשים אינו יכולות פה לבד להתקיים, נוסף לזה אנחנו לא מכירות את הסביבה ובלעדיהם לא נוכל לזוז מפה. הדבר נראה ישר בעיניהם. אמרו לנו לחכות ובערב יבואו לקחת אותנו למקומם. הסברתי להם שלא כדאי שיראו נשים בין הפרטיזנים.

רק עזבו את המחילה, שכבנו על השלג מיואשות בלי שום תקוה ובלי ידיעה מה לעשות. הבחנו בשלג העמוק מגפיים של אדם המתקרב אלינו. רצנו אליו. היה זה בעלי שמיהר לעזרתנו. הוא היה המום, עיף ורצוץ. המילים שהוציא מפיו היו: „את ד"ר ברקמן הרגו, ירו בו, ראשו נפל על כתפי, איפה אחי מאיר? אני ניצלתי בנס. אני הספקתי לדפוק בידו של סאשה (זה היה שמו של הפרטיזן), האקדח נפל מידו, השני ישב בתור עגלון בלי נשק. סאשה הפרטיזן כיוון את מכונת היריה. באותו זמן הספקתי לקפוץ ליער, הורדתי את מעילי ותליתי אותו על עץ, הם ירו במעיל בחשבם שזה אני... בינתים באתי אליכם. היכן אחי?" היו אלה משפטים קצרים מקוטעים ונוראים. בישרנוהו את הבשורה הרעה שאחיו נרצח. בשמעו זאת נעשה חרש לכמה ימים. רק שפתיו התנועעו... הרובים שלנו נשארו בעגלה אצל הרוצחים האכזרים. רק רובה אחד עם קנה רצוץ נשאר במחילה. הוצאתי אותו והתחלנו להתרחק מהמחילה. לאן? יום בהיר. רצוצים, שבורים באפיסת כוחות התקדמנו בעזבנו אחרינו אחים וידידים, גויות קדושות ואסור היה לנו אפילו לקבור אותם, אסור לגשת, פן יהרגו גם אותנו. כעבור זמן קצר שמענו יריות חזקות מכיוון המחילה שלנו — כנראה התחרטו הרוצחים בדרך והחליטו לקחת אותנו ישר אליהם. אך הודות ליער הסמיך הצלחנו להימלט. ישבנו קרוב מאד למחילה. פחדנו ללכת ביום, פן ילשינו עלינו — הלא סביבנו אויבים — לאן ללכת, ומה יהיה? בעלי חרש ונוסף לזה לא מדבר! המחשבה שהטרידה: לאן? — עם רדת הליל התאושש בעלי במקצת, הוא היה התקוה היחידה שלנו, והוא החליט ללכת לכיוון קוסטוס קוזלובסקי: היה זה כפרי ידיד ומקשר של הבילסקים. הוא היה רחוק מאתנו. בדרכים עקלקלות הלכנו כמה ימים עד שהגענו לקוזלובסקי. הפחד היה גדול. מכל צעד ארבו עלינו. גם את הסביבה לא הכרנו, פחדנו מכל מבט זר, השתדלנו שלא ירגישו בנו. היתה זו דרך מלאת הרפתקאות וצרות. ולרוע מזלנו הגענו לקוזלובסקי כמה שעות אחרי שהגרמנים עזבו את חצרו. הגרמנים שוב התקיפו את הבילסקים שחזרו לבסיסם הקודם. הוא מיהר והושיב אותנו בחורשה קטנה שממנה ראינו מרחוק את הגרמנים הנסוגים לנאוואהרדק. כעבור כמה ימים נפגשנו סוף סוף עם הבילסקים, ופה מתחיל פרק חדש בחיינו.

רציתי פה רק להוסיף. כל זמן היותנו אצל בילסקי היתה המטרה הראשונה לנקום במשפחת השוטר שתפש את סאשה זיסקינד. בעלי לא נח. המחשבה דיכאה אותו. וזה עלה בידו. נודע לו מפי כפריים איפה גר השוטר, לקח בעלי אתו כמה בחורים ונסע לביתו. היתה זו פעולה מאוד מסוכנת: ראשית, ביתו היה קרוב למשטרה. שנית: כדי להגיע לביתו צריך היה לעבור מקומות שבהם הסתובבו גרמנים ושוטרים, אבל זה לא הרתיע אותו. כשראו שהשוטר לא היה בביתו: הרג בעלי במו ידיו את אמו, אחותו הצעירה ואת כל מי שפגשו בביתו, בהשאירם פתק המסביר את הרצח. אחר כך שרפו את ביתם.

משני הפרטיזנים שהרגו את ד"ר ברקמן ואת גיסי מאיר נקם ד"ר רוזנבלום, חברו הטוב של ד"ר ברקמן. כשנודע לו הרצח המחריד, עלה בידו למצוא את הפרטיזנים וגם את המשפחה שבה התגוררו השנים (אמרו שהמשפחה הסיתה אותם לרצח הנזכר) — ושם הרגום.

שמואל אָפּענהיים

אין נאצישן גיהנום

דער אויסברוך פון סאָוויעטיש־דייטשן קריג זונטיק דעם 22־סטן יוני 1941 איז געקומען אַזוי אומגעריכט, אַז די יידישע באַפעלקערונג אין נאַוואַרעדאָק איז צעטומלט געוואָרן. ערשט אויפן 2־טן טאָג, וועו מען האָט געזען, ווי די באַמטע פון מזרח־רוסלאַנד, וואָס האָבן זיך געפונען אין די מערבדיקע קאַנטן, האָבן זיך געמומען עוואַקואירן אין כאַטישער איילע־נישׂ, איז געוואָרן אַ גרויסע פאַניק, מען האָט זיך געמומען אָפּ־געבן אַ חשבון אין וואָס פאַר אַ לאַגע די יידן געפינען זיך. עס איז צו דערוואַרטן אין די נאָענטסטע טעג, דעם אָנקום פון די נאַצישע בעסטיעס. פון די יידישע פליטים פון פוילן האָט מען זיך געוגט אָנגעהערט ווי אַזוי זיי באַגייען זיך מיט יידן. כאָטש מען האָט ניט געגלויבט, אַז אַזוינס זאָל גאָר קענען פאַסירן ביי היינטיקע צייטן.

אַ באַווייז ווי ווייניק מיר האָבן געגלויבט אין די דערציי־לונגען וועגן די גרויזאַמקייטן פון די נאַצי־בעסטיעס באַווייזט פאָלגנדיקער פאַקט: אין יאָר 1940 וועו אַ נאַצישע קאָמיסיע איז געקומען קיין בריסק איבערפירן פויליש בירגער קיין פוילן, האָבן זיך אַ גרויסע טייל פון יידישע פליטים פון פוילן, וואָס זיינען געווען אין נאַוואַרעדאָק רעגיסטרירט זיך צוריק־קערן קיין פוילן צו די נאַצישע רוצחים. נאָר עס איז געווען אַ נס, וואָס די סאָוויעטישע מאַכט האָט אָנשטאָט צו פירן זיי קיין בריסק, צו די דייטשן, אָוועקגעפירט ווייט קיין רוסלאַנד און אַ דאַנק דעם זיינען דער גרעסטער טייל פון זיי געבליבן לעבן. אויפן 3־טן טאָג פון קריג האָבן שוין די דייטשן באַמבאַרדירט די שטאָט. עס זיינען שוין געווען יידישע קרבנות, עס איז גע־וואָרן אַ כאַאָס, קיין שום מאַכט איז שוין ניט געווען. די סאָ־וויעטן זיינען זיך צעלאָפן אין אומאָרדענונג. אַלע יידן וואָס האָבן נאָר געהאַט וועלכע מעגלעכקייט, איבערהויפט יונגע, זיי־נען גאַלאָפן קיין מזרח, נאָר קומענדיק קיין סטאַלפּצי, האָט מען די ערשטע טעג פון קריג די מערבדיקע ניט דורכגעלאָזט איבער דעם גרענעץ, און אַז מען האָט שוין געקאָנט אַדורך, איז שוין געווען צו שפּעט, ווייל דער דייטש האָט פאַרנומען מינסק אַ סך פריער ווי נאַוואַרעדאָק. דעריבער האָט זיך אַ גרויסער טייל צוריקגעקערט. וועו ס׳איז געגאַנגען דורך מאָהי־לעוו איז אַדורך קיין רוסלאַנד, נאָר די וואָס זיינען געגאַנגען דורך באַברויסק, האָבן שוין ניט געקענט אַדורך, ווייל די דייטשן זיינען שוין דאָרט געווען און זיי האָבן זיך צוריקגע־קערט אַהיים.

די שטאָט איז געוואָרן הפקר, מענטשן האָבן פאַרלאָזן די הייזער אין שטאָט, אַ טייל זיינען אַוועק אין דערפער אַרום שטאָט, און אַ טייל איז געזעסן אויסערן שטאָט אויפן פעלד. מען האָט אָנגעהויבן פילן שטאַרק דעם הונגער.

דורכן שטאָט זיינען אַדורך אייגצלנע אָדער קליינע גרופּן פון דער צעקלאַפּטער רויטער אַרמיי. אָן געווער, באַרוועס, אָפּ־געריסן, הונגריק, מען האָט דערוואַרט יעדן טאָג דעם אָנקום פון די דייטשן.

שבת דעם 28־סטן יוני האָבן די דייטשן באַמבאַרדירט די שטאָט אַ פאָר מאָל פאַר מיטאָג, נאָר פאַרנאַכט זיינען אָנגע־קומען אַראָפּפלאַנען פון אַלע זייטן אוֹן האָבן אָנגעהויבן באָמ־באַרדירן מיט ציגל־באָמבעס, און פליענדיק גאַנץ נידעריק גע־שאָסן פון פולעמיאָטן. די שטאָט האָט געגומען ברענען פון אַלע זייטן. עס זיינען דאָן ניט געפאַלן קיין קרבנות אַ דאַנק דעם, וואָס די יידן האָבן נאָך פון פריער פאַרלאָזן די הייזער.

די נאַצישע רוצחים האָבן אַלץ אויסגעפירט פלאַנמעסיק. זיי האָבן פאַרברענט כמעט דעם גאַנצן יידישן צענטער — די פאָלגנדיקע גאַסן: יידישע, שול־הויף, וואַליקער, ראטשעלא, מזרח טייל פון מאַרק, מיצקעוויטשער, שיענעזיצער, קאַרע־ליטשער, אַלץ ביז די קריסטלעכע הייזער, וועלכע האָבן גאָר־ניט געליטן. נאָך דעם איז געוואָרן רואיק. מען האָט קיינעם ניט אָנגעזען, ניט קיין רויט־אַרמייער און ניט קיין דייטשן. יידן האָבן זיך געגומען אומקערן אין די הייזער, וואָס זיינען גאָנץ געבליבן, עס האָבן זיך באַזעצט צו 6־5 משפּחות אין אַ הויז, מען איז געזעסן אין שרעק און אין הונגער און געוואָרט אויף די גרויזאַמע געסט.

דאָנערשטיק דעם 3־טן יולי, זיינען זיי אָנגעקומען און האָבן גלייך געוויזן זייערע נעגל. זיי האָבן זיך גלייך צעלאָזן אין די יידישע הייזער און אָנגעהויבן ראַבירן. צו אונדז אין הויז איז אַריין אַ שמוציקער דייטשער סאָלדאַט, איך בין געזעסן, וויל איך האָב געהאַט אַ קראַנקע פוס, האָט ער גלייך געדראָט מיך דערשיסן פאַר וואָס איך האָב זיך ניט אויפגע־שטעלט פאַר דעם „העלדישן" דייטשן סאָלדאַט.

אויפן 3־טן טאָג זיינען אַרויס די ערשטע גזירות: אַלע יידן פון 10 יאָר אַלט מוזן אָנטאָן פאָרנט אויפן האַרצן און הינטן אויף דער פלייצע געלע לאַטעס פון 10 סענטימעטער; יידן טאָרן ניט אַרויסגיין פון די הייזער פון 6 אַזייגער נאָכמיטאָג ביז אין דער פרי; אַלע יידן אָן אויסנאַם מוזן גיין אויף אַרבעט.

עס האָט זיך גלייך געשאַפן אַ שטאָט־פאַרוואַלטונג מיטן אַרטיקן פוילישן איינווינער סמאלסקי אַלס בירגערמייסטער, און אויך אָן אַרטיקע פאָליצייַ אונטער דער קאָמאַנדע פון דער נאַצישער ציווייל־פאַרוואַלטונג.

עס האָבן זיך אויך צוזאַמענגענומען עטלעכע שיינע יידן: אדוו. צעכאַנאָווסקי, זעלדאָוויטש, גומענער, אַפּטייקער משה (מויסיי), לייזעראָווסקי, ברידער לייזער און משה איזראַעליט,

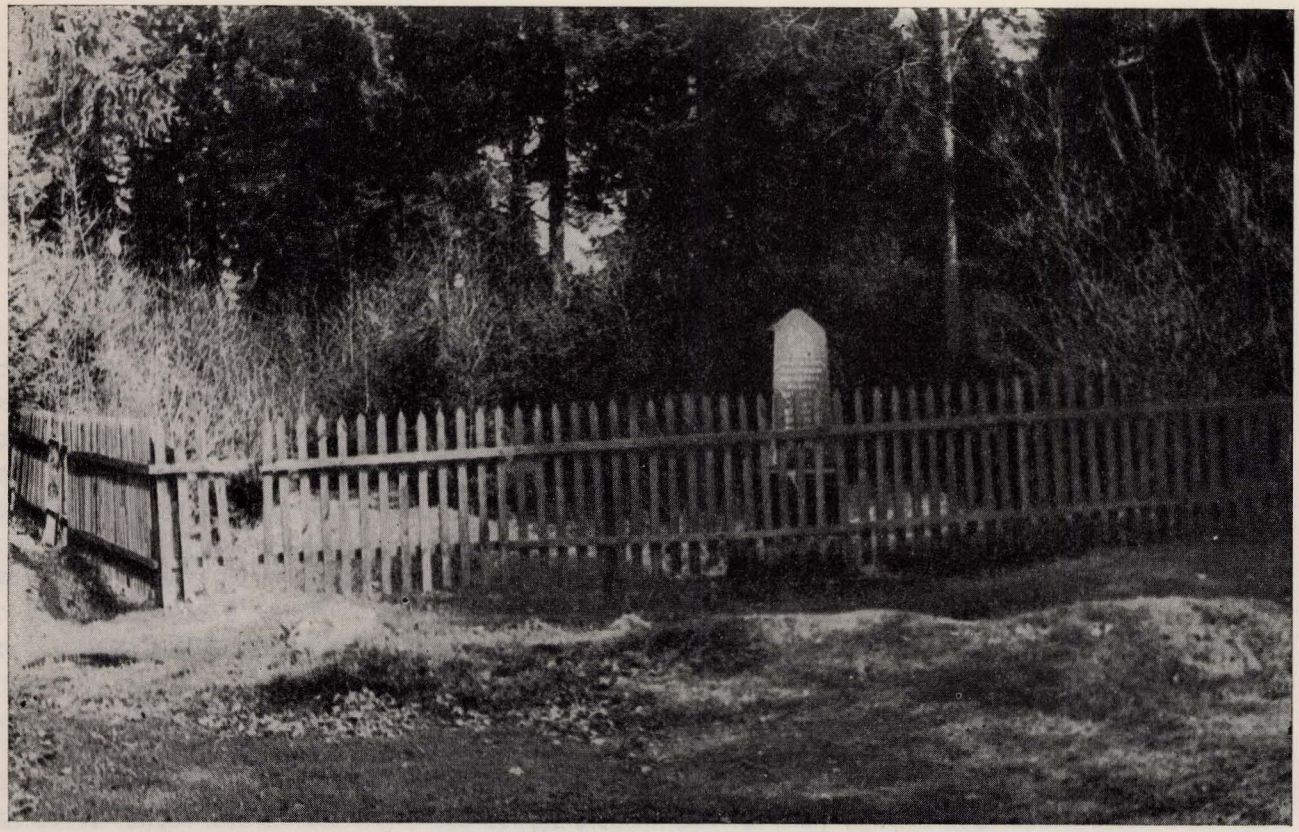

דער ברודער־קבר פון די אומגעקומענע אין דער ערשטער שחיטה — סקרידלעווער וואַלד

שלמה קאבאק, מאמיק דאברין, און האָבן זיך פאַרגעשטעלט אַלס יידישער קאָמיטעט. זיי האָבן נאָך ניט געווּסט דעם ריכ־טיקן נאָמען — יודנראַט.

נאָר די געסטאַפּאָ האָט דורכגעפירט זייער טייוול־פּלאַן. זיי האָבן פון יודנראַט געפאָדערט אַז יעדער זאָל ברענגען זונטיק דעם 6־טן יולי אין דער פרי 20 יידן, און די יידן וועלן אויסקלייבן דעם יודנראַט, ווייל אַ יודנראַט מוז זיין אַ געווייל־טער. אַזוי ווי יעדער פון זיי האָט געוואָלט געווייזלט ווערן, האָט זיך יעדער באַמיט און געבראַכט זיינע נאָענטסטע קרובים און באַקאַנטע, און געבראַכט אַפילו מער ווי די מערדער האָבן געפאָדערט. עס האָבן זיך גאַנץ פרי פאַרזאַמלט קרוב 200 יידן. די תליינים האָבן אויפגעשריבן אַלע איינצלהייטן: באַשעפטי־קונג פון יעדן איינעם, נאָכהער האָבן זיי אַלעמען פאַרשפּאַרט אין אַ קליין הייזל אויפן הויף. מען איז דאָרט שיעור ניט דער־שטיקט געוואָרן פון היץ, דאָרשט און ענגשאַפט. צווישן די פאַרזאַמלטע יידן האָט זיך אויך געפונען וואליע שפירא. אַזוי ווי ער האָט אויסגעזען הויך און דיק, האָבן זיי אים אָנגענומען פאַרן פירער פון נאַוואַרעדקער יידן. זיי האָבן אים אַריינגענו־מען צו זיך, און מען האָט אים דעם גאַנצן טאָג געפייניקט, ערשט פאַרנאַכט האָט מען אַלעמען אויסגעשטעלט אין אַ ריי. ווען מען האָט וואליע שפיראן אַרויסגעפירט, האָט מען אים ניט דערקענט. ער האָט ניט געווּסט וואָס מיט אים טוט זיך. פון די 200 פאַרזאַמלטע האָבן זיי פאַרהאַלטן אַ פופציק יידן, דאָס רוב פון פרייע פראָפעסיעס, סוחרים אד״ג. די איבעריקע יידן האָבן די מערדער באַגלייט מיט קלעפ און אַהיים געשיקט. די פאַרהאַלטענע האָבן די תליינים אויף צומאָרגנס פרי אַוועק־געפירט, הינטער די קאַזאַרמעס לעבן סקרידלעווע אין וואַלד, און דאָרטן אַלעמען דערשאָסן. נאָר געזאָגט האָבן זיי אַז זיי האָבן די יידן אַוועקגעשיקט אויף אַרבעט. און אַזוי האָבן אויך אַלע געגלויבט. שפּעטער זיינען געקומען קריסטלעכע שאָפערן, וואָס זיינען געפאָרן מיט די דייטשן, און דערציילט אַז זיי האָבן געטראָפן נאַוואַרעדקער יידן אַרבעטנדיק אויף פאַרשיידענע וועיטע ערטער. זיי האָבן אויך אָנגערופן נעמען... אין דאָס געווען זייער אייגענע איניציאַטיוו, אָדער אַ פּלאַן פון די מערדער בכדי צו נאָרן די יידן, איז אומבאַוווסט. געווּס איז אַז די קרובים פון די צוגעזומענע יידן, האָבן אָנגעהויבן שיקן דורך די אויבנדערמאָנטע קריסטן פעקלעך פון די בעסטע זאַכן, וואָס מען האָט געקענט באַקומען: עסנוואַרג און קליי־דונג, פאַר זייערע „אַרבעטנדיקע״ אייגענע. די קריסטן האָבן דאָס גוט אויסגענוצט און געמאַכט גוטע געשעפטן, און די יידן האָבן געלעבט מיט דער אילוזיע אַז זייערע קרובים לעבן...

עס זיינען אַרויסגעגעבן געוואָרן גזירות, אויב נאָך די אַנדערע: יידן טאָרן גאָרניט קויפן ביי קריסטן; מען טאָר ניט האָבן קיין באַציאונגען מיט ניט־יידן. מען טאָר זיך ניט באַ־גריסן מיט קיין ניט־יידן, יידן טאָרן ניט גיין אויפן טראָטואַר, נאָר אין מיטן גאַס, יידן טאָרן ניט פאָרן מיטן באַן, אויטאָמאָ־

בילן, מען טאָר ניט בייטן קיין דירות, אַלע יידן פון 12 יאָר אַן מוזן גיין אויף צוואַנגס־אַרבעט. פאַר אַלע עבירות איז געווען איין שטראָף — טויט.

מיט אַ צוויי וואָכן שפעטער זיינען די מערדער געאַנגעקומען באַגינען מיט אַ רשימה, און צוזאַמענגעקליבן ווידער עטלעכע־און פופציק יידן, מייסטנס אינטעליגענץ, פרייַ פראָפעסיעס, לערערס אד״ג, און אויך זיי אַוועקגעשיקט כלומרשט אויף אַר־בעט...

אַ גרויסער טייל פון די יידן האָבן נאָך אַלץ געגלויבט אַז מען האָט זיי אַלעמען געשיקט אויף אַרבעט און זיי לעבן, כאָטש פויערים, וואָס האָבן געווויגן ניט ווייט פון די קאַזאַר־מעס, פלעגן דערציילן, אַז זיי פלעגן זען ווי די תליינים פלעגן ברענגען אין וועלדל גרופּעס יידן, נאָכדעם פלעגן זיי הערן אַ שיסעריי, און די תליינים פלעגן זיך אַליין אומקערן. נאָר מען האָט זיי ניט געגלויבט.

שבת דעם 26־סטן יולי 1941 האָבן די מערדער געפאָדערט פון יודנראַט דרינגנד 50 יידן. די מיטגלידער פון יודנראַט האָבן באַלד צוזאַמענגעקליבן פון די אַרבעטס־פלעצער עטלעכע און זיבעציק יידן. די תליינים האָבן אויסגעשטעלט די יידן אין מיטן מאַרק, אַרומגערינגלט דעם מאַרק מיט מיליטער, האָבן אויסגעקליבן 52 מאַן, אין דעם דער אַפּטייקער משה לייזראָוו־סקי, מיטגליד פון יודנראַט, אויך יהושע איוויניעצקי, וועלכער איז דעם פרימאָרגן נאָמינירט געוואָרן אין יודנראַט, מען האָט אַרויסגענומען פון דער ריי צו 10 מאַן און גלייך אויפן אָרט דערשאָסן. סאלאמאָן, דער לערער, וועלכער איז געווען צווישן די יידן, האָט געפרוווט אַנטלויפן, אָבער מען האָט אים באַלד געכאָפט און אויפן אָרט דערשאָסן. צוזאַמען זיינען אומגעקומען 52 יידן.

די מערדער האָבן געלאָזן ליגן די קרבנות אין מיטן מאַרק קרוב צו 3 שעה. די קריסטן זיינען געגאַנגען אין מאַרק שפּאַ־צירן און באַטראַכטן די טויטע יידן, נאָכהער האָט מען געברענגט 5 פורן, צוזאַמענגעטריבן יידן אַז זיי זאָלן אַוועקפירן די קרבנות אויפן בית עלמין מקבר זיין.

אַז מען האָט די קרבנות געמוען לייגן אויף די פורן, האָט איין ייד געוויזן סימנים פון לעבן, דאָס האָט באַמערקט אַ ווייס־רוסישער פּאָליציאַנט, און ער האָט אים דערשאָסן.

נאָך דעם האָבן די רוצחים צוזאַמענגעטריבן יידישע פרויען, וואָס האָבן אָפּגעוואָשן דאָס בלוט פון די שטייגער, און גלייך איז געקומען אַ מיליטעריישער מוזיק־אָרקעסטער און זיך געשטעלט שפּילן אויפן זעלביקן פּלאַץ פאַר דער קריסטלע־כער באַפעלקערונג.

דער פאַל האָט געמאַכט אויף די יידן אַ דערדריקנדיקן איינדרוק, ווייל מען האָט געזען די ערשטע קרבנות מיט די אויגן, און מען האָט גענומען פאַרשטיין אויף וואָס די בעסטיעס זיינען פעאיק, מען האָט שוין אויפגעהערט גלויבן אַז די יידן, וואָס מען האָט פריער צוגענומען, לעבן נאָך. די לאַגע איז גע־וואָרן זייער אָנגעשטרענגט.

בערך אין אַ מאָנאַט אַרום, אויך אַ שבת, איז אָנגעקומען אין שטאָט אַ אייזאַץ־גרופּע און געפאָדערט פון יודנראַט אַז זאָל זיי גלייך צושטעלן אַ 50 יידן. דער יודנראַט האָט גלייך צוזאַמענגעקליבן די צאָל יידן אויפן הויף פון יודנראַט. די געסטאַפאָוועצע האָבן צוגענומען די יידן, און אויך אַלע יידן, וואָס האָבן זיך דאָרט געפונען אין דער צייט, אין דעם אויך מיטגלידער פון יודנראַט אַליין און זיינע באַאַמטע, גלייך אָפּ־געפירט זיי אין טורמע און אויף מאָרגן פרי דערשאָסן הינטער די קאָזאָרמעס.

די קריסטן האָבן אויסגענוצט די סיטואַציע. יעדער קריסט, וואָס האָט געהאַט עפּעס אַ כעס אויף אַ ייד, פלעגט מעלדן אין פּאָליציי, און דאָס איז געווען גענוג — דעם ייד האָט מען גלייך צוגענומען אין טורמע, און עס האָט ניט געטראָפן אַז אַ ייד זאָל אַרויס לעבעדיק פון תפיסה.

די תליינים פלעגן קומען אין אַן הויז זוכן עמעצן מיט אַ באַשטימטן נאָמען, וואָס די קריסטן פלעגן מסרן, ניט קוקנדיק צי דער געזוכטער איז דאָ אָדער ניט, פלעגן זיי פאַרנעמען אַלע מענער, וואָס האָבן זיך געפונען אין דעם הויז. און אַזוי ווי אין רוב הייזער האָבן זיך געפונען עטלעכע משפּחות, פלעגן זיי אַלע מענער, אַוועקפירן אין שעכטהויז, ד״ה אין טורמע.

די בעסטיעס פלעגן גאַנץ אָפט אַרויסגיין אין מיטן טאָג אין גאַס, פאַרהאַלטן יעדן ייד וואָס זיי פלעגן טרעפן אין גאַס און אָפּפירן אין טורמע.

זיי פלעגן אויך צוטראַכטן פאַרשיידענע שפּיצלעך: זיי פלעגן אַרומרינגלען עטלעכע גאַסן מיט מיליטער און פּאָ־ליציי, פלעגן אויפטרייבן אַלע יידן אין איין פונקט, כלומרשט רעווידירן דאָקומענטן, אין דער צייט פלעגן זיי גיין אין די יידישע הייזער, צונעמען די בעסטערע זאַכן, און וועמען זיי פלעגן טרעפן אין הויז, אַלץ איינס צי ער איז געזונט אָדער קראַנק, פלעגן זיי אָפּפירן אין טורמע.

און אַזוי האָבן די יידן געלעבט אין טויט־שרעק, דערני־דעריקט, ריכטנדיק זיך יעדע מינוט אויפן טויט.

די שחיטה אין האראדישטש

אין חודש אָקטאָבער, אַז נאַוואַרעדקער יידן האָבן געטריבן קי קיין באַראַנאָוויטש — דאָס איז געווען פון די אַרבעטן וואָס יידן האָבן געמוזט אויספירן — און זיי זיינען דורכגעגאַ־גען דאָס שטעטל האָראָדישטש, האָבן זיי דאָרט געזען, ווי די תליינים פירן דורך די גרויזאַמע שחיטה פון די האָראָדיש־טשער יידן. זיי האָבן אַלע יידן צוזאַמענגעקליבן אויפן מאַרק, און פון מאַרק האָט מען זיי געפירט מיט אויטאָס אַ פּאָר קילאָמעטער פון שטעטל, וווּ עס זיינען שוין געווען צוגעגרייט אויסגעגראָבענע גריבער, און גלייך בייַ די גריבער דערשאָסן. (זע באַשרייבונג פון ח׳ קראָוועץ).

אַז מען האָט דאָס דערהערט, איז געוואָרן אַ גרויסע פּאַניק צווישן די יידן אין שטאָט, מען האָט זיך געריכט אַז יעדן טאָג קאָן דאָס אומגליק געשען אויך אין נאַוואַרעדאָק.

די בעסטיעס האָבן וווייטער גענאַרט די יידן, זאָגנדיק אַז די האָראָדישטשער יידן האָבן געהאַט געווער און געשאָסן אויף די דייטשן. נאָר אין נאַוואַרעדאָק וועט דאָס קיין מאָל ניט געשען. אַ טייל יידן האָבן זיי געגלויבט און געלעבט מיט דער אילוזיע, דאָס רוב יידן אָבער האָבן זיי ניט געגלויבט.

די יידן אין געטאָ האָבן געזען, אַז זייענדיק ביים תליין אין די הענט, וועט מען לעבעדיק ניט אַרויס, האָט מען געגנ־ מען זוכן וועגן ווי אַזוי זיך אַרויסרייסן פון די נאַצישע נעגל. מען האָט געגומען זוכן פאַרבינדונגען מיט פאַרטיזאַנער. דער יודנראַט מיט זיין פאָליציי האָט געטאָן אַלץ וואָס זיי האָבן גע־ קאָנט, כדי צו שטערן דעם אַרויסגאַנג פון געטאָ. אַז די פא־ ליציי־לייט פלעגט זיך דערוויסן אַז עמעצער קלייבט זיך פאַר־ לאָזן דעם געטאָ, פלעגן זיי אים צוגעמען אין קעלער פון יודנ־ ראַט, אים גוט צעשלאָגן און לאָזן אים דאָרט ליגן. ביי די וואָס האָבן געדאַרפן גיין צו ספּעציעלער אַרבעט, פלעגן זיי אין אָוונט צוגעמען די שטיוול, און אויף מאָרגן פרי אומקערן צוריק.

מען האָט זיך ביסלעכווייז צוגעווויגט צו דעם הינטישן לעבן. די רוצחים פלעגן אַראָפקומען ביי נאַכט מיט אַ פאָדע־ רונג, אַז די יידן זאָלן אָפגעבן אַלע וואַרעמע דעקן, פוטערס, פעלצן, וואַליקעס. די פאָליציי פלעגט זיך אַוועקלאָזן אין די הייזער און צוגעמען די אויבנדערמאַנטע זאַכן. איין מאָל קו־ מענדיק פון דער אַרבעט, האָט שוין אונדז אָפגעווואַרט אַ פור מיט נאַצי־מערדערס און מיט ווייס־רוסישער פאָליציי. זיי האָבן קאָנטראָלירט יעדן דורכגייענדיקן יידן ביים טויער פון געטאָ, און ווער עס האָט נאָר געהאַט שטיוול, האָבן זיי אַראָפגעצויגן פון די פיס און גלאָזן גיין בארוועס.

די יידן זיינען געווען הפקר, ווי עס ווייזן פאַלגנדע פאַלן: ביים געביטס־קאָמיסאָר טראוב, ימח שמו, איז פאַרפרוירן גע־ וואָרן דאָס וואַסער אין די רערן פון דער וואַסער־לייטונג. האָבן יידן טאָג און נאַכט גלייביג פייער, אַז דאָס פאַרפרוירנקייט אין די רערן זאָל אָפגיין, אָדער מען זאָל קענען גראָבן די ערד. איין מאָל ביי נאַכט האָבן גלייביג פייער צוויי בחורים אין מיטן נאַכט. נאָכן טרינקען און הוליען ביים הויפט־רוצח, זיינען די מערדער אַרויס אין דרויסן און געצילט אין די בחורים פון רעוואָלווערן. אייגער אַ בארַאַנאָוויטשער בחור איז גלייך גע־ טראָפן געוואָרן, און איז אַריינגעפאַלן גלייך אין פייער. דער צווייטער, זיידל קושנערס זון, איז פאַרוווּנדעט געוואָרן און איז אויך אַריינגעפאַלן אין פייער. נאָר ער איז האַלב־פאַרברענט אַרויסגעקראָכן און זיך באַהאַלטן אין אַ שטאַל. צומאָרגנס האָט מען אים געבראַכט אין געטאָ, ער איז געזונט געוואָרן, נאָר ער איז אומגעקומען ביי דער לעצטער שחיטה.

אהרקע נאָכימאָוסקי האָט געאַרבעט אין די קאָזאַרמעס. ער פלעגט פירן מיט אַ פערד אַ פעסל וואַסער פון סקרידליעווע. איין מאָל האָט אים אַ באַקאַנטער פויער געגעבן אַ פלעשל מילך. אַריינקומענדיק אין די קאָזאַרמעס האָבן די מערדער געפונען ביי אים דאָס פלעשל מילך. זיי האָבן אים גלייך צוגענומען און מער האָט מען אים שוין ניט געזען.

טילעסעס איידעם האָט געאַרבעט אין די קאָזאַרמעס ביים אויסלאָדן אַ סך הויזן. האָט זיך אים פאַרוואָלט נעמען אַ פאָר הויזן, אין אַ צייט אַרום זיינען זיי געקומען און אים צוגענומען פון געטאָ.

עס איז אַריבער אַ שטיקל צייט. די בעסטיעס האָבן זיך גענומען גרייטן אויף אַ נייער יידן־„אַקציע". און אַזוי ווי דער יודנראַט האָט שוין צו פיל געווּסט, האָבן די מערדער פאַר־ שטאַנען, אַז מען וועט אים שוין ניט קענען מער נאָרן, און מען קען זיך שוין אויף אים ניט פאַרלאָזן, און באַשלאָסן אים אומברענגען. האָבן זיי איין מאָל אַ פאַרנאַכט איינגעלאַדן דעם יודנראַט צו זיך מיט אַ גענאַראַליי, כלומרשט אייניצושטעלן די צייט פון דער אַרבעט. איין חבר פון יודנראַט, מוניע דזיענ־ צאלסקי, איז געלייגן קראַנק מיט גרויס פיבער, האָבן זיי גע־ שיקט נאָך אים אַ זשאַנדאַרם, זאָגנדיק אַז אָן אים קען מען גאָרניט באַשליסן. ווי דער יודנראַט איז אַריין צו די רוצחים האָבן זיי אים גלייך אויסגעלייענט אַ טויט־אורטייל, אָנגעבנדיק פאַרשיידענע בלבולים און זיי אָפּגעפירט אין טורמע. אויף מאָרגן פרי האָט מען זיי אַלעמען אַוועקגעפירט הינטער די קאַזאַרמעס און דערשאָסן. דאָס זיינען געווען: אַדוו. צעכא־ נאָווסקי, פאָרזיצער, ברידער לייזער און משהקע איזראעליט, מאמיק דאברין, מאָטל ניאנקאָווסקי, שלמהקע קאבאק, שלמה גערשאָנאָווסקי און מוניע דזיענצאלסקי.

באַלד אין אָוונט איז דער שטאַבסלייטער פון געביטס־ קאָמיסאָר געקומען און אויסגעלייענט אַ צעטל מיט מכלומרשטע חטאים אין געטאָ, פאַרוואָס זיי האָבן פאַראורטיילט דעם יודנ־ ראַט צום טויט. גלייכצייטיק האָט ער באַפוילן: דאָס עס מוז ביז מאָרגן פרי געשאָפן ווערן אַ נייער יודנראַט. עס איז גלייך צוזאַמענגעשטעלט געוואָרן אַ יודנראַט מיט חיים אייזיקאָוויטש בראש.

עס האָבן זיך אין דער צייט געשאָפן וואַרשטאַטן מיט דער איניציאַטיוו פון יודנראַט ווי: פעלצן־נייערס, שנייידערס, שלאָ־ סערס, זייגערמאַכערס, שוסטערס, רימערס. אַ טייל פון זיי האָט מען אייניגעאַרבעט אין די געריכטס־געביידעס. דאָס האָבן זיי שוין צוגעגרייט צו שאָפן דאָרט, נאָכן דורכפירן אַ שחיטה, אַ פאַרמאַכטן לאָגער. יעדן טאָג פלעגן די אַרבעטער פון די וואַר־ שטאַטן גיין גרופּנווייז אַהין און צוריק צו דער אַרבעט און פון דער אַרבעט.

גלייכצייטיק האָבן די בעסטיעס אָנגעהויבן אַרומצוימען מיט שטעכלדראָט אין עטלעכע רייען די גערימטס־בנינים אוי־ סער דעם נייעם גרויסן בנין. אויך האָבן זיי געגומען צוגרייטן גרויסע קעסלען. די יידן האָבן שוין געזען אַז עס שמעקט מיט אַ נייער שחיטה. נאָר מען האָט ניט געהאַט קיין ברירה. עס זיינען אַרויס עטלעכע יונגע בחורים פון געטאָ צו שאָפן אַ פאַרבינדונג מיט פאַרטיזאַנער. דער פרוי האָט זיך ניט אייגע־ געבן. בן־ציון מאושאוויטש און עדי זיסקינד זיינען געפאַלן אויפן וועג. די איבעריקע, מאמע טשאַרני, יוסל אוסטאשינסקי, און אַנדערע זיינען יאָ אַדורך, זיינען אָבער געפאַלן אין וואַלד. אין נאַליבאקער פושטעש האָט זיך געשאָפן ביי אַ פאַרטיזאַנער אָטריאַד אַ יידישער ווזוואָד, מען האָט געדאַרפט אָנפאַלן אויפן נאַליבאקער גאָרניזאָן. לויטן פלאַן האָט דער יידישער ווזוואָד געדאַרפט דער ערשטער אָנפאַלן, און די איבעריקע האָבן דער־ נאָך געדאַרפט קומען צו הילף. דער סוף איז געווען אַז די יידן זיינען אָנגעפאַלן, אָבער קיינער איז צו הילף ניט געקומען און זיי זיינען אַלע אומגעקומען.

די מערדערס האָבן זיך געגרייט דורכצופירן די צווייטע שחיטה. זיי האָבן אינסטאַלירט אַ גרויסן פראָשעקטאָר אויף פרעשיקער קלויז, וואָס האָט באַלויכטן דעם גאַנצן געטאָ. אויך

די יידן האָבן זיך געזומען גרייטן. מען האָט כמעט אין אַלע הייזער אויסגעגראָבן אונטער די פֿאָדלאָגע פֿאַרמאַסקירטע גרויסע סכראָנעס (בונקערס). אַ דאַנק די סכראָנעס האָבן זיך יידן געראַטעוועט פון דער צווייטער שחיטה.

אין דער צייט האָבן די רוצחים געזומען צוזאַמענברענגען אַלע יידן פון אַרום נאַוואַרעדאָק. זיי האָבן געבראַכט די יידן פון איוויניץ, רוביזשעוויטש, נאַליבאָק (פון לעצטן נאָר דער־וואָקסענע). מען האָט זיי געטריבן צו פוס. די קינדער האָבן די תליינים ביי זיי צוגענומען, זאָגנדיק אַז זיי וועלן זיי אָפּ־שיקן צו די עלטערן מיט פורן. אָבער זיי האָבן אַלע קינדער אומגעבראַכט.

אויך האָבן זיי געבראַכט קיין נאַוואַרעדאָק אַלע יידן פון קאַרעליטש. זיי האָט מען געגעבן פורן. זיי האָבן געקענט אַלץ מיטנעמען, אַנדערע האָבן אָפּילו האָלץ מיטגעבראַכט. די קאָ־רעליטשער יידן זיינען די גאַנצע צייט געזעסן אויף זייערע ער־טער, דאָס דאָזיקע שטעטל האָט נאָך ניט געהאַט דורכגעמאַכט די אַכזריותן ווי אַנדערע. אויך האָבן זיי מיטגעבראַכט אַלע אַלטע קראַנקע, פֿאַראַליזירטע. די דייטשן האָבן אַלץ געטאָן כדי צו נאָרן די יידן. (וועגן די שטעטלעך זע די באַשרייבונג פון י. יפה).

אין געטאָ איז געוואָרן געפערלעך ענג, מען האָט אויס־געגנוצט אַלע שטאַלן, שפייכלערס אויף אַריינצופּאַקן אַלע יידן.

דער שחיטה־טאָג האָט זיך דערנעענטערט. די ברוינע מערדערס האָבן זיך אָפּן געגרייט, זיי האָבן אָפּילו געהאַנדלט מיטן יודנראַט וועגן מענטשלעכע לעבנס. זיי האָבן געוויזן דעם יודנראַט די רשימה פון די יידן, וואָס דאַרפן בלייבן לעבן, און פון די, וואָס דאַרפן ניט לעבן. די לעצטע זיינען געוועזן אַלע אַרבעטס־אומפּאָטיקע, אַלטע, קראַנקע. קיין קינדער האָבן איבערהויפּט ניט געטאָרט זיין. די אַלע האָבן געדאַרפט אומקומען, דאָקעגן די אַרבעטער, וואָס אַרבעטן אין די וואַר־שטאַטן מיט זייערע פרויען דאַרפן בלייבן לעבן און זיין אין די ווּאַרשטאַטן. דער יודנראַט, זיין פאָליציי, זיינע באַאַמטע און אַלע אַרבעטערס פון יודנראַט, וועלן זיין געזיכערט, נאָר בתנאי אַז זיי וועלן היטן, אַז קיינער זאָל ניט אַנטלויפן פון געטאָ, ד״ה מיטהעלפן דורכפירן די שחיטה.

דעם 6־טן אויגוסט 1942, אַז די אַרבעטער פון די וואַרשטאַטן האָבן געדאַרפט אַרויסגיין צו דער אַרבעט, האָט מען שוין גע־פילט אַז מען וועט זיך שוין ניט צוריקקערן, האָבן זיי פאַר־לאַנגט אַז זייערע פרויען זאָלן מיטגיין, אַנדערש האָבן זיי ניט געוואָלט אַרויסגיין.

דער יודנראַט האָט געוויזן, אַז זיי האָבן די שיינען פאַר אַלע פרויען פון די ארבעטער, און שפעטער וועלן זיי די פרויען אָפּשיקן צו די מענער, וואָס האָבן זיך געפונען אין די וואַרשטאַטן אין דער גרייכטס־געביידע.

דער יודנראַט האָט געהאַלטן די שיינען דעם גאַנצן טאָג. נאָך מער, די פאָליציי האָט זיי שטרענג געהיט אין געטאָ, אַז קיינער זאָל חלילה, ניט אַרויס און זיך ראַטעוונען. פאַרנאַכט איז דער געטאָ אַרומגערינגלט געוואָרן מיט מיליטער פון דיי־טשן, לעטן און עסטאָנער. עס האָבן זיך געהערט שיסעריי־ען אין געטאָ. באַוועגן זיך אין געטאָ איז געווען געפערלעך. דאַן האָט דער יודנראַט געטאָן אַ טובה, און אָפּגעגעבן די שיינען פאַר די פרויען פון די וואַרשטאַט־אַרבעטער, ווען עס איז שוין געווען פאַרבונדן מיטן טויט ניט נאָר ביים אַרויסגיין פון געטאָ, נאָר אַפּילו דורכגיין פון הויז צו הויז. צוליב דעם זיינען אומגעקו־מען דער גרעסטער טייל פרויען פון די וואַרשטאַט־אַרבעטער.

דעם טאָג זיינען די ברוינע חיות מיט זייערע העלפערס, די ווייסרוסישע פאָליציי, אַוועקגעפאָרן קיין זשעטל דורכצופירן דאָרט די שחיטה. ביי זייער פעלן אין שטאָט, האָבן א סך יידן, וואָס זיינען געווען ביי דער אַרבעט אויסערן געטאָ, אַרייַנגע־דרינגען אין געריכט. אַ טייל אַרבעטער האָבן געבראַכט זייערע קינדער אין געריכט. פאַר זייערע פרויען האָבן זיי ניט געזאָרגט, ווייל דער יודנראַט האָט דאָך געוויזן די שיינען און פאַרזי־כערט אַז די פרויען וועלן באַלד אָפּגעשיקט ווערן.

נאָך דער אַרבעט האָט מען שוין די אַרבעטער פאַרהאַלטן אין די וואַרשטאַטן. מען האָט די געריכטס־בנינים אַרומגע־רינגלט מיט דייטשן, לעטן און עסטאָנער. אויפן הויף האָבן זיך שוין אַרומגעדרייט די ברוינע רוצחים. דער געביטס־קאָמיסאַר, ימח שמו, האָט באַמערקט ווי עס דרייען זיך אַרום אויפן הויף קינדער, וואָס לויט זייער טייוול־פלאָן האָבן זיי געדאַרפט אומ־קומען.

אַז ס׳איז נאַכט געוואָרן און די פרויען זיינען ניט געקו־מען, האָט מען דאָן פאַרשטאַנען אַז מען האָט די אַרבעטער בייַזוויליק אָפּגענאַרט, נאָר מען האָט גאָרניט געקענט העלפן. מיר האָבן איבערגעלעבט אַ נאַכט פון גרויל און טויט־שרעק, צעשיידט פון די פרויען, וואָס מיר זיינען געווען זיכער אַז זיי וועלן אומקומען.

אַ גרויסער טייל קינדער און אומלעגאַלע האָבן זיך בא־האַלטן אין גרויסן קעלער אונטער דער געריכטס־געביידע. די טירן זיינען געווען פאַרשלאָסן מיט ספּעציעלע שלעסער, נאָר מען איז אַריין דורך די פענצטערלעך, און נאַכהער האָט מען פאַרלייגט די פענצטערלעך מיט האָלץ.

אויף מאָרגן, דעם 7־טן אויגוסט (כ״ד אב תש״ב) אין דעם שוואַרצן פרייטיק גאַנץ פרי זיינען אַראָפּגעקומען אין גע־ריכט די ברוינע תליינים מיטן געביטס־קאָמיסאַר בראש שטאַרק באַוואָפנט. זיי האָבן אויסגעשטעלט אַלע אַרבעטער אויפן הויף, אַרומגערינגלט מיט באַנדיטן, און זיי האָבן זיך געלאָזט זוכן די קינדער, וואָס זיינען געווען באַהאַלטן אין די וואַרשטאַטן, אויף די בוידעמער און אַנדערע ערטער. זיי האָבן געשלעפּט די קינדערלעך ביי די פיסלעך אַזוי ווי הינער און אַריינגעוואָרפן אין אַ לאַסט־אויטאָ. די געשריי־ען פון די קינדער איז געווען שרעקלעך, און מיר אַלע האָבן געדאַרפט דאָס צו־זען... ווען די עלטערן פון די קינדער האָבן געפרוווט אַרויסגיין פון ריי בעטן רחמים פאַר זייערע קינדער ביי די ווילדע חיות, האָבן יענע אָנגעשטעלט די ביקסן, געדראָט זיי גלייך צו דער־שיסן. די אומגליקלעכע עלטערן האָבן זיך נעבעך געמוזט צוריקציען.

שטייענדיק אויפן פלאַץ און דאָס אַלץ צוזעענדיק, איז צוגעקומען איינער פון די ברוינע ווילדע חיות צו מיר, אַז איך אַלס איינער פון די עלטערע שלאָסערס זאָל זיי עפענען דעם שלאָס פון קעלער, אין וועלכע עס האָבן זיך געפונען באַהאַלטן

ביי אַ פּאָר הונדערט יידן, מערסטנטייל קינדער, אין דעם אויך מיינע 2 קינדער. — אַז מיין האַרץ האָט אין דער וויילע ניט געפֿלאַצט, איז געווען אַ גרויס וווּנדער. ווייזט אויס אַז דאָס אומנאַרמאַלע לעבן אין שטענדיקן גרויל און טויט־שרעק האָט די מענטשן פֿאַרהאַרטעוועט. — איך האָב זיי געזאָגט, אַז אויפן קעלער הענגט אַ ספּעציעלער שלאָס, וועלכן עס איז אוממעג־לעך אָן אַ שליסל צו עפֿענען. ווייזט אויס אַז עס איז אין יענער מינוט געשען אַ גרויסער נס, וואָס זיי האָבן געגלויבט, אַז מען קען ניט עפֿענען, און אַז קיינער איז דאָרט ניטאָ.

אין דער זעלביקער צייט האָבן די רוצחים דורכגעפֿירט די שחיטה אויך אין פֿרעשיקער געטאָ.

גאַנץ פֿרי זיינען אַראָפּגעקומען אַלע ברוינע תליינים צוזאַמען מיט דעם יודנראַט און יידישער פּאָליציי. זיינען גע־גאַנגען פֿון שטוב צו שטוב, אויך געזוכט אין אַלערליי באַהעל־טעניש, אַרויסגעטריבן אַלע יידן אויפן פּלאַץ, צעלייגט אַלעמען מיטן פּנים אַראָפּ. אַ טיילּ יידן האָבן אויסגענוצט די סכראָנעס (בונקערס), וואָס זיי האָבן פֿריער צוגעגרייט און זיך דאָרט באַהאַלטן, אַ דאַנק דעם זיינען פֿיל געבליבן לעבן.

דער יודנראַט, זיינע פּאָליציי־לייט, באַאַמטע און אַרבע־טער, זיינען געווען זיכער אַז זיי וועלן לעבן בלייבן, ווייל די בעסטיעס האָבן דאָך זיי צוגעזאָגט, דעריבער האָבן זיי זיך קיינער ניט באַהאַלטן אין די סכראָנעס.

אַז די תליינים האָבן איבערגעציילט די קרבנות און גע־זען אַז עס פּעלן אַ סך מענטשן, וואָס זיינען אין דער צייט אַנטלאָפן אָדער זיך באַהאַלטן אין געטאָ, און די צאָל קרבנות איז פֿאַר זיי געווען ווינציק, האָבן זיי געגומען אַלעמען אַן אויסנאַם, אַריינגעזעצט אין הערמעטיש פֿאַרמאַכטע אויטאָס, אין וועלכע זיי האָבן געלאָזן גאַז. ביז זיי זיינען אָנגעקומען צו די פּריער צוגעגרייטע גריבער אויפן וועג קיין ליטאַווקע, זיינען שוין אַלע געווען טויט פֿאַרסמט. זיי האָבן די קרבנות געוואָרפן גלייך אין די גריבער.

די מערדערס האָבן איבערגעלאָזן דעם פֿאָרזיצער פון יו־דנראַט, חיים אייזיקאָוויטש, און דעם דאָקטוירים־פֿערזאָנאַל, וואָס האָט זיך געפֿונען אין געטאָ, און געבראַכט זיי נאָכהער אין געריכט. די איבעריקע זיינען אַלע אומגעקומען, ביי 2,500 יידן, פון נאַוואַרעדאָק, קאַרעליטש, איוויניעץ, רוביזשעוויטש און נאליבאק.

שבת פרי האָבן די מענטשן, וואָס זיינען געזעסן אין די סכראָנעס פון דאָנערשטיק אָוונט אָן, געגומען אַרויסגיין, ווייל זיי האָבן שוין מער ניט געקענט אויסהאַלטן אָן לופט און אָן וואַסער. צום גליק זיינען דעם פֿאַרמיטאָג די גאַנצע באַנדע ברוינע ווילדע חיות אָוועקגעפֿאָרן פון שטאָט.

דער זשאַנדאַרם מיט די ווייסרוסישע פּאָליציי, וואָס האָבן געהיט דעם געטאָ, האָבן אויסגענוצט די געלעגנהייט, באַקו־מענדיק גוט באַצאָלט, האָבן זיי די יידן אָפּגעפֿירט אין געריכט. מיטאָג־צייט זיינען די חיות צוריקגעקומען און די יידן, וואָס זיינען שוין אַרויס נאָך מיטאָג האָבן זיי שוין אָוועקגעפֿירט אין טורמע.

אין דער זעלבער צייט האָבן די תליינים אויך דורכגע־פֿירט אַ סעלעקציע פון די יידן, וואָס האָבן געאַרבעט אין די קאַזאַרמעס. די יידן וואָס האָבן זיך געפֿונען אין זייערע רשי־מות, האָט מען זיי פֿאַרשפּאַרט אין אַ שטאַל, און די עסטאָנער האָבן זיי גוט געהיט. אַלע איבעריקע יידן האָבן זיי צוריקגע־פֿירט אין געטאָ, וווּ זיי זיינען אומגעקומען צוזאַמען מיט אַלעמען.

דריי טעג נאָך דער אַקציע האָבן זיי געבראַכט אין געריכט די לעבנפֿאַרבליבענע יידן פון די קאַזאַרמעס און די שארית הפּליטה פון זשעטלער שחיטה, די ענגשאַפט אין די געריכט־געבייַדעס איז געווען אומדערטרעגלעך. אַלע האָבן זיך געמוזט אַריינפּרעסן אין די פֿאָר קליינע אַלטע בנינים, ווייל דער נייער געריכט־בנין איז געווען אויסערן צוים.

עס איז געווען קלאָר אַז אין געריכט וועלן בלייבן נאָר אַ טייל, וואַרשיינלעך די פּאַכלייט, דעריבער האָט זיך יעדערער באַמיט צו ווערן אַ פּאַכמאַן. מען האָט געגלויבט אַז די פּאַכ־לייט וועלן בלייבן לעבן. אין אַ פּאָר טעג אַרום האָבן זיי אַרויס־געפּירט אַלע יידן, וואָס האָבן זיך געפֿונען אין געריכט אויפן פּלאַץ. אַלע האָבן געמוזט זיצן אויף דער ערד. די פּאַכלייט האָט מען איבערגעלאָזן אויפן פּלאַץ. אַ גאַנץ גרויסער טייל וואָס האָט נאָך פֿאַרמאָגט גאָלד, האָט אָפּגעגעבן דעם וווייסרוסישן פֿאַרוואַלטער זיין פֿאַרמעגן און געוואָרן „פּאַכמענער" מיט דער האָפענונג צו פֿאַרבלייבן אין געריכט.

אַלע איבעריקע יידן האָבן זיי אָפּגעשיקט אין פּרעשיקע אין פֿאַרקלענערטן געטאָ. אין געריכט זיינען פֿאַרבליבן ביי אַ 500 יידן און די זעלבע צאָל אין פּרעשיקער געטאָ. אין די פֿאָר אַלטע געריכטס־בנינים האָבן זיך באַזעצט די וואַרשטאַטן, און אין די קלענערע בנינים האָבן זיך געפֿונען די ווינונגען פון די אַרבעטער. די ענגשאַפט איז געווען גרויס. מען האָט גע־מאַכט 3 שטאָקיקע נאַרעס. צו זיצן אָדער שטיין איז ניט גע־ווען קיין פּלאַץ, נאָר גלייך פון טיר אויף דער נאַרע. עסן האָט מען באַקומען אַ ¼ קילאָ ברויט אַ טאָג מיט אַ ביסל זופּ. דער פּלאַץ איז געווען געשלאָסן, אויסער עטלעכע רייען שטעכלדראָט, איז נאָך געשטאַנען אַרום אַ וואַך פון ווייסרו־סישע פּאָליציי.

אויך אין געריכטס־פּלאַץ איז ניט געווען קיין וואַסער. יעדן פרימאָרגן פֿאָר דער אַרבעט פלעגט די ווייסרוסישע פּאָליציי פירן אין שטאָט נאָך וואַסער. מענטשן האָבן אויסגענוצט דאָס גיין נאָך וואַסער, האָבן באַקומען ביי די קריסטן עפּעס עסן־וואַרג, וואָס מען פלעגט אויסבייטן פֿאָר די זאָכן, וואָס זיינען נאָך ביי זיי געבליבן, און אַריינפירן די „קאָנטראַבאַנדע" אין די פעסער וואַסער וואָס זיי פלעגן פירן אין געטאָ.

די איבעריקע יידן פון פרעשיקער געטאָ, האָבן די רוצ־חים אייגנטיילט אין געשלאָסענע גרופּן, און אַ וואַך פלעגט זיי פירן צו דער אַרבעט און צוריקברענגען. אין זין פון עסן זיינען זיי געווען אין אַ בעסערער לאָגע, ווייל זיי האָבן זיך אַ גאַנצן טאָג געפונען אין שטאָט אויסערן געטאָ, פלעגן זיי מיט קריסטן בייטן אַלערליי זאָכן אויף עסנווארג.

די דאָקטורים האָט מען באַזעצט אין אַ הויז אין שטאָט לעבן די אַמבולאַטאָריומס פֿאָר ניט־יידן, און מען האָט זיי געהיט. מיט די דאָקטוירים צוזאַמען האָבן זיך געפונען עטלעכע

אַפּטייקערס, אויך דער יונגער לייזעראָווסקי. אין אַ צייט אַרום ווען זיי האָבן געזען אַז זיי ווּאַרט דער זעלביקער סוף ווי אַלעמען, זיינען זיי אין מאָל אַן אָוונט אַוועק. זיי זיינען צוגעגאַנגען ביז אויסערן שטאָט, אָבער מען האָט זיי געכאַפּט און דערשאָסן אויפן פלאַץ.

ביים דורכפירן די צווייטע שחיטה האָט אַ גרופּע יידן, ווָאס האָבן געאַרבעט אין טאַרטאַק זיך ניט צוריקגעקערט אין גטאָ און זיך באַהאַלטן אויפן בוידעם צווישן ברעטער. אַ קריסט פון טאַרטאַק האָט זיי אַרויסגעגעבן, און מען האָט זיי אומגעבראַכט.

אין דער צייט האָט מען געשאָפן אַ פאַרבינדונג מיט די ברידער ביעלסקי פון סטאַנקעוויטש, וועלכע האָבן זיך פון סאָמע אָנהייב פון דער דייטשישער אָקופּאַציע געפונען אין די וועלדער אַרום זייער דאָרף. אַלע זיינען שוין געווען זיכער אַז די ווילדע חיות וועלן אומברענגען אַלע יידן, קיינער וועט ניט בלייבן לעבן, האָבן די יינגערע און געזונטערע גענומען ביס־לעכווייז אַרויסגיין פון גטאָ צו די ביעלסקיס. אין פרעשיקער גטאָ זיינען די באַדינגונגען אַרויסצוגיין געווען לייכטער, ווייל זיי האָבן זיך געפונען אַ גאַנצן טאָג ביי דער אַרבעט אויסערן גטאָ און ביינאַכט איז אויך געווען לייכטער, ווייל דער גטאָ איז געווען געצוימט מיט ברעטער, פלעגט מען אָפּרייסן אַ ברעט און אַרויסגיין, און האָט עמעצער פון גריכט באַשלאָסן אַרויסגיין, האָט ער פריער געמוזט אַריבערכאַפּן זיך אין פרעשיקער גטאָ, און פון דאָרט ערשט אין וואַלד אַריין. עס זיינען אויך געווען ניט ווייניק דורכפאַלן און פיל קרבנות ביים אַרויסגיין.

דאָס לעבן איז געווָארן אומדערטרעגלעך. איין מאָל ביי־נאַכט זיינען געקומען די עטלעכע פוילישע שקצים, ווָאס זיינען געווען די נושאי־כלים ביי די תליינים, און געפּענט אַ שיסע־ריי אויף די גריכטס־בנינים, ווו עס האָבן זיך געפונען די ווינונגען. יענע נאַכט האָבן מיר קוים דערלעבט עס זאָל טאָג ווערן. מען האָט שוין געמיינט אַז דאָס איז דער סוף.

אין אַ פאָר מאָנאַטן אַרום האָט מען וויידער אויסגעקליבן אַ טייל יידן פון גריכט, פון וועלכע מען איז ניט געווען צו־פריידן, און אַלס שטראָף אָפּגעשיקט זיי אין פרעשיקער גטאָ. דאָס איז שוין געווען אַ סימן אַז די תליינים גרייטן זיך צו ליקווידירן יענעם גטאָ, און אַזוי איז טאַקע געווען.

דעם 4־טן פעברואַר, 1942, כ״ט שבט תש״ג האָבן די רוצחים דורכגעפירט אַ שחיטה אין פרעשיקער גטאָ. קיין אייר־נער איז דאָרט ניט געבליבן, נאָר אפשר אַ 3־2 וואָס האָבן זיך באַהאַלטן אין אַ סכראָן. מען האָט זיי אַוועקגעפירט לעבן פלאַץ פון דער צווייטער שחיטה און זיי דערשאָסן.

אין גריכט האָט דער אָנפירער פון די וואַרשטאַטן און בעל־הבית איבער די יידן און זייער פאַרמעגן, רויטער, ימח שמו וזכרו, צוגעטראַכט אַ ניי שפּיצל אָפּצונאַרן זיינע יידן. ער האָט כלומרשט געמאַכט אַ רשימה פון די בעסערע אַרבעטער, וואָס דאָרפן באַקומען יעדן טאָג אַ צוגאָב־פּאָרציע פון ברויט. דאָס איז אָבער געווען אַ פאַסטקע בכדי אומצוברענגען די גע־ווינלעכע אַרבעטער אין 7־טן מאי 1943, ב׳ באייר תש״ג. אין דעם טאָג האָבן זיי אויסגעשטעלט אַלע יידן אויפן פלאַץ, אויס־געלייענט די, וואָס האָבן פיגורירט אין דער רשימה צו באַקומען צוגאָב־ברויט, אָנועקגעשיקט זיי אין אַ וואַרשטאַט נאָכן ברויט, און די אַלע איבעריקע האָבן זיי גלייך אַנומגערינגלט און אָפּגעפירט ניט ווייט פון גריכט און דערשאָסן אין אַ גרויסער גרוב. אין דער דאָזיקער „אַקציע״ זיינען אומגעקומען 250 יידן.

יהודה סלוצקי

חמישים ושנים הקדושים

היה זה ביום שבת, ב־26.7.41. בשעות הבוקר נפוצו שמו־עות־אימה בעיר. יש לנצל את המצב ולצאת לעבודה לנקות את הרחובות. שוטרים יהודים עברו מבית לבית והאיצו בנו שנת־אסף בשוק וע״י כך נמנע משחיטה המונית. אבי, דוד סלוצקי הי״ד, התפלל אותו בוקר תפילת שחרית בבית השכן שלנו, ברסלין. אני הסתתרתי אצל חברי הלפרין בתוך הגן, ואחי, מוליק, היה בבית. לאחר ששמענו שיש להתאסף בשוק, חזרנו כולנו הביתה ומשם יצאנו שלושתנו. בהגיענו לשוק, ראינו שהוא מלא ומכותר גרמנים מזויינים. הבנו תיכף שהמצב הוא בכי רע.

ציוו עלינו להסתדר בשורות לאורך השוק. אז התחיל המיון ע״י הגרמנים מי לשמאל ומי לימין. הקביעה לא היתה קשורה בגיל, כי אם נעשתה לפי שיקול דעתו של הגרמני הקובע: מי שמצא חן בעיניו נשלח לשורת החיים, ומי שלא נראה לו — נשלח למוות.

הועמדנו בשתי קבוצות. בינתיים נפוצה שמועה שעומדים לקחת אותנו לעבודה לאי־שם. אבל השמועה נתבדתה חיש מהר, כי הגרמנים התרוצצו סביבנו כחיות טרף ונתנו פקודות בצע־קותיהם הפראיות. לאחר המיון הוציאו 50 איש וביניהם את אבי ואחי הי״ד, העמידו אותם בצד, ואני נשארתי בין אלה שעמדו בצד השני של השוק, בקרבת מקום.

אחד הגרמנים, כנראה המפקד שלהם, נשא „נאום״, אולם את דבריו לא הבנתי כי הייתי המום וקולו נשמע לי כשאגת חיה רעה. בגמר ה„נאום״ הוציאו הגרמנים עשרה מתוך החמי־שים שנועדו למות, העמידום מול עשרה גרמנים ולפי פקודת אש ירו בהם. לאחר שעשרת הראשונים נפלו מתבוססים בדמם, הוציאו עוד עשרה... וכך חיסלו את כל החמישים היהודים. היו כאלה שניסו לברוח מהמקום וביניהם זכור לי המורה סלומון, אולם הוא נורה מיד ע״י גרמנים אחרים, שעמדו בשרשרת סביבנו. אנחנו הנותרים שעמדנו בצד וראינו את הזוועה והאסון הגדול, חשבנו שקיצנו קרוב ודרכנו היא הדרך שהלכו בה קודמינו. אך לפי פקודת הגרמנים הובילו אותנו ליודנראַט, במקום שקיבלנו כלי הפירה. הובאו עגלות לשוק ועליהן הע־

מסנו את הקדושים, הובלנום לבית הקברות היהודי וקברנו אותם בקבר אחים.

נזכר אני בפרט אחד: אחד מהחמישים שנשאר בחיים, ביקש מאתנו שנעמיס אותו למעלה בחשבו שיינצל, אולם אחד הפולנים ששמע זאת היפנה את תשומת לבו של גרמני, שניגש אליו וירה בו שנית.

בבית הקברות פחדנו מאוד שהגרמנים יהרגו גם אותנו, לאחר שנסיים את הקבורה. אבל הם רק „כיבדו" אותנו במכות הגונות, אבל לא המיתונו.

היום השחור הזה הסתיים בין השמשות. בבית הקברות ליד קבר האחים נפרדתי מאבי ומאחי לעולם מבלי שאוכל אפילו להגיד קדיש אחריהם, מפחד הגרמנים ששמרו עלינו. רצוצים חזרנו מבית הקברות. דמם של הקדושים שניגר בשוק נשטף ע"י נשים יהודיות, שהובאו לשם לאחר הרצח.

עשקע שאָר־לעווין

די שחיטה

די ערשטע שחיטה האָט יעדערער דורכגעלעבט אויף זיין אופן. איך בין דאַן אַלט געווען 15 יאָר. ס׳איז געווען אַ פרייטיק אין דעצעמבער 1941. איך האָב דאַן געאַרבעט אין געריכטס־געביידע ביי איבערקלייבן קאַרטאָפל. גייענדיק אַהיים פון דער אַרבעט דורך שלאָס־גאַס האָב איך באַמערקט אַ מעלדונג אין וועלכער ס׳איז געווען געשריבן, „אַז יידן טאָרן ניט גיין אויסערן שטאָט, זיי מוזן בלייבן אין די הייזער". איך בין שנעל געגאַנגען אַהיים און דאָס דערציילט מיין מאַמען און עלטערן ברודער ישראל. מיין טאַטע מיט מיין ייִנגערן ברודער אהרון זיינען נאָך ניט געהאָט צוריק־געקומען פון דער אַרבעט. מיין עלטערער ברודער האָט גע־האָט שוידערלעכע זכרונות, נעמלעך: מען האָט אים און נאָך יונגע בחורים געשיקט טרייבן קי קיין באַראַנאָוויטש. אויפן וועג אַהין האָט ער זיך אָפּגעשטעלט אין האָראָדישטש און אַריין באַזוכן אונדזערן אַן אָנקל. אויף צוריק האָט ער ווידער געוואָלט אַריין צום אָנקל, נאָר צום באַדויערן זיינען שוין אַלע יידן פון דעם שטעטל אַחוץ יחידים, געווען טויט. זיין וועג פון באַראַנאָוויטש צוריק האָט געדויערט דריי טעג. ער האָט געזאָגט צו דער מאַמען: ווי נאָר דער טאַטע וועט קומען מיטן ייִנגערן ברודער, וועלן מיר אַנטלויפן אין דאָרף סטאַנקעוויטש, וווּ עס האָט געווויינט אונדזער אָנקל און אַ טאַנטע מיט זייער משפּחה.

נאָכדעם ווי מיין טאַטע און ברודער זיינען געקומען פון דער אַרבעט, האָבן מיינע צוויי ברידער זיך אָנגעטאָן און זיך געזעגנט מיט אונדז. מיר האָבן זיי צוגעזאָגט נאָכפאָלגן, און אַזוי איז געווען. מיינע ברידער האָבן זיך אָפּגעשטעלט וואָרטן אויף אונדז אין ראַווניקי, נאָר צום באַדויערן, ווען מיר האָבן פאַרלאָזן דאָס הויז צוויי שעה שפּעטער, האָבן מיר שוין ניט געקאָנט אַריינגיין קיין ראַווניקי וווייל ס׳זיינען געווען צעשטעלט וווייסרוסישע פּאָליציאַנטן מיטן באַפעל צו שיסן אויף די, וועלכע גייען אויסערן שטאָט. מיר האָבן זיך געמוזט צוריקקערן אַהיים. מיינע ברידער האָבן געוואָרט אויף אונדז ביז שבת אין דער פרי. דעם טאָג פינף אַזייגער האָבן זיי אָנגעהויבן גיין קיין סטאַנקעוויטש, נאָר צום אומ־גליק זיינען אָנגעקומען צוויי וווייסרוסישע פּאָליציאַנטן און זיי איבערגעגעבן צו די דייטשישע מערדער. די דייטשן האָבן זיי דערשאָסן אָן אַ פאַרוואָס און זיי אַריינגעוואָרפן אין אַ גרוב. נאָכדעם האָבן זיי דערשאָסן אויך אַ הונט און אַרויפ־געוואָרפן אויף זיי. דער עלטערער ברודער ישראל איז געוואָרן אַלט 18 יאָר און אהרון — 14. מיין טאַטע און איך האָבן נאָך דער מלחמה זיי אויסגעגראָבן פון גרוב און זייערע בייַ־נער געבראַכט צו קבר ישראל.

עס איז כדאי באַצייכענען דעם מוט פון מיין מאַמען אין געריכטס־הויף. נאָכדעם ווי די דייטשן האָבן מיך מיט טאַטע־מאַמע און צוויי ייִנגערע שוועסטער אין עלטער פון 6 און 10 אַרויסגעשיקט צום טויט האָט מיין מאַמע, הגם אין האַרצן פעסימיסטיש געשטימט, געזאָגט: ראַטעוועט זיך ווער עס קען, זאָל כאָטש בלייבן אַ זכר פון אונדז. איך בין געוואָרן דערמוטיקט פון מיין מאַמעס רייד און געמומען זוכן אַ וועג ווי צו בלייבן לעבן. איך האָב זיך געוואָלט פאַרמאַס־קירן ווי אַ טויטע נאָר זעענדיק, אַז זיי האָבן דערשאָסן אַ באַראַנאָוויטשער מיידל און איר אויך מיטגענומען אויפן אוי־טאָמאָביל, האָט זיך מיין פלאַן געביטן. ס׳איז מיר אייִנגעפאַלן אַ געדאַנק און איך האָב געמומען בעטן מען זאָל אונדז לאָזן לעבן, וווייל מיין טאַטע איז אַן אייִנבינדער אין שטאָט. איך בין פאַרמאַטערט געוואָרן שרייענדיק, נאָר וווייזט אויס, אַז קייִנער האָט מיין קול ניט געהערט. איך האָב געזאָגט צו מיינע טייערסטע: לאָמיר נאָך אַ ביסל לעבן און ניט גיין אויפן אויטאָמאָביל.

אין אַ האַלבער שעה אַרום איז אָנגעפאָרן דער שטאָבס־לייטער און אַרויסגעראַטעוועט די פּעלצנייערס, וועלכע האָבן געאַרבעט פאַר אים. איך האָב זיך דערמוטיקט ביי דעם און זיך אין יענעם מאָמענט אָפּגעזונדערט פון מיין משפּחה און צוגעלאָפן צום שטאָבסלייטער מיטן לעצטן פונק פון לעבן און אויף אַ קינדערשן וועג אים אַרומגענומען און געבעטן ער זאָל אונדז לאָזן לעבן, וווייל מיין טאַטע איז אַן אייִנבינדער אין שטאָט און ער וועט אים דאַרפן האָבן. זיין ענטפער איז געווען „וויר ברויכן אים האָבן". איך צעשייד זיך פון מיינע טייערסטע און געמומען מיט מיינע לעצטע כוחות רופן: „טאַטע! מאַמע! מען לאָזט אונדז לעבן!" די נאָוואַרעדקער וועלכע זיינען געשטאַנען נעענטער צו מיר, האָבן מיר גע־בעטן אַז איך זאָל זאָגן אַז זיי זיינען מיין טאַטע און מאַמע, וווייל מיינע עלטערן וועלן מיר ניט קענען הערן. ס׳האָט אַזוי געקענט זיין, נאָר דאָ איז געשען אַ נס, דער שטאָבסלייטער

האָט אויסגעשריען מיט אַ געזונטן קול „בוכבינדער קום הער"! דער עולם איז געווארן שטיל און מיין טאַטע פון צעטומלעניש איז אַרויסגעלאָפן אָן מיין מאַמען און אָן די שוועסטער.

דער אָנפירער פון דער שחיטה, הערנדיק אַז ס׳איז געווארן אַ סומאַטאָכע צווישן עולם, איז צוגעלאָפן צו מיין טאַטן און אים געגעבן אַ קלאַפּ מיט זיין רעוואָלווער איבערן קאָפּ. מיין טאַטע האָט זיך שטאַרק פאַרבלוטיקט. דער שטאַבס־לייטער זענדיק דאָס, האָט צו אונדז צוגעשיקט אַ דייטש און אים געזאָגט ער זאָל אונדז אַריינפירן צו די לעבנגעבלי־בענע אין געריכטס־געביידע. אויפן וועג צו דער געביידע האָב איך געכאַפּט קושן דעם פאַרשאָלטענעם דייטש און אים געבעטן ער זאָל מיר לאָזן נעמען מיין מאַמען מיט די שוועסטער. נאָר ס׳איז געווען אומזיסט. אַ צווייטער דייטש האָט אויסגעשריען — „ראָסן־שאַנד, וועלכער באַלד טויט גע־שאָסן ווי איין יודע". און אַזוי איז מיין האָפענונג צו ראַטע־וען מיינע טייערסטע אויסגעלאָשן געווארן. ער האָט אונדז צוגעפירט צום טיר פון דער געריכטס־געביידע. די יידן, זענדיק מיין טאַטן אַ פאַרבלוטיקטן האָבן אונדז מיט גרויס שוועריקייט אַריינגעלאָזן.

אויסער אונדז האָט זיך קיינער פון געריכטס־הויף ניט געראַטעוועט.

סימא יאנום־פארטנוי

די ערשטע אקציע

דאָס איז געשען דעם 5־טן דעצעמבער 1941 אין אַ קאַלטן ווינטער־פרימאָרגן. די ערד איז געווען באַדעקט מיט אַ ווייסע שיכט פון פרישן שניי.

ווי שטענדיק, האָבן זיך אויך היינט 6 פרי פאַרזאַמלט אַלע אַרבעטספעאיקע מענער און פרויען, וועלכע האָבן געאַרבעט אין פאַרשיידענע טיילן פון שטאָט ביי פאַרשיידענע אַרבעטן. דער זאַמל־פונקט איז געווען לעבן יודנראַט, וועלכער איז גע־ווען אויף קאַבאַקס פעלדער, לויטן נאָמען פון זייערע באַזיצער, די אַלט־אייגעזעסענע נאַווארעדקער פאַמיליע מיטן זעלבן נאָמען. אַלע די, וואָס זיינען געווען אויפן פלאַץ, האָבן זיך צעטיילט אין גרופּעס און געוואָרט אויף זייערע באַגלייטערס. דער באַגלייטער פון אונדזער גרופּע איז געווען משהקע מולער. געאַרבעט האָבן מיר אין די מיליטעריש קאַזאַרמעס, פיר קילאָ־מעטער פון שטאָט. דעם גאַנצן וועג אַהין און צוריק האָבן מיר שטענדיק געמאַכט מיט געזאַנג איבערן שאָסיי אָן שום באַ־גלייטונג פון מיליטער אָדער פאָליציי און משהקע איז געווען אונדזער וועגווייזער. אָבער דאָס מאָל איז געווען אַנדערש ווי אַלע מאָל. קאַבאַקס פעלדער זיינען געווען אַרומגערינגלט מיט זשאַנדאַרמעריע.

יעדע אויסגעשטעלטע גרופּע אַרבעטער איז באַגלייט גע־ווארן מיט וואַך פון עטלעכע צענדליק וווייסרוסישע פאָליציאַנטן („שוואַרצע קראָען", אַזוי האָבן מיר זיי גערופן צוליב זייערע שוואַרצע אָנצוגן) און זשאַנדאַרמעריע ביז זייער אַרבעטס־פלאַץ. דאָס מאָל זיינען מיר אַליין ניט געגאַנגען צו דער אַרבעט. אונדז האָבן דעם גאַנצן וועג באַגלייט באַוואָפנטע זשאַנדאַרמן מיט ביקסן אָנגעשטעלט אויף אונדז.

אַזוי זיינען מיר געקומען אין די קאַזאַרמעס. אויפן הויף האָט מען אונדז צעטיילט אויף גרופּעס, און געשיקט יעדער גרופּע אויף איר אַרבעטס־פלאַץ, אָנזאָגנדיק ניט אַרומדרייען זיך אי־בערן שטח פון די קאַזאַרמעס און ניט שפּאַצירן איבער די בלאָקן. דעם גאַנצן טאָג האָט אין די קאַזאַרמעס געהערשט אַ מאָדנע שטילקייט, ווי פאַר אַ שטורעם, ס׳האָט זיך ניט געהערט קיין געזאַנג, ווי שטענדיק, פון די אַרומיקע בנינים, ווו עס האָבן געאַרבעט פרויען און מענער.

פלוצים האָט זיך דערהערט אַ קלינג פון גלאָק, וועלכער האָט איבערגעריסן די שטילקייט. טאַקע אויף דעם האָבן אַלע געוואַרט אומגעדולדיק, ווייל דער קלינג פון גלאָק האָט אונדז אָנגעזאָגט די מיטאָג־שעה. דאָס מאָל איז קיינער ניט געגאַנ־גען, ווי שטענדיק, אין עסצימער, נאָר געלאָפן ווי עמעצער וואָלט אים געיאָגט.

אין עסצימער האָבן זיך פאַרזאַמלט אַלע — חוץ משהקע מולער, וועלכער איז שטענדיק געווען דער ערשטער. היינט האָט ער געפעלט, און דאָס האָט נאָך מער נייגעריק געמאַכט די פאַרזאַמלטע צו וויסן וואָס הערט זיך אין שטאָט און אין דער היים. ניט לאַנג האָבן מיר געוואַרט אויף אים. אָט האָט זיך געעפנט די טיר און משהקע אַ בלאַסער, מיט אַן אַראָפגעלאָזטן קאָפּ האָט זיך באַוויזן אין אַריינגאַנג. פלוצלינג איז שטיל געוואָרן אין צימער. אַלעמענס בליקן זיינען געווען געוועגדט צו אים. אָבער משהקע האָט פאַר אונדז ניט געהאַט וואָס צו דערציילן. ער האָט גאָרניט געווסט חוץ דאָס, אַז אין די וועל־דער פון די קאַזאַרמעס איז ניט רואיק. דער וואַלד, וואָס איז שטענדיק געווען אייגנהילט אין אַ טויטער שטילקייט, איז פלוצים אויפגעוואַכט געוואָרן פון קירקעס־האַקעריי און גע־שרייען פון גרעבערס. ס׳האָבן דאָרטן געאַרבעט אַ סך מענטשן, אָבער קיינער פון זיי האָט ניט געווסט וואָס עס דאַרף געשען.

דערציילט האָט אונדז נאָך משהקע, אַז עטלעכע פורן מיט רידלען, העק און קירקעס האָט ער באַגעגנט אויפן וועג צום וואַלד.

ער האָט געזוכט אַ מעגלעכקייט ווי אַזוי פאַרשטענדיקן זיך מיט דער שטאָט, נאָר אים איז דאָס ניט געלונגען.

פלוצים האָבן זיך דערהערט טריט, וועמענס אָפּקלאַנג האָט זיך אַלץ מער און מער דערנעענטערט צו אונדז. אַלע ווי אויף אַ באַפעל זיינען מיר צוגעלאָפן צום פענצטער: אַ גרופּע פאָליאַקן מיט רידלען, העק און קירקעס האָבן מאַרשירט מיט געזאַנג. זיי האָבן אונדז באַטראַכט און געשמייכלט, אַנדערע

האָבן אָפילו געלאָכט אויפן קול. דורכגייענדיק פאַרביי אונדזער פענצטער, האָבן עטלעכע פון זיי באַוויזן סימנים מיט דער האַנט צום וואַלד און געלאַכט. אַנדערע אָבער זיינען אַדורך מיט אַראָפגעלאָזטע קעפ ווי זיי וואַלטן זיך ניט געוואָלט טרעפן מיט אונדזערע בליקן. משהקע איז גלייך אַרויס נאָך זיי. זיין פּלאָן איז געווען זיך דערוויסן עפעס פון אייניקע פון זיינע באַקאַנטע, וועלכע איז אויך געווען צווישן די מאַרשי־רנדיקע. מיר אַלע זיינען פאַרבליבן אויפן אָרט. אַ שטילקייט האָט געהערשט אין צימער, קיינער האָט ניט געקלערט וועגן דער אַרבעט, יעדערער האָט געקלערט וועגן די, וועלכע געפינען זיך אין דער היים. מיט אומגעדולד האָבן מיר יעדער ווייַלע געקוקט צום טיר.

אַזוי זיינען אַריבער עטלעכע מינוט. פאַר אונדז זיינען זיי אָבער געווען לאַנגע שעהן. משהקע איז געקומען צוריק, אָבער אָן נייעס. די אייניציקע זאַך, וואָס די אַרבעטער האָבן דער־ציילט איז אַז זיי גרייטן צו גריבער און זיי רעכענען, אַז זיי זיינען באַשטימט פאַר די, וועלכע זיצן אין טורמע.

ס׳זיינען אַדורך געציילטע מינוטן, און אַ גרופּע יידן און ניט־יידן, אַרומגערינגלט מיט מיליטער און וווייסרוסישער פּאָליציי, האָבן מאַרשירט אין דער ריכטונג צום וואַלד. נאָך דעם האָבן זיך געהערט עטלעכע שאָסן און וויידער איז אַלץ אַרום געוואָרן רואיק און שטיל. עס האָבן זיך נאָר געהערט טריט פון די צוריקגייענדיקע באַגלייטערס. איין פּראָגע האָט אונדז ניט געגעבן קיין רו: פאַר אַזאַ קליינער גרופּע פון טורמע דאַרף מען האָבן גאַנצע 150 גרעבערס?

משהקע איז ווידער אַוועק. כאָטש די מיטאָג־צייט איז שוין לאַנג פאַרביי, איז דאָך קיינער ניט געקומען אונדז דער־מאָנען, אַז מיר דאַרפן זיך אומקערן צו דער אַרבעט. ס׳איז אַדורך אַ ביסל צייט און משהקע האָט געדרופן מיך מיט נאָך צוויי מיידלעך וועמענס נעמען איך געדענק ניט, אין זיין אַר־בעטס־צימער אַריין. וועג מיר זיינען אַריין אין זיין צימער, האָט ער זיך געוועדט צו אונדז: — „נאָר איר קאָנט אונדז ברענגען נייעס פון אונדזערע היימען" — האָט ער געזאָגט. „זייט איר גרייט עס צו טאָן?".

מיר האָבן מיט פרייד געזומען אויף זיך די אויפגאַבע, הגם מיר האָבן געווּסט, אַז דער צוריקוועג אין שטאָט קאָן אונדז טייער קאָסטן — פאַרן שפּאַצירן אין שטאָט אַדער אויסערן שטאָט אין מיטן דער אַרבעט־צייט קומט טויט־שטראָף.

ניט לאַנג געקלערט האָבן מיר זיך באַלד געלאָזט אין וועג אַריין. פון דעם שניי אויף די פעלדער איז געוואָרן אַ שיכט אייז. און עס איז געוואָרן זייער גליטשיק. דער שאָסיי־וועג איז געווען אַ סך בעסער, אָבער דאָך האָבן מיר אויסגע־קליבן צו לויפן מיטן פעלד, ווייל דער וועג איז געווען פיל זיכערער. געלאָפן זיינען מיר ניט קוקנדיק אויפן גליטש. ניט איין מאָל געפאַלן, צעבלוטיקט די פיס, דעם פנים, און באַלד זיך אויפגעהויבן און געלאָפן ווייטער. אָפט מאָל באַמערקנדיק עפעס פון דער ווייטנס, זיינען מיר געווען געצווונגען צו קריכן איבערן אייזיקן וועג אויף אַלע פיר, אַדער באַהאַלטן זיך אונ־טער אַ קוסט מען זאָל אונדז ניט באַמערקן. און וועג עס איז ווידער רואיק געוואָרן און מען האָט שוין קיינעם ניט געזען, האָבן מיר זיך ווידער געלאָזן אין וועג. שווער צו זאָגן ווי לאַנג דער וועג האָט געדויערט, פון די קאָזאַרמעס ביז טאַבאַקס פעלדער. געקומען זיינען מיר פאַרשוויצט, פאַרמאַטערט צום הויז פון יודנראַט, נאָך ניט באַוויזן צו עפענען די טיר, ווי עס איז אונדז אַנטקעגן געקומען קאַבאַק, איינער פון די עלטסטע יידן־פירער. — אַזוי האָט מען געקרוינט די, וועלכע זיינען געווען אין יודנראַט. ווי עס ווייזט אויס, האָט ער אונדז באַמערקט לויפנדיק דורך די פעלדער. ניט פרעגנדיק וואָס עס איז גע־שען, האָט ער אונדז באַגריסט מיט אַ פאָר רוסישע קללות: „פון וואַנען קומט איר אַהער? איר זייט דאָך געווען ביי דער אַרבעט" — האָט ער אויף אונדז געשריען; און וועג איך האָב אים דערציילט, אַז אונדז האָט אַהער געשיקט משהקע מולער, מיר זאָלן דערציילן וואָס מיר האָבן געזען און געהערט אין די קאָזאַרמעס, האָט ער מיר מכבד געווען מיט אַ קלאַנג אין באַס און געהייסן שווייגן און ניט מאַכן קיין פאַניק. אין דעם מא־מענט איז געקומען צולויפן אייניער פון שטאָט. דערזענדיק אונדז האָט ער אויסגעשריען: „וואָס זיצט איר דאָ? גייט גיט אַ קוק וואָס טוט זיך אין שטאָט! — האָט ער געשריען. אַלע וועגט זיינען באַקלעפט מיט גרויסע פלאַקאַטן. זיי מאַכן פאַר אונדז לאַגערן און דאָס נאָר פאַר אַרבעטס־פעאיקע. און וואָס וועט זיין מיט אונדז? עס איז אויך פאַראַן אַ פאַרבאָט ניט אַרויסצוגיין אין גאַס פון היינט 6 אָוונט ביז מאָרגן פרי". און האָט ווייטער געשריען וויינענדיק: „און וועמען מ׳וועט טרעפן נאָך דער צייט, וועט דערשאָסן וועלן".

געוועון איז עס פרייטיק. ווי עס ווייזט אויס האָבן אָט די אַלע נייעסן געמאַכט אויף מיין שלעגער אַ רושם. ער האָט אונדז אַריינגערופן אין שטוב. געהייסן זיך זעצן און אָפּרועון. אַליין איז ער אַוועק און אין אַ קורצער צייט אַרום צוריקגעקומען ברענגענדיק מיר אַ ביסל וואַסער. ווייזט אויס אַז ער האָט באַמערקט, אַז נאָך אַ ביסל און ער וועט ניט האָבן מיט וועמען צו רעדן. ער האָט אונדז איבערגעלאָזן וואַרטן און אַליין אַריין אין אַ צווייטן צימער, כדי איבערצוגעבן אַלץ וואָס ער האָט פון אונדז געהערט. ניט לאַנג האָבן מיר געוואַרט, ס׳האָט זיך געעפנט די טיר און פאַר אונדז האָט דערשינען משהקע איז־ראַעליט. ער איז געווען אַ ביסל צעטראָגן. ווי עס ווייזט אויס האָט עס אויף אים יאָ געמאַכט אַ רושם. ער האָט זיך געוועגדט צו מיר און געזאָגט: „סימע, דיך קען איך גוט און אויף דיך קאָן איך זיך פאַרלאָזן. דיין אַרבעט האָסטו נאָך ניט פאַרענ־דיקט. לויפט יעדערער אין דער ריכטונג פון זיין ווויינונג. לאָזט ניט אַדורך קיין איין שטוב. זאָגט יעדן אָן וואָס איר גע־פינט פאַר נייטיק".

די לעצטע ווערטער זיינע האָבן מיר שוין געהערט אַרויס־לויפנדיק פון שטוב. די גאַסן, דורך וועלכע איך בין געלאָפן, זיינען געווען פוסט פון מענטשן. אַ געדיכטער שניי האָט גע־שאָטן און פאַרדעקט מיט זיין ווייסער טוך אַלץ אַרום. די ערשטע שטוב, וועלכע איך האָב באַזוכט, איז געווען משהקע איזראַעליטס. זיין פרוי איז מיר געקומען אַנטקעגן. איך האָב איר אין אַ פאָר ווערטער אַלץ דערציילט און געלאָפן ווייטער.

די צווייטע שטוב איז געווען פון פאַמיליע שטיינבערג. אַריינ־
לויפנדיק אין שטוב האָב איך געטראָפן חנה שטיינבערג. זי האָט
געגעבן אירע ביידע טעכטערלעך עסן. איך האָב איר אויך אי־
בערגעגעבן וואָס איך האָב געהאַט צו זאָגן און געבעטן איר
צו פאַרשטענדיקן זיך מיטן שמש פון שול, ווו איר מאַן איז
געווען דער מנהל. דער שמש האָט געווויינט אין שכנות מיט
איר. ענדיקנדיק באַזוכן נאָך עטלעכע הייזער, בין איך אַהיים
געקומען זייער שפעט. אין שטוב האָט מען אויף מיר שוין
לאַנג געווארט. זיי זיינען געווען זייער אומרואיק. זיי האָב
איך באַוויזן אַלץ צו דערציילן, אָבער צו טאָן עפעס איז שוין
געווען צו שפעט. אונדז איז נאָר געבליבן צו בלייבן אין
שטוב און ווארטן וואָס דער מאָרגנדיקער טאָג וועט אונדז
ברענגען.

א מאַדנע שטילקייט האָט געהערשט אין צימער. נאָר די
שבת־ליכט האָבן געווארפן זייער בלאַסן שיין אַרום זיך. פלו־
צים האָט א ווילדער געשריי איבערגעריסן די שטילקייט פון
דער נאַכט. לויפנדיקע טריט האָבן זיך דערהערט פון יענער
זייט פענצטער. מיט אַמאָל האָט זיך דערהערט א שאָס, דער־
נאָך ווידער גיכע טריט, א שאָס — און שטיל. א פּחד האָט
אונדז אַרומגענומען. מיר האָבן זיך אויפגעריסן פון די ערטער,
ווי עמעצער וואָלט אונדז א יאָג געטאָן. מיר זיינען צוגעלאָפן
צום טיר, אָן עפן געטאָן זי מיט כוח, און אַרויסגעלאָפן אויפן
גאַס. ניט אָפּגעבנדיק זיך קיין דין וחשבון דערפון וואָס עס
דראָט אונז. אינדרויסן זיינען מיר איבערגעלאָפן דעם שאָסי
און זיך אַריינגעכאַפט צו אונדזערע פריינד. זיי האָבן זיך זייער
דערשראָקן דערזעענדיק אונדז. זיי האָבן אונדז באַוויזן די טיר
און געהייסן שנעל לויפן צוריק אַהיים. מיר האָבן שטיל פאַר־
לאָזט די שטוב, אַרויס אויפן גאַס. שטיל איז געווען אַרום.
אַרומקוקנדיק זיך אין אַלע זייטן האָבן מיר געשטעלט פיס צו־
ריק. וועג מיר זיינען שוין געווען אין שטוב, האָבן מיר ווידער
געהערט טריט און א שיסעריי. מיר האָבן פאַרשלאָסן די טיר,
אומגעקערט זיך צו אונדזערע ערטער און געבליבן זיצן ווי
פאַרגליווערט. א קלאַפּ אין טיר האָט אונדז אויפגעוועקט און
אויפגעריסן פון אָרט. די שוועסטער איז צוגעגאַנגען צו דער
טיר און באַלד האָט זיך דערהערט א באַפעל צו עפענען די טיר,
אָז ניט וועלן זיי שיסן. געריידט האָט מען פויליש. וועג מען
האָט געעפנט די טיר, האָבן אין שטוב זיך אַריינגעריסן דריי
פוילישע יוגנטלעכע מיט ביקסן אין די הענט. מיט אַן איראַנישן
שמייכל האָבן זיי באַטראַכט אונדזערע בלאַסע פנימער און דעם
צימער, ווארפנדיק א בליק אויף די ליכט און געפרעגט —
„האָט איר דאָ פרעמדע?" און ניט וואַרטנדיק אויף אַן ענטפער
אויסגעשריען: „מיר וועלן דאָ זיין נאָך אַמאָל, און אויב מיר
וועלן דאָ טרעפן פרעמדע, וועט איר אַלע דערשאָסן ווערן ווי
די הינט!" אייגער פון זיי האָט געהאַלטן א קאַראַקולנעם פוטער
אויפן האָנט — און שמייכלענדיק געזאָגט: „דאָס האָט א
זשידווע פאַרלאָרן לויפנדיק. א שאָד וואָס אונדזערע קוילן
האָבן זי ניט דערריאָגט. מיט די ווערטער האָבן זיי פאַרלאָזן דעם
צימער. מיר האָבן פאַרשלאָסן די טיר. נאָך זייער אַוועקגיין
איז אונדז באַפאַלן א שרעק און מיר האָבן געציטערט ווי אין
פיבער. יעדער שאָרך אין גאַס האָט זיך אונדז געדאַכט, אָז זיי
זיינען ווידער דאָ. איך ווייס ניט ווי לאַנג מיר זיינען געזעסן
יענע נאַכט.

א קלאַפּ אין טיר האָט אונדז אויפגעוועקט פון שלאָף. אין
שטוב האָט געשיינט א העלער טאָג. איך בין צוגעגאַנגען צום
טיר, זי געעפנט און דערזען גערשאַנאַווסקין, א מיטגליד פון
יודנראַט. ער איז אַריין אין שטוב און נאָך אים 2 זשאַנדאַרמען.
ער האָט זיך בריייט אַוועקגעזעצט ביים טיש, אַרויסגענומען א
לאַנגע שטיק פאַפּיר און געגנומען אַרויסלייענען דערפון. די
צוויי זשאַנדאַרמען זיינען געשטאַנען ביי דער טיר.

געלייענט האָט ער פאַר אונדז א גאַנצע מגילה און צום
סוף איבערגעלייענט די נעמען פון מיין שוועסטער ניוסא,
שוואָגער שמואל און ברודער לינקע. געהייסן מיטנעמען עסן
אויף דריי טעג, און באַלד אַרויסגיין פון שטוב — צום בנין פון
קרייזגעריכט. וועג זיי האָבן געפרעגט וואָס וועט זיין מיט מיר,
האָט ער געענטפערט מיט א געשריי: „זי וועט בלייבן דאָ, אין
שטוב, אַזוי לאַנג ביז מען וועט זי קומען נעמען".

די שוועסטער און דער שוואָגער האָבן אים אָנגעהויבן צו
בעטן ער זאָל עפעס טאָן, כדי איך זאָל אויך קאָנען מיטגיין.
אָבער ער האָט אַפּילו ניט געענטפערט. כדי ניט אַרויסצורופן
קיין פאַרדאַכט ביי די זשאַנדאַרמען, האָבן זיי אָנגעהויבן צו
ריידן צו אים אויף דייטש. אָבער ער — ניט פון אָרט. דאָן איז
איינער פון די זשאַנדאַרמען צוגעגאַנגען צו אים, אים א
שטופּ געטון אָן א זייט, אַרויסגעריסן פון זיין האַנט דאָס פאַ־
פיר און צוגעשריבן מיין נאָמען. „דומער קערל", — האָט ער
אויסגערופן צום יודנראַטלער. זי קאָן דאָך זיין דיין פרוי —
האָט ער צוגעגעבן — אָנווייזנדיק אויף מיין ברודער. זיי האָבן
פאַרלאָזן די שטוב און מיר האָבן זיך געגנומען פאַקן אין וועג.
מיר האָבן מיטגענומען נאָר אייניקע נויטיקע זאַכן און עסן
אויפן וועג — און האָבן פאַרלאָזן די שטוב.

ס׳איז געווען א פראָסטיקער פרימאָרגן. אַרום איז אַלץ
געווען ווייס. שטיל איז געווען די גאַס. ס׳האָט זיך נאָר געהערט
א סקריפּען פון שיך איבערן פראָסטיקן שניי. ווו־ניט־ווו האָבן
זיך באַווייזן איינצלנע מענטשן מיט פעקלעך אויף די פלייי־
צעס. מיר האָבן דאָן געווויינט אין פרעשיקע. וואָס מער מיר
האָבן זיך דערנעענטערט צום שטאָט, אַלץ מער מענטשן האָבן
מיר געטראָפן אין די גאַסן: וועג מיט גרויסע פּעק אויף די
פלייצעס, וועג עס האָט געשלעפּט נאָך זיך אָן אָנגעפאַקטן
שליטן מיט פּעק און וועג עס האָט געשלעפּט מיט זיך א טישל,
אָדער א בעט באַלאָדן מיט זאַכן.

א געדיכטע מאַסע פון אַלטע און יונגע, פרויען און קינ־
דער האָבן זיך געצויגן אין דער ריכטונג צום קרייז־געריכט.
אַרום דער מאַסע מאַרשירן קאָנוואָיען־מיליטער אין קאַסקעס
און מיט געווער אין האָנט. צענדליקער לאַסט־אויטאָס זיי־
נען נאָכגעפאָרן די געטריבענע יידן און זיי באַגלייט אין
זייער וועג. מוזיק האָט געשפילט און פאָטאָגראָפן האָבן פא־
טאָגראָפירט אויף רעכטס און אויף לינקס. פון דאָ און דאָרט
האָבן זיך געהערט געווייגען פון קינדער, און קרעכצן פון
פרויען מיט פעק אויף די פלייצעס.

דער מאַרש האָט זיך געצויגן אָן א סוף. ווי עס ווייזט
אויס, האָט ניט געהאָלפן די רשימה פון אָפּגעקליבענע אַר־

בעטס־פּעאיקע מענטשן. עס זיינען געגאַנגען אַלע — יונג און אַלט; אַרבעטס־פּעאיקע צוזאַמען מיט קראַנקע און שוואַכע. יעדערער האָט געפּילט, אַז פאַרבלייבן מיינט טויט. גיין — איז אַ האָפענונג צום לעבן. לאַנגע שעהן זיינען אַדורך ביז מיר זיינען אָנגעקומען צום אָנגעוויזענעם פּלאַץ. דאָרטן איז שוין געווען פול. ס׳איז ניט געווען קיין פּלאַץ — ניט פאַר די אָנגעקומענע מענטשן און אַוודאי ניט פאַר זייערע זאַכן. מען האָט אונדז געטריבן אייגעם אויפן צווייטן. די געווייגען פון קינדער און דאָס קרעכצן פון די אַלטע האָבן זיך אויס־געמישט מיט די שיסעריין פון די דייטשע זעלנער, וועלכע האָבן מיט כוח געוואָלט אַריינשטופן אַלעמען אין איין קופּע. דערביי האָבן זיי געשריען, געזידלט, גשלאָגן און געשאָסן אין המון. דאָ און דאָרטן זיינען געפאַלן מענטשן ווי פליגן. מיט אַמאָל האָט זיך דערהערט אַ קנאַל — און די געדיכטע מאַסע האָט אַ פּאַל געטאָן פּאָרויס. ווי עס ווייזט אויס, האָט מען צעבראָכן אַ פאַרקאָן, וואָס האָט פאַרצוימט דעם פלאַץ, אויף וועלכן מען האָט אונדז פאַרזאַמלט.

אַזייגער 10 אין אָוונט זיינען שוין אַלע געווען אין די געביידעס. יעדע משפּחה האָט פאַרנומען איר אָרט. די קינ־דער — פאַרמאַטערטע און הונגעריקע, זיינען באַלד אייניגע־שלאָפן.

אויף מאָרגן זונטיק פרי, ווען אינדרויסן איז נאָך געווען פינצטער, איז מען מיר געקומען רופן צו דער אַרבעט אין די קאַזאַרמעס. אַרויסגייענדיק אויפן הויף האָב איך דערזען אויסגעשטעלטע גרופּן, וועלכע זיינען שוין געווען גרייט אין וועג. נאָך דער אַרבעט, אָנשטאָט צוריקפירן אונדז צו דער געריכטס־געביידע צו אונדזערע פאַמיליעס, האָט מען אונדז צוזאַמענגערופן, צעטיילט אויף גרופּעס — פרויען און מענער, אַריינגעפירט זיי אין באַזונדערע בנינים און פאַר־שלאָסן די טירן מיר זאָלן ניט קאָנען אַרויסגיין. אַרויסגעווייזן האָט זיך, אַז דער ס.ס.־מאַן, וואָס איז געווען פאַראַנטוואָרט־לעך פאַר אונדזערע גרופּעס, האָט אונדז אויף אַזאַ אופן גע־וואָלט ראַטעווען. לכתחילה האָט מען אונדז געזאָגט אַז נאָך דער אַרבעט וועט מען אונדז, ווי שטענדיק, אָפּפירן צוריק אין קריז־געריכט. אָבער ווען מען האָט אונדז אָפּילו ניט דערלויבט, ווי שטענדיק, צו עסן פרישטיק אין עסצימער, האָבן מיר פאַרשטאַנען, אַז ס׳איז ניט אין אַרדענונג.

מיר זיינען געווען זייער אומרואיק. יעדער פון אונדז האָט איבערגעלאָזן עמעצן אין געריכטס־הויז. ווער אַ פרוי מיט קינדער, ווער — אַ ברודער אָדער אַ שוועסטער, אַ מאַ־מען אָדער אַ טאַטן. יעדנס האַרץ איז געווען אומרואיק און זיך געריסן צוריק. יעדע שעה איז פאַר אונדז געווען אַ יאָר. אומגעדולדיק זיינען מיר אַרומגעלאָפן פון צימער צו צימער. מיר האָבן געזוכט ווי אַזוי זיך צו פאַרשטענדיקן מיט די מענער, כדי צו וויסן וואָס עס הערט זיך אין שטאָט. אַרום 12 אַזייגער איז געקומען יאשע לייזעראָווסקי. ער האָט דער־ציילט, אַז צוזאַמען מיט משהקע מולער האָבן זיי די גאַנצע צייט געזוכט מיטלען ווי אַזוי זיך צו פאַרשטענדיקן מיט אונ־דזער אַרבעטס־געבער, שטאַבס־לייטענאַנט רויטער. אָבער ביז איצט איז זיי ניט געלונגען. נאָך דעם האָבן זיי זיך פאַרבונדן מיטן פאַראַנטוואָרטלעכן פון די קאַזאַרמעס. נאָך אַ לאַנגע דיסקוסיע האָט ער צוגעזאָגט משהקען שיקן מיליטער אונדז צו ברענגען צו אונדזערע פאַמיליעס.

יאשע איז אַוועק און צוגעזאָגט צוריקצוקומען ווען ער וועט האָבן נייעס. ביז 6 אָוונט זיינען מיר געזעסן פאַרשלאָסן אין דער פינצטער — אַן עסן. ערשט דאַן האָט מען אונדז אַרויסגעפירט פון די געביידעס און אונטער אַ שטאַרקע וואַך געבראַכט צוריק אין קרייז־געריכט.

אויפן וועג האָט אונדז משהקע דערציילט, אַז אים איז געלונגען זיך צו פאַרשטענדיקן מיטן אָנפירער פון די קאַזאַר־מעס און יענער האָט אים געבעטן ווירקן אויף אַלע אַרבע־טער, אַז מיר זאָלן ניט מאַכן קיין טומל און בלייבן אויפן אָרט ביז ער וועט ניט שיקן נאָך אונדז. ער קען אים ניט דערקלערן פאַר וואָס ער מיינט, אַז אַזוי וועט זיין אַ סך בע־סער פאַר אונדז. אָבער ווען משהקע האָט דורכויס געפּאָ־דערט, מען זאָל אונדז פירן צו אונדזערע משפּחות, האָט ער אַ געשריי געטאָן אין טעלעפאָן: „פאַרפלוכטע יודן"! און ווי עס ווייזט אויס, האָט ער עס איצט געשיקט דאָס מיליטער צו ברענגען אונדז צוריק.

אויפן הויף פון דעם קרייז־געריכט זיינען מיר אָנגעקומען 8 אָוונט. אַרום איז געווען רואיק און פינצטער. ווו־ניט־ווו האָט אַרויסגעשיינט פון די פענצטער אַ בלאַס ליכט. נאָר אַ שטאַרקע וואַך האָט זיך אַרומגעדרייט אַרום די געביידעס.

די וואַך האָט אונדז פונאַנדערגעפירט יעדן אין זיין צי־מער וווּ עס איז געווען זיין משפּחה. אַריינגייענדיק אין אונ־דזער צימער, האָב איך געפונען אַלץ אַזוי ווי געווען. אין צימער איז געווען דושנע און טומלדיק. אַלע זיינען געזעסן אויף זייערע פּעק און וועגן עפּעס הויך געשמועסט.

מיר האָט מען דערציילט אַז שבת אין אָוונט האָט מען פון אַלע געביידעס אַרויסגעפירט אַלע אַלטע קראַנקע און שוואַכע. אַלע די פון קרייז־געריכט און די איבערגעבליבענע אין שטאָט האָט מען פאַרזאַמלט אין בנין פון דער פּוילישער שולע „נאַדזאַריטאַנקעס". אַפילו פון דער געביידע פון יודן־ראַט האָט מען צוגענומען אַלע פרויען און קינדער, וועמענס מענער מען האָט נאָך צוגענומען אין „פאַרטיעס", אין די ערשטע טעג, ווען די דייטשן זיינען אַריין אין נאַוואַרעדאָק.

א גאַנצע נאַכט זיינען מיר געזעסן געשפּאַנט פון דעם וואָס מיר האָבן זיך אָנגעהערט און וועט עס האָט אָנגעהויבן צו גרויען דער טאָג, האָט מען אונדז אָנגעזאָגט, אַז די צרות הויבן זיך ערשט אָן.

עס איז שוער מיט ווערטער צו באַשרייבן די בילדער וואָס האָבן זיך אָפּגעשפּילט. אַלטע מענער האָבן ראַזירט זייערע בערד, פרויען האָבן געפּאַרבט זייערע האָר מיט קוילן און די ליפּן מיט רויטע פּאַרב כדי זיי זאָלן אויסזען יינגער. ס׳האָט זיך אָנגעהויבן אַ האַנדל מיט מענער, וויייל עס האָט זיך פאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אַז פרויען וואָס האָבן ניט קיין מע־נער, וועלן זיין די ערשטע קאַנדידאַטן צום טויט. האָט אָבער ניט יעדער בחור געוואָלט זיך סתם נעמען אַ פרוי...

דער טומל האָט געדויערט ביז אין דער פרי.

מאָנטיק, 8 אַזייגער האָט מען אַרויסגעפירט די מענטשן

פון יעדן צימער באַזונדער, פאַמיליעסווייז — אין אַ גרויסן זאַל. אַ קאָמיסיע פון 3 מענטשן: דער געביטס־קאָמיסאַר טראוב מיט זיינע צוויי פאַרטרעטער האָבן אָנגעהויבן מאַכן די סעלעקציע. זיי האָבן יעדערן געהייסן עפענען דאָס מויל און אַריינגעקוקט יעדן אין די ציין. דאַן האָט מען אויסגע־פרעגט דעם פאַך און אויפן באַפעל פון געביטס־קאָמיסאַר האָט מען געדאַרפט גיין אויף רעכט, אָדער לינקס, דאָס הייסט צום טויט אָדער צום לעבן. די יידן, וועלכע מען האָט באַ־פוילן צו גיין לינקס, האָבן געדאַרפט — אַראָפגייענדיק פון די טרעפ — אַריינוואַרפן אין אַ גרויסן קאָסטן אַלץ, וואָס זיי האָבן פאַרמאָגט. איך, מיין שוועסטער, ברודער און שוואָ־גער זיינען געווען פון די לעצטע. מיר זיינען די גאַנצע צייט געשטאַנען ביים פענצטער און געזען אַלץ וואָס עס קומט פאַר אויפן פלאַץ. לאַסט־אויטאָס זיינען געשטאַנען גרייט. יעדע גרופּע, וואָס האָט זיך נאָר באַווייזן, האָט מען ווי זעק גע־שלעפט אויף די אויטאָס. די אומגליקלעכע קרבנות האָבן געדראָט מיט די הענט צו די מערדער, געשריען זיי אין פנים אַריין: „ניט מיינט, אַז מען וועט אייך פאַר דעם ניט באַ־צאָלן" און צו אונדז האָבן זיי גערופן: „איר בלייבט לעבן — נעמט נקמה פאַר אונדז!". דאַן האָב איך דערזען קראַנטס פרוי מיט איר זון און טעכטערל און נאָך עטלעכע פרויען — ווי זיי האָבן פלוצים אָנגעהויבן צו טאַנצן אויפן אויטאָ. ווי עס ווייזט אויס, זיינען זיי פון שרעק משוגע גע־ווארן...

אַזוי האָט אין אויטאָ נאָכן אַנדערן פאַרלאָזן דעם פלאַץ.

די אַקציע האָט געדויערט ביז 4 אַזייגער בייטאָג. אויך מיר האָבן דורכגעמאַכט די זעלבע „פראָצעדור" ווי אַלע, אָבער דאָך זיינען מיר געבליבן לעבן.

אַזוי זיינען מיר געזעסן ביז דינסטיק פרי, וען מען האָט אויפגענומען אַלע מענער און זיי אַוועקגעפירט אין פרעשיקע, צוצוגרייטן אַ לאַגער פאַר די איבערגעבליבענע.

חיים קראַוויץ

ש ח י ט ו ת...

איך האָב געאַרבעט ביי די רוסן אין „גאַרפישטש פראָמ־טאָרג" (שפייז־פראָדוקציע), טאָקע ביי מיין פאַך — געפירט פלייש פון בוינע, און ווען די רוסן האָבן אָנגעהויבן אָפטרעטן, האָט יעדערער פון די אַרבעטער עפעס געכאַפט. איך האָב געכאַפט מיין פערד, מיט וועלכן איך האָב געאַרבעט און גע־לאָפן אַהיים צו מיינע עלטערן. איך זאָג צו מיין מוטער, עליה השלום: „מאַמע, איך אַנטלויף אין רוסלאַנד, ווער וויל מיט מיר אַנטלויפן?" — רופט זיך אָפּ מיין ברודער הערצל — ער איז געווען אַ פריזיער — „איך לויף מיט דיר". רופט זיך אָן מיין מוטער: „קינדערלעך מיינע, איר זייט מיר אַזוי שווער אָנגעקומען אויסהאָדעווען, און איצט אויף די עלטערע יאָרן, זאָל איך, חלילה, דאַרפן אָנקומען צו פרעמדע מענטשן נאָך אַ שטיקל ברויט!... חיימקע, מיין זון, איך בעט דיר, פאַרגיס ניט מיין בלוט... און חס וחלילה — אויב אומקומען — איז אַלע צוזאַמען". איך האָב טאָקע געפאָלגט מיינע עלטערן און איך בין ניט געלאָפן. דעם פערד האָב איך געלאָזן אויפן פעלד ער זאָל זיך פאַשען, איך האָב אים נאָר צוגעשלאָסן דעם האַלדז מיט אַ קייט צו דער ערד. איך בין געקומען צו מיין פאַמיליע און גענאָגט: מיר בלייבן דאָ. מע זאָגט, אַז דער שונא איז שוין לעבן מינסק. אויף מאָרגן אין דער פרי זע איך דאָס עס שטייען מענטשן לעבן פערד. לויף איך שנעל צו זיי. צו מיין דערשטוינונג זיינען זיי געווען די מערדער־דייטשן. איך בין צוגעגאַנגען און געזאָגט, אַז איך האָב אַ פאַמיליע און אַ פאַ־טער מיט אַ מוטער, איך דאַרף מיט דעם פערד אַרבעטן און אויסהאַלטן די משפחה — נעמט אים ניט צו — דאָס איז אונ־דזער ברויט — האָב איך זיך ביי זיי געבעטן. יאָ, דו ביסט איין יודע? — האָבן זיי מיר געפרעגט. האָב איך געזאָגט: יאָ. האָבן זיי לאַנג ניט געטראַכט און מען האָט מיר שוין „מכבד" געווען... האָב איך שוין געזען מיט וועמען איך האָב צו טאָן, און געוואָלט זיך אָפּטראָגן, אָבער זיי האָבן מיר ניט אָפּגעלאָזן און געפאָדערט איך זאָל אָפּבינדן דעם פערד און מיטגיין מיט זיי. זיי זאָגן מיר צו אַז דאָרט וועל איך קריגן אַן אַנדער פערד. מען האָט מיך פאַרפירט אין בית־עולם־געסל, דאָרט איז געווען זייער שטאַב און טראַנספאָרט. געשטאַנען זיינען זיי אין גרויסן סאָד.

זיי האָבן מיך איבערגעגעבן צו אַן אַנדער מערדער אין די הענט, און ער זאָגט צו מיר: „דו פאַרפלוכטער יודע, האָסט געוואָלט קריג, איך וועל דיר צייגן וואָס באַטייט קריג". און דאָ טראַכט איך מיר: יאָ, איך האָב געוואָלט אַז אַנדער פערד כדי צו העלפן די עלטערן און דאָ איז שוין סוף. איך וועל שוין מער ניט זען מיין משפחה... ער נעמט מיך צו דער אר־בעט. די אַרבעט איז ניט געווען קיין מענטשלעכע: ריסן גראָז פאַר אַריבער 100 פערד. איך האָב אָבער ניט געהאַט קיין ברירה און האָב זיך געזומען צו דער אַרבעט. איך האָב שוין איין פעקל גראָז אָנגעריסן און גיב די ערשטע 4 פערד, און גיי מיט דער וואַך ריסן ווייטער. איך קום דעם צווייטן מאָל, האָבן שוין די ערשטע גאַרניט געהאַט. דאַן האָבן די דייטשן געווויזן וואָס זיי קענען. איינער האָט אַרויסגענומען אַ רימען פון זאָטל און זיי האָבן מיר געזומען שלאָגן. איך האָב נאָר געפילט אַז מיינע ביינער זיינען פון גומי, זיי זיינען געגאַנגען אַהין־און־צוריק. איינער פון די שלעגער זאָגט צו מיר: אַז דער לעצטער פערד וועט עסן, דאַרף נאָך ביים ערשטן ליגן גראָז, און קלאַפט מיר צו מיטן פוס און שרייט: מאַך דאָס שנעלער! איך בין געווען אַזוי שטאַרק צעשלאָגן, אַז איך האָב שוין גאָרניט געפילט. איך רייס די גראָז און ער טוט זיין אַרבעט — קלאַפט, ניט קוקנדיק ווו.

איך הער ווי מען זאָגט: דאָבזשע דלאָ וואָס, זשידזשי (גוט פאַר אייך יידן). דאָס זיינען געווען צוויי פאָליאַקן. פרעגט מיר דער יעקע: וועט זיינען די לויטע? — האָב איך לאַנג ניט געטראַכט און ענטפער: יודן!.. יודן? — רופט זיך אָפּ דער דייטש — קומט שנעל היר. איז מיר געוואָרן לייכטער אויפן האַרצן. די פאָליאַקן טענהן אַז זיי זיינען פאָליאַקן. פרעגט מיר דער דייטש: וואָס שפרעכן זיי? איך האָב שוין ניט געהאַט וואָס צו פאַרלירן, האָב איך געזאָגט, אַז זיי ווילן מיר העלפן רייסן גראָז... און ביים רייסן קריגן זיי דעם זעלבן קיבעץ וואָס איך. זיי האַלטן אין איין טענהן: ניט יידן! פאָליאַקן! און דער מערדער לייגט ניט קיין אַכט אויף זייערע רייד און קלאַפּט און שרייט! צו זייער מזל איז אין יענעם מאָמענט דורכגעגאַנגען אַ יעקע, וועלכער האָט פאַרשטאַנען פּויליש. ער האָט זיך אָפּגעשטעלט ריידן מיט דעם וואָס שטייט לעבן אונדז און די פאָליאַקן הייבן אָן ריידן צו אים, אַז זיי זיינען פאָליאַקן, ניט קיין יידן. האָט ער געזאָגט: לאָזט אָפּ אייער אַרבעט און באַצאָלט זיי פאַר דעם, און זיי זיינען באַפּרייט געוואָרן. איך גיי און האַלט מיך קוים אויף מיינע פיס. רופט זיך אָפּ א יעקע מיטן נאָמען האַנס: וועט דו וועלסט פערטיק מיט דעם יודען, דאָן גיבסט אים מיר... דער זייגער איז שוין 2. צעבראָכן, הונגעריק פירט מיך אַ וואַך איבער צום צווייטן יעקע און זאָגט אים: נאָ, דאָ האָסטו דען יודע, און דער ווייזט מיר גלייך אַ שוואַרצן קעסל און זאָגט צו מיר: דאָס מוז זיין אַלעס זויבער. און ער אַליין זיצט לעבן אַ בוים און פּוצט זיין זאָטל, און אויפן בוים ליגן צוויי לעבלעך ברויט. איך בעט ביי אים: אפשר קען איך קריגן ביי דיר אַ שטיקל ברויט. אין דעם זעלביקן מאָמענט איז צוגעגאַנגען זיין פערד און האָט דאָס ברויט אויפגעגעסן. אַז ער האָט דאָס באַמערקט, האָט ער אַרויסגעלאָזט אַ געשריי „מיין אָוועט ברויט"! ער האָט באַשלאָסן אַז איצט מוז ער מיך שיסן און ער שטעלט מיך אָוועק לעבן אַ בוים. בעט איך זיך ביי אים: „איך האָב דאָך ניט קיין שולד". גוט וואָס איך בין בלויז מיט קלעפּ אָפּגעקומען. דאָן האָט ער מיך געשיקט מיט אַ וואַך ברענגען וואַסער און וואָשן דעם קעסל. דאָס וואַסער איז געווען אויפן בית־עולם. איך בין געגאַנגען עטלעכע מאָל אַהין־און־צוריק, אָבער וויפל איך וואָש ניט, שרייט ער אַז דער קעסל איז שמוציק. דעם וואַכמאַן איז שוין אויך מיאוס געוואָרן מיטגיין מיט מיר, זאָגט ער צו מיר: גיי אַליין און מאַך דאָס שנעלער. בין איך דערגאַנגען ביזן ברונעם און פון דאָרטן האָב איך מיך אָפּגעקרוקט מיט מיינע לעצטע כוחות אין די קוסטעס און די עמערס געלאָזן לעבן ברונעם. מיט שרעק בין איך אַנגעקומען אַהיים. עס איז מיר געווען שווער צו דערקענען, ווייל איך בין געווען אין גאַנצן שוואַרץ פון סיניאַקעס. איך בין געווען מלא פחד: מיר האָט זיך געדוכט, אַז מ'וועט קומען מיך נעמען, ווייל זיי ווייסן דאָך פון וואַנען זיי האָבן מיך גענומען. האָב איך זיך געמוזט באַהאַלטן.

אויף מאָרגן קומט מען פון יודנראַט רופן צו דער אַרבעט. יעדערער מוז גיין ווו ער האָט געאַרבעט פריער. נאָר מען מוז זיך פאַרשרייבן. האָב איך זיי געענטפערט: איך בין שוין ביי זיי אַ פאַרשריבענער און איך ווייז מיין גוף, האָבן זיי צו מיר גאָרניט געזאָגט און געגעבן א טיפן קרעכץ און איינער זאָגט צום צווייטן: קום לאָמיר גיין. און פון דאָן אָן בין איך געווען פאָרזיכטיק.

אין וואלד

איך האָב געהערט אַז מע דאַרף אַרבעטער אין וואַלד צו שטעלן מעטערס. אויף דעם בין איך מסכים, ווייל דאָרט וועל איך ניט זען זייערע מערדערישע פנימער. און פאַר דער אַר־בעט קריגט מען אַ ברויט־קאָרטע. מיט מיר אין וואַלד האָט געאַרבעט קושע נאָחומאָווסקי מיט זיין זון הערצל. שפּאַלטן די האָלץ איז געווען פאַר קושען שווער און דער זון איז געווען אַ יונגער ינגל. פלעג איך אָפּט זיי צוהעלפן און זיי פלעגן מיר עפּעס געבן פון זייער עסן. אַזוי האָבן מיר געאַרבעט אַ לענגערע צייט.

די 100

איין מאָל גיי איך פון דער אַרבעט צום יודנראַט אָפּנעמען מיין פאַרדינטן ברויט. לויפט אָן שלום לובטשאַנסקי אַ פאַר־סאָפּעטער און זאָגט צו מיר: טו מיר אַ טובה. מען האָט גע־געבן אַ באָפּעל אַז מען זאָל צושטעלן צו דער אַרבעט 100 מאַן און עס איז בלויז פאַראַן 98. קום מיט מיר. ענטפער איך אים: ווי קענסטו פאַרלאָזן פון מיר, איך קום איצט פון דער אַרבעט, נעם אַזעלכע וואָס האָבן ניט געאַרבעט. ער האָט מיט מיר ניט געריידט קיין סך און איז אַרײַנגעלאָפן אין יודנראַט און געזאָגט צו פרעסמאַנען דעם בוכהאַלטער: איך קען ניט קריגן די 2 מענטשן. רופט זיך אָפּ פרעסמאַן: קום, איך גיי, וועסט שוין האָבן 99. זאָגט שלום: און איך גיי אויך. זיי האָבן זיך געדאַרפט צושטעלן לעבן טורמע אויף סלאָנימער גאַס און ווען זיי זיינען געקומען האָט מען אָפּגעציילט 100 מאַן. דאָן האָט זיך געעפנט די טורמע און זיי זיינען מיט שטעקנס אַרײַנ־געטריבן געוואָרן אין הויף פון טורמע. און פון די מענטשן האָט מען שוין מער ניט געהערט.

צופעליק, נאָכן קריג, אין 45־סטן יאָר, בין איך געווען אין לאָדזש. האָב איך זיך געטראָפן מיט אַ געוועזענם פאָליציאַנט, גאַנסיק, וועלכער איז געווען דאָן נאָטשאַלניק פון טורמע. ער האָט מיר דערציילט וועגן די 100 מאַן פאָלגנדעס: אַז ער האָט דערזען שלום לובטשאַנסקי אין דער גרופּע, האָט ער געזאָגט צו אים: ווי קומסטו אַהער? די אַלע מענטשן וועלן היינט ביי נאַכט דערשאָסן ווערן. דו, לובטשאַנסקי, גיי. איך וועל דיך אַרויסלאָזן און ברענג מיר אַן אַנדערן אויף דיין אָרט, עס קען זיין אַפּילו אַ טשוטשעלע, נאָר איך זאָל האָבן די סומע. האָט אים לובטשאַנסקי געענטפערט: — ניין, אויב דאָס איז אַ גורל, וויל איך ניט אַז אַ צווייטער זאָל מיך פאַרבייטן. (מיט לוב־טשאַנסקין האָט זיך, פאַר די פאָליאַקן, יעדער פאָליציאַנט גע־רעכנט, וויייל לובטשאַנסקי איז געווען אַ געוועזענער פּוילישער לעגיאָנער, האָבן זיי אים זייער געאַכטעט). 2 אַזייגער ביינאַכט זיינען שוין געקומען די מערדער מיט מאַשינען־געווער און מען האָט זיי געהייסן זיך אויסטאָן. האָט לובטשאַנסקי געזען אַז דאָס איז טאָקע ווי דער נאָטשאַלניק גאַנסיק האָט געזאָגט, אַז דאָס איז טויט, איז ער צוגעלאָפן צו גאַנסיקן און געזאָגט

צו אים העלף מיר! האָט אים גאַנסיק געענטפערט, אַז עס איז שוין צו שפּעט.

אַזעלכע פּאַרטיעס זיינען געווען אַ סך. די דייטשן פלעגן זאָגן אַז זיי נעמען צו דער אַרבעט און זיי פלעגן זיי אומברע־גען אין דער זעלביקער נאַכט. די אומגליקלעכע פאַמיליעס פלעגן גלויבן, אַז מען האָט זיי ערגעץ פאַרפירט צו דער אַר־בעט. פלעגן זיך צוזאַמענקלויבן די פרויען און ריידן. איינע פלעגט זאָגן דאָס איך האָב געהערט אַז אויף האראדישצער וועג אַרבעטן אַרבעטער, אַ צווייטע האָט געהערט, אַז אויף קאַרעליטשער וועג אַרבעט מען. אַזוי פלעגן די אומגליקלעכע משפחות אַרומוואַנדערן מיט פּעקלעך פאַר זייערע מענער. אָבער דאָס אַלץ איז געווען איבעריק, ווייל מען פלעגט זיי דער־שיסן אין דער ערשטער נאַכט אין סקרידלעווער קוסטעס. זיי האָבן נעבעך אַזוי פיל געוואַרט ביז וואַנען זייער גורל איז געווען דער זעלביקער...

האראדישטשער שחיטה

דאָ איז אָנגעקומען אַ באַפעל: צונעמען ביי יידן די בה־מות. די ערשטע פּאַרטיע בהמות, וואָס מען האָט צוגענומען פון יידן, האָט מיין ברודער בערל מיט נאָך יידן פון נאַוואַרעדאָק און פּליטים געטריבן אין באַראַנאָוויטש. דער אָנפירער איז געווען אַ קריסט. דורכגייענדיק האראדישטש, האָבן זיי אָנגע־טראָפן אויף די מאַשינעס, וואָס האָבן געפירט די יידן צו דער שחיטה. מיר האָבן דאָרט געהאַט אַ גרויסע פאַמיליע: די מאַמעס צוויי שוועסטער, קוזינעס. מיין ברודער בערל האָט געהאַט דעם זכות זיך צו זעגענען מיט די קוזינעס, ווייל, ווען מען האָט זיי געפירט צו די מאַשינעס, איז דער וועג געווען פאַרנומען מיט די בהמות, האָט ער זיי גוט געזען און דאָס גלייכן זיי אים. זיי האָבן בלויז געשאָקלט מיטן קאָפּ... מען האָט זיי אויך געזאָגט אַז מען נעמט זיי צו דער אַרבעט. ווען מיין ברודער בערל איז געגאַנגען צוריק פון באַראַנאָוויטש, האָט ער געזען אַז האָראָדישטש איז שוין אומגעקומען, נאָר עטלעכע יידן זיינען געווען פאַרשפּאַרט אין אַ געטאָ. מ׳האָט קיינעם ניט צוגעלאָזן אַהין. קומענדיק צוריק אין נאַוואַרעדאָק, האָט ער דערציילט די עלטערן אַז האָראָדישטש איז שוין דער־ליידיקט. האָט מיין מוטער אָנגעהויבן וויינען זייער שטאַרק. זי האָט דאָרט געהאַט אַזאַ גרויסע פאַמיליע: 2 שוועסטער און אַ סך פּלימעניקעס. גייט צו מיין פאָטער, עליו השלום, און זאָגט: מיין ווייב, וויין ניט אַזוי פיל, מיר שטייען שמונה־עשרה: איינער גייט אַרויס פריער און דער צווייטער שפּעטער. דו האָסט זיי גענוג באַוויינט און ווער ווייסט צי עס וועט זיין ווער ס׳זאָל אונדז באַוויינען. יאָ — שרייט מיין מוטער — מיינע קינדער האָבן געוואָלט לויפן אין רוסלאַנד און איך האָב זיי ניט געלאָזט. איך האָב די שולד. ווען זיי לויפן אַוועק, וואָלטן זיי זיך באַשטימט געראַטעוועט און איצט צוליב מיר וועלן זיי מוזן אומקומען. גראָד בין איך אָנגעקומען אויף די רייד און איך האָב דאָס אַלץ געהערט. און ווי מיין מוטער האָט מיך דערזען, האָט זי געהאַלטן אין איין טענהן, אַז זי האָט די שולד, וואָס זי האָט אונדז ניט געלאָזן לויפן. קינדער־לעך, עס ברענט אונטער אונדז אַ העלישער פייער. די מערדער וועלן אונדז אומברענגען — האָט זי געיאָמערט. אויפן האַרצן איז מיר געווען זייער טרויעריק הערנדיק אַזעלכע שלעכטע נייעס, נאָר אין יענעם מאָמענט איז דער מענטש פאַר־גליווערט און איך האָב באַרואיקט מיינע עלטערן.

געטריבן בהמות אין באַראַנאָוויטש

איצט — פרעג איך מיין ברודער בערלען — ווי האָט מען דיך באַהאַנדלט אויפן וועג, ווייל מאָרגן דאַרף איך גיין אין באַראַנאָוויטש מיט די בהמות. ער האָט מיר געטרייסט און גע־זאָגט, אַז די אַרבעט איז ניט שרעקלעך.

אויף מאָרגן בין איך אַוועק מיט נאָך יידן און פּליטים פון נאַוואַרעדאָק און מיר זיינען אָנגעקומען בשלום אין באַראַנאָ־וויטש. דאָרט האָבן מיר געזען שרעקלעכע זאַכן: מען האָט געטריבן פון דער אַרבעט פּלעניקעס (געפאַנגענע). ביי דער זייט זיינען געשטאַנען קריסטלעכע פרויען מיט פּעקלעך אין די הענט און האָבן געשריען: — „אונדזערע קינדער וואַל־גערן זיך ערגעץ אויך אַזוי, אפשר האָבן אייערע מאַמעס אויף זיי רחמנות!" זיי האָבן געוואָרפן פאַר די פּלעניקעס פּעקלעך. די דייטשן אָבער האָבן ניט געלאָזן. דער פּלעניק, וואָס פלעגט אַרויס פון שורה נעמען דאָס פּעקעלע, פלעגט אַריינכאַפּן קלעפּ אָדער אַ קויל. און דאָס גלייכן די קריסטן, וואָס פלעגן געבן דאָס פּעקעלע, די דייטשן פלעגן שיסן אויף זיי... דאָס אַלץ האָבן מיר צוגעזען. אין יענעם מאָמענט האָבן מיר געקראָגן נאָך מער פחד. מיט מזל זיינען מיר אָנגעקומען אויף דער אַנ־דערער סטאַנציע. לעבן דער סטאַנציע איז געווען אַ גרויסע קאַזאַרמע. איז צוגעגאַנגען אונדזער אָנפירער און געמאָלדן דעם עלטסטן מערדער אַז ער האָט געבראַכט דעם טראַנספּאָרט בהמות. האָט דער געענטפערט: מען מוז דאָס אַלעס לאָדן אין די וואַגאָנעס און ער האָט געשיקט די פּלעניקעס צו העלפן לאָדן די בהמות אין די וואַגאָנעס. ווי מיר האָבן דערזען די פּלעניקעס, האָבן מיר זיך דערשראָקן — ממש סקעלעטן, קוים וואָס זיי זיינען געגאַנגען. און ווי זיי זיינען צוגעגאַנגען צו די בהמות, זיינען זיי גלייך צוגעפאַלן צו זייערע בייכער זויגן די מילך, אָבער זייער וואַך האָט זיי געשלאָגן און געקלאַפּט, זיי זאָלן זיך צוריקשטעלן לאָדן אין די וואַגאָנעס.

אין יענעם מאָמענט, לאָדנדיק אין די וואַגאָנעס, האָבן מיר געהאַט די בעסטע געלעגנהייט צו העלפן די פּלעניקעס מיט אַ שטיקל ברויט, ניט קוקנדיק וואָס מיר האָבן נאָך אַ ווייטן וועג און מיר וועלן אַליין זיין הונגעריק.

מיט ג׳ הילף, מיר זיינען שוין פריי. מען זאָגט אונדז אַז מיר קענען שוין גיין אַהיים. איצט דאַרפן מיר זיך גוט היטן אויפן וועג ביז מיר וועלן אָנקומען אַהיים בשלום. די פרייד פון מיין משפחה אין דער היים איז געווען זייער גרויס. נאָכדעם בין איך צוריקגעגאַנגען צו מיין אַלטער אַרבעט אין וואַלד. איך בין געווען זייער צופרידן, וואָס איך דאַרף ניט אָנקוקן די מערדערישע פּנימער און אַזוי איז אַדורך אַ לענגערע צייט.

די ערשטע שחיטה

די מערדער האָבן זיך גענומען ליקווידירן נאַוואַרעדאָק. איין מאָל קומט אַריין צו מיר אַ קריסטלעכער שכן, וועלכער

האָט געגראָבן די גריבער אין סקרידלעווע, און זאָגט צו מיר: „דו ווייסט, אַז מען גייט אייך אויסהרגענען — מען גראָבט גריבער, דאָס איז פאַר יידן. און עס זיינען אָנגעקומען זייער אַ סך געסטאַפּאָ־לייט". רופט זיך אָפּ מיין פרוי, עליה השלום, דו אַנטלויף, זיי וועלן פרויען מיט קליינע קינדער ניט טשעפען. דאָס איז געווען 16 טעג אין כסלו: דער שניי איז געווען זייער אַ גרויסער, מיטן וועג האָט מען ניט געקענט גיין און דורך די פעלדער גיין איז געווען אוממעגלעך. טראַכט איך מיר: איך וועל זיך אריינכאַפּן צו די עלטערן און פרעגן אַן עצה. גייענדיק זע איך אַז לעבן מיין פאָטערס שטוב שטייט אַ וואַך. בין איך אַריין צו יצחק נחומאָווסקי (פאקטאָרניק), אַ ייד אַ למדן און אַ קלוגער, מיט וועמען ס׳איז געווען אַן עצה צו האַלטן. איך דערציילּ אים וואָס עס שטייט פאָר פאַר אונדז — מען גראָבט גריבער און פיל מערדער זיינען אָנגעקומען צו ליקווידירן אונדז. גיט אַן עצה, ר׳ יצחק. מיין עצה איז: לויפט, קינדערלעך — האָט ער געענטפערט. אין שטוב זיינען געווען זיינע 2 זין — יאַנקל מיט אַ פרוי מיט 6 קינדער און מאָטקע. זאָגט ער: יאַנקל, מאָטקע, לויפט! איר זאָלט ניט קוקן אויף קיין זאַך! פרעגט יאנקל: ס׳טייטש, טאַטע, וואָס זאָל איך טאָן מיט מיין ווייב, מיט די קינדער? — לויפט, ענטפערט ר׳ יצחק — ווייל שפעטער וועט זיין צו שפעט. און מיר זאָגן גוט שבת און לויפן. איך בין אַריין צו מיר אין שטוב און געזאָגט צו מיין פרוי, עליה השלום: טו זיך עפעס אָן און מיר וועלן לויפן. מיט אַ קליין קינד לויפן איבער די פעלדער אין אַזעל־כע שנייען? — ענטפערט מיין פרוי — לויפט איר! — דאָס מיינען זיי נאָר מענער". די צייט איז קורץ און איך געזאגן זיך מיט מיין פרוי און מיט דעם אייניאַריקן קינד און מיר לויפן. ס׳לויפן מיט מיר מיין ברודער בערל, און ר׳ יצחקס זין יאנקל און מאטקע.

דער טויט פון ר׳ יצחק נחומאָווסקי און זיין טאכטער

ווי נאָר מיר זיינען אַרויס אויפן פעלד און אָנגעהויבן גיין איבער די שנייען, האָט אונדז גלייך די וואַך באַמערקט און זי האָט אָנגעהויבן שיסן אויף אונדז, און דאָס איז געווען ניט ווייט פון נחומאָווסקיס שטוב. ווי ער האָט דערהערט די שיסע־רייַ איז ער אַרויסגעלאָפן פון זיין שטוב קוקן צי מען שיסט ניט אויף אונדז. אין דעם מאָמענט איז צוגעגאַנגען צו אים אַ מערדער און האָט אים גלייך דערשאָסן. האָט זיין טאָכטער סאניע געגעבן אַ געשריי: מ׳שיסט אויפן טאַטן! — און ווי זי האָט נאָר געעפנט די טיר, האָט ער איר אויך גלייך מכבד געווען מיט אַ קויל. זיינען שוין די שטוביקע מער ניט אַרויס. אויף מאָרגן שבת האָט מען אַרויסגעטריבן פון די הייזער אין סוד און די 2 קערפערס, ר׳ יצחק נחומאָווסקי מיט זיין טאָכ־טער האָבן זיך געוואַלגערט עטלעכע טעג. וועמען מיר זיינען געווען פאַרבאַהאַלטן ביי אַ קריסט, איז געקומען דעם קריסטס אַ שכן און דערציילט, אַז ר׳ יצחק מיט זיין טאָכטער ליגן דערשאָסענע לעבן זיין שטוב. אַראָפּגענומען פון זיי די קליי־דער און הינט ריסן פון זיי שטיקער...

דאָס אַלץ האָבן מיר געהערט און אונדז איז געוואָרן פינצטער אין די אויגן. און דאָ דערציילט אונדז דער קריסט, אַז אַ ביסל יידן האָט מען געלאָזט לעבן, בין איך מיט מיין ברודער געגאַנגען צוריק אין נאַוואַרעדאָק און די 2 ברידער (די זין פון ר׳ יצחק) זיינען אַוועק קיין זשעטל, ווייל פון זייער שטוב האָבן זיי שוין געהערט די שלעכטע גריסן. אונדז האָט נאָך אַלץ געצויגן אַ היים אפשר איז עמעצער פון אונדזער משפחה געבליבן לעבן. מיר האָבן טאַקע געטראָפן אונדזער ברודער הערצל און די שוועסטער פעשע וואָס איז געווען פאַר־הייראט פאַר הערשל גרינבערג. פריער זיינען מיר געווען 5 שוועסטער און 4 ברידער. נאָר צום אומגליק זיינען די שוועס־טער מיטן ברודער, וואָס מיר האָבן געטראָפן, געווען ניט אויף לאנג: מיט דער צווייטער שחיטה זיינען זיי אַוועק און פון אונדזערע משפחות איז שוין קיינער ניט געווען און דאָס גלייכן פון די עלטערן — אַלע אומגעקומען. וועג איך מיט מיין ברודער זיינען צוריקגעגאַנגען אין נאַוואַרעדאָק, האָב איך זיך צעשיידט מיט מיין ברודער בערל. איך האָב אים געזאָגט: איך וועל גיין מיטן שאָסיי און דו גיי דורך די פעלדער, טא־מער, חלילה, דאַרף עפעס פאַסירן, זאָלן מיר ניט זיין ביידע צוזאַמען. און אַזוי איז געווען. דורכגייענדיק לעבן מיין טאַטנס שטוב, האָב איך געזען ווי באַקאַנטע קריסטן טראָגן אַרויס זאַכן פון מיינע עלטערנס שטוב. דעם טיש האָט געטראָגן אַזאַ קריסט, וואָס איך וואָלט אויף אים קיינמאָל ניט געגלויבט. אָבער אין יענעם מאָמענט האָט אין מיין האַרצן געברענט אַ פייער און איך האָב גאָרניט געקאָנט זאָגן. שפעטער, אַז איך בין שוין געווען אין וואַלד אַ פּאַרטיזאַן, האָב איך מיט מיין קוזין יוסף באַרעצקי זיך אָפּגערעכנט מיט אים. ער האָט שוין לעבן מיין פאָטערס טיש ניט געקענט זיצן. מיר האָבן אים גע־לאָזט לעבן אַז ער זאָל נאָר קענען דערציילן זייַנע קינדער, אַז יידיש בלוט פאַרגיסט מען ניט אומבאַשטראָפט...

צוריק אין געטא

אויף וואליקער גאַס האָבן געריטן יידן אויף דייטשע פערד, און מיט זיי איז געווען אַן אויפזעער. מיכל לייבאָוויטש איז געפאָרן מיט 2 פערד. וועג ער האָט מיר דערזען, האָט ער צו מיר אַ זאָג געגעבן: נאַ דיר אייניעם און אַזוי וועסטו קענען אָנקומען מיט אונדז צוזאַמען אין געטאָ. פאָרנדיק האָט ער מיר דערציילט די שרעקלעכע טראַגעדיע. איך בין געזעסן אויפן פערד אַ פאַרגליווערטער.

איך בין אַריין צוזאַמען מיט אַלע אַרבעטער אין געטאָ. אָבער קיין פלאַץ צום שלאָפן האָב איך ניט געהאַט. בין איך אַוועק אין דער יידישער פאָליציי בעטן אַ פלאַץ צום שלאָפן, האָבן זיי מיר געענטפערט: וווּ דו וועסט געפינען, דאָרטן זאָלסטו נעמען אַ פלאַץ. איך האָב נאָר געוואָלט זיין לעבן מיין אייניציקער שוועסטער, וואָס איז מיר פאַרבליבן צום באַדויערן אויף קורץ. עס זיינען געווען דריי־גאָרנדיקע באַראַס און אַלץ איז געווען פאַרנומען, נאָר דאָרטן זיינען געווען זייער גוטע מענטשן און זיי האָבן מיר מיטגעפילט. דאָס זיינען מיינע באַקאַנטע: יודל לעווין, ישראליק יאנקעלעוויטש, יאנקל אנ־געלטשיק מיט זיין פרוי חנה, זאַמקאָווע מיט זיין פרוי און זון, און זיי האָבן מיר דערלויבט אַריינשטעלן אַ בעטל אין קיך. דאָס איז געווען זייער אַ גרויסע זאַך, ווייל אין קיך האָט מען

געדאַרפט קאָכן אַ גאַנצע נאַכט אויף עטלעכע „סמענעס". איך וועל די פרוי חנה אנגעלטשיק מיט דער פרוי זאמקאווע קיינ־מאָל ניט פאַרגעסן. זייער טריישאַפט צו מיר און צו מיין ברו־דער. (אינצווישן איז ער אויך אָנגעקומען בשלום אין געטאָ). חנה אנגעלטשיק פלעגט נעמען פון איר אָפּגעקאָכט עסן און געבן אונדז. מיר פלעגן ניט וועלן נעמען פון איר, ווייל ביי איר איז דאָך דאָס אויך געווען פון די לעצטע, פלעגט זי זאָגן: איר זאָלט זיך מיט דעם ניט רעכענען. אַז איר וועט עפּעס קריגן, וועט איר מיר אָפּגעבן. איר זייט דאָך געקומען אָן גאָרניט און מיר האָבן דאָך עפּעס געבראַכט. איצט איז ניט די צייט זיך צו שעמען. מיין שוועסטער פּעשע איז מיט אַ קליין קינד פון 6 מאָנאַט און איך וויל איר אויך מיט עפּעס העלפן, און איך קען ניט, ווייל אָפּילו אַ העמד אויף איבערבייטן האָב איך ניט, און דאָס גלייכן מיין ברודער. חנה אנגעלטשיק פלעגט זאָגן: שעמט זיך ניט, טוט אויס אויף דער נאַכט אייערע וועש, איך וועל עס אויסוואַשן. זי פלעגט העלפן יעדן צעבראָכע־נעם מענטשן.

איך בעט אייך: פאַראייביקט איר נאָמען און דעם נאָמען פון איר מאַן יאנקל אנגעלטשיק, ווייל וויפל מענטשן פלעגן זאָגן: זע, יאנקל, ווי דיין פרוי זעט אויס שלעכט, זי שלאָפט דאָך ניט קיין נעכט — פלעגט ער זאָגן מיט אַ שמייכל: עס וועט איר גאָרניט שאַדן, אַז מיר וועלן דערלעבן, וועלן זיי אין אַ גוטן אופן איר אָפּדינען... ער האָט קיינמאָל ניט באַוויזן קיין שלעכטע מינע. אַז ער פלעגט געפינען אַ שטיקל ציגאַר, פלעגט ער ברענגען און אונדז געבן — אַליין האָט ער ניט געריכ־כערט. ער האָט מיר געגעבן אַן עצה ווי אַזוי איך זאָל מיר באַזאָרגן מיט אַ העמד: דוד סאבאקאָווסקי איז אַן אויפּלייגער פון אַלע זאָכן, וואָס די מענטשן האָבן איבערגעלאָזן אין קאוואלעווסקער גאַס בייַ די מאַנאַשקעס. יעדן טאָג גייט ער מיט אַרבעטער סאָרטירן, און אַז דו וועסט אים בעטן, וועט ער דיר באַשטימט נעמען. איך האָב געפאָלגט יאַנקלען און איך בין געגאַנגען צו דוד סאבאקאווסקי און האָב אים דער־ציילט דעם אמת. „נעם מיך אויף צוויי טעג איך זאָל נאָך קענען קריגן וועש פאַר מיר מיט מיין ברודער". האָט ער מיר געזאָגט: „מאָרגן אין דער פרי שטעל זיך לעבן טויער, איך וועל דיך שוין מיטנעמען". אויף מאָרגן בין איך מיטגעגאַנגען, און קומענדיק אויפן פלאַץ, איז די ערשטע זאַך געווען בייַ מיר בייטן די וועש און אַז איך האָב אַ קוק געגעבן, איז מיר אַרי־בער אַ שוידער איבערן לייב — שיינע פעקלעך... נעבעך די מענטשן האָבן דאָס בעסטע מיטגענומען פון שטוב און דאָס איז געבליבן אַלץ פאַר די דייטשן, און מיר האָבן געדאַרפט יעדער זאַך סאָרטירן... איך בין אַוועק אין אַ זייט און איך האָב גע־וואָלט בייטן די וועש. איך וויל מיר צוריק זיך אָנטאָן, גיב איך אַ קוק: עס שטייט לעבן מיר אַ מערדעריש פנים און קוקט אויף מיר וואָס איך טו און ער פרעגט מיר: וואָס טוסטו היר, יודע? — האָב איך אים געענטפערט מיט טויט־שרעק, אַז עס איז מיר עפּעס אַריינגעפאַלן אין שטיוול. האָב איך זיך גע־מוזט אויסטאָן... איך בין אַרויס מיט גליק פון זיינע העניט. מאַך דאָס שנעלער, פאַרפלוכטער יודע — האָט ער אַרויסגע־ברומט — און האָט מיר דערלאַנגט אַ פאָטש. איך בין געווען זייער צופרידן וואָס איך בין אָפּגעקומען מיט אַזאַ קלייַנער שטראָף, און איך אַרבעט ווייטער. איך בין שוין גליקלעך. איך האָב אויף זיך 2 פאָר וועש — פאַר מיר און פאַר מיין ברודער. איך סטאַרע זיך נאָך וואָס מיטנעמען, כדי איך זאָל האָבן אַ שטיקל ליילעך. איבערלייגנדיק די זאַכן, געפּין איך דאָרט מיין טאַטנס תפילין־זעקל מיטן אויפשריפט פון זיין נא־מען און פאַמיליע און יאָר פון זיין געבוירן. דאָ בין איך פאַר־גליווערט געוואָרן. אין יענעם מאָמענט האָב איך שוין קיין זאַך ניט געדאַרפט, נאָר דעם טלית־זעקל האָב איך צוגענומען אין געטאָ כדי האָבן אַן אָנדענקונג...

געשמוגלט פלייש אין געטא

שפּעטער האָב איך געדאַרפט אָנהייבן זאָרגן וועגן עסן. לייבקע ליס איז געווען אַ יינגל אַ העלד. ער פלעגט אָפט צו־האַנדלען אין געטאָ. האָט ער געזאָגט צו מיר: — וואָס פאַר־לאָזטו זיך, קום מיט מיר, איך האָב אַ באַקאַנטן קריסט צו קויפן אַ בהמה. ער גייט מיט מיר אַרויס ביי נאַכט פון געטאָ. מיר זיינען געקומען צום קריסט און אָפּגעקויפט די בהמה און דאָרט אויפן אָרט געשאָכטן. דער קריסט ריזיקירט און גיט אונדז זיין פערד מיטן שליטן, אַז מיר זאָלן קענען דערפירן דאָס פלייש אין געטאָ. צופאַרנדיק צום פאַרקאַן פון געטאָ האָבן מיר ענומען איבערוואַרפן דאָס פלייש אויפן צווייטן זייט. מיר הערן אַ געשריי: האַלט! זאָגט ליס צו מיר: לאָמיר אַנטלויפן. זאָג איך צו אים אַז מיר וועלן אַנטלויפן, וועט ער שיסן אויף אונדז. לאָמיר שטיין אויף איין אָרט, און ער האָט מיר גע־פאָלגט. דאָן איז צוגעגאַנגען צו אונדז אַ פאָליציאַנט און גע־הייסן אויפהייבן די הענט אין דער הויך פרעגנדיק וואָס מיר האָבן. מיר האָבן אים געזאָגט אַז מיר האָבן אַ שטיקל פלייש און איך האָב אַנגעהויבן צו ריידן צו זיין געוויסן, און מיט מזל האָבן מיר זיך אַרויסגעדרייט. געווייַנטלעך האָט עס געקאָסט גלט, נאָר מיר זיינען געווען צופרידן. אין יענעם מאָמענט האָבן מיר געהאַט טויט־שרעק, נאָר כל זמן אַ מענטש לעבט, דאַרף מען דאָך עפּעס עסן, און ניט ריזיקירנדיק וואָלטן דאָך מענטשן געשטאַרבן פון הונגער, און אַזוינע שרעק האָבן מיר איבערגעלעבט ניט איין מאָל.

פאר דער צווייטער שחיטה

מען ברענגט מענטשן פון ליובטש, קאָרעליטש, איוועניץ, נאליבאק און נאָך אייניקע שטעט. דער באַגאַזש וואָס מען האָט דערלויבט יעדער פאַמיליע נעמען, גייט מיט קריסטלעכע פורן. אָנקומענדיק אין נאָוואַרעדאָק אין געטאָ (פרעשיקע) זיינען די מענטשן געווען זייער דערשלאָגן און דערשראָקן און זייער פאַרמאַטערט פון וועג און קומענדיק אויפן אָרט האָט דער אָב־פירער געגעבן אַ באַפעל אַז יעדער, וואָס האָט אַוועקגעלייגט זיין פעקל אויפן וואָגן זאָל גיין עס אַראָפנעמען. אָבער די קריסטן האָבן שוין געמאַכט אַ חלוקה אויפן וועג: וואָס עס איז זיי גע־פעלן געווען דאָס האָבן זיי ניט געוואָלט אָפּגעבן. אַדורכגייַיע־דיק הער איך ווי אַ פרוי מיט 2 דערוואַקסענע קינדער בעטן זיך ביים קריסט: גיב מיר אָפּ, פאַרוואָס נעמסטו דאָס אַוועק פון מיר, מיכיילא, דו זעסט דאָך, אַז דאָס איז מיין גאַנץ פאַר־

מעגן ?! און דער קריסט לאָזט איר מער ניט ריידן און קלאַפט איר מיטן בייטש, און די קינדער ווייגען: — מאַמע, קום! דאָס זעלבע איז אויך אויפן צווייטן וואָגן. מיר טוט וויי דאָס האַרץ און איך האָב געטראַכט: זאָל זיין וואָס זאָל זיין, איך מוז צוגיין צום עלטסטן און זאָגן אים. און איך האָב אַזוי געטאָן. ער פרעגט מיר: וועלכער קערל איז דאָס? איך בין מיט אים צוגעגאנגען און אָנגעוויזן אויפן קריסט. ער האָט קיין סך ניט געטראַכט און ער האָט אים אַראָפגענומען פון וואָגן און האָט אים אַזוי פיל מכבד געווען אַז אויפן וואָגן האָט מען שוין אים געדאַרפט אַרויפלייגן. פון שרעק זיינען שוין די פויערים אַוועק פון זייערע וועגענער און מען האָט דאַן אַלץ פון זיי צוגענומען.

איצט הויבט זיך אָן אַ נייע סעריע: דייטשן מיט פאָליציי שטייען אין געטאָ און וואַרטן אויף די אַרבעטער. זיי קוקן ווער עס גייט אין שטיוול נעמען זיי גלייך אין אַ זייט און הייסן אים זיך אויסטאָן. געווויינטלעך האָבן מענטשן זיך אָנגעהויבן צו בעטן: זיי בלייבן דאָך בארווען, האָט מען נאָך געכאַפט קלעפ. נאָר אייניר פון די שטיוולטרעגער יהושע קאפעלאוויטש, איז געווען אַ קלוגער: ער האָט אָפגעשניטן די כאָלוועס און נאַכהער האָט ער געלאָכט: מען דאַרף האָבן שכל. זעענדיק דאָס אַלעס האָב איך באַשלאָסן צו אַנטלויפן.

ערשטער פרוּוו צו אנטלויפן

פאַרן אַנטלויפן האָב איך געהאַט אין געדאַנק צו העלפן זיך ראַטעווען די משפחה שוואַרץ האָט מיר אויך געראַטעוועט פון טויט. זי האָט מיר אין אַ שלעכטן מאָמענט באַהאַלטן. איך פלעג אָפט שמועסן מיט אַראַנטשיק שוואַרץ וועגן אַנטלויפן. פלעגט ער מיר זאָגן: איין אייניצקער אויסוועג איז פאַראַן: נאָר לויפן אין נאליבאקער פושטשע, דאָרט איז מיר יעדער קוסט באַקאַנט. אָבער דערגרייכן אַהין איז געווען זייער שווער און ווער עס איז אַוועק, איז אויפן וועג געכאַפט געווארן. איך האָב געפונען אַן אַנדער וועג. איך האָב דערציילט זייער טאָכטער ליליע שוואַרץ מיין פלאָן. האָט זי מיר געענטפערט: מען וועט דיך כאַפן, דו זאָלסט דאָס ניט טאָן. נאָר ניט קוקנדיק בין איך אָנגעגאַנגען מיט מיין פלאָן. איבערן וועג פון גטאָ האָט געווויינט דער קריסט לוצקי. ער האָט געהאָט אַ פערד וואָס ער פלעגט זיך געפינען טאָג און נאַכט אויפן פעלד. בין איך דינסטיק 12 אַזייגער ביי נאַכט אַרויס פון גטאָ און דערקראָכן צום פערד. איך האָב געדאַרפט בלויז צופאָרן מיטן פערד אַ 10 ק״מ צו אַ באַקאַנטן קריסט און פרעגן אים צי וועט ער וועלן אונדז באַהאַלטן ווען איך וועל קומען צו אים מיט עטלעכע מענטשן. געווויינטלעך ניט אומזיסט. איך נעם שוין דעם פערד און איך לייג צוזאַמען די קייט און גלייכצייטיק טראַכט איך, אַז די קייט קען זיין מיין פאַררעטער: זי וועט קלינגען. לוצקי, וועלכער שלאָפט ניט וויייט פון פערד האָט דערהערט דאָס קלינגען פון די קייט און האָט אָנגעהויבן שרייען: גנב! סטוי זלאָדזעי! איך האָב געמוזט געבן פיס, וויייל דער רעפלעקטאָר האָט געלויכטן און אַז ער וועט מיך באַמערקן, וועט זיין נאָך ערגער. איך האָב געוואָלט צוריק אַריינלויפן אין געטאָ, אָבער דער וואַכמאַן שטייט שוין אויפן וועג און מען שרייט צו מיר: העגט הויך! האָב איך זיך זייער פונאַנדערגעלאַכט, האַלטנדיק די העגט אין דער הויך. וואָס האָט מיט מיר פאַסירט אין יענעם מאָמענט פון לאַכן, וויייס איך ניט. פרעגט מיר דער יעקע: וואָס לאַכטסטו — קען איך אים ניט ענטפערן אויף דייטש. פרעגט מיר זיין מיטהעלפער, דער פאָליציאַנט, זאָג איך צו אים: קוק, ער לויפט און ער שרייט אַז איך האָב געוואָלט גנבענען זיין פערד. דאַרף איך דען אַ פערד, אַז איך האָב אַליין ניט וואָס צו עסן! — טאָ וואָס זשע לאַכסטו? — וויל דער דייטש וויסן. זאָג איך צו אים, אַז איך בין געווען מיט אַ מיידל טאַקע אויף זיינע פעלדער און ער האָט זיך דערשראָקן, שרייט ער גנב! דאָס גיט ער איבער דעם דייטש. דעם יעקע אָבער ליגט אין זינען דאָס מיידל (און דער פאָליציאַנט דריקט מיר מיט זיין פוס: איך האָב פאַרשטאַנען וואָס ער האָט מיט דעם געמיינט, האָב איך אים צוגעזאָגט אַ מתנת־יד). לוצקי האָט גוט אריינגעכאַפט פון יעקע, און צום פאָליציאַנט זאָגט דער יעקע: קום זוכן דיזע מעדכעס, און מיר באַפעלט ער: שנעל, יודע. אין גטאָ אַריין! מיין איבערלעבונג אין יענעם מאָמענט איז זיך שווער פאַרצושטעלן. אין טויער האָב איך געלאָזט גען פאָליציאַנט אויף אַ ליטער שנאַפס.

אנטלאפן פון גטא

איך האָב שוין יענע נאַכט פון שרעק ניט געקענט שלאָפן. אויף מאָרגן אין דער פרי, מענטשן גייען צו דער אַרבעט וויסנדיק אַז פרייטיק איז אַ שחיטה. איך כאַפּ אַ שמועס מיט אַראַנטשיק שוואַרץ און איך דערציילּ אים וואָס האָט פאַסירט מיט מיר. גיט ער מיר אַן עצה. אין שענעזיצער גאַס ביי טשיזן אין צעבראָכענעם מויער איז פאַראַן אַ קעלער און אַהין זאָל איך גיין זיך באַהאַלטן און ער מיט זיין משפחה וועט אויך קומען אַהין. מיר איז דאָס ניט געפעלן געווארן. איך האָב געזאָגט אַז נאָר אויב איך וועל ניט האָבן קיין אַנדער אויסוועג, וועל איך גיין אַהין. און איך זוך אַ בעסערן אָרט עס זאָל זיין מער זיכער. איך בין אַריין צו אונדזער פאָליציי. דער קאָמאַנדאַנט איז געווען מאיר קאפעלמאַן. ער איז געווען אַ קצב, אַ זייער גוטער מענטש, ער האָט אַלעמען מיטגעהאָלפן מיט וואָס ער האָט געקענט. זאָג איך: „מאירקע, גיב מיר אַן עצה וואָס זאָל איך טאָן?״ זאָגט ער: „וואָס האָסטו מורא? די שחיטה איז בלויז פאַר אַלטע און קינדער אָבער ארבעטסמענטשן.״ דו גלויבסט זיי, איך גלויב זיי ניט, איך וויל אַנטלויפן, דו זאָלסט מיר נאָר ניט מאַכן קיין שווערקייטן״. „רייד ניט קיין נאַרישקייט, לויף! די הויפט־זאַך איז, אַז זיי זאָלן דיך ניט כאַפן. נאָר לויט מיין מיינונג טוסטו אַ נאַרישקייט וואָס דו ריזיקירסט אין אַזאַ מאָמענט״. איך געזעגן זיך מיט אים און זאָג אים איך וויל בעסער דערוואַרטן אַ קויל פון היגטן אייער דער פון פאַרנט. איך וויל ניט דאָס צוזען מיט מיינע אויגן ווי מען וועט נעמען די עלטערע מענטשן און די קינדער און וואַרפן אין די מאַשינעס. ניין, מאירקע, איך גיי אַוועק און איך פאַרלאָז דעם גטא.

אַרויסגייענדיק פון געטאָ האָב איך געטראָפן דעם דאָק־טאָר בערטנער און פרוי דאָקטאָר זיסקינד, פרעגן זיי מיר: ווּהין איך גיי. איך האָב זיי געענטפערט: ווּהין די אויגן וועלן מיך טראָגן. זיי זיינען געווען פריי אויסערן געטאָ, ווייל די דאָקטוירים האָבן געאַרבעט אין שפּיטאָל און זיי האָבן גע־האַט אַ שיין. אין יענעם מאָמענט האָב איך געהאַט די געלע־גנהייט גיין מיט זיי ביזן שטאָט. לעבן לייזעראָווסקיס אַפּטייק האָב איך זיך געזעגנט מיט זיי. אַן עטאַזש העכער אויפן אַפּ־טייק האָט געווויינט מיינע אַ באַקאַנטע קריסטין. זי האָט אין די בעסערע צייטן געאַרבעט ביי מיר. איך בין אַרויף צו איר, אפשר קען זי מיר עפּעס העלפן. נאָר ווי איך האָב געעפנט די טיר, איז מיר פינצטער געוואָרן אין מיינע אויגן — עס איז גזעזען ביי איר אַ פאָליציאַנט און געמאַכט אַ שנאַפּס. די קריסטין האָט גלייך אָנגעהויבן ווינקן צו מיר מיט די אויגן, און איך האָב זיך ניט פאַרלאָרן. איך בעט ביי איר אַ ביסל וואַסער און איך זאָג צו איר, אַז איך בין געקומען אין אַפּטייק נעמען אַ רעצעפּט, נאָר איך מוז וואַרטן אַ ביסל און עס דאָרשט מיר אַ טרונק — גיב מיר אַ ביסל וואַסער. רופט זיך אָן דער פּאָליציאַנט: „קום, זעץ זיך און מאַך מיט אונדז אַ שנאַפּס!" האָב איך באַדאַנקט אים און איך בין געווען זייער צופרידן, אַז ער האָט מיר פריי געלאָזן. איך האָב אָנגעהויבן גיין אין מיין גאַס אין זאַלעטוכע — אַזוי פיל באַקאַנטע קריסטן, וואָס מיר האָבן זיך צוזאַמען אויסגעהאַדעוועט — אפשר וועט איינער פון זיי וועלן מיר טאָן אַ טובה און באַ־האַלטן מיך, אָבער צו וועמען איך גיי אַריין און איך לייג זיי פאָר, זיינען אַלע מיטן זעלבן ענטפער: מיר האָבן מורא. איצט פאַרדריסט מיך, וואָס איך האָב זיך אָפּגעריסן פון מיין שוועס־טער פּשעע און פון מיין ברודער הערצל, וועלכע זיינען צוועק צו דער אַרבעט אין די קאַזאַרמעס. מען האָט זיי פאַרנאַרט, ווייל דאָרטן האָט מען זיי געזאָגט איז נאָר פאָר אַרבעטס־פּע־איקע. דאָרט איז אויף צום לעבן. האָט זיך מיין שוואָגער הערשל פרידבערג מיט גרויס פראָטעקציע דערשלאָגן אַהין.

איך האָב זיך דערמאָנט אַז איך האָב אַ קריסטין געטאָן פאָר די רוסן אַ גרויסע טובה, אפשר וועט זי מיר איצט וועלן אָפּטאָן. די קריסטין מיכאלסקע האָט געווויינט אויף קאָוואָ־לעווסקער גאַס און גייענדיק צו איר טרעף איך אַראָנטשיקס שוואָרץ טאָכטער. זי האָט געאַרבעט ביי די מאנאשקעס. פרעג איך איר: וואָס טראָכסטו צו טאָן. ענטפערט זי מיר, אַז דער פאָטער דאָרף איר קומען נעמען און איך בין אַריין צו דער קריסטין און איך לייג איר פאָר אַז זי זאָל מיר באַהאַלטן אויף עטלעכע טעג איבער דער שחיטה. ווי געווויינטלעך האָט זי מורא געהאַט און זי זאָגט צו מיר: אַז מען וועט דיר כאָפּן ביי מיר, וועט מען מיך מיט מיינע קינדער אומברענגען. איך האָב געזומען ריידן צו איר געוויסן: דו געדענקסט וואָס איך האָב פאָר דיר געטאָן. זע, איצט איז מיין לעבן ביי דיר אין די הענט. און זי האָט געקראָגן רחמנות אויף מיר און האָט גע־זאָגט: גיי אַריין אין שייער, קיינער זאָל ניט באַמערקן און באַהאַלט זיך. עסן וועל איך דיר ברענגען. גלייכצייטיק, פרעג איך איר: דערלויבסט מיר אַריינגיין מיט נאָך אַ מיידל באַ־האַלטן זיך? זאָגט זי: גוט, אָבער קיינער זאָל נאָר ניט זען. איך בין אַריין צו די מאנאשקעס אַ צופרידענער און זאָג צו ליליע שוואַרץ: לילינקע, קום שנעלער, איך האָב זיך וווּ צו באַהאַלטן. האָט זי מיר געזאָגט: ניין, מיך דאַרף קומען מיין פאָטער נעמען. אָן פאָטער גיי איך ניט אין ערגעץ. זאָג איך: ווייסטו וואָס, איך וועל לויפן דיין פאָטער אַנטקעגן און איך וועל אים זאָגן, ווייל די צייט איז קורץ. זאָגט ליליע שוואַרץ: גוט, גיי טרעף דעם פאָטער. גייענדיק זע איך ווי שוואַרץ לויפט נעבעך אַ פאַרסאַפּעטער. זאָג איך צו אים: וווּהין לויפט איר? ענטפערט ער מיר: נאָך מיין קינד. גיב איך אים דעם פאַרשלאָג: איך האָב דאָ אַ באַקאַנטע קריסטין און זי וויל מיך מיט אייער טאָכטער באַהאַלטן. ער האָט גלייך מיך גע־כאָפּט פאָר ביידע הענט און געזאָגט גאָט זאָל אייך פירן אויף אַ גלייכן וועג. און ער איז גלייך צוריקגעלאָפן, ווייל דאָרט האָט אויף אים געוואַרט זיין פרוי און טעכטערל דינהלע און ער זאָגט צו מיר, אַז ער לויפט אין שיביעזיצער גאַס צו זיצן אין צעבראָכענעם מויער און דאָרט איז פאָראַן אַ קעלער. טא־מער וועלן מיר זיך טרעפן, זאָלן מיר קומען צו זיי אין בונ־קער. ווי זיי זיינען אַריין אין בונקער האָט מען זיי גלייך גע־מסרט און צוגענומען אין געטאָ טוענדיק מיט זיי דאָס וואָס מיט אַלעמען. איך גיי שנעל אַ צופרידענער וואָס שוואַרץ האָט דערלויבט מיר מיטנעמען זיין טאָכטער און גיין אַריין צו די מאנאשקעס און דערצייל איר אַז דעם פאָטער האָב איך באַ־געגנט און ער דערלויבט איר צו גיין מיט מיר. ליליע שוואַרץ האָט לאַנג ניט געטראָכט און זי איז אַוועק מיט מיר, און מיר זיינען אַריין אין שייער און קיינער האָט אונדז ניט באַמערקט.

דאָנערשטיק אין אָוונט קומט אַריין מיכאַלשציכע און ברענגט אונדז עסן זאָגנדיק צו אונדז: דער געטאָ איז אַרום־גערינגלט. אַריין אין געטאָ קען מען, אָבער ווער עס וויל אַנטלויפן פון געטאָ שיסט מען. און גלייכצייטיק זאָגט זי אַז עס דרייט זיך אַרום משה איזראליטס ווייב און בעט זיך: ווער עס וועט איר באַהאַלטן, וועט קריגן גוט באַצאָלט, אָבער צום באַדויערן האָט איר קיינער ניט אַריינגעלאָזן און מען האָט איר געשאָסן אין גאַס, און יעדערער וואָס האָט פון איר אַראָפּ־גענומען די זאַכן האָט זיך ניט גענאַרט, ווייל אין אירע קליי־דער איז געווען אייניגעניי אַ סך גאָלד. אויף מאָרגן אין דער פרי קומט אַריין די קריסטין און זאָגט צו אונדז אַז די מענטשן אין געטאָ האָט מען אויסגעלייגט אויף דער ערד און מען הייסט אויפשטיין צו 10 מאָן און גיין אין די מאַשינעס און מען פירט זיי אויף ליטאווקער וועג. מיטאָג־צייט קומט זי אַריין און זאָגט אַז עס איז שוין געענדיקט. אין אָוונט קומט זי אַריין און זאָגט: מע שיסט שוין ניט, און אַז מען כאָפּט אַ יידן, פירט מען אָפּ גלייך אין טורמע, און שבת אין דער פרי אויך דאָס זעלבע: מען כאָפּט און מען פירט זיי נאָר אין טורמע.

איך טראָכט צו זיין נאָך עטלעכע טעג און גיין ווייטער. פלוצלינג, אַזייגער 11 ביי טאָג גייט אַריין איר פאַסטעכל מיט נאָך אייניעם און שפּילן זיך אין שייער און מיט אַמאָל פאַלט זיי איין אַרויפגיין אויפן הייי, דאָרט וווּ מיר ליגן. און זיי האָבן אָנגעהויבן קריכן. זאָג איך צו ליליען: עס איז שלעכט, זיי וועלן אונדז דאָ דערזען. נאָר איך האָב איין עצה — איך וועל

זיי נעמען פאַר די העלדזלעך און איך וועל זיי דערשטיקן, ווייל קיין גרויסע העלדן זיינען זיי ניט געווען — שקצימלעך פון אַ יאָר 10. אָבער ליליע שוואַרץ האָט מיר ניט דערלאָזט צו דעם. זי האָט געזאָגט: — ניין, עס זיינען געגאַנגען אַזויפיל פאַר־לאָרן, וועלן זיין נאָך צוויי קרבנות. אָבער טשעפע זיי ניט. און אָט זיינען זיי שוין לעבן אונדז. האָב איך מיט גוטן זיי געמומען פאַר די הענט און גענאָגט צו זיי: איר האָט באַמערקט אַז איך בין אַריין אין שייער? זאָגן זיי צעשראָקענע, ניין. איך האָב ביי זיי דאָס געפרעגט כדי די קריסטין מיכאַלסקע זאָל ניט האָבן קיין צרות. און מיר גייען אַלע צוזאַמען אַרויס פון שייער און מיר גייען אַריין צו דער מיכאַלסקין. אַז זי האָט אונדז דערזען, איז איר געוואָרן פינצטער אין די אויגן. ערשטנס האָט זי מורא געהאַט אַז די פאַסטעכלעך זאָלן ניט דערציילן אַז זי האָט באַהאַלטן יידן. האָב איך איר באַרואיקט און געזאָגט, אַז זיי האָבן מיר באַמערקט ווי איך בין אַריין צו דיר אין שייער אָן דיין וויסן. האָט די מיכאלסקע אָנגעהויבן ברעכן מיט די הענט: אוי! איר גייט דאָך איצט אויפן טויט, לאָזט ביי מיר די זייגערלעך. ליליע שוואַרץ האָט גלייך אַראָפ־גענומען איר זייגערל און האָט איר אָפגעגעבן. אָבער איך מיינעם — ניט. איך זאָג איר: אפשר וועט מיין זייגערל מיר צו נוץ קומען. און מיר זיינען אַרויס. די געלע לאַטעס האָבן מיר אָפגעריסן און מיר זיינען אַוועק הינטערן שטאָט אויף האראדישצער וועג, ווייל דאָרט ניט ווייט האָט זיך אָנגעהויבן אַ יונג וועלדל פון קוסטעס. נאָר פאַרן אַרויסגיין פון דער קריסטין האָב איך איר געבעטן אַז זי זאָל די פאַסטעכלעך ניט אַרויסלאָזן אַזוי שנעל, ווייל זיי קענען אונדז פאַרמסרן. מיר באַדאַנקען איר און מיר גייען מיטן טראָטואַר ביז ענדע שטאָט דערנענטערנדיק זיך צום וועלדל. ערשט פון ווייט דערזעען מיר ווי אַ פאָליציאַנט גייט אַרויס פון וועלדל מיט אַ שיקסע. נו, טראַכט איך — דאָ איז שוין אונדזער סוף, זאָג איך צו ליליען: דו זעסט? איצט זאָלסטו מיר מיטהעלפן, ווייל מיר זיינען פאַרפאַלענע. פאָלג מיר! נעם פון מיר מיין מעסערל און האַלט אין האַנט. אויב ער וועט אונדז אָפהאַלטן און הייסן גיין מיט אים, וועל איך גיין מיט אים צוריק, נאָר ווייט וועט ער מיך ניט פירן — איך וועל אויף אים אָנפאַלן פון היבטן און איך וועל זיך געבן מיט אים אַן עצה און דו זאָלסט נאָר שטעכן מיטן מעסער ווו דו וועסט קענען. און ליליע זעט אַז דאָס איז דער לעצטער וועג, איז זי מסכים. אָבער די שיקסע איז געווען פאַר אונדז אַ מלאך. מיר זעען ווי זי קושט אים און בעט אים אַז ער זאָל אונדז ניט טשעפען און לאָזן גיין מיט אונדזער וועג. זיי דערנענטערן זיך צו אונדז, ער גיט אַ שמייכל און לאָזט אונדז גיין.

מיר זיינען גליקלעכע און מיר גייען שוין ניט אין וועלדל, נאָר מיר נעמען זיך מיט אַן אָנדער וועג כדי ער זאָל ניט פאַרשטיין ווהין מיר זיינען אַוועק. נאָכדעם, אַז ער האָט אונדז שוין ניט געזען, זיינען מיר טאַקע אַריין אין וועלדל און פון דאָרט האָבן מיר מיט די פעלדער דערגרייכט צו לאַ־העטקע. דאָרט האָט געווויינט אַ משומדתע. איר נאָמען איז געווען מאַניע צווירקעס. איך האָב איר זייער גוט געקענט, ווייל זי פלעגט יעדן ערב פסח קומען וועלגערן מצה אין די פאָדריאָדן און אַז איר מאַן האָט מיר דערזען, זאָגט ער צו אונדז: אַנטלויפט פון דאָנען, ווייל איך ריכט זיך יעדן טאָג אַז מען זאָל צוגעמען ביי מיר מיין ווייב מיט די קינדער, ווייל זיי הרגענען צענטע דורות וואָס שטאַמען פון יידן, און מיר ווייסן ניט אַז ביי אים אין די קוסטעס באַהאַלט זיך אוריה דעם סטאָלערס אַ ברודער. איך בין געזעסן ביזן אָוונט. עס קומט אַריין אָסטאַשינסקי צו דער משומדתע, איז אונדז געוואָרן פריילעכער. האָבן מיר געגומען פלאָנען וואָס צו טאָן. זאָגט צו אונדז אָסטאַשינסקי: איר ווייסט וואָס? איך האָב מיין ווייב אַ קליידל, אפשר וועלן מיר גיין צו אַ צווייטן קריסט און פאַר מיין ווייב קליידל וועט ער אונדז באַהאַלטן. דאַן האָבן מיר געזען אַז ער האָט פאַרלוירן זיין שכל. נאָכהער זאָגט ער: ניין, ווי קען איך אָפגעבן מיין ווייב קליידל, אַז זי האָט מער ניט. ניין, איך מוז אייך פאַרלאָזן און גיין צוריק אין נאַוואַרעדאָק און אַוועקטראָגן מיין ווייב דאָס קליידל... און ער איז טאַקע אַוועק זוכן זיין ווייב מיטן זון... און איך בין אַוועק צו אַ באַקאַנטער קריסטין וואָס האָט ריזיקירט מיט איר פאַ־מיליע און אונדז געהאַלטן אַריבער 3 מאָנאַט. מיר האָבן די 3 מאָנאַט אַדורכגעמאַכט הונגער און קעלט און געגנג שרעק. אָבער אונדז איז ניט איינגעאָנגען אונדזער לעבן. אונדז האָט אינטערעסירט צו וויסן וואָס עס איז פון אונדזעריקע פאַר־בליבן. מיר האָבן געשיקט די קריסטין אין געטאָ אין געריכטס־הויז. די קריסטן פלעגן אין אַ מאַרק־טאָג מעגן אַריינגיין מאָכן באַשטעלונגען. די קריסטין איז געקומען צוריק און זי האָט אונדז געבראַכט דעם גרוס, אַז פון שוואַרצס משפחה איז קיי־נער ניטאָ און פון מיין משפחה איז געבליבן מיין ברודער בערל און ער אַרבעט אין טאַרטאַק.

דעם צווייטן מאָל איז זי געגאַנגען אין טאַרטאַק צו מיין ברודער מיט אַ בריוו און די זעלבע נאַכט איז ער אָנגעקומען צו מיר אויפן בוידעם, און מיר זיינען שוין צוזאַמען. מיין ברודער בערל איז מיט מיר לאַנג ניט געווען און ער איז אַנ־געקומען צו בעלסקין, און מער האָב איך ניט געהערט פון אים. נאָך די דריי מאָנאַט האָט מיין קריסטינס אַ שוועסטער זיך עפעס פאַרזינדיקט און מען האָט איר אַרעסטירט. לויפט אַרויף צו אונדז די באַלעבאָסטע און דערציילט אונדז וועגן איר שוועסטער און זאָגט צו אונדז: ראַטעוועט זיך! ווייל מען וועט אונדז אַרעסטירן. דאָ זיינען געבליבן אונדזערע זאַכן און איצט מיט וואָס אַוועקצוגיין איז ניטאָ, און די עטלעכע רובל גאָלד איז אויך געווען ביי איר, נאָר 20 רובל גאָלד האָב איך געהאַט אויף אַן עת צרה. אין אָוונט האָב איך געטראַכט אַוועקגיין. זאָגט צו מיר מיין גוטער קריסט: בוזיק, דו ווילסט אפשר זען נאָך איין יידן מיט זיין זון? זאָג איך: פאַרוואָס ניט! וואר איז דאָס? זאָגט ער — סאביקאוועך אייך. — בין איך צופרידן — דאָס איז דאָך מיין לייבלעכער קוזין, ברענג אים אַהער! דערזעענדיק אים האָבן מיר געווויינט פון פרייד וואָס מיר האָבן זיך געטראָפן. מיר גייען אַרויס פון דער שטוב און גייען צוזאַמען ביז אַ וועג, וואָס טיילט זיך רעכט און לינקס. זאָגט צו אונדז מיין קוזין: גייט געזונטערהייט אין איין ריכ־טונג, ווייל איך גיי אין אַן אַנדער ריכטונג, איז אונדז פינצטער געוואָרן אין די אויגן. נאָר מיר האָבן ניט פאַרשטאַנען אַז אַן

איינציקן איז אַ סך לייכטער זיך צו באַהאַלטן ווי עטעלכע. אין יענעם מאָמענט האָט לילית זייער געווײַנט: — גיב אַ קוק, איין קוזין און אין אַזאַ שלעכטן מאָמענט צעשיידט זיך מיט אונדז! — איך האָב איר באַרואיקט און געגעבן צו פֿאַרשטיין אַז ער האָט אונדזער ג׳ ניט צוגענומען, ער איז מיט אונדז אַזוי ווי מיט אים. מען ווייס ניט ווּ דאָס גליק. און איך האָב אָפּגעזוכט באַקאַנטע קריסטן, וואָס זיי האָבן אונדז געהאַלטן ווער איין טאָג, און ווער צוויי טעג, און אַזוי האָבן מיר זיך געדרייט אַ לענגערע צייט.

ערשטע נקמה

איוואַנקע צווירקעס האָט אונדז צוגעזאָגט אַז עס וועט אַריבערגיין אַ שטיקל צייט און מען וועט ניט צונעמען ביי אים די פרוי מיט די קינדער, זאָלן מיר קומען צו אים, ער וועט אונדז אויך לאָזן זיין אַ געוויסע צייט ביי אים. רופט זיך אָפּ צו מיר לילית שוואַרץ: „איך האָב שוין ניט קיין כוחות אויסצוהאַלטן פון די אויסגעשלאָגענע געשווירן, אַרומצושלעפּן זיך. קום, לאָמיר גיין צו דער משומדתטע אויף אַ שטיקל צייט!״ דאָס האַרץ האָט מיר ניט געלאָזן גיין צו אים, נאָר איך האָב שוין טאַקע ניט געהאַט קיין ברירה און מיר זיינען אַנגעקומען צו דער משומדתטע און איך זאָג איר מאָן איוואַנקען אַ ליגן אַז אונדז האָט געשיקט דער אָטריאד צו דיר זיך קורירן, נאָר מיר ווייסן, אַז דו ביסט אַן אָרעמאַן, וועלן מיר דיר געבן געלט אויף ברויט און צו דעם קריגסטו פון מיר אַ גוטן פּלאַשטש, און ער איז מסכים. איך האָב נאָך געהאַט 20 רובל גאָלד — איין 5 רובלדיקן און איין שטיק פון 15 רובל גאָלד. האָב איך אים געגעבן דעם פינפער, נאָכהער טראַכט איך: וואָס וועט זיין ווייטער, מען דאַרף אויסבייטן דעם 15־רובלדיקן אויף 3 פינפּעלעך, כדי איך זאָל קענען זיך ווייטער דרייען, און איך גיב אים דעם 15־רובלדיקן ער זאָל מיר ברענגען 3 פינפער־לעך, און ווי איך האָב אים אָפּגעגעבן דאָס געלט, האָט מיר באַלד פאַרדראָסן, ווייל איך געדענק אים פון פריער, אַז ער איז אַ מערדער און אַ גנב. נאָר פאַרפאַלן. אַז מיר געטרויען אים אונדזער לעבן, מוז מען אויך געטרויען דאָס געלט. איך זאָג צו לילית שוואַרץ: דו וועסט זען אַז ער וועט שוין היינט ניט קומען. ער וועט קומען מאָרגן אַ שכורער און ער וועט זאָגן אַז דאָס געלט האָט ער פאַרלאָרן. און אַזוי איז געווען: ער איז ניט געקומען אין דעם זעלביקן טאָג, נאָר אויף מאָרגן — אַן אַ היטל, אַ צעבלוטיקטער און ער זאָגט צו מיר: הרגע מיך, ווייל דיין געלט האָב איך ניט. איך האָב טאַקע אים געוואָלט געבן מיט מיין קליין העקעלע, וואָס האָט אויסגעזען ווי אַ רעוואָלווער, נאָר לילית שוואַרץ האָט מיר ניט דערלאָזט, זי האָט נאָר געזאָגט: לאָמיר אַנטלויפן פון גנב, אָבער איצט האָב איך מורא, אַז ער האָט אונדז איבערגעגעבן צו די דייטשן. פרעג איך אים: — איוואַנקע, זאָג מיר, דו ווייסט וואָס דו האָסט אויפגעטאָן? — דו האָסט ביי אַ בלינדן צוגענומען דעם שטעקן. דאָס איז מיין לעצטע געלט. וואָס זאָלן מיר איצט טאָן און אפשר האָסטו געזאָגט פאַר די דייטשן, אַז ביי דיר גע־פינען זיך יידן? ענטפערט ער מיר, אַז ער געדענקט ניט. געטרונקען האָט ער מיט פאָליציי, אפשר האָט ער זיך אויס־געערעדט, אַז ביי אים געפינען זיך יידן.

די צייט איז קורץ און איך מוז אַנטלויפן, ווייל זיין שטוב איז שוין פאַר אונדז ניט זיכער. נאָר פאַרן אַוועקגיין פון אים זאָג איך צו אים: איוואַן, דו זאָלסט געדענקען, אַז דו האָסט אַ יידן אָנגעטאָן לאַפּטשעס, נאָר מיט דעם האָסטו אַ גרויסן טעות. אַ יייד איז אין קיין לאַפּטשעס ניט געגאַנגען און ער וועט ניט גיין. זאָג מיר, וואַנקע, וועלכער וועג איז פאַר מיר פריי? ענטפערט ער מיר: איך וויס ניט, גיי נאָך דיין פאַרשטאַנד. איוואַן — זאָג איך — ענטפער מיר — וווּ וואַרט אויף מיר די פאָליציי וועל איך גיין מיט אַן אַנדער ריכטונג. אָבער ער ענטפערט דאָס זיניקע: גיי ווי דו ווילסט.

מיר האָבן לאַנג ניט געטראַכט און מיר זיינען מיט גרויס שרעק אַרויס פון זיין שטוב, ווייל מיר האָבן געוווּסט, אַז לעבן יעדן קוסט קען אונדז דערוואַרטן די פאָליציי, און אַפילו אַז מיר וועלן בלייבן לעבן, האָבן מיר גאָרניט ביי זיך צו דערנערן די נשמה. מיט ג׳ הילף זיינען מיר אַדורך בשלום. ווּהין גייט מען? — צוריק צום קריסט, ווּ מיר זיינען געווען 3 מאָנאַטן.

ווען מיר זיינען געקומען אַהין, האָבן מיר דאָרט געטראָפן יידן פון בעלסקיס אָטריאַד און אין דער גרופּע איז אויך מיין ברודער. זיי זאָגן אַז זיי זיינען געקומען זען וואָס הערט זיך ביי מיר, צי האָב איך שוין אַ ביקס. דערווייל דערציילן איך זיי די מעשה וועגן איוואַנקען. רופט זיך אָפּ ישראליק יאַנקעלע־וויטש — ער איז געווען קאָמאַנדיר פון דער גרופּע — קומט, מיר וועלן פאָרן צום אים און מיר וועלן אים אָנלערנען פאַר אַזאַ געשיכטע. און אַלע חברה זאָגן: גוט, מיר וועלן זיך אָפּ־רעכענען מיט אים! אין דער גרופּע זיינען געווען אַלע נאַווא־רעדקער: מיכל לייבאָוויטש, ברידער פאלאנסקי און אַנדערע, וואָס איך געדענק ניט זייערע נעמען. מיר זיינען אַוועקגעפאָרן צו איוואַנקען און איך קריג פון די חברה אַ ביקס. מיר קומען צו אים און קלאַפּן אָן אין פענצטער. עפן! ווער איז דאָס? — שרייט איוואַנקע. דו וועסט שוין זען ווער דאָס איז — ענט־פערן מיר. עפן שנעל, ווען ניט — גייט דיין גאַנצע שטוב אַוועק מיט פייער. מיט שרעק האָט איוואַנקע געעפנט די טיר און ער רעדט שוין צו מיר אינגאַנצן אַנדערש: נעמט ביי מיר די בהמה פאַר דעם געלט אָדער אַ חזיר. אָבער דאָס אַלץ האָב איך ניט געדאַרפט, ווייל מיט געוואָר האָט מען די זאַכן גע־קראָגן אָן געלט. און די חברה שרייען צו אים: טו זיך אָן גיך, מיר וועלן דיר ווייזן ווי צו צונעמען געלט. רוף איך זיך אָפּ צו אים: ניטאָ וואָס צו שרייען אויף אים. איוואַנקע, דו האָסט קיינעם קיין שלעכטס ניט געטאָן נאָר זיך אַליין. וועק אויף דיינע קינדער און געזעגן זיך מיט זיי. ער איז שוין ניכטער און ער בעט זיך ביי אונדז: איך האָב אין מיין לעבן גרעסערע זינד געטאָן און מען האָט מיר ניט געשאָסן. מיר האָבן אים לאַנג ריידן ניט געלאָזן. געזעגן זיך מיט די קינדער און מיט דיין ווייב — האָבן מיר קורץ באַפּוילן. ער בעט דאָס ווייב: דו ביסט דאָך זייער בלוט, בעט זיי אַז זאָלן מיך ניט שיסן. וואָס וועסטו טאָן מיט קלייניע קינדער... און דאָס גלייכן זאָגט ער צו די קינדער: אייער טאַטנס לעבן ליגט ביי תיימען

אין די הענט, בעט אים ער זאָל אייך לאָזן דעם טאַטן, ווייל איר דאַרפט נאָך אים האָבן. אָבער די צייט איז געווען קורץ, ווייל די נאַכט איז געווען פאַר אונדז — און ביי טאָג זיינען מיר ניט געווען קיין העלדן. מיר האָבן אים קורץ באַפוילן: איוואַנקע, געזעגן זיך מיט דיין פאַמיליע און ווי דו האָסט זיך אויסגעבעט, אַזוי וועסטו שלאָפן...

איר קענט זיך פאָרשטעלן וואָס פאַר אַ טראַגעדיע עס איז געווען אין יענעם מאָמענט. ער איז זיכער געווען, אַז ער גייט צום טויט. די וועלט האָבן געווינט. נו, קום! — און צו די קינדער האָבן מיר געזאָגט: פאַרלעשט דאָס פייער און קיינער זאָל ניט אַרויס אויפן גאַס, ווייל מיר וועלן גלייך שיסן. מיר זיינען שוין אַרויס מיט איוואַנקען אויפן גאַס און איך פרעג אים: וווּ ווילסטו זאָל מען דיך שיסן? אויב ביי דיר אין די קוסטעס, טו קום צו די קוסטעס. און ווי מיר זיינען צוגעגאַנגען צו די קוסטעס זאָג איך צו אים: איוואַנקע, וואָס מיינסטו טאַקע אַז יידן זיינען מערדער, מען שיסט מענטשן פאַר גאָלט. ניין, גיי אַ היים און דערצייל דיינע קינדער אַז יידן זיינען ניט קיין מערדער פאַר גאָלט און זיי זאָלן דאָס דערציילן זייערע קינדס קינדער. איצט, איוואַנקע, אייַדער דו גייסט אַ היים ווילן מיר וויסן פון דיר ווער עס האָט גערעטעט וועט יידישע זאָכן. יאַנקעלעוויטש ישראליק האָט גלייך אַרויסגענומען אַ בלייער און האָט פאַרשריבן אַלע אַדרעסן וואָס איוואַנקע האָט אויפגעגעבן. און אַז ער האָט געענדיקט, האָט יאַנקעלעוויטש באַפוילן: גיי אַהיים און זיי אַ טאַטע צו דיינע קינדער און אַ מאַן צו דיין פרוי.

איוואַנקען האָט זיך ניט געגלויבט אַז מיר וועלן אים לאָזן לעבן. זאָגט ער צו אונדז: איך וויס גאַנץ גוט, אַז ווי איך וועל זיך אויסדרייען, וועט איר מיר געבן גלייך אַ קויל פון הינטן. גיי אַהיים און דערווייס זיך נאָר ווער עס האָט גערַאַבעוועט יידישע זאָכן — האָט אים ישראליק באַפוילן, און ער איז אַוועק אַהיים. די פרייד פון זיינע קינדער איז געווען זייער גרויס.

אין אַ שטיקל צייט אַרום בין איך מיט ליליען שוין געווען אין וואַלד. אַלס פאַרטיזאַנער פלעגט מיר אָפט דער קאָמאַנדיר שיקן ברענגען עסן. ביי אונדז האָט דאָס געהייסן אַ זאַדאַניע, נאָר איך האָב שוין ניט געהאָט קיין זאָרג מיט דעם. איך פלעג קומען צו איוואַנקען און ער פלעגט זיך זעצן מיט אונדז און אָנווייזן יעדן ראַבירער, וואָס האָט געגומען פון יידן, און מיר פלעגן שוין נעמען ביי יענעם מיט פראָצענט. צום סוף האָט ער אונדז נאָכהער זייער אַ סך געהאָלפן סיי מיט פלייש און סיי מיט שפייז און ער פלעגט אויך געניסן פון אונדז. מיר פלעגן אים אַלע מאָל עפעס איבערלאָזן.

ליליע שווּאַרץ איז פאַרבליבן מיין פרוי און איך האָב מיט איר 2 קינדער — אַ זון מיט אַ טאָכטער.

שולע רובין־וואָלאָזשינסקי

אונטער דער דייטשער בייטש

אין דער ערשטער צייט האָב איך געאַרבעט ביים רוימען די גראָזן אויף די צעריסענע, פאַרברענטע גאַסן פון שטאָט אונטער דער דייטשישער בייטש.

מיינע עלטערן האָבן געאַרבעט ביי זייער פראָפעסיע ווי צאָן־דאָקטוירים. מיין שוועסטער האָט געאַרבעט אין שפיטאָל און איך האָב זיך איינגעאָרדנט ביי דער אַרבעט אויפן דייטשן בית־עולם.

די גאַנצע צייט האָב איך געפילט דעם סוף פון דער פאַר־ניכטונג. איך האָב נאָר געקלערט וועגן אַנטלויפן און נישט וואַרטן אין געטאָ. מיינע עלטערן האָבן, ליידער, מיר נישט פאַרשטאַנען און נאָר באַדויערט, אַז איך לעב אין אַ טרוים און בין באַאיינפלוסט פון ראָמאַנטישע שרייבערס און רעכן אַז אַ פליג קען קעמפן קעגן אַן עלפאַנט.

עס איז אָנגעקומען די צווייטע עקזעקוציע אין נאַוואַרע־דאָק אין זומער 1942. איך האָב אַרויסגעשלעפט מיין שוועס־טער ריטע מיט זיך צו דער אַרבעט אויפן בית עולם און פון דאָרט האָט מען אונדז אַוועקגעפירט אין די קאַזאַרמעס, וווּ מען האָט אונדז סאָרטירט צום לעבן אָדער צום טויט. מען האָט אונדז צעטיילט אויף צוויי גרופן: איינע נאָענט צו אַ וועלדל, די צווייטע נאָענט צו די געביידעס. איך האָב זיך גלייך אָריענ־טירט, אַז מיר וואָס שטייען נאָענט צום וועלדל, זיינען בא־שטימט צום טויט. כ׳האָב געגומען מיין שוועסטער פאַרן האַנט און מיר זיינען געלאָפן צווישן די דייטשן — ניט קוקנדיק וואָס מ׳האָט געשאָסן אויף אונדז — אין די רייען פון מענטשן נעענטער צו די געביידעס, און מיר זיינען געבליבן לעבן.

אין די קאַזאַרמעס, אין אַ שטאַל פאַר פערד, האָט מען אונדז אָפגעהאַלטן דריי טעג אָן וואַסער און שפייז. דאָרט האָבן מיר צוגעזען אַלע פיזישע און גייסטיקע דערנידעררונגען.

סוף־כל־סוף האָט מען אונדז געטריבן דורך די גאַסן צו די בנינים פון קרייז־געריכט, וווּ מיר האָבן געפונען אונדזערע עלטערן. מיר זיינען געווען די איינציקע משפחה וואָס זיינען נאָך געווען צוזאַמען. אין געריכט האָב איך זיך דעצידירט ניט צו גיין צו קיין אַרבעט און ביי דער ערשטער מעגלעכקייט אַרויסגיין אין וואַלד צו בעלסקין און דאַן אַראָפּברענגען מיינע עלטערן און שוועסטער. פון בעלסקיס עקזיסטענץ האָב איך שוין געווּוסט פון די פאַרטיזאַנער אין געטאָ און פון די פּלאַקאַטן אין שטאָט, וווּ מען האָט באַשטימט אַ גרויסע סומע מאַרקן פאַר טוביה בעלסקיס קאָפּ.

דער איינציקער וועג פון אַרויסגיין פון געטאָ איז געווען דער וועג צום ברונעם, וווּ מען פלעגט אונדז פירן אין קליינע גרופּעס באַוואַכט פון דער וויסרוסישער פּאָליציי.

איך האָב זיך צוזאַמענגערעדט מיט מיין חברטע יאַכקע

טילעס און צוזאַמען מיט איר אַראָפּגעוואָרפן די געלע לאַטעס, געוואַרט אויפן מאָמענט ווען די צוויי פּאָליציאַנטן האָבן זיך פאַרנומען מיט האַנדל מיט די יידן, און מיר האָבן זיך אָפּגע־רוקט אומבאַמערקט צו די גערטנער און אַוועק אין דער ריכטונג פון בריטשינקע און דאַן צום ווסעליבער שאָסיי און צו ליטאַווקע 13.

ווער פון די יידן האָט אָנגעוויזן אויף אונדז דעם דייטש, און נישט ווייט פון ליטאַווקער וועלדל האָט מען אונדז גע־כאַפּט. מ׳האָט אונדז געשלאָגן מיט נאַגייקעס און געבראַכט אין דער שטאָטישער פּאָליציי וואָס איז באַשטאַנען פון ווייס־רוסן און אייניקע פּאָליאַקן.

דער קאָמענדאַנט פון זיי איז געווען אַ נאַוואַרעדקער קריסט מיטן נאָמען גאַנסיק, וועלכער איז געווען אַ פּאַציענט פון מיינע עלטערן. ער האָט מיר געפרעגט ווו איך בין גע־גאַנגען און צי איך וויל בלייבן אין פּאָליציי אָדער גיין אין דייטשישער זשאַנדאַרמעריע. מיין ענטפער איז געווען, אַז איך בין געגאַנגען נאָך קאַרטאָפל און אַנדערע שפּייז, און איך וויל גיין אין זשאַנדאַרמעריע. איך האָב גאַנץ איינפאַך נישט געקענט קוקן אויף דער פּאָליציי, צווישן וועלכע ס׳זיינען געווען מיינע חברים פון גימנאַזיע און עס האָט זיך נישט געוואָלט געבן זיי דעם פאַרגעניגן מיר צו שיסן.

מען האָט אונדז גענומען אין קאָמענדאַנטור. צו באַ־שרייבן מיינע געפילן דאַן איז שווער. איך ווייס אַז אין האַלדז איז געווען טרוקן און פאַרקוועטשט פון שרעק, אָבער דער אייביקער מענטשלעכער אָפּטימיזם האָט געזאָגט אַז פילייכט וועל איך נאָך דאָס מאָל בלייבן לעבן. פון אַ העלדין בין איך ווייט, אָבער צוזאַמען מיט מיין פריינדין האָבן מיר באַשלאָסן נישט צו וויינען און זיך נישט בעטן פאַרן לעבן, און דאָס וויכטיקסטע — האַלטן זיך ביי אונדזער ליגן, אַז מיר זיינען געגאַנגען נאָך עסנוואַרג און נישט דערמאָנען דעם נאָמען בעלסקי און די נעמען פון די קריסטן, וואָס זיינען מיט אים פאַרבונדן. עס האָט זיך איינפאַך געוואָלט איינהאַלטן ביזן טויט אַ ביסל שטאָלץ און נישט ווערן אינגאַנצן דערנידע־ריקט. עס האָט אויך געמאַטערט דער געדאַנק אַז מיינע על־טערן און שוועסטער ווייסן שוין וועגן מיין גורל און כ׳האָב זיך פאָרגעשטעלט וואָס זיי פילן, נישט קענענדיק מיר העלפן. ענדלעך זיינען מיר שוין געווען אין זשאַנדאַרמעריע און צו אונדזער גליק איז געווען דאָרט דער „גוטער" מייסטער וואָלף, נישט מילער, אַ באַוווסטער יידן־בלוטזויגער.

מייסטער וואָלף האָט מיר אויסגעהערט. געבעטן מיין פריינ־דין וואַרטן אין צווייטן צימער. געלאָזן זיך מיר זעצן און גע־רעדט מיט מיר אַליין אַ גאַנץ לאַנגע וויילע. ער איז געווען אַ דיקער, עלטערער דייטש, מיט ראָזע בעקלעך, גרויסע קינ־דערשע בלויע אויגן. איך האָב זיך נאָר געוווּנדערט ווי אַזוי קען אַ מערדערישער דייטש האָבן אַזאַ גוטן געזיכט?

יא, האָט ער מיר געזאָגט, ער גלויבט מיר אַז מיר זיינען געגאַנגען נאָך שפּייז, און אַז איך ווייס נישט ווו פּאַרטיזאַ־נער זיינען. ער האָט מיר פאַרטרויט, אַז ער האָט אַ יידישע פרוי און אַ זון אין ענגלאַנד און אויך אַז ער האָט געקענט מיין מוטער פון דעם ערשטן וועלט־קריג. אַ צופאַל, באַשערט אריינצופאַלן אין זיינע הענט!

ער האָט מיר צוגעזאָגט דאָס לעבן צו ראַטעווען, אָבער ער האָט צוגעגעבן, אַז ער מוז אויסאַרבעטן אַ פּלאַן, אַז די איבעריקע זאָלן נישט וויסן.

ער מוז אונדז שיקן צו ערשט אין תפיסה און פון דאָרט נאָך איין טאָג אָדער צוויי, ווען מען וועט פירן אַ מאַשין מיט מענטשן צום שיסן הינטער די קאַזאַרמעס, וועל איך מיט מיין פריינדין זיין אויף דער ליסטע, נאָר אויפן וועג, אָדער פריער אַפילו, וועט מען אונדז אַראָפּנעמען און ברענגען צוריק אין סוד. ביים אַרויסגאַנג האָט ער ביי מיר געפרעגט מיט אַ גע־לעכטערל: „ביסט טאַקע געגאַנגען נאָך שפּייז, אָבער דו וועסט שוין לעבן בלייבן פון דעם קריג. וועסטו אָבער מיר דאָס לעבן שענקען, אויב דו וועסט מיר אַמאָל טרעפן אויף דיין פּאַרטיזאַנער וועג? גיב מיר קיין ענטפער און לייקן זיך נישט, אָבער קלער וועגן דעם. דאָס לעבן פון אַ מענטשן איז ווי אַ ראָד — היינט דו, און מאָרגן איך".

דער אַלטער, שאַרפזיניקער דייטש האָט די גאַנצע צייט פאַרשטאַנען וווהין איך בין געגאַנגען...

מען האָט אונדז געבראַכט אין תפיסה, אַריינגעזעצט אין אַ קליינעם קאַמערל מיט אַ ביסל שמוציקע שטרוי אויפן באָדן, מיט מייז, מיט וועלכע מיר האָבן געהאַט פיל געמיינזאַמעס: מיר זיינען ווי די מייז דערשראָקן, הונגעריק. — פאַראורטיילט צום טויט, ווייל קען מען אַ דייטש גלויבן?

איך האָב דערציילט יאַכקען וואָס דער דייטש האָט אונדז צוגעזאָגט. מיר האָבן זיך ביידע צוגעטוליעט איינע צו דער אַנדערער און געוואַרט. איך האָב דערהערט מיין נאָמען און געזען אַ געזיכט אין פענצטערל פון טיר, דאָס איז געווען מיין פריינד אברהמל איוויניעצקי, וועלכער איז שוין געזעסן אַרעסטירט פון אַ לענגערער צייט פאַר ראַסנשאַנדע — דאָס הייסט, ער האָט באַזוכט זיין קריסטלעכע ליבע־סימפּאַטיע, מען האָט אים געכאַפּט און פאַרשלאָסן.

ער האָט מיר געבראַכט ברויט און וואַסער און געוווּנטשן מיר גליק.

דעם צווייטן טאָג האָט מען אונדז צונויפגעזאַמלט אויפן הויף צו דער עקזעקוציע. אַרום אונדז זיינען געווען געזיכטער צעטרייסלטע, ווילדע פון שרעק. ביי אונדז איז שוין די האָ־פענונג אויך אַוועק, אָבער דער מענטשלעכער אָפּטימיזם איז שטאַרק און ביז דער לעצטער מינוט גלויבט זיך אַז עפּעס וועט שוין געשען און מען וועט לעבן בלייבן.

אין דעם מאָמענט איז געקומען מייסטער וואָלפס אַדיו־טאַנט מיטן נאָמען באיד, האָט אויסגערופן מיין נאָמען און יאַכקעס נאָמען. איך האָב אַ צופּ געטאָן יאַכקען פאַרן האַנט, צוגעגאַנגען צו אים און צוזאַמען אַרויס דורכן טויער. ער האָט אונדז גענומען ביידע פאַר די הענט און דורך די גערט־נער און פעלדער געבראַכט אין געריכט.

איך האָב אַן עפן געטאָן די טיר פון אונדזער באַראַק און אין האַלב פינצטער דערזען מיינע עלטערנס פאַרזאָרגטע געזיכטער. מיין שוועסטער איז געשטאַנען ביים פענצטער. און אין איין מינוט איז דער גאַנצער באַראַק פאַרמישט געוואָרן

מיט אונדזער געלעכטער, פרייד, אויסרופן און פראַגעס. איך האָב אָבער באַמערקט די ערשטע די גראָע האָר אין מיין מו־טערס שוואַרצן קאָפּ, און מיין פאָטערס פאַרעלטערטן שמייכל. קוקנדיק מיט ווייטיק אויף זיי האָב איך שוין גלייך געוווּסט אַז איך וועל דאָ נישט בלייבן. בעסער אַ טויט איידער די גוסס־דיקע עקזיסטענץ אין דער שטאַל מיט 40 נאַרעס, זיצן און וואַרטן אויפן סוף...

אַ קורצע צייט שפּעטער נאָך מיין צוריקקער, האָט מען אונדז געציילט און סאָרטירט, ווי יעדן פרימאָרגן, אויפן פּלאַץ הינטערן סוּד. פאַר דער דאָזיקער פּראָצעדור האָב איך מורא געהאַט און זיך אַלע מאָל אויסבאַהאַלטן אונטער דער נאַרע אין אַ גריבל. מיין שוועסטער האָט מיר אָנגעזאָגט, אַז דער טויער פון סוּד וועט זיין אָפן, ווייל מען האָט צוגעמאַכט אַ שליסל. איך האָב זיך ביי איר געבעטן זי זאָל גיין מיט מיר, נאָר זי האָט ניט געוואָלט, ווייל זי האָט געאַרבעט אַלס אויפ־רוימערין אין דער פּאָליציי לעבן סוד, און ווען זי וואָלט פאַרפעלט, וואָלט מען די עלטערן גלייך געשאָסן — פאַרקירצן זייער לעבן אַפילו אויף איין סעקונדע האָט זי ניט געוואָלט. די צייט איז געווען קורץ, די מענטשן האָבן זיך געזאַמלט אויפן פּלאַץ. מיין פאָטער האָב איך שוין ניט געזען. מיין מוטער האָט נאָך ניט געוואָלט מיר לאָזן גיין. בין איך אַזוי אַרויסגעלאָפן פון באַראַק. האָב זיך אַרומגעקוקט אַרום מיר, ווען דער פּאָליציאַנט האָט אָפּגעשפּאַצירט פון טויער, האָב איך זיך אַרויסגערוקט און מיט האַרצקלאַפּעניש נאָר מיט רואיקע טריט געשניטן די גאַס און דעם וועג צו דעם וועלדל האראדזילאווקע אנטקעגן סוּד. דער שניי האָט געטרעשטשעט אונטער די פיס. עס איז געווען סוף 1942 און פון ווייטן האָב איך נאָך געהערט די שטימעס פון די יידן און דייטשן אויפן הויף פון געריכט.

אין דער צייט בין איך שוין געווען אין וועלדל ווו איך האָב באַשלאָסן צו בלייבן ביז פינצטער און דאַן גיין צו די פאַרבינדונגס־קריסטן מיט די פּאַרטיזאַנער אין דער ריכטונג פון ליטאווקע.

זיצנדיק אַליין אין וועלדל האָב איך באַמערקט הינטער אַ בוים אַ פּאָר סילועטן פון מענטשן. צו מיין פרייד זיינען דאָס געווען נאָך פיר באַקאַנטע יידן פון געריכט, וועלכע זיינען אַרויס פון דאָרט אויפן זעלבן אופן ווי איך. עס איז שוין מיר אַ ביסל פריילעכער געוואָרן, — דאָך בעסער צו זיין צוזאַמען ווי אַליין. דאָס מאָל בין איך שוין דערגאַנגען צו בעלסקין. דריי טעג שפּעטער האָט מען מיך צוגענומען אין די פּאַרטיזאַנער.

איצט האָט זיך אָנגעפאַנגען אַן אַנדערער פּעריאָד אין מיין לעבן, וואָס האָט זיך געצויגן ביז האַרבסט 1944. מיינע עלטערן זיינען אומגעקומען אין מאַי 1943 אין דער לעצטער עקזעקוציע פון געריכט. מיין שוועסטער ריטע איז אַרויס פון טונעל אָנפאַנג סעפּטעמבער, אָבער זי איז קיינמאָל צו מיר ניט געקומען און ווו זיינען אירע ביינער אַהינגעקומען — ווייס איך ניט עד היום.

יהושע יפה

פאַרברענט דאָס שטעטל

28־טער יוני 1941

די רוסן זיינען אַנטלאָפן און די דייטשן זיינען נאָך ניט אַריין. יעדן טאָג קומען דייטשע אַעראָפּלאַנען און וואַרפן באָמבעס. אַלע זיינען פון די הייזער צעלאָפן און געפינען זיך הינטערן שטאָט: אין פעלדער פון קאָרן, אין קליינעם ברי־טשינקער וועלדל און אין שייערן פון די נאָענטע יידישע ישובניקעס פון ראַווניקע און בליכאוויטש.

דורכן שטאָט ציען זיך פּליטים און רוסישע מיליטער לייט פאַרשוויצטע און פאַרברודיקטע, טרויעריקע מיט גרויזאַמע אויסגעשטאַרצטע פּנימער. זיי האָבן זיך שוין באַגעגנט מיטן דייטש און קוים מיטן לעבן אַנטלאָפן... זיי לאָזן זיך גיין וואָס ווייטער פון פראָנט... וואָס ווייטער פון גרויל און טויט...

אין שייער פון אליה דעם שוואַרצן, אויפן וועג צו פרע־שיקע, האָבן זיך געפונען אַכצן יידן. מען איז געלעגן פאַמי־ליעסווייז — איינע לעבן די אַנדערע אויף דעם אויסגעבעטן שטרוי און צוגעהערט זיך צי עס פליט ניט קיין אַעראָפּלאַן.

האָט מען פּלוצים געהערט אַ הוזשען, זיינען אַלע צוריק אין שייער אַריינגעלאָפן און איינגענאָרעט זיך אין דער ערד, ליגנדיק אין אַנגסטלעכן טויט־שרעק, אַז אַ באָמבע זאָל ניט טרעפן אין שייער און אַלע זאָלן ניט אומקומען...

עס זיינען צוריקגעקומען אייניקע אַנטלאָפענע אין רוס־לאַנד, מען האָט זיי אויף דער גרענעץ ניט דורכגעלאָזן און זיי זיינען געקומען צוריק... אויפן וועג וואַלגערן זיך טויזנטער טויטע מענטשן, איבערגעקערטע אויטאָס, פורן מיט געהרגעטע פערד... און איבער אַלעמען פליען דייטשע אַעראָפּלאַנען און וואַרפן באָמבעס... און באַשיסן פון אויבן...

קיין ברירה איז ניטאָ — האָבן זיי געזאָגט — מען מוז זיך ריכטן אויף אַלץ... מען קען גאָרניט העלפן...

די שטאָטישע קריסטן האָבן אַרויסגעגעבן אַ קלאַנג אַז שבת וועט אַריינקומען דער דייטש, און ווער עס וועט ניט זיין אין שטוב, וועט מען אים אין זיין הויז ניט אַריינלאָזן... האָבן מיר פרייטיק פאַרנאַכט פאַרלאָזט דעם שייער און געגאַנגען אַ היים... די גאַסן זיינען געווען פּוסט, די הייזער אונדזערע אָפן און אַנדערע פאַרקלאַפּט און אינווייניק זיינען געזעסן מענטשן און געוואַרט אויף מאָרגן, וואָס פאַר אַ טרויעריקע איבערלע־בונגען ער וועט זיי ברענגען...

די נאַכט איז אַריבער רואיק און אויך בייטאָג איז קיין אויסטערלישעס ניט געשען. מער ניט ווי איין מאָל האָט מען אָנגעגריפן פון דער לופטן. מיר זיינען ווידער פון שטאָט אַנטלאָפן און געלאָזט זיך צוריק אין שייער אַריין...

הייס איז געווען דער טאָג, די זון האָט געברענט ווי אין מיטן תמוז, עס האָט געשטיקט און געדאָרשט אין גרויסער דושנער ענגשאַפט. מען האָט מורא געהאַט אַרויסצוגיין אויפן גאַס. עס האָבן געהאַדזשעט אַראָפלאַנען פון אויבן און מאַשינען זיינען געפאָרן פון אַלע וועגן דורכן שטאָט... די הודזשעריי פון די אַראָפלאַנען איז געוואָרן שטאַרקער. אין די צענדליקער האָבן זיי זיך אַראָפגעלאָזן, ווי קראָען און אַנגעהויבן באַמבאַרדירן דאָס שטעטל, ווי אין אַ געיאָג, צו צעשטערן וואָס יידן האָבן געבויט אין משך פון יאָרהונדערטער... די אויפרייסן האָבן געדויערט אַ פאָר שעה... פון די צינדבאָמבעס האָבן געברענט די הילצערנע הייזער, און גאַנץ נאָוואַרעדאָק איז געוואָרן איין ברענענדיקע מאַסע... מען האָט ניט געקענט פאַרבייגייַ די ברענענדיקע גאַסן, אַלץ איז געוואָרן איין פליסיקער פייער, וואָס האָט געלעקט מיט זייַנע צונגען, און דאָס שטיקעניש האָט זיך געטראָגן ווייט אויף קילאָמעטערס...

עס איז צוגעפאַלן די נאַכט און עס איז קיין נאַכט ניט געווען... שרעקלעכע פייערן האָבן זיך געריסן צום טונקלען נאַכטיקן הימל און באַפאַרבן מיט רויט איר טונקלקייט. עס איז אויסגעקומען, אַזוי ווי דער הימל וואָלט געברענט און באַדעקט מיט זיין רויטקייט די ערד... בלעכן פון דעכער האָבן זיך פון היץ צונויפגעדרייט און מיט אַ פייפעריי געפלויגן פון איין עק שטאָט ביזן צווייטן...

די אַראָפלאַנען זיינען אַוועקגעפלויגן, ווי נאָר עס איז טונקל געוואָרן אויפן גאַס אוּן דורך די ברענענדיקע גאַסן האָבן זיך וויידער געצויגן רייַען פון סאָוויעטישן מיליטער, וואָס האָט געצויגן צוריק צום מזרח...

מיר זיינען געגאַנגען אַהיים אַרויסראַטעוען עפעס זאַכן. מיר זיינען געגאַנגען דורך די פעלדער צווישן גראָדנער און סלאָנימער גאַסן און זיינען צוגעקומען צום שול הויף...

אין דער אַלטער גרויסער שול איז געווען דורכגעקלאַפט דער דאַך און פון די וועגט זיינען שטיקער געפאַלן און צעוואָרפן געוואָרן אָרום. דער גרויסער בית המדרש האָט געברענט פון אַלע זייטן, דאָס פייער האָט זיך געריסן פון אינעוויניק, פון די אַלטע גמרות און ש"סן, וואָס האָבן שטענדיק געשימלט אין די וואַנטיקע שאָפעס. אַלטער דער שמש פלעגט זיי יעדן זומער לופטערן אויפן גראָז... איצט האָט דאָס פייער דעם שימל מיט אותיות געלעקט מיט זייַנע פייערדיקע צונגען און איבערגעלאָזט פון זיי אַ שוואַרצן אַש...

עס האָט זיך געגנומען אָנכאַפן די שוסטערשע קלויז... פון צווייטן זייט... מיין פאָטער האָט געגנומען שרייַען מען זאָל לעשן... און מיר האָבן זיך געגנומען צו די בלעכענע עמערס און געגאָסן וואַסער אויפן פייער... נאָר עס איז אומזיסט געווען... דאָס פייער איז צו שטאַרק געווען, מיר האָבן זיך באַנוגנט מיט אַרויסצוכאַפן עטלעכע ספרי תורות און געלאָפן אין שטוב אַריין אַרויסכאַפן עפעס זאַכן און שפייַ...

אויף מאָרגן בין איך אַרומגעגאַנגען צווישן אָפגעברענטע גאַסן. די מויערן זיינען צעפאַלן ביזן פונדאָמענט און פון די הייזער איז מער ניט שטיין געבליבן ווי די קוימענס, אַזוינע לאַנגע האָבן זיי אַרויסגעשטאַרצט פון פאַרברענטן בערגל ערד, אויפן מיטן גאַס זיינען געלעגן קערפערס פון פאַרברענטע מענטשן און געפאַלענע געטראָפענע פון שפליטערס פון באָמבעס. ניט ווייט פון ראַד קראָמען צום אַלטן מאַניעזש איז געלעגן טויט דער לובטשער שוחט און אויף זיין פאַרגעלבט אויסגעטריקנטן פנים האָט דער ווינט געבלאָזן זיינע שוואַרצע האָר פון באָרד, דאָס איינציקע באַוועגלעכע פון זיין טויטן קערפער. ניט ווייט פון אים האָט זיך געוואַלגערט זיין טלית אוּן ניט ווייט פון זיי איז געלעגן טויט אַ דאַרפישער פויער מיט אייַנציקע קאַלאשעס פון הויזן... דאָס איז ער געגאַנגען ראַבעוועט די שניידער פאַבריק אוּן געקראָגן דעם טויט... אויף דער צווייטער זייט ראַד קראָמען איז געווען טויט אַ סאָוויעטישער אָפיציר מיט אַ צעריסענעם בויך... ער האָט געטריבן די מענטשן פון מאַרק... ער האָט צעיאָגט פון די באַמבעס אוּן אַליין איז ער אומגעקומען...

האַנא — אַ סליכאָוויצער פויערטע, וואָס פלעגט וואַשן די פאַדלאָגעס אין יידישע הייזער, איז אַרומגעגאַנגען אוּן געראַבירט יידישע פאַרמעגנס... אויף גראָדנער גאַס לעבן דער פראַוואָסלאָוונער צערקווע איז זי געלעגן טויט אוּן יידישע סורדוטן אוּן שבת לייכטער האָבן זיך געוואָלגערט אַרום איר...

דער אַלטער ראצקע, וואָס איז שטענדיק אַרומגעגאַנגען אוּן געקליבן שטיקלעך האָלץ, קאָרקעס פון פלעשער אוּן אַלטע אייזנס, האָט ניט געקאָנט פאַרלאָזן זיין הויז אוּן זען ווי זיין שטוב ווערט פאַרברענט... ער האָט געשלעפט וואָסער אוּן געגאָסן אויפן פייער... נאָר דאָס פייער איז שטאַרקער געווען פון אים אוּן צווישן דעם פאַרברענטן הויז זיינעם איז ער אויך געוואָרן אַ שטיקל קויל אוּן געלעגן דאָרט אויבן...

גינענסקי, דער אייזן־קרעמער, איז געלאָפן אַרויסנעמען דאָס גאָלד פון צווישן די האָלץ, נאָר אים איז נאָכגעלאָפן זיין טאָכטער אוּן איר צווייַ יאָריק קינד האָט זי איבערגעלאָזן אויף איר מאַנס העמד... זיי זיינען דאָרט ביידע פאַרברענט געוואָרן אוּן אין עטלעכע מאָנאָט שפעטער אין דער ערשטער שחיטה האָב איך געזען, ווי איר מאַן שבתאי נאָכימאָווסקי איז אַרויף אויפן אויטאָ מיטן טעכטערל אויפן האָנט צו דער שחיטה אין קושעלעווע...

אויף מאָרגן פרי האָט מען שטייענדיק אויפן מאַרק געזען די הייזער פון אַרום קליין באַן — סוף יידישער גאַס — דעם מאָכמאָדענישן מעטשעט פון וואַליקער גאַס מיט זיין בלישטשענדיקער האַלבער לבנה. דעם מויערנעם טויער פון יידישן בית עולם מיט גרויסע אותיות פון בלע המות לנצח... דאָס ראַטשילא מיט די שינעזיצער גאַס איז אין גאַנצן אָפגעווישט געוואָרן... עס איז שטיין געבליבן דער פויליישער קאָשציאָל...

דער שולהויף איז געוואָרן איין פאַרברענטע חורבה אוּן פון אים האָבן אַרויסגעשטאַרצט די 4 וועגט פון דער גרויסער שול, וואָס האָבן זיך אַראָפגעבויגן, ווי אַ זקן אוּן געטרויערט אויף די אַרומיקע אָפגעברענטע בתי מדרשים, וועלכע זיינען הונדערטער יאָרן געווען אַ קוואַל פון גייסט אוּן דערהויבונג פאַר דער יידישער נשמה...

צווי דריטל שטאָט איז אָפגעווישט געוואָרן אוּן אין די איבערגעבליבענע עטלעכע גאַסן האָבן זיך איינקוואַרטירט די 4000 נפשות פון דער יידישער באַפעלקערונג.

די ערשטע טעג אונטער די דייטשן

נאַוואַרעדאָק איז געווען פארברענט, טויזנטער מענטשן זיינען געבליבן אָן אַ דאַך איבערן קאָפּ. עס זיינען פאַרברענט געוואָרן די זאַכן, שטוביקע מעבל און קיך־געשיר און דאָס ערגסטע — די זאַפאַסן פון שפּייז, וואָס יעדערער האָט אַנגעגרייט...

פיל זיינען אויף מאָרגן נאָך דער שריפה געבליבן אָן ברויט און זיי האָבן ניט געווּסט אויף וואָס צו דאגהן, צי אויף דעם פאַרמעגן, וואָס איז פאַרברענט געוואָרן, צי שרעקן זיך פאַרן מאָרגן, פאַר אַ צוקונפט וואָס קאָן אַ יידן דערוואַרטן אונטער דער דייטשער נאַצי־מאַכט... צי מען האָט געדאַרפט קלערן וועגן ברויט...

די סאָוויעטן האָבן נאַציאָנאַליזירט די יידישע בתי מדרשים און דעם ראַד קראָמען אויפן מאַרק, זיי האָבן פון אַלע קראָמען געמאַכט איין גרויסע האַלע און איינגעאָרדנט דאָרט מאַגאַזינען פון תבואה און מעל... פון די באַמבעס זיינען אַלע סקלאַדן געטראָפן געוואָרן... די טירן זיינען געבליבן פאַרשלאָסן מיט גרויסע אייזערנע פרענטן און שלעסער, אָבער די זעק מיט מעל האָבן זיך אַרויסגעריסן דורך די אויפגעבראָכענע וועגט און געבליבן ליגן אויפן ברוק... ווי זיי וואָלטן זיך געבעטן בייַ די אָפּגעברענטע הונגעריקע יידן: נעמט אונדז אין אייערע אַרעמע הייזער. מיר וועלן אייך גוט צו נוץ קומען...

עס איז צוגעגאַנגען יעקב דער בעל עגלה, אַ גאַנצן לעבן האָט ער געפירט זעק מיט מעל פון ברויד־עס סקלאַד אין די קראָמען... ער איז געווויגט געווען צו נעמען 80 קילאָוועט זעק, אַזוי ווי בייַ אַ קינד אַ שפילעכל...

ער האָט אַ נעם געטאָן אַ זאַק מיט מעל און אַוועקגעטראָגן אונטערן אָרעם צו זיין ווייב מיט די דריי קינדער, וועלכע זיינען געזעסן אויף אירע בעבעכעס אין האַרקאָוויס קלויז... ער האָט דעם זאַק אַראָפגעלאָזט לעבן אירע פיס און אַוועק אַ צווייט מאָל...

מען האָט אַנגעהויבן צו נעמען די זעק מעל פון ברוק... מען האָט זיך געלאָזט פון אַלע געסלעך. יידן, וואָס זיינען געגאַנגען אין דער פרי דאַוונען, האָבן באַהאַלטן דעם טלית און תפילין ערגעץ הינטער אַן אָפּגעברענטן טויער און געמומען אַ זעקל מעל און געשלעפט צו דער ווייב. עס האָט זיך אַנגעהויבן אַ סדרה מיט פאַרגעבן אויפן פלייצע. אַנדערע האָבן זיך אַנטזאָגט... מען האָט זיך געשראָקן, אַז פאַר דער צייט וועט מען דאָס מעל צונעמען און פאַר זיי וועט ניט סטאַיען... פרויען, וועמענס מענער זיינען אנטלאָפן אין רוסלאַנד, האָבן זיך זיך צוזאַמענגערעדט און זאַלבעצווייט אָדער זאַלבעדריט האָבן זיי געשלעפט די זעק מיט דעם מעל אַהיים...

מען האָט זיך איינגעאָרדנט אָפּרו־פלעצער אויף די אי־בערגעבליבענע גאַניקעס פון די ניט פאַרברענטע מויערן. מען האָט דעם זאַק אונטערגעשפּאַרט מיטן אַקסל. איינגעבויגן די פלייצע און דרייענדיק זיך אין דרייען האָבן זיי מיט די לעצטע כוחות געשלעפט די זעק אַהיים...

פיל שוואַכערע האָבן ניט אויסגעהאַלטן און זיי זיינען געפאַלן אונטער דער שווערער משא. זיי האָבן מיט די לעצטע כוחות געשלעפט די זעק איבערן טראָטואַר, געשאָרט, געשוויצט און געקרעכצט און דאָס מעל אַ היים געבראַכט...

אָפּילו קינדער פון 10־12 יאָר האָבן זיך גערישן מיט די זעק מעל... און זיי האָבן זיך געפלייסט אַנטקעגן די גרויסע, וואָס זיי זיינען שוין מענטשן...

פלוצים האָבן אַנגעהויבן הודזשען מאַשינען... די יידן זיינען פון מאַרק און פון די גאַסן אַנטלאָפן, מען האָט געמיינט, אַז דאָס גייען אַריין די דייטשן... אַנדערע האָבן די זעק מיט דעם מעל הינטער די גאַניקעס פאַרשלעפט און אויך געבליבן ליגן הינטער זיי, אַז קיינער זאָל דאָס ניט אַוועקנעמען... געמאַטערט זיך און געשלעפט אַזאַ לאַנגן וועג און איבערלאָזן פאַרן טייוול...

נאָר עס איז אַן אומזיסטע שרעק געווען. דאָס זיינען געווען נאָר פאַרשפּעטיקטע רויטע אַרמייער, געשלעפט זיך פאַרמאַטערטע און פאַרשוואַרצטע צוריק אויפן מזרח...

האָט מען איבערגעוואָרט די רוסישע קאָלאָנע. און ווען זיי זיינען אַוועק, האָט מען זיך געלאָזט ווידער צו שלעפן דאָס מעל אַהיים...

און פאַר די רוסישע זעלנער האָט מען ניט געהיט, ווייל אויפן דריטן טאָג פון קריג איז אַ באַמבע געפאַלן לעבן סטאַנציע פון קלייַנבאַן און האָט געטראָפן אין מלוכהשן הורט סקלאַד פון שפּייז... קאַליע, אַ געזונטער און פעסטער ווייסרוס, אַ מאַשיניסט ביי זילבערמאַנען אין דרוק, האָט זיך איינגעשפּאַנט אין אַ וואָגן, ער האָט געזומען לאַדענען זעק מיט צוקער און געוואָלט פירן אַהיים... איז אים אַנטקעגן געקומען אַ רוסישער אָפּיציר און געפרעגט: ווער האָט אים דערלויבט צו רַאַבעווען סאָוויעטיש גוטס?...

— סיי ווי וועלן די דייטשן קומען וועלן זיי אַלעס צונעמען — האָט קאַליע געענטפערט — די דייטשן וועלן אונדז ניט באַזיגן און דו וועסט ביי אונדז ניט רַאַבעווען, מיר פאַרגיסן אונדזער בלוט צו קעמפן קעגן פאַשיזם... ער האָט אים דערשאָסן אויפן אָרט און געלאָזט ליגן לעבן רויב...

אַ צווייטער נ.ק.וו.דיסט האָט געטראָפן אין שיך־פאַבריק אַ קריסט פון דאָרף פּעצאָוויץ, ער האָט אַנגעשטאָפט אַ גאַנצן זאַק מיט כאַלעווקעס פון שיך... די שוואַרצע כאַלעווקעס זיינען רויט געוואָרן פון בלוט פון קריסט, וואָס האָט געוואָלט רייך ווערן פון קריג...

יעדער איינער האָט געמומען זיך אַן אָרט וווּ אַהינצוטאָן זיך... אַנדערע זיינען אַוועק צו פריינט, אָדער צו באַקאַנטע. משפחות האָבן זיך אַריינגעצויגן אין קיך, אין שטאַלן געבויטע, וווּ מען האָט געהאַלטן האַלץ... מער וויניקער האָבן זיך אַלע איינגעאָרדנט, אַפילו די, וואָס האָבן געהאָט אייניקע קלייַנע צימערן, האָבן צו זיך אַריינגעלאָזט וועמען פון די נשרפים... יעדער האָט געפילט דעם יידישן אומגליק... מען האָט אייניער דעם אַנדערן אויך אויסגעהאַלטן מיט שפּייז, מיט זאַכן און געטרייסט די פאַרצווייפלטע, וואָס האָבן זיך פאַרלאָרן אין די ערשטע שוועכע מאָמענטן...

די ערשטע דייטשע מאַטאָציקלען זיינען אין צוויי טעג אַרום אַריין אין שטאָט. די יידן זיינען פון די גאַסן אַנטלאָפן און באַהאַלטן זיך אין די הייזער... דאָך זיינען געווען נייגע־

ריקע, וואָס האָבן געוואָלט זען אַ דייטש, ווי ער זעט אויס... די העלדן פון טאָג, וואָס גייען איינגעמען די וועלט...

איבער די גאַסן זיינען געפאָרן די גרויסהאַלטעריש דייטשן מיט לאַנגע, שטרענגע אויסגעצויגענע פנימער. זיי האָבן אויף אַלעמען געקוקט פון אויבן אַראָפּ. זיי האָבן ניט געענטפערט אויף די באַגריסונגען פון די קריסטן, וואָס זיינען אַרויס זיי אַנטקעגן. ווי טייוולאָנים זיינען זיי דורכגעפלויגן דורכן שטאָט און אַוועק צוריק אויף סלאָנימער שאָסיי...

דעם 3־טן יולי איז נאַווארעדאָק אָקופירט געוואָרן פון דייטשן מיליטער. די פוילישע באַפעלקערונג האָט ארגאַניזירט די פאַליציי און מיטן שיקאַנירן די יידישע באַפעלקערונג האָבן זיי געוואָלט נושא חן זיין ביי די דייטשן, אין וועלכע זיי האָבן זיך שפּעטער מיאוס אַנטוישט...

עס איז געווען לאַנגווייליק דעם דייטשן זעלנער אין דעם חרוב געוואָרענעם שטעטל... ער האָט זיך געזוכט צו פאַרוויילן און צווישן די פאַרברענטע גאַסן האָט ער זיך אַנגעשטויסן אויף אַן עלטערן ייד מיט אַ שניי ווייסער באָרד... ער האָט אים אַ דערשראָקענעם אָפּגעשטעלט אין מיטן גאַס, געזונעמן צופן די האָר פון זיין פנים, און די קריסטן פון שטעטל זיינען געשטאַנען אַנטקעגן און געלאַכט...

עס איז אים געלונגען, דעם דייטשן סאַדיסט, צו אויסנעמען מיט זיין רשעות ביי דער אַרטיקער באַפעלקערונג...

ער איז געגאַנגען ווייטער, באַגעגנט אַ יידישע פרוי, וואָס האָט געטראָגן אַ קינד אויפן האַנט... ער איז צו איר צוגעגאַנגען, אַ זעץ געטאָן אין בויך מיט זיין זעלנערישן שטיוול און געוואָרפן די פרוי מיטן קינד פאַרבלוטיקטע אויפן ברוק...

עס איז קיין ברויט ניט געווען אין שטאָט, און וועג אויף מאָרגן האָט זיך אויסגעשטעלט אַ ריי נאָך ברויט, און עס זיינען געשטאַנען געמישט יידן מיט קריסטן... איז פאַרביי דער ריי דורכגעגאַנגען אַ פראָסטער דייטשער זעלנער אוז אַלע יידן אַרויסגעטריבן פון דער ריי, און געשלאָגן זיי.

די קריסטן זיינען צופרידן געווען. זיי וועלן עסן דאָס ברויט, וואָס האָט געהערט צום יידן... איז געקומען אַ צווייטער דייטש און האָט זיך אָנגעגנומען די יידישע קריוודע, און געהייסן פאַרקויפן יידן ברויט — מען קען דאָך ניט לעבן אָן ברויט — האָט ער געזאָגט... און וועג די יידן האָבן זיך צוריק צוגעשטעלט צו דער ריי, איז פאַר זיי שוין קיין ברויט ניט געווען... עס איז שוין אַלץ געווען אויספאַרקויפט...

אין דער שטאָטישער קראָם האָט מען געבראַכט גרינס. אוגערקעס צו פאַרקויפן... קיין דייטשן זיינען דאָן דאָרט ניט געווען, נאָר דער קרעמער אַליין האָט געזאָגט אַז קיין יידן פאַרקויפט ער ניט. און די קריסטן האָבן קיין יידן אין קראָם שוין ניט אַריינגעלאָזט...

יידן זיינען זיך פון די גאַסן צעלאָפן. וועג מען האָט דערזען אַ דייטש, איז מען אויף אַ מייל אַנטלאָפן... נאָר פון אונטער דער ערד זיינען זיי פלוצים אויסגעוואָקסן מיט שטעקנס אין די הענט אָדער גומענע נאַהייקעס און געשלאָגן יעדן ייד, וואָס זיי האָבן אָנגעטראָפן אויפן וועג.

די דייטשן האָבן אָנגעהויבן כאַפן יידן אויף אַרבעט. זיי זיינען געגאַנגען איבער די הייזער און געשלעפט מענער אויף אַרבעט. די דייטשן זיינען אויך אַרומגעגאַנגען איבער די הייזער און געזוכט גאָלד און צירונג. זיי האָבן אויך צוגענומען וועש און אַנצוגן און געשיקט צו זייערע פאַמיליעס אין דייטשלאַנד...

עס איז קיין האָלץ ניט געווען מיט וואָס צו קאָכן... בין איך פאַרנאַכט אַוועק לעבן ראַד קראָמען אַראָפּגענומען אַ טיר פון אַ קראָם און זאַלבעצווייט געשלעפט אַהיים.

די זון האָט זיך געקוקט אויף שקיעה, רויטע פאַסן האָבן געשיינט פון ראַנד הימל און באַפארבט אונדזערע רויטע פנימער, אויף וועלכע עס האָט ניט געטאָרט זיין קיין סימנים פון שרעק.

עס איז אַנטקעגן געקומען דער נייער שטאָטישער פאָליציי־שעף. ער האָט אונדז געפרעגט, האָבן מיר אים אָנגעוויזן מיטן האַנט, אַז מיר טראָגן אין דער דייטשער קאָמענדאַטור און מיר זיינען געגאַנגען וווייטער. מיר האָבן די טיר געבראַכט צו דער הינטערשטער זייט פון קאָמענדאַטור, אָנגעשפּאַרט לעבן פלויט, און וועג עס איז פינצטער געוואָרן און קיין מענטש, ניט נאָר קיין ייד, האָט זיך ניט געטאָרט באַווייזן אויפן גאַס, זיינען מיר אַרויס און צוגענומען די טיר פון אונדזערע שכנים, פון דער דייטשער קאָמענדאַטור...

מיר האָבן די טיר אין צימער אַריינגענומען... אַלע שטוביקע האָבן זיך אַרום איר אַרומגעשטעלט, און פאַמעלעך זיינען אייניציקע ברעטלעך צעהאַקט געוואָרן און אונטערגעלייגט געוואָרן אונטערן בעט. עס איז געווען אויף אַ וואָך צייט צו הייצן אויפן פליטע צום קאָכן...

שפּעטער האָבן זיך אָנגעהויבן באַווייזן דאָרפישע קריסטן אין שטאָט. זיי פלעגן אַריינפאָרן מיט זייערע פורלעך איז די הינטערגעסלעך. זיי האָבן ניט געטאָרט האַנדלען מיט יידן, און בגנבה, ניט באַמערקט פון קיין דייטש אָדער פאָליציאַנט, פלעגן זיי זיך אַריינגנבענען אין אַ יידישער שטוב, כלומרשט נעמען אַן עמער אויף אָנטרינקען דעם פערד און דערווייל פלעגן זיי אויסבייטן אַ פוד מעל פאַר אַ קישן, אַ קילאָ פוטער פאַר אַ פאָר שיך. און די יידן האָבן אָנגעהויבן פאַרקויפן זייערע לעצטע זאַכן פאַר ברויט...

מען האָט פאַרקויפט די אָנצוגן, דאָס בעטגעוואַנט... סיי ווי וועט מען זיי שוין פאַר די דייטשן ניט טראָגן. וועט זיין אַ וועלט, וועט מען מאַכן נייע — האָט מען גערעדט. און די פוי־ערים האָבן דערווייל פאַר זייער שפּייז אָנגעבראַכט אַהיים די בעסטע זאַכן...

פּאַרפּיניקט און דערמאָרדעט

דעם דריטן יולי זיינען די דייטשן אַריין אין שטעטל. מיט דריי טעג שפּעטער האָבן זיי צוגענומען אַ פּאָרטיע מענטשן און זיי אומגעבראַכט. זיי האָבן געטויט די יידישע אינטעליגענץ פון אַלערליי שיכטן: רעליגיעזע, קולטורעלע און אַלגעמיינע כלל טוער. עס איז געווען אַ ספּעציעלע פּאָליטיק פון דייטש צו פאַרניכטן צו ערשט די יידישע אינטעלעקטועלע כוחות, כדי עס זאָל ניט זיין ווער עס זאָל אָנפירן מיט די מאַסן און אַרגאַניזירן אַן אויפשטאַנד.

אַזוי איז אומגעקומען די ערשטע פּאָרטיע יידן פון שטעטל:

דער מיליטעריישער קאָמענדאַנט האָט געמאָלדן דורך דער ניי געגרינדעטער פּאָליציי צו אַלע יידן אין שטעטל, אַז זיי זאָלן זיך צונויפקלייבן אויפן הויף פון קאָמענדאַטור צו ווייל אַ יידנראַט. קיין סך בעלנים וואָס זאָלן וועלן האָבן צו טאָן מיט די דייטשע נאַציס, האָבן זיך ניט געפונען. אָבער עס זיינען געווען אייניקע: די אַלטע בענקל־זוכערס נאָך פון די פּוי־לישע צייטן, זיי זיינען געגאַנגען ווערן כלל־טוערס און זיינען די ערשטע אומגעבראַכט געוואָרן. די מערהייט יידן האָבן זיך באַהאַלטן און מורא געהאַט אַרויסצוגיין אין גאַס. זיינען אַרומגעגאַנגען די פּאָליציאַנטן און מיט געוואָלד געטריבן פון די הייזער אין דער קאָמענדאַטור אַריין...

זיי האָבן צונויפגעטריבן אַ פּאָר הונדערט מענער. דאָרטן האָט זיך אָנגעהויבן פּאָר זיי דער אמתער גיהנום: צו ערשט האָבן זיי צונויפגעטריבן אַלעמען אין איין צימער, עס איז געווען זייער ענג, נאָר לאַנג האָט די ענגשאַפט ניט אָנגע־האַלטן... יעדע ווייל האָט מען אַן אָנדערן אַרויסגערופן פון צימער און ער האָט זיך שוין ניט אומגעקערט...

די דייטשן האָבן אין שטעטל געבראַכט מיט זיך אַ פּאָליאַק, וואָס האָט אַלעמען גענקענט און לויט זיין אייניזען האָט מען געסאָרטירט אויף טויט און אויף לעבן... דער פּאָרהער איז געווען אַ קורצער: נאָמען און פּאָמיליע, בּאָרוף... די אַרבעטער זיינען אָפּגעפּירט געוואָרן לינקס, אַלע איבעריקע רעכטס... מען האָט אַרויסגעפּירט די ניט־אַרבעטער אויפן הויף. מען האָט זיי צעטיילט אין גרופּעס צו צען מאַן. יעדע גרופּע איז איבערגענומען געוואָרן פון אַן אָנדערן געסטאַפּא־וויעץ... זיי האָבן גענומען צו צוויי עמערס וואַסער און געמוזט מיט דעם אַרויפלויפן אויפן דריטן שטאָק אונטער באַגלייטונג פון קלעפ פון שטעקנס מיט גומענע נאָהייקעס... ווער עס האָט אין דער הויך אַרויפגעטראָגן ווייניקער פון אַ האַלבן עמער וואַסער, איז איבערגעגעבן געוואָרן צו אַ צווייטן דייטש, ער האָט אים אַריינגעפּירט אין אַ צימער פּוצן שיך... דער ייד האָט אים געפּוצט די שטיוול אויף די פּיס און דער האָט אים געשלאָגן מיט אַ גומענעם שטעקן איבערן קערפּער... ביז ער איז געבליבן אָן באַוווסטזיין און דאָן האָט מען אים אַראָפּגעפּירט אויפן הויף און אַריינגעוואָרפן אין אַן אויטאָ...

דערווייל האָבן די איבעריקע נאַציס אויסגעשטעלט די איבעריקע יידן און פון אויבן האָט מען זיי אָפּגעגאָסן מיט וואַסער...

וויפל פּעלן אויבן, האָט אַ גראָבער דייטש אַ ריטשע געטאָן.

דרייַ! — האָט אים דער אויבערשטער באַנדיט געענט־פּערט.

וואַרף אַראָפּ די עמערס — איז פון אונטן ווידער געפּאָלן אַ קאָמאַנדע.

איבער די קעפּ פון די צעשראָקענע יידן האָבן אָנגעהויבן פּאָלן די עמערס — ווער עס איז פּאַרוווונדעט, זאָל זיך שטעלן באַזונדער — האָט דער דייטש באָפּוילן — אָבער שנעל, שנעל, איז דער דייטש אַרומגעלאָפן מיט דער נאָהייקע און געשלאָגן יעדערן, וואָס האָט זיך פּאַרשפּעטיקט צו אויספילן זיין באַפּעל...

ער האָט זיי געהייסן נעמען עמערס און שנעל מיט וואַסער לויפן אין דער הויך...

דערווייל האָבן זיך צווויי דייטשן אַוועקגעשטעלט פון ביידע זייטן ברונעם און מיט שטעקנס געשלאָגן יעדן וואָס איז צום ברונעם צוגעקומען... די יידן האָבן זיך אָנגעהויבן שטופן, יעדער האָט געוואָלט פריער וואַסער נעמען און אַנט־לויפן. ביי אַנדערע האָט זיך דאָס וואַסער אויסגעגאָסן, אַנדערע זיינען געפּאַלן... און די דייטשן האָבן געשלאָגן, צעבלוטיקט די אומבאַהאַלפּענע יידן און געלאַכט... מיט דעם וואַסער זיינען זיי ווידער אין דער הויך געלאָפן, ווער עס האָט אויסגעגאָסן מער ווי אַן האַלבן עמער וואַסער, איז געגאַנגען פּוצן שיך... ביז די גאַנצע גרופּע צעשלאָגענע און צעבלוטיקטע זיינען אַריינגעוואָרפן געוואָרן אין אויטאָ וווּ עס האָבן זיך געפונען די ערשטע דריי מאַן...

זיי איז דאָ צו גערעכט אין אויטאָ — איז צוגעגאַנגען דער קאָמענדאַנט אַליין און געזאָגט, נאָך צען מאַן... זיינען אַוועק צווויי דייטשן אין צימער פון די אַרבעטער און אַרויסגעטריבן נאָך יידן צום אויטאָ, באַגלייטנדיק זיי מיט שטאַרקע קלעפ און ווילדע געשרייען...

דער קאָמענדאַנט איז ווידער צוגעגאַנגען צום אויטאָ — זיי וועלן דאָך אַלע דערשטיקט ווערן אין אַזאַ ענגשאַפט. מען זאָל אַ העלפט דערשיסן, וועט פּאָר די איבעריקע זיין גערעכ־מער...

די דייטשן האָבן אָנגעהויבן צו שיסן אין דער הויך... די יידן האָבן אָנגעהויבן שפּרינגען פון אויטאָ. זיי האָבן גע־שטופט אייניער דעם צווייטן און געמוען לויפן איבערן הויף. דער הויף איז געווען אַרומגעצוימט. לעבן די פּאָרצוימונגען זיינען געשטאַנען דייטשן און ניט צוגעלאָזט צו זיך... זיינען די יידן אַרומגעלאָפן פון איין זייט הויף צום צווייטן אַנ־טרעפנדיק זיך אויף געלעכטערס מיט קלעפ פון די דייטשן, וועלכע זיינען זיי נאָכגעלאָפן און געשלאָגן מיט די נאָהייקעס...

— אַלע אין רייַ! — האָט דער קאָמענדאַנט באַפּוילן. די דייטשן האָבן געשלאָגן יעדערן, וואָס האָט זיך ניט געשטעלט אַזוי גיך אין דער רייַ... די וואָס זייערע איניציאַלן פון די פּאָ־מיליע־נעמען זיינען פון א. ביז ק. זאָלן זיך לייגן מיטן פּנים צו דער ערד. פון ק. ביז ס. מיטן פּנים אין דער הויך... פון ס. ביז ענדע זאָל שטיין אויף אַלע פיר...

אַזוי זיינען זיי געלעגן אַ מינוט צען ביז עס איז אָנגעקומען נאָך אַ לאַסטאַשין. אַלע יידן זיינען אַרויפגע־טריבן געוואָרן אויף ביידע מאַשינעס. די מאַטאָרן האָבן אָנ־געהויבן רוישן. דער טויער האָט זיך געעפנט און ביידע אויטאָס זיינען אָפּגעפּאָרן, און צוריק זיינען שוין די מענטשן מער ניט געקומען...

שפּעטער האָבן זיי זיך געמוען צו די איבערגעבליבענע יידן. מען האָט זיי געהייסן זויבער מאַכן דאָס הויז, וואָשן די דילן און די וועגט, אָפּקראַצן אַלע אויסגעמאָלענע בילדער אויף די וועגט. די אַרבעט האָט געמוזט געטאָן ווערן שנעל אונטער קלעפ פון די דייטשע נאָהייקעס... נאָר זיי זענען צופריד־געווען וואָס זיי זיינען לעבן געבליבן... פּאַרמאַטערט און צעבלוטיקטע זיינען זיי אַהיים געגאַנגען, געקומען צו פּרוי

און קינדער, וואָס האָבן ניט געקאָנט זיך דערוואַרטן אויף זיי... געווײַנט און געטרויערט האָבן די פרויען נאָך זייערע מענער, וואָס האָבן זיך ניט אומגעקערט און קיינער האָט זיי ניט געקאָנט העלפן, ווײַל יעדער איינער איז געווען פֿאַרנומען מיט זײַנע צרות און יעדער טאָג האָט געבראַכט אַלץ נײַע גזירות און אומגליקן...

דער פראָנט האָט זיך געזוקט אַלץ ווײַטער פֿאַרויס, צו מאָסקווע. עס איז אַרויסגעפֿאָרן די קאָמענדאַטור און עס איז געקומען אַ נײַע. דער פֿאַרגעליגטער יודנראַט איז באַשטימט געוואָרן דורך די דייטשן. זיי האָבן געדאַרפט צושטעלן יעדן טאָג אַרבעטער פֿאַרן דייטשן מיליטער און פֿאַרן מאַגיסטראַט. יידן האָבן געמוזט טראָגן די געלע לאַטע. מען האָט ניט געטאָרט גיין אויפן טראָטואַר. ניט קויפן אין קריסטלעכע געוועלבער און ניט האָנדלען מיט קריסטן...

צוליבן גרויסן הונגער האָבן זיך פיל יידן געריסן גיין צו דער ארבעט. צו באַקומען אַ ביסל געקאָכטס ביי די דייטשע זעלנער, אָדער ביי דער אַרבעט אויסבייטן זאָכן אויף לעבנסמיטל. מען האָט זיך געמוזט צוגעווויינען צו די באַלייַדיקונגען פון די קריסטן, צו די קלעפ פון די דייטשן און פֿאַליציאַנטן און אויך צו דער אַרבעט. עס זיינען געגאַנגען גרופּעס יידן רייניקן די פֿלעצער פון די אָפּגעברענטע הייזער. מען האָט געאַרבעט אין די דייטשע קאָזאַרמעס און אויסגעפירט לאָקאָלע שטאָטישע אַרבעט...

מען טרייבט צו דער ארבעט

אָבט אַזייגער אין דער פרי פלעגן קומען די קריסטלעכע אויפזעער אין יודנראַט צו נעמען זייערע אַרבעטער. דער דייטשער פעלדפעבל פלעגט די אַרבעטער אויסשטעלן אין רייען און איבערגעבן זיי צו די אויפזעער. אַזוי איז אַריבער מער ווי אַ וואָך. דער יודנראַט פלעגט דאַרפן צושטעלן אויך אַנדערע באַשטעלונגען פון די דייטשן, ווי אויסמעבלירן זייערע ווויינונגען, צושטעלן זיי בעטגעוואַנט, וועש, געשיר און דאָס גלייכן...

פֿאַר אייניקע פון יודנראַט איז די לאַגע געווען גאַנץ פֿאַרשטענדלעך. אין דער ערשטער וועלט־מלחמה — האָט געזאָגט דער בוכהאַלטער לאַנדאו זיינען די יידן אויך געגאַנגען אויף צוואַנגס־ארבעט... יידן זיינען אַ געפרווט פֿאַלק, זיי האָבן געליטן און קאָנען זיך צו ליידן צוגעווויינען. מיר וועלן זיך צו די דייטשן אויך צוגעווויינען...

— און וווּ זיינען אַהינגעקומען די מענטשן? — האָט אַ פרעג געטאָן זעלדאָוויטש, דער פֿאַרזיצער פון יודנראַט, — פֿאַר אומברענגען אַ מענטשן פלעגן די ריכטער זיצן און גריבלען זיך אין קאָדעקס... זיי אָבער האָבן צוגענומען עטלעכע און זיבעציק מאָן און גאָרניט... און מען קאָן ביי די דייטשן אויך לעבן, הער בוכהאַלטער... און ווער ווייס צי נאָך דער ערשטער פֿאַרטיע וועט ניט קומען קיין צווייטע — האָט פון דער זייט אַ יודנראַטשיק אַריינגעווואָרפן... און עס איז שטיל געוואָרן. יע, ער האָט גענומען טראַכטן וועגן זיך און פון דעם וואָס וועט זיין מאָרגן...

דעם פֿאַרטאָגיקן געשפּרעך אין יודנראַט האָט איבערגעריסן דער דייטשער פעלדפעבל, וועלכער איז אַ צעטומלטער אַריין אין יודנראַט און געמאָלדן, אַז דער קאָמענדאַנט אַליין וועט היינט בייזיין ביים אַרויסגאַנג אויף דער אַרבעט...

— זייער אַנגענעם, הער פעלדפעבל — האָט מיט אַ זיסן שמייכל אים געענטפערט דער הער לאַנדאַו — זאָל דער הער קאָמענדאַנט זיך אַליין איבערצייגן, אַז די יידן זיינען אַרבעט־זאָם און ווילן די דייטשן מיטהעלפן צו געווינען דעם קריג ביי די באַלשעוויקן...

— מיר ברויכן פון יידן קיין הילף ניט — האָט זיך דער פעלדפעבל צעשריען, פֿאַרוואָס זיינען אַזוי ווייניק אַרבעטער געקומען... שוין זאָלן מיר אַלע יידן צו דער אַרבעט גיין, האָט ער אַ זעץ געטאָן מיטן טיר און פֿאַרלאָזט דעם יודנראַט.

— עפּעס גרייטן זיי היינט, די דייטשן — האָט זיך טרויעריק אָפּגערופן דער פֿאַרזיצער, דער קאָמענדאַנט אַליין וועט דאָ זיין...

וואָס קאָנען מיר העלפן, האָט זיך אַרייגעמישט דער סוחר דאָברין, מיר מוזן צושטעלן וואָס מער אַרבעטער, ווען ניט, קאָן מיט אונדז אויך זיין שלעכט...

— אַוודאי, אַוודאי — האָבן צוגעשטימט די בריידער איזראַעליט, און זיי זיינען אַוועק מיט נאָך עטלעכע יודנראַטשיקעס צו טרייבן יידן צו אַרבעט...

דער קאָמענדאַנט האָט אַלע יידן אויסגעשטעלט אין איין ריי און דעם יודנראַט האָט ער אַוועקגעשטעלט באַזונדער... ער האָט קורץ געריידט. די דויטשע טרופּן שטייען שוין ביי די טויערן פון מאָסקווע. יודן מוזן אַרבעטן פֿאַרן דייטשן מיליטער. דאָ בלייבן זיי לעבן. מיר ברויכן אויך די יידישע אינטעליגענץ צו אַרבעט. איך טייל אויס אינטעליגענטן פון געווויינלעכע אַרבעטער...

צו ערשט איז ער צוגעגאַנגען צו די יודנראַטשיקעס — וואָס איז דיין באַרוף? — האָט ער געפרעגט דעם פֿרעזעס פון יודנראַט.

— אַ געריכט־פֿאַרטיידיקער.

— יאָ, דאָס איז גוט. וועסט פֿאַרטיידיקן די אינטערעסן פון די יודן אין דויטשן רייך — ער האָט אים אָפּגעשטעלט לינקס...

— און דיין באַרוף? — האָט ער זיך געוועגדעט צום הער לאַנדאַו. — אַ בוכהאַלטער.

דאָס ברויכן מיר באַשטימט. וועסט פירן סטאַטיסטיק פון דער יידישער אַרבעט — און ער האָט אים צוגעשטעלט צום פרעזעס.

און אייערע באַרופן? — האָט ער זיך געוועגדעט צו די בריידער איזראַליט. — העגדלער.

— קיין שווינדלער ברויכן מיר ניט אין דויטשן רייך — האָט ער זיי אָפּגעשטעלט רעכטס אין אַ צווייטער שורה. אַזוי איז דער קאָמענדאַנט דורכגעגאַנגען פֿאַרביי אַלע יידן אויפן הויף. לערער, בוכהאַלטאָרן, אַדוואָקאַטן און די איבעריקע פרייַע פראָפעסיעס האָט ער אָפּגעשטעלט לינקס און די איבעריקע יידן האָט ער צעטיילט צווישן די אויפזעערס.

אין דער זעלביקער צייט זיינען געגאַנגען דייטשן מיט אַ ליסטע איבער די יידישע הייזער און זיי האָבן אַרעסטירט

אַלע יידישע אינטעליגענטן. זיי האָבן אַפילו צוגענומען מלמדים פון חדרים. די מענטשן זיינען אַוועקגעפירט געוואָרן אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג. קריסטן האָבן שפּעטער איבער־געגעבן פאַרשיידענע גרוסן, אַז מען האָט זיי געזען לעבן באַראַנאָוויטש, לעבן מינסק... אַנדערע פרויען זיינען געגאַנגען זיי זוכן און זיי האָבן זיך אויך ניט צוריקגעקערט...

עס זיינען אַריבער נאָך עטלעכע וואָכן. עס קומען שלעכ־טע גרוסן פון די אַרומיקע שטעטלעך. אַלע יידן פון שטעטלעלע רעקאוו האָבן די דייטשן פאַרברענט אין שטעטלשן בית־מדרש. פון אנצעוויטש און האראדישטש האָבן זיי אַלע יידן אויסגעמאָרדעט. איך האָב געפרוווט פאָרן צו באַקאַנטע קריסטן אויף די דערפער, זיי האָבן מורא אַ יידן אין שטוב אַריינצו־לאָזן. די דייטשן האָבן זיי אָנגעזאָגט, ווער עס וועט אויס־באַהאַלטן אַ יידן, וועט דערשאָסן ווערן מיט זיין גאַנצער פאַמיליע.

איך האָב ניט געהאַט קיין ברירה ווי צו זיין אין שטאָט און גיין אויף אַרבעט. איך האָב מיטן ברודער געאַרבעט אין לאַגער פון מאַגיסטראַט. מיר האָבן צונויפגעקליבן און גע־סאַרטירט פאַרשיידענע געצייג און מאַטעריאַלן צו אַלערליי ווּאַרשטאַטן. פון דעם מאַגאַזין האָט אויך דער יודנראַט באַ־קומען אַלץ, וואָס עס איז אים נויטיק געווען...

איין מאָל אַ פרייטיק ביי טאָג איז געקומען דער שליח פון יודנראַט און געבעטן מיר זאָלן אַרויסגעבן דורכן יודנראַט פאַר דער קאַמאַנדאַטור 25 בעזעמער... פון שליח האָבן מיר זיך אויך דערווּוסט אַז עס זיינען געקומען נייע דייטשן, זיי האָבן באַשטעלט ביים יודנראַט: 40 זיידענע קאָלדרעס מיט טשעכאָלן, 40 טישן, 10 שאַפעס און 15 פאָר שטיוול. זיי דאַרפן אויך צושטעלן 60 אַרבעטער מיט 25 בעזעמער... מיר זיינען אומעטיק געוואָרן, נייע דייטשן דאַרפן 60 אַרבעטער... עס איז דורכגעלאָפן אַ געדאַנק: איז עס אַמאָל ניט קיין פרישע פּאַרטיע... מיר האָבן זיך קורץ מיישב געווען צווישן זיך און געבעטן דעם פוילישן אויפזעער ער זאָל זיך גיין דערווייסן וואָס דאָ איז. ער איז צוריקגעקומען און דערציילט, אַז געסטאַ־פּאָ איז געקומען און מען דאַרף זיין פאַרזיכטיק... ער האָט אונדז פאַרגעלייגט, צו פאַרשליסן זיך אין מאַגאַזין ביז מאָרגן. נאָר וואָס וועט זיין מיט די עלטערן. איך האָב אויך איבער־געלאָזן אַ פרוי אין שטוב... איך בין אַוועק צום ברודער, וואָס האָט געאַרבעט אין פאַרפלעגונגס קאַמאַנדע דאָרטן עפעס זיך דערווּוסן. דער ברודער האָט שוין געוואָלט גיין צו אונדז. דער פאַרפלעגונגס שעף האָט דעם ברודער זייער ליב געקראָגן. ער פלעגט אים געבן צום עסן און אויך פאָר זיין היים שפּייז מיטגעגעבן. ער האָט באַדויערט וואָס ער איז אַ יידּ... מיט אַ ווייל פריער האָט ער אים אַ פרעג געטאָן, צי האָסטו מענער אין דער פאַמיליע. צוויי ברידער — האָט ער אים געענטפערט.

וווּ זיינען דיינע ברידער — האָט דער דייטש פאַרגעזעצט דערשראָקן... זיי אַרבעטן אין שטאָטישן מאַגאַזין.

— זאָלן זיי קומען צו מיר וואסער הוילן...

זיינען מיר אַזוי געגאַנגען מיט די עמערס וואַסער פון ברונעם פון מאַרק צום פאַרפלעגונגס־אָמט. מיר האָבן אַנ־געגאָסן די וואַנע, צוריק אויסגעגאָסן און ווידער אָנגעגאָסן... און ווידער אויסגעגאָסן און פרישע וואַסער אָנגעגאָסן...

דערווייל איז דער יודנראַט אַרומגעלאָפן איבערן שטאָט אין געזוכט אַרבעטער. זיי האָבן צוגענומען אַרבעטער פון פאַרשיידענע פלאַצווואָקס און איבערגעגעבן זיי צו די דייטשן. ניאנקאָווסקי איז אויך צו אונדז צוגעגאַנגען און געהייסן לאָזן די עמער... דער ברודער האָט אַ רוף געטאָן דעם דייטש און ער האָט זיך אָפּגעטראָגן פון אונדז...

אויפן הויף פון יודנראַט זיינען אַרבעטער געקומען און צוריק אַנטלאָפן. עפעס צופיל טומל איז ביים יודנראַט געוווען... מען האָט פאַרשטאַנען, אַז פון אַזאָ גיין אויף אַרבעט וועט מען צוריק ניט קומען. דאָך איז דעם יודנראַט געלונגען צו אויפ־קלויבן אַ פערציק אַרבעטער און אַוועקגעפירט זיי צו די דייטשן.

דער געסטאַפּאָ שעף האָט די פאַרטיע אַריינגעפירט אין טורמע און געהייסן די דייטשן אַרויסגיין איבערן שטאָט און כאַפּן יידן...

אויך דער יודנראַט האָט זיך באַהאַלטן. איינצלנע אַרבע־טער, וועלכע האָבן זיך אומגעקערט פון דער אַרבעט אַהיים און זיי האָבן גאָרניט געווווסט, זיינען געכאַפּט געוואָרן פון די דייטשן און אָפּגעפירט געוואָרן אין טורמע...

מיר זיינען געווען די איינציקע יידן אויפן מאַרק און מיר האָבן זיך אַלץ געשלעפּט מיט די עמערס וואַסער, איז פלוצים אונדז דער פארפלעגונגס־שעף אַנטקעגן געלאָפן און אַ זאָג געטאָן: — געגוג וואַסער... פאַרשטעקן זיך — ער האָט אונדז אָפּגעפירט אַהיים און מיר האָבן זיך פאַרשטעקט אין קעלער...

דערווייל זיינען קינדער אַרומגעלאָפן איבער די גאַסן. קינדער, וואָס זייערע עלטערן זיינען פאַרזעצט געוואָרן אין טורמע און געבעטן זיך... יידן, גייט צו דער אַרבעט, וועלן ניט. וועט מען אונדזערע עלטערן דערשיסן, וויל די דייטשן האָבן געזאָגט, וועלן די געפאַדערטע צאָל אַרבעטער וועט ניט זיין, וועלן זיי די פאַרהאַלטענע יידן שיסן... נאָר מען האָט שוין געווווסט, אַז וועלן די צאָל אַרבעטער וועט יאָ זיין, וועט מען זיי אויך אומברענגען... און די צאָל מענטשן איז ניט געווען און די געכאַפּטע האָבן זיך אַהיים מער ניט אומגעקערט...

אויף דער ליסטע פון די פרויען ביי וועמען מ'האָט צוגע־נומען זייערע מענער, זיינען אַרויפגעשריבן געוואָרן נאָך עטלעכע און זעכציק נעמען...

עס האָט זיך געענדיקט די עפאָכע פון די פאַרטיעס, וואָס די דייטשן האָבן אַרויסגעפירט, הינטערן שטאָט און צעשאָסן. געזאָגט האָבן זיי, אַז מען האָט די מענטשן אַוועקגעשיקט אויף אַרבעט — שפּעטער זיינען די דייטשן געוואָרן נאָך בלוט־דאָרשטיקער.

מיר קלייבן קאַרטאָפל

די פריצישע ערד איז פאַר די סאָוויעטן נאַצי־אַנאַליזירט געוואָרן פאַר דער סאָוויעטישער מלוכה. די סאָוויעטן זיינען אַנטלאָפן און איבערגעלאָזן פעלדער פול פאַרזייטע מיט קאַרטאָפל, וואָס האָט אמאָל, פאַר די פוילישע צייטן, געהערט דעם פריץ טרוגעווסקי. מען האָט געדאַרפט אַראָפנעמען די

קאַרטאָפל פון די פעלדער. האָט מען געהייסן דעם יודנראַט צושטעלן אַרבעטער.

איבער הונדערט יידן, די מערהייט פרויען, זיינען געגאַנגען קלייבן קאַרטאָפל. צו די קאַרטאָפל פלעגט יעדערער קומען מיט אַ גרויסער טאַרבע און אַ פולע פלעגט מען איר אַהיימטראָגן. אויך האָט מען געדאַרפט באַקומען פאַר יעדן טאָג אַרבעט אַ פוד קאַרטאָפל.

דאָך אַרבעטן האָט מען ניט געוואָלט, צו וואָס אַרבעטן פאַרן דייטש? האָט מען געזוכט מער ניט ווי דעם טאָג צו אַריבערקומען. די פּולישע אויפזעערס האָט אויך ניט געאַרט: מילא וועט מען אַרבעטן נאָך אַ וואָך ביי דעם... קיין יידישע אַרבעטער פעלן ניט און זיי קריגן דאָך באַצאָלט. די טעג זיינען שוין געווען קילע, איז געווען אָנגענעם צו זיין אויפן פעלד...

דער אויפזעער וואלאווסקי, אַ יינגער וווייסרוסישער בחור, איז פאַרן קריג געווען אַ קאָמוניסט. ער האָט געהאַט מיטלייד מיט די יידן, ער האָט געזען, אַז מען זאָל ניט אַרבעטן צופיל און יעדער זאָל וואָס מער קאַרטאָפל אַהיים נעמען — איר זייט נויטבאַדערפטיקער פון די דייטשן — האָט ער אין אַ געלעכטער געזאָגט. — נאָר מען זאָל פאַרזיכטיק זיין...

און איין מאָל פאַר דער אַרבעט, האָט ער אַלע יידן צונויפגעקליבן אין איין גרופּירונג און אַרומגערעדט אין קורצן די פאָליטישע לאָגע: עס בלוטיקן ניט נאָר די יידן, נאָר אַלע מענטשן, וואָס ווילן לעבן פריי און ערלעך, די וואָס וועלן איבערלעבן, וועלן זען די מפלה פון אַלע פאַשיסטישע מערדערס, נאָר מען זאָל פאַרויכטיק זיין — האָט ער געלערנט... און איין מאָל, ווען פיל אַרבעטער זיינען געזעסן און ניט געאַרבעט, האָט ער געהייסן די איבעריקע יידן, וואָס האָבן נאָך געאַרבעט אויך אויפהערן, און ער האָט געמאַכט מיטאָג. פלוצים זיינען אָנגעפאָרן די דייטשן... דאָס מאָל זיינען זיי אָפּגעקומען נאָר מיט שרעק.

פאַר די יידן, וואָס האָבן געווינט אין שטאָט און האָבן זיך ניט געקאָנט שלעפן מיט די טאָרבעס קאַרטאָפל האָט ער אַ גאַנצן פוד קאַרטאָפל אָנגעלאָדן אויף זיך. אַראָפגעווארפן ביי אייניעם פון די אַרבעטער, און די יידישע אַרבעטער האָבן זיך שוין שפּעטער צווישן זיך צעטיילט... צום סוף איז וואָלאָווסקי אַריינגעפאַלן און די דייטשן האָבן אים אַרעסטירט.

מען זיצט אויפן פעלד און מען איז ווייט פון שטאָט, געדאַנקען לאָזן ניט רוען. מען האָט איבערגעלאָזט די פאַמיליעס אויפן גענאָד פון די דייטשן, וועלכע ראַבירן און שלאָגן, כאָפן מענטשן און פירן זיי אַוועק. און פון דאָרטן קומט מען ניט צוריק...

ניט לאַנג האָט זיך געצויגן די לאַגע. אויפן וועג פירן דייטשן מאַשינען, שוועכע אָנגעלאָדענע אויטאָבוסן. זיי פירן שווערע קאַסטנס מיט געווער. ניט ווייט פון אונדז האָט זיך איין מאַשין איבערגעקערט. דער שאָפער איז דערהרגעט געוואָרן און די קאַסטנס זיינען צעפלויגן אין אַלע זייטן. דער גאַנצער טראַנספּאָרט האָט זיך אָפּגעהאַלטן און דאָס דייטשע מיליטער האָט פלוצים דערזען אויפן פעלד פאַר זיך יידן — זיי האָבן ניט וואָס צו טאָן. דאָס טריפהנע נאַצישע בלוט אין זיי קאָכט, איז אַ דייטש אַרויף אויפן פעלד און אַלע יידישע אַרבעטער געהייסן לויפן צום איבערגעקערטן אויטאָ. דאָרטן האָט ער די מענער באַזונדער אויסגעשטלט און די פרויען באַזונדער. אַלעמען איבערגעציילט צו עטלעכע מאָל און ביי יעדעס מאָל ציילן האָבן פיל געכאַפט קלעפ פון דייטש... אַלע יידן זיינען אַוועק צוריק אַוועקשטעלן דעם איבערגעקערטן אויטאָ. מען האָט געהויבן און דער אויטאָ האָט זיך ניט גערירט. ער האָט זיך איינגעגראָבן אין דער ערד.

האָבן זיי די יידן אויסגעשטעלט אין איין ריי און לויט ציפער יעדן פינפטן מענטשן אַרויסגענומען און אַוועקגעשטעלט באַזונדער. 14 מאַן זיינען באַזונדער געשטאַנען. מען האָט זיי אויסגעלייגט אויף דער ערד מיטן פנים אַראָפּ, און די איבעריקע מענטשן זיינען וויידער אַוועק אויפהויבן דעם אויטאָ. ווען דער אויטאָ האָט זיך אויף שפּעטער פון אָרט ניט גערירט, האָבן דרויי דייטשן מיט שטעקנס אָנגעהויבן שלאָגן די 14 מאַן, וואָס זיינען געלייגן אויף דער ערד. נאָך 20 מאַן זיינען אַוועקגעלייגט געוואָרן אויף דער ערד אויף אַ צוויי אָרט און געשלאָגן געוואָרן מכות רצח. דערנאָך זיינען די געבליבענע מענטשן אויסגעלייגט געוואָרן אויף דער ערד, און די וואָס זיינען פריער צעשלאָגן געוואָרן זיינען געאַנגען אויפהויבן דעם אויטאָ... און דער אויטאָ איז געלייגן אַן איבערגעקערטער ווי ניט אים מיינט מען...

ווען אַלע יידן זיינען שוין גוט צעשלאָגן געוואָרן און אויך פון די פרויען האָט גערונען בלוט, האָבן די דייטשן דערלויבט אַראָפּנעמען פון אויטאָ די קאַסטנס מיט געווער. דערמאָלט האָט מען דעם אויטאָ אַוועקגעשטעלט און צוריק פאַרלאָדן אויף אים די אַראָפּגעווארפענע קאַסטנס...

ווען דער אויטאָ איז שוין אויפן אָרט געשטאַנען, זיינען אַלע יידן וויידער אויסגעלייגט געוואָרן מיטן פנים צו דער ערד און עטלעכע דייטשן האָבן פון מאַשין געווער געמומען שיסן איבער זיי...

דער טרויעריקער ספּעקטאַקל האָט געדויערט דריי שעה און מען איז וויידער אַוועק קלייבן קאַרטאָפל צו פאַרענדיקן דעם אַרבעטס־טאָג...

צוואַנגס־אַרבעט

דער געביטס־קאָמיסאַריאַט האָט זיך געפונען אין בנין פון געווען פּולישן וואיעוואָדישן אַמט. אין די הייזער אַרום האָבן געווינט אַלע דייטשע גדולים. אַרום די עטלעכע הייזער, וווּ די דייטשן האָבן געווינט, זיינען געשטאַנען חרובע וועמט פון אָפּגעברענטע מויערן, גאַנץ סלאָנימער גאַס, דער שולהויף און פון דער צווייטער זייט יידישער און וואליקער גאַסן. עס האָבן זיך געגומען וויזיין די ערשטע פאַרטיזאַנער, וועלכע האָבן געמאַכט דרייסטע אָנפאַלן אויף דייטשן. זיי האָבן זיך דערשראָקן, אַז פאַרטיזאַנער זאָלן זיך ניט פאַרקלייבן אויף אַרום די חורבות נאָענט צו זייערע הייזער און איבערפאַלן זיי...

די דייטשן האָבן פאַראַרדנט צו פונאַנדערנעמען די אָפּגעברענטע וועמט פון די חורבע הייזער. פאַראַנטוואָרטלעך פאַר דער אַרבעט איז געווען דער יודנראַט אַליין. דאָס איז

געווען אין מיטן ווינטער, ווען די פרעסט זיינען געווען גרויס, שנייען האָבן געווייעט און די קעלט האָט דורכגענומען אַלע גלידער. מענטשן האָבן צו דער דאָזיקער אַרבעט ניט געוואָלט גיין, אויך צו די שטענדיקע פלאַצווקעס איז מען שוין צוגעווויגט געווען. דאָ איז די אַרבעט געווען אַ שווערע: מען האָט געקלאַפט מיט אייזנס אין די פאַרפראָרענע וועגן. די ציגל אָבער זיינען געווען איינגעקלעפט אינער אין צווייטן פון הונדערטער יאָרן און זיי האָבן זיך ניט געלאָזט פונאַנדערנעמען. זיינען געשטאַנען עטלעכע צענדליק אַרבעטער און געקוקט צי קיין דייטשן גייען ניט. עס האָט זיך ניט געוואָלט אַרבעטן. עס איז קאַלט, מען איז הונגעריק געווען. און דער יודנראַטשיק האָט געשריען, געזידלט זיך, אַז דאָס האָט ניט געהאָלפן, האָט ער זיך געזומען בעטן מען זאָל אַרבעטן, די דייטשן וועלן קומען און זען, אַז מען האָט גאָרניט אויפגעטאָן, וועלן זיי שלאָגן. נאָר דאָס האָט אויך וויניק געהאָלפן. עס איז געווען שווער צו אַרבעטן, נאָר פון ווייטן האָט מען אַ דייטש דערזען, האָט מען זיך געכאַפט צו די אייזנס און לאָמען... מען האָט געהאָקט אין די וועגט, דורכגעזעצט לעכער, איינציקע ציגל און גאַנצע שטיקער וועגט זיינען געפלויגן אין דער לופטן...

עס איז פאַרבייגעגאַנגען אַ פויער מיט אַ ווייסער טאַרבע אין דער האַנט. ער האָט זיך אָפגעשטעלט ניט ווייט פון די יידישע אַרבעטער הינטער אַ וואַנט פון אַ אָפגעברענטן מויער. מען האָט גיך איבערגעגעבן איינער דעם צווייטן: דער קריסט האָט אַ שטיקל פוטער און ער וויל אַ פּאָר קאַלאָשן. אַנדערע האָט עס פאַרדראָסן, זיי האָבן עטלעכע טעג אַרומגעטראָגן קאַלאָשן ביי דער אַרבעט, זיי האָבן געוואָלט עס אויסבייטן אויף עסנוואָרג — האָבן די קריסטן געזוכט שטאָף אויף אַן אָנצוג, צי אויף אַ קלייד; אַז זיי האָבן היינט שטאָף געבראָכט, וויל דער פויער קאַלאָשן... עטלעכע יידן זיינען אַוועק פון דער אַרבעט צום פויער. דער ערשטער איז צוגעגאַנגען. די קאַלאָשן זיינען דעם קריסט ניט געפעלן געווען. איז צוגעגאַנגען אַ צווייטער, אַ דריטער און ווען אַלע דריי זיינען לעבן קריסט געשטאַנען מיט די קאַלאָשן אין די הענט איז ווי פון אונטער דער ערד אויסגעוואָקסן אַ דייטש און אַלע דריי יידן געוואָלט אַרעסטירן: זיי האָבן פאַרלאָזן די אַרבעט, זיי שפּעקולירן מיט קריסטן. די יידן האָבן זיך אָנגעהויבן בעטן, ער זאָל זיי ניט אַוועקפירן אין טורמע... דאָרט ווען מען זיי זיכער דערשיסן, דער דייטש בעט גאָלד. ווי קומט צו די יידן גאָלד, זיי האָבן דאָך שוין דאָס גאָלד אַוועקגעגעבן. זאָלן זיי געבן זייגערלעך, געלט, וואָס זיי האָבן... איז דער יודנראָטשיק אַריינגעגאַנגען צווישן די אַרבעטער און געבעטן זיי, דאָס זיי זאָלן אַוועקגעבן אַלץ וואָס מען האָט געגומען צום אויסבייטן. מען דאַרף ראַטוען דריי יידן פון טויט... דער דייטש האָט געזען, אַז מען האָט אים אַלץ אַוועקגעגעבן, האָט ער געכאַפּט אַ שטעקן און גענומען אַלעמען שלאָגן — לוס צו דער אַרבעט! — און איז אַוועקגעגאַנגען...

עס איז צוגעקומען שמידט, דער דייטשער אַרבעטס־דירעקטאָר, מיט אַ גרויסן הונט. אים האָט ניט אינטערעסירט צי די יידן אַרבעטן יאָ, צי אַרבעטן ניט, יידן דאַרף מען שלאָגן. איז ער אַרומגעלאָפן מיטן גומענעם שטעקן און געשלאָגן ווער עס איז אים אונטערגעקומען אונטערן האַנט.

מיט דער אַרבעט האָבן זיך אויך פאַראינטערעסירט די איבעריקע דייטשן, און יעדע פאָר שעה איז אַן אַנדערער דייטש געקומען זען צי די יידן אַרבעטן. יעדער האָט געוואָלט אַרויסווייזן זיין הערשאַפט. האָבן זיי געשריען, געזידלט זיך, געשלאָגן און אַפילו געשאָסן אין דער הויך. מיר זיינען שוין צו דעם צוגעווויגט געווען און מען האָט זיך שוין וויניק וואָס געשראָקן, ווי אַן אַלטער פערד, וואָס האָט זיך שוין צוגעווויגט צום בייטש...

דאָ איז געווען איינע פון די ערגסטע אַרבעטס־פלעצער. מען האָט ניט געוואָלט גיין אַהין אַרבעטן. האָט דער יודנראָט געגעבן די אַרבעטער טאָפּלט ברויט און דאָס האָט געווירקט צונויפשטעלן די נויטיקע צאָל אַרבעטער...

נאָווארעדאָק איז פאַקטיש געווען אַ קליין שטעטל. וואָסער האָט מען געשעפט פון די ברינעמער. אין די הייזער איז קיין וואַסער ניט געווען. די דייטשן האָט זיך פאַרוואָלט צו לייגן אינסטאַלאַציע אין דער דייטשער קאַלאָניע, זיי זאָלן האָבן וואַסער אין די הייזער. מען האָט געגומען גראָבן די ערד און ציען רערן. דאָס איז געווען ווינטער. די ערד איז געפראָרן געווען. עס איז אויסגעקומען די יידן שווער צו אַרבעטן. מען האָט אָבער געדאַרפט ענדיקן די אַרבעט שנעל, ווייל די דייטשקעס איז שווער און קאַלט געווען צו גיין שעפן וואַסער אויפן גאַס פון די ברינעמער. יידן האָבן געאַרבעט טאָג און נאַכט. ניט אויף איין מינוט האָט מען ניט אויפגעהערט צו גראָבן. מענטשן זיינען אין געטאָ הונגעריקע געווען, זיינען אַנדערע פריוויליק געגאַנגען צו אַרבעטן ביי נאַכט. מען האָט געצאָלט מיט דרייפאַכיקע פּאָרציעס ברויט. ביי נאַכט קאָן מען אויך כאַפן אַ דרימל, די דייטשן שלאָפן דאָך... אין יענער נאַכט זיינען מער ניט ווי דריי מאָן ביי דער אַרבעט געווען. די נאַכט איז געווען זייער אַ קאַלטע. מ׳האָט געפרופן דעם קירזשנער צו אַרבעטן ביי נאַכט, איז פאָר אים אַוועק זיין זיבעצניאָריקער זון. פון אַ צווייטער שטוב האָט אײַן ברודער דעם צווייטן איבערגעביטן. געמיינט האָט ער אים צו פאַרביטן אויף אַ נאַכט אַרבעט. פאַקטיש האָט ער אים פאַרביטן דעם טויט, ווייל ער איז אומגעקומען און דער ברודער איז געבליבן לעבן...

איינס ביי נאַכט. אין דער מאָנאָטאָנער שטילקייט וואָס שטורמישט ווינטן. זיי וויכערן אין דעם שניי פון דער פאַרפראָרענער ערד. די הייזער זיינען איינגעהילט אין פינצטערניש. קיין פייער לייכט ניט אויפן גאַס. מענטשן זיינען פאַרזונקען אין געשמאַקן שלאָף. די דריי יידישע אַרבעטער שטייען אין דער לאַנגער שמאָלער גרוב און וואַרעמען די פאַרפראָרענע הענט. זיי וואַרעמען זייערע פינגער, וואָס שטעכן זיי ווי מיט נאָדלען. אַן אָנגענעמע וואַרעמקייט גלעט זייערע געוריטלטע פנימער... די ערשטע נאַכט זינט מען האָט די יידן אין געטאָ אַריינגעטריבן געפינען זיי זיך אין שטאָט. ניט ווייט שטייט אַ דייטשער פאָליציאַנט, ער גיט אַכטונג אויף דער רואיקייט אין שטאָט און גלייכצייטיק וואַרפט ער אויף זיי בייזע בליקן. די יידן האָבן שוין לאַנג קיין אמתן געלעכטער

ניט געהערט. אַ לויטערער געלעכטער פון צופרידענע מענטשן. אין געטאָ איז אַלץ טרויעריק, פֿאַרדאָגהט. און דאָ רייסן זיך צו זיי קולות פון שטוב פון געביטס־קאָמיסאַר. שפּעט ביי נאַכט זיצט מען דאָרט און מען ווייסט זיך, מען איז צופרידן, וואָס מען האָט באַהערשט די וועלט, ווייזט אויס מען האָט דאָרט פיל בראָנפן געטרונקען. עס הערן זיך שיכורע קולות.

און פֿלוצים האָט זיך אַריינגעריסן אין דער נאַכט אַריין אַ רוף, ווי דאָס וואָלט געווען אַ וואַיען פון אַ הייזעריקן ווינט, ווי דאָס בילן פון אַ בייזן הונט.

— יידן! קאָמען היר...

האָט זיך אַ טיר פֿלוצים אויפגעמאַכט. אַ פּאָס ליכט האָט זיך אין דער פינצטערקייט אַריינגעריסן און דריי דייטשן זיי־נען צעפֿלאָסענע געבליבן שטיין אין איר מיט צעגאָסענע פּנימער...

מסתמא ווילן זיי אונדז אַוועקגעבן די ברעקלעך פון טיש... עס פֿלעגט אָפּט טרעפֿן ביי די דייטשן, אַז נאָכן עסן פֿלעגן זיי די יידישע אַרבעטער צורופן און אַרויסשטעלן די שיסעלעך עסן אויפן גאַס, אַזוי ווי פּאַר הינט... די דריי יידן זיינען פון גרוב אַרויס און געלאָפֿן אַנטקעגן דער אָפּענער טיר. דער גע־ביטס־קאָמיסאַר האָט אַרויסגעכאַפּט זיין אויטאָמאַטישן רע־וואָלווער פון קעשענע און אַריינגעשאָסן אין אַלעמען דרייען...

נאָך הילכיקע געשרייען האָבן פֿאַרטובֿט די שטומע נאַכט... דאָס געלעכטער האָט אויפן גאַס אַרויסגעשפּאַרט... די דייטשן זיינען אַרויס באַטראַכטן זייערע קרבנות און האָבן זיי אַרויפגעוואָרפן אַלעמען דריי אין גרוב אויפן פייער.

אין דער דייטשער שטוב איז דאָס פייער אויסגעלאָשן געוואָרן און אין גרוב האָט זיך אָנגעצונדן אַ נייער פייער פון די האָר פון די דערשאָסענע... פון מענטשלעכע גופים, וואָס האָבן געברענט...

זיידל דעם קירשנערס בחור איז לעבן געבליבן, ער איז נאָר געווען לייכט דורכגעשאָסן אין האַנט. פון אָנפֿאַנג איז ער פֿאַרטובט געוואָרן און פֿאַרלוירן דאָס באַווּסטזיין, אָבער ליגנדיק אויפן פייער, האָט אים גלייך דאָס לייב אָנגע־הויבן ברענען. האָט ער זיך אָפּגערוקט און אויך די אַנדערע צוויי קערפּערס פון פייער אַוועקגענומען. ער איז געבליבן ליגן ווייטער אין גרוב און יעדער ווייל געריבן זיינע פּאַר־פּראָרענע פינגער. שפּעטער איז ער אַריין אין אַ חרוב געווא־רענע געמויערט הויז און דאָרט געוואָרט ביז עס איז געוואָרן טאָג...

אַ פּריישער ווייסער שניי האָט פֿאַרדעקט דעם פֿאַרלאָשע־נעם פייער און צוגעדעקט מיט ווייסע טויעלעך די פֿאַר־קוילנטע טויטע קערפּערס. שטאַרקע ווינטן האָבן די שנייען גע־טריבן פון איין אָרט אין צווייטן. אַ פייפּעריי האָט געווויש־טשעט אין דער לופֿטן. עס האָבן זיך געטרייסלט די טעלעפֿאָן־דראָטן און די נאַטור האָט ווי געציטערט פון שטורעמדיקן ווינט, איינגעקאָרטשעט פון קעלט זיינען געגאַנגען די צען יידישע אַרבעטער אומבייטן די דריי מאַן פון ביי נאַכט. ווי פֿאַרשטוינט זיינען זיי געוואָרן, וואָס קיין פייער איז אין גרוב ניט געווען און ווי פֿאַרשוווּנדן זיינען פֿלוצים די דריי מאַן... דער ערשטער אַרבעטער איז אַריינגעשפּרונגען און האָט זיך אָנגעשטויסן אויף אַ קיילעכדיקע זאַך... פון אונטער דעם אַראָפּגעשאָרטן שניי האָבן זיך מענטשלעכע קליידער אַרויסגעזען... די יידן זיינען געשטאַנען פֿאַרשטייַנערטע, ניט געווווסט וואָס דאָ איז געשען. דערווייל איז אַרויס דעם קירוש־נערס זון פון דער חורבה און דערציילט וואָס דאָ איז געשען... עס איז ניט געווען צו וועמען צו רעדן און אויף וועמען צו באַקלאָגן זיך. מען האָט נאָך געדאַרפט וואַרטן ביז דער גע־ביטס־קאָמיסאַר וועט אויפשטיין פון זיין שכרות, אַרויסגעבן אַ דערלויבעניש די דערשאָסענע יידן צו באַגראָבן און פֿאַרזעצן ווייטער די אינסטאַלאַציע אַרבעט. איך בין אַוועק אויפן יידישן בית־עולם מיט נאָך ניין אַרבעטער צו באַערדיקן די צוויי קדו־שים... אויף אַ געווויינלעכן פויערישן שליטן האָט מען זיי אויפן בית עולם געבראַכט און אַוועקגעליגט אויף דער פֿאַרשנייטער ערד. איך האָב זיך אַרומגעקוקט אויף די מצבות, אויף די קברים, וואָס זיינען געשטאַנען הונדערטער יאָרן, און אויפן פּרישן קבר, וואָס מיר האָבן געגראָבן פֿאַר די צוויי קדושים... עס האָט געהערשט די שטילקייט פון טויט... ניט ווייט אונטער אַ פֿאַרוואָקסענעם בערגל מיט ווילדע הויכע גראָזן פון קוס־טיקן בערגל, וואָס האָט אַרויסגעשטאַרצט פון שניי, זיינען נאָך געשטאַנען רעשטלעך פון ציגלנע אוהלים און פון די אָפּ־געריבענע אותיות פון מצבה־טאָוול האָט מען געלייענט: אַז דאָ ליגט באַהאַלטן אַן אַלטער גוטער יד פון אַלטן נאַווואַרע־דאָק, וואָס האָט געלעבט זיין שטילן רויקן תורה־לעבן און אין דער שטילקייט האָט ער געפירט זיין יידישע עדה. איצט האָבן מיר אַ פּרישן קבר געגראָבן... אויב עמעצער וועט אַמאָל קומען אויפן נאַוואַרעדקער בית־עולם און דערוויסן זיך וועגן נייעם קבר, וועט מען אים דערציילן אַז אַלע יידן פון שטעטל זיינען אין שחיטה אומגעקומען. זיי האָבן פּרישע בית־עולמס גע־שאָפן, נאָר צוויי איינצלנע מענטשן זיינען אין מיטן נאַכט ביי דער אַרבעט פון אַ דייטשן באַגלייט אַן אַ פֿאַרוואָס דערשאָסן און פֿאַרברענט געוואָרן, און זיי האָט מען געבראַכט און באַ־ערדיקט די לעצטע אויפן בית־עולם. דער באַגלייט, וואָס האָט דערמאָרדעט די צוויי יידן, איז געווען אַ הערשער פון אַ גאַנצן געביט. ניט קיין געלט האָט ער פון זיי געוואָלט און זיי האָבן אויך מיט גאָרניט געזינדיקט קעגן אים. יידיש בלוט האָט ער געוואָלט. ער האָט ניט געקענט איינשלאָפן אַן דעם... די צוויי קדושים זיינען אין דער ערד אַריינגעלייגט געוואָרן. פּרישע ערד האָט פֿאַרדעקט זייערע פֿאַרברענטע און פֿאַרפּרא־רענע קערפּערס. עפּעס איינער האָט קדיש געזאָגט. און די וועלט האָט געשוויגן. די זון האָט זיך באַהאַלטן אונטער די פֿאַרכמורעטע הימלען. דער ווינט האָט געברומט אונטער די שאָקלדיקע צווייגן פון די ביימער און די ערד איז ווייטער פֿאַרדעקט געווען מיט קלאָרן ווייסן שניי...

די דייטשן רויבן

די יידן האָט מען פֿאַרשפּאַרט אין געטאָ. אין זייערע הייי־זער האָבן זיך אַריינגעקליבן די דאָרפישע פויערים. די מעבל האָבן געירשנט די דייטשן. זיי האָבן עס געשיקט נאָך דייטש־לאַנד. ביים סאָרטירן און שלעפּן די מעבל האָבן געאַרבעט יידן... גוויישע פורלעך זיינען געפֿאָרן פון שטוב צו שטוב.

די יידישע אַרבעטער האָבן אַרויסגענומען פון די אייגענע הייזער די שאַפּעס, בעטן, קרעדענצן, טישן און שטולן און געפירט אין די גרויסע בנינים פון געוועזענעם פּולישן געריכט צום סאָרטירן. גאַנצע צימערן זיינען געשטאַנען אויסגעשטעלט בלויז מיט פאַרשיידענע שאַפּעס לויט איין קאָליר, לויט דער זעלבער גרויס, פון זעלבן סאָרט האָלץ. אין אַ צווייטן צימער — שאַפּעס מיט שפּיגלען, צווייאיקע, דרייאיקע, מיט קאַרניזן און אָן קאַרניזן. דאָס זעלבע מיט די בעטן, מיט די טישן און שטולן, מיט די בופעטן און טאָמבעטשקעס...

די יידישע אַרבעטער בריגאַדע, וואָס האָט געאַרבעט ביים סאָרטירן די מעבל, איז באַשטאַנען פון 100 מאַן. אָנגעפירט מיט דער אַרבעט האָט רויטער, אַ משוגענער דייטש, אַ צע־ווילדעטע חיה, וואָס פלעגט שטענדיק אַרומגיין מיט אַ גומע־נער נאַהייקע און פלעגט שלאָגן יעדערן, וואָס איז אים אונ־טערגעקומען אונטערן האַנט. ער האָט אויסגעשטעלט אויפן הויף פון געריכטס־בנין די הונדערט יידן און אָנגעהויבן ציילן איינס, צוויי, דריי... דריי... צען... האָט ער דעם צענטן אַ שמיץ געטאָן מיט דער נאַהייקע און אָפּגעציילט אַזוי ביז הונדערט. איין צענדליק האָט ער אַרויפגעשיקט אויפן 4־טן שטאָק און צו־געטיילט צו זיי איין מעבל סטאָלער... דעם צווייטן צענדליק האָט ער אָוועקגעשיקט מיט נאָך אַ סטאָלער און די לעצטע 40 מאַן זיינען געבליבן שטיין אויף די טרעפּ, מען האָט זיי גע־רופן צו העלפן טראָגן די שאַפּעס פון איין שטאָק אין צווייטן און פון איין צימער אין אַנדערן...

וועו רויטער איז געווען, האָט מען געמוזט אַרבעטן שנעל. וועו ניט — פלעגט ער שפּאַלטן די קעפּ מיט זיין גומענער נאַהייקע. מענטשן פלעגן לויפן פון שטאָק צו שטאָק מיט די ברייטע שאַפּעס און ער פלעגט נאָכגיין און יאָגן מיט זיין קאַנ־טשיק... אין אַ שעה שפּעטער פלעגט ער אָוועקפאָרן און קומען נאָך מיטאָג, פאָרן גיין אַהיים פון די אַרבעטער. אַ גאַנצן טאָג איז מען געזעסן אין די צימערן און געגראָבלט זיך צווישן די זאַכן, וואָס זיי האָבן אָנגערויבט פון די יידישע הייזער און גע־זוכט. וואָס מיטצונעמען אין געטאָ צו פאַרקויפן אַ פויער פאָר אַ שטיקל פוטער, אָדער אַ לעבל ברויט. פלוצים קומט אָן רויטער. זיינען אַלע געלאָפן צו דער אַרבעט. דער טראָגט אַ שאַפע, שטולן, טישן, אַרויף אויף די טרעפּ און אַראָפּ פון די טרעפּ. רויטער האָט אַלעמען אַרויפגעטריבן אויפן פערטן שטאָק, דאָרט זיינען געשטאַנען עטלעכע צענדליק דרייאיקע שאַפּעס. ער האָט זיי אַלע געהייסן אַראָפּטראָגן אויפן הויף. יעדע שאַפע האָבן געמוזט נעמען נאָר פיר מאַן, ניט מער. מען האָט געמוזט טראָגן די שאַפּעס איינע נאָך די אַנדערע איבער די טרעפּ, עס איז שווער געווען צו איבערבויגן די שאַפּעס איבער די פאַרענטשן און איין שאַפע האָט זיך פאַרהאַלטן און ניט געריבט זיך פון אָרט... — שנעלער! — האָט רויטער אָנגעהויבן שרייען און שלאָגן די מענטשן אויפן פערטן שטאָק. די שאַפע איז פון די העכט אַרויסגעפאַלן און געמוען לויפן איבער די טרעפּ, איבער די מענטשן, איבער די שאַפּעס. און פון די אונטערשטע שטאָקן האָבן די מענטשן די שאַפּעס אָפּ־געלאָזן און זיי זיינען געפאַלן נאָך נידעריקער איבער די קעפּ. די טרעפּ זיינען פאַרלעגט געוואָרן מיט צעבראָכענע שאַפּעס און מיט מענטשן צעקאַלעטשעטע, וואָס האָבן זיך ניט געקענט אַרויסרוקן פון אונטער די שאַפּעס. דורך אַ צווייטן אַרויס־גאַנג זיינען די איבריקע אַרבעטער אַרויס און געמוען באַ־פרייען די מענטשן פון דער שווערער משא, וואָס איז אויף זיי געלעגן...

דערווייל האָט רויטער אַרויסגעטריבן אַלע אַרבעטער. ער האָט איבערגעציילט 100 מאַן. די פאַרבלוטיקטע און באַנדאַ־זשירטע האָט ער אָפּגעשטעלט באַזונדער. זיי האָבן געדאַרפט קריגן געשמיסן פאַרוואָס זיי האָבן צעבראָכן די דייטשע מעבל... נאָר דערווייל איז אָנגעפאָרן אַ גרויסער לאַסט־אויטאָ, מען האָט שנעל אַרויפגעלאָדן אויף אים דריי פון די שענסטע שאַפּעס און אויך רויטער איז מיט אים אַוועקגעפאָרן. אינ־גאַנצן האָט ער געדאַרפט האָבן דריי שאַפּעס און געהייסן אַראָפּשלעפּן אויפן הויף פערציק...

רויטער איז דענסטמאָל, וועו די יידן זיינען אַהיימגעגאַ־גען, ניט געווען, האָט זיך יעדערער געמוען צוגרייטן אַ פעקל זאָכן. אַנדערע האָבן אַרויסגעריסן ברעטער פון די שאַ־פעס וואָס האָבן זיך געוואָלגערט אויפן הויף צעבראָכענע, צע־האַקט און גענאַכט אַ בינטל האָלץ און געטראָגן אין געטאָ צום הייצן...

געהאקט אייז...

ענדע גראָדנער גאַס איז דאָ אַ קליינע אָזיערע. שומסקיס טייך האָט מען עס געפונען, ווייל דער בעל־הבית פון הייזל האָט געהייסן שומסקי און אפשר איז דער טייכל אויך זיינער געווען. ראש השנה פלעגן דאָרטן די יידן גיין צו תשליך... איך פלעג דאָרטן אויסטרייסלען מיינע קעשענעס מיט די עבי־רות ביים תשליך, נאָר די תפילות האָב איך, ווייזט אויס, ניט געוואָגט. איך פלעג זיך צוקוקן צו די גרויסע וועלבע בוימער, צו די לאַנגע אָזיערע גראָזן, וואָס זיינען אַרויסגעוואַקסן פון דער בלאָטע, פון די הושענות, וואָס זיינען געוואַקסן ביים ברעג. און פיל מאָדנע פייגל האָבן דאָרטן אין קעסטעלעך אויף די ביימער געצווישטשעט, פון די בלאָטעס פלעגן זשאָ־בעס קוואַקען און ביז איך פלעג זיך צו אַלעם צוקוקן און צו־הערן האָבן שוין די יידן די תשליך־תפילה געענדיקט זאָגן. איך פלעג שנעל אויסקערן די קעשענעס מיט די עבירות און נאָכלויפן די יידן, וואָס זיינען געגאַנגען צוריק אין שטאָט אַרײַן... עס איז געווען אַ מורא צו בלייבן פאַר אַ יידישן יינגל איינער אַליין הינטערן שטאָט, שקצים קאָנען מיט אַ שטיין שפּאַלטן דעם קאָפּ...

סוף ווינטער האָבן פויערים אויף נאָקעטע שליטנס גע־פירט גרויסע שטיקער געשפּאַלטענע איין פון שומסקיס טייך פאַר די וואַסער זאָוואָדן און רעסטאָראַציעס. הייטיקן ווינטער האָט מען דעם אייז אויפן טייך ניט געשפּאַלטן, ווייל אין שטאָט איז מער קיין יידיש לעבן ניט געווען און עס איז ניט געווען ווער עס זאָל דאָס אייז קויפן... אויך האָבן עס די אַרומיקע פּיצאַוויטשער פויערן ניט געדארפט... זיי האָבן זיך אַריבערגע־קליבן אין שטאָט אַריין אין יידישע הייזער, אָנגעוויבט זיך מיטן יידישן פאַרמעגן און געלעבט פון דעם. זיי איז גאָרניט אָנגעשטאָנען צו גיין שפּאַלטן אייז...

דער יודנראַט האָט געקראָגן אַ מעלדונג צו שיקן פינף יידישע אַרבעטער צו שפּאַלטן אייז אויף שומסקיס טייך. זיי האָבן געדאַרפט אייז פאַרן דייטשן שפּיטאָל.

זיינען מיר אַוועק, פינף יידישע אַרבעטער אויפן טייך. גראָד האָט דער ווינטער נאָך ניט געוואָלט אָפּלאָזן און אַרויס־געשיקט זיינע שטאַרקסטע פרעסט אין די ערשטע טעג פון חודש מערץ. מיר זיינען אַרויף אויפן פאַרפראָרענעם טייך. אויסגעטאָן די הענטשקעס פון די הענט און אין די פינגער האָט אָנגעהויבן שטעכן, ווי מיט נאָדלען. מיר האָבן זיך גענומען צו די אייזנס און גענומען קלאַפּן אין דיקן אייז, וואָס האָט זיך ניט גערירט פון אָרט. מיר האָבן ניט געוווּסט, ווי אָנצו־הויבן די אַרבעט, מיר האָבן געזען צעהאַקטע אייז און ניט געוווּסט ווי מען האַקט עס. נאָר מען האָט זיך אַן עצה געגעבן. מיר זיינען אַוועק נענטער צום ברעג און אַלע פינף אייזערנע לאָמען האָבן געהאַקט אין איין ווינקל און דאָס אייז האָט זיך געשפּאָלטן. מיר האָבן געזען די ערשטע אָפּגעהאַקטע קריעהס שווימען אויפן טייך... איינער פון אונדז האָט זיך געלאָזן כאַפּן דאָס שטיק אייז און איז אין טייך אַריינגעפאַלן. מען האָט אים שנעל אָנגעכאַפּט פאַר די פאַרפראָרענע קליידער און אַרויס־געצויגן פון וואַסער אין גאַנצן אַ נאַסער. ער האָט געציטערט פון קעלט. פון אים זיינען געהאָנגען פאַרפראָרענע שטיקער וואַסער. דער דייטש האָט אים ניט געלאָזט אַריינגיין אין קיין שטוב — זאָל ער קוקן ווי מען דאַרף כאַפּן דעם געשפּאָלטענעם אייז... וואָס וויל גאָט — האָט זיך דער דייטש איינגעבויגן און איז אַליין אַריינגעפאַלן אין וואַסער און מען האָט אים אַרויס־געצויגן מיט פאַרפראָרענע ליכטלעך אַרום אים. דאַן האָט מען דעם דייטש מיטן יידן אַריינגעפירט אין אַ שכנותדיקער שטוב און אַ פּויערטע האָט זיך גענומען פאָרען ביים טריקענען זייערע זאַכן.

דער דייטש איז שטאַרק בייז געוואָרן איבער זיין דורכ־פאַל, און ווי ער האָט זיך נאָר אויסגעטריקנט, איז ער ווידער אַרויס אויפן טייך און אויסגעלאָזן זיין גרימצאָרן אויף אונדז... מיר זיינען אַלע נאַס געוואָרן, פון שווייס, פון דעם אייז און וואַסער, וואָס האָט אויף אונדז געשפּריצט און איז גלייך איינ־געפרוירן אויף אונדזערע זאַכן...

מיר האָבן שפּעטער די אָפּגעהאַקטע שטיקער אייז געלייגט אויף די גויישע פורלעך. באַטראַכט די אייגענע אַרבעט: — מיר זיינען כמעט גאַנצע פאַכמענער געוואָרן — האָבן מיר ביי זיך געטראַכט. אין די פאַרפראָרענע מלבושים האָבן מיר זיך געשלעפּט צוריק אין געטאָ. שפּעטער זיינען אַלע פינף אַרבע־טער אַריינגעפאַלן אין גרויסן פיבער און אָפּגעלעגן עטלעכע טעג אין בעט...

די רוסישע אויפזעער

פון דער סאָוויעטישער אַרמיי זיינען פיל רויטע אַרמייער געבליבן אין די פאַרנומענע געביטן. זיי האָבן זיך איבערגעטאָן פאַר פּויערים און געאַרבעט אין די דערפער און אין די שטעט. פיל פון זיי האָבן זיך אויך אַרויפגעאַרבעט אויף מלוכישע שטעלעס. אַנדערע זיינען געוואָרן אויפזעערס איבער יידישע אַרבעטער. זיי זיינען נאָך געווען ערגער פון די דייטשן. זיי האָבן געשלאָגן, געצוווּנגען שווער צו אַרבעטן כדי צו געפעלן ווערן די דייטשן. נאָר די דייטשן האָבן זיי סיי ווי געהאַלטן פאַר שונאים און ווען די סאָוויעטישע אַרמיי האָט גענומען טרייבן די דייטשן אויף צוריק, האָבן די דייטשן גענומען אַרעסטירן די „וואָסטאָטשנע", ווי מען האָט זיי גערופן. אין מיטן פעברואַר זיינען פיל אויטאָס מיט „וואָסטאָטשנע" גע־פאָרן איבערן שטאָט און זיך צוריקגעקערט ליידיקע... פריער האָבן די דייטשן אַ פולע טורמע אָנגעפּאַקט. שפּעטער האָט מען זיי געפירט גלייך אין די קאַזאַרמעס. ניט ווייט פון גרויסן יידישן קבר האָבן זיי די דייטשן דערשאָסן און צונויפגעוואָרפן אין איין גרוב. שפּעטער האָט מען אויך די פון טורמע אַרויס־געפירט און צעשאָסן. עס זיינען אויך פאַרשוווּנדן געוואָרן עטלעכע „וואָסטאָטשנע" אויפזעערס, די בריגאַדירן איבער די יידישע אַרבעטער. עס האָט ניט געהאָלפן זייער חנפענען זיך צו די דייטשן מיט שלאָגן יידן... זייער גורל איז געווען אַ געחתמעטער — טויט. זייער צייט איז געקומען צו אומקומען.

נאָר ניט אַלע האָבן זיך געלאָזט כאַפּן. זיי זיינען שוין געווען געוווינט צו אַנטלויפן פון טויט. זיי זיינען אַוועק אין די וועלדער און געשאַפן די ערשטע פּאַרטיזאַנער גרופּעס אין די וועלדער אַרום נאַוואַרעדאָק.

אין געטאָ האָט מען גערעדט, אויב די דייטשן שטערן זיך ניט אויסשיסן די רוסן, וועלן זיי דעם געטאָ אויך אין גיכן ליקווידירן און מען האָט אָנגעהויבן נאָכשפּירן נאָך יעדער באַוועגונג פון די דייטשן אין געטאָ און יעדער ווייל האָט מען זיך אָנגעהויבן שרעקן פאַר אַ נייער שחיטה...

די הויפּט־יחסנים ביי די דייטשן זיינען געווען פאַכמענער. ביי דער ערשטער שחיטה האָבן זיי זיך געסטאַרעט צו לאָזן לעבן פאַכמענער און אויך איצט האָט דער יודנראַט גענומען אָרגאַניזירן וואַרשטאַטן פאַר פאַכמענער באַזונדער. עס האָבן זיך אָרגאַניזירט אַ גרופּע שניידער, שוסטער, רימער, סטאָלאַ־רעס און אַנדערע פאַכמענער. מענטשן האָבן גענומען פאַרלאָזן זייערע שטענדיקע אַרבעטס פּלעצער און געסטאַרעט זיך צו ווערן פאַכמענער. אַ שניידער האָט זיינעם אַ ברודער געגעבן אַ נאָדל אין האַנט און געמאַכט אים פאַר אַ שניידער. אַ אַ שוסטער האָט זיינעם אַ שוואָגער אַוועקגעזעצט איבער אַ אַ קאַפּול און געלאָזט אים קלאַפּן טשוועקעס. אייניקע זיינען געוואָרן פאַכמענער דורכן יודנראַט. מען האָט זיי פאַר געלט אַריינגעצויגן אין די ליסטעס פון די פאַכמענער און מען האָט זיי געשיקט אַרבעטן אין די וואַרשטאַטן... דאָרטן האָבן דאָך געאַרבעט יידן... האָט מען אויף זיי רחמנות געהאַט און גע־לערנט זיי, ווי צו אַרבעטן ווען דער דייטשער אויפזעער וועט אַריינגיין באַטראַכטן די אַרבעט. איך האָב ניט געהאַט קיין פּראָטעקציע צו אַריינקומען אין די אָפּיציעלע וואַרשטאַטן האָב איך באַשלאָסן צו ווערן אַ גאַרבער. די איינציקע גאַר־בעריי אין שטאָט, וואָס האָט געהערט צו מאסלאוואטי, האָבן די סאָוויעטן נאַציאָנאַליזירט און שפּעטער האָט זי געהערט צו די דייטשן.

איך האָב מאסלאוואטין געגעבן אַ טיש־זייגער פאַרן פּוילישן אויפזעער. פאַר דעם האָב איך געקראָגן אַן אַרבעטס־שיין אַלס געהילפס־גאַרבער אין דער גאַרבעריי.

די צעמאלענע קארע

צו ערשט האָב איך עטלעכע טעג געמאַכן קאָרע אויפן הויף. געטריקנט אויפן זון בייטאָג, און פאַרנאַכט אַריינגענומען אין מאַגאַזין אַריין. שפּעטער האָט מען מיר צוגעלאָזן צו דער וואַפּנעריי. מיר האָבן די רויע פעל געוואַשן אין אַ גרויסע וואַנע מיט וואַסער. אַרויסגעלאָזן די וואַסער פון וואַנע און פּרישע אָנגעלאָזן. שפּעטער די פעל אַריינגעלייגט אין דער וואַפּנעריי איינע אויף די אַנדערע. איך האָב זיך אויך אויסגע־ לערנט צו דוכטוון די אויסגעוואַפּנעטע פעל אין וואַסער פון איבערגעקאָכטער קאָרע, וואָס איך האָב פון אָנפאַנג געמאַלן און געטריקנט אויפן זון, צום סוף געהאָנגען טריקענען און אויספאַרטיקן די טרוקענע פעל.

די אַרבעט איז געווען אַ שווערע און שטינקנדיקע. מען איז שטענדיק געווען נאָס און פאַרשמוצט, דערפאַר איז מען אָבער כלומרשט וויכטיק געווען פאַר די דייטשן, לעדער איז פאַר זיי געווען איינע פון די וויכטיקסטע זאַכן און מיר זיינען זיכער געווען, אַז אין פאַל פון אַ שחיטה, וועלן זיי אונדז לאָזן לעבן.

מיט דער צייט האָבן מיר זיך אויפגעלעבט מיטן פוילישן אויפזעער און, הגם ער איז געווען אַ פאַרביסענער אַנטיסעמיט, האָט ער דערלויבט אַז פוילישע שפּעקולאַנטן זאָלן צו אונדז קומען, ווייל ער האָט פון אונדז פאַרדינט מער, ווי ער האָט געגומען געהאַלט פון דער דייטשער מאַכט.

אין גאַרבאַרניע זיינען מיר זיכער געווען, מיר זיינען גע־ ווען אין אַ שטוב. געאַרבעט אין דער וואַרעמקייט. קיין דייטשן פלעגן צו אונדז ניט קומען און ווען ווער פון די דייטשן פלעגט יאָ צו אונדז אַריינגיין, פלעגט ער טיילן ציגאַרעטן, מיר זיינען דאָן פאַרט געווען פאַכמענער... דער הויפט פאַרוואַל־ טער פון דער גאַרבעריי איז געווען דער דייטשער פאַרוואַל־ טער פון די יידישע וואַרשטאַטן רויטער און ער האָט פאַרזי־ כערט, אַז כל זמן ער וועט זיין אין נאַוואַרעדקער געטאָ, וועלן אויך לעבן די גאַרבעריי אַרבעטער.

נאָר איין מאָל האָבן מיר געהאַט אַ דורכפאַל:

דער פּוילישער אויפזעער פלעגט אָנגעמען ביי זיינע באַקאַנטע פויערים פעל צום אויסאַרבעטן, וואָס ער האָט דאָס ניט געטאָרט טאָן. איין מאָל האָט אַ פויער געבראַכט צוויי פעלן אין דער גאַרבעריי. דער אויפזעער איז ניט גע־ ווען. מאַסלאַוואטי האָט דעם פויער אין דער גאַרבעריי אַריין־ געלאָזן און די פעל ביי אים צוגענומען. דאָס האָט באַמערקט דער שטאָטישער פאָליציי־קאָמענדאַנט, וועלכער האָט אָנגענו־ מען, אַז די יידן פירן שפּעקולאַציע מיט דייטשע פעלן. דער אויפזעער האָט ניט געגומען אויף זיך די שולד, ווי עס איז פאַקטיש געווען, און מיר האָבן עס ניט געקאָנט אויפווייזן.

לויט דער דייטשער פירונג זיינען מיר אַלע גאַרבער־אַר־ בעטער געווען פאַרמשפט צום טויט. מען האָט געריעדט מיטן קאָמענדאַנט, האָט ער ניט געוואָלט הערן. ער מוז אַלע גאָר־ בער צעשיסן — האָט ער געטענהט.

טרויעריקע זיינען מיר אַוועק פאַרנאַכט אין געטאָ און געטראַכט: אַריינגעפאַלן אויף אַ נאַרישן אופן. אין שטוב האָב איך גאָר ניט דערציילט נאָר איך בין געלאָפן אין יודנראַט. מיר קענען גאָרניט העלפן — האָבן זיי געזאָגט. עס האַנדלט זיך דאָך מער ניט ווי וועגן ניין יידן!.. דאָס גאַנצע געטאָ איז דאָך ניט אין געפאַר, זאָל זיך יעדערער ראַטעווען ווי ער קאָן.

מיר האָבן פאַרשטאַנען אַז אַנטלויפן פון געטאָ טאָרן מיר ניט, ווייל ערשט דאָן וועט דאָס געטאָ זיין אין געפאַר, און מיר האָבן באַשלאָסן צו וואַרטן אויף דעם וואָס עס וועט געשען.

אויף מאָרגן זיינען מיר געווייגלעך צו דער אַרבעט גע־ גאַנגען. קיין אייגער פון אונדזערע ניין מאָן האָט ניט גע־ פעלט, מען איז מער ניט טרויעריקער געווען און ניט גערעדט אייגער צום צווייטן...

ניין אַ זייגער האָבן מיר געזען רויטערן מיטן הונט און דעם פאָליציי־קאָמענדאַנט מיט אַ צוואַנציק מאַן באַוואָפנטע פאָ־ ליציאַנטן...

מיר זיינען אַלע פאַרגליווערט געוואָרן און אויך דער פּוילישער אויפזעער איז געוואָרן בלייך ווי די וואַנט... נאָר אַלע זיינען געווען רואיק און גרייט אויף דאָס ערגסטע. עס איז שוין מיאוס געוואָרן דאָס שרעקן זיך פאַרן טויט. דאָס קלערן און טראַכטן וועגן דעם.

ווי ווילדע חיות זיינען אַלע אַריינגעלאָפן אין גאַרבעריי און אַלעמען אַרויסגעטריבן אויפן הויף. רויטער האָט געריעדט קורץ:

מיר האָבן פיינט יידן. נאָר מער האָבן מיר פיינט יידן שווינדלערס. ווען איר וועט אַרבעטן ערלעך, וועט איר בלייבן לעבן. איך וואָלט אייך נאָך היינט דערשאָסן, נאָר איך דאַרף אייער אַרבעט האָבן. ביי אַ צוויי מאָל, ווען דאָס וועט פאַ־ סירן, וועט איר אַלע „טויט געשלאָגן"...

ער האָט אַלעמען אויפן גאַס אַרויסגעטריבן. די פאָליצי־ יאַנטן האָבן זיך אין צווי רייען אויסגעשטעלט און צווישן זיי האָבן מיר געדאַרפט דורכגיין. עס איז געפאַלן קלעפ פון נאַהייקעס, פון ביקסן, אויפן קאָפּ, אויף דער פלייצע. עס האָט שטאַרק וויי געטאָן... נאָר מען איז ווידער אין גאַר־ בעריי אַריין און געגומען אַרבעטן. דער פּוילישער אויפזעער איז פון דעמאָלט אָן אונדזערער אמתער פריינד געוואָרן. ער האָט זיך ניט געגלויבט, אַז מיר וועלן אים ניט אויסגעבן, האָט ער געזאָגט. ער האָט מער קיין לא יחרץ געלט ניט גע־ וואָלט פון אונדז נעמען און ביי דער צווייטער שחיטה האָט ער זיך געסטאַרעט, אַז מיר זאָלן אַלע לעבן בלייבן...

מיר זיינען אַהיים געגאַנגען און מיין פרוי האָט זיך דערוווסט, וואָס מיט אונדז איז געשען. ווי פאַרבאַרגט מען דאָס פון איר אַזאַ זאַך — האָט זי געטענהט... נאָר זי האָט מיר פאַרשטאַנען, ווען איך האָב איר אויפגעקלערט, אַז איך האָב איר עס ניט געקענט דערציילן, ווייל דאָן וואָלט איך ניט געקאָנט ריזיקירן און גיין אויף אַ זיכערן טויט...

דער גרויסער חורבן

חיים לייבאָוויטש

ווי אזוי 300 יידן האבן זיך געראטעוועט

דעם 7־טן פעברואר 1943, איז געווען די דריטע שחיטה, וועלכע האָט געמאַכט אַ סוף צו די קהילות נאַוואַרעדאָק, קאַרעליטש, ליובטש, סעליב, ניישטאט און זשעטל.

פון אַן עדה פון 12.000 מאַן זיינען געבליבן 550 יידן.

דעם דאָזיקן רעשטל יידן האָבן די דייטשן פייערלעך פאַרזיכערט עפנטלעך אויף אַ פּלאַץ, ווו דער געביטס־קאָמאַנ־דיר האָט געהאַלטן אַ קורצע רעדע, אַז די דאָזיקע ניצלעכע יידן וועלן איבערלעבן די מלחמה. עס איז אַפילו געווען אַן אָפיציעלע פאַראָרדענונג וועגן דעם.

דאָס ביסל געבליבענע שאָטנס האָט מען פאַרשפּאַרט אין די געביידעס פון קרייז־געריכט, ווו מען האָט פאַר זיי איינ־געאָרדנט וואַרשטאַטן, מען האָט אויסגעטיילט צו 60 סענטי־מעטער פאַר אַ מענטשן צו שלאָפן. מען האָט געבאַקן ברויט, געמישט מיט שטרוי (עס זאָל שטעכן דעם גומען), וואָס מען האָט געטיילט צו 100 גראַם. מען האָט אויך צוגעטיילט אַ שוואַרצע, שיטערע „זופּ" — וואַסער געמישט מיט קאַרטאָפל־שאָלעכץ.

כדי די לעבן־געבליבענע יידן זאָלן ניט אַנטלויפן פון זיי־ערע אַזוי־גערופענע „זיכערע היימען". האָט מען אַרומגעצוימט דעם בנין פון קרייז־געריכט מיט שטעכיקן דראָט, אָפּגערוקט עטלעכע מעטער ווייטער האָט מען געמאַכט אַ הויכן פּאַרקן פון ברעטער, אין דער הויך מיט צוגעקלאַפּטע שטעכעדיקע דראָטן. אויפן וועג צום אַרויסגאַנג צום פעלד האָט מען גע־מאַכט אָקאָפּעס, כדי פּאַרטיזאַנער זאָלן פון דרויסן ניט קאָנען אָנפאַלן. אין מיטן הויף איז געמאַכט געוואָרן אַ וואַך־טורעם, ווו מען האָט אינסטאַלירט אַ פּראָזשעקטאָר, און אויך אַוועק־געשטעלט פּולעמיאָטן.

אַ וואַך פון 80 פּאָליציאַנטן האָבן געהאַלטן די שמירה.

אויף די יידן איז אויך אַרויפגעלייגט געוואָרן אַ קאָלעק־טיווע פאַראַנטוואָרטלעכקייט.

דאָס האָט געהייסן, אַז אין פאַל ווען איין ייד וועט זיך מיט עפּעס פאַרזינדיקן, זאָלן דאַן אַלע יידן באַשטראָפט ווערן. עס איז אויך געוואָרנט געוואָרן, אַז אין פאַל ווען עס וועט פעלן פון די איינוווינער פון געטאָ איין ייד, וועלן אַלע יידן דערשאָסן ווערן.

פאַראומערטע, רעזיגנירטע איז דאָס ביסל יידן געשטאַנען, צוגעקוקט זיך צו די פייערן פון דעם ברענענדיקן געטאָ. אייניקע האָבן נאָך דאָרט געהאַט ברידער. שוועסטער, פריינד און באַקאַנטע. אויך ביי פיל יידן פון דעם ברענענדיקן געטאָ איז געווען די איבערצייגונג, אַז זיי וועלן בלייבן לעבן. עס וועט שוין מער קיין שחיטות נישט זיין — אַזוי האָט דאָך זיי בפירוש צוגעזאָגט דער קאָמענדאַנט; און אָט זיינען אין טויט און רויך פאַרשוווּנדן זייערע האָפענונגען. איצט ערשט זיינען די יידן פון קרייז־געריכט געקומען צו דער אי־בערצייגונג, אַז די דייטשע הבטחות זיינען גאָרנישט ווערט, און אויך זיי, דאָס רעשטל, דערוואַרט דער זעלבער גורל.

שטיל־שווייגנדע מיט אַראָפּגעלאָזטע קעפּ, זיינען די יידן, וואָס זיינען געווען אין קרייז־געריכט, געגאַנגען זיך לייגן שלאָפן אויף די האַרטע נאַרעס.

אויף צו מאָרגן איז גערופן געוואָרן אַ באַראַטונג פון גע־וועזענע פּאַרטיי־מיטגלידער פון פּועלי־ציון און בונד, כדי זיך באַראָטן, ווי אַזוי צו באַפרייען זיך ענטגילטיק פון די מערדע־רישע נעגל. דעם פאָרזיץ האָט געפירט ד"ר י. כהן, אַ מיט־גליד פון צ"ק פּועלי־ציון אין פּוילן. ער האָט גערעדט מיט פּאַטאָס, אַז מען דאַרף דאָס לעבן ביליק ניט אָפּגעבן. מען דאַרף באַצאָלן אַ קאָפּ פאַר אַ קאָפּ! ס'איז אַ שאַנדע אומצו־קומען מיט אַ טויט, ווי עס זיינען אומגעקומען די פאַרפירטע ברידער און שוועסטער; ס'איז אַ חרפּה צו לעבן אַזאַ שענד־לעך לעבן. איין וועג איז פאַראַן — אַ ווירדיקער טויט, וואַרפן זיך אויף די דייטשן מיט וואָס מען קאָן, מיט מעסערס, מיט שטיינער, מיט ציין און נעגל, און נאָכדעם זיך מצטרף זיין מיט די נשמות פון די אומגעקומענע.

אַלס פּועל יוצא פון דער פאַרזאַמלונג איז באַשלאָסן גע־וואָרן צוצוגרייטן אַ באַוואָפנטן אויפשטאַנד. איבערשניידן די דראָטן, אַרויספירן די יידן פון די גראַטעס און לויפן אין דער ריכטונג פון וואַלד, וועלכער געפינט זיך 15 קילאָמעטער פון שטאָט, און פאַראייניקן זיך מיט די פּאַרטיזאַנישע „אָטריאַדן", וועלכע זיינען דאָרט געשטאַנען.

די אָרגאַניזאַציע איז געווען געבויט אויף ריין מיליטע־רישע פּרינציפּן. די ווערבירונג איז געמאַכט געוואָרן פון דער אויסגעפּרוּווטער יוגנט, וועמען עס האָט פאַראייניקט אַ הייליקער ציל.

די קעמפער זיינען געווען פאַרטיילט אין פינפטלעך, 4 קעמפער מיט אַ קאָמאַנדיר פון דער גרופּע. דער שטאַב פון די קאַמפס־גרופּן איז געווען אין אַמבולאַטאָריע, ווו עס האָבן אַמטירט ד"ר כהן און ד"ר יאַקובאָווסקי.

די רעקאָמענדירטע ווערבירטע מיטגלידער פלעגן גערופן ווערן אין שטאַב, ווו זיי פלעגן געבן אַ שבועה ביי אַ ברענענ־דיק ליכט, אַז:

1) זיי וואַרפן זיך אונטער בלינד יעדע דיסציפּלין;

2) זיי וועלן ניט אַרויסגעבן קיין שום געהיימנישן פון דער באַוועגונג אַפילו מען זאָל זיי פּייניקן צום טויט.

3) זיי וועלן נעמען נקמה פאַרן פאַרגאָסענעם יידישן בלוט.

4) זיי וועלן זיך ניט לאָזן נעמען קיין לעבעדיק־גע־פאַנגענע דורך די דייטשן, און אויב ס׳וועט אויסקומען אומצו־קומען, איז נאָר מיט אַ ווירדיקן טויט.

5) אויב זיי וועלן פאַרראַטן די באַוועגונג, וועלן זיי באַ־שטראָפט ווערן דורך די מיטגלידער פון דער אָרגאַניזאַציע מיט אַ שענדלעכן טויט, און עס זאָל זיי פאַרפאָלגן דער גייסט פון די אומגעקומענע קדושים ביזן קבר אַריין.

דער פלאַן פון אויפשטאַנד איז אויסגעאַרבעט געוואָרן גענוי.

אַלס הויפּט־אָנפירער פון אויפשטאַנד איז נאָמינירט גע־וואָרן ד״ר כהן.

דער אָנפאַל דאַרף געמאַכט ווערן פון אַלע 4 זייטן פון געטאָ.

אַלס מיליטערישער אָנפירער פון די צענטראַלע פיר גרופּן, וועלכע דאַרפן זיך וואַרפן אויף די דייטשן, זיינען באַ־שטימט געוואָרן: יעקב נעוואכאוויטש, בערל יאָסעלעוויטש, אברהם ראַקאָווסקי און מאנדרי.

קאזשוכאווסקי דאַרף מיט אַ גרופּע וואַרפן האַנט־גראַ־נאַטן אויף דער וואַך־שטוב און זי פאַרניכטן; ארלאנסקע מיט אַ גרופּע דאַרפן איבערשניידן די טעלעפאָן־דראָטן; טשערניכאָווסקי מיט אַ גרופּע זאָלן איבערשניידן די דראָט־פאַרצוימונגען.

די מער־באַוווסטזיניקע האַנטווערקער זיינען באַשטימט געוואָרן אַרויסצופירן די יידן אין צייט פון קאַמף אויף יענער זייט דראָטן.

דער געטאָ האָט לכתחילה ווייניק געוווסט פון דער פאַר־שווערונג.

אין לויף פון דער צייט איז דער רעזשים אין געטאָ גע־וואָרן אַלץ שווערער. מען האָט גענומען ציילן די יידן צוויי מאָל אַ טאָג. מען פלעגט אָפט אַריינשיסן אין די פענצטער פון דעם געטאָ.

דערווייל האָט זיך דער קאָמיטעט גענומען גרייטן צום אויפשטאַנד. מען האָט גענומען קריגן געווער.

ס׳איז גרינג צו זאָגן קריגן... דאָס האָט מען געדאַרפט אָפּקויפן פון דער וואַך פאַר שווערע געלטער. אָבער מען האָט דאָך געקריגן 5 ביקסן, 6 רעוואָלווערן, 5 האַנט־גראַנאַטן.

די רעוואָלט־באַוועגונג אין געטאָ איז געוואָרן אַלץ שטאַרקער און שטאַרקער. מען האָט שוין גענומען רעדן אַ ביסל אָפענער...

צו דער גרויסער איבערראַשונג פון די קעמפער האָט זיך באַמערקט, אַ שטאַרקע קעגנערשאַפט צום רעוואָלט פון פיל יידן פון דעם געטאָ. די יידן האָבן נאָך אַלץ געטענהט אַז זיי זיינען ספּעציאַליסטן און די דייטשן קענען אָן זיי ניט אויס־קומען...

אגב, האָבן זיי געטענהט, אַז אַליין נעמען דעם טויט — מיט די אייגענע הענט — ווילן זיי ניט! עס איז זיי ניט קיין נפקא מינא דורך וואָס פאַר אַ טויט זיי וועלן אומקומען. „גאָט האָט זיי געגעבן דאָס לעבן און נאָר גאָט קען ביי זיי דאָס לעבן צונעמען״, האָבן זיי אַרגומענטירט.

דער קאָמיטעט האָט אָבער פאָרגעזעצט די צוגרייטונגען; שמידן האָבן געמאַכט מעסערס, שפּיציקע אייזערנע שטעקנס, שערן צו שניידן די דראָט־צוימונג און רייסן די טעלעפאָן־דראָטן.

די צוגרייטונג האָט זיך געצויגן בערך 2 מאָנאַטן. דעם 15־טן אַפּריל, 1943, איז באַשטימט געוואָרן דער טאָג פון אויפשטאַנד. עס איז פאַראָרדנט געוואָרן די קאַמף־גרופּעס צו זיין גרייט. ביי דער יוגנט איז אָנגעצונדן געוואָרן אַ הייליקער פייער, אַ דאָרשט נאָך נקמה.

זונטיק. 7 אָוונט, ווען די וואַך האָט געיובלט און גע־זויפט, האָבן די אויפשטענדלער געעפנט דעם הויפּט־טויער דורך נאָכשליסלען, די ביקסן זיינען אַרויסגעצויגן געוואָרן פון באַהעלטענישן, מען האָט געוואַרט אויף דעם ערשטן אַליאַרם־שאָס צו וואַרפן זיך אויף דער וואַך. פּלוצים איז אַרויסגעלאָפן אַ געוויסע פרוי בורשטיין, וועמענס זון איז געזעסן אַרעסטירט און אָנגעהויבן שרייען, רופן די וואַך...

די אויפשטענדלער האָבן גלייך אָפּגעשטעלט די פרוי אָן אַ זייט, אָבער עס איז שוין געווען צו שפּעט. די וואַך איז אָנגעלאָפן. אָבער זי האָט קיינעם ניט געפונען. די אויפשטענד־לער האָבן זיך צוריקגעצויגן, דער מיטגליד פון יודענראַט האָט אויפגעקלערט דער וואַך, דאָס די פרוי איז ניט נאָרמאַל. די טיר איז צוגעמאַכט געוואָרן און דער אויפשטאַנד איז ניט צושטאַנד געקומען.

ס׳איז כדאי צו דערמאָנען, אַז די פרוי בורשטיין איז די מוטער פון משה בורשטיין, וועלכער איז געווען אין זיינער צייט איינער פון די פירער פון אַרבעטס־אַמט אין געטאָ.

זייענדיק אַ יונגער מאַן פון 24 יאָר, און דערצו גענוג געזעלשאַפטלעך נאַאיוו, איז ער אַריינגעצויגן געוואָרן אין יודנראַט (אַרבעטער־אַמט).

לכתחילה האָט ער קאָלאַבאָרירט מיט די דייטשן, גלויבנדיק זיי. די סיסטעמאַטישע שחיטות און די אַנטוישונגען אין די דייטשע הבטחות האָבן אים אויסגעניכטערט און ער איז צוגע־שטאַנען צו דער קאַמפס־אָרגאַניזאַציע, וווּ ער האָט גענומען אַן אַקטיוון אָנטייל.

ס׳איז ניט קלאָר פון וועמען די דייטשע מאַכט איז אינ־פאָרמירט געוואָרן, אז משה בורשטיין איז פאַרמישט אין אַ קאַמפס־גרופּע, ער איז אָן אַ פאַרוואָס אַרעסטירט געוואָרן.

די דייטשע געסטאַפּאָ האָט אים שרעקלעך געפייניקט ער זאָל אויסזאָגן די סודות פון דער פאַרשווערונג, ער האָט זיך אָבער ניט אונטערגעגעבן און גאָרניט דערציילט.

עס איז פון אים דערהאַלטן געוואָרן אַ בריוו געשריבן מיט זיין בלוט אויף לייוונט פון זיין העמד:

„איך דערוואַרט דעם טויט, איך טראָג איבער שרעקלעכע יסורים, איך וועל אייך ניט פאַרראַטן״.

ער איז אומגעקומען מיט אַ טויט פון אַ מאַרטירער.

עס זיינען אין אייניקע טעג אַרום פאָרגעקומען אַליאַרמען פון די קאַמפס־גרופּן, אָבער עס איז פאַרלאָשן געוואָרן דער פייער, וועלכן ד״ר כהן האָט באַוויזן אָנצוצינדן אין די ערשטע טעג. ס׳איז שוין ניט געווען יענע באַגייסטערונג פון אויס־שטעלן די ברוסט קעגן קויל און אומקומען על קידוש השם,

האָט ד״ר כהן געזאָגט און האָט רעזיגנירט פון אָנפירן פון דער קאַמפס־גרופּע.

די קאַמפס־אָרגאַניזאַציע איז דאָך ניט פונאַנדערגעפאַלן. די גרופּע „פּעלצן־נייער״ האָבן קאָנצענטרירט אַלע קעמפער אַרום זייער צעך, זיי האָבן זיך אַריינגעקליבן אַלע אין איין בלאָק און האָבן גענומען באַנייען און פאַרשטאַרקן די קאַמפס־גרופּעס.

דער געטאָ האָט געלעבט אין פיבער. מען פלעגט גאַנצע אָוונטן זיצן אָנגעטאָנענע מיט רוקזעק, גרייטנדיק זיך צו וואַרפן אויף דעם געטאָ־טויער.

שרעק און פּאַניק האָט געהערשט אין געטאָ, אַ שחיטה איז געהאָנגען אין דער לופטן, מען האָט געפילט, אַז עס רוקט זיך אָן עפּעס אַ צרה.

דערווייל איז געקומען דער קאָמיסאַר רויטער און האָט דערקלערט, דאָס ער איז צופרידן פון די געבליבענע יידן, ער האָט געלויבט די ספּעציאַליטעט פון די שניידערס און שוס־טערס, און כדי צו ווייזן און דעמאָנסטרירן זיין צופרידנקייט, האָט ער פאַראָרדנט, דאָס מען זאָל די אַרבעטער איינטיילן איז באַזונדערע קאַטעגאָריעס, דאָס הייסט: סעלעקטירן אויף הויך־קוואַליפיצירטע מייסטערס, וועלכע זאָלן באַקומען צו 200 גראַם ברויט, און צווייט־ראַנגיקע מייסטערס, וועלכע זאָלן באַקומען בלויז צו 100 גראַם ברויט.

דער קריסטלעכער דירעקטאָר איז צוזאַמען מיטן קאָ־מיסאַר רויטער געגאַנגען איבער די וואַרשטאַטן און האָט אָנ־געוויזן, ווער עס זיינען די אַזוי־גערופענע גוטע מייסטערס. ס׳פאַרשטייט זיך, אַז ביי 80 פּראָצענט זיינען אָנגעוויזן גע־וואָרן דורכן אויפזעער, די מענטשן מיט וועלכע ער איז געווען באַקאַנט, און וועלכע ער האָט געוואָלט טאָן אַ טובה.

עס איז פאַראָרדנט געוואָרן, אַז די מייסטערס זאָלן באַ־קומען זייער עסן אין איין צימער און די איבעריקע אַרבעטער — אין אַן אַנדערן צימער.

די סעלעקציע אין געטאָ אויף בעסערע און ערגערע אַרבעטער האָט אַרויסגערופן אַ פאַרביטערונג צווישן דעם ביסל יידן. אינסטינקטיוו האָבן די יידן געפילט, אַז עפּעס איז דאָ ניט גלאַטיק און די צוגאָב־ברויט פאַר די מייסטערס שמעקט מיט טויט...

די מייסטערס וואָלטן גערן מוחל געווען די צוגאָב־פּאָרצ־יעס, אָבער די דייטשן האָבן געצוווּנגען די מייסטערס צו גיין אין באַזונדערן צימער צו נעמען זייער עסן.

אין געטאָ האָבן אין צוזאַמענהאַנג מיט דעם קורסירט פאַר־שיידענע קלאַנגען. אַ טייל, וועלכע האָבן גערעדט מיט די דייטשן, האָבן באַקומען אַ פאַרזיכערונג פון זיי, אַז די בעסערע אַרבעטער וועט מען שיקן אין „דריטן רייך״, אין דייטשע פאַבריקן; דאַקעגן די צווייט־ראַנגיקע האַנטווערקער וועט מען דאָ לאָזן אַרבעטן אין די וואַרשטאַטן פאַר דעם ווויל פון דער אָרטיקער קריסטלעכער באַפעלקערונג.

דער מער־באַוווּסטזיניקער טייל פון געטאָ האָט אָבער גע־זען אין דער סעלעקציע אַ פרישן שפּיצל פון די דייטשן, אַ מיטל ווידער צו נאַרן און טויטן אַ ביסל יידן.

ביי די צווייט־ראַנגיקע אַרבעטער האָט געהערשט אַ פּאַניק. מען האָט זיך צוזאַמענגעקליבן, צונויפגעלייגט געלט און געגעבן עס דעם קריסטלעכן אויפזעער ער זאָל באַווירקן דעם קאָמיסאַר רויטער. ער זאָל זיי אויך פאַררעכענען צו די בעסערע אַרבעטער און באַקומען די צוגאָב־פּאָרציעס.

חוץ דעם האָט יעדער זיך באַמיט און געפּלאַנעוועט ווי אַזוי צו מאַכן פאַר זיך אַ באַהעלטעניש אויף דעם טאָג, ווען אַזאַ סעלעקציע וועט פאָרקומען: מען האָט אונטער די נאַרעס אויפגעריסן דעם פּאָל און געמאַכט מלינהס, קינסטלערישע באַהעלטענישן, אין פאַל מ׳וועט דאַרפן.

אַזוי האָט מען געטיילט ברויט אין משך פון פינף וואָכן. ביסלעכווייז האָט זיך דער עולם צוגעוווינט. עס זיינען פאַר־שוווּנדן אַלע פאַרדאַכטן און יעדער פון עולם האָט זיך געמיט־לעך אָפּגענומען יעדן טאָג זיין פּאָרציע און זי איינגעשלונגען נאָך שטייענדיק ביים פענצטערל פון קיך.

דעם 7־טן מאַי, 5 אַזייגער פאַרטאָג, איז דער געטאָ פּלו־צים אויפגעוועקט געוואָרן. דער קאָמיסאַר רויטער איז געקומען קאָנטראָלירן די אַרבעטער צי עס פעלט ניט די צאָל און צו פאַרשרייבן די צוויי־ראַנגיקע אַרבעטער און מייסטערס, כדי צו באַקומען די צוגאָב־פּאָרציעס.

די יידן באַקומענדיק צוגעזאָגט פון קריסטלעכן הויפּט־מייסטער, אַז ער וועט זיך באַמיען, אַז אַלע זאָלן איבערגע־פירט ווערן אין דער מייסטער־גרופּע, זיינען צופרידענע אַרויס אויפן פּלאַץ און זיך אויסגעשטעלט, יעדער לויט זיין גרופּע און פאַך.

עס זיינען אויסגעשטעלט געוואָרן די מייסטערס באַזונ־דער און די שוואַכערע אַרבעטער באַזונדער. קאָמיסאַר רוי־טער האָט געלייענט פון אַ ליסטע. ער האָט קאַלטבלוטיק אויסגעטאָן די הענטשקעס, פאַררויכערט אַ סיגאַרעט, גע־שמייכלט ליבנסווירדיק, זיך אַרומגעקוקט און דאַן אַרויסגע־נומען דעם זייגער, גענומען אַ בליישטיפט מיט פּאַפּיר און גענומען רעגיסטרירן.

ער האָט פאַראָרדנט, אַז אַלע מייסטערס זאָלן גלייך אָפּנעמען זייערע פּאָרציעס עסן.

ווי די מייסטערס זיינען נאָר אַריבערגעטראָטן די שוועל פון זייער צימער, האָבן פון הינטער די פּלויטן זיך אַרויסגע־שלייכט מחנות זשאַנדאַרן, ווייסרוסישע וואָראָנעס (מען האָט זיי גערופן „וואָראָנעס״, צוליב די שוואַרצע אוניפאָרמען, וועלכע זיי האָבן געטראָגן), ליטווינער, לעטן, באַוואָפנטע פון קאָפּ ביז די פיס, און האָבן גענומען אַרומרינגלען די אַר־בעטער, וועלכע זיינען געבליבן אויף דעם פּלאַץ.

ווי נאָר די אַרבעטער האָבן דאָס דערזען, האָבן זיי זיך גלייך אָריענטירט און פאַרשטאַנען, אַז מען האָט זיי דאָ אַריינגענאַרט.

זיי האָבן אָנגעהויבן צו שרייען, וויינען און לויפן אין דער ריכטונג פון די וואַרשטאַטן, וווּהין עס זיינען אַוועק די מייסטערס.

די דייטשן האָבן אָבער תיכף גענומען שיסן און דער־הרגעט 3 פּערזאָן. די איבעריקע האָבן זיי מיט קאָלבעס געשלאָגן, געלייגט צו דער ערד מיטן פּנים אַראָפּ און האָבן אויסגעקליבן 298 מאַן. דאַן האָט מען זיי אַרויסגעפירט פון

טויער, ווידער געלייגט מיטן פּנים צו דער ערד און אונטער קלעפּ פון די קאָלבעס פון די ביקסן, געהייסן זיך אויסטאָן נאַקעט און גרופּנווייז געטריבן צו פון פּריער אָנגעגרייטע גריבער.

די גריבער זיינען געמאַכט געוואָרן אינגאַנצן 400 מעטער פון דעם פּלאַץ פון געטאָ. ווי עס ווייזט אויס, כדי די לעבנגעבליבענע יידן זאָלן קענען צוזען די שחיטה מיט זייערע אייגענע אויגן.

די געפירטע צום טויט האָבן געשריען, געזונגען, מיט די הענט געזאגט זיך, אייניקע פרויען האָבן געשטעלט אַ ווידערשטאַנד, האָט מען זיי גוט צעשלאָגן און פאַר די האָר געשלעפּט אין גרוב אַריין. אייניקע זיינען פון גרוב אַנטלאָפן אָבער פוליצמאַטן האָבן דורכגעשטעפּט זייערע קערפּערס. במשך פון אַ האַלבער שעה האָט מען אַלע אויסגעשאָכטן.

אונדזערע ווייסרוסישע שכנים האָבן מיט חשק די גריבער פאַרדעקט.

אַ בערגל זאַמד איז אויסגעוואַקסן אין טאָל — פאַרדעקט, פאַרשאָטן, ווי דאָרט וואָלט גאָרניט געווען. לאַנגזאַם האָבן זיך געשלעפּט ווייסרוסישע פויערים, מיט זייערע פורמאַנקעס צום מאַרק. די פּריליגן־זון האָט זיך געשפּיגלט אין זייערע רויטע, זאַטע פנימער, ווי זי וואָלט זאָגן: פאַרט, אייך וועט גאָרניט געשען...

די דורכגעפירטע שחיטה האָט די איבעריקע לעבן־געבליבענע אין גאַנצן צעבראָכן, דער שאָטן פון די אומגעקומענע האָט פאַרפאָלגט אויף שריט און טריט. אַרויסגייענדיק אויפן הויף פון קרייז־גערייכט האָט אַרויסגעסטאַרטשעט פאַרן אויג דאָס בערגל זאַמד. די מיטגלידער פון דער אָרגאַניזאַציע זיינען געגאַנגען שווייגנדיקע מיט אַראָפּגעלאָזטע קעפּ.

עס האָבן זיך געצויגן לאַנגע שלאָפלאָזע נעכט און יאָש־דיקע טעג. וועג עס פלעגט קומען דער טאָג, פלעגט מען בעטן אויף נאַכט; אַז עס פלעגט קומען די נאַכט, פלעגט מען שוין בעטן אויפן ליכט פון מאָרגן.

די מיטגלידער פון דער אָרגאַניזאַציע האָבן אָבער ניט געוואָלט. מען האָט זיך אָרגאַניזירט און ווידער געזומען רעדן וועגן וואַרפן זיך אויף די דייטשן. מען האָט באַשלאָסן צו באַשטימען אַ וואַך, וואָס זאָל שטיין אַ גאַנצן טאָג אויפן בוידעם, און פון פענצטער אַכטונג געבן צי עס דערנענטערן זיך ניט קיין דייטשן אויף אַרומצורינגלען דעם געטאָ. עס איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז אין פאַל וועט די דייטשן וועלן זיך דערנענטערן צום געטאָ, זאָלן די קאַמפּס־גרופּן גלייך אַלאַרמירט ווערן און ביים ערשטן סיגנאַל זיך וואַרפן אויף זיי מיט האַנט־גראַנאַטן.

עס איז אויך באַשלאָסן געוואָרן, אַז יעדעס מאָל, ווען מען וועט ציילן די יידן אויפן פלאַץ, זאָלן די מיטגלידער פון דער אָרגאַניזאַציע אַרויסגיין צו דער ציילונג מיט די האַנט־גראַנאַטן און נאַגאַנעס אין די קעשענעס.

אין צווישנצייט האָבן די מיטגלידער פון קאָמיטעט געהערט דורך דעם ראַדיאָ וועגן דעם וואַרשעווער געטאָ־אויפּשטאַנד און אומקום פון וואַרשעווער יידנטום.

(דער קאָמיטעט האָט געהאַט אין געטאָ אַ ראַדיאָ־אַפּאַראַט, וועלכן ער אַליין האָט געהאַט צו זיין דיספּאָזיציע און פון וועלכן קיינער אין געטאָ האָט ניט געוווסט).

ס׳זיינען אויך דערגאַנגען ידיעות וועגן גרויסע מפלות פון די דייטשן אויפן פראָנט, ווי אויך וועגן די באָמבאַרדירונגען פון די דייטשע שטעט.

די דייטשן האָבן ביסלעכווייז געזומען צוגרייטן די יידן, אַז מען וועט זיי איבערפירן אין אַ זיכערן אָרט און איינער אַ דייטש, אַ געווויסער זעלינגער, כלומרשט אַ גוטער פריינד פון די יידן, האָט צוגעזאָגט, אַז דאָס ביסל יידן, וועלן שוין גוט באַהאַנדלט ווערן, ווייל דער קורס פון דער רעגירונג איז געוואָרן בעסער צו יידן.

די מיטגלידער פון קאָמיטעט זיינען שוין געווען פאַרבי־טערט און זיי האָבן גאָרניט געוואָלט הערן וועגן די אַלע גוטע בשורות. דערווייל זיינען דערגאַנגען ידיעות, אַז מען האָט אומגעבראַכט די לידער יידן.

מען האָט געמאַכט אַ טרעוואָגע פון די קאַמפּס־גרופּן און זיי געהייסן זיין אויף דער וואַך. די מיטגלידער פון קאָמיטעט זיינען אַוועק אויף אַ זיצונג אָנצונעמען אַן ענדגילטיקן באַשלוס וועגן וואַרפן זיך אויף די דייטשן נאָך דעם זעלבן טאָג.

אין צווישנצייט האָבן די יידן, וועלכע האָבן ניט געוואָלט אַרויס פון געטאָ, אויך אָפּגעהאַלטן אַ באַראַטונג און האָבן באַשלאָסן מיט אַלע מעגלעכקייטן צו שטערן דער אַרבעט פון די אויפשטענדלערס. זיי האָבן אָנגענומען אַ באַשלוס צו בלייבן אין געטאָ כל זמן עס וועט זיך לאָזן. זיי האָבן אַרגומענטירט, אַז זיי ווילן זיך אַליין דאָס לעבן ניט נעמען, דער אָנפאַל אויף די דייטשן וועט זיין אַ זיכערער דורכפאַל. דאַקעגן, אויב זיי, די יידן, וועלן בלייבן אין געטאָ, זיינען פאַראַן מעגלעכקייטן צו ראַטעווען זיך. מען דאַרף האָבן בטחון...

איינער פון די ניין־זאָגערס האָט דערציילט בסוד, אַז אים האָט פאַרזיכערט אינזשינער פעלקנהויער, אַז זיי וועט מען לאָזן לעבן ביז נאָכן קריג און דערנאָך וועט מען זיי שיקן קיין מאַדאַגאַסקאַר און די יידן וועלן זיך אויסלעבן צווישן זיך.

עס קען אויך מעגלעך זיין, אַז די דייטשן זאָלן האָבן אַ מפלה און זיין געצוווּנגען צו אָנטלויפן און בדרך נס קענען די יידן בלייבן לעבן.

אָנדערע האָבן געזאָגט, אַז די אַמעריקאַנער יידן וועלן פועלן ביי דער רעגירונג, אַז די רעגירונג פון אַמעריקע זאָל אויסטוישן די געפאַנגענע ביי זיי דייטשן אויף די יידן, וועלכע געפינען זיך אין די געטאָס.

און צום סוף ד׳ נתן ד׳ לקח. קיינער האָט ניט קיין רעכט אָוועקצונעמען דעם געשאָנק, וואָס גאָט האָט אים געגעבן — דאָס לעבן.

און כדי צו שטערן די אויפשטענדלערס, האָבן זיי געשיקט אַ דעלעגאַציע צו די אויפשטענדלערס למראית עין מיט אַ פלאַן צו מאַכן אַן אונטערגראָבונג ביז אויסערן געטאָ און דאָן אַרויסגיין אין וואַלד.

דער קאָמיטעט האָט אויך אייניקע טעג אָפּגעשטעלט די

פארשווערונג. אין צווישנצייט איז אין פארלויף פון 3 טעג געמאכט געווארן דער פרווו פון גראבן א טונעל. אלס טעכ־ נישער אויספירער איז באשטימט געווארן בערל יאסעלעוויטש און אינסטרוקטאר דוואָרעצקי.

עס איז באשלאסן געווארן צו מאכן א טונעל 70 סענט־ מעטער די ברייט און 70 סענטימעטער די הויך. די ארבעט איז אנגעגאנגען מיט א געוואלדיקן טעמפא. אבער דאס גראבן איז געווען זייער שווער, ווייל עס האט געקענט גראבן בלויז איין מענטש און אין א ליגנדיקער פאזיציע. מען האט פון די העמדער געמאכט שטריק צום ארויסציען די זעק מיטן זאמד, וועלכע זיינען דורך א קאנוואי־סיסטעם פון 60 מאן געשאטן געווארן אויפן בוידעם. אז דער בוידעם איז שוין געווען געדיכט באשאטן מיט זאמד און עס האט געקענט פאלן א פארדאכט, האט מען דעם ברונעם, פון וועלכן מען האט געטרונקען וואסער, פארשאטן.

עס איז אנטשטאנען א מאנגל אין וואסער אין געטא.

די דייטשן, וועלכע האבן ניט געווסט די סיבה פון מאנגל אין וואסער, האבן צוגעשטעלט פעסלעך מיט וואסער צום טרינקען פאר יידן.

דאן האבן די דייטשן פארארדנט אויסצוריניקן דעם ברו־ נעם. די יידן האבן גערייניקט דעם ברונעם און פלעגן נאך שיטן די ערד פון טונעל אויפן אנגעוויזענעם ארט פאר דעם זאמד פון ברונעם.

א דעלעגאציע האט זיך געוועדט מען זאל דערלויבן אויסגראבן נייע קלאזעטן, כדי אייגצוהאלטן די ריינקייט אין געטא. די דייטשן האבן דערלויבט און די יידן האבן גע־ גראבן די קלאזעטן און אויבן, אויף דער צעגראבענער ערד, האבן זיי צוגעשאטן דורך טארבעלעך זאמד פון טונעל. במשך פון צוויי מאנאטן האט מען אויסגעגראבן א טונעל פון 110 מעטער. מען איז שוין געווען אויף יענער זייט, דארטן, הינ־ טערן געטא.

עס איז פארגעקומען א פארזאמלונג פון די קאמיטעט־ מיטגלידער וועגן ארויסגיין אויף דער פריי. אבער די יידן, וועלכע האבן פריער מורא געהאט זיך צו ווארפן אויפן דייטש, האבן אויך איצט ניט געוואלט ארויסגיין פון טונעל, טענה־ דיק, אז מען זאל גראבן נאך ווייטער. די אנדערע האבן גע־ געבן א פראיעקט, אז מען זאל גראבן ווייטער, און אז מען וועט שוין קומען צו א ווייטן שטח, זאלן מיר לאזן דעם טו־ נעל א פארטיקן און ווען די דייטשן וועלן קומען נעמען די יידן, זאל מען זיך באהאלטן אין טונעל.

עס איז אנגענומען געווארן א באשלוס, אז מיר זאלן גראבן נאך אמאל אזוי פיל — ביז 220 מעטער.

דערווייל האבן אנגעהויבן גיסן גרויסע רעגנס. עס האט געגאסן ווי פון עמערס. די ערד, ווו דער טונעל איז געווען געגראבן, האט זיך געמומען קרישלען. עס האבן זיך באוויזן שפאלטן און עס האט געדראט, אז דער גאנצער טונעל זאל איינפאלן. עס איז באשלאסן געווארן מען זאל די גאנצע לענג פון טונעל אונטערשטעלן מיט ברעטער. האט מען גע־ נומען די ברעטער, וואס די דייטשן האבן געגעבן צו מאכן מעבל און זיי פארוועגדט פארן טונעל.

וועו די דייטשן זיינען געקומען אפנעמען זייערע מעבל, האבן זיי זיך געכאפט, דאס די יידן האבן פארטאכלעווענט זייערע ברעטער, און האבן חושד געווען די יידן, אז זיי הייצן די אויוונס מיט די ברעטער, דאן איז געקומען א גרופע דייטשן און האט געגעבן אלע סטאליארעס צו 15 שמיץ.

איינעם א סטאליאר, מיטן נאמען שאפער האבן זיי, כלומרשט שפילנדיק זיך, אויפגעהאנגען אויפן הויף. די פרוי האדל סאמסאנאוויטש פון סעליב איז צוגעלאפן און האט אפגעשניטן די שטריק און געראטעוועט שאפערן.

שאפער איז אנטלאפן און זיך באהאלטן (איצט איז ער אין ישראל). סאמסאנאוויטש האט אויך אויסגעמיטן א שטראף.

די ארבעט פון טונעל איז פארגעזעצט געווארן מיט גרויס ענערגיע. עס איז אויסגעראבן געווארן דער טונעל, 218 מעטער. ס׳זיינען געמאכט געווארן לעכער צו ארייגלאזן לופט אין טונעל. עס איז אויך דארט ארייגעצויגן געווארן עלעק־ טריע. דער טונעל האט ארויסגעפירט הינטערן שטאט צו גרוי־ סע קארן־פעלדער.

די שטימונג אין געטא איז געווארן א פריילעכערע.

עס פלעגן יעדן טאג אנקומען אלץ בעסערע ידיעות וועגן די מפלות פון די דייטשן. מען האט געמאכט א פארזאמלונג פון אלע יידן אין געטא אין די סטאליאר־וואָרשטאטן, און עס זיינען ארויסגעטראטן מיטגלידער פון קאמיטעט וועלכע האבן פארגעלייגט מען זאל ארויסגיין פון טונעל אויף דער פריי, עס זענען ווידער געווען פיל קעגנער. דאן האט מען באשלאסן דאס אלע יידן זאלן דורך א געהיימער אפ־ שטימונג ארויסזאגן זייער מיינונג וועגן דעם.

דער רעזולטאט פון דער געהיימער אפשטימונג איז גע־ ווען, אז בערך 65 פראצענט האבן געשטימט פארן ארויסגיין. דאן האבן די מיטגלידער פון קאמיטעט אויסגעקליבן אן אויס־ פיר־גרופע, וועלכע זאל דורכפירן מיט צוואנג, אז אלע יידן זאלן פארלאזן דעם געטא.

עס איז אויך באשטימט געווארן א באוואפנטע גרופע מיט געווער וועלכע זאל זיין די שטראף גרופע פאר ניט אויספירן די פארארדענונגען פון קאמיטעט.

דער קאמיטעט האט אנגענומען פאלגנדן רעגולאמין וועגן אופן פון ארויסגיין: קודם כל גייען די אין עלטער פון 17 ביז 35 יאר. די צווייטע די אינטעליגענץ.

די דריטע גייען די ארבעטער, וועלכע האבן געזומען אן אקטיוון אנטייל אין גראבן דעם טונעל, צום סוף גייען די איבעריקע יידן לויט דער נאמינירונג פון קאמיטעט.

דער אויספיר־קאמיטעט האט געארבעט אינטענסיוו, יעדער ייד האט באקומען א נומער לויט וועלכער ריי ער האט געדארפט ארויסגיין, פאר ניט אויספירן די פארארדענונ־ גען און צופאסונג פון קאמיטעט איז באשטימט געווארן שמיץ ביז טויט...

אלע יידן האבן באקומען זייערע נומערן לויט דער ריי, מיטן אויסנאם פון דריי יידן: ד״ר יאקובאווסקי מיט זיין פרוי און דער משומד מענדעלסאן, א ווינער ייד, וועלכער האט געארבעט אין קאנצעלאריע, ביי די דייטשן.

ד״ר יאקובאווסקי, וועלכער איז געווען פריער א מיטגליד

פון דער קאָמפּס־אָרגאַניזאַציע, און וועלכער איז פאַרוווּנ־
דעט געוואָרן דורך די דייטשן וועלכע האָבן אַריינגעשאָסן
אין געטאָ אין אָוונט דורכן פענצטער, האָט ניט געהאָט קיין
מעגלעכקייטן צו גיין צוליב זיין קראַנקן פוס, זיין פרוי
האָט געדראָט דאָס זי וועט מסרן אין פאַל אויב עס וועט זיין
אַ פאַרזוך צו וועלן אַנטלויפן...

עס איז פאַרגעקומען אַ זיצונג פון פאַראייניקטן קאָמי־
טעט, פאַרזיצער איז געווען ד״ר כהן. עס האָט אויך אָנטייל
גענומען אין דער זיצונג סאלעק יאַקובאָווסקי, אַ ברודער פון
ד״ר יאַקובאָווסקי.

סאַלעק יאַקובאָווסקי, וועלכער איז געווען משכמו ומעלה
העכער פון אַלעמען און איז געווען קאָמענדאַנט פון געטאָ
פאָליצייַ איז אָבער געווען מיט לייב און לעבן איבערגעגעבן
דער קאָמפּס־אָרגאַניזאַציע. וועג עס האָט זיך געהאַנדלט די
פראָגע וועגן זיין ברודער און שוועגערין, האָט ער גענומען
אַ וואָרט און אַרגומענטירט דאָס דער אייניקער וועג דאָס
דער געטאָ זאָל קאָנען אַרויסגיין אומגעשטערט איז, אַז מען
זאָל אומברענגען זיין ברודער מיט דער שוועגערין און דעם
משומד מענדעלסאָן.

נאָך אַ קורצן וויכוח איז דער באַשלוס אָנגענומען געוואָרן,
אַז אַ שעה פאַרן אויפשטאַנד זאָלן די מיטגלידער פון דער
אָרגאַניזאַציע זיך וואַרפן אויף די דריי מענטשן און מיט
קאָלט געוואָר זיי טויטן. עס זיינען אָפּילו באַשטימט געוואָרן
די באַטערעפנדיקע פערזאָנען.

אין די לעצטע מינוטן האָבן די מיטגלידער פון דער אָרגאַ־
ניזאַציע באַשלאָסן אַריינצוגיין צו יאַקובאָווסקין און פרוווון
מיט אים ריידן.

מען האָט פאַרקניפט מיט יאַקובאָווסקין אַ געשפּרעך, און
ער האָט אין פרינציפּ מסכים געווען מען זאָל גראָבן אַ טונעל
— און ער האָט צוגעגעבן, דאָס ער וואָלט אויך מסכים געווען
צום געדאַנק פון מאַכן אַן אונטערגראָבונג. דאָן איז מען מיט
אים אַוועק צוזאַמען מיט זיין פרוי צום אָרט וווּ עס איז
געגראָבן געוואָרן דער טונעל, מען האָט אים אַריינגעפירט
אינעווייניק, הינטער אים זיינען געגאַנגען די מיטגלידער פון
דער אָרגאַניזאַציע, מיט אַ זאַק און שטריק, צו דערשטיקן אים
אין פאַל ווען ער וועט אַרויסווייזן אַ קעגנערשאַפט צו אַרויס־
גיין פון טונעל.

צום גליק האָט ד״ר יאַקובאָווסקי מיט זיין פרוי מסכים
געווען צו אַרויסגיין מיטן תנאי מען זאָל אים לאָזן אַרויס־
גיין דעם ערשטן און מען זאָל אים טראָגן 100 מעטער אַרויס־
גייענדיק פון טונעל. (מענדעלסאָנעס האָט מען געלאָזט פאַר־
שפאַרט אין זיין קאַנצעלאַריע, און ער איז נאָכדעם דערמאָר־
דעט געוואָרן).

עס זיינען געמאַכט געוואָרן די לעצטע הכנות צום אַרויס־
גאַנג. עס זיינען נאָך געווען אייניקע שוועריקייטן מיטן פּראָ־
זשעקטאָר, וועלכער האָט געלייכט אויף אייניקע קילאָמעטער
(דאָס פאַרלעשן דעם פּראָזשעקטאָר דורך אַ קורצשלוס ווי עס
איז געפּלאַנט געוואָרן, וואָלט אַרויסגערופן אַ פאַרדאַכט
מצד דער וואַך).

נאָך לאַנגע באַמיאונגען איז געלונגען צו אָפּציען דעם
שטראָם פון עלעקטריע אין דער ערד, אַזוי אַרום, אַז דער
פּראָזשעקטאָר איז ניט פאַרלאָשן געוואָרן און ער האָט גע־
לייכט טונקל בלויז אויף אַ שטח פון אייניקע מעטער...

דורכן קאָמיטעט איז אַרויסגעלאָזן געוואָרן אַן אויפרוף
צו די יידן פון געטאָ וועגן דעם שריט, וואָס וועט דורך די
נאַוואַרעדקער יידן געטאָן, צו באַפרייען זיך פון געטאָ, און
אויב עס איז באַשערט אומקומען, איז — על קידוש השם.

עס זענען אויך אָפּגעדרוקט געוואָרן אויפרופן צו די ווייס־
רוסן זיי זאָלן וואַרפן דאָס געווער און גיין אין וואַלד, ווייל
דער טאָג פון באַפרייאונג איז נאָענט, און די דייטשן האָבן
דעם קריג פאַרלאָרן.

דעם 26־סטן סעפּטעמבער אין אַ רעגנדיקן טונקלען
אָוונט, ווען די וואַך איז געווען פאַרטאָן אין טרינקן, זיינען
אַלע יידן דורכגעקראָכן דורך די לעכער פון די בוידעמער
צום צענטראַלן אַרויסגאַנג פון טונעל.

9 אַזייגער זיינען שוין אַלע געשטאַנען לויט דער ריי
און נומעראַציע פון קאָמיטעט.

ביים אַריינגאַנג צום טונעל זיינען געשטאַנען די
מיטגלידער פון דער קאָמף־אָרגאַניזאַציע מיט רעוואָלווערן
און נאַהייקעס אין די הענט און לויט דער ליסטע אַריינגעלאָזן
יעדן אייניעם אין טונעל, אַזוי זיינען אַריינגעלאָזן געוואָרן
140 מאַן, וועלכע זיינען געלעגן אויסגעצויגן און געוואָרט
אויף דער פאַראַדענונג צו גיין.

פּינקטלעך 10 אָוונט, איז געמאַכט געוואָרן די דערעפע־
נונג צום אַרויסגאַנג, במשך פון 3 מינוט זיינען אַלע יידן
אַרויס.

די לעצטע זיינען אַרויס די מיטגלידער פון דער קאָמף־
אָרגאַניזיציע.

עס זיינען אַרויס 323 יידן כמעט דער גאַנצער געטאָ,
מיטן אויסנאַם פון אייניקע „חכמים״, וועלכע האָבן זיך
באַהאַלטן צווישן די קוילן, אויסרעכענדיק, אַז אַלע וועלן
געכאַפט ווערן, דאָן וועלן זיי אין אייניקע טעג אַרויסגיין
אַליין.

די דאָזיקע מענטשן זיינען טאַקע גלייך אויף מאָרגן
געכאַפט געוואָרן.

לויטן באַשלוס האָבן די יידן ביים אַרויסקריכן, געדאַרפט
קריכן אַ האַלבן קילאָמעטער ביז אַ נאָענטן קוסטאַרניק;
אָבער ווי די יידן זיינען נאָר אַרויסגעקראָכן פון טונעל און
דערפילט די פרייהייט זיינען זיי שטאַרק צעטומלט געוואָרן
און גענומען לויפן.

אַגב האָט די אָרגאַניזיר־קאָמיסיע פאַרגעסן צו אויסלעשן
דאָס ליכט אין שטאַל פאַרן אַרויסגאַנג. דאָס האָסטיקע לויפן
און דאָס ליכט האָט צוגעצויגן די אויפמערקזאָמקייט פון דער
וואַך, וועלכע האָט געדענקט, דאָס די פאַרטיזאַנער גייען
באַפרייען דעם געטאָ. און דעריבער האָבן זיי געעפנט אַ
העפטיקע שיסעריי.

דאָס דייטשע מיליטער און זשאַנדאַרמען, וועלכע האָבן
סטאַנציאָנירט אין שטאָט, הערנדיק אַ שיסעריי פון געטאָ,
האָבן געעפנט אַ שיסעריי פון מאַשין־געווער און באַלויכטן
די גאַנצע געגנט מיט פּראָזשעקטאָרן און ראַקעטן.

אויף מאָרגן פרי האָט זיך אָנגעהויבן די אָבלאָווע.

דייטשן מיט טאַנקן און מאַשינען האָבן זיך אַרויסגעלאָזן כאַפן די יידן.

די יידן זיינען געלאָפן אין פאַרשיידענע ריכטונגען אין די וועלדלעך און פעלדער, אַ טייל יידן זיינען צוליב דער פינצטערניש פון דער נאַכט אַרײַנגעגאַנגען אין שטאָט, וווּ עס זיינען געפאַנגען געוואָרן 44 יידן וועלכע די דייטשן האָבן מערדערלעך געפײַניקט, אויסשטעכנדיק זיי די אויגן און לעבעדיקערהייט זיי אין אַ שטאָל פאַרברענט.

אַ טייל זיינען אויסגעמאָרדעט געוואָרן אין די פעלדער און קוסטעס.

אומגעקומען זיינען כמעט אַלע מיטגלידער פון דער קאַמפס־אַרגאַניזאַציע, עס זיינען געפאַלן, אַרויסגייענדיק פון טונעל: ד״ר יעקב כהן, אַנפירער פון אויפשטאַנד; בערל יאָסעלעוויטש, טעכנישער אַנפירער פון גראָבן דעם טונעל; יעקב נעוואַכאָוויטש, לייטענאַנט קאַמאַנדיר פון דער אויפשטאַנד גרופע.

סאַלעק יאַקובאָוסקי, האָט זיין ברודער געטראָגן אויפן פלייצע ביי 200 מעטער און געפאַלן פון אַ קויל (זיין פאַרוווּנדעטער ברודער לעבט אין פוילן).

די קעמפער קאזוכאָוסקי, טשערניכאָווסקי, אַרלאַנסקי מיט נאָך 5 קעמפער האָבן זיך אויפן 3־טן טאָג דערשלאָגן צו אַ פאַרטיזאַנישער אָפּטיילונג, וווּ דער קאַמאַנדיר וויקטאָר האָט ביי זיי געבעטן זיי זאָלן אים אָפּגעבן דאָס געווער. (זיי האָבן געהאַט אין זייער רשות 2 שטיקלעך געווער).

די קעמפער האָבן זיך אַנטזאָגט אָפּצוגעבן דאָס געווער מיט גוטן. „נאָר דער טויט וועט אונדז שיידן מיטן געווער״ — האָבן זיי דערקלערט.

דאַן זיינען די קריסטלעכע פאַרטיזאַנער זיי באַפאַלן און זיי דערמאָרדעט, צונעמענדיק דאָס געווער.

קאַמאַנדיר אַברהם ראַקאָווסקי האָט זיך דערשלאָגן צו אַ קריסטלעכן אָטריאַד, וווּ ער האָט זיך אויסגעבעטן אין די קאַמפן קעגן די דייטשן און איז דורך דער סאָוויעטן־מאַכט באַשאָנקען געוואָרן מיט אָרדנס. ער האָט אָבער זיין טויט געפונען אין שטורעם אויף בערלין.

עס איז געלונגען אַן ערך 163 מאַן, וועלכע האָבן זיך צוגעשלאָגן צו פאַרשיידענע פאַרטיזאַנישע אָטריאַדן און קאַמפס־גרופן — זיך צו ראַטעווען.

זיי האָבן זיך אָפּגערעכנט מיט די וווייסרוסישע שכנים, וועמענס הענט האָבן גענומען אַן אָנטייל אין די רויבעריין פון יידיש האָב און גוטס און האָבן באַווײַזן אַז יידיש בלוט איז ניט הפקר.

פיל פון די דאָזיקע יידן האָבן גענומען אַן אָנטייל ביים אויסראָטן די דייטשע בעסטיע און האָבן געפונען זייער טויט ביי בערלין.

פיל פון זיי האָבן גענומען אַן אָנטייל אין קאַמף ביים אויפבויען די יידישע מלוכה. אייניקע פון זיי האָבן געפונען זייער טויט אין נגב.

אייביק וועט זייער זכרון בלייבן ביי אונדז, אייביק וועט דערמאָנט ווערן דער נאָמען פון די יידישע העלדן בערל יאָסעלעוויטש און אברהם ראַקאָווסקי, ד״ר כהן, די העלדן און קעמפער פון נאָוואַרעדקער געטאָ!

ב. דער לעצטער פסח

ס׳איז געווען אין 1943. אַ פרייערדיקער פרילינג. שוין אין מערץ האָט די זון אַ גלעט געטאָן מיט אירע שטראָלן און געבראַכט די בשורה פון אָנקומענדיקן פרילינג, אָבער די אויסגעפיניקטע אין טויט־שרעק יידן פון נאָוואַרעדקער געטאָ האָט די זון גאָרניט געווערעמט. ס׳איז ערב פסח, דער שניי איז צעגאַנגען, דאָ און דאָרט שלענגלען זיך ריטשקעלעך וואַסער, עס האָט זיך דורך קראַטעס און צוימען אַרײַנגענבעט אין געטאָ אַ ריח פון פעלד און וואַלד.

עס הערשט אַן אומעט אין געטאָ, עס קלאַמערן זיך מיט די ציין צום לעבן די 550 יידן, די רעשט־געבליבענע פון 18 טויזנט נאָוואַרעדקער יידן. דאָס זיינען די, וועלכע זיינען שוין דורך די דייטשן סעגרעגירט געוואָרן צענדליקער מאָל און זיינען קוואַליפיצירט געוואָרן אַלס ספעציאַליסטן און פאַכמענער, וועלכע דאַרפן באַדינען די דייטשע מאַכט און וועלכע זיי איז פאַרזיכערט געוואָרן, אַז זיי וועלן בלייבן לעבן, וויל זיי זיינען נוציק פאַר די דייטשן, און אַז דער קריג וועט זיך ענדיקן, וועט מען זיי שיקן קיין מאַדאַגאַסקאַר, וווּ זיי וועלן קענען פאַרזעצן זייער יידיש לעבן...

ס׳איז געווען אין 1943. אַ פרייערדיקער פרילינג. שוין אין מערץ האָט די זון אַ גלעט געטאָן מיט אירע שטראָלן און געבראַכט די בשורה פון אָנקומענדיקן פרילינג, אָבער די אויסגעפיניקטע אין טויט־שרעק יידן פון נאָוואַרעדקער געטאָ האָט די זון גאָרניט געווערעמט. ס׳איז ערב פסח, דער שניי איז צעגאַנגען, דאָ און דאָרט שלענגלען זיך ריטשקעלעך וואַסער, עס האָט זיך דורך קראַטעס און צוימען אַרײַנגענבעט אין געטאָ אַ ריח פון פעלד און וואַלד.

עס הערשט אַן אומעט אין געטאָ, עס קלאַמערן זיך מיט די ציין צום לעבן די 550 יידן, די רעשט־געבליבענע פון 18 טויזנט נאָוואַרעדקער יידן. דאָס זיינען די, וועלכע זיינען שוין דורך די דייטשן סעגרעגירט געוואָרן צענדליקער מאָל און זיינען קוואַליפיצירט געוואָרן אַלס ספעציאַליסטן און פאַכמענער, וועלכע דאַרפן באַדינען די דייטשע מאַכט און וועלכע זיי איז פאַרזיכערט געוואָרן, אַז זיי וועלן בלייבן לעבן, וויל זיי זיינען נוציק פאַר די דייטשן, און אַז דער קריג וועט זיך ענדיקן, וועט מען זיי שיקן קיין מאַדאַגאַסקאַר, וווּ זיי וועלן קענען פאַרזעצן זייער יידיש לעבן...

דער געטאָ איז ווי אַ פעסטונג, אָפּגעשלאָסן, אין יוצא ואין בא. די יידן וווינען צווישן מאָל אַ טאָג קאָנטראָלירט. עס איז אַרויפגעלייגט געוואָרן אַ קאָלעקטיווע פאַראַנטוואָרטלעכקייט. מען הונגערט שטאַרק צו, עס שלייכן זיך אַרום שאָטנס פון מענטשן, יעדן טאָג ווערט מיט אַ שאָטן וויניקער. עמעצער ווערט באַגראָבן אין הויף האָרט נעבן בנין. אין די וווינקלען ביי די וואָרשטאַטן שטייען גרופּקעלעך און סודען זיך. עס גייען אַרום קלאַנגען, אַז די טעג וועט מען ליקווידירן דעם געטאָ. שטייען יידן פאַרצווייפלטע.

עס גלויבט זיך זיי ניט. שוין־זשע וועלן די דייטשן אויך די ספּעציאַליסטן ניט לאָזן לעבן? דורך אַ געהיימען ראַדיאָ, וואָס מיר האָבן געהאַט באַהאַלטן אין געטאָ זיינען צו אונדז דערגאַנגען קלאַנגען פון קעמפנדן וואַרשעווער געטאָ. זייענדיק איזאָלירט פון דער אַרומיקער וועלט, האָבן מיר בכלל מיט מורא און ספקות געטראַכט צי איז עס אמת?

קען עס זיין, אַז נאָך אַזוי פיל אַקציעס און שחיטות זאָלן די אויסגעפיניקטע יידן שטעלן אַ וויידערשטאַנד קעגן די שטאַרק־באָוואָפנטע מערדער? עס גלויבט זיך ניט.

און דאָך פאַרגינבענען זיך אין האַרץ שטילע האָפענונגען. אפשר, אפשר?!

די יוגנט גרופירט זיך באַזונדער. זייערע אויגן גלאַנצן מיט אַ באַזונדערן פייער. מיר פאַרקלייבן זיך אין הויף אין אַ ווינקל. ד"ר קאַגאַן פון באַראַנאָוויטש דערקלערט, אַז אַזאַ לעבן האָט ניט קיין זין — דאָ איז אומקום. אַ שחיטה הענגט אין דער לופט, איין אויסוועג איז פאַראַן — ווארפן זיך אויף די דייטשן און אומקומען מיט אַ העלדישן טויט.

אַ שטילקייט הערשט צווישן די פאַרזאַמלטע, קיינער רעדט ניט אַ וואָרט, עס הערט זיך בלויז דאָס שטילע שאַרכען פון די צווייגן, וועלכע ווערן געבלאָזן פון אַ לייכטן ווינטל, ווי זיי וואַלטן זאָגן, ראַטעוועט זיך, אומגליקלעכע, ראַטעוועט זיך. מען צעגייט זיך יעדער אין זיין ווינקל מיט אַראָפגעלאָזטע קעפ, אַנטוישטע...

כאָטש דער טויט ליגט אויפן נאָז זייענדיק אין פאַרצווייפלונג און מען ווייס ניט וואָס מאָרגן וועט זיין — דאָך גרייטן זיך יידן צום סדר. וועגן באַקן מצות ביי די געגעבענע באַדינגונגען קען קיין רייד ניט זיין. מען האָט צוגעבראַכט אויפן פייער די 100 גראַם שווארצע ברויט, וועלכעס איז געבאַקן מיט דינע שטרויעלעך, עס זאָל שטעכן דעם גומען, זכר למצה. געווועזענע באַלעבאָסטעס האָבן צעריבן די שאָלעכץ פון קאַרטאָפל און געמאַכט קנייטלעך און מען גרייט זיך צום פסח.

עס פאַלט צו די נאַכט, אין די צימערן פון געטאָ איז ענג, מען שטיקט זיך, אַ קאָפּ אויף אַ קאָפּ.

אויף דער פערטער נאַרע אין דער הויך האָט זיך פאַרקליבן דער אַלטער גרצאָווסקי פין זשעטל (אַן אַרבעטער פון בערשטל־מאַכער־צעך) מיט נאָך 6 יידן און פראָווען דעם סדר, ער זאָגט די הגדה אין דער שטיל, די יידן זאָגן אים נאָך וואָרט ביי וואָרט.

עס איז ניטאָ קיין קינד, וועלכער זאָל פרעגן די קשיות.

עס באַמבלען זיך אין קאָפּ פאַרשיידענע מחשבות.

ער דערמאָנט זיך אַמאָליקע יאָרן, די געפראָווטע סדרים, ווען מען איז געזעסן גאַנצע פאַמיליעס, טאַטעס און מאַמעס מיט קינדערלעך, פריילעכע, אויסגעפוצטע ביי יום־טובדיקע טישן, היינט זיצן אייניציקע פון פאַמיליעס, סקעלעטן, גייענדיקע שאָטנס.

עבדים היינו, זאָגט גרצאָווסקי. עס הערט זיך אַ שטילער שלוקערץ, עס כאַפן אונטער מיט געוויין די איבעריקע, עס שטיקן טרערן אין האַלדז.

בחפזון זאָגט מען די הגדה, לשנה הבאה בירושלים.

עס ווערן די ווערטער אַרויסגעזאָגט אויטאָמאַטיש. קען דאָס פאַסירן? קען דען געשען אַ נס מען זאָל בלייבן לעבן? ווער ווייס, וואָס מאָרגן וועט זיין? ווער ווייס?...

שטילערהייט שלייכן זיך די יידן אַראָפּ פון די נאַרעס, ווי אבלים גייט יעדער אין זיין ווינקל, טוליעט זיך איין אין שמאַטעס, לייגן זיך שנעל שלאָפן, כדי מאָרגן 5 פאַרטאָג ווידער זיך קענען שטעלן צום קאָנטראָל.

אויף די נאַרעס, וווּ עס ליגן די פרויען, געפינט זיך דאָס וואַרשעווער מיידל, לינקע לאַנדוי. איר האָבן די דייטשן גענאָזט לעבן צוליב איר ספעציפיש יידישער שייַנקייט: הויך, שלאַנק, גראַציעז, מיט אַ מאַטאָוון, צאַרטן געזיכט, מיט גרויסע מאַנדל־אויגן אונטער לאַנגע שוואַרצע ברעמען, באַצירט מיט אַ קאָפּ שוואַרצע האָר, אַ טיפישע יידישע יפת־תואר. זי ליגט צווישן אַנדערע מיידלעך אויף דער נאַרע און זיי ציען אַן אומעטיקן ניגון:

אין אַ דערפל גאָר ניט ווייט,
אין אַ שטיבל אָן אַ זייט,
פון אַ פענצטערל ניט גרויס,
קוקט אַ יידיש קינד אַרויס...

די מאַמע האָט עס דאָ געבראַכט,
אייניגעוויקלט שפעט ביינאַכט,
געקושט געווויינט אין געקלאָגט
און איר לעצטן וואָרט געזאָגט.

דערביי ליגן געווועזענע מאַמעס פון וועלכע מען האָט מיט געוואַלד אַוועקגעריסן זייערע קינדער און זיי פאַרגייען זיך אין אַ כליפעריי און געווויין...

אויף אַנטקעגנדיקע נאַריס ליגן יידן און זאָגן שטילערהייט די הגדה...

דאָס איז געשען אין 1942.

עס איז אַריבער אַ יאָר זינט דער דייטשער שטיוול האָט צעטראָטן ווייסרוסלאַנד און די ווילדע בעסטיע האָט אַריינגעשטאָכן אירע נעגל אין טויזנטער יידישע קערפערס.

אין מיטן דעצעמבער איז אַנגעקומען אַ פאַראַרדענונג פון געביטס־קאָמיסאַר טראָוב, דאָס מען זאָל אים שיקן 6 אַרבעטער צו מאַכן קאָנאַליזאַציע ביי אים אין פאַלאַץ און דאָס דאַרף געמאַכט ווערן אין אַ קורצער צייט.

די יידן האָבן געשיקט 6 אַרבעטער: דריי זאָלן אַרבעטן ביי טאָג און דריי — ביי נאַכט.

ה. געראשאוויטש, פלאָרענס פון באַראַנאָוויטש און חנן קושניר זיינען געווען די נאַכט־שיכט.

די יידן האָבן זיך ענגומען צו דער אַרבעט, אָבער די ערד איז געווען פאַרפראָרן. כדי זיך אָנצוווּוארעמען האָבן זיי געלייגט אַ קליינעם פייער פון צווייגן. זיי האָבן מיט העק אוז רידלען גערישן די פאַרפראָרענע ערד.

דער געביטס־קאָמיסאַר טראָוב פלעגט פון צייט צו צייט

אַרויסגיין פון פאַלאַץ באַטראַכטן ווי די יידן אַרבעטן. וואַרע־נענדיק דאָס אויב במשך פון דעם געגעבענעם טערמין וועט די אַרבעט ניט געמאַכט ווערן, וועט ער שיסן 100 יידן. ער האָט געשמייכלט קוקנדיק ווי די יידן פלייסן זיך און אַרבעטן. עס איז געוואָרן 12 בייַ נאַכט ערב נייַ־יאָר. טראוב איז אַרויס פון פאַלאַץ, צוגעגאַנגען צו די יידן און געהייסן זיך אויס־שטעלן אין ריי, אַרויסגענומען דאָס נאַטיק־ביכל און געפרעגט די נעמען זייערע און פאַרשריבן און האָט צוגעגעבן, דאָס מאָרגן וועלן זיי דאָ מער ניט אַרבעטן. ער האָט זיי געשלאָגען מיטן שפּיץ רוט און פאַראַרדנט צו שרייען דריי מאָל „איך בין אַ פאַרפלוכטער יודע". די יידן האָבן געשריען, דאַן האָט ער געקאָמאַנדעוועט מען זאָל שרייען „הייל היטלער". העכער! האָט ער געדונערט, נאָך העכער! די יידן האָבן געשריען מיט אַלע כוחות.

דאַן האָט ער אַרויסגענומען דעם רעוואָלווער און האָט אַלע דריי געשאָסן. דעם ערשטן האָט ער געשאָסן ערשאָ־ווייטשן, נאָכהער האָט ער געשאָסן פלאַרענסן און צום סוף האָט ער געצילט צו קושנירן. קושניר האָט זיך אויסגעדרייט צו אַנטלויפן אָבער ער איז געטראָפן געוואָרן פון אַ קויל אוּן איז געפאַלן אין אוממאַכט.

דאַן האָט טראוב געזומען די טויטע יידן פאַר די פיס און געשלעפט זיי צום קאַסטיאַר איבערגעדעקט זיי מיט צווייגן, דעם ערשטן האָט ער געלייגט פלאַרענסן און דעם צווייטן האָט ער געלייגט געראָשאָוויטשן און אויבן האָט ער געלייגט קושנירן. לאַנגזאַם האָבן זיך די צווייגן געסמאַליעט, טראוב איז געשטאַנען רואיק און געוויכערט אַ פייפ, מיטן פוס האָט ער פון צייט צו צייט געשטופט די צווייגן צום פייער.

חנן קושניר איז אָבער ניט געווען טויט. ער האָט באַקו־מען די קויל אין הינטערשטן טייל פון קערפער און ער איז אומגעפאַלן אין חלשות פון שרעק. אַז ער איז געקומען צו זיך, האָט ער געפילט אַ שרעקלעכן גערויש אין קאָפּ און אַ היץ אין קערפער (ער איז געווען אָנגעטאָן אין אַ שפּסע־נעם פעלץ). ער האָט דערפילט ווי זיין האַנט ליגט אויף די האָר פון זיין חבר. ער האָט לאַנגזאַם געפּפנט אַן אויג און דערזען ביים שיין דעם געזיכט פון מערדער טראוב. ער האָט צוגעמאַכט די אויגן און סימולירט טויט. מיט אַמאָל האָט ער דערפילט שרעקלעכע ווייטיקן אין זייט. ער האָט געפילט ווי עס סמאַליעט זיך אויף אים דער פעלץ. ער איז געבליבן ליגן אַזוי אומבאַוועגלעך. טראוב וועלכער איז געשטאַנען לעבן זיינע קרבנות, האָט נאָך אייניקע מאָל געקאָפּעט די קערפערס מיט זיינע שטיוול, האָט אַ שפּיי געטאָן און מיט לאַנגזאַמע טריט זיך אומגעקערט אין זיין פאַלאַץ. קושניר איז געלייגן מיט אַן איינגעהאַלטענעם אָטעם. עס האָבן זיך געצויגן שוועי־רע מינוטן, יעדע מינוט אַן אייביקייט. ער האָט לאַנגזאַם אויפגעהויבן דעם קאָפּ, אַרום איז טויט שטיל, אַלץ איז אייי־געהילט אין שניי. עס האָבן איבערגעריסן די שטילקייט די טריט פון פאַליציאַנט, וועלכער גייט אַהין און צוריק נעבן טראוב טיר.

חנן קושניר האָט געפילט דאָס עס ברענט אויף אים דער פעלץ. ער האָט זיך ניט אָפּגעגעבן קיין דין וחשבון, ער האָט זיך אויפגעהויבן מיט אַלע כוחות און געזומען לויפן אין דער ריכטונג פון פלויט.

דער פאַליציאַנט האָט אָבער דערהערט די טריט האָט ער געזומען שרייען צו קושנירן ער זאָל זיך אָפּשטעלן. קושניר פילנדיק, דאָס ער ווערט פאַרברענט אין פעלץ האָט אַראָפּגע־וואָרפן פון זיך דעם פעלץ און זיך אַליין געוואָרפן אין שניי. דער פאַליציאַנט דענקענדיק אויפן פעלץ אַז דאָס איז דער יידּ, האָט געצילט אין פעלץ, דערווייל האָט קושניר מיט אַלע כוחות אַריבערגעשפרונגען דעם פלויט, געבליבן אַ ווייַלע ליגן אין שניי אוּן אויף אַלע פיר האָט ער זיך דערשלעפּט צו אַ צווייטער גרופּע אַרבעטער וועלכע האָבן געאַרבעט ביים געסטאַפּאַ־מערדער האָזע אין שטאַל ביי די פערד. קושניר האָט זיך דערשלעפּט צום שטאַל, אַריין אינעווייניק אוּן געחלשט. די אַרבעטער האָבן אים דערמונטערט, געגאָסן אויף אים וואַסער אוּן אים געבראַכט צום באַוווּסטזיין. זיי האָבן אים געלייגט אין אַווינקל פון שטאַל צוגעדעקט מיט שטרוי. וועז עס האָט געזומען טאָגן אוּן אַנדערע אַרבעטער האָבן פאַרביטן די נאַכט־שיכט, זיינען זיי אַוועק אין געטאָ אוּן איבערגעגעבן קושנירס עלטערן וואָס עס איז געשען מיטן זון. דער יודנראָט האָט געשיקט אַ שליטן מיט אַרבעטער, כלומרשט אויפּראָמען דעם הויף, דאָן האָט מען קושנירן גע־לייגט אויפן שליטן פאַרדעקט מיט שניי אוּן אַוועקגעפירט אים אין געטאָ.

אין געטאָ האָט מען קושנירן געזומען אין אַמבולאַטאָריע אוּן געגעבן די ערשטע הילף. אויף מאָרגן איז געקומען דער שטאַבסלייטער וואלפמייער אוּן געפרעגט אויף קושנירן. ווער עס האָט אים דערציילט איז ביזן היינטיקן טאָג ניט קלאָר. ער איז אַריין אוּן באַטראַכט קושנירן אוּן געהייסן די דאָקטוי־רים מען זאָל אים אומבאַדינגט גוט היילן אוּן פלעגן גוט. ער האָט אויסגעפרעגט ביי קושנירן וואָס איז פאַרגעקומען אוּן ווי אַזוי ער האָט זיך געראַטעוועט אוּן האָט צוגעגעבן, יודע, דו האָסט דיין לעבן געראַטעט, אָבער אַלץ איינס וועסטו אום־קומען...

כאַראַקטעריסטיש איז, וועז נאָר דער שטאַבסלייטער פלעגט קומען אין געטאָ פלעגט ער שטענדיק פרעגן אויף קושנירן.

במשך פון נייַנציק טעג האָט זיך קושניר געפילט באַ־דייטנד בעסער, כאָטש ער האָט נאָך געהונקעט אויפן פוס.

אָבער דער גורל האָט ניט געוואָלט אַז קושניר זאָל בלייבן לעבן. אַרויסגייענדיק פון טונעל דעם 26־סטן סעפטעמבער איז ער געפאַלן פון אַ קויל אוּן אומגעקומען מיט אַן העל־דישן טויט.

ביז היינט איז ניט קלאָר די סיבה פאַרוואָס דער שטאַבס־לייטער האָט זיך אַזוי אינטערעסירט מיטן גורל פון קושנירן ביי דער צייט וועז ער האָט אָנגעפירט מיט אַלע שחיטות. זאָל זיך האָבן ביי אים דערוועקט אַ מענטשלעך געפיל?! אָדער ער האָט אים ספעציעל געהיילט, כדי ער זאָל אים שיסן ניט קיין קראַנקן נאָר אַ געזונטן. ווער ווייס? ווער ווייס וואָס פאַר אַ כוונה ער האָט געהאַט?

ד. אנטלאפן דורכן טונעל

דעם 26־טן סעפטעמבער, 10 אַזייגער אין אָונט ווי נאָר איך האָב זיך אַרויסבאַקומען, קלעטערנדיק אויפן בויך, פון טונעל אויף דער אַנדערער זייט געטאָ, האָט אַ שטאַרקער רעגן מיר אַ שמיץ געטאָן אין פנים; עס האָט זיך געטראָגן מיט אַ לייכטן ווינטל דער ריח פון פעלד און וואַלד. ס׳איז געווען שטאַרק פינצטער, חושך. מען זעט ניט אַפילו אַ מענטש ווייט פון זיך.

איך בין געבליבן אויפן נאַסן גראָז אָן כוחות און דאָך בין איך געווען שכור פון איבערראשונג. איך האָב שטאַרקער אָפגעאָטעמט און דערפילט אַ פרייד אין אַלע גלידער. אַ וואַרעמקייט האָט מיך דורכגענומען דורכן קערפער. געראַטעוועט... געראַטעוועט... איצט וועלן די דייטשן מיך מער ניט פיניקן; אויב אומקומען איז כאָטש ווי אַ מענטש. כ׳האָב פאַרווירקלעכט מיין חלום. שטאַרבן אויף יענער זייט דראָטן...

מיט אַמאָל האָט זיך געעפנט אַ הוראַגאַן פייער. פון אַלע זייטן האָבן געגומען לאַרמען פולעמיאָטן. עס לייכטן פראָזשעקטאָרן פון אַלע זייטן, עס שפרייטן זיך סנאָפעס ליכט איבער די ווייטנדיקע הימלען.

איין געדאַנק באַהערשט מיר: לויפן. מען דאַרף לויפן. עס איז מיר אָבער שווער צו שלעפן מיינע פיס. עפעס פרעמדע פיס. איך לויף אָבער מיט אַן אינערלעכן געדראַנג. אַן חשבון, אָן אַ ציל. מיט אַמאָל פאַל איך אַריין אין אַ קאָלוזשע וואַסער. ס׳איז אַ בלאָטע, טיף איבער די קני. איך פרווו אַרויסקריכן פון בלאָטע, אָבער פאַל ווידער אין אוממאַכט. די שיסעריי ווערט אַלץ מער נעענטער און געדיכטער; עס לויפן קוילן מיט אַ פייפעריי איבערן קאָפּ.

אין דער נאָענטקייט שלייכן זיך סילועטן. יאָ, ס׳זיינען מענטשן...

ווער איז עס? — פרעג איך. איך הער אַ שפּטשעריי. ס׳איז ריבאַק דער לערער מיט זיין פרוי. זיי ציען מיך אַרויס פון קאָלוזשע, נעמען מיך אונטער די הענט. מיר לויפן צוזאַמען, אָבער מיינע פיס פאָלגן מיר ניט, זיי שלעפן זיך נאָך.

ריבאַק מיט זיין פרוי שלעפן מיך נאָך ביי אַ הונדערט טריט, ביז איך פאַל און שלעפ זיי מיט. איך בעט זיך ביי זיי, זיי זאָלן מיך לאָזן אַליין און זיך ראַטעוועון. אָבער זיי ציען מיך. ענדלעך לאָזן זיי מיך אַליין, און ווערן נעלם אין דער פינצטערניש.

דער הימל ווערט פון מינוט צו מינוט ליכטיקער, ראָקעטן קרייצן דורך די פעלדער. איך פיל ווי עס ווערט מיר פינצטער אין די אויגן. מיט אַמאָל הויבן אָן די פעלדער טאַנצן. זיי וויגן זיך אין דער לופט, זיי דרייען זיך אין אַ שלל פון קאָלירן. עס דרייען זיך גרויסע רעדער... בלאָע־גרינע־רויטע רעגנבויגנס. מיט אַמאָל פיל איך אַ מילדע זיסקייט אין די גלידער...

וויפל איך בין געלייגן אַזוי פאַרחלשט — געדענק איך ניט. טראָפנס רעגן האָבן מיך אויפגעוועקט. ווו בין איך? — האָט מיך אַ בליץ געטאָן אין קאָפּ. אין פעלד... מען דאַרף לויפן. אָבער צו וואָס לויפן? עס איז דען פאַראַן וווהין צו לויפן?... אַרום און אַרום זיינען דאָך דייטשן. איך טאָפּ די קאָפּ. ניטאָ די היטל. און געדאַנקען לויפן... געראַטעוועט... איך טראַכט: קיין לעבעדיקן וועלן זיי מיך ניט נעמען...

אָט ניט ווייט דאָרט הינטערן בערגל ליגט דאָך מיין פאַמיליע, וועל איך זיך מיט זיי אין גיכן באַהעפטן. איך נעם אַרויס דעם שפּיציקן מעסער, וואָס איך האָב געמאַכט אין געטאָ פאַרן אַרויסגיין. ער וועט מיר צו נוץ קומען. איך הויב זיך אויף און גיי מיט לאַנגזאַמע טריט. עס דוכט מיר אַז מען רעדט ערגעץ. איך בויג זיך איין צו דער ערד: דוכט זיך מען רעדט יידיש... איך גיי אין דער ריכטונג פון קול און הויב אָן שרייען „יידן"!..

עס דערנענטערן זיך צו מיר אייניקע פערזאָן וועלכע איך דערקאָן: ריבאַק מיט זיין פרוי. מאַזורקעוויטש, אַ פוי־לישער ייד און חנן דער מאקערצער שוסטער. מיר פרייען זיך וואָס מיר האָבן זיך באַגענגט עטלעכע יידן. מיט אַמאָל הויבט אָן באַגינען. מיר גיבן אַ קוק און זען אַז מיר געפינען זיך גאָר נאָענט צו די קאָשאַרן אין סקירדלעווע, דאָרטן שטייען דאָך די דייטשע סאָלדאַטן.

ביסלעכווייז ווערט געבוירן אַ הערבסטיקער טאָג.

מיר רוקן זיך אַריין אין אַ קוסטאַרניק. גאָר נידעריקע בוימעלעך. מיר לייגן זיך אין 2 גרופּעס. דערווייל ווערט ליכטיקער און ליכטיקער. עס באַווייזן זיך פאַסטעכער מיט זייערע בהמות, וועלכע פאַשען זיך האַרט נעבן אונדז.

מיר זענען ווי פויערים פאָרן מיט זייערע פורמאַנקעס פאַרביי. שמע ישראל! — שעפּטשעט חנן דער שוסטער, שומר ישראל! — היט די שארית ישראל פון אַ שלעכט אויג... עס קלאַפּט דאָס האַרץ. עס פאָרן מאַשינעס מיט דייטשן אַזוי נאָענט, כאָטש מיטן האָנט צו דערלאַנגען. מיר ליגן מיט אַן איינגעהאַלטענעם אָטעם.

עס ציט זיך אַ גרויסער טאָג, עס ווילט זיך עס זאָל זיין פינצטער. גיב גאָט אַ חושך־מצרים — בעט ריבאַק. אַזוי זיינען מיר געלייגן אין שרעק ביז עס האָט געגומען טונקל ווערן.

אַז עס איז געוואָרן פינצטער, האָבן מיר זיך אויפגעשטעלט און איבערגעקראָכן אויפן צווייטן זייט שאָסיי, אין דער ריכטונג צום וואַלד.

דער הונגער האָט זיך גאַלאָזט שטאַרק פילן. עס ווילט זיך אַזוי עסן, אָבער ווו נעמט מען? מיר באַשליסן גיין צו דער נאָענטסטער פויערשער כאָטע און בעטן וואָס צו עסן. מיר גייען אָפּ אין דער פינצטער אַ מייל, און מיר זענען אַ כאָטקע.

מיר שלייכן זיך פאַרזיכטיק צו. קלאָפן העפלעך אין פענצטער. ווער איז עס? — פרעגט אַ הייזעריקע שטים. גיט אַ שטיקל ברויט — בעטן מיר. ניטאָ קיין ברויט —

ענטפערט דער קריסט. האָט רחמנות אויף גשטראָפטע מענטשן — בעט זיך חנן דער שוסטער.

עס עפנט זיך אַ פענצטער און אַ האַנט ווארפט אַרויס אַ המוציא־ברויט.

מיר נעמען צו דעם פענצטער ברויט און גייען אפּ אַן אַ זייט און כהרף עין ווערט דאָס ברויט פאַרשלונגען. מיר ווערן נאָך מער צערייצט, ערשט איצט האָבן מיר דערפילט אַז מיר זיינען הונגעריק. מיר באַשליסן גיין צום פויער און זאָל ער אונדז זאָגן ווו עס זיינען נאָך דאָ הייזער, וועלכע זאָלן אונדז עפענען. מיר זיינען שטילערהייט ווידער צוגעקראָכן צו דער כאַטע און אָנגעקלאַפט אין פענצטער. וואָס ווילט איר וויסן? — פרעגט דער קריסט. דו האָסט אונדז געגעבן צו ווינציק ברויט — זאָגן מיר. מער האָב איך ניט, די דייטשן האָבן ביי מיר אַלץ צוגענומען — זאָגט דער פויער. ווייז אונדז ווו ווויינען נאָך מענטשן — בעטן מיר זיך ביים קריסט. איך ווייס ניט — ענטפער דער פויער.

גייט אַוועק פון דאָנען! איר גאָט באַשטראָפטע זשידעס... — זאָגט דער פויער.

עס פאַרקלעמט אונדז ביים האַרצן. עס ביילן זיך פויסטן.

מיר נעמען אַרויס די מעסערס וואָס מיר האָבן געמאַכט אין געטאָ.

מאַזורקעוויטש נעמט אַרויס אַ הילצערנעם רעוואָלווער און שטעלט אים אויס קעגן פויער אין פענצטער. דער פויער, ווי נאָר ער האָט געזען דעם הילצערנעם רעוואָלווער, האָט גלייך אָנגעהויבן אין אַ סאַמעטענע שטימע בעטן זיך — טאַטעלעך, וואָס שרייט איר? — ברויט גיב! — האָבן מיר אַלע געמומען שרייען. שרייט ניט! — איך וועל פרעגן ביי די ווייב, אפשר האָט זי עפעס פאַר אייך.

עס האָט געדויערט אייניקע מינוטן, און דער פויער האָט געבראַכט 2 גרויסע לאַבנס ברויט ביי 20 פונט, מיר האָבן צוגענומען דאָס ברויט און אָפּגעגאַנגען אַן אַ זייט פון פעלד, זיך אויסגעצויגן אויפן נאַסן גראָז, געמומען רייסן שטיקער ברויט עס האָט געדויערט אייניקע מינוטן, מיר האָבן דאָס ברויט אויפגעגעסן, פאַרטרונקען מיט קאַלוזשע־וואַסער נעבן אַ רינשטאָק און געשמאַק אַנטשלאָפן געוואָרן אויפן נאַסן גראָז.

אַזוי האָבן מיר פאַרבראַכט דעם ערשטן מעת־לעת אויף דער פריי.

ה. דער העלדישער טויט פון בערל יאַסעלעוויטש

מיט 20 יאָר צוריק איז אומגעקומען מיט אַ העלדישן טויט בערל יאַסעלעוויטש, וועלכער האָט אַרויסגעפירט אויף דער פריי 330 יידן דורך אַ טונעל, וואָס איז דורך זיין איניציאַטיוו אויסגעגראָבן געוואָרן פון נאַוואַרעדקער געטאָ.

בערל יאַסעלעוויטש איז געווען אייניער פון די העלדן פון נאַוואַרעדקער געטאָ, וועלכער האָט פאַרפירט אַ קאַמף מיט די דייטשן, געשטאַרקט און געמוטיקט נאַוואַרעדקער יידן, און געצוווינגען זיי מיט געוואַלד זיי זאָלן זיך אַרויסרייסן פון די בלוטיקע נעגל פון די דייטשע רוצחים און אַרויסגעפירט זיי אויף דער פריי.

די יידן, רעשטלעך פון 4 שחיטות, זיינען פאַרשפאַרט ווי אין אַ פעסטונג, וואָס ווערט געהיט פון 80 פאָליציילייט באַוואָפנט מיט אַלע מינים געווער. עס איז אוממעגלעך זיך אַרויסצורייסן פון קייט און באַוואַכונג פון דייטשן און ווייסרוסישע וואַראָנעס. (מען האָט זיי געפרופן וואַראָנע, ווייל זיי האָבן געטראָגן שוואַרצע אוניפאָרמען).

עס איז אויף די נאַוואַרעדקער יידן אַרויפגעלייגט געוואָרן אַ קאָלעקטיוו פאַראַנטוואָרטלעכקייט. מען הונגערט שטאַרק אין געטאָ. עס גייען אַרום פיל מענטשן געשוואָלענע פון הונגער.

מען קומט אויס מיט 100 גראַם שוואַרץ ברויט, שווער ווי ציגל און איז ספעציעל געבאַקן מיט שטרויעלעך, שפּיצן פון זאָגנעז, עס זאָל שטעכן דעם גומען, מען זאָל נישט קאָנען שלינגען.

ביי טאָג האָט מען געגעבן אַביסל שמוציק וואַסער, אין וועלכן עס האָבן אַרומגעשוווומען אַ פּאָר שטיקלעך שאָלעכץ פון קאַרטאָפל.

עס גייען אַרום שאָטנס אייניגעוויקלט אין שמאַטעס, אין הילצערנע קלעצלעך אויף די פיס. יעדן טאָג ווערט מיט אַ שאָטן וויניקער, וועלכער ווערט באַגראָבן אין הויף נעבן בנין פון די וואַרשטאַטן אין זיינע שמאַטעס.

עס זענען אויס די קברים, ווי בייטן אין הערבסט, וועו מען האָט שוין אַרויסגענומען די גרינסן...

עס גייען אַרום פאַרשיידענע קלאַנגען אין געטאָ. די יוגנט שטייט אויפן הויף און שושקעט זיך.

עס הענגט אַ שחיטה אין דער לופטן. מען רעדט, אַז מען וועט דאָס ביסל יידן אַריבערפירן קיין דייטשלאַנד אויף אַרבעט.

די נאַוואַרעדקער יידן האָבן שוין אָבער געווּסט, וואָס ס׳הייסט פירן אויף אַרבעט. רעזיגנירטע איז מען געגאַנגען מיט אַראָפּגעלאָזטע קעפּ, דערוואַרטנדיק דעם טויט. אין דער דאָזיקער שווערער תקופה וועו די לאָגלען פון טערען פון נאַוואַרעדקער יידן זיינען שוין פּוּל געוואָרן, און זיי האָבן זיך געפונען ביים שועל פון אָפּגרונט, האָט זיך באַוויזן בערל יאַסעלעוויטש. עס האָבן אין אים דערוואַכט צום לעבן די איינגעדרימלטע געפילן פון נאַציאָנאַלן באַוווּסטזיין און ער האָט זיך געשטעלט אין שפּיץ פון די נאַוואַרעדקער יידן.

בערל יאַסעלעוויטש איז געבוירן אין נאַוואַרעדאָק, 1904, אין אַ בכבודיקער האַנטווערקער־פאַמיליע. זיין פאָטער רפאל איז געווען אַ פאַרוואַלטונגס־מיטגליד פון „שוקדי מלאכה״ און אַ גבאי אין „חברה קדישא״.

בערל האָט באַקומען אַ נאַציאָנאַלע דערציאונג. מיר איז אויסגעקומען צו לערנען מיט בערלען 2 יאָר אין חדר מתוקן. במשך פון זיין לערנען האָט בערל אַרויסגעוויזן התמדה און פעאיקייט.

אין 1918 איז בערל אַוועק לערנען זיך אַ מלאכה פאָטאָגראַפיע, וואָס איז געבליבן זיין פאַך.

אין 1924 איז ער רעקרוטירט געוואָרן אין דער פוילישער אַרמיי, ווו ער האָט באַקומען זיין מיליטעריש אויסשולונג אין סלאָנים.

בערל איז געווען אַ סימפּאָטיקער פון השומר הצעיר. אָבער זיין הויפּט געזעלשאַפטלעכע אַרבעט האָט ער אָפּגעגעבן דעם „מכבי".

כאָטש לויט זיין אויסערלעכן אויסזען האָט בערל ניט אימפּאָנירט מיט קיין העלדישקייט, דערפאַר איז ער געווען באַשאָנקען מיט דרייסטקייט און מוטיקייט, מיט ברויזנדן טעמפּעראַמענט, מיט העלדישקייט און אומדערשראָקנקייט. ער איז שטענדיק געווען דער ערשטער צו מעשים און האָט פאַרמאָגט אַרגאַניזאַטאָרישע פעאיקייטן. וועג די דייטשן האָבן פאַרנומען נאַוואַרעדאָק, האָט בערל, ווי אַלע יידן, געאַרבעט צוואַנגס־אַרבעט ביי די דייטשן. ער האָט פאַרלוירן זיין פאָמיליע און דורכגעלעבט 3 שחיטות. וועג מען האָט אים פאַרשפּאַרט צום סוף אין בנין פון געריכט, האָט ער געפּרוווט מיט נאָך יונגטלעכע צו אָרגאַניזירן אַן אויפשטאַנד קעגן די דייטשן, אָבער דער פּרווו איז אייניקע מאָל דורכגעפאַלן.

זעענדיק, אַז דער גורל פון נאַוואַרעדקער ביסל יידן איז אָפּגעהאַלטן צום טויט, האָט בערל געראָטן אַ פאַרזאַמלונג פון 10 מאַן. ער האָט זיי אויפּגעקלערט אַז דאָס בלייבן ווייטער אין געטאָ האָט נישט קיין זין. עס איז אומקום. עס איז פאַראַן איין וועג, אויסגראָבן אַ טונעל און אַרויסרייסן זיך פון געטאָ אויף יענער זייט דראָטן. און אויב אומקומען, דאַרף מען אומקומען ווי שטאָלצע יידן אויף דער פריי.

די פאַרזאַמלטע האָבן בערלען אויסגעהערט און באַשטימט אים אַלס פאַראַנטוואַרטלעכן אַרגאַניזאַטאָר מיט ברייטע פול־מאַכטן צו אויסגראָבן אַ טונעל.

בערל האָט זיך געשטעלט צו דער אַרבעט. ער האָט אַרגאַניזירט אַ גרופּע יונגטלעכע, וועלכע זיינען אים געווען געטרייַ און געהאָרכזאַם. די דאָזיקע גרופּע האָט זיך גלייך אַריינגעוואָרפן אין דער אַרבעט און אַריינגעשלעפּט אין גראָבן דעם טונעל אַלע אַרבעטס־פעאיקע מענטשן פון געטאָ.

פאַר פאַראַטן און איבערגעבן ידיעות צו מענטשן פון אויסערן פון געטאָ האָט בערל פאַראַרדנט טויט; די אַרבעט פון טונעל האָט זיך געצויגן ביז סעפּטעמבער. דער טונעל איז אויסגעגראָבן געווען 220 מעטער און האָט זיך געצויגן צו די גרויסע קאַרן־פעלדער. דעם 26־סטן סעפּטעמבער איז באַשטימט געווארן צו פאַרלאָזן דעם געטאָ. בערל האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז אַלע האָבן זיך צוגעגרייט צו דעם אויסגאַנג. דער טונעל איז געווען אַזוי אַרויסגעקראָכן פון די וואַרשטאַטן זאָלן פונאַנדערגעמען אַלע שניידער־מאַשינעס און צעווואַרפן די טיילן, כדי די דייטשן זאָלן זיי נישט קענען נוצן.

עס איז אָפּגעדרוקט געווארן אַן אויפרוף צו דער ווייסרוסישער באַפעלקערונג און צו די דייטשן זיי זאָלן וואַרפן דאָס געווער און אַנטלויפן אין וואַלד אַריין, וויל דייטשלאַנד מוז פאַרשפּילן דעם קריג.

דעם 26־סטן סעפּטעמבער, ניין אַזייגער בייגאַכט, אין אַ זונטיקדיקן טאָג, ווען די דייטשן זיינען געווען פאַרנומען מיטן זויפן, זיינען אַלע יידן דורכגעקראָכן דורך די לעכער פון די קעלערס צום הויפּט־אַרויסגאַנג פון טונעל. אין משך פון אַ האַלבער שעה זיינען אַלע אויסגעשטעלט געווארן לויט דער ריי און נומעראַציע, וואָס דער קאָמיטעט האָט באַשטימט.

ביים אַריינגאַנג צום טונעל איז געשטאַנען בערל מיט אַ ליסטע פון אַלע יידן, וואָס האָבן אייניציקווייז אַריינגעניידערט אין טונעל אַריין. לעבן אים זיינען געשטאַנען די מיטגלידער פון קאָמיטעט מיט נאַהייקעס, און נאָגאַנעס צו באַשטראָפן די, וואָס וועלן זיך ניט אונטערוואַרפן די פאַראָרדענונגען פון קאָמיטעט. ביסלעכווייז זיינען אַלע אַריינגעלאָזט געווארן אין טונעל. דער אַריינגאַנג אין טונעל איז פאַרגעקומען מיט אַזאַ אָרדענונג אוּן פינקטלעכקייט, וואָס עס איז אַ זעלטנהייט. פינקטלעך 10 אַזייגער זיינען אַלע יידן אַרויס פון טונעל. די לעצטע זיינען אַרויס די מיטגלידער פון קאָמיטעט, מיט בערלען בראש.

עס זיינען אַרויס 323 יידן מיט צוואָנג (אַ טייל האָט ניט געוואָלט גיין), כמעט דער גאַנצער געטאָ, מיטן אויסנאַם פון אייניקע „חכמים" וואָס האָבן זיך באַהאַלטן צווישן די קוילן, אויסרעכענענדיק, אַז די אַלע, וואָס גייען אַרויס וועט מען כאָפּן, און זיי וועלן אַרויסגיין אין אייניקע טעג אַרום, און וועלן בלייבן לעבן...

די דאָזיקע „חכמים" זיינען טאָקע אויף צו מאָרגן געכאָפּט געוואָרן.

לויטן באַשלוס האָבן די יידן ביים אַרויסקריכן פון טונעל, געדאַרפט קריכן אַ האַלבן קילאָמעטער אויפֿן בויך, ביז אַ קוסטאַרניק. אָבער ווי נאָר די יידן זיינען אַרויס פון טונעל און דערפילט די פרייהייט זיינען זיי שטאַרק צעטומלט געוואָרן און געניטן לויפן.

אגב, האָט די אָרגאַניזיר־קאָמיסיע פאַרגעסן אויסצולעשן די ליכט אין שטאָל וווּ עס איז געווען דער אַרויסגאַנג. דאָס האָסטיקע לויפן און דאָס ליכט האָבן צוגעצויגן די אויפמערקזאָמקייט פון דער וואַך, וואָס האָט געדענקט, אַז פאַרטיזאַנער גייען באַפרייען דעם געטאָ און דעריבער האָבן זיי געעפנט אַ שיסעריי פון מאַשין־געווער און באַלויכטן די גאַנצע געגנט מיט פראָזשעקטאָרן און רעקעטן.

די מיטגלידער פון דער אָרגאַניזאַציע מיט בערלען בראש האָבן זיך פאַרלוירן און ניט געקענט אייניהאַלטן די לויפנדיקע יידן, וואָס זיינען געלאָפן אין אַלע זייטן און האָבן פאַרלוירן די אָריענטאַציע צום וואַלד, וואָס איז געווען 4 מייל פון שטאָט.

עס זיינען געפאַלן מיט געווער אין האַנט די ברידער אָרלאַנסקי, טשערניכאָווסקי, וואָס האָבן זיך יאָ דערשלאָגן צו אַ קריסטלעכן אָטריאד, ווו דער קריסטלעכער קאָמאַנדיר וויקטאָר האָט ביי זיי געבעטן דאָס געווער:

— נאָר דער טויט וועט אונדז שיידן מיטן געווער — האָט געזאָגט אַרלאַנסקי. דאָן זיינען זיי דורכן באָפעל פון וויקטאָרן דערשאָסן געוואָרן.

בערל יאָסעלעוויטש, דער אַרגאַניזאַטאָר און אָנפירער פון גראָבן דעם טונעל איז דערשאָסן געוואָרן אין אַ וועלדל לעבן דאָרף האָרעדעטשניע, 4 מייל פון נאָוואָרעדאָק, ניט ווילנדיק אַריינפאַלן אַ לעבעדיקער צו די דייטשן דעם 27־טן סעפטעמבער 1943.

ווי אַ לעגענדע איז בערלס נאָמען. זיין קאַמף־טעטיקייט און מוטיקייט איז געבליבן אין זכרון פון די לעבן־געבליבענע נאָוואָרעדקער יידן. אייביק וועט זיין אָנדענק זיין פאַרהייליקט צווישן די יידישע העלדן, וואָס האָבן מקריב געווען זייער לעבן פאַרן יידישן פאָלק.

אייביק וועלן נאָוואָרעדקער יידן דערמאָנען דעם העלד, בערל יאָסעלעוויטש, דער העלד און קעמפער פון נאָוואָרעדקער געטאָ...

חיים לייבאָוויטש

אידל קאגאן

ווי אזוי איך בין לעבן געבליבן

אַ דאַנק אייך!
פיס מיינע, אָפּגעפרוירענע, צעבלוטיקטע,
מיט אייער פויזען און קריכן,
האָט איר מיר דעם טויט פאַרלאָפן.

מיטן אויסברוך פון דער מלחמה בין איך אַלט געווען קוים צוועלף יאָר. מיינע ערשטע טריט אין לערנען האָב איך געמאַכט ביים מלמד מנקר, ווי אַ סך קינדער אין נאָוואָרע־דאָק און דערנאָך אין תרבות שול. אָבער אונדזער דור איז ניט געווען באַשערט צו לערנען לאַנג, ווייל די מלחמה איז אויסגעבראָכן. אין די ערשטע טעג ווערט די שטאָט באָמ־באַרדירט און אונדזער הויז ווערט געטראָפן דורך באָמבעס און ווערט פאַרברענט. מיר האָבן זיך אַריבערגעקליבן צו דעליאטיצקען אין הויז לעבן דער פאָזשאַרנע־געבויידע. מיר זיינען געווען 4 פאַמיליעס: די ברידער קאַגאַן, סאס־נאווסקי, סובארסקי און מיר. דאָס לעבן איז געווען שווער, דאָך האָט נאָך גאָרניט געפעלט. איך האָב געאַרבעט בייַ אויפקלייבן שטיינער פון צעבראָכענע הייזער בייַ דער ערשטער שחיטה. אין דער ערשטער שחיטה זיינען אומגע־קומען אַ טייל פון אונדזער משפחה — משה קאַגאַן, פרוי און זון.

ניט באַשערט געווען מיין טייערן פעטער משה קאַגאַן צו בלייבן לעבן. דאָס מאָל ביים סעלעקטירן איז געקומען אַ דייטש פון ס.ס. צו לויפן און געזוכט משה קאַגאַן כדי אים אַרויסנעמען פון דער שחיטה, ווייל ער האָט נאָך ניט געענ־דיקט דאָס זאָטל פון זיין רייט־פערד. ער האָט אָבער פאַר־שפעטיקט: מען האָט אים שוין געהאַט אַוועקגעפירט אין די גריבער. דערפאַר איז מיט זיין זון געשען אַ נס, אין מיטן דער סעלעקציע רופט אויס אַ דייטש וועט איז אַן אויטאָ־מאַכאַניקער, און בערעלע קאַגאַן פאַרלירט זיך ניט שטייענ־דיק צווישן די פאַרמישפּטע צום טויט, און שרייט אויס: איך און מיין חבר זיינען מעכאַניקער. און ער האָט געזומען אָפּענהיימען צו זיך.

נאָך דער שחיטה אַרבעט איך נאָך אַלץ מיטן טאַטן ביי רימעריי, און מען האָט זיך ווי־ניט־ווי דורכגעלעבט. מיין לאַגע ענדערט זיך וועט איך גיי אַריבער אַרבעטן אין די קאַזאַרמעס. עס איז ווייט צו גיין, דאָס עסן איז שלעכט, אוך איבער אַלץ קלעפּ פון סאַדיסט מאקאש. צו מיר האָט ער גע־האָט אַ ספּעציעלע „ליבע" — מערער קלאַפן מיר ווי אַ צווייטן. אין אַ שיינעם פרימאָרגן פאָרן פלוצים אַריין ס.ס.־מענער מיט מאַשין־געווער, קלייבן אָפּ 50 מאַן פון די אַר־בעטער און איך בין צווישן זיי. מען פירט אונדז אָפּ ניט ווייט, מען שטעלט אונדז אויס צום שיסן, איך האָב זיך אויסגעדרייט מיט דער פלייצע ניט וועלנדיק זען די לופע פון פוליעמאָט און אין אָנבליק פון טויט פיל איך ווי אַלץ ווערט אין מיר פאַראַליזירט, און אַ געפיל פון אָנמעכטיקייט בעמט מיך אַרום. אָט באַלד — און אַ סוף וועט צו אַלץ נעמען. נאָר דער ס.ס.־מאַן וויל מיר ניט אָנטאָן די הנאה צו שטיין מיט דער פלייצע און גייט צו צו מיר און גיט מיך אַ קלאַפּ מיט דער ווייסער הענטשקע, איך זאָל זיך אומקערן און קוקן דעם טויט גלייך אין די אויגן אַריין. נאָר פלוצים קומט די ישועה: אַ דייטש קומט צו לויפן און הייסט אָפּלייגן דאָס שיסן. די סיבה פון אונדזער גזר־דין — האָבן מיר זיך שפּע־טער דערוווּסט — איז געווען אַ שטראָף פאַר דעם, וואָס צוויי בחורים האָבן געשמוגלט עסן, זיי האָבן אַ קלאַפּ געטאָן דעם דייטש, וואָס האָט זיי געכאַפּט, און אָנטלאָפן. שפּעטער אָבער האָבן זיי זיך מיישב געווען אַז אַזוי ווי די שחיטה איז נאָענט, לוינט ניט מאַכן קיין טומל. אין דער לופט האָט מען געפילט די שחיטה, די פאַרשפּאַרטע אינסטינקטן האָבן גע־פילט דעם ריח פון טויט, צופיל יידן זיינען געשיקט געוואָרן פון אַלע שטעטלעך אַרום, אַלע הייזער זיינען אָנגעשטאָפּט, די ענגשאַפּט איז געוואָרן לעבנס געפערלעך.

אין יענער צייט איז נאָך לייכט געווען אָנטלויפן. פאַר־וואָס זיינען מענטשן דאָן ניט אָנטלאָפן פילנדיק די שחיטה? — איז מיר געווען שווער צו פאָרשטיין, ווייל איך בין געווען צו יונג. איצט פאָרשטיי איך: דאָס וועלן זיין צוזאַמען, די שרעק פאָרן וואַלד, פאָר די גויים, וואָס כאַפן און מאָרדן יידן איז געווען די סיבה פונעם נישט אָנטלויפן. מיך גע־לינגט, ווי־ניט־ווי אַרויסגיין פון דער קאַזאַרמע און איך בין אַוועק אַרבעטן מיטן טאַטן אין די וואַרשטאַטן.

אויגוסט 1942 קומט פאָר די צווייטע שחיטה. אַ שוידער גייט מיך אַדורך ווען איך דערמאָן זיך דאָס שרעקלעכע בילד.

עס איז אַ סעלעקציע פון קינדער. איך טו אַלץ צו זיין גרויס, טו אָן דעם טאַנצ קורטקע, איך גיי אַדורך אויף די שפּיץ פינגער, כדי אויסזען העכער. מיך געלינגט — איך בלייב לעבן. עס בלייבן לעבן: מיין טאַטע, מאַמע און שוועסטערקע. מיר פרייען זיך מיט דעם — אָפּגעלייגט דערווייל דעם טויט־אורטייל... נאָך דער צווייטער שחיטה האָט אַ ריר געטאָן דאָס אַנטלויפן און אַלע יונגע חברה שושקען זיך און ביינאַכט ווערט מען פאַרשוווּנדן. עס איז שוין דאָ אַ פאַרבינדונג מיט די פּאַרטיזאַנער אין וואַלד, און די יוגנט אין געטאָ אַרגאַניזירט זיך צום לויפן. יהושע אָפּנהיימער קומט פון וואַלד אין געטאָ, אַרגאַניזירט אַ גרופּע יוגנט, צווישן זיי מיין קוזין בערל קאַגאַן. איך בין געווען דער, וואָס האָט געדאַרפט אַכ־טונג געבן אויף דער וואַך, און זיי זענען אַרויס בשלום. איך האָב געקוקט מיט פאַרבענקטע אויגן אויף די עלטערע יוגנט, וואָס קאָן לויפן אין דער פרייהייט, צו קאַמף און נקמה.

נאָך דעם ווי בערל קאַגאַן איז אַוועק אין וואַלד, האָב איך אין געטאָ קיין רו ניט געפונען. די געדאַנקען האָבן גע־אַרבעט איבער מיין אַנטלויפן. די נעכט זיינען געווען שלאָפ־לאָז, כ׳האָב אַלץ געטראַכט וואָס גיכער צו אַנטלויפן. מיינע עלטערן האָב איך ניט געדאַרפט לאַנג איבערצייגן. דער טאַטע האָט מיר צוגעגרייט אַ פאָר גוטע וואליקעס און גע־בענטשט מיין וועג, עס זאָל כאָטש איינער בלייבן לעבן פון דער משפּחה. און געקומען איז דער טאָג: דאָס איז געווען אין דעצעמבער 1942. מיר גייען אַרויס פון סוד דורכן טויער אין מיטן העלן טאָג. אַ שיינער פראָסטיקער טאָג, די געלע לאַטעס אַראָפּגעריסן, און דו זעסט די פרייַע וועלט, וואָס איז ניט פאָר דיר. מיר גנבענען זיך אַדורך דער שטאָט. דאָס האַרץ האָט אויפגעהערט פילן די שרעק, פילנדיק אַז דו ביסט שוין ניט צווישן די געטא־וועלט. מיר האָבן זיך אַוועקגעלייגט אין וועלדל ניט וויַיט פון סוד און געוואַרט אויף דער נאַכט. דער פּלאָן איז געווען צו קומען צו די היצלעס און פאַרטיזאַנער וועלן קומען אונדז אָפּנעמען. צוליב זיכערקייט מאַכן מיר אַ גרויסן אומקרייז דורך ברי־טשינקע מיט דער אָזיערע, וווּ נאַוואַרעדאָק פלעגט זיך גיין באָדן, און דורכגייענדיק די אָזיערע האָט דער דינער אייז זיך געשפּאַלטן און איך אַנדערע זיינען אַריינגעפאַלן. די וואליקעס האָבן אָנגעכאַפּט אַ היפּשע מאָס וואַסער, מיינע פּיס זיינען געוואָרן שוואַר, די קעלט איז געווען אַ שרעק־לעכע, אָבער דער חשק צום לעבן יאָגט מיך, וואָס גיכער אַנ־קומען צו די היצלעס און עס וואַרעמט דיך דער גענאַנק, אַז עס וואַרטן אויף דיר פּאַרטיזאַנער מיטן קוזין בערל, וואָס זיינען געקומען צו די היצלעס. קוים זיך דערשלעפּט, ווייַזט זיך אַרויס, אַז די פּאַרטיזאַנער זיינען געווען און אַוועק... מיין טראַגעדיע איז ניט צו באַשרייבן. אויך דער ווייטיק פון מיינע פיס איז שטאַרק. זיי פרירן מיר. איך פיל אַז איך פאַרליר מיינע פיס. איך מוז זיך אומקערן אין געטאָ, אָבער ווי אַזוי גייט מען אַרויס אַז אַרום די נאַסע וואַליקעס האָבן זיך אָנגעקלעפּט אַ זוים מיט שניי און אייז? איך האָב אויסגעזען ווי אַ קלאָון אין צירק וואָס גייט אויף שטע־קענער, — גיין אַ ווייטן וועג קען איך ניט.

עס טאָגט. עס איז 6 פרי. איך קריך צו צום וועג, און לאָז מיין לעבן געפּירט ווערן דורכן גורל, און דער גוטער גורל האָט מיר געהאָלפן — עס פאָרט אַ גוי מיט אַ שליטן. איינגעדרייט זיצט ער — געוויס פאַרפראָרן פון קעלט, אומ־באַמערקט דראָפּע איך זיך אַרויף שטיל אויפן שליטן פון הינטן, און ער פירט מיך אַדורך דורכן שטאָט צו קאַרעלי־טשער גאַס און פאָרט אין דער ריכטונג פון סוד, מיין מזל. איך בין גליקלעך, איך קריך אַראָפּ פון שליטן, פויזע צו צו אַ גרופּע, וואָס טראָגט וואַסער אין געטאָ. דערזעענדיק מיך נעמען זיי מיר אַריין אין מיטן, און איך קריך, ווייל מיינע פיס גייען ניט. נאָר מיטן אימפּעט פון לעבן האָב איך דער־פויזעט אין געטאָ, אַהיים צוריק צו טאַטע־מאַמע. מען האָט אָנגעהויבן אַראָפּנעמען די וואַליקעס, צעשניטן זיי אויף שטיקלעך — אַלץ איז געווען אין שטיק אייז צוגעקלעפּט צו דער הויט. מיט גרויס מאַטערניש האָט מען אַנטפלעקט מיינע שוואַרצע אָפּגעפרוירענע פינגער, וואָס מען האָט גע־דאַרפט וואָס גיכער אָפּעריען. אָפּעריען אין געטאָ האָט גע־הייסן אַ שאַרפער מעסער. מען האַלט דיך שטאַרק צו, דו זאָלסט ניט שטערן און מען שניידט... אַפילו שרייען טאָרסטו ניט צו שטאַרק, אָבער מיט די פינגער האָט זיך ניט געענ־דיקט, עס האָבן אָנגעהויבן פוילן די ביינער, און ווייטער האָט מען געמוזט שניידן, איך בין אַ פאַרטיקער, איך ליג אויף דער נאַרע — די ווייטיקן זיינען גרויס, אוממענטש־לעכע, איך קלער נאָר ווען וועלן זיך ענדיקן מיינע ווייטיקן, מיין ליידן. נאָר דער גרעסטער שונא מיינער זיינען גענוען די וואַנצן. די פלאָג פון די וואַנצן איז געווען שרעקלעך, די פיס זיינען פאַרוויקלט אין שמאַטעס, און פאָר די וואַנצן איז לייכט געווען דורך זיי אַריינקריכן אין מיינע וווּנדן; פלעגן זיי אָנפאַלן און בייסן. ניט אויסהאַלטנדיק פלעג איך קראַצן און צוריק עפענען מיינע נאָר וואָס פאַרהיילטע וווּנדן. אין פעברואַר קומט ווייטער יהושע אָפּנהיימער און בעמט אַרויס פון געטאָ מיין קוזינע שיינדל סובאַרסקי מיט איר חברטע סאסנאָווסקי. גייענדיק דורכן שטאָט מסרט זיי אַ קריסטין אַ מיטשילערין, און מען כאַפּט זיי און זיי ווערן דערשאָסן. דער געטאָ אין סוד ווערט שטאַרק באַצוימט און געהיט. דאָס אַנט־לויפן איז אוממעגלעך. עס איז שוין מאַי 1943, מיינע פיס הויבן זיך אָן צו היילן. מיין יונגער קערפּער העלפט צו. איך קריך אַרויס צו ביסלעך מיט קוליעס. עס דערוועקט זיך ווייי־טער די אָפּענונג פון אַנטלויפן. איך קוק און בין מקנא פסח אַבראַמאָוויטשן, וואָס האָט צוזאַמען מיט מיר אָפּגעפראָרן בייַם אַנטלויפן די פיס נאָר אין אַ לייכטערער פאָרעם, ווי ער לויפט אַרום אויף די קוליעס. כ׳האָב אַלץ געקלערט: ווי דערלעב איך שוין אַזוי אַרומצולויפן.

7־טן מאַי 1943. איך ליג אויף מיין נאַרע אין דער הויך, קוק ווי געווייַנטלעך אויפן אָפּעל, וואָס פלעגט פאָרקומען אַלע טאָג אויפן פלאַץ אין מיטן געטאָ, ווו מען פלעגט בא־קומען דאָס שטיקל ברויט און עס פלעגט פאָרקומען די צייי־לונג. איך פלעג ניט גיין, ווייל איך האָב ניט געקענט. פלו־צים אַנטפלעקט זיך פאָר מיר אַ שרעקלעך בילד. ס.ס.־לייט

רינגלען אַרום די מענטשן, וואָס שטייען ביים אַפּעל, הויבן זיי אָן קלאַפּן מיט שטעקנס ווי ווילדע צעיושטע חיות... עס איז מיר שווער צו קוקן אויפן בילד, איך גראָב איין דעם קאָפּ אין קישן. מיינע געדאַנקען אַרבעטן גיך. איך פיל אַז דאָ איז דער סוף פון גענאָ. אַ שחיטה. אינסטינקטיוו הויב איך זיך אָן באַהאַלטן און לייג אַוועק קווער די קישנס אַזוי אַז דאָס בעט זאָל אויסזען ליידיק. איך הער קולות פון מאַשין־געווער. עס איז דער סוף פון לעבן. אַ סך געדאַנקען פליען דורך אין איין מינוט. איך האָב שוין ניט מורא פאַרן טויט נאָר פאַר די קלעפּ, ווייל איך וועל ניט קענען אַרויסגיין, און דו קלערסט וויטער אויב דו וועסט בלייבן לעבן. אויב מ׳וועט אַלעמען אויסהרגענען, ווי און וואָס וועל איך טאָן? אָבער דער ווילן צו לעבן איז שטאַרק. איך גראָב זיך איין טיפער אין קישן, עס גייען אַריין פאַליציסטן ראַבעוועז... זיי זיינען שוין נאָענט פון מיין נאָרע. מיין האַרץ בלייבט שטיין... זיי זוכן, נישטערן, וואַרפן די ניט נויטיקע שמאַטעס, צו מיין מזל, אויף מיין נאָרע, און דעקן מיר נאָך מער צו... עס זיינען אַריבער שרעקלעכע שעהן ווי יאָרן, איך הער טריט פון מענטשן און מיין טייערער טאַטע לויפט צו מיין נאָרע — איך לעב! פון אים דערווויס איך זיך אַז איך האָב פאַרלאָרן אין דער שחיטה מיין מאַמען און שוועסטער. איך טרייסט זיך מיטן טאַטן — וואָס איז דערווייל לעבן מיר, נאָר ווער האָפט שוין אויף וואָס. די פראַגע דאַן איז געווען ווען וועט שוין נעמען אונדזער סוף...

ווייניק יידן זיינען געבליבן אין גענאָ. דאָס אַנטלויפן איז געווארן אוממעגלעך, נאָר דורך כוח, און דאַן ווערט אויס־געאַרבעט אַ פלאַן אין גענאָ צו ברעכן דעם טויער מיט כוח און אַנטלויפן. אויף דעם זיינען געווען צוגעגרייט האַנט־גראַנאַטן, עס איז געווארן באַשטימט די נאַכט, די שעה. עס דערנענטערט זיך דער טאָג, די נאַכט. די לאַגע אין גענאָ איז אַנגעשטרענגט פון דערוואַרטונג. נאָר וואָס קען איך טאָן אָן פיס, און עס גייט אַריין צו מיר מיין טאַטע — אויסגעזען האָט ער שרעקלעך — הויט און ביינער און מיט אַ ווארעמען בליק רעדט ער צו מיר: אידעלע, מיר לעבן ביידע אין גע־טאָ, איך האָב צוגעגרייט צוויי שטריק, און ווען אַלע וועלן אַנטלויפן, וועלן מיר דאָ אויף די נאַרעס זיך הענגען, דו ווייסט דאָך — אַריינפאַלן צו ס. ס. לעבעדיק וועט זיין אַ סך ערגער. טאַטע מיינער! איך פיל נאָך איצט יענעם וואַרע־מען בליק און דיינע פשוטע גרוילעכע ווערטער. ניין, דו האָסט וועגן זיך בכלל ניט געקלערט, נאָר מיט מיר האָסטו געוואָלט בלייבן צוזאַמען די לעצטע מינוטן... דער פלאַן פון אויפשטאַנד איז, ווי באַקאַנט, אָפּגעפאַלן און איז אומגע־ביטן. עס איז באַשלאָסן געווארן צו בויען אַ טונעל און די אַרבעט האָט זיך אָנגעהויבן. אין אַ פרימאַרגן גייט צו מיר אַריין דער טאַטע אַ פאַרקלאָגטער: זון מיינער! מען שיקט מיך אַרבעטן אין קאלדישעווער לאַגער. ער האָט זיך געבעטן, געווויינט, דערקלערט אַז ער מוז מיר העלפן, עסן ברענגן, נאָר דער יידישער ראַטמאַן איז געווען האַרט און אומברח־מנותדיק, און מיין טאַטע האָט זיך מיט מיר געזעגנט אויף אייביק... ער איז געפאַלן אין קאַלדישעווע ביים אַנטלויפן. איך בלייב אַליין, און מיין ווייטיק און טרויער איז אַן אַ שיעור, אָבער ניט אַלע האָבן פאַרלאָרן דעם צלם אלוהים, און אפרים שעלובסקי זעט מיר צו — און ברענגט מיר דאָס שטיקעלע ברויט.

אין אויגוסט 1943 קען איך שוין פרייער אַרומקריכן מיט קוליעס. די אַרבעט פון דעם טונעל דערנעענטערט זיך צום סוף, און דער טאָג פון אַנטלויפן איז נאָענט. אָבער איך — קוים וואָס איך קריך ארום. צי וועל איך האָבן כוח צו אַנט־לויפן? די געדאַנקען עגבערן מיר אַן אַ סוף. ענדלעך קומט די פינצטערע נאַכט פון אַנטלויפן, מיר ווארטן לאַנגע שעהן, איך און פסח אבראמאָוויטש. מיר זיינען די לעצטע צום אַרויס־גיין, מיר קריכן דורכן טונעל גיך — אָט איז שוין דער סוף, די פינצטערניש איז גרויס. די וואַך האָט דערפילט און אָנגע־הויבן שיסן אַן אויפהער. איך מיט פסחן האַלטן זיך צוזאַמען און מיר גייען דעם זעלביקן וועג ווי ביים ערשטן מאָל אַנט־לויפן. דאָס הייסט, דורך בריטשינקע אַרום דער שטאָט, און דאָס ראַטעוועט אונדז. — די דייטשן האָבן פאַרטאָג געיאָגט מיט דעם קורצן וועג, און ניט ווו מיר זיינען געגאַנגען. אַ נאַכט זיינען מיר געלאָפן. וועט פילט פיס? ביי טאָג באַהאַלטן מיר זיך אין אַ וועלדל אוּן דאַן פיל איך מיינע צעבלוטיקטע פיס. דער הונגער הויבט אָן צו מאַטערן און ביי נאַכט גייען מיר צו צו אַ כוטער און בעטן ברויט און מילך, האַלטנדיק אין האַנט אַ שיידל פון אַ רעוואָלווער. אַזוי האָבן מיר זיך גע־שלעפט זעקס טעג, הונגעריקע, דורכגענעצטע מיט די קראַנקע אָפּגעריבענע פיס. שלעפנדיק זיך אַזוי זעען מיר אַ פור. מיר לייגן זיך אַוועק און קוקן דורך אַ בוים ווער עס פאָרט, און איך גלויב ניט מיינע אויגן: פאַרטיזאַנער! אַ באַקאַנטער בהור זיצט אין וואָגן. אונדזער פרייד דריקן מיר אויס מיט געווויין און טרערן. פון אים דערוויס איך זיך אַז מיין קוזין בערל קאָגאַן לעבט, און ער נעמט אונדז מיט צו ביעלסקיס אָטריאַד. מיר פרעגן זיך נאָך, און אין אָוונט קומט בערל קא־גאַן. די פרייד איז גרויס. מיר זיינען די אייניקע וואָס זיינען דערווייל געבליבן לעבן פון אונדזער גרויסער משפחה...

ווען מיין קוזין האָט געזען מיין לאַגע מיט די פיס, האָט ער באַשלאָסן אַז ער מוז בלייבן מיט מיר. ער פאַרלאָזט דעם קעמפערישן ארדזשעניקידזע אָטריאַד פון די רוסן און קערט זיך אום צו בעלסקין אין אָטריאַד. און מיט מיר זיין איז געווען גאָרניט פשוט. אין דער צייט זיינען געווען אָבלאָווס. מען האָט געמוזט איבערלויפן פון אָרט צו אָרט. מיר ווייסן דעם אָרט וווּ צו גיין און שלעפן זיך צוזאַמען פאַמעלעך. קומענדיק אויפן פלאַץ דערציילט מען אונדז אַז דייטשן זיינען באַפאַלן און געהרגעט עטלעכע יידן, האָבן ווייטער מיינע קראַנקע פיס אונדז געראַטעוועט. און אַזוי איז עטלעכע מאָל פאַרגעקומען אין די אָבלאָווס: פאַרשפּעטיקטע קומען מיר צוקריכן און מיידן אויס דעם טויט... דאַן באַשליסן מיר אַריבערגיין אין נאַליבאַקער פושטשע אין ביעלסקיס פאַמיליע־גרופּע. נאָך אַ וואָך צייט שלעפן זיך קומען מיר אַן אין וואַלד, וווּ איך טרעף שוין נאטקע סובאַרסקי, מיין פעטער פּסח אַבראַמאָוויטש און אַ סך יידן. בערל קאָגאַן פאָרט אַרויס אין ראַיאָן ברענגען

עסן, דערווייל בלייבן מיר אין וואַלד אָן אַ זיעמליאַנקע. די קעלט איז אומבאַשרייבלעך, ביז מיר געפינען אַ פאַרלאָזענע זיעמליאַנקע און פסח זעט מיר צו מיט עסן, ווייל איך האָב ניט געקענט אַרומגיין. בערל איז געקומען מיט פעטס און ברויט. עס איז אַ לעבן. מיר עסן צו דער זעט. איך שלאָף רואיק די נעכט און די פיס היילן זיך גיך. איך ווער זעלב־שטענדיקער, איך גיי אַרום, וואַרף אַוועק די קוליעס, אַ מענטש ווי אַלע. אין דער צייט ביז דער באַפרייאונג האָט עסן ניט געפעלט און בערל האָט געזאָרגט פאַר מיר.

עס קומט דער גרויסער טאָג פון דער באַפרייאונג און די שארית הפליטה קערט זיך אום צוריק אין נאַוואַרעדאָק, און דאַן הויבן זיך אָן די פראָבלעמען פון לעבן. איך בין שוין 15 יאָר אַלט, וואָס טוט מען? ווו לעבט מען? ס'דערשיינען פראָבלעמען ווי אַזוי בויען אַ ניי לעבן אָן אַ היים. די עלנטקייט איז גרויס, נאָר דאָס לעבן האָט געפונען אַן אויס־וועג פאַר די פאַרהאָרעוועטע מענטשן, דאָס געפיל פון אַנט־לויפן פון די גריבער פון פאַרשאָלטענעם לאַנד ווו אַלע האָבן אונדז געמאָרדעט און ראַבירט, איז געווען שטאַרק. איך האָב אַדורכגעמאַכט דעם באַקאַנטן וועג פון וואַנדערן אין דייטש־לאַנד, בין אַדורך אַ ריי אָפּעראַציעס אויף די פיס. די בענקע־ניש נאָך אַ היים איז געווען גרויס, מיין שוועסטערקינד פון ענגלאַנד זאָרגט איך זאָל קומען צו איר מיט דער האָפענונג צו געפינען אַ היים, בין איך אַוועק נאָך ענגלאַנד, ווו איך האָב געבויט מיין היים.

פרומע גולקאָוויטש־בערגער

געטא אין פערעשיקע

1941 — 1942 — 1943

מאַי, 1942. אַ שיינער פרילינג־טאָג. די זון שמייכלט צו אַלעמען, נאָר אין אונדז יידן, האָט אַפילו די נאַטור אויך פאַר־געסן. איבער אונדזערע קעפּ הענגט שווערע, בלייענע וואָלקנס.

— מיר שטייען אויסגעשטעלט, צו 4 אין ריי, אויף קאַ־רעליטשער מאַרק־פּלאַץ. איך שטיי אין דער ערשטער ריי מיט מיינע דריי שוועסטער, דער טאַטע — הינטער אונדז, זיינע פיס זיינען געשוואָלן. די מאַמע האָט שוין ניט געלעבט, — געשטאָרבן פון די וווּנדן וואָס די נאַצישע מערדער האָבן איר געשלאָגן. איך וועל עס קיינמאָל ניט פאַרגעסן.

מיר זיינען שטרענג באַוואַכט דורך די נאַצישע פּאָליציי, ווי די גרעסטע פאַרברעכער פון דער וועלט. מיר גייען און טראַכטן ווי ווייט איז נאָך צו די גריבער. פאַרנאַכט זיינען מיר געקומען אין נאַוואַרעדאָק. אויסגעמאַטערטע פון וועג, דאָר־שטיקע און הונגעריקע האָט מען אונדז אַריינגעטריבן, פּונקט ווי חיות, אין די שטאַלן פון דעם געטאָ. דאָ, אין געטאָ, הויבט זיך אָן אַ ניי פּעקל צרות, וועלכע עס איז גאָר אומבאַשרייב־לעך.

— דערווייל טרייבט מען אונדז צו שווערע אַרבעט. די באַדינגונגען זיינען אוממענטשלעכע. מענטשן זיינען פאַר־וואַנדלט געוואָרן אין חיות. אונדזערע אָפּקומענישן זיינען פיל גרעסער ווי די יידן פון נאַוואַרעדאָק, ווייל מיר קענען קיינעם ניט. (אין יענער צייט האָט מען צונויפגעטריבן אין נאַוואַרעד־קער געטאָ אַלע יידן פון די אַרומיקע שטעטלעך, ווי נאַלי־באָק, איוועניץ, לובטש, קאַרעליטש, דעלאַטיטש, ניישטאָט, און אַנדערע, ווו נאָר עס האָט זיך געפונען אַ ייד אין אַ דאָרף).

— אָט צעפּאַטשט מיר די באַקן אַ יידישער פּאָליציאַנט פון געטאָ, ווייל איך וויל גיין אַרבעטן מיט אַ גרופּע אין שטאָט, אפשר וועט עמעצער אויף מיר רחמנות האָבן און אונטערוואַרפן אַ שטיקל ברויט. אַ צווייט מאָל זעט אַ פּאָליציאַנט פון געטאָ ווי איך בין אַריין מיט אַ שטיקל קעז, באַהאַלטן אונ־טער מיין קלייד, און איך בין אַרעסטירט און זיץ אין קאַר־צער. אַזעלכע פאַקטן קאָנען פאַררעכנט ווערן אַלס „קליינ־קייטן".

די צווייטע שחיטה

עס פילט זיך אין דער לופט, אַז עפּעס גרייט זיך. דער יודנראַט האָט פאַרשטאַרקט די וואַך אַרום געטאָ, דער עיקר, אַז קיין ייד זאָל ניט אַנטלויפן. עס זאָל ניט אויספעלן די צאָל קרבנות פאַר די נאַציס.

ווען מיין ברודער בן־ציון האָט געוואָלט אַוועקגיין אין וואַלד מיט אַ גרופּע יידן, האָט מען ביי אים צוגענומען די שטיוול און געמאַכט אַלע שווערקייטן ניט צו קאָנען פאַרלאָזן דעם געטאָ.

דאָנערשטיק פרי, דעם 6־טן אויגוסט 1942, שפּאַרן מיר זיך צום טויער, גיין צו דער אַרבעט, (מען האָט שוין געפילט, אַז די טעג וועט מען אַרומרינגלען דעם געטאָ). מיין שוועס־טערקינד, אַ 6־יאָריק מיידל, בעט זיך מען זאָל איר מיטנעמען. עס האָט מיר געלונגען, דער פּאָליציאַנט האָט זיך געמאַכט ניט זעענדיק. עפּעס איז דעם טאָג ביי דער אַרבעט, געווען פרייער אַ ביסל. נאָר פריי זיך ניט נאַרישער מענטש, אַ מינוט פאַרן טויט ווערט גרינגער...

מיט אַמאָל ווערט אַ טומל. מען האָט אָנגעהויבן צו לויפן. מען ווייס ניט וווּהין מען לויפט. עס איז דערגאַנגען די ידיעה אַז דער געטאָ איז שוין אַרומגערינגלט. איך און מיין ברודערס ווייב, האָבן זיך געלאָזט לויפן צו די קאָשאַרן (קאַזאַרמעס), ווייל נאָך פיל זיינען אַהין געלאָפן. מיינע שוועסטער האָב איך שוין מער ניט געזען. דאָ האָבן מיר דורכגעלעבט אַ סאָר־טירונג — ווער רעכטס און ווער לינקס — צום לעבן און צום טויט.

די אָפּגעקליבענע צום טויט האָט מען צוריק געטריבן אין דעם פּערעשיקער געטאָ. עס האָט שוין אָנגעהויבן ווערן טונקל און דער געטאָ איז שוין געווען אָנגעפילט מיט נאַציס. איך בין אַריין אין „אונדזער" שטאַל. מיין פאָטער איז געשטאַנען לעבן

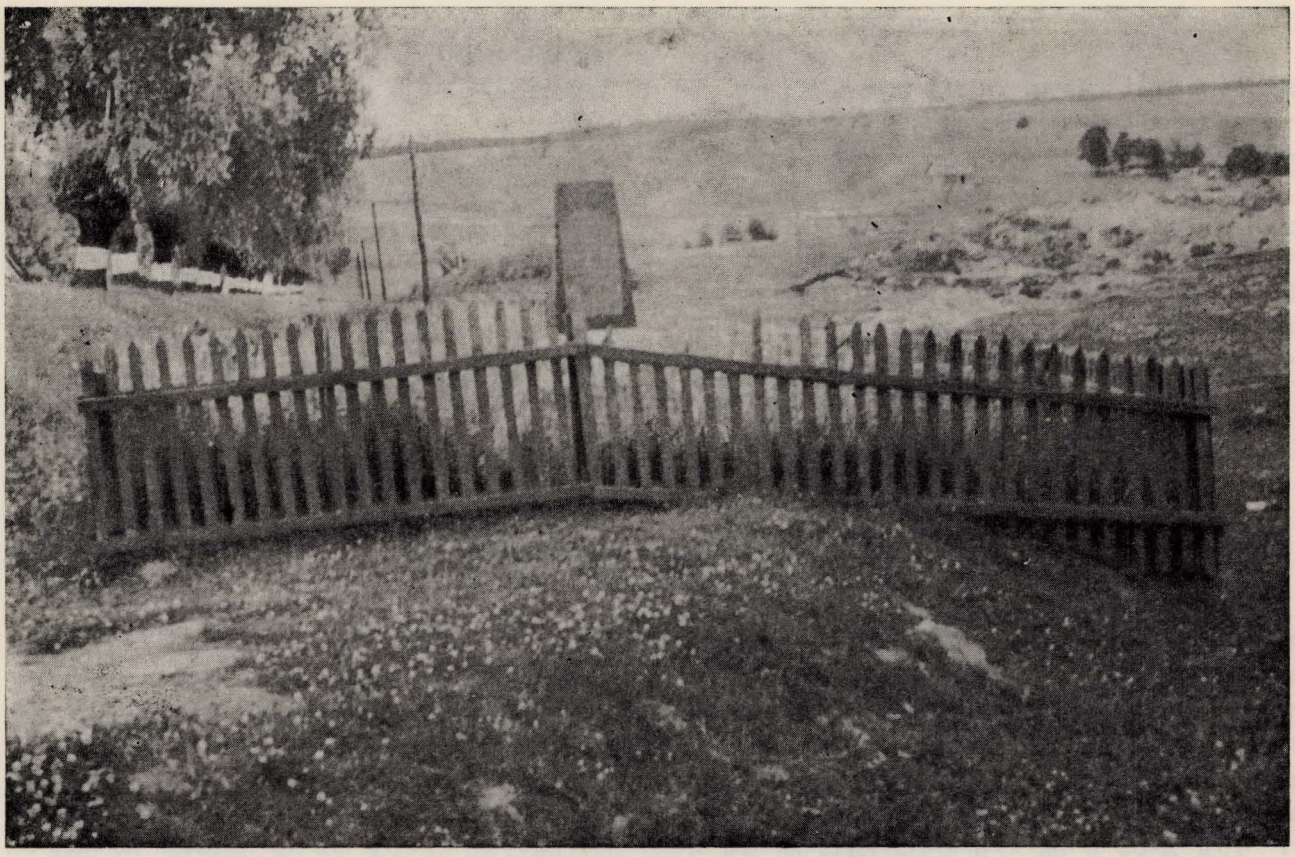

ברודער־קבר פון דער צווייטער שחיטה — ליטאווקע

זיין נאַרע, איינגעהילט אין טלית און געזאָגט תהילים. געוואַלד! ווי איז צו אַזאַ אָרנטלעכן און פרומען ייד אַ קויל צוגעשטאַנען? זיין בליק אויף מיר, וועל איך קיינמאָל ניט פאַרגעסן...

מיינע שוועסטער זיינען שוין געווען באַהאַלטן ערגעץ־ווו אויף אַ בוידעם. יהודית מיין שוועגערין האָט מיר פאַר דער האַנט אַ שלעפּ געטאָן — קומט לאָמיר אויך גיין, זוכן ערגעץ אַ באַהאַלטעניש. איך אַליין בין געווען מאָדנע פאַרשטיינערט. מיר זיינען אַרויס פון שטאַל. — ווו געפינט מען אַ לאָך זיך צו פאַרשטעקן? מיר זיינען דאָך דאָ פרעמדע. די ערד וויל זיך פאַר אונדז ניט עפענען און אונדז אויסבאַהאַלטן! מיר גייען פאַרביי אַ פאָר געהרגעטע. איינע האָב איך דערקאַנט, אַ קאַ־רעליטשער מיידל, מערקע יעלין. זי האָט געהאַט דעם מוט אַ דייטש אָנצושפייען אין פנים.

מיר זיינען דורכגעגאַנגען פאַרביי דעם גרויסן בית כסא וואָס איז געשטאַנען אין מיטן געטאָ.

אָן אַ מינוט פאַרטראַכטעניש איז דאָס געוואָרן אונדזער באַהעלטעניש. מיר האָבן זיך אַראָפגעלאָזט אין דעם שמרץ, וואָס איז געווען די טיף ביז צום האַרצן. דאָרט זיינען שוין געלייגן צוויי פרויען: אסתר מענאַקער און מאַשע ראַבינאָ־וויטש. מיר האָבן זיך געזעצט אין אַלע פיר ווינקלען, ווייל אין פאַל מען וועט דערהערן אונדזער אָטעמען, זאָל מען אונדז ניט דערזען אַלע גלייך.

די נאַכט איז אַריבער שטיל. אויף מאָרגן גאָר פרי, פרייטיק, דעם 7־טן אויגוסט, (24 טעג אין חודש אב) האָבן מיר דערהערט אַ גערויש פון אויטאָמאָבילן. די מערדערישע חיות זיינען געקומען נאָך זייערע קרבנות. די געשרייען פון די קליינע קינדער קלינגען נאָך מיר הייַנט אין מיינע אויערן.

— טאַטעניו, — מאַמעניו, ווו זייט איר? פאַרוואָס האָט איר אונדז איבערגעלאָזט? די קינדער זיינען גלייך פאַרשלאָסן געוואָרן אין די אויטאָס. דער גערויש פון די אויטאָמאָבילן האָט זיך דערווייטערט. באַלד האָט זיך דערהערט די שיסעריי און דערנאָך איז געוואָרן שטיל. פאַרשניטן 4 טויזנט לעבנס...

אין געטאָ האָט זיך דערהערט שיינע מוזיק. אַ הילכיקע נאַצישע שטים האָט געזעדט — אַז זיי האָבן אויסגעפירט אַ הייליקע אַרבעט, און זיי מוזן זי פאַרענדיקן, אויסזוכנדיק פון די באַהעלטענישן די רעשטלעך יידן.

מיט אַמאָל האָבן מיר דערהערט טריט פון מענטשן־חיות און פון הינט.

די הינט האָבן אָנגעהויבן בילן, און דאָס איז פאַר זיי קלאָר געווארן אַז דאָ געפינען זיך יידן. זיי האָבן אָנגעהויבן שיסן אויף אונדז. די ערשטע קויל האָט געטראָפן אין אסתר מענאַקער, זי האָט אָפילו קיין קרעכץ ניט געגעבן. מיר האָט אַ קויל אָפגעריסן אַ שטיק פון מיין קלייד און אויך אָנגעריטן מיין רעכטע האַנט, נאָר לייכט. די אַנדערע צוויי, פון צווייטן זייט,

האָבן זיי, ווייזט אויס, ניט דערזען. איך האָב דערהערט ווי זיי ריידן די מערדער, איינער צום צווייטן, אַז אויב זיי לעבן נאָך דאָרט, וועלן זיי אַלץ איינס אויסגיין. און זיי זיינען געגאַנגען ווייטער זוכן נאָך באַהעלטענישן.

מיר זיינען אין בית־הכסא געלייגן 6 טעג, אָן עסן און אָן טרינקען. ווערעם האָבן אונדזערע קערפּערס געפרעסן לעבע־דיקערהייט, און יעדן מאָל, ווען עמעצער פלעגט אַריינקומען, פלעגט דאָס האַרץ אויפהערן צו קלאַפּן פון שרעק. ביז היינט צוטאָג איז ביי מיר פאַרבליבן דאָס האַרץ אָפּגעשוואַכט.

אויפן זעקסטן טאָג האָט מען צוריקגעבראַכט פון די קאָ־שאַרן די לעבנגעבליבענע יידן, און צווישן זיי איז אויך גע־ווען מיין ברודער בן־ציון. דער געטאָ איז פאַרקלענערט גע־וואָרן און אין דעם פאַל זיינען מיר איצט געווען אויסערן געטאָ.

ווען מיין ברודער האָט זיך דערוווּסט וועגן אונדז, האָט ער אונדז פון דאָרט אַרויסגעשלעפּט. דאָ האָבן מיר ערשט דער־זען אונדזער גרויסן חורבן. מיר זיינען געבליבן נאָר גע־ציילטע אויף די פינגער.

מיר האָבן אָנגעהויבן אין גרופּעס אַנטלויפן פון געטאָ. דער ערשטער איז אַוועק מיין ברודער מיט אַ גרופּע. ער איז אינגיכן געקומען און אונדז צוגענומען פון געטאָ מיט נאָך 25 מענטשן. מיר זיינען געוואָרן פּאַרטיזאַנער. צוויי און אַ האַלב יאָר, האָבן מיר געקעמפט מיט די נאַציס, און דערלעבט די באַפרייאינג ווי שטאָלצע יידן.

י. יפה

קאַפּיטלען פון אומקום

אַנטלאָפן פון דער שחיטה

מלך אין אַן אַמעריקאַנער, ביי די דייטשן האָט ער געאַר־בעט אין שלאָסעריי־וואַרשטאַט. עס איז בעסער ווי צו גיין אויף שוואַרצע אַרבעט. מען דאַרף ניט גיין יעדן טאָג אויף אַן אַנ־דערן פּלאַץ. מען איז אויפגעלעבט מיטן אויפזעער, ער יאָגט ניט אַזוי ביי דער אַרבעט. קיין דייטשן מיט נאַגייקעס קומען ניט אַריין אין וואַרשטאַט, און ווען אַ דייטש פאַרבלאָנדזשעט אַמאָל אַהין, מאַכט ער זיך אויך העפלעך פאַרן יידישן מייסטער און ער גיט אים נאָך אַ פּאַפּיראָס.

פאַר דער אַרבעט צאָלט מען ניט. האָט מלך געזוכט מיט־לען, ווי אַזוי צו פאַרדינען אויפן לעבן. ער איז אַרומגעגאַנגען איבער די אָפּגעברענטע פעלדער, אַרויסגענומען פאַרברענטע קעפּ פון ניי־מאַשינען, געלאָזט ווייקן עטלעכע טעג אין גאַזע, און שפּעטער פונאַנדערגענומען אויף איינציקע טיילן, אַלע טיילן אויסגערייניקט, צוריק אויפגעשטעלט און די מאַשין האָט ווידער גענייט. אָפּגעפאַרבט דעם קאָפּ, גענומען אויף אַ פּלאַץ אַ פּאָר פאַרברענטע פיס, צורעכט געמאַכט זיי אויף דער ניי־מאַשין. נאָכדעם האָט ער געזוכט אַ קונה וועמען צו פאַר־קויפן. אַ דאָרפישער פּויער האָט די מאַשין פאַר אַ פּוד מעל מיט עטלעכע קילאָ פּוטער אָפּגעקויפט. מלך האָט געהאַט אויף אַ שטיקל צייט וואָס צו עסן, און האָט נאָך דער אַרבעט ווידער געזוכט פון וואָס צו פאַרדינען.

מען האָט אים גערופן צו אַ שטאָטישער קריסטין הינטערן שלאָסבאַרג צו פאַרריכטן אַ ניי־מאַשין. ער האָט דער קריסטין געזאָגט, אַז ער מוז די מאַשין פונאַנדערנעמען און אויסקאָכן און אַנדערע טיילן אויסטאָקן. אָבער די קריסטין האָט זיך אַנטזאָגט אים צו צאָלן דעם געפאָדערטן פּרייז — עס לוינט ניט צו פאַרריכטן — האָט זי געזאָגט. מלך האָט אויסגערעכנט, זיין אַרבעט איז סיי־ווי אומזיסט, און אַז ער וועט ניט אַרבעטן, וועט ער זיכער גאָרניט האָבן. וואָס צו עסן איז ניט געווען אין שטוב, האָט ער די אַרבעט אָנגענומען פאַרלאָזנדיק זיך אויפן יושר פון דער קריסטין. וואָס זי וועט אים געבן — האָט ער איר געזאָגט — וועט פאַר אים ווערט זיין... מלך האָט דעם ערשטן טאָג די מאַשין פונאַנדערגענומען ביי דער קריסטין אין שטוב און פּאַמעלעך אָנגעהויבן אַרבעטן, אַז די אַרבעט זאָל וואָס מער געדויערן. ער האָט אַנדערע טיילן מיט זיך גענומען אין וואַר־שטאַט אַריין, און יעדן טאָג איז ער צו די קריסטין געגאַנגען און צו ביסלעך געאַרבעט. נאָך עטלעכע שעה אַרבעט פלעגט זי אים אַהיימגעבן ברויט, מילך און אַ שטיקל פּוטער. די שטאָטישע קריסטן, וואָס זיינען שטענדיק געווען די אָרעמסטע, זיינען פאַרן דייטש רייך געוואָרן: זיי האָבן געראַבעוועט פון די סאָוויעטישע מלוכהשע מאַגאַזינען און פאַרקויפט אָדער גע־ביטן מיט די פּויערים פון די דערפער אויף שפּייז פּראָדוקטן. פאַר דער צייט איז מלך דער קריסטין געפעלן געוואָרן: זי האָט אויף אים רחמנות געהאַט, וואָס ער ליידט אַלס ייד — אַזאַ גוטער מייסטער — האָט זי אים געזאָגט — און דאַרף אַרבעטן אומזיסט און צו דעם איז ער נאָך מיטן לעבן ניט זיכער... ער איז געווען אַ קלוגער און שיינער בחור און די יונגע קריס־טין האָט ניט ווילנדיק געכאַפּט מיט אים באַהאַלטנערהייט אַ פלירט... די מאַשין איז שוין לאַנג פאַרריכט געווען און מלך פלעגט אַלץ צו דער קריסטין גיין, כלומרשט צו אַרבעטן. און זי האָט אים יעדעס מאָל מיטגעגעבן אַהיים וואָס צו עסן...

עס איז אָנגעקומען דער שוואַרצער שבת, ווען אין שטאָט איז באַוווּסט געוואָרן, אַז היינט־מאָרגן וועט זיכער פאָרקומען די שחיטה. מלך האָט געטראַכט: ווו גייט מען זיך באַהאַלטן? און איז אַוועק צו דער קריסטין. צו זיין גליק האָט אים אויפן וועג קיינער ניט פאַרהאַלטן און אויך ביי דער קריסטין זיינען קיין פרעמדע ניט געווען. פון אָנהויב אַז זי האָט אים דערזען איז זי צעטומלט געוואָרן. פאַר אויסבאַהאַלטן אַ יידן — האָבן די דייטשן געדראָט מיט טויט־שטראָף — ער האָט איר גע־קוקט גלייך אין די אויגן אַריין מיט שטומע בעטנדיקע בליקן... זי האָט אים אָנגענומען פאַרן האַנט און אַריינגעפירט צו זיך אין שטוב. מילא — האָט זי געזאָגט — פאַר אַ גוטן טאַט לוינט אַ מאָל צו שטאַרבן. דיר קומט ניט דער טויט. דו האָסט קיינעם

קיין שלעכטס ניט געטאָן. וועט זיך איינגעבן, וועל איך דיר אויסבאַהאַלטן. זי האָט אים אַריינגענומען און צוגעדריקט שטאַרק צו זיך. איך האָב דיך ליב געקראָגן: פאַר דיין שטילקייט, פאַר דיינע שוואַרצע אויגן און ווייסע ציין. גוט וואָס מיין מאַן איז ניטאָ אין דער היים, ווען ניט, וואָלט ער דיר אין שטוב ניט אַריינגעלאָזט...

עס איז צוגעפאַלן די נאַכט. די שטאָט איז געוואָרן, ווי אָפגעשטאָרבן. עס האָבן זיך געהערט אָפטע שאָסן.

די קריסטין איז אַריינגעקומען פון גאַס און האָט געהייסן אים זייער פאַרזיכטיק זיין, ער זאָל זיך לייגן און אַפילו ניט אַראָפגיין פון געלעגער, ווייל אונטער דער פאָדלאָגע איז אַ קעלער וווינונג, יעדער טריט ביי נאַכט קאָן פאַרדעכטיקט זיין פאַר די שכנים.

די שעהן האָבן זיך דערווייל געוקט איינע נאָך דער צווייטער. פאַרטאָג איז צו אים די קריסטין אַריין און געהייסן אים ער זאָל פון שטוב אַריינגיין אין שייער דורכן הויף, אַז קיינער זאָל אים ניט באַמערקן. ער איז פון שטוב אַרויס און אין שייער ניט געקענט אַריינגיין, ווייל אַ קריסטין איז געשטאַנען ניט ווייט און געשעפט וואַסער פון ברונעם. ערשט וען זי איז אַוועק, האָט ער זיך אַריינגעשלייכט אין שייער און צוגעמאַכט די טיר. ער איז אַרויפגעקראָכן אין דער הויך און געוואַרט אויף דער קריסטין.

פלוצלינג האָט געעפנט אַ צווייטער קריסטלעכער שכן דעם טויער פון שייער און אַריין אַהין מיט אַ גרויסער האַק. ער האָט צום גליק ניט באַמערקט מלכן ליגן אויפן שטרוי, ער האָט אַרויסגענומען גרויסע שטיקער האָלץ פון אַן אָפּגעצאָמטן שטעלכל און אָנגעהויבן שפּאַלטן. עס איז אַוועק אַ לענגערע צייט און דער קריסט האָט אָפּילו ניט געטראַכט פון פאַרענדיקן זיין אַרבעט. דער פראָסט האָט געפרוירן די פינגער פון די פיס. מלך האָט זיך אינגאַנצן אייגעקאָרטשעט. אַזוי קאַלט איז אים געווען. דער הונגער האָט אויך שטאַרק געדריקט. ער האָט פון נעכטן נאָכמיטאָג אָפּילו קיין טרונק וואַסער ניט באָקומען... און צו דעם האָט אים געפּיניקט די נייגעריקייט צו וויסן וואָס הערט זיך אין שטאָט...

דער קריסט האָט די לעצטע צעשפּאַלטענע האָלץ צונויפּגעקליבן און אַרויס פון שייער. נאָך דעם איז די קריסטין אַריין מיט ברויט און וואַרעם געקאָכץ. זי איז אַ ווייל מיט אים געזעסן ביז ער האָט געענדיקט עסן, זי האָט אים געמאַכט אַן אָרט אין אַ וינקל פון שייער אין אַ גרויסן סטאָג מיט שטרוי. זי האָט אים אויך איבערגעלאָזן אַ גרויסן וואַרעמען שעפּסן־פּעלץ און איז אַרויס פון שייער. זי איז געגאַנגען זיך דערווייסן, וואָס הערט זיך מיט די יידן פון שטאָט...

שפּעטער האָט זי דערציילט, אַז די יידן גייען אין געטאָ. נאָר אַ פּויליישער פּאָליציאַנט האָט איר געזאָגט, אַז דאָרטן, וווּ מען טרייבט אויף די יידן, וועט דער געטאָ ניט זיין. פון דאָרטן וועט מען די מערהייט אַוועקפירן צו די גריבער, וואָס מען האָט געגראָבן אין די קישעלעוואר וועלדער און די איבעריקע וועט מען איבערפירן אין געטאָ, וואָס וועט זיין אין פרעשיקע, אַ פאַרשטאָטישע גאַס.

די קריסטין האָט פאַרלאָזט דעם שייער און מלך האָט זיך צוריק אייגענאָרעט אין דעם האָרטן שטרוי. ער האָט אַרויסגעגעבן די פיס און אייגעדרייט זיי אין שעפּסענעם פּעלץ. עס האָט געהערשט אַ טרויעריקע שטילקייט, וועלכע איז יעדער וויילע איבערגעריסן געוואָרן פון יידישע פרויען, וועלכע זיינען געגאַנגען אין געטאָ מיט פּעקלעך זאָכן אויף די פלייצעס, געבראָכן מיט די הענט און געווײַנט אויפן קול וואָס מען גייט זיי אומברענגען, אויסשעכטן...

קיינער האָט זייער קלאָגן ניט געהערט, די גאַס איז פּוסט געווען. די מענטשן זיינען געווען פאַרנומען: די דייטשן — מיט צוגרייטן די שחיטה, די יידן — צו גיין צו דער שחיטה און די שטאָטישע קריסטלעכע באַפעלקערונג האָט זיך שוין געגרייט צו גיין באַרויבן די פאַרלאָזענע יידישע הייזער... די הימלען זיינען פאַרכמורעט געוואָרן און דער וויכט האָט געריסן, געווויעט און געדרייט די געפּאַלענע שנייען אין אַ געווירבל. אַ מישמאַש פון געדאַנקען, אַ צעטומלענישׂ פון מענטשן, וואָס גייען פאַרניכטן אייגער דעם צווייטן...

מלך האָט זיך געגנומען אַריינטירן וואָס דאָ קומט פאָר און געטראַכט וואָס צו טאָן ווייטער. עס איז ניט קיין פּלאַן — האָט ער אַ טראַכט געטאָן — צו ליגן פאַרשטעקט אין שייער אין מיטן שטאָט, די דייטשן וועלן זוכן און זיי וועלן אים געפינען. אים האָט אויך געצויגן צו די איבעריקע יידן. ער האָט געוואָלט אַליין זען מיט די אויגן וואָס דאָרט טוט זיך. ער האָט זיך באַראַטן מיט דער קריסטין און באַשלאָסן אַוועקגיין אין געריכטס־הויף, ווו מען האָט צונויפּגעטריבן אַלע יידן...

דער הויף איז שוין געווען אַרומגערינגלט פון דייטשע זשאַנדאַרן. זיי האָבן קיינעם ניט אַריין־און־ניט אַרויסגעלאָזט. מלך ווייס ניט ווי אַזוי ער איז אַריין אינווייניק. די געדאַנקען האָבן אים געטראָגן. ער איז זיכער געווען אַז ער גייט פריי־וויליק צום טויט. און דאָך איז ער אַריין אין פאַסטקע... אויפן הויף איז די גאַנצע שטאָט יידן געשטאַנען יעדערער לעבן זיין פעקל. די דייטשן האָבן געשריען און געזידלט זיך, געניש־טערט, און געוואָרפן די יידן פון איין זייט אין צווייטן... די פאַסטנס זיינען געווען באַוואָפנט מיט מאַשין־געווער און געלאָכט פון די צעטומלטע יידן, וועלכע זיינען אַרומגעלאָפן ווי פאַרסמטע מייז און קיין אָרט פאַר זיך ניט געפונען...

דאָס זיינען שוין ניט קיין ליידן פון לעבעדיקע מענטשן — האָט מלך אַ טראַכט געטאָן — ביי די דייטשן זיינען מיר שוין פאַרריכטע פאַר טויטע, און טויטע פילן שוין קיין וווייטיק, זיי מעג מען מאַטערן און מוטשען, וואָס מער פאַרמיאוסן דאָס לעבן, אַז מען זאָל וואָס גיכער בעטן דעם טויט, מען זאָל קיין וויידערשטאַנד ניט שטעלן. און ער האָט וויידער געמומען טראַכטן וועגן אַנטלויפן, וואָס וווייטער אַוועק פון דאַנען, וואָס וווייטער אַנטלויפן פון טויט.

ער איז אַרומגעלאָפן פון איין זייט הויף צום צווייטן... אומעטום זיינען געשטאַנען זשאַנדאַרן מיט געווער און ניט צוגעלאָזן צו זיך. ער האָט ריזיקירט, אַראָפּגענומען דעם זיי־גערל פון האַנט און אָפּגעגעבן אַ זשאַנדאַר, וועלכער האָט זיך אָפּגעדרייט אַן אַ זייט און ער איז דערווייל אַרויס אויפן צווייטן זייט הויף.

דער הימל איז געוואָרן אַלץ טונקעלער און שוואַרצער,

פאַרנאַכט האָט באַגלייט די לעצטע אָפּשיינען פון דער פאַר־גאַנגענער זון. איינער אַליין איז מלך געגאַנגען איבער די פּוסטע גאַסן. מיט פעסטע און זיכערע טריט. ער האָט קיין פאַרדאַכט אויף זיך ניט געטאָרט ציען. און זשאַנדאַרן, וואָס זיינען געשטאַנען און געהיט די פּוסטע גאַסן, האָבן אים באַ־טראַכט און געלאָזן גיין... און אַזוי מיט אַנגסטלעכן טויט־שרעק איז מלך, ווען עס איז שוין געווען פינצטער, אָנגעקומען צו דער קריסטין.

די טיר האָט אים געעפנט איר מאַן, מיט אַ בייזן פרע־גנדיקן טאָן וואָס ער וויל? נאָר די קריסטין איז אויך גלייך צו דער טיר צוגעגאַנגען און אַריינגענומען אים אין שטוב.

צווישן קריסטלעכן פאָרפאָלק איז פאָרגעקומען אַ שאַרפער ווערטער־אויסטויש. דער מאַן האָט געטענהט, אַז ער וועט ניט אויסבאַהאַלטן קיין ייד. אים לוינט ניט צו ריזיקירן מיטן לעבן. אויב דער זשיד וועט ניט אַוועקגיין מיט גוטן, וועט ער אַרויסגיין און ברענגען אַהער די דייטשן.

— איך וועל קיין מענטשן צום טויט ניט איבערגעבן — האָט זיך קעגנגעשטעלט די קריסטין. פון מיין הויז וועט מען קיין מענטשן ניט נעמען צום דערמאָרדן... מיר וועלן זוכן אַן עצה ער זאָל קאָנען אַרויסגיין פון שטאָט און דאָרט זאָל ער אַליין פאַר זיך זוכן אַ רעטונג... אויף דעם האָט דער מאַן אויך איינגעשטימט, ווייל ער איז זיכער געווען אַז די פּאָסטנס פון אַרום שטאָט וועלן אים כאַפּן. נאָר די קריסטין האָט אַליין זיך גענומען צו אַרויספירן אים פון שטאָט.

וואָס טוסטו — האָט זיך דער מאַן גענומען בייזערן — מען וועט דיך דאָך שיסן צוזאַמען מיט אים.

זאָל מען שיסן — האָט די פרוי זיך ניט אָפּגעשראָקן — איך וועל ניט לאָזן אים דערמאָרדן דאָ פאַר מיינע אויגן. איך זאָל וויסן, אַז איך האָב אים איבערגעגעבן צום טויט. אַ גאַנצן לעבן זאָל מיר דריקן דאָס געוויסן. אַ מענטש איז זיך געקומען צו מיר באַהאַלטן פון טויט. דו קענסט אים פון שטאָט אַרויס־פירן — האָט זי אָנגעהויבן בעטן דעם מאַן. דו קענסט זיך מיט דער פּאָליציי. מיר וועלן ביידע גיין מיט אים און דאַן וועלן זיי אים דורכלאָזן...

ניט ווייט פון זייער שטוב האָט דער מאַן מיטן פּאָליצייאישן פּאַטרול גערעדט און האָט זיך אומגעקערט אין שטוב אַן אָנ־געבלאָזענער. אים האָט זיך ניט געגלוסט, ער זאָל אַליין אַ יידן לאָזן אַנטלויפן. נאָר ער האָט זיך ניט געקענט קעגנשטעלן זיין פרוי. ער קען שוין גיין — האָט ער אָנגעוויזן אויף מלכן — דער פּאָליציאַנט וועט זיך מאַכן ניט זעענדיק.

נאָר די קריסטין האָט אים אַליין ניט געלאָזן גיין, און וואָס וועט זי טאָן, אַז דער פּאָליציאַנט וועט אים פאָרט דער־שיסן ביים גרענעץ פון שטאָט? האָט זי אים צוגעפירט, ביז מלך איז שוין געווען ווייט אויפן וועג.

דער 7־טער דעצעמבער. אין די ערשטע קאַלטע ווינטער־נעכט איז מלך געבליבן אויפן פרייען וועג. די נאַכט איז געווען שוואַרץ און פאַרכמאַרעט. דער הימל אָנגעקוואָלן פון פייכטן שניי איז אַראָפּגעהאָנגען, ווי שווערער בליי. שטאַרקע ווינטן האָבן געריסן און געברומט אין די פרישע שנייען, וואָס האָבן פאַרדעקט די פאַרקאָוועטע ערד, געבלאָזן און אַדורכגענומען מיט פראָסט מלכס גאַנצן קערפּער, וועלכער איז געווען אָנ־געטאָן אין לייכטע בגדים... דער ווינט האָט געריסן אין דער טויטער שטילקייט און געיאָמערט זיין מאָנאָטאָנעם נאַכטיקן געוויין. פון ווייט האָט זיך געהערט דאָס בילן פון הינט און איינצלנע שאָסן האָבן אָפּגעקלונגען פון דער אַרומגערינגלטער שטאָט...

אויפן וועג האָט מלך קיינעם ניט באַגעגנט און ער האָט אויך ניט געוווּסט ווו ער גייט. קיין פּויער האָט אים אין שטוב ניט געטאָרט אַריינלאָזן און ער האָט ניט געטאָרט זיך ווייזן פאַר אַ מענטשלעך אויג. מען וועט אים איבערגעבן די דייטשן. ער מוז זיך באַהאַלטן און האָט ניט ווו. ער איז הונגעריק און האָט ניט וואָס צו עסן. אים איז קאַלט און ער האָט ניט קיין מעגלעכקייט צו אָנוואַרעמען זיינע פאַרפרוירענע גלידער. איז ער אַזוי געגאַנגען אין דער נאַכט אַריין און ניט געוווּסט וווּהין ער גייט. צו וואָס איז ער אַנטלאָפן פון טויט — האָט ער אַ טראַכט געטאָן — צו וואָס זיך נאָך מוטשען, סיי ווי וועט ער פון טויט זיך ניט אַרויסדרייען... און דאָך האָבן זיינע פאַר־פרוירענע פיס אין די שנייען געטאָפּטשעט, זיינע אויגן האָבן געקוקט אין דער פּוסטער נאַכט אַריין און זיין מוח האָט אויפגעהערט קלערן... זאָל זיין וואָס עס וועט געשען, וועט מען אים כאַפּן און אויסגעבן די דייטשן וועט ער זיך פאַרשפּאָרן צו מוטשען. נאָר דאָס געפיל פון לעבן האָט גע־האָפט אויף אַ נס, וואָס וועט אים ראַטעווען. ער איז פאַרביי־געגאַנגען פעלדער און וועגן, ער האָט אויסגעמיטן דערפער, וועמענס כאַטקעס האָבן געזונקען אין שטילן און רואיקן שלאָף. ער איז פאַרבייגעגאַנגען אַ קליינעם וועלדל, די ביימער, הויכע מיט געדיכטע אַראָפּגעהאָנגענע צווייגן, האָבן זיך גע־וויגט פון שטאַרקן ווינטערדיקן ווינט און אַזוי ווי געוויינט אין דער טרויעריקער נאַכט...

ער האָט זיך געזעצט אָפּרוען אויף אַ קאָרטש פון אַן אָפּגעהאַקטן בוים. ער האָט אַראָפּגעצויגן די שטיוול פון די פיס און אָנגעהויבן רייבן מיט שניי די פאַרפרוירענע פינגער, ביז זיי זיינען אים גוט וואַרעם געוואָרן. ער האָט די שטיוול צוריק אָנגעטאָן. אויפגעשטעלט זיך און אָנגעהויבן קלאַפּן מיט די הענט איינע אויף די אַנדערע. עס איז אים געוואָרן גוט וואַרעם און ער האָט גערעכנט גיין ווייטער...

פּלוצים האָט ער אין דער שטילקייט דערהערט עפּעס אַ שטילן ריידן פון צוויי מענטשן. ער האָט איינגעהאַלטן דעם אָטעם. אין דער טויטער נאַכטיקער שטילקייט האָט ער דער־קאָנט צוויי באַקאַנטע יידישע שטימען, לייזער דעם פאַקטאָר מיט זיין ווייב. זיי זיינען, ווייזט אויס, אויך אַנטלאָפן פון דער שחיטה און זוכן אַן אָרט ווו זיך צו באַהאַלטן...

ווען ער איז שוין געשטאַנען נאָענט פון זיי האָט די פרוי אַרויסגעלאָזט אַ שרעקלעכן געשריי, וואָס האָט געקלונגען אין פּוסטן וואַלד מיט אַן עכאָ פון אַ דערשראָקענע חיה אין דער נאַכט...

לייזער דער פאַקטאָר האָט מלכן געזאָגט, אַז זיי געפינען זיך אַרום וואַליווקע, 18 קילאָמעטער פון נאַוואַרעדאָק. ער מיט זיין פרוי גייען זיך באַהאַלטן צו אַ באַקאַנטן קריסט. ער פלעגט

זיי צושטעלן מילך פון פאַקט אויף מאַכן קעז. מלכן קאָן ער צום קריסט ניט נעמען, ווייל צוליב אים וועט ער נאָך זיי אויך ניט וועלן באַהאַלטן.

לייזער מיט זיין ווייב זיינען אַוועק צום קריסט, וואָס האָט געוווינט ניט ווייט פון וואַלד, און מלך איז זיי נאָכגע־גאַנגען פון ווייטן...

ביים ראַנד וואַלד, אין אַ פוסטן פעלד, איז געשטאַנען אַ שטוב. ער האָט נאָכגעקוקט די צוויי מענטשן, וואָס האָבן זיך געשלייכט אין יענער ריכטונג און געוואָלט זען וואָס מיט זיי וועט זיין, אויב דער קריסט וועט זיי אויפנעמען, וועט ער שפּעטער אויך אַריינגיין, דענסטמאָל וועט ער אים אויך מוזן באַהאַלטן... ווען ניט, וועלן זיי זיך שרעקן ער זאָל זיי ניט אויסגעבן...

די נאַכט איז געוואָרן שוואַרצער. דער ווינט האָט געריסן דינע בוימער און שטאַרק געוויגט די צווייגן. דער פראָסט איז שטאַרקער געוואָרן. איינגעזונקען אין זיך האָט ער מיט זיינע פאַרפרוירענע אויגן, וואָס האָבן געטרערט פון קעלט, געזען ווי אַ הונט איז די צוויי מענטשן אַנטקעגן געלאָפן מיט אַ שטאַרקן בילן. נאָכדעם האָט אַ פייער אין שטיבל זיך אָנגע־צונדן, דאַן האָט ער דערהערט שטאַרקע געשרייען. דאָס האָט דער פויער גערעדט הויך אויפן קול...

מ׳קאָן קיין יידן ניט אויסבאַהאַלטן. ער וויל ניט ריזיקירן מיט זיין לעבן, מיט זיין פרוי און קינדער. די דייטשן וועלן זיי אַלעמען דערשיסן, ווען זיי וועלן ביי אים געפינען באַהאַל־טענע יידן...

פאַרוואָס געדענקסטו ניט ווען דיר איז שלעכט געווען — האָט לייזער צום פויער געטענהט — איך האָב דיר געלט געליען אויפצושטעלן אַ שטיבל; ווען דיין איינציקע קו איז געפאַלן, האָב איך דיר געגעבן געלט אויף קויפן אַ צווייטע און נאָך פיל טובות אין פאַרלויף פון צענדליקער יאָרן. די פרוי האָט זיך פונאַנדערגעוויינט: ווו וועלן מיר איצט גיין אין גרויסן פראָסט. מיר וועלן דאָך פאַרפרוירן ווערן אין וואַלד... צו וואָס האָבן מיר געדאַרפט אַנטלויפן פון דער שחיטה, וואָלטן מיר שוין אומגעקומען צוזאַמען מיט אַלע יידן און ניט צעפרעסן ווערן פון וועלף אין וואַלד... אָבער דער פויער האָט זיך געהאַלטן ביי דאָס זייניקע. ער וועט זיי אַלץ געבן, נאָר ניט ריזיקירן מיטן לעבן...

די פויערטע האָט זיי געגעבן ברויט מיט אַ קרוג מילך, מיט אַ פויערשן פלאַשטש, און מיט דעם זיינען זיי געקומען צוריק אין וואַלד אַריין...

די נאַכט האָט די לעצטע שוואַרצקייט אויפן הימל אויסגע־שפּרייט, אין וואַלד האָט פון צווישן די ביימער דער שניי גע־ווייסט און די דריי וואַנדערער האָבן געזוכט אַ באַהעלטעניש פאַר זיך און ניט געפונען. דער טויט האָט אויף זיי אויך ווייט פון שטאָט געלויערט, צווישן הימל און ערד, צווישן וואַלד און ביימער. אויך די נאַטור איז צו זיי גרויזאַם געווען. ווינט און שנייען, קעלט און פינצטערניש. זיי זיינען געווען מיד און דערשלאָגן. מיט פאַרקאָוועטע פינגער האָבן זיי געבראָכן ברויט פון לאַבן, געגעסן און פאַרטרונקען מיט קאַלטע מילך. זיי האָבן אַ ביסל געשטילט דעם הונגער און די מידקייט איז נאָך שטאַרקער געוואָרן. די פיס האָבן וויי געטאָן פון פיל גיין, די אויגן האָבן זיך געקלעפּט פון שלאָף און אַלע גלידער האָבן וויי געטאָן. זיי האָבן זיך אַריינגערוקט טיף אין וואַלד צווישן געדיכטע צווייגן ווו דער ווינט איז אויך שטילער געווען. זיי האָבן אָפּגערוימט דעם שניי פון דער ערד, אויסגעשפּרייט דעם פּויערשן פלאַטש און געלייגט זיך אָפּרוען.

עס האָט אָנגעהויבן צו טאָגן. בלוילעכע בלאַסקען האָבן זיך אַריינגעריסן אין דער שוואַרצקייט פון דער נאַכט און זיי העלער געמאַכט און די העלקייט אין ווייסקייט פאַרוואַנדלט. נאָך אויך אין שפּעטן טאָג האָבן די דריי וואַנדערער קיין רו ניט געהאַט: די געדאַנקען האָבן אין שלאָף געפייניקט, אַרויס־גערופן אין נשמה אַ שוואַרצע אומרואיקייט: אין וואַלד לויפן וועלף אַרום צווישן די ביימער, הונגעריקע שמייען זיי אַרום מיט ברענענדיקע אויגן. מיט זייער ברייטע נעזער האָבן זיי דערשמעקט אַ מענטשלעכן אָטעם און זיי האָבן זיך געגנבעט צו זיי. איין וואָלף האָט אַ שטיק פוס אָפּגעריסן און עס טוט גאָר ניט וויי. פון פראָסט זיינען זיי פאַרפרוירן, ווי שטיקער אייז. עס הערן זיך שאָסן — דייטשע יעגער לויפן און שיסן די וועלף און האָבן זיך אָנגעטראָפן אויף די שלאָפנדיקע יידן... זיי שלאָגן זיי מיט די ביקסן... עס רינט בלוט פון קאָפּ... ביי מלכן איז דורכגעשאָסן דער בויך... מען שלעפּט זיי איבערן שניי... מען האָט זיי אַלעמען דרייען אַרויפגעוואָרפן אויף אַן אויטאָ, ווי דריי פּגרים, און מען פירט זיי איבער די וועגן... מען האָט זיי געבראַכט צו אַ גרויסער גרוב. דאָרט ליגן אָנגע־וואָרפן טויטע פאַרבלוטיקטע יידן... איינער אויפן אַנדערן... און זיי, האָבן די דייטשן אויך אַהין אַריינגעוואָרפן...

זיי זיינען שוין צווישן די טויטע און פילן גאָרניט און ליידן גאָרניט... נאָר עס איז שרעקלעך צו זיין טויט. צו ליגן באַשאָטן מיט ערד... פלוצים האָט זיך די פרוי אויפגעכאַפּט מיט אַ שרעקלעכן געשריי און גענומען זוכן ווו זי איז דורכגעשאָסן, עפּעס איז איר מאָדנע, קאַלט אין פוס...

מען האָט איר געהייסן שטיל זיין. פּויערים האַקן האָלץ אין וואַלד... זיי קאָנען זיי נאָך באַמערקן, נאָר זי האָט זיך ניט געקאָנט באַרואיקן פון שרעקלעכן חלום און געשטיקט די טרערן אין זיך...

און דער וואַלד איז פול געווען מיט טומל: עס האָבן גע־הירזשעט פערד, געסקריפּעט שליטנס, העק האָבן האָלץ גע־שפּאָלטן און זעגן האָבן געצויגן אַ טרויעריקן ניגון אין די העלצער, וואָס האָבן געזעגן, דער ווינט האָט אַלץ געצויגן זיין מאָנאָטאָנעם שטענדיקן ניגון, די נאַטור איז פריי געווען, די פערד האָבן זיך פריי באַוועגט, מער ניט דריי אומגליקלעכע יידן האָבן זיך געדאַרפט טוליען צווישן די פאַרשנייטע צווייגן און פאַרמאַסקירן זיך מען זאָל זיי ניט באַמערקן, ווייל איבער זיי האָט געלויערט דער טויט...

שעה נאָך שעה האָט זיך דער קורצער ווינטערדיקער טאָג געצויגן ביז ער איז אַוועק צו שקיעה; די לעצטע פּויערים האָבן דאָס האָלץ איינגעבונדן אין די שליטנס און מיט אַ יאָ־געניש פאַרלאָזט דעם וואַלד; נאָר איין פּויער איז דער לעצטער געבליבן. ער האָט זיך אַלץ געפּאָרעט אַרום זיין האָלץ, און ווען אַלע פּויערים האָבן שוין געהאַט אַוועקגעפאָרן, האָט

ער זיך געלאָזט גיין צו די באַהאַלטענע יידן מיט אַ ווייסער טאָרבע אין האַנט. ער האָט זיין עסן, וואָס ער האָט מיט זיך געבומען, אָפּגעגעבן די הונגעריקע יידן. ער האָט זיי שוין לאַנג באַמערקט — האָט ער געזאָגט, נאָר ער האָט ניט געוואָלט צוגיין, וועט די פּויערים זייגען דאָ געווען. זיי איז קאַלט, זאָלן זיי נאָכגיין זיין שליטן פון דער ווייטן. און ער וועט זיי אין שטוב אַרייגענעמען. נאָר זיי זאָלן פאָרזיכטיק זיין, אַז קיין מענטשלעך אויג זאָל זיי ניט באַמערקן...

זיי זיינען אַריין אין אַ קליינע פויערשע כאַטע. נידעריקע, טונקל־גרויע וועגט, אַדורכגענעצטער סופיט. אין איין זייט איז געשטאַנען אַן אָלטער אָפּגעקראָכענער טאָפּטשאַן. אַ הינקענדיקער טיש מיט צוויי לאַנגע בענק פון ביידע זייטן. אויף דער פאָדלאָגע, וואָס איז געווען האַרט אַיינגעטראָטענע ערד, זיינען אַרומגעגאַנגען עטלעכע וווייסע הינער מיט אַ ברוינעם האָן, וואָס איז געשפרונגען און געבלאָזן פון זיך. אין צווייטן עק פון דער כאַטע, אָפּגעצוימט מיט דינע ברעטער, זיינען געשטאַנען עטלעכע ציגן מיט שפּסן, און אַרום זיי איז געווען אָנגעגאָסן און אָנגעשאָטן פאַרשיידענע קערנער און גראָזן...

די פויערטע, מיט האָלצערנע קלומפּעס אויף די פיס, מיט אַ צעקנייטשטן אויסגעהאָרעוועטן פּנים אין אָפּגעקראָכענע קליידער, האָט זיך געבומען פאָרען אַרום אויוון: מאָכן וואָרעם אין שטוב — זיי האָבן דאָך אַ גאַנצן טאָג געפרוירן אין וואַלד — זי האָט אין אויוון אַרייגעשרוקט אַ גרויסן טאָפּ מיט קאָרטאָפל, צוגעגרייט עסן פאַר די געסט.

דערלאַנגט האָט זי עס שפּעטער צום טיש אין אַ גרויסער הילצערנער שיסל און יעדער איינער האָט נאָך באַקומען אַ ליימענע שיסל מיט זויערמילך צו עסן מיט די קאַרטאָפל...

נאָכן עסן האָט דער פויער אַרייגעטראָגן אַ גרויסן קויל שטרוי, אויסגעבעט אויף דער ערד, אויסגעשפרייט אויף דעם אַ טונקעלן פלאַטש און אויף דעם האָבן זיך די דריי יידן געלייגט שלאָפן...

זיי איז געווען וואַרעם און גוט: קיין ווינט האָט ניט געבלאָזן, קיין שנייען האָבן ניט געווייעט. זיי לויפן ניט און אַנטלויפן ניט פון דייטשן... און אַזוי זיינען זיי איינגעשלאָפן...

פאַרטאָג האָט זיי דער פויער איבערגעפירט אין אַ קעלער פון קאַרטאָפל, הינטערן שייער, אונטער אַ בערגל אַ פאַרשאָטענעם מיט שניי. ער האָט אַ גרויסע הילצערנע דעק אויפגעהויבן און זיי זיינען אַרייגעקראָכן אין ניט קיין גרויסע און טיפע גרוב... קיין לופט איז ניט געווען, עס האָט געשטיקט, עס האָט געאיבלט דער ריח פון צעפּוילטע קאַרטאָפל נאָך פון פאַריקן יאָר. עס איז אויך פינצטער געווען. עס האָבן זיך נאָר אַרייגעגנבעט שטראָלן פון דער זון דורך שמאָלע שפּאָרונעס פון דורכגעריסענער ערד. שטיין האָט מען ניט געקענט, וויייל עס איז נידעריק געווען; מען האָט געמוזט זיצן אָדער ליגן, דערפאַר האָבן זיי באַשיצט דיקע וועגט פון ערד, דער ווינטער איז צו זיי ניט אַרייגעדרונגען, אויך זיי האָט ניט געבלאָזן קיין ווינט און קיין שנייען האָבן אויף זיי ניט געווייעט. זיי האָבן זיך ביסלעכווייז צוגעווויגט צו דעם ריח פון שטינקענדיקער פוילעניש און זיי זיינען געלעגן און געוואָרט די צייט זאָל אַריבער...

בייטאָג האָט זיי די פויערטע אַהין אַרייגעגעבן עסן, אַ גרויסן קרוג מיט זופּ מיט איין לעפל, דריי שטיקער שוואַרצע קאָרענע ברויט. דער קרוג מיט דעם לעפל איז איבערגעגאַנגען פון איינעם צום צווייטן ביז ער האָט זיך אויסגעלייקט, דאָן האָט מען אים אַוועקגעשטעלט אין אַ זייט און ווידער זיך אָנגעשפּאַרט אָן דער ערדיקער וואַנט פון קעלער און געקוקט אין פוסטן און פינצטערן חלל אַריין...

ביי נאַכט זיינען זיי ווידער אַריין צום פויער אין שטוב, זיי האָבן לייכט אָפּגעצויגן דעם אָטעם, אָנגעזאַפּט זיך מיט פרישער לופט, זיך געקוויקט מיט דער אָנגענעמער וואַרעמקייט, וואָס האָט זיי אַרומגענומען אין דער פויערישער נידעריקער כאַטע...

אויף מאָרגן איז שוין פאָר זיי פאַרטיק געווען זייער באַהעלטעניש: אין סטאָדאָלע הינטער אַ גרויסן סטאָג היי, האָט דער פויער אונטער דער ערד אַ שטיבל אויסגעגראָבן. אַ ביסל העכער פון דער ערד האָט ער צונויפגעקלאַפּט פון ברעטער אַ הילצערנע נאָרע און אויף איר האָט ער אויסגעשפרייט שטרוי, זיי זאָלן קענען ליגן. אַ שמאָלער און קליינער פענצטערל האָט אויפן גאַס הינטערן סטאָדאָלע אַרויסגעקוקט, און כדי מענטשן זאָלן דאָס פענצטערל ניט באַמערקן, האָט דער פויער אַ ביסל ווייטער פון סטאָדאָלע די וואַנט אויסגעלייגט מיט צעשפּאָלטענעם האָלץ. דורך דעם קליינעם פענצטערל האָבן זיי געזען דעם וועג, וואָס האָט זיך געשלענגלט קיין באַראַוויטש און דורכגייער וואָס זיינען דאָרט געגאַנגען אָדער געפאָרן.

אויף דער נאָרע האָט זיך אויפגעהויבן אַ גרויסע ברעט און אויף דעם זיינען אַרומגעגאַנגען גענדז אין אַ שטייג... עס איז געווען אָנגעוואָרפן קערנער און גראָזן. שיסלען מיט וואַסער, און ווער עס איז אין סטאָדאָלע אַריין, האָט זיך קיין מאָל ניט געקענט פאָרשטעלן אַז אונטן געפינט זיך אַ געהיים שטיבל...

ביי נאַכט זיינען די דריי יידן אַרויף אויבן, אָנגעוואָרעמט זיך אין שטיבל און געכאַפּט אַ ביסל פרישע לופט... אין נאָרע פלעגן זיי האָבן אַ זאַפּאַס פון טרוקן ברויט און וואַסער. ביי נאַכט פלעגן זיי עסן געקענט. זיך אַרומוואַשן און פאַרטאָג, פאַרן ערשטן קריי פון האָן פלעגן זיי שוין אַראָפגיין ווידער אין נאָרע. דער פויער פלעגט די דעק פאַרלייגן און אַרויסגיין האָבן זיי שוין ניט געקאָנט...

אַזוי זיינען אַריבער עטלעכע טעג. און די גוטסקייט פון פויער האָט זיך געענדיקט. ער האָט געטענהט: פון טויט האָט ער זיי גערעטעוועט, די שחיטה אין נאַוואַרעדאָק איז שוין געענדיקט. די איבעריקע יידן געפינען זיך אין געטאָ, זאָלן זיי אויך גיין צוריק אין געטאָ... ער איז אַן אָרעמער פויער; ער קאָן זיי ניט אויסהאַלטן; יעדעס יאָר גיט אים זיין פעלד קאַרג ברויט און קאַרטאָפל אויף אַ גאַנץ יאָר. ער האָט ניט קיין געלט דריי איבעריקע מיילער צו קאָרמענען.

די יידן האָבן פאַרשטאַנען, אַז דער פויער איז זיי ניט מחוייב צו אויסהאַלטן אומזיסט — עס איז אַזוי אויך געווען שיין פון זיין זייט וואָס ער האָט ריזיקירט און אויסבאַהאַלטן זיי — האָט לייזער דער פאַקטאָר אַרויסגענומען זיין פאַפּיר־

געלט און אָפּגעגעבן דעם פּויער. און אויב מען וועט דאַרפן נאָך געלט — האָט ער אים געזאָגט — וועט ער אים געבן — ביי זיך האָט ער ניט, נאָר ער האָט אין שטאָט באַהאַלטן, וועלן זיי פאָרן און אַרויסנעמען... און דאָס לעבן איז ווידער אַוועק נאָרמאַל — ברויט האָט דער פּויער אַראָפּגעטראָגן ווידער אין נאָרע וויפל זיי האָבן געוואָלט, און אויך אַ שטיקל פּוטער, און ביי נאַכט האָבן זיי געגעסן אַ מיטאָג פון שעפּסן פלייש... זיי האָבן זיך צוגעוווינט צו דער דאָזיקער טורמע און אַזוי האָבן זיי גערעכנט איבערלעבן די מלחמה...

איין מאָל איז די לופט אין דער נאָרע געוואָרן פאַרשטיקט מער ווי שטענדיק. זיי האָבן געוואַרט אויף דער נאַכט, זיי זאָלן קאָנען אַרויס אויף דער פריי, אָבער זיי זיינען געבליבן זיצן דאָרט אַ גאַנצע נאַכט. עס איז שוין שטאַרק פינצטער געווען, און דער פּויער האָט זיי די דעק ניט אויפגעמאַכט... טרויעריקע געדאַנקען איז זיי באַפאַלן: וואָס האָט געקאָנט געשען? איז ווער פון די שכנים ביים פּויער אין שטוב דאָ, האָט ער דאָך געקאָנט זאָגן זיי פון הינטערן פענצטערל, וואָס גייט אַרויס אויפן גאַס. אפשר האָט מען זיך דערוווּסט פון זיי, דעם פּויער אַרעסטירט... און זיי לאָזט מען אויסגיין פון הונגער און דאָרשט...

אַליין אויפמאַכן די דעקל האָבן זיי ניט געקאָנט, און אויך פון פענצטערל אויפן גאַס האָבן זיי גאָרניט געזען. זיינען זיי געלעגן אין דער פינצטער און געטראַכט זייערע טרויעריקע גע־דאַנקען; זיי האָט געדאָרשט און געהונגערט... זיי האָבן זייער מענטשלעכע באַדערפעניש געמוזט דערליידיקן, און די לופט איז געוואָרן נאָך שטיקענדיקער... זיי האָבן געזוכט אַן אויסוועג פון זייער טרויעריקער לאַגע און ניט געפונען... די נאַכט איז געווען אַ גאַנצע אייביקייט. צוגעשמידט צו דער ערד זיינען זיי געלעגן מיט אויסגעשטאַרטשעטע אויגן און ניט גע־רעדט איינער צום צווייטן — און געשפּינען זייערע געדאַנקען ביז אַ מידקייט איז זיי באַפאַלן און זיי זיינען איינגעשלאָפן אין דער פינצטערער נאַכט...

פאַרטאָג האָט דער פּויער געשפּאָלטן האָלץ, און ווען זיי האָבן אַרויסגעקוקט פון פענצטער, זען וואָס עס איז געשען, האָט דער פּויער אַריינגעגעבן זיי דורכן פענצטער אַ גרויסן לאַבן ברויט מיט אַ קרוג מילך... ער האָט אַ צעשראָקע־נער אַריינגעזאָגט, אַז דייטשן זיינען דאָ ביי אים אין סטאָדאָ־לע. ער האָט צוזאַמענגענומען די צעשפּאָלטענע האָלץ און איז אַריינגעגאַנגען צו זיך אין שטוב.

דורך פענצטערל האָבן זיי געזען ווי אַ דייטש אין גרינעם שינעל גייט אַרום אויפן וועג אַרום פּויערס הויף מיט אַן אוי־טאָמאַט אין האַנט. פון שייער האָבן זיי אויך געהערט אַ שטאַרקן הירזשען פון פיל פערד און טענער פון אַ האַרמאָשקע האָבן זיך אַריינגעריסן אין דער טרויעריקער שטילקייט...

זיי זיינען פון די דייטשן אַנטלאָפן און די דייטשן זיינען צו זיי געקומען... דער טויט יאָגט זיי נאָך אין די טיפע באַ־העלטענישן פון דער ערד... עס הערט זיך אַ בילן פון דייטשע הינט... די הינט וועלן דערשמעקן מענטשלעכע קערפּערס און זיי וועלן זיי אויסגעבן... אויך דער פּויער וועט צוליב זיי אומ־קומען... זיי האָבן זיך עטלעכע וואָכן געמוטשעט אונטער דער ערד אין דומפער לופט און פינצטערניש און זייער ליידן איז אומזיסט געווען...

נאָר דאָס לעבן איז זיך געגאַנגען „נאָרמאַל" און עס איז גאָר ניט געשען: דער דייטשער פּאָסטן אויפן גאַס האָט זיך יעדער פּאָר שעה געביטן, דער טומל אין שייער איז געווען דער זעלביקער. פערדישע הירזשען און געקלאַפּעריי פון סאָל־דאַטישע שטיוול, און זיי זיינען געלעגן אונטער דער ערד און מיט שטאַרקער האַרצקלאַפּעניש זיך צוגעהערט צו אַלץ...

עס איז ווידער פינצטער געוואָרן, און די דעק פון דער נאַרע האָט זיך ווידער ניט געעפנט, שוין צוויי מעת לעת, אַז זיי ליגן באַהאַלטן און גייען ניט אַרויס צו כאַפּן אַ ביסל פרישע לופט. עס שטיקט אין די לונגען... עס איז ניטאָ מיט וואָס צו אָטעמען און דער הונגער האָט אָנגעהויבן דריקן. דער קאָפּ דרייט זיך, עס קלאַפּט אין די שלייפן. טראַכט מען און מען טראַכט גאָר ניט אויס. זיי זיינען ווידער איינגעשלאָפן און אַ נאַכט איז אַריבער אין מידקייט און אין דערשלאָגנקייט...

און ווידער טעג פון הונגער און דאָרשט. דער פּויער קומט צו זיי אינגאַנצן ניט. זיי הערן אַז די דייטשן זיינען נאָך ניט אַוועקגעפאָרן, און ווער ווייס ווען זיי וועלן אַוועקפאָרן, און ווען זיי וועלן שוין יאָ אַוועקפאָרן, וועט שוין זיין שפּעט. זיי וועלן אויסגיין פון הונגער און דאָרשט. זייער באַהעלטעניש איז פאַר זיי אַ קבר געוואָרן. אַלע דריי ליגן שוין מיט אָנגע־שוואָלענע געזיכטער, מיט אַן אויפגעלאָפענעם בויך און קאָנען זיך ניט רירן פון אָרט... זיי ליגן אויסגעטריקנטע און ליידנ־דיקע פון דאָרשט. זייערע אויסגעשטאַרצעטע אויגן קוקן שטאַר אין דער קעלערדיקער טונקלקייט אַריין און וואַרטן אויפן טויט — ער זאָל זיי שוין אויסלייזן פון די ליידן. ערשט אויפן פערטן טאָג פון זייער פאַרשפּאַרטקייט האָט דער פּויער אויפגעמאַכט די דעק און געהייסן זיי אַרויסגיין כאַפּן פרישע לופט. קיינער האָט זיך ניט גערירט פון אָרט...

דער פּויער האָט געמיינט, אַז זיי האָבן מורא פאַר די דייטשן, האָט ער זיי געזאָגט, אַז די דייטשן זיינען שוין אַוועק און זיי זיינען אַלץ געבליבן ליגן געליימטע אויף דער ערד. דער פּויער איז צו זיי אַראָפּגעקראָכן אין נאָרע, און אַ שטאַרקער שטינקנדיקער ריח האָט אים אַ שלאָג געטאָן אין זיינע נאָז־לעכער. ער איז צוריק אַרויסגעלאָפן... און ווען ער האָט זיך צוגעוווינט צו דעם פאַרשטיקטן שטינקנדיקן ריח, האָט ער צוערשט דעם עמער צואה אַרויסגעטראָגן און דער־נאָך האָט ער יעדן פון די דריי יידן אַרויסגעטראָגן אויפן הויף אויף זיינע הענט.

די פרוי האָט אָפּגעקרעכצט און געחלשט פון דער פריש־קייט. מען האָט זי קוים אָפּגעמונטערט...

זיי זיינען עטלעכע טעג קראַנק געלעגן. קיין דאָקטאָר האָט מען צו זיי ניט גערופן, ווייל זיי זיינען דאָך געווען באַהאַל־טענע יידן. נאָר זיי זיינען די קראַנקהייט אַריבערגעקומען און ווידער אַראָפּ ביי טאָג אין נאָרע צו באַהאַלטן זיך פון די דייטשן...

דער פּויער האָט מורא געהאַט זיי ווייטער צו אויסבאַהאַלטן צוליב פאָלגנדיקן פאַל:

ביי שמעיה דעם פריזירער פון קאַרעליטשער גאַס האָט גע־

דינט אַ דאַרפישע יונגע שיקסל. וועט זיין פרוי האָט אים זיין יינגסטע טאָכטער, חנהלען געבוירן איז זי צו אים אַנגעקומען אַלס ניאַנע. די קריסטין איז צו דעם קינד געווען שטאַרק צוגעבונדן; זי האָט איר ליב געהאַט נאָך מער ווי אַ מוטער. שפּעטער, אַז די קריסטין האָט חתונה געהאַט, פלעגט זי עטלעכע מאָל אין יאָר קומען זען וואָס מאַכט די קליינע חנהלע. פאַר די דייטשן איז חנהלע פינף יאָר אַלט געווען — און וועט די קריסטין האָט דערהערט, אַז די דייטשן פירן אויס שחיטות איבער יידן, איז זי אַוועקגעפאָרן און צוגענומען חנהלען צו זיך. רוסיש האָט זי גערעדט גוט, זי איז געווען בלאָנד מיט העלע קלאָרע אויגעלעך. קיינעם איז גאָרניט איינגעפאַלן, אַז מאַרוסקע איז אַ יידיש קינד... געווויינט האָבן זיי אויף אַ פאָרוואָרפענעם כוטאַר, וואָס וויניק מענטשן פלעגן זיי באַזוכן און דאָס קינד האָט געהאַט שאַנסן צו איבערלעבן די מלחמה...

זיינען אַ גרופּע דייטשן אויך צו דער קריסטין פאַרפאָרן און געווען דאָרט עטלעכע טעג. זיי האָבן זיך אויך געשפּילט מיט דער קליינער מאַרוסקע און געגעבן איר צוקערקעס און קינדערשע שפּילצייג. אַנגעזאָגט האָט די קריסטין דער מיידעלע אַז זי זאָל ריידן נאָר רוסיש און קיין דייטש פאַרשטייט זי ניט... איין מאָל האָבן די דייטשן פיל שנאַפּס געטרונקען און זיי האָבן זיך אַנגעהויבן באַרימען מיט דעם וואָס זיי האָבן געפּיניקט יידן פאַרן טויט. זיי האָבן אויך גאַנצע טאָשן מיט בילדער געוויזן איינער דעם צווייטן. און איינער אַ בלאָנדער יונגער דייטש האָט דערציילט, וועט ער האָט געהאַלטן די קליינע מאַרוסקע אויף די קני, ווי אין נאַוואַרעדאָק האָט זיך אַ געזונטער יידישער פריזירער צו אים מיט אַ מעסער געכאַפּט און ער האָט אים דערשאָסן מיט זיין פיסטאָליעט...

ער האָט דאָס בילד, ווי דער ייד פאַלט מיטן מעסער אין האַנט, די דייטשן געווויזן — און מאַרוסקע האָט דערקאַנט איר פאָטער...

דאָס קינד האָט זיך ניט איינגעהאַלטן — מיין פאָטער!— האָט זי אַנגעהויבן ווייענען — און אַנטלאָפן צו דער פויערטע אין קיך אַריין...

דאָס קינד האָבן די דייטשן געטויט און אויך די פויערטע מיטן פויער, וואָס זיי האָבן דאָס קינד אויסבאַהאַלטן האָבן די דייטשן דערשאָסן און זייער הויז פאַרברענט...

צוליב דעם פאַל האָט דער פויער מלכן מיט לייזער דעם פאקטאָר געמאַלדן, אַז ער האָט מורא זיי ווייטער צו אויסבאַהאַלטן און פאַרנאַכט האָט ער איינגעשפּאַנט זיין שליטן און האָט זיי אַוועקגעפירט צוריק אין געטאָ, וואָס די דייטשן האָבן געמאַכט אין פרעשיקע.

ב. די צווייטע שחיטה

...דער געטאָ איז איינגעטיילט געווארן אין צוועלף בלאָקן. יעדער פון די צוועלף יודנראַטשיקעס האָט געהאַט די פאַראַנטוואָרטלעכקייט פאַר זיין בלאָק. פאַר נאַכט פלעגט דער יודנראַטשיק קומען אין זיין בלאָק, אַרויסרופן אַלע מענטשן אויפן הויף און קאָנטראָלירן צי קיינער פעלט ניט. אַנגעזאָגט זיי אַז אויב עמעצער וועט פעלן אין בלאָק איז פאַראַנטוואָרטלעך דער גאַנצער בלאָק. מען וועט אַלעמען דערשיסן, אויב עמעצער וועט אַנטלויפן.

ס׳זענען געווען מענטשן, וואָס האָבן געגלויבט די דייטשן, אַז אויב מען וועט אַרבעטן און זיין אין געטאָ, וועט מען בלייבן לעבן און זיי האָבן נאָכגעשפּירט די פאַרטיזאַנער, וואָס האָבן זיך געגרייט צו אַנטלויפן. זיי האָבן עס דערציילט אין יודנראַט און גלייך פלעגן אַראָפקומען די יידישע פאַליציאַנטן און ביי דעם פאַרדעכטיקטן צונעמען די שטיוול פון די פיס אָדער פאַרשפּאַרן אים אין קאַרצער אויף אַ גאַנצע נאַכט.

אַלע וועגן האָבן געפּירט צו דער שחיטה. אין געטאָ איז געווען אַ גרויסער ליידיקער פלאַץ. איר קאָנט דאָרט פאַרזייען קרויט אויף ווינטער — האָט געזאָגט דער דייטשער שטאַבסלייטער צום יודנראַט.

ווער רעכנט דען ווינטער צו לעבן — האָט פּאַרשנדיק געזאָגט אַ יודנראַטשיק.

— זיכער וועט איר לעבן, אויב איר וועט זיין לאָיאַל און אַרבעטן גוט — האָט פאַרזיכערט דער שטאַבסלייטער און אויף מאָרגן האָבן יידישע אַרבעטס הענט צעגראָבן די רויע ערד און אָנגעהויבן זייען קרויט אויף ווינטער.

די זון האָט געוואָרעמט די אַרויסגעשפּראָצטע בלעטלעך, וועלכע זיינען אַלץ גרינער געוואָרן און געבלאָנקט פון דער ווייטן. אָנטקעגן די פאַרחושכטע, פאַרצווייפלטע פנימער פון די געטאָ יידן, האָבן זיך פונאַנדערגעבליט גרינע בלעטער פון האָפענונג, וועלכע זיינען געוואָקסן אָנטקעגן דעם בלויען הימל און ווי געדעט: איר וועט לעבן... איר וועט זיי איבערלעבן... און איין מאָל איז דער אַרבעטס־לייטער אין געטאָ געקומען, אָפּגעשטעלט זיך לעבן די קרויט, וואָס האָט געגרינט און געוואָקסן. דומע יידן, זיי מיינען נאָך דאָ צו ווינטערן — האָט ער זיך פונאַנדערגעלאָכט...

מען הָאָט אָנגעהויבן אָפּזאָגן יידן פון די שטענדיקע פּלאַצווועקס. די אמתע פאַכמענער האָבן געזאָלט באַקומען נייע שיינען, און די, וואָס האָבן זיך געדרייט אַרום די פאַכמענער, האָט מען קיין שיינען ניט געגעבן. דאָס האָט געהייסן, אַז מען דאַרף זיי מער ניט האָבן, אַז זיי האָבן מער ניט קיין רעכט אויף לעבן. מענטשן האָבן אָנגעהויבן אַרומלויפן פון איין יודנראַטשיק צום צווייטן, פון איין קריסטלעכן אויפזיער צום צווייטן און געסטאַרעט זיך צו פאַרשרייבן אַלס פאַכמאַן און קריגן אַ נייעם אַרבעטס־שיין.

יעדן טאָג זיינען אָנגעקומען אַלץ מער אָפּגעזאָגטע אַרבעטער אין געטאָ. פריער האָבן אויסגעפעלט אַרבעטער. דער יודנראַט האָט זיך יעדן טאָג געמוזט פאַרענטפערן, פאַרוואָס

פעלן אַרבעטער און לעצטנס האָבן זיך הונדערטער מענטשן אַרומגעדרייט אין געטאָ און ניט געהאַט וואָס צו טאָן.

ערשטער אויגוסט 1942

די אמתע פאַכמענער, וואָס האָבן פריער געאַרבעט אין פאַרשיידענע דייטשע אינסטיטוציעס, זיינען צוגעגנומען געוואָרן צו אַרבעטן אין די דייטשע מיליטעריש קאַזאַרמעס. די איבעריקע אַרבעטער האָבן געאַרבעט, ווי פריער. פון אַנפאַנג האָט מען געראַכנט, אַז מען האָט זיי צוגענומען צו דרינגנדע פאַכמענישע אַרבעט פאַרן דייטשישן מיליטער. אַרויסגעוויזן האָט זיך, אַז מען האָט זיי דאָרטן גענומען אויף שוואַרצע אַרבעט. מען האָט זיי עטלעכע מאָל דורכן טאָג דורכקאַנטראָלירט און פאַרשריבן ווי אַלט מען איז, וואָס פאַר אַ פאַך און וויפל יאָר מען אַרבעט ביי דעם פאַך.

אויף מאָרגן האָט מען אַלע אַנטזאָגט אַרבעטער אין די מיליטערישע קאַזאַרמעס ווידער גענומען אויף אַרבעט. מען האָט זיי אויך פאַרשריבן אויף אַן אַלגעמיינע ליסטע. מען האָט זיי געזאָגט, אַז זיי וועלן זיין שטענדיקע אַרבעטער אין די מיליטערישע קאַזאַרמעס. מיט אַמאָל אַ געטומל אין געטאָ. דער געביטס־קאָמיסאָר פאָרט מיט זיין מאַשין. מענטשן אַנטלויפן אין די הייזער. מען באַהאַלט די קליינע קינדער, זיי זאָלן זיך ניט וואַרפן אין די אויגן. נאָר ער איז אין געטאָ ניט אַריין. ער איז געפאָרן ווייטער און אין אַן האַלבער שעה אַרום איז ער צוריקגעפאָרן אין שטאָט אַריין. מענטשן האָבן געפרווועט אויפקלערן זיין געהיימניספולע נסיעה און קיינעם איז גאָר נישט אייַנגעפאַלן, אַז ער איז געפאָרן אין ליטאווקע — דריי קילאָמעטער הינטערן שטאָט און דאָרט אין די זאַמדיקע גריבער באַשטימט דעם קבר פאַר די קדושים פון דער צווייטער שחיטה...

4־טער אויגוסט

אין די קאַזאַרמעס זיינען אַראָפגעקומען 600 עסטאָנצעס. זיי זיינען געפאָרן אין לייכטע פאַסאַזשיר אויטאָס, ריין אַנגעטאָן מיט אַנגעפרעסענע פנימער. דאָס זיינען ניט געווען קיין זעלנער צום פראָנט. נאָך וואָס זיינען זיי אין נאַוואַרעדאָק געקומען? מיט יידן האָבן זיי ניט געוואָלט רעדן. זיי זיינען געווען בייזע און שלעכטע מענטשן. קיינעם צו זיך ניט צוגעלאָזן און אויף אַלעמען געקוקט פון אויבן אַראָפּ.

5־טער אויגוסט

עס איז שוין פאַר אַלעמען גענוג קלאָר, אַז די טעג וועט פאַרקומען די שחיטה. דער יודנראַט לייקנט שוין אויך ניט, אַז די שחיטה איז גאָר נאָענט. דאָך לאָזן זיי ניט אַנטלויפן פון געטאָ. מען קאָנטראָלירט וויידער די בלאָקן. מענטשן לויפן אַרום אייַנער צום צווייטן און זיינען זיך מיישב וואָס צו טאָן. מען לויפט אין יודנראַט און זיי זאָגן, אַז זיי וועלן גאָרנישט. זיי וואַרטן אויף דניאלן, וועלכער איז נאָך פון געביטס־קאָמיסאָריאַט ניט געקומען. עס זיינען אַנגעקומען אין געטאָ די לעצטע אַרבעטער. מען קאָנטראָלירט ניט זייערע פעקלעך. און די יידישע פאַליציאַנטן זיינען היינט פאַרנומען. זיי זאָרגן וועגן זייערע פאַמיליעס צוראַטעוון זיי פון דער שחיטה.

שפּעט פאַרנאַכט איז דניאל געקומען אין געטאָ. אין האַנט האָט ער געהאַלטן די געלע שיינען צו צעטיילן מאָרגן צווישן די אַרבעטער פאַרן אַרויסגיין צו דער אַרבעט. ער איז געווען מיד און בייז, פאַרמאַטערט פון דער פאַראַנטוואָרטלעכער אַרבעט, ער איז געזעסן אַ גאַנצן טאָג און אויסגעסאָרטירט פון די ליסטעס די יידן, וואָס דאַרפן לעבן בלייבן לויט דער דייטשער פראָצעדור. אויף די איבעריקע האָט ער מוותר געווען. ס׳איז אַנגעגאַנגען אַ האַנדל מיט יידישע לעבנס ביי פאַרמאַטע טירן אין דייטשן געביטס־קאָמיסאָריאָט און די דייטשן האָבן זיך אויף אים פאַרלאָזט צו דורכפירן די סאָרטירוווקע. זיי האָבן אים אַנגעטרויט צו אונטערשרייבן די לעבנס־שיינען. און ער האָט קיין איבעריקע שיינען ניט געשריבן. ער האָט נאָך מורא געהאַט, אַז מענטשן וועלן אַנטלויפן און די צאָל קרבנות צו דער שחיטה וועט ניט זיין, האָט ער פאַרהאַלטן איבער צוויי הונדערט שיינען פון פרויען פון די פאַכמענער, וועלכע האָבן געדאַרפט בלייבן לעבן און ער האָט זיי די שיינען ניט אַרויסגעגעבן צו דער צייט, און זיי זיינען אומגעקומען...

עס איז צוגעפאַלן די נאַכט. שוואַרצע הימלען האָבן פאַרדעקט די לעצטע רויטע פאַסן פון דער שקיעה. שטיל איז געוואָרן דער גטאָ, ווי ער וואָלט זיך גענומען אייַנגעווויקלען צו דער טויטקייט, וואָס גרייט זיך אים אייַנשלינגען אין זיך. מען איז געשטאַנען פאַרן אומקום, פאַרן טויט, און מען איז צו דעם

די מצבה אויפן ברודער־קבר — ליטאווקע

גלייכגילטיק געווען. מען האָט זיך געגרייט שוין מאָנאַטן אויף דער שחיטה, וואָס איז ענדלעך געקומען. די נאַכט האָט אַרײַנגענומען דעם געטאָ אין אַ שטאַרקן שלאָף. דאָס איז די לעצטע נאַכט פאַר דער שחיטה...

6־טער אויגוסט

יידישע פאָליציאַנטן האָבן אָפּגעטיילט איין גרופּע אַר־ בעטער פון דער צווייטער. די וואָס זיינען אַוועק אַרבעטן אין די מיליטעריש קאָזאַרמעס זיינען אַוועק די ערשטע. די וואָס האָבן געאַרבעט אין די וואַרשטאַטן, האָבן באַקומען געלע אַרבעטס־שיינען. די איבעריקע האָט מען פון געטאָ ניט אַרויסגעלאָזט.

עפּעס האָט דאָס הארץ היינט מער ווי שטענדיק געשראָקן. עס איז מיר אויסגעקומען, אַז איך דאַרף זיך געזעגענען מיט אַכט מאָנאַט לעבן אין געטאָ. מיטן לעבן בכלל, מיט דער גאַנ־ צער פאַרגאַנגענהייט. מיר זיינען ווידער, די איבערגעבליבענע ברידער פון דער פאַמיליע פונאַנדערגעטיילט געווארן, איינער איז אַוועק אין די מיליטעריש קאָזאַרמעס, דער צווייטער אין דרוק אַרבעטן. אין געטאָ בלייבט מיין פרוי מיטן קינד. דאָס קינד אינגאַנצן ניין מאָנאַט אַלט, וועט זיכער אומקומען. די פרוי דאַרף באַקומען אַן אַרבעטס־שיין און אַריינקומען אין פאַכמענישן געטאָ. אין דעם בין איך אויך געווען זיכער. אין יודנראַט האָב איך איר שיין געזאָגט. נאָר פריער מוזן אַוועקגייַן די אַרבעטער צו דער אַרבעט און איך קאָן אין געטאָ מער ניט בלייבן.

איך לויף נאָך אַמאָל אין שטוב. וואַרף אַ בליק אויף מיין קינדס שמייכלענדיקע אויגן. ווי טרויעריק איך האָב אויף זיי געקוקט דעם לעצטן מאָל. ווי אומבאַהאָלפן איך האָב זיך גע־ פילט, אַ טאָטע וואָס קאָן זיין קינד ניט באַשיצן פון טויט... די דייטשן האָבן באַשלאָסן, אַז דאָס קינד מוז אומקומען און איך האָב מיט דעם געמוזט אײַנשטימען... מיט דער פרוי האָב איך זיך, ווי שטענדיק געזאָגט, אַוועקגייענדיק צו דער אַר־ בעט, טראַכטנדיק אַז נאָך דער אַרבעט וועלן מיר זיך דאָך זען...

אַ פאָר שעה איז אַריבער און אַ אומרואיקייט האָט אָנגע־ הויבן שוועבן איבערן שטאָט. פון שטאָט זיינען אַרויסגעפאָרן די דייטשן, די פּאָליציי און די געקומענע עסטאָנצעס. זיי זיינען אַוועקגעפאָרן אין דערבייאיקן שטעטל זשעטל דורכ־ צופירן דאָרט די שחיטה.

די יידישע פאָליציאַנטן האָבן באַקומען אַ באַפעל קיינעם ניט אַרויסלאָזן פון געטאָ. זיי האָבן זיך אויסגעשטעלט אַרום פאַרקאָן מיט גומענע שטעקנס און פאַרמאַכט דעם וועג פון אַנטלויפן פאַר פרויען און קינדער, וועלכע האָבן געוואָלט גיין צו די מענער. דער טומל אין געטאָ איז געוואָרן גרויס. עס זיינען פאַרגעקומען געשלעגן און די פּאָליציאַנטן האָבן ניט געקענט באַהערשן די לאַגע.

ניט ווייט פון געטאָ איז געווען אויסגעשטעלט אַ פּאָסטן פון דער דייטשער זשאַנדאַרמעריע. זיי האָבן געהאַלטן וואַך אויפן דאָך פון פרעשיקער קלויז, וועלכע איז דאָס העכסטע הויז אין יענער געגנט. דער דייטשער פּאָסטן האָט באַמערקט דעם טומל אין געטאָ. זיינען די זשאַנדאַרן צוגעקומען נענטער און אַרומגערינגלט דעם געטאָ פון אַלע זייטן. זיי האָבן גע־ שאָסן אויף יעדן אייַנעם, וואָס האָט געפרוווט אַנטלויפן.

דערווייל האָבן זיך אין שטאָט אַרומגעדרייט הונדערטער יידן און ניט געהאָט וווּ זיך אַהינצוטאָן. אַנדערע זיינען אַנט־ לאָפן אין די נייע וואַרשטאַטן. דאָרט איז געווען אַ גרויסער קעלער. מען האָט אונטערגעקויפט דעם אָנפירער פון די וואַרשטאַטן און ער האָט עטלעכע און פופציק מאָן אַריינגע־ לאָזט אין קעלער און פאַרלייגט דעם אַריינגאַנג מיט גרויסע קופּעס פון וואליקעס, וועלכע זיינען אין די וואַרשטאַטן גע־ בראַכט געווארן צום פאַרריכטן.

צוועלף אַ זייגער קומט אונדזער פּוילישער אויפזעער און מעלדעט, אַז מיר וואַרטן ביי דער אַרבעט ביז מען וועט אונדז קומען פירן אין געטאָ. ס׳גייַען פאַרביי אונדז יידן פון דער אַרבעט אין געטאָ אַריין. היינט האָט מען זיי אָפּגעלאָזן פריער — זאָגן זיי. גייט ניט אין געטאָ — וואָרענען מיר זיי. ער איז שוין אַרומגעריגלט מיט דייטשע זשאַנדאַרן. און וווהין זאָלן מיר גיין — ענטפערן זיי פאַרצווייפלט — סיי ווי דער טויט... מיר האָבן זיך ניט וווּ צו באַהאַלטן. זיי דערווייטערן זיך פון אונדז מיט פאַמעלעכע טריט. איך קוק זיי נאָך און באַוווּנדער זיי: מענטשן זיינען צוגעגרייט צום טויט, ווי צו אַ נאַטירלעכ־ קייט, וואָס מוז קומען... און דער זעלביקער צייט זיינען מענטשן אַרומגעלאָפן איבערן שטאָט, ווי פאַרסמטע מיינ... אַריינגערוקט זיך אין אַ קעלער פון אַ חרוב געווארענעם מויער... פאַר־ מאַסקירט זיך, אָפּגעזעסן דאָרט עטלעכע שעה און אַרויסגע־ קראָכן זוכן אַ נייע באַהעלטעניש...

פאַרנאַכט זיינען צו אונדז אין גאַרבעריי אַריינגעלאָפן עטלעכע און צוואַנציק פּאָליציאַנטן. זיי האָבן אונדז אַרומ־ געריגלט פון אַלע זייטן מיט אויסגעשטעלטע ביקסן. מיר זיינען אונטער דער באַוואַכונג אַרויס אויפן גאַס. מען האָט אונדז געפירט דורך די גאַסן, וועלכע זיינען געווען פוסט פון מענטשן. ביים טויער פון די וואַרשטאַטן האָט מען קאָנטראָלירט אונדזערע שיינען און מען האָט אונדז אַריינגעלאָזט אינווייניק.

די נאַכט האָט זיך אַראָפּגעלאָזט ווי אַ שווערער קאָשמאַר. מען האָט געקוקט אין די שוואַרצע הימלען, וועלכע זיינען, ווי בליי געהאָנגען און געדריקט שווער אויף דעם געמיט. קיינער האָט קיין ליכט ניט אָנגעצונדן. מען איז געזעסן אין דער פינצ־ טער און געדריקט אין זיך די טרויעריקע געדאַנקען. איך האָב דאָס פנים געדריקט צום קאָלטן בעטאָן, ליגנדיק אין אַ ווינקל פון פאָדלאָגע אָנגעשפּאַרט דעם מידן קאָפּ אָן אַן האַרטער וואַנט און געפרעגט זיך אַליין: בין איך טאַקע געביבן אייַנער אַליין? וווּ זיינען די ברידער, וווּ איז מיין פרוי מיטן קינד? וואָס טראַכטן זיי איצט? פאַרוואָס קומען זיי אום? ווי לאַנג וועל איך זיך אַזוי נאָך מוטשען? וויפל שחיטות וועל איך נאָך דורכמאַכן? וויפל מאָל וועט זיך נאָך דער טויט רייצן מיט מיר? מוז איך דען דורכמאַכן דעם גאַנצן קאָשמאַר פון אום־ קום פון נאַוואַרעדקער געטאָ, צוזען מיט די אויגן די טראַגיש־ סטע בילדער פון געראַנגל פון פאַרצווייפלטע מענטשן צווישן טויט און לעבן? איך האָב שוין בעסער געוואָלט זיין צווישן די טויטע וואָס פילן שוין גאָרניט... איך האָב געקוקט אויפן

שוואַרצן הימל, אַריינגעקוקט אין די שוועכ כמאַרעס, וואָס האָבן זיך ווי נעפלען געצויגן דורך דער שוואַרצקייט... די געדאַנקען האָבן זיך אַרום איין פינטעלע געדרייט: טויט!.. טויט!.. און טויט!..

דער פרימאַרגן האָט זיך אַריינגעריסן מיט זיינע בלאַסע שטראַלן און אויפגעוועקט מיך פון קורצן האַרטן שלאָף. עמעצער איז מיר אַרויפגעקראָכן אויפן פוס און איך האָב זיך אויפגעכאַפּט. איך בין זיצן געבליבן אין אַ משונהדיקע פאָזע. די פיס אונטער זיך אונטערגעוקט, און פאַרטראַכט יאושדיק קוקנדיק אין טאָג אַריין... נאָך וואָס איז ליכטיק געוואָרן אויף דער וועלט, די דייטשן זאָלן זען ווי צו שיסן מענטשן. צי מיר זאָלן זען און פילן אונדזער אומגליק?! מיינע שטאַרע אויגן האָבן געקוקט אין דער שווייגנדיקער נאַטור און זיינען נאָך שטאַרער געוואָרן. זיי האָבן גאָרניט געזען. גאָרניט פאַרשטאַנען, נאָר געקוקט ווי מיט פוסטע גלעזער. געקוקט אין דער פאַרגליווערטקייט, וואָס האָט געהייסן טויט. ווי זיי וואָלטן אינעווייניק געווען. טויטע מידע אויגן, וואָס זענען גאָרניט...

מען איז ווידער אַרומגעלאָפן איבערן הויף פון די וואַרשטאַטן. פון איין באַנק צום צווייטן. אַנגעקוקט אייניער דעם אַנדערן און געפרעגט וואָס הערט זיך. מען האָט קיין ענטפער ניט געוואָלט הערן. מען האָט מורא געהאַט אַרויסצוברענגען פון מויל דאָס וואָרט, אַז דער גטא איז שוין טויט... שהן זיינען פאַריבער אין פאַרגליווערטקייט און אין פאַרטעמפן זיך אַליין דעם מוח און איינשמועסן, אַז עס איז אַ ווילדער חלום געווען. מען איז אַנטלאָפן פון די אייגענע געדאַנקען. מען האָט געוואָלט פאַרהוילן פון זיך דעם אמת, אַז די נאַענטסטע לעבן שוין מער ניט. אַז מען איז געבליבן עלנט, און איינזאַם...

אָבער פון דער ווירקלעכקייט האָט מען זיך ניט געקאָנט פאַרבאָרגן. זיבעצן יידן האָט מען פון גטא לעבעדיקע אין די וואַרשטאַטן געבראַכט. דריטהאַלבן טויזנט זיינען אומגעקומען...

אין די וואַרשטאַטן

די דייטשן, וואָס האָבן די זיבעצן מאַן געבראַכט, האָבן זיך אַוועקגעשטעלט ביי די טירן און אַרויסגעטריבן אַלעמען אויפן הויף. פון אַנהויב האָט מען געמיינט, אַז זיי ווילן קאָנטראָלירן די שיינען, צי געפינען זיך צווישן די פאַכמענער אַנטלאָפענע יידן פון גטא, ס׳האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן, אַז זיי ווילן אייגאַרדענען אַ געיעג נאָך קליינע קינדער.

נאָך מיט אַ טאָג פריער האָבן טאַטעס זייערע קליינע קינדער אַריינגעשמוגלט אין די וואַרשטאַטן אַריין. מען האָט זיי פאַרשטעקט אין די קעלערס אונטער בערג פון וואליקעס אַדער פעלצן. איצט זיינען די יידן אויפן הויף געשטאַנען און די דייטשן האָבן זיך געלאָזן איבער די מויערן און געשלעפט די געפונענע קינדער און אַרויפגעוואָרפן זיי אויף אַן אויטאָ...

טאַטעס זיינען געשטאַנען מיט געביילטע פויסטן, מאַמעס האָבן געקריצט מיט די ציין און די קינדערשע געוואָלדן האָבן זיך געריסן אין הימל אַריין: מאַמע, איך וויל ניט שטאַרבן... מאַמע, איך האָב מורא...

אַרום עטלעכע און דרייסיק קליינע קינדער האָבן די דייטשן צונויפגעקליבן און אַוועקגעפירט זיי צו פאַרדעקן די לעצטע קערפערס פון די אויסגעמאַרדעטע יידן פון געטאָ. מיט פרישע יונגע קערפערלעך פון אומשולדיקע קינדער פאַרדעקן די לעצטע קרבנות פון גטא... אַרום יעדערן פון די זיבעצן לעבן־גלעבליבענע האָבן זיך צענדליקער מענטשן אַרומגעשטעלט און קאַלטבלוטיק אויסגעהערט די גרויליקע דערציילונגען...

חיים אייזיקאָוויטש, דער פרעזעס פון יודנראַט, האָט אין בערגעגעבן אַז מען האָט אַלע יידן פון גטאָ אַרויסגעטריבן אויפן גאַס. אָפּגעטיילט מענער באַזונדער, פרויען באַזונדער. קינדער האָט מען גלייך אין אַן אויטאָ געפאַקט און אַוועקגעפירט צו די גריבער. אַלע יידן האָבן געדאַרפט ליגן מיטן פנים צו דער ערד. ניט געטאָרט רירן זיך פון אָרט. אייבער יעדן דריטן ייד איז געשטאַנען אַן עסטאַנעץ מיט אַ ביקס. און האָט געשלאָגן, געקאָפּעט מיט די פיס, אויטאָס זיינען צוגעפאָרן אָנגעפאַקט מיט מענטשן און אַוועקגעפירט צו די גריבער. אין טויער פון גטאָ האָבן די דייטשן געהייסן שטיין בורשטיינען, דעם לייטער פון אַרבעטס־אַמט ביים יודנראַט, און צוקוקן צו דער גרויזאַמער עקזעקוציע. וועסט עס איבער־געבן די יידן פון די וואַרשטאַטן — האָט אים דער געסטאַפּאָ־שעף געזאָגט — און האָט אים לעבן געלאָזן. פינף שעה צייט האָט געדויערט ביז אַלע יידן פון גטאָ זיינען אַוועקגעפירט געוואָרן צו די גריבער.

עס איז פלוצים אָנגעפאָרן אין גטאָ דער שעף פון דייטשן שפיטאָל, ער האָט זיך דערמאָנט, אַז די יידישע דאָקטוירים און אָפּטייקער וועלן אומקומען אין גטאָ און ער איז זיי געלאָפן ראָטעוונען. ער האָט זיי אַריינגעפירט אין אַ באַזונדער שטיבל און געהייסן זיי זיצן ביזן סוף פון דער שחיטה און איצט האָט ער זיי אין די וואַרשטאַטן געבראַכט. ער האָט אויך געראַטעוועט דעם פרעזעס פון יודנראַט. ער האָט אים אויך פאַרשטעלט פאַר אַ דאָקטאָר.

אָבער די איבעריקע יודנראַטשיקעס און פאַליציאַנטן זיינען אומגעקומען. עס האָט ניט געהאָלפן, וואָס זיי האָבן קיינעם פון גטאָ ניט אַרויסגעלאָזט, וואָס אין טאָג פון דער שחיטה זיינען זיי אַרומגעלאָפן איבער די הייזער און געטריבן אַלע יידן אויפן גאַס. די דייטשן האָבן זיי צוגעזאָגט דערפאַר לאָזן לעבן און זייער וואָרט ניט געהאַלטן.

דער פאַליציאַנט אַלטערקע דער גנב (אַזוי איז געווען זיין צונאָמען) האָט פאַר יעדן פרייז געוואָלט בלייבן לעבן. ער האָט געפונען באַהאַלטענע יידן אין די קעלערס. וועסט לעבן בלייבן — האָט אים געזאָגט דער געסטאַפּאָ־שעף, און ער האָט זיין אייגענע פרוי און קינדער פון בונקער אַרויסגעגעבן. ביסט אַ בראַוור מאַן — האָט אים דער דייטש געקלאַפּט אין פלייצע — און איצט קום מיט מיר, וועסטו זען, ווי דאָס קומט פאָר. ער האָט אים אין זיין טאַקסי אַריינגענומען און צוריק איז ער שוין ניט געקומען.

... און אַ פאַרקערטער פאַל:

חנא דער שוסטער איז שוין אין די וואַרשטאַטן געגאַנגען. אָבער ער האָט ניט געוואָלט לעבן בלייבן אָן זיין פרוי און קינדער און איז צוריק אין גטאָ אַריין. נאָר צו זיין היים איז ער ניט אָנגעקומען. די דייטשן האָבן צען מאַן צו די גריבער אַוועקגעפירט צו צונויפלייגן די דערשאָסענע קערפערס. ער

איז צווישן די גרופע אַריינגעפאַלן. די שרעקלעכסטע גרוילן צוגעזען, ער האָט זיך אַליין אין קבר אַריינגעווארפן און געוואַרט אויף דער דייטשער קויל, וואָס וואָלט אים באַפרייט פון ליידן. און דאָך איז ער לעבן געבליבן...

ווי אַזוי איז דאָס פאַרגעקומען? העכער פון די פעלדער איז געלעגן דער שאָסיי. אויטאָס מיט מענטשן זיינען אויף אים געבראַכט געוואָרן. אויסטאָן זיך מוטער־נאַקעט האָט מען זיי געהייסן און פויזן אויף אַלע פיר פון שאָסיי אַראָפּ גלייך צום גרוב... פיל האָבן זיך ניט געוואָלט אויסטאָן, איבערהויפּט פרויען. מען האָט זיי געשלאָגן אַזוי לאַנג ביז זיי האָבן אויסגעהויכט זייערע נשמות. דערנאָך האָט מען געפּויזעט איבער זייערע טויטע קערפּערס... וויניק האָבן ביזן גרוב דערפּויזעט און דערוואַרט זיך אויף אַ קויל... וועג עס פלעגט זיך צונויפקלייבן אַזאַ פּעקל מתים, האָט אַ ספּעציעלע גרופּע אָפּגערופן דעם וועג און געמאַכט אַ פּלאַץ פאַר נייע קרבנות... די זאַכן פון די דערמאַרדעטע האָט מען געפּאַקט אויף אויטאָס, געבראַכט אין אַ ספּעציעלן סקלאַד און די דייטשן האָבן דאָרט גאָלד און צירונג געזוכט.

וועג די שחיטה איז געווען געענדיקט, האָט זיך די גאַנצע גרופּע באַנדיטן, אַרום טויזנט מאַן צונויפגעקליבן אין פוסטן געטאָ. געבראַכט בראַנפן מיט גוטע זאַכן און ווידער געפרעסן און געזויפן. אַ ספּעציעלער אַרקעסטער איז מיט זיי אַרומגעפאָרן פון שטאָט צו שטאָט און ער האָט געשפּילט זיי פריילעכע לידער די יידן וועלכע זיינען געווען באַהאַלטן אין די צוגעגרייטע בונקערס אין געטאָ, האָבן געמוזט זיך צוהערן צום שפּילן פון אַרקעסטער, וואָס האָט פאַרגליווערט זייערע בלוטן.

איבער טויזנט יידן האָבן געאַרבעט אין די מיליטעריש קאַזאַרמעס. מער ווי אַ העלפט האָבן געדאַרפט אומקומען. צו סאָרטירן צום טויט און צום לעבן איז באַשטימט געוואָרן דער פאָליאַק מעסקאלאוו, דער אויפזיכער פון די קאַזאַרמעס.

ער האָט מיט אַלע יידן העפלעך גערעדט און צוגעזאָגט אַריינשרייבן זיי אין דער ליסטע פון די לעבעדיקע — פאַרשטייט זיך, ניט פאַר אומזיסט... ער האָט קיינעם ניט אַנטזאָגט און קיינעם ניט געהאָלפן.

פאַרנאַכט זיינען אַראָפּגעקומען די עסטאָנצעס פון זשעטל נאָכן אויספירן די שחיטה. מען האָט אַלע יידן אויף אַ גרויסן פּלאַץ אויסגעשטעלט. מעסקאלאוו האָט אַרויסגענומען אַ ליסטע און אויסגערופן נעמען. די אויסגערופענע מענטשן זיינען אָפּגעפירט געוואָרן באַזונדער. אינגאַנצן הונדערט מעטער איז געשטאַנען איין גרופּע פון דער צווייטער. איינע איז געווען אַ לעבעדיקע גרופּע, די צווייטע — אַ טויטע... אויף איין זייט איז געשטאַנען אַ פאָטער און געקוקט אויף די פאַרצווייפלטע קינדער, וועלכע דאַרפן אומגעבראַכט ווערן; צווישן ברידער האָבן געקוקט איינער אויפן אַנדערן... זיי זיינען דורך די מערדער פונאַנדערגעריסן געוואָרן.

פון אָנפאַנג האָט מען געהאָפט, אפשר וועט מען זיי נאָך אויסליזן. מען האָט דאָך ביי זיי גאָלד געזוכט. מעסקאלאוו אָבער האָט זיי אָפּגענאַרט. ער האָט מער ווי 500 נעמען ניט אויסגעלייענט. האָבן אייניקע פון דער טויטן גרופּע געזוכט איבערלויפן צו דער לעבעדיקער. די עסטאָנצעס האָבן גלייך אָנגעהויבן שיסן און די אָפּגעסאָרטירטע צום לעבן זיינען אַוועקגעפירט געוואָרן פון פלאַץ.

די פאַראורטיילטע זיינען געוואָרן אַ צעטומלטע מאַסע. זיי זיינען געלאָפן אויף די עסטאָנצעס, וואָס האָבן אויף זיי געשאָסן, געכאַפט פאַר זייערע ביקסן, צעמגעדרייט זיך צום זייערע העלדזער מיט לאַנגע אויסגעדאַרטע פינגער און ניט אָפּגעלאָזט. איינער האָט נאָך אַלץ געדראַפּעט און געשטיקט דעם עסטאָנעץ, וועלכן ער האָט געקייקלט אויף דער ערד און מיטגעשלעפּט מיט זיך אַפילו, וועג ער איז שוין געווען טויט...

אַרום הונדערט טויטע זיינען אויפן פלאַץ געבליבן ליגן. די איבעריקע זיינען אין געטאָ אַוועקגעפירט געוואָרן...

די לעבן געבליבענע זיינען פאַרשפּאַרט געוואָרן אין אַ שטאַל פון פערד. די טיר האָט זיך פאַרמאַכט און אַ טיפּע פינצטערניש האָט זיך אַראָפּגעלאָזט. דורך די שמאָלע פענצטערלעך, וואָס זיינען אַלץ טונקעלער און שווארצער געוואָרן, האָט מען גאָרניט געזען.

עס איז צוגעפאַלן די נאַכט און פאַר די אויגן האָבן זיך געצויגן בילדער פון דורכגעלעבטן טאָג. איבערגעלאָזן די פאַמיליע אין געטאָ און געלאָפן צו דער אַרבעט... געהאָפט זיך ראַטעוועט פון טויט... דאָן דאָס סאָרטירן אויף לינקס און אויף רעכטס, דאָס רייסן זיך פון טויט צום לעבן, דאָס בלוט וואָס האָט זיך געגאָסן אויף דער האָרטער ערד, בלוט פון קינדער... פון עלטערן... פון פריינד... — מיט די אייגענע אויגן האָט מען געמוזט צוקוקן און שטיין פאַרגליווערט און שווייגן, זען די באַנדיטן, וואָס האָבן געשאָסן און אַליין שטיין ווי געבונדן די העגט און ניט אָנפאַלן אויפן מערדער... און ניט צערייסן אים אויף שטיקער, ווייל עס האָט זיך געוואָלט לעבן... מען האָט זיך געלאָזט פירן פון די מערדער, געלאָזט זיך פאַרשפּאַרן אין אַ שטאַל. דאָס בלוט האָט געקאָכט, געצויגן צו נקמה. ס'זיינען געפלויגן געדאַנקען אין צעהיצטן מוח און מען איז פאַרגליווערט געזעסן, ניט גערירט זיך פון אָרט, ניט אויסגערעדט קיין וואָרט אייגער צום צווייטן, ווייל מען האָט זיך געשעמט פאַר זיך אַליין, ניט געקאָנט באַרואיקן זיך אַליין. און וואָס מער מען האָט דעם ווייטיק געשטיקט אין זיך, אַלץ מער האָט ווי געטאָן, און אַלץ מער האָט מען זיך געשראָקן פאַרן מאָרגן. מען האָט ניט געוואָלט אומקומען אין דער שחיטה, אָבער מען איז זיכער געווען אַז מען וועט יאָ אומקומען... די דאָזיקע געדאַנקען האָבן דעם געטאָ־מענטש אינגאַנצן צעבראָכן — ער האָט זיך קיינמאָל ניט געקאָנט באַרואיקן.

די מענטשן אין פערד־שטאַלן זענען געזעסן און געוואָרט אויפן פרימאָרגן. פאַרשטיינערטע געזעסן אין דער נאַכט. אונטערגעוואָרפן דאָס פעקל ביינער אונטער זיך און געפילט דעם ווייטיק פון קלענסטן גלידן. עס איז האָרט געווען, דער גאַנצער קערפּער האָט ווי געטאָן, און צו דער נאַכט איז קיין סוף ניט געווען. זיינען זיי געלעגן פאַרשטיינערט אין דער נאַכטיקער פינצטערניש און געמוזט זיך צוהערן צום מאָנאָטאָנעם פייפן פון די ווענטער וואָס האָבן זיי געהיט.

דער פרימאָרגן איז אָנגעקומען אַ קאַלטער און אַ בלאַסער. אַ שוואַך ליכט האָט זיך דורך די קליינע פענצטערלעך דורכגעריסן און יעדער איינער האָט געמוזט זען, ווי דער צווייטער

זעט אויס. דאָס איז געווען אַ שפּיגל צו זען, ווי ער אַליין זעט אויס, שוואַרץ און אָפּגעפאַלן...

די שטאַל איז פאַרשלאָסן געווען און מען האָט קיינעם ניט אַרויסגעלאָזן אַפילו צו די באַדערפענישן. מען האָט אַ ווינקל פון שטאַל באַשטימט פאַר אַ קלאָזעט און יעדערער פון די 500 מאַן האָט זיך דאָרט דערליידיקט... דעם ריח האָט מען נאָכדעם צוריק אַרײַנגעאָטעמט אין זיך קאַרגע דריי מעת־לעת. מען האָט די גאַנצע צייט ניט באַקומען קיין עסן און אַפילו ניט קיין וואַסער...

פון אָנפאַנג האָט מען געליטן און געשווײגן. מען האָט ניט געוואָלט ריידן מיט די עסטאָניש וועכטער, בעטן זיך ביי די מערדער. נאָר מען האָט ניט אויסגעהאַלטן. מען האָט זיך גע־שפּאַרט צו די פענצטערלעך און געבעטן וואַסער.

די עסטאָנצעס האָבן גאָלד געבעטן. מען האָט קידושין־רינגלעך פון די פינגער אַראָפּגענומען — סיי ווי זיינען די פרויען טויט... און דורך די פענצטערלעך די עסטאָנצעס אָפּ־געגעבן. זיי האָבן דערפאַר אַ פּאָר עמער וואַסער אין שטאַל אַרײַנגעטראָגן. שטיל זיינען די מענטשן אין אַ רײַ געשטאַנען און אײנער נאָכן צווייטן האָבן מיר פון עמער געטרונקען. די עסטאָנצעס האָבן געקוקט דורך די פענצטערלעך און געלאַכט...

שפּעטער האָבן זיי זייגערלעך געבעטן פאַר וואַסער. זיי האָבן די זייגערלעך צוגענומען און קיין וואַסער ניט געגעבן. זיי זיינען געשטאַנען הינטער די פענצטערלעך און געלאַכט...

איז מען געלעגן פאַרטריקנטע, הונגעריקע און אָפּגע־שוואַכטע און געטראַכט וואָס וועט זיין. עס האָט פאַרדראָסן, וואָס מען איז לעבן געבליבן. די דייטשן ווילן זיי אומברענגען דורך הונגער און דאָרשט... אין שטינקנדיקן שטאַל וועלן זיי אויסגיין.

נאָר זיי האָבן געהאַט אַ טאָפּלטן טעות. זיי זיינען פון הונגער און דאָרשט ניט אויסגעגאַנגען. אויפן דריטן טאָג האָבן זיך די טויערן פון שטאַל אויפגעעפנט און די יידן זיינען אַוועקגעפירט געוואָרן אין געטאָ פון די וואַרשטאַטן.

איצט האָבן זיך שוין צונויפגעקליבן צוזאַמען אַלע לעבנ־געבליבענע יידן פון דער שחיטה. זייער צאָל איז געווען 1240.

דער פרעשיקער געטא

צוויי טעג נאָכן דורכפירן די צווייטע שחיטה איז ביי די דייטשן שוין געווען פאַרטיק אַ פּלאַן דורכצופירן די דריטע שחיטה. זיי האָבן געשאָפּן צוויי געטאָס: אַ פאַכמענישן געטאָ, פאַר די יידן וועלכע ארבעטן אין די וואַרשטאַטן — דאָרטן האָבן זיי אויך געווינט, און אַ געטאָ אין פרעשיקע, פאַר די יידן וועלכע ארבעטן אין שטאָט. עס איז פאַר אַלעמען קלאָר געווען, אַז פריער וועלן די דייטשן אומברענגען דעם פרעשיקער געטאָ און די פון די וואַרשטאַטן קאָנען דערווייל זיין רואיק.

נאָך דער צווייטער שחיטה זיינען אָפּגעטיילט געוואָרן 550 מאַן און דורך אַ שטרענגער וואַך געפירט געוואָרן אין פרעשיקער געטאָ. פון די וואַרשטאַטן האָבן די יידישע ארבע־טער געוואָרפן מיטגעפיל־בליקן. זיי האָבן זיך מיט אונדז ווידער געזעגנט אויף אייביק... מיר האָבן שוין ביי זיי געהערט צו אַן אַנדער וועלט, צו די, וואָס שטייען אין דער ריי צו שטאַרבן, אין דער צייט ווען זיי האָבן נאָך שאַנסן צום לעבן. פאַר דער צייט קאָן זיך ענדיקן די מלחמה. אונדז האָט ניט געאַרט: סיי ווי זיינען מיר שוין געווען פאַראורטיילטע. מיט די אייגענע אויגן צוגעזען די מערדערלעכע סאַרטירווּוקע אין די מיליטעריש קאַזאַרמעס, זיינען מיר געגאַנגען אויפן גאַס אַרומגערינגלט פון דייטשן און פאָליציאַנטן. פון ערגעץ אַ חורבה איז עפּעס אַרויסגעקראָכן אַ מענטש מיט צעשראָ־קענע אויגן, אַ געל געזיכט און איינגעצויגענע באַקן, עס איז אויף אים קענטיק געווען, אַז ער האָט שוין עטלעכע טעג קיין טרונק וואַסער ניט געהאַט. ער איז געלאָפן און געוואָלט זיך אַרײַנשמוגלען אין דער יידישער קאָלאָנע. די דייטשן האָבן עס באַמערקט און אַ שאָס איז געפאַלן אין זיין ריכטונג. ער איז געבליבן ליגן אויף דער פאַרבלוטיקטער ערד אונטער זיך און מיר זיינען געטריבן געוואָרן ווייטער...

מיר גייען ווייטער און איך טראַכט ביי זיך: פיר טעג האָט זיך דער ייד אויסבאַהאַלטן, געלעבט אין שרעק און גע־האָפט צו ראַטעוועט זיך. מיט זיכערע טריט איז ער געגאַנגען אַנטקעגן דער יידישער קאָלאָנע, ער האָט אָבער ניט געווּוסט, וווּ דער טויט לויערט אויף אים. מיר גייען ווייטער פאַרביי איבערגעבליבענע שטיקער וועטנ פון חרובה הייזער. מיר באַ־מערקן ווידער, ווי אַ יידישער יינגל שאַרט זיך אַרום אַ וואַנט. ער וויל זיך דערנענטערן צו אונדז. מיר ווערן פאַרציטערט — זיי ווּעלן אים באַלד דערשיסן. זאָל ער זיך פאַרשטעקן. מען ווייזט צו אים מיט די הענט. ער זעט ניט. ער רוקט זיך אַרויס פון הינטערן מויער און גייט אַנטקעגן דער יידישער קאָלאָנע...

אַ דייטש גיט אַ מאַך מיטן האָנט און די מענטשן שטעלן זיך אָפּ. אַ טויטע שטילקייט... דער דייטש מיטן יינגל קוקן זיך אָן... זיי ריידן קיין וואָרט ניט... עפּעס ווי אַ פאַרזינדיקטער שילער שטייט דער יינגל אַנטקעגן דעם לערער... אַ סעקונדע האָט דאָס אָנגעהאַלטן און אַ גאַנצע אייביקייט האָט עס אויס־געזען. ווייטער געגאַנגען — האָט דער דייטש אַ ריטשע געטאָן און דער יינגל איז שוין געגאַנגען מיט אַלעמען גלייך אין געטאָ אַריין. פאַר וואָס האָט דער דייטש אין דער זעלביקער צייט איין יידן דערשאָסן און דעם צווייטן לעבן געלאָזן? — דאָס איז פאַר דעם מערדער אַליין ניט קלאָר געווען. אָט אַזוי איז אים אײנגעפאַלן. פריער האָט זיין זאָס געווען. אַ ווייל שפּא־טער איז פאַרביי דער קאָלאָנע אַ פּאָליציאַנט און דורכגע־פירט אַ יידישע פרוי מיט אַ קליין קינד אויף איר האַנט. אַ דייטש האָט אַרײַנגעשאָסן פון זיין רעוואָלווער אין קינד אויף דער פרויס הענט. די מוטער האָט זיך אַ פּאַרחלשטע מיט אַ שרעקלעכן געשריי אַראָפּגעלאָזן און דאָס קינד האָט זיך פון אירע הענט אַרויסגעגעליטשט און לעבן איר געבליבן ליגן אַדורכגעווייקט פון בלוט... דאָס קינד איז אויפן וועג געבליבן און די מוטער איז מיט דער קאָלאָנע ווייטער געטריבן געוואָרן אין געטאָ...

מיר זיינען צום געטאָ פאַרקאָן צוגעקומען: לאַנגע ברע־טער פון פאַרשיידענע פאַרבן, צוגעשטיקעוועטע אין דער בריט און אין דער הויך זיינען אין איינעם צונויפגעקלאַפּט

ביים ברודער־קבר אין ליטאַווקע

געוואָרן און אַרומגערינגלט די יידן מיט זייערע הייזער און אָפּגעטיילט זיי פון דער איבעריקער וועלט. דער פאַרקאַן האָט אויסגעזען ווי אַ אויפגעלאָפענע אַרמיי פון פאַרשיידענע מענטשן. זיינע ברעטער האָבן זיך איינער מיט דעם צווייטן באַהעפט צו פאַרשטעלן דאָס לעבן פון מענטשן. זייערע היטער האָבן זיך פאַראייניקט צו רויבן און מאָרדן, צו אָנזויפן זיך מיט מענטשלעך בלוט, צו פאַרשפרייטן זייער שוואַרצע הערשאַפט אויף דער אַרומיקער וועלט...

דורך אַ שמאָל טירל אין אַ גרויסן טויער האָט מען אונדז אַרייַנגעלאָזן אין געטאָ. אַ פרוי איז געלעגן אַ דערשאָסענע הינטער אַ טיר פון אַ שטוב — מיט עטלעכע שעה פריער האָט מען איר געפונען אין אַ באַהעלטעניש און דערשאָסן אויפן אָרט... אַ ביסל ווייטער האָבן זיך געוואַלגערט נאָך עטלעכע טויטע קערפערס אַרויסגענומענע פון די בונקערס... איך בין אַריין אין אַ שטוב: אַ פאַרפעסטעטע שטיקעניש האָט מיר גלייך אַרײַנגעשלאָגן אין די נאָזלעכער. דריי מענטשן זיינען דערשטיקט געוואָרן אין אַ לאָך אונטער אַ נאָרע... זיי האָבן מורא געהאַט אַרויסצוגיין, ניט דערשאָסן וועלן — זיינען זיי אויסגעגאַנגען אין באַהעלטעניש...

מיר האָבן זיך אַוועקגעלאָזן יעדערער אין די הייזער, ווו ער האָט געווויינט. אַלץ איז געווען ווי איבערגעקערט מיטן קאָפּ אַראָפּ. פונאַנדערגעפענטע טירן, אויפגעפראַלטע פענצטער. די זאַכן צעוואָרפן און אַלץ האָט געווייעט מיט טויט... די הייזער זיינען פוסט געווען. פאַרשוווּנדן די אייגנשאַפט. איינצלנע מענטשן זיינען אויף די געלעגערס געפאַלן, איינגענאָרעט זיך אין 2 האַרטע נאָרעס און געטרויערט נאָך די טייערע פריינד, וואָס מען האָט ביי זיי אַוועקגעריסן און געלאָזן זיי אַליין. איינזאַמע מענטשן פון גרויסע פאַרצווייגטע פאַמיליעס...

דער געטאָ איז פאַרקלענערט געוואָרן אויף אַ העלפט. מען האָט שטיקער פאַרקאַן איבערגעטראָגן און אַרומגעצוימט אינגאַנצן צוועלף הייזער. די איבעריקע שטיבער זיינען פריי געוואָרן. זיי זיינען אָבער פוסט געווען אָן מענטשן. זיי האָבן געווייעט מיט טויט... ערשט נעכטן האָט מען פון זיי דעם בריגינען אַרויסגעטראָגן — דער אַרום האָט געשריגן פון פוסטקייט...

פון די צוועלף געטאָ־הייזער האָט געשלאָגן מיט טרויער. צענדליקע איינזאַמע מענער האָבן זיך דאָרט אַרומגעדרייט

ווי שאָטנס. צעוואָרפענע זאַכן האָבן זיך דאָרט געוואַלגערט אַרום זיי. זיי האָבן ניט געהאַט קיין מוט צו אויפפאַסן בייַ זיך אין צימער און עס איז אויך קיין צייט ניט געווען... דער האַרבסט האָט אויסגעשפרייט זיין רעגנדיקן אומעט. די לופט איז פול געווען מיט נעפּל און כמאַרעס. די פאַרגאַסענע הימלען האָבן אין זיך פאַרשלונגען די זון מיט אירע שטראַלן און די ערד אַ געקוואָלענע און פאַרזומפּטע איז אַ בלאָטיקער תהום געווען, וואָס האָט זיך קיינמאָל מער ניט אויסגעטריקנט.

מיטן זונאויפגאַנג זיינען די יידן געטריבן געוואָרן צו דער אַרבעט. די דייטשן האָבן די יידן שוין מער ניט געהאַלטן אַלס מענטשן, וואָס דאַרפן לעבן, נאָר ווי אויסגעמוטשעטע פערד וואָס פאַרן פּגרן דאַרף מען פון זיי אַרויסבאַקומען דעם לעצטן נוצן. די דייטשן זיינען שוין איינגעווויינט געווען צו שלאָגן זיי. אָט אַזוי פון געווויינהייט אַראָפּגעלאָזן דעם שטעקן און אַ האַנט צעבראָכן. די מענטשן זיינען מער דערדריקט און דער־שלאָגן געוואָרן, אָבער ביי די אַנדערע האָט זיך דערוועקט דאָס גענפיל פון ווידערשטאַנד, צו קעגנשטעלן זיך די פייני־קער. צו פאַרמעסטן זיך אין אַ קאַמף מיט די דייטשן. מען איז געשטאַנען אויפן שוועל פון טויט האָט מען פון אונטערגאַנג געוואָלט אַנטלויפן, זיך ראַטעווען דאָס לעבן. פאַרלאָזן דעם געטאָ, אַנטלויפן אין וואַלד, זיך שלאָגן מיט די דייטשן. מען איז אויף אַלץ גרייט געווען, אַבי דעם טויט אָפּשטופּן...

און אין האַרצן האָט געטליעט אַ פייער פון נקמה. אַזויפיל מענטשן אויסגעמאַרדעט, אומגעבראַכט. מען מוז די מערדער פאַרניכטן. די לעצטע פון געטאָ, די איבערגעבליבענע יידן וועלן זיין די נקמה נעמער. וועלן אַ פאַרטיזאַן, אַרומגיין מיט געווער אויף די וועגן, אָנפאַלן פּלוצים אויף די צעיורעטע דייטשן און דערשיסן זיי...

מען האָט וויידער צווישן זיך אַנגעהויבן סודען און אַנדערע האָבן דעם געטאָ פאַרלאָזן...

עס איז מער קיין יודנראַט ניט באַשטימט געוואָרן. דער געטאָ איז פאַקטיש געווען ליקווידירט, פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַן אַרבעטס־לאַגער. איין יידישער פּאָליציאַנט און דריי יודנראַטשיקעס זיינען אין לאַגער געווען. זיי האָבן מער ניט דיקטירט די יידן זייער ווילן און ניט געשלאָגן מיט נאַהייקעס. זיי האָבן געווסט, אַז ווען די יידן וועלן אומקומען וועלן זיי אויך שטאַרבן. די דייטשן האָבן געפּאָדערט אַן אָנפּירנדיקע מאַכט, האָבן זיי מיט די יידן אָנגעפּירט. זיי האָבן ניט גע־שטערט צו אַנטלויפן אין וואַלד, צו האַלטן געווער אין געטאָ. זיי זיינען געווען די אייגענע צעבראָכענע איינזאַמע מענטשן, וואָס זיינען געשטאַנען ביים ראַנד פון טויט. זיי האָבן געהאָפט אַז די אַנטלאָפענע יידישע פאַרטיזאַנער וועלן נקמה נעמען אויך פאַר זייער אומשולדיק בלוט, וואָס איז פאַרגאָסן גע־וואָרן...

ראש השנה איז אויסגעפאַלן זונטיק און צוליב דעם איז מען צו דער אַרבעט ניט געגאַנגען. מען האָט זיך פאַרקליבן אין די הייזער און פיל האָבן אָנגעהויבן דאַוונען, אויסגאָסן זייערע טענות צו גאָט... די לעצטע תפילות פון די לעצטע מענטשן וואָס קומען אום. מען האָט זיך דערמאָנט אַמאָליקע צייטן און פאַרגליכן צו די איצטיקע געשעענישן, ווי אין אַ קורצער צייט האָט אַלץ געביטן. — פאַרשוווּנדן איז די פאַרגאַנגענהייט צוזאַמען מיט דער צוקונפט, אויסגעריסן גע־וואָרן דער בוים מיט די וואָרצלען. מער ניט אייניציקע צווייגן האַלטן אויף זיך די לעצטע בלעטלעך, פאַרגעלבטע האַלטן זיי אין וויאַנען. מענטשן האָבן זיך אָפּגעגעבן אַ דין וחשבון אין לעצטן ראש השנה וואָס זיי לעבן איבער. אָבער אויך דאָס איז זיי צעשטערט געוואָרן. זיי טאָרן ניט האָבן קיין רו, ניטאָ קיין צייט צו קלערן וועגן זיך, זיי מוזן שטענדיק זיין אונטערן קאָשמאַר פון טויט...

די דייטשע מאַכט איז פלוצים געקומען אין געטאָ און אָנ־געהויבן טרייבן די יידן אויפן פלאַץ.

פאַרביי דעם געטאָ איז אַ קריסטין דורכגעגאַנגען מיט אַ לעבל ברויט. אַ יידישע איז איבערן פלויט אַריבערגעשפרונגען, צוגעגאַנגען צו דער קריסטין. זיינען די דייטשן פלוצים אָנ־געקומען און געפּאַקט דעם יידן אויסערן געטאָ. פאַר דער עבירה קומט טויט־שטראָף. האָבן אים די דייטשן אין געטאָ אַריינגע־פירט און צוגעבונדן דערווייל צו אַ בוים. שפּעטער האָבן זיי אים צוגענומען מיט זיך און ער האָט זיך מער צו די לעבעדיקע ניט אומגעקערט...

אַלע יידן זיינען אויסגעשטעלט געוואָרן אין אַ ריי. די צאָל האָט געשטימט. קיין אייניער האָט ניט געפעלט. אַ קריסט־לעכער יינגל האָט פאַרבייגעמאַרשירט די יידן און יעדן אייַ־

בארעצקי — פון די וויניק איבערגעבליבענע יידן בייַם ברודער־קבר

נעם אין די אויגן אַרײַנגעקוקט, ווי ער וואָלט עפּעס אַ פּאַר־ברעכער געזוכט. ער האָט אָנגעוויזן אויף אַ פּופּצן־יאָריקן יינגל און די דייטשן האָבן אים פון דער רײַ אַרויסגענומען.

זיי האָבן אים צוגענומען מיט זיך און דעם געטאָ פּאַר־לאָזן...

דער פּופּצן־יאָריקער יינגל האָט זיך געוואָלט ראַטעווען. ער איז אין לעצטן מאָמענט פון געטאָ אַנטלאָפן און האָט זיך געלאָזט וואַנדערן איבער פעלדער און וועגן. ער האָט אָנגע־קלאַפּט ביי נאַכט אין קריסטלעכע הייזער און געבעטן ברויט. אַזוי האָט ער דורכגעשטופט עטלעכע וואָכן. געזעכטיקט אין פעלד, פאַרשטעקט זיך הינטער אַ בוים. און אַז ער האָט זיך דערוווּסט פון יידן וואָס זיינען לעבן געבליבן, איז ער צוריק־געקומען אין געטאָ און געלעבט מיט זיי. אין וועג איז ער אויך אַריין אין הויז פון דעם דאָזיקן קריסטלעכן יינגל, וואָס איז אים געקומען דערקענען אין געטאָ. מען האָט אים געגעבן צו עסן און געלאָזן אים איבערנעכטיקן. מען האָט אויף אים רחמנות געהאַט און געטרייסט אים, ער האָט זי געהאַלטן פאַר אַ גוטע קריסטין און מיט אַ פּאָר טעג צוריק האָט ער ביי אַ חבר געזומען אַ גאָלדענעם האַנטזייגערל און אַוועק אַהין אויס־בייטן אויף ברויט. ער איז צוריק אין געטאָ געקומען...

דער קריסט האָט וועגן דעם אַלעס דערציילט די דייטשן און איצט איז ער געקומען אים דערקענען אין געטאָ...

דער אייניקער וועג צו בלייבן לעבן איז געווען אַנטלויפן אין וואַלד. צענדליקער בחורים האָבן דעם געטאָ פאַרלאָזט און מען האָט פון זיי לעבעדיקע גרוסן. אייניקע קומען צוריק אין געטאָ און נעמען אַרויס זייערע פריינד און באַקאַנטע. פון די איבעריקע מענטשן באַהאַלטן זיי זיך מען זאָל זיי ניט נאַכ־לויפן, ווייל פיל מענטשן ווילן אַנטלויפן אין וואַלד און ווייסן ניט קיין וועג. שפּירט מען נאָך די געסט גאַנצע נעכט און אייניקע גיט זיך איין נאָכלויפן נאָך זיי.

עס האָט זיך געגרייט אַוועקגיין אין ליפּטשאַנקער פּוש־טשע אַ גרעסערע גרופּע אָנגעפירט פון די טשאַרנעס.

פאַרנאַכט זיינען זיי גרייט געווען צו אַוועקגיין, און פיל מענטשן פון די נאָכלויפערס האָבן אויך דעם געטאָ פאַרלאָזט און נאָך זיי געגאַנגען. זיי האָבן געטריבן די נאָכלויפערס צוריק אין געטאָ. עס איז אויסגעבראָכן אַ געשלעג. דערווייל זיינען אָנגעקומען דייטשע פאָליציאַנטן און געעפנט אַ פייער אויף די אַנטלויפנדיקע יידן. וועער עס האָט באַווּיזן צו אַריינצולויפן צוריק אין געטאָ און וועמען עס איז געלונגען צו אַנטלויפן. יואל ליס מיט זיין פּרוי זיינען דערשאָסן געוואָרן הינטערן געטאָ. די שכנישע קריסטן האָבן פון זיי די זאַכן אַראָפּגעצויגן. אויסגעהאַקט די גאָלדענע ציין פון מויל. פיר טעג האָבן די דייטשן ניט געלאָזט באַגראָבן זייערע טויטע קערפּערס, דערנאָך האָבן זיי די קריסטן באַערדיקט אויפן אָרט פון מאָרד...

מען האָט געמיינט, אַז די דייטשן וועלן אומברענגען דעם געטאָ, נאָר זיי האָבן געהאַט זייער פּלאַן און דאָס אַנטלויפן צו די פּאַרטיזאַנער האָט ניט אַרויסגערופן אַ פלוצעמדיקן אום־ברענגען פון דעם גאַנצן געטאָ.

ווען די צאָל אַנטלאָפענע האָט דערגרייכט איבער הונ־דערט, האָבן די דייטשן געבראַכט די זעלביקע צאָל יידן פון פאַכמענישן געטאָ, די עלטערע און שוואַכערע, אין אונדזער געטאָ אַריין...

די פאַמיליע גאַסקינד איז באַשטאַנען פון זיבן מאַן. ביי דער ערשטער שחיטה האָבן זיי זיך אַלע אויסבאַהאַלטן און ביי דער צווייטער שחיטה איז אומגעקומען די מוטער מיט אירע דריי קינדער. עס איז לעבן געבליבן דער פאָטער מיט אַ טאָכ־טער פון אַ יאָר זיבעצן און אַ יינגל פון אַ יאָר פופצן. דער פאָטער איז אַוועק אין וואַלד און אָנגעזאָגט די קינדער, אַז ביי דער ערשטער געלעגנהייט וועט ער זיי קומען נעמען צו זיך. דערווייל זיינען אַוועק עטלעכע וואָכן פון הונגער און פיין. שוועסטער און ברידער זיינען יעדן טאָג געגאַנגען צו די דייטשן אויף אַרבעט, זיי פלעגן כאַפּן קלעפּ, און קומענדיק אין געטאָ זיינען זיי ביידע אייניזאָם געווען און זיי האָבן ניט געהאַט ווער עס זאָל זיי באַפליגלען אונטער זיך.

זיי האָבן באַשלאָסן צו גיין זוכן דעם פאָטער. אָנהויב ווינטער, וועג דער ערשטער שניי האָט באַווייסט די פּאַרטי־קנטע בלאָטיקע ערד, האָבן זיי זיך ביי נאַכט אַרויסגעגנבעט דורכן געטאָ פאַרקאָן און געלאָזט זיך אין דער וועלט אַריין...

קיין וועגן האָבן זיי ניט געווּסט. זיי האָבן באַשלאָסן צו קומען אין סלוכאַוויטש הינטער נאַוואַרעדאָק דריי קילאָ־מעטער, צו זייער מוטערס אַ באַקאַנטן פויער, ביי אים וועלן זיי קריגן עסן און ער וועט זיי וווּיזן דעם וועג צו גיין ווייטער.

דער פויער האָט זיי זייער שיין אויפגענומען, באַדויערט וואָס זיי זיינען געבליבן אַליין. ער האָט זיי צוגעזאָגט אויסצו־באַהאַלטן עטלעכע וואָכן, ביז ער וועט דערגיין וווּ זייער פאָטער געפינט זיך. די קינדער זיינען פול געווארן מיט האָפּע־נונג און פרייד, ער וועט זיי אויסגעפינען דעם פאָטער. האָבן זיי אַוועקגעגעבן דעם פויער די לעצטע געלט וואָס זיי איז איבערגעבליבן פון די עלטערן און נאָך דעם, ווי זיי האָבן אָפּגעגעסן אַוונט־ברויט, זיינען זיי געגאַנגען שלאָפן.

אויפגעוועקט האָבן זיי די דייטשע פאָליציאַנטן, וועלכע דער פויער האָט פאַרטאָג פון שטאָט געבראַכט. ער האָט נאָך געהאַט אַרויסגענאַרט דאָס גאַנצע פאַרמעגן ביי זייער מוטער און איצט האָט ער געוואָלט פון אירע קינדער פטור ווערן... מען האָט זיי צעבלוטיקטע און צעמזיקטע געפירט צופוס אין נאַוואַרעדאָק. דאָרט האָט מען זיי פאַרשפּאַרט עטלעכע טעג אין אַ פינצטערן קעלער אין דער שטאָטישער טורמע און אויפן פערטן טאָג האָט מען זיי אויפגעהאָנגען.

צוליב דעם וואָס די יידן האָבן אָנגעהויבן מאַסנווייז אַנט־לויפן פון געטאָ האָבן די דייטשן אויסגעשטעלט אַ שטרענגע וואַך אַרום פאַרקאָן. זיי האָבן געהיט טאָג און נאַכט. ניט וווייט פון געטאָ, אויפן העכסטן הויז אין יענער געגנט, האָבן די דייטשן אַוועקגעשטעלט אַ פּאָסטן פון זשאַנדאַרמעריע. ביי נאַכט האָט געברענט אַ רעפלעקטאָר און באַלויכטן דעם געטאָ מיטן גאַנצן אָרום. פון מאָשין־געווער פלעגן זיי שיסן אין דער ריכטונג פון יעדער פאַרדעכטיקער באַוועגונג.

ג. די לעצטע וואנדערונג

ניט געקוקט אויף דעם וואס מען איז געווען אונטערדריקט און נידערגעשלאגן, האבן זיך די יידן פון קאַרעליטש, ליובטש, איוועניץ און צרעווענע, געגרייט צום פריילעכן יום־טוב שבועות. הגם די דייטשן האבן צוגענומען די יידישע בהמות, האבן די באלעבאסטעס אנגעגרייט קעז, וואס זיי האבן געקראגן ביי די שכנישע קריסטן, בלינצעס געמאכט. שבועות איז דאך פארט א פריילעכער יום־טוב, דער יום־טוב פון גרינס... און אין די נידערגעשלאגענע פאריאושטע הערצער האט צוריק אויפגע־פלאמט דער פארלאשענער פונק פון האפענונג: אפשר וועלן די צייטן זיך בייטן און מען וועט קענען וויטער פייערן פריי־לעך די יידישע ימים־טובים. אין די שווערסטע צייטן האבן די יידן געהאפט אויף בעסערע צייטן, בפרט יום־טוב... די קליינע קינדער האבן געריסן בלומען אויף די אויפגעבליטע פעלדער און געבראכט אין דער טרויעריקער געטא־שטוב. טאטע־מאמע האבן אויסגעריניקט די טאגטעגלעכע מלבושים — די שבת־דיקע קליידער האט מען אדער צוגערויבט, אדער מ׳האט אליין פארקויפט אויף ברויט. די גאנצע ברודנע וועש האט מען אויסגעוואשן פאר יום־טוב און געטריקנט אויף די היל־צערנע פארקאנעס ארום די הייזער. מען איז שוין געווען גרייט צום יום־טוב. נאר פאקטיש האט מען זיך ניט וויסנדיק צוגע־גרייט צום וואנדערן, די לעצטע וואנדערונג פארן טויט...

דער באפעל איז אנגעקומען פלוצים און האט געהאט א קורצן אינהאלט: אין פארלויף פון צוויי שעה דארפן אלע יידן פון שטעטל גרייט זיין צו גיין צו פוס אין נאוואראדקער געטא. קליידער מעג מען מיטנעמען, וואס מען קען טראגן אויף זיך...

גרויס איז געווען דער טומל און שטארק די געוויינען. אנדערע האבן ניט געגלויבט, אז מען פירט זיי אין געטא. מען האט געראטנט, אז מען נארט זיי אפ. מען וועט זיי צונויפזאמ־לען און אומברענגען. זיינען אנדערע אנטלאפן אין וואלד און געמומען דעם גורל אין די אייגענע הענט. עלטערן האבן געזוכט קינדער. פרייגד זיינען איינע צו די אנדערע געלאפן און זיך מיישב געווען וואס צו טאן. דערווייל האבן מענטשן געפאקט די נויטיקסטע זאכן אין גרויסע טארבעס און צוגעפאסט שטריק ארום די אקסלען צו טראגן די פעק דעם גאנצן וועג. מען האט געמומען די טארבעס אויפן פלייצע און ארויס פון שטוב.

בעלי־בתים האבן געווארפן לעצטע בליקן אויף זייערע הייזער... וויפל ארבעט און אנשטרענגונג האבן זיי אין דעם ארויגעליגט — פראצע פון דורות. וויפל דעראינערונגען און איבערלעבענישן האבן זיי דורכגעמאכט אין דעם הויז, וואס מ׳דארף פארלאזן אויף אייביק...

הינטערן שטעטל זיינען די יידן ארומגערינגלט געווארן פון עטלעכע צענדליק באוואפנטע פאליציאנטן אונטער דער אנפירערשאפט פון עטלעכע דייטשן.

דער צווייטער באפעל האט געלויטעט:

קינדער ביז 12 יאר ווערן צוגענומען אין א קינדערהיים, וואס וועט געשאפן ווערן אין א מאנאסטיר ביים שטעטלשן קלויסטער. און גלייך האבן זיך די פאליציאנטן ארויסגעריסן צווישן די יידן און מיט געוואלד אוועקגענומען אלע קליינע קינדער. מאמעס האבן געווויינט. קינדער האבן געריסן זיך מיט די לעצטע כוחות און דער טייוול האט דאס זייניקע אויסגע־פירט. די עלטערן האבן זיך געמוזט שיידן פון זייער צוקונפט. קינדער זיינען אוועקגעריסן געווארן פון די הענט פון זייערע עלטערן... די וואלצלען זיינען פארניכטעט געווארן און זיי אליין, די טרויעריקע ביימער האבן באדארפט פון זיך אליין אויסדארן... די יידן האבן דאס שטעטל פארלאזט און אויף מארגן האט מען אלע קליינע קינדער אויסגעשאסן...

פארן אפגיין האבן די דייטשן נאכקאנטראלירט די יידישע פעקלעך, וואס מען האט זיי דערלויבט נעמען מיט זיך און אלע בעסערע זאכן זיינען ביי זיי צוגענומען געווארן...

די וואנדערנדיקע יידן האבן זיך פון די לעצטע הייזער פון שטעטל געזעגנט מיט טרויעריקע און שטומע בליקן... הונ־דערטער יארן זיינען זיי געזעסן אויף דער ערד, געלעבט און געארבעט. אנטוויקלט זיך און געוואקסן. און מיט אמאל זיינען זיי פארשניטן געווארן פון דעם שטעטלשן לעבן... זיי לאזן זיך איבער זאמדיקע וועגן, ברייטע פעלדער, און זוכן פאר זיך א נייע היים, פאקטיש ניט קיין היים, נאר א נייע ערד, וואס זאל זיי ארויננעמען אין קבר אריין. האבן די יידן געשלאגן זייערע באוועסע פיס איבער שטיינער און וועגן, אפגעמוטשעט זיך נאך א פאר מאנאט אויף גאטס זינדיקער וועלט און צום סוף איינגעשלונגען געווארן אין ברודער־קבר אריין...

די ערשטע בליעכצן האבן אויף די פעלדער געשפראצט. ביימער האבן זיך צוגענומען פונאנדערוואקסן, די זון האט וואס־רעמע שטראלן אויף דער ערד געשיקט. די נאטור איז געוואקסן און געבליט, אבער די מענטשן זיינען איינגעגאנגען פון וויי־טיק און צער, פון דערשלאגנקייט און טרויער... פון דעם שוערי־זאמדיקן וועג און שווערער משא אויף דער פלייצע... די פאליציאנטן האבן ניט געלאזט זיך אפשטעלן און אפ־רוען א ווייל. זיי האבן געשלאגן מיט די גומענע נאגייקעס. די זאכן האבן זיי געהייסן ווארפן כדי צו גיין גיכער. מענטשן האבן געיאגט מיט די לעצטע כוחות און ניט געקאנט נאכיאגן די ערשטע. איינער איז צוריקגעשטאנען און ניט געקאנט גיין ווייטער. זאל זיין וואס עס איז — האט ער געזאגט — ער האט ניט קיין כוחות. און ער האט מער קיין כוחות ניט געדארפט האבן... ווייל א פאליציאנט איז צוגעגאנגען און האט אים דערשאסן... אויפן וועג האט מען אים איבערגעלאזן און אפילו ניט באערדיקט... עס איז קיין צייט ניט געווען. מער ניט פיר שעה האט געדארפט דויערן דאס גיין פון איוועניץ ביז ליובטש. דארט וואלטן שוין די ליובטשער יידן כדי מיטצומאכן דעם מארש אין נאוואראדקער געטא. אלץ מוז פינקטלעך זיין. לויט דער דייטשער פינקטלעכקייט דארף איין שטעטל דאס צווייטע דעריאגן אין אונטערגאנג און אין אומקום... ליובטש, א שטעטל פון קארגע צוויי טויזנט יידן, איז איינגעטיילט געווארן אין צוויי טיילן: די יינגערע, איבער 600 מאן, האבן געארבעט אויפן שאסיי און זיי זיינען נאכן ליקווידירן פון דעם ליוב־טשער יודנראט איבערגעפירט געווארן אין דארף בערבע־

וויטש. זיי זיינען אַלע אייגעקווארטירט געווארן אין אַ גרויסן שייער. אַ פאָר טעג האָבן זיי דאָרט געלעבט. שפּעטער איז דער שייער אַרומגענומען געווארן פון מאַשין־געווער, און אַלע יידן זיינען דאָרט דערשאָסן געווארן... די איבעריקע יידן זיי־נען אַוועקגעפירט געווארן קיין נאַוואַרעדאָק...

די גרופּע אַרויסגעטריבענע איז גרעסער געווארן. איין גרופּע האָט זיך אויסגעמישט אין דער צווייטער. מען איז נייַ־געריק געווען צו וויסן ווי אַזוי ביי אַנדערע איז פאָרגעקומען די „אויסזידלונג".

סוף כל סוף איז די פאָליציאַנטן מיאוס געווארן דאָס יאָגן און זיי האָבן אַ ביסל נאָכגעלאָזן. זיי האָבן אפּילו אַ פאָר מאָל דערלויבט אַוועקזעצן זיך אפרוען. מען איז פאַרבייַ־געגאַנגען עטלעכע דערפער. די קריסטן זיינען פון די הייזער אַרויס, באַדויערנדיק, וואָס מען האָט די יידן פון די הייזער אַרויסגעטריבן. אייניקע האָבן ריזיקירט און אַרויסגעטראָגן אַ לעבל ברויט און ווען די פאָליציאַנטן האָבן ניט געשטערט, האָט דער גאַנצער דאָרף געטראָגן עסן פאָר די פאַרמאַטערטע מענטשן. מען האָט עס געכאַפּט גייענדיק און ווייטער געגאַנ־גען. דער טאָג איז אונטערגעגאַנגען און עס איז צוגעפאַלן די נאַכט. מען האָט זיך דערשלעפּט צו אַ פריצישן הויף. אַלע יידן זיינען אַרייַנגעטריבן געווארן אין די סטאַדאַלעס. זיי האָבן זיך אויסגעלייגט אויף דער נאַקעטער ערד און איינגעשלאָפן אַ מידן און הארטן שלאָף... דאָס איז געווען שבועות ביי נאַכט, ווען אין מיטן נאַכט שפּאַלטן זיך די הימלען און די הייליקע מלאכים נידערן אַראָפּ און באַלייכטן מיט זייער הייליקייט די יידן, וואָס פראָווען חצות און זיינען מקבל די תורה... איצט זיינען די יידן פון זייער שטעטל אַרויסגעטריבן געווארן, זייע־רע בתי־מדרשים זיינען פאַרשוועכט, די ספרי תורה צעריסן און געשענדעט... אין האַלבער נאַכט האָבן זיך די יידן געקייקלט אויף דער הארטער נאַקעטער ערד פון איין זייט אויף דער צווייטער זייט, געטראָכט וועגן פאַרשטערטן יום־טוב, גע־טרויערט אויפן צעשטערטן לעבן, געקוקט אין די פאַרשלאָ־סענע הימלען און קיין ענטפער ניט געפונען — די וועלט איז געווען טויב און שטום צו זייערע געווייגן. די הימלען זיינען פאַרצויגן געווארן מיט וואָלקנס ווי מיט אַ פאָנצער, אַז די יידישע געווייגן זאָלן צו זיי ניט צוקומען...

אויף מאָרגן גאָר פרי זיינען זיי אויפגעוועקט געווארן דורך די פאָליציאַנטן און ווייטער געטריבן אין וועג, מיט דער זעלביקער אכזריות ווי נעכטן. געשלאָגן די צוריקגעשטאַנענע און געזידלט מיט די ערגסטע ווערטער, ביז זיי זיינען אין געטאָ געקומען. דער געטאָ טויער האָט פונאַנדערגעטיילט צווישן די יידן און פאָליציאַנטן: די פאָליציאַנטן זיינען אַוועק צוריק אין דער פרייער וועלט און די יידן זיינען פאַרשפּאַרט געווארן אין געטאָ — אויף אייביק האָבן זיי זייער פרייהייט פאַרלאָרן... מידע, צעבראָכענע מענטשן, פאַרשטויבטע און פאַרטריקנטע. פאַרמאַטערטע און דערשלאָגענע האָבן זיי פון זיך די פעקלעך אַראָפּגענומען און אויסגעזעצט זיך אין דער ברייטער קאַנאַוע, וואָס איז געווען צום אָפּציען דאָס רעגן־וואַסער. אויף זייערע פעקלעך האָבן זיי אַנגעשפּאַרט זייערע מידע קערפערס און געקוקט אין דער וועלט אַריין, אויף אונדז, די נאַוואַרעדקער געטאָ יידן, וואָס זיינען שוין צום געטאָ געווויזינט. אין מיין געדאַנק האָב איך זיי פאַרגליכן צו די פאַרטריבענע אין בבל, וועלכע זיינען געזעסן אויף די ברעגן פון די טייכן און געבענקט נאָך ציון... די יידן פון די קלייַנע שטעטלעך האָבן זיך קיינמאָל ניט פאַרקלערט, אַז מען וועט זיי פון די היימען פאַרטרייבן, פאַרשפּאַרן אין אַ געטאָ און דערנאָך אומ־ברענגען... אין די הייזער אין געטאָ איז פאָר די אָנגעקומענע קיין אָרט ניט געווען. האָבן זיי די דייטשן געהייסן אַרייַנקלייבן זיך אין די שטאַלן, וווּ אַמאָל האָבן דאָרט די קריסטן געהאַלטן האָלץ אָדער פערד. ווינטער וועט מען דאָך אין די שטאַלן דערפראָרן ווערן? — האָבן די יודנראַטשיקעס די דייטשן געפרעגט. דערווייל איז זומער. ווינטער וועט איר די שטאַלן ניט דאַרפן — איז געפאָלן אַן ענטפער. מען האָט געדאַרפט פאַרשטיין, אַז ווינטער וועלן שוין די דאָזיקע מענטשן ניט לעבן...

דערווייל האָט מען זיך אָנגעהויבן איינאָרדענען אין די שטאַלן. די ערשטע נאַכט זיינען די ניי־אָנגעקומענע איבער־געשלאָפן אויף דער ערד אין די קליידער, ליגנדיק אויף די פעקלעך. אויף מאָרגן האָט מען אין געטאָ געבראַכט ברעטער. מען האָט צוגעקלאַפּט צווייַענדיקע נאַרעס און יעדערער האָט געהאַט זיין ווינקל, וווּ צו לייגן זיך. צו יעדן נומער פון געטאָ־שטוב איז צוגעקומען דערזעלביקער נומער אויפן שטאַל, און ווען מען האָט אויף עמעצן געפרעגט, האָט מען געדאַרפט זאָגן אין וועלכן נומער פון שטאַל ער געפינט זיך... מען האָט זיך אויך צוגעווויזינט צו די שטאַלן, צו דער ארבעט און צום אַלגעמיינעם געטאָ לעבן: צו זיין זאָט מיט 120 גראָם ברויט, צו שטיין אין ריי נאָך אַ ליטער שיטער געקאָכטס און זיין גרייַט יעדן טאָג אומקומען אין דער שחיטה... און וואָס מער מען איז אונטערדריקט און געמוטשעט געווארן, אַלץ מער האָט מען געווואָלט לעבן. עס האָט זיך געדוכט, אַז מען וועט די אַלע ליידן אַריבערקומען און מ׳וועט ווידער לעבן ווי פרייַע מענטשן. מען האָט זיך פאַרנומען מיט פאָליטיק: די נייַעס פון די פראָנטן פלעגן אין געטאָ דערגיין און די יידן פלעגן עס אויסטייטשן אויף זייער אופן, אַז דער דייטש וועט זיכער באַזיגט ווערן און זיי וועלן פון געטאָ באַפרייט ווערן. דערווייל האָבן זיך אַלץ מער שוואַרצערע וואָלקנס אַרום געטאָ גע־קליבן און פון דער שוואַרצקייט האָט דער טויט דעם גאַנצן געטאָ אַרומגעכאַפּט און אָפּגעמעקט אים אויף אייביק. עס איז אָנגעלאָפּן די צווייטע שחיטה.

נחום דער קאַרעליטשער איז געווען צווישן די יידן, וואָס זיינען געווען קעגן גיין אין וואַלד. צו וואָס מוטשען זיך אומ־זיסט אין די וועלדער! ליידן קעלט און בויט, שטיין אונטער אַ שטענדיקער געפאָר פון טויט... סיי ווי וועט מען דעם דייטש ניט איבערלעבן, שוין בעסער שטאַרבן אין געטאָ — פלעגט ער זאָגן. ער איז געווען צווישן די ערשטע, וואָס זיינען גע־לאָפן צו די דייטשן אויף אַרבעט. ער האָט געארבעט איבער־געגעבן. — מען מוז זיך אונטערוואַרפן די דייטשע באַפעלן, פאַרפאַלן, זיי זיינען די שטאַרקע. איז ער אין מאָל פאַרטאָג

איבערגעגאַנגען דעם געטאָ־פאַרקאַן. אַריין אין אַ שכנותדיקן גאָרטן און אַרויסגעריסן אַ קעפל קרויט.

אַ פּאָליציאַנט האָט עס געזען, איז ער צו אים צוגעגאַנגען און געפרעגט פאַרוואָס געפינט ער זיך אויפן צווייטן זייט פון געטאָ. נחום האָט אָנגעוויזן אויף דער קרויט, וואָס ער האָט געהאַלטן אין האַנט.

קריך איבערן פאַרקאַן צוריק אין געטאָ — האָט אים דער פּאָליציאַנט געגעבן אַ באַפּעל, און וועג ער איז שוין געהאַנגען מיט איין פוס אויפן צווייטן זייט פאַרקאַן, האָט דער פּאָליציאַנט אים אַריינגעשאָסן, און זיין טויטער קערפער איז איבערגעפאַלן איבערן פאַרקאַן אין געטאָ אַריין...

די פּאָליציאַנטן האָבן זיך צוזאַמענגעקליבן און געלאַכט. פאַר זיי איז עס שוין געווען אַ שפּיל צו שיסן אַ ייד, אַזוי ווי מען שיסט אַ האָז...

און דער געטאָ איז אַלץ געזונקען אין טרויער און אין דערשלאָגנקייט. די ערשטע שיטערע שנייען זיינען געפאַלן אויף דער ערד. די לעצטע האַרבסטיקע ווינטן האָבן זיך אין די ביינער אַריינגעגעסן. דאָס לעבן אין געטאָ איז געווארן אַלץ שווערער. מען האָט זיך געמוטשעט ביי דער אַרבעט. אין שפּיטאָל פון געטאָ זיינען געלעגן אַרבעטער מיט צעבראָכענע הענט און פיס, מיט אונטערגעקלאַפּטע זייטן.

דעם געטאָ האָט מען צו שטאַרק געהיט, אַז מען זאָל קענען אַנטלויפן. און אויך צו דער אַרבעט און פון דער אַר־בעט האָט מען געפירט אונטער אַ באַגלייטונג פון ביקסן...

און ווּהין לויפט מען? — קיין פאַרטיזאַנער קומען שוין מער ניט אין געטאָ אַרויסנעמען מענטשן. האָט מען זיך גע־שטיקט און געווארגן אין זיך די פאַרצווייפלונג און דערשלאָ־גנקייט. די מענטשן האָבן זיך שוין געפילט ווי זקנים, וואָס ווארטן יעדן טאָג אויפן מלאך המות. ווי לונגען קראַנקע, וואָס שפייען פון זיך אַרויס די לעצטע ליחות מיט די לונגען צו־זאַמען... מען האָט שוין געווארט אויפן טויט ווי אויף אַ דער־לייזונג. אויך דער ווינטער האָט זיך נאָך פון אָנפאַנג איינגע־געסן אין די ביינער. די שיך זיינען געווען צעריסענע, ניט געווען מיט וואָס צו פאַרריכטן, די זאַכן וואָס מען האָט צעריסן, ביים זעגן האָלץ, ביים ראָמען דעם שניי און שלעפן זעק און קלעצער, זיינען געבליבן מיט זיירע לעכער און דורך זיי האָט געבלאָזן דער ווינט און געצופט די אויסגעדאַרטע לייבער אויף וועלכע זיינען געווען בלוטיקע פלעקן און אויפגעשוואָ־לענע געשווירן פון די דייטשע נאַהייקעס און שטעקנס...

דאָס עסן איז פון טאָג צו טאָג געווארן ערגער. געווען טעג וואָס די דייטשן האָבן אינגאַנצן ניט געגעבן קיין ברויט. ניט געלאָזן גיין נאָך וואַסער, וואָס מען האָט געבראַכט פון אויסערן געטאָ, און מען איז געבליבן אָפילו אָן אַ ביסל גע־קאָכטס, אָבער קלעפ האָבן די דייטשן ניט געזשאָלעוועט: פאַר דער אַרבעט און אין דער אַרבעט, ביים צונויפטרעפן זיך מיט די יידישע אַרבעטער האָט דער דייטש געמוזט אים שלאָגן, ניט ווייניק אַליין פאַרוואָס...

דער טערמין פון דער שחיטה האָט זיך דערנענטערט, האָבן זיי געוואָלט זייער גאַנצן סאַדיזם אויסברענגען. שפּעטער וועלן קיין יידן ניט זיין... וועלן זיי ניט האָבן וועמען צו מאָרדע־וון און שלאָגן...

דער טערמין פון דער שחיטה איז אָנגעקומען.

די דריטע שחיטה

כ"ט שבט תש"ג, 4־טער פעברואַר 1943

פאַרטאָג, וועג עס איז נאָך שטאָקפינצטער געווען, איז שוין די גרוב אין גרויס בריטשינקע געווען גרייט אייגצושלינגען די לעצטע 500 יידן פון פרעשיקער געטאָ. דער גאַנצער וועג פון גרוב ביזן געטאָ איז געווען אויסגעשטעלט מיט באַוואָפנטע פאָליציאַנטן און דייטשן. אַ שטרעקע פון קאָרגע צוויי קילאָ־מעטער.

אויפן געטאָ פלאַץ זיינען אויסגעשטעלט געווארן די אַר־בעטס בריגאַדעס, ווי יעדן טאָג, כלומרשט גיין צו דער אַר־בעט. וועג אַ מענטש האָט געפעלט, איז מען אים געגאַנגען רופן. די דייטשן האָבן ניט געשריען נאָר געדולדיק געווארט ביז די גאַנצע בריגאַדע איז גענוי אביערגעציילט געווארן און אַרויסגעגאַנגען אויפן צווייטן זייט טויער. דאָרט האָבן זיי איבערגענומען צענדליקע באַוואָפנטע פאָליציאַנטן, וועלכע האָבן זיי אַרומגערינגלט פון אַלע זייטן און אָנשטאָט צו פירן אין שטאָט צו דער אַרבעט, האָבן זיי געפירט זיי אויסערן שטאָט צו די גריבער...

אין עטלעכע מינוט אַרום איז פון געטאָ טויער אַרויס אַ צווייטע פאַרטיע, ניט האָבנדיק קיין אַנונג וועגן קיין זאַך. און וועג זיי האָבן פאַרשטאַנען, אַז מען פירט זיי צום לעצטן מאָל, איז שוין צו שפּעט געווען צו אַנטלויפן. פיל האָבן זיך גע־לאָזט לויפן איבער די ווייסע פעלדער. זיי זיינען געפאַלן און געבליבן ליגן שוואַרצע פלעקן אין וויסן שניי. שפּעטער האָבן זיי פויערים אויף שליטנס צונויפגעקליבן און אַוועקגעפירט אין גרוב אַריין. די לעצטע אַרבעטער האָבן נאָך אין געטאָ זייענדיק באַמערקט, אַז די יידן פירט מען נאָר אויסערן שטאָט. אַרום 40 מאַן האָבן זיך באַהאַלטן אין אַ בונקער אין דער געטאָ בעקערייַ. לויט דער ליסטע האָבן די דייטשן געזוכט די באַ־האַלטענע מענטשן. זיי האָבן אַלע 12 הייזער פון געטאָ איבער־גענישטערט און צעשטאָכן מיט לאַנגע פיקעס טיף אין דער ערד אַריין. און זיי האָבן דעם בונקער אַנטדעקט.

וועג דער טאָג האָט נאָך העל ניט געגרויט איז שוין דער גאַנצער געטאָ געווען אויסגעקוילעט. עטלעכע אַנטלאָפענע זיינען דורך קריסטן איבערגעגעבן געווארן די דייטשן. אינ־גאַנצן צוויי מאַן איז געלונגען זיך צו ראַטעווען, זיי זיינען אָנגעקומען צו די פאַרטיזאַנער אין וואַלד.

ד. דער פאבמענישער גענטא

אין צוויי גרויסע מויערן זיינען געווען איינגעאַרדנט די וואַרשטאַטן. אַלע לעבנגעבליבענע יידן אין געטאָ זיינען געווען פאַכמענער. די חשובסטע זיינען געווען די פעלצן־קירזשנער. די דייטשן זיינען שוין טיף אין רוסלאַנד אַרײַן און עס גייט צו ווינטער. די דייטשע אַרמיי קאָן ניט אויסקומען אָן די יידישע פעלצן־נייער; זיי וועלן דאָרט דערפאַרן וועלן אין די שניייען און זאַווערוכעס.

ס׳זיינען געזעסן אַ פאָר צענדליק יידן און געצויגן די גראָבע פעדעם דורך די דיקע נאַדלען און צוגעשטעלט איין שטיק פעלץ צום צוויטן, צוגעשניטן אַן אַרבל, צוגענייט אַ פאָלע, אַ קאָלנער, און די הורבע פעלצן איז געווואָקסן פון טאָג צו טאָג. אַ דייטשער אויטאָ האָט עס אַוועקגעפירט צום פראָנט. די דייטשן זיינען געווען צופריידן און די יידן האָבן געהאָפט אַז אַ דאַנק די פעלצן וועלן זיי איבערלעבן די מלחמה.

דאָס זעלבע איז געווען מיט די שוסטערס, וואָס האָבן געגייט די וואָליקעס — האָרטע אויסגעקלאַפטע וואָליקעס מיט דיקע לעדערנע פאָדעשוועס. זיי האָבן די פינגער צעשטאָכן פון די שארפע נאַדלען, וואָס זיינען שווער אַרײַן אין האָרטן און דיקן לעדער, אָבער עס האָט געלוינט: מען קאָן אָן זיי ניט אויסקומען און זיי וועלן לעבן בלייבן, און צווייטנס נעמט מען יעדן טאָג אַראָפּ אַ פאָר זוילן און עס איז דאָ פאַרוואָס צו קויפן אַ לעבל ברויט אין געטאָ...

אין אַ צווייטן צימער האָבן געאַרבעט די גוטע שניידערס. צו זיי פלעגן קומען שלאָנקע אויסגעצויגענע דייטשן, מיט גרויסטע ברוינע הויזן און פיין גלאַקירטע שטיוועלעך מיט פיינע אויסגעפאָסטע מאַרינאַרקעס פון גוטן שטאָף. מיט אַנגעפרעסענע פנימער און גלאַנציקע צופרידענע אויגן. זיי זיינען אַלע געווען ס״ס־לייט. מ׳פלעגט נייען אַנציגער פאַר זיי פון גרויסבירטן יידישן שטאָף מיט אומזיסטער אַרבעט פון די בעסטע יידישע שניידערס אין געטאָ.

עס האָבן געאַרבעט די שוסטערס פאַר דער שטאָטישער באַפעלקערונג, פאַר די פויערים פון די דערפער און אייניציקע, די בעסערע פון זיי, האָבן געאַרבעט פאַר די דייטשע פרויען: לאָקירטע שיכלעך און שעווראָנע שטיוול. די דייטשע פרויען מיט פאַרריסענע נעזלעך און נאַריש באַרימערישע אויגן, די אויפגעקומענע יחסנטעס, ווי דינסטן, וועלכע זיינען מיט אַמאָל רייך געוואָרן, האָבן געפראָווט זייער גאווה פאַר די יידישע פאָכלייט אין, אָפּלערנדיק זיך פון זיערע מערדערישע מענער, האָבן זיי געזידלט און אָפט מאָל געשלאָגן די יידישע שוסטערס, ווען דער שטיוול איז ניט גאָר שיין אַרויס אויף איר אויסגעלאָפּטשעווטן פוס.

עס האָבן געאַרבעט די רימערס זאָטלען פאַר די דייטשע רייטער. פון אויסגעדרייטע האָרטע לעדער אויסגעשניטן פאַסקעס. אויסגעפורעמט די געזעסן מיט שטייפן הויכן געוואָנט, אַרום מיט ניקל, וואָס האָט געבלישטשט און באַצירט דעם אויסגעפוצטן פערד מיטן יונקערישן רייטער, וואָס האָט זיך געלאָזט לויפן אויף זיינע פאַרנאַכטיקע שפאַצירן נאָך אַ טאָג פון סאַדיסטישן פייניקן און בלוט פאַרגיסן.

עס האָבן געאַרבעט סטאָלאַרעס און שטעפערס, קירזשנערס און שניידערינס, העפטערינס און גאָרסעטיאַרקעס, און אַלע זיינען פאַרשפאַרט געווען און געוואָרט אויפן טויט... די מאַשינען האָבן געקלאַפט זייער שטענדיקן מאָנאָטאָנעם מאַרש און די מענטשן זיינען שוין אויך מאָנאָטאָן געוואָרן — יעדן טאָג אַרבעטן און יעדן טאָג טראַכטן פון טויט...

דער געטאָ איז אַרומגעצוימט געווען מיט אַן הויכן פּאַר־קאַן פון שטעכל־דראָט און אַרום אים זיינען אַרומגעגאַנגען פּאָליציאַנטן און געהיט טאָג און נאַכט, אַכטונג געגעבן וואָס די יידן טוען און ניט צוגעלאָזן צו זיי קיין קריסטן צו האַנדלען מיט זיי.

דער געטאָ איז געווען אַן אָפּגעשלאָסענער. די יידן האָבן דאָרטן געאַרבעט און געווינט. זיי זיינען ניט געגאַנגען אין שטאָט און דאָס האָט זיי נאָך מער געשראָקן. אין פאָל פון אַ שחיטה וועלן זיי דאָך אַפילו ניט קאָנען אַנטלויפן. מען רינגלט אַרום די דריי מויערן און מען שיסט אַלעמען אויס. די פאַכמענער האָבן געהאָפט אויף צוויי זאַכן: עס זאָל זיך ענדיקן די מלחמה מיטן זיג פון די רוסן און דאַן וועלן זיי פריי ווערן. נאָר דאָס האָט זיי געשראָקן, טאָמער וועלן די דייטשן זיי אין לעצטן מאָמענט אויסשעכטן. האָבן זיי ווידער געהאָפט, אַז די מלחמה זאָל זיך ציען און זיי אַלע, נוציקע יידן, וועלן לעבן דערווייל, ביז אפשר וועט עפעס אַ נס געשען.

זיינען די געטאָ יידן אַ גאַנצן טאָג געווען פאַרנומען מיט דער אַרבעט, דער כוח פון אַרבעט, פון שאָפן האָט פאַרנומען זייערע געדאַנקען און ווי אין נאָרמאַלע צייטן, האָט יעדער פאַכמאַן געסטאַרעט זיך, אַז די אַרבעט זאָל אַרויסגיין גוט און שיין. די פאַרנאַכטן האָט מען אויסגענוצט צו באַזאָרגן זיך מיט שפייז. אַ האַנדל איז אָנגעגאַנגען אין געטאָ: די פאָליציאַנטן, וואָס האָבן דעם געטאָ גהיט, האָבן געהאָט זייערע פאַרקויפערס, וואָס האָבן מיט זיי געפירט געשעפטן. אַלץ האָט מען אין געטאָ געקאָנט קויפן פאַר געלט, נאָר עס האָט געקאָסט זייער טייער. זיינען געווען אַזוינע, וואָס האָבן געהאָט פון אַלדאָס גוטס און אַנדערע זיינען געשטאַרבן פון הונגער.

מענטשן, וואָס האָבן זיך צוגעווויינט צום גורל, זיינען אויך גלייכגילטיק געווען, און כדי פאַרטרייבן די צייט, האָט מען זיך פאַררוקט אין אַ ווינקל און געשפילט אין קאָרטן, ווי אין די אַמאָליקע צייטן. עטלעכע ליבהאָבער פון שאַך־מאַט זיינען געווען פאַרטיפט, ווי אַזוי אַראָפּצונעמען אַ פיגור אָדער געבן אַ מאַט. די מערהייט מענטשן זיינען אַרומגעגאַנגען אייגער צום צווייטן און געפרעגט וואָס הערט זיך. אומעטום זיינען געשטאַנען מענטשן און גערעדט. די הויפט־פראָבלעם ביי אַלע־מען איז געווען ווי אַזוי מען וועט פטור פון געטאָ.

ווען די יידן האָבן געאַרבעט אין שטאָט און פריי זיך באַוועגט, האָבן זיי ניט געטראַכט וועגן אַנטלויפן. מ׳האָט געטראַכט, אַז ווען מ׳וועט הערן וועגן אַ שחיטה, וועט מען אָפּציען. אָנדערש איז געווען אין פאַכמענישן געטאָ, וואָס איז טאָג און נאַכט געווען באַוואַכט פון פאָליציאַנטן. עס האָבן זיך אָנגעהויבן אָרגאַניזירן די ערשטע גרופּע צו אַנטלויפן אין וואַלד.

צווישן זיי זיינען געווען עטלעכע פאַרטיזאַנער פון ליפטשאַנ־קער פושטשע. זיי זיינען געקומען אַרויסנעמען מענטשן פון זשעטלער געטאָ און זיינען אַריינגעפאַלן אין דער שחיטה אייניקע פון זיי זיינען אומגעקומען און עטלעכע איז געלונ־גען צו ראַטעווען זיך. זיי זיינען געבראַכט געוואָרן אין נאַווא־רעדקער פאַכמענישן געטאָ. זיי האָבן זיך צום געטאָ־לעבן ניט געקאָנט צוגעווינען — זיצן אין אַ שטייג און וואַרטן אויפן טויט. זיי האָט געצויגן צום וואַלד, צו דער פרייהייט. האָבן זיי דריי טעג נאָך דער צווייטער שחיטה אָרגאַניזירט דאָס אַנטלויפן פון דער ערשטער גרופע אין וואַלד אַריין. דער נאַ־וואַרעדקער פאַרטיזאַן טעוול לייבאָוויטש האָט געהאַט אַ ברו־דער אין פאַכמענישן געטאָ. ער איז מיט אַ רעוואָלווער אין קעשענע און צוויי גראַנאַטן אַריין אין געטאָ צו באַפרייען דעם ברודער.

פאַרנאַכט. אויפן געטאָ הויף האָט געוויבלט מיט מענטשן. די לעצטע פּויערים האָבן געמוסען פאַרלאָזן דעם געטאָ־פאַר־קאָן מיט די זאַכן וואָס זיי האָבן אויסגעביטן ביי די יידן. די פּאָליציאַנטן האָבן געריכטערט ציגאַרעטן און געשמועסט אינ־אייניעם, זיי זיינען צופרידן געווען פון דורכגעגאַנגענעם טאָג: זיי האָבן ביים היטן די יידן פיל געלט פאַרדינט מיט זייערע געשעפטן. די מעקלערס האָבן געמוסען אָפרוען פון פאַרשמיי־עטן טאָג, זיי האָבן שוין דאָס גאַנצע אַריינגעבראַכטע שפּייז פאַרקויפט און זיינען אַרויס אויפן הויף כאָפן אַ ביסל פרישע לופט. סתם אַרבעטער האָבן געשפּאַצירט הין און צוריק און געוועדט אין דער וועלט אַריין...

פּלוצים איז אַלץ איבערגעריסן געוואָרן און אַ שושקעניש איז דורכגעגאַנגען פון איינעם צום צווייטן: אַ פאַרטיזאַן איז דאָ אין געטאָ. מיט אַ רעוואָלווער אין האַנט האָט ער זיך אונ־טערגעבויגן אונטער די דראָטן, געוואָרפן אַ דורכשניידנדיקן בליק אין הויף אַריין און פאַרשוווּנדן געוואָרן אין דער ערשטער טיר...

באַקאַנטע האָבן מיט אים געשמועסט און נייגעריקע זיי־נען געשטאַנען פון ווייטן און געקוקט אויף אים. כמעט אַלע פון געטאָ זיינען געקומען אים באַטראַכטן און וואָס ער האָט געוועדט האָט מען גלייך איבערדערציילט פון איינעם צום צווייטן...

ער איז געקומען אַרויסנעמען זיין ברודער פון געטאָ, און דער ברודער האָט מורא צו גיין...

איך האָב טאַקע אויך מורא צו אַנטלויפן — האָט זיך אָפּ־גערופן אַ קודלאַטער שניידערל פון די פּעלצן־נייער, וואָס האָט געלאָזן שטעקן אין לאָך אַ גראָבע נאָדל מיט אַן אויס־געשמירטן פלאַקסענעם פאָדעם, מען זאָל וויסן אַז ער איז פון די פּעלצן־נייער — איך האָב טאַקע מורא צו גיין אין וואַלד, אַבער ווען אַ ברודער, אַ פאַרטיזאַן, קומט מיך אַרויספירן פון געטאָ, מיט אַ רעוואָלווער, מיט גראַנאַטן, וואָלט איך גלייך דעם געטאָ פאַרלאָזט — האָט ער די נאָדל פון לאָך אַרויס־גענומען און אַריינגעשטאָכן אין צווייטן זייט פאָלע, ער דאַרף שוין מער קיין שילד פון קיין שנייידער ניט האָבן... און וואָס ער האָט דעם ברודער געענטפערט, זיינען די איבעריקע נייגעריק געווען...

אין דער חרובדיקער נאַוואַרעדאָק — אַ גרופּע איבערגעבליבענע יידן

איך בין היינט ניט דער אַמאָליקער טעוול — האָט דער פֿאַרטיזאַן געפּאָכעט צום ברודער מיטן רעוואָלווער — וועסט גיין מיט מיר, איז גוט, אויב ניט — וועל איך דיך דאָ אַליין דערשיסן. און דער ברודער האָט מורא געקראָגן און איינגע־ שטימט צו גיין.

דערווייל זיינען מענטשן געגאַנגען זוכן פראָטעקציע ביים פֿאַרטיזאַן, ער זאָל זיי אויך אַרויסנעמען אין וואַלד: ווער עס איז געווען זיין טאַטנס אַ באַקאַנטער, ווער עס האָט מיט אים צוזאַמען אַמאָל אין חדר געלערנט, אָדער דעם ברודער אויסגעהאָלטן מיט אַ שטיקל ברויט. מען האָט געמוזט צוגרייטן זיך שנעל און פֿאַרטיק זיין אין וועג. נאָך היינטיקע נאַכט מוזן זיי אַרויסגיין... דער פֿאַרטיזאַן ווייל ניט נעכטיקן אין געטאָ — ווער וויים וואָס עס וועט געשען...

די נאַכט איז שטיל געווען, דער הימל, אַ טונקעלער האָט זיך אַראָפּגעלאָזט אויפן געטאָ, די מענטשן זיינען געזעסן אין די הייזער, און די פֿאָליצייאישע וועכטער האָבן זיך צוזאַמענגע־ קליבן און געשמועסט מיט אַ פּאָר יידישע מיידלעך צו פּאָר־ טרייבן די צייט און צווישנצייט האָבן אַרום צוואַנציק מאַן איינער נאָכן אַנדערן אַרונטערגעבויגן די געטאָ דראָטן און אַרויס אויף דער פּריי. זיי זיינען געגאַנגען איינער נאָכן אַנ־ דערן, פּאָרויס דער פֿאַרטיזאַן מיטן רעוואָלווער אין דער האַנט און נאָך אים די איבעריקע מענטשן, וואָס זיינען אויך ביי זיך שטאָלצער און מוטיקער געווארן אין וועג.

מען האָט זיי אַלעמען געכאַפּט און דערשאָסן — האָבן גע־ טענהט די מענער און די פרויען, וואָס האָבן ניט געקאָנט אַנטלויפן פון געטאָ און מורא געהאַט, אויב די איבעריקע מענטשן וועלן אַנטלויפן, וועט מען זיי זיכער גלייך שיסן... אַנדערע האָבן דערציילט, אַז זיי זיינען אויך פֿאַרטיזאַנער גע־ געווארן און שלאָגן זיך מיט די דייטשן. נאָר לאַנג קלערן האָט מען ניט געדאַרפט. דער פֿאַרטיזאַן איז ווידער אין געטאָ גע־ קומען און איבערגעגעבן געווי, ווי אַלע האָבן זיך איינגע־ אַרדנט אין וואַלד, אייניקע זיינען שוין אַרויס שלאָגן זיך מיט די דייטשן און צוריקגעקומען געזונטע, צופרידענע פון נקמה...

ער האָט אַרויסגעפירט אַ צווייטע גרופּע פון געטאָ און פֿאַרשוווּנדן מיט זיי אין דער פינצטערניש פון דער נאַכט...

נאָך אייניקע גרופּעס פון עטלעכע צענדליק מאַן האָבן דעם געטאָ פֿאַרלאָזט. שטיל פלעגן זיי זיך אַרויסשלייכן פון אונטער די דראָטן, און יידישע מיידלעך זיינען ספּעציעל גע־ גאַנגען פֿאַרברענגען מיט די פּאָליציאַנטן זיי זאָלן ניט באַ־ מערקן די אַנטלאָפענע...

יענע נאַכט איז געווען אַ רוישיקע. די וואָלקנס געדיכטע זיינען אויפגעבלאָזענע געשווימען אויפן הימל, געשלייכט זיך מיט אויסגעצויגענע גופים אין הימל אַריין, ווי זיי וואָלטן נאָכ־ געקרימט די אַנטלויפנדיקע פון געטאָ, וואָס האָבן די איינגע־ שרומפענע קערפערס אַלץ שטאַרקער צו דער ערד געקוועטשט מען זאָל זיי ניט באַמערקן, ווי זיי שלייכן זיך אַרויס פון אונ־ טער די דראָטן און פּויזן איבערן פעלד, ווי פּירפּיסיקע חיות...

דער הימל איז פון זיך אַליין בלוילעך העל געווארן און באַפֿאַרבט מיט מאַט בלאַסלעכן שיין די שוואַרצע קערפערס, וואָס האָבן זיך געצויגן אויף דער נאַכטיקער ערד. די גראָזן אונעטער זיי האָבן אָנגעהויבן שאָרכן, און זייערע טריט, ווי שטיל זיי זיינען ניט געווען, האָבן מיט טעמפּקייט אָפּגעקלונ־ גען אין דער פוסטער נאַכט. אין דער שטילקייט האָט אַ פּאָליציאַנט געהערט אַ רויש פון אַן אויטאָ, וואָס האָט שטאַרק געהודזשעט אויפן שאָסיי און זיינע שטאַרקע ליכט־סנאָפּעס האָבן וויים געמאַכט דעם גאַנצן אָרום און אָנגעוויזן אויף די אַנטלויפנדיקע יידן. אייניקע שאָסן האָבן אָפּגעקלונגען אין דער דאָזיקער ריכטונג.

אַ געשריי האָט זיך אַרייַנגעשניטן אין דער שטילקייט און עס איז ווידער פינצטער געווארן. מען האָט שנעל דעם גע־ ראָנירטן אין אַ שטוב אַרייַנגעכאַפּט און די פּאָליציאַנטן, וואָס זיינען אין געטאָ אַריין זוכן דעם פֿאַרווונדעטן, האָבן געהערט סימולירטע געשרייען פון אַ פרוי, וואָס דער מאַן האָט איר כלומרשט געשלאָגן... נאָך דעם ווי די פּאָליציאַנטן האָבן געזען אַנטלויפנדיקע יידן איבער די פעלדער איז דער געטאָ נאָך שטאַרקער באַוואַכט געווארן פון אַלע זייטן און עס איז פֿאַר־ ענדיקט געווארן דאָס אַנטלויפן דורכן געטאָ־פֿאַרקאַן.

דער געטאָ טויער איז שטענדיק געווען פֿאַרשלאָסן. דער דיזשורנע פּאָליציאַנט האָט געהאַלטן דעם שליסל פון טויער־ שלאָס. פֿאַרנאַכט האָט איינער דעם פּאָליציאַנט גערופן אַן אַ זייט: ער האָט אַ זייגערל צו פֿאַרקויפן. דער פּאָליציאַנט מיט די שליסלען אין די הענט האָט זיך פֿאַרטיפט און באַטראַכט דאָס זייגערל, דערווייל איז דער שלאָסער בערגער צוגעגאַנגען צום טויער שלאָס און אויסגעפּורעמט אַ שליסל פון וואַקס. דער פּאָליציאַנט איז ווידער ביים טויער געשטאַנען און געהיט און בערגער האָט אין וואַרשטאַט צוגעפיילט אַ שליסל ער זאָל פאַסן צום טויער־שלאָס.

אויף מאָרגן האָט אַ גרופּע פון עלף מאַן זיך אַרומגעשאָרט אָרום טויער הין און צוריק, זיי האָבן געשמועסט מיט די פּאָ־ליציאַנטן און געוואָרט אויף אַ פּאַסיקן מאָמענט.

מענדל איז געווען דער לץ פון געטאָ, ער פלעגט ווייזן פֿאַרשיידענע קאָמעדיאַנטישע שטיק: גיין אויף די הענט, טאַנצן אויף איין האַנט, אַרויסלאָזן רויך דורך די אויגן און קייקלען זיך איבערן צימער אַזוי ווי אַ פילקע...

שטאַרקע געלעכטערס האָבן זיך געריסן פון סטאָליאַרנע אָרויס אויפן גאַס. די פּאָליציאַנטן זיינען נייגעריק געווען צו זען מענדלס קאָמעדיאַנטישע שטיק. דער פּאָליציאַנט מיט די שליסלען איז אויך געווען פון די נייגעריקע. ער האָט הנאה געהאַט, ווי די יידן מאַכן זיך משוגע. דערווייל האָט דער שלאָ־ סער דעם געטאָ־טויער אויפגעמאַכט — זיין גרופּע איז אָרויס און דעם טויער פֿאַרשלאָסן צוריק...

פֿאַרנאַכט צום אָפּעל, ווען דער געטאָ אויפזעער האָט אי־ בערגעצייַלט די יידן האָבן געפּעלט עלף מאַן. ווי אַזוי זיי זיינען אָרויס איז פֿאַר אַלעמען געווען אַ וווּנדער.

מען האָט דעם געטאָ נאָך שטאַרקער געהיט און עס איז כמעט אוממעגלעך געווען צו אַנטלויפן.

הגם עס איז שוין געווען ווינטער, האָט מען אַלץ געטראַכט פון אַנטלויפן. פריער האָט מען אויסגערעכנט, ווי אַזוי ווען מען לעבן ווינטער אין די וועלדער, מען וועט דאָך פֿאַרפֿאָרן ווערן. איצט האָט מען פון דעם ניט געטראַכט. די הויפּט־

פראבלעם איז געווען צו אַנטלויפן. האָבן עטלעכע דרייצן־פערצן־יאָריקע יינגלעך אַרויסגענבעט זיך פון געטאָ, געבלאָנדזשעט אין די טיפע שנייען איבער די פעלדער, אָנגעקלאַפט אין עטלעכע פויערשע הייזלעך און מען האָט זיי ניט אַרייַנגעלאָזט... זיי האָבן באַגעגנט אַ פּאָר יידישע פּאַרטיזאַנער האָבן די זיי צוריקגעשיקט אַרויסצונעמען זייערע פריינד... זיי זיינען צוריקגעקומען אין געטאָ מיטן אָפּגעפּראָוועט פּיס און פאַרלאָרן די האָפענונג צו ראַטעוועז זיך דורך אַנטלויפן.

די פּאָליציאַנטן זיינען שטרענגער געוואָרן, זיי האָבן ניט אַרייַנגעלאָזן קיין פויערים צו פאַרקויפן עסן. די אויפזעערס זיינען שלעכטער געוואָרן. געזידלט און געשלאָגן ביי דער אַרבעט. ביי נאַכט האָט מען אויפן הויף ניט געטאָרט אַרויסגייַן, די פּאָליציאַנטן פלעגן שיסן. זיי האָבן אָפּילו ניט געלאָזט ברענען קיין פייער אין די הייזער. דאָס זיינען געווען די סימנים אַז די שחיטה דערנענטערט זיך. האָבן די היציקערע און יינגערע אין געטאָ געוואָלט פאַר יעדן פּריז אַנטלויפן. סיי ווי דער טויט! — זאָל מען רייסן די דראָטן! זאָל מען זיך ווארפן אויף די פּאָליציאַנטן! וועמען עס וועט געלונגען — וועט זיך ראַטעוון!

— מען טאָר ניט גיין אויף אַ זיכערן טויט — האָבן אירע בערהויפּט געשריען די פרויען — אַזוי האָבן זיי נאָך געהאָפט צו בלייבן לעבן, אָבער וועמען מען וועט רייסן דעם געטאָ, וועלן זיי זיכער אומקומען...

עטלעכע וואָכן האָבן אָנגעהאַלטן די קריגעריי־ען אין געטאָ, מען האָט געהיט אייניער דעם צווייטן. דער יודנראַט האָט זיך באַראַטן מיט פיל מענטשן, פון די חשובערע, פאַרשטייט זיך, און מען האָט באַשלאָסן: אַז יעדער מענטש האָט רעכט צו ראַטעוון זיך דעם לעבן, אָבער מיטן תנאי ער זאָל ניט פאַראורזאַכן קיין אומגליק פאַר די איבעריקע מענטשן, רייסן דעם געטאָ הייסט ניט ראַטעוון, נאָר אַליין אומברענגען דעם געטאָ.

מען האָט געזוכט עצות, ווי צו ראַטעוון זיך און עס איז פאַרגעשלאָגן געוואָרן אַ פלאָן צו גראָבן אַן אונטערערדישן טונעל, אַז אַלע מענטשן זאָלן ביי נאַכט קאָנען אַנטלויפן.

די וואַרשטאַטן מויערן זיינען געווען צום גאָס. געווויינט האָבן די יידן אין אַ געבויטע שטאָל, ווו מ׳האָט אַמאָל געהאַלטן האָלץ אויף ווינטער און אַנדערן שטוביקן אינוועניטאַר. אין עטלעכע גרויסע צימערן זיינען ארומגעקלאַפּט געוואָרן די וועגט מיט דריי גאַרנדיקע נאַרעס און אויף יעדער נאַרע איז מען געשלאָפן צו צוויי פערזאָן. הינטער די דראָטן האָבן זיך געצויגן פעלדער, קיין הייזער זיינען דאָרטן ניט געווען. און דאָרטן פון אונטער די צימערן האָט מען אָנגעהויבן בויען דעם טונעל, וואָס האָט זיך געדאַרפט ציען אונטער די פעלדער, און פון דאָרט האָט מען געדאַרפט ארויסגיין אויף דער פריי.

דאָס גאַנצע געטאָ איז אַרייַנגעצויגן געוואָרן אין דער אַרבעט אונטער דער אָנפירערשאַפט פון יודנראַט, די זעלביקע מענטשן, וועלכע האָבן פריער ניט געלאָזן אַנטלויפן פון געטאָ אין וואַלד, האָבן איצט אייַנגעזען, אַז אין געטאָ איז שוין געקומען זייער ריי צום אומקום, און דער אייַנציקער אויסוועג זיך צו ראַטעוון פון טויט איז אַנטלויפן אין וואַלד.

פעברואר 1943

דער פאַכמענישער געטאָ האָט שוידערלעך אויפגענומען די ידיעה, אַז די לעצטע יידן פון פרעשיקער געטאָ זיינען אומגעקומען. איצט איז געקומען די ריי אויף זיי. יעדערער האָט דאָס געווּסט, און מ׳האָט מיט נאָך מער פלייס געבויט דעם טונעל. די נאַכט איז געווען אַ ליכטיקע. די לבנה אין איר גאַנצן קייַלעכקן גרויס האָט אַרומגעשוועבט אויפן הימל און באַוועגט זיך, ווי אַ מענטשלעך אויג. זי האָט איר מאַט־בלאַסן ליכט פאַרשפרייט אויף דער ערד, אויפן דראָטענעם פאַרקאָן, וואָס האָט געבלישטשעט, ווי גראַנאַטענע שנורן און איבערגעלאָזט אויסגעפאַסטע שאָטנס אויף דעם פעלד אַרום... די פּאָליציאַנטן האָבן זיך אַוועקגעדרייט אָן אַ זייט פון די געטאָ־דראָטן און אַ מענטשלעכער סילועט האָט זיך אַרייַנגעשלייכט אינווייניק, ער איז געוואָרן דערשראָקן, פאַרציטערט, ווי ער וואָלט מורא געהאַט אַז די פּאָליציאַנטן האָבן אים באַמערקט און זיי וועלן אים באַלד זוכן אין געטאָ — אַזאַ מינע האָט ער געמאַכט... די געטאָ יידן האָבן אים אַרייַנגענומען אינווייניק און פאַרשטעקט אויף איבער נאַכט.

אויף מאָרגן האָט מען געבראַכט אַן אויטאָ ברעטער אין סמאָליארנע. דער אויפזעער פאלדריך האָט געזוכט אַרבעטער אָפּצולאָדן די ברעטער און זיך אָנגעשטויסן אויף דעם נייעם ייד. ער האָט געהייסן גיין אַרבעטן אָבער דער ייד האָט זיך אַנטזאָגט צו אַרבעטן און איז אַנטלאָפן אין די הייזער. עס האָט זיך אַרייַנגעמישט דער יודנראַט, זיי האָבן דעם אויפזעער אָנגעבאָטן געלט, אַז ער זאָל שווייגן, אָבער ער האָט געפאָדערט, מען זאָל אים אַרויסגעבן דעם צוגעקומענעם ייד, וואָס האָט זיך געראַטעוועט פון דער שחיטה.

מיט אַ טאָג שפּעטער האָט ער געדראָט, אַז ער וועט דערציילן די דייטשן... און ער האָט שפּעטער פון דעם מער ניט דערמאָנט... ביי דעם יודנראַט איז עס געווען אַ וווּנדער. ער בעט שוין ניט אַפילו קיין געלט פאַרן שווייגן.

עס איז געפאַלן אַ פאַרדאַכט, אַז דער ייד איז אַ דייטשער שפּיאָן. ער האָט זיך עפּעס צופיל געדרייט אויפן הויף. געוואָלט צוקומען וווּ מען האָט געבויט דעם טונעל. ער האָט נאָר געציגן צו זיין, וווּ מען האָט אים געהייסן ניט גיין.

נאָך שטאַרקער איז געוואָרן דער פאַרדאַכט, ווען איין מאָל זיינען געקומען די געסטאַפּאָ צו קאָנטראָלירן די יידן פון געטאָ און ער האָט זיך ניט געלאָזט באַהאַלטן, ווי ער וואָלט פאַר די געסטאַפּאָ ניט מורא געהאַט... אָדער ווי זיין אויפהאַלט אין געטאָ איז שוין געווען געווען. ער האָט שוין די נויטיקע ידיעות. די געסטאַפּאָ מעג אים שוין כלומרשט אַרעסטירן פאַר זיין אַרייַנדרינגען אין געטאָ. אין כלומרשטן אַרעסט וועט ער זיי איבערגעבן די מסירות אויפן געטאָ און דערנאָך וועלן זיי אים באַפרייַען צו ווייטער קאָנען שפּיאָנירן אין געטאָ. דער יודנראַט האָט אים פשוט פון אָנפאַנג געוואָלט ראַטעוועז פון טויט און מיט געוואָלד פאַרשטעקט אין אַ קעלער. מען האָט אים געבראַכט עסן אין קעלער, האָט ער פריער געהייסן פאַרזוכן, צי מען וויל אים ניט פאַרסמען...

דאָס איז געווען דער בעסטער באַוויז אַז ער פילט זיך שולדיק. צו וואָס זאָל מען אים פאַרסמען? קיינעם איז דאָס גאָרניט איינגעפאַלן צו טאָן — האָט מען אים געזאָגט. און וואָס קריכט ער אומעטום און האָט דווקא געוואָלט, אַז די געסטאַפּאָ זאָל אים כאַפּן אין געטאָ...

מען האָט דורכגעזוכט זיינע זאַכן און גאָרניט געפונען. מען איז אַוועק אויף זיין נאַרע, אויפגעטרעפט דעם שטרויסעניק און אַרויסגענומען שטיקלעך פאַפּיר געשריבן אויף דייטש, ווי די יידן לעבן אין געטאָ, ווי זיי פירן מסחר מיט דער געטאָ־פאָליציי. פאַרוואָס ביסטו געווען אַ דייטשער שפּיאָן אין געטאָ — האָט מען אים געפרעגט.

ער האָט געענטפערט: מען האָט אים געבראַכט צו פירן צו דער שחיטה, געוויזן דעם אָפּענעם קבר און געזאָגט: דו האָסט נאָך צוויי מינוט צום לעבן, האָסט אַ מעגלעכקייט צו לעבן ווייטער... וועסט זיין אונדזער אַגענט אין פאַכמענישן געטאָ... ווען מיר וועלן דעם געטאָ אויך אויסשיסן, וועט מען דיך איבערפירן אין ווילנער געטאָ און אין וואַרשעווער געטאָ, און דו וועסט בלייבן לעבן...

און ער האָט איינגעשטימט צו מסרן יידן און בלייבן לעבן...

אָבער מען האָט אים ניט געקאָנט וווייטער לאָזן לעבן אין געטאָ. ער איז אומגעקומען פון די געטאָ יידן זעלבסט און דאָרטן אין אַ קעלער באַגראָבן געוואָרן.

די דייטשן האָבן אָפּיציעל געפאָדערט ביים יודנראַט דעם צוגעקומענעם ייד... דער יודנראַט האָט געענטפערט — זיי האָבן אים אין געטאָ ניט אַריינגענומען, ער איז אַריין דורך די דראָטן און ווייזט אויס, אַרויס פון אונטער די דראָטן צוריק. — זאָל מען פרעגן די געטאָ־וואַך, זיי היטן דאָך טאָג און נאַכט... און מער האָט מען פון דעם ניט דערמאָנט.

די דייטשן האָבן אומגעבראַכט בורשטיינען. דער לעצטער אַ יונגער פעאיקער בחור, האָט פאַרהאַנדלט מיט די דייטשן אין פאַרשיידענע ענינים. ער איז געווען דער איינציקער וואָס די געסטאַפּאָ האָט אים געלאָזן לעבן אין טאָג פון דער שחיטה אין פרעשיקער געטאָ. פלוצלינג איז מען אַראָפּגעקומען און מען האָט אים אַרעסטירט. מ׳האָט ביי אים געוואָלט דערגיין סודות פון געטאָ. פאַרוואָס האָט מען דעם פרעמדן דערמאָרדעט? וואָס קויפן די געטאָ־יידן געווער? און ער האָט געשוויגן. אויף די תפיסה־מויערן האָט מען נאָך דער באַפרייונג געפונען זיין אונטערשריפט מיט פאָלגנדע ווערטער:

איך לייד און איך שווייג, איך וועל אומקומען און גאָרניט דערציילן...

בורשטיין איז געווען אַרעסטירט צוזאַמען מיט ראובן שאַבאַקווסקי, אַ שלאָסער־מעכאַניקער, ער האָט געארבעט אין „בויטע־לאַגער״ האָט פון דאָרטן געגנבעט געווער און געבראַכט אין געטאָ. מען האָט אים רעווידירט און געפונען ביי אים אַ רעוואָלווער. ער איז אָפּגעזעסן אַ שטיק צייט, דערשאָסן און באַגראָבן געוואָרן אין טורמע אויפן הויף.

די פערטע שחיטה

די 500 יידן פון פאַכמענישן געטאָ זיינען ווידער פונאַנדערגעטיילט געוואָרן אין צוויי גרופּן. די בעסערע פאַכמענער האָבן געקראָגן אַ ברויט־צולאַגע פון נאָך 100 גראַם אַ טאָג. פאַרטאָג פלעגן די געטאָ יידן אויסגעשטעלט ווערן, אָפּגעסאָרטירט די בעסערע פאַכמענער באַזונדער. זיי האָבן באַקומען זייער צוגאָב ברויט און אַלע זיינען אַוועק אַרבעטן אין די וואַרשטאַטן.

7־טער אַפּריל. נאַכטיקע הימלען טשוכען זיך אויס פון שוורען מידן שלאָף. שוואַרצע וואַלקנס ווערן איינגעשלונגען אין אַ גרויער העלקייט. אין קילקייט פון פרימאָרגן טוי לויפן מענטשן פון די וואַרעמע נאַרעס אַרויס. שלעפּן אויף זיך אַרויף די זאַכן און לויפן אויפן געטאָ־הויף. דאָרט וואַרט שוין דער געסטאַפאָוויץ רויטער, דער שעף פון די וואַרשטאַטן. ער איז קאַלטבלוטיק און גלעזן, ווי שטענדיק. פון זיינע וואַסערדיקע אויגן שפּריצט אַרויס אַ צינישער גלעלכטער, ער איז צופרידן, וואָס עס גלעלינגט אים צו נאָרן די יידן. ער לויפט אַרום אי־בערן פלאַץ מיטן גומי־שטעקן אין האַנט און שרייט אויף די פאַרשפּעטיקטע. די בעסערע פאַכמענער שטעלן זיך אויס באַזונדער. ער לייענט אויס זייערע נעמען פון אַ ליסטע און ער שיקט זיי אַריין אין די וואַרשטאַטן. די איבעריקע הייסט ער בלייבן אויפן פלאַץ.

ער פאָרט אַרויס מיט זיין טאַקסי דורך דעם געטאָ־טויער און צוויילדעוועטע פאָליציאַנטן נעמען זיך יאָגן אויפן געטאָ־הויף אַרומצורינגלען די צעשראָקענע יידן. דער טומל ווערט גרויס. די יידן נעמען לויפן אין אַלע זייטן. אייניקע געלונגט אַדורכרייסן זיך דורך די דראָטן און אַרייגלויפן אין די וואַרשטאַטן, די איבעריקע שטייען אַרומגערינגלט פון דער פאָליציי... די פאָליציאַנטן לויפן דורך די געטאָ־הייזער, שלעפּן אַרויס נאָך עטלעכע מענטשן און די גאַנצע גרופּע פון דריטהאַלבן הונדערט מאַן ווערט אַרויסגעפירט פון געטאָ.

עטלעכע הונדערט מעטער פון געטאָ אויף דער צווייטער זייט ווערן אין אַ גרויסע גרוב, ווו מען פלעגט גראָבן ליים, איז די גרופּע צוגעפירט געוואָרן און די פאָליציי האָט זיי אַלעמען דערשאָסן.

די לעבנגעבליבענע יידן זיינען געשטאַנען און געקוקט דורך די פענצטער, ווי מען דערשיסט די אייגענע קינדער, פרויען און מוטערס...

צוויי מענטשן האָבן ניט אויסגעהאַלטן און גענומען זיך דאָס לעבן...

דער לעצטער עטאַפּ פון דייטשער אַכזריות, מען האָט שוין מער ניט אַרויסגעפירט די יידן הינטערן שטאָט, מען האָט שוין מער ניט געדאַרפט האָבן קיין ספעציעלע „טויטן־קאָמאַנדאָ״ אומצוברענגען יידן. די שטאָטישע פאָליציי, די פויערים פון נאַוואַרעדאָק און אומגעגנט האָבן זיך אויסגעלערנט די מלאכה... אויפן וועג זיינען געפאָרן מענטשן, אַרבעטער זיינען געגאַנגען צו דער אַרבעט, און די פאָליציי האָט זיך גאָרניט געמישט צו פאַרבאָרגן דעם פאַרברעכן פון מאָרדן מענטשן אין מיטן טאָג פאַר אַלעמען אין די אויגן...

ה. די סמאליארנע אין דארף קארנעשי

אין דאָרף קאָרנעשי, 7 קילאָמעטער פון נאָוואַרעדאָק, האָט געווויינט אַן אייניציקע יידישע משפחה — פאַמיליע ווישניעווסקי. זיי האָבן געהאַט אַ סמאָליאַרנע. טאָג און נאַכט האָט געברענט דער אויוון און פון די אויסגעקאָרטשעטע בוימער האָבן זיי געציגן סמאָלע און טערפענטין. איבערהויפט איז געווען טיכטיק די באָבע ביילע־ריינע, אַן יידענע אַ קאָזאַק. זי האָט אויך אַרענדירט די סמאָליאַרנעס אַרום איוויע, אין די דערפער בערדיווקי, יאַרין, סטאַניעוויטש און מארצווילי. אירע קינדער און אייניקלעך האָט זי געשיקט לערנען אין די ישיבות און די מיידלעך האָבן געלערנט אין גימנאַזיעס. פאַר אירע צוויי טעכטער ציפּע און לאה האָט זי געזומען איידעמס רבנים: ר׳ משה ליפּא ברודנא, וועלכער איז געווען רב אין פּנעווע לעבן פּינסק, און ר׳ מנדיל ערליך, איז געווען רב אין לאטוע.

יצחק בער ווישניעווסקי, דער זון פון ביילע־ריינע, איז געווען אַ ייד, וואָס האָט געקענט לערנען. שטענדיק איז ער אַרומגעגאַנגען מיט אַ פּסוק פון תהלים אין מויל; אויך אַ בלאָט גמרא פלעגט ער לערנען מיט אַן עובר־אורח אַ למדן, וואָס פלעגט נעכטיקן בייַ זיי.

מיט די קריסטן האָבן זיי געלעבט בשלום. די פויערים פלעגן זיך גרויסן מיט דער יידישער משפחה, וואָס ווויינט צווישן זיי. אַנדערע פון די פויערים פלעגן אויך אַרבעטן אין סמאָליאַרנע און העלפן זיי באַארבעטן די פעלדער.

72 יאָר איז יצחק בער געווען, ווען די דייטשן זיינען געקומען אין קארנעשי צו פירן די סמאָליאַרניקעס צו דער שחיטה אין נאָוואַרעדאָק...

— אַנטלויפט! — האָט ער געשריען צו די קינדער — פאַרשטעקט זיך אין די פעלדער און ווועלדער און לאָזט זיך ניט פירן צום טויט. איך בין שוין אַלט, איך קאָן זיך שוין ניט ראַטעווען.

די קינדער זיינען זיך צעלאָפן און ר׳ יצחק בער אַליין איז געבראַכט געוואָרן אין נאָוואַרעדאָק צו דער שחיטה.

ער האָט געבעטן דעם דייטשן פאָליציאַנט פירן אים אין קלאָזעט. ער האָט דאָרט אַרויסגעצויגן דעם פּאַסיק פון די הויזן, אַרויפגעוואָרפן אויפן האַלדז און זיך אויפגעהאַנגען.

דאָס איז געווען דער אייניציקער זעלבטמאָרד אין דער שחיטה פון דעצעמבער 1941. די איבעריקע פון דער פאַמיליע ווישניעווסקי האָבן זיך גערעטעוועט. זיי האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין וואַלד און שפּעטער זיינען זיי געקומען אין נאָוואַרעדאָק, און זיי זיינען געגאַנגען אויף צוואַנגס אַרבעט אין די מיליטעריש קאָזאַרמעס.

אין געטאָ איז קיינמאָל ניט געווען רואיק. יעדעס מאָל פלעגט מען ריידן וועגן אַ נייער שחיטה. זומער 1942 האָבן די דייטשן ליקווידירט די געטאָס פון ליובטש, דעליאַטיטש און קארעליץ און געבראַכט אַלע יידן אין נאָוואַרעדאָק. דאָן האָט זיך אַרגאַניזירט אַ גרופּע פון 6 מאַן: בן ציון מאָושאָוויטש, אַדאַ זיסקינד, יודל אָסטאַשינסקי, צוויי יידן פון קארעליץ און דער וועגווייזער צו פירן זיי אין נאַליבאַקער פּושטשע וווּ ס׳איז געווען משה ווישניעווסקי.

זיי האָבן געקראָגן געווער און זיי האָבן געזאָלט זיין אַרגאַניזירער פון יידישע פּאַרטיזאַנער־גרופּעס אין וואַלד...

זיי זיינען אַרויף אויף אַ פּאָליציייאישן פּאַטרול הינטער שצאַרס. 4 מאַן זיינען אומגעקומען. ווישניעווסקי מיט נאָך איינעם האָבן זיך דערשלעפּט צו אַ רוסישן פּאַרטיזאַנער אָטריאַד אין נאליבאקער פּושטשע און די רוסישע פּאַרטיזאַנער האָבן ביי זיי צוגענומען דאָס געווער און פּאַרגעוואָרפן זיי אַז זיי זיינען דייטשע שפּיאָנען... מיט גרויס טויטשרעק איז זיי געלונגען זיך אַרויסצורעטעווען און אַנטלויפן פון די פּאַרטיזאַנער...

צו דער צווייטער שחיטה אין אויגוסט 1942 זיינען כמעט אַלע פון די ווישניעווקיס געווען אין געטאָ. אַזוי ווי מען האָט זיך גערייכט אויף אַ שחיטה, האָבן זיי אַיינגעאַרדנט אַ בונקער אונטער זייער הויז אין געטאָ. די מענער האָבן געאַרבעט אין די מיליטעריש קאָזאַרמעס און די דייטשן האָבן זיי אָפּגעסאָרטירט צום לעבן. דער פּוילישער אַרבעטסשעף פון די קאָזאַרמעס האָט פאַרגעלייגט נחמהן ווישניעווסקי, אַז זי זאָל אים העלפן אויסשטעלן די ליסטעס פון די יידישע אַרבעטער, וועלכע דאַרפן בלייבן לעבן און פון די, וועלכע זיינען פאַרמשפּט צום אומקומען... זי האָט זיך אנטזאגט. און מיט דעם האָט זי אַרויסגעטראָגן אַ טויטאורטייל אויף זיך אַליין... זי האָט פאַרלאָזן די קאָזאַרמעס און איז אַוועק אין געטאָ...

אויפן וועג האָט זי געטראָפן איינעם. וואָס הערט זיך — האָט זי אים געפרעגט — צי זאָל איך אַנטלויפן?

גייט אין געטאָ — האָט ער קאַלטבלוטיק געענטפערט — עס וועט גאָרניט געשען... און ער אַליין האָט צוגעגרייט די ליסטעס וועמען צום טויט און וועמען צום לעבן, וויסנדיק געוויס אַז דער וואָס וועט זיין אין געטאָ וועט אומגעברַאכט ווערן. ווען זי איז צוזאַמען מיט אים אַריין אין געטאָ, האָט געשריען זיין מוטער: —„זון, וואָס לאָזטו אַנטלויפן פון געטאָ, עס וועט פעלן צום צאָל און מיר אַליין וועלן אויך אומקומען" — און אין דער זעלביקער צייט האָט זיך געראַנגלט מירל ווישניעווסקי מיט אַ יידישן פּאָליציאַנט. ער האָט איר ניט געלאָזן איבערשפּרינגען איבערן פּלויט און אַנטלויפן...

— האָסט גאָלד? — האָט ער איר געפרעגט. אַנשטאָט גאָלד האָט זי אים געגעבן אַ קלינגענדיקן פּאַטש, און ווען ער איז צו זיך געקומען, איז שוין מירל געווען אויפן צווייטן זייט געטאָ און זי איז אַנטלאָפן צוריק אין וואַלד פון קארנעשי. דאָרט האָט זי געפונען דעם ברודער משה, וואָס האָט זיך אומגעקערט אַ פאַרצווייפלטער פון נאַליבאַקער פּושטשע.

די צווייטע שחיטה

אַלע וואָס זיינען געווען אין געטאָ זיינען געפירט געוואָרן צום טויט אין די גריבער פון ליטאָווקע.

דער סכראָן (בונקער) פון די ווישניעווסקיס איז פול געווען מיט מענטשן, וואָס האָבן זיך געוואָלט ראַטעווען פון טויט... עס איז ניט געווען קיין לופט, זיינען פיל צוריק

קרייז־געריכט — אין קאַרעליטשער גאַס, צענטער פון געטאָ — דער אַריינגאַנג אין טונעל

אַרויס, און צווישן זיי איינער אַן אַסטמע־ליידנדיקער, וואָס האָט זיי להכעיס אויפגעדעקט דעם סכראָן (בונקער)... זאָל זיך קיינער ניט ראַטעוונען...

אין געטאָ זענען שוין געווען דייטשן, וואָס האָבן געזוכט פאַרשטעקטע יידן. איז אַרויס פון בונקער די מאַמע פון די ווישניעווסקיס, די 54־יאָריקע שאָשע גאָלדע, זי האָט זיך געזעגנט מיט די קינדער, זיך מקריב געווען פאַר זיי און צוגעדעקט צוריק דעם בונקער.

אין סכראָן האָט געשטיקט. עס איז ניט געווען קיין לופט. עס האָט געדריקט דער הונגער און געמאַטערט דער דאָרשט און די דייטשן גייען ניט אַוועק... אייגער איז אין סכראָן דער־שטיקט געוואָרן, האָט מען אים בייגאַכט ארויסגעטראָגן אַ טויטן אין געטאָ... פאַניע ווישניעווסקי איז אַרויס פון סכראָן, זיך אַוועקגעלייגט אונטער אַ נארע, אַרומגעקליבן אַרום זיך צעריסענע שמאַטעס און זיך ניט גערירט פון אָרט... דייטשן זיינען געגאַנגען אַריין און אַרויס און זיי האָבן איר ניט באַמערקט. די דייטשן האָבן אויפגעדעקט דעם סכראָן... זיי האָבן געשטאָכן אינווייניק און געשריען: אַרויס... ווער עס איז אַרויס, איז אומגעקומען. ראָזא און נחמה ווישניעווסקי האָבן זיך אייגעדריקט אין די וועגט און זיינען איבערגעבליבן.

12 הונדערט יידן זיינען איבערגעבליבן פון גאַנצן נאַוואַרעדקער אומגעגנט און אויך ניט אויף אַ לאַנגער צייט. די דייטשן האָבן אָפן געזאָגט: פריער צו שפעטער וועלן זיי אַלע יידן אומברענגען לויטן באַפעל פון פירער.

זיינען די ווישניעווסקיס אַוועק צוריק אין וואַלד און זיך אויסגעבאַהאַלטן. זיי האָבן זיך געהיט פון די דייטשן, פון קריסטן און פון פאָליציאַנטן און אויך פון פאַרטיזאַנער. מער ניט ווי אייניקע קריסטן, ווו זיי פלעגן ביינאַכט גיין נעמען עסן, האָבן געווווסט, אַז זיי געפינען זיך אין וואַלד...

איין מאָל פאַרטאָג, וועו זיי האָבן זיך אומגעקערט אין זייער זעמליאַנקע (אונטערערדישער בונקער), האָבן זיי איר געפונען אויפגעריסן דורך די דייטשע פאָליציאַנטן, וואָס האָבן זיך דערוווסט ווו זיי געפינען זיך... זיי האָבן אויסגעבויט אין מיטן ווינטער נאָך אַ זעמליאַנקע און זיך אויסגעהיט פון די דייטשן נאָך אַ ווינטער...

שפעטער האָבן צו זיי געגומען קומען פאַרטיזאַנער, וועלכע האָבן זיך אַלץ געמערט אין די וועלדער... וועו עס זיינען געפאַלן צען פאַרטיזאַנער פון בעלסקיס אָטריאַד, איז משה ווישניעווסקי געווען דער וועגווייזער און ער האָט געפירט עשהאל בעלסקי מיט אַ גרופע פון 25 מאַן צו נעמען נקמה פון בעלאָסאָוון פאַרן פאַרגאָסענעם יידישן פאַרטיזאַנישן בלוט. זיי האָבן דערשאָסן און פאַרברענט די פאָליצייאישע משפחה. דערנאָך זיינען זיי אַריבער אין אָטריאַד ארדזשעניקידזשע, ווו זיי זיינען באַפרייט געוואָרן.

אומגעקומען איז נאָך דער באַפרייונג אבא ווישניעווסקי אין דער רויטער אַרמיי אויפן באַלטישן פראָנט.

י. יפה

דער נייסטער קדיש

כ׳גדענק אייך יידן פון מיין שטעטל
נאַווארעדאַק, מיין קינדער וויג!
כ׳גדענק אייך, פרייַנד פון ליובטש, פון זשעטל
כ׳זע אייער שטומען בליק.

וווּ זייט איר אַלע אַהינגעקומען,
איר בעסטע מיינע יוגנט־פרייַנד!
צעטראַטענע, ווי פרישע בלומען
פון שוועריע שטיוול פון דעם פיינט.

איך זוך, כ׳גדענק ניט אייער קבר,
כ׳וויל קדיש זאָגן — כ׳ווייס ניט וועמען...
קברים, יאָרצייט — ווייס כאָטש ווער?
דאָס יאָרצייט ליכט אַן אויפהער ברענט...

פון בריטשינקער גרינע פעלדער,
בלומען בליען ווי אַצינד,
פון סקרידלעווער שיינע וועלדער
שטילן יאָמער ברענגט דער ווינט.

ס׳ווייַנען ביימער, ס׳ווייַנען בלומען;
ווייַ איז אונדז — אַז אָך און ווייַ
נשמהלעך פון קינדער זינגען
צווישן יעדע בלעטלעך צוויי.

ניט קיין מאָרגן טוי, קיין רעגן
אָנגעזאָפּט האָט אונדזער בלאַט, —
בלוט פון קדושים, בלוט אָן ברעגן
וואָס פאַרגאָסן האָט דער קאָט.

יתגדל אייך מאַמעס, טאַטעס!
ויתקדש, שוועסטער, ברידער!
אייער פאַלק — שוין היינט אָן לאַטעס
האָט באַקומען זיין לאַנד שוין ווידער!

דאָס וועט זיין — מיר זייַנען ערב
אונדזער קדיש אייך, געטרייסטע
בעגלא בזמן קריב —
אונדזער קדיש אייך דער נייסטער!

זעליג לימאן

לא נסלח ולא נשכח!

נעדענקט די יארצייטן —

נאך די געפאלענע קדושים פון נאוואגרודעק און אומגענט:

1) י״ח כסלו תש״ב — 8.XII.1941
2) כ״ד אב תש״ג — 7.VIII.1942
3) כ״ט שבט תש״ג — 4.II.1943
4) ב׳ אייר תש״ג — 7.V.1943

[1] נאוואגרודעק סעליב און אומגענט.
[2] נאוואגרודעק, סעליב, קארעליטש, לובטש, איוויניץ, רוביעזיעוויטש, נאליבאק.
[3] ארבעטס לאגער אין געטא פערעסיעקע.
[4] ווארשטאטן [„סאנד״].

קיין יאַרצייט ליבט

קיין יאָרצייט ליבט פאַר אייך,
קען איך ניט צינדן,
אויף אייער קבר קען איך אויך ניט גיין,
ווייל בלויז דער ווינט ווייס
וווּ ער האָט פאַרטראָגן,
די אַש פון אייער לעצט געבייַן — —

אָבער מיין האַרץ ס׳געווּאָרן אַ מצבה,
און האַרטער נאָך פון האַרטסטן גראַניט־שטיין,
אין אותיות פלאַמענדיקע זייט איר דאָרט פאַרשריבן,
אין לויכטן וועט איר דאָרטן,
ביז כ׳וועל פאַרגיין — —

ווייל איך בין דאָך די לעצטע
שוין געבליבן,
די לעצטע האָלעווועקע פונעם פלאַם
דער פלאַם, וואָס האָט פאַרצערט,
פאַרטיליקט,
מיין גאַנצן פיל־פאַרצווייגטן שטאַם.

נחמה לייזעראוויטש

ווו איז מיין היים...

היינט איז אַ יום־טוב, אַ פרייד אינעם הימל,
ס׳איז פרילינג געקומען מיט קלאַנגען.
ס׳האָבן חיות אין וואַלד דערוואַרכט פונעם דרימל;
די לופט הילכט מיט פויגל געזאַנגען.

און גרויס איז די פרייד ביי די פייגל,
וואָס פליען אַהיים פונעם דרום,
אַהיים אין דעם קליינינקן שטעטל,
וווּ ס׳דערוואַרט זיי דער אַלטער שלאָס־טורעם.

עס שמייכלט די זון און פרייט זיך צוזאַמען
און וואַרעמט און צערטלט און גלאַנצט אין דער ווייט
די פויגלען, זיי רופן אויך מיר: „קום צו דער מאַמען,
פלי מיט אונדז אַהיים, אַהיים, שוין צייט".

אָבער וווּ איז מיין היים? ווער האָט עס צעריבט,
פאַרשניטן, דערהרגעט טאַטן און מאַמען?
וווּ ביסטו, אָ גאָט, וואָס האָסטו דערלויבט?
וועז רויבער און מערדער צום גרוב זיי געשלעפט.

אין אַ גרויסן פראָסט,ווינטער, נאַקעטע
קינדער, וואָס האָבן נאָך גאָרניט געלעבט,
קינדער, אומשולדיקע, קליינינקע, פיצעלעך קינדער...
איך האָב מער ניט קיין היים, ניט מיט אייך איז מיין וועג.

עס דערוואַרט ניט מער קיינער מיין קומען,
אַלץ פאַרברענט האָט דער שונא אין די גרויזאַמע טעג,
און מיין גליק איז ווי אַ חלום צערונען,
איינזאָם און עלנט דאָס בין איך היינט.

וווּ ביסטו, אָ, גאָט, גאָט פון נקמה,
שטיי אויף און הער אויס מיין געשרייַ,
נעם ראַכע פון מערדער, דערקוויק מיין נשמה,
בלוט פאַר בלוט זאָל שטילן מיין וויי.

נינקובסקי־בערקאוויטש מרים

והגבורה

ד"ר שמואל אמרנט

גדוד הפרטיזנים של טוביה בילסקי

הגדוד של בילסקי שימש ביערות רוסיה הלבנה המערבית מקום מקלט לפליטי הגיטאות והמחנות, לקבוצות משפחתיות קטנות, המשוטטות ללא מחסה מפני הסכנות, האורבות להם מכל העברים, לפרטיזנים יהודיים, שסבלו מחמת האווירה האנטישמית בגדודים הקרביים בפרטיזנקה הרוסית הכללית או לפרטיזנים שהורחקו לגמרי מטעמים אנטישמיים שהיו מוסווים כרגיל, בתירוצים שונים ונשארו מופקרים ללא נשק ומקום מסתר.

הגדוד שיגשג בהדרגה מתוך גרעין משפחתי זעיר של הבילסקים, שהוקף רבדים, רבדים של פליטי הגיטאות והמחנות. עם כל גל של פליטים המצטרפים לגדוד נוספה נימה חדשה בהווי החיים שלו ועם ההרכב נשתנו במידת־מה גם הליכותיו. תולדות המחנה המשפחתי הזה, הגדול ביותר בפרטיזנקה היהודית, משקפות את גלגולי המחנות המשפחתיים בשלביה השונים של התנועה הפרטיזנית, את תהליכי הריכוז וההתלכדות מחד גיסא ואת המגמות לפיצול ולהתפוררות מאידך גיסא, את תלותם של המחנות הללו במצבה של הפרטיזנקה הכללית, מגמותיה והישגיה.

מסביב למשפחת הבילסקים, שנמלטה ממקום מוצאה בכפר סטנקביץ שבקרבת נאוואהרדק ושוטטה בראשית שנת 1942 ביערות בושקוויטש, החלו להתלקט קבוצות קטנות של קרובים וידידים מגיטו נאוואהרדק באביב ובקיץ שנת 1942. הקבוצה החלה לבצע, לאחר שרכשה נשק, מעשי נקם באכרים רצחניים, משתפי פעולה עם הגרמנים. היא התקשרה עם פלוגת פרטיזנים רוסיים בפיקודו של ויקטור פנצ'נקו לשם מילוי משימות קרביות נועזות באזור נאוואהרדק.

בקבוצה התרוצצו מלכתחילה מגמות שונות ומנוגדות. רבים מבין חבריה (ובעיקר הנשים) נטו להסתגרות ואמרו לנצל את קשריהם הטובים עם אכרי הסביבה בכדי להסתתר במעמקי היערות ולצפות באפס מעשה ליום השיחרור. ההשתלשלות המיוחדת של הקבוצה המשפחתית הזו למחנה עצום הוכרעה במידה רבה בהשפעתו האישית של טוביה בילסקי, שנבחר למפקד הגדוד.

ט. בילסקי נטה מלכתחילה להרחבת מסגרת הגדוד ולקליטת פליטים יהודיים חדשים. המאבק על אופיו של הגדוד התנהל במשך זמן רב ובייחוד בעתות סכנה. עם החרפת קשיי האספקה היו מתחדשות המגמות לפילוג המחנה לפלוגות נפרדות וסגורות, שהתכוננו לנצל את יתרונן בנשק, את נסיונן וקשריהם עם האוכלוסיה המקומית ולפנות עורף לגדוד כולו ולאוכלוסייתו הבלתי מזויינת ונטולת־הכושר הקרבי. „למה לנו לטפל ב„מלבושים" האלה?" — כך כינו את הבלתי־מזויינים — „ניפטר מהם ונדאג לעצמנו" — טענו מצדדי ההסתגרות.

לעומתם נקט טוביה בילסקי עמדה, הטבועה בחותם האחריות הלאומית והבנת צרכי השעה. הוא צידד בכל מקרה בקבלת היהודים המגיעים למחנהו גם במקרים שבידיהם לא היה נשק ולא היו בעלי כושר קרבי. הוא היה חוזר וטוען: „הלוואי ויבואו אלפי יהודים ואנו נקלוט את כולם". תופעות של התפוררות הגדודים היו שכיחות מאוד בתקופה זו של ראשית הפרטיזנקה (1942), בה חסרה רשות פרטיזנית מרכזית וכל גדוד היווה יחידה עצמאית. אילולא טוביה בילסקי היה גם גדודו מתפלג לקבוצות זעירות, המבקשות להם מחסה במעבה היערות. בילסקי שמר על קו פעולתו, והתערבותו האישית הצילה את אחדותו של הגדוד ואת חיי מאות חבריו. בתנאי היער האנארכיים של ראשית הפרטיזנקה, עת גברו אצל הרוב נטיות אנוכיות ובדלניות, ראוייה עמדתו זו של טוביה בילסקי לציון מיוחד ולשבח.

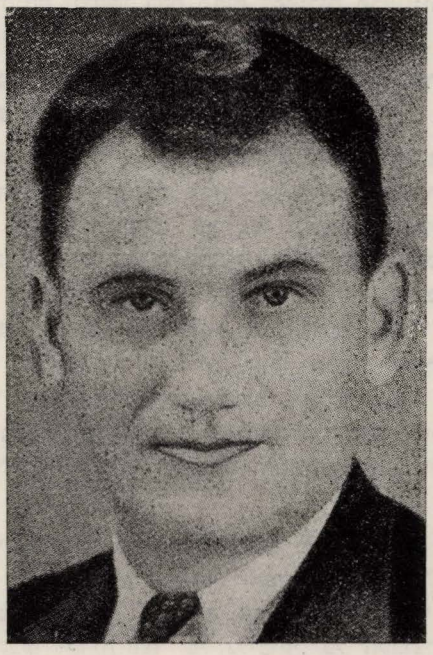

טוביה בילסקי, מפקד גדוד הפרטיזנים היהודים

בחורף 1942—1943, עת נאלץ המחנה, בגלל החרפת הסכנות וקשיי האספקה, להתחלק לחמש קבוצות המשוכנות במקומות שונים באזור נאוואהרדק, ניסו רבים לפרוש עם בני משפחותיהם ומקורביהם, לנטוש את הבלתי מזויינים ולהפקירם. בילסקי כינס אז את אנשיו ופקד כי שום יהודי לא יישאר גלמוד ביער.

יהודי נאוואהרדק וסביבתה היוו את הרובד הראשון של המחנה. שליחיו של בילסקי החלו להעביר מהגיטו הנאוואהרדקי קבוצות יהודים לפי רשימות. נתווספו עליהם לאחר מכן יהודי איוויע, שנטשו את הגיטו, לאחר שנודע להם, כי עומדים לשלחם מעיירתם. נהרו לגדוד של בילסקי שרידי המחנה של דבורץ, שחוסל בראשית דצמבר 1942. הגדוד שימש מקום מקלט לקבוצות קטנות של יהודים מנאוואהרדק ודבורץ, שתחילה ניסו להתקיים באורח עצמאי, אך נתקלו בהפקרותם הרצחנית של פרטיזנים רוסיים ונאלצו לפנות לחסותו של המחנה הבילסקאי. גם מפקדי הגדודים הסובייטיים החלו ללחוץ על הקבוצות המשפחתיות הקטנות ואילצום להצטרף למחנהו של בילסקי. — באביב 1943 החלו לנהור לגדוד של בילסקי יהודי לידה. חלוציהם הראשונים הגיעו תחילה לגדוד הרוסי „איסקרה", השוכן על גדות הנימן, אך נתקלו כאן בהלכי רוח אנטישמיים, ניטל מהם נשקם והם הופנו למחנהו של בילסקי. היהודים הללו שימשו חוליה מקשרת בין המחנה לבין הגיטו הלידאי ומאות לידאים החלו להגיע לבסיסי המחנה, ליערות באזור נאוואהרדק, סטאראוטא ועוד. הצטרפו למחנה גם קבוצות של פרטיזנים יהודיים מהגדודים הרוסיים כגון: מהגדוד „ארליאנסקי" מהפושטשה הליפטשנית, מהגדוד „ראשון במאי" ואחרים, שסלדו מהאווירה האנטישמית, שפשתה בהם, ועזבו על דעת עצמם עם נשקם את יחידותיהם וביקשו להם תחום לפעילות פרטיזנית בגדודו של בילסקי בקרב יהודים.

המחנה שיגשג מיום ליום ובערב המצוד הגדול ביולי 1943 הגיע ל־700 נפש ומעלה.

בתקופת המצוד (obława) ביולי־אוגוסט 1943 גברו שוב המגמות הפלגניות. המחנה, שעבר אז ליערות נליבוקי, נאלץ להתחלק לקבוצות רבות, ששוטטו באזור וביקשו לעצמן אפשרויות של קיום בתנאי המצוקה השוררים אז. תכופות היו הקבוצות המזויינות מגרשות את נטולי־הנשק, באיימן עליהם אף בשימוש בנשק. לא חסרו בזמן ההוא גילויי אנוכיות קיצונית, הגובלים עם אכזריות. לאחר המצוד הגדול בוצעה בספטמבר 1943 ביערות וווּלסוב לפי החלטת מפקד הבריגדה „קירוב", הקפיטן שניצקין — אליה השתייך הגדוד של בילסקי — הפרדה בין היסודות הקרביים והמשפחתיים, נטולי־הכושר הקרבי.

המזויינים היוו מאז גדוד לוחם מיוחד בשם „אורדז'ניקידזה" תחת פיקוד סובייטי (קפיטן לישטשנקו). טוביה בילסקי נתמנה מפקד המחנה המשפחתי האזרחי וכמקום חנייתו נקבעו יערות־העד של נליבוקי. כל הקבוצות המפוזרות בשטח והמשוטטות בו קיבלו פקודה מהמטה הפרטיזני האזורי בפיקודו של גנרל פלטון צ'רנישעוו (שהגיע אז כשליח מברית־המועצות) להתרכז במסגרת מחנה אזרחי כולל. על המסרבים להישמע לפקודה זו איימו בענשים חמורים.

בשלהי הקיץ של 1943 החלו שוב להסתמן תהליכי ההתלכדות של קבוצות זעירות למחנה משפחתי גדול. ליערות וווסלוב, מקום חנייתו של הגדוד הלוחם, זרמו קבוצות קטנות של מחנה בילסקי לשעבר וכן של פליטי הגיטו הלידאי, שחוסל ב־18 בספטמבר 1943. באותו הזמן החל ביערות נליבוקי להתארגן בסיס למחנה משפחתי גדול. כגרעין לגיבושו שימשה קבוצה של 40 איש בפיקודו של ישראל קסלר, שבמשך כל הזמן נשאר באותו מקום מבלי לנטשו. הבסיס הוקם בלב הפושטשה, במרחק כ־7 ק"מ מנליבוקי בתוך יער עבות של עצי־לבנה ואורן. לבסיס זה החלו לנהור הן הקבוצות, שהספיקו כבר להתרכז ביערות בקרבת הגדוד הלוחם, והן קבוצות קטנות, ששוטטו עוד במרחבי האזור וביקשו להם מחסה בגדוד יהודי גדול.

קסלר אירגן את הבסיס ודאג לאספקתו של המחנה העתיד לקום, באספו משדות הכפרים הנטושים שנשרפו ונחרבו בידי הגרמנים בעת המצוד, את תפוחי האדמה שנותרו בהם. הוא הכין גם מחסנים בהם אגר את המיצרכים לקראת החורף הממשמש ובא.

מיפקדת האזור עם גנרל פלטון־צ'רנישעוו פקדה, כי המחנה יהווה להבא יחידה עצמאית, הכפופה למיפקדת האזור הלידאי. בילסקי צריך היה לשמש מפקד כללי של המחנה.

מסונפת למחנה הזה היתה פלוגת מזויינים בפיקודו של עשהאל בילסקי, שעליה הוטלו תפקידי ההגנה והאספקה של המחנה. נקדיש מלים מספר לדמותו של עשהאל. בכל מקום במחנה נראתה תכופות דמותו, כשהוא רכוב על סוסו ומסייר בכל פינותיו. נועז היה האיש, מסור למשימותיו וממלאן באמונה. פשטותו וישרו השתקפו בעיניו הכחולות המישירות־להביט, ובפניו הנאות החייכניות וגלויות־ההבעה. איש רעים היה עשהאל וחביב על חבריו ופיקודיו. לאחר חיסול המחנה גוייס עשהאל לצבא האדום ונפל עד מהרה בחזית פרוסיה.

תהליך השמדת הגיטאות והמחנות ברוסיה הלבנה הגיע אז לקיצו. אחרוני הפליטים של הגיטאות והמחנות מצאו להם מקום מקלט במחנהו של בילסקי, אליו הצטרפו קבוצות קטנות של יהודים מיערות קריניצי שבסביבות סטולפצי ויהודי מיר, שהתחבאו תחילה ביערות זלושין בקרבת עיירתם. לכאן הגיעו לאחר טלטולי דרך קשים יהודי מחנה העבודה בקולדיטשבו כמאה איש, לאחר שנתקלו בפרטיזנים מגדוד הז'רקינצים, שהתעללו בהם ושדדום באכזריות. באוקטובר 1943 הגיעו למחנהו של בילסקי כ־150 איש ממחנה העבודה בנאוואהרדק, ששוכן בבנין בית־המשפט, לאחר שהצליחו להבקיע להם דרך בעד מנהרה ארוכה, שנחפרה לשם־כך באדמה. יהודי נאוואהרדק, שהיוו את הרובד הראשון למחנהו של בילסקי, שימשו גם רובד של אוכלסייתו. המחנה, ששיגשג וגדל מדי חודש בחודשו הגיע בחורף 1944 עד 1230 איש. הבסיס הנליבוקאי של המחנה הפך במשך חודשי החנייה מספטמבר 1943 ועד לשחרורו ביולי 1944 — למחנה המצטיין בסדריו האירגוניים. היציבות שבקיומו במשך כ־10 חודשים שיוותה למחנה אופי של יישוב, החל להתרקם הווי של עיירה יהודית מיוחדת במינה, עיירה שאת אוכלוסייתה היוו השרידים האחרונים של עשרות יישובים שנחרבו כליל.

הרשימה הזו מתארת קטעי הווי החיים ביישוב הזה.

משוט במחנהו של בילסקי

המחנה שכן בלב יערות נליבוק, מסביב על פני מאות ק"מ מרובעים השתרעו יערות עד ושטחי ביצות טובעניות. האזור כולו היווה „ארץ פרטיזנים", כעין מובלעת של שלטון סובייטי בעורף האויב הנאצי. כל השטח, רחב־הידים הזה, נתון היה למרותה של המיפקדה הפרטיזנית האזורית שבמידה הולכת וגדלה השתלטה עליו וכיוונה את כל המתרחש בתחומה. בגבולות היערות, על חופי הנימן שכנו גדודים חזקים של פרטיזנים כגון „איסקרה", „מיטקובצים", שחלשו על המעברים והשגיחו בשבע עיניים על כל נכנס ויוצא. פלוגות של פרטיזנים מגדודים שונים היו יוצאות לשם אספקה מאזור הפושטשה ופושטות על כפרי האזור עד לפרברי העיירות והערים, בהם חנו חילות המצב של הגרמנים. ממש מתחת לאפו של הצורר החרימו מזונות ובגדים תכופות עבור גדודיהם. רק בעתות המצוד, כשהגרמנים גייסו דיוויזיות (חטיבות) שלמות, העיזו לחדור לתוך הפושטשה עם תותחים וחיל שריון ומטוסים. אז היו הגדודים הפרטיזניים מתפזרים ומבקשים להם מקומות סתר במעבה היערות, לאחר תום המצודים היתה „ארץ־הפרטיזנים" חוזרת לסדרי הקודמים. בסתיו 1943, לאחר המצוד, התגבש עוד יותר השלטון הסובייטי באזור הפושטשה הנליבוקית. נהרו אליה המונים. שוטרים בילורוסיים או אוקראיניים, שחזרו בתשובה שבראותם את הגולד נחפזו להצטרף לפרטיזנקה ולכפר על עוון שיתוף הפעולה עם הצורר, תושבי כפרים וערים, שקפץ עליהם רוגז הגיוסים והשיגוחים לעבודות כפייה לגרמניה. יהודים, פליטי הגיטאות והמחנות כל אלה נשאו עיניהם ליערות העד וביקשו שם חוף מבטחים. הדרכים למחנהו של בילסקי היו מפותלות וקשות: עשרות ק"מ נאלצו לנדוד במשעולים ותכופות שקעו הרגלים בביצות שאפשר היה לעבור בהן רק בשבילים מרוצפים כלונסאות. כל הכפרים ואף היישובים הפעוטים ביותר של הבילורוסים (חוטור) החריבו הגרמנים בעת המצוד ואת האוכלוסייה בחלקה שלחו לגרמניה, במידה שיכלו לנצלה לעבודת אונס, את הנותרים השמידו ללא רחם במקום. תכופות נתקל ההלך, המתקרב למחנהו של בילסקי בחורבות של עיירות (נליבוקי, חוטורים וכפרים), שנזדקרו לפניו עיי מפולת של ביקתות אכרים, של ארובות מפוייחות, של גדרות שרופות למחצה — התגוללו בקרבתם פגרי חיות בית ומלאו את חללו של האויר בצחנתם. חתולים מבוהלים יללו בישימון. במשך חודשים רבים היו אנשי בילסקי נוסעים אל היישובים הללו, לחורבות נליבוקי ודרבניה הסמוכות למחנה (בערך 7—10 ק"מ) בכדי לאסוף את החומרים והמיצרכים הניתנים לניצול. עוד בספטמבר 1943 היו יום־יום יוצאים אנשי המחנה רכובים בעגלות, חרשו את השדות ואספו בשקים תפוחי־אדמה, הטעינום והובילום למחסנים מוסווים שיספקו מזון עבור המחנה בחודשי החורף.

היינו מביאים מנליבוקי ודרבניה חלקי בנין הכשרים לשימוש, כגון מסגרות חלונות עם שמשות, תנורים, דוודים, חביות וכלי מטבח שהתגוללו בחורבות.

תחילה היו אנשי המחנה בבסיס נליבוקי גרים בסוכות קלועות מענפי עצי האורן. קבוצות קטנות או יחידים היו מתקינים להם סוכות, הם היו פורשים על האדמה זרדי ענפים רכים, עלים יבשים ומכסים אותה בשמיכות ובפרוות איכרים. מרחוק ניראו הסוכות כמלונות כלבים... בלילות הסתיו נרטבו האנשים בסוכות עד לשד עצמותיהם והיו נאלצים במשך הלילה לקום ולהתחמם בקרבת מדורות, כששיניהם נוקשות ובגדיהם ספוגים מי־הגשמים.

החלו לרדת שלגים, ותכופות בצאתנו בבוקר מהסוכות הופתענו למראה לובן השלג הנוצץ מסביב.

המיפקדה ניגשה לבניין ביקתות. העבודה התנהלה לפי תכנית של ריבינסקי, הממונה על הקמת הביקתות. וכל אנשי המחנה חוייבו להשתתף בבנייתן. תחילה חפרו יסודות מלבנים בעומק של 80—100 ס"מ, שיקעו בהם גזעי עץ, שהובאו מהיער, חיברום זה לזה במהודק בחוט תייל, מילאו את הרווחים ביניהם באזוב, לאחר מכן הניחו עליהם קורות בלתי מהוקצעות כיסו בשכבת אדמה והיסוו את הגג בענפי עצים. בכניסה לביקתה נקבעה דלת והנכנס ירד במדרגות אחדות. תחילה אפפתו אפלה, ולאחר שהעין התרגלה לאור הקלוש המסתנן מבעד לפתח ולאשנב הזעיר בקיר שכנגד, ניתן היה להבחין בדרגשי עץ ארוכים, הנמשכים לאורך הכתלים בשני צידיה. על הדרגשים המרופדים קש לנו בכל ביקתה כ־40 איש, רבוצים זה על יד זה.

באמצע הביקתה ניצב כופח ברזל, שהובא משלל החורבות מאחד הישובים הכפריים הנטושים.

הביקתות הוקמו בשתי שורות ארוכות משני צידי „הרחוב הראשי" של המחנה. לכל ביקתה היה מספר ולעתים גם כינוי, לפי מקום המוצא של דייריה או לפי ההרכב המקצועי, כן כונתה הביקתה מס' 11 בשם „אינטליגנטית" הואיל ובה שוכן רופא המחנה הד"ר ה., רופאת השיניים ממינסק, עו"ד וולקוביסק מברנוביץ ועוד כמה מבעלי מקצועות חפשיים לשעבר.

ב„רחוב" הזה ששימש עורק מרכזי של התנועה, שררה תמיד המולה ערה. כאן התהלכו פרטיזנים ופרטיזניות בתלבושתם האופיינית בחלקה כפרית ובחלקה צבאית, תשלובת מוזרה של פרוות אכרים. מגפים מעור צהבהב־בהיר מתוצרת המחנה, כובעים צבאיים, רוסיים או גרמניים או כומתות פרווה של אכרים וכלי זין, שנלקטו ממקורות שונים.

כאן טיילו להנאתם פרטיזנים ופרטיזניות, נפגשו לשיחות רעים; לכאן הגיעו קבוצות האורחים המזדמנים לעתים תכופות למחנה.

ויבוד החברה הפרטיזנית

המסתכל בתנועה השוררת כאן בשעות שלפני הערב, יכול היה להבחין סימנים מובהקים של סולם החשיבות החברתית, שהחל להסתמן במחנה והיה נהיר לכל תושביו. גם כאן, בלב היער, היה עולם כמנהגו נוהג והדירוג החברתי קירב אנשים והרחיקם, עורר יהירות וקנאה, רינונים והתמרמרות. אנשי המפקדה ומקורביהם היוו את העילית. יכולת לראותם כשהם דוהרים על סוסיהם, לבושים במעילי עור, מכנסי רכיבה (בריג') ואקדח או פרבלום מהודק לחגורתם — חלקי המלבוש וכלי הזיין האלה שימשו במחנה סמלי סטטוס חברתי נכבד — רבים ששו להפגין את יתרונם בהיררכיה החברתית

ואת השתייכותם לרבדים העילאיים של הגדוד בראש כל חוצות. הסיירים — שהיו שייכים לעילית — ברכבם על סוסיהם הנעימו סיורם בשיר פרטיזני צוהל. הפרטיזניות הצעירות (נשי הסיירים), להוטות היו אחרי גילויים אלה, המייחדים לבעליהן מקום בעילית, הן חיבבו לדהור על סוסיהן או לטייל „ברחוב הראשי" ולהתראות במכנסי הרכיבה המהודרים, כשאקדחים חגורים למתניהן; ונהגו כגבירות הטרקלין המתפארות בתכשיטיהן. כל חזותן אמרה אז הכרה עצמית יהירה והצלחה אישית. לרשות אנשי המיפקדה ומקורביהם עמד מיטבח מיוחד, ומאכליו הדשנים חיזקו אצלם את הרגשת ייחודם.

פחותים במקצת בעמדתם החברתית היו חברי שתי הפלוגות הקרביות, שעליהם הוטל נטל ההגנה — השתתפות בפעולות קרביות והדאגה לאספקת הגדוד. סימל את מעמדם הרובה, שנשאוהו תמיד על כתפיהם מבלי להיפרד ממנו. תלבושתם היתה פחות מהודרת, מלוקטת מכל הבא ליד. אף הם נהגו בחשיבות והשקיפו בביטול על „המלבושים" — נטולי־הנשק.

היו אלה בחורים חסונים, גבוהים, ברובם בני הורים, שהיו נחותי־דרגה בעיירות ובכפרים — סוחרי עצים זעירים, רוכלים, עגלונים ובעלי־מלאכה. השכלתם של הפרטיזנים הללו היתה מצומצמת מאוד. אך הודות למוצאם היו הם קרובים להווי היער והסתגלו אליו בקלות יותר מאחרים. גם בין „המלבושים" היו הבדלים בדרגת חשיבותם: בעלי המלאכה במפעלים משקיים שונים, בייחוד החיוניים ביותר כגון מאפיה, נקניקיה וכדומה, נהנו ממעמד המעלה אותם על פני אנשים, שלמקצועם לא היו מהלכים במחנה. אל האחרונים היו „מלבושים" במלוא מובן המלה: העסיקו אותם בשירותי עזר שונים, שהתחלפו מדי פעם בפעם (פקקים), כגון עבודה במיטבח, כריתת עצים והעברתם, שמירה על סוסים ופרות וכדומה. הם היוו את הרובד התחתון, את „עמך" של המחנה. המסתכל במטיילים ב„רחוב הראשי", יכול היה להכירם מיד, בטביעת עין אחת; הופעתם היתה מרושלת, בגדיהם מרופטים ומטולאים, פניהם מצומקים יותר וחיוורים, תנועותיהם איטיות וכבדות.

כל גילויי הדירוג החברתי הללו הסתמנו בבהירות במגע ומשא בין האנשים, בקשרים שהיו מתרקמים ביניהם בדרכי ניהול השיחה ובפנייות ההדדיות.

„הרחוב הראשי"

ממרחק מה הובלעו הביקתות בתוך סבכי היער, וקשה היה להבחין בהן. הן היו מוסוות כהלכה בענפי עצים, הואיל ותכופות פקדו את המחנה סיורי מטוסים גרמניים, שתרו אחרי הפרטיזנים.

בלילות, בעונות הגשמים היתה אדמת הטיט של רצפת הביקתות הופכת לביצה דביקה, והרטיבות הצוננת היתה גורמת למיחושי שגרון אצל רבים מדייריהן. רבים התאוננו על כאבים בפרקי רגליהם וידיהם, שהציקו להם במיוחד בלילות. שכיחות היו ההפרעות בתהליכי ההפרשה בלילות הסתיו. האנשים נאלצו פעמים רבות לקום ממשכבם והיו נעים בתוך האפלה כשיכורים, כשרגליהם כושלות, היו נתקלים בדרגשים ומתנגשים זה בזה. היו אלה לילות סיוט בשביל רבים. במרוצת הזמן התרגלנו גם לצרה זו והתחסנו.

ההסקה

ביום אסור היה להסיק את התנורים בביקתות או להבעיר מדורות מפני סכנת המטוסים הגרמניים, שעלולים היו לגלות את מקום המחנה לפי תמרות העשן. בשעות היום היו תושבי הביקתות שלא היו עסוקים, מכינים עצים להסקה. קבוצות קבוצות היו יוצאים בימי החורף לחלקות היער הסמוכות למקום מגוריהם, בוחרים, כרגיל, בעצי ליבנה, שהתייבשו מזמן (Suchostoj) וניצבו במשך שנים רבות בתוך הסבך כשבדיהם המתים נאחזים בצמרות העצים הסמוכים וכורתים אותם. לאחר שכרתו את העצים היו מנסרים את גזעיהם לגזרים ומעבירים אותם לביקתות, והיו מבקעים אותם בקרבת הביקתות לבקעים קטנים. בערבים היו מסיקים בהם את כופח הברזל שעמד בטבורה של הביקתה, עד שדפניו האדימו, והפיצו חום חזק. מסביב לכופח היו מצטופפים תושבי הביקתה ונהנים מהחום השופע ממנו. לעתים היו מרתיחים על הכופח מים בקערה לכביסת החולצה היחידה או לרחיצה. אחדים מהמסורבים בקרבת הכופח החזיקו בידיהם קליפות עצי אורן ספוגות שרף עץ, בכדי ללבות את להבות האש הדועכות בכופח. אחרים היו מדליקים קסמי עץ אורן דקים ואחרים, ששימשו כאמצעי תאורה בערבים הארוכים Лучинки אורם הקלוש והמהבהב היה מבליט מדי פעם בפעם קבוצות של גברים ונשים, שישבו מסביב, ריצד על פניהם, האיר בלוריות מדובללות של גברים

קבוצת פרטיזנים יהודים

ופנים חיוורות, שרוחות שדפון חידדו את חתימות הזקן על לחיים בלתי מגולחות. המסובים היו מנעימים שעות אלו בשירה עליזה או סיפורי הרפתקאות מחיי העיר והפרטיזנקה בנוסח פרטיזני מובהק ובסגנון עסיסי — זכרונות זוועה של תקופת השואה לא הועלו בנסיבות אלה. אווירה משפחתית, אינטימית היתה שורה על המסובים מסביב לכופה. לעתים היה המפקד עובר מביקתה לביקתה ומשתתף בפגישות אלה.

בחודשי החורף החלו קבוצות קטנות לבנות להן ביקתות במקומות יותר יבשים ויותר גבוהים. הבונים הראשונים היינו אני ואשתי ועוד שני זוגות צעירים אינטליגנטיים. כולנו החלטנו להקים לנו מקום מגורים יותר נוח. לאחר שהשגנו את רשיון המיפקדה החילונו במרחק מה מ„הרחוב הראשי", במקום נישא יותר, לבנות לנו ביקתה. נסענו במיוחד לעיירה נליבוקי החרבה והבאנו משם חלון גדול עם שמשה, דלת ותנור ברזל, התקנו לנו 3 דרגשים נפרדים, שולחן באמצע וגזעי עץ ככסאות. החלון האיר את הביקתה באור נעים ובהיר. האויר היה יבש ורענן — מבעד לחלון נראתה עילוות עצי הלבנה הצפופים כחומה.

היתה לנו כאן הרגשת „בית", והביקתה נראתה בעינינו כחוילה מפוארת. התפארנו בה. אנשי המחנה היו נוהרים אלינו בכדי להזין בה את עיניהם ושיבחו את הביצוע „האדריכלי" ואת הנוחיות של מקום מגורינו החדש. בנליבוקי מצאנו גם קערת פח קטנה, שיכולנו להתרחץ בה. היה זה ביער ממש אוצר בלום. חפרנו לנו בקרבת הביקתה באר, שסיפקה לנו אמנם רק מים עכורים, אך אלה איפשרו לנו רחיצה יום־יומית.

מי ישווה לנו ומי ידמה לנו! באותה קערה היינו גם כובסים את לבנינו, וגם מבשלים בה תפוחי־אדמה... היתה זו איפוא קערת פלא ושימושה היה אוניברסלי.

רבים הלכו בעקבותינו, ובמורד הגבעה מעל ל„רחוב הראשי" צצה כעין שכונה של ביקתות משפחתיות קטנות — שכונת „החוילות" של המחנה. בשכונתנו התגורר הקומיסר של המחנה שמטובייעץ עם אשתו הצעירה וחותנו. הוא השתייך לאחד הגדודים הקרביים הרוסיים שבסביבה, אך לאחר שנתבע על ידי המטה להיפרד מבני־ביתו ולהעבירם למחנה משפחתי העדיף ללוות את אשתו הצעירה והצטרף לגדודנו. האיש רוסי מבטן ומלידה, היה כבר בגיל העמידה, כבן 50 ומעלה עם שפם קוזקי גדול על פניו זעומות ההבעה, היה מגושם, רחב כתפיים עם תנועות דוביות. השפעתו על מהלך העניינים במחנה לא היתה מורגשת ביותר. את אשתו הכיר שמטובייעץ בקבוצת יהודים, שהתגוללו ביער בקרבת גדודו. הוא פרש עליה את חסותו והעבירה עם אביה לצריפו הפרטיזני. לא היה זה זיווג מן השמים. היא היתה כבת 18, נערה שחרחורת, תמירה, שחן יהודי היה נסוך על פניה החיוורות, ואף פעם לא נראה עליהם חיוך קל. אביה היה יהודי בגילו של חתנו, בעל זקן, שומר מצוות. תכופות ראינוהו מבעד לחלון ביקתתו, כשהוא עטוף טלית ותפילין ומאריך בתפילה. בערבים היה היהודי הזה הולך לבורסקאה, ששימשה כמקום תפילה. השבע נחת היהודי החרד הזה מחתנו הרוסי, שנאלץ להימצא במחיצתו יומם ולילה, או סבל שבתו הרכה שימשה לו פילגש — זה לא היה ניכר. היו כאלה זוגות רבים ביער. תהפוכות הזמן וחיי היער הקשים, זימנו ביחד זוגות משונים, שכרגיל לא היה יכול להעלות איש על הדעת את אפשרות חייהם המשותפים. כזה היה אחד הזוגות, שגרו אתנו בביקתה אחת; הוא היה קצב גס בגיל העמידה, היא אלמנה, ששיכלה את בעלה ובניה, והלכה אחרי הקצב בגלל כוחו הפיסי הרב ובגלל מלאכתו בנקניקיה, שאיפשרה לו לפרנס את אשתו בשפע. הזוגות היו מתקשרים ביער מתוך שיקול מפוכח. ותמוה היה, כיצד אנשים, שלפני זמן קצר זיעזוע עם אסונות משפחתיים מחרידים וחרב כאילו עליהם עולמם, היו נחפזים לקשור קשרי משפחה חדשים, לפנות עורף לעברם ולהשכיחו מלבם.

לאחר שעשינו קפנדריה בשכונת ה„חוילות" נחזור ל„רחוב הראשי". המהלך בעורק מרכזי זה של התנועה במחנה, היה מגיע עד לביקתתו של המפקד טוביה בילסקי. בקרבת מקום הקימו להם ביקתות משפחתיות גם קרוביו ומקורביו של בילסקי; אחיו עשהאל בילסקי, משפחת בולדו, דזינצילסקי ואחרים. כאן היו תכופות מתכנסים אנשי העילית של המחנה, וכאן נהגו לבלות ביחד. בשכנות לביקתתו של המפקד נמצאה ביקתת המרפאה, בה היה הד"ר ה. מקבל יום יום את החולים המחכים בתור. עבדה כאן גם רופאת השיניים, יהודיה ממינסק, שנקלעה לגדודנו. היא נאלצה, מחמת חוסר מכשירים, להסתייע במלקחיים רגילים, בכדי לחלץ את הפרטיזנים מכאבי שיניהם. סייעו בידי הרופא גם אחיות וחובשות.

במרחק מה, בקצה הרחוב, נמצא המיטבח הכללי של המחנה. בדוד מפוייח בעל ממדים ענקיים נתבשל יום־יום מרק תפוחי־אדמה. מתחת לדוד ניכרה בור עמוק, שמתוכו פרצו להבות המדורה העשנה. בחורים אחדים, ששימשו במיטבח, היו מבקעים את גזעי העצים וזורקים אותם לפרקים לתוך להבות המדורה. המרק היה, כרגיל, דליל וכחוש; ממש בדרך נס יכולת לגלות בו עצמות שנשלחו מהנקניקיה. לפרקים, בעתות שפע, היו מקבלים גם קומץ תפוחי־אדמה מבושלים בקליפות. עבור המיפקדה, בני ביתם ומקורבים, נועד מיטבח מיוחד, שנמצא מעברו השני של הרחוב. היה, כמובן, הבדל רב בטיב התזונה שסיפקו שני המיטבחים — הענין הזה עורר קנאה ותרעומת רבה, בייחוד בקרב המזויינים, שתבעו מזונות יותר משובחים. בקרבת המיטבח הכללי היו מזדנבים טורים ארוכים של אנשים, המחזיקים בידיהם את כלי־האוכל שלהם. העומדים בתור היו נדחקים, בכדי לזכות במנות הראשונות הסמיכות יותר, ולא חסרו מריבות, שהיו פורצות בגלל המקום בתור. כאן היו מחלקים גם את מנות הלחם יום יום.

לעתים רחוקות ביותר, כגון, לרגל חג האחד במאי, היו מחלקים כאן מנות נקניק. תהליכי הדיפרנציאציה החברתית נתנו עד מהרה את אותותיהם בהבדלי ההזנה: הפרטיזנים, היוצאים למיבצעים משקיים, החלו להותיר לעצמם (בדרכים שונות, מותרות ובלתי מותרות) מיצרכים והיו מבשלים אותם בקרבת ביקותיהם. המטבח הכללי החל בהדרגה לשמש רק את נמושות המחנה, את ה„מלבושים", שבלית ברירה נאלצו להסתפק במנות הקלושות, שחולקו בו.

במרחק מה מהמיטבח רב הממדים הוקמה מאפייה עם תנור כרסתני, כזה שנמצא ביישובי הסביבה והוא מצוייד בכל המכשירים המצויים במאפיות כפריות כאלה. על יד התנור עמדה

טחנה פרימיטית, בה סבבו שני סוסים אבני־ריחיים כבדות, שטחנו קמח וגריסים. במאפייה, שרר בחודשי החורף חום נעים. בחג המהפכה בשביעי לנובמבר, אחרי המיפקד, שנערך תחת כיפת השמיים, בכיכר מקושטת בדגלים נתכנסה המיפקדה במאפייה ובילו בנעימים את זמנם בגמעם יי"ש מחבית, שהו־באה מהאזור לכבוד החג.

הממשיך ללכת היה מגיע לבית־המרחץ. הגדוד היה גאה על מוסד חיוני זה, והאורחים המזדמנים למחנה הובלו אליו והתפעלו מאוד מסדריו המשובחים. במחנה הונהגה חובת הר־חיצה בבית המרחץ. תושבי הביקתות היו מתרחצים בסדר מסויים החל משעות הבוקר המוקדמות. בבית המרחץ נמצא גם תא לחיטוי בגדים. סידור זה היה חיוני ומועיל ביותר, הואיל ומכת מצרים השלישית הציקה לתושבי המחנה מאוד. ועל אף המאבק הבלתי פוסק אתה, היתה היא כל פעם משת־לטת ביתר שאת על תושבי הביקתות הצפופות.

מקום נכבד בין המפעלים המשקיים נודע לנקניקיה, שאף היא שוכנה בביקתה בקרבת מקום. באחד המיבצעים נרכשה מכונת טחנת בשר והוקם מיבנה נפרד עם תנור לעישון הנק־ניקים. פרטיזנים מהגדודים הרוסיים, המשוכנים בסביבה, היו מביאים בקר לשם חליפין בנקניק. באזור זה של המחנה נמצא גם צריף לייצור סבון. את הסבון ייצרו מפסולת חלב הפרות בתוספת אפר המדורות ומראהו היה חום כהה ודמה יותר לבצק אפל. כמותו לא היתה רבה, אבל הוא איפשר לאנשים להתרחץ כהוגן ולכבס לפעמים גם בגדיהם באופן יסודי.

מחוץ ל„רחוב הראשי" נמצא מקום גדור, שנועד לעדר פרות המחנה, שרעו במקום ומספרן הגיע לפעמים עד 60. במרחק מה נראו סוסי המחנה, המשוטטים בין העצים, התגוללו העגלות הריקות של האיכרים, נערים אחדים השגיחו על הסו־סים לבל יתרחקו.

בחורף, בלילות הצוננים היו להקות זאבים מתקרבות למקומות אלה וממלאות את חלל האויר בילולותיהם הממו־שכות. דומה היה, כי המוני נשים משמיעות צעקות יאוש אין־סופיות. תכופות כשהזאבים קרבו יתר על המידה ועיניהם הב־ריקו כבר באפילה, נאלץ המשמר לירות באויר, בכדי להבהילם.

במרחק מה, השתרעה ביצה טובענית עם סבך שיחים וקנה סוף. קרקור צפרדעים בלתי פוסק מילא כאן תמיד את האויר.

נחזור כעת ונתקדם לאורך „הרחוב הראשי", כי טרם סיירנו במרכז העצבים של המחנה — בכיכר רחבת ידיים, שמעברה האחד הוקמה המיפקדה ומעברה השני בתי־המלאכה. במיפקדה יכולת למצוא את המפקד ט. בילסקי, אחיו עשהאל, מפקד הפלוגות הקרביות. ישב כאן מלבין, שמילא את תפקיד ראש־המטה; גורדון, סגנו של המפקד; פסח פרידברג מנאוואהרדק, אפסנאי המחנה וווולקוביסקי, עו"ד מברנוביץ ששימש ראש „המחלקה המיוחדת". כאן בביקתת המיפקדה תוכננו כל הפעו־לות. מכאן יצאו הפלוגות הקרביות למיבצעים קרביים ומשקיים, כאן התרכזה העבודה המינהלית השוטפת. במיפקדה נידונו גם עניני העבירות על משמעת בגדוד ופסקי הדין נוסחו על ידי וולקוביסקי. העבריינים נידונו למאסר בבית־הכלא של המחנה, שהיה בביקתה מיוחדת.

בתי־המלאכה

בתי־המלאכה של המחנה שוכנו בביקתה רחבת ידיים. מכאן נשמעה והגיעה למרחקים המולת העבודה — הלמות הקורנסים ונקישות הפטישים, ניסור קרשים, טרטור מכונות חפירה, צהלות צחוק, שיחות ערות, מתובלות בניבים עסיסיים של העגה הפרטיזנית (סלנג). בתי־המלאכה היוו מפעל אירגוני ראוי לשבח. בביקתה מקיפה זו, בעלת תקרה מוגבהת, שדמתה לאולם מכונות בבית־חרושת, ישבו עשרות בעלי־מלאכה מחול־קים לפי מקצועותיהם. חלונות גדולים סיפקו אור למכביר, לסדנאות ששוכנו בפינות שונות של הביקתה. תנורים גדולים חיממו את השטח. דומה היית שנקלעת לבית־מנופקטורה גדול שמלפני כמה מאות שנים, בו מאות פועלים משתפים פעולה ביניהם ביחד שמבצעים עבודת ידיים משותפת, הם מתחילים מראש, עוברים את כל התהליכים עד תום הייצור... הסדנאות הבודדות היו מובדלות במחיצות עץ, ובכל אחת מהן עבד מספר בעלי־מלאכה. לא כל המלאכות היו מיוצגות במקום המרכזי הזה. כמה וכמה ענפי ייצור נמצאו מפוזרים בחלקים שונים של המחנה, הואיל ומטעמי בטחון והיגיינה שונים, נאלצו להקימם במרחק מה ממקום, שנועד להמוני אנשים.

כל תחומי הייצור במחנה היו משולבים זה בזה. נוצלו כאן כל החמרים, שסיפקם הטבע ביער ב„רובינזונדה" זו בלב הפושטשה הושקע דמיון יוצר ושפע המצאות פוריות.

הנגרים היו מייצרים חביות ענק עבור הבורסקאים, בכדי להשרות בהן את עורות הבהמות השחוטות, מדפים עבור המחסן ואימומים הדרושים לעבודת הסנדלרים וסוליות עץ לסנדלים.

הבורסקאים, אחדים מהם מאנשי המחנה בקולדיטשבו, הקימו להם בורסקיה במקום מרוחק. הם סיפקו יריעות עור לסנדלריה, שבועות אחדים לאחר הפעלת הבורסקיה ניראו כבר במחנה פרטיזנים נעולים מגפיים מתוצרת המקום, שמחמת חוסר חמרי צביעה, הבהיקו בגונם הצהבהב־בהיר. את תוצרת הבורסקאים השלימו הרצענים, שהתקינו רתמות ואוכפים לסוסים וחגורות עבור הפרטיזנים. הסנדלרים היו עמוסים תמיד עבודה מרובה, הואיל ומרבית אנשי המחנה הגיעו ליער בעירום ובחוסר כל ויחפים למחצה, במסעות המרוחקים נתרפטו ונשתחקו נעליהם כליל. תמיד היו תורים ארוכים של מזמיני נעליים ונתווספו על המועמדים מהמחנה גם לקוחות מגדודים אחרים, ששילמו לסנדלרים תמורת מגפיים במיצרכים חיוניים אחרים. תכופות הכריעו לא שיקולים עניניים הכרוכים בתפ־קיד, אלא נימוקים משכנעים אחרים: מתנות ומיצרכים אחרים, שהובאו מהמיבצעים המשקיים, לא פעם זכו הבחורות במגפיים במהירות, לאחר שידידיהם שחזרו ממסעיהם, העניקו לסנד־לרים, תמורה מתאימה, שזירזה את ההזמנה.

בסדנת הסנדלרים יכולת לראות כמנין בעלי־מלאכה, הרכונים על שולחנותיהם, שתפרו נעליים חדשות, הטליאו, התקינו סנדלים על סוליות עץ והשתמשו בצמיגי גומי, כחומר לסוליות.

ממולם, בפינה אחרת של הביקתה, עבדו החייטים. אף הם נאלצו להיענות לדרישות מאות הפרטיזנים, שבגדיהם המרו־פטים נזקקו לעיבודים מחדש, לתיקונים ולהטלאות תכופות.

גם הם היו מקבלים הזמנות מגדודים פרטיזניים מרוחקים; ולא פעם זכה הגדוד תמורת שירותי החייטים בנשק או בבהמות.

תופרות לבנים היו מכינות מבד איכרים גס, שהובא ממיבצעים כלכליים מכפרי האיזור, כותנות עבור חברי הגדוד. הפרטיזנים רובם נאלצו ללבוש במשך חודשים ארוכים כותונת יחידה מבלי יכולת להחליפה. הייפלא שכותונת כזו, על אף החיטויים בתא בבית המרחץ, צרבה את הגוף וגרמה לו עינויים קשים. בחודשי האביב 1944 החלו אווירונים סובייטיים להצניח נשק בפושטשה. בד המצנחים, מחומר מעולה, דק משי, שימש לתפירת חולצות וכותנות.

מה רבה היתה הנאתו של פרטיזן כאשר זכה לקבל חולצה תפורה מבד משי עדין בצבע בז׳ בהיר!

גם ידי הכובענים, השענים, שהוקצו להם מקומות בביקתת בעלי־המלאכה, היו מלאות עבודה.

יכולת כאן גם להסתפר ולהתגלח אצל שלושת הספרים, שעבדו סמוך לכניסה לבתי המלאכה. אמנם כליהם היו קהים מאוד וגירדו את העור ללא רחמים, אך בלית ברירה נאלצו הפרטיזנים לפנות לשירות הספרים, ושיחה בטלה תוך כדי גילוח המתיקה את חבלי הגירוד. פרטיזנים בטלים מפעולות קרביות היו ברצון מזדמנים למקום זה בכדי לחטוף שיחה, לרכל במקצת על עניני המחנה, להאזין לשמועות מהחזית ולהתבדח. השיחות התנהלו בנימה פרטיזנית, ביידיש מתובלת ביטויים רוסיים, לרוב גסים, חיבבו בדיחות חריפות, גבריות והבחורות השתדלו לעלות בסגנונן הבלתי מרוסן ובניבול פיהן אף על הגברים.

במרחק מה מבתי־המלאכה הוקמה המפחה. כאן פירזלו הנפחים את סוסי המחנה וכן את סוסי הגדודים הפרטיזניים מהסביבה. מרחוק נשמעה הלמות פטישי הנפחים. במקום נפרד עבדו המכונאים שתיקנו את הנשק. הם היו מרכיבים כלי־זיין מחלקים שונים, מנקים ומתקנים את המקולקלים ומעשירים את מלאי הנשק של פלוגת הלוחמים ברובים, אוטומטים ומכונות יריה. אף הם שרתו פרטיזנים מגדודים הסמוכים בפושטשה ותמורת עבודתם נתווסף במחנה נשק, שהשאירו הפרטיזנים האלה בגדוד.

בחודשי האביב הלך האירגון המשקי של המחנה והשתפר. נתווספו ענפי ייצור חדשים, נתגוונה חלוקת התפקידים וכמעט כל תושבי המחנה היו מועסקים בעבודות מועילות.

וכך היו מאות אנשים שקועים בפעלתנות קדחתנית והשתדלו להשכיח את בדידותם, את אבדן יקיריהם ואת הזוועים, שהיו מנת חלקם לפני זמן כה קצר. תוצרתם הקלה על חברי הגדוד את לבטי הסתגלותם לתנאי היער והיתה לברכה למאות פרטיזנים מגדודים רוסיים במרחבי האיזור.

מפעלי הגדוד סיפקו לפרטיזנים רבים תלבושת ונעליים, הם סייעו בידי המפקדה לקיים שירותים, שבלעדיהם לא יתואר קיום בתנאי יער החמורים כגון מיטבח, מחסנים, מאפיה.

הודות להם, נהנו הפרטיזנים הלוחמים שבסביבה מתיקוני נשק או הרכבתם מחלקים שאינם ראויים כבר לשימוש; כאן תיקנו עגלות, פירזלו סוסים, השלימו חלקי מלבוש חיוניים. המחנה המציא לעתים מומחים שמלאו תפקידים רבי־חשיבות בגדודים אחרים, כגון מדפיסים, שהוציאו לאור עלונים פרטיזניים ברוסית ובילורוסית. המפעלים הללו מילטו מאות נפשות ממלתעות האויב, העלו את המוראל הכללי, „בארץ הפרטיזנים״

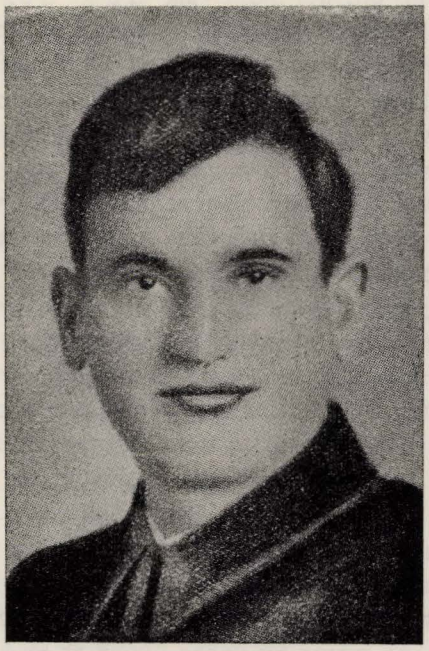

עשהאל בילסקי ז״ל
מפקד היחידה הלוחמת — נפל בקרב נגד הנאצים

ותרמו את תרומתם לביצור המערך נגד הכובש הנאצי. המיפעלים המשקיים של הגדוד מילאו איפוא שליחות פרטיזנית בלתי מבוטלת, ומאמציהם השתבצו במאבקה של התנועה הפרטיזנית הכללית.

בעיות הבריאות במחנה של בילסקי ביערות נליבוקי

במחנהו של בילסקי נתלקטו מאות אנשים, שכרגיל ממציאים בשפע מועמדים לטיפול ממושך ו„לקוחות״ לבתי חולים ובתי־עלמין גם יחד. אך ביער הפרטיזני לא היה, כנראה, תוקף לחוקיות הרגילה, שחלה על בריאותם של האנשים. תלאות חייהם בגיטאות ובמחנות, טלטולי הדרך ללא קורת גג, ללא משכב כיסוי וללא מחסה מפני פגעי האקלים, תנאי התזונה הקלוקלת והקלושה התלוייה בחסדי הנס וביד המקרה, עשויים היו למוטט את בריאותם של האנשים המחוסנים ביותר. אך ראה זהו פלא! במחנהו של בילסקי כמעט שלא מתו אנשים. ועד כמה שאני זוכר, לא היתה שליטה למגיפות הטיפוס על הנגועים בו. רק פרטיזן אחד במחנה, ודווקא צעיר, הוכרע על ידי טיפוס ונקבר במחנה. אילולא קרבנות ההתנגשויות עם הגרמנים ובעלי־בריתם, כמעט ולא היה המחנה זקוק לבית־עלמין. מלאך המוות נטל לעצמו חופשה קצרה והניח לפליטי הגיטאות והמחנות האחרונים לסבול את סבלם הפרטיזני היום־יומי ולצפות לתום המלחמה. במשך שבועות שוטטו ילדים, זקנים, נשים בתוך היער הביצתי, בדרכים טובעניות בשעת המצוד או בנוסם מהגיטאות והמחנות. קפחה על ראשי־

הם השמש, ציננתם הרטיבות בלילות, כשהתירו לעצמם שינה חטופה על האדמה ספוגת־המים. וקרביהם מתכווצים מעצמת הרעב... ואף־על־פי־כן, איש מן נמושות הגדוד — מהזקנים, הילדים והנשים לא פיגר אחרי הנסים ולא נותר בדרך מתוך אפיסת־כוחות. חולים קודחים בחום גבוה, שנאלצו לקום מערש הדווי שלהם, מחמת המצוד, נגררו אחרי הקבוצות הנסות וכרגיל המחלה נשתכחה מלבם כליל ובהיסח הדעת הבריאו. נתהווה על רגלה השמאלית של אשתי פצע מוגלתי עמוק, כשנמלטנו מגיטו לידה ליערות. הרגל צבתה ודמתה לנגועה בהרעלת דם. כאבים עזים מנעו ממנה את יכולת ההליכה. אך כיצד אפשר היה להמתין, כשהקרקע בערה מתחת לרגלינו? ומי יכול היה לחלום על עזרה רפואית כשנחפזנו לנוס? ודומים היינו שהרודפים עטים עלינו מכל העברים! אשתי התקדמה, בקפצה על רגל אחת וכך עברה עשרות קילומטרים, כשכל שרירי גופה נתונים במאמץ של כאב צורב. בצעדנו נאלצנו לבוסס במשך לילות שלמים בתוך אדמת הטיט הטוב־ענית. היא נאלצה לשקוע בשתי רגליה במי המדמנה העכורים והצוננים ולצעוד קדימה. והנה הביצה ריפאתה! הנפיחות פחתה — והפצע החל להגליד.

נשים הרות או יולדות עם ילדים בזרועותיהן נטשו את מיטות בתי החולים וביקשו להן מקלט במרחבי היערות ואף הם צעדו עם כולם בלי לגלות אותות חולשה יתרה, שאיש לא יכול היה לשים לב בעידנא דרתחא של המנוסה מחמת הצורר.

זכורני אשה אחת, אלמנה צעירה גלמודה, שבעלה ניספה בלידה, שביקשה לה תנחומים מאבלה הכבד בקשרי אהבהבים פרטיזניים חטופים. אך דווקא בתחום זה פעל הטבע לפי נוהגו הישן והאשה זמן מה לאחר הגיעה למחנה, גילתה אותות נאמנים לתוצאות מיבציעה. כדרך פרטיזניות מרובות, בנות גילים שונים, פנתה אף היא לד"ר ה., רופא המחנה, וביקשה ממנו עזרה. עוד גרנו כולנו בסוכות ארעיות שהקימונו לנו מעצי האורן. רק החילונו לבנות בקתות מוצקות יותר בתוך האדמה. קבוצות קבוצות היו טרודות בבניית הביקתות. הרופא הוציא את האשה מקבוצת החופרים, נכנס אתה לאחת הביקתות, שבנייתה עוד טרם נסתיימה. הוא קרא לעזרה את אשתי. היא סייעה בידו בהחזקת הלקוחה. חיש מהר בוצע הניתוח, כשהאשה שכובה על דרגש הביקתה. היא לא הוציאה אנחה מפיה. לא עברה שעה קלה, והאשה יצאה חיוורת, כושלת והצטרפה לקבוצת החופרים והמשיכה בעבודתה, כאילו לא אירע דבר.

הרופא ד"ר ה. הממושקף, החייכני תמיד, הרזה מאוד המתהלך בלבוש מרופט עד לחרדה עם תיקו המכיל את מכשיריו ותרופותיו, היה ממלא מלאכתו באמונה ויצאו לו בכל הפושטה מוניטין, כאמן מובהק של הניתוחים הדיסקרטיים הללו. אף מהגדודים המרוחקים ביותר היו מגיעות פרטיזניות, הנזקוות לטיפול רפואי והיו עוזבות את מחננו כרגיל, כעבור שעות, לאחר שהרופא שיחררן ממועקתן. אשתו של הד"ר ה., אחות מוסמכת, סייעה בידו בניתוחים „ההומניטריים" הללו; תמורת שירותיו הרפואיים, היה הרופא מקבל מיצרכים שונים, שנחשבו ביער לאוצר בלום, כגון נתחי שומן חזיר, קמח וכדומה. מפרטיזנים היוצאים למיבצעים משקיים תבע מיצרכים ומבעלי אמצעים — מטבעות זהב. ריכלו ששקית עם מטבעות הזהב, הקשורה לצווארו של הרופא הלכה והתנפחה.

הפרטיזניות, מגדודו של בילסקי, שלא היה לאל ידן לפצותו, זכו מידיו לשירות חינם. אדיב היה האדם ומוכן ומזומז לשירותיו. יכולת לפגשו בשעות הבוקר בביקתת המרפאה ש„ברחוב הראשי" של המחנה, בשכנות ביקתת המפקד בילסקי. הוא היה מקבל שם את החולים, שחיכו בתור, כשמסייעות בידו האחיות המוסמכות כגון אשתו וחנה ריבק מנאוואהרדק. פלוגות הפרטיזנים היוצאים לאיזור, לשם הבאת אספקה לגדוד, קיבלו הוראות להביא גם תרופות. אכרים מקשרים („סוויזנוי") היו רוכשים תרופות מוזמנות בעיירות וממציאים אותן לפרטיזנים. אולם תמיד שרר ביער מחסור בתרופות היסודיות ביותר.

אחרי הצהרים, התרוצץ הרופא בין הביקתות וביקר חולים רתוקים לדרגשיהם. בעגלה רתומה לסוס כחוש להחריד, היה נוסע יום יום למחנה „בית החולים" המבודד, שנמצא במרחק 1½ ק"מ מהגדוד.

הרופא, שהייתי שכנו הקרוב ביותר, בביקתה מס' 11, שנקראה הביקתה „האינטליגנטית", ששוכנו בה כארבעים איש. לא שמר על ההיגיינה האישית ולא על ההיגיינה של ילדיו, ולא ניצל את אפשרויות הרחיצה והנקיון האישי שהיו אף בתנאי יער. כמעט שלא ראיתיו מתרחץ. ובגדיו היו מרושלים. כשהבאנו מהדוד הכללי של המחנה את ארוחותינו הדליות, היינו מוצאים תכופות בכלי האוכל שלנו זוהמה, שעוררו בנו בחילה, אבל ד"ר ה. היה מתוך רצינות של מומחה משכנענו, כי יכולים להימצא ביסודות המזהמים את המזון, גם גורמים חיוניים בשביל האורגניזם המחסנים אותו. אין צורך איפוא לדאוג יתר על המידה! הוא היה מתבל את דבריו בכמה מונחים מדעיים, וסוף סוף נאלצנו בעל כרחנו לבלוע את המזון. מגיפת הטיפוס היתה פוקדת מדי שנה בשנה את מחנות הפרטיזנים. היא התפשטה במחנהו של בילסקי, בעקבות העזבון, שהשאירו הפרטיזנים מהבריגדה של ז'וקוב.

מיפקדת הבריגדה הזו, שעמדה לעזוב את יערות נליבוקי ולעבור לשטחים מרוחקים, התירה לגדודו של בילסקי לאסוף את החפצים, שנותרו במחניהם, בתנאי שיקבל לטיפול כמה פצועים, חולים ונשים מיותרות בשבילם. ממחנה הבריגדה של ז'וקוב החלו להביא כלי־מטבח, חלקי נשק, צרכי אוכל, סוסים, פרות וחלקי מלבוש כגון פרוות איכרים, מכנסיים ומגפיים.

לאחר זמן קצר הופיעה במחננו מגיפת הטיפוס. ייחסנו את התהוותה למתנות, שקיבלנו מבריגדת ז'וקוב. היו בבריגדה הזו כמה חולים בטיפוס, ועם הכינים שבבגדיהם הועברה גם המחלה המתדבקת. הטיפוס החל להשתולל במחנה, ויום יום נראתה פעמים רבות העגלה כשהיא מובילה את החולים הקודחים לביקתת „בית־החולים" ידי ריבק שלמה, לשעבר מורה בנאוואהרדק, שהיה ממונה על הובלת החולים לביקתה המבודדת של הד"ר ה. היו כעת מלאות עבודה קדחתנית. ביקתות בית־החולים נתמלאו במהרה עד אפס מקום, ובעיית הצפיפות החלה להדאיג את המיפקדה. בבית־החולים עבדה אחות מוסמכת ממינסק, אשה מסורה לתפקידה, אשת הבמאי

ושחקן התיאטרון ממינסק שטשנסנוביץ, שאף הוא השתייך לגדודנו.

בבית־החולים חסרו התרופות היסודיות ביותר. ואת החולים בטיפוס ריפאנו בדיאטה ובמים רתוחים, כמשקה יחידי. כרגיל, שתינו מים מזוהמים, מהבארות השטוחים והרדודים, שחפרנום על יד הביקתות בעומק של כמה עשרות ס״מ.

לתרופות אחרות במחלתם הקשה והמסוכנת לא זכו המוני החולים של המחנה. אך למרות היקפה של המחלה, יצאו כמעט כל החולים בשלום ממלתעותיה, והעגלה של ריבק החלה להחזיר את החולים המבריאים למחנה, כשהם חלשים, כחושים עד כדי זוועה. המבריאים היו מקבלים מדי יום ביומו ספל חלב וגם ארוחות צהריים וערב משביעות יותר מהמטבח המיוחד של המיפקדה.

חולי נפש לא היו במחננו. המריבות, החיכוכים הבינאישיים והמתיחות ביחסים ההדדיים, אולי החריפו בגלל הצפיפות בביקתות, אך הם לא חרגו מתחום התקינות. רק נער אחד בן 17, יענקל, מילא במחנה את התפקיד של המטורף. הוא נחבל קשות בגיטו, כשחיילים גרמניים הלמו בקתות רובים בראשו; והתוצאות נתנו את אותותיהם בהתנהגותו. גלמוד היה הנער, לבוש קרעים, מוזנח, שרוול מעילו היה קרוע לכל ארכו. היה משוטט במחנה ללא תכלית כשמעיניו הקרועות לרווחה משתקף הטירוף. יענקלה — מדוע אינך תופר את השרוול? ״רצוני לנער אתכם משרוולי״ — ענה הנער ברוב חריפות ״כיצד אעשה זאת לאחר שאתפרנו?״. גם בעת ההפצצות הכבדות, עת ניראה היה שהכל מתמוטט מעצמת ההתפוצצות — שרך יענקלה את רגליו ולשווא ניסו לשכנעו להיחבא, ״יענקלה, לך לישון״ קראו אחריו! ״כמה אוכל לישון?״ ענה הבחור — ״היכן לוקחים שינה כל כך ארוכה?״ — והמשיך לשוטט.

המציאות שבבקתתנו דמתה יותר מדי לבית־מטורפים. ולא היה בה מקום להימלט לזרועות טירוף ממשי, העדיפו איפוא האנשים לברוח לבריאות, לחסן את גופם ולגייס את כוחותיהם הויטאליים, בכדי להמשיך במאבקם. בפעלתנות יתירה לעתים נטולת־שחר, ניסו הם להסיח את דעתם מחרדת חייהם — השינה של אנשי המחנה היתה לרוב אי־שקטה. הירבו לקום בלילות, בייחוד בעונת הגשמים, כשאדמת הביקתות ספגה מים, בכדי להטיל את מי־רגליהם. תמיד שררה בלילות בביקתות תנועה אי־שקטה. תכופות נתקלו האנשים זה בזה בחשכה. לא החרידו ביחד עם זה חלומות זוועה את אנשי הגדוד; ייתכן, כי זו הכללה יתירה — כך, לפחות, היה אצל רוב מקורבי, הם הירבו לחלום על מאכלים. אחת השכנות, סוניה, בחורה עליזה, ששכנה בביקתתנו עם אמא, היתה נוהגת בבוקר לספר על חלומותיה הקולינריים. ״בלילה חלמתי על צלחת דגים ממולאים — ואַת, אמא, סילקת אותם מלפני אפי, למה עוללת זאת לי?״ התרעמה הנערה. המאזינים בקשו ממנה שתמשיך לתאר את צלחת הדגים על כל מעדניה ושיוו לנגדם את המטעמים, עליהם חלמה המספרת.

כשעזבנו את המחנה עם השיחרור ע״י הצבא האדום, פונה גם ״בית החולים״. הפצועים הוטענו על עגלות, שהזדנבו אחרי הפרטיזנים הצועדים והובאו לבית־חולים בנאוואהרדוק.

הילדים במחנה

במחנה היו כמה עשרות ילדים. הם נהגו להתכנס במקומות הסואנים של המחנה וצפו בכל אירועיו. יכולת לראותם בקרבת צריף המיפקדה בעת המיפקדים עם צאת הפלוגות למיבצעים, בשעה ששיירות פרטיזנים היו חוזרות לאחר ביצוע משימותיהן. הם עקבו אחרי האורחים מגדודים אחרים, שהיו מבקרים במחננו. התרוצצו בכל הפינות, שוטטו בין הביקתות ולא גרעו עין מהמתרחש בהן. לבושים בבגדים בלתי הולמים את גילם וקומתם — צירוף של חלקי מלבוש מכל הבא ליד — ניראו כיצורים, שתעו לתוך הווי זר להם, כבלתי שייכים לו ואינם משתלבים במסגרתו. רבים מהם הגיעו ללב ה״פושטשה״ (יער עד ברוסית), כשהם רכובים על כתפי הוריהם. הם נשאום ימים שלמים, בהמלטם מפני הגרמנים, מהגיטאות או בעתות מצוד, בשוטטם מיוגעים במשעולים טובעניים ומפותלים בין הביצות. זכורני ילדה בקבוצתנו, קבוצת יהודי לידה, שהשתרכה לאטה בדרכה למחנה נליבוקי במרחבי הפושטשה. גשמי אוקטובר הצוננים, הלילות הערפליים, שבילינום על האדמה, הספוגה רטיבות, התישו את כוחותיה של הילדה. הוריה סחבוה בקושי. היא קדחה, ממש דעכה לעינינו. באחד הערבים, עם הדמדומים, הצליח אביה לצוד בכובעו יונת בר שנעמדה בקרבתו. הוא שחטה ובישל לילדתו לראשונה תבשיל. היא התאוששה ולבסוף גם הבריאה לגמרי... — אך עם הזמן התחסנו הילדים ויכלו לעמוד בכל טלטולי היער ובכל מצוקות החיים הפרטיזניים. דומני, שאף ילד לא מת בגדודו של בילסקי. יש ולעתים השתוללו מגיפות. הטיפוס הכריע עשרות אנשים, שהועברו קודחים למחנה בית־החולים — למחלות־מדבקות, שנמצא במרחק של ק״מ וחצי ממחנהו של בילסקי, גם הילדים נמצאו בין הנגועים בטיפוס, אך התאוששו עד מהרה, על אף חוסר תרופות וטיפול מניח את הדעת וללא תנאי תזונה והבראה נאותים. היה אחד הנערים, כבן 15 י. אפשטיין, נער תמיר רזה, שחפני. גופו נראה שביר. הוא הגיע ליער ללא משפחה, רק בלוויית אחותו הקשישה ממנו. הוא היה תכופות מבקר אצלי. צמא דעת היה הנער, ער ומרבה להציג שאלות ושותה בצמא דברי הסברה. הוא ידע להאזין להפליא. והנה נפל למשכב נגוע טיפוס. חרדנו מאוד לשלומו. כיצד יעמוד הנער, חולה הריאות וחלוש בפני המחלה הקשה?

לאחר שבועות מספר חזר הנער מביקתת ״בית־החולים״ — תשוש ורזה כשלד — אך עד מהרה הבליג על אותות חולשתו והחל להתפתח. לאחר ההחלמה מהטיפוס סולקו גם אותות השחפת, והנער גבה, שיגשג, הפך לעלם נאה, תמיר, רחב כתפיים. רק כדור גרמני בשעת פשיטת גדוד חיילים נסוגים ביוני 1944 שם קץ לחייו הצעירים. (קברנוהו בקבר אחים, ביחד עם 8 קרבנות אחרים, לפני עזבנו את מקום המחנה בפושטשה). — ובכל זאת נזכר אנכי במקרה אחד של מות ילד. אך המקרה הזה בא לאשר את דברי הקודמים ולהבליט את העובדה, שהיער חיסן את הילדים, ועורר בהם כוחות התנגדות ועמידה בפני תלאות חייהם.

באחת הביקתות, שופן זוג צעיר פ. עם תינוק ממיר. הוא היה רק בן שבועות מספר וגרם צרות בלילות — תמוה, כיצד הצליחו הורי הפעוט להגיע עד למעמקי היער! — בבוקר סתוי

אחד התעוררה האם בקול צעקה כי התינוק אינו נושם. רופא המחנה קבע, כי הוא נחנק בצפיפות, ששררה על הדרגש בביקתה, ואמו שלחצתו יתר על המידה לגופה, גרמה למותו. ההורים מאנו להתנחם ומררו בבכי ימים רבים.

ילדים אחרים גדלו כספיחים, ללא השגחת ההורים. הם הציצו לכל פינות המחנה ונדמה שתהו על קנקנם של תושביו והיו בקיאים בכל הליכותיהם. הם סיגלו לעצמם את הלשון הפרטיזנית הגסה והעסיסית ואהבו לתבל את דבריהם בקללות קולניות, לפי מיטב הגינונים של פרטיזנים ותיקים, השומרים על מורשתה של רוסיה רחבת־הידים. הם ניבלו את פיהם וידעו לרכל על כל המתרחש בביקתות כדרך המבוגרים.

נערים בגיל ההתבגרות, גוייסו לעבודות משקיות. אחדים שמרו על עדר הפרות והסוסים וסייעו בידי הממונים על הרפת והאורווה. הם היו מובילים את הפרות למרעה, מסייעים בעבור־דות המטבח. כמה מהם מצאו להם תעסוקה בבתי מלאכה, וזכו לשמש כנערים מתלמדים את בעלי־המלאכה. מספר ילדים רכש לו ידיעות בסנדלרות ונגרות ויכול היה בצאתו מהיער להתפאר כי למד ב„פרטיזנקה" מקצוע מפרנס.

כמה נערים בני 13—14 היו מקשרים בין גיטו לידה והיער, וכמה פעמים, העבירו מהגיטו יהודים ליער מבלי להרתע מפני מיבצעים מסוכנים ביותר.

בשעות הבוקר, לאחר החליבה הראשונה של עדר הפרות, היו מתכנסים, הילדים עם פחיותיהם („מנשקה") בקרבת הרפת, בכדי לקבל מנת חלב היומית שלהם. את עודף החלב היו מחל־קים לעתים לנשים, זקנים ותשושים. את הגרעון החמור בתזונתם ניסו הילדים לפצות, בלקטם בחורף בתוך ביצות קפואות מתחת לשלג גרגירים אדומים (ברושניקי), הצומחים על שיחים זעירים מעל לגבשושי אדמה... קבוצות קבוצות של

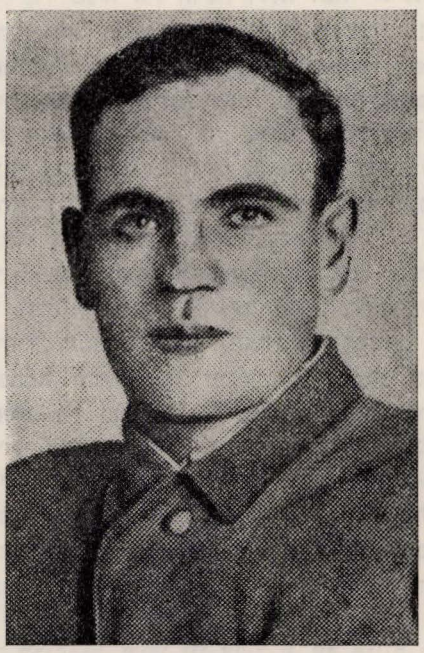

זוסיה בילסקי
מפקד הסיירים בגדוד הפרטיזנים

ילדים היו פושטות בקרבת המחנה והיו תרות אחרי הגרגירים האדומים המבצבצים בתוך השלג הזוהר מקרני השמש. קולו־תיהם הצוהלים היו נשמעים מבעד לסבכי היער. בקיץ היו הילדים מלקטים אוכמניות שחורות או פטל בר, ממלאים במתנות היער האלו את פחיותיהם ומביאים אותן להוריהם. לעתים היו מצטרפים לילדים גם המבוגרים, כשהציק להם הרעב, והיו אוספים פטריות ועלי־חמציץ (שטשאוו). הם היו חותכים בסכינים את קליפות עצי־הלבנה ואוספים את שרף העצים הניגר לתוך כליהם. בשרף הזה היו מבשלים את גרגירי הביצות והיה מתקבל מין „לפתן" דליל, חמצמץ, מתקתק, המדיף ריח תרופות חריף העשוי „להחיות נפשות". שרף העצים הזה, לפי חוות דעתו של הרופא, חיסן במקצת את גופנו והשלים את מנות מרק תפוחי־האדמה הקלוש, שחלקו בין מרבית אנשי המחנה מהדוד הכללי פעמיים ביום, בצהרים ובערב. בעיני המסתכל מהצד ניראו האנשים הללו, הנעים בין סבכי היער העבותים בלוויית ילדיהם כנופשים שלווים, המנעימים להם את זמן חופשתם בשעשועי לקט בחיק הטבע. אך אנשי המחנה, מעטו ליהנות מקסמי היער, שבתוכו היו שרויים כבר חודשים רבים. מאות מאתנו הובלו כבר לטבח לתוך היערות וצפו במו עיניהם בסלקציות, שבוצעו על סף הקברות. תכופות שמעת מפי פרטיזן: „אם פעם אזכה לצאת מהיערות, אימנע כבר מלהעיף עין עליהם, כל יער מעלה בדמיוני זכר של מוראות, נדמה שדבקה בסבכיו זעקת השבר של הנטבחים וריחות הבושם מהולים בריחו החריף של דם הקרבנות".

לנוכח העזובה, שהשתררה בקרב ילדי המחנה, החליטה המיפקדה להכניסם במסגרת וליצור בשבילם מעין מוסד חינוכי. כמה עשרות ילדים היו מתכנסים מדי יום ביומו ומבלים ביחד בביקתה מיוחדת, בפיקוחה של הפרטיזנית צסיה. יוצאים ביחד אתה ובפיקוחה לטיולים, מתעמלים, עוסקים במשחקים קבו־צתיים; לימדום שירים בצוותא. ההכנות לחגים ולחגיגות היוו את אחד הסעיפים החשובים של המוסד הזה. לקראת פורים הכינה קבוצת הילדים של צסיה מסכה בשביל ההורים והמבוגרים. בשעות אחרי־הצהרים התכנסו חברי המיפקדה והמבוגרים בכדי לחזות בהופעות הילדים על הבמה שהותקנה באחד המקומות המוגבהים, בתוך הביקתה המרווחת של בתי המלאכה. היה יום חורף, כשרוח הומה מעלה תמרות שלג, צפינו בילדים העולים על הבמה ושרים ומדקלמים ביידיש וברוסית. הילדים היו לבושים לכבוד החג בחולצות צחורות וענודים עניבות אדומות. חן תמים היה נסוך על פניהם ועל דמויותיהם של המתעמלים והרוקדים. בעיניים דומעות עקבו הצופים אחרי הופעות הילדים. נתחדשו זכרונות כמוסים, שהיקהום דאגות היום הפרטיזני הקשה. פצעי הורים שכולים שוב החלו שותתים דם. בפעלתנות קדחתנית ניסו רבים לסלק את החוויות הכאובות ולהתנער ממועקתם. כעת צפו ועלו בזכרונם דמויות יקיריהם האבודים. לפתע, לאחר ריקוד של קבוצה חיננית, נעמד הפוליטרוק א. שלכטוביץ והחל לצעוק בקולי קולות ביידיש: „היכן ילדי? נקמה! נקמה!" פניו הא־דומים והמנומשים האדימו שבעתיים מתחת לעטרת השער האדום. הוא שלף את אקדחו וירה באוויר יריות מספר. ומפיו

בקעה צעקה נחרת: נקמה, נקמה! ובחזרו פעמים רבות על זעקתו־נהימתו זו התפרץ הפוליטרוק כושל כשכור מהביקתה. הקהל נשאר כמסומר למושביו, כולם השפילו את ראשיהם, כשקול בכי עצור נשמע בביקתה.

קירות העץ האפלים של בתי המלאכה כאלו נפרצו ולתוכם חדרו נחשולי המציאות הזידונית. ראשי קטיפה של ילדים אהובים נישאו בתוכם, עיני תום הציצו אלינו, הדהדו קולות צהלה ילדותית שנתגלגלו לזעקות שבר ממושכות, כשהכל שוקע בתוך לשונות אש זוועה אין־סופית.

בכבדות התרוממו האנשים, כשהם מנגבים עיניהם וכאילו מבויישים חמקו מהביקתה המרווחת, המתעטפת בצללי הערב החורפי.

בלב אחרוני הפליטים, שרידי היישובים, שוב נתעוררו חזיונות הזוועה, נפערה בפניהם מחדש התהום האפלה של המציאות האכזרית על כל מוראותיה. בדידות כבדה, חסרת שחר, העיקה על הכל. נישאה על פני הרטיבות הצוננת של הערפל, המתה ביללת הרוח המתדפקת באכזריות אדישה על חשכת היער העבות, שהזדקר כחומה מסביב. חדרה עם צללי האנשים, החוזרים מהחגיגה לתוך הביקתות החשיכות... בערב הזה, שררה במרבית הביקתות דומיה מעיקה.

הציפיה לשחרור

הזמן חלף, הפשירו השלגים, עצי הליבנה החלו ללבלב. האוויר היה בשום, ומעל לצמרות העצים הנישאים האירה שמש אביב רכה. הציפיה למיפנה גברה מיום ליום. בככר ע"י מיפקדת הגדוד, היו מדי יום ביומו בשעות הערב מתאספים המונים צמאי בשורות מעודדות. סיירים או אורחים היו מביאים לנו מהגדודים, שבידיהם נמצאו מקלטים, ידיעות מהחזית והודעות המטה הראשי של הצבא האדום. קשר האוויר עם מוסקבה התהדק יותר ויותר, ולעתים יותר תכופות נחתו אווירונים סובייטיים בשדה התעופה שבפושטשה. אורחים מעבר לחזית נזדמנו אצלנו תכופות. במשך שבועות מספר שמרה על שדה התעופה שבפושטשה בפולדורוזשה פלוגת פרטיזנים לוחמים של גדודנו בפיקודו של י. בילסקי.

התקפות גדודי הפרטיזנים על קווי התחבורה של האויב קיבלו כעת ממדים עצומים. בלילות היו מזמן לזמן משתערים אלפי פרטיזנים על פסי הרכבת ומתוך תיכנון ושיתוף פעולה היו מחבלים במקומות שונים על פני שטחים נרחבים בעת ובעונה אחת במסילת הברזל, מפוצצים רכבות ומנתקים את התחבורה של האויב לזמן ממושך. הדים עמומים של התפוצצויות נשמעו בלילות במרחבי האיזור מעברים שונים; הפרטיזנים כינו את המיבצעים האלה — „קונצרטים".

העיירות והכפרים באיזור נתמלאו אוקראינים (וולסובצים) משתפי פעולה עם הנאצים, שפונו מתחומי רוסיה עם הנסיגה ושוכנו כעת בחילות מצב בכפרי בילורוסיה. החריפו ההתנגשויות, גברו קשיי האספקה.

קיבלנו לפרקים עתונות סובייטית, שהגיעה אלינו בדרך האוויר עם המיטענים, שהוצנחו בפושטשה. מתוך צמאון קראנו אותם — שקענו בעתונות והיינו מרבים לפרש את הידיעות. נזדמנו עתונים גרמניים, שנפלו בידי הפרטיזנים, היוצאים למשימות משקיות לאיזור הפושטשה. קראנום מתוך השוואה עם העתונות הסובייטית והשתדלנו לקרוא בין השיטין.

המַטה הפרטיזני היה מוציא לאור עלונים בשפה הרוסית והבילורוסית, שהופצו בכל האיזור, בקרב האוכלוסיה המקומית וגם בקרב הפרטיזנים. ביערות הדפיסום על דפים זעירים, על ניר צהבהב־כהה באותיות דפוס צפופות*.

היה איפוא ברשותנו חומר אינפורמטיבי מניח את הדעת ומזמן לזמן יכולנו לכנס את חברי הגדוד למסירת סקירות פוליטיות מקיפות. בשעות הערב הפכו כל חברי הגדוד לפרשנים צבאיים מובהקים והתווכחו ללא סוף על ההתרחשויות ומשמעותן. בייחוד העסיקה אותנו השאלה מה צפוי לנו, כשהחזית תעבור לאזורנו וגייסות הגרמנים יחדרו למעמקי הפושטשה.

המערך הגרמני התמוטט והצבא האדום התקדם. שמות הערים ששוחררו נעשו יותר ויותר מוכרים. הצבא האדום חדר כבר לפוליסה ולווהלין, שיחרר את פינסק ורובנו. קרבות עזים התנהלו במשך חודש אפריל בקרבת טרנופול. מיפקד האחד במאי 1944 עמד כולו בסימן הידיעות המעודדות מהחזית, הנעה בכיוון לאזורנו ומבשרת לנו את יום שיחרורנו המתקרב. שיוו לו השנה במחנה חגיגיות יתרה: כל חברי המחנה התכנסו ביום זה בשעות שלאחר הצהריים בככר המיפקדה, הונפו דגלים אדומים, הביקתות מסביב היו מקושטות. היה זה יום זוהר מאוד ושמי האביב הגבוהים היו בהירים ושלווים. כ־1200 איש נעמדו בריבוע רחב ידיים. את שלושת אגפיו היוו פלוגות לוחמים, פלוגת הסיירים הרכובים על סוסיהם, העטורים לכבוד החג ושתי פלוגות המזויינות עם מפקדיהם בראש. את האגף הרביעי סגרו הבלתי מזויינים, הערוכים בסדר צבאי.

במרכז הריבוע ניצבו חברי המטה עם ט. בילסקי בראש. הוא קרא לפנינו את הודעת המטה הראשי של הצבא האדום, כי בערב הראשון במאי הוכתר המאבק המלחמתי בהצלחה רבה וכי לאחר קרבות עזים, שנמשכו שבועות רבים, נכבשה טרנופול, והאויב נס בבהלה. תשואות, תרועות ומחיאות כפיים ליוו את דבריו. לאחר מכן נאם המפקד קצרות: „המלחמה תעבור בקרוב למאורת החיה הנאצית — לגרמניה, ושם היא

---

* פרשת עתונות הפרטיזנים ביערות האיזור ראויה שנקדיש לה מלים מספר. אליהו דמשק איש לידה, שהגיע לגדודו של בילסקי באביב 1943, הגה את הרעיון להקים בפושטשה בית־דפוס, שיפיץ בקרב האוכלוסיה והגדודים עלונים וחומר תעמולתי מתאים. דמשק חזר לגיטו לידה ובעזרת פרטיזנים מהגדוד הרוסי „איסקרה", ששכן על גדות הניימן, היה במשך 18 יום מוציא ציוד של בית־דפוס שלם של שפירא, (אף הוא חבר בגדודו של בילסקי); העבירוהו בארגזים בעגלת אכר, איש־אמון הפרטיזנים, עד למקום חניה של „איסקרה"... לפי הוראות גנרל פלטון, ראש המטה האזורי של הפרטיזנים, עבר דמשק לפושטשה הליפיטשאנית ובה הוקם בקרבת הבריגדה ע"ש לנין בית הדפוס, שהוציא לאור את העתון הפרטיזני הראשון באיזור בשם „קרסנאַיאַ זנאַמיה" („הדגל האדום"), שהיה מופיע 3 פעמים בשבוע. לאחר מכן הועבר בית־הדפוס ליערות באיזור סלונים, ולצוות המדפיסים נתווספו גם צנחנים, שהגיעו מעבר לחזית.

העתון השפיע השפעה עמוקה על האוכלוסיה המקומית ועורר אותה, בייחוד בערב הגיוסים למשלוח כוחות עבודה לגרמניה, לנטוש את הכפרים והעיירות ולהצטרף לשורות הפרטיזנים.

תמוגר כליל. הפרטיזנים תרמו את תרומתם במאבק עם האויב האכזרי. החזית מתקרבת אלינו במהירות, צפויים לנו עוד ימי מיבחן קשים ועלינו להיות דרוכים לקראתם. הנצחון נראה כבר בבהירות לפנינו".

מה עלץ הלב לשמע הבשורות הללו! פני כולם הביעו התרגשות. ממשמש ובא יום התמוטטות שלטון הרשע, יום לו ציפינו כולנו, יום נקם ושילם. הרי הציפיה לזמן זה קיימה את רוב האנשים, חיסנה אותם ונתנה טעם לחייהם, גם כשפקד אותם הסבל הכבד ביותר. אך בשולי המחשבה מנקרת דאגה כמוסה, שלשוא מנסים לסלקה ונמנעים לבטאה. מה יקדם את פנינו לאחר שנשוב למקומותינו?! אנו שרידי שארית הפליטה — האחרונים!? כיצד נמשיך?

אך ביניתיים נסחפנו בגלי ההתלהבות הכללית. בערב הזה רקדו עד שעה מאוחרת והרבו לשיר לאור הירח!

ביוני 1944 הבקיעו הסובייטים את החזית בקרבת ויטבסק והתקדמו חיש לכיוון מינסק. צבאות הגרמנים נסוגו בבהלה ופינו איזורים נרחבים של מזרח רוסיה הלבנה.

בקרבת מינסק כותרו דיביזיות גרמניות רבות. בלילות קלטה האוזן ממרחקים כעין טרטור עמום וממושך. כעין הדי רעמים מרוחקים, שנשאם הרוח מפאתי מזרח. ערבו לאזנינו הקולות הללו ודמו לצלילי מנגינת קסמים. הארכנו לשבת בלילות על הדשא לפני פתח הביקתות דרוכים וממתינים לקליטת האותות הללו של הסערה, הממשמשת ובאה והנושאת בכנפיה את גאולתנו. ההתרגשות והמתיחות במחנה גברו מיום ליום. הדי החזית, שקלטנום בלילות הלכו והתעצמו, ואפשר היה כבר לשמעם בבהירות מבלי להתאמץ.

באיזור החלו להופיע קבוצות מפוזרות של חיילים גרמניים, שניסו להימלט מהכיתור הסובייטי. מהמטה הראשי נתקבלו הוראות לדריכות מוגברת. הלכה והתקרבה השעה הגדולה שציפינו לה. הפלוגות המזויינות של גדוד בילסקי גוייסו לפעולות נגד הגרמנים, ששוטטו ביערות. הפרטיזנים שמו מארב בכבישים ובדרכי המעבר החוצות את הפושטשה וחיסלו יחידות גרמניות רבות. גם הפלוגות המזויינות של גדודנו התנגשו פעמים אחדות עם קבוצות גרמניות, היו מקיפים אותם מכל העברים, ממטירים עליהם אש ומשמידים אותן כליל. את השבויים היו, כרגיל, מחסלים במקום. שניים מחברי הגדוד נפצעו בקרבות ואחד מהם, הפצוע באופן יותר רציני, שוכן בבית החולים.

נשתנו כעת התפקידים. הפרטיזנים היו עורכים מצוד על קבוצות גרמניות קטנות, המנסות להתחמק מידי רודפיהן. מצב הרוחות בקרב הפרטיזנים היה מרומם. חברי הפלוגות המזויינות של גדודנו, נהנו מפעולותיהם וששו לקראת המ־ארבים והתנגשויות, ומדי ערב בחזרם למחנה היו מעלים מתוך קורת־רוח ובמלים נרגשות, כשפניהם נלהבים, את אירועי היום, וטעמו כעת את טעמה של הנקמה. הגרמנים דמו לחיות נרדפות ומבוהלות, המתחמקות בין סבכי היער, כשהם רעבים, רגליהם כושלות והתנגדותם המיואשת הולכת ונחלשת. מה עלובים, ניראו כעת שרידי הצבא, שהתיימרו לפני זמן קצר לכבוש את העולם כולו!

ארבעה שבויים גרמניים הובאו למיפקדת המחנה. שלושה צעירים ואחד קשיש יותר, שמרר בבכי. מהצעירים טענו שניים, כי היו קומוניסטים לשעבר והמטירו האשמות הדדיות על חבריהם, שכאילו רק אלה היו נאצים. רק אחד שמר על „זהותו" וחזר וגידף את היהודים, כשפיו פולט קללות ואיומים.

הם הוצאו להורג במחנה וחיסולם בוצע במיפקדה לעיני כל. התפרצויות הזעם ורגשות הנקם, שהשתלטו על הכל, היו כה עזים, עד כי העט נרתע מלתארם.

המטה הפרטיזני קרא בלי הרף לכוננות. לא ידוע איך יתגלגלו העניינים. החזית עשוייה לעבור לאזורנו, ולא מן הנמנע, כי ליערות יחדרו כוחות גרמניים, והם יטילו לקרב את מלוא עצמתם. עלינו להיות מוכנים לכל.

במחננו התכוננו לאפשרות של פינוי־פתע בכל שעות היום והלילה. נערכו אזעקות מדומות, בכדי לאמן את התושבים לקראת עזיבה נחפזת אך מתוכננת של המקום במשך רגעים ספורים.

ניתנו הוראות מפורטות, נקבעו מחדש התפקידים ומקומות ריכוז היחידות השונות של המחנה בתוך סבכי היער. היינו שרויים באווירה של מתח מתמיד, ושמועות סותרות רדפו שמועות. נקלענו כאילו למטוטלת של עידוד וייאוש, כשלסי־רוגין מצטייר לפנינו הצבא האדום, הניראה כבר בקרבת מקום או חילות גרמניים, המשתערים על אזורנו. למודי נסיון היינו מאז המצוד הגדול ביולי 1943 והתכוננו לחזור עליו, בשעת הצורך ולבקש לנו מחסה בתוך הביצות הנרחבות של האיזור — פעם, עם דמדומי הבוקר, העירונו יריות ממקום קרוב מאוד, מצד ככר המיפקדה. הבחנו בבהירות קולות גרמניים, פקודות הניתנות בקול רם, צריחות וקללות. כדורים זמזמו באוויר מעל לראשינו!

התפרצנו מהביקתה ושקענו בסבכי היער, כששריקות של כדורים נשמעות בלי הרף. ירדנו לביצה והשתטחנו בין קני הסוף הצפופים כאן. היינו אחוזי אימה, מבלי להבין מה אירע. כעבור שעה קלה נדם הכל. ואז נתברר, כי במפתיע חדרה למחנה יחידה גדולה של גרמנים, כ־100 איש, שצעדו בסדר צבאי. הפלוגות המזויינות של גדודנו, שגוייסו לפעולות מארב, נמצאו אותה שעה הרחק מהמחנה, ובמקום שכחו אפילו להציב את המשמרות הרגילים. המחנה היה מופקר וחשוף לכל פגיעה. רק כך יכלו הגרמנים להכנס לתוכו ולחדור לביקתות, שנזדמנו בדרכם, באין מפריע ולהפתיע את האנשים, שעוד היו שרויים בשינה. לא ניתן כל אות אזהרה. הגרמנים נכנסו לביקתות ופצעו קשה את סגן המפקד גורדון, שישן אז על דרגשו. הם הטילו רימון לאחת הביקתות הכלליות וירו באנשים, שנזדמנו בדרכם. עד מהרה נאלצו הגרמנים לסגת, הואיל וגדודי הפרטיזנים, שהזעיקון היריות התכופות, חשו לעזרה. עד מהרה נאלצו הגרמנים, שפינו את המחנה והמשיכו בדרכם, להיכנס בקרב עם הפרטיזנים, שדלקו אחריהם, הקיפום והשמידום. פשיטת־הפתע של הגרמנים על מחננו, עלתה לנו בתשעה קרבנות. נמצאו ביניהם גורדון, שנפצע בבטנו וכעבור שעות אחדות מת ביסורים; אפשטיין, נער בן 16, פצובסקי, אוסטשינסקי ואחרים. היו אלה הקרבנות האחרונים של הפוש־טשה. כעבור שעה עבר בקרבת המחנה חיל החלוץ של הצבא האדום. כל אנשי המחנה יצאו לקראתם. הקיפו את הדמויות

המאובקות והמיוזעות של החיילים, חיבקום, לחצו ידיהם, נשקום: „ברוך בואכם, חברים, גואלים".

הם נחפזו ליעדם ולא יכלו להתמהמה. חזרנו למחנה — היינו משוחררים! לא נותר לנו אלא לקבור את מתינו האחרונים. על גבעה שמאחורי ה„רחוב הראשי" של המחנה ניכרה קבר אחים עמוק. הספיד את הקרבנות — קצרות — המפקד ומטח יריות סיים את הטקס העגום.

בצעדים כבדים, כשראשינו מורכנים חזרנו לביקתות, בכדי לבלות בהן את הלילה האחרון. אותו לילה היה ליל שימורים. ישבתי לפני הפתח, מבלי יכולת לעצום עין. באפלה הכרתי דמותו התמירה של איש, שהילך לאטו, היה זה הבמאי ושחקן של התיאטרון הממלכתי שטשנסנוביץ. רוסי, שעבר אלינו מאחד הגדודים הרוסיים, לאחר שפונו ממנו כל חבריו הבלתי קרביים. „נוסעים הביתה, חבר?" — שאלנו — „עוד מעט נהיה שוב במקומותינו ונתחיל הכל מחדש"! „אתה, חבר — נוסע הביתה — עניתיו — אמנם לביתך ההרוס, אך בידך לשפצו ולהקימו. לנו אין כבר לאן לחזור. מביתנו לא נשאר עוד שריד! אמנם, צעדינו מופנים למקום מגורינו, אך אנו באים אליהם, רק בכדי להיפרד!". שוחחנו ארוכות אותו לילה!

למחרת בשעות הבוקר המוקדמות פינינו את המחנה. ניתנה פקודה להרוס את הביקתות, בכדי שלא תשמשנה לפרטיזנים שעלולים לרשת את מקומנו. ניפצנו את השמשות, הרסנו את הדרגשים והדלתות, סתמנו את הבארות, קברנו את הכלים. במשך שעה קלה נתמלא המקום קולות נפץ והרס.

לאחר מכן נערך כל המחנה בככר המיפקדה. ניתנה פקודה, האוסרת לקחת חפצים, שאין באפשרותנו לשאתם על גבנו, רק שתי עגלות, שנועדו לפצועים מבית־החולים נזדחלו אחרי הצועדים. לפנינו דרך ארוכה וסכנות בלתי צפויות, האורבות לנו, ועלינו להיות קלי תנועה! המפקד, רכוב על סוס, סקר את שורות הצועדים. אחד מחברי הגדוד פ., שהפר את הפקודה והוביל עגלה טעונה חפצים אישיים, נורה במקום לעיני אשתו וילדו הפעוט, שישבו על העגלה. האשה הרימה קול צעקה מיואשת, שמילאה את חללו של האוויר וזעזעה את כולנו. היה זה סיום טראגי מאוד. המחנה, שנועד להצלת יהודים מצפרני הנאצים, סיים את קיומו ברצח יהודי והרס משפחה יהודית. האשה האומללה מררה בבכי במשך ימים אחדים וצעקותיה ליוונו לאורך כל הדרך. צעדנו מזועזעים בשבילי היער. בין גזעי העצים התמירים, התגוללו גוויות של חיילים גרמניים במדיהם ופגרי חיות.

עברנו כבר על פני האגם קרמין, שמימיו הכחילו מבין העצים והמשכנו לחדור למעבה היערות.

החום הקיצי העיק, שרכנו את רגלינו מיוזעים ומיוגעים. סבכי היער החלו להתכסות במעטה של ערפל כחלחל, שנעשה יותר ויותר סמיך. ריח של עשן עלה באפינו. היערות בערו, בקרבות שהתחוללו ביער, הוצתו סככיו היבשים והשריפה התפשטה במהירות ללא מניעה. על פני שטחים, רחבי ידיים, אחוז היה הכל בלהבות, מבעד לענני העשן האפור־כחלחל, הסותם נשימתנו ומדמיע את עינינו. ניראו הסילואטות של העצים הבוערים. הלהבות התפשטו מסביב. ליהטו על פני השיחים, עלו וטפסו על פני צמרות העצים הנישאים, השתפכו מסביב, נהרו עד לאופק. צעדנו בתוך נוף הלהבות, במעבה יער גדול, במרחק מה מים האש.

הגענו לתעלת הנימן. השריפה נעצרה כאן. חנינו ולנו תחת כיפת השמים. כך צעדנו ימים אחדים. התקרבנו לאיזור שמחוץ לפושטשה. עלינו על כביש שוקק תנועה, חצינו כפר שטשורס, שתושביו יצאו מביקתותיהם, כשעיניהם קרועות מרוב תמהון, כמה יהודים! כמה יהודים!

תחילה צעדנו במערך צבאי, כשפלוגות המזויינים פתחו את המחנה וסגרו עליו. כעת התפזרו הצועדים קבוצות, קבוצות, התקדמו לאיטן, כשהן משרכות רגליהן בחום הכבד של היום.

התקדמנו בכבדות. השמחה לא היתה שרויה בלב. עם התקרבנו למקומות של ישובים יהודיים הגיעה לתודעתנו ביתר בהירות עצמת אסוננו. נראה היה, כי גם נוף חיינו אפוף להבות, המכלות את הכל ומשאירות רק ישימון ואנו נכנסים לתוכו.

באופק הצטיירו בתי נאוואהרדוק. לנו באחד הפרברים. אנשי המחנה שוכנו בבניני משק עם חצר נרחבת, מוקפת גרנות. השתטחנו על התבן, יגעים מטלטולי הדרך. אחר יצאנו לשוטט בחוצות העיר. אנשי נאוואהרדוק, חברי הגדוד של בילסקי, הובילונו למקומות, ששוכנו בהם הגיטאות.

ניצבנו במקומות, ששימשו גיא השמדה, בקרבת קברים המוניים של קרבנות הגיטאות. בני נאוואהרדוק העלו שוב את זכרונותיהם. הם התהלכו בעירם אבלים, ואבל סימל את רחשי הלבבות של כולנו.

וזוהי שיבת כולנו לביתנו הנחרב! זוהי קבלת הפנים הצפויה לכל יהודי, החוזר לעיי החורבות של קהילתו. שוטטנו בין בתי הגיטו לשעבר, שכעת שוכנו בהם נוצרים, עיניים זרות, אדישות ניבטות מבעד לחלונות. אלה הם יורשינו! היישוב היהודי נמחק כבר כליל! בחצר גדורה של אחד הבתים רוכזו שבויים גרמניים למאות.

מבעד לגדר הסתכלנו בהמון הדמויות המצטופפות הללו. אך לפני זמן קצר זרעו הם סביבם רצח והשמדה, כעת היו עיניהם דעוכות, רבצו שרוכים על האדמה, תשושים וחדלי אונים! כך עבר היום. לפנות ערב לאחר המצעד, שנערך ברחובות העיר, נתכנסו הפרטיזנים במורד הר הטירה העתיקה — לעצרת השחרור.

באו לכאן אלפי פרטיזנים מכל גדודי הפושטשה ומילאו את הככר הנרחבת, הניפו את דגלי הנצחון, חורבות הטירה היו מוארות בזרקורים. הנואמים ניצבו על במה למרגלות חומת הטירה. נאמו כמה מפקדים פרטיזנים וקציני הצבא האדום. הפרטיזנים העלו על נס את הצבא האדום המשחרר. נציגי הצבא שיבחו את מאבק הפרטיזנים, שערער את מערכו של הכובש הנאצי והכשיר את הקרקע לסילוקו.

למחרת נערך המיפקד האחרון של גדודנו בחצר המשק, ששימשה לנו אכסניה. שוב ניצבנו במלבן כל חברי הגדוד. המפקד נאם לאחרונה קצרות — לאחר מכן חולקו תעודות פרטיזנים לכל חברי הגדוד!

נפרדנו איש מרעהו בלחיצות ידיים חמות ויצאנו לעיבורה של העיר. עלינו לחזור למקומות מגורינו הקודמים; פרשת היער הגיעה לתומה!

חיים לייבאָוויטש

א. דער קאמף פון יידישע פארטיזאנער

דאָס איז געווען אין יענע טעג, ווען די דייטשע בעסטיע האָט אויף אירע מאַרש אויף רוסלאַנד אָקופירט נאַוואַרעדקער געגנט.

עס האָט זיך אַנגעהויבן פאַר די נאַוואַרעדקער יידן גרויסע טעג פון פייניקונג און שחיטות; מ׳האָט געכאַפט יידן כלומרשט אויף אַרבעט, און מ׳האָט זיי אומגעברענגט אין פריער־צוגעגרייטע גריבער.

אין דער דאָזיקער גרויליקער צייט האָבן מוטיקע יונגע־לייט אַראָפגעריסן פון זיך די געלע לאַטעס, די שאַנד־פלעקן; אָפגעטרייסלט זיך פון רעזיגנאַציע און פאַרצווייפלונג פון גוססדיקן געטאָ און האָבן פאַרפירט אַ קאַמף אויף לעבן און טויט מיט די דייטשע מערדער און רוסיש־דייטשע אַגענטן.

עס איז אמת ניט געווען קיין גלייכער פאַרמעסט פון נישטיקע, שוואַך־באַוואָפנטע גרופקעס קעגן אַ פילשטאַרקערן שונא, אָבער די דאָזיקע מוטיקע יונגעלייט זיינען געווען די גואלי־הדם, וואָס האָבן באַצאָלט מיט בלוט פאַר בלוט צו די, וואָס האָבן געגומען אָנטייל אין יידישן אומקום.

אייניעם פון די דאָזיקע נקמה־אַקטן האָט אויסגעפירט דער יידישער אָטריאַד „קאַלינין", אונטער דער קאָמאַנדע פון איר יידיש־העלדישן קאָמאַנדיר טוביה בעלסקי, און זיין ברודער עשהאל, וועלכער איז אומגעקומען מיט אַ העלדישן טויט הינטער קעניגסבערג אין קאַמף מיט די דייטשע מערדערס. דער בעלסקי אָטריאַד האָט אין יענער צייט אָנגעוואָרפן אַ שרעק אויף אַלע דייטשע מערדער און קאָלאַבראַנטן מיט זיין מוטיקייט און העלדישקייט, זייענדיק פייער און טויט צו די, וואָס האָבן צוגעלייגט אַ האַנט צום יידישן אומקום.

באַזונדער באַמערקנסווערט איז דער נקמה־אַקט איבער דער פאַמיליע בעלאוס.

מערץ 1943. — בעלסקיס אָטריאַד איז געשטאַנען אין האַרץ פון אַ געדיכטן וואַלד אייניקע וואָכן, אָפרוענדיק זיך פון לאַנגע וואַנדלונגען פון דאָרף צו דאָרף, אַנטלויפנדיק פון די פאַרפאָלגונגען פון די דייטשן מיט זייערע דאָרפישע פויע־רים־אַגענטן, וועלכע האָבן געלויערט אויף דעם לעבן פון ביסל יידן, געראַטעוועטע פון די גריבער.

דער יידישער קאָמאַנדיר טוביה האָט אַרויסגעשיקט אַ גרופע פון 10 יידישע פאַרטיזאַנער אונטער דער אָנפירערשאַפט פון אברהם פאָלאַנסקי צו ברענגען שפייז פאַרן אָטריאַד.

די באַזאָרגונג פון שפייז פלעגט פאָרקומען אויף אַזאַ אופן: פאַרנאַכט פלעגט אַרויספאָרן אַ באַוואָפנטע וויירט־שאַפטלעכע אָפטיילונג, וועלכע פלעגט שפעט ביינאַכט אַריין אין דאָרף, שטעלן אַ וואַך פון ביידע זייטן דאָרף, און אַרייַנגיין צו די פויערים מיט געווער און בעטן שפייז. די פויערים פלעגן אויס מורא געבן אַלץ, וואָס די פאַרטיזאַנער פלעגן פון זיי פאָדערן. וועלן זיי האָבן געגומען די שפייז, פלעגן זיי זיך אין לויף פון דער נאַכט אומקערן צו זייער מחנה.

בעלסקיס אָטריאַד וועלכער איז געווען אַממייסטנס אַ פאַמיליע־אָטריאַד און וועלכער איז באַשטאַנען אַממייסטנס פון „מלבושים" (אַ צונאַמען פאַר די פאַרטיזאַנער, וועלכע האָבן ניט געהאַט קיין ביקסן און זיינען געווען אָנגעווויזן אויף קעסט פון אָטריאַד), האָט שטאַרק געליטן פון שפייז־מאַנגל צוליב דעם, וואָס בלויז 30 פראָצענט האָבן געהאַט ביקסן. וועלן פאָלאַנסקי מיט זיין גרופע האָבן זייער אויפגאַבע דערפילט און געזאַמלט די צאָל פראָדוקטן, וואָס איז באַשטימט געווארן דורכן קאָמאַנדיר, האָבן זיי באַשלאָסן אומצוקערן זיך צו זייער באַזע אַהיים. זיי זיינען אָבער געווען זייער אויסגעשעפט און דורכגעפרוירן פון אַ גאַנצער נאַכט וואַנדערן איבער די דערפער, און געפינענדיק זיך ניט וויַיט פון דאָרף דאבראפאָליע, וועלכער געפינט זיך ניט וויַיט פון דער שטאָט נאַוואַרעדאָק, וווּ עס האָבן סטאַנציאָנירט גרויסע דייטשע כוחות, וועלכע פלעגן לויערן אויפן לעבן פון די פאַרטיזאַנער, האָבן זיי באַשלאָסן אַריינצופאָרן צו דער פאַמיליע בעלאוס, וועלכע זיי האָבן געהאַלטן פאַר זייער אַ פאַרבינדעטע און וועלכע האָט געהאַט אַ שם פאַר אָרנטלעכע מענטשן. דאָרטן האָבן זיי באַשלאָסן איבערצונעכטיקן. זיי האָבן אַריינגעפירט די וועגענער מיט שפייז צו דער פאַמיליע

ידל לעווין און יעקב אבראמאָוויטש אַלס פאַרטיזאַנער

בעלאוס. די פאַמיליע בעלאוס האָט די פּאַרטיזאַנער גוט אויפגענומען; דער בעל־הבית האָט זיי מכבד געווען מיט אַ ברייטער האַנט מיט משקה און גוטן צובייס.

די יידן זיינען געווען דורכגענומען פון קעלט און אויס־געמאַטערטקייט, האָבן זיי געשמאַק צוגעביסן און זיך דער־וואַרעמט. דאָן האָט בעלאוס געמאַכט פאַר זיי געלעגרס און זיי האָבן זיך גלייגט שלאָפן. די פּאַרטיזאַנער — ווי זייער מנהג איז געווען — האָבן געשטעלט אַ וואַך אַרום דער שטוב און זיינען געשמאַק איינגעשלאָפן.

ווען בעלאָוס האָט געזען, אַז אַלע שלאָפן געשמאַק און כראָפּען, האָט ער געשיקט זיין זון אין שטאָט אָנזאָגן די דייטשן, אַז ביי אים שלאָפן 10 יידן. עס האָט ניט געדויערט קיין שעה, זיינען אָנגעפאָרן שטאַרקע אָפּטיילונגען פון פּא־ליצייַ און זשאַנדאַרן, האָבן אַרומגערינגלט די שטוב, באַפאַלן די וואַך און זיך אַריינגעריסן אין שטוב און אויסגעהרגעט אַלע 9 יידן. בלויז אַברהם פּאַלאַנסקי האָט זיך באַהאַלטן אין אַ הינער־שטייג. וועלן די דייטשן זיינען אַוועק, איז פּאַלאַנסקי אַרויס פון שטייג און פאַרפירט אַ שמועס מיט בעלאָוסן און געזאָגט, אַז עס וועט אים ניט געשענקט ווערן.

ער האָט נאָך אַפילו נישט געהאַט געענדיקט דעם שמועס, איז אָנגעקומען בעלאוסעס זון מיט אַן האַק און אים גלייך געשפּאַלטן דעם קאָפּ.

די בעלאוס־פאַמיליע האָט געמוען שטילערהייט און באַגראָבן די טויטע אויף אַ בערגל, מיינענדיק אַז קיינער פון די שכנים האָט זיי ניט געזען.

כדי אָפּצוווישן די שפורן, אַז עס זאָל קיין פאַרדאַכט ניט פאַלן אין זיין שולד פאַרן מאָרד פון 10 פּאַרטיזאַנער, איז די פאַמיליע בעלאוס אַרויסגעפאָרן אויף אייניקע וואָכן אין שטאָט אַריין.

אין בעלסקיס אָטריאַד איז געוואָרן טומלדיק. מען ליגט אויף די פּנימער, די גרופּע פון 10 איז ווי אין וואַסער אַריין; מען האָט געשיקט אויסשפּירער אין אַלע דערפער, אָבער זיי האָבן זיך אומגעקערט מיט גאָרנישט. צופעליק האָט זיך אַ גרופּע יידישע פּאַרטיזאַנער פאַרהאַלטן ביי דער פאַמיליע ווישניעווסקי, וועלכע איז געלעגן באַהאַלטן אין מיטן וואַלד אין אַ בונקער, און וועלכע איז באַשפּייזט געוואָרן דורך פאַר־בינדונגען מיט די אַרומיקע קריסטן.

אייַנער אַ פויער, אַ פאַרבינדונגס־מאַן פון ווישניעווסקין, האָט אים איבערגעגעבן גענויע פרטים פון מאָרד, וועלכע די פאַמיליע בעלאוס האָט אויסגעפירט. דאָס האָט אים דערציילט אַ שכן פון בעלאוס, וועלכער האָט צוגעזען די גאַנצע סצענע. וישניעווסקי האָט עס דערציילט די יידישע פּאַרטיזאַנער.

דער קאָמאַנדיר בעלסקי האָט דאָן געשיקט אויסצופאָרשן ביים קריסט די גענויע אייַנצלהייטן ווי אַזוי עס איז צוגע־גאַנגען די אויסמאָרדונג פון די 10 פּאַרטיזאַנער.

ווען מען האָט זיך דערווויסט אין אָטריאַד דעם אופן פון מאָרד, איז געוואָרן חושך און ס׳האָט געהערשט אַ דערשלאָ־גנקייט. פּאַרטיזאַנער זיינען געגאַנגען מיט אַראָפּגעלאָזטע קעפּ; ס׳איז געווען קלאָר, אויב אַזאַ פאַמיליע ווי די בע־לאוס, וועלכע מען האָט געהאַלטן פאַר פריינד, זאָל אַזוי פאַר־

ראַטן, — איז שוין קיין אָרט אין ערגעץ ניט זיכער ביי די ווייס־רוסן.

דער קאָמאַנדיר האָט אויסגעשטעלט דעם גאַנצן אָט־ריאַד אויפן פלאַץ; ער האָט איבערגעגעבן אַלע אייַנצלהייטן וועגן דעם מאָרד, און האָט צוגעגעבן, אַז מען טאָר ניט פאַר־שווייגן דעם שוידערלעכן מאָרד — מען דאַרף גואל־הדם זיין.

מען מוז אויסראָטן די פאַמיליע בעלאוס, כדי די אַרומיקע דערפער, וועלכע זיינען אָנגעשטעקט מיט שנאה און אַנטיסע־מיטיזם, זאָלן ניט אויסליפערן דאָס ביסל יידן, וואָס דרייַען זיך אַרום, צו די דייטשן.

— מען דאַרף באַצאָלן מיט בלוט פאַר בלוט! — האָט אויסגעשריגן דער קאָמאַנדיר, — די הייזער און גוטס פון דער מערדערישער פאַמיליע זאָל מיט פייער און רויך אַוועקגע־שיקט ווערן! — האָט געדונערט זיין שטים. — ווער גייט נע־מען נקמה? — האָט אויסגערופן דער קאָמאַנדיר.

אַלע הענט האָבן זיך אויפגעהויבן אויטאָמאַטיש.

טוביה דער קאָמאַנדיר האָט אויסגעקליבן 25 מאַן, איבער־געגעבן די קאָמאַנדע דעם העלדישן קעמפער עשהאל, ער זאָל דערליידיקן מיט דער פאַמיליע בעלאוס און אָפּווישן זי פון דער ערד.

קאָמאַנדיר עשהאל איז צוליב זיין גוטסקייט און אָפּפער־קייט געווען באַליבט ביי אַלע פּאַרטיזאַנער.

עשהאל האָט איבערגענומען די קאָמאַנדע. ער האָט פאַר־אַרבעט מען זאָל זיך גרייטן אין וועג, מען זאָל צוגרייטן קוילן און אויסרייניקן די ביקסן.

עס איז לאַנגזאָם צוגעפאָלן די נאַכט. חברים גרייטן זיך. מען האָט איינגעשפּאַנט אייניקע פורן, זיך צעזעצט אויף די וועגענער און אין אַ געהויבענער שטימונג האָט מען פאַרלאָזט די באַזע.

לאַזאַר מאלבין, אָנפירער פון פּאַרטיזאַנער שטאָב און משה רעזניק, אָן אויסשפּירער

די נאַכט איז געווען אַ שטילע. מען איז געפאָרן דורכן וואַלד אין אַ וועג פון הויכע סאָסנע־בייַמער. אין דער לופט האָט זיך געטראָגן אַ פייכטקייט, אַ ריח פון פרישע שפראָנע־גען, פון דערוואַכנדיקן פרילינג. מען איז געפאָרן עטלעכע שעה ביז מען איז צוגעקומען צו אַ קריַיז־וועג, צום שליאַך, וואָס פירט צו דער פאַמיליע בעלאוס.

מען האָט זיך אָפגעשטעלט. שטילערהייט אויסגעשפאַנט די פערד, און פאַרמאַסקירט זיי הינטער די קוסטעס. דאַן האָט מען זיך אויסגעשטעלט איינער הינטער דעם אַנדערן און מען האָט געמומען גיין „געדזנטריט", ד. ה. אייניציקווייז, אייניער הינטערן אַנדערן. מ׳איז געגאַנגען דורך סטעזשקעס און פאַר־וואַקסענע וועגעלעך געפירט דורך ווישניעווסקין און קאַמאַנ־דיר עשהאל, וועלכע האָבן געקענט יעדעס שטעגעלע אין וואַלד, ביז מען איז צוגעקומען ביז אַ פיר הונדערט מעטער פון הויף, וווּ עס געפינט זיך די פאַמיליע בעלאוס. עשהאל האָט געגעבן אַ פאַראַדענונג צו לייגן און אויסציען זיך אויף דער ערד, פאַרן אויספיר פון דעם רעוואַנש.

די פאַרטיזאַנער האָבן זיך צעשפרייט, לאַנגזאַם זיך אויס־געצויגן אויפן גראָז. אַרום האָט געהערשט אַ שטילקייט. עס האָט זיך בלויז געהערט דאָס קלאַפן פון האַרץ ביי יעדן אייי־נעם, וואָס שפרינגט פון אויפרעגונג. אין דערוואַרטונג פון פאַרשטייענדיקן רעוואַנש.

און ניט ווילנדיק האָט פאַרבייגעשוועבט ביי יעדן איינעם די טרויעריקע, ביטערע, ניט־לאַנגע פאַרגאַנגענהייט. עס זיינען געשטאַנען פאַר די אויגן די בילדער פון אומגעקומענע משפ־חות, בילדער, ווי מען האָט די יידן צו דער ערד געלייגט אין די טעג פון שחיטות אין שטאָט.

נקמה! נקמה! — האָבן ליפן געשעפטשעט, — פאַר דעם פאַרגאָסענעם בלוט.

און אַזוי איז מען געלעגן צעס מינוט, וועלכע האָבן זיך געצויגן ווי יאָרן.

אין אייניקע מינוטן אַרום האָט עשהאל באַפוילן מען זאָל זיך אויפשטעלן. די ביקסן, גרייט צום קאַמף, אין האַנט נעמען. ער האָט צעטיילט די גרופן אין דריי אָפטיילונגען. איין גרופע זאָל זיך אויסלייגן לענג־אויס דעם וועג, אָפשליסן דעם צו־טריט צו דער שטוב. די צווייטע גרופע האָט אַרומגעריגלט די שטוב און געשטעלט אַ וואַך, קיינער פון דעם מערדער־געזינדל זאָל ניט אַנטרונען וועלן.

ביים אַריינגאַנג איז געשטאַנען דער אויסגעפרווטער פאַרטיזאַן באלדא.

קאַמאַנדיר עשהאל, מיט די אָנפירער פון די אָפטיילונגען, יאַנקעלעוויטש, פרידבערג און די אויספירער בן ציון גיל־קאָוויטש, פשעניצאַ, קאטליאַר, מיכעלע, גימפעליאָווסקי, נאַ־כימאָווסקי, האָבן זיך אַריינגעריסן אין ביידע העלפטן פון שטוב, וווּ עס האָט געווויינט בעלאוס מיט זיין גאַנצער משפחה, צוזאַמען פערצן מאַן.

בעלאוס, אַ הויכער, געזונטער גוי, מיט זיינע בנים, זענ־דיק אַז זיי זיינען פאַרלוירן און עס וואַרט אויף זיי דער טויט, האָבן זיך געוואָרפן אויף די יידישע בחורים און געגנ־מען ביי זיי אַרויסרייסן דאָס גרויסע. עס האָט זיך אַנגעהויבן אַ קאַמף אויף לעבן און טויט. בעלאוס האָט אַנגעכאַפט די לופעס פון די ביקסן ביי גילקאָוויטשן און פרידבערגן און זיך געראַנגלט מיט זיי. אין צימער איז געוואָרן אַ טומל, עשהאל האָט זיך אַריינגעריסן און מיט אַ קויל געמאַכט אַ סוף צו דעם הויפט־מערדער בעלאוס. דאַן האָט ער אַלעמען גע־הייסן זיך אויסשטעלן צו דער וואַנט, נאַכהער האָט ער זיי צו דער ערד געלייגט און מען האָט זיי מקיים פסק געווען. די לעצטע מצווה האָט מקיים געווען מיכעלע, וועמעס צוויי ברי־דער זיינען געפאַלן אין קאמף. ער האָט מסיים געווען און גע־מאַכט אַ סוף, אַז עס זאָל ניט בלייבן קיין געדעכטעניש פון דער מערדער־פאַמיליע.

וועו דאָס גאַנצע געזינדל איז געווען אויסגעצויגן, טויט, האָט עשהאל פאַראַרדנט מען זאָל דאָס גאַנצע אייגנטום פון דער מערדער־פאַמיליע לאָזן מיטן פייער, מקיים זיין דעם פסוק ובבזה לא שלחו את ידם, מען זאָל קיין פאָדעם ניט רירן פון מערדערס אייגנטום...

מיכעלען איז דערלויבט געוואָרן צו נעמען בעלאָוסעס רעקל, אין וועלכן עס איז, אגב, געפונען געוואָרן אַ בריוו פון געביטס־קאָמיסאַר טראָוב צו בעלאוסן, אין וועלכן ער באַדאַנקט אים פאַר זיין „נאָבעלער" טאַט, און אַלס צייכן פון דאַנקבאַרקייט שענקט ער אים די פאַרלעגענע שטייערן און דערצו גיט ער אים אַ גראַטיפאַקאַציע פון 50 דייטשע מאַרק. דערצו גיט ער צו, אַז אַלע שכנים דאַרפן גיין אין בעלאוסעס וועגן און העלפן אויסראַטן די יידן.

דער באַפעל פון עשהאלן איז אויסגעפירט געוואָרן. עס זיינען אונטערגעצונדן געוואָרן די שטוב מיט די שטאַלן, די שפייכלערס, תבואה, — אַלץ איז אַוועק מיט פייער און רויך...

די פאַרטיזאַנער האָבן זיך צוריקגעצויגן פון זייער רע־וואַנש־אַרבעט, און האָבן נאָך דעם זעלבן אָונט אויסגעפירט אַ צווייטן נקמה־אַקט איבער אַ פויער, וועלכער האָט זיך גע־פונען 3 קילאָמעטער פון שטאָט, אין דאָרף בריטשינקע (האָרט לעבן נאָוואַרעדאָק).

דערלייַדיקט ביידע שטיקלעך אַרבעט האָבן זיך די פאַר־טיזאַנער אומגעקערט אויף זייער באַזע.

אויף מאָרגן זיינען אויסגעקלעפט געוואָרן אַנאָנסן אויף קריַיז־וועגן און ראַגאָטקעס, אויף עפנטלעכע בנינים פון די אַרומיקע דערפער, וווּ עס איז אויפגעקלערט געוואָרן די סיבה, צוליב וועלכער די מאָרד־אַקטן זיינען דורך די יידן אויסגעפירט געוואָרן, און די אַרומיקע באַפעלקערונג איז גע־וואָרנט געוואָרן, אַז יענע פויערים, וועלכע וועלן קאָלאָבא־רירן מיט די דייטשן קעגן די יידן, וועלן באַקומען דעם זעל־בן סוף, וועלכן עס האָט באַקומען די פאַמיליע בעלאוס.

פון דעם טאָג אָן האָט אַ פחד און אימה אַרומגעכאַפט די גאַנצע קריסטלעכע באַפעלקערונג אין נאָוואַרעדקער קרייז.

עס האָט אַ ציטער אַרומגעכאַפט אַלע פראָוואָקאַטאָרן. זיי האָבן זיך ענדלעך איבערצייגט, אַז עס איז דאָ אַ שטראָ־פנדיקע האַנט און אַז יידיש בלוט איז נישט הפקר.

ב. דער יידישער העלד

ווען איך האָב אין די גרויסע נאַליבאַקער וועלדער באַ־
געגנט דעם יונגן יידישן לויטענאַנט מיט דער גרויסער קוטש־
מע האָר מיט די שוואַרצע ברענענדיקע אויגן ,האָט זיך ביי
מיר געהויבן דאָס האַרץ פון פרייד, כ׳האָב מיינע אייגענע
אויגן ניט געגלויבט. איך בין נאָר וואָס אַרויס פון געטאָ דורכן
טונעל וואָס מיר האָבן אויסגעגראָבן אין נאַוואַרעדאָק, איך
האָב זיך אַרויסגעראַטעוועט פון בנין פון קרייז־געריכט, ווו
איך בין געווען פאַראורטיילט צו אַ שענדלעכן טויט, צו אַ
לעבן פון שאַנד און שפּאָט, און מיט אַמאָל אַזאַ רחבות, גרויסע
וועלדער און ברייט צעשפרייטע פעלדער, עס דרייען זיך אַרום
יידישע בחורים באַוואָפנטע מיט ביקסן, שטאָלצע חברה און
דערצו אַן יידישער לויטענאַנט מיט אַ מאַשין־ביקס באַהאַנגען
מיט גראַנאַטן און דערצו אַ געשיקטער פון מאָסקווע. ער
האָט מיר פאַראינטערעסירט מיט זיין פערזענלעכקייט און
איין מאָל האָט ער מיר דערציילט פאָלגענדעס:

ער, דוד, איז געבוירן געווארן אין אַ דאָרף נעבן פינסק,
פון פאַך אַ סטאָליער, ער האָט באַקומען זיין דערציונג אין
חדר ביז 13 יאָר, נאָכהער האָבן אים זיינע עלטערן אָפגעגעבן
צו לערנען אַ מלאכה, דאָרטן האָט ער זיך געדרייט צווישן
לינקע אַרבעטער און ער איז אַריינגעצויגן געווארן אין אַ
לינקער אַרגאַניזאַציע, ער איז אויך אייניקע מאָל אַרעסטירט
געווארן.

ווען די מלחמה איז אויסגעבראָכן איז ער מאָביליזירט
געווארן אין דער רויטער אַרמיי, און פון דער רויטער אַרמיי
איז ער געווארן געשיקט קיין מאָסקווע צו לערנען זיך אין
אַ שול פאַר שפּיאָנאַזש און דיווערסיע.

לערנענדיק אין שול 6 מאָנאַטן ווערט ער אַריבערגע־
ווארפן אין נאַוואַרעדקער געגנט צו פירן זיין דיווערסיע
אַרבעט, אַרגאַניזירן פאַרטיזאַנישע גרופן און אָנפירן מיט
שפּיאָנאַזש־אַקציעס.

קומענדיק אין נאַוואַרעדקער געגנט, זעט ער מיט זיינע
אויגן מאַסן־שחיטות און אומקום פון דער גאַנצער יידישער
באַפעלקערונג. עס דערוואַכט אין אים דער נאַציאָנאַלער
באַווופטזיין. ער ווארפט זיך אַריין מיטן גאַנצן ברען צו
ראַטעוועו יידן, ער באַמיט זיך אַרויסצומען יידן פון די גע־
טאָס, ער קומט זייער אָפט צו בעלסקין אין אָטריאַד, און
העלפט גרינדן אַ דיווערסיע גרופע, ער דערמוטיקט די יידישע
פאַרטיזאַנער און קלערט זיי אויף אַז יידן דאַרפן זיין פאַר
די רוסן אַ מוסטער פון קאַמפלוסטקייט, די יידן דאַרפן צע־
שטערן די לעגענדע וועגן יידישער פחדנות. די יידן דאַרפן
זיין די ערשטע אין קאַמף. די יידן דאַרפן זיין די גואלי הדם
— נעמען נקמה פאַר דעם אומשולדיק־פאַרגאָסענעם בלוט.

זייענדיק אַליין אַ קאַמאַנדיר פון רוסישע פאַרטיזאַנער
פלעגט ער שטענדיק גיין דער ערשטער, ער דינט אַלס בייי־
שפּיל פאַר די קריסטן וועלכע שעצן אים פאַר זיין קרבנות־
גרייטקייט.

אים געלינגט במשך פון דער צייט אויפצורייסן 23 עשַׂ־
לאָנען, צענדליקער דייטשן זיינען אויפגעריסן געווארן מיט
דער אַמוניציע צוזאַמען.

די דייטשן האָבן פאָר דודס קאָפּ באַשטימט אַ גרעסערע
באַלוינונג, אָבער כאַפּן אים איז זיי ניט געלונגען. ער האָט
שטענדיק געזוכט שרעק און טויט צווישן די פויערים און
דייטשע קאלאבאראַנטן, וועלכע האָבן צוגעלייגט אַ האַנט צום
אומקום פון יידן.

די מלחמה האָט זיך געענדיקט, די ראַטן־מאַכט האָט דודן
באַלוינט מיט די העכסטע אויסצייכענונגען און האָט אים גע־
געבן אַן הויכן מלוכה־פאָסטן.

דוד וואָלט זיכער פאַרגעזעצט זיין לעבן אין דעם גרויסן
רוסלאַנד, פאַר וועלכן ער האָט ניט איין מאָל געשטעלט זיין
לעבן אין געפאַר, נאָר עס האָבן זיך אויסגעשיילט אַנדערע
פאַקטאָרן, וועלכע האָבן באַווויגן דעם לינקן דוד ער זאָל
פאַרלאָזן זיין היימלאַנד.

נאָך דער בלוטיקער מלחמה האָבן די רעשטלעך געבליבע־
נע יידן ניט געקענט מער בלייבן אויף די חורבות פון זייער
צעבראָכענעם לעבן, ווו יעדער שטיין האָט זיי דערמאָנט דעם
טרויעריקן נעכטן, האָבן זיי מאַסנווייז פאַרלאָזן זייערע שטעט־
לעך, ווו זיי זיינען געבוירן און דערצויגן געווארן, געזומען
דעם וואַנדער־שטעקן אין האַנט און זיך געלאָזט אָן אַ ציל
איבער אַלע וועגן פון אייראָפּע און צוזאַמען מיט אַלע יידן
האָט מיטגעוואַנדערט דער לינקער דוד.

אַז איך בין אויף מיין וואַנדערונג געקומען קיין טראָפּיי־
אַד (אַ לאַגער אין עסטרייך), בין איך אַריין אין קלוב פון די
פאַרטיזאַנער און האָב דאָרט געטראָפן דעם געוועזענעם לוי־
טענאַנט מיט דער שווארצע טשופּרינע, דודן, שטייענדיק אָן
דער שפּיץ פון פאַרטיזאַנער.

אין אַ געוויסן אָוונט האָט ער מיט אַ גרופּע פאַרטיזאַנער
אַנטוואָפנט און געבונדן דעם גאַנצן עסטרייכישן פאָליציי־
קאָמיסאַריאַט פון טראפייאַך און באַפרייט אַ גרופּע פאַרטיזא־
נער וועלכע זיינען דורך די עסטרייכישע פאָליציי אַרעסטירט
געווארן פאַרן איבערגיין אומלעגאַל דעם גרענעץ.

און אַזוי האָט דער געוועזענער לינקער דוד זיך אַריינגע־
וואַרפן מיט זיין גאַנצן ברויזנדיקן טעמפּעראַמענט אין דער
אַרבעט פון דער „בריחה" כדי דורכצובראָכן אַ וועג איבער
די ברייטע שליאַכן פון אייראָפּע פאַר די יידישע פליטים צו
זייער היים ארץ־ישראל. די פאַרטיזאַנער פליטים האָבן ניט
באַדאַרפט קיין ווייזעס און זיי האָבן ניט אָנערקענט קיין
גרענעץ אויפן וועג צו געפינען אַ נייע היים.

ג. קאמאנדיר שמאטאוויטש

איוואן וואַסיליעוויטש שמאַטאָוויטש, אַ ווייסרוס, געבוירן אין מינסק. אַ ברייט־פלייציקער מאַן מיט אַ פּאָר ליכטיקע אויגן, מיט אַ ליבן שמייכל, וועלכער האָט זיך געקרייזלט אונטער זיינע גרויסע וואָנצעס, איז געווען דער פּאָליטישער קאָמיסאַר פון בעלסקיס אָטריאַד. ביז דער רעוואָלוציע אין רוסלאַנד איז ער געווען אַ באַראַבעטער אין מינסק, נאָך דער רעוואָ־לוציע וועלט ער סעקרעטאַר פון מינסקער באַן־אַרבעטערס און אַ מיטגליד פון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי פון מינסק.

אין 1941, וועו די היטלעריסטישע הארדעס זיינען באַפאַלן דעם ראַטן־פּאַראַדנד און זיי האָבן דערגרייכט ביז די טויערן פון מאָסקווע, גיט זיך אָן איוואן וואַסיליעוויטש אַלס פרייוויליי־קער פון דער רויטער אַרמיי, וועלכע שיקט אים זיך לערנען אין אַ דיוועדסיע שול.

געענדיקט די דיוועדסיע שול ווערט ער אַריבערגעוואָרפן אין נאַוואַרעדקער געגנט אין די וועלדער, כדי צו אָרגאַניזירן פּאַרטיזאַנישע גרופן, וועלכע זאָלן קעמפן קעגן די דייטשן.

געפינענדיק זיך אין די ראַמען פון יידיש געדיכטע באַ־ווינטע שטעטלעך, זעט ער ווי עס ווערט אומגעבראַכט די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג. דאָס ווירקט אויף אים זייער שטאַרק און ער באַשליסט צו העלפן די יידן. ער זוכט מיט אַלע מיטלען אויסצוווּאַרצלען דעם אַנטיסעמיטיזם צוויישן די פּאַרטיזאַנער. עס גלינגט אים צו ראַטעוון פיל יידן ווי אַ שטייגער, צירל און העניע בערקאָוויטש פון שטעטל קאָרע־ליטש. די פאַמיליע קאָזלאָווסקי פון איוויע, לאה דינערשטיין און אַנדערע. ער שטייט ווי אַ מלאך המושיע פאַר אַלע איינ־זאַמע יידן, וועלכע בלאָנקען אַרום אין די וועלדער און בלאָ־טעס, און באַשטראָפט די פויערן, וועלכע באַגייען זיך ניט גוט מיט יידן.

די הויפּט קאָמאַנדע פון די פּאַרטיזאַנער פון ווייסרוסלאַנד שיקט אים דאָן אַלס פּאָליטישן קאָמיסאַר אין בעלסקיס אָט־ריאַד, וואָס האָט געציילט 1200 יידן.

ער שטאָלצירט מיט דעם וואָס ער האָט איצט די געלע־גנהייט צו העלפן די אַממייסטנס פּאַרפּאָלגטע. אַלס קאָמיסאַר פון אָטריאַד, נעמט ער אָן אַקטיוון אַנטייל אין אַלע נויט פּראַגן וואָס זיינען נוגע דעם אָטריאַד, ווי אויך אין קאָמפּן, וואָס דעם אָטריאַד איז אויסגעקומען צו נעמען אָן אַנטייל.

אָזוי איז דער יידן־פריינדלעכער קאָמיסאַר געווען איין קריסט צווישן 1200 יידן. ער האָט זיך מיט זיי איינגעלעבט אוּן ער איז געוואָרן אַ גוטישער ייד...

וועו די רויטע אַרמיי האָט פאַרנומען נאַוואַרעדאָק האָט בעלסקי זיין אָטריאַד פונאַנדערגעלאָזן, אַ טייל פאַרטיזאַנער זיינען אַוועק אויפן פראָנט צו קעמפן מיט די דייטשן אַלס רעגולערע סאָלדאַטן אין דער רויטער אַרמיי, אַ טייל האָבן פאַרנומען מלוכה־אַמטן.

דער קאָמיסאַר שמאַטאוויטש איז נאָמינירט געוואָרן אַלס דירעקטאָר פון די לידער אייזנבאַן־נעץ.

דאָ האָט ער זיך צונויפגעלעבט מיט די רעשטלעך יידן אוּן פלעגט זיך אָפט טרעפן מיט יידישע פּאַרטיזאַנער.

אָבער די יידן האָבן ניט געוואָלט בלייבן אין די שטעט־לעך, ווו זייערע היימען זיינען חרוב געוואָרן. די יידישע קעמפער, וועלכע זיינען געקומען פאַרווונדעטע, צעקאַליע־טשעטע פון די פראָנטן אוּן וועלדער, האָבן ניט געוואָלט מער לעבן צווישן קברים. זיי האָבן זיך ניט געקענט איינפאַסן אין די ראַמען פון דעם דאָרטיקן לעבן. זיי איז געוואָרן ענג אין די טויטע שטעט, זיי האָבן ניט געהאַט קיין רו. האָבן גענומען מאַסנווייז אַנטלויפן פון די געבורט־שטעטלעך, אוּן מען איז געלאָפן נאַקעטע, אָפּגעריסענע, אָן אַ ציל, ווו די אויגן האָבן געטראָגן. אוּן אַזוי זיינען די שטעטלעך געוואָרן ביסלעכווייז פוסט פון יידן.

איוואַן וואַסיליעוויטש איז אָבער געבליבן אויף זיין אַמט. פאַרהילט אין צער איז זיין פנים אוּן ער בענקט נאָך זיינע פריינד, וועלכע האָבן מיט אים צוזאַמען דורכגעלעבט שוועדע צייטן אין די וועלדער אוּן בלאָטעס.

זיצט ער איצט, איוואַן וואַסיליעוויטש, אין טונקעלע פאַרנאַכטן בייַ זיך אין צימער אוּן טראַכט, אוּן זיין קאָפּ קען בשום אופן ניט באַגרייפן, וואָס האָט באַוויגן די פּאַרטיזאַנער צו פאַרלאָזן זייערע היימאַט־שטעטלעך, ווו זיי האָבן זיך שוין טיילווייז אייגעאַרדנט אוּן וואַנדערן אין אומבאַוווסטע ריכטונגען אָן אַ ציל. שוין זשע וועלן זיי האָבן בעסערע רעכט ווי אין דעם לאַנד, ווו זיי האָבן אויסגעקעמפט מיט זייער בלוט...

אַזוי איז ער געבליבן זיצן אין די אָוונטן אַליין פאַר־זונקען אין מחשבות אין בענקשאַפט נאָך זיינע פּאַרטיזאַנער.

ווו ביסטו איצט ליבער איוואַן וואַסיליעוויטש שמאַטאַ־ויטש? ווו ביסטו?

חיים לייבאָוויטש

רייזל וואלקין

זכרונות...

איך דערמאָן זיך דעם טאָג פֿאַר דער צווייטער שחיטה, ווי איך בין אַריין אין געטאָ, און אַלע די פֿאַרבליבענע מענטשן שרייען און גרייטן זיך צו דער צווייטער שחיטה. עס האָט מיך מיין גאַנצער קערפּער געמומען וואַרפן. איך האָב זיך באַגאָסן מיט אַ קאַלטן שווייס. טראָץ דעם בין איך געווען זייער ענער־גיש. נאָר איין זאַך האָט פֿאַר מיר עקזיסטירט: נעמען נקמה פֿאַר מיינע עלטערן, שוועסטער און ברידער.

די פּראָשעקטאָרן האָבן באַלויכטן דעם געטאָ. ניט קוקן־דיק אויף דעם, האָב איך אַזייגער צוועלף ביינאַכט אָפּגעריסן אַ ברעט פון דעם פלויט, אַרויסגעשאַרט זיך פון געטאָ אויפן בויך און געמומען לויפן איבער פעלדער וווּ די אויגן טראָגן. דעם גאַנצן טאָג בין איך אָפּגעגאַנגען אין פּרעשיקער קוסטעס אין סעליבער וועלדער. ליגנדיק אין וואַלד, אַזוי ווי אַ קראָט אין דער ערד, האָב איך פֿאַרנומען שטימען פון טייערע נש־מות... איך האָב פֿאַרלוירן די לוסט צום לעבן. איך האָב שוין געוואָלט באַגיין זעלבסטמאָרד, נאָר דער אינסטינקט צום לעבן האָט אַלץ באַזיגט.

כ׳האָב זיך לאַנג געמאַטערט, און איך האָב ניט געהאַט קיין גראָשן ביי דער נשמה; טאָג און נאַכט בין איך געלעגן ווי אַ פערד אין די שטאַלן — אַ נאַכט ביי אַ שעפּס אונ־טערן בויך און אַ נאַכט אין אַ גרוב פון אַ שטאַל. כ׳בין אויס־געצערט געוואָרן פון הונגער. כ׳האָב שוין פֿאַרלאָרן דעם צלם אלוהים. נאָר בלויז צוויי גרויסע אויסגעמאַטערטע אויגן האָבן אַרויסגעקוקט פון מיין פּנים. אין מיינע לאַנגע האָר און אויף מיין גאַנצן קערפּער זיינען אַרומגעקראָכן לייז. אַ געוואַלד האָט זיך פון מיר געטראָגן גאָר ניט צום באַשרייבן. מיט גרויס שוועריקייט האָב איך זיך דערשלאָגן צו אונדזער געטרייען חבר טוביה בעלסקי. פֿאַרשטייט זיך, אַז די לאַגע האָט אויס־געזען זייער שוואָר אין די וועלדער, ווייל קיין געווער האָבן מיר דאָך נאָך ניט געהאַט אַז מיר זאָלן קענען שטעלן אַ ווידער־שטאַנד. איך בין געווען אָפּגעריסן און האַלב נאַקעט. האָט מען מיר און נאָך אַזעלכע עלנטע אַוועקגעשיקט קיין לוב־טשאַנסקער פּושטשע. אָבער ניט לאַנג נאָך מיין אָנקומען האָט זיך אָנגעהויבן די גרויסע אָבלאַווע און איך, די עלנטע רייזל, בין מיט דריי טיפּנאָזע געבליבן אָן אַ ביסל וואַסער. עס האָט אונדז געפֿייניקט דער דאָרשט; קוילן מיט האָנטגראָנאַטן זיינען געפּאַלן איבער אונדזערע קעפּ, ווי אַ האָגל. מיינע טיפּאזנע האָבן געשריגן און געשפּרונגען פון די נאָרעס. און איך האָב זיי געקושט און געבעטן: זייט שטיל, ווייל איך האָב ניט גע־וואָלט אַז מ׳זאָל אונדז כאַפּן לעבעדיקערהייט.

אויסגעמאַטערטע פון צען טעג וואַנדערן אין לובטשאַנסקער פּושטשע בין איך געלאָפּן זוכן אין פרעמדע זעמליאַנקעס עפּעס עסן פאַר מיינע טיפּאָזנע. אָבער אפילו א ביסל וואַסער אויף אָפּנעצן די ליפּן האָב איך ניט געפונען. דאַן האָב איך פאַר־בלאָנדזשעט אין גרויסע וועלדער און איך בין אַזוי אַכט טעג געגאַנגען פון איין וואַלד אין צווייטן. דאָס איז געווען כמעט דער לעצטער מאָמענט מיינער. נאָר פלוצים דערהער איך צוויי שטימען אונטער מיין בוים: עס ליגן יינגלעך — איינער פון שולהויף, ער האָט געהייסן חיימקע, און דער צווייטער האָט געהייסן מאירקע. (ער געפינט זיך אין ישראל). איך האָב זיי אַרומגענומען און אַרויסגעשריען: מיינע טייערע קינדער, מיר וועלן דאָ שטאַרבן, לאָמיר זיך שאַרן איבערן וואַלד, אפשר וועלן מיר עמעצן טרעפן. מיינע טייערע קינדער האָבן מיר ניט אָפּגעלאָזן. מיט די בלעטלעך פון יאָגדעס, מיט זאָנגען פון הירזש האָבן זיי מיך געגעבן צו דערכאַפּן דאָס האַרץ. און אַזוי וואַרטנדיק אויפן טויט דערשפּירן מיר אַ ריח, און מיר גייען אין דער ריכטונג איבערגעבן זיך לעבעדיקערהייט צום טויט, און דאָ געפינען מיר צוויי יידישע פּאַרטיזאַנער מיט אַ ברויט און אַ באַקאַלאַשקע וואַסער. מיינע טייערע: אונדזער פּרייד איז גאָרניט געווען צום באַשרייבן. זיי האָבן גלייך גע־מאַכט אַ פּייער און מיר זיינען געקומען צו זיך אַ ביסל. די פּאַרטיזאַנער זיינען געווען: נפתלי גרינקאָווסקיס זון, און דעם צווייטן געדענק איך ניט. זיי האָבן אונדז שוין ניט אָפּ־געלאָזן. און מיר זיינען אַוועק צוריק צו בעלסקיס אָטריאד. ביי בעלסקין האָבן זיי גאָרניט געווסט פון אונדזערע צרות. פון דאַן אָן בין איך געבליבן ביי בעלסקין און צוזאַמען דורכ־געמאַכט די וווייטערדיקע וואַנדערונגען.

פון די 3 טיפּאנזע זיינען 2 געזונט געוואָרן (איינער הייסט אלימלך זאַמקאוו פון נאַוואַרעדאָק, דער צווייטער — נאַטקע פון בעליצע. (ער געפינט זיך אין קאַנאַדע). זיי האָבן מיך גע־קושט און ניט געווסט ווי אָפּצודאַנקען. אָבער עס קומט מיר פאַר דעם קיין דאַנק ניט. הלואי וואָלט איך נאָך געקענט העלפן ראַטעווען מער עלנטע מענטשן.

אין וואַלד האָבן מיר זיך געמוזט צעטיילן אויף גרופּעס: איך האָב באַלאַנגט צו חיים אבראמיטעס זעמליאַנקע. מיר האָבן זיך גוט צוגעפּאַסט און אויסגעפילט אַלע פליכטן. פּלוצים איז געלונגען מיינעם אַ סעליבער חבר, משהקע רעזניק, אַנט־לויפן פון די מערדעריש העגט און אין אַ פּאָר טעג שפּעטער איז ער קראַנק געוואָרן אויף טיף, זיינען אַלע זייער דער־שראָקן געוואָרן און פאַרלאָזן די זעמליאַנקע. בלויז איך, די איינציקע, בין געבליבן מיטן קראַנקן און געהאַלטן אין איין לייגן אים קאַלטע קאָמפּרעסן אַז דער פיבער זאָל אַראָפּ. איך האָב איינגעשטעלט מיין לעבן, און אַלץ געטאָן פאַר אים, אַלע זיינען אַנטלאָפן פון אונדז. נאָך גרויס בעטעניש און געוויינען, האָב איך געפּועלט צו ברענגען אַ דאָקטער פון אַן אַנדער גרופּע. דער דאָקטאָר איז געקומען און האָט פעסטגעשטעלט אַז ער האָט זייער אַ שווערן טיף. מ׳האָט מיר מיט מיין קראַנקן אַוועקגעפירט אין אַ ניט־פאַרענדיקטע זיעמליאַנקע אָן אַ ביסל וואַסער און אָן ברויט. מיינע טייערע, איך קען גאָר ניט באַ־שרייבן מיינע איבערלעבונגען. איך בין געשטאַנען לעבן זיין נאַרע גאַנצע נעכט און טאָג און געגעסן זיינע ליפּן מיטן צע־לאָזענעם שניי. איך האָב אַראָפּגענומען פון מיר מיין אַלטן פאַרלייזיקטן פּעלצל און איינגעדעקט זיין קערפּער.

ניט ווייט פון מיר איז איינגעשטאַנען די גרופּע פון

נאַוואַרעדקער
אי־בערגעבליבענע יידן
ביים ברודער־קבר

אליאשקעס זעמליאַנקעס. איך דערמאָן זיך די פּראָסטיקע פּרי־מאַרגנס מיט דעם געוויש פון די פאַרשנייטע ביימער. ווי באַל־זאַמירט זיינען געווען די מענטשן אין זייערע גריבער, איך דערמאָן זיך די מאַמענטן ווי איך פלעג קומען לעבן זייער זעמליאַנקע מיט די באָרווסעס פיס און בעטן מיינע טייערע שוועסטער און ברידער: גיט מיר אַ ביסל זופּ, אָדער אַ ביסל וואַסער!.. און באַגיסן זיך מיט בלוט און טראַכטן: וואָס מאַ־טערן מיר זיך אַזוי לאַנג. אָבער איין מאָל זיצנדיק אין זעמ־ליאַנקע הער איך אַז עמעצער גייט איבער אונדזערע קעפּ. שריי איך אויס: משהקעלע! מ׳גייט אונדז שיסן. ערשט אונ־דזערע טייערע פּאַרטיזאַנער פון מיין גרופּע האָבן זיך דער־מאָנט אָן מיין גורל און האָבן געבראַכט אַ גוטן חבר; זיין נאָמען איז חיים טשאַרנע. פון פרייד האָבן מיר זיך אַלע דריי צעווויינט אויפן קול, אַז אונדזערע קלאַנגען זיינען דערגאַנגען צום הימל. און איך מיט חיימען האָבן מיר זיך געזומען ענער־גיש צו דער אַרבעט אויסגראָבן אַ ברונעם אויף אַ ביסל וואַסער, ווייל קיינער האָט אונדז ניט אַרייַנגעלאָזט. גראָבנדיק דעם ברונעם איז די זעמליאַנקע מיטן קראַנקן און מיט חיימען אייַנגעפאַלן. דער איינציקער גליק, וואָס איך בין געווען אין דרויסן. איך האָב זיך ניט פאַרלאָרן און גלייך זיך געלאָזט לויפן ווי אַ ווילדער טיגער צו די אליאשקעס זעמליאַנ־קעס און געשריען: ראַטעווט מיינע צוויי עלענדע ברידער!.. אַלע זיינען געקומען צו הילף און מ׳האָט זיי אָפּגעגראָבן און זיי זיינען געבליבן לעבן.

נאָך די גרויסע צרות, נאָכן זיין אָפּגעזונדערט פון דער וועלט און פון מענטשן, איז מען פלוצים אונדז באַפאַלן. פלו־צים איז מען אַנגעפאַלן אויף די שכנותדיקע זעמליאַנקעס און מיר האָבן אין דער ערד גאָרניט געהערט. אין אַ פאַר טעג אַרום האָבן זיך געזומען הערן מענטשליכע טריט, און מ׳האָט געזומען שרייען: וועך לעבט נאָך. דאָן האָט מען מיר מיטן קראַנקן צוגעזומען אויף אַ כוטאָר אויף אַ פאַר טעג. די קריסטין האָט געפרעגט ביי מיר וואָס עס איז מיט מיין קראַנקן. האָבן איך געזאָגט אַז אַ פערד האָט אים אַ בריק געגעבן אין בויך, און ער איז אָפּגעגאַנגען מיט בלוט. ער מוז רוען. איך האָב אים אַוועקגעלייגט אויפן וואָגן, אַז קיינער פון די שכנים זאָלן ניט וויסן, ווייל די קריסטן האָבן ריזיקירט מיט זייער לעבן. מיט איין מאָל האָט מען זיך דערוווסט, אַז עס גרייט זיך אויף אונדז אַ אָנפאַל. מ׳האָט מיך מיטן קראַנקן צוגעזומען. קומענדיק אין גרויסן וואַלד האָבן מיר זיך שנעל געזומען, ווי זעלנער, בויען אויבערשטע זעמליאַנקעס. און אַלץ איז געגאַנ־גען שטיל און רואיק. מ׳איז אַ ביסל געקומען צו זיך. מיר האָבן געוואַנדערט פון איין וואַלד צום צווייטן. איך האָב געהאָט איין ביידל מיט גיטל און מיט דער טאָכטער פון סאָניע בערקאָווסקי. אין אַ שיינעם פרימאָרגן קומט מען רופן: רייזעלע, דער קא־מאַנדיר וויל דיך זען. און דער קאָמאַנדיר זאָגט צו מיר: טייערע רייזל, עס ליגט אַן עלנטער פאַרטיזאַנער, און עס איז ניטאָ ווער זאָל אים ראַטעווען. איך האָב גלייך געענטפערט: אויב עס וועגדט זיך נאָר אַן מיין הילף, בין איך גרייט, מ׳האָט מיר גלייך איזאָלירט טיפער אין וואַלד, די קראַנקהייט איז געווען אַ בויכטיף, עס האָט פון אים געגאָסן אַן אויפהער. איך

האָב גלייך אויסגעטאָן דעם עלנטן קראַנקן און מיט מיינע דאַרע הענט אים אָוועקגעלייגט און געזומען אַרומווישן אים. טערערן האָבן זיך געגאָסן ביי מיר אַזוי ווי באָב, טוענדיק אַלץ וואָס באַלאַנגט צו מיר, האָב איך זיין לעבן ניט געקענט רעטעווען. ער איז געווען אַן איישושקער אָדער פון וואַסילעשאק. זיינע צוויי קוזינס לעבן. אייגער הייסט עלטשיק, דעם צווייטן געדענק איך ניט.

ניט קוקנדיק אויף אַלע צרות און קראַנקהייטן, בין איך אַליין ניט קראַנק געווען אין די וועלדער. איזאָלירט פון אַלע־מען בלויז מיט דער געזעלשאַפט פון ביימער און ווילדע חיות, אַ האַלב לעבעדיקע נשמה און אַ האַלב טויטע בין איך פון מיין גאַנצער פאַמיליע געבליבן לעבן. איך דריק אויס מיין פערזענלעכן דאַנק פאַר מיין לעבן דעם חבר בעלסקי.

משה רעזניק

ייִדישע פּאַרטיזאַנער־אויסשפּירער

אין יאָר 1942, נאָכן אומקום פון מיין גאַנצער פאַמיליע, גיי איך אין וואַלד, שליס זיך אָן אין דעם פּאַרטיזאַנער אָטריאַד אונטער דער אָנפירונג פון קאָמ. בעלסקי. איך ווער צוגעטיילט צו דער גרופּע רייטער־אויסשפּירער.

נאָך עטלעכע פייער־פּראָבעס באַקום איך אַלס אויסצייכענונג אַ פּיסטאָלעט און אַ קורצן ביקס (קאַראַבינקע) און ווער נאָמינירט אַלס קאָמאַנדיר פון אַ גרופּע אויסשפּירערס.

אונדזער יידישער אָטריאַד איז געווען דער ערשטער אָר־גאַניזירטער פּאַרטיזאַנער כוח אין אונדזער געגנט און האָט דורכגעפירט די ערשטע דיווערסיע־אַקציעס קעגן דייטשן מיליטער, וואָס האָט געמאַכט אַ געוואַלטיקן רושם אין אַלע שטעט אַרום. די דייטשן האָבן באַשטימט אַ פּרעמיע פון 10,000 מאַרק פאַר דעם, וואָס וועט בעלסקין ברענגען כאַטש אַ טויטן.

דער אָטריאַד האָט זיך געשטעלט פאַר אַ ציל — אויף דער פערזענלעכער פאַראַנטוואָרטלעכקייט פון קאָמ. בעלסקי — צו נעמען נקמה אויך פון די אָרטיקע פויערים, וואָס איין מיט־גליד פון זייער פאַמיליע דינט אין דער פאָליציי, אָדער האָט געהאָלפן די דייטשן ביים דורכפירן אַ שחיטה ווי גראָבן גרי־בער, רויבן און מאָרדן.

אונדזער נקמה האָט זיי דערגרייכט אין יעדער פאַר־שטעקטער לאָך.

מיטן אָרגאַניזירן זיך פון דער רוסישער פּאַרטיזאַנער באַוועגונג, האָט די אויבערשטע קאָמאַנדע באַשלאָסן צו רע־אָרגאַניזירן אונדזער אָטריאַד.

אַ טייל פון אָטריאַד: עלטערע, משפּחה מענטשן, און ניט קיין באַוואָפנטע, ווערט אָפּגעשיקט אין הינטערגרונט פון די פּאַרטיזאַנער מיט בעלסקין אַלס קאָמאַנדיר. די יונגע קאָמפּס־פּעאיקע באַוואָפנטע ווערן צוגעטיילט צו אַ רוסישער אָפּטיי־לונג. בלויז די קאָמאַנדירן פון גרופּעס פּאַרבלייבן יידן. זיסל בעלסקי ווערט נאָמינירט אַלס קאָמאַנדיר פון דער יידישער ראַזוועדקע (אויסשפּירער) און איך — אַלס קאָמאַנדיר פון אַ וויז׳וואַד (וזוואדא — גרופּע) פון אויסשפּירער. דער נייער אָטריאַד באַקומט דעם נאָמען „אָרדזשעניקידזע".

צוליב די ספּעציעלע אויפגאַבן פון מיין אויסשפּיר־דינסט האָב איך זיך באַמיט צו געווינען דעם צוטרוי און פריינטשאַפט פון די אָרטיקע פויערים דורך געבן זיי פּאַרשיי־דענע הילף, ווי אויסבאָרגן פערד צום באַארבעטן די פעלדער, פּאַרטיילונג פון לעבנס־מיטל און שיצן זיי פון ניט קיין פּאַ־ראַנטוואָרטלעכע פּאַרטיזאַנער.

מיר האָבן געהאַט אמתע גוטע פריינד, וואָס פלעגן ריזיקירן מיט זייער לעבן און ברענגען אונדז פון שטאָט די נויטיקע ידיעות.

די ראַזוועדקע פון אונדזער אָטריאַד איז געווען געשעצט און געלויבט צווישן די קריסטלעכע אָטריאַדן אַ דאַנק אונדזער מאָראַלישער און העלדישער אויפפירונג. אין שטאָב פון דער בריגאַדע האָט מען זיך זייער געערכנט מיט מיין באַריכט.

ווען די רויטע אַרמיי איז אַריין אין אונדזער געגנט, האָט זי מיטגענומען דעם גאַנצן אָטריאַד אויפן פראָנט און אַלע — אויסער איך — זיינען אומגעקומען אין קאַמף מיטן שונא.

נאָכן קריג פאַרלאָז איך רוסלאַנד און אָנקומענדיק קיין פוילן, באַקען איך זיך מיט די חברים ה׳ שפּטל, איצט ראש־העיר פון ראשון לציון, יצחק צוקערמאַן (אַנטעק), משה קג־נובין, ברוך לוין, ברונשטיין, און מיר שאַפן איין מיפקדה פון פח״ח (פּרטיזן חלוץ), וואָס אָרגאַניזירט און ריכטעט יידן פאַרטיזאַנער קיין ישראל.

יהושע יפה

א. די ערשטע ייִדישע פּאַרטיזאַנער

ישׂראליק דער איוועניצער איז אַכצן יאָר אַלט געווען. זיין טאַטע האָט אַרומגעפּירט זייַף, קעמלעך, און פּאָדעם אין די דערפער אַרום איוועניץ און ָאויסגעביטן עס אויף שמאַטעס. ישׂראליק איז אויך פילמאָל מיטן טאַטן געפּאָרן איבער די דערפער און האָט די געגנט געקענט. הינטערן שטאָט, וווּ זיי ווויינען רעדט ישׂראל מיט אַ פּאָר נאַוואָרעדקער ייִנגע בחורים. אַרום און אַרום איז דאָרטן וועלדער. אויך די דאָרפישע הייזער שטייען אין וואַלד. קיין דייטשן קומען קיינמאָל ניט אַהין. קיין שאָסייען, זיינען דאָרט ניט געלייגט. די פּויערים זיינען אויפגעלעבט מיט די יידן און זיינען אין כעס אויפן דייטש, וואָס גייט פּאַרכאַפּן די וועלט. אין די וועלדער געפינען זיך שוין רוסישע פּאַרטיזאַנער. זיי גייען אַרום אויף די וועגן, פּאַלן אָן אויף דורכפּאָרנדיקע דייטשן און אַנטלויפן צוריק אין וואַלד. צו וואָס זיצן אין געטאָ און וואַרטן אויפן טויט? פּאָר וואָס זאָל איך מורא האָבן פּאָר די דייטשן, אַז די דייטשן קאָנען מורא האָבן פּאָר מיר... אַזוי האָט ישׂראליק געראַטן אין נאַוואָרעדקער חברה האָבן זיך צו אים צוגעהערט. מען האָט געראַטן געהיים, אַז קיינער זאָל ניט וויסן — דער יודנראַט וועט אין קאַרצער פּאַרשפּאַרן. אָבער ווי געזאָגט מען זיך מיט די עלטערן פּאָרן אַוועקגיין? האָבן די מוטערס אָנגעהויבן ווייַנען: וווּ וועסטו גיין אין די וועלדער? חיות וועלן דיך דאָרטן אויפעסן. וועסט אויסגיין פון הונגער. דעם געשפּרעך האָט אַ שכנה דערהערט. די מוטער האָט אויך כלומרשט אַ סוד דערציילט און דער גאַנצער געטאָ האָט געראַטן, אַז פּאַרטיזאַנער קלייבן זיך פון געטאָ אין וואַלד אַריין. עס האָט זיך דערוווּסט דער יודנראַט. זיינען יידישע פּאָליציאַנטן פּאַרנאַכט איבער די געטאָ הייזער גענגען און אַוועקגענומען ביי די בחורים די שטיוול אויף איבער נאַכט. מען האָט זיי חושד געווען, אַז זיי קלייבן זיך אַוועקגיין אין וואַלד. חברה האָבן פלוצים אויפגעהערט רעידן וועגן גיין אין וואַלד. די מאַמעס האָבן דערציילט די שכנות, אַז זיי האָבן חרטה געהאַט. וווּ וועלן זיי זיך שלעפּן איבער די וועלדער? מען וועט זיי נאָך כאַפּן אויפן וועג. זיי האָבן ניט קיין געווער. און דער יודנראַט האָט שוין מער קיין שטיוול ביי די פּאַרדעכטיקע ניט צוגענומען...

איין נאַכט האָבן זיך ייִנגע בחורים שפּעט אין געטאָ אַרומגעדרייט. מען איז געלאָפּן פון איין שטוב אין דער צווייטער. און וועו די עטלעכע און צוואַנציק בחורים זיינען געשטאַנען הינטער ישׂראליקס שטאַל איז אין געטאָ שטיל געווארן. אַלץ האָט געשלאָפן. דער געטאָ איז מיד געווען פון דעם גאַנצן דורכגעלעבטן טאָג און אויך די פּאָליציאַנטן, וואָס האָבן דעם געטאָ געהיט, האָבן זיך אוועקגערוקט ערגעץ אין אַווינקל, פּאַרויכערט ציגאַרעטן און גערעדט, ווי אַזוי שטופט מען אַדורך די גרויסע לאַנגווייליקע נאַכט...

די סוף חודשדיקע הימלען זיינען אין דער נאַכט שוואַרץ געווען. פּינצטערע הימלען האָבן זיך פּאַרשפּרייט איבערן געטאָ. אין דער פּינצטערניש האָבן זיך געמומען גנבענען מענטשלעכע סילועטן איינער נאָכן אַנדערן צום פּאַרקאָן פון געטאָ... אַ ברעט איז שוין געווען אויפגעבראָכן פון בייַ טאָג, און איינער נאָכן צווייטן האָבן זיך אַרויסגעשלייכט דורך דער לאָך פון פּאַרקאָן און פון געטאָ אַרויס...

זיי האָבן אַרויסגענומען עטלעכע רעוואָלווערן פון די קעשענעס. מיט דעם זיינען זיי געגאַנגען זיכער. זיי האָבן געווען. ווער עס וועט זיי אָפּשטעלן, אויף דעם וועלן זיי שיסן. זיי זיינען דאָך פּאַרטיזאַנער!..

נאָך אַ גאַנצע נאַכט האָבן זיי קיינעם ניט באַגעגנט. די מענטשן האָבן זיך פּאַרשטעקט אין די הייזער און אויסגעמיטן צו זיין אין די וועגן. מלחמה צייט איז זיכערער בייַ זיך אין דער היים. האָבן זיי דורכגעשניטן פעלדער און וועגן. פּאַרבייגאַנגען שלאָפנדיקע הייזער און דערפער פּאַרזונקענע אין טיפן שלאָף. אָפּגערוט אין קליניע וועלדלעך און ווייטער אין וועג זיך געלאָזט. וועו עס האָט זיך זיי עסן פּאַרוואַלט, האָבן זיי אָנגעקלאָפּט בייַ אַ פויער. אייַנער איז אַריין מיט אַ נאַגאַן אין האַנט און דער צווייטער איז געשטאַנען בייַם טיר. דער פויער האָט זיי געגעבן ברויט מיט פוטער. אַ קרוג מילך האָבן זיי בייַ אים אויפן אָרט אויסגעטרונקען און ווייטער אין וועג זיך געלאָזט. מיטן זעלביקן וועג וואָס מען האָט די איוועניצער אין נאַוואַרעדקער געטאָ גענעפּירט, האָט ישׂראליק געפּירט זיין גרופּע אין וואַלד און זיינען געקומען אויפן באַשטימטן אָרט.

אין וואַלד האָבן זיי זיך געזעצט אונטער דיקע אַלטע בייַמער אויף וווייכע גרינע גראָזן. די זון האָט זיי געוואַרעמט דורך די גרינע האַלב רונדיקע בלעטלעך, וועלכע האָבן זיך געווויגט אויף די לייכטע און דיקערע צווייגן. זיי האָבן פּאָר זיך געזען הימל, ערד און בייַמער, וואָס האָבן זיך געצויגן אויף קילאָמעטערס. אין וואַלד זיינען זיי פּריי געווען, ניט

פאַרצוימט מיט פאַרקאַנעס, ניט מורא געהאַט פאַרן טויט. צו זיי האָבן געזונגען די פייגעלעך פון די צווייגן, עס האָבן גע־שאָרכט די בלעטער און דער גאַנצער וואַלד איז געווען איין ריטמישער געזאַנג פון דער נאַטור, וואָס האָט געשפילט און אויפגעלעבט זייערע דערשלאָגענע געפילן און אויפגעמונ־טערט זייערע פאַריאושטע געדאַנקען...

רוסישע פאַרטיזאַנער זיינען צו זיי געקומען און האָבן זיי געלערנט, ווי צו פירן זיך, ווי אויסצוהיטן זיך פון די דייטשן, זיין אויסגעאיבט אין וועג צו איבערפאַלן דייטשע פאַשטנס, ווי אַזוי צו לעבן אויף דער פרייער נאַטור אין וואַלד, ניט אין קיין שטוב. די פאַרטיזאַנער האָבן אין זיי פאַרשטאַרקט דאָס געפיל פון נקמה. אַ פאַרטיזאַן דאַרף זיין שטאַרק און אומדערשראָקן, ניט ציטערן פאַרן טויט, ניט רח־מנות האָבן אויפן שונא, טויטן דעם דייטשן פאַשיזם און זיינע מיטהעלפער. אויף בלוט ענטפערן מיט בלוט...

יעדער איינער פון די עטלעכע און צוואַנציק יידישע פאַרטיזאַנער האָט זיך געגוג אָנגעליטן פון דייטש. פיל פון זייערע פאַמיליעס זיינען אומגעבראַכט געוואָרן אויף אַ שוי־דערלעכן אופן. און די רעשט פון זייערע פריינט זיצן פאַר־שפאַרט אין גאַוואַרעדקער געטאָ און וואַרטן אויפן טויט...

זיי האָבן זיך געריסן צו נקמה. געלויערט אויף די וועגן אויף אַ דייטשן אויטאָ, וואָס איז פאַרבייגעפאָרן און באַשאָסן אים. זיי האָבן געזען בלוט פון זייערע מערדער און זיינען צופרידן געווען.

זיי האָבן זיך אָבער מיט דעם ניט באַנוגנט. זיי האָבן צו־זאַמען מיט די רוסישע פאַרטיזאַנער געפלאַנט צו איבערפאַלן דעם דייטשן פאָליציי צירקל אין נאַליבאָק. דאָרט זיינען גע־זעסן די מערדער פון די שטעטלשע יידן און זיי האָבן גע־וואָלט פון זיי נקמה נעמען.

אין שטעטלשן קלויסטער האָבן זיך די פאָליציאַנטן פאַר־באַריקאַדירט, זיי האָבן צו זיך די פאַרטיזאַנער ניט צוגע־לאָזן. דאָס גאַנצע שטעטל איז שוין פון די פאַרטיזאַנער גע־וען פאַרנומען און די לעצטע פעסטונג האָבן זיי געוואָלט דורכברעכן. פון צוויי זייטן האָבן די פאַרטיזאַנער אַטאַקירט. די רוסישע באַזונדער און די יידישע באַזונדער. זיי זיינען געלעגן אין די אָקאָפעס און געשאָסן אויף די פאָליציאַנטן. און די פאָליציאַנטן האָבן פלוצים אויפגעהערט שיסן, ווי זיי וואָלטן מער קיין קויל ניט געהאַט. די פאַרטיזאַנער האָבן באַפוילן אָנגרייפן און אַריינדרינגען אין קלויסטער אינע־ווייניק. אויף דעם האָבן די יידישע בחורים געוואָרט. זיי האָבן געוואָלט נעמען די פאָליציאַנטן לעבעדיקע... זען ווי זיי וועלן אויסזען אין געפאַנגענשאַפט. פרעגן זיי פאַרוואָס מאָרדן זיי די יידן פון שטעטל, די נעכטיקע גוטע פריינד זייערע...

פלוצים האָט אָנגעהויבן רוישן. דער גערויש פון דער ווייטנס האָט זיך געהערט אַלץ נעענטער און נעענטער. מא־שינעס האָבן אַלץ שטאַרק געקלאַפט און געלאָפן מיט גרויס שנעלקייט. זיי האָבן דערגרייכט צו נאַליבאָק און פאַרטוי־בנדיקע שאָסן האָבן זיך געריסן אין דער לופטן. טויזנטער קוילן פון מאַשין־געווער האָט באַוואָרפן די יידישע פאַרטי־זאַנער, וועלכע זיינען פון די אָקאָפעס אַרויס און געמוען אַריינדרינגען אין קלויסטער אַריין. זיי האָבן זיך ניט אַרום־געזען וויי די רוסישע פאַרטיזאַנער האָבן נאָך באַצייטנס דעם שלאַכטפעלד פאַרלאָזט און זיי געלאָזן אַליין אין קאַמף. אויך פון קלויסטער האָט מען אויף זיי אָנגעהויבן שיסן.

פלוצים איז שטיל געוואָרן. די דייטשן האָבן אויפגעהערט שיסן. — גיט זיך אונטער, וועלן מיר אייך לאָזן לעבן. מיר וועלן אייך צוריק אין נאַוואַרעדקער געטאָ פירן — האָט גע־ריטשעט אַ הייזעריק קול פון אַ דייטשן מעגאַפאָן.

די דייטשן זיינען זיכער געווען, אַז די יידן וועלן זיך לאָזן נעמען געפאַנגען, ווייל די אויטאָס האָבן זיך געמוען צו זיי דערנעענטערן און ניט געשאָסן. — געטאָ־יידן, ווי קומען זיי צו קעמפן, זיי זיינען זיכער דערשראָקן און וועלן זיך אָן ווידערשטאַנד לאָזן נעמען אין געפאַנגענשאַפט.

די יידן האָבן אָבער עפעס אַנדערש געקלערט: טויט שוועבט אַרום זיי. זיי זיינען פון געטאָ אַנטלאָפן, פון טויט, איצט צוריק אין געטאָ, ווידער צום טויט... שוין בעסער שטאַרבן אין קאַמף און זען דייטשיש בלוט, טויטע דייטשן... ווי זיי פאַלן אויף דער ערד פון זייערע קוילן, פון יידישע ביקסן... און די יידישע ביקסן האָבן זיך אין איין אויגנבליק צונויפגערעדט און אָנגעהויבן שיסן אַנטקעגן פיינט, וועלכער איז אַזוי זיכער געווען אין זיך. די ערשטע דייטשע מאַשינען האָבן זיך איבערגעקערט און די יידן האָבן אַלץ געשאָסן. זיי האָבן רואיק און קאַלטבלוטיק געשאָסן... און מיט דער זעלביקער רואיקייט זיינען זיי שפּעטער געפאַלן, ווייל דער דייטשער כוח איז פילפאַכיק שטאַרקער געווען. די לעצטע קוילן האָבן זיי אויסגעשאָסן און געפאַלן מיט פריילעכע פנימער, וואָס ענדלעך האָבן זיי דערלעבט צו נעמען נקמה פון די מערדערס פון זייערע פאַמיליעס...

די געשיכטע איז שפּעטער אַרומגעגאַנגען ווי אַ לעגנ־דע צווישן די פאַרטיזאַנער. עטלעכע און צוואַנציק יידן האָבן זיך קעגנגעשטעלט הונדערטער דייטשן און האָבן דעם קאַמף ניט אויפגעגעבן.

ביזן לעצטן האָבן זיי געקעמפט און זיינען געפאַלן אַלס יידישע העלדן אין קאַמף פאַר פרייהייט און גערעכטיקייט.

ב. פּאַרטיזאַנער פּאַרמיירן שחיטות

צו דעם נאַוואַרעדקער געביט האָבן אויך אָנגעהערט די יידן פון די קליינע שטעטלעך, קאַרליטש, ליובטש, דעלאַטיטש, איוועניץ, נאַליבאָק און צרעווונע (צירן).

די קליינשטעטלדיקע יידן האָבן גלייך געהאַט אויסצוטיין צרות פון זייער שכנים קריסטן. די לעצטע האָבן ביי זיי צוגענומען די קי, געראַבירט די זאַכן אין שטוב און די יידן זיינען געבליבן אָרעמעלייט. וועג עס איז שוין אָבער ביי זיי ניט געווען וואָס צו ראַבעווען, האָבן זיי שוין געלעבט שטיל. קיין דייטשן פלעגן אַהין ניט קומען און מיט די שטעטלדיקע כוליגאַנעס האָבן זיי זיך צוריק ווי־עס־איז אייניגעלעבט. ביז עס איז אָנגעקומען אַ באַפעל אין 1942 צו ליקווידירן יידן פון די קליינע שטעטלעך פון נאַוואַרעדקער געביטס־קאָמיסאַריאַט. ס׳זיינען אַרויסגעפאָרן 4 מאַשינעס מיט דייטשן און פּאָליציאַנטן אָנגעפירט פון הויכע געסטאַפּאָלייט. זיי האָבן באַווייזן צונויפקלייבן ביי הונדערט יידן אין נאליבאק. צו ערשט האָבן זיי געהייסן אָפּגעבן זיי דאָס גאָלד און אַנדערע ווערטפולע זאַכן. שפּעטער האָבן זיי אַלע אויסגעשאָסן. לויטן פלאַן האָבן זיי אין דעם זעלביקן טאָג געדאַרפט אומברענגען אויך די יידן פון וויארנעץ, צרעווונע, קאַרעליטש און ליובטש.

דער פּאַרטיזאַנישער אָטריאַד „סטאַלינצעס" האָט זיך געפּונען אַרום נאַליבאָק אין די אַרומיקע וועלדער. זיי זיינען געגאַנגען אָנגעטאָן, ווי דאַרפישע פויערים און זיי האָבן זיך דערוווסט, אַז אין שטעטל קומט פּאָר אַ שחיטה. אָנפאַלן אויפן שטעטל האָבן זיי ניט געהאַט קיין כוח. זיי זיינען אינגאַנצן געווען אַ פּאָר צענדליק מאַן. האָבן זיי זיך אויסגעלייגט אויפן וועג אין אַ „זאַסאַדע". אין די שענסטע טעג פון זומער, וען די זון האָט געווארעמט מיט אירע גילדענע שטראַלן די פּריש באַגרינטע פעלדער, וואָס האָבן פון זיך די ערשטע שפּראָצן אַרויסגעגעבן, וען די ביימער האָבן זייערע בליעכצן פּאַרשפּרייט אויף די ויגנדיקע צווייגן, האָט אַ פּרישער קבר פון נאָך אויפגעגראָבענער ערד אַריינגענומען אין זיך וואַרעמע קערפערס פון ערשט צעבלוטיקטע מענטשן...

די דייטשע מערדער זיינען געווען שיכור פון בראַנפן און פון בלוט; זייערע הערצער זיינען פול געווען מיט פרייד, וואָס זיי האָבן באַפרידיקט זייער בלוטדאָרשטיקע תאווה. זיי איז גאָרניט אייגעפאַלן, אַז מיט זייער בלוט וועלן זיי אָפּצאָלן פּאָר דאָס פּאַרגאָסענע בלוט. זיי זיינען געפּאָרן פרייע לעכע אויף די וועגן. זייערע געשרייען און וויילדע געזאַנגען האָבן זיך אַריינגעריסן צווישן די שטילע טענער פון וואַלד... עפּעס שרעקלעכעס האָט געהודזשעט צווישן די ביימער... מאָדנע קולות, ניט פון דער נאַטור, נאָר ווילדע געשרייען פון מערדערס, וואָס זיינען געגאַנגען פּאַרניכטן אַ וועלט...

און צוגעהערט האָבן זיך צו די ווילדע געשרייען די פּאַרטיזאַנער, וואָס זיינען פון דער ווילדער מענטשהייט צוריק אין דער נאַטור געלאָפן. זיי האָבן זיך קעגנגעשטעלט די מערדערס. זיי זיינען אין וואַלד אַנטלאָפן און דאָרטן פּאַרשפּרייט זייערע געצעלטן, ווי די ערשטע מענטשן, וואָס האָבן נאָך קיין הייזער ניט געהאַט. זייערע הערצער זיינען פול געווען מיט שנאה און האָס צו די פּאַרגעוואַלטיקער פון די מענטשלעכע רעכט. זיי האָבן דערקלערט אַן הייליקן קריג די, וואָס האָבן זיי פּאַרטריבן פון זייערע היימען, אומגעבראַכט זייערע פּאַמיליעס און צערוּיבט זייער פּאַרמעגן...

זיי האָבן אין זיך אייגנגעזאַפּט די שטילע געזאַנגען פון בלעטער און צווייגן. פון שאָרכן פון גראָזן און קוואַקען פון זשאַבעס פון בלאָטיקע זומפן... און פלוצים האָט דער ווילדער געלעכטער פאַרהילכט דעם שטילן וואַלד. דער בלוטיקער געשריי האָט זיך אַריינגעריסן אין זייערע נעסטן און אין זייער זכרון האָבן אָפּגעקלונגען די געווויינען און געשריין פון די פּאַרפיניקטע צום טויט: נקמה אַן די מערדער! נקמה פּאַרן פּאַרגאָסענעם בלוט! האָבן זיך די פּאַרטיזאַנער פעסטער צוגעדריקט צו דער ערד, און ריכטיק אָנגעצילט די ביקסן אַנטקעגן די פּאַרנדיקע אויטאָס...

שאָסן האָבן אָפּגעקלונגען אין דער איבערגעריסענער שטילקייט און די קוילן האָבן געטראָפן אין די צעטומלטע דייטשן. די אויטאָס זיינען שטיין געבליבן און די לעבעדיקע דייטשן האָבן זיך ניט אַנטקעגנגעשטעלט...

זיי האָבן דערציילט, אַז זיי זיינען געפּאָרן צו איבערברענגען די יידן פון איבעריקע, קליינע שטעטלעך... די פּאַרטיזאַנער האָבן ביי זיי אַוועקגענומען דאָס צוגערויבטע גאָלד און באַפרייט די דריי יידישע מיידלעך, וואָס די דייטשן האָבן זיי לעבן גלאָזט אויסצונוצן זיי צו שענדלעכע צוועקן. מען האָט זיי אַלעמען דערשאָסן.

ווידער איז דער וואַלד אַנטשוויגן געווארן. אין דער שטילקייט האָבן זיך געהערט די טריט פון די צופרידענע פּאַרטיזאַנער, וואָס האָבן געשלעפט אין זייערע געצעלטן דאָס פריש פּאַרנומענע געווער... זיי האָבן גלאָכט פון די גרויסע דייטשע העלדן, די מעכטיקע באַזיגער פון דער וועלט, וואָס האָבן זיך ביי זיי געבעטן מען זאָל זיי לאָזן לעבן...

דעם פּאַרטיזאַנישן איבערפאַל האָבן די דייטשן אין נאַוואַרעדאָק פאַרשוויגן. נאָר דעם פלאַן פון פּאַרניכטן קליינע שטעטלעך אויפן אָרט האָבן די דייטשן ניט אויסגעפירט. זיי האָבן די איבעריקע יידן אין נאַוואַרעדקער געטאָ געבראַכט און דאָרט זיי אומגעבראַכט אין דער צווייטער שחיטה, וועלכע איז פאַרגעקומען אין 10 וואָכן אַרום.

נינקובסקי מרים

ארבעה קברות־אבות

ארבעה קברים גדולים בשלושת חלקי העיר, קברות אחים, שאדמתם הדשיאה דשא והצמיחה עצים ושיחים על דמם הטהור של הקדושים, שנרצחו בכל המיתות המשונות.

לכאורה מצאו הקדושים את מנוחתם תחת המכסה הזה. אבל לא כן הדבר. הרוצחים, שהיו ממשתפי הפעולה עם הנא־צים, באים עוד היום וחופרים את הקברים, משליכים מתוכם את העצמות היבשות ומחללים את קדושתם.

הקברים הם כל מה שנשאר היום מאלה שהיו דם מדמנו ועצמות מעצמותינו. העיר נאַוואַהרדק עצמה, העיר שבה אנחנו קשורים בכל נימי נפשותינו ובה מושזרים זכרונות רבים וגם יקרים בשביל כל אחד מאתנו — העיר הזאת החליפה את מראה:

המרכז, השוק עם טור החנויות באמצע — חוט השדרה של החיים היהודיים בעיר, מקור הפרנסה שלהם, שינה פניו: תלי חרבות, החנויות פונו ועל המגרש שתלו פרחים. התקינו גינה ובאמצע הקימו את פסלו של לנין. שקט שורר בשוק, אין חפזון, אין התרוצצות, אין עוד היהודים בעלי הפנים המביעים דאגות פרנסה, בעלי העינים המלאות פחד. רק יומיים בשנה מתעורר השוק מתרדמתו והם: ראשון במאי, ושביעי בנובמבר. אז מתאסף שם קהל לפני פסל המנהיג. אתה מסתכל בפני קהל זה ומחפש לשוא פנים מוכרות, פנים יקרות, עינים חמות של אח ואחות, אב ואם. נבטים אליך פנים זרים, אדישים, פנים קשוחים עם עינים מלאות שנאה ולעג. וחצר בית הכנסת (השול־הויף) על בתיו הנמוכים, מקום מושב הדלות היהודית, רעש הילדים של ה„חדרים" עם היהודים לבושי הקפוטות ובעלי הזקנים המגודלים, בחורי־הישיבה עם פניהם החיוורים ועיניהם המלאות יראת־שמים. היכן כל אלה? — חורבת בית־הכנסת הגדול עומדת כמצבת זכרון לכל אלה.

וה„ראטשעלא", מקום מגורי בעלי המלאכה והחנוונים, זה הבור הגדול, שבימי סתו, אביב וסוף חורף היה מתמלא בוץ עד שהירידה אליו והעליה ממנו היתה כרוכה בסכנת נפשות, — הוא איננו. הוא הפך גן ציבורי גדול, משתרע על כל הכיכר שמאלה לאורך רחוב ואליקר עד פינת רחוב מיצקביץ' והלאה למעלה עד בית מיצקביץ'. אין עוד זכר ל„ראטשעלא", נמחק מעל פני העיר.

רק מקום אחד נשאר בנאוואהרדק שלא החליף את מראהו. המקום האהוב ביותר לנוער. מקום טיולם החביב של תושבי־העיר בשבת ובמוצאי־שבת — הר הטירה. הוא עוד היום עומד על מכונו ומשקיף על העיר ומאזין לצלצול השפה הזרה הנשמעת עליו. הוא עוד שומר על כל חריטה קדמונית שנחרטה בקירותיו. אכן ישנן כבר חריטות חדשות בשפה אחרת, אך הוא שותק.

זאת היא עירנו היום, העיר שהיתה לנו לאם חורגת בימי צרה ושואה. היום אין לנו בה מקום. ומפני זה הנני מאושרת שעזבתי אותה ועליתי ארצה. היום, כשאני מביטה על בני עירי ומסתכלת בהם, באלה שנמלטו מידי הנאצים האכזרים, לבי מלא שמחה וגאוה. הרוב מתוכנו לא חלם בעירנו הקטנה להגיע ולהשיג את כל זאת שהשיגו פה, בארץ החפשית. באזרחי ישראל אני רואה את עמנו כעץ אלון גדול וענף, שעמד על פרשת הדרכים ושסערות וסופות עברו עליו וניסו לעקרו משרשיו. אמנם נתלשו עליו, נשברו ענפיו וגם שורש משרשיו בגלות, אבל לא אבד, כי היכה שרשים חדשים במולדת, לא התיאש ולא התאכזב, לא הפסיק להילחם על זכותו לקיום ושוב הולך וגדל ומכה שרשים באדמתו, אדמת המולדת לשארית הפליטה ולדורות הבאים. תחזקנה ידי הבנים־הבונים.

יהושע יפה

נאווארעדאק נאך דער באפרייאונג

עס איז פאָריבער אַ קאַרג יאָר זינט די לעצטע יידן זיינען אַנטלאָפן פון געטאָ דורכן טונעל. זיי זיינען גע־וואָרן פאַרטיזאַנער אין די וועלדער. אין טורמע זיינען נאָך געבליבן עטלעכע יידן, וועלכע די דייטשן האָבן אומגעבראַכט אין לעצטן מאָמענט פאַרן אַנטלויפן.

דאָס רוסישע מיליטער האָט פאַרטריבן די דייטשן פון די אָקופירטע געביטן. נאַוואַרעדאָק איז פריי געוואָרן פון די דייטשע באַנדיטן. מיר, די יידישע פאַרטיזאַנער, זיינען אַריין אין שטאָט אַלס זיגער. מיר האָבן געדאַרפט זיין גליקלעך וואָס ענדלעך האָבן מיר פאַרטריבן אונדזער שונא. דערלעבט נעמען נקמה פון פיינט, אָבער מיר זיינען געווען די אומגליקלעכסטע.

מיר זיינען געקומען אויף אַ בית הקברות. קיין פריינד האָבן אונדז ניט באַגעגנט. זיי זיינען שוין פון לאַנג טויט געווען. מיר זיינען געגאַנגען אין די ערשטע טעג אויף די ברודער־קברים און אייגעשלאָסן זיך אין אומעט און טרויער, באַהעפט זיך מיט דער שטומער ערד, וואָס האָט אין זיך אַזוי־פיל יונגע לעבנס באַהאַלטן... איינגעשלונגען דעם גאַנצן לעבן אונדזערן, מיט דער דערוואַרטעטער צוקונפט.

מיר זיינען געגאַנגען איבער פוסטע גאַסן, עס האָבן אַרויס־געשטאַרצט רעשטלעך פון פונדאַמענטן באַוואָקסן מיט גראָז, אַן אָנדענקונג פון חרובע הייזער, פון אומגעקומענעם לעבן, וואָס איז פאַרשניטן געוואָרן אויף אייביק...

די אייניצקע יידישע הייזער, וואָס זיינען גאַנץ געווען, זיינען באַווויזט געוואָרן פון דער קריסטלעכער באַפעלקערונג. זיי האָט ניט געאַרט דער חורבן. זיי זיינען רייך געוואָרן, אָנ־גערויבט זיך מיטן יידישן פאַרמעגן. אָנגעזויפט זיך מיט יידיש בלוט. זיי האָבן אונדז באַגעגנט, די לעבנגעבליבענע יידן, מיט באַדויערן און אַנדערע מיט שנאה. זיי האָבן זיך געשראָקן, מיר זאָלן בייַ זיי ניט אַוועקנעמען זייער רויב — אונדזער האָב און גוטס.

נאָר מיר זיינען אַרומגעגאַנגען ווי שאָטנס, אַראָפגעקוק־מענע פון יענער וועלט און געהאַלטן אין איין טרויערן טאָג און נאַכט.

די ווונד האָט זיך צוריק געעפנט און געבלוטיקט. פאַר אונדזערע אויגן האָבן געשוועבט שרעקלעכע בילדער פון פייניקונגען און טויט.

איך בין שהין אָפגעלעגן אויף אַ שטיין פון דער אַלטער שול און געקלערט און געטראַכט פון דער פאַרגאַנגענהייט, פון חדר, פון שולע, מעשיות וואָס מען פלעגט דערציילן, וועגן דער אַלטער שול פון אור־אור־עלטערן. אָבער ביי מיר האָט זיך די געשיכטע געענדיקט. די דייטשן האָבן פון דער שול גאָריסן שטיקער און ניט פונאַנדערגענומען. זי איז שטיין געבליבן מיט אירע צעריסענע וועגט, מיט הייליקע שוואַרצע פסוקים אייגנע־קריצטע פון יאָרן אויפן אָפגעקראַכענעם טינק. און איבער מיר האָט געשוועבט אַ פוסטקייט, טרויעריקע דערמאָנונג פון טויט, פון שרעק, פון צעריסענע הייזער און צעשפאָלטענע קליינע קינדער, פון געווייגען, הייזעריקע געשרייען פון כאָרכלענ־דיקע פרויען און פאַרקוועטשטע פויסטן פון אונטערטענ־מענער, וואָס האָבן אַלץ געהאָפט צו לעבן בלייבן...

אַ קאָשמאַר פון געדאַנקען, אַ געווירבל פון זכרונות און מען האָט גאָר פאַרגעסן אַז מען האָט באַזיגט דעם שונא. דער שונא איז גאַנץ געבליבן און מיר זיינען געבליבן צעבראָכן אויף אייביק...

מיר, פינף עלנטע יתומים האָבן זיך אַריינגעקליבן אין אַ פוסטע הויז אויף שלאָס־גאַס. די טירן זיינען געווען אָפגע־ריסן פון די זאַוויאַסעס, די שויבן צעבראָכן און אַ טרויעריקייט האָט געטריבן פון אַלע זייטן. עס איז ניט געווען קיין טיש, קיין שטולן און קיין בעט אויף צולייגן זיך. מיר האָבן זיך אויסגעצויגן אויף דער פאָדלאָגע און איבערגעשלאָפן די נאַכט. גאַנץ פרי איז פאַרבייגעגאַנגען אַ מיידל און אַריינ־געקוקט דורך דעם צעבראָכענעם פענצטער.

צי מיר זיינען יידן — האָט זי געפרעגט אויף פויליש.

זי איז אַריין אין שטוב און שרעקלעך זיך פונאַנדערגע־ווויינט... זי האָט שוין באַלד צוויי יאָר זיך נישט באַגעגנט מיט קיין יידן. מען האָט איר געהאַלטן פאַר אַ קריסטין און אַ דאַנק דעם איז זי לעבן געבליבן. וווּ זיינען אירע עלטערן, איר גאַנצע פאַמיליע, זיי זיינען זיכער טויט. זי ווייס אַפילו ניט דעם קבר פון זיי... זי האָט אונדז דערציילט:

זי שטאַמט פון וואָלקאָוויסק. זי איז אַנטלאָפן פון דער שחיטה און געקומען קיין נאָוואַרעדאָק. זי איז געפאָרן מיטן אייזנבאַן און מורא געהאַט אויסזאָגן, אַז זי איז אַ יידישקע. זי איז אַ פוילישע און איר פאָטער איז געווען אַ

טרערן אויפן ברודער־קבר...

פוילישער הויכער אפיציר. דעריבער אנטלויפט זי פון די דייטשן. זי איז פארפאלן אין שונטשיץ, דריי קילאמעטער פון נאוואראדאק, און דאָרט איז זי אנגעקומען ארבעטן בייַ אן אלטער פוילישער פויערטע. מען האט איר באזארגט מיט דאָקומענטן און זי איז דאָרט אפגעווען די גאנצע צייט...

זי האט זיך געחברט מיט די פוילישע מיידלעך, צוזאמען זונטיק געגאנגען אין קלויסטער, געמוזט פארברענגען מיט פוילישע בחורים און צוגעווינען זיך צו זייער לעבן.

די זון האט זיך צעווארעמט. ארייַנגעריסן זיך דורך די שפאלטן פון פארקלאפטע פענצטער, ווי זי וואלט זיך צוגעהערט צום דערציילן פון מיידל... שרעקלעכע בילדער, אַ מאַראנען לעבן פון שפאניע אין מיטלאלטער.

פארן שלאף מוז זי גאט בעטן קניענדיק מיטן צלם אין האנט. אין קלויסטער אלע זונטיק אפריכטן די תפילות און דער עיקר גיין דורך דער חרובער שטאט. דורך פוסטע גאסן, וואס קיין איין לעבעדיקער ייד איז מער ניט געווען...

זי האט געטראכט וועגן איר צוקונפט. וואס וועט זיין מיט איר? וועט זי פארשטויסן ווערן אויף אייביק פון יידישן פאלק? דעם גאנצן לעבן מוזן פארלייקענען איר יידישע אפשטאמונג...

זי האט זיך דערמאנט נאך דער באפרייאונג. זי איז צוריק

א יידיש קינד געווארן. זי האט זיך געפילט, ווי מיר אלע אייניזאם און דערשלאגן אבער גליקלעך וואס זי האט ארויפגענומען די מאסקע פון זיך. און נאך עטלעכע וואכן איז אריבער און פון ווייטן רוסלאנד זיינען נאווארעדקער יידן געקומען... זעלבער פון דער רוסישער ארמיי האבן געוואלט אהיים צו די עלטערן און פאמיליע און געקומען אויפן בית־הקברות... אלע טויט און דאס שטעטל חרוב...

מיר האבן געהאט נאך שותפים צו אונדזער טרויער. מיר האבן זיך פאראייניקט אין אונדזער איינזאמקייט און געקלערט וואס ווייטער צו טאן.

דער באשלוס איז ביי אלעמען דער זעלבער געווען: פארלאזן די פארשאלטענע בלוטיקע ערד, געזעגענען זיך מיט דער חרוב־געווארענער שטאט, פארלאזן די קברים פון צוויי שחיטות און לאזן זיך קיין ארץ ישראל, דאס אייביקע לאנד פארן יידישן פאלק.

מיר האבן געווארפן די לעצטע בליקן אויף דער געשיכטע פון נאוואראדקער ערד, געזעגנט זיך מיט דער פארגאנגענהייט, מיט דעם טרויעריק־בלוטיקן קאפיטל פון יידישן אומקום און טרויער, און געלאזט זיך אין לעצטן וואנדער־וועג קיין ארץ־ישראל.

ש. אופנהיים

פרטיזנים בני־נאוואהרדק שנפלו

הרצל בן שלום אפרוימסקי

גמר בית־ספר „תרבות" בעיר, היה בתנועות נוער חלוצית ועבד כשוליה בבית מלאכה לתיקון אופנים. ביער הצטיין בעוז רוחו, היה מבצע תפקידים מסוכנים והיה קרוב למפקד פלוגת הפרטיזנים טוביה בילסקי. נפל בעיר כפינייבה בדצמבר 1942. כבן 18 היה בנפלו.

אריה (לייבקע) וולקין

בן לשרה וולקין עושה כובעי גברות. גמר בית־ספר „תרבות" בעיר. ביער היה אחד מהמצטיינים בעוז רוחו ובאמיצותו. על אף גילו הצעיר נמסר לו התפקיד של מקלען, היה כבן 18 בנפלו בדצמבר 1942 בכפינייבה.

יצחק בן נטע לייבוביץ

עבד כספר בעיר. אביו היה סוחר סוסים והם הכירו את הסביבה היטב. ביער היה בין האמיצים והנועזים. כבן 23 היה בנפלו בכפינייבה בדצמבר 1942.

שלושת הפרטיזנים הנ"ל היו אצל איכר בכפר כפינייבה בסביבות איוויה עם אשתו של מפקד פלוגת הפרטיזנים טוביה בילסקי ואחיה גרישה. הגרמנים התנפלו עליהם פתאום ורצחום, רק את אריה וולקין תפסו חי, הנאצים עינוהו, אבל הוא עמד בעינוייו, לא בגד בחבריו ולא מסר מקום הימצאם. הי"ד.

אבא וולפוביץ

מכפר רבניקי ע"י נאוואהרדק, היה מוביל משאות מהר־כבת, נפל בדרכו להביא אספקה (זאדאצ'ה), כשעלה על מארב האויב. כבן 30 היה בנפלו בדצמבר 1942.

האחים אברהם וראובן בני פייבל אליהו פולונסקי

היו סוחרי סוסים והכירו היטב את הסביבה ואיכריה. היו בין האמיצים והנועזים בפלוגה. הם נפלו ביחד במרץ 1943 בכפר דוברו־פוליה ע"י נאוואהרדק. אברהם היה כבן 22 וראובן כבן 18.

יהושע אוסטשינסקי

גמר בית־ספר, אחר כך עבד כחיט בעיר, היה בן דודם של האחים פולונסקי, נפל ביחד אתם בדוברו־פוליה במרץ 1943. כבן 19 היה בנפלו.

אליעזר בן יואל חייטוביץ הרצף (ברוקירער)

גמר בית־ספר בעיר, היה בתנועת בית"ר ועבד כספר. נפל במרץ 1943 בדוברו־פוליה ביחד עם האחים פולונסקי ואוסטשינסקי.

4 הפרטיזנים הנ"ל נפלו, כשנסעו אחרי ביצוע התפקיד שהוטל עליהם ולא הספיקו לחזור לבסיס עד הבוקר, הם נשארו אצל איכר בכפר דוברו־פוליה, מכירו של פולונסקי,

שביתו היה מרוחק מיתר הבתים בכפר. כששכבו לישון, שלח האיכר את בנו לנאוואהרדק, והוא הביא את הגרמנים, שהתנפלו פתאום ורצחו את כל 10 הפרטיזנים שהיו שם. אברהם פולונסקי הסתתר בזמן ההתנפלות וכשיצא אחר כך ושאל את האיכר למה עשה זאת? היכהו האיכר בגרזנו.

דוד זילברמן

בעל בית דפוס בנאוואהרדק, נפל במאי 1943 כשעלה על מארב. היה כבן 50 בנפלו.

צבי זילברמן, בנו

עבד עם אביו בבית הדפוס, בפלוגה היה מפקד מחלקה ומדריך, נפל ביחד עם אביו במאי 1943. כבן 26 היה בנפלו.

משה בן מרדכי ברקוביץ

גמר בית־ספר „תרבות" בעיר, היה בתנועת נוער חלוצית ועבד בבית מלאכה לתיקון אופניים. בפלוגה היה בין האמיצים והנועזים, היה קרובו של טוביה בילסקי, נפל ביחד עם הזילברמנים במאי 1943. בן 18 היה בנפלו.

3 הפרטיזנים הנ"ל, נפלו כשחזרו מאיכר, שבנו היה שוטר אצל הגרמנים, והוא הבטיח שיוציא את אשת דוד זילברמן שנשארה בגיטו נאוואהרדק. בדרך חזרה עלו על מארב ונרצחו יחד עם עוד 2 פרטיזנים שהיו אתם. בנו השני של זילברמן, יוסף, ומיכאל קבק הצליחו להימלט ולחזור לבסיס.

מובשוביץ

גמר בית־ספר ועבד עם אביו בחקלאות. נפל בתחילת 1944, כשעמד על המשמר ע"י בית איכר שכמה פרטיזנים לנו שמה. הוא נרצח על ידי בנו של האיכר שאף הוא היה פרטיזן, אבל התאווה לרובהו של מובשוביץ, ובגלל זה רצחו בגרזן מאחוריו. כבן 18 היה בנפלו.

צבי בן נטע לייבוביץ

אחיו של יצחק לייבוביץ, שנפל בכפר כפינייבה. היה פרטיזן נועז ואמיץ. נפל ביום השחרור. כבן 20 היה בנפלו.

מרק אפשטיין

בנו של החובש (פעלדשער) אפשטיין. נפל באותו יום, היה כבן 17 בנפלו.

שרה גרשונובסקי (שרה'ל די שניידערקע)

נפלה באותו יום. כבת 48 היתה בנפלה.

4 הפרטיזנים הנ"ל נפלו ביום השחרור כשעה לפני הגיע מחנה הצבא האדום, כשקבוצת נאצים בבריחתם מפני הצבא האדום, עלו על המחנה של הפרטיזנים, ובקרב אתם נפלו אז 10 פרטיזנים. יתר הנופלים היו מערים אחרות.

צבי פלוטניק

עבד כבנאי (מויערער). רוב זמנו עבד בכפרים אצל איכרים בסביבות נאוואהרדק. היה ביער יחד עם בנו ירחמיאל. אחרי השחרור גוייס לצבא האדום ושם נפל. כבן 35 היה בנפלו.

ירחמיאל פלוטניק, בנו

עלה ארצה ב־1946. היה בקיבוץ רמת הכובש, שם נפל ב־1947 בנסיבות לא ידועות.

דוד בן שמעיה ברוק

אביו היה ספר, גמר בית ספר „תרבות". היה בתנועת נוער. היה פרטיזן טוב. אחרי השחרור גוייס לצבא האדום ושם נפל. כבן 19 בנפלו.

עשהאל בילסקי

אחיו של מפקד גדוד הפרטיזנים, טוביה בילסקי. היה סגן מפקד הפלוגה. הוא היה בין הראשונים לצאת למבצעים הכי מסוכנים ושום דבר לא עצר בעדו. אחרי השחרור גוייס לצבא האדום ושם נפל, כבן 35 היה בנפלו.

מיכאל בן שלמה זמקובי

למד בגימנסיה הפולנית בנאוואהרדק. ביער היה בין הפרטיזנים האמיצים והנועזים. אחרי השחרור עבד בלידה כפקיד בשלטון הסובייטי. נפל כשהיה בתפקיד בכפר בסביבות לידה על ידי הפולנים הלבנים. כבן 20 בנפלו.

ישעיהו (שייקה) בן ניסל זמקובי

למד בגימנסיה הפולנית בנאוואהרדק, היה פרטיזן טוב. אחרי השחרור גוייס לצבא האדום ושם נפל. כבן 21 היה בנפלו.

זלמן טרויצקי

חתן אברהמקה איזראעליט, היה בעל חנות מכולת בכיכר השוק. היה ביער עם בנו בן 14. אחרי השחרור גוייס לצבא האדום ושם נפל, כבן 35 היה בנפלו.

נתן (נאטקע) סוכרסקי

היה לו בית מלאכה לפחחות, היה מהפעילים באיגוד בעלי המלאכה, אחרי השחרור חזר לנאוואהרדק. הוא חלה ולמחרת נפטר אחרי ניתוח. כבן 48 היה במותו.

מרדכי (מעמע) בן ישראל צ'רני

גמר בית ספר, היה בתנועת נוער חלוצית. היה בין הראשונים שיצאו מהגיטו. נפל ביחד עם מחלקת פרטיזנים יהודית בקרב על משמר גרמנים בעיירה נליבוקי בהתחלת שנת 1942.

בן־ציון בן אברהם (אברהמקה) מובשוביץ

היה סטודנט, יצא מהגיטו בין הראשונים, נפל בדרך לנליבוקי בעלותו על מארב גרמנים, בהתחלת שנת 1942.

עדע בת דוד זיסקינד

אשת ד"ר יוסף שפירא. נפלה ביחד עם בן־ציון מובשוביץ.

יהודה בן אברהם אוסטשינסקי

יצא בין הראשונים. נפל ביער ליפיצ'נקי.

אברהם (אברהמקע) בן יצחק יעקב רקובסקי

גמר בית ספר „תרבות" בעיר נאוואהרדק. היה בין הפעילים בתנועת „השומר הצעיר". עבד כחשמלאי. היה עצור בגיטו בבנין בית־המשפט. היה בין אלה שהחזיקו במחתרת רדיו, וממנו ידעו היהודים על המצב. היה בין מארגני חפירת המינהרה, שדרכה נמלטו כ־300 יהודים מבנין בית־המשפט. הוא נקלע לפלוגת פרטיזנים לא יהודית, שמה הצטיין באומץ לבו ועוז רוחו. אחרי השחרור גוייס לצבא האדום ושם נפל. אחותו שנשארה בחיים קיבלה מהצבא האדום אות הצטיינות עבורו.

צבי (הערשעלע) גורביץ

היה בתנועת „פרייהייט", עבד במקצועו כחיט. יצא מהגיטו דרך המנהרה. נקלע לפלוגת פרטיזנים לא יהודית. אחרי השחרור גוייס לצבא האדום ושם נפל.

יוסף רזבסקי

היה חיט. יצא מבנין בית־המשפט דרך המנהרה. נקלע לפלוגת פרטיזנים לא יהודית. נפל בקרב עם גרמנים במלטים.

י. יפה

באלה היו הפרטיזנים היהודים

בילסקי עשהאל

הוא וכל משפחת בילסקי חיו לפני השואה בכפר סטאנקעוויטש. הוא היה הגורם העיקרי להיווסדו של גדוד בילסקי, כי הוא מוכרח היה או חשב, שמוכרח, להסתתר מהגרמנים. שיחק להם המזל לאנשי הכפר שהגרמנים לא באו אליהם אלא לעתים רחוקות ובמקרה זה היה היער קרוב ואפשר היה לברוח...

נהירים היו לו לעשהאל כל הדרכים והשבילים שבין כפר לכפר, וכל איכרי הסביבה היו מכריו, מכיוון שהיו באים לטחון קמח בטחנת הקמח שלהם בכפר סטאנקעוויטש. משחר ילדותו היה נאלץ להפסיק לימודיו מפאת מחלתו של אביו ולהתמסר לטחנה. היה בחור שקט ועניו. אהב לעבוד ולעזור לזולתו. ותכונותיו הטובות עמדו לו בעת צרה — כל איכרי הסביבה אהבוהו והם שעמדו לו בעת צרה.

קודם הסתתר לבדו בסביבת סטאנקעוויטש, ואחר כך עברו גם אחיו אליו. לפני השחיטה הראשונה בנאוואהרדק קיבץ את כל משפחתו כחמישה עשר איש והסתירם בין איכריו.

אחר כך התאחדו הבעלסקים עם הפרטיזנים הרוסיים הראשונים, הם אנשי ויקטור, להילחם בגרמנים. בינתיים הגיע אליהם מגיטו לידא טוביה אחיהם הבכור, בחור גבה־קומה ורחב־גרם, בעל מעוף, אמיץ ובעל לב יהודי חם. והוא קיבל עליו את המשימה הפרטיזנית. טוביה היה המפקד ועשהאל שליחו הנאמן. במסירות ודייקנות ביצע כל תפקיד שקיבל עליו. השתתף בסיורים, בקרבות, בהנהלת משא־ומתן עם פרטיזנים רוסיים. היה מפקד של פלוגות עונשין ובתנאים מסוכנים ביצע פעולות שקיבל עליו, במלואן.

עשהאל היה אהוב על כולם. כולם שמו עליו את יהבם. ששו להשתתף בקרב תחת פיקודו. עונג היה לסייר ולבלות אתו יחד. הוא היה חבר נאמן, חביב ומסור.

בסוף קיץ 1942 באו אל הבעלסקים הקבוצות הראשונות מגיטו נאוואהרדק. פחד הגרמנים היה על כולם, ויהודים נודדים היו נחטפים על־ידי הנוצרים ונמסרים לגרמנים. עדיין לא ידעו הלכות פרטיזנים. עשהאל וקבוצתו נקמו בכמה נוצרים, שהסגירו יהודים לגרמנים, ופחד הפרטיזנים היהודים נפוץ בקרב האיכרים. והיה אם נקלע יהודי בורח מן הגיטו, לא נגעו בו לרעה וגם הראו לו את הדרך ליער...

בנובמבר 1942 שמו הבעלסקים יחד עם גדוד פרטיזנים רוסי תחת פיקודו של ויקטור מארב על הגרמנים בדרך נובויילנה—נאוואהרדק. עשהאל היה מפקדה של המחלקה היהודית. עשרות גרמנים נהרגו ושלל של נשק נפל לידי הפרטיזנים, בו צויידו הלוחמים מגיטו נאוואהרדק.

באותו חודש נובמבר התנהל קרב שני תחת פיקודו של עשהאל על תחנת הרכבת נאזיקי בדרך נימן־לידא. הקרב עם הגרמנים, שהיו מחופרים בבונקר ושמרו על התחנה, היה עז ונגמר בהצלחה.

הפעולה השלישית היתה הצתת מחסני תבואה, שהיו מיועדים לגרמנים. כל הפעולות הללו נתנו אשראי ושם טוב לפרטיזן היהודי ועזרו ליהודים נוספים להיקלט במחנה הפרטיזנים הרוסי.

עשהאל היה מפקד אהוב על הלוחמים ועל הלא לוחמים כאחד. עם הלוחמים התיידד והיה כאחד מהם. פיקד עליהם והשתתף יחד אתם בפעולות. אבל היה גם ידיד לבלתי־לוחמים. הוא העריך בכל אחד ואחד את יתרונותיו האישיים. לא תמיד נהיה צועני ביער — היה אומר — וכל אחד כשיצא לחפשי יחזור לעירו ולמעמדו וגם זה שאין לו ערך גדול בתור פרטיזן לוחם, יצליח בתור איש במקצועו. — הוא היה אמיץ ובלי פחד, נועז במקומות המסוכנים ביותר. הראשון היה בפעולה קרבית והראשון היה להגשת עזרה לפצועים. — אין מה לפחד מפני המוות — היה אומר — בין כך וכך לא נישאר בחיים. מי קודם ומי אחר כך... מטרתנו להילחם בגרמנים ובשונאינו משתפי־הפעולה. אנחנו צריכים לנקום את דם אחינו השפוך ותו לא, המחר לא מעניין אותי — היה אומר.

כמה שש למסע העונשין של משפחת ביילואוס, שמסרו פרטיזנים יהודים שנמצאו בביתם לגרמנים. הוא המית את כולם במו ידיו — דם יהודי אינו הפקר — צעק לעומתם ושרף אותם ואת ביתם. בכל פעם היה נזכר במסע עונ־

שין זה. ובשמחה ריווה את לבו השותת דם. עשהאל היה בחור פשוט, ענו, כפרי, עם לב יהודי חם. לוחם אמיץ, היה אהוב על כולם.

תמיד יצא וחזר בשלום יחד עם חייליו. הוא יצא מן היער בשלום, הצטרף לצבא הרוסי והלך להילחם נגד הגרמנים על אדמתם, ומשם לא חזר. נפל על אדמת נכר. יהי זכרו ברוך.

וואלקין אריה

בן שמונה עשרה היה כשהגיע ליער. בעודנו ילד נתייתם מאביו, ואמו צריכה היתה לדאוג לפרנסה והיתה יותר מדי טרודה משתוכל להתמסר לילדה — היא היתה תופרת כובעי נשים — והילד התחנך כפי שהתחנך. הוא למד בבית הספר הממלכתי הפולני. את לימודי היהדות קיבל מפי מורים פרטיים. לא משכו אותו ביותר הנביאים וחזונותיהם. אני הייתי מורו במשך חצי שנה, לימדתי לו את ישעיהו ואת יחזקאל. למדנו על „והיה באחרית הימים וגר זאב עם כבש" — זה אף פעם לא יהיה — התפרץ — הגויים שונאים את היהודים שנאת מוות... כל יום צריך היה להיאבק עם ילדי הגויים בבית־הספר. ובין הגויים למד שצריכים להשיב מלחמה שערה. הוא היה סופג מכות, אבל גם ידע לתת מכות. זה הרתיע את ילדי הנוצרים, והאחרונים שהרגישו את נחת זרועו, לא נטפלו אליו עוד ולא קראו לו זשיד, כמו ליתר ילדי היהודים.

אצל הגרמנים הוא עבד בקסרקטין. החיילים הגרמנים אהבוהו. היה מסור לעבודה. ניקה אצלם את הסוסים, את האורוות. גם כלי נשק נתנו לו לנקות ובמסירות טיפל בהם וגם למד איך להרכיב ולפרק את הנשק, וזה הועיל לו ביער.

בעבודתו אצל הגרמנים ראה כל יום את המוות בעיניו. כל יום ירו באנשים, הוא התרגל לזה. זה היה לחם חוקו לראות איך שכורים בור, ונקברים בו כמה עשרות אנשים. אחר השחיטה השניה בגאוואהרדק ברח מן הגיטו, הסתובב בסביבה עד שהגיע אל מחנהו של בעלסקי. הוא היה פרטיזן טוב. בלי שום פחד היה בא העירה, נכנס לגיטו, מסתובב מתחת לאפם של הגרמנים. היה ממלא כל מיני פעולות ושלי־חויות בהצלחה. במארב ביער קושילייבו, שארבו הבעלסקים יחד עם אנשי ויקטור על הגרמנים, הוא לחם אז כאריה והסיר מהגרמני שהרג בידיו את התת מקלע, וזה היה נשקו לעתיד.

הוא היה סייר והיה הולך ראשון לכל פעולה וגם הצליח בדרכו עד אותו בוקר מר בדצמבר 1942 כשכמה מאות שוט־רים הקיפו את ה„חוטור" והחווה כפינייבה וירו ממכונות יריה על מניין פרטיזנים יהודים שישנו שנת ישרים...

המאבק היה קשה ובלי שום תקוה להינצל. אריה וואל־קין ירה בתת־מקלעו דרך החלון על השוטרים עד שאזלו כדוריו והוא נשאר פצוע בלי אפשרות לברוח.

הוא היה היחידי שהגרמנים לקחוהו בשבי. הביאוהו לכלא גאוואהרדק, שם עינוהו, רצו לדעת פרטים על הפר־טיזנים היהודים, והוא שתק, לא סיפר כלום. הוא ידע הרבה ולא סיפר כלום. הוא סבל עינויים קשים כמה שבועות. הגר־מנים קיוו לקבל ממנו סודות, אבל הוא עמד בנסיונו ושתק. אחרי שאפסה כל תקוה להוציא ממנו משהו, תלוהו הגרמנים בכלא גאוואהרדק. ה' ינקום דמו.

אליהו יבנוביץ

נולד בשנת 1908 באחוזת נעסוויץ, 10 קילומטר מגא־וואהרדק. הוא גמר בית־ספר עממי. אחר־כך למד לתקן מכונות תפירה אצל ממי גורדיסקי בגאוואהרדק, ואחר־כך עבד אצל חברת „זינגר" בלידא. בקיץ 1942 הובא על־ידי הגרמנים מלובטש לגיטו פרעשיקע. הוא ניצל מהשחיטה ומיד ב־1942 ברח לגדודו של בעלסקי.

אליהו היה בחור משכיל. היה אינטליגנט מלידה. הוא למד הרבה בעצמו. הוא קרא הרבה, למד הרבה בשעות הלילה אחרי עבודה קשה ומאומצת. אליהו היה נעים הליכות, היה תענוג לדבר אתו. היה לו מושג בכל עניני העולם. הוא הת־עניין בכול. ביער היה בין המעטים שהכניסו גם אווירה תרבו־תית ויידע בין אנשי היער.

בתור מכונאי היה בין אלה שהכינו נשק לגדוד, תיקנו וניקו. היה פרטיזן מוכשר עם יידע צבאי, והוא מונה למפקד כיתה אחרי שמחנהו של בילסקי פולג לשניים ונוסד הגדוד „אורדז'יניקיה".

בתור מפקד כיתה ניהל רישום מדויק של תורנות בתפ־קידי המחנה — שמירת המחנה, סיורים, נסיעות ופעולות.

הוא היה מפקד אהוב על פקודיו, רציני ומסור. אהב סדר ומשמעת. הוא לחם לשוויון בפלוגה. השתדל לעזור לזולת במידת יכולתו. היה לוחם טוב וחבר טוב. בעזרתו יצאו הרבה מגיטו לידא וניצלו, הוא נתן להם הדרכה טובה ואימץ את רוחם בשעת סכנה ומשבר. פעם נסע עם עוד פרטיזן לפעולה מיוחדת לכפר זשיריעלניק, במקרה עברו בכפר גם קבוצת שוטרים. בשמעם על הפרטיזנים שישנם בכפר, הקיפו את הבית והמטירו עליו אש מנשק אוטומטי. לא היתה שום דרך של הצלה. אליהו היה פצוע ברגלו ולא היתה לו אפשרות לברוח. הוא יצא מן הבית וזרק את הרימון שהיה בידו. הוא עצמו נהרג, אבל בשעת ההתפוצצות ברח הפרטיזן השני וניצל ביער הסמוך. אחרי מותו העניק לו מטה הגדוד אות הצטיינות על גבורתו, והעלוהו לדרגת מפקד גדוד. ה' ינקום דמו.

אליהו אוסטשינסקי

אליהו אוסטשינסקי נולד על יד סעליב. הוא התחתן עם רחל ברמן, בתו של נפח, שהיה ידוע בגבורתו. גם הוא היה נפח. היו לו מכרים רבים בין איכרי הסביבה, וזה הקל עליו את הבריחה מהגיטו. הוא ברח יחד עם אשתו והגיעו ביחד לגדודו של בילסקי. הוא שירת כבר קודם בצבא הפולני ועלה לדרגת סמל. הוא היה מן המעטים בפלוגתו של בילסקי שעברו אימונים צבאיים סדירים בצבא הפולני והגיע לדר־גה. לכן קיבל עליו לאמן ולהדריך את הפרטיזנים באימונים. הוא היה מפקד כיתה. שירת בהדרכה כל זמן היותו ביער. הרבה עמל השקיע באימונים. הוא לימד את הפרטיזנים מהת־חלה עד הסוף החל מהשימוש ברובה עד לתרגילי קרב. ביחד עם זה ביצע עם פקודיו התקפות על האויב. הוא השתתף

בסיורים, נסע גם בתור ראש קבוצתו באספקת מזון למחנה. כל זמן היותו ביער היה פעיל, אירגן, תיכנן מיבצעים והשתתף בהם בהצלחה.

הוא היה בחור שקט, אדיב, מנומס ואהוד על כל המחנה. כל הפרטיזנים אהבוהו וסרו למשמעתו.

יומיים לפני צאתנו מהיער, כשהרוסים רדפו אחרי צבאות היו של היטלר, עברו כמה מאות גרמנים על יד מחננו. הם פרצו את המשמר ועלו על המחנה. אליהו אוסטשינסקי אירגן את ההגנה ועם קבוצה קטנה של לוחמים הסתער על הגרמנים בקרב קצר פנים אל פנים. נפל על משמרתו. ה"ד.

האחים ז'כוביצקי

משה ז'כוביצקי נולד בשנת 1922 ואחיו ניסן בשנת 1924. אביהם אהרן היה סופר סת"ם וגם היתה לו חנות מכולת ואמם היתה תופרת. הילדים קיבלו חינוך מסורתי דתי־לאומי והשפעת חינוכם היתה ניכרת עליהם גם בהיותם ביער.

הם היו בחורים שקטים, טובים ועזרו לזולתם וכולם אהבו אותם.

משה ז'כוביצקי היה פרטיזן אמיץ, לוחם מצוין. הוא היה מלא מרירות ושנאה על הגויים, שעמדו על דמנו וגם עזרו להרוג ולחמוס את שכניהם היהודים. הוא היה מלא שנאה לגרמנים. רק דבר אחד מילא את רצונו ושאיפותיו — נקמה! הוא לא חס על חייו הצעירים, הוא השתתף בקרבות הכי קשים, השתדל ללכת למקומות הכי מסוכנים כדי לקחת נקמה מהגרמנים. הוא השתתף במיבצעים רבים נגד הגרמנים בגדודו של בילסקי ואחר כך בגדוד „אורדז'ינקדיה". הוא השתחרר מהיער והתגייס לצבא הרוסי יחד עם אחיו ניסן, ושם נפלו שניהם בלחמם על אדמת גרמניה. ה"ד.

חיימקע בלוך

נולד בשנת 1930 בנאווהרדק. אביו היה סנדלר. הוא למד בבי"ס תרבות. הגרמנים הפרידו אותו ממשפחתו. את הוריו שלחו למוות ואותו השאירו בודד, עזוב ואובד עצות. אך עז היה רצונו לחיות. גם מהשחיטה השניה ניצל. הוא שמע שצריכים לברוח מהגיטו, שמשהו מתרחש מחוצה לו, ועקב אחרי מעשי המחתרת שבגיטו. פעם ראה מישהו בורח מהגיטו והוא רץ אחריו. התחבא שלושה ימים מחוץ לגיטו וכשחזר לא מצא אף אחד מקרובי משפחתו. כולם נהרגו. אז התחנן לפני מכירים ואנשים זרים שיצילוהו מרעב. הוא רוצה לחיות. והיו אנשים שעזרוהו: נתנו לו פת לחם, נחמוהו והיה כאחד מהם.

בגיטו לא היה בטוח. כולם ידעו כי הימים ספורים. עוד שבוע, עוד חודש והגרמנים יחסלו את כולם.

בורחים אל היער, אולי שם ינצלו. חיימקע נמצא גם בין הבורחים והיא אז בן 12. הוא היה ילד יחידי בין הפרטיזנים. גם ביער ריחמו עליו. קירבו אותו. הנשים כיבסו לו לבניו. נתנו לו אוכל והוא היה מציית לכל אחד. הוא היה מספר שגם בבית היה ילד טוב, היה עוזר לאבא ולאמא... והפרטיזנים אהבוהו. עברנו מיער ליער. היינו הולכים בלילות, כל לילה 50 קילומטר ויותר, וחיימקע בינינו. הוא היה ער, לא עייף. היה סוחב מים, מקושש עצים ביער, מדליק מדורות. עוזר לכל מי שקרא לו. הוא היה פרטיזן עוזר, שוליה של פרטיזנים. היה מנקה את הרובים. הוא גם רצה לעמוד על המשמר. התענג להחזיק רובה ביד. הוא קיווה כשיתבגר יהיה לפרטיזן טוב. אולי גם ינקום בגרמנים. הוא עבר ביער חורף קשה, ובקיץ אחר כך היה לו יותר קל. הוא קיבל תפקיד, השתייך לקבוצת שומרי הסוסים. בוקר אחד עם עלות השחר, כשהיינו ביער יאסנייבה, לא רחוק מהניימן, התנפלו הגרמנים עם כמה מאות שוטרים על מחננו מכמה כיוונים, וחיימקע נהרג באותה התקפה. ברחנו מן היער. וכשנתפקדנו מהחוף השני של הנהר ניימן, לא היה חיימקע בינינו. הוא נשאר מת ביער יאסנייבה, ושאיפתו לנקום מהגרמנים לא נתקיימה. ה"ד.

שלמה סטולר (קיידרל)

שלמה סטולר נולד בשנת 1926 בעיירה קרליטש סמוך לנאווהרדק. אביו היה רוכל. היה עובר מכפר לכפר ומוכר לאיכרים כל מיני סחורות סידקית וכלי־מטבח. אע"פ שהיה ילד כשרוני מאוד, למד מעט מאוד, בס"ה עבר כמה כיתות בבית הספר הפולני־העממי. בגיל רך הפסיק לימודיו ועזר לאביו לכלכל את משפחתו הגדולה. יחד היו משוטטים כל השבוע בכפרי הסביבה, ולשבת היו מביאים את רווחיהם הביתה, למשפחתם העניה בעיירה הקטנה.

ביולי 1942 הביאו הגרמנים את יהודי קרליטש לגיטו נאַווהרדק ובזה חיסלו את העיירה היהודית, כולם ניספו בגיטו באוגוסט 1942. רק מעטים, יחידים, נמלטו וביניהם שלמה סטולר ואחיו. חדשים שוטטו בכפרים סביב עיירתם. הוא הכיר את הסביבה והאיכרים ידעו אותו. הם ריחמו עליו. נתנו לו להסתתר בלילות בגורן, ובבוקר שלחוהו עם כיכר לחם ובקבוק חלב. ככה נדד עד החורף. יהודים כמעט שלא היו כבר בכל הסביבה, והאיכרים יראו להכניסו לביתם מפחד הגרמנים או שגם לא רצו להציל יהודי. אז נודע לו על גדודו של בילסקי. אבל לרוע מזלו היה מפולג מחננו של בילסקי לקבוצות רבות שהסתתרו וקשה היה לו למצוא אותם. וכאשר הביא אותו מכר אחד עם בן דודו לקבוצתו של ינקלביץ, סירב הלז לקבל אותו. עמדתי אז על המשמר ושמעתי שיחה מעניינת בינו ובין המפקד ינקלביץ. מה אתה מתעקש — אמר לו — יש לך בית מתחת לאדמה, לאבא היה בית יותר יפה משלך וגרשוהו מביתו והרגו אותו. מי יודע אם בקרוב לא יגרשו גם אותך מהביקתה שלך... ניבא הנער ולא ידע שנבואתו תתקיים. אחרי חודש התנפלו הגרמנים על ביקתותינו וכולנו ברחנו באמצע היום.

שלמה סטולר נתקבל לקבוצתו של אברמוביץ, ששם היה לו דוד. מהימים הראשונים ראו שהוא בחור מסור ורב־מרץ, יודע לעבוד, למוד סבל, רגיל לקור ולכל מיני מצבים קשים. אחר כך התבגר והיה לפרטיזן ממושמע ואמיץ. אבל את כל כשרונותיו גילה כשהיינו בפושצה נאליבאקי, כשכל האיזור היה מלא פרטיזנים רוסיים ומחננו של בילסקי מנה כ־1100 יהודים והיה קשה לכלכל את כולם. אז הוא היה לראש קבוצה של עשרים איש והיה נודד עם קבוצתו בסביבות קרליטש

ומביא למחנה תבואות ובשר, שהוציא מתחת לאפם של הגרמנים.

כמה פעמים גם נסעתי אתו ואז ראיתי את מסירותו ואומץ לבו לתפקיד שקיבל עליו. כולם אהבוהו, היה בחור טוב, אף פעם לא התרברב והלך בגדולות. ידע שצריך למשוך בעל ולעזור ליהודים עד שיוכלו לצאת מן היער.

אחרי השחרור נדד לאיטליה. שם היה כמה שנים במחנות. במלחמת השחרור שמע את קריאת ה„זקן" ועלה ארצה. ישר מן האניה התגייס לצבא. הוא נפל בעת תקומת ארצנו בקרב ליד לטרון. יהי זכרו ברוך.

יעקב סלוצקי

יעקב סלוצקי נולד בשנת 1914 בקרליטש. אביו היה חקלאי. היתה לו רפת עם פרות. אבל עיקר עיסוקו היה גידול מלפפונים. יעקב למד בבית הספר הפולני. מפי מורה פרטי למד גם עברית ואידית. כשגדל השתלם במקצת במכונאות והיה מכונאי בטחנת הקמח בעיירה. הוא אהב הרבה לקרוא. גם אהב להתבודד. דיבר מעט. היה שתקן ושקוע במחשבה. עם חיסול הגיטו בקרליטש הובא לגיטו פרעשיקע. בתחילת 1943 ברח היערה ובא אל מחנהו של בילסקי. יעקב היה פרטיזן טוב. בחור בריא, גבוה, רחב גרם ואהב לעבוד. לא התחמק משום פעולה. את ביצוע המשימות הקשות ביותר מסרו לייעקב. לא היה לו נשק ובכל זאת שיתפוהו בנסיעות בדרכים. הוא אף פעם לא פחד, אולי היה גם אדיש לחיים בכלל, כפי שהתבטא. מטרתו היתה להשיג נשק משלו. ופעם מצא אצל איכר רובה מפורק, שחסרה הקת, אצל איכר שני השיג כלים של נגר ובעצמו התקין קת לרובה, אף כי אף פעם לא עבד בנגרות. הרובה שלי לא יפה — אמר — אבל גם יורה... והרובה היה נחלתו עד שעבר לגדוד של פרטיזנים רוסיים ושם קיבל תת־מקלע וגם אקדח... הוא עזר הרבה בבניית הבונקרים ביער ובסידור המחנה, כשעקרו ממקום אחד ועברו למקום שני.

הוא היה רווק, עזוב ובודד. לא היה לו מישהו ממשפחתו בחיים. לכן התידד עם בודדים וגלמודים כמוהו, ועזר לחלשים שלא נסעו לכפרים ומצבם היה יותר גרוע מאלה שנסעו בדרכים. לבסוף נמאס לו אי־השוויון במחנהו של בעלסקי. זה היה בזמן שאנשי לידא הגיעו היערה וכסף וזהב היה מצוי גם אצל יהודי היער ואנשי המפקדה. הוא התידד עם נחמן קירז'נר, בנו של הכובען שמרל קירז'נר מנאוואהרדק, תלמיד הקונסרבטוריון הורשאי, שגם לו נמאסו אי־הסדרים במחנה, וכשבאו מפלוגתו של אלכסנדר נבסקי ושאלו: מי רוצה לעבור למחנה, הם התנדבו הראשונים.

יעקב סלוצקי היה בגדוד הרוסי לחבלן מקצועי. הוא הרכיב לבדו פצצות. עשה מוקשים וחיבל בפסי הרכבת, הוריד רכבות מהפסים. מיקש מכוניות בכבישים ושמו הלך לפניו כחבלן הגדוד הטוב ביותר. פעם יצא יחד עם עוד שלושה פרטיזנים רוסיים למקש רכבת. בליל אפל הם שכבו על הפסים ומרחוק נשמע שקשוק הקטר שהולך ומתקרב אליהם. הקטר התקרב במהירות או שנדמה היה לו שקול השקשוק מתקרב אליו יותר מדי במהירות. הוא הדליק את המוקש בטרם זמן. הפצצה פוצצה והם לא הספיקו להתרחק ממקום הסכנה וארבעתם ניספו מפצצתו של יעקב שהתקין במו ידיו.

הוא נקם את נקמת עמו. הוא היה לשם דבר אצל הפרטיזנים כבחור יהודי לוחם, פרטיזן לוחם, חבלן אמיץ ויעיל. הי"ד.

מיין ברודער מאיר הי"ד

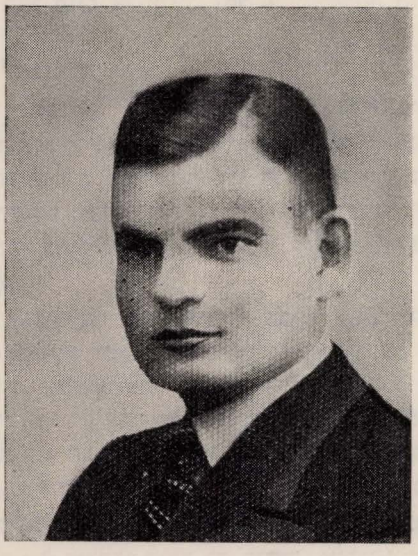

מאיר איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1912 אין נאָוואָרעדאָק. שוין אין זיינע יונגע יאָרן האָט ער זיך אויסגעצייכנט מיט זיין באַשיידנקייט, גוטסקייט און איידלקייט. אַ רואיקער, געלאַסענער און גוטהאַרציקער.

אלס שילער אין גימנאַזיע פלעגט ער לערנען קינדער פון ניט־פאַרמעגלעכע עלטערן, ניט באַקומענדיק קיין האָנעראר. אין יאָר 1939 האָט ער געענדיקט דעם פאַקולטעט פאַר היסטאָריע אין ווילנער אוניווערזיטעט. מיטן אָנקומען פון דער סאָוויעטישער אַרמיי ווערט ער אַ דירעקטאָר פון אַ שולע אין סלאָנימער ראַיאָן.

אין אויגוסט 1942 אַנטלויפן מיר פון געטאָ און זוכן אָן אָרט אין דער טיפקייט פון וואַלד, און באַגעגענען זיך מיט פאַרטיזאַנער וועלכע האַלטן זיך אין אַרגאַניזירן. די הויפט־פראַגע איז באַקומען געווער און אַ דאַנק אַ יידישן פאַרטיזאַן באַקומען מיר דעם ערשטן ביקס. מאיר גייט אַרויס באַוואָפנט און שטעלט זיך אויפן פאָסטן און אַ רוצחישער קויל האָט איבערגעריסן זיין יונגן לעבן.

זיין קבר האָב איך מיט מיינע הענט געגראָבן אין דאָרף חראפינעווא ניט ווייט פון דעם ניעמאַן. אויף זיין קבר האָב איך אַרויפגעשטעלט אַ גרויסן שטיין.

פון ישראל וועלנדע איך מיינע בליקן צו דעם ווייטן קבר פון מיין ברודער מאיר.

ערע דיין אָנדענק!

יעקב רודניצקי

לזכר אבי עשהאל בילסקי ז״ל

מאת בתו **עשהאלה**

א

אַתָּה חַי עִמָּנוּ בְּכָל אֲשֶׁר גִּלֵּךְ, בְּכָל אֲשֶׁר בַּחֹשֶׁב אַתָּה עִמָּנוּ.
לֹא זָכִיתִי לִרְאוֹתְךָ, כִּי רִאשׁוֹן הָיִיתָ לַיּוֹזְמִים וְלַמְבַצְּעִים:
רִאשׁוֹן הָיִיתָ בְּאַהֲבַת הַיַּעַר וְחַיֵּי הַדְּרוֹר,
בָּרָצוֹן לְחָיוֹת וּלְהַלָּחֵם גִּלּוּי עֵינַיִם בָּאוֹיֵב
וְלֹא לִהְיוֹת מוּבָל לַטֶּבַח כַּצֹּאן.

ב

וְעֵת פּוֹרְעִים פָּרְעוּ, סִפּוּגֵי שִׂנְאָה, צְמֵאֵי דָם וְשָׁלָל,
קַמְתָּ אָב לַזְּקֵנִים, לַטַּף וְלַנָּשִׁים,
אָסַפְתָּ אֵלֶיךָ כָּל חַלָּשׁ וְנִרְחָשָׁל,
הִדְרַכְתָּ אַחָיוֹת וְאַחִים דְּווּיִים, שְׁחוּחִים,
פִּלַּסְתָּ לָהֶם דֶּרֶךְ בֵּינוֹת סִבְכֵי יַעַר־עַד וּבְצוֹת עוֹלָם,
וְהוֹבַלְתָּם בִּנְתִיב הַחַיִּים וְהַדְּרוֹר.

ג

אָהַבְתָּ כָּל אָדָם,
הוֹשַׁטְתָּ יַד עוֹזֶרֶת לְכָל מְבַקֵּשׁ,
מָצָאתָ מִלַּת־עִדּוּד לְכָל כּוֹשֵׁל וְנוֹאָשׁ,
חָלַקְתָּ עִם כָּל רָעֵב פַּת לַחְמְךָ הָאַחֲרוֹנָה.
עַל כֵּן אֲהֻבוּךָ קְרוֹבִים וּרְחוֹקִים,
עַל כֵּן לֹא יִשְׁכְּחוּךָ כָּל שֶׁהִכַּירוּךָ,
עַל כֵּן תָּמִיד אַתָּה עִמָּנוּ.

ד

רִאשׁוֹן הָיִיתָ בַּקְּרָב, בַּסַּכָּנָה,
דּוּגְמָא וּמוֹפֵת לְכָל הַהוֹלְכִים אַחֲרֶיךָ.
כְּשִׁלִּיחוּת רָאִיתָ כָּל מִבְצָע, כָּל פְּעוּלָה.
בְּטוּחַ צָעַדְתָּ לִקְרַאת הַקְּרָב הָאַחֲרוֹן,
בּוֹ נָפַלְתָּ גֵּאֶה עַל כְּבוֹד עַמְּךָ.
נָפַלְתָּ וְקַמְתָּ בְּזִכְרוֹן חֲבֵרֶיךָ.
בְּנֵי עִירְךָ וְכָל בְּנֵי עַמְּךָ,
בּוֹ יְנוֹן שִׁמְךָ עִם שְׁמוֹת כָּל הַגִּבּוֹרִים
מִיהוֹנָתָן וְשָׁאוּל עַד בִּילְסְקִי עַשָּׂהאֵל.

ווי זעט אויס היינט נאָוואַרעדאָק?

מיט עטלעכע טעג צוריק האָב איך זיך געטראָפן מיט אייַנעם פון מיינע אַלטע נאָוואַרעדקער באַקאַנטע, וועלכער איז געקומען איצט פון נאָוואַרעדאָק, ווו ער איז געווען אויף אַ באַזוך בייַ זיין פריינד. עס איז פאַרשטענדלעך מיין פאַרינטערעסירונג צו באַקומען וואָס מער אינפאָרמאַציעס וועגן אונדזער אַלטער היימשטאָט. איך האָב מיין באַקאַנטן פאַרוואָרפן מיט פראַגן וועגן דער שטאָט און די סביבה, וועלכע האָבן זיך אייגנטלעך קאָנצענטרירט אַרום דריי פונקטן: ווי זעט אויס נאָוואַרעדאָק? ווי איז דאָרטן דאָס לעבן? און וואָס מאַכן די ביסל געבליבענע יידן אין שטאָט?

— — „נאָוואַרעדאָק האָט זיך אַ סך געענדערט אין משך פון די 18־17 יאָר נאָך דער מלחמה, האָט אַנגעהויבן מיין פריינד, ניט נאָר די שטאָט נאָר אויך די אומגעגנט. דער קרייז האָט זיך איבערגעטראָגן קיין באַראַנאָוויטש, וועלכע האָט זיך זייער שיין אויסגעבויט. נאָוואַרעדאָק איז געבליבן דער צענטער פון ראַיאָן (אַמאָל פלעגט דאָס הייסן — פאָוויאַט). די צאָל איינוווינער איז געוואָקסן. מען האָט מיר געזאָגט, דערציילט ער, אַז די שטאָט ציילט כמעט צוואַנציק טויזנט תושבים. דאָס איז דער גרויסער צופלוס פון דאָרף. אין שטאָט קומען פאָר גרויסע מערק אַלע זונטיק (אַראָפּ קאַרעליצער גאַס אויפן פּלאַץ לעבן דעם מאַרק פון מענצאָג). ס׳איז אָבער ניט די אַמאָליקע מערק צו וועלכע מיר זיינען געווויינט געווען, גיט צו מיין באַקאַנטער. ס׳איז זייער ווייניק פורן מיט פערד, אַממייסטן לאַסט־אויטאָס. און איר זעט כמעט ניט אונדזער אַמאָליקן כאַראַקטעריסטישן פויער אין די לאַפּטשעס. איר דאַרפט וויסן, גיט ער צו, אַז עס האָט זיך זייער געענדערט די אומגעגנט. ס׳זיינען כמעט ניטאָ קיין שום פריוואָטע פויערים־ווירטשאַפטן. אַלע זיינען מיטגלידער פון די פראָדוציר־קאָאָפעראַטיוון־קאָלכאָזן.

אָט אַזוי זעט דאָס אויס דאָס נייע, פרעמדע, ניט יידישע נאָוואַרעדאָק. די אַלטע, היימישע שטאָט איז פאַרניכטעט און האָט געענדערט איר פנים — איר אויסזען, און ניט דווקא אין מעטאָפאָרישן זין נאָר טאַקע בפועל ממש. איר געדענקט דאָך מסתמא, זאָגט מיין פריינד, אַז דער צענטער פון שטאָט איז געווען פאַרברענט — זעט דאָס טאַקע אויס אַנדערש. אויפן מאַרק־פּלאַץ איז פּוסט, עס זיינען ניטאָ די לאַנג כאַראַקטעריסטישע קראָמען. עס פעלט אינמיטן אויך די פאָמפּע, וועלכע פלעגט סקריפּען זומער, און ווינטער פלעגט אַרום איר זיין אַ גרויסער גליטש ווו עס פלעגט זיין טאַקע אַ קונץ אַראָפּצוטראָגן דעם עמער וואַסער. היינט איז אויף דעם גאַנצן פּלאַץ אַ גרויסער סקווער מיט יאָלקעס. און ניט נאָר אויפן מאַרק, אויך אויפן שטח פון מיצקעוויטשער גאַסל, שינעזיצער גאַס ביז קאַרעליצער און ראַצעוולע געפינט זיך אַ גרויסער פאַרק אין מיטן פון וועלכן עס שטייט די רעסטאַוראַירטע הויז פון פאַעט מיצקעוויטש ווו עס געפינט זיך אַ מוזעאום פון מיצקעוויטש, וווהין עס קומען אָפט אויספלוגן דער עיקר פון ווייסרוסלאַנד. אויפן מאַרק, אויף דער זייט וועלכע איז ניט געווען אָפּגעברענט געפינען זיך צוויי אוניווערסאַל מאַגאַזינען. איינער אין אַמאָליקן מויער פון קיוועלעוויטש און דער צווייטער אויפן שטח וואָס ציט זיך פון לייזעראָווסקיס אַפּטייק ביז גראָדנער גאַס. די שטאָט בויט זיך און וואַקסט אויף די אַמאָליקע פערידפערעס. אויף סלאָנימער גאַס אין דער ריכטונג צו סקרידלעווע, אויך אויפן שטח צווישן סלאָנימער און גראָדנער גאַס, אַראָפּ באַזיליאַנער טיילווייז אין דער ריכטונג צו פערעסיקע. די באַרימטע יידישע גאַס איז געווען כמעט אינגאַנצן פאַרברענט. היינט איז דאָרטן אויסגעבויט אייניקע ווויך־בלאָקן, עס געפינט זיך אַ קינא, נאָר דער אַמאָליקער שול־הויף איז טויט, אומעטיק שטאַרצן צום הימל די חורבה וועגט פון דער גרויסער שול. אַזוי ווי אַ סימבאָל פון אומגעקומענעם יידישן לעבן.

דער יידישער ישוב אין נאָוואַרעדאָק ציילט בסך הכל אַ 90־80 נפשות. מערסטן טייל זיינען דאָס אָנגעקומענע פון אַנדערע שטעט, וועלכע אַרבעטן אַלס באַאַמטע. פון די אַמאָליקע תושבים זיינען דאָ געבליבן 2־1 מניינים: ד״ר גורדון, דער „געלערמ״, זייגערמייסטער פינצ׳וק (אַ קאָלאָריטע פיגור פון פאַר דער מלחמה), און פון די יינגערע — עלאָוויטש און אַ זון פון דער משפחה וואָלקין. ס׳איז ניטאָ דער מינדסטער סימן פון פאַראינטערעסירונג פאַר יידישע געזעלשאַפטלעכע פראַגן. מען איז פאַרטאָן אין דער אייגענער אַרבעט. פאַרשטייט זיך, אַז קיינער זאָרגט ניט אַפילו פאַר דעם בית עולם, ווו אַ סך מצבות פון די קברים זיינען צעשלעפט און די שטאָט־פאַרוואַלטונג קלערט טאַקע וועגן צונעמען אַ טייל פון בית עולם שטח אויף שטאָטישע צוועקן. אויפן אַלגעמיינעם קבר פון די אומגעקומענע פון די היטלעראָווצעס, וועלכער געפינט זיך לעבן פערעסיקע אויפן וועג קיין ליטאָווקע, איז דאָ אַ שטיקל מצבה — אייגנטלעך אַרויפגעלייגט אַ שטיין פון אַ אַלטער מצבה, געזונמען פון אַ קבר פון בית־עולם. דאָקעגן דער אַנדערער געמיינזאַמער קבר לעבן סקרידלעווע איז פאַרוואָקסן און עס איז פשוט שווער דאָרטן צוצוקומען.

און דאָס איז אַלץ, האָט געענדיקט מיין פריינד, עס וועט אומעטיק אין פיינלעך וועג דו קוקסט זיך צו צום היינטיקן נאָוואַרעדאָק און דערמאָנסט זיך דעם עבר. עס גייט דער נאָרמאַלער לעבן: ווי אַמאָל שטייט דער שלאָסבאַרג מיט זיינע אַלטע מויערן און יונגע פרעמדע קינדער שפּילן זיך אויפן באַרג, לאַכן און שרייען; עס יאָגן זיך די אויטאָבוסן פול מיט מענטשן, עס קלאַפן די האַמערס אין די נייע פאַבריקן און פריילעך גרינען זיך די בוימער אין שטאָט־פאַרק — אָבער איינזאַם און פאַרלאָזן שטייען די וועגט פון דער אַלטער הונדערטיריקער שול — אַ שמערצלעכע אָנדענקונג פון יידישן ישוב, פון דער 400 יאָר אַלטער יידישער קהילה, אַ קהילה פון באַרימטע רבנים, פרומע לומדים, געזעלשאַפטלעכע עסקנים און פראָסטע האַראָפאַשנע „ליטוואַקעס״ מיט וואַרעמע יידישע הערצער.

א בן־עיר

חתימה

עם חתימת הפנקס מדגישים אנו בצער, כי לא מיצינו את כל אשר נתנה העיר נאוואהרדק לאבותינו, לאבות אבותינו ולנו. העיר ששימשה מאות בשנים מקלט ובית ליהודים יודעי תורה, השכלה ופשטות חיים.

אנו אסירי תודה לכל אלה, ביניהם ישישים יקרים שהעלו על הכתב זכרונות והנציחו את עברה של העיר על רבניה, משכיליה, החסידים והמתנגדים ועל הכל את היהודים הפשוטים בעלי־מלאכה ועמלים שהיוו רוב מנינה ובנינה של העיר.

אולם עיקר העיקרים של הפנקס הרי הוא נד הדמעות והדם בפרקי השואה והגבורה. יבורכו השרידים מגיא ההריגה שידעו להעלות פרקי חיים טרופים, שנות ההשמדה וניצוצות הגבורה בתוך הגיטאות ועל הכל ביערות בגדודי הפרטיזנים.

יעמדו על הברכה וההודיה כל אלה בתוך ישראל ובפזורה שהגישו לנו את החומר היקר הזה שישמש לנו ולבאים אחרינו מצבה חיה לזכרם של היקרים, אבות ואמהות וילדי ישראל שנכרתו ביד זדון מארץ החיים.

וברכה לכל אלה וביניהם הרליף ע"ש אלכסנדר הרכבי בארצות הברית שהעמידו לרשותנו חלק מהאמצעים להוצאת הפנקס.

נפרדים אנו מכם ידידים בארץ, בארצות הברית ובשאר התפוצות מתוך תקוה שתדונו אותנו לכף זכות.

מעטים הם חברי המערכת שעסקו בהכנת החומר, בעריכתו, בסידורו ובהדפסתו מתוך מסירות ונאמנות ונבקש סליחה מרבים רבים שמפאת חוסר חומר לא ידענו להעלות זכרם ופעלם.

בשמכם נביע יקר לעובדי דפוס אחדות בתל־אביב, סדרים, מכונאים ומעמדים שעשו הכל שהפנקס יהיה ראוי לשמו. ועם הפרידה נעלה מחדש את זכרה של האשה הדגולה עדנא קאגאן שנתנה יד נאמנה ונדיבה להכנת הפנקס ולא זכתה לראות בהשלמתו. יהיה זכרה ברוך ומבורך ונשמתה צרורה בתוך דפי הפנקס.

יישמר זכרו של ד"ר אליעזר ירושלמי שעמד על ראשית העריכה של הפנקס ונקטף בדמי ימיו.

יהיה הפנקס לעדה, תעודה וברית־אחים לכל יוצאי העיר נאוואהרדק וסביבתה. תימשך ברית האחים לאורך־ימים ושנים.

ואחרון־אחרון: בשעה האחרונה קיבלנו מידיד נאמן את זה התיאור המחריד: נאוואהרדק כפי שהיא נראית כיום: העיר „הגוית" פורחת, והיהודים? שרדו תשעים נפש, וקברות־האחים — עשבי פרא יכסום. אכן נחזור ונאמר לנו ולבנינו: יזכור.

מערכת פנקס נאוואהרדוק

שלוס־וואָרט

מיטן שליסן דעם פנקס נאָוואָרעדאָק וויסן מיר אַז מיר האָבן וויִט ניט אויסגעשעפט די ווונדערלעכע קוואָלן פון אונדזער פאָרווויסטעטע שטאָט, אַ שטאָט וועלכע האָט געדינט הונדערטער יאָרן אַלס היים פאָר יידישער לומדות, השכלה און יידישן פשוטן פאָלקסטימלעכן לעבן.

זאָלן געבענטשט זיין די אַלע, צווישן זיי טייערע עלטערע מענטשן, וועלכע האָבן באַשריבן און פאָראייביקט די פאַרגאַנגענהייט פון אונדזער שטאָט, אירע רבנים, משכילים, מתנגדים און חסידים און איבערהויפט די פשוטע יידן, עמך־יידן, בעלי־מלאכות און האַרעפאַשניקעס וועלכע זיינען געווען דער רוב מנין ובנין פון אונדזער שטאָט.

אָבער דער הויפּט ציל פון פּנקס איז דאָך דער „לאָגל טרערן און בלוט" — די קאַפּיטלען פון אומקום און גבורה. זאָלן זיין געבענטשט די איבערגעבליבענע פון חורבן וועלכע האָבן באַרייכערט דעם פנקס מיט זייער באשרייבן די גרוילעכע טעג פון אומקום און די פונקן פון גבורה וועלכע האָבן אויפגעפלאַקערט אין געטאָ און איבערהויפּט אין די וועלדער צווישן די יידישע פּאַרטיזאַנער גרופּן.

אַ דאַנק אָט די אַלע אין ישראל און אין די גלות לענדער וועלכע האָבן צוגע־שטעלט אָט די ציגל וועלכע דינען פאַר דער לעבעדיקער מצבה צום אָנדענק פון אונדזערע טייערע, פאָטערס און מוטערס און טייערע יידישע קינדער וועלכע זיינען אכזריותדיק פאַרשניטן געוואָרן און פאַרטיליקט געוואָרן.

אַ דאַנק די אַלע און איבערהויפּט דעם רעליף קאָמיטעט אויפן נאָמען פון אַלכסנדר האַרקאַווע אין אַמעריקע, וועלכע האָבן מיט געדולדיקייט און איבערגע־געבנקייט געשאַפן די פינאַנציעלע מיטלען פאַרן פנקס.

מיר שיידן זיך פון אייך פריינד אין ישראל, אין אַמעריקע און אַנדערע לענדער און מיר האָפן אַז איר וועט אונדז — די מיטגלידער פון דער רעדאַקציע מוחל זיין אויף געוויסע פעלערן און גרייזן. מיר האָבן געטאָן אונדזער אַרבעט ביי שווערע באַדינ־גונגען, און נאָר אַ דאַנק די איבערגעגעבנקייט האָבן מיר סוף כל סוף זוכה געווען איבערצוגעבן דעם פנקס אין אייערע הענט.

זאָלן אונדז מוחל זיין פיל גרויסע כלל־טוער פון אונדזער שטאָט וואָס צוליב מאַנגל אין מאַטעריאַל האָבן מיר ניט פאַרצייכנט זייערע נעמען אין פנקס.

אין אייער נאָמען דאַנקען מיר די דרוקעריי „אחדות" אין תל־אביב, די זעצער, מאַשיניסטן, מעטראָפּאַזש, וואָס האָבן געטאָן אַלץ כדי דער פנקס זאָל זיין ווערט דעם נאָמען — פנקס נאַוואַרעדאָק.

מיטן געזעגענען זיך דערמאָנען מיר פון דאָס ניי דעם הערלעכן נאָמען פון עדנא קאַגאַן וועלכע האָט אונדז געהאָלפן פון דער ווייט אין דער אַרבעט פון זאַמלען מאַטעריאַל און צוגרייטן דעם פנקס. זי האָט ניט זוכה געווען צו זיין מיט אונדז ביים שליסן דעם פנקס. זאָל איר נאָמען זיין געבענטשט און איר זכרון באַהאַלטן אין די שפּאַלטן פון פנקס.

זאָל אויך איינגעהיט ווערן דער זכרון פון ד"ר אליעזר ירושלמי וועלכער האָט אונדז געהאָלפן ביים אָנפאַנג רעדאַגירן דעם פּנקס און איז אַוועק פון דער וועלט אין זיינע בליענדע יאָרן.

זאָל דער פנקס זיין אַ עדות פאַרן ברודער־בונד צווישן די וועלכע קומען פון נאַוואַרעדאָק און אומגעגנט און פאַרבליבענע נאָכן גרויסן חורבן. זאָל דער ברודער־בונד פאָרגעזעצט ווערן אויף לאַנגע יאָרן.

און צום לעצט: מיר האָבן ממש אין דער לעצטער שעה באַקומען פון אַן איבערגעגעבענעם פריינד אַ שוידערלעך בילד פון נאַוואַרעדאָק: די גואישע שטאָט וואַקסט און בליט אָבער די יידישע נאַוואַרעדאָק? זיבעציק אָדער ניינציק נפשות — און די ברידער־קברים — וויסט און פאַרלאָזן. לאָמיר נאָך אַמאָל און ווידער אַמאָל איינחזרן און איינפלאַנצן אין די הערצער פון אונדזערע קינדער — יזכור.

רעדאַקציע פון פנקס נאַוואַרעדאָק

מעלים אנו בחרדת קודש נרות נשמה לזכרם של שמות יקרים ונלבבים — אבות, אמחות, זקנים וזקנות, ילדים ותינוקות שנכרתו מארץ החיים בידיהם הטמאות של הנאצים ימ"ש. לצערנו אין הרשימה מלאה ושמותיהם של רבים חסרים. הנרות האלה מנציחים את כל הקהילה הקדושה שנעקרה ונמחקה.

עולה האור מנרות קטנים אלה, ודמעה רותחת בעין. בצער וביגון נרכין ראש. יהא זכרם קדוש ויקר לעולמים.

ונרות ראשונים העלינו לאלה היקרים בני עירנו, מהם שכרתו ברית דמים עם המולדת ונפלו על מזבח תקומתה, מהם שנפלו כחיילים בקרב עם האויב הנאצי, ומהם שנפלו ביערות כפרטיזנים.

לא את כולם העלינו אבל אלה המעטים עדה ותעודה הם על הגבורה ומסירות הנפש של רבים.

יזכרם לעד.

ברית הדמים עם המולדת

עוזר גורודיסקי

נולד בנאוואהרדק ונפל על הגנת ירושלים.

בין הדמויות של תנועת התחיה יש להזכיר את אבא של „החלוץ־הצעיר" בנאוואהרדק עוזר גורודיסקי, — את כל מרצו מסר לתנועה זו. הוא החל פעילותו ב„החלוץ" ופועלי ציון ודאג לעתודות ל„החלוץ" בהקימו במקום את ה„חלוץ־הצעיר".

בתנועה היה דוגמה ומופת לחלוציות. ביום היה עסוק בעבודתו כתפר, אך את שעותיו הפנויות הקדיש לתנועה: הוא דאג לחבר מדריכים. בהשתדלותו נשלחו חברים לסמינריון של „החלוץ־הצעיר". הוא טיפח יחסי שכנות עם העיירות הקרובות ודאג שגם שם תתפשט תנועת „החלוץ־הצעיר", ורבים מנוער זה אנו מוצאים כעת מושרשים בחיי הארץ.

זכור לי המפגש של „החלוץ־הצעיר" בנאוואהרדק והעיירה סילוב. המיפגש היה באמצע הדרך בין שתי העיירות והנושא של הפגישה היה „משפט על הספר קידוש השם של שלום אַש". שני הסניפים התכוננו לכך וזאת היתה חוויה מיוחדת.

עוד דוגמה כדאי להזכיר: הוחלט פעם על ארגון ספריה בסניף. חברי הסניף היו מתגייסים לעבודות שונות ותמורתן היתה קודש לספריה. נרכשו הרבה ספרים וקמה הספריה. מי יכול למנות את כל הפעולות שנעשו בהדרכתו של המדריך, האב, החבר, עוזר גורודיסקי. הקמנו חוג דרמטי בשותפות עם כל תנועות הנוער במקום והצגנו את המחזה „מסדה" של יצחק למדן בהצלחה יוצאת מן הכלל, עד כדי כך שלאחר ההכשרה קראו לנו לנאוואהרדק להציג פעם שניה את ההצגה שהיה לה הד במקום. הוא גם גילה פעילות יוצאת מן הכלל למען קרן הקימת וכו'. פגשתי את עוזר גורודיסקי בהכשרה בלידה, נימן, ביאליסטוק. גם שם התבלט והיה חבר המזכירות ובמסירות היה מבקר את סניפי ההכשרה שהוקמו בעיירות. כשנפסקה העליה, עזר את החברים לסבלנות ולכיבושים חדשים בכדי להכין רזרבה לעליה המצופה.

בעלותו ארצה ב־1933 לא השתלב בחיי החברה בארץ, הקים משפחה והיה טרוד למצוא פרנסה למשפחתו ונדד ממקום למקום: מקיבוץ לתל־אביב, מתל־אביב לרחובות, שם עבד כשומר בתחנת הרכבת. בימי המאורעות עבר עם משפחתו לירושלים ובמלחמת העצמאות נפל על הגנת ירושלים.

כל מי שהכיר אותו מקרוב ידע את נפש האדם שבו, את נפש החבר הדואג תמיד לזולת. הוא מילא חובתו עד רגעיו האחרונים ונפל כאלמוני בהגנת המולדת.

גינינסקי יעקב

יקותיאל סולצ׳ינסקי (קושי)

(מהחוברת של קיבוץ נען. שהוצאה ליום השנה לנפלו ב־ד׳ אייר תש״ט)

קושי נולד בעיר נאוואהרדוק. בן למשפחה עובדת רבת־ילדים. הוא נתיתם מאמו בהיותו ילד ומאז משך בעול המשפחה ועזר לאביו בעבודתו. עד שהחליט שעתידו בעליה ארצה. יצא להכשרה ועבר את כל מדוריה. היה נע ונד מהכשרה אחת לשניה, עד שהגיע לקיבוץ אוגוסטוב. היה שם הרבה שנים בהכשרה, מכיון שלא היו לו אמצעים כספיים להוצאות העליה. סוף סוף זכה קושי לסרטיפיקט. לא אשכח את נסיעתנו, כיצד קושי היה מסור לחבריו בזמן העליה. לזה דאג להעברת החבילות, לשני — מזון, כי באופיו היה איש שרצה לעזור לכל אדם, הן בקטנות והן בגדולות. לנען הגענו קבוצה שלמה. בשביל רבים מאתנו היתה ההסתגלות לעבודה וכניסה למקצוע בעייה לא קלה, אבל קושי נכנס ישר למקצועו בנגריה. ובכנסתו סחב מיד בעול, ומסירותו היתה למעלה מהרגיל בימים ההם. כעבור שנים מספר החליט להחליף את מקצועו בנהגות, ולשם כך עזב את נען ויצא מחוץ לקיבוץ לזמן קצר. בחוזרו לנען בנה לו את משפחתו ופינתו. ושוב נתפס להתלבטויות קשות עם הקיבוץ ויצא מתוכו.

בזמן שנען הוקפה ע״י הצבא הבריטי ורוב חברי נען נלקחו אל מאחורי גדרי־תיל היה קושי בין הראשונים שחשו לעזרת נען. בהיותו מספר שבועות בנען הרגיש שפה מקומו והחליט לחזור.

וכאן התחיל לבנות מחדש את ביתו והרגיש את עצמו מאושר בחברת משפחתו שגדלה בינתיים. היה אב מסור לילדיו והתמסר לשיפור פינתו. ראינו קושי קורן מאושר. וכשהגיעו ימי הקרבות והמות ארב בדרכים, היה קושי יוצא לדרך בלי כל ערעור. זוכרת אני כיצד קושי בא לבית האריזה להיפרד מאתנו מבלי להגיד לנו לאן הדרך מובילה.

ולא ניחש לבנו שלא נחזור לראותו שוב בינינו.

בלהה

עם קושי בימיו האחרונים

יד המקרה היתה שנזדמנו, אני וקושי, באוטו אחד בשיירה לירושלים ואחר כך, כשישה שבועות בכפר־עציון, עד שנפלה לידי האויב. באחד מאותם הימים, בשבת, הובלתי לירושלים אוטו עמוס שקי קמח. ביום ראשון חזרתי שוב להעמיס אוטו ולא היה עמי נהג שני. קושי היה אז בתל־אביב, וב„תנועה" הציעו שהוא ילווה אלי פעם אחת, עד שייקבע אדם.

בבוקר יצאנו מרחובות והנסיעה מהמושבה עד כביש מסמיה־לטרון ארכה 12 שעות. אחרי עקרון שקעה השיירה בבוץ, וקושי צעד ברגל הביתה להביא טרקטור לעזרה. בבית ראה את שלומית בתו — בפעם האחרונה — ומסר שהוא נוסע לירושלים ובעוד כמה ימים יחזור. מי ידע אז שיותר לא יוסיף לראות את יקיריו ואת נען! שעות עברו בטיפול במכוניות השוקעות, ובינתיים פגשנו בשיירה שחזרה מירושלים, ואנשיה

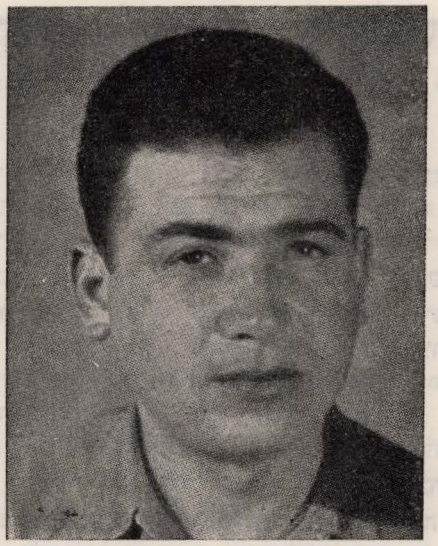

יקותיאל סולוצ׳ינסקי (קושי)

סיפרו שהדרך עברה הפעם ללא תקלה וללא התקפה. בשעה שבע בערב היינו נכונים להמשיך במסע, אבל נתעכבנו עוד חצי שעה, כי הודיעו לנו שחוליית משוריינים של הפלמ״ח יצאה מקרית־ענבים אלינו לבדוק את הדרך. משהופיעו — נעה השיירה.

הגענו לשער־הגיא והיום החשיך. נסענו, כמובן, בלי אורות. עשרות אוטומובילים היו בשיירה והיא התנהלה לאטה.

שכחתי תחילה לספר שברחובות רצה להצטרף אלינו ישראל גלילי כדי לסדר ענינים כספיים של נען בירושלים, אבל שיכנענו אותו לבל יסע, כי אין לדעת מתי אפשר יהיה לחזור. הוא מסר לקושי את פרטי הענינים וביקש ממנו לסדר אותם שם. ב־11 בלילה הגענו בשלום לירושלים. כל המכוניות שהיו עמוסות תוצרת „תנובה" הספיקו לפרוק עוד בו בלילה ולמחרת בבוקר חזרו לתל־אביב. אנו הובלנו קמח ונעכבנו למחרת בירושלים. ביום המחרת, יום רביעי, הותקפה קשות שיירה לירושלים. 11 מכוניות חובלו ונשארו בדרך. רק ביום ה׳ בערב הצליחה השיירה לפרוץ את הדרך ולהגיע לירושלים. אנו נתעכבנו בינתים. חיכינו לשיירה חוזרת.

עמדנו לחזור ביום שישי בבוקר עם האוטומובילים שהגיעו יום לפני זה. נתרכזנו, בהתאם לפקודת המוסדות, בשש בבוקר על יד בית־חולים וולאך. קושי הספיק להסדיר את הענין שנמסר לו ע״י י. ג. שעתיים חיכינו באותו בוקר, ופתאום ניתנה פקודה שהכל פונים אל בנין שנלר. האווירה בעיר מתוחה, חילופי יריות וחרדה לבאות. גם בלילה שמענו מפעם לפעם את צרורות האש.

בבואנו לבנין שנלר הודיעו לנו שעלינו להעמיס אספקה לכפר־עציון. שיירה שיצאה לפני שבוע לא הצליחה להגיע לשם והכרחי לפרוץ דרך. אז נודע לאויב דבר השיירה ועל כן לא הצליחה להגיע, הפעם הוחלט על סודיות מוחלטת לבל יבולע גם הפעם לשיירה.

הענין לא היה פשוט כל כך. נהגים רבים לא ששו לקראת היציאה. נהגים רבים היו אנשי משקים, קשורים בתפקידים במשקיהם, ולא יכלו להחליט על דעת עצמם. הקושי העיקרי היה עם נהגי העיר. לאחר דין ודברים, סודרו הענינים והוחלט: יוצאים לדרך. בליל השבת, עד חצות, עמלו ועבדו בהעמסה. באותו ערב נערכה ארוחה חגיגית ליוצאים. 50 נהגים היינו, כמחצית אנשי משקים, שנזדמנו לירושלים. בשלוש לפנות בוקר אסף אותנו האוטובוס מבתי המלון, אבל עדיין לא יצאנו. חמש שעות ארכו ההכנות, ורק בשמונה יצאנו. זו היתה שיירה דגולה בת עשרות מכונות־משא ומשוריינים ואוטובוסים. 120 טון אספקה הובילו בשיירה. נסעו עמנו משורייני הלווי של הפלמ״ח, וכן אנשי חי״ש מירושלים, שהיו צריכים להחליף את הסטודנטים הירושלמיים שהיו בכפר־עציון. הגענו בשלום לגוש עציון. במרכז הגוש, בין 4 הנקודות, כבר עמדו נכונים לקבל את פנינו. קבוצות חברים עמלו לפרוק חיש מהר את המטען, והפריקה לא ארכה יותר מעשרים דקה. מגרש החנייה היה רחב־ידיים והמכוניות עטרו אותו מסביב במעגל. הכל פורק על הקרקע ועגלות נסעו נסוע ושוב והובילו את המטען למשקים.

עם גמר הפריקה קיבלו כמה אוטומובילים ואנו בתוכם, הוראה להעמיס משא. העמסנו שלוש פרדות על האוטו שלנו. ואוטו שני — פר, והשלישי — אוירון מרוסק, בלי כנפיים. חנינו בגוש לא יותר משעה וחצי. מכיון שאני וקושי היינו עסוקים בהטענה, נשארנו מן האחרונים בשיירה החוזרת. כש־עמדנו מוכנים ליציאה הגיעו אוירונים מסיירים ומסרו שהדרך חסומה במקומות רבים על ידי האויב, ועם צאתנו גם התחיל האויב להמטיר אש על השיירה. כל הזמן היינו, אני וקושי יחדיו, והוא במצב־רוח שקט, נכון, דואג ומסור וממלא כל מה שמוטל עליו.

בראש השיירה נע פורץ המחסומים. כשהגענו למחסום הראשון שנפרץ, ראינו מכונית הפוכה בצידי הדרך, בתעלה. את הנהגים לא ראינו. נתברר שהוציאום מן האוטו. המשכנו והתקדמנו לאט, כל פעם עמדנו ושהינו, עד שיפרצו מחסום חדש. בכל הזמן מתנפצות יריות מן המארבים.

הגענו לנבי־דניאל. כאן אירעה התקלה. פורץ המחסומים התקלקל ונתעכבנו. קושי יושב כל הזמן על ידי, ואחד מתפקידיו לצפות על המתרחש לפנינו, שומר על התריס, פותחו וסוגרו,

כדי לראות את הדרך. נשק לא היה עמנו אלא כלי קטן, ואנו נכונים כל רגע, במקרה שהאוטו ייפגע, לקפוץ מתוכו. שעה וחצי עמדנו בנבי־דניאל עד שהחוליה האמצעית והמטה בתוכו פנו אחורה, עברו מאוטו לאוטו וניתנה פקודה להסתובב ולחזור לגוש. הצלחנו להסתובב לא רחוק, בעזרת שביל צדדי. קושי עזר לי כל הזמן להסתכל ולכוון את המכונה, לבל אגלוש לתעלה. כך התקדמנו עד למשורייני־הלווי שחיכו לנו והמשכנו לנוע בכיוון לגוש. שוב נתקלנו במחסום שהערבים הספיקו בינתיים להקים. קיבלנו פקודה לפרוץ. תחילה היינו האחרונים בשיירה, ואלו עכשיו שחזרנו, מן הראשונים. לא היתה ברירה והתחלנו לטפס עם האוטו על גבי ערמות האבנים ובמאמץ גדול הצלחנו לעבור. חוטי תיל דוקרניים נסתבכו בציר האמצעי שמניע את הגלגלים, וקרעו את צנורות הברקס. האוטו נסע ולמטה דפקו החוטים האלה ונדמה, כאילו היתה מכונת־יריה כבדה מרביצה כל הזמן. אבל אנו ידענו רק דבר אחד — שעלינו לפרוץ דרך ולעבור, ועל כן לא שמנו לב לכך, אלא המשכנו להניע את המכונה ולהתקדם. איך־שהוא הגענו לגוש. למזלנו לא נפגעו הצמיגים אע״פ שכדורים נורו עלינו כל הדרך. המכונה החזיקה מעמד בזכות השריון של נען.

תוך כדי נסיעה פתחנו לדקה אחת את האשנב האחורי וראינו את שלוש הפרדות על האוטו כשהן מתבוססות בדמן. קיבלו כדורים ונשמו ונשפו מתוך גסיסה. כשיצאנו מאזור הסכנה התחלנו לטפל במכונה. קושי רבץ מתחת למכונה וניסה להוציא את חוט־התיל מתוך הגלגלים. בכפר־עציון ישבו בקרבת האלחוט. בחרדה קלטנו את השידורים על גורל האנשים שנשארו בדרך ולא הצליחו לחזור כמונו. רק חמש מכוניות־משא וארבעה משורייני־לווי חזרו — כל האחרים נתקעו שם לבלי זוז. את המחסום כבר אי־אפשר היה לפרוץ. הדרך חזרה, גם היא היתה כבר חסומה. 28 שעות רצופות לחמו שם האנשים מול אויב עצום ומול האספסוף שהוזעק מכל הסביבה. בכפר־עציון שאלו אותנו אם רוצים אנו להישאר שם או לעבור לרבדים. הודענו שאנו מוכנים להישאר במקום. מזג האויר ההררי היה קשה. ערפל כבד כיסה הכל. הגשמים דלפו וגם בלב היה סגריר. קושי שלח פתקה הביתה ע״י אחד הטייסים, נדמה לי ע״י פיניהלה, והודיע ששלום לנו, שהצלחנו לחזור לגוש, ולא שכח להודיע לנען שגם אוטו המשא הוצל. כמו כן דאג לשלוח מכאן לנען את הצ׳ק על סכום של 750 ל״י שסודר בסוכנות לפי בקשת י.ג. למחרת הגיע לגוש, בדרך האויר כמובן, מפקד הפלמ״ח, ועודד את הרוחות. הבטיח שיעשה הכל כדי לפרוץ דרך בימים הקרובים. אבל לאחר כמה ימים החמיר המצב יותר, וידענו שהדרך סגורה ללא מעבר. אני וקושי קבענו לנו נוהג לעלות בוקר בוקר על הגג, כמובן כשמזג האויר היה יפה, ולהשקיף על הסביבה, ובעיקר על נען הקרובה־רחוקה. היינו מבחינים מן העמק את גוש העצים והבתים של נען, וכשאצבע קטנה מלבינה היה נראה האסם. ימים עוברים ואנו במצור. בינתיים התבהרו השמים. החלטנו לצאת לעבודה. הרגשת חזית. לפעמים נערכת התקפת־אש ללא הסתערות. ביררנו עם מפקד הגוש מה יהיה על הנהגים, בני המשקים, שנתקעו כאן. הסיכוי היחידי לצאת היה בדרך האויר. הוא הודיע לנו שהתור ליציאה גדול, ושהפצועים קודמים לאחרים. אבל מכיון שזכותנו לחזור למשקינו מוכרת, הוחלט שכל אדם שלישי היוצא, יהיה אחד הנהגים. אבל הדבר לא בוצע כל כך מהר. המצב בארץ ובגוש הלך והסתבך.

גם כאן נסתבכו הענינים יותר ויותר. מכיון שניתנה פקודה להשיב לערבים כגמולם ולחבל גם בתחבורה שלהם, נפגעו כנראה על ידי מוקשים שהונחו על ידי אנשי ההגנה, גם הברי־טים בסביבה — והם הטילו עונש על הגוש. גם פתחו באש תותחים על המנזר שהיה בידינו. בתוך כפר־עציון גופא היה פחות או יותר שקט. מפעם לפעם נשמעו חילופי יריות.

כך נמשכו הדברים עד סוף אפריל. אז גברה תנועת הקשר בדרך האויר. הפרימוסים שהגיעו הוציאו סוף־סוף ארבעה מבין נהגי המשקים. שמונה היינו, וערכנו הגרלה לקביעת תור היציאה. קושי היה החמישי בתור, כך שעכשיו הגיע תורו. אני הייתי מן האחרונים. אבל ההתקפות שנערכו ונתחדשו ביתר תוקף, שוב הפסיקו את היציאה.

ב־4 למאי בשעות הבוקר המוקדמות, פתחו הבריטים בשי־תוף עם הלגיון בהתקפה. הם הצליחו לכבוש את המנזר ואת המישלט. אחר הצהרים קרה אסון, פגז פגע באוהל שבו רוכזה מחלקת פלמ״ח שעמדה לצאת ולכבוש את המינזר. שישה חברים נהרגו אז ושישה אחרים נפצעו קשה. יצאנו ארבעה חברים, וקושי ביניינו עם אלונקות להעביר את הפצועים לבית החולים. הדרך במרחק של 500 מטר מהמחנה היתה קשה ומיי־געת, מלאה סלעים וחשופה לאש האויב, ומפעם לפעם היינו מוכרחים תוך כדי ריצה עם האלונקה לחפש מחסה מאש האויב. הבאנו את הפצוע — זה היה אריה ברמן, שהיה בשעתו בהכשרה בנען — לבית החולים. בשעת ההתקפה הוצאו כל החולים החוצה והושכבו באלונקות בתעלות הקשר.

באותו לילה נשלח גשש לבדוק מה נעשה במינזר וחזר בזעקה: המינזר ריק מאדם ושוב נתבצרנו שם.

עם התקפה קשה זו, שרבים היו פצועיה, ירד ענין יציאתנו מהפרק. היינו בריאים וזקוקים למקום, לעבודה ולהגנה. יצאנו לעבוד בשדה התעופה. מאמצים רבים הושקעו אז בהתקנת שדה־הנחיתה, בעיקר על ידי הפלמ״ח. הכל ידעו שבכך תלוי במידה רבה גורל המקום, כי דרך האויר הוא אמצעי הקשר היחידי עם הארץ, לקבלת תגבורת, תחמושת, וכן ליציאתם של אלה שהכרח להוציאם.

קושי עשה בכל עבודה. הוא קשר באותם הימים קשרי ידידות עם רבים מאנשי הפלמ״ח וכן עם חברים מהמקום. הוא התהלך ער לנעשה ורוחו לא נפלה עליו. הבחנתי עד כמה היחס אליו הוא יחס של הערכה. הוא השיג אי־משם כובע־קש, גידל שפם ומרחוק כבר הכירוהו. בערבים היינו יושבים שבת רעים, ומבלים את הזמן בסיפורים שונים. קושי סיפר הרבה על עברו, גם על המשק שהיה לו לפני בואו לאחרונה לנען, והירבה להזכיר את בני משפחתו וילדיו. שעות רצופות היה יושב וכותב מכתבים הביתה. איני יודע אם כולם הגיעו.

ב־12 למאי, יום רביעי בבוקר, התעוררנו עוד לפני עלות השחר לקול יריות. גרנו בקרבת המיפקדה וידענו תמיד על המתרחש. כעבור שעה נודע לנו שהלגיון כבש בהתקפה קשה את מישלט „אוכף המוכתר".

יצאו שתי כיתות פל״ם ומפקד המקום בראשם, אבל לא

הצליחו להגיע. רבצו בסלעים, אבל השטח היה נתון כולו באש האויב כך שלא יכלו גם לסגת. מפקד הגוש יצא אף הוא עם יחידות לעבר המינזר. בעשר בבוקר נכבש גם המינזר. מפקד הגוש נפל, חלק מהאנשים הצליח לסגת לכפר־עציון ולמשואות ורבים נפלו. וכן התחילה הפגזה על כפר־עציון עצמה.

אותו בוקר הייתי יחד עם קושי עד שעה תשע בבוקר. נמצאנו בקרבת המיפקדה וחיכינו להוראות עבודה. בתשע בבוקר נפל פגז בקרבת מקום, השמשות נופצו ורסיסים ניתזו. קפצנו החוצה. בצאתי נתקלתי בחבר שנפצע. הובלתי אותו לבית־החולים שהיה מרוחק משם כ־200 מטר. גם עכשיו הוצאו החולים מחוץ לבית והושכבו באלונקות בתוך התעלות.

בשובי מבית־החולים לא ראיתי את קושי, ולא את ארנסט מגבעת־ברנר, שהיה עמנו כל הזמן. מצאתי מחסה ארעי בתוך תעלה וכל הזמן לא פסקה אש האויב. הרגשתי שפגזים נופלים בקרבת התעלה וקפצתי משם לחדר המיפקדה. נתברר לי שחוטי הטלפון נקרעו, והקשר הטלפוני לעמדות נפסק. שלחוני משם לעמדה אחת לברר מה מצבם ומה דרוש להם, מכיון שאי־אפשר היה להתקשר אתם בטלפון. יצאתי, התקדמתי בקפיצות ובזחי־לות מבית לבית, מעץ לעץ, וכך הגעתי לבית סמוך לאותה עמדה ומסרתי להם בצעקות מה שהוטל עלי. כששבתי פגשתי את ארנסט, ומפיו נודע לי שהוא וגם קושי נשלחו מטעם המיפקדה לשליחויות שונות. לא נמסרה לנו עבודה נוספת ורצינו לרדת למיקלט. שתי כניסות היו למיקלט, אחת מבפנים לבית, ואחת מבחוץ. לא יכולנו להיכנס לתוך הבית, כי המעבר היה חסום כולו. אמרו לנו: לכו מסביב. קפצנו מבעד החלון כדי להגיע לפתח השני. תוך כדי קפיצה נפצענו שנינו, אני וארנסט, מרסיסי פגז. במיקלט קיבלנו עזרה ראשונה.

במיקלט ראיתי את קושי שגם הוא כבר חזר משליחותו. הייתי פצוע אז, וקשה היה לי לשוחח. התעניין בשלומי, אבל היה כולו ציפיה לצאת לפעולה. בינתיים העריב היום. נכנס מ״כ והודיע שכל הבריא יטול נשק וילך אחריו. כנראה שהאנ־שים נדרשו לצאת ולהחליף חברים שהיו שעות רבות בעמדות, למען ילכו לנוח. קושי קיבל רובה, בדק אותו, שלח אלי מבט־פרידה ויצא. מאז לא ראיתיו יותר.

עם ערב רפתה האש. עליתי לחדר ומצאתי שם את אנשי הפלמ״ח, שחזרו מעמדותיהם רובצים על הקרקע ונחים. הם התכוננו לצאת עוד באותו לילה להתקפת־נגד. בזכרוני נכרתה דמותה של נערה אחת שהיתה עמהם, רחל וינר שמה, שעברה מחבר לחבר וחילקה שוקולדה. אחר כך מצאה גם היא את מותה בכפר־עציון. כאן היו הלוחמים שקושי וחברים אחרים יצאו להחליפם בעמדות.

בחצות הלילה הגיעה כיתה ממשואות, ולאחר שבדקו את הדרך הוחלט להעביר את בית־החולים על פצועיו ועובדיו למשואות. שם היה יותר בטחון מאשר כאן. כל הפצועים ועובדי בית־החולים רוכזו ויצאו לדרך, שיירות שיירות, אחת אחרי השניה. ארבע שעות ארכה ההעברה. צעדו בחשכה בשקט, החולים נישאו באלונקות, יחידות הבטחה נעו מלפנים ומאחור. הלגיון ישב ב„משלט הרוסים״, ואנו עברנו קרוב מאוד, וצריך היה לנוע בדרך זו לבל יפגיזו בנו. ממרחק של 500 מטר ראינו את אנשי הלגיון עם משורייניהם, כשהם מעלים אש להתחמם סביבה.

למחרת, ביום חמישי, ב־13 במאי, נפלה כפר־עציון. קושי היה בכפר. האנשים, רובם ככולם, נפלו בידי האויב. רק בנס ניצלו ארבעה חברים, שמצאו להם מיפלט. אנו, שהיינו במשו־אות, ידענו ששם מתחולל הקרב האחרון. ראינו את הלהבות העולות מהכפר הבוער, חרדנו לגורל האנשים שם. אחר כך שמענו שהגיע משם חבר, אבל לדאבוננו לא יכולנו לברר אתו דבר, כי היה פצוע קשה.

רק כשהובלנו מהגוש למשטרת חברון, ראיתי בקבוצת הבנות השבויות בחורה אחת שהיתה ביום האחרון בכפר־עציון ובאותו יום עוד ראתה את קושי. צעקתי לעברה מרחוק: מה עם קושי? לא ענתה. רק הניעה בידה בתנועת־יאוש, הבינותי שגורלו נחרץ.

הלכתי בשבי ובלב זכר חבר שביום האחרון הפריד ביניני הגורל.

שלמהלה שוורץ

ראובן אופנהיים

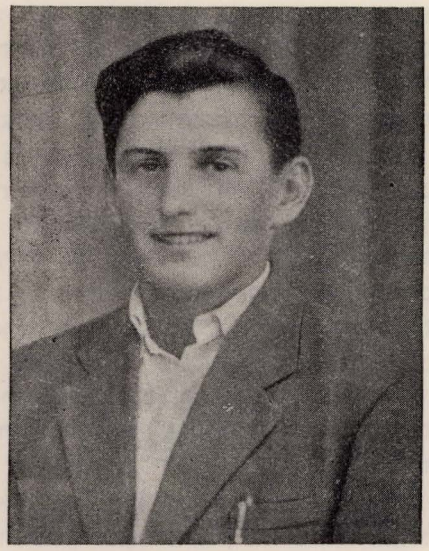

נולד ב־20 בספטמבר 1927 בנאוואהרדק. נפל בקרב על לטרון בכ״א באייר תש״ח — 30.5.1948.

כבר מילדותו הצטיין באופיו המיוחד. כשהגיע לגיל שש, החליט ללכת לבית־הספר, אבל ביה״ס קיבל תלמידים רק מגיל שבע. הוא לא התייאש. הוא היה הולך יום יום עם אחיו הגדול ממנו בשנה ומחצית השנה לבית־הספר הנזכר. היה יוצא אתו כל בוקר, מסתובב כל הזמן בפרוזדור של בית־הספר וחוזר עם אחיו ביחד. וככה זה נמשך כחודשיים עד שהמנהל נאלץ לקבלו לבית־הספר. הוא הדביק את חבריו בלימודים בזמן קצר, אע״פ שהיו קשישים ממנו ושלמדו כבר מראשית שנת הלימודים.

בזמן הבחירות לקונגרס הציוני היה פעיל מאד: חילק

חומר תעמולתי, מספרים וכדו'. כמובן, שהיה קנאי למספר 5 — של ליגת ארץ ישראל העובדת. בפרוץ מלחמת רוסיה—גרמניה היה בן 14 שנה, החיים נעשו גרועים מיום ליום, אנשים מבוגרים ונבונים אבדו עשתונותיהם, אבל הוא היה שקט, היה הולך לכל מקום, היה שומע מהבוגרים כל מיני חדשות, בא הביתה, מרגיע את בני משפחתו ובינתים היה עושה ומכין כל מה שנחוץ, כדי להקל את הסבל. הוא התחיל כמעט בלי כל מכשירים לבנות עגלת יד, הוא הרגיש אז בחושו שנצטרך לזה. כשהגרמנים פקדו על היהודים לעזוב את הבתים שגרו בהם בשעות מספר ולקחת רק מה שאפשר להעביר ביד, אז הרגשנו אנו בני משפחתו איזו תועלת הביאה לנו עגלת היד שבנה.

ערב הטבח השני, שנערך באוגוסט 1942, עצרו את כל היהודים בגיטו פרעשיקע ולא נתנו לאף אחד לצאת. הוא עבד באותו הזמן אצל הגרמנים מחוץ לגיטו — היה מכין עצים למטבח, מביא מים מהבאר. הוא התגנב משם לגיטו דרך הגדר, הוציא משם את אחותו הקטנה בת הארבע, הסתירה במחסן העצים של מקום עבודתו, ובערב הוא בא אתה לבנין בית־המשפט, הסתנן אתה דרך גדר התיל וביחד הסתתרו במרתף הבנין עד שעבר הזעם.

אחרי הטבח הבינו כולם שאין כל סיכויים להשאר בחיים. החלו כל אלה שהיה באפשרותם, ביחוד הצעירים, להתחמק מהגיטו ולברוח היערה, בין אלה היה גם אחיו הגדול. אחרי כחודשיים חזר אחיו מהיער למחנה העבודה שבבנין בית־המשפט, בכדי להוציא אנשים מהגיטו ולהבריחם היערה. הוא הוציא אז כשלושים איש, רובם צעירים וצעירות, ואתם גם את ראובן.

אחרי שבוע ימים נכנס ראובן לגיטו עם היהודים שהלכו להביא מים, שאלו לסיבת חזרתו. אז הוא סיפר ששמועה מתהלכת מחוץ לגיטו, שהגרמנים מתכוננים לרצוח את מעט היהודים שנותרו עוד בנאוואהרדק. לכן בא להציל את הוריו עם אחותו הקטנה, להוציא אותם מבית־המשפט ולהבריחם היערה.

הוא עמל הרבה ימים ושבועות, עד ששכנע את הוריו לצאת מהגיטו, מפני שהם לא יכלו להאמין, שאפשר לחיות עם ילדה קטנה בחורף קר ביער.

הוא הוציא את אמו ואחותו ועוד כמה צעירים, שהיו בין הראשונים שיצאו. אך פתאום בא משמר גרמני ואביו כבר לא יכול לצאת.

הוא העביר את אמו ואחותו ועוד כמה צעירים שיצאו אתו לאיכר, שהיה בקשר עם הפרטיזנים, השאירם בביתו ולמחרת בבוקר חזר ראובן ונכנס עם מביאי המים בכדי להוציא גם את אביו, אבל לא היתה שום אפשרות לצאת. הוא חיכה שבוע ימים עד שנדזמן המקרה, והוא הוציא גם את אביו ועוד כשלושים איש. זה היה בחודש ינואר והחורף היה קר מאד. הלכו רק בלילה דרך השדות, בדרך נפלו לנהר שקרחו לא היה עוד די מוצק. בעמל רב יצאו איך שהוא מהנהר, אבל רגליו ורגלי רבים קפאו. ביער סיפרו אחר־כך את הסיפור הבא: כשהוא חזר לגיטו להוציא את הוריו, נסע עם פרטיזנים שנסעו בתפקיד. בדרך נרדם ונפל מן המזחלה, הם הרגישו בהעדרו אחרי שחזרו לבסיס, אבל הוא ישן קצת בשלג, אחר כך קם ובא עם איכרים שנסעו לשוק לנאוואהרדק.

בהיותו ביער היה הרבה זמן חולה ברגליו ואעפ"כ מילא את כל התפקידים לפי גילו. ביער חלה בטיפוס הבהרות. לא היה בית־חולים וכל תנאים אלמנטריים, אבל הוא הבריא גם מזה.

אחרי השחרור ביולי 1944 חזר עם בני משפחתו לנאוואה־רדק. משם היה הוא עם אחיו הגדול בין ראשוני הרפריאנטים לפולין. הם התיישבו בעיר חלם.

אחרי כמה זמן חזר לנאוואהרדק, הבריח את הגבול על גג קרון רכבת צבאית, שנסעה מפולין לרוסיה. הוא בא שוב להוציא את הוריו מרוסיה ולהעבירם לפולין. הוא חיכה כחודשיים עד שנתאפשרה ההעברה של הוריו לפולין. בבואו עם הוריו לחלם שבפולין, לא שקט והאיץ בהוריו, שיצאו בזמן הכי מהר מפולין, כי שם אין מקום בשביל היהודים. בינתיים חלה בטיפוס המעיים. ועד שהבריא עברו כמעט כחודשיים. הוא לא חיכה עד שיבריא לגמרי. חלוש מהמחלה יצא עם משפחתו מפולין עם „הבריחה" ובאו לעיר זלצבורג שבאוסטריה. הם שהו שמה כחודש ימים, ועברו למחנה פרנוולד שבגרמניה. שם התחיל ללמוד לפני הצהרים בבית־ספר תיכון ואחר הצהרים למד בבית־ספר מקצועי של „אורט" חרטות ומסגרות.

ושוב, כל הזמן האיץ בהוריו שיצאו בכל מיני דרכים לארץ־ישראל. לו, כצעיר, היתה היכולת לעלות ארצה בעליה ב', אבל ההורים, שהיתה להם בת קטנה, לא יכלו לעלות בעליה זו. אבל הוא לא רצה להיפרד מהוריו. בחודש יולי 1947 יצא עם משפחתו מגרמניה ובחודש ספטמבר 1947 הגיעו ארצה. פה בארץ העבירו אותו עם משפחתו לבית העולים בבת־גלים בחיפה.

אחרי ה־29 בנובמבר 1947, כשהתחילו המאורעות, היה בין הראשונים, שנענה לקריאת מנהיגות הישוב להתנדב. הוא התגייס, אבל דחה יציאתו עד שהוריו יעברו לשיכון. הוא רצה שתהיה לו כתובת קבועה, לא שקט, הלך ממוסד למוסד, השתדל, האיץ וזירז, סיכן חייו בנסיעות בדרכים, עד שלבסוף עברו הוריו לשיכון בקרית חיים ע"י חיפה, ויומים אחרי־כן יצא לצבא. במשך כל שרותו בצה"ל היה רק פעם אחת בחופש של יום אחד, בפסח תש"ח, וזו היתה לו הפעם האחרונה שראה את משפחתו.

הוא נפל בקרב על לטרון בכ"א באייר תש"ח, 30 במאי 1948, ומקום קבורתו לא ידוע עד היום.

בהר הזיכרון בירושלים, בבית הקברות הצבאי בחלקת החיילים האלמונים, נמצאת מצבתו בין החיילים שקבריהם לא נמצאו.

מאת אביו שמואל אופנהיים

קרינר אליעזר

מכונה „קושה" ו„כושי". בן אריה ורבקה מהעיר נאוואה־רדק. נולד ב־15.3.28 בתל־אביב. בבית קיבל חינוך מסורתי. סיים את ביה"ס לבנים וביה"ס התיכוני למסחר. אח"כ למד שנתיים ומחצה בביה"ס הגבוה למשפט וכלכלה בתל־אביב ועבד אצל עו"ד.

מוריו עידדו את כשרונותיו. בעמקות ויסודיות ניתח כל בעיה ונראה כמשתעשע. גם לפני בחינות הבגרות למד כלא־חר־יד. אהב לסייע לחבריו בלימודים ובעצה. תמיד היה הרוח החיה בחברה, ונכון לכל צחוק.

מגיל 14 בגדנ"ע. הוא השקיע את מרצו בהדרכה ובחג"ם. יצא לקורס מ.כ. בסיום הגימנסיה התגייס לנוטרות. השתתף בקורס־סמלים ברוחמה והיה אהראי על תחנת הנוטרים בתל־חיים. כשם שהתחבב על חבריו ידע לרכוש גם אהבת פקודיו ואמנם עזר להם ככל יכולתו.

עם הכרזת האו"מ לקח חלק בקרבות אבו־כביר, סלמה, יאזור ומנשיה והצטיין באומץ. ביאזור התפרץ ללא חיפוי בראש חולית פריצה. אף הדריך בקורס למ.כ. בשרונה. הוא סיים קורס מ.מ. ועלה לדרגת סגן בגדוד 53 חטיבת גבעתי. יצא עם אנשיו ללווי שיירות, סיורים ופעולות חבלה ומיקוש. השתתף בקרבות על גת, ניצנים, פלוג"ה ועוד. „אין לי זכות קיום רק בשביל עצמי" — נהג לאמור.

ב־21.4.48 פרץ בראש מחלקתו לבית דארס במטרה להסיח את האויב מ„ניצנים" שהותקפה קשה. בסוף הקרב הלך לחפש אחד מאנשיו ונפצע ברגלו. כשהעלוהו למשורין נפצע פעמיים נוספות ע"י הבריטים שהופיעו בינתיים.

הועבר לבית־החולים „הדסה" בת"א ו־3½ חודש נתייסר ביסורים ואעפ"כ שמר על עליזותו. היה מלא תקוה ותיכנן תכניות לעתיד, להערצתם של חבריו.

בראש חודש אב תש"ח, 5.8.48 יצאה נשמתו.

לוקא שפירא

זוכר אני אותך לוקה יקירי, עוד מימי הילדות. היית ילד חזק ואמיץ. היית סמל של גבורה וכוח. אהבת את הספורט, גופך היה מחושל. בחורף, בימים הקרים ביותר היו רואים אותך תמיד במכנסים קצרות עם הברכיים החשופות. היית בין ראשוני החברים ב„מכבי" ובקן „השומר הצעיר" בעיר, מדריך לספורט ותרגילי סדר. בחגיגות ל"ג בעומר צעדת בראש תהלוכת הקן זקוף ומלא מרץ. היית חבר נאמן, מסור ודרוך לעזרת הזולת. עם פרוץ מלחמת העולם השניה וכשהצבא האדום כבש את נאוואהרדק הגלו אותך יחד עם עוד בני־עיר לסיביר, והיית אסיר במחנות ריכוז. דאגת הרבה להוריך הבודדים מבלי לדעת את מר גורלם. עם הסכם שי־קורסקי־סטלין שוחררת יחד עם הרבה אזרחים פולנים והת־גייסת לצבא הפולני, ובאחד הימים נפגשנו בארץ ואתה סמל בצבא הפולני — מסור ודרוך לקרב ובפיך דבר אחד: ללחום ולנקום מהגרמנים, ללחום עד לנצחון.

ביום בהיר אחד באת להיפרד: אני עוזב את הארץ, אמרת, אני הולך להמשיך את המלחמה נגד הגרמנים למרות שקשה לי לעזוב את הארץ. ובאחד הקרבות באיטליה נפלת. נפלת בצבא נכר ועל אדמת נכר.

יהיה זכרך ברוך.

חבר

נזכור

שמותיהם של קדושי נאוואהרדק והסביבה

איסקוב מולכה
איסקוב יונה
איסקוב חיים
איסקוב לייזער
איסקוב שרה
אפשטין יוסף
אפשטין סלובה והילדים
אפשטין בוריס (הרופא)
אפשטין רבקה
אפשטין שרה
אפשטין מרק
איזיקוביצקי מנחם
איזיקוביצקי זלאטע
איזיקוביצקי ישראל
איזראעליט אליעזר (הרשל שמעונס)
איזראליט פרץ
איזראליט פאלע
איזראעליט מיישקע (הרשל שמעונס)
איזראליט, אשתו של מיישקע
איזראליט, בתם
איזראליט, בנם
אלטמן הירש
אלטמן זלאטע
איוויניעצקי איסאק
איוויניעצקי חיה
איוויניעצקי אברהם
איוויניעצקי, בנים
אברמוביץ שרגא
אברמוביץ צביה
אברמוביץ הניה
אהרונוביץ ליזר
אהרונוביץ שרה
אהרונוביץ אברהם־אהרן
אברמוביץ אהרון
אברמוביץ דינקה
אברמוביץ שרה וילדה
אברמוביץ אליעזר
אברמוביץ שינה
אברמוביץ יעקב
אורינסקי ינטה
אורינסקי יעקב

אבראמובסקי זלמן
אבראמובסקי מלכה
ארונובסקי אסנע
ארונובסקי יצחק
ארונובסקי אהרון
אברמובסקי יצחק
אברמובסקי זלדה ו־3 בנות
איזראעליט מינה
איזראעליט משה
אקון מיכלה
אקון יוסף
אקון זימל
אקון אליעזר
אקון גוטקע
אפשטיין אברהם־יעקב
אפשטיין קריינה
אפשטיין חיה־שרה
אפשטיין לייבל
אפשטיין הניה
אפשטיין רחל
אפשטיין רבקה
אוזכובסקי יהודית
אוזכובסקי משה
אוזכובסקי חיה־שרה
אוזכובסקי אליעזר
אוזכובסקי עלקע
אוזכובסקי יצחק
אוזכובסקי מנדל
אוזכובסקי טובה
אוזכובסקי שרה
אוזכובסקי אלתר
ארליך שרה רחל
ארליך דוד
ארליך צבי
ארליך מרים
ארליך סוזן
איצקוביץ קלמן
איצקוביץ מרה
איצקוביץ חנה
איצקוביץ יצחק לייב
איזרליט אליעזר

איזרליט מלכה
איזרליט לייב
איזרליט חסיה
איזרליט מרים
אושרובסקי אידה
אושרובסקי חנן
אושרובסקי שולמית
איזרליט משה
איזרליט פניה
איזרליט בלה
איזרליט שמואל
איזרליט יוסף
איזרליט פייגל
איזרליט ירוחם
איזרליט חינה
איזרליט בלה
איזרליט פולה
איזרעליט יעקב
איזרעליט אסתר
איזרעליט משה
איזרעליט שמואל
אייזיקוביץ יעקב
אייזיקוביץ רחל
אפשטין יוסף
אפשטיין רייזל
איצקוביץ אליהו
איצקוביץ שרה
איבינצקי ברל
איוויניצקי ישראל
איוויניצקי ברכה
איוויניצקי דישקע
אייכר שפרה
אייכר דובה
אייכר מאיר
אייכר ישראל
אייכר שלום
אייכר מיכאל
אייכר צביה
אייכר יוסף
אייכר צפורה
אייכר שאול

אייכר נחמה
אייכר דבורה
אייכר שפרה
איצקוביץ הרשל־צבי (מאכנע־דראלע)
איצקוביץ רבקה
איצקוביץ מיניה
איצקוביץ צירל
איצקוביץ יהודה
אריעוויטש חייקע
אריעוויטש רבקה
אופנהיים איטקה
אופנהיים ליב
אופנהיים סוניה ושניה ילדיה
אופנהיים שאול
אופנהיים חיה וילדה
אזרוביץ ניסן
אזרוביץ (אופנהיים) חיה וילד
אהרונוביץ מרדכי
אהרונוביץ יעקב
אהרונוביץ אריה
אברמוביץ שלמה
אברמוביץ פרומה
אברמוביץ שמואל
אברמוביץ רחל
אברמוביץ בנימין
אנגלצ׳יק שלמה
אנגלצ׳יק לאה
אנגלצ׳יק שלום
אנגלצ׳יק יעקב
אנגלצ׳יק חנה
אנגלצ׳יק צילה
אסטשינסקי רבקה
אסטשינסקי הירש
אברמוביץ (שרגה) פייבל
אברמוביץ פסיה
אברמוביץ יהושע
אברמוביץ אסתר
אסטרקס ישראל
אקאנסקא דינה
אקאנסקא חנה
אקאנסקי אברהם־הירש
אקאנסקי דוד
אקאנסקי נתן
אקאנסקי פריידה־בשה
איזראעליט אברהם יצחק
איזראעליט גרוניע
ושני ילדיהם
אוסטאשינסקי אברהם
אוסטאשינסקי אשתו של אברהם
אוסטאשינסקי חיים ומשפחתו

אוסטאשינסקי יודל
אוסטאשינסקי יוסף ומשפחתו
איזיקוביץ יצחק
איזיקוביץ רבקה־לאה
איזיקוביץ חיים
איזיקוביץ (שוורץ) רוזה ושני ילדים
אורלינסקי ומשפחתו פון יידישער גאַס
אוסטשינסקי אליהו, נפל ביער
אפראימסקי הרצל
איזראליט סוניה
איזראליט לובה
איזראליט אברהם
אברמוביץ בתיה
אברמוביץ שרה
אברמוביץ שלמה
אברמוביץ ניומה
אברמוביץ מולה
ארליך מנדל
ארליך ציפה
ובתם חיה
איזראעליט שמואל
איזראעליט פייגל
איזראעליט שלמה
איזראעליט ישראל
איזראַעליט אברהם
איזראעליט יוסף
איביניצקי טשרניה
איביניצקי ישראל
איביניצקי שלמה
אלפרשטן רישה
אלפרשטן שלמה
אלפרשטן יואל
אלפרשטן אפרים
אלפרשטן סנדר
אלפרשטן בתיה
איבינצקי ישעיהו
איבינצקי רחל
איבינצקי אברהם
איבינצקי ברל
איבינצקי חנה
איבינצקי צביה
הרב מאיר אבוביץ
אבוביץ אשתו הרבנית
בנו יעקב ומשפחתו

ברוק אליעזר
ברוק מרישה
ברוק פסיה
ברוק רייזל
ברוק הלל

ברוק ברכה (בסלובטי)
בקשט פייגה
באטוויניק יהושע
באטוויניק שרה
ברוק ברוך
ברוק עלקע
בלוך וועלוול
בלוך שלום
בלוך חיה
בילסקי עשהאל
בילסקי דוד
בילסקי בלה
בילסקי אברהם
בילסקי יעקב
בנציאנובסקי אברהם
בנציאנובסקי אסתר
בנציאנובסקי שלום
בנציאנובסקי (אסטשינסקי) מינה,
בנם ובתם
בנציאנובסקי רבקה, בתה ובעלה
בנציאנובסקי שלמה
בלוך חיים
ברוק פרומקע
ברוק מיכלה
ברוק ברוך
ברוק יצחק
ברוק חעמיע
ברוק דוד
באומשטיין בעלע
בלוך חיים
בלוך ברטה ושני ילדים
בלוך שלום ומשפחתו
בלוך יהודה
ברקובסקי גיטל
בלוך שרהקה, די שניידערקע מיט
אירע קינדער
בורצקי משה
ברודנר משה־ליפמן
בקר יוסף
בקר דבורה
בקר משה
בקר נחום איצה
בוגטין יעקב
ברקוביץ חיים צבי
ברקוביץ לאה
ברקוביץ צפורה
ברקוביץ אליהו
בולדו אלתר
בולדו, אשתו ו־3 ילדים
בולדו יעקב דוד ואשתו

ברמן ראובן
ברמן רבקה
ברמן אברהם
ברמן שפרה
ברמן שרה
ברמן מיניע
ברמן גרשון
ברמן מאיר
ברמן סוניה
ברמן שרה
ברמן הניה
ברמן יצחק
ברמן ביילה
בקשט אלטר
בקשט רבקה
בורשטיין זלדה
בורשטיין משה
בורשטיין פסיה
בורשטיין שרה־אסנה
בורשטיין יורנה
בורצקי ליבע
בורצקי קלמן
בורצקי לאה
בורצקי חיה
ביטנסקי יהושע
ביטנסקי שרה
בקשט עקיבא
בקשט הדסה
בקשט שלמה
בקשט יוכבד
ביטנסקי מערקע
בקשט פייגה אטל
בקשט איצל
בוגאטין ומשפחתו
ברוק שלמה (דער שוסטער)
בילסקי אידה
ברולניצקי (אופנהיים חנה)
ברקוביץ ליב
ברקוביץ גולדה ו־5 ילדים
ברקוביץ יצחק וילד אחד
בולדו יצחק
בולדו יעקב
ברקוביץ גרשון
ברקוביץ רחל לאה
בוסל יהודה
בורסקי מרדכי
בוסל לאה
בורסקי יצחק
בורסקי יהודה
בורסקי מתתיהו

בורסקי אהרן
בורסקי דבורה
ברסלרמן שרגא
ברסלרמן מאירים
ברסלרמן עקיבא
ברסלרמן מלכיאל
בוסל אברהם
בוסל מינה
בוסל סוניה
בוסל פייטל
ברקובסקי גרשון
ברקובסקי דוד
ברקובסקי אליעזר דב
ברולניצקי חנה
ברולניצקי דובה
ברולניצקי דוב
ברולניצקי ראובן
ברולניצקי חשה־מיניה
בורניצקי רחל
בורניצקי (חיים)
בושלוויץ זיידל
בקלצ׳וק חיה־מרים
ברוידה ביילקע
ברוק יצחק
ברוק פינקעל
ברוק זלאטע
ברוק ברכה
ברקוביץ נחמה
ברקוביץ חאשעלע
ברקוביץ פערעלע
ברקוביץ דבורהלע
ברקוביץ אייזיק
ברקוביץ ליפטשה, אשתו
ברקוביץ דבורהלה
ברקוביץ פנינהלה
ברקוביץ יוסף
ברקוביץ הינדה
ברקוביץ ביילה
ברקוביץ בתיה וילדיה
בורובסקי (יזרעלית) חיינה
ברוק בנימין
ברוק פרומה
ברוק מרדכי
ברוק זליג
ביטענסקי (ירמובסקי) עטל
ביטענסקי ישראל
ביטענסקי יצחק
ברקוביץ רחל
ברקוביץ לייבל
ביגון לובע

ביגון אליהו
ביגון צירל
ברקובסקי דינה
ברקובסקי נח
ברקובסקי פרומה
ברקובסקי ישראל
ברקובסקי יהודה
ברקובסקי בנימין יוסף
ברקובסקי נתן
ברקובסקי הניה
ברקובסקי שמואל
ברקובסקי חיה
ברקובסקי אהרן
ברקובסקי עטקע
ברקובסקי אברהם ליב
ברקוביץ רחל
ברקוביץ אריה
ברוק משה
ברוק שמעיה
ברוק דוד
ברוק רחל
ברוק לאה
ברקוביץ יוסף
ברקוביץ שפרה
ברקוביץ צילה
ברקוביץ רחל

גנצביץ זליג
גנצביץ דבושקה
גנצביץ יהודה
גנצביץ לובה
גנצביץ יצחק דב
גנצביץ משה דוד
גורודנסקי אברהם מעמע
גורדנסקי תמרה
גורודנסקי שלמה
גורודנסקי חנן (חוניה)
גורודנסקי פניה
גרצבסקי ברוך
גרצוביץ יעקב
גרצוביץ חיה גיטל
גרצוביץ פיגה
גרצוביץ מטלה
גרצוביץ מלך
גרשונוביץ סוניה
גרשונוביץ ליזה
גרשונוביץ חנה
גרשונוביץ דורה
גורביץ יוסף
גורביץ ברריינה־פייגל

גורביץ נחמה
גורביץ חסיה
גורביץ גיטל
גורביץ אשר
גורביץ מירה
גורביץ, 5 ילדים של אשר ומירה
גורביץ שלום
גורביץ צבי
גורביץ הודל
גורביץ־וישניבסקי בלומה
גרשונוביץ חיה
גרשונוביץ מרה רחל
גולקיבץ זליג
גולקיבץ נחמקה
גולקיבץ סימקה
גולקביץ גולדה
גולקביץ מרים
גולקביץ דוד
גינזבורג אסתר
גינזבורג שמשון
גינזבורג ברוך
גוטפריד נחום
גוטפריד חנה
גוטפריד יהודית
גרשונוביטש רחל
גרשונוביטש שפרה
גורשטיין לאה
גורשטיין ירחמיאל
גורשטיין חיים
גורשטיין תנחום
גרצובסקי דב
גרצובסקי פייגל
גרצובסקי צבי
גרצובסקי שרה
גרצובסקי ברייגקע
גרצובסקי לייבל
גרצובסקי רחל
גוטפריד נחום, „אלתר"
גוטפריד חנה
גוטפריד יהודית
גולוביצקי שמואל
גולוביצקי רחל־לאה
גולוביצקי זאב
גולוביצקי פסח
גולוביצקי מרדכי
גולוביצקי שרה
גולוביצקי דבורה
גולוביצקי פייגה
גורביץ חנה־גיטל
גולוביצקי רבקה

גולוביצקי איצה
גולדין בן אהרן
גולדין איטה
גולדין סוניה
גולדין מרדכי
גולדין ישראל
גינזנסקי איציק
גינזנסקי הירשל
גינזנסקי בילה
גינזנסקי מלכה
גינזנסקי יעקב
גלבר זרח
גלבר יינטה
גורשטין חיים
גורשטיין תנחום
גורשטיין לאה
גרצובסקי הניה
גומענער אליהו
גומענער רחל
גומענער, הבת
גורשטן ירחמיאל
גינזנסקי פיגה
גינזנסקי שפסל
גינזנסקי יאַשקע
גינזנסקי חיה ושני ילדיהם
גינזנסקי חנה, ובעלה וילדם
געניקאוו סאלאמאַן ואשתו
גרשונוביץ יהודה
גוסקינד צירל והילדים אסתר, יוסף, סימה וישראל
גולדשמידט שלמה
גולדשמידט לאה
גורדין רפאל נחום
גורדין ברכה
גורדין חנה
גורדין שרה
גורדון דב
גורדון רישע
גורדון יצחק
גורדון זלטה
גורדון יצחק
גורדון הינדה
גורדון אייזיק
גורדון לוליע
גורדון חאשקע (קפלינסקי)
גולדשמידט ישראל
גולדשמידט שרה מינה ו־2 בנותיהם
גרשוביץ מיכאל
גרשוביץ טייבה
גאלוב בריס, אשתו זלאטקע וילדם

גוטליב הניך
גימפילובסקי אריה

דוברין משה
דוברין שמואל
דוברין יהושע
דוברין חיה
דוברין גיטל
דודוביטש יצחק
דודוביטש לוצקי פייגל
דודוביטש ארעלע
דבורצקי, עו"ד
דבורצקי סוניה ושני ילדים
דזנצולסקי ביילה
דזנצולסקי סוניה
דזנצולסקי משה
דזנצולסקי מלכה
דודובסקי־צורני משה
דודובסקי גיטה
דוידובסקי ברל
דוברין מרדכי (מומיק)
דוברין שרה מבית זאמקוי
דוברין רפי, בנם
דורוגוב אברהם
דורוגוב שיינה
דורוגוב נפתלי
דורוגוב ביילה
דורוגוב פיגל
דזינצילסקי פרלה
דזינצילסקי שרה
דזינצילסקי לאה
דזינצילסקי ישעיהו
דזינצילסקי יואל
דולסין מישה ואשתו ובנם
דולסין עדה
דולסין רחל
דולסין דוד
דוברין דוד
דוברין צ'רניה
דוברין יוסף
דוברין פריידל
דוידוב קלמן
דוידוב שרה
דוידוב לאה
דוידוב אליעזר
דוניץ שרה
דבורצקי הניה
דבורצקי דב
דזנצלסקי שמואל
דזינצלסקי יודל

דזינצלסקי איזייק
דזינצלסקי עטל
דזינצלסקי בילה
דזינצלסקי מינה
דזינצלסקי לייב
דזינצלסקי מנדל
דזינצלסקי רחל
דזינצלסקי חנן (חוגיה)
דזנצלסקי הירשל
דזנצילסקי שרה
דזנצולסקי וולף
דזנצולסקי רישה ושני ילדיהם
דלאטיצקי אליהו
דלאטיצקי חיה
דלאטיצקי ישראל

הרכבי לאה
הרכבי דב
הרכבי ישראל
הרכבי יהודה
הרכבי ברל
הרכבי ישראל
הרכבי יהודה
הלפנד ומשפחתו
הלפרן ביילה
הלפרן פנינה
הורביץ לייב
הורביץ הינדה
הורביץ חיים
הורביץ שלמה
הרכבי מיצ'יק, אשתו וילדיהם

וולפין לייב
ווולפין שרה
ווולץ־נימנציק סוניה
ווולץ ישעיהו
ווישניבסקי ז'אמע
ווישניבסקי געלה
ווילקין לובה עם בנה
ווילקין גדליהו
וילקין שרה עם ילדיה
וילנסקי יהודה־אליהו
וילנסקי רחל
וילנסקי פרלה
וילנסקה בילה
וילנסקי יהודית
וילנסקי אהרן
וואלאנסקי הנדל, אשתו ובתם מלכה
וישנבסקי שושה־גולדה
וישנבסקי יצחק־דב

וישנבסקי שמעון
וישנבסקי אברהם־אבא
וישנבסקי יואל חיים
וישנבסקי־ניגניביצקי משה
ווסיעלובסקי חוניע עם אשתו וילדיהם
ווילנר ברל
ווילנר אסתר
ווילנר רחל
ווילנר פייבל
ווינר מישה
ווינר שרה
ווינר פייגל
ווינער אלתר
וואגר מנדל וילדיו: סאשקע ומנשקע
וואגר חנה (מבית ספוטניצקי)
וואלקין דער פריזיער וילדיו

וולקין מַשה
וולקין לאה וילדה
וולקין אריה
וולקין שרה
וולפוביץ יוכה
וולפוביץ ברל־לייב
וולפוביץ (אשת ברל־לייב)
וולפוביץ (ילדם)
וולפוביץ יעקב־יוסף
וולפוביץ ציפה ו־3 ילדים
וולפוביץ אריה
וולפוביץ טייבה
וולפוביץ גוטל
וולפוביץ יעקב
וולפוביץ ברכה
ווישמן אברהם איסר
ווישמן יצחק
ווישמן סוניה
ווישמן רבקה
ווישמן ישראל חיים
ווישמן ברל
וולקוביסקי חיים
וולקוביסקי הינדה
וולקוביסקי שלמה
וולקוביסקי צפורה
ווינר מלכה
ווינר לאה
ווינר סוניה
ווינר מרים ו־3 ילדים
ווינר אברהם
ווינר חיה־שרה
ווינר ילד
ווינר ילד
ויניק יעקב (הצלם)

ויניק, אשתו
ויניק מלכה
ויניק רייזל
ויניק אברהם, רופא
וינר מירל די שניידערקע עם הילדים
וולפוביץ, המורה עם אשתו
וולפוביץ לולה, גננת
וולפוביץ אהרון
וולפוביץ ברוך
וולפוביץ מושקה
וולפוביץ לאה
ווולפוביץ אברהם
וולפוביץ שלמה
וויריניקובסקי משה
וויריניקובסקי בתיה
וויריניקובסקי בלקה
וויריניקובסקי חיים־אהרן
ווסיעלובסקי פייגל
ווסיעלובסקי רייהלע
ווסיעלובסקי רבקה
ווסיעלובסקי חיהלה
ווילקין רייכל
ווילקין גוטל
ווילקין שמואל
ווילקין מרים

זילברמן דוד
זילברמן הירשל
זילברמן גיטל
זכרביץ חיה מינה
זכרביץ יצחק
זכרביץ רחל
זמקובה עלקה
זמקובה שלמה
זמקוב רבקה
זמקוב אברהם ניסן
זמקובה חנה
זמקוב ישעיהו
זמקוב משה
זמקובה צילה
זמקובה מיכאלה
זמקובה דורה
זמקוב שלמה
זמקובה חייקה
זמקוב מיכאל
ז'יז'מסקי ישראל
ז'יז'מסקי זלטקע
ז'יז'מסקי מוליק
זקהיים נתנאל, הרב בסליב
זשווה משה

זשווה לובה
זשווה יהודה
זשווה צבי
זשווה חיה
זיז׳מסקי יוסף
זיז׳מסקי חוה
זיז׳מסקי יצחק
זיז׳מסקי גרוניה
זיז׳מסקי יעקב
זיז׳מסקי רוזה
ז׳וכוביצקי רחל
ז׳וכוביצקי ראובן
ז׳וכוביצקי דבורה
ז׳וכוביצקי צילה
ז׳וכוביצקי שמואל
ז׳וכוביצקי ליובה
וילדיהם: אליעזר, צפורה, רעיה
ז׳וכוביצקי מנדל עם משפחתו
זלבינסקי הירש
זלבינסקי איטה
זייפרט הלל ואשתו
זייפרט פייגל
זלמנובסקי שרה
זלמנובסקי רחל
זלמנובסקי נחמה
זלמנובסקי זלדה
ו־4 ילדים רכים
זלבין אלטע עם האחיות ועם הילדים
זלוטניק יונה
זלוטניק חיה בילה
זלוטניק פיבל
זלוטניק יהודית עם בעלה בינס
זלוטניק רבקה
זמושציק חיים, אשתו וילדם
ז׳וכוביצקי ניסן
ז׳וק נפתלי
ז׳וק צילה
ז׳וק שרה
ז׳וק בלומה
ז׳וק סימה
ז׳וק מוניה
ז׳וק פרידה
זמושציק אליהו
זמושציק דליה
זמושציק מאיר
זמושציק פרידה
זפלסקי ברוך
זפלסקי משה
זיסקינד דוד
זיסקינד גרשון

זיסקינד דבורה
זיסקינד מאיר
זיסקינד עטקע מבית ספוטניצקי
זיסקינד משה (הבן שלהם)
זיסקינד־פישבאך רחל
זיסקינד־פישבאך ליוסינקה
זיסקינד אלכסנדר־סאשע, ד״ר
זיסקינד עדע־שפירא
זבלוצקי חיים
זבלוצקי חנה רבקה
זלדוביץ שעיה
זלדוביץ מוניע
זלדוביץ פימע
חורגין סוניה
חורגין יוסל, עו״ד
חייטוביץ יואל
חייטוביץ אליעזר
טרובוביץ נחמן
טרובוביץ מוטל
טרובוביץ יוסף
טרובוביץ רחל
טורצקי מוסיה והבת
טורצקי משה חיים, אשתו וילדיהם
טראיעצקי זלמן ומשפחתו
טשסלי יוסף גרשון
טשסלי אברהם אהרן
טשסלי הינדה
טשסלי חיה
טשסלי מריאשה
טשסלי בן ציון, בעלה ובתם חסיה
טשסלי גבריאל בן שמריהו טסל
טשסלי שרה אלקה, אשתו
טילס ישראל
טילס דובה
טילס חנה
טשרטוק הושע
טשרטוק מרי
טשרטוק פסיה
טשרטוק חנה
טשרטוק רייזל
טשרטוק לייקע
טשרטוק ישקה
טשרטוק זימה
טשרטוק רבקה
טרצוביצקי מאיר
טרצוביצקי שרה
טרצוביצקי חשה־לאה
טרצוביצקי זלטה
טרצוביצקי ברכה

טרצוביצקי אברהם
טרצוביצקי יהושע
טרצוביצקי ברוך
טרצוביצקי הניה־מונה
טומרקין יחזקאל
טאוווריצקי דוד
טאוווריצקי ליבע
טאוווריצקי האניע, ד״ר עם בעלה ובתם
טאוווריצקי יהודה, אשתו ובתם
טייטעלבוים־טאוווריצקי קלארא
טייטלבוים, בעלה

יסליובסקי זכריה
יוסליובקסי דינה
ירמובסקי אהרן צבי
ירמובסקי אברהם
ירמובסקי שיינע (סוניה)
ירמובסקי פניה
ירמובסקי יהודה
ירמובסקי יצחק
ירמובסקי חיים
ירמובסקי מנחם
ירמובסקי מאיר
ירמובסקי אבא
ירמובסקי גרשון
ירמובסקי איטה
ירמובסקי יהושע
ירמובסקי הניה־גיניה
יוסילבין שרה אידלס
יוסילובסקי וועלוול
יוסילובסקי ראדע
יוסילבסקי שמואל דוד
יוסלוביץ שלמה עם משפחתו
יוסלוביץ חיינה עם משפחתה
יוסלובסקי בתיה
יוסלובסקי אסתר
ידידוביץ ישעיהו
אשתו ממשפחת דוידובסקי עם בתם
יהודית די אלמנה עם הילדים
ירמובסקי חנה
ירמובסקי משה
ירמובסקי רחל
ירמובסקי אפרים
ירמובסקי ריזל
ירמובסקי שמעון
יפה אברהם
יפה רבקה־לאה
יפה דבורה
יפה יעקוב

יפה צפורה
יפה דב
ירמובסקי אברהם
ירמובסקי פייגלה
ירמובסקי סוניה
ירמובסקי רוזה
ינקלביץ רבקה
ינקלביץ אליעזר
ינקלביץ פועה עם ילדיה
ינקלביץ שמריהו
ינקלביץ שרה עם ילדיה
ינקלביץ אהרון
ינקלביץ הניה עם ילדיהם
ינקלביץ חיים, אשתו וילדיהם
יפה גלע (סוקולובסקי)
יופה שמעון
יוסילוביץ גרוניה
יבנוביץ נחום
יבנוביץ טובה
יבנוביץ ראובן
יבנוביץ רבקה
יבנוביץ אליהו
יבנוביץ פסח
יבנוביץ איטה
יבנוביץ אלקה
יבנוביץ מלכה
יבנוביץ לאה
יבנוביץ אהרן
יבנוביץ (מסלובטו) מריסה
ינקובסקי מירה
יעועלעוויץ חיים בערל, עו"ד
יעועלעוויץ קלאַרינקע (בתם)
יעועלעוויץ־טאוריצקי חיה
ירמובסקי־חייה־רחל ושלושה ילדיה

כהן יצחק אייזיק
כהן ביילקע
כהן שושנה
כהן אריה
כהן צבי
כהן ברל
כהן לאה
כהן דוד
כץ נחמה
כץ מאיר
כץ יהודית
כץ יהושע

לייבוביץ יצחק
לייבוביץ צבי
לזובסקי שלמה
לזובסקי בתיה
לזובסקי שלום יצחק
ליס חיים
ליס רוזה ו־2 בנותיהם
לייבוביץ שלמה
לייבוביץ אשתו
לייזעראָווסקי חיה
לייזעראָווסקי יאשקע
לייזעראָווסקי משה
לייזעראָווסקי עטקע
לייזעראָווסקי דינה
לייזעראָווסקי יהושע
לייזעראָווסקי סוניה
לובצקי רחל
ליובטשנסקי יעקב
ליובטשנסקי חנקה
ליובטשנסקי גיטעלע
ליובטשנסקי צילינקע
לוצקי יצחק
לידסקי המורה
לידסקי עשקע אשתו
לודסקי אלטער
לידסקי־קלובוק דאשקע
לזובסקי יוסף (יוסל)
לזובסקי גניא
לזובסקי מרדכי
לזובסקי שינה ריזל
לב מרקה
לב מונוס
לב הדסה
לזובסקי בתיה
לזובסקי אביבה
לויט חיים
לויט (אשתו)
לויט רבקה
לויט סוניה
לגטקר בנימין
ליטווין יהודה
ליטווין גוטה
ליטווין סוניה
ליטווין שמריהו
ליטמן איידלה
ליטמן רחל
לגטקר משה
לגטקר רבקה
לגטקר שמואל
ליס יוסף
ליס יואל
ליס שמחה
ליס שרה

ליס מיראלה
לגוצקי בערקע
לגוצקי חיה־לאה
לגוצקי יוסף
לגוצקי לאה
לגוצקי לייבל
לגוצקי שמחה
לגוצקי רייזל
לגוצקי שמואל
לוין מירל
לוין ברציק
לוין רייזל
לוין דינה
לוין אדעק
לייזרובסקי חנה
לייזעראָווסקי לייזר
ליס דוד
ליס לאה
ליס סוניה
ליס צבי
ליס הרצל
ליס שיינקע
ליס דוד
ליס יעקב
ליס רבקה
ליס חסיה מיניה
ליס מיכלה
ליטמן שמריהו
ליטובסקי מרדכי
ליטובסקי זליג
ליטובסקי אברהם
ליטובסקי יחיאל
ליטובסקי סוניה
(מבית קפלינסקי)
ליטובסקי חנה
ליטובסקי אליעזר
ליטובסקי דאשקע
לימון צירל
לימון יהושע (אובסיעי)
לימון עסקה
לימון יהודהלה
לוסקי דוד
לוסקי יונה
לוסקי שלמה
לוסקי דובה
(ושני ילדים)
ליזרובסקי דב
ליזרובסקי טייבה
ליזרובסקי רבקה
וילד (לייזר)

לייזרובסקי לייזר
לייזרובסקי שרה
ליובצנסקי מאשה
ליובצנסקי יצחק
ליובצנסקי ישראל
לוין אריה
לוין גיטל
לוין סניה
לוין זק מאיה
ליפכין דבורה
ליפכין ישעיהו
ליפכין צילה
ליפכין חיים
ליפכין אלקה
ליפכין יוסף
ליפכין זהבה
ליפכין חנן
ליפכין יפה
ליפכין חוה
ליפכין חנה
ליפכין מרדכי
ליפכין מרים
לישנסקי ברל
לישנסקי שרה
לוין דב
לוין חיה
לוין דבורה
לוין שושה
ליזרובסקי ברינה
ליזרובסקי משה
ליזרובסקי שמואל
ליזרובסקי וולף
ליזרובסקי חנה
לוין צילה
ליסובסקי אברהם
ליסובסקי שרה
לייקין המורה ואשתו
לובצנסקי גיטל
לובצנסקי פיגל
לובצנסקי יכנה
לובצנסקי קלמן
לובצנסקי איזיק
(מיט פרוי און קינד)
ליטובסקי אהרן
(פרוי און זון)
לאגאטקער לאה
לאגאטקער יוסף
לאגאטקער לייבקע

מארדוכאביטש מרדכי
מארדוכאביטש אסתר
מארדוכאביטש מיכאל
מארדוכאביטש רבקה
מארדוכאביטש רחל
מארדוכאביטש צביה
מובשוביץ חיים־ישראל
מובשוביץ רחל
מובשוביץ שלמה
מובשוביץ אסתר־מלכה
מובשוביץ דוד
מובשוביץ יוסף
מובשוביץ מלכה
מובשוביץ בן ציון
מובשוביץ מיכאל
מובשוביץ משה ואשתו
מובשוביץ שלמה
מובשוביץ יענטע
מובשוביץ אהרון
מובשוביץ חייצ׳ע־לוריא
מובשוביץ בערל
מנדלבאום חייקה
מנדלבאום גדליהו ושני ילדין
מאנוסעוויטש ביילקע
מאנוסעוויטש חיה, ד״ר
מאנוסעוויטש בורקע
מאנוסעוויטש בתיה
(מבית גרשנובסקי וילדם)
מאנוסעוויטש דוד ואשתו
מאנוסעוויטש צילע
מאנוסעוויטש מאשקע
מקיל חנה
מקיל אהרן
מקיל פייבל
מקיל פייגל
מקיל רבקה
מקיל ביילה
מקיל רחל
מיקולביץ (טילס) עדה
מיקוליביץ חיים
מיקוליביץ אסתר
מיקוליביץ משה
מיקוליביץ אמיל
מלכוביצקי דובה
מלכוביצקי יעקב
מנדלבאום גדליהו
מנדלבאום חיה
מנדלבאום צפורה
מנדלבאום הרץ
מולצדסקי רחל־לאה
מולצדסקי יודל

מולצדסקי בתיה
מסלובטה מרדכי
מסלובטה גיטל
מסלובטה חיה
מסלובטה נחמה
מרמורשטיין יעקב, רופא
מרמורשטיין גיטל
מרמורשטיין רימה
מובשוביץ צבי
מובשוביץ חיה וילד
מורדוכוביץ אסנה
מורדוכוביץ יעקב דוד
מורדוכוביץ ריינה
מירסקי יהושע יצחק
מירסקי שרה רבקה
מירסקי חנה
מירסקי גיטה ביילה
מירסקי איטקה
מובשוביטש גיטל
מולר לייב
מולר חנה
מולר אליעזר
מולר רייזל
מולר יעקב
מולר סשה
מולר משה
מולר משה
מולר חנה רחל
מולר אַלק
מולר דוד
מולר אטקה
מולר מרדכי
מולר שיינה
מולר רבקה
מובשוביץ אליעזר־יונה
מובשוביץ שינה
מסלובטי חיים
מסלובטי ציפה
מסלובטי דב
מסלובטי צפורה
מנטה מוליק
מקיל (Mekiel) אברהם
מקיל שרה
מקיל יעקב
מקיל מוסיה
מיקוליצקי יצחק
מיקוליצקי מוליע
מיקוליצקי סוניה
מוצניק דינקע
מיט אירע קינדער

מאקוטאוויטש, פרוי אן קינדער
מנקר אסתר
מקל פייגל
מייארוביץ מאשה עם ילדיה
מולצדסקי אידל
מולצדסקי דוד־ברל
מלושיצקי משה
מלושיצקי פייגה
מלושיצקי יצחק
מלושיצקי דבורה
מלושיצקי מרדכי
מלושיצקי שרה
מלושיצקי קיילה
מלושיצקי אברהם
מלושיצקי חיה
מלושיצקי, בנו של אברהם וחיה
מוריס ישעיהו
מטוסביץ אלטע
מטוסביץ סימקה עם בעלה
מטוסביץ יוכבד עם בעלה
מלצר אלטר
מלצר חיה
מלצר יוסף
מלצר דבורה עם שני הילדים
מרדוכוביץ שושנה
מרדוכוביץ בתיה
מרדוכוביץ אברהם
מסלובטי ישראל
מסלובטי רבקה
מסלובטי מרים
מסלבוטי שלמה
מסלובטי חנה
מסלובטי ראובן
מסלובטי רייזל
מסלובטי אהרן
מסלובטי וועלוול
מסלובטי שיינה רבקה
מסלובטי גבריאל
מגיד יושה
מגיד ירחמיאל ואשתו
מוקסי בן־ציון
מוקסי שושקה
מוקסי מרים
מוקסי משה

ניאנקובסקי אברהם
ניאַנקובסקי משה
ניאנקובסקי אליעזר
ניאנקובסקי ליובה
ניאנקובסקי צפורה

ניאנקובסקי מרים
ניאנקובסקי יעקב
ניאנקובסקי בצלאל
ניאנקובסקי מרדכי
ניאנקובסקי פרידה
ניאנקובסקי אדה
ניאנקובסקי רבקה
ניאנקובסקי זיסה
נוחימובסקי אהרן
נוחימובסקי צ׳רניה
נוחימובסקי חנהלה
נוחימובסקי אסתרל
נוחימובסקי הניהלה
ניקוליבסקי חנה
ניקוליבסקי לאה
ניקוליבסקי גבריאל
ניקוליבסקי רבקה
נאמיאט מאיר
נאמיאט (וולפוביץ) חיה רחל
נאמיאט ברוך וולף
נוחימובסקי יקותיאל
נוחימובסקי חנה
נוחימובסקי נעמי
נוחימובסקי רות
נוחימובסקי חיים
נוחימובסקי דן
נוחימובסקי שרה
נחימוביץ אלתר
נחומיביץ חיה חנה
נחימוביץ הרצל
נחימובסקי מיכאל
נחימובסקי שרה
נחימובסקי יהושע
נחימובסקי פאניע
נחימובסקי מרים
ניאנקובסקי שלמה
ניאנקובסקי סלבה
נוחימובסקי שולה
נוחימובסקי שולה ושני ילדים
ניגניביצקי פייגה מינה
ניגניביצקי יהודית
ניגניביצקי אברהם יצחק
ניגניביצקי איטקה
ניגניביצקי רחל
ניגניביצקי יעקב
ניגניוויצקי פריידל
ניגניביצקי ראשע
ניגניוויצקי משה
ניזשביסקי פרידל
נוחימובסקי יצחק בן מרדכי

נוחימובסקי שלמה ואשתו אלקה
נוחימובסקי יעקב, אשתו ו־3 ילדים
נוחימובסקי רבקה ובעלה והילדים
נוחימובסקי סוניה
נוחימובסקי שבתי ואשתו
נוחימובסקי רחל
נוחימובסקי מרדכי
נוחימובסקי טובה
נוטקוביץ יוסף
נוטקוביץ שרה
נוטקוביץ יוכה
נוטקוביץ רייזעלע
ניוואכאוויטש אליעזר
ניוואכאוויטש ביילה
ניוואכאוויטש מינה, בת
ניאוואכאוויטש יעקב
ניסעלעוויטש אהרון
ניסעלעוויטש רחל
ניסעלעוויטש משה
ניסעלעוויטש ניסן
ניסעלעוויטש, בתו ו־2 ילדים
נאמיאט צבי (דער פאַרבער), אשתו ובתם לאה
ניקוליבסקי שרגא
ניקוליבסקי בצלאל
ניקוליבסקי מיכאל
נאמיאט הרץ ובתו לאה

סופר איידלה
סופר זיוה
סופר דוד
סופר בשקה
סופר גוטקה
סלוצקי דוד
סלוצקי גולדה
סלוצקי שמואל (מיליק)
סלוצקי ליובה
סלוצקי יצחק
סלוצקי שלמה
סלוצקי רבקה
סלוצקי לייבל
סלוצקי טייבל
סלוצקי יעקב
סלוצקי דוד
סלוצקי אברהם
סלוצקי ביינס
סלוצקי מלכה
סלוצקי רייזל
סלוצקי דוד

סלוצקי נעמי
סלוצקי־שלוסברג רחל
סוקולובסקי איזיק, אשתו ושלושת בנותיו
סטולר שלמה
סלוצקי יעקב
סוחרסקי נתן
סוחרסקי חיה
סוחרסקי יפה
סוחרסקי ישראל
סלוצקי דוד
סלוצקי קריינה
סלוצקי שמעון
סלוצקי יוסף
סלוצקי יצחק
סלוצקי צ׳רניה
סלוצקי יעקב
סלוצקי יואל
סלוצקי יהודית
סרברניק ליבל
סנובסקי דב
סולצנסקי יקותיאל
סולצנסקי, ההורים עם אחותו של יקותיאל בנובוגרודוק
סקורוחוד אליעזר צאַלקעס ומשפחתו
סחרוביץ קרינה, אמא
סחרוביץ ינטה עם בעלה ברל
ספוטניצקי יצחק
ספוטניצקי חנה
ספוטניצקי ראובן
ספוטניצקי צירל (מהבית צירינסקי)
ספוטניצקי בערל
סלאדובסקי אליהו
סנובסקי דב
סנובסקי חיים
סנובסקי שרה
סנובסקי יהודית
ספוטניצקי פון האַרדילובקע
סמלנסקי אהרן
סמלנסקי מרים
סמלנסקי סוניה
סמלנסקי מאיר
סלוצקי נחמן
סלוצקי ליובה ובנה ובעלה צוקרניק חיים
סלוצקי חסיה
סלוצקי צפורה
סטולוביצקי לייב־יצחק
סטולוביצקי אשתו

סטולוביצקי שמואל
סטולוביצקי פרומה
סלומון שמואל המורה
סלומון חינקה מבית לובצקי ובניה
סוסנובסקי נח
סוסנובסקי אשתו
סוסנובסקי מיכלה
סוסנובסקי הניה
משפ. סטולוביצקי פון באַזיליאַנער גאַס

עפרון שלמה
עפרון רשה
עפרון בנימין
עפרון יוסף
עפרון גרשון
עפרון שרה
עפרון יונה
עפרון דב

פרניק וולקה
פרניק משה
פרניק שרה
פרניק אריה
פרניק אשר
פרניק רבקה
פרניק יחזקאל
פרניק ינטה־מרים עם בעלה וילדם
פיאנטק לייב
פיאנטק לובה
פיאנטק מלכה
פיאנטק משה
פרסמן אשר
פרסמן אברהם
פולונסקי פייבע־עלע
פולונסקי שרה־בוניה
פולונסקי ראובן
פולונסקי אברהם
פולונסקי אייזיק
פולונסקי זלדה
פולונסקי צרניה
פולונסקי דער שניידער פרוי און טעכטער
פרניק ישעיהו
פרניק חנה
פוטרמן יהודה
פוטרמן משה
פוקס הרשל
פינצוק חיה

פינצוק לאה
פיקלני לאה
פיקלני ברוך
פיקלני חנה־אסתר
פיקלני פנינה
פיקלני שלמה
פיקלני חיה
פיקלני שולמית
פיקלני ישראל
פרסצקי שעיה
פרסצקי אברהם
פיקלני שלמה
פיקלני שלום־יונה
פיקלני פרלה
פיקלני דינה
פיקלני פרומה
פיקלני יחיאל
פיקלני ברוך
פיקלני חייה־גיטל
פיקלני שולמית
פמרציק משה
פמרציק פייוול
פמרציק געלע
פמרציק מלכיאל
פמרציק לאה
פינצוק שרה
פינקוס ציפה
פרץ פני
פרנס המורה
פרנס אברהם
פרנס בתו של המורה
פרנס הבן העורך־דין
פרצשיק מרדכי
פרצשיק בריינה
פרצשיק געצל
פרצשיק שרה
פוזניאק בצלאל
פוזניאק בלה־פייגע
פוזניאק דוד
פוזניאק ירחמיאל
פלוטקין רבקה
פלוטקין מניה
פלוטקין פייגה
פוגרלסקי רחל
פרסיצקי יודל
פרסיצקי פסח
פרסיצקי אברהם־יצחק (המורה מתרבות)
פורמן מאטול
פורמן צרנע

פורמן קלמן
פורמן משה
פופקא משה
פופקא אלטה (רודניצקי)
פופקה יעקב
פופקה אליעזר
פולוניצקי יואל
פולוניצקי רחל
פולוניצקי פייגל
פולוניצקי מלכה
פולוניצקי נחמה
פולוניצקי ראובן
פייגנברג און פאַמיליע
פלאטקין רבה
פלאטקין מאניע
פלאטקין פעלא

צימרמן דוד
צימרמן אליהו
צימרמן צביה
צ׳יכנובסקה לובה
ציז׳ שרה
ציז׳ יוסף
ציז׳ פרידה
ציז׳ משה־אהרן
ציז׳ יעקב
ציחנובסקי הרץ (עורך־דין)
ציחנובסקי קלרה (הבת)
צרטוק משה
צרטוק ביילה
3 בנות שלהם
ציטלין מולה, אחותו
צ׳סלי שרה־אידלה
צ׳סלי גבריאל
צ׳ורני הרשל
צ׳ורני חנה
צ׳ורני ישראל
צ׳ורני אלקה
צ׳ורני נח
צ׳ורני מומה
צ׳ורני יצחק
צ׳ורני חיים
שני ילדים (של צ׳ורני יעקב)
צירינסקי יהושע ואשתו
צירינסקי זלטה ובעלה
צירינסקי מלכה וילדיה
צירינסקי משה ובעלה וילדיה
צימרמן קילה האמא
צימרמן רבקה עם בעלה וילד אחד
צימרמן אטל, בעלה עם שני ילדים

קפלינסקי יהודה
קפלינסקי רישה
קפלינסקי רעיה
קפלינסקי זליג
קפלינסקי ליובה
קפלינסקי ליובה
קפלינסקי אייזיק
קפלן גיטל
קפלן משה
קפלינסקי לייבל מנובוילניה
קפלינסקי רוזה (אשתו)
קפלינסקי אסיה
קפלינסקי ליולה
קפלינסקי סוניה
קפלינסקי שלמה׳קה
קיזנר שמרל
קיזנר פייגל
קיזנר פרלה
קיזנר פרידל
קיזנר מאטל
קיזנר רחל׳ה
קיזנר אברהמ׳לה
קאבאק שלמה
עם אשתו וילדתו
קאבאק מיכאל
קולדיצקי־גינינסקי שרה
קפלינסקי רפאל
קפלינסקי רחל
קפלינסקי פוליע
קפלינסקי־מנוסוויטש לאה
קפלינסקי יקותיאל־קושע
קפלינסקי בליומה
קפלינסקי מרים־מימקה
קנטרוביץ יעקב־ברל
קנטרוביץ פניה־טשרטוק עם בתה
קליניצקי אברהם ואשתו
קלובאק־קיטאיעוויץ לענה
קיטיביץ רחל־לאה
קיטיביץ מרים
קיטיביץ גרשון
קבק ניסן
קבק איטקה
קבק מירה
קבק, בת 4
קרביץ דניאל
קרביץ פרידל
קרביץ בצלאל
קרביץ קילה
קמיניצקי רפאל
קמיניצקי בילה

קמיניצקי מעכה
קמיניצקי חיים
קמיניצקי אפרים
קמיניצקי רחל
קמיניצקי צבי
קופלמן רבקה
קופלמן מאיר
קופלמן פייבל
קופלמן רבקה
קופלמן מינה
קופלמן־צ׳ורני ברריינה
קושלבסקי יוסף
קושלבסקי חייקה
קנטרוביץ חנה
קנטרוביץ פרומה
קנטרוביץ אשר
קנטרוביץ יצחק
קנטרוביץ וולוול
קנטרוביץ חנה־שרה
קנטרוביץ אשר
קנטרוביץ שלמה
קסמייביץ יוסף
קסמייביץ יינטה
קסמייביץ יהודית
קסמייביץ אסתר
קסמייביץ אשר
קסמייביץ גיתה
קרביץ יוסף
קרביץ שרה
קרביץ זלאטע
קרביץ רבקה
קרביץ דבאשע
קרביץ פעשע
קרביץ לאה
קרביץ הרצל
קרביץ משה
קרביץ ביילה
קרביץ אידע
קובינסקי יוסף־מאיר
קובינסקי לאה
קובינסקי מולה
קובינסקי סילביה
קובינסקי קובה
קובינסקי ליובה
קובינסקי ברוק רבקה
בעלה של רבקה ברוק
קובינסקי שולמית ברוק
קובינסקי שמעון
קובינסקי הינדה
קובנר אחיות

קריינר אליעזר (סרן — נפל במל־
חמת השיחרור ע״י ניצנים נכד
של לוצקי)
קגנוביץ אהרן דוד
קליטניק חיים
קליצקי שבתאי
קליצקי חיה־שרה
קליצקי מרים
קליצקי יצחק
קליצקי לייבה שמואל
קליצקי חסיה
קליצקי פסיה
קליצקי מרים
קליצקי לייבה
קליצקי רחל
קטרנסקי ראובן
קטרנסקי צביה
קיוועלאוויץ בערל
קיוועלאוויץ מאניע
קיוועלאוויץ פרומע
קפלינסקי דוד
קפלינסקי סימה
קפלינסקי זאב
קפלן וועלוול (דער בלעכער)
קפלן מלכה
קפלן אלתר
קאבאק מיניה ודבורה
קגן סנדר
קושצינסקי אברהם
קושצינסקי גיטל
קושצינסקי בנימין
קושצינסקי לייבל
קושצינסקי חיה
קושצינסקי אפרים
קושצינסקי גרשון
קושצינסקי יהודית
קושצינסקי גדליהו
קושצינסקי בוניה
קושצינסקי רחל
קושצינסקי חיה
קושצינסקי מרה
קרולובצקי מזניק
קרולובצקי יעקב
קרולובצקי סימה
קפושבסקי שמואל
קפושבסקי יהודית
קמנצקי חנה
קזדן אלטע
קזדן משה
קלינוביץ ישראל

קזדן שלמה
קרבל מאיר
קרבל רחל
קליניצקי אברהם (אשתו וילד)
קיוועלעוויץ מרדכי (מאַטל)
קיוועלעוויץ חסיה
קייגאן יצחק־לייב
קרמן יואל
קרמן משה
קרמן שמואל
קרמן סלבה
קפלינסקי בנימין
קפלינסקי(חדש) צילה
קפלינסקי הלל
קפלן שלום
קפלן דוושקה
ר־3 ילדים
קליטניק ישעיהו
קמנצקי ד״ר שמעון
קמנצקי מנוחה, ד״ר
קנמצקי יעקב (יאשקע), ד״ר
קיטאיעוויץ עם אשתו ובנותיו
קאסמאיעוויץ פון סאַדע פאַבריק
און קינדער
קושצינסקי זלמן
קושצינסקי ליובה
קושצינסקי בנימין
קגן אירשע
קגן משה
קגן שושקה
קגן אליעזר
קגן יעקב
קגן דבורה
קגן נחמה
קפושצבסקי חיים
קפושצבסקי מלכה
קפושצבסקי בערל
קפושצבסקי נחום
קושניר פריידל
קלמנוביץ ברוך
קלמנוביץ איידלה
קלמנוביץ חנה
קלמנוביץ ליובה
קגן נוח
קגן בתיה ובתם
קנטרוביץ רבקה
קנטרוביץ משה
קנטרוביץ ראובן, רייזל ו־4 ילדים

רובין שרה
רובין מניה
רבינוביץ אסתר
רודניצקי אברהם
רודניצקי רבקה
רודניצקי מאיר
רבינוביץ יעקב
רבינוביץ זלטה
רבינוביץ פייגל
רבינוביץ אלטקה, בעלה
ו־3 ילדים
רובין (השען)
רובין, אשתו מבית פלוז׳סקי ובתם
רובנציק הניה
רובנציק רחל
רביץ דב
רביץ חיה
רביץ יצחק
רביץ הניה
רביץ ראובן
רטנר חיים
רטנר רישע
רטנר לובע
רבינוביץ דבורה
רבינוביץ יוכבד
רבינוביץ טייבעלע
רבינוביץ יהודית
רבינוביץ ישראל מאיר
רבינוביץ בנימין
רודניצקי גרשון
רודניצקי שרה רבקה
רבינוביץ יעקב
רבינוביץ חנה
רבינוביץ פרידה
רבינוביץ פיגה
רבינוביץ אלטה
רוזן שמריהו
רוזן עטל
רוזן אברהם
רקובסקי אברהם
רזניק ישראל
רזניק צפורה
רזניק שמואל
רזניק מלכה
רזניק הניה
ראשקין יעקב
ראשקין רבקה
ראשקין אפרים
ראשקין הינדה
ררקוביץ דב

רקוביץ מרים
רצ׳קובסקי מקס
רצ׳קובסקי פייגל
רצ׳קובסקי זישקה
רצ׳קובסקי לייזר
רטנר יעקב
רטנר ריישע
רוטנסקי פרומה
רוטנסקי נחמה
רוטנסקי לאה
וילדיהם סוניה ואברהמ׳לע
רזניק יצחק
רזניק יונה
רזניק קמטלה
רזניק חיים
רוזשנסקי זליג
רוזשנסקי חיה
רוזשנסקי שמואל
רכקוביץ יוסף
רכקוביץ אהרן
רובינובסקי ראובן
רובינובסקי דורה

שורץ אהרן
שורץ אסתר
שורץ־לוין דינה
שורץ מרדכי
שורץ חיה גולדה
שורץ חנה
שורץ ריבה
שלוסברג אליהו
שלוסברג פייגל
שלוסברג רעיה
שלוסברג אליעזר
שקולניק זלמן
שקולניק שלמה
שקולניק גרשון

שפירא מריה
שפירא וולף
שפירא דורה עם תאומיה
שפירא אליהו
שפירא סימה
שמרקוביץ מולע
שימונוביץ משה, צלם
שימונוביץ רבקה
שבקובסקי שפרינצה
שבקובסקי ראובן
שלובסקי יהודה
שלובסקי רחל
שלובסקי אסתר
שלובסקי יצחק
שקולניק סוניה
שלוסברג חוה
שלוסברג לוליק
שלוסברג יצחק
שלוסברג ברוך
שלוסברג לוניה
שלוסברג לובה
שלוסברג רעיה
שימשלביץ שמואל
שימשלביץ מלכה
שמוקלר אברהם־יצחק
שמוקלר נחמה
שולקלפר אליהו
שולקלפר אוליה, בעלה וילדיה
שוסטר אברהם
שוסטר גיטל
שוסטר שלמה
שוסטר פסיה
שמואלביץ מאטל
שמואלביץ הינדה
שמואלביץ יוסף
שמואלביץ פייגה

שמואלביץ טוביה
שטינברג־בוגטין חנה
שטינברג שרה
שטינברג שולמית
שחור משה
שורץ חנן
שמוליעוויץ אברהם דב
שמוליעוויץ בתיה
שוסטר (וולפוביץ) שרה פיגל
שמולביץ פועה
שמולביץ יצחק (סיליב) עם אשתו
ו־2 ילדים
שוויציק (אופנהיים) רבקה
שוויציק שמעון
שוסטר אברהם
שוסטר רחל
שוסטר חנה
שמולביץ אברהם צבי
(שמולביץ) פוקס רחל
שלאסבערג באשקע
שלאסבערג דוד
שמולביץ זאב
שמולביץ זלאטע
שמולביץ צמח
שמולביץ חנה־אסתר
שמולביץ אברהם
שמולביץ גנסיה
שמולביץ מרדכי
שמולביץ הינדה
שיננסקי יצחק
שיננסקי פועה
שיננסקי אריה
שלובסקי אסתר
שלובסקי שמואל
שלובסקי רחל
שימחוביץ (וולקין) ביילקע

קדושי קרליץ

אברמוביץ דושקה
אברמוביץ גבריאל
אברמוביץ יהושוע
אברמוביץ, אשתו
אברמוביץ צירה
אברמוביץ רחל
אברמוביץ ישראל
אברמוביץ חיה־דבורה ו־3 ילדיה
אברמוביץ יהושע־ליב
אברמוביץ, אשתו ו־2 ילדיה
אברמוביץ לאה
אברמוביץ יהודה
אַברמוביץ יהושע
אברמוביץ משה
אברמוביץ חידה
אברז׳נסק שלמה
אברז׳נסקי אברהם־שמואל
אברז׳נסקי הירש־ליב
אברז׳נסקי מרים
אברז׳נסקי שמעון
אטלסקי פרומה
אוז׳כובסקי יוסל
אברינסקי חישה
אברינסקי שרה
אובסיביץ מיכאל
אוז׳כובסקי חיה־שרה
אוקסיביץ חיה־לאה
אוז׳כובסקי אליעזר
אובסיביץ יהודה
אובסיביץ בנימין
אוז׳כובסקי משה
אטלסקי ניסן
אולרט חיה־לאה
אטלסקי יוסף
אובסיביץ תמר
אברינסקי ברל
אטלסקי ברוך
אטלסקי רחל
אוז׳כובסקי אלקה
איזראליט ישראל
איזראליט הינדה
איזראליט הניה
אפשטין דוד
אפשטין פייוול
אפשטין דושקה
אושרוביץ יוסף־חיים
אושרוביץ אלי־חיים
אושרוביץ, אשתו ו־4 ילדיה
אפרואימסקי הרץ
אפרואימסקי חנה
אפרואימסקי פיגל
אפרואימסקי אסתר
איצקוביץ זיסל
איצקוביץ משה
איצקוביץ סוניה
איצקוביץ יצחק
איצקוביץ ילדה
ארחונובסקי יצחק
ארחונובסקי אסתר
ארחונובסקי דוד
אברמוביץ אלתר
אברמוביץ ריבה
ארבמוביץ ו־3 ילדים

בנין מרדכי־ראובן
בנין גיטל
בנין יוסף
בנין ציפה
בולוטניצקי אברהם
בולוטניצקי גרוניה
בולוטניצקי רייזל
בולוטניצקי משה
בולוטניצקי מיניה
בוסל חיים
בוסל גולדה
בוסל ברל
בוסל פסח
בוסל סוניה
בוסל, ילד
בוסל בלומה
בורובסקי שפרה
ביגין ליבה
ביגין אליהו
ביגין צירה
ביגין שרה
בוטנסקי אסתר־באשע
בוטנסקי ריזה־רחל
בוטנסקי יוסף
בוטנסקי רחל
ברנשטיין יוסף
ברנשטיין רחל
ברנשטין ליבוש
ברנשטין סיני
בקר יוסף
בקר נחום־יצחק
ברסלין שמאי
ברסלין פייגל
ברסלין אברהם
ברסלין סולה
ברסלין חיה
ברקוביץ דודז׳ה
ברקוביץ חנה
ברקוביץ חינה ו־2 ילדיה
ברקוביץ שלמה ואשתו
ברקוביץ מרים
ברקוביץ משה
ברקוביץ חנה־חיה
ברקוביץ זלטה
ברקוביץ וועלוול
ברקוביץ מוסיה
ברקוביץ אסתר־רחל
ברקוביץ יוסף
ברמן אברהם
ברמן שינדל

גורביץ פלקה
גורביץ אסתר־רחל
גורביץ דבורה
גורביץ יוסף
גורביץ ברינה־פיגל
גורביץ חסיה
גיטלין יעקב
גיטלין חיקה
גיטלין חיים
גיטלין רחל
גרשוביץ ליבל
גרשוביץ מיניה
גרשוביץ נחמה
גרשוביץ הדסה
גרשוביץ יצחק
גרינברג מעסל
גרינברג טיבל
גורודינסקי ברל
גורודינסקי נישקה
גורודינסקי פרידל
גורודינסקי, ילד
גורודינסקי אברהם
גורודינסקי הדה־בילה
גרשונובסקי יוסף
גרשונובסקי מוסיה
גרינברג יהודה

גרינברג גישה
גרינברג ריזל
גרינפלד שמעון
גרינפלד חינה
גרינפלד אלתר
גרינפלד ריזל
גורביץ חוה־גיטל
גרינפלד דוד
גרשוביץ אהרון
גרשוביץ בוניה
גרשוביץ משה
גרשוביץ מרדכי
גרשונובסקי משה
גרשונובסקי רחל
גרשונובסקי גדליה
גרשונובסקי יוסף
גרשונובסקי מלכה־ריבה
גרשונובסקי מירלה
גרשונובסקי יוכבד
גולקוביץ שלמה
גולקוביץ רחל
גולקוביץ שלמה
גולקוביץ פיגל
גולקוביץ ברינה
גרשונובסקי חיים
גרשונובסקי ליבה
גרשונובסקי חיה־בילה
גנצביץ זליג
גנצביץ דבוסיה
גנצביץ יצחק־ברל
גנצביץ משה־דוד
גנצביץ יהודה
גנצביץ ליובה
גרצובסקי שלמה
גרצובסקי, אשתו וילדה
גרצובסקי חסיה
גרצובסקי לאה
גרצובסקי שלמה
גורודינסקי משה
גורודינסקי, 2 ילדים
גיטלין גיטל
גרטונובסקי יעקב
גרשונובסקי שרה־רחל
גרשנובסקי, ילדה
גולדשמיד משה־ראובן
גולדשמיד בסיה
גולדשמיד רחל
גולדשמיד גוטקה
גרשוביץ נח
גרשוביץ מירה

גרשוביץ משה
גרשוביץ בת־שבע
גרשונובסקי יהודה
גרשונובסקי ברינה
גוציכס גודל ואשתו נחה, שמעון

דושקין אברהם
דושקין חיים
דושקין פינקל
דמשק ברל
דמשק בוזה
דמשק יהודית
דמשק סוליה

הורדוס משה
הורדוס גיטל

ורניק הרב ואשתו
ורניק חיים
ורניק סנדר
ורניק מרים
ורניק ריבה
וואלפין משה־אברהם השוחט
וואלפין יוכבד
וינר קלמן
וינר, אשתו
וינר יוסף
וינר אהרון
וינטרויב גרוניה וילדה

זלמנסקי פיה
זלמנסקי ניסן
זלמנסקי דושקה
זלמנסקי משה
זלמנסקי יעקב
זלמנסקי פינקל
זלמנסקי פיקה
זלמנסקי שרה
זלמנסקי ריזל
זלמנסקי ניסן
זלמנסקי שאול
זלמנסקי הירש
זלמנסקי ראובן
זוסמן הרץ
זוסמן רייזל ו־2 ילדיה
זמושציק אברהם
זמושציק חיה ו־3 ילדיה
זליבנסקי שמעון
זליבנסקי ראשקה

זליבנסקי לאה ו־2 ילדיה
זלבנסקי ניומה
זלבנסקי ליפקה
זלבנסקי מאמה
זלמנסקי אהרן
זלמנסקי מאַשה

חבקוק יוסף
חבקוק שרה־פיגה

טרוצקי מרדכי
טרוצקי בילה
טרוצקי בשה
טרינקמן גצל
טרינקמן אלקה

ינקלביץ שמרל
ינקבלביץ הינדה
ינקלביץ אלתר
ילין גצל
ילין יונה
ילין שינה־פיגל
ילין אסתר־רחל
ילין ברציה
ילין ריבה
יוסליביץ פנק
יוסליביץ שירה ו־2 ילדיה
יוסליביץ אשר־משה
יוסליביץ אטל
יוסליביץ אורציה
יוסליביץ לובה
יוסלביץ שמחה
ילין מיכאל
ילין סוניה
ילין בלומה
ילין מרים
ינקליביץ יהושוע־יעקב
ינקליביץ, אשתו
ינקליביץ פרידל
ינקליביץ בשקה
יוסליביץ רחל
יוסליביץ יוסף
יוסלביץ עוזר ואשתו
יוסליביץ חיים ואשתו
יוסלביץ שלמה
יוסליביץ דבורה
ינקליביץ אליהו
ינקליביץ דבורה
ינקליביץ משה
ינקליבסקי דוד

ינקליבסקי בילה
ינקליבסקי הניה
ינקליבסקי חיים
ינקליבסקי ריצה
יוסליביץ משה
יוסליביץ משה, הרב ואשתו
ינקיליבסקי צירה
יוסליביץ הניה
יוסליביץ ינטה
יוסליביץ סוניה
יוסליביץ מאיר

כגן ישראל
כגן אסתר
כגן חיה
כגן, ילד
כגן איטקה
כגן דוד
כגן, 2 ילדים
כגן מרים
כגן ראובן
כגן שולה
כגן, ילדה

ליובצ׳נסקי יעקב־מאיר
ליובצ׳אנסקי נחמה ו־2 ילדיה
ליפכין חיים
ליפכין הניה
ליפכין בילה
ליפכין דוד
ליפכין מרדכי
ליפכין חנה
ליפכין רחל
ליפכין זלמן
ליפכין חיים
ליפכין משה
ליובצ׳נסקי חיים
ליובצ׳נסקי חיה־עטע
ליובצ׳נסקי שמחה
ליובצ׳נסקי ריזל
ליובצנסקי רחל
לשצ׳ינסקי דוד
לשצ׳ינסקי רבקה
לויט הרץ
לויט יהודה
לויט שפרה
לויט לובה
לויט פרידל
לודסקי זיסיה
ליפקי הנך

ליפקו סוניה וילד
לוין מרדכי
לוין סוניה
לוין ילד
ליפשיץ דוד
ליפ שלום
ליפ קילה
ליפ פיגל
ליבוביץ ריבה־ריזל
ליבוביץ דוד
ליבוביץ, ילדה

מורדוכוביץ חיה־לאה
מורדוכוביץ אלקה
מורדוכוביץ מרדכי
מורדוכוביץ עטל
מורדוכוביץ חיה
מורדוכוביץ גודל
מירסקי נחמיה
מירסקי נחמה
מאירוביץ יהודה
מאירוביץ רחל
מאירוביץ דוד
מאירוביץ נחמה
מאירוביץ שרה־מיניה
מורדוכוביץ אברהם־יצחק השוחט
מישקין לאה
מישקין חיים
מרדוכוביץ פלקה
מרדוכוביץ אשר
מזורביץ מרדכי
מזורביץ פרידל
מורדוכוביץ חסיה
מורדוכוביץ טובה
מורדוכוביץ חיים

נמיוט הרץ
נמיוט עטל
נמיוט לאה
נמיוט יעקב
נמיוט רבקה
ניגניביצקי יצחק
ניגניביצקי חנה־שרה
ניגניביצקי עשקה
ניגניביצקי דובה
ניגניביצקי ריבה
ניגניביצקי אברהם
ניגניביצקי גיטל
ניסלביץ דוד
ניסלביץ שרה

ניסלביץ אבא
ניסלביץ לובה
ניסלביץ פיגל
ניסלביץ פיוול
ניסלביץ משה
ניסלביץ אהרון
ניסלביץ סוניה
נחומובסקי אלתר
נחומובסקי שולה
נחומובסקי ליבל
ניסלביץ זלמן
ניסלביץ מוסיה
ניסלביץ מוסיה
ניסלביץ בילקה
ניסלביץ ברל

סטולר יצחק
סטולר מלכה־רישע
סטולר מרים
סלוצקי יעקב־ליב
סלוצקי מרים
סלובוצקי פייוול
סלובוצקי עשקה
סלובוצקי רחל
סלובוצקי שרקה
סלובוצקי וועלוול
סלוצקי חנה
סלוצקי יצחק
סלוצקי יהודית
סלוצקי יעקב
סלוצקי יואל
סלוצקי דוד
סלוצקי דוד
סלוצקי קרינה
סלוצקי שורה
סלוצקי יוסף
סלוצקי ליפה
סטולר יצחק
סטולר לאה
סולוביצקי אליהו
סולובציקי רחל
סולובציקי דוד־פיטל
סולוביצקי, 2 ילדים
סלוצקי הרש
סלוצקי חיה
סלוצקי בן־ציון
סטולר יהודה
סטולר מוסיה
סטולר יוסף
סטולר ניומה

סטולר מירה
סויצקי יצחק
סויצקי בילקה
סויבצקי אידל
סויצקי חיים
סויצקי ליבל
סטולר משה
סטולר קילה
סטולר הירש
סטולר גישה
סטולר יצחק
סטולר לאה
סטולר חיים
סטולר לובה
סרברניק אלתר
סרברניק לאה
סרברניק ריזל
סרברניק מרדכי
סרברניק איזיק
סרברניק סוניה
סרברניק רפאל
סרברניק גולדה
סטולר גיטל
סטולר זליג
סטולר שלמה
סטולר פרידל
סקורוחוד יואל
סקורוחוד צביה
סקורוחוד בילקה
סקורוחוד סוניה
סלונימסקי אלתר
סלונימסקי אידלה־פיה
סרברניק שרה
לסבין חשקל

פרידמן הדה־ריזל
פילוזסקי חסיה
פילוזסקי מרים
פילוזסקי ברכה
פילוזסקי חיה
פילוזסקי ברל
פרידמן אלתר
פרידמן שפרינצה
פורטנוי משה־הלל
פורטנוי, אשתו
פורטנוי דוד
פורטנוי זלמן
פורטנוי דבורה
פרסקי יהודית
פופקו שרה־איטקה

פופקו אהרון
פופקו, ילד
פרבולוצקי לייב
פרבולוצקי עלקע
פרבולוצקי ברכה
פרבולוצקי חסיה
פיבלביץ שימקה
פיבלביץ ברציה
פיבלביץ, אשתו
פיבלביץ שלמה
פיבלביץ הניה וילד
פיבלביץ אליהו
פיבלביץ שרה־פיגל
פיבלביץ, 2 ילדים
פיבלביץ הירשל
פיבלביץ עטקה
פיבלביץ אברהם
פיבלביץ חיים
פיבלביץ זידל
פיבלביץ ציפה
פיבלביץ זיידל
פיבלביץ נחום
פיבלביץ סוניה
פיבלביץ עטקע
פרבולוצקי ראובן
פרבולוצקי שינה
פרבולוצקי הדסה
פרבולוצקי רחל
פרבולוצקי מנדל
פיבלביץ אלתר
פיבלביץ חנה־ינטה
פיבלביץ טיבה
פיבלביץ רבקה
פילוזסקי אסתר
פילוזסקי משה
פיבלביץ ינטה
פיבלביץ הלל
פיבלביץ חנה
פומרציק עזרא
פומרציק לובה
פומרציק ברל
פרידמן חיה
פרידמן יוסף
פרידמן לאה
פרידמן צירל
פרידמן משה־דוד

צלקוביץ פנחס
צלקוביץ זוסיה
צלקוביץ ברוך

צלקוביץ זלאטה וילדה
צפלובודסקי מיניה
צפלובודסקי, 2 ילדים

קפושבסקי שרה־גולדה
קפושבסקי אלטע
קפלן חיים
קפלן חיה־לאה
קפלן שושנה
קפלן מאיר
קיבלביץ בדנה
קבק שלמה
קבק דובה
קבק משה־לייב
קבק חיים
קופלוביץ גוטל
קופלוביץ אברהם
קופלוביץ ראובן
קפלן משה
קלמנובסקי שמואל־הירש
קלמונובסקי חוה־עלקע
קלמנובסקי ראובן
קלמנובסקי הדסה
קופרניק ארציה
קלצקי יצחק־מאיר
קלצקי חיה־ציפה
קלצקי לאה
קלצקי נח
קלצקי יעקב
קבק אליעזר
קבק רייזל
קבק משה
קרולבצקי הירש
קרולבצקי פסיה
קרולבצקי גרוניה
קרולבצקי תמר
קורליצקי אברהם
קורליצקי ינטה
קלציצקי טוביה
קלציצקי חסיה
קסלר אריה
קסלר אסתר
קסלר מרים
קסלר תמר
קלמנוביץ יוסף
קלמנוביץ בילה
קלמנוביץ יצחק
קלמנוביץ ברינה
קפלן לויק
קפלן חנה

קפלן יוסף
קפלן ליפה
קויפמן לובה
קויפמן יוכבד
קויפמן אידלה
קלמנוביץ שמואל
קלמנוביץ טובה
קלמנוביץ שינה
קלמנוביץ יוסל
קובנסקי שמעון
קובנסקי ינטה
קובנסקי תמר
קובלביץ משה
קובלביץ עשקה
קובלביץ גוטל
קובלביץ אהרון
קפלן עוזר
קפלן ריבה
קפלן חנה
קפלן וועציע
קפלן פיגל
קלצקי סוועלי
קלצקי חיה־שרה
קלצקי מרים
קלצקי יצחק
קוזניץ יהודה
קוזניץ רחל
קוזניץ משה
קוזניץ בילקה
קוזניץ אלקה
קזנוביץ ריבה
קזנוביץ יוסף

רזובסקי יצחק
רזובסקי שפרינצה
רזובסקי אלתר
רזובסקי צירל
רזובסקי שבתאי
רזובסקי משה
רזובסקי ריבה
רבינוביץ שלום
רבינוביץ סוניה
רבינוביץ יעקב
רקוביצקי ניסן
רקוביצקי חנה
רקוביצקי שפרה
רקוביצקי בילה
רקוביצקי הירש
רקוביצקי שלמה
רבינוביץ לובצ׳ע
רבינוביץ נח

שצקי מלכה
שצקי ישראל
שצקי בנימין
שמולביץ פנחס
שמולביץ פרומה ו־2 ילדיה
שמשלביץ ברוך
שמשלביץ חנה
שמשלביץ לאה
שמשלביץ מרדכי
שמשלביץ ניסן
שמשלביץ גרשון
שרושבסקי יחיאל

שרושבסקי ברינה־פיגל
שרושבסקי ליבקה
שלימוביץ יקותיאל
שלימוביץ סוניה
שלימוביץ יהודה
שמעונוביץ שלום
שמעונוביץ אלטה
שמעונוביץ הירש
שמעונוביץ בילקה
שמעונוביץ יהודה
שמעונוביץ מיניה
שמעונוביץ בן־ציון
שוסטר מוסיה
שוסטר משה־אלי
שוסטר חדוה
שוסטר נחום־בר
שוסטר מיכאל
שוסטר הניה
שוסטר פיגל
שוסטר ראובן
שוסטר דוד־פיטל
שוסטר משה
שוסטר בילקה
שוסטר דוד־פיטל
שוסטר ריבה
שוסטר חסיה
שצקי בנימין

תרייביצקי לייב
תרייביצקי גשה־לאה
תרייביצקי ליולה

נשמה-ליכט

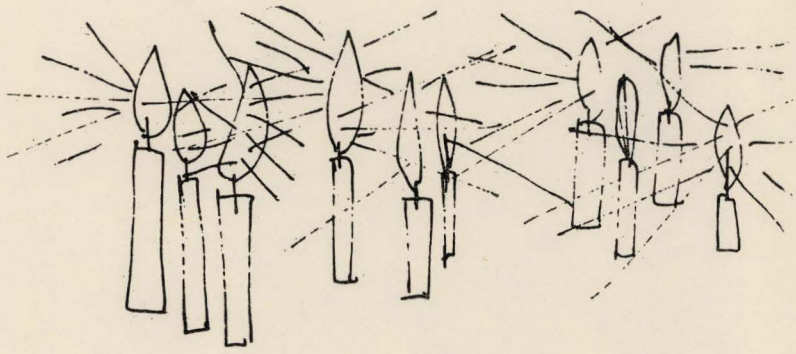

— — — צינדן מיר קליינע הייליקע ליכטעלעך צום אָנדענק פון אונדזערע טייערע מאַטעס, מאַמעס, זיידעס, באָבעס און שיינינקע יידישע קינדערלעך, זועלכע זיינען פאַרשניטן געוואָרן דורך די היטלער־חיות.

פלאַטערן די פייערלעך, טרערט דאָס אויג און אין טיפן טרויער בייגן מיר די קאָפּ און שעפּטשען: אל מלא רחמים...

אין ליכטיקן אָנדענק

פון אונדזער משפחה

וואָס זיינען אומגעקומען אויף קידוש השם

עדנא קאגאן
בערל און פעני מאס
יחיאל חיים און העלען מאס
גאלדע און אלחנן סיגל

אין ליכטיקן אָנדענק

פון מיין ברודער **משה דוד בושעלעוויטש** און זיין פרוי **חנה**. מיין פלימעניק זיידל בושעלעוויטש —
רעדאַקטאָר פון „נאַוואַרעדקער וואָכנשריפט
איר וועט אייביק פאַרבלייבן אין מיין האַרצן

נח נאכבוש

לזכר עולם

מיין פאָטער **גוטל דוואָרעצקי** ע״ה, **בערל דוואָרעצקי** און זיין פרוי **העניע**, **איטקע קאטאק**, **סאלאמאן געניקאוו**, זיין פרוי און טעכטערל.

זאָלן זייערע נעמען ניט פאַרגעסן ווערן

ליובע סאקיער

אין ליכטיקן אָנדענק

פון מיינע שוועסטער **ציפע** מיט איר מאַן **מאסלעוואטי**
און **פייגל** מיט איר מאַן און משפחות

פיליפ נעסאו

אין ליכטיקן אָנדענק

פון אונדזערע קדושים, וואָס זיינען אומגעקומען דורך
די הענט פון די דייטשע מערדער

מאקם און הערי סאקאלאווסקי

אין ליכטיקן אָנדענק

פון אונדזערע משפחות

מיין שוועסטער **רבקה רחל מאסלאוו**
קאלמענאוויטש מיט איר **משפחה**
יעקב שפירא מיט זיין פרוי **מאריע**
זייער זון **ואלע** מיט זיין פרוי און קינדער
אליהו שפירא מיט זיין זון **שמעון**
זואלע שפירא מיט זיין טאָכטער **יהודית** און זון **אליהו**
אַלע זיינען אומגעקומען פון די דייטשע מערדער,
אין יאָר 1941.

לעאנע און יעקב מאסלאוו

אין אָנדענק

פון אונדזערע אומפאַרגעסלעכע משפחות **איזראעליט** פאָטער און זיידע **אברהם**, ברודער **יעקב**, זיין פרוי **אסתר** מיט זייער זון **משה יצחק**, פרוי **דבורה** און פיר קינדער **משה, ישעיהו, בצלאל** און **שושנה**, שוועסטער **גיטל** מיט איר מאַן **שמואל בערקאוויטש** מיט אירע צוויי זין **ישראל** און **אהרן**

יהודה איזראעל
מאשע בלומשטיין
שושנה זאבי (ישראל)
רבקה און יהודה שווארץ

אין אָנדענק

פון דער חשובער משפחה **גארשטיין חיים** און זון **יהודה**, שוויגער **לאה** און שוואַגערס **ירחמיאל** און **תנחום** ז"ל

סאניע איזראעל

לזכר עולם

אונדזער ליבן מאן, פאָטער און זיידע
שמעון גערשענאוויטש
יאשע גערשאנאוויטש
און אונדזערע אַלע קרובים וואָס זיינען אומגעקומען
פון די רוצחים אין נאַוואַרעדאָק

מאניע גערשאנאוויטש
זיטא, ברוך יעקב קאגאן
רפאל משהלע קאגאן

אין אָנדענק

פון מיין יוגנט פרייַנד

ליאוא פיערניק און זיינע טייערע עלטערן

איטשע

אין אָנדענק

פון אונדזערע טייערע עלטערן **בעלא** און משה **ברוידע**
אונדזערע טייערע מומעס — **מאשע, ריווע, בלומע**
און פעטערס: **דוד, אברהם** און **קושא**
און קוזינס: **סאשא, אידא, מימא** און **זיטא**

מיט אייביקער ליבשאַפט
סערא און דזשאשע

אין אָנדענק

פון מיין טייערע מוטער **צירע** און ליבע ברידער און שוועסטער — **ישראל אהרן ריווע** און **מאריאשע**

עשקע לעווי-שאר

אין אָנדענק

פון מיינע עלטערן **מרדכי** און **צירע בערקאווסקי**
און מיינע ברידער און שוועסטער —
ישראל, מנוחה און **רחל**

רייזל בערקאווסקי וואלקין
די איינציק איבערגעבליבענע

אין אָנדענק

פון אונדזערע עלטערן **שלמה יעקב זאמקאוו**
און **רבקה סקאקון** (זאמקאוו) ע״ה
אונדזער פעטער און מומע **יצחק** און **חנה סקאקון**
און די קינדער **מלכה** און **רבקה**

מישע און לייזער זאמקאוו

אין אָנדענק

פון אונדזערע עלטערן

יעקב און **פייגל וואלקין**

פון די דריי זין וואלקין

אין אָנדענק

פון פאָטער **נתן** און מוטער **רחל לייבאוויטש**,
ברידער **לייזער הירש** און **איטשע**.

איך וועל אייך אייביק געדענקען

אסתר ברוינע לייבאוויטש

לזכר עולם

פון אונדזער ברודער **אליהו** און **פייגל שליאסבערג**
זייערע קינדער **ראיע** און **לייזער**
אונדזער ליבע שוועסטער **רחל סלוצקי** און קינדער
(מאָטע דעם בירניקס קינדער)
אונדזערע פלימעניקעס **יצחק, ראובן קאנטאראוויטש**
וועלכע זיינען אומגעקומען על קידוש השם
ד׳ ינקום את דמם.

ברודער משה שליאסבערג
שוועסטער לאה העכט
מאימי ביטש פלארידא

אין אָנדענק

פון מיין פאָטער **יואל לונגין**, מוטער **לאה לונגין**,
שוועסטער **ליבע מאטעלע, רחל ציפע, פייע דבאשע**
און ברודערל **משה וועלוול**

נחמה לונגין לייבאוויטש

אין אָנדענק

פון מיין טעייערע פרוי און קינדער
מיינע ליבע שוועסטער **גאלדע** און **יהודית**

שמואל לעווין

לזכר עולם

מיין ליכטיקער מוטער **בייקע סקאקון**

וואָס איז אומגעקומען אין דער ערשטער שחיטה

דיין ליכטיק געשטאַלט וועט אייביק לייכטן פאַר מיר.

יוסף סקאקון

אין אָנדענק

פון אונדזערע טייערער עלטערן **אברהם** און **תמרה גראדינסקי**, אונדזערע ברידער **שלמה** און **אלחנן** און שוועסטער **פאניע**, וועלכע זיינען אומגעקומען פון די נאַצי־מערדער.

מיר וועלן אייך נישט פאַרגעסן כל זמן מיר וועלן לעבן.

גאָט זאָל נעמען נקמה פאַר אייער אומשולדיקער בלוט.

תנצב"ה

אייער טאָכטער און שוועסטער **סאניע אשמאן**
מיט איר פאַמיליע (אַמעריקע)
אייער זון, ברודער **שאול גראדינסקי**
און זיין פאַמיליע (ישראל)

אין אָנדענק

פון מיין אומגעקומענער משפחה

ישראל טורעצקי

אין אָנדענק

פון אונדזערע ליבע עלטערן
יעקב און **חיה איזראעליט**
בנימין און **חיה רחל איזראלעוויטש**

אונדזערע ליבע און טייערע קינדער **שלמה** און **וויכנע**
ברודער **משה** און **פרומע** מיט זייערע 2 קינדער
ברודער **מאיר** און מיין שוועסטער **שרה**, זייער זון
שלמה און שוועסטער **איטקע**

אויך אייביק פאַרבליבט איר אין אונדזער האַרצן

סימע און חיים איזראלעוויטש

פעטער **יהושע איזראעליט**

מיט זיין משפחה פון בריטשינקע

מומע **שרה כיימאוויטש** מיט איר משפחה

אין טרויער פאַרבליבענע
סימע איזראעלעוויטש
יהודה איזראעליט

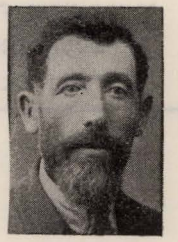

צום אייביקן אָנדענק

פון די קדושים

יצחק דב און זיין פרוי **שאשע** פון דאָרף קאַרנעשי,
דער זון הרב **יואל חיים** — אומגעקומען אין ריגע.
דער זון **אבע**, געפאַלן אין קאַמף מיט די היטלער אַרמיי,
שמעון — 10 יאָר אַלט. **משה שלמה**

ראזע נגב

אין ליכטיקן אָנדענק

פון אונדזערע קרובים

י. אמדורסקי

אין אָנדענק

פון אונדזערע קרובים

יוסף און רבקה שאפירא

דעם הייליקן אָנדענק

פון מיין פאָטער **אורטשע אוסטאשינסקי**
די מוטער **באשקע**, שוועסטער **מינע בענצינאווסקי**,
איר מאַן **שלום** און זייערע קינדער **ראניק** און **רות**

זון און ברודער
משה אוסטאשינסקי — אסטאוו

לזכר עולם

אליעזר בן יעקב נינקאווסקי מיט זיין פרוי **פייגל** בת שמעון־יהודה. געשטאָרבן אין רוסלאַנד אין צייט פון דער מלחמה.

זייערע קינדער:
יוסף — געשטאָרבן אין ניו־יאָרק; **שלמה** — געשטאָרבן אין בראַזיליע; **בצלאל** מיט זיין פרוי **פרידע** און טאָכטער; **מרדכי** מיט זיין פרוי **רבקה** און טאָכטער; **מרים** בת יוסף די ערשטע פרוי פון משה אליהו נינקאָווסקי. אַלע אומגעקומען אין נאַוואַרעדקער געטאָ.

יעקב בן משה־אליהו נינקאָווסקי
אומגעקומען אויפן פראָנט.

צביה און איר מאַן **ראובן קאטראנסקי**
די טאָכטער און איידעם פון אליעזר ניינקאָווסקי
אומגעקומען אין סלאָנים

אין טרויער פאַרבליבענע זין פון
אליעזר און פייגל נינקאָווסקי —
משה אליהו (ישראל)
אלקנה (אַמעריקע)

חיים צבי בערקאוויטש, זון פון יהושע מיט זיין פרוי **לאה** בת מרדכי־אליהו מיט זייערע קינדער **פייגל** און **אליהו**

אומגעקומען אין נאַוואַרעדקער שחיטה

אין טרויער פאַרבליבענע טאָכטער
און שוועסטער
מרים ניינקאווסקי־בערקאוויטש

אין אָנדענק

אונדזערע אומגעקומענע קדושים

לעאן ל. כענדער

לזכר עולם

פון אונדזערע אומגעקומענע קרובים און פרייַנד

יעטא סעלצער

אין ליכטיקן אָנדענק

פון אונדזערע פרייַנד און קרובים, וואָס זיינען אומגעקומען אויף קידוש השם

רחל און לייב שפיזמאן

אין אָנדענק

פון אונדזערע ליבסטע, וואָס זיינען אַוועקגעריסן געוואָרן פון אונדז דורך שווערד און פייער, און ביז דעם לעצטן טאָג פון אונדזער לעבן וועלן מיר נאָך זיי טרויערן

פאָטער **ישראל טשארני**, מוטער **עלקע טשארני**,
ברודער **נח טשארני**, זיין פרוי **רבקה טשארני**,
זון **אהרן טשארני**, זון **חיים טשארני**,
ברודער **מרדכי טשארני**, שוועסטערס מאַן — **מרדכי דזשענצאלסקי**, פעטער **חיים אהרן טשארני**, מומע **פערע טשארני**, פעטער **בער לעווין**, מומע **מירל לעווין**, טאָכטער **ריווע לעווין**, טאָכטער **ראזע לעווין**, פעטער **יצחק טשארני**, טאָכטער **ריינע קאפעלמאן** און איר מאַן **פייוול קאפעלמאן**

אין טרויער־פאַרבליבענע און מיט אַן אייביקן וווּנד אין האַרצן

די משפחה טשארני
חנה רבקה טשארני־קארן
שמואל טשארני, יעקב טשארני
מיני טשארני — דעמבראָוו
שרה דזשענצאלסקי

צום אָנדענק

פון די חברים און חברות פון דער

ס. ס. גרופּע פון 1906.

א. יאסעף

אין אָנדענק

פון די נאַוואַרעדקער קדושים

בנימין פאלמער

אין אָנדענק

פון אונדזערע נאַוואַרעדקער קדושים

עטל לעוויט

אין ליכטיקן אָנדענק

פון: **יהודה אליהו, רחל, פרלה, ביילע, יהודית** און **אהרן**

סימאר ווילענסקי

אין ליכטיקן אַנדענק

פון אונדזערע עלטערן

גרשון און **בעלא געשענאוויטש** ע״ה

מיר וועלן אייביק טייער האַלטן אייער אַנדענק

דזשארדזש און בעלא גוישן
פאמיליע קלאב

לזכר עולם

פון **דינה** און **אברהם אריעווויטש** ע״ה

מיר וועלן אייך אייביק געדענקען

יוסף און זעלדע גוישן

לזכר עולם

מיין ברודער **מענדל וואגער** און **משפחה**

וואָס זיינען אומגעבראַכט געוואָרן פון די נאַצי רוצחים
איך וועל אייך אייביק געדענקען

פון דער שוועסטער
פייגל וואגער-באמום

אין ליכטיקן אַנדענק

פון אונדזער מוטער

כאשע אלפערשטיין ע״ה

הערי אלפערשטיין און פרוי

אין אַנדענק

פון מיין שוועסטער **יענטע** און איר מאַן **כאיטאוויטש**

וואָס זיינען אומגעקומען פון די נאַציס ימ״ש

אייער שוועסטער וואָס וועט אייך קיינמאָל ניט פאַרגעסן

ס. בלאק

אין אָנדענק

פון אונדזערע טייערסטע

יעקב וויניק און **פאמיליע**

מארטין י. וויניק

אין אָנדענק

פון אונדזער זון, **יונה אלפערשטיין**, וואָס איז געפאַלן אין שלאַכט אין דער אַמעריקאַנער אַרמיי, קעמפנדיק קעגן די דייטשע האָרדעס. ער איז אומגעקומען אין אי־טאַליע דעם 2־טן יוני 1944 אין עלטער פון 21 יאָר.

אונדזער זון איז געבוירן געווארן אין נאַוואַרעדאַק

אין טרויער־פאַרבליבענע טאַטע־מאַמע
ישראל חיים און יענטע אלפערשטיין

אין אָנדענק

פון מיינע עלטערן **אברהם**, **רחל לאה** און מיינע בריידער **יוסף**, **חיים־יצחק** און **יהודה** מיט זייערע משפחות — **אסטאשינסקי**.

איך וועל אייך אייביק געדענקען.

אייער טאַכטער און שוועסטער
הדסה אסטאשינסקי־דזשאסעל

אין אָנדענק

פון אונדזער משפחה, וואָס זיינען אומגעקומען אויף קידוש השם אין נאַוואַרעדאַק

פאלע און מיכאל בארקמאן און קינדער

אין אָנדענק

פון מיין פאָטער **נחום** בר׳ יעקב נעוואכאוויץ, מיין מוטער **חיה שרה**, ברודער **לייזער** און זיין פרוי **ביילע** און זייער זון און טאַכטער, וואָס זיינען אַלע אומגעקומען מען פון היטלערס בלוטיקע הענט

סעם פארמאן

אין ליכטיקן אָנדענק

פון מיינע אומגעקומענע פרייַנד:

אברהם בראודי, **משה בראודי**,
שוועסטער **מלכה** און **רבקה**

הערי קאפלאן

צום אָנדענק

פון אונדזערע נאַוואַרעדקער קדושים

אלטער קלובאק

לזכר עולם

די פאַמיליע **חיים מאפלאוואטי** (דער מאַן פון מיין שוועסטער ציפּה נישוויזסקי), מיין שוועסטער **פייגל נישוויזסקי**, וועלכע זענען אומגעקומען פון די דייטשע בעסטיעס.

אין אומפאַרגעסלעכן טרויער

אייער ברודער
פנחם נישוויזסקי (פיליפּ נעסאו)

נאווארעדקער ברודער פאראיין

מיט דעם יזכור־ספר וואָס דער נאַוואַרעדקער הילפס־קאָמיטעט גיט אַרויס, ווערט געשטעלט אַן אייביקער מאָנומענט אויף אונדזערע אומגעקומענע קדושים אין אונדזער היים־שטאָט.

באַאַמטע:
איזידאר מענדל — פרעזידענט
יוסף אבראמאוויטש — וויצע־פרעזידענט
אברהם וועלבין — טרעזשירער
מארים קאפעלמאן — פראָטאָקאָל־סעקרעטאַר
בנימין לעווין — פינאַנץ־סעקרעטאַר
מאקס בעל — פאַרזיצער בית עולם קאָמיטעט

אין אַנדענק

פון מיינע עלטערן

פייגל און **ראזשעם־קאפלינסקי**

מיין פאָטער איז געווען אַ גוטער דאַווענער און אייניער פון די בעסטע בעל קריאה׳ס אין נאַוואַרעדאָק.

זון סעם קאפלאן

צום אייביקן אַנדענק

מיין ליבע פרוי און מוטער **הינדע קושניר**, וועלכע איז אומגעקומען דורך די דייטשע מערדער
דעם 7־טן מאַי 1943.
מיין טאָכטער און שוועסטער **חנה אסתר** וועלכע איז דערשאָסן געוואָרן דעם 8־טן דעצעמבער 1941.
מיין זון און ברודער וועלכער איז געפאַלן ביים אַרויסגיין פון טונעל דעם 26־טן סעפטעמבער 1943

אייער הייליקער אַנדענק וועט בלייבן ביי אונדז אויף אייביק. זאָלן די שורות דינען אַלס אַ מצבה.

ליזא רייכעל קשניר
זיידל קושניר

אין אַנדענק

פון אונדזער מוטער **שרה** ע״ה, פאָטער **אברהם** **יעקב** ע״ה און שוועסטער **ריווע** ע״ה

סעמיועל קאבאק

צום אייביקן אָנדענק

מיין פאָטער **ראובן**, וועלכער איז אומגעקומען אין נאַוואַרעדקער געטאָ; מיין **פרוי** און זון — אין דוּוע־רעצער געטאָ; מיין זון **שלמה**, וועלכער איז געפאַלן אַלס פּאַרטיזאַן אין וואַלד פון אַ בייזווילִיקער האַנט פון אַ יידישן שונא

אין אייביקן טרויער
ישראל איצקאוויטש

אין אָנדענק

פון מיין ליבע און ניט פאַרגעסענע שוועסטער
שרה געשענאווסקי

באַקאַנט אין נאַוואַרעדאָק ווי סאָרל די שניידערקע מיין שוואָגער **שלמה געשענאווסקי**, מיט זייער טאָכטער **באשע**, מאַן און קינד, וואָס זיינען אומגע־קומען דורך די היטלעריסטישע מערדער, צוזאַמען מיט די זעקס מיליאָן יידן

זייער הייליקער אָנדענק וועט ניט פאַרגעסן ווערן

אייער ברודער, שוואָגער און פעטער
משה לייב קוליק

לזכר עולם

מרדכי אהרן גאלאנסקי	פאָטער
גוטע ראשע גאלאנסקי	מוטער
מיירים גאלאנסקי	ברודער
מרים גאלאנסקי	שוועסטער
חנה גאלאנסקי	שוועסטער
שיינע גאלאנסקי	שוועסטער
רחל גאלאנסקי	מאַן און טאָכטער
סאניע גאלאנסקי	שוועסטער

שלמה גאלאנסקי

אין אָנדענק

פון אונדזער פאָטער **משה דעלאטיצקי**
מוטער **שיינע אידלע דעלאטיצקי**
אונדזער ברודער **אליהו** און שוועגערין **חיה**,
ברודער **מישע** (**מענדל**)

כבוד זייער אָנדענק

בריידער:
ראובן, בערל ישראל און יעקב דעלאטיצקי

אין אָנדענק

פון אונדזערע ליבע עלטערן וואָס זיינען אומגעקומען אין נאַוואַרעדקער געטאָ
פאָטער **אברהם אבראמאוויטש**
מוטער **זישע אבראמאוויטש**
שוועסטער **חיה אבראמאוויטש**
ברודער **משה אבראמאוויטש**

וואָס זיינען אומשולדיקע אומגעקומען פון די דייטשע מערדער ימ"ש

מיר וועלן זיי קיינמאָל ניט פאַרגעסן

ברודער חיים און יוסף (אבראמאוויטש)
אבראמס

לזכר עולם

נאָך אונדזער ליבן ברודער

יוסף בר' **נתנאל דאווידאווסקי** מיט זיין פאַמיליע

וואָס זיינען אומגעקומען פון די דייטשע מערדער

אין טרויער פאַרבליבענע בריידער
אלבערט, חיים, העריִ, דניאל־דייוויס

אין אָנדענק

פון מיין שוועסטער **כייקע עפּראימסקי** — טאָכטער פון אברהם משה בעלסקי. איר מאַן **שלום** און זייערע 5 קינדער פון וועלכע 4 זיינען אומגעקומען אין נאַוואַרעדקער געטאָ — **פייוול, טייבל, רחל און זיסל**, זייער זון **הערשל** איז געפאַלן אין וואַלד אַלס פּאַרטיזאַן אין אָטריאַד פון טוביה בעלסקי — אין קאַמף מיטן בלוטיקן שונא.

איך וועל אייביק טייער האַלטן אייער אָנדענק

אייער שוועסטער, מומע און שוועגערין

רחל בעל

אין ליכטיקן אָנדענק

פון אברהם קארמען

וואָס איז אומגעקומען דורך דער האַנט פון אַ מערדער

דעם 7טן יאַנואַר 1962 אין ניו־יאָרק.

אברהם קאַרמען איז דער ברודער פון יעקב קאַרמען, פינאַנץ־סעקרעטאַר פון אונדזער אַלכסנדר האַרקאַווי נאַוואַרעדקער הילפס־קאָמיטעט

ב. סעלצער — וויצע־פּאָרזיצער

י. מאסלאוו — פּאָרזיצער

אין ליכטיקן אָנדענק

פון מיין ברודער

אהרן דוד און **זיינע** קינדער

דיין ברודער און פעטער וואָס וועט טייער האַלטן אייער אָנדענק

טשארלס קאהען

צום אָנדענק

פון מיין אומגעקומענער פאַמיליע:

מאַמע **שפּרינצע שאבאקאווסקי**

מיין ברודער **ראובן שאבאקאווסקי**

מיינע צוויי שוועסטער

ליבע און טשערנע שאבאקאווסקי

פאַרבליבענער זון און ברודער

אין אייביקן טרויער

דוד שאבאקאווסקי (סאקס)

צום אייביקן אָנדענק

פון דער אומגעקומענער פאַמיליע

אין נאַוואַרעדקער פערשיקער געטאָ

פעטער מאיר יערמאווסקי

מומע **עטקע יערמאווסקי**

קוזינס **פרומע יערמאווסקי**

פעשע יערמאווסקי

יהושע יערמאווסקי

העניע יערמאווסקי

ערע זייער אָנדענק

ברודער חיים און יוסף (אבראמאוויטש) אבראמס

אין אָנדענק

פון מיין ליבן ברודער **אהרן דוד**

און זיינע טייערע קינדער

וואָס זיינען אומגעקומען אויף קידוש השם

אין טרויער פאַרבליבענע שוועסטער און מומע
סיליע מעסקיט

לזכר עולם

פון מיין טייערן ברודער **אהרן דוד**

און זיינע קינדער

איך וועל אייך געדענקען אַזוי לאַנג ווי איך וועל לעבן

יוסף קאהען

אין אָנדענק

פון מיין ליבע מוטער **עווע פשעניצע**

ברידער **סאל**, **בערל** און פאַטער **שמעון פשעניצע**

פון פאַרבליבענעם זון און ברודער
אלעק פעק-פשעניצע

לזכר עולם

אונדזער ברודער **חנן קאלמאנאוויסקי**,

שוועגערין **שרה לאה** און **קינדער**

פאַרניכטעט דורך די נאַצים ימ״ש

מיר פאַראייביקן דעם אָנדענק פון אונדזער פאַטער

ר׳ דוד בר׳ דב

ברודער בערל און שוועסטער עטל

אין אָנדענק

פון מיין פאַטער **ברל גראדיסקי** און מוטער **נעסיע**

שוועסטער **חיה פריידל**, ברודער **ברל** און **בן-ציון**

טאַכטער

סאניע גראדיסקי-פשעניצע

צום אייביקן אָנדענק

מיין פאָטער **בערל סלאדאווסקי** דער וואָטניק
געשטאָרבן 25 טעג אין חודש אדר
מיין מוטער **באשע סלאדאווסקי**
געשטאָרבן 5 טעג אין חודש ניסן
מיין ברודער **אליהו סלאדאווסקי**
און זיין פרוי און קינדער
מיין שוועסטער **שרה**
און איר מאַן **חיים שלאיכטמאן**
וועלכע זיינען אומגעקומען דורך די דייטשע מערדער

שמואל לייב סלאדאווסקי

דעם הייליקן אָנדענק

פון אונדזערע עלטערן
זלמן און **חנה אלפערשטיין**
וואָס זייערע לעבנס זיינען פאַרשניטן געוואָרן
פון דעם שונא ימ״ש.

אין טרויער פאַרבליבענע
ישראל חיים, אוירווינג, כאסיע
סערע, ראובן אלפערשטיין

קאַרעליצער סאָסיעטי אינקאָרפאָרירט

זאָל דער נאָווארעדקער יזכור־ספר זיין אונדז
א מאָנומענט און דערמאָנונג אויף אונדזער רייך
יידיש לעבן אין נאָווארעדאָק, קאַרעלין און אין
די אַנדערע אַרומיקע שטעטלעך, וואָס דער שונא
ימח שמו האָט פאַרטיליקט.

פאָרזיצער — מרדכי אברהם זוסמאן
וויצע פאָרזיצער — משה קעסלער
פינאַנס סעק. — אַלבערט פעטיקאָף
פראָטאָקאָלן סעק. — יצחק פלאַרענץ
קאַסירער — ראובן העלער.

לזכר עולם

פון מיין מוטער
פייגל זייפערט ע״ה
ברודער און שוועסטער
חיה און **הלל** מיט זייערע קינדער

מיר די פאַריתומטע, וועלן אונדזער גאַנץ לעבן האַלטן
הייליק אייער ליכטיקן אָנדענק

מרים אלפערשטיין־זייפערט
וועלוול זייפערט

קאנג. אונטערשטיצונגס פאראיין אנשי שעליב אין אמעריקע

מיר פאַראייביקן די נעמען פון די אומגעקומענע אין אונדזער חרוב געוואָרענער שעליב

אלטער באקשט מיט זיין משפחה
מאטקע אלפערשטיין מיט זיין משפחה
מיכאל אלפערשטיין מיט זיין משפחה
לייבע גורעוויטש מיט זיין משפחה
גוטעל לייזעראווסקי און פאַמיליע
אלטער בארען און משפחה
גרשון בערקאווסקי און משפחה
יהודה-לייב בערקאווסקי און משפחה
יענקל בערקאווסקי און משפחה
געצל פערטשיק און משפחה
מאטע פערטשיק און משפחה
יצחק-יונה רעזניק און משפחה
משקה פערטשיק און פאַמיליע
לייזער-יונה מאושאוויטש
מרדכי בערקאווסקי און משפחה
בערטשע לייזעראווסקי און משפחה
פייוול לייזעראווסקי און משפחה
אהרן באקשט און משפחה
חיים-עליע בערקאווסקי און משפחה
איטשע שינענסקי און משפחה
פייוועץ שינענסקי און משפחה
יצחק-יונה רעזניק און משפחה
יצחק רובינאווסקי און משפחה
מאטע רובינאווסקי און משפחה
לייזער רובינאווסקי מיט 2 שוועסטער
העראל בערקאוויטש און משפחה
חיים-עליע לייבאוויטש

מיכאל שאיעוויטש און זיין זון און פרוי
דוד בערקאווסקי און משפחה
אברהם-הירש שמולאוויטש
צמח שמולאוויטש
וועווול שמולאוויטש, פרוי און טאָכטער
יצחק שמואלאוויטש
אברהם שמולאוויטש און משפחה
מאטע שמולאוויטש און משפחה
חיים פענטשאנסקי און פרוי
יענקל פענטשאנסקי און משפחה
נאשקע בערקאוויטש און משפחה
נח בערקאווסקי און משפחה
ארטשע (דער שניידער) און משפחה
מיכאל גאלדבערג און פאַמיליע
איטשקע גאלדבערג און פאַמיליע
רייזע-יהודית (שרה איטעס אַ טאָכטער)
חיים שמולעוויץ און משפחה
יוסף שמולעוויץ און משפחה
רחל פוקס און זון
בלומקע בוסעל און משפחה
די משפחה וויגאדסקי
ליבל דער שמיד און פאַמיליע
שמעון זעלוואנסקי און משפחה
גימפל באקשט און משפחה
בנימין באקשט און משפחה
וועלוול גינזבורג און פאַמיליע

מיר, די שעליבער לאַנדסלייט אין אַמעריקע וועלן קיינמאָל ניט פאַרגעסן אויף וואָס פאַר אַן אופן איר זייט אומגעקומען פון די נאַצי-מערדער.

ערע אייער אָנדענק!

די באַאַמטע:

ה. אבראמאוויטש
פרעזידענט

א. עפשטיין
וויס-פרעזידענט

ה. ליפקאָוויטש
סעק. טרעזשורער

סעם סמאלאוויטש
טראָסטי

אייב סמאלל
פראָטאָקאָל-סעקרעטאַר

אין ליכטיקן אָנדענק

פון אונדזער מאַמע **הינדע פרידבערג**

באָבע **חיה צירע זעלצער**

ברודער **הירשל פרידבערג**

און אונדזער פאַרצווייגטער משפחה

וואָס זייבען אומגעקומען פון דער האַנט פון שונא

פון די איינציקע איבערגעבליבענע

פסח און שלום פרידבערג

לזכר עולם

אונדזערע באַוואַרעדקער קדושים

ה. בודנער

אין אָנדענק

פון **מענדל דעליצקי** און משפחה

אין טרויער

היימאן ציילי

לזכר עולם

פון מיין פאָטער **גוטל**, מאַמע **טשערנע בערקאוויסקי**

שוועסטער **יהודית בערקאוויסקי**

און מיין פאַרצווייגטע משפחה

איינציק איבערגעבליבענע

לייקע בערקאוויסקי־פרידבערג

אין אָנדענק

פון אונדזערע אומגעקומענע קדושים

בעני ברוק

דעם הייליקן אָנדענק

פון אונדזער **ז ו ן**

וועלכער איז געפאַלן אַ קרבן אין לעצטן קריג

מר. און מרס. סלוצקין און זון

אין אָנדענק

פון מיינע טייערע שוועסטער

ביילקע און **מוסיע טורעצקי**

וועלכע זיינען שוידערלעך אומגעקומען אין נאַוואַרעדאָק

דורך די בלוטיקע הענט פון די נאַצישע מערדער

מיט טרויער

יוסף טוראץ

אין ליכטיקן אָנדענק

פון אונדזערע טייערע עלטערן

האַרי און **נעלי באיארסקי**

אין טרויער־פאַרבליבענע

עטל און אוירווינג באיארסקי

לזכר עולם

אונדזערע אומגעקומענע נאַוואַרעדקער קדושים

בען און צארא סעלצער

צום אָנדענק

פון אונדזער מוטער **ביילע בת צביה**

וואָס איז אומגעקומען על קידוש השם אין דער צווייטער שחיטה, כ״ד אב 1942.

אונדזער ברודער **אשר בן ביינעש** ע״ה

אומגעקומען אין דער דריטער שחיטה אין מערץ 1943

מיר וועלן אייך אייביק געדענקען

די קינדער

פסח און גיטל ליובאוו אסטאשינסקי

אין אָנדענק

פון אונדזערע נאַוואַרעדקער קדושים

יעקב קארמען

צום אייביקן אָנדענק

פון מיין פאָטער

זושע יעקב זוסמאנאוויטש

שוועסטער **מאריאשע אסטאשינקי** מיט דער משפחה

שוועסטער **שפרה, מערקע** און **ציפע**

אין טרויער פאַרבליבענע זין און ברודער

מרדכי אברהם זוסמאן

צום אייביקן אָנדענק

פון אונדזערע שוועסטער

זלאטע און **כיענע גארבער**

(אוריה גאַרבערס טעכטער)

רבקה גארבער און ראז קאפלאן

אין אַנדענק

פון מיין ברודער **יוסף מענדעלאוויטש** און מיין שוועגערין **כאשע פייגע** און זייערע קינדער **אברהם, סיני, דאבע** און **יאכנע**

אין טרויער פאַבליבענע:

ליובא קרולביצקי און די אייניקלעך
די שוועסטער בעסי אננא, שרה, לינא,
סאפי און ברודער מאיר

צום אייביקן אַנדענק

פון מיין פאָטער און מוטער, וועלכע זיינען אומגעקומען
אויף קידוש השם אין נאַוואַרעדאָק

דוד און **ליבע טייטעלבוים**

מיין שוועסטער מיט איר מאַן

קלארע טייטעלבוים

מיין שוועסטער מיט איר מאַן

חייקע יעוולעוויטש

מיין שוועסטער מיט איר מאַן און טאָכטער

האנע טאוויריצקי

און מיין ברודער **יהודה לייב טאוויריצקי**

מיט זיין פרוי און צוויי קינדער

מיר וועלן אייך קיינמאָל ניט פאַרגעסן

יצחק טאוויריצקי און פרוי

פרויען־קלוב פון ברענטש 146 ארבעטער־רינג

מיר, די מיטגלידער פון פרויען־קלוב פון ברענטש 146 אַרבעטער־רינג, דריקן אויס אונדזער צער און ווייטיק, אויף דעם גרויסן חורבן, וואָס דער שונא ימ״ש, האָט געטאָן צו אונדזערע ברידער און שוועסטער אין אונדזער געבוירנשטאָט נאַוואַרעדאָק, מיר געדענקען אַזוי גוט דאָס שפרודלדיקע נאַציאָנאַלע און קולטורעלע לעבן, וואָס האָט דאָרט פולסירט.

מיר שליסן זיך אָן אין אייביקן אַנדענק פון אונדזערע ליבסטע און טייערסטע, וואָס זיינען אומגעקומען אויף קידוש־השם.

פרויען־קלוב, ברענטש 146 ארבעטער־רינג
ר. סוקאווסקי — פראָטאָקאָל סעק.
א. סאסאנסקי — פאָרזיצערין
ע. פעקער — וויצע פאָרזיצערין
ע. זלאטניק — פינאַנץ סעק.

לזכר עולם

אַלע קדושים פון אונדזער געבוירנשטאָט, וואָס דער שונא ימ״ש האָט אומגעבראַכט

בעני שלאסבערג
טאָראָנטאָ, קאַנאַדע

אין ליכטיקן אַנדענק

פון מיין פאָטער
אברהם יעקב
מיין מוטער
שרה קאבאק ע״ה
מיין שוועסטער
רבקה

אין ליכטיקן אַנדענק פון מיין שוועסטער און שוויגער
חיים ארקאוויל ע״ה

הייַמי און פאלא קאבאק

אין ליכטיקן אַנדענק

פון אונדזער משפחה

מאריס ד. לעוויטש

צום אייביקן אָנדענק

פון מיין מוטער **איטע פרומע ראזענבלום**

פעטער **גרשון רודניצקי** — דער זאוואטשיק

און זון **אברהם רודניצקי**

אין טרויער־פאַרבליבענער זון און פלימעניק

דוד ראזענבלום

דעם הייליקן אָנדענק

פון כלל־טוער

יעקב לובטשאנסקי

וועלכער איז פאַרשלעפט געוואָרן קיין סיביר — זיך

געוואַלגערט אין טורמעס און דאָרט געשטאָרבן.

פרוי און טאָכטער האָבן אים געבראַכט צו קבורה

ערע זיין אָנדענק

טאָכטער

רחל

אין ליכטיקן אָנדענק

פון מיינע עלטערן וועלכע זיינען אומגעקומען פון די
דייטשע מערדער י״ח כסליו 1941
גדליהו און **יהודית בערקאוויץ**
זין און טאָכטער **מאיר**, **מרדכי ליבע**
אומגעקומען כ״ד אב 1942
שנור **לייקע** מיט איר קינד **יהודית**
דער אייַדעם מיט זיין קינד **שמואל**
און קינד **אברהם נעוואחאוויץ**

די אבלים
יצחק דאשקע, שמואל, יוחנן, בערל

דעם הייליקן אָנדענק

מיין פאָטער **יאסעלעוויטש רפאל**

די מוטער **חייה שרה**

שוועסטער **מירע**, **יודעם**, **יענטע**

ברידער **ישראל** און **בערל**

אברהם יאסעלעוויטש

אין ליכטיקן אָנדענק

פון מיינע עלטערן

רפאל לייב און **פרומע** ע״ה

איך וועל אייך אייביק געדענקען

יעקב סאוויצקי

אין אָנדענק

פון מיין פרוי **יעטא לעווין**

די טאָכטער פון וואָלף מיירסאן

אין טרויער דיין מאַן

סיימאן לעווין

אין אָנדענק

פון מיינע באַליבטע עלטערן

צאָן־דאָקטאָר **אשר וואלאזינסקי**

צאָן דאָקטאָר **אנא אסטאשינסקי־וואלאזינסקי**

מיין טייערע, אייניציקע שוועסטער **ריטע**

מיט בענקשאַפט און טרויער

סולע רובין

צום אייביקן אָנדענק

פון מיין

טייערע משפחה און **קרובים**

וועלכע זיינען אומגעקומען פון די נאַציס
אין נאַוואַרעדאָק און אין באַראַנאָוויטש

ערע אייער אָנדענק

אין טרויער

עליע שמולעוויטש־בערגער

ניו־יאָרק, נ. י.

מיינע ליבסטע און טייערסטע, טאַטע־מאַמע
און שוועסטער!

איך פאַרשרייב אייערע נעמען — מיין ווייטיק דער גרעסטער.

אייביק וועל איך אייך געדענקען!

אייביק וועל איך נאָך אייך בענקען!

צום אָנדענק פון מיין אומגעקומענער משפחה:

טאַטע־מאַמע, **שלמה** און **רחל גולקאוויטש**

שוועסטער: **גרוניע, פייגל, ברוינע** און **מירעלע**

פרומע גולקאוויטש־בערגער

צום אָנדענק

פון מיין פאָטער **שלמה רוביז'עווסקי** פון נאַליבאָק.
מיין מוטער **טויבע**, מיין ברודער **איטשע רוביז־עווסקי**
און זיין פרוי און זון, מיינע בריידער **שמשון** און פרוי,
דוד און זיין פרוי און זון, **וועלוול** און שוועסטער
חנה און **שרה**

ברוך רוביז־עווסקי־רובין
זייער זון און ברודער

אין ליכטיקן אָנדענק

פון מיינע טייערע עלטערן

אהרן דוד און **חייקע בערנשטיין** ע"ה

בריידער **יצחק מאיר, בצלאל, שמעון בערנשטיין**

אייניציק פאַרבליבענע טאָכטער און שוועסטער

רבקה קאגאנאוויטש־בערנשטיין

לזכר עולם

ר׳ שמואל יצחק קאראלטשוק וכל משפחתו

יזכור אלהים נשמת אבי ר׳ שמואל יצחק ואת נשמת אמי האשה **שרה גאלדע** ואת נשמת אחי **מאיר זעליג** ואת נשמת אחי **יעקב** ואת נשמת אחותי **חיה, רבקה, פייגל, טייבעל, פריידל, בראניע**

שנהרגו ונשחטו על קידוש השם

תהיינה נפשותיהם צרורות בצרור החיים עם נשמות כל הצדיקים והצדקניות שבגן עדן, אמן.

חנה לאה מילר

צום אייביקן אָנדענק

פון מיינע ליבע עלטערן

נח און **חיה מערע קאבאק**

אברהם קאבאק

לזכר עולם

של משפחתי שנהרגה על ידי הנאצים

אליעזר דב ו**רבקה רחל לייזעראווסקי**

הורי ואחותי:

אסתר לאה, מושע ו**זלטקע** עם משפחותיהם

בתם ואחותם

נחמה לייזעראווסקי, יאניטש

אין אָנדענק

פון מיין ליבער משפחה, וועלכע זיינען אומגעקומען

אויף קידוש השם

מיין פאָטער **אהרן־איסר**

מיין מוטער **חיה**

און מיינע ברידער **אברהם ישראל** און **יהושע**

מיין שוועסטער **פעשע**

מיין זיידע **וואלף**

און מיין באָבע **איטע**

איך וועל אייך אייביק געדענקען

אוירווינג רעזניק

ניו פעלנדלענד, קאנאדע

צום אייביקן אָנדענק

מיין פרוי **שרה** בת דב גרצאווסקי

מיינע קינדער **בריך** און **רבקה**

וועלכע זיינען אומגעקומען פון די נאצישע חיות

יוסף נאכימאווסקי

אין ליכטיקן אָנדענק

מיין טייערע מוטער

בערטהא מאסלאוו ע״ה

עמיל און רוט מאסלאוו

אין ליכטיקן אָנדענק

פון מיין שוועסטער **רישע** און שוואָגער **וועלוול**

דזשענצאלסקי

און זייערע צוויי קינדער **נחמה** און **זעליג**

וואָס דער שונא ימ״ש האָט אומגעבראַכט

איך וועל אייך אייביק האַלטן אין מיין זכרון

חיים ליקאוויצקי

אין ליכטיקן אָנדענק

פון מיינע ברידער, שוועסטער

פלימעניקעס און פלימעניצעס

וואָס זיינען אומגעקומען אויף קידוש השם

אין טרויער פאַרבליבענע

יעטא אראנאוויטש

נאוואַרעדקער לאדזש נומער 536 ברית אברהם

וועט אייביק טרויערן אויף די קדושים פון אונדזער

היים־שטאָט און אויף די אומגעקומענע

פון אונדזער פאָלק

באַאַמטע:

מארים לעבענקאפף — פאָרזיצער

הערי קונדא — וויצע־פאָרזיצער

פרוי פאלאק — טרעזשורער

נ. מייקלס — פינאַנץ־און פראָטאָקאָל סעקרעטאַר

אין ליכטיקן אָנדענק

פון אונדזער ברודער און פלימעניק

אשר פינקלשטיין

וואָס האָט זיך פרייוויליק אָנגעשלאָסן דעם 8־טן יוני 1942 אין דער אַמעריקאַנער סובמאַרין „וואהן", כדי צו קעמפן קעגן די גרעסטע שונאים פון דער מענטשהייט. זיין יונג פאַרשניטן לעבן האָט ער אַוועקגעגעבן ווי אַ העלד אויף פאַרן יידישן כבוד.

אייביק וועט ער פאַרבלייבן אין אונדזער האַרץ

ברודער יעקב און שוועסטער ריווע עטל קיין
פעטערס בערל און יחיאל חיים מאס
דיינע מומעס עדנא קאגאן און גאלדע סיגל

לזכרון

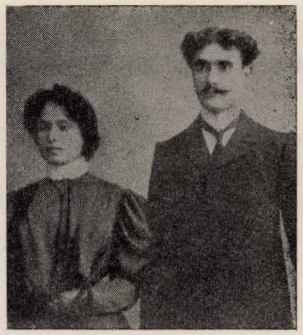

פון מיינע ליבע
עלטערן וואָס זיינען
אומשולדיק אומגעקומען אין נאַוואַרעדקער געטאָ פון
פון די דייטשע מערדער

פאָטער חיים־יעקב זאלתר גרינבערג
מוטער שרה בראלניצקי־גרינבערג
ברודער שמעון גרינבערג
מומע רחל בראלניצקי לייבאוויץ
און איר מאַן וועלוול לייבאוויץ
פעטער מיישקע בראלניצקי

איך וועל זיי קיינמאָל ניט פאַרגעסן

פון די אייניקע איבערגעבליבענע
אסתר גרינבערג־אבראמס

צום אַנדענק

פון מיין ליבן מאַן
מאריס לובעל ע״ה

פּענ׳י לובעל

דער נאַוואַרעדקער פּראָגרעסיווער ברענטש
146 א. ר.

וואָס איז ענג פאַרבונדן מיט דעם אלכסנדר האַרקאַווי נאַוואַרעדקער הילפס־קאָמיטעט, איז שטאַרק געוואָרט וואָס אונדזער היים־שטאָט, וואָס די דייטשע האַרדעס האָבן אַזוי־ויסדיק חרוב געמאַכט, וועט פאַראייביקט ווערן אין דעם יזכור־ספר.

פאַרן ברענטש 146 אַרבעטער־רינג

בעני סעלצער — פאָרזיצער
דוד ראזענבלום — וויצע פאָרזיצער
לואים פּעקער — פּראָטאָקאָל סעק.
הערי באמום — קאַסירער
לואי שניידער — האָספּיטעלער
בעני ברוק — האָספּיטעלער
דוד יעקב קארמאן — פּינאַנס סעק.

האָרידישצער בריידער בענעוואלענט אסאסיאשאן

טרויערט אויף אונדזער פאָלקס טראַגעדיע

אויף אַלע אייביקייטן זאָלן פאַרשאָלטן ווערן די דייטשע היטלעריסטן, וואָס האָבן אומגעבראַכט אַ דריטל פון אונדזער פאָלק.

באַאַמטע:

לואים רעמבא — פאָרזיצער נומער 1
ווילים פאטאלסקי — וויצע־פאָרזיצער
לואים רעמבא — פּראָטאָקאָל סעק. נומער 2
דזשוייקאב וועלש — האָספּיטעלער
אברהם קארמאן — קאַסירער
דוד יעקב קארמאן — פּינאַנס־סעק.

אין אַנדענק

פון ריזע יהודית

אבא בעספּראַזוואניע מיט די קינדער

לייבע שניידער

אין אָנדענק

פון מיינע שוועסטער

רחל און **ליבע דבורה** מיט זייערע פאַמיליעס

איך וועל אייך קיינמאָל ניט פאַרגעסן

אנא ברוק

אין אָנדענק

פון מיין געוועזענער פרוי **האדל**

און אונדזערע צוויי קינדער **מושל** און **שולמית**

וואָס זיינען אומגעקומען פון די דייטשע מערדערס

הירש סאמסאנאוויטש

צום אָנדענק

פון מיינע עלטערן **יעקב** און **פישע ראטנער**

מיין ברודער **חיים־צבי ראטנער**

איך וועל אייך אייביק געדענקען

אייער טאָכטער שוועסטער

חיהנע ראטנער־גריי

אין אָנדענק

פון מיין פאָטער **יצחק יעקב** און מוטער **שרה פייגל ראקאווסקי** ע״ה. מיינע ברידער **אברהמקע** און **משה**, מיינע שוועסטער **רבקה**, **חייקע** און **חנה שיינע** מיינע טייערסטע און ליבסטע, איר זייט שטענדיק מיט מיר. אייער אָנדענק איז הייליק

אייערע טאָכטער און שוועסטער
איידלע ראקאווסקי מאן

אונדזערע לאַנדסלייט האָבן געטאָן אַ גוטע זאַך מיט זייער באַשלוס אַרויסצוגעבן אַ יזכור־בוך, צו פאַר־אייביקן דעם אָנדענק פון אונדזערע מאַרטירער און אַוועקגעגאַנגענע.

מיר, די פאַרבליבענע לאַנדסלייט, דאַרפן הייליק האַלטן זייער זכרון און טאָן וואָס מיר קאָנען פאַר דער באַפעסטיקונג פון מדינת ישראל. דאָס איז דער שענס־טער אָנדענק פון אונדזערע פאַרלאָרענע.

זאָל יעדער לאַנדסמאַן קויפן אַ ישראל באָנד לזכרון פון זיינע קרובים און פריינט, וואָס זיינען פאַרלאָרן געגאַנגען. אויף אַזאַ אופן וועלן מיר קאָנען זיך באַ־טראַכטן ווי יידן וואָס האָבן געהאַט די זכיה מיטצומאַכן די ערשטע צוועלף יאָר פון ישראל עקאָנאָמישער אַנט־וויקלונג און באַפעסטיקונג.

איך האָף אַז מיינע וועטער וועלן גוט אויפגענומען ווערן פון מיינע לאַנדסלייט און מיין שטימע וועט ניט זיין אַ „קול קורא במדבר״.

מיט גרוס,
משה פרידבערג
אייער פריינט און לאַנדסמאַן

צום הייליקן אנדענק

פון אונדזערע עלטערן **ישראל** און **צביה איוויינעצקי**
ישעיהו און **רחל איוויינעצקי**
און די קינדער **אברהם**, **בערל**, **חנה**, **לאה איוויינעצקי**
טשערנע ישראל סאלאמאנציק איוויינעצקי
סאניע לייזעראוסקי (איוויניצקי)
הינדע ראוואראוסקי (איוויינעצקי)
לאלע מאלבין (איוויינעצקין) און אירע קינדער
רחלקע מלבין, **שרהקע**
חנה ליאכאוסקי (איוויינעצקי) און **מישע**

לזכר עולם

מיר ברענגען די בילדער פון
איצע לייבע און חיה **לאה איצקאוויטש** ז״ל
זאָל זייער אָנדענק זיין געהיילקט

צום באַדויערן זיינען די נעמען פון די פאַראייביקער פאַרלוירן געגאַנגען.

תוכן העניינים – אינהאלט

פתיחה — המערכת
אַרײַנפיר־וואָרט — די רעדאַקציע

תולדות העיר

קורות היהודים בנאוואהרדק — יעקב גולדברג . . 11
די געשיכטע פון דער שטאָט 19
נאוואַרעדקער רבנים — הרב ו. ח. קאַנציפאַלסקי (ברוקלין) . 25
די מוסר־באַוועגונג — מרדכי גינזבורג (מאַנטרעאַל) . . 33
וואָס איך געדענק פון נאַוואַרעדאַק — שלמה מ. גוטמן (אַרגענט.) 39
מנהיגים און „עמך" פון דער קהילה — א. מ. ירושלמי ז״ל . 42
דער „בונד" אין נאַוואַרעדאַק — ה. קאַפּלאַן, י. מאַסלאָוו . 52
זכרונות פון פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה —
וויליאָם יוריס (ניו־יאָרק) 54
אַלט־נאַוואַרעדאַק — שמעון יוסיפון 61
דערײַנערונגען — יצחק גורביץ ז״ל
א. הרב ר׳ נחמן געצאָוו 70
ב. די שניידערשע קלויז 72
ג. אַ פאַרשטערטע סדר־נאַכט 74
ד״ר בנימין איינהאָרן — יעקב געראָשאָווסקי 76
„אַן האָמער, אַ שער און אַ זעג״ — מנשה הונגער (אַמעריקע) 78
אלכסנדר האַרקאָווי — פראָפ׳ נתן זיסקינד (אַמעריקע) . . 79
אברהם אליהו הרכבי 82
העילוי מנאוואהרדק (לזכר ר׳ קלמן אהרן מידלר) — חיים נוי 83
די גרויסע שריפה אין נאַוואַרעדאַק — יעקב געראָשאָווסקי . 84
יידישע נשמות (פון אַלטן נאַוואַרעדקער פנקס) —
ד״ר אליעזר ירושלמי ז״ל 85

בין שתי מלחמות עולם

החינוך העברי בנאוואהרדק — משה שטיינברג־שריג . . 89
גן־הילדים — סימה יונס־פורטנוי 97
המוסיקה בנאוואהרדק — מנשה רבינא (רבינוביץ) . . . 98
דאָס פאָליטיש־געזעלשאַפטלעכע לעבן אין נאַוואַרעדאַק —
שמואל אַפענהיים 100
די געשיכטע פון קינדער־היים 107
זכרונות — אהרן סרעברניק 110
דאָס ערשטע קינד אין קינדער־היים — אבא רוטקאָווסקי . 112
קינדער־היים (1917—1919) — שלום כהן 113
שוקדי מלאכה — חיים לייבאָוויטש 114
פרייוויליקע פייערלעשער — אריה שחור (טשורני) . . . 117
התיאטרון בנאוואהרדק — זהבה רבינוביץ־אנגל ז״ל . . 118
הנוער הציוני החלוצי בנאוואהרדק — יהושע ברוק (קבוץ נגבה) 119
פערזענלעכקייטן — שמואל אפענהיים 126
אחרוני הרבנים — יהושע יפה 129
מענטשן און געשטאַלטן — יהושע יפה 130
יידישע געריכטער — ברוך סאָפאָטניצקי 134
משוגהדיקע טיפן — א. ירושלמי ז״ל 135
די באָד — א. י. 137
שלאָס־גאָס — אַ באַזונדער שטעטל — אליעזר בערקאָוויטש 138
יידישע גאָס — מרים ליפכין־ניעגרעוויצקי 140
אַלגעמיינער יידישער האַנטווערקער־פאַראיין —
שמואל ניקולאיעווסקי 141
די פראָפעסיאָנעלע באַוועגונג — אליהו בערקאָוויטש . . 143
„טאָז״־טעטיקייט — מיירים גינזבורג 144
הילף פאַר יידישע אַרעסטירטע — אהרן רודניצקי . . . 148
דאַרפישע יידן — ד. כהן 149
בנימין קאָטלאָווער — וו. יוריס 152
וואָכן־צייטונגען אין נאַוואַרעדאַק — יהושע יפה . . . 153
בן נאוואהרדק בגימנסיה הרצליה — ישעיהו אבי־אמוץ . . 154
זיידל בושעלעוויטש — ח. לייבאָוויטש 154
מען לעשט שנאה־פייער — נח אבני (קאמעניצקי) . . . 155

די וועלכע מיר געדענקען...

עדנא קאגאן ע״ה — ברוך יעקב און מאיר קאַגאַן . 156
לזאי זלאָטניק — חיים לייבאָוויטש 157
אילי אַראַנאָוויטש גומענער — ח. ל. 157
שמואל סאַלאָמאָן — ח. ל. 158
יצחק גורוויץ — אַ שטאָטישער 159
פאַמיליע וואַגער — ח. ל. 159
הסבתה ישנה (לזכרה של הישישה אטל גולדברג) — ד.כ. 160
אַלטער קאַמענעצקי — נ. ק. 161
שמואל גולדברג — ליובה כהן 162
יהודה קפלינסקי — ליובה רודניצקי 162
אמי ואחיותי — ליובה וַלקין 163
הירש אסטאשינסקי — אַ בן־עיר 164
עם ארונו של ר׳ יוסף יוזל הורביץ בישראל . . . 164

די אומגעגנט

קאַרעליץ — ח. ט. 165
וואָס איך געדענק פון סיעליב — י. י. 167
מיין שטעטעלע סיעליב — ליבע שמואלעוויטש . . 168
עיירתי סליב — שרה שמואלביץ 170
צמח דער בעל־עגלה (אַ טיפּ פון שטעטל סעליב) —
יפה יהושע 170
נאָוואָיעלנע — חנה קמין (קפלן) 171

אונדזערע שוועסטער און ברידער אין אַמעריקע

דער אַלעקסאַנדער האַרקאָווי נאַוואַרעדקער הילפס־
קאָמיטעט אין אַמעריקע — יעקב מאַסלאָוו . 172
נאַוואַרעדקער פראָגרעסיוועך ברענטש 146 — ב. סעלצער 174
יעקב מאַסלאָוו — ל. ח. 176
ועד של ארגון יוצאי נאוואהרדק בישראל —
ליובה רודניצקי 178
על מערכת פנקס נאוואהרדק — מערכת הפנקס . . 181

העיר בשיר ובפרוזה

שיר התחינה לאהרן מירסקי 185
דער ארון־קודש פאַלט — חיים גראַדע 186
מיצקעוויטש און די יידן פון נאַוואַרעדאַק —
פראָפ׳ ב. מאַרק (וואַרשע) 188
אַדאַם מיצקעוויטש און זיין באַציונג צו יידן —
ש. ל. שניידערמאַן 191
בעל־המוסר בסביבו — ד״ר ש. שבת 195

מיין היים (אַ ליד) — בערטא קלינג 196
אַ פרייטיק אין נאַוואַרעדאַק — פרומה קאַמיעניעצקי . . 197
ערשטער ראש־השנה פון לעבנגעבליבענע יידן —
חיים לייבאָוויטש 199
דריי כל נדרי׳ס — חיים לייבאָוויטש 201
לעגענדעס און פאַלקס־מעשיות — דוד כהן
דער וועג צו עשירות 203
די אמונה אין משיח 205
נעשה ונשמע 207
אַן אתרוג אויף סוכות 208
אַ דין־תורה 209
יצחק „ים־סוף״ 210
באַזשע מאַי 211
בריוו פון אַ מאַמע — עדנא קאַגאַן ז״ל 213
דער שלאָס־באַרג — ד״ר אברהם אָסטאַשינסקי . . . . 217.
עיר מולדתי — עמנואל עפרון 220

השואה והגבורה

השואה

יגרתי אימי תנחומים — א. מירסקי 229
על סף השואה — יעקב קיבלוביץ 230
אַ ים פון צרות — אליהו ברקוביץ
אונטער די סאָוויעטן 237
דער טונעל 238
אונטער דעם דייטשן יאָך — ליובה רודניצקי . . 241
מחוץ לגיטו — ליובה רודניצקי 246
אין די טעג פון אומקום — שמואל אָפענהיים
אין נאַצישן גיהנום 251
די שחיטה אין האַראַדישטש 253
חמישים ושנים הקדושים — יהודה סלוצקי . . . 257
די שחיטה — עשקע שאַר־לעווין 258
די ערשטע אָקציע — סימאָ יאנוס־פאַרטנוי . . 259
שחיטות... — חיים קראוויץ 263
אונטער דער דייטשער בייטש — שולע רובין־
וואַלאָזשינסקי 272
פאַרברענט דאָס שטעטל — יהושע יפה . . . 274
דער גרויסער חורבן — חיים לייבאָוויטש
א. ווי אַזוי 300 יידן האָבן זיך געראַטעוועט . 287
ב. דער לעצטער פסח 293
ג. דריי וואָס זענען פאַרברענט געוואָרן
(איבערגעגעבן פון חנן קושניר הי״ד) . . 294
ד. אַנטלאָפן דורכן טונעל 296
ה. דער העלדישער טויט פון בערל יאָסעלעוויטש 297
ווי אַזוי איך בין לעבן געבליבן — אידל קאַגאַן . 299
געטאָ אין פערעשיקע — פרומע גולקאָוויטש־בערגער 302

קאָפיטלען פון אומקום — י. יפה

א. אַנטלאָפן פון דער שחיטה 304
ב. די צווייטע שחיטה 310
ג. די לעצטע וואַנדערונג 319
ד. דער פאַכמענישער געטאָ 322
ה. די סמאָליאַרנע אין דאַרף קארנעשי . . 327
דער נייסטער קדיש (אַ ליד) — זעליג לימאן . . 329
קיין יאַרצייט־ליכט (אַ ליד) — נחמה לייזעראָווסקי . 330
ווו איז מיין היים... (אַ ליד) — נינקובסקי־
בערקאָוויטש מרים 330

והגבורה

גדוד הפרטיזנים של טוביה בילסקי — ד״ר שמואל אמרנט 333
יידישע נקמה — חיים לייבאָוויטש
א. דער קאַמף פון יידישע פאַרטיזאַנער . . 346
ב. דער יידישער העלד 349
ג. קאַמאַנדיר שמאַטאָוויטש 350
זכרונות... — רייזל וואלקין 351
יידישע פאַרטיזאַנער־אויסשפירער — משה רעזניק . 353
יידישע גבורה — יהושע יפה
א. די ערשטע יידישע פאַרטיזאַנער . . . 354
ב. פאַרטיזאַנער פאַרמיידן שחיטות 356
ארבעה קברות־אבות — נינקובסקי מרים . . . 357
נאַוואַרעדאַק נאָך דער באַפרייאונג — יהושע יפה . 357
פרטיזנים בני־נאוואהרדק שנפלו — ש. אופנהיים . 359
כאלה היו הפרטיזנים היהודים — י. יפה . . . 361
מיין ברודער מאיר הי״ד — יעקב רודניצקי . . . 364
לזכר אבי עשהאל בילסקי ז״ל — עשהאלה . . . 365
ווי זעט אויס היינט נאַראַדאַק? — אַ בן־עיר . . 366
חתימה — מערכת פנקס נאוואהרדק 367
שלוס־וואָרט — רעדאַקציע פון פנקס נאַוואַרעדאַק . 367

נרות נשמה

ינון זכרם לעד 369

ברית הדמים עם המולדת:

עוזר גורודיסקי — גינזנסקי יעקב 371
יקותיאל סולצ׳ינסקי (קושי) — בלהה 371
עם קושי בימיו האחרונים — שלמהלה שוורץ . . 372
ראובן אופנהיים — שמואל אופנהיים 374
קריגר אליעזר 376
לוקא שפירא — חבר 376
נזכור שמותיהם של קדושי נאוואהרדק והסביבה . . 377

נשמה־ליכט

אל מלא רחמים 395

דער מאַרק פּלאַץ

די הויז פון „וואיעוואָדסטוואָ"

Edited by :

Dr. Eliezer Yerushalmi, David Cohen, Dr. Aharon Mirsky,
Moshe Sarig (Steinberg), Menashe Rabina, Yehoshua Jaffe,
Yacov Rudnicki, Yacov Kivelovitch, Shlomo Kamin — Israel.
Edna Cogan, Chaim Noah Leibovitch — U.S.A.

Published by
Alexander Harkavy Navaredker
Relief Committee in U. S. A
and
Navaredker Committee in Israel

תיקוני טעויות

עמ'	במקום	צ"ל
11	בכותרת	בנאהוורדק	בנאווהרדק
138	שם המחבר	אליעזר בערקאוויטש	אליהו בערקאוויטש
140	שם המחבר	מרים ליפכין־ניעגרעוויצקי	מרים ליפכין־ניעגנעוויצקי
180	בצד התמונה	הרצל ברוך	הרצל ברוק
180	בצד התמונה	אשר גרשון מאירי	גרשון מאירי
311	מתחת לתמונה	ליטאווקע	סקרידלעווע
371	בכותרת	יקותיאל סולצינסקי (קושי)	יקותיאל סלצ'נסקי (קושי)

Printed in Israel
1963

"ACHDUTH" COOP. PRESS LTD., TEL-AVIV, ISRAEL

PINKAS NAVAREDOK

MEMORIAL BOOK

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026